

को तो जाणे, उदर भरवा, आ सदा कादता रे,

॥ ॐ श्री ऐं ह्रीं क्लीं ॥

महाकाल

चतुर्थ रूप.

॥ वंशस्य वृत्तम् ॥

नतोऽस्म्यनंताय दुरंतशक्तये
विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।
विश्वस्यसर्गस्थितिसंयमांगुणैः
स्वलीलयासंदधतेऽन्ययात्मने ॥

अर्थ—अनंत, अपार शक्तिवाणा, विचित्र भादात्मवाणा, पवित्र कर्म
करनारा, विश्वनी उत्पत्ति, स्थिति અને લયને પોતાની લીલાથી શુભાવેદ્યकारी
રીતે કરનારા અને અખंडित स्वરूपवाणा आपने नमस्कार करेछु.

प्रतिष्ठा करनार
उपाधिबाधक वर्ग.

अमदावाद

‘मुनियन् प्रिंटिंग प्रेस’ मां मुद्रांकित कर्तुं.

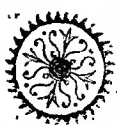
शक १८१३.

वृ० ३९.

इ० स० १८०२.

संवत् १९४८

वार्षिक उपहार रु. २

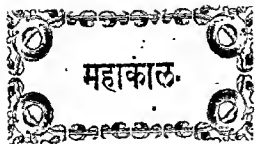

मान को तो, परति करवा, भूय आ धारता

ચતુર્થ રૂપની પ્રભાવલિ.

વિધેય

અતીતનો મુગ્ધ ત્યજ્યા વિષે (૫૬)	૧૬૯
અંતરાશ્રય અવેશ્ય છે (૫૬)	૮૦
બેદની નિદ્રામાં, ભક્તિ તથા ગાનની આવશ્યકતા છે (૫૬)	૨૬૬
મુઃમુખ	૧૪૫
મનન્ય સ્થાનનો મનન્ય માર્ગનો બોધ (૫૬)	૨૫
મમત્તની અનિલનાના નિશ્ચયપૂર્વક છોડના કર્તવ્ય વિષે (૫૬)	૧૯૩
(શ્રી) નિમ્બુવનવિજયોપાધી ... ૬, ૩૬, ૫૮, ૭૩, ૧૧૨, ૧૨૯, ૨૦૩, ૨૧૭, ૨૫૦, ૨૭૭	
લોહક ૯૯, ૧૨૨, ૧૬૨, ૧૯૦, ૨૩૩, ૨૪૧	
(શ્રી) નન્દરિવિજ્ઞાપનશતક (૫૬)	૨૫૭
પરમેશ્વરમાં અભિજ્ઞ થવાના આ મન વાસ્તવ મુખ્યાનુભવ કરતું નથી (૫૬) ૧૨૦	
(શ્રી) પંચવરદટ્ટાન્ત (ક્રિતીય સમાગમ) ૧૩, ૮૫, ૧૩૬, ૧૫૨, ૨૦૯, ૨૨૭; ૨૬૨, ૨૬૬	
ભક્તિરૂપી રક્ષામાં પ્રવેશના સાધક સ્વત્વ પ્રારણ કરી અડગ રહેવાવિષે (૫૬) ... ૪૮	
મનની ક્ષુદ્ધિ એ જ મુખનો હેતુ છે (૫૬)	૨૬૫
મોઢે, મુખોધ (૫૬)	૨૪
મનુષ્યમતિ	૨૬, ૫૦
(શ્રી) મહાકાવ્ય એ જ સ્વેચ્છ, ક્ષેપ અને ઉપારથ છે (કવિતા)	૪
માનુષ દેહ ધારણ કરી પુરુષાર્થમાં પ્રભાવ ધરનારને કિતવચનો (૫૬)	૪૯
મુગ્ધાવસ્થાત્ મિથ્યા વિશ્વપ્રવાહમાં રમણ કરતા મનને મુખોધ (૫૬)	૨૧૭
વર્ણ ત્રિચાર	૧૭૯
વર્ણસમાપ્તિનિમિત્ત શ્રીષ્ટસ્તુતિ	૨૮૬
ચાતુરસપ્તક (૫૬)	૨૭૫
વ્યાપાર	૨૨
વિષય આદિમાં અડગ રહી કન્યામાં સ્વરિચર રહેવા મુખોધ (૫૬)	૧૨૧
વિશ્વપ્રકાશક શ્રીમહાકાવ્યરચય મહેશ્વરપ્રતિ સ્તુતિપ્રાર્થનારપ અર્ધપ્રદાન	૧
વેદાન્તસાર	૬૪, ૮૯, ૧૯૪
સજ્જવ પદાર્થની ઉત્પત્તિ	૧૦૪
સદ્ગુરુના તત્ત્વમોધથી સાધકને પ્રતીત થતા પરિણામ	૯૭
સદુપદેશશતક (કવિતા)	૪૬
સ્ત્રીપ્રમુખેચ્છક પદ્યિકપ્રતિ દિગ્દર્શક આદેશ (૫૬)	૨૪૧
સાધકને મૂચના	૧૮, ૪૩
મર્મમાનુ પ્રવૃત્તિ	૧૦૪
માર્ગાન્ત્ય સાધક તથા વર્ણ સાધકવચ્ચે સંવાદ	૩૨, ૮૨
મુખોધક વાક્ય (કવિતા)	૭૨
દરિ તથા મુઠની ભક્તિની આવશ્યકતા છે (૫૬)	૧૪૫
મુઠે કાલે શ્રીસદ્ગુરુની આવશ્યકતા જણાવનાર વચનો (૫૬)	૭૩

महाकाल.

रूप (पुस्तक) ४-कार्तिक कृष्ण १४ सं० १९४८ दर्शन (अंक) १.

॥ ॐ श्री ॥

विश्वप्रकाशक श्री महाकालस्वरूप महेश्वरप्रति
उपासकोद्वारा संवत्सरारंभे अर्पित योग्य
स्तुतिप्रार्थनारूप अर्घ्यप्रदान.

आ अंतःकरण तथा छंद्रियोना विषयरूप संसारप्रपञ्चमां सहसा सर्व ज्ञाने न. प्र-
दीत यता एवा हे महाकाल! आप न परमतत्त्वस्वरूप हो.

सर्वत्र प्रसारी रहेता आपना अप्रतिम भक्तिभाषी यद्यपि आप सर्वत्र प्रसक्तसम्-
प्रसिद्ध हो तोपणु जेम आ प्रसक्त प्राणिपदार्थने पणु छंद्रिय तथा अंतःकरणना अस्मृ-
पणुअप अभाववाणा नउ पदार्थो जेई नजणी शकता नथी तेम आ भेदभूति पापसंस्कार-
स्वाणा प्राणिओ आपने नजणी शकता नथी.

आ लोकमां शब्द, स्पर्श, रूप, रस तथा गंध ओ पंच विषयो विद्यमान छतां पणु
ते ते विषयने अहंशु करनार छंद्रियना अभाववाणा ते ते विद्यमान विषयने साक्षात् अ-
नुभव करी शकता नथी तेम न आपनुं स्वरूप विद्यमान छतां पणु आपने अनुभववांमां
राधक हेतुना अभावे तथा राधक प्रतिगंध हेतुना सद्भावे आ अयोगतिना अधिकारी
ज्यो, हे भद्रे ! आपने यथावत् अनुभववा समर्थ यता नथी.

हे, प्रियतम ! आ लोकमां जेम ज्ञवमान पोताना मनथी मानेसा प्रिय, प्रियतर तथा
प्रियतम दृश्य पदार्थोने प्राप्त करवानी छंछवाणा होय छे तथापि ते ते प्रियआदि पदार्थोने
प्राप्त करवांमां साधनीभूत द्रव्यादि पदार्थरूप संपत्तिविना ते ते ज्यो पोताना प्रियआदि
रूप ते ते पदार्थोने प्राप्त करी शकता नथी अने तेथी तेजो सर्व हीनत्वने प्राप्त रहेता
हुःभी न होय छे तेम आ लोकमां आप के जे परतुतः जेक न सर्वना प्रियतम हो ते-
मने प्राप्त करवांमां साधनीभूत जेवां छे पुण्यसंस्कार तथा छे पुण्यप्रयत्न जे परम
देवी संपत्तिरूप छे ते विना सर्व ज्यो आप निल प्राप्त रूप परमस्वरूपने प्राप्त करी

શક્તા નથી. અને તેથી અર્થાત્ આપ સુખસ્વરૂપ પ્રિયતમની અપ્રતીતિરૂપ અપ્રાપ્તિવડે જ આ સર્વ જીવો દીનતવને પ્રાપ્ત રહ્યા હુઝાનુભવ કરે છે.

હે સ્વયંપ્રકાશ ! આ જગત્ શબ્દથી ઝોળખાતા નામરૂપ અશુદ્ધ મોહિપદાર્થનો ક્રમુદાય વિધિમાન છતાં પણ તેને જેમ સુષુપ્ત, ગાદસુષુપ્ત તથા ધનસુષુપ્ત અવસ્થાસુક્ત મોહિપદાર્થ પોતાના પ્રાપ્તદોષાવરણથી જોઈ જાણી શક્તા નથી તેમ આ અધમાવસ્થાને પ્રાપ્ત જીવો પણ પોતાના દોષરૂપ આવરણથી તથા પ્રકૃતિજન્ય ધોર મોહનિદ્રાના પ્રભાવથી નિદ્રાવશ-જીવવત્ રહીને આપના નિલ સિદ્ધ સ્વરૂપને જાણી શક્તા નથી.

હે સંચિત્ સ્વરૂપ ! આ લોકમાં જેમ હૃદિગલી કે બાહ્યગરની સુક્તિના સ્વરૂપને ન જાણનાર મંદમતિ મનુષ્યો, હૃદ્રિય તથા અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થામાં પણ તેના સમુક્તિ અવધાર્ય ખેલને યથાર્થ રૂપે જોઈ જાણી મોહ પામે છે તેમ આ હૃદિગલસમ પ્રકૃતિજન્ય દ્રવ્ય પ્રપંચને સદસદ્વિકેદદિરૂપ સાવધપણા વિનાના સંપૂર્ણ જીવો હૃદ્રિય તથા અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થામાં પણ જોઈ જાણી મોહ પામે છે, તથા એના અવધાર્યપણાનો નિશ્ચય ન કરતાં યથાર્થપણારૂપ મિથ્યા નિશ્ચયને કરે છે અને તેથી જ તે પ્રાતિવશ વર્તતા જીવો મહા સત્તારૂપ આપના સ્વરૂપને અનુભવી શક્તા નથી.

હે અવિક્ષિપ્ત આનંદસ્વરૂપ આ મેદિનીમાં જેમ ઘણા અધ્યપ્ત જીવો આ વૃન્ધ શરીરને શુકાદિ ધાતુઓ બળની અભિવૃદ્ધિથી બળવાન્ કરવાની લાલસાવડે અપકવ રસાયનાદિનાં પાન કરે છે અને તેથી સ્વરૂપ કાળ બળની અપારતવ અભિવૃદ્ધિનાં અનુમાનથી પ્રસન્ન થાયછે પણ પાછળથી જ્યારે તે રસાયનાદિ પદાર્થો પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવને પ્રાદુર્ભાવ કરેછે ત્યારે તે મંદમતિ મનુષ્યો મહારોગના ભોગ થઈ અસંત કલેશને અનુભવે છે તેમ મુખની અભિવૃદ્ધિની ઈન્દ્રિયાળા આ અપકવ રસાયનરૂપ વિપરસના પાનમાં તત્પર રહેનારા વિધેયોસક્ત પ્રાણિઓ પ્રથમ હિંચિત્ કાળ સુખાનુભવ કરી મિથ્યા પ્રસન્ન થાયછે. પણ પશ્ચાત્ જ્યારે એ અપકવ વિષરૂપ વિષયરસાયન પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવને અર્થાત્ વિપપવાસનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે ત્યારે તે તેમને આ દીર્ઘરાગરૂપ સંસારચક્રમણમાં મોખે છે. જેથી તે મંદમતિ જીવો અસંત કલેશને અનુભવે છે.

હે સ્વયંજ્યોતિ ! જેમ આ મંદમતિ જીવો મઘાદિ માદક પદાર્થના સેવનથી તેમાં જ આસક્ત થતા પોતાનાં સ્મૃતિ, ધૈર્ય, બળ, ઐશ્વર્ય તથા આયુષને ક્રમે કરી ન્યૂન કરતા રિણુમમાં હણી જાયછે અર્થાત્ મૃત્યુને પામે છે તેમ આ જીવો પણ લાલસાવડે વિવિધ નિષ્પસેવન કરતા ક્રમે કરી હલ્કુટ સ્મૃતિ, અપ્રમાદયુક્ત ધૈર્ય, રથૈર્ય, યોગબળ અથવા હૃદયબળ, ઐશ્વર્ય તથા આયુષને ન્યૂનતાને પ્રાપ્ત કરતા હણે છે અર્થાત્ તે સર્વોત્તમ ધૈર્યબલદિને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ હણાઈ જાયછે અર્થાત્ મૃત્યુને પામેછે.

આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી હણાતા આ જીવોના શ્રેયને સધાવવામાં જેમની પ્રયત્ન સત્તા જ સમર્થ છે એવા આપ આ અભિમુખ મુમુક્ષુઓપ્રતિ અનુગ્રહ કરો.

હે વિશ્વેશ્વર મહાકાવ્ય ! આ દુરાગ્રહને પરા વર્તનાર તથા અનિદા, રાગદોષાદિ કલેશમાં પ્રગ્ન થયેલા જીવોમાંથી જેઓ આપના અભિમુખ થઈ શ્રેય ને સાધવા પ્રયત્ન રહે

છે એવા આ ઉપાસક પુરુષોને આપ અમૃતસિંચન કરો તથા એમનાં અંતરમાં આપ અભિવ્યક્ત રહેો.

હે સર્વેશ્વરરૂપ મહાકાલ ! આ સંપૂર્ણ પ્રાણિઓ જેમની ઉત્કૃષ્ટ ગતિ આપના અભિમુખ થવાથી જ થનારું છે તેમને ક્રમવડે આપની સત્તા અનુકૂળ માર્ગે વાળે એ પ્રકારની આપના પ્રતિ પાલના કરવી એ જ આ વિશ્વમાં સુઘનો ધર્મ છે.

હે ગુણદોષાતીત છતાં સર્વના પ્રકારાદ મહાકાલ ! આપ જ આ આસ્તિક જનોને આસ્તિકતામાં દૃઢ સ્થાપનાર તથા આ નાસ્તિકોને નાસ્તિકતારૂપ મહાવાધિથી મુક્ત કરનાર હોવાથી હવે માવના પરમ છદ કે સન્મિત્રરૂપ છો.

આપના અપાર સ્વરૂપમાં પ્રતીત થતા આ વિશ્વપ્રપંચમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રાપ્ત થતા અનિષ્ટથી આ હવેાનું રક્ષણ થાઓ એ પ્રકારની ઇચ્છા જ અંતઃકરણને નિર્દોષ કરનાર છે. જેથી હે ઈશ ! એવી ઇચ્છાનો ઉદય આ સંપૂર્ણ અંતઃકરણમાં સ્થાપો.

અંધિયા, રાગ, દેવ, અસ્મિતા તથા અભિનિવેશ એ પંચ ક્લેશ જે હવત્વની અવાંદેએ જ શમે છે અને હવે માત્ર જેની અવધિને ઈચ્છે છે તથા જેની નિવૃત્તિઅનંતર જ પરમાનંદાવસ્થાનો અનુભવ હોય છે એવા એ પંચ ક્લેશની હે મહાકાલ ! આપ નિવૃત્તિ કરીને અભિમુખ હવેાને નિત્યનૃપ કરો.

આ પંચ પ્રકારના બેદવાળું દૃશ્ય જગત્ જે વૃત્તિમાં ભાસે છે તેમાં જ તેની નિવૃત્તિ થતાં બેદરહિત પરમતત્વાનુભવ થવો સંભવે છે, અને તેથી જ અભય થવાય છે, માટે પરમતત્વરૂપ હે મહાકાલ ! આપ આપના બેદાતીત સ્વરૂપના પ્રાદુર્ભાવદ્વારા સંપૂર્ણ અભિમુખ હવેાને અભય પ્રાપ્ત કરો.

૧ વાસના, ૨ કામ, ૩ કર્મ, ૪ ભૂતપંચક, ૫ પ્રાણાદિ પંચક, ૬ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય, અથવા પંચક, ૭ ગોતેન્દ્રિય પંચક, અને ૮ કર્મેન્દ્રિય પંચક એ અષ્ટપુરીરૂપ આવરણથી બંધાએલા હવેાને મુક્ત થવામાં આપ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર જ પ્રધાન હેતુ છે; અને તે હેતુ આપ સ્વરૂપના અનુસંધાનના અભ્યાસવિના સાધ્ય થતો નથી. માટે એ સ્વરૂપાનુસંધાનના અભ્યાસમાં દૃઢપણે સ્થાપનાર યોગજ્ઞ હે મહાકાલ ! આપ સત્તાથી સાધકોનાં અંતરમાં પ્રવર્તે એવો અનુગ્રહ કરો.

આ હવેાને ધન, રૂપ, યોવન, કુલ, રાજ્ય, શીલ, વિદ્યા તથા તપ એ અષ્ટ વિધ મદ ઉત્તરોત્તર વાસના, કામ તથા કર્મની અભિવૃદ્ધિદ્વારા તન્મમૃત્યુરૂપ સંસારમાં જ પચાવંતર છે, તેથી હે પરમેશ્વરરૂપ મહાકાલ ! આ અભિમુખ હવેા પોતાના અંતરમાંથી એ દુઃખમૂલક જ્ઞાત મદનો જેબળવડે ઉચ્છેદ કરી શકે છે એવા બળને આપ હવેાના હૃદયમાં સ્થાપો.

હે વિશ્વચરચાપકેશ મહાકાલ ! અંતમાં જે જે નિયમોવડે આ આપના અભિમુખ તથા અનભિમુખ હવેાનું શ્રેય થવું સંભવે છે તે તે નિયમે આ હવેાની સદા નિર્વિઘ્ન પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર થતી રહે એવો આપનો અનુગ્રહ તેમને કોઈ દ્વારે પણ પ્રાપ્ત થાય એ,

જ્ઞેય, જ્ઞેય, સેવ્ય અને ઉપાસ્ય એક શ્રીમહાકાલજ છે

(અનુસંધાન ગત રૂપના દ્વિતીયદર્શનના પૃષ્ઠ ૨૮ થી.)

મનહર છે.

જગતની વાસના તો જીવભાવ પ્રકટાવી,
વિવિધ યોનિમાં સદા જન્મમૃત્યુ આપે છે,
વિષયના સંગયત્રી વાસના વધીને અતે,
શુભાશુભ કર્મતણો કોસ ઉર રથાપે છે,
અધિક અધિક કર્મ સાભિમાન ક્રિયાવડે,
વધી વધી જીવતણા સુખને જ કાપે છે,
મહાકાલપદે એવા જીવ જો હૃદયવડે,
આવીને પડે તો તેનાં પાપને ઉધાપે છે. ૧૬
કોઈ ઉપાસક સદા તામસી ઉપાસ્ય સેવી,
તામસની વૃદ્ધિ કરી અધોગતિ પામે છે,
કોઈ તો રાજસ ધૃષ્ટ સેવી સુખ ઉંઝાં ચહે,
પણ તેના ઉરમાં તો, રજેશુભ જામે છે,
કોઈ સેવ્ય સાત્વિકને નિરાદિન સેવી સેવી,
સત્વશુભ ધારી જઈ વસે સત્વધામે છે,
પણ શુભાતીત સદા મહાકાલ સેવી કોઈ,-
શરવીર ધીર નિલ સુખમાં વિરામે છે. ૧૭
જોને ઉર વિષયની લાલસા અધિક વસે,
કામના ન ખસે તેણે કામ્ય કર્મ કરવાં,
જોને મન વિષયની અધિક ન પ્રીતિ દીસે,
ઈષ્ટવિશે ધસે મિત્ત તેણે ધ્યાન ધરવાં,
જોને શુદ્ધ કર્મ અને ધારણા ધ્યાન ન ફાવે,
તીર્થ કરી વ્રત કરી તેણે પાપ દરવાં,
જોને મનોજય અને વાસનાદાપની ઇચ્છા,
તેણે મહાકાલ સેવી જાને ઉર ભરવાં. ૧૮
કોઈની ઉપાસનાથી જીવને ઉદ્દેગ વધી,
કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, હૃદય જવાપ છે,
કોઈની ઉપાસનાથી વિકલ હિમત યદ્ય,
ઉપાસક અધિક વ્યાધિ પામી અકુળાય છે,
કોઈ ઉપાસનાથી તો ઉપાસક મૃત્યુ પામે,

જેથી ધર્મ કર્મ જગે નિંદાતાં જણાય છે, ...
 મહાકાલતણી શુદ્ધ સાત્વિક ઉપાસના છે, ...
 જેથી જીવે સુખરૂપ મોક્ષમાં જવાય છે. ૧૯
 જેણે ખાંડ સાકર ન દીડી નથી સાંભળી તે,
 ગાળ ખાધ ખાઈ તેના સ્વાદને વખાણે છે,
 જેણે શુદ્ધ ધૃતતણો સ્વાદ નથી ચાખ્યો કદી,
 તે તો ડાળીયાસમાન આન્ય નથી જાણે છે,
 જેણે નથી પાણીવાળા તુરંગ પલાણ્યા કદી,
 તે તો મકલાર્ધ ખરે ખચ્ચરે પલાણે છે,
 તેમ શ્રેષ્ઠ મહાકાલ પ્રિયતમ સેવ્ય લજી,
 અરુ જન અન્ય બજી મિથ્યા સુખ માણે છે. ૨૦
 અગ્નિધતણું દર્શન ન જોને કદી થયું તેને,
 મોટું કા તળાવ જોઈ મહામોહ થાય છે,
 મહોન્મત્ત હરતી જેની નગરે ન આળ્યા તે તો,
 મોટા પાડાતણા શુણ્ઠ હર્વવડે ગાય છે,
 સુવર્ણને મોતીતણી માળાઓ ન જાણી જેણે,
 તે તો કોડી કોડીયાંને ધારીને શોભાય છે,
 તેમ જેણે મહેશ્વર મહાકાલ શુણ્યા નથી,
 તેવા જન આણુજાણ્યે અવરે લોભાય છે. ૨૧
 પુખ્પક વિમાન જેણે યવણે ન શુણ્યું તે તો,
 આમગાડીતણી વાત શુણી મઝ રહે છે,
 પ્રલયના વાયુતણો વેગ નથી જાણ્યો જેણે,
 તે તો આધીવાયુનો જ મહા વેગ લહે છે,
 ગરડ પક્ષીની ગતિ જાણી નથી એવાં જન,
 ગીધતણી ગતિને જ વાહવાહ કહે છે,
 તેમ જે અજાણુ મહાકાલ શુદ્ધ સ્વરૂપથી,
 તે જ અન્ય ઉપાસ્યમાં, શ્રેષ્ઠ લહી, વહે છે. ૨૨
 કસરી કે મૃગતણી ફાળ જેણે દીડી નથી,
 તે તો નટતણા દેખી કેકડાને રીએ છે,
 મુશળસમાન ધારે મેઘ પડે છે ન જાણે,
 તેવા જન ઝાંઝળથી ભય ધરી બીજે છે;
 કપાસને પીંજનારી મિલ જેણે જાણી નથી,

તેવા પીંજરાઓ જેમ ગંધ ધરી પીંજે છે,

તેમ આ મહેશ મહાકાવનો મહિમા નાણા-

વિના ધણા જન અન્ય ઉપાસીને સીએ છે. ૨૩

કૃષ્ણતણા ખરો રાસ, જોયો નથી તે તો રાસ-

ધારીતણા રાસ જોઇ, ગાંધા ઘેલા યાય છે,

દિવ્ય નૃસ જોયો નથી ભાખ્યાં જનમ ધરી તે તો,

ભંવાયાની ભવાઇમાં ધકા ખાતા ધાય છે,

શુદ્ધ ગર્વવનાં જોયો સુખીત ન શુષ્કમાં તે તો,

ગાયકોનાં વ્યર્થ તાન શુણી મનકામ છે,

તેમ શ્રેષ્ઠ મહાકાવ ઉપાસ્ય ન જાણે તેવા,

ધણા જન ક્ષમે ભૂલી અન્ય ગુણુ ગાય છે. ૨૪

વરુણી તો અન્યપણું હોયું નથી કદી જેમાં,

એકું આ મહેશકેરું સ્વરૂપ અપાર છે,

પણ નથી ટળ્યો જેને બિજભાવ ઉરમાંથી,

તેણે સદા જોયું ધટે સાર શું અસાર છે,

આગતિ ને ગતિ જેને ભાસે છે પદાર્થકેરી,

તેવા જીવતણે ઉર દૈતવણો ભાર છે,

માટે દૈત સર્વ જેમાં લયભાવ પામે આતે,

એવા સેવ્ય મહાકાવ જાણે ન તો હાર છે. ૨૫

રામ દ્વેષ ત્વજી શુદ્ધ ઉપાસ્યને સેવવાની,

ઈચ્છા જેને હોય તેણે મહેશને જાણુવા,

ખણા વિષ્ણુ રૂપ આદિ સંકળ ઉપાસ્ય તે તો,

અદ્વૈતવિશેષ છે મહેશના પ્રમાણુવા,

અભેદ ગણીને જે કા સેવે કાષ્ટ એક રૂપ,

તોએ પણ મહેશ્વર સેવ્યા એમ નાણુવા,

કલાં છે વચન આ તે વિવેક વિચારી મુગ,

મહાકાવ સેવી ત્વજે મિથ્યા મત તાણુવા. ૨૬

(અપૂર્ણ.)

શ્રી ત્રિભુવનવિજયીચલ્લ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૮૮ થી.)

સાંભળ્યું તથા સ્ત્રીની આશામાટે આ સર્વ કુખને સદન કરવા સલાહ આપનાર મનનો નિરર્થકાર થયો. મેં મૂને પોતાને તથા ગારાં શીર્ષ, બજ તથા આ સમયના દુઃખજપણાને આજીવાર ધેરવને, પિત્તાર પિત્તાર કહ્યો. મને જુરસો આવતા હાઓ. કેવામાં ઉંમાં થયાં. ત-

સ્વારપર દિગ્દિ ગાઈ. નેત્રમાં રક્ત ચઢી આવ્યું. અને મેં આપ્રમાણે વિચાર કર્યો કે મરણ કાંઈ એ વાર નથી. રાજાજીને લગ્નવંચા કરતાં મરણ સાથે આગળ ગમે તે થાઓ પણ આ ચોર સત્તાધીશને તો હણવો જ જોઈએ. એવો વિચાર કરીને મેં કહ્યું, ભાઈ! આ મૂલ્યવાન અલંકારો હવે પછી ફરી મારે જોવાના નથી. માટે જો તમે કહો તો એક વાર ફરી પહેરીને લગાર મારો મોઢ પૂરો કરી લઉં. તેણે હસીને હા પાડી કહ્યું, બંને એક વાર પહેરી લો, પણ હવે એનો મોઢ કાઢના નથી. કારણ કે જીવતાં આપી છૂટવા સંકાસ, પડશે તો મરીને અહીં સુકી જવું પડશે. માટે ગમે તેમ કરો. આ સાંભળી મેં તે આમુખણ પાછાં ધીરે ધીરે જમનાં તેમ પહેર્યાં. સત્તાધીશ અને હું બે જણ અદર હતા. એ સ્થળે પણ છેક અંતઃપુરજેવું હતું. મેં કહ્યું આ દામીના આપને ક્યા પેટીમાં સુકવા છે? તે ઉધારો તો ફરી મારી નજર ન પડે એમ તેમાં કાઢી કાઢીને નાંખતો જાઉં. તેણે પાસેનો એક મોટો પટારો ઉધાર્યો. એની લાલસા ને લુંડું ફૂલ જોષ કાઢ્યો મેં કટાર-કમરથી તરત કાઢ્યો ને એક ધાધી એનું શિર છેદી નાંખ્યું. કટાર તથા મારાં નેત્રને જોતાં ગભરાયેલી તે બોલી પણ શક્યો નહિ. તેનું ઘડ તથા માથું પેટીમાં નાંખી બંધ કરી તરત હું બહાર નિકળ્યો. ઘોડે બેસી બીજે માર્ગે વેગથી ચાલતો થયો. શસ્ત્ર વાવરવાનો તથા મનુષ્યનું રક્ત જોવાનો મારે આ પ્રથમ જ પ્રસંગ આવેલો હોવાથી મારું હૃદય ફટકવા લાગ્યું. હાથપગ કાંપવા લાગ્યા. પણ ધણી વેગથી ઘોડો ફેંકતો જેમ જેમ આગળ ચાલવા લાગ્યો તેમ તેમ મારું હૃદય વજ્રપથું ધારણ કરતું ગયું. શ્વસને પણ તણસમાન લેખવા લાગ્યો. હજાર મનુષ્ય આ ફાળે સંમુખ આવે તો મારું એનું વૈધેખજ જણાવા લાગ્યું પ્રથમ સ્વાશેને તથા પછી પેલા ઠગોને જોષ માર્ગે છોડી નાશી છૂટવા ધારેલા વિચારને તથા તે ફાળે નિષ્કારવા લાગ્યો. આપ્રમાણે મારું કાપતાં આગળ ચાલી આવ્યો. પછી તે મરનારું શું થયું તે મારી કેવી જોળ થઈ એ મારા જાણવામાં આવ્યું નહિ.

આગળ એક માસનો પંથ કાપ્યા પછી એક વેળા અજવાળી રાત હોવાથી અને ઉતરવા લાયક સ્થાન નહિ મળી આવવાથી હું રાતમાં માર્ગ કાપતો હતો. ઘોડો પણ થાકેલો ન હતો. ચાલતાં દૂરથી એક વૃક્ષતળે કેટલાએક પુરુષને બેઠેલા જોયા; તેઓ મને આવતો જોઈને માર્ગઉપર આવી ઉભા. મેં પણ બધ સમીપ જઈને રક્તની લાલસાવાળી મારી કારવાર આનમાંથી જોઈને કહ્યું, હે બલા માણસો! માર્ગ આપો અને તમે શ્વસના સુખમાં જતા પોતાનું રક્ષણ કરો. તે બધા એકદમ 'મારો મારો' કરીને ત્રુટી પડ્યા. મેં મારો તથા ઘોડાનો બચાવ કરતાં વારાફરતી ચારખંચ માણસોને તરવારથી જખમી કર્યા અને પછી મને પૂણે જળનો આવેશ થયો. મારો બચાવ કરતાં કોઈના હાથ કાપ્યા. કોઈના મસ્તકમાં અને કોઈના શરીરોમાં ધા વાગ્યા. તેમને બધ થયું. આ દામીના નાસવા માંડ્યા. આ અરસામાં એક સ્ત્રીને મેં દોડતી દીઠી. તે મારા ઘોડાતરફ દોડતી જાવી તે કોમળ સ્વરથી બોલી કે માફ રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો. મેં કહ્યું, હે સ્ત્રી! તું નિર્ભય થા. પછી દુણે નાસી ગયા. મેં તે સમયે બીજે ઉપાય ન હોવાથી સ્ત્રીને ઘોડા ઉપર મારા આગળ બેસાડી લીધી, અને લાંબી અથતે વેગથી દોડ્યો. એક પ્રહરની વાટ

કાપતાં નગર આન્યુ. તે સ્ત્રીને પૂછતાં જણાવું કે એમે તે જ નગરમાંથી આગલી રાત્રે આ દુષ્ટા પકડી ગયા હતા. રાજપાસે કંઈ હક લેવાનો હોવાથી રાજાના કંઈ પણ સંબંધમાં આવે એવી સ્ત્રીને પકડી જતા તેને 'બાણુ પકડયું' કહેતા. પ્રસંગે હક લેઈ તે બાણુ પાછું આપતા, તે પ્રસંગે પાછું ન આપતાં ઈચ્છાનુસાર રાખતા. આ સ્ત્રીએ મને હું કોઈ ચરવીર રાજવંશી છું એમ જણાવ્યો. આ સ્ત્રીસરખી કદે જણાતી. પણ કાવિયે કન્યા હતી એવું મને પછી જણાયું. સુમારે બે પ્રહર રાત્ર ગઈ હતી તોપણ નગરમાં ઘણા લોકો ભંગેતા હતા અને બાણુ પકડી ગયા છે અને હવે પછી તેઓ કાણુ ભણે છું. પ્રશ્ન એવી બચતી વાતો કરતા હતા. મેં પેલી સ્ત્રીને પૂછ્યું કે તારે કંઈ જનું છે? તેણે કહ્યું, મને રાજદારે મુકો. હું હજી કન્યા છું. મારી ઉંમર પંદર વર્ષની છે. હજી હું અંતરપટમાં રહેતી નથી; અને હું રાજકુળની કન્યા છું માટે મને રાજદાર આંગળ મુકો. સમામ મારા હાથમાં આપો. હું જાણીતે મારે ઘોડાને ચલવી લઉં, આ સાંભળી હું આશ્ચર્ય પામ્યો. રૂપ તથા વાણી મનને હરણ કરે એવાં હતાં, પણ અન્ય સ્થળે હરાઈ ગયેલા મનવાળો હું એટલો બધો મોહવશ થવા પામ્યો ન હતો. લગામ તેને આપતાં તેણે સારા જેસનાર ધન્યની પેઠે ઘોડો ખેંચ્યો. રાજદારસમીપ આવ્યાં. રાજસહિત પ્રધાન તથા બીજા પણ રાજ્યના બેસરખાં પુરુષોની એક સભા ખેશીને કાંઈક વિચાર કરતી હતી. એ કન્યાએ દરવાનને કહ્યું કે જાઓ મહારાજને વરધી આપો કે કાલે પકડી ગયેલું બાણુ છોડાવીને કાઢ મારે જતો પીર પુરુષ કન્યાને સોંપવા આવ્યો છે. દરવાન હર્ષથી દોડ્યો. વરધી સાંભળતાં હર્ષથી પ્રધાન તથા બીજા પુરુષો સામા આવ્યા. કન્યાને પ્રથમ ઉતારી. તે રાજપાસે દોડી ગઈ. દુષ્ટાએ ઉતારી લીધેલા અંકકારવાળા તે નેત્રમાં જળ લાવી બોલી; આ પુરુષે મને પ્રાણદાન આપ્યું છે. મને જોઈ રાજાએ ઘણા પ્રેમથી ઉડી આલિંગન આપ્યું, અને પોતાની ગાદીઉપર પાસે બેસાડ્યો. સુખસમાચાર તથા હકાકત પૂછી. મેં થયેલી વાતો જણાવી. લોકોમાં આ વાતો ફેલી તેથી સહને આવદ થયો. એ કન્યાનાં માતાપિતા જે અજ લઈ બેઠેલાં તે આ બંધી પ્રસન્ન થયાં. રાજાએ મને પરોણાગત કેરવા તજવીજથી પોતાની પાસે મુકામ કરાવી રાખ્યો. ઘોડો ઘોડારમાં બધાળ્યો તે સભા વિસર્જન થઈ. મને જમાડી સુવાના સ્થળે સુવાડ્યો. આ રાત્રે માત્ર મને ઘણું દિવસે સુખથી નિદ્રા આવી. પ્રાતઃકાળે રાજાએ મને મારી હકાકત પૂછી. મેં તેસંજથી કહેવા ના પાડી. પેલી કન્યાએ પોતાનાં માંમાંપતે જણાવ્યું કે મને પ્રાણદાન આપનાર તથા બચાવી છોડાવનાર આ પુરુષનેડે આજ સમ કરો. એ પણ કોઈ રાજવંશી છે. અને જમે તે હોય તોપણ હું તો એને મારા મનથી વંચી મુકી છું. માટે એને જવા દેશો નહિ. આવાતો રાજાને કાને આવી, અને તેણે મને કહ્યું કે એ મારી જ પુત્રી છે એમ જાણ્યો; અને તમે મારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરો, નહિ તો એ કન્યા પ્રાણ છોડશે તેનો દોષ તમને નડશે. આ સાંભળી હું મનમાં કંચવાયો. અને આ પ્રકરે વિચારમાં પડ્યો.

ઓહો! આ સંસારપ્રવાહ વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે. મેં એક સુખની લાસસાથી

ધણા કહને ભોગવ્યું છે, તથાપિ તે, સુખ મળશે એવી દૃઢ આશા હજી બંધાયેલી નથી, અને હવે પછી મારી આશા ક્યારે પાર પડશે એનો નિશ્ચય પણ થતો નથી. આ સંસારમાં કયા મનુષ્યને ક્યું સુખદુઃખ ક્યારે અને કયા નિમિત્તથી મળશે એની ખાતરી કરી શકાતી નથી. જે પદાર્થને મેળવવાની આતુર ઈચ્છાથી માણસો તેની પાછળ દોડે છે તે પદાર્થ દૂર દૂર જતો દેખાય છે, અને જે પદાર્થ મેળવવાને ન ઈચ્છતા હોય તે આગળ આગળ આવીને વિના પરિશ્રમે ઉભો રહે છે. કોઈ પણ માણસ દુઃખની ઈચ્છા કરતું નથી તોપણ સર્વેને તે આવી મળે છે, અને સકલ સુખને ઇચ્છે છે પણ આ વ્યવહારને ખેડતો કોઈ પણ માણસ આ લોકમાં મળતાં સુખોથી તૃપ્ત થઈ સુખને ન ઇચ્છતો એવો જણાતો નથી. ખરૂં જોતાં આ જીવો ખરા સુખને કે સુખદ પદાર્થને કે તેની પ્રાપ્તિના ખરા ઉપાયને જાણતા તથી, તેથી જ સકલ દુઃખમાં પીડાય છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખનાં કારણને તથા તેની નિવૃત્તિના ખરા ઉપાયને પણ જીવો રૂઝે પ્રકારે જાણતા નથી.

ખરૂં જોતાં આ જીવો રાત્રિદિવસ ક્રિયા કરે છે તથાપિ કપી ક્રિયાતું ક્યું ફળ ક્યારે મળશે તથા ક્યારે ટળશે તે જાણતા નથી. તેમ જ ક્યું ફળ કેવા પ્રકારની તથા કેટલી ક્રિયા કરવાથી ક્યારે મળશે તથા કયા કારણથી ક્યારે અળપારો અને તે સુખદ કે દુઃખદ નિવડશે એ વિગેરે જાણવાયેલ્ય વાર્તાને પણ જાણતા નથી. આ દુ પોતાની શી શી ગતિ થનાર છે, જન્મથી મરણપર્યંતમાં કયે સમયે કયા પદાર્થને શા શા નિમિત્તથી મેળવીશ તથા મેળવેલાને કયાં અને કેમ ખોઈશ તે જાણતો નથી. મને ક્યારે અને શેથી સુખદુઃખ મળશે તેને પણ સમજતો નથી, તોપણ 'આ મને ગમે, અને આ ન ગમે; આ હું મેળવીશ અને આ મારે જોઈતું નથી, આં સાઈ અને આ નહાઈ, આથી મને સુખ થશે અને આથી મને દુઃખ થશે,' એ વિગેરે અનેક પ્રકારના મિથ્યા સંકલ્પ તથા નિશ્ચયોને બ્રહ્મિ મનુષ્યોની પેઠે કહું છું. અર્થાત્ત પર્વત હું મને માનેલાં સુખમાંનું એક પણ મેળવી ભોગવી સતોષને પામ્યો નથી. હવે પછી શું યાય છે તે ઈશ્વરને અર્પણ છે. આ કન્યા રૂપશુભાવળી છે. રાજકુળની છે. મનને અપ્રિય જણાતી નથી તોપણ એનાથી સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ ગણવાયેલ્ય કન્યાઓનો પણ મેં અનાદર કર્યો છે તો આને 'પ્રસન્નતાથી સ્વીકારૂં, એ કેમ ધટે? ન જ ધટે. તોપણ એની પ્રતિજ્ઞાને 'મંગલ યવાથી' એ પ્રાણુ આપશે તો હત્યાદાય બેસશે. એ કહે છે કે ત્યારથી મેં મારા જન્મજો હાય એમને આપ્યો, અને તે ધરીને એમણે મને ઘોડાઉપર બેસાડી ત્યારથી જ મારા મનમાં એમના વિશે પતિભાવના પ્રકટ થવા માંડી છે, ને તે હવે તો પૂર્ણ થઈ ગઈ છે, એટલે મટનાર નથી. આ વિચાર એને જવાબ માંજો હશે તે સમયેમાં મને પણ એટલું સ્ફુરેલું કે આ સ્ત્રી હશે કે કન્યા? અર્થાત્ત પરણી હશે કે કુંવારી હશે? મેં મારા વિચારને વંધાયો નહિ, અને એણે વંધાયો. હવે આ રાજાને શું કહેવું, એ મારે સંકટસરખું આવ્યું છે.

આપ્રમાણે વિચાર ચાલતાં, પછી મેં પ્રથમ ઈશ્વરમંત્ર કરીને તે રાજાને આ પ્રકારનું ઉત્તર વાળ્યું. મેં ચિત્તથી પ્રિય મણેલી સ્ત્રીની શોધ માટે જ મેં ઘર છોડ્યું છે

જ્યાં પર્વત તેની આસાથી હું છૂટું નહિ: સાં. પર્વત હું લગ્ન કરી શકતો નથી. ઘણી કુલીન
 ન રૂપવતી રાજકન્યાઓની માગણીના અસંદર કરીને મારી ધારણા પૂર્ણ કરવાને હું
 પ્રવાસ સેવું છું. ધર દેહતાં મારો સંકલ્પ છે કે: પાંચ વર્ષ આ સ્ત્રીની ખોજ કરવી. તે ન
 જ મળે તો પછી ધરે ધારું હોય તે રેવીમારવું. તેમાં હજી એક વર્ષ પાણુ પૂર્ણ થયું
 નથી, તો આજથી જ મારે લગ્ન કરવું એ અસંભવિત છે. મારે આ આશા આપે ન તો
 ખતો એ કુસવતી કન્યાના મનનું સમાધાન કરવું. આ સાંભળી રાજાએ તેને આ ખબર
 કરી. તેની નેણે ઉતર આપ્યાં. એમ પરસ્પર કેટલીક બાંજગડ ચાલ્યા પછી અંતે નિરૂપા-
 ય થઈને મારે આપ્રમાણે કમુદ્ર કરવું પડ્યું. તે કન્યાએ કરું કે એ પોતાનું ખાંડું મને
 આંખી સુખથી સ્ત્રીની સોધનો સંકલ્પ પૂર્ણ કરે. આજથી એમને શુભારે ચાર વર્ષથી વધા-
 રે કંઈક માસપર્વત શોધ કરવી બાકી છે તો હું આજથી પાંચ વર્ષપર્વત એમના આપે-
 લા ખર્જની સેવા કરીશ; અને પાંચ વર્ષ પૂરાં થતાં મને નહિ મળે તો એ ખર્જથી હું
 માંડે ધારું કરીશ. આ વિના ખીજે મારી ધારે ઉપાય નથી. મરેના આમંદથી આ વાતો
 મેં કમુદ્ર કરી. પણ વધારામાં મેં તેને એ જણાવ્યું કે પાંચ વર્ષ પૂરાં થયા પૂરે મારે મા-
 જા કરી આપવાનું છે, પણ આ લાલુભંચુર દેહનો ખરોસો નથી. તો દુષ્કર્મથી ન આ-
 વાય તો એણે પ્રાણત્યાગ ન કરતાં તપ કરીને આયુષ્ માળવું. એથી એને આમદત્ત્યા અને
 અને સ્ત્રીહત્યા દેવ લાગે નહિ. આ વાતો તેણે કમુદ્ર કરી. માંડે આમદામ સંઘળી લી
 પ્રસિદ્ધ થયું. તેથી ત્યાંથી સ્વામીએ મારાં માતાપિતાને કુશળ પત્ર મોકલવાનો બંદોબસ્ત
 કર્યો અને પછી એ કન્યાને મારે હાથે ધરી એક ખર્જ તથા મારો એક દંડનો અલંકાર
 આપ્યો. તેણે તે પૂજામાં રાખ્યાં. પછી મેં ત્યાંથી ચાલવા ધારું. એ રાજાએ માણસો આ-
 પવા અતિ આમદ. કયો પણ મેં ના કહી ને ત્યાંથી પ્રણાલ્ય કર્યું. થોડા દિવસ તો માંડે
 મન લાલુમાં પાછળ જાય ને. લાલુમાં આગળ જાય. પણ પછી નિશ્ચય બળવાન હોવાથી
 પાછળનો વેગ છોડી આગળ જ ચાલ્યું. મારો થોડો શસ્ત્ર અને હું આગળ મારી કાપતાં
 ચાલ્યાં. સાધારણ કટના પ્રસંગેને અનુભવતો હું રાત્રિવસ અનુકૂળતાપ્રમાણે પ્રવાસ
 કરતો એક દિવસ ઉતરવાની સારી જગા ન હોવાથી તેળાવના તટકર એક આડનીચે
 રાત્રિ માળવાના પિયારથી સુગમ નાંખી રહ્યો. એક પ્રેક્ષકે રાત્રિ જવા પછી મારો શિ-
 વાય ત્યાં આનુભાવ્યું કોઈ પણ મનુષ્ય બોલાવ્યું. બોલ દે એવું નહોતું.

આ જગતમાં મનુષ્યોને પોતાનું જ શાકલપાણું અથવા અસાધ્યપાણું અનેક પ્રકાર-
 થી હાનિ તથા પ્રાણાંતપર્વતના નિર્ત્રિષ દુષ્ટને આપનાર છે. દેશ, ક્ષણ તથા પ્રેસંગને
 અનુસરીને ઘટિત સાધવાનરણ્ય રાખવાથી ઘણું કરીને એણું સદન કરવા વારો આ-
 વે છે. આ વિગેરે વિચારોને જાણનારો છતાં તથા પ્રવાસમાં આવી પડતાં આગ-
 તુક સંકટોના અનુભવગણે છતાં પણ દેવગોમૃથી મધ્ય રાત્રિ અતીત થયા પછી સ-
 માર નિદ્રાને સ્વાધીન થયો. જેમ જળને શેવાલ અને સૂર્યચંદ્રને અલ લોકી દેહે તે-
 મ આ રીતેમાં રહેલા અભિમનિને નિદ્રા લોકી દેહે એથી નિદ્રાવશ પડેલો હું મારે
 સંઘર્ષ બાન જુદાંને મુતો હતો. એટલામાં કોઈ કુષ્ટ પુરુષો જે રાત્રિના આરંભથી

ધણું કરીને મારી પાછળ જડયા હશે તેમણે કોરે રહીને મારા ઉપર હુમલો કર્યો. તેમાં
 નો એક માણસ એકદમ મારી છાતી ઉપર અને એક માણસ મારા પગ ઉપર ચઢી બેઠો.
 એ જાનેતા હાથમાં તરવાર હતી. ખીજા બે જણ મારી બે બાજુએ નજીક તરવારે ઉભા
 હતા. મારી આંખ તરતજ બિધડતાં, મેં આપ્રમાણે બેધું ભયભીત થયો. પ્રણ આપતિંગાં
 ધૈર્ય રાખી અંધવાના ઉપાયને શોધવાનું નીતિના નિયમમાં વાંચેલું તે સ્મરણમાં હોવાથી હું
 ગભરાઈ વિનાજ બોલ્યો, બાપડો! મને હુ ખીજાને તમે મારવા આગ્યા છો એથી હું અ
 પ્રસન્ન નથી. પણ લગાર મારી સઘળી વાત સાંભળીને મારજો હું મારી મેળે મારી રા.
 કનો નહોતો. તેથી કોણ જાણે પરમેશ્વરે જ પ્રમને મોકલ્યા હશે. વળી તમે મને ઝડ માર
 રશે તો તમને મારી પાસે છે એટલું જ મળશે, પણ ખીજા જગાએથી જે તમને મારા
 તરફથી મળે એ અવ હશે તે તમે ખામવાના નથી, માટે ધીરજ રાખજો. મારા તરફ
 થી તમને એક દ્રીથી તમારે જુખ રહેશે નહિ. હું મરણને આદરીને ધર
 છોડનારથી તમે ડરશો નહિ. મારે જે જીવવાની આશા હોત તો મારી સાથે ધણાં મા
 ણસો નાખી શકત. તમને હમણાં મારા અંગ ઉપરના દાગીતા હું ઉતારી આપીશ ત્યારે
 તમારી ખાતરી થશે કે આ માણસ એકલું ફરે એવું નથી. તમે મારા હાથ મોકળા કર
 શો તો હું આ કંઈકની જુલુસ તો પ્રથમથી જ તમને કાઢી આપું. આ સાંભળીને દેવગ
 તિથી તેમને મતિ સૂઝી અને મારા હાથ મોકળા કર્યા. મેં મારા કંઠમાં રહેલી માળો
 કાઢીને એકના હાથમાં આપી કહ્યું. જુઓ બાપડ! આ ધણી કિમતી છે. જે મને બેસવા
 દો તો હું હાથને બાજુએ તમને છોડી આપું. આ બધાં અંધાર તમે કોઈ પહેરશો
 ન તે હું જોઈશ ને તેથી મને શાંતિ થાય પછી તમારે મને મારવા હાથ તો બંધે માર
 ને. ખીજું વળી મેળવવાની તમારે આશા હાય તો મને ઉતારવાથી મારશો નહિ. પછી
 તે બેને દેવે ભૂલાવ્યા, તે મારા ઉપરથી ઉઠ્યા અને મને એકા થવા દીધો. મેં હાથની
 પાંખીઓ તથા કંકણ છોડીને એમના હાથમાં આપ્યાં. તે એકબીજાની હાથમાંથી સંક
 મળી એવાં લાગ્યાં. એટલામાં હું ઉડીને ઉભો થયો. તંદાણ લગાર પોછો ખસ્યો. કોશમાંથી
 તીક્ષ્ણ ધારવાળા તથા અંજવાળા રાત્રિમાં મળી નવ એવી ઉજળી તરવાર જેવી
 કિચિત્ પણ વિચાર કર્યા પછર તથા લંબાર પછી સંક્રાંત પાંખાં પિનાં ધેરીને વાંપિરી તે
 પ્રથમ ધાવો જ એકે મુલુંને પાંખી પડ્યો, અને બીજે મુલું પુરુષ ધઈ પડ્યો. બે જણો બી
 બરાધા જે નાસવા લાગ્યા. તેમની પોછાં દોડીને તે બંનેને એક પછી એક એમ વારા
 કરતી ધાવસ કરી પાગ્યાં. મારા અંતઃકરો તથા તેમની શસ્ત્રો લાવી એકઠાં કર્યા. પછી તે
 ધાવત થયેલાંને હુખની થંતી વેદનાથી મુક્ત કરવાને તેમને મુલુંને સ્વાધીન કર્યા. પછી
 સાવધાનપણે તરવાર ધરીને હું અંધકરસરખો પ્રતીત થંતો રમતથી ખેરકેલો. અધિની
 પાસે આવી ઉભો. મારા અંધકરો મેં જામનાતે મેં પોછાં અંગ ઉપર ધારણ કરી
 લીધાં. એટલામાં ત્રણ ઘોડેચારોને મારા તરફ આવેલો જોયા, તેથી હું પણ સાવધાન
 થઈ ઘોડો છોડી ત્રવાર થયો. રવાનાએ ઘોડો દૂરથી હું કોણું એમ પૂછ્યું. મેં જવાબ
 ન વાળ્યો કે હું ક્ષત્રિય છું. પ્રવાસી છું, ને આ સ્થળે આવેશ ચોરોને હમણાં જ મારીને

બયથી મુકાયો છું. તમે કોણ છો તે દૂર રહીને મને જણાવજી. આ ચાર ચોરોનાં
 હાથેલાં અંગેવાળાં મરેલાં શરીર મધ્યે પડ્યાં છે, તેથી સમીપ આવતાં અથ-અમકરો.
 તે સ્વારોએ કહ્યું, અમે શત્રિએ નગરની આસપાસ ચોટી કરનાર સ્વારોમાંના સ્વાર
 છીએ. તમે બધા પામશો નહિ. આ ચોરોને માથ્યા છે તેથી તમારે અમારા રાજ-
 પાસે આવવું પડશે. કારણ કે શરવીર પુરુષને જાણીને અમારો રાજ તેનો સત્કાર
 દરમ્યા વિના જળા દેતો નથી. અમને પણ રાજની આજ્ઞા છે માટે તમે સત્કારસુધી અ-
 હો જ રોકાઈ રહેજો પછી તેમાંના એક મારી પાસે રહો. બીજા ફરતા રહ્યા. એમ કરતાં
 પ્રાતઃકાળ થતાં તેમાંના એક જણે રાજને વરધી પહોંચાડી. રાજએ મને તેડાવ્યો. મને
 જોયા પછી તેણે ધણા માનથી સામા આવીને મને આશ્વિંગન લીધું, તથા પોતાના
 અર્ધ આસને એસાડી કુશળ પૂછ્યું. મેં મારી ઘટલી વાર્તા તથા રાજની સપ્તળી બનેલી
 હકીકત કહી. તે સાંભળી તે રાજ પ્રસન્ન થયો. મારો રક્તાધી ખરડાએલો પોપાક ઉત-
 શવીને મને બીજાં સુંદર વસ્ત્ર આપ્યાં તથા મારી ખાનપાનાદિથી રૂંડે પ્રકારે પરીચા-
 મત કરી. તે રાજ મધ્યમ અવરથાનો હતો, પણ ધણે કુશળ હતો. તેણે મારા સંજ-
 ધમાં વિચાર કરીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ કોઈ રાજપુત્ર છે અને કાંઈ દુઃખથી
 પ્રવાસે નિકળ્યો છે. તેથી તેણે મને એકાંતમાં લઈ જઈને આ પોતાનું અનુમાન કહી
 સંભળાવ્યું અને પૂછ્યું કે તમે ખરેખર તમારૂં દુઃખ હોય તે કહો. તમને ઘટલી મ-
 કદિશ. મેં કહ્યું, હું પ્રવાસની ઈચ્છાથી જ નિકળ્યો છું, પણ તેમાં પ્રધાન કારણ આ
 .ની ખેડ કરી મેળવવી એ છે. આમ જોલી મેં ચિત્ર દેખાડ્યું. તેણે ચિત્ર જોઈ કહ્યું,
 ...કન્યાનો દેશ વિગેરે તમે જાણો છો? મેં ના કહ્યું. પછી તે નિરૂપાય થયો. તેણે ર-
 પમુણવતી અનુપમસરખી અન્ય રાજકન્યા મેળવી આપવા કહ્યું, પણ મેં તેને ના
 પાડી. અંતમાં મેં તેને આપ્રમાણે મારી ઈચ્છા જણાવતાં કહ્યું, હે રાજન! જે
 તમે મને મદદ આપવાની ઈચ્છા રાખતા હો તો એટલી જ આગો કે આ સંધ્યા મારા
 અંગેજીવરના કિમતી અંગકારો સો, અને એનું ઘટનું ધન મને આપો. એટલે હું તે
 ધન સત્પાત્રોને દાનમાં આપી મુખી ધાજી. આમ કરવાનું કારણ તેણે પૂછ્યું ત્યારે મેં
 આપ્રમાણે કહ્યું:—આ લોકમાં પ્રવાસીને પ્રાણસંકટ આપનાર આ ધન છે, એ મારો
 સિદ્ધ અનુભવ છે. શુદ્ધાસીને પણ રાત્રિવસ બધા આપનાર તથા પ્રસંગવશાત્ પ્રાણ-
 સંકટ આણનાર એ ધન છે. ધન જેની પાસે નથી, પણ જેને ધનની આશા છે એવા ધના-
 સક્ત મનુષ્ય પ્રાણિને એ ધન પોતામાં આસક્ત થયેલો હોવાથી શુદ્ધ ત્યજવે છે, વન વન
 રત્નગારે છે, ચોરી દગાઈ કે દિસા આદિ નીચ ક્રોધ કરાવે છે, તથા અંતમાં આશામાં
 ને આશામાં એને પ્રાણસંકટ આપી નાશ કરે છે. આપ્રમાણે જેમ પ્રવાસી તથા શુદ્ધીને
 દુઃખ દે છે તેમ શુદ્ધીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજ્યોને પણ એ જ ધન નિરંતર બધા દુઃખ આપે છે,
 તથા અંતમાં નાશ પણ કરે છે. આ પ્રકારે જોતાં મદા અનર્થનું મૂલ આ ધન છે
 તોપણ વ્યવહારમાં એના વિના અસંખ્ય કષ્ટ પડે છે. શણે શણે અનવસ્ત્ર તથા બીજાં

જોઈતા પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં એ ધનનો ખર્ચ પડે છે. જેથી સંસારી અવસ્થામાં તો એ ધન વિના એક દિવસ-પણ્યકારનો કઠિણ પડે છે. પણ નિરંતર એકાદી પ્રવાસ કરનારને તથા વિરક્તાવસ્થામાં રહેનારને એનાથી ઘણું કટ, મડે છે. જેથી હવે મારે વિરક્તની પેઠે થોડો પ્રવાસ કરી તે અવસ્થામાં પડતાં કદનો અનુભવ કરવો છે. માટે મારી ઈચ્છા પ્રમાણે કરવામાં, અને તો મને સદાય યાઓ. આ પ્રકારનાં મારાં વચનોને શ્રવણ કરીને કિંચિત્ કાળ વિચાર કરી તે પછી આ પ્રકારનાં પ્રિય વચનો મારા પ્રતિ બોલ્યો. :

(અપૂર્ણ.)

શ્રી પંચવરદ્વત્તાન્ત.

(અનુસંધાન ૩૫ ૩ જાના ૫૮ ૨૦૨ થી)

આ વિગેરે ઘટિત પ્રશ્નોત્તરવડે તેમના નિશ્ચયને તેમના મુખે સ્પષ્ટ કરાવી લક્ષમાં લઈને, પછી મેં એ સંબંધમાં મૈત્ર સામ્યું.

મારાં તરફનો અવિરોધ જણાવાથી પશ્ચાત્ તેમણે પરસ્પરમાં વિચાર કરી નિશ્ચય કર્યા પ્રમાણે પ્રસંગવશાત્ ઇટદેવ તથા નરાધિપતિસમીપ રહેતાં દંડ, છત્ર, ચામરાદિ ચિહ્ન સંહિત તેઓ આ શરીરીનું વિધિવત્ પૂજન કરવા લાગ્યા તથા તેમાં પોતાને તેઓ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત અનુભવવા લાગ્યા. આ પ્રકારે દિવસો વ્યતીત થતાં તદનંતર આવનાર અનુષ્ઠો પણ પોતાને કંઈક શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવાથી અન્ય સાધકોની પેઠે સર્વ આચાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર સમાગમી અનુષ્ઠોની સંખ્યા વધવાથી તેમના સર્વેના પ્રસંગવશાત્ આપતા મનના સંશયોનું હેદન કરવા નિમિત્ત મારે પ્રતિદિન અધિક સમય રોકવાનો સંભવ આવવો ગયો.

એક વેળા અવકાશના સમયે આ જનસંગની પ્રાપ્ત ઉપાધિના સંબંધમાં મને આ પ્રકારના વિચારો અંતઃકરણમાં સ્ફુરતા પ્રતીત થયા.

આ પ્રાણિપદાર્થનો સંગ ઈચ્છા વિના આવી પ્રાપ્ત થયો છે તથા આ શરીરીને સદ્-શુરરૂપે જનમંડળમાં પ્રસિદ્ધ થવાની ઈચ્છા વિના જ હવે ધણી ભોડો સદ્શુરરૂપે માનવા લાગવાથી ઘણું ખડું નગરમાં સર્વ સ્થળે તેમ જ બહાર પણ યામઆમાંતરમાં કે દેશદેશાંતરમાં પણ પ્રસિદ્ધિ થવા લાગી છે. આથી પ્રતિદિવસ ઉપાધિની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ જણાય છે, કાંઈ ઘટવાનો સંભવ નથી.

આ છત્ર, દંડ, ચામરાદિ ચિહ્ન પણ આ શરીરીની ઈચ્છાવિના જ આવી પ્રાપ્ત થયું છે. એમાં અનાદર ન કરવાથી હવે પછી પણ એવાને એવા અનેક શુભ અર્થાત્ વિદિત ગણાયેલા પદાર્થો આવવાનો સંભવ રહ્યો છે, અને એ પ્રકારે અનેક વેળવી પદાર્થો સમીપ રહેવાથી ઉત્તરોત્તર અધિક સાવધાનપણું રાખવાનો પ્રસંગ આવશે.

ધણા વેદાંતસિદ્ધાન્તના વક્તાઓ એવું માને છે કે જ્ઞાન થયા પછી શુભાશુભ કર્મ નડતાં નથી, અને શેષ પ્રારબ્ધથી શુભાશુભ કર્મમાં જ્ઞાનવાનની જો પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનો

તેને દોષ નથી. કારણકે ઉત્તર જન્મોનાં કારણરૂપ સંચિત કર્મના કારણે તો જ્ઞાનદારા કાય યાય છે. આગામિક કર્મ પણ ઉત્તર જન્મના અભાવે ફળ આપના અસમર્થ થવાથી કાય જ યાય છે. અને શેષ પ્રારબ્ધનો તો આ દેહનાં કાયસમયે ભોગદારા કાય જ યાય છે. આથી જ્ઞાનીને શેષ પ્રારબ્ધથી કરાનાં શુભાશુભ કર્મોનો દોષ નહોતો નથી એમ માને છે.

આ જ્ઞાનવામાં એક સદેહ એ ઉદ્ભવે છે કે જ્ઞાનીની શેષ પ્રારબ્ધથી શુભ કર્મમાં કલચિત પ્રવૃત્તિ યાય તો ભગ્ને પણ અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. કારણ કે અશુભ કર્મને કરાવનાર કારણરૂપ પાપકર્મનો તો જ્ઞાન થયા પૂર્વે જ કાય ધટે છે. જ્યાં પર્યંત પાપરૂપ મળ અવશેષ હોય છે ત્યાં પર્યંત જ્ઞાન થતું નથી એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

જ્ઞાનમુત્પચ્ચતે પુત્રાં ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ છત્વાદિ વચનો વડે.

વળી શાસ્ત્રમાં મલવિક્ષેપ તથા આવરણ એ ત્રણ દોષ અંતઃકરણમાં કલા છે. એ દોષની નિવૃત્તિ થયે જ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ સંભવે છે. આમ છે તો અંશુભ કિશ કરાવનાર કારણરૂપ પાપસંસ્કાર જેને મલદોષ કહ્યો છે તેની તો જ્ઞાન થયા પૂર્વે જ નિવૃત્તિ થવી ઘટે છે. અને તે પાપરૂપ મળ મટવાથી જ ચિત્તની ચંચલતારૂપ વિક્ષેપ મટે છે. તે વિક્ષેપ મટવાથી જ અંતઃકરણ ભંગ યાય છે. અને સાર પછી જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ યાય છે. આ વિનિષ્કે જેતાં જ્ઞાન થયા પૂર્વે પાપરૂપ મળની નિવૃત્તિ યાય છે, જેથી પાપસંસ્કારદ્વારા થતી અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તે જ્ઞાનીમાં ઘટેલી નથી. આથી એમ સિદ્ધ થતું ઘટે કે અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જેની યાય છે તેને જ્ઞાન થતું નથી.

આ સ્થળે કલચિત કેળવે એવી શંકા યાય કે પૂર્વે પરાશર, વ્યાસ, દુર્વાસા વિગેરે પુરોમાં પણ કોમકેષાદિના સંચારથી તેમની અનિષ્ટ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે એવું જાણીદિ અંધોમાં પ્રસંગે પ્રતિપાદન કરાયેલું પ્રતીતિ યાય છે. તો શું તે પુરોમાં સખળા યથાર્થ જાની શક્તિ હતા ?

આ શંકા સહિત યથાર્થ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ સ્ફુરતી હોવી ઘટે છે. મટે એ અંતઃકરણ નથી. સંસારમાં શી જ્ઞાતનું તેથી અદૃશ્ય નિવૃત્તિ દ્વારા પ્રત્યેક ક્રિયા ઇદિ અદૃશ્ય સંકેતાનુસાર યાય છે. તે પુરોદારા સંજિભાને સ્વકૃત કર્મસંસ્કારનાં અભાવને લીધે સ્વાધ્યયુદ્ધિગ્ન્ય ક્રિયા થતી નથી. તેથી તે ક્રિયાનાં તેઓ અભિધાની નથી. જેથી તેવાં પુરોનાં દૃષ્ટાંત જીવને વિષે સાંખ્યમાં જણાવવામાં ધરતો નથી. આમ છેતાં પણ જ જ મહાત્મા પુરોદારા કામ અનુચિત ફલ થયાનું વર્ણન પુરાણાદિ ગ્રંથમાં હોય છે તો તે જ ગ્રંથોમાં તે પુરો વડે યથેનાં અઘોરિક કૃત્ય પણ વર્ણવે છે. તેથી તે અઘોરિક સામર્થ્યસંગી મહાપુરોનાં દૃષ્ટાંત જીવને અનિષ્ટ કૃતિનિમિત્તે ઉપયોગનાં નથી. જીવોએ તો શ્રી દધ્યક્ અધ્યયુદ્ધિ મહાત્મા પુરોનાં નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિનિમિત્તનાં દૃષ્ટાંત જ અંદરું કરવા ઉચિત છે. અને કલચિત દુર્વાસા, વ્યાસાદિનાં દૃષ્ટાંત અંદરું કરે તો તેમનાં જેથી અઘોરિક સામર્થ્યને પોતામાં પ્રાપ્ત થયેલું અનુભવમાં પછી જ અંદરું કરવા ઘટે છે. પરંતુ આનંદકાંક્ષ તો અજ્ઞાનાપરેણુ ચુકતે અતઃકરણસંગી છેવલને પ્રાપ્ત મનુષ્યે પોતામાં અઘોરિક દેવી સામર્થ્યનો અભાવ.

છતાં પણ પોતાને તે પૂર્વ દેવી સામર્થ્યવાન મહાત્માની પદ્મિન્યાં ગણાવવા ઇચ્છે, તેમાં તેમનાં દંડોતથી પોને દુષ્ટ કર્મ કરીને પોતાને તેમની જેટ નિર્દોષ તંબા નિર્દોષ જ્ઞાની ગણાવવા ઇચ્છે. તથાપિ તેમની એ પ્રવૃત્તિ અસત અથોચ્છાં ગણાવી ઘટે છે. જેથી પૂર્વનાં દંડોત આપીને કોઇ કહે કે હુઆસા કોધી હતાં અને તેમને જ્ઞાન હતું તેમ આજે પણ કોધી છીએ તથાપિ અમને જ્ઞાન છે; એ જ પ્રમાણે કામી, લોભી આદિનાં દંડોતો આપે અને પોતાને જ્ઞાની છે એમ સિદ્ધ કરવા પણ કરે પણ તે સુખ ઉભય અંશથી અસમ્યક્ હોવાથી સ્વીકારવા કે માનવા યોગ્ય નથી. આટલું કહીને એ જ નિમિત્ત ગણાવવાનો છે કે અંતઃકરણમાં અશુભ પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ પાપસંસ્કારોને અભાવ થયા વિના જીવેને જ્ઞાન થતું નથી એ વાત નિર્વિવાદ સત્ય છે.

જ્ઞાનવાન પુરુષને જ્ઞાનદ્વારા થતી વૃત્તિ તથા શાંતિના તોએ કદાચિત્ પણ કોઇ પ્રકારના શુભાશુભ વિષયમાં ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થવી ઘટતી નથી. તેમ છતાં પણ સદૃશ પ્રાપ્ત કારણના બળે સગાદિથી સંહિત પ્રવૃત્તિ યાવ તો તે જ્ઞાનની વિરોધી સંભવતી નથી. કારણ કે જ્ઞાનીને પુરત સિદ્ધ પ્રારબ્ધનો ભોગ સ્વતઃ ઇચ્છા કર્યાવિના પણ થયો સંભવે છે. આમ છતાં પણ પુરે જીવે સદૃશ પ્રાપ્ત અશુભ વિષયમાં જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ થવી ઘટતી નથી. કારણ કે સાધકાવસ્થાની અવધિપર્યંતમાં સંપૂર્ણ પ્રકારની નિષવક્રમનાનો, કારણસંહિત ઉદ્દેશ થયો સંભવે છે.

આ પ્રકારે અર્જુનને જ્ઞાન મારા વિશે શુભાશુભ કામનાનો સંભવ ન હોવો ઘટે એમ છે તો પણ હરતામહાકવે જેમને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે એવા પુરુષે એ પણ આ ગવિચિત્ર સ્વભાવવાળી માયાનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય ગણ્યો નથી, તથા મરણપર્યંત અર્થાત્ દેહપ-
તનપર્યંત પણ કામાદિ વિકારોને અંતઃકરણમાં પ્રવેશવા સરખો અવસર આપવો યોગ્ય ગણ્યો નથી, તાત્પર્ય માત્ર એ જ છે કે સદા સાવધાન રહેવું.

હવે આ સમયે આ સાધકો મારી ઇચ્છા વિના આ સંપૂર્ણ લેખી પ્રદાયો લાવે છે તથા તે તે પદાર્થો મારા સમક્ષ રથાયે છે તેનો હું અનાદર કરતો નથી, તો કાળે કરીને કોઇ મઘાદિ અશુભ પદાર્થો લાવી મારી ઇચ્છા વિના અને અપણ કરી સમક્ષ સુદે તો તેનો અનાદર કરવા વૃત્તિને વેગ આપવો કે કેમ? વળી આપણી ઇચ્છા વિના કોઈ દુરાચ-
રણમાં કે વિષયસુખમાં આસક્ત સ્ત્રી બળિસારદિ કર્મમાં પ્રવેશ કરવા પોતાની ઇચ્છાથી યેરે તો પ્રવૃત્તિ કરવી કે કેમ? ને આ પ્રકારે અન્યની શુભેચ્છા સ્વીકારવા વૃત્તિ વિરોધ ગણતી નથી તો આગળ જતાં અશુભ વિષયને પણ સ્વીકારવા વિરોધ ગણશે એનો શું બરોડો? શુભાશુભ અવશેષ પ્રારબ્ધ ભોગવવાં પડે છે એવા વિચારવાળા પુરુષો તો આવા સંપૂર્ણ નિર્વાચનદારમાં ચતા પ્રવેશને વિરોધી કદાચિત્ નહિ ગણતા હશે પણ મારે તો એ સંપૂર્ણ અશુભ વ્યવહારને વિરોધી ગણી અવરંધ સાવધાન રહેવું ઉચિત છે.

વિરક્તોવરથાવાળા તથા એકાંત સેવન કરનારા મહા પુરુષોએ તો સદા વિરોધી વા-
સનાને ઉપવચનાર જનસંગનો ભાગ સેવેલો હોય છે તેથી તેમને તો સર્વ પ્રકારે વિરોધની નિવૃત્તિ જ રહેતી સંભવે છે, પણ મુદ્દસાગ્રમીને અમતા નો મિત્ર સ્થાવતા નેપમાનને મારણ

પ્રાણાયામ એ પણ એક ક્રિયા છે, જેનું ફળ અંતઃકરણ તથા શરીરાંતર્ગત અવયોમાં કંઈક વિવક્ષણ દેરદાર થવો એ છે. ત્યાં અનુકૂળ પ્રકારે પ્રાણાયામની ક્રિયા કરનારને સર્વ રોગક્ષયરૂપ અનુકૂળ ફળ મળે છે. અને અયોગ્ય વા પ્રતિકૂળ પ્રકારથી જો પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે તો તે ક્રિયા કરનારને સર્વ રોગની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રતિકૂળ ફળ મળે છે. આ બાર્તા યોગ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ લોકમાં કોઈ પણ બુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રતિકૂળ ફળની ઈચ્છાવાળો હોતો નથી. સર્વરોગક્ષય એ સર્વની અનુકૂળ ઈચ્છાનો વિષય છે અને સર્વરોગ સમુદ્ભવ એ સર્વની ઈચ્છાનો અવિષય અર્થાત્ પ્રતિકૂળ વિષય છે, જેથી તે રોગ માત્રને ઉપભવવા કોઈ પણ પ્રાણાયામને કરવા ઈચ્છતું નથી તો પણ અયોગ્ય પ્રકારે તે કરવાથી રોગ યાય છે ત્યાં અયોગ્ય પ્રકારે કરવાથી ક્રાસ, શ્વાસ, હીયદ્રી તથા જ્વરાદિ રોગો યાય છે, તેમ જ મરતક કર્ણુ, નેત્ર આદિમાં વિવિધ પ્રકારની પીડાઓ યાય છે. માટે રોગમૂલક અયોગ્ય પ્રાણાયામ કોઈએ કરવો ઉચિત નથી.

પ્રાણાયામ કરવાનું પ્રયોજન તો ચિત્તચાંચલ્ય શમાવતું આર્યાત્ 'ચિત્તને નિશ્ચલ' રથા પતું એ છે. કારણ કે ચિત્ત પ્રાણાધીન' હોવાથી પ્રાણવાયુ સ્થિર થવા વિના સ્થિર થતું નથી. જેથી પ્રાણ નિશ્ચલ થવાથી ચિત્ત નિશ્ચલ યાય છે, અને એ વાતચિત્તનું નિશ્ચલપણ પ્રાપ્ત થવાથી અભ્યાસીને સ્થિર દીર્ઘચિત્ત પ્રાપ્ત યાય છે તથા ઈશત્વ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયોજન અયોગ્ય પ્રાણાયામથી સિદ્ધ થતું નથી. પણ એથી ઉલટું અસ્પષ્ટ-વિત્ત તથા રોગીપણું પ્રાપ્ત યાય છે, માટે સર્વથા યોગ્ય પ્રાણાયામ જ કર્તવ્ય છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

હવે જેમ ઋતુ આદિ કાલ, દોષોના પ્રક્રોધાદિને કરે છે તેમ વિવિધ પ્રકારથી કરતો પ્રાણાયામ પણ દોષોનાં શમનાદિને કરે છે. જેથી ઋતુ, કાળ, તથા પ્રકૃતિની સાથે અનુકૂળ ફળ પ્રાણાયામની જાતિને પણ રૂઢે પ્રકારે જાણવી ઘટે.

(અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી ॥

વ્યાપાર.

આ સંસારમાં મનુષ્યપ્રાણિમાત્ર પોતપોતાના કરવા યોગ્ય માનેલા વ્યાપારમાં જન-વિવક્ષ રમણ કરે છે. પણ તેઓમાંના યોગ્ય પોતાના વ્યાપારની યથાર્થતા તથા અયથાર્થતા ઉપર ઘટિત વિચાર કરે છે. કોઈ કોઈ મનુષ્ય ઘટિત વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેઓ સર્વ પોતાથી યથા વ્યાપારમાત્રની યથાર્થતા અથવા અયથાર્થતાનો નિશ્ચય યથા-વત્ કરી શકતા નથી. આમ યથામાં કારણ તો એટલું જ જણાય છે કે આ સર્વ મનુષ્યો વ્યાપારમાત્રનાં સ્વરૂપને તથા પ્રત્યેક જાતનાં યથાર્થ ફલનાં સ્વરૂપને જેમ છે તેમ જાણતાં નથી. એથી એમ યાય છે કે જે ફળની ઈચ્છાથી વ્યાપાર કરે છે તે ફળને તેઓ પામતાં

નથી. આમ છતાં પણ વ્યાપારમાત્ર પોતાના યોગ્ય ફળને ઉત્પન્ન કર્યાવિના રહેતા નથી, જેથી માણસે પોતાની ઈચ્છાવિરુદ્ધ ફળને પણ પોતાના વ્યાપારમાંથી પ્રાપ્ત કરી લેતું પડે છે, અને તેનું પરિણામ દુઃખ થાય છે. ઘણે પ્રસંગે દુઃખરૂપ ફળની ઇચ્છાથી આરંભેલા વ્યાપાર તેથી વિરોધી એટલે સુખરૂપ ફળને પણ ઉત્પન્નવી આપે છે. જેથી મુનુ પુરુષોએ યોગ્ય ફળને ઉત્પન્નવનાર યોગ્ય વ્યાપારને કરવાઅર્થે વ્યાપારનાં તથા ફળનાં સ્વરૂપનો અવશ્ય વિચાર કરવો ઘટે છે.

મનુષ્યોપરે યના આ વ્યાપારોનો મુખ્ય બે ભેદમાં સમાવેશ થાય છે: મનુકૃત વ્યાપાર તથા શરીરકૃત વ્યાપાર. મન અને શરીરનો એવો નિકટ સંબંધ છે કે વસ્તુતઃ વ્યાપારના આ બે પ્રકારના ભેદ પાડી શકાતા નથી. તોપણ મનનો વ્યાપાર યદ્યપિ જ અટકે છે તો શરીરના વ્યાપારની વૃદ્ધિ થતી નથી; અને મનનો વ્યાપાર મનમાં જ પુનઃ ન શમતાં તેનો વેગ શરીર ઉપર આવે છે ત્યારે શરીરથી તે વ્યાપારની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે એ બે ભેદ કરવા ઉચિત છે. સાંજે વ્યાપારનો મનથી આરંભ થઈને મનમાં જ પુનઃ અંત આવી જાય છે તેમ મનુકૃત વ્યાપાર જાણવો. તથા જે વ્યાપારનો આરંભ મનથી થઈને ઇન્દ્રિયસમુદરૂપ આ શરીર ઉપર વેગ આવી શરીરદ્વારા તે વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ અંત આવે અર્થાત્ અટકે છે તે શરીરકૃત વ્યાપાર જાણવો.

આ રીતે બે પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. તેમાં મનમાં વ્યાપારનો આરંભ થવામાં બે હેતુ છે, એક તો અંતરમાં જ રહેલા મનસ્થ સંસ્કારથી મનને વેગ પ્રાપ્ત થાય છે તે, અને બીજો શરીરસ્થ ઇન્દ્રિયનો બહિરસ્થ વિષય સાથે સંબંધ થવાથી તેનું ભાન મનને યવાથી તત્કાળ મનને વેગ મળીને વ્યાપારનો આરંભ થાય છે તે. આથી એકતો પૂર્વપ્રાપ્ત મનસ્થ સંસ્કારજન્ય મનુકૃત વ્યાપાર, અને બીજો ઇન્દ્રિય વિષયના તાત્કાલિક સંબંધથી પ્રકટતા અર્થાત્ આગતુંક સંસ્કારજન્ય મનુકૃત વ્યાપાર, એમ મનનો બે પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. અને એજ પ્રમાણે શરીરનો પણ બે પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. એક તો અંતરસ્થ સંસ્કારજન્ય શરીરકૃત વ્યાપાર અને બીજો બહિરસ્થ વિષય સંસર્ગજન્ય આગતુંક સંસ્કારદ્વારા થતો શરીરકૃત વ્યાપાર. આ પ્રમાણે મન તથા શરીરદ્વારા થતો વ્યાપાર એકંદરે ચાર પ્રકારનો થયો. એ ચતુર્વિધ વ્યાપારના પુનઃ બન્ને ભેદ પડે છે. કારણ કે કોઈ વ્યાપાર તો પ્રધાનપણે અશુભફલપ્રદતા હોવાથી અશુભપ્રધાન હોય છે, અને કોઈ વ્યાપાર તો પ્રધાનપણે શુભ ફલ આપનાર હોવાથી શુભપ્રધાન હોય છે. તેથી એ પ્રત્યેકના શુભાશુભપણાથી ચાર વ્યાપારના અષ્ટ ભેદ થવા સંભવે છે. એ અષ્ટ પ્રકારના વ્યાપારના પુનઃ બન્ને ભેદ પડવા સંભવ છે. કારણ કે કેટલાએક શુભાશુભ વ્યાપાર તો મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છાથી કરે છે, અને કેટલાએક શુભાશુભ વ્યાપાર તો પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, આદિ સ્વજનોની ઇચ્છાથી કરે છે. જેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક અને પરેચ્છાપૂર્વક એમ બે ભેદથી યના તે અષ્ટવિધ વ્યાપારના દ્વિગુણ ભેદ થવાથી પોડશ પ્રકારના વ્યાપાર થવા સંભવે છે. આ પોડશ પ્રકારના વ્યાપારના પણ પુનઃ બન્ને ભેદ થવાનો સંભવ રક્ષિત વિચારથી જાણાય છે. કારણ કે સ્વેચ્છાથી કરાતા શુભાશુભ વ્યાપાર કોઈ વેળા મનુષ્યો આશ્રયથી કરે છે ને કોઈ વેળા

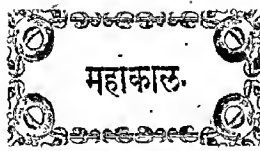
નિરાશ્રયી કરે છે. તેમ જ પરેશ્યાથી કરાતા શુભાશુભ વ્યાપાર પણ મનુષ્યો પ્રસંગે આશ્રયી કરે છે અને કોઈ સમયે નિરાશ્રયી કરે છે. જેથી તે યોદ્ધા પ્રકારના વ્યાપારના પુનઃ સામ્રાટ તથા નિરાશ્રય એવા જગમે ભેદ પડ્યાથી ક્ષાન્તિશતિ (૩૨) ભેદ થવા સંભવ છે.

(અપૂર્ણ.)

મનને સુવોધ.

પદ. રાગ કરાઈ.

હે મન પ્રેમની ધારા સાંધી રે, હરદી હરિશુરમાં ધાજે રે,
 વિષયવિલાસની ધારા આ કુડી વીરા, આન કંઈ તો તું ના રહાજે રે. હે ૧,
 જોને વિચારી તું દશદિશ ન્યાળી રે, શે વિષયે તું સુખ દેખે રે,
 ક્ષણિક દુઃખદ એ વિષય ન જાના, સુખદ ગણે તું શે લેખે રે. હે ૨
 ગર્ભની આદિ તે મરણને અંતે રે, સ્થિરતા ગ્રહીને તું જોજે રે,
 મધ્યે પ્રતીતિથી પ્રેમ જ બાંધી, વધ્યા જોને ના દોહાજે રે. હે ૩
 છે પણ નહિવત વિષયો જાણી રે, પ્રેમ પત્રટી સુખરૂપ યાજે રે,
 સજી દુઃખદાતા આ વ્યર્થ સવાશ, હરિશુરના યશ નિસ ગાજે રે. હે ૪
 મમત્વ સાંધીને મર્યાદા બાંધી રે, મિથ્યા જગ રચી શું ખેલે રે,
 આ મોજ ન લીધી પણ મોત જ લીધું, તું નિજ હાથે પડીયો જોયે રે. હે ૫
 દ્વિપત પ્રેમ આ શું તું ન જાણે રે, જે પ્રતિદિન સાથે વધતો રે,
 બાસે પ્રિય પણ અપ્રિય દાતા, છે વિષ, જાણુ ન એ મધ તો રે. હે ૬
 માઈ તે તાઈ એવી હદ ન જોમાં રે, એવું હરિશુરપદ ચહાજે રે,
 અમર્યાદ આ પ્રેમ વધારી તે મહામળહર જળમાં નહાજે રે. હે ૭
 દશદિશમાં જોની અવધિ ન દીસે રે, જે સમ સર્વ સદા જાજે રે,
 વૃસિંહ પ્રભુપદ નિર્ભય તે છે, ભય હરવા સત્વર જાજે રે. હે મન ૦

महाकाल.

. रूप (पुस्तक) ४-मार्गशीर्ष कृष्ण १४ सं० १९४८ दर्शन (अंक) २.

॥ ॐ श्री ॥

गंतव्यस्थानना गंतव्य मार्गनो बोध.

पद. राज वेणावणनी देशी.

हे साधक शिष आ श्रवण धरी, अति दृढ मनने स्थापी रे,	हे साधक० १
गगनमां ^१ बहेगे कजे करी, लेगे अनंत आ मापी रे,	
नगरी ^२ आ शोभिती सांपडी, तेने शोधी ले आदि रे,	हे साधक० २
जेमां पंधाये ^३ तुं भभल धरी, तेमां रहे ना प्रभादी रे,	
छन्डित वस्तु ^४ ले आ छवनी, जन सड दश दिश शोधे रे,	हे साधक० ३
सदल भजे ते आ नगरीमां, (जेने) वेदशास्त्रादि जोधे रे,	
प्रथम आवीने हरणे चोवटे, ^५ ज्यां छे नगरीतुं मध्य रे,	हे साधक० ४
सां यारे वाटेतुं भूत साधीने, स्मृत* ओगणजे अवध्य रे,	
भोग्य अनुभव सां लेधने, हरणे छवटे ^६ आवी रे,	हे साधक० ५
वाट छ गदनी ओगणी, रहेजे स्थिरता लावी रे,	
निधमित अवधि सां गाणीने, करणे दुर्ध्व अभन रे,	हे साधक० ६
दशवटी ^७ रथसमां नर्ध पडोयजे, आगण यवाने अभन रे,	
वसमी सां दश जेष्ठ वाटने, वीर विकल न थाजे रे,	हे साधक० ७
सद्व्य घटित सां साधीने, पाम पार्श्वमां धाजे रे,	
कमल ^८ वसे छे ज्यां कारभुं, भाडी ज्योति नित्य जगे रे,	हे साधक० ८
तेने हुंपद गणी बेठजे, तेथी दुरित सड भाजे रे,	
सां हणीमणी सुभरप अनुभवी, राजभागे ^९ तुं वहेजे रे,	

१ मुर्द्धमां. २ मातुष्य देह. ३ छन्डित वस्तु=सुभ अथवा परमात्म स्वरूप. ४ अतुर्द्व पक्ष. *अतुर्द्व पक्षना अभिमानी देव तथा तेमनी शक्तिनां तनु. ५ पदुलपक्ष. ६ दशदलपक्ष. ७ छेपक्ष, अष्ट दलपक्ष. ८ पर्यायना आगे.

હાદશ ગઢ ^૧ નો ન્યાં મોખરો, ત્યાં સુખ ઝાઝેરું લેને રે,	હે સાધક ^૦ ૯
તું આવ્યે ત્યાં ઉત્સવ ઉગરો, ત્યાં વાઘ ગાન ^૨ નાના રે,	
વસને ત્યાં ભોગ સર્વ વિસરી, ભોગ ભોગવી જાના રે,	હે સાધક ^૦ ૧૦
કાલે કરીને ત્યાંથી ચાલને, ન્યાં પોડશ ગઢવું સુખરે,	
દૂપ ^૩ કુદીને મુખે સ્થિર ધતું, લેવું છે ને અખંડ સુખ રે,	હે સાધક ^૦ ૧૧
નિર્ભય થઈને આગળ જવું, ત્યાંથી માર્ગે જે ^૪ ફાટે રે,	
કા તો આગળથી ^૫ સંચરે, કા ઉતરે પૃષ્ઠ ^૬ ધાટે રે,	હે સાધક ^૦ ૧૨
એ ઉભય માર્ગેથી અવાય છે, ન્યાં છે અમૃતનું ઝરણું રે,	
નાહીને વહો ને તે ઝરણમાં, ફરી નાવે નન્મ ને મરણ ^૭ રે,	હે સાધક ^૦ ૧૩
આગળને માર્ગે જતાં અસ્યા, આવે મધ્યે ત્રિવટી ^૮ રે,	
તેને વટાવી ઝરણે નાહીને, વહેને મદામંત્ર રડી રે,	હે સાધક ^૦ ૧૪
પછી મદામંદિરમાં ^૯ છે પેસવું, કાટિ સૂર્ય ન્યાં લાગે રે,	
અખંડ આનંદને ત્યાં પામવું, ચિદ્ધન ન્યાં રાજે રે,	હે સાધક ^૦ ૧૫
પૃષ્ઠ માર્ગે ને તું સંચરે, આવે મધ્યે ગુહાનું દાર રે,	
હારે પ્રવેશી ઝરણે નાહીને, કરને ધણીને જુહાર રે,	હે સાધક ^૦ ૧૬
સદસાવધિ ^{૧૦} ગઢવું મૂળ ન્યાં, સુખમય સાધક થાતા રે,	
નસિંદ પ્રભુ કંચણવડે, યરા જન કા ત્યાં જાતા રે,	હે સાધક ^૦ ૧૭

॥ ૐ શ્રી ॥

મનુષ્યજાતિ.

મનુષ્ય અને પશુ પક્ષી આદિ અન્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં શો ફેર છે, મનુષ્યો તેમના કરતાં કયા પક્ષમાં અધિક છે, તથા આ બુદ્ધોકમાં મનુષ્ય પ્રાણીની આદ્ય પ્રતીતિ કયે કાલે અને કયા ક્રમમાં થઈ એવિયે કેટલાએક પાશ્વત્ય વિચારોનું આ વિષયમાં નિરૂપણ થાય છે. આ બુદ્ધોકમાં મનુષ્યો કેટલી કેટલી જાતિનાં વસે છે, તેમના શરીરની અંતર તથા બહારની આકૃતિમાં શા શા ભેદ હોય છે, તેમની મૃદાનીતિ, પરસ્પર વ્યવહારનીતિ, રાજ્ય-નીતિ, તત્સંજર્થી તેમના વિચારો તથા ભેદ, અને તેમની એકદર સામાજિકી રીતિયોના ભેદ, આ સર્વ પશુ જાણવા યોગ્ય ગણી તેમને એક સ્વતંત્ર રાસ્ટ્ર તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેને અંગ્રેજીમાં Anthropology કહે છે. યુનનામીમાં તેને 'મનુષ્યજાતિવર્ણન-રાસ્ટ્ર' એવી સંગ્રા આપી હોય તો ચાહે. તેવા એક અંધમાંના કેટલાએક વિચારો આ

૧ હાદશ દસપદ્મ. ૨ અનાહત ધ્વનિ. ૩ પોડશદસપદ્મ. ૪ કંદકૂપ. ૫ પશ્ચિમ-માર્ગ.

અને પૂર્વ માર્ગ. ૬ પૂર્વ માર્ગ. ૭ પશ્ચિમ માર્ગ. ૮ જમીન, ત્રિકુટિ. ૯ અચરામર

વિષયમાં ખતાવ્યા છે. તે વિચારો જણાવતાં પૂર્વે આવા વિષયોના જ્ઞાનના સાદૃશ્યવિષે પ્રથમ કેટલાએક વિચાર નીચે પ્રમાણે આવે છે.

વિશ્વપ્રપંચ અપાર છે. તે પ્રપંચ સમગ્રની અપેક્ષાથી અણમાત્રરૂપ ગણવા યોગ્ય આ ભૂલોક પણ અદ્વંચ મનુષ્યના સામર્થ્યના પ્રમાણમાં અપારજેવો જ છે. આ પૃથિવીની સપાટીઉપર પણ અનંત બેઢવાળા નાના મોટા એટલા બધા પદાર્થો છે, તથા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ એટલા બધા વ્યતિકરો ક્ષણે ક્ષણે યથા કરે છે કે તે સર્વનાં પૂર્ણ તો શું પણ અપૂર્ણ સ્વરૂપનો સગ્રાસ્ત્ર વિચાર કરવામાં સમર્થ પ્રસૂષો હારી જાય છે તથાપિ પુનઃ પ્રયત્ન કરતાં જ હોય છે. જુદા જુદા પદાર્થો તથા વ્યતિકરોનાં સ્વરૂપોને જાણવાને જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા સમર્થ વિદ્વાનો રાત્રિવસ પ્રમાદરહિતપણે યત્ન કરતા જ હોય છે. તે છતાં જ્ઞાતવ્યવસ્તુ અપાર હોવાથી તે વિદ્વાનોનો જમ સફલ થયલો ગણાવાનો વખત હજી સમીપ જણાતો નથી. યદ્યપિ તેમણે નેટલે અશે તે સ્વરૂપો તથા નિયમો સિદ્ધ કર્યાં છે. તેટલાં તો કરવાં એટલાં એ ન્યાયથી તેમનો તેટલો તેટલો જમ સાર્યક જ છે, તથાપિ વાસ્તવ સ્વરૂપ તો ધણા જ યોગ્ય પદાર્થો તથા વ્યતિકરોનું સિદ્ધ થયું હશે અને જરા વધારે વિચાર કરતાં તો એમ પણ શંકા યાય છે કે હાલની બહારનાં સાધનોથી પદાર્થસંશોધનની રીતિપ્રમાણે એક પણ પદાર્થ અથવા વ્યતિકરનું યથાર્થ મૂલ સ્વરૂપ હજી સુધી કદાચિત્ સિદ્ધ નહિ થઈ શક્યું હોય. પરંતુ આ વિચારને શકાતક જ રહેવા દેવો યોગ્ય છે.

આ ઉપરથી એક પ્રશ્ન એવો ઉઠે છે કે આ ભૂગોળની સપાટીપર, આ ભૂગોળના અંતર પ્રદેશમાં, આ ભૂગોળપરના આકાશમાં તથા આ ભૂગોળની ભર્યાદ બહારના અપાર પ્રદેશમાં જે જે વસ્તુઓ છે અથવા હશે, અને જે જે વ્યતિકરો યાય છે અથવા થતા હશે એ સર્વનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રત્યેક મનુષ્યે યત્ન કરવો કે નહિ? પછી તે જ્ઞાન જાતે શોધ કરીને અથવા અન્યની શોધોનો લાભ લઈને મેળવવાનું હોય. તેનું પ્રથમ ઉત્તર તો એ મેળવવાનું કે હા. બની શકે નેટલી વસ્તુનું અને બની શકે તો બધી વસ્તુનું પણ જ્ઞાન મેળવવું ઇચ્છે છે. શા માટે? જે જગતમાં આ મનુષ્ય શરીરસાથે જીવવાનું છે તે જગતમાં જે જે વસ્તુઓ આ શરીર તથા મનસાથે સંબંધવાળા યાય છે તે તે સર્વ તે સંબંધદ્વારા અમુક સુખ અથવા દુઃખની અભિવ્યક્તિ કરાવે છે. તેથી શરીર અને મનસહિત આ જગતની સર્વ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો તથા તેમના પરસ્પર સંબંધથી પ્રતીત થતા વ્યતિકરોની અભિવ્યક્તિનું નિયમો જો યથાર્થ જાણવામાં હોય તો તે નિયમોપ્રમાણે વર્તવાથી તથા તે નિયમો અને સ્વરૂપોનાં જ્ઞાનથી જે સુખ મળે છે તે પ્રાપ્ત થાય. અને તે નિયમો અને સ્વરૂપોનાં અજ્ઞાનથી જે દુઃખ ભોગવવા પડે છે તે ન ભોગવવાં પડે એટલામાટે. અર્થાત્ તે જ્ઞાન મેળવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને અને તે જ્ઞાનવાળા મનુષ્યોના સંબંધવાળા સંપૂર્ણ જનસમાજને વધારેમાં વધારે સુખ બનું રહે અને દુઃખની વધારેમાં વધારે નિવૃત્તિ બની રહે એટલા માટે. જુદા જુદા વિદ્વાનો, જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો સંબંધની વસ્તુઓ, વ્યતિકરો તથા તેમના નિયમોનાં અર્થ સ્વરૂપો જાણવા માટે પૃથિવીના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં યત્ન કરતા જ છે. તે બધા તથા દેવે પછી તેમની પરંપરામાં થનારા વિદ્વાનો બધારે જાણવા યોગ્ય સર્વ વસ્તુઓ

તથા વ્યતિકરે અને તેમના નિયમોનાં સ્વરૂપો બહુ રહેશે ત્યારે તેમને તથા તેમના દ્વારા અન્ય પ્રજા માત્રને આપ્યા જગતનું સ્વરૂપ, મનુષ્યના શરીર તથા મનનું સ્વરૂપ, અન્ય પ્રાણીઓસંબંધી પણ જાણવા યોગ્ય સર્વ, જગત અને મનુષ્યના સંબંધ, ઉંચામાં ઉંચું સુખ, તે સુખપ્રાપ્તિના અને દુઃખની આસક્તિકી નિવૃત્તિના ઉપાયો, આ સમગ્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન યથેચ્છં ગણ્યારો, અને ત્યારે સંપૂર્ણ જનસમાજ વધારેમાં વધારે સુખપ્રાપ્તિ યથેચ્છં ગણ્યારો, અને જ્યારે સમગ્ર વસ્તુનું પૂર્ણજ્ઞાન થશે ત્યારે આ સંપૂર્ણ કાર્યકારણસમુદાયનું એક અકારણ કારણરૂપ કોઈ પરમેશ્વરતત્ત્વ હશે તો તે પણ જણ્યારો. (આ તો અધા પરમેશ્વરતત્ત્વને હાલ અસિદ્ધ માનનારાઓના વિચાર છે તેથી સુઘ વાચકે સર્શક યવાનું કારણ નથી). આ અર્ધ પૂર્ણજ્ઞાન ક્યારે થઈ રહેશે? સર્વ શાસ્ત્રોના પરિણામનિશ્ચયો અને તે પરિણામનિશ્ચયોના પણ એકીકરણથી કોઈ સારરૂપ એક અથવા અનેક નિશ્ચયો, તથા પદાઓનાં પૃથક્કરણ અને કાર્યોનો કારણોમાં લય કરતાં જેવટે જે એક અથવા અનેક વસ્તુઓ આદિકારણરૂપ ગણવા યોગ્ય હોય તે વસ્તુઓ, ક્યારે જણ્યારો? આ જ્ઞાન આ પ્રકારે થવાની કાલમર્યાદા તો એટલી દૂરગત જણાય છે કે નાંખી નજર પહોંચતી નથી. ત્યારે એવા પૂર્ણજ્ઞાનનો વખત આવે ત્યાં સુધી મનુષ્ય માત્રે શું કરવું? શોધકોએ તો જન્મ-રોગો, શોધો કરવી, પાછલી સોધો તથા જ્ઞાનમાં યથાશક્તિ વધારો કરવો અને શરીરનો અંત આણવો. તેમનો શ્રમ જનહિનાય હોવાથી એક પક્ષથી સાર્યક થયેલો ગણ્યારો. આ શિવાય અન્ય સર્વ તો દેહબ્યવહાર સિદ્ધ કરવામાં, તથા સ્વભાવથી પ્રાપ્ત વિકારોને અનુકૂળ વર્તવામાં જે આયુષ્ ગણે છે તે ગણવાના જ. પરંતુ તે ઉપરાંત જેમનાથી બની શકે તેમણે પૂર્વોક્ત સોધો કરવા, અને તેટલાં કાંડાં મારવાં, (કેમકે તેઓ ખરા સશસ્ત્રશોધક નથી માટે તેમની પ્રવૃત્તિ તો પરિણામે નિષ્ફલ જ છે) અને પરિણામે મૃત્યુને શરણ થવું. મનુષ્યનું સુખ્ય કર્તવ્ય શું? તે પણ પાછળથી પૂર્ણજ્ઞાનનો યુગ આવશે ત્યારે નક્કી થશે. તથાપિ હાલ તો સામાજિક સુખને પ્રધાન અને પોતાના સુખને જાણુ પ્રાપ્તિ માની પ્રવૃત્તિ કરવી. ખરા સુખની સ્થિતિ કેવી છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? તે પણ પૂર્ણજ્ઞાન યથેચ્છં થશે. હાલ સિદ્ધ નથી. ત્યારે આ અધા હાલ જે વારતવ સુખનો અનુભવ કયાં વિના ભવિષ્યની પ્રજાને માટે પારતવસુખના ઉપાયો શોધવાના વલ્લમાં મૃત્યુને શરણ થાય છે તથા યવાના તેમનું મૃત્યુ પછી શું? પાછળથી પૂર્ણ જ્ઞાન થયેથી તે કાલની પ્રજા તૈયાર રસોઈ જમશે અને હાલ આ રાત્રિવસ વલ્લ કરનારા પાચકો તો બુધ્ધ્યા જ રહેવાના! મૃત્યુપછી શું થવું હશે તે પણ હજુ જાણવાનું બાકી છે. તે પણ પૂર્ણ જ્ઞાનનો યુગ આવેથી જણ્યારો. ત્યાં સુધી એનું ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી. તોપણ શોધકોનો શ્રમ જનહિનાય છે તેથી સાર્યક છે. એટલેથી જ તેમણે સંતોષ માર્નવો, અને તે પ્રમાણે તેઓ સમજતા પણ હશે. પણ અન્યતરકથી એમ પણ કહેવાય છે કે, મનુષ્ય પૂર્ણજ્ઞાન મેળવવા અસમર્થ છે. (Man can never reach perfection) અને તે મણખરેઅંશે સત્ય મનાય પણ છે. એટલું તો ખરું જ કે જાણવાની વસ્તુઓ ઘણી જ છે, અનંત છે, અને આયુષ્ તો યોગ્ય અથવા ઘણું પણ મર્યાદાવાળું છે. હાલ પ્રત્યક્ષ અનુભ-

વાપ છે કે સમયે વિદ્વાનો એક વિદ્યાને પણ પૂર્ણ અંશે જાણી શકતા નથી. પાશ્ચિમાલ વિદ્યાઓ પૂર્ણ અંશે તો હજી ખેડાઈ જ નથી. પરંતુ જેટલે અપૂર્ણ અંશે ખેડાયેલી છે તેટલા અંશસુધી પણ તે વિદ્યાને જાણનાર કોઈ વિરલ જ નીકળે. આ તો એક વિદ્યામાટે પણ અનેક વિદ્યાઓ તો બધી એક સરખે અંશે જાણનાર તેનાથી પણ વિરલ. અને હાલ ખેડાતી સર્વ વિદ્યાને રૂંડે પ્રકારે જાણનાર મનુષ્ય તો કોઈ જ નહિ એમ પણ કહી શકાય. એક એક વિષયપર એટલાં પુસ્તકો રચાયાં છે અને હજી રચાતાં જ જાય છે કે તે પુસ્તકોની સંખ્યા, અને એવાં સર્વ વિષયપર રચાયેલાં સર્વ પુસ્તકોના સંગ્રહાલયોપર વિચાર કરતાં પ્રજા ચિત્ત ભ્રમિત થઈ જાય છે, તો એ સર્વ પુસ્તકો વાંચી, સમજી, તદ્દ્વારા જાણતી સર્વ વસ્તુ, તથા સર્વ વ્યતિકરોનાં સ્વરૂપ જાણવા યત્ન કરનાર મનુષ્યનું મગજ કયી દશાને પહોંચે એ સહજ સમજાશે. અર્થાત્ આશ્લેષિત ભ્રમ, ઉન્માદ—શરીર તથા મન ઉભયની પૂર્ણ અવ્યવસ્થા—અમાતાવસ્થા તથા છેવટ મરણ. માટે મર્યાદાવાળા આયુષના અને મર્યાદાવાળી શક્તિના કોઈ એક મનુષ્યે આજે અથવા અન્ય ભવિષ્યત કાલે પણ આપ્રમાણે નિમિત્ત ભિન્ન એક એક વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવી પરિણામે સર્વ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું તથા તે પૂર્ણજ્ઞાનદ્વારા મેળવી શકાય એટલા પૂર્ણ સુખનો અનુભવ કરવો એટલે પૂર્ણજ્ઞાને પામવું એવો અસંભવ જ જણાય છે. માટે અદ્ય આયુષ તથા શરીરમનના સામર્થ્યવાળા વિચારવાનું મનુષ્યે જે વિદ્યા અથવા શાસ્ત્ર, જે કળા તથા જે ભાષા વિગેરેનું નામ કાને સાંભળ્યું કે તરત તે સિદ્ધ કરવા, અને જે વસ્તુ અથવા વ્યતિકર દૃષ્ટિગોચર થાય તે સર્વનાં જીલ્લાં જીલ્લાં યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા કદાપિ યત્ન કરવાનો નથી. કેમકે વિદ્યા, કળા, ભાષા, વસ્તુઓ તથા વ્યતિકરો મર્યાદા વિન્યાના છે અને સાધનો મર્યાદાવાળાં છે. જેથી તે સર્વને પૃથક્ પૃથક્ જાણવાનો યત્ન કરવાથી કેવલ મહા દુઃખ જ ફલરૂપે જણાવાતું. માટે જ શાસ્ત્રાઓમાં તથા મોટી પાઠશાળાઓમાં પણ સર્વ ભાષાઓ સર્વ વિદ્યાકલાઓ, વિગેરેનું જ્ઞાન આપવાનો અસાધ્ય પ્રયોગ યોગ્ય ગણાયો નથી. જે ભાષા, વિદ્યા, તથા કળાના જ્ઞાનવિના મનુષ્યને તત્કાલ ન જ ચાલે, અર્થાત્ જેના જ્ઞાનની સર્વથી પહેલી જરૂર છે તે જ જ્ઞાન પ્રથમ આપવું એ વિદ્વાનોનો ઉદ્દેશ છે. યદ્યપિ તેમાં મતભેદ છે તથાપિ મૂળ આશય એક છે. માટે વિચારવાનું મનુષ્યોએ ભાષાઓ, વિદ્યા, કળા, તથા વસ્તુઓ વિગેરેના જ્ઞાનોના તેમની આવશ્યકતાના પ્રમાણમાં ચઢતા ઉતરતા ક્રમ બાંધવા જોઈએ. અને તે ક્રમપ્રમાણે જે પ્રથમ જરૂરનું ગણાય તે મેળવવા પ્રથમ યત્ન કરવો, પછી બીજાનો. તેમ જ અનેક વસ્તુઓનાં જ્ઞાન સાથે જરૂરનાં જણાય તો તેમાં પણ જે વધારે જરૂરનું હોય તે મેળવવા યત્ન પ્રથમ અને વધારે કરવો. અને ઓછી જરૂરનું હોય તે મેળવવા યત્ન પછી અને લોડો, સવડપ્રમાણે કરવો. આપ્રમાણે અત્યંત તથા સાક્ષાત્ જરૂરનાં જ્ઞાન મેળવવાના તથા વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના યત્નમાંથી જે શરીર તથા મનનાં સામર્થ્ય અને આયુષનો કાલ ખાકી રહેતો હોય તો, પછી તે અવશિષ્ટ કાલ તથા સામર્થ્યવડે અન્ય જ્ઞાન તથા વસ્તુઓ ક્રમશઃ સિદ્ધ કરવા યત્નવાન થવું. વિચારવાનું પુરૂષો આ પ્રમાણે જ યત્ન કરે છે. અને અવિચારવાનથી પણ બીજી રીતે યત્ન બાગ્યે જ થઈ શકે એમ છે. કેટલાક માન

એટલે જ કે વિચારવાનું તથા અવિચારવાનોએ પ્રથમ જરૂરનાં જ્ઞાન તથા વસ્તુઓ સ્વમ-
તિઅનુસાર જુદાં જુદાં માનેલાં હોય છે. અર્થાત્ આવશ્યકતાના ક્રમમાં રધાને રધા-
ને ધણા ફેર જોવામાં આવે છે અને તેથી સર્વની એક સરખા ક્રમમાં પ્રવૃત્તિ થતી
જણાતી નથી.

પૂર્વોક્ત સર્વ વિચારો કરતાં આ 'મનુષ્યજાતિવર્ણનશાસ્ત્ર' (Anthropology) આ-
વશ્યકતાના ક્રમમાં ફેટલામી પદવીએ આવે છે એ જોવાનું છે. તે ક્રમ જોતાં આ
શાસ્ત્રના જ્ઞાનપૂર્વે મનુષ્યને પોતાના આ જન્મમાં સુખપૂર્વક નિર્વાહાર્ય પીઝાં જે જે
જ્ઞાન તથા વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાની પ્રથમ તથા વધારે જરૂર હોય તે સર્વ સિદ્ધ કરવા
પ્રથમ યત્ન કરવાનો છે, તેમ કરવામાં વ્યય થતા આયુષ્ય તથા શરીરમનના સામર્થ્યમાંથી
જે અવશિષ્ટ રહે તેવડે અને સારપણી આ તથા પીઝાં શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાન તથા વસ્તુઓને
ક્રમપ્રમાણે સિદ્ધ કરવા યત્નવાનું થવાનું છે. તેમાં ફેટલીએક વિદ્યાઓ સઘઃ ફલ આપના-
રી છે. સઘઃ એટલે જેટલે અંશે સધાતી જાય તેટલે અંશે તો તરત જ ફલ આપનારી
અને સિદ્ધ થયેથી સર્વથી વધારે અને શીઘ્ર ફલ આપનારી છે. ફેટલીએક વિદ્યાઓ પૂર્ણ
અંશે સધાય તો જ ફલ આપનારી છે. એટલે થોડે અંશે જ સધાઈતે અપૂર્ણ રહે તો અંશતઃ
પણ ફલ ન આપતાં કહેલા અમતે કેવલ વ્યર્થ કરનાર અને ઉત્તરી દાર્દ્રી કરનાર છે. ફેટ-
લીએક વિદ્યાઓ કાલે કરીને નિશ્ચિત ફલને આપનારી છે અને ફેટલીએક વિદ્યાઓ અપૂર્ણ
પ્રમાણે હોવાથી એટલે પૂર્ણરૂપે ખેડાપડી જ ન હોવાથી કાલે કરીને પણ ફલ આપશે કે
નહિ, અને આપશે તો શું આપશે એ અનિશ્ચિત હોય છે. માટે જે સઘઃ ફલ આપનારી
વિદ્યા તથા વસ્તુ પ્રથમ સિદ્ધ કરવાની જરૂર હોય તેમને સિદ્ધ કરવા પ્રથમ અને સર્વથી
વિશેષ યત્ન કરવાનો છે.

૧. સઘઃ ફલ આપનારી એટલે જેમ જેમ સધાતી જાય તેમ તેમ અંશતઃ પણ
નિશ્ચિત ફલ તરત જ અથવા યોગ્ય કાલે આપનારી.
૨. પૂર્ણ અંશે સધાય તો જ ફલ આપનારી. અંશતઃ અમ વ્યર્થ, પરંતુ સધાયેથી નિ-
શ્ચ ફલ આપનારી.
૩. જે વિદ્યાઓનો દૃશ્ય પૂર્ણ અંશે પ્રકાશ જ નથી. તેથી તેમનાં પરિણામી ફલ પણ
નિશ્ચિત નથી, અથવા અનુમાનથી નિશ્ચિત હોય તો પણ વિદ્યા દાસ આપનાં
કળામાં હોવાથી તે મગવાનો અનિશ્ચય.

જલ્પવિદ્યાના સાધકોના વિચારથી તે જલ્પવિદ્યા જ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ છે. તેથી જોઈક
અર્થ સિદ્ધપર્થ આવશ્યક વ્યવહાર કરતાં અવશિષ્ટ રહેતો સર્વ જ્ઞાન આ મદાવિદ્યા સિદ્ધપર્થ
પુરુષપ્રવચનમાં જ વ્યય કરવો તેમજો યોગ્ય માન્યો છે; અને જોઈક વ્યવહાર પણ પોને
મૂલ પ્રાપ્ત્ય તરીકે રસીકારેલા અસાધક અર્થના સાધક અને બાપક નહિ હોય એવી રીતે
જ કરવા યોગ્ય ધારણા છે. અર્થાત્ તેમના વિચારપ્રમાણે મનુષ્યઅંતઃકરણમાં જ્યારથી વિ-
વેક અથવા સુવનાશસ્ત્રિ જન્મ્યા પાછા સારથી આયુષ્યને સર્વશત્રુ ને મૂલપ્રાપ્ત્ય અસાધક
અર્થના સાધક વ્યવહાર માધવામાં જ વ્યતીન કરવો પડે છે. અને તેપ્રમાણે તેમના મર્થ

વ્યવહાર ખનતાં સુધી તે અલૌકિક અર્થને હૃદયે જોઈ જાય છે. ખીજ તથા ત્રીજ વર્ગની વિદ્યાઓ જોવા તથા સાધવા માટે ખરૂં જોતાં તેમને અવકાશ નથી અને જેઓ અવકાશ કાઢવા યત્ન કરે છે તેઓ તેટલી પરમાર્થતઃ હાનિ જ સહન કરે છે. બ્રહ્મવિદ્યાવ્યતિરિક્ત ખીજ સર્વ વિદ્યાઓની સંખ્યા અપાર છે. તેમને સર્વને પૃથક્ પૃથક્ સાધી અથવા જાણીને આ અદ્યપશક્તિવાળા અને અદ્ય આયુષ્યાળા માનુષ શરીરમાં સર્વવિદ્યાપારંગતમાં અપવાનો યત્ન તો તે શક્તિ તથા આયુષ્યનો અસહ્ય તથા મિથ્યા વ્યય કરાવનાર જ છે. સર્વ વિદ્યાઓ આ પ્રકારે એક વ્યક્તિને સિદ્ધ થવાનો અસંભવ હોવાથી અને એક વિદ્યા પણ એકથી ન સધાવાથી સિદ્ધ થવાનો અસંભવ હોવાથી એ આયુષ્યશક્તિના વ્યય મિથ્યા છે. અને એ બંને, સદ્ગુણવિષયકી બ્રહ્મવિદ્યા સાધવામાં વપરાયાં હોત તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ફલસાધક યાત તેથી તદ્દવ્યતિરિક્ત વિદ્યાઓ સાધવામાં થયેલો વ્યય અસત્ છે. તેથી મહાવિદ્યાના સાધકને આવી વિદ્યાઓનું સાધન આદરણીય નથી.

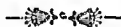
તથાપિ બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્વલક્ષણ પણ જેમને સ્પષ્ટ યાત નથી, જેમનો તે વિદ્યાસાધક, ત્રિચારક્રિયાપ્રધાન સાધનોમાં દૃઢ પ્રવેશ થયો નથી, જેમને સત્ત્વાત્મના તથા સત્યરૂપોનું અવ્યભિચરિત અને અલૌકિક ગૌરવવિષે અડગ બદ્ધ બેઠી નથી, અને તેમ છતાં પણ કોઈકે પૂર્વ શુભ સંસ્કારથી તેમની વૃત્તિ, સદ્વિદ્યા, સત્ત્વાત્મ, તથા સત્યરૂપઅભિમુખ થયેલી છે, અને જેમને પાશ્ચાત્ય વિચારવાળા જનસમૂહમાં રહેવાનું છે, તેમને બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતર થવા માટે, આજના વખતના પાશ્ચાત્ય વિચારોથી સ્ફુરતા કુતરો તથા શંકાઓ, જે દૃઢ નિશ્ચયના પ્રતિબંધકો છે તેમનાથી બામોઢ અથવા ભ્રમ ન થાય એટલા માટે અને પરિણામે સત્યરૂપ, સદ્વિદ્યા અને સત્ત્વાત્મના અવ્યભિચરિત ગૌરવ અથવા ઉત્કર્ષની પ્રતીતિ થવા માટે તેમણે આવી વિદ્યાઓના નિશ્ચયો પ્રસંગવશાત્ સહજ જાણી લેવા તથા તેમાંથી ઉઠતા વિરોધી તરોનું ચોગ્ય પુરવઠી સમાધાન લેવું કંઈક ચોગ્ય મનાયું છે. તેથી “મનુષ્ય જાતિ વર્ણનશાસ્ત્ર”માંના દૃઢલાએક વિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

મનુષ્યનું લક્ષણ—‘મનુષ્ય એ વિવિધ ઇન્દ્રિયસંપન્ન, બુદ્ધિશક્તિ તથા તત્વસંશોધન કરવાની શક્તિસંપન્ન પ્રાણી છે’. મનુષ્યનું આ કરતાં કેવળ નિર્દોષ સ્વરૂપ રમતું એ હાલ અસંભવ છે. મનુષ્યનું ખરૂં અને પૂર્ણ લક્ષણ બાંધનાં પૂર્વે તેના સ્વરૂપનું તથા આ આખા વિષયનું પૂર્ણ અને નિઃસંદેહ યાત હોવું જોઈએ, જે પૂર્ણ અને નિઃસંદેહ યાત મેળવવા આપણી બુદ્ધિ અસમર્થ છે. કોઈ વિદ્યાનું એમ કહેવું છે કે મનુષ્યનું પૂર્ણ લક્ષણ સર્વગ અને સર્વશક્તિમત્ વ્યક્તિવિના અન્યથી બાંધી શકાય એમ નથી અને તે ચોગ્ય છે. (He who ventures to fathom the problems of human nature, physical, intellectual or moral, is arrested at every step.) ‘જે વિદ્યાનો મનુષ્યના શરીર અથવા જડભાગ સંબંધી, બુદ્ધિશક્તિ સંબંધી, અને નીતિવૃત્તિ સંબંધી સત્ય નિર્ણયો કરવામાં હંડો પ્રવેશ કરે છે તેમને ડગલે ડગલે વાંધા આવે છે’. આવા વિષયોમાં નિઃસંદેહ નિશ્ચય કરવામાં પોતાનું અસમર્થપણ તેને અત્યેક લાગે કબુલ કરવું પડે છે.

આ જે સહિ ઉત્પન્ન થયેલી જોવામાં આવે છે તેમાં મનુષ્યપ્રાણી છેલ્લું ઉત્પન્ન થયેલું છે.

આ ભૂગોળપર મનુષ્યો, પ્રથમ ક્યાંથી આવ્યાં, તથા સર્વથી પેહેલું મનુષ્યપ્રાણી આ ગોળપર ક્યારે આવ્યું, આ ગોળપર જુદા જુદા દેશોમાં જે મનુષ્યો છે તે સર્વ એક મનુષ્યજાતિમાં ગણવા યોગ્ય છે કે ભિન્નભિન્ન જાતિના છે, અને મનુષ્ય જાતિનું વર્ગીકરણ કયા ધોરણપર કરવું, આ વિગેરે સવાલોઉપર આપણે માત્ર શંકાત્મક વિચાર આપી શકી શકીએ, નિઃસંદેહ નિશ્ચય કરી શકીએ નહિ, અને તેથી કરીને વાચકપક્ષે શાસ્ત્રો (Science) ને દોષ ન આપવો પણ આ સ્વભાવના જે અક્ષળ નિયમો છે તે નિયમોમાંથી આવિષે સ્વયં શોધી કાઢવા તેમાં હુબકી મારવી.

હવે પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ જ કે 'આ મનુષ્યજાતિ ક્યાંથી આવી' એનું અસ્તિત્વ શા માટે છે? આ પ્રશ્નનું આપણે કંઈ પણ ઉત્તર આપી શકીએ નહિ. આવિષે નિર્ણય કરવો આ મનુષ્યની શક્તિથી બહાર છે. પરંતુ આ વિષય વિદ્યાન શોધકોમાં પુષ્કળ ચર્ચા છે માટે આપણે એટલું તો વિચારી જોઈએ કે આ મનુષ્ય શરીર જેવી આકૃતિમાં હાલ જોવામાં આવે છે તેનું ને તેનું જ એકદમ આદિએ રચાયેલું અથવા અસ્તિત્વમાં મુકાયેલું છે, કે પહેલાં તો ઉત્તરતા વર્ગના પ્રાણીઓના આકારમાં હતું, અને તેમની શરીરાકૃતિમાં મુધારો વધારો થતાં ક્રમે કરીને તે જ જનાવરો આ મનુષ્યનાં રૂપને પામ્યાં છે. આ વિષયઉપર જેટલું લખાણ કરીએ તેટલું થોડું છે, પણ હાલ એટલું કહેવું બસ છે કે મનુષ્ય શરીર જાન્ય ઉત્તરતા વર્ગના પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં રૂપાંતર થવાથી થયેલું નથી, પણ બ્યારે લારે એક જ વખતે રચાયેલું છે. (અપૂર્ણ.)

સામાન્ય સાધક તથા યથાર્થ સાધકવચ્ચે સંવાદ.

(અનુસંધાન તૃતીય દર્શનના પૃષ્ઠ ૧૬૮ થી.)

તેના હસ્તપ્રાદિ અવયવો તથા પ્રસંગે આજું શરીર, પ્રસંગોપાત શ્રીસદ્ગુરુની મુશ્કેલીમાં બાપરવાજાં થવાથી, તે તે બહિર્ અવયવોનો સાચવિહિત મુદ્દ બાપર થતાં, અનેક પાપહર સત્કર્મોનો સંચય થવાનો શુભ યોગ આવે છે. વાણી, શ્રીસદ્ગુરુના યશોગુણગાનમાં યોગ્યતાં, તથા તેમના આપેલા શ્રેયસ્કર મંત્રને જપતાં, અનેક પ્રકારની અવિહિત પ્રવૃત્તિથી નિરોધાઈ વિહિત પ્રવૃત્તિદ્વારા સત્કર્મને સંચય છે. નેત્રને અશુભ વાસનાનો હ્રદય કરનાર અરેક હેય રૂપાદિ વિષયોનું અવયોકન ન થતાં, શ્રીસદ્ગુરુના સર્વ દોષહર પ્રસન્ન વદનનું 'દર્શન' થાય છે, અને તેદ્વારા હ્રદયમાં શ્રીસદ્ગુરુવિષયક અનેક શુભ સંસ્કાર પડે છે, જે સંસ્કારો પુનઃ વિવિધ પ્રસંગે હ્રદયમાં સ્ફુરતાં, સદ્વસ્તુરૂપ શ્રીસદ્ગુરુનો ચિંતનદ્વારા વૃત્તિમાં આવિ-
ર્ભાવ થવાથી પાપના લયપૂર્વક સાત્વિક દ્રવ્યનો સહજ સંચય થાય છે. કર્ણ, ધ્રુવણ વા અનિમ્બાએ પણ, મુંબોધને અવલુ કરવાના કાર્યમાં જોડાતાં, બાવિમાં અનેક દુષ્કર્મ સંધાવનાર

યનાં અંતઃકરણની મહિન વાસનાઓને નિર્મળ થવા સંભવ આવે છે. એ જ પ્રકારે મન-
આદિ અંતરિંદ્રિયોને સ્વચ્છદે વિચરવાના અનેક પ્રસંગો આ સંબંધમાં અપ્રાપ્ત રહેવાથી
તથા વિહિત માર્ગે પ્રવૃત્ત થવાના અનેક સંભવો આ સંબંધમાં સર્વદા વર્તતા રહેતા હોવાથી,
એ અંતરિંદ્રિયોને પણ અવિહિત વ્યાપારથી નિરોધાવાનો તથા વિહિત વ્યાપારમાં ભેડાવાનો
સ્વાભાવિક નિત્ય અભ્યાસ પડતો જતાં, તેમ જ નિત્ય પ્રતિ નિયમિત સમયમાં શ્રીસદ્ગુરુથી
પ્રાપ્ત કરેલી નિરોધની અન્ય અસાધારણ શુક્તિઓનું અનુકરન થતાં, અભ્યાસેન તુ કૌં-
તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે (હે કુતીના પુત્ર! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે એ મન સ્વાધીન
પાય છે.) એ ભગવદ્વાક્યાનુસાર તે સાધકને મનોભયનો સંભવ બહુ વહેલો આવે છે.
વળી એ મનોભય સિદ્ધ થવામાં સાધકને જે નાના ઉપાસના કરવાની જરૂર છે તે ઉપા-
સના સિદ્ધ કરવાનું સાત્વિક સ્થાન, શ્રીસદ્ગુરુની સ્થિતિવાળા પ્રદેશસમાન ઉત્કૃષ્ટ, શુભોની
ગતિવાળા આ સમય-જગતમાં અન્ય એક પણ સ્વીકારાએલું ન હોવાથી, શ્રીસદ્ગુરુના
સંબંધમાં રહેતા સાધકની ઉપાસના પણ સત્ત્વર સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં આ સમય કાર્યપ્રપંચ
નિશુલ્ભમય હોવાથી સાત્વિક સ્થાન, રાજસ સ્થાન, તથા તામસ સ્થાન, એવા સ્થાનના પણ
ત્રણ બેઠ પડે છે, સાત્વિક સ્થાનનો સ્વભાવ, તે સ્થાનાંતર્ગત પ્રાણિપદાર્થોમાં સાત્વિક-શુ-
ભની અભિવૃદ્ધિ કરવાનો હોય છે. તે જ પ્રમાણે રાજસ તથા તામસ સ્થાનોનો સ્વભાવ
પણ તે તે સ્થાનાંતર્ગત પ્રાણિપદાર્થને અનુક્રમે રાજસ તથા તામસ દ્રવ્ય આપવાનો હોય
છે. તેમાં કેટલાંક સ્થાનો સ્વભાવથી જ સાત્વિક, રાજસ, તથા તામસ શુભવાળાં હોય છે;
અને કેટલાંક સાત્વિકાદિ શુભવાળા પ્રાણિપદાર્થોના વિશેષ સંબંધથી મૂળ સ્વભાવ જુદો
હોતાં, તે તે પ્રાણિપદાર્થના અનુરૂપ સ્વભાવવાળાં થયાં હોય છે. આવાં પ્રાકૃતિક અને સંબંધ-
જન્ય ઉભય પ્રકારનાં શુભવાળાં સર્વ સ્થાનોમાં, તે તે સ્થાનના સ્વભાવને અનુરૂપ શુભવાળી
ક્રિયા બે કરવામાં આવી હોય તો તે સત્ત્વર સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ સાત્વિક સ્થાનમાં સા-
ત્વિક, રાજસમાં રાજસ, તથા તામસ સ્થાનમાં તામસ ક્રિયાઓ સત્ત્વર સિદ્ધ થાય છે. આમ
હોવાથી શ્રીસદ્ગુરુના સંબંધથી સર્વોત્કૃષ્ટ સાત્વિકતાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થાનમાં સાધકે આદરેલી
ઉપાસનાદિ સાત્વિક ક્રિયાઓ બહુ સત્ત્વર સિદ્ધ થાય છે. વળી ધારણાધ્યાનાદિના પ્રયો-
ગમાં પ્રવેશનાર સદ્ગુરુવિરહિત સાધકને કાર્ષ્ણ્ય ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય પ્રસન્ન ન હોવાથી તેને ક-
લ્પનાથી ધ્યેયમાં સ્વરૂપ રચી લેવાં પડે છે; જે કાલ્પનિક હોવાથી, જેને સ્થાયી બલ પ્રાપ્ત
નથી થયું હોતું એનું મન ચલણ કરી ધારણ કરી શકવા અસમર્થ જ રહે છે; અને તેથી
ધ્યેયસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાન વિનાનું તે મન તે ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા અમર્થ થઈ શકતું નથી.
એથી ઉત્પન્ન શ્રીસદ્ગુરુનું શરણ જેણે ઇચ્છ્યું હતું એવા સાધકને શ્રીસદ્ગુરુરૂપ સર્વો-
ત્કૃષ્ટ ધ્યેય સર્વદા બહિર વિદ્યમાન હોવાથી તથા બહિર વ્યવહારમાં અનેક પ્રસંગે તે ધ્યેયનો
પ્રીતિપૂર્વક વારંવાર સંબંધ થવાથી, અંતઃકરણની શક્તિને એ ધ્યેયનું ચિંતન કરવાનો, પૂર્વ
કલ્પું તેમ, સ્વાભાવિક અભ્યાસ પડેલો હોય છે, અને તેથી તે ધ્યેયની સિદ્ધિ અન્ય
શ્રીવિષ્ણુ શ્રીરૂદ્રઆદિ ધ્યેયકરતાં તે સાધકને વહેલી પાય છે. એટલું જ નહિ, પણ શ્રી

નિપજ્ઞ શ્રીરૂઢ આદિ સમ્પ્રદાયોએ વિધાન કરેલા સર્વ ધ્યેય, યવપિ 'ઉત્કૃષ્ટ' છતાં પણ શ્રી સદ્ગુરુ પરમતત્ત્વની જ પ્રતિમા અથવા તો તેથી અભિન્ન હોવાથી પરમતત્ત્વરૂપ જ છે, અને એમ હોવાથી સર્વ ધ્યેયોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ધ્યેય છે. વળી પ્રવેશક સાધકોમાં 'ચંદ્ર, સૂર્ય, જ્યોતિ, તારકાદિ સમ્પ્રદાયોમાં વિધાન કરેલા મુસાધ્ય ધ્યેયની પણ ધારણાં સદ્ગુરુવિરહિત સાધકો નિર્વિઘ્ન સાધી શક્યા સમર્થ યદ શક્તા નથી. ઉત્તરું ઘણું પ્રસંગે એવી ધારણાથી ઘણા સાધકોએ મદાઆધિનો અનુભવ કરેલો જાણવામાં છે. કારણ સાધક અધ્યય હોવાથી તેને પોતાને પોતાની પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી; અને તેથી પોતાની પ્રકૃતિના જ્ઞાન વિનાનો તે, કદાચ પિત્તપ્રકૃતિનો હોય છે, અને સૂર્યની ધારણા આદરે છે, તો મૂળે જ તેની પ્રકૃતિમાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અગ્નિના ગુરુત્વવાળા આ સૂર્યની ધારણાથી, તેના શરીરમાં ઉષ્ણતા વધી પિત્તને અતીવ પ્રક્રોધ થાય છે. તેમ જ કફની પ્રકૃતિવાળો તે કદાચ હોય છે, અને ચંદ્રની ધારણા સાધે છે, તો જળના ગુરુત્વવાળા આ ચંદ્રની ધારણાથી, કફનું તે સાધકના દેહમાં તેના પ્રકૃતિપ્રમાણથી આધિક્ય થઈ પરિણામે તેનો પ્રક્રોધ થાય છે, અને કફનો ક્રોધ મહાવ્યાધિ તેને થાય છે. અને આમ યત્ન સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે ધ્યાતા અર્થાત્ ધ્યાન કરનાર જે ધ્યેયનું ધ્યાન કરતો હોય તે ધ્યેયના સર્વ સ્વભાવગુણ ધ્યાતામાં કાળે કરીને પ્રાપ્ત થવાનો સિદ્ધ નિયમ જ આ જગતમાં સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મળદોષને નિવારનાર અનેક સત્કર્મો સાધવાનું, તથા વિદ્યેષ દોષને ટાળનાર ઉપાસનાની ધારણાધ્યાનાદિ અનેક યુક્તિયો સાધવાનું, શ્રીસદ્ગુરુને શરણ થયેલા સાધકને જેનું મુગમ પડે છે, તથા જેટલી સત્વરતાથી સાધી શકાય છે, તેટલું મુગમ સંશુદ્ધિરહિત સાધકને પડતું નથી, તથા દીર્ઘકાળ જતાં પણ તે તે યુક્તિયોની સિદ્ધિ થતી થી, એટલું જ નહિ પણ ઘણા પ્રસંગોમાં પૂર્વોક્ત રીતે તેવા અકુશલ પુરુષોનો તે કરેલો મ ઇચ્છિતાર્થને ન ઉત્પન્ન કરતાં, ભયંકર વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરી, તે સાધકના અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનપ્રતિપાદિ રૂપમાં અશ્વદ્વાજાંસાદિ ઉપજાવે છે, અને તેકારા આ ભયરોગની વૃદ્ધિ કરી તેમનો નિપાત કરે છે.

સામાન્ય સાધક—આપે સત્પુરુષોનાં દર્શનને તથા તેમની શુશ્રૂષાદિ કર્મોને સત્કર્મોમાં ગણ્યાં છે, પરંતુ 'મનુષ્ય માત્ર સમાન છે, ગુરુશિષ્ય એવો કોઈ ભેદ છે' જ ન.

❖ ક્રિયાન્તરાસક્તિમણીસ્યકીટકો ।

ધ્યાયન્નલિત્વંહાલિભાવમૃચ્છતિ ॥

તથૈવયોગીપરમાત્મતત્ત્વમ્ ।

ધ્યાત્વાસમાયાતિતદેકનિમ્નતામ્ ॥ શ્રી વિવેકચૂડામણિ ॥

અર્થ—જે પ્રકારે કીટક સર્વ અન્ય ક્રિયાની આસક્તિના પરિત્યાગપૂર્વક જમરનું ધ્યાન કરતાં જમરરૂપ થઈ જાય છે (અર્થાત્ જમરથી ભિન્ન જાતિ સ્વભાવ લક્ષણોનો છતાં પણ, ધ્યાનના પ્રભાવથી પોતાનું પ્રકૃત શરીરાદિ પરિણામ જમર જાતીનું જાય છે) તેજ પ્રકારે યોગી પણ પરમાત્મતત્ત્વના ધ્યાનથી તે પરમાત્મતત્ત્વમાં એક નિષ્ક્રિયતાને અર્થાત્

હિ, એવું હું સમજનારા લોકો અભિમાનમાં અંધ યજ્ઞ ગયેલા છવો, સત્પુરોનાં દર્શન તથા તેમની શુભ્રાદિને સત્કર્મમાં લેખના નથી. તેઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે એક મનુષ્યે જીવ મનુષ્યને ઈશ્વર સમાન માન આપવું, અર્થાત્ ઈશ્વરને જેમ સાપ્તંગ દંડવત પ્રણામ કરાય તેમ તેમને સાપ્તંગ પ્રણામ કરવા, ચંદનપુષ્પાદિથી તેમનું પૂજન કરવું, તેમની આરતી ઉતારવી, તેમના ઉત્થાનસમયે અભ્યુત્થાન કરી તેમને માન આપવું, અદિ સર્વ ક્રિયાઓ અયોગ્ય છે, અને અયોગ્ય હોવાથી તે કોઈ પણ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરતી નથી તથા મિથ્યા કાળક્ષેપને કરનારી છે, તથા ઈશ્વરને આપવા યોગ્ય માન મનુષ્યને આપવાથી ઈશ્વરતા રોપને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આ વિગેરે તેમના વિચારો વિશે આપનો અભિપ્રાય જણાવવા કૃપા કરશે.

યથાર્થ સાધક—હે સુવિચારવાળા! તમે જે વિચારો કલા, તે વિચારને જણાવનાર મનુષ્યોની ખુદિ આ જગત્તા સ્વરૂપના પારને ન પામેલી હોવાથી, તેઓના વિચાર ત્રેવા હોય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. બાકી આ જગત્તા સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણનારા, તથા આ જગત્તા કારણસ્વરૂપને જેમ છે તેમ યથાવત્ અનુભવનારા, તથા એ કારણ સ્વરૂપના પણ અધિજ્ઞાન, પરમાત્મતત્ત્વના અપરોક્ષ અનુભવવાળા તત્ત્વવિત્ પુરોષો તો મનુષ્યમાત્ર સમાન છે, ગુરુશિષ્ય એવો કોઈ ભેદ છે જ નહિ, એવાં એકદેશી વાક્યો, સર્વદેશી સ્વરૂપે સર્વત્ર કદી પ્રભોધતા નથી. ગુરુશિષ્ય એવો કોઈ ભેદ છે જ નહિ, એ વાતો જે યથાર્થ જ હોય તો પછી અનાદિકાળથી અનેક તત્ત્વવિત્ પુરોષો, તત્ત્વનો ભેદ થવા અર્થે જે અનેક સદૃશ્યો યુધી ગયા છે તે કોને માટે યુધ્યા અને શામાટે યુધ્યા? ઉપદેશ આપનાર કોઈ પણ વાક્ય, ઉપદેશ શુદ્ધ કરનારવિના ઉચ્ચારવું વા લખાવું નથી. ઉપદેશ આપનાર સામાને જ્યારે અજ્ઞાની જાણે છે સારે જ તે ઉપદેશ આપે છે; સમાન જ્ઞાનવાનને ઉપદેશ આપતો નથી. અને એમ હોવાથી શીશ્યાસ, શ્રીશંકરાદિ અનેક સંમર્થ ઈશ્વરસ્વરૂપ તત્ત્વ પુરોષોએ જે ગુરુશિષ્ય એવો ભેદ ન જાણ્યો હોત તો આને જગત્તું કદવાળું કરનાર અનેક સદૃશ્યો જે અસ્તિત્વમાં છે તે હોત જ નહિ. અસ્તિત્વમાં છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તે તે યથાકારોએ આ જગતને અજ્ઞાની—ઉપદેશ મેદલું કરવા યોગ્ય અવસ્થાવાળું—માનેહું હોવું જોઈએ. વેદની પ્રતિત્તિ પણ ગુરુશિષ્યના ભેદનું અસ્તિત્વ સૂચવાય છે. જે અભેદ જ ત્રિકાલસિદ્ધ હોત તો તત્ત્વમસિ (તે અર્થાત્ આખા જગત્તું ગુરુસ્વરૂપ અને પરિચિન્ન પ્રતીત યતો લઘુસ્વરૂપ તું, ઉભય ભેદવાન પ્રતીત યતાં છતાં પણ સ્વરૂપે એક જ છે) આદિ વાક્યોની પ્રતિત્તિ વેદને અવકાશ રહેતો નથી. અર્થાત્ ભેદનું અસ્તિત્વ તો વેદાદિ સ્પષ્ટાસિદ્ધિ તથા શ્રીઆસાદિ મહામુનિઓએ સ્વીકારેહું છે જ. પરંતુ એ ભેદ એકકક્ષાવચિન્ન છે. જ્ઞાનકાળે—તત્ત્વસ્વરૂપનો યથાવત્ બોધ થવા કાળે—તત્ત્વમાં અભેદ થવા કાળે—એ ભેદ નથી. પ્રાંતિમય હતો, અને પ્રાંતિમય હોવાથી અસત્ હતો, એ દર્શાવવામાં સકલ સ્પષ્ટાસિદ્ધિ હેતુ છે. પરંતુ—અજ્ઞાનાવસ્થામાં—પ્રાંતિના અસ્તિત્વ કાલમાં—કોઈ ગુરુએ નથી અને કોઈ શિષ્યએ નથી, કોઈ મોહનું નથી અને કોઈ નાશનું નથી, ભેદમાં છે જ નહિ, સર્વે એક જ છે, એવું બોધવામાં વેદનું તત્ત્વ સર્વત્ર પુરોષોએ નિર્ણય કર્યું નથી. એ તાર્કિક સ્વીકારતાં તો, કર્મ તથા ઉપાસનાને બો-

ધનાર શ્રુતિયોનો ચાનને પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિયો સાથે પરમ વિરોધ આવવાનો. અ-
ચાની મનુષ્ય કોઈ ગુરુએ નથી, કોઈ શિષ્યએ નથી, એમ સ્વીકારી બેઠો, એટલે અચાન-
ને નિરાશવા માટે અંતઃકરણના દોષોને ટાળનાર કર્મોપાસનાનો બોધ કોઈ યોગ્ય સત્ગુરુ
પાસેથી લેવાનો નહિ, અને તેથી તેના દોષયુક્ત અંતઃકરણમાં કોઈ કાળે ચાનનો સદ્-
ભાવ થવાનો નહિ. આમ ન અને એટલા માટે અચાનકાળમાં ગુરુશિષ્યનો બેદ હોવો જ
નેઈએ. અને વયાક્રમે પ્રવર્તેલા યોગ્ય સાધકોમાં તે બેદ યોગ્ય કાળપર્યંત રહે છે જ.
માત્ર ઉન્નામે પ્રવર્તેલા, સાધક નહિ છતાં પણ પોતાને સાધક માનનારા અથવા તો કોઈ
પણ અનુભવવિના પોતાને સિદ્ધ પદે પહોંચેલા જાણનારા જ માત્ર મદથી છાકી જઈ આ બેદ
સ્વીકારતા નથી. એવા લોકો યદ્યપિ આ બેદનો મુખથી ઉચ્છેદ કરતા જણાય છે તો પણ
તેમની પ્રવૃત્તિઓ જોતાં અંતરથી તેઓ તે બેદના સ્વીકારનારા જ હોય છે. તેઓને પણ
તેમના અનુયાયીઓ હોય છે. તે અનુયાયીઓમાં તેમજ પોતાં ગુરુપદનો જ સ્વીકાર કરેલો
હોય છે. પછી 'ગુરુ' એ બે અક્ષરના શબ્દનો તેઓ પોતામાં, તે શબ્દસાથે વિરોધ હોવા-
થી, પ્રયોગ નહિ કરતા હોય, પરંતુ એ શબ્દથી લક્ષિત પદના તેમના વિષે 'યત્ત આરો-
પણે તેઓ પ્રીતિપૂર્વક અનુમોદન આપે જ છે. માત્ર કોઈ વિવક્ષણ દ્વેષથી પ્રવૃક્ષિત થઈ
બદ્ધિથી તેઓ આ બેદનો અસ્વીકાર કરે છે. ગૌણી સત્તાવાળા અને પ્રધાન સત્તાવાળા પ્રા-
ણિપદાર્થો આ જગતમાં સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે જ છે, અને ગૌણી સત્તાવાળા પ્રધાન સત્તાવાળાને
અપીલ રહેતા સ્વાભાવિક જ જોરામાં આવે છે. બેદ ઉપાધિથી સિદ્ધ છે, અને જ્યાં પર્યંત
ઉપાધિનો નિરોધ લય નથી થયો હોતો ત્યાં પર્યંત બેદ રહે છે જ. ઉપાધિના લંપર્સમયે અ-
બેદ છે જ. પરંતુ તે સમયે અબેદ છે કે બેદ છે, એનું વક્તા તથા શ્રોતા ઉભયની અભિન-
તા થવાથી, કહેવાપણું કે સાંભળવાપણું રહેતું નથી. કહેવાપણું કે સાંભળવાપણું છે ત્યાં
પર્યંત બેદનું અસ્તિત્વ, આનાવસ્થા ઉભય, પરિણામે અસત્ છતાં પણ સ્વીકારે છે જ. આમ
ગુરુશિષ્યનો બેદ શિષ્યની અજ્ઞાનાવસ્થાપર્યંત—શિષ્યની શિષ્યત્વ ઉપાધિના અસ્તિત્વપર્યંત
પ્રતીત થતો હોવાથી, ગુરુશિષ્ય એનું કાંઈ છે જ નહિ એમ વદતું એ વાણીનો મિથ્યાપ્રકાશ છે.

અપૂર્ણ.

શ્રી ત્રિભુવનવિજયીચંદ્ર.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૩ થી)

હે ગુરુવીર રાજપુત્ર ! આ તમારાં વચનો અચળ કરીને હું યજ્ઞ પ્રસન્ન થયો છું.
કારણ કે 'ધનનું દાન સુદ્યુષ્ટિથી સત્પાત્રોને આપવું, એ જ ધનનું ઉત્તમ પ્રકારનું રક્ષણ છે'
એવો આપણા પૂર્વજોનો દૃઢ નિશ્ચય તમે આ ક્ષણે મને તમારામાં આરદ્ર કરેલો જણાવ્યો
છે. આ તમારી ઉદ્વેગ ધારણાને પાર, પાડવા હું સર્વોચ્ચ અનુદાન છે. તોપણ એ સંબંધ
મારે કંટકાંક વચનો તમને કહેવાનાં છે, તે તમે પ્રીનિથી, અચળ કરો.

આપણે ક્ષત્રિય જાતિએ પોતાનો નિર્વાહ બિડા માગીને કરવો ઘટનો નથી. દીન મુખ કરીને મૂઢીઓનાં દારમાં અન્નજલની આસાથી જઈને 'હું છુપાતુર છું, મને અન્ન કે ભોજન આપો,' આ પ્રકારનાં વચનો આપણે ક્ષત્રિયોએ વદવાં અસંત અપોગ્ય છે. ક્ષત્રિયે તો પોતાના પ્રજાના રક્ષણાદિ સ્વધર્મના પાલનદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા વિદિત આદારને જ સેવવો ઉત્તમ કલો છે. આપણે ક્ષત્રિય પુરૂષે સ્ત્રિપાદિ વિષયોની લાલસાને વશ થઈને એ વિષયની વાસનાને જ ખળવાન કરતાં વસતિમાં કે વનમાં વિગચા કરવું એ અધર્મરૂપ છે. તેમ જ આપણા સ્વધર્માચરણથી સદિત રહીને દિવસ વ્યતીત કરવા એ પણ અનિષ્ટ આપનાર છે.

હે ધર્માત્મનું! આ સંસારમાં ક્ષત્રિયપુત્રને—તેમાં વળી રાજકુલમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા રાજપુત્રને—આ પ્રકારનો સ્ત્રીવિષયનો મોહ નિઘ ગણ્યો છે. કારણ કે સ્ત્રીનો મોહ મહા અનર્થ કરનાર છે. કોઈ પણ રાજપુત્ર રૂપવતી સ્ત્રીમાં મોહ ધરનાર હોય તો તે પોતાની પ્રજામાં પણ પ્રસંગે ક્ષિવેકથી વર્તી શકતો નથી. માટે રાજપુત્રોએ તો સ્ત્રીવિષયમાં સંતોષ માનીને ક્રોધ પણ રૂપયુક્તવતી શ્રેષ્ઠ રાજકુલની કન્યાસાથે પોતાના વડિલની આજ્ઞાનુસાર અથવા સ્વેચ્છાનુસાર લગ્ન કરવું ઘટે છે; કોઈ રાજપુત્રે સ્ત્રીની શોષમાટે શ્રામેશ્રામ બદલવું હચિત નથી. વળી આ જગતમાં પ્રાણીપદ્ય એવજ નથી. જેથી વિનાશી વિષયો માટે આપણા અમૂલ્ય આયુષ્યનો વ્યય કરવો ઘટતો નથી. તમે વિચાર કરો કે આપ્રમાણે પાંચ વર્ષ કષ્ટ કરીને તમે એ સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરશો, અને કેવલતિથી કદાચિત્ તેનું આયુષ્ય અઘણાં રજુ તો પછી આવડે કષ્ટ પ્રાપ્ત કરેલ તે સ્ત્રીના વિનાશથી તમને કેટલો એકદમ સંભવે છે; અને એ પ્રકારના વિષયસંબંધી કલેશોમાં અસ્ત થયેલા ક્ષિતિપતિ પોતાની પ્રજાના રક્ષણાર્થે શો ઉદ્યોગ કરનાર છે? કાંઈ જ નહિ. અને સ્વાર્થપરાયણ તે રાજાના નપાત્રમાં તથા અન્ય વિરિધ વિષયમાં નિમગ્ન રહેવાથી દુર્મતદૃષ્ટાંતો થઈને પોતાના રાજ્યને પણ ખોઈ ખેસે છે.

હે મોટા હૃદયવાળા! આ વિષયો કે જે અનુભવ કર્યા પછી દુઃખનાં જ આપનાર જણાય છે, તેને માટે તમે આવા ભુદિમાન છતાં આટલો બધો ઉદ્યોગ આદર્યો છે, એ આશ્ચર્યસરું છે. જે પદાર્થની ઇચ્છા છે, તે ક્યાં છે, કયા માર્ગથી તથા કેવો અને કેટલા પ્રયત્નથી તે પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે, એમાંનું કોઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક ન જાણનાર તમે તેના પાછળ ચલ કરતા આવ્યા છો અને હજી આગળ જવા ઇચ્છો છો એ નિષાઈએવું છે.

આ આયુષ્યનું એક ક્ષણ જે અનેક પ્રકારના મૂલ્યવાન પદાર્થોથી ગળતું નથી, તેને તમે વિના પ્રયોજન માગો છો. માતાપિતાનાં અંતઃકરણને શાંતિ તથા મુખ આપવાનો તમારો ધર્મ છતાં તમે તેમને આ મુખઆવરણથી જ સંતોષ તથા દુઃખના આપનાર થઈ રહ્યા છો એ મારાં સદખાને પણ ઘણું અણુઘટનું જણાય છે.

આ સમયમાં તો તમારે વિવિધ વિદ્યાકલાના જ્ઞાનને સંપાદન કરીને પોતાના બળની વદિના ઉપાયોને સાધવા જોઈએ. વળી સેનાને સાવધાન રાખવી તથા જ્યૈષ્ઠરચનાથી શત્રુઓનો પરાજય કરવાની યુક્તિઓને સાધવી એ તમારું મુખ્ય કરવા યોગ્ય કામ છે. તેમજ આપણું પુદ્ગલાકાશરૂપી શત્રુઓનાં અંતઃકરણને કંપાવવાનો તથા તેમને આપણા તાસથી હીનચીત્ત

ખી તથા નિર્ભય રાખશે.

આ પ્રકારનાં વચનો શ્રવણ કરીને હું મનમાં ઘણો પ્રસન્ન થયો તથા મને પોતાને હું મૂર્ખ પણ સમજ્યો. કારણ કે હું ગુણના યોગવિના કેવળ સ્ત્રીનું રૂપમાત્ર જોઈને તેનું પ્રતિ મોહવડે તણાવો જાણીશું. આ પાત્ર જોતાં વિદ્વાનોનું 'જેનું રૂપ તેવા ગુણ' હોય છે.' એવું વચન વ્યર્થ સમજાયું. આહો! આ સંસારમાં કેવા કેવા પદાર્થો તથા તેના કેવા કેવા સમર્થ ભોક્તાઓ વિદ્યમાન છે! પણ દૂષદર્દુરની પેઠે પોતાના શૃદ્ધમાં જ આયુષ્યને વ્યતીત કરનાર મનુષ્યો તેને શું જાણી શકે! હું પણ આ સ્થળે ન આવ્યો હોત તો આ પાત્ર મારા જોવા જાણવામાં ક્યાંથી આવત? આજથી મારા બાંધપતો એક પ્રકારનો ઉદય થયો છે એમ હું માનું તો તે મિથ્યા ગણાશે નહિ. આ વિગેરે વિચારથી હર્ષિત થયેલો હું તે પુરુષપ્રતિ આ પ્રકારે બોલ્યો.

હે નરાધિપતિ! આ પાત્ર આપવાથી આપનો જે ઉપકાર થાય છે તેનો બદલો વળશે નહિ. આ ક્ષણે આ પાત્ર આપનાર ઉપાર્ય દેવતારૂપ આપને નમસ્કારવિના અન્ય કાંઈ અર્પવા હું સમર્થ નથી. હવે મને પ્રસન્ન થઈને વિદાય કરો. આ વચન સાંભળીને તેણે એક રૂપાના પાત્રમાં મારા અસંકારો મુદ્રી અવસ્થાથી બાંધીને તે ઉપર મારા હાથનું નિશાન કરાવીને યોગ્ય સ્થલે મુક્યા. પેલા પાત્રસાથે તેપાત્રઉપર ઢાંકવાનો એક રમાલ તથા તેસહિત તે પાત્ર મુકવાની એક સાદા વસ્ત્રની ઝોળી મને આપી. પછી તે રાત્ર લાં રાખીને ખીન્ન દિવસના બ્રાહ્મમુદ્રેતે મને પોતાના રથમાં બેસાડીને પોતે સાથે જે દોશપર્વત વિદાય કરવા આવ્યા, બ્યારે પાછા વળવાનો મેં તેમને અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે રથ રાખીને મને નીચે ઉતાર્યો તથા તે પણ ઉતર્યા. મેં મારો અશ્વ એમને સ્વાધીન કર્યો હતો કારણ કે મારે પગપાળા જ ચાલવાનો વિચાર હતો. તેમણે વાહનમાટે મને મળું સમજાવ્યો પણ મારો આગ્રહ ત્રિલક્ષણુ જોઈને પછી તે એ સંબંધમાં મૈન જ રહ્યા હતા. મને આ સ્થળે રથથી ઉતરીને આસિંગન દીધું તથા નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુ પાડતાં કહ્યું 'હે વીરા! વળતાં આ મારે આવજો. ધારેલા સમયથી વધારે કાલ પ્રવાસ કરશો નહિ. ઇચ્છેલા તુચ્છ વિષયની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિથી હર્ષશોકને પ્રાપ્ત યશો નહિ. દ્રોહનો પણ વિશ્વાસ કરશો નહિ. દુર્ગંતને ઝાળખી તેના સંગથી વેગળા રહેજો. મહા મોહક પ્રદાર્ય દેખાડી પોતાને વશ પર્તાવી દેણુનાર અવિશ્વાસપાત્ર ઠગના પાશમાં બંધાશો નહિ. ધૈર્યથી ડગશો નહિ. આપત્તિથી વિકળ થઈ શરીર કે સંસારપ્રતિ દેખ ધરશો નહિ. રાજમાર્ગ લાજને વિકટ મારે વિચરશો નહિ. આપણું ગુણ ટટાન્ત અર્થ સિદ્ધ થયા પૂર્વે પ્રયોજન વિના મકટ કરશો નહિ. ભ્રાત્રિમાં આપનાર સુખદુઃખને અવિરક્તપણે સહન કરજો. આપત્તિને સંપત્તિરૂપ માનીને અર્થ ન સંસ્તતાં પણ પ્રાણ આ સ્થળે આવી મળજો. ઇશ્વર જે આ વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લયના હેતુરૂપ છે. તેમને હૃદયમાંથી વિસારશો નહિ. આ વિગેરે બોધવચન કહીને તે મૈન રહ્યા. મેં તેમને સંવિનય નમન કર્યું; તથા તેમની શિક્ષાને નિરંતર સ્મરણ રાખવા તથા દેહ છે તો પુનઃ અવસ્થા મળવા વચન આપ્યું. પછી અમે જૂદા પડ્યા. તે પોતાના રથમાં બેસીને જમ કાપ દેવ વિભાનમાં આરંભ થય

સ્વસ્થાને ગમન કરે તેમ પેતાના સ્થાનપ્રતિ વળ્યા; અને હું પણ જેમ કોઈ અદ્ય સિદ્ધિ-
યોના અર્થધવાળા મહા યોગી અતીતસરખા પ્રતીત થતા હસ્તમાં કંપર લઈને ધમ્મજાનુ-
સાર પ્રાંતવાટે વિચરે તેમ મરતસરખો થઈને નિર્ભયપણે પેલી ઝોળી સ્કધે ભેરવીને
કંપરસમ પેકું પાત્ર હાથમાં ધઈને . અતીતસરખા વેપવડે વૃત્તિઅનુકૂળ માર્ગે આવતો થયો.

(અપૂર્ણ.)

સાધકને સૂચના.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૨ થી.)

પ્રાણાયામ ધણી પ્રકારથી કરવામાં આવે છે, પણ પૂરક કુંભક તથા રેચક એ પ્રા-
ણાયામનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. જેમ વિવિધ આસનો વિવિધ રોગોના જય કરવામાં સમર્થ
હોય-છે, તેમ પ્રાણાયામ પણ રોગોના તથા દોષથી ઉપજતા રોગોના જયમાં સમર્થ છે.
કુંભક પણ વિવિધ પ્રકારના પૂરકપૂર્વક કરાય છે. સ્વાં કોઈ કોઈ કુંભક તો ઉષ્ણવીર્ય છે
અને કોઈ કોઈ કુંભક તો શીતવીર્ય છે. સૂર્યભેદન ઉષ્ણવીર્ય છે તથા વિશેષે કરીને વાતદો-
ષને તથા વાયુથી ઉપજેલા વિવિધ રોગોને હણે છે. તેમ જ ઉન્નમથી પણ ઉષ્ણવીર્ય છે,
અને તે વિશેષે કરીને શ્લેષ્મદોષને તથા શ્લેષ્મથી થતા વિકારોને હણે છે. આ કારણથી એ
સૂર્યભેદન તથા ઉન્નમથી શીતસમયમાં દિતકારી છે અને ઋતુભેદથી હેમતના મધ્ય કે
અંત્ય ભાગથી આરંભીને વસંતના મધ્ય કે અંત્ય ભાગપર્યંતમાં કરવા અનુકૂળ છે. તોપણ
કેવળ પિત્તનો જેમાં પ્રકોપ રહે છે એવા કુટ વ્યાધિવાળા મનુષ્યે તે ન કરવા, અથવા ક-
રના તો ધણી ઓછી સંખ્યામાં તથા પ્રમાણમાં કરવા. સંખ્યા તથા પૂરકાદિના કાલનું પ્ર-
માણ પ્રાણાયામ કરનાર સાધકની શક્તિ જોઈને નિશ્ચય કરવું ઘટે છે. એમ છતાં પણ સા-
માન્ય લક્ષણથી શક્તિનું પ્રમાણ કાટવું હોય તો પૂરકથી ચતુરેણ કાળ કુંભક રાખીને દિ-
ગુણ કાળમાં રેચક કરવો. તે રેચક કરતાં આસ ભરાય અર્થાત્ વાયુ પાછો લેતાં જવાની
આવશ્યકતા જણાય અથવા હ્રદય તથા કંઠમાં અકળામણ જણાય અથવા રેચકના નિયત
કાળથી પૂર્વ જ રેચન થઈ રહે તો જાણવું જો આ પૂરક તથા કુંભક આપણી શક્તિથી
આર્થિક કાલપ્રમાણમાં છે. અને સંખ્યા પણ શક્તિના પ્રમાણથી આર્થિક ચાપ તો આદિતકર
છે. પ્રત્યેક રેચકના અંતમાં કિંચિત્ પણ વિરામ લીધા વિના પૂરક કુંભક નિયમિત કાળ
પ્રમાણથી જ્યારે કરાય પણ તેમ કરતાં હ્રદયમાં આસ ભરતાં ગભરાટ થાય તથા કુંભક
થયાકાલ રાખતાં તેમજ રેચક કરતાં અકળામ જવાય અને પછી ઉત્તરોત્તર કરાતા રેચક
પૂરક અને કુંભક નિશ્ચિત કાલમાં યથાર્થિયત યાથ નહિ તો જાણવું કે સંખ્યા સામર્થ્યથી
આર્થિક થઈ છે.

હજી ગયા અંકમાં પૃ. ૨૧ ની ૧૬ મી પંક્તિમાં, 'શિશિર અથવા પ્રાવૃત્તા' એ શ-
બ્દોને સ્થાને માત્ર 'પ્રાવૃત્તા' એટલું જ વાંચવું. 'શિશિર અથવા' એ છ વર્ણ છેકી નાંખ-
વા. મતે ભેદથી આ બે ભેદે છ ઋતુ કહેવાય છે; ૧ હેમંત, ૨ શિશિર, ૩ વસંત, ૪
ગ્રીષ્મ, ૫ વર્ષા, અને ૬ શરદ્. અન્ય મતે ૧ હેમંત, ૨ વસંત, ૩ ગ્રીષ્મ, ૪ પ્રાવૃ-
(વર્ષાનો એક ભેદ છે) ૫ વર્ષા અને ૬ શરદ્.

આ વિગેરે વિચારથી સંખ્યા તથા પૂરાકાદિ નિમિત્ત કાલનો નિર્ણય પણ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તક સદ્ગુણવિના કરવો કઠિન પડે એમ છે. અને સામર્થ્યથી અધિક કાલ તથા સંખ્યાથી આગ્રહવડે થોડા દિવસ કરવામાં આવે તો તેને રોગોદ્ભવ થવાનો સંભવ હોય છે. માટે કોઈ પણ પ્રાણાયામ કરનાર સાધક પુરૂષે યોગ્ય પ્રવર્તકદ્વારા યોગ્ય પ્રકારનો નિર્ણય કરવા વિના યથારૂચિ પ્રાણાયામ કરવો અનિષ્ઠનક છે.

વળી સીતકારી શીતવીર્ય છે. તે તામસ સ્વભાવરૂપ હોયને હજી છે, તથા કદાદિ દોષને પણ હજીનાર છે. આ સ્થળે એવી સંકા થાય કે ઉપર કહેલ ઉક્ત્યથી ઉષ્ણવીર્ય કહ્યો છે તેનું પણ કદનિવૃત્તિ ફલ કહ્યું છે અને આ સીતકારી શીતવીર્ય છતાં એનું પણ કદદોષને હજીવામાં સામર્થ્ય કહ્યું છે એનું શું કારણ ? તેનું સમાધાન એ છે કે જેની કદ વાત કે વાતકદપ્રધાન પ્રકૃતિ હોય અથવા જેની પ્રકૃતિમાં તત્કાલિક વાત કદ કે કદવાતદોષની પ્રધાનતા થઈ હોય તો તે પ્રકૃતિવાળાના કદને તો ઉષ્ણવીર્ય ઉક્ત્યથી હજી છે. અને જેની પ્રકૃતિ પિત્તકદપ્રધાન અથવા કદપિત્તમિત્ર હોય અથવા તો તેમાં આગંતુક પિત્ત કદ કે કદપિત્ત દોષની પ્રધાનતા થઈ હોય અને પિત્તદોષના આધિક્યવાળો કદ હોય તો આ શીતવીર્ય સીતકારી તે કદને હજીવામાં તથા તેમાં રહેલ પિત્તને શમાવવામાં સમર્થ છે. જાણુ રહેલ પિત્તને જેમ ઉષ્ણવીર્ય શમાવે છે તેમ આમાં પણ જાણુ રહેલ વાતને શીતવીર્ય શમાવે છે.

એ જ પ્રકારે શીતકી પણ શીતવીર્ય છે. એ પિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને તથા પિત્તના આગંતુક પ્રકોપવાળાને અધિક ઉપયોગી છે. એ પિત્તજ્વરાદિકને શમાવનાર છે. આ સીતકારી તથા શીતકી બંને શીતવીર્ય અર્થાત્ શીતલ સ્વભાવના હોવાથી વિશેષે કરીને ઉષ્ણકાળમાં અધિક હિતકર છે. લાં વિશેષે કરીને એ કુંભક ગ્રીષ્મમાં તથા વર્ષાના છેક અંતભાગથી લેહને શરદઋતુમાં કરવો હિતકર છે. અને પ્રકૃતિભેદથી કાઈ કાઈ સાધકને દોષની અભિ-વૃદ્ધિના સમયે ઉષ્ણકાળમાં ઉષ્ણવીર્ય તથા શીતકાળમાં શીતવીર્ય કરવાનો પણ ખાસ પ્ર-સંગ આવે છે. જેથી તેવા સમયમાં પ્રવર્તકની અપેક્ષા રહે છે.

આટલું કહેવાથી એ વાર્તા પણ સ્વ સાધકના સ્વદામાં આવશે કે દિવસરાત્રિના જે સમયમાં જે જે ઋતુના સ્વભાવ રહ્યું છે, તે તે સમયમાં જે જે દોષની પ્રધાનપણે પ્રવૃત્તિ હોવાનો સંભવ હોય છે, તે તે દોષનો દારક પ્રાણાયામ કરવો ઇષ્ટ અને તેથી ભિન્ન તે અનિષ્ટ ગણાય. તેમ જ જે જે સમય સાધનકાળરૂપે ગ્રહણ કરાયો હોય, તે સમયે જે કદાદિ અન્ય દોષનો દૂષિત પ્રકૃતિના સંજનથી અવિભાજ્ય થયો હોય તો તેનું શમન કરવાનો સામર્થ્યવાળો પ્રાણાયામ કરવો ઇષ્ટ ગણાય. આ વિગેરે કારણથી જ ધર્મ કરીને આવાં સા-ધનોના આધકને ગ્રહની સમીપતાની આવશ્યકતા સ્થળે સ્થળે સ્થપ કરી છે.

આ પ્રાણાયામરૂપ ક્રિયા કરવાનો યોગ્યકાળ મુખ્યત્વે કરીને આ પ્રકારનો સ્વીકારાયો છે. પ્રથમ અરણોદયથી આરંભીને તે સંજોદયથી થકાત્ ત્રણ ઘટિકાપર્યંત અર્થાત્ પ્રાતઃ-કાલ. બીજો મધ્યાહન. ત્યાં દિવસના પાંચ વિભાગ કરવા અને તેના મધ્ય ભાગને આ સ્થળે કહેલ મધ્યાહન ગણવેલ. અને ત્રીજો સાયંસંધ્યા સમયઃ ત્યાં સૂર્યાસ્તની પૂર્વની ત્રણ તથા પાછળની ત્રણ ઘટિકાને સાયંસંધ્યાનો સમય સમજવો. એથી કાલ અર્થ રાત્ર. ત્યાં રા-

ત્રિના મધ્યભાગના મુદ્ગર્તદ્વયને આ રથને કહેલ અર્ધ રાત્રનો કાલ સમજવો.

આ પ્રકારના ચ્વર કાલમાં પ્રાણાયામ કરવા ઉચિત ગણ્યા છે. તો પણ અન્ય સમયમાં નિમિત્ત જણાયાથી પ્રવર્તકની આજ્ઞાનુસાર ધૃતિ પ્રકારે કરવા હોય તો કરાય છે. તેથી હાનિ નથી.

વળી ભસ્ત્રિકા ત્રિદોષને હરનાર છે, તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે. એ ભસ્ત્રિકા સમશીતોષ્ણ છે તેથી સર્વદા હિતકર ગણાય છે, અને તેથી જ આ ભસ્ત્રિકા પ્રત્યેક ઋતુમાં કરી શકાય એમ કહ્યું છે. તો પણ એમાં કેટલોક વિચાર કરવાની અગત્ય રહે છે. સાં ભસ્ત્રિકાના બે પ્રકાર છે. એક પ્રકાર એવો છે કે વામ નાસાપુટને વિધિવત્ રોડીને જમણા નાસાપુટથી વેગવડે પૂરક તથા રેચક વારંવાર કરવો, અને શ્રમ થાય ત્યારે તે જ એટલે જમણા નાસાપુટથી પૂરક કરીને યથાશક્તિ કુંભક કરીને પછી ડાબા નાસાપુટથી રેચક કરવો. આમ કેયા પછી પાછું તે જમણું નાસાપુટ વિધિવત્ રોડી રાખીને ડાબા નાસાપુટથી વારંવાર પૂરક તથા રેચક કરવો અને ત્યારે શ્રમ થાય ત્યારે તે જ એટલે ડાબા નાસાપુટથી પૂરક કરીને પછી યથાશક્તિ કુંભક કરવો, અને જમણા નાસાપુટથી રેચક કરવો. આ એક પ્રકાર છે. પણ એમાં સમ સંખ્યા કરવી કે વિષમ સંખ્યા કરવી અને પ્રકૃતિમાં કેવા દોષના અજસમયે કેવા ક્રમવડે સમ અથવા વિષમ સંખ્યા કરવી એ સાધકને સમજવું કઠિન છે. વળી એ ભસ્ત્રિકાનો બીજો પ્રકાર એવો છે કે પ્રથમ ડાબા નાસાપુટને જમણા હાથની અનામિકા તથા કનિહિકાવડે રોડીને જમણા નાસાપુટથી પૂરક કરીને પછી તત્કાળ વામ નાસાપુટથી રેચક કરવો. આ પ્રકારે વારંવાર જમણીથી પૂરીને ડાબીથી રેચવો, એમ સો વાર અથવા રેવેશક્તિ અનુસાર કરવા પછી શ્રમ જણાય ત્યારે તે જ એટલે જમણા નાસાપુટથી પૂરક કરીને પછી યથાશક્તિ કુંભક રાખીને ડાબાથી રેચક કરવો. આમ કર્યા પશ્ચાત્ પુનઃ જમણા નાસાપુટને રોડીને ડાબાથી પૂરક કરે તથા પછી ડાબું રોડીને જમણાથી રેચક કરે. એ પ્રમાણે વારંવાર ડાબી આંગુલી પૂરીને જમણી આંગુલી રેચક કરવો. આ પ્રમાણે સો વાર અથવા શક્તિ અનુસાર કરીને પછી શ્રમ જણાય ત્યારે તે જ એટલે ડાબી આંગુલી પૂરવો, અને શક્તિ પ્રમાણે કુંભક કરીને પછી જમણી આંગુલી રેચક કરવો. આ બીજો પ્રકાર છે. આમાં પણ પૂર્વની પેઠે બે આંગુલી સમસંખ્યા કરવા કરવી તથા વિષમ સંખ્યા કરવા કરવી, તથા કેવી પ્રકૃતિમાં અથવા કયા સમયે કેવા ક્રમથી કરવાનો આદેશ કરવો એ વાતો મેવર્તકદ્વારા પ્રથમથી નિશ્ચય કરી લેવી પડે છે. આ રથને કાઢીને એવી રીતે યાત્રા કે આ પ્રાણાયામ સર્વ ઋતુમાં હિતકર છે, તથા ત્રણે દોષને હરનાર છે, એવું કહ્યું છે તો પછી એમાં અધિક વિચાર કરવાનું પ્રયોજન શું? સાં એ સુમાધાન છે કે, સર્વ સાધકને સર્વકાળ ત્રિદોષની સામ્બાવરંયા હોતી નથી, તેમજ સર્વની પ્રકૃતિ સમદોષ વાળી હોતી નથી. ધણુંકરીને સર્વની પ્રકૃતિ કાઈ એક દોષની પ્રધાનતાવાળી અથવા તો તેમાં બે દોષના સમ અંશ પ્રધાન હોવાથી મિશ્રપ્રધાન હોય છે. સાં એક દોષની પ્રધાનતાવાળી એટલે વાતપિત તથા શ્લેષ્મ એ ત્રણ દોષમાંથી એક દોષના જ આધિપત્યવાળી હોય છે તે. અને મિશ્રપ્રધાન એટલે કફવાતપ્રધાન અથવા પિત્તવાતપ્રધાન કે કફપિત્તપ્રધાન એમ સમ અંશવડે બે

દોષના આધિક્યવાળી હોય છે તે. હવે ભક્તિકા ત્રણે દોષને સમાવનાર હોવાથી જે પ્રકૃતિમાં એક દોષની પ્રધાનતા હોય અને બીજાની ગૌણતા હોય તેવી પ્રકૃતિના ત્રણે દોષને સમ-અંશથી હરનાર યવાથી દાનિ કરે છે. વળી જેને અભ્યાસસમયે પિત્તના પ્રદોષનો સમય હોય તથા પિત્તની પ્રકૃતિમાં પ્રધાનતા હોય અને પ્રથમ ઉષ્ણવીર્ય જમણી નાસિકાથી પૂરકનો આરંભ કરે તો ઉષ્ણવીર્યનું આધિક્ય યવાનો સંભવ હોય છે. અને તે જ પ્રમાણે અભ્યાસકાળે વાત કે શ્લેષ્મના પ્રદોષનો સમય હોય તથા પ્રકૃતિમાં વાત કે કફની પ્રધાનતા હોય અને શીતવીર્ય ચંદ્રનાડીથી પૂરકનો આરંભ કરે તો શીતવીર્યનું આધિક્ય યવાનો સંભવ છે. આમ હોવાથી ક્યારે સમ તથા ક્યારે વિષમ સંખ્યા કરવી અને તે કેટલા પ્રમાણમાં કરવી તથા ક્યારે કયો ક્રમ લેવો એ જાણવાની અગત્ય છે અને એ જાણવાની સાથે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પોતાની પ્રકૃતિને તથા દોષને જાણવાની પણ આમાં અગત્ય છે.

આથી અયોગ્ય પ્રવર્તકદ્વારા અયચા સ્વભતિથી પ્રવૃત્ત ધનાર સાધકને આંખી શાસ્ત્રે નિર્દોષ કહેલી ક્રિયા પણ દોષના કારણરૂપ યષ્ટ પડે છે.

વળી પ્રાણાયામમાં કુંભક બંધપૂર્વક જ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તેથી યોગ્ય પ્રકારે પ્રાણાયામ કરવાની ઇચ્છાવાળા સાધકે તે બંધનાં સ્વરૂપને પણ રહે પ્રકારે સમજી લેવાની અગત્ય છે. યદિ શ્રી ગુરુમુલાજિજિહ્વાચંધઃસમ્યક્ પરિજ્ઞાતસ્તાર્હિ જિહ્વાચંધપૂર્વકેન જા-લંઘરંધ્રેનૈવ પ્રાણાયામઃસિધ્યાતી। એ શ્રી શરમુખથી યોગ્ય પ્રકારે હૃદ્યાબંધસમભય તો હૃદ્યાબંધપૂર્વક કરેલ જાલંઘરંધ્રવડે જ પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે. હાં ત્રયોડપિવં-ધા ગુરુમુલાજિજિહ્વાતત્ત્વ્યાઃ આ વિગેરે વચનોથી ત્રણે બંધનું સ્વરૂપ શરમુખથી જ જાણવાની અગત્ય આ વિદ્યાપ્રતિપાદક પુરોગેએ જણાવી છે. જેથી સંપૂર્ણ પ્રાણાયામના સા-ધકે જાલંઘરંધ્ર ઉડીયાન બંધ તથા મૂળબંધ એ ત્રણે બંધને શ્રી શરમુખથી જાણવા જોઈએ. નહિ તો અયોગ્ય બંધથી રોગોની ઉત્પત્તિ યવાનો સંભવ હોય છે. જેમકે કોઈ પુરૂષ અયધાર્ય મૂળબંધ કરતો હોય તો તેને ધાતુશય, વિદુર્ભ, અગ્નિ મંદતા, નાદની મંદતા, અને રક્ત મલ અર્ચાન અન્નના મજવત્ શુષ્ક મજની શુદ્ધિ યષ્ટ જાય, તો જાણવું કે અયોગ્ય મૂળબંધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે ઉડીયાન બંધ જો અયોગ્ય પ્રકારે કરવામાં આવે તો યદુત, ખીદ, ઉદર તથા હૃદયમાં પણ રોગનો સંભવ થાય છે. તેમ જ જાલંઘરંધ્ર બંધ પણ અયોગ્ય કરવામાં આવે તો મસ્તક, તાલુ, નાસા, નેત્ર, કંઠ તથા હૃદયદિ સ્થાનો-માં વિશેષ કરીને વ્યાધિનો સંભવ થાય છે.

(અપૂર્ણ)

સદુપદેશ શતક.

(અનુસંધાન પ્રથમ રૂપના પૃષ્ઠ ૭૯ થી

છપ્યય.)

કરે ન જનનો સંગ, અધિક પ્રીતિથી ક્યારે,
કરે ન સંગ્રહ દી, — પનાદિ, દુઃખદ ધારે:
સુવસ્ત્રને નવ ચાલ, ચાલ નવ સખા સારી,
છાછે નવ સુસ્વાદ, મજે તેથી મન દારી,

- તે શત્રુમિત્ર નવ કોઇને, અંતરમાં માને સદા,
 નિર્ઘય વિચરે નીતિપથે, પાંચ ન ધારે ઉર કદા. ૧૦
- અધિક બખવાનો મોહ, કદી તવ ઉરમાં રાખે,
 મંથિલિ વિદ્યાનો ગર્વ, ત્યજી તત્તામૃત આખે;
 આગ્રહ ધરીને જાદ, કરે નવ કોણું ક્યારે,
 સખા ભરી બાપણા, કરે નવ જ્યારે સારે;
 યદ્યપ્ચાથી જો મુગ્ધન કો, શરણુ ગ્રહે પ્રીતિવડે,
 તો શુદ્ધ બોધ આપી સદા, પ્રેમપાશમાં નવ પડે. ૧૧
- મારો તારો પક્ષ, કરી નવ વદવા બેસે,
 રાગી દેખીતણા, પંથમાં કદી ન પેસે;
 ધર્મબોધ દર્ઘ કદી, ધનાદિ વસ્તુ ન છાડે,
 અધિક શિષ્યની આશ, દુઃખદ છે એમ જ પ્રીછે;
 વળી એક રથજમાં નવ વસે, વિવિધ રથજે વિચર્યા કરે,
 કાં તો નિર્ઘન રથજમાં સદા, રહી ધ્યેય હૃદયે ધરે. ૧૨
- સદ્ગુરુકરે દાર, વસે કાં તો સુખમાટે,
 સાધન સમજી સકત, પ્રવેશે જર્ઘ વન ધાટે;
 ચિત્ત શમાવી સદા, સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ સાધે,
 પ્રતિદિન અદતી કળા—વડે સાધનમાં વાધે;
 કરી સાધન, સિદ્ધ થયા છતાં, સિદ્ધાભિમાન લગ્નિ રહે,
 ગણિ સંમાન રાજ્યરંકને, સ્વાર્થરદિત જ્યાં ત્યાં વહે. ૧૩
- રાખી શાંત સ્વભાવ, નિરંતર વસ્તુ વિચારે,
 ટાળી સઘળા દોષ, તત્ત્વઅભ્યાસ વધારે;
 રહિ ન શકે નિઃસંગ, સદા સત્સંગતિ સેવે,
 વિષયવિ મનને વાળિ, કરે સ્થિર દરિયુરહેવે;
 આ વિધિ વહી અકળ સ્વરૂપવિષે, બ્રહ્માકાર યદ્ય રહે,
 નવ અંતર દૈત યદી કદી, કામ્ય કર્મવાટે વહે. ૧૪
- વિના તીવ્ર વિરાગ્ય, લાગ ગુદનો જે કરેતા,
 તે તો દુઃખ ભોગવી, યાનવિણુ જન્મી મરતા;
 માટે સાચો લાગ, ધાય તો મુધાર્ય કરવો,
 નહિ તો રહિ ગુદમાંજ, હૃદયમાં વિરાગ ધરવો;
 અંતર વિરાગ તે એષ્ટ છે, કેવલ બહિર ન કામનો,
 અંતર બહિર વિરાગ તો, દાતા છે સુખધામનો. ૧૫
- સાચો ત્યાગી તેહ, કર્મફલ જે નવ માગે,
 સાચો ત્યાગી તેહ, દૈય ધરી ગુદ નવ લાગે;
 સાચો ત્યાગી તેહ, વિષયવાસના પ્રગટે,

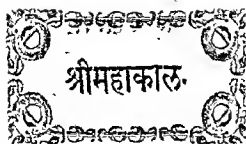
સાચો ત્યાગી તેહ, પરિપુ હરમાં ગાળે;
 જન સાચો ત્યાગી જાણીએ, (જે) સુખદુઃખ દેખી સમ રહે,
 નવ ગૃહથી વન, વનથી ગૃહે, સુખની આશ ધરી વહે, ૧૧
 ત્યાગી યોગી તેહ, વૃત્તિ નિજ નિયમે રાખે,
 ત્યાગી યોગી તેહ, વચન પણ અવિચલ બાળે,
 ત્યાગી યોગી તેહ, વસ્તુ સમ દશ દિશ બાળે,
 ત્યાગી યોગી તેહ, રૂએ નિશ્ચયિ ન કાળે,
 આ ત્યાગ યોગનો ભોગી તો, આત્માવિષ્ણુ ન અવર લહે,
 નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપપ્રભાવથી, પુરી આટક સહજે દહે. ૧૭
 ત્યાગી ભોગી તેહ, વિષયલાલસા વિદારે,
 લુપ્ત ન અતિશય યામ, વિત્ત વપુ કે સુત દારે;
 ત્યાગી ભોગી તેહ, સ્પૃહાવિષ્ણુ વિષયે વહેનો,
 પ્રાપ્તકર્મ નવ કરે, શુદ્ધ આચારે રેતો;
 નિજ હૃદય સ્વદુઃખે વજ્રસમ, પરદુઃખિ દ્રવતું દીસે,
 તે પરોપકારિ મહાપુરુષ, સુખમય રેતો હરમિમે. ૧૮

(અપૂર્ણ.)

ભક્તિરૂપી રણમાં પ્રવેશેલા સાધકે અવિદ્યાના દો-
 પરૂપ કાર્યસમુદાયને હણવા અર્થે શૂરત્વ
 ધારણ કરી અડગ રહેવા વિષે.

૫૬. રાગ વેળાવળની દશી.

હે સાધક શરા રણના છાંડીએ, ધસીએ દિંમત ધારી રે,
 જય જયકાર વદાવીએ, સઘ રાત્રને મારી રે. હે સાધક ૧
 સાંવધ થઈ રણ આસીને, પછી ભય નવ ધરીએ રે,
 શસ્ત્રો સજ્જાં સંભાળીને, ધાવ રિપુશિર કરીએ રે, હે સાધક ૨
 નિર્ભય રિપુ પણ ના ભયો, તેથી ઝોંઝીને આસો રે,
 દૂરથી નિધામાં રાખીને, તાકી મારવો બાસો રે. હે સાધક ૩
 બળ કળ ધારી ધરી ધૈર્યને, ધુનવવી તે ધરાને રે,
 અમતરાત્રપણે શોભીને, વસતું પાર પરાને રે, હે સાધક ૪
 વળતાં ભયે ને બહાડ આ ગડગડે, અડવડે અવનિ ને આભ રે,
 અખંડ આનંદમય રાત્રમમાં, નાવે હાનિ કે લાભ રે, હે સાધક ૫
 અરિભલ ભેદ પણ વાવરી, દય દુઃખદ વિદારી રે,
 તસિંદ પ્રભુપદમાં સમી, વળતું યાતું ના વિમારી રે, હે સાધક ૬

श्रीमहाकाल.

द्वि. (पुस्तक) ४- पौष कृष्ण १४ सं० १९४८ दर्शन (अंक) ३.

॥ ॐ श्री ॥

मानुषं देह धारण करी साधवा योग्य पुरुषार्थमां
प्रमाद धरनार मनुष्योने हित वचनो.

५६.

जन्म धरीने आषो उओरे,

जगमां तो, शुं रे कमाण्ण मारा वीर वियारो रे ७. टेक.

शिख दीये तां तो क्षान न भांडो, होप हव्यमां वधारो रे ७,

क्षुक्षु-क्षुक्षु धट्ठुं आ आशुषु ललुं वा'सा, केम न जय उर धारो रे, जगमां, १

इरा दिश दुःख दुःख हेयो हो तदपि, केम न भतिने सुधारो रे ७,

विनाश्री विधयमां मोह वधारीने, सुभतो करो हो वधारो रे, जगमां, २

ओ धन सुतमां ममत्व आंधीने, निल सहा हो तपारो रे ७,

भित्वाभिमान धरीने पुखो हो पथु, दुःख तो न दोहनुं विदारो रे. जगमां. ३

भोगमां राग धरीने भ्रमो हो जहु, पथु हउ मनने न क्षारो रे ७,

द्वेप धरी इह कान्हा भयो तोये, पाथे छे उलटो कक्षारो रे. जगमां. ४

परमभसंभन थावा सहो हो ने, आंतर रिपुने न संक्षारो रे ७,

साधन होय तेने सुगम न साधो ने, अचक्षु लक्ष्मी हरी क्षारो रे. जगमां. ५

सलीनिनी बाधसा राणो हो ने, निरालिन करो छेत्त कुक्षारो रे ७,

पीड पडे ने अपक्षति वधे छे त्थारे, तपी तपी पाडो हो पुक्षारो रे. जगमां. ६

वृत्तिओ छडे तेने वेजे न चाजो ने, वहेली सुभने वहा क्षारो रे ७,

कष्टवा विरोधी ने सुभतण्ण साधक, साया प्रयेयो न संक्षारो रे. जगमां. ७

अभिज्ञ कहीने हवे शुं द्रव बाध, स्वप्ने समउ अर्थ सोरो रे ७,

यसिंह प्रभुपद भति सध श्यामी, विषयविवास विक्षारो रे. जगमां. ८

મનુષ્યજાતિ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી.)

પણ ગમે તેમ હોય, મનુષ્યશરીર કોઈ કૌતુસતાની એક જ ક્રિયાથી રચાયું હોય અથવા ઉતરતા વર્ગના પ્રાણીઓના શરીરમાં ક્રમશઃ ફેરફાર થતાં આ પરિણામને પામ્યું હોય, તથાપિ એ શરીરનો આ ભૂગોળપર એક કાલે પ્રાગભાવ હતો એટલું તો નિશ્ચય જ છે, અર્થાત્ મનુષ્યશરીરની પ્રતીતિનો આદિકાલ તથા કોઈ આદિકારણ છે ખરો, અને તે આદિકારણનું સ્વરૂપ શું છે? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર પણ પુનઃ આપણી બુદ્ધિશક્તિથી બહારનું જણાય છે. કદાચિત્ આપણે એમ કહીશું કે મનુષ્યશરીરનો ઉદ્ભવ એ શ્રીપરમેશ્વરની એક ક્રિયાનું પરિણામ છે. આ મનુષ્ય એ વિશ્વનિર્માતાનાં અનેક પ્રાણકોનાંનું એક છે; અને હાલ તરત તો આ પ્રશ્નનું કંઈક સંતોષકારક સમાધાન આજ જણાય છે.

પરંતુ એવિધે આપણી તર્કશક્તિ તથા હાલનાં શાસ્ત્રો તથા શોધોઉપરથી શું જણાય છે તે પણ જોઈએ. (ભૂસ્તરવિદ્યાને ખેડનારા વિદ્વાનો આ ભૂગોળના ઉત્પત્તિકાલથી તે આજસુધીમાં એ ગોણ જુદે જુદે કાલે જુદા જુદા સ્થિતિતરને પામતો આવ્યો આવે છે એમ માને છે. તે જુદા જુદા કાલને આ લખાણ માટે યુગ કહીએ તો ચાલે. તેવાં અમુક યુગમાં આ ભૂગોળ અમુક સ્થિતિમાં હોવાથી તે કાલે તે ઉપર અમુક વનસ્પતિ અથવા પ્રાણી જ હોવા સંભવે એમ તેમનું માનવું છે. તે પ્રમાણે વિચાર કરતાં) આ મનુષ્યશરીરની પ્રથમ પ્રતીતિ કયા યુગમાં થયેલી હશે એ ચિંતનીય છે. આ વિષય ઉપર વધારે વિચાર કરનાર કેટલાએક વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે મનુષ્યશરીરની પ્રથમ પ્રતીતિ ટર્શરી યુગ (Tertiary period) માં થયેલી હોવી ઘટે છે. પરંતુ એ યુગમાં પ્રથમ પ્રતીતિ સ્વીકારવામાં જોઈએ તેટલાં પ્રમાણે પ્રાપ્ત નથી તેથી તે મત ન સ્વીકારતાં, બીજા યજ્ઞાખરા વિદ્વાનોની સંમતિપ્રમાણે એ શરીરની પ્રથમ પ્રતીતિનો કાલ ગ્લેશિયલ યુગ (Glacial period) પૂર્વે અને ક્વોર્ટરનરી યુગ (Quaternary period) ના આરંભનો માનવો વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. (પૃષ્ઠ ૩).

આ પ્રમાણે ક્વોર્ટરનરી યુગમાં મનુષ્યશરીરની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવાથી એ નિશ્ચય થાય છે કે બીજાં જ્યાં પ્રાણીશરીરો રચાયા પછી હવે સર્વથી ઉત્તમ આ શરીરો રચાયાં છે, અને તે મોજિજના જગદુત્પત્તિના ક્રમને સંમત છે.

ક્વોર્ટરનરી યુગના સ્વારંભકાલપૂર્વે હાલ જે બીજાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે તેઓ તો અસ્તિત્વમાં આવી ચુકેલાં જ હતાં અને કેટલાંએક એવાં પણ પ્રાણીઓ હતાં કે જેઓની જાતિ પાછળથી અસ્તિત્વમાંથી જતી રહેલી છે. મનુષ્યશરીરના પ્રથમ રચન કાલે જે મોટાં રીંછ (બલ્બુક) વ્યાધ્રાદિ પ્રાણીઓ હતાં તે હાલનાં બલ્બુકવ્યાધ્રાદિથી ઘણાં જ પ્રચંડ બલ્લવંત તથા ફૂર હતાં. પરંતુ સ્વભાવના નિયમપ્રમાણે તેઓ પાંછળથી આ ભૂગોળપરથી અસ્તિત્વમાંથી ઓછાં થયાં છે અને હાલ જેવાં જણાય છે તેવાંડા નાના કદની જાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. અને મનુષ્યજાતિ ક્રમે કરીને પુષ્કળ વ-

ધતી ગર્ભ, રહેલા યોગ્ય પ્રદેશોમાં પ્રસરતી ગર્ભ, અને સુદિના વધારાસાથે પોતાની સખા વધારતી ચાલી.

મોનોજેની અને પોલીજેની.

(MONOGENY & POLYGENY)

મનુષ્યશરીર પ્રથમ ઉત્પન્ન ક્યારે થયું તેવિષે ઉપર વિચાર કર્યો છે. હવે જે યુગમાં જે કામે એ શરીર પ્રથમ પ્રતીત થયું તે આ ભૂલોકના કોઈ અમુક એક જ પ્રદેશમાં પ્રતીત થયેલું કે કેમ અને તે એક પ્રદેશ તે કયો પ્રદેશ છે તે કંઈ નિશ્ચય થઈ શકે એમ છે કે કેમ? મનુષ્યજાતિની મૂલ ઉત્પત્તિવિષે શાસ્ત્રકારોનાં બે વિરુદ્ધ મત છે. એક મત એમ પ્રતિપાદન કરે છે, કે આખી મનુષ્યજાતિ મૂલ એક જ જાતિના સ્ત્રીપુરુષના જોડામાંથી ઉદ્ભવને પામી છે. તેમની પ્રજા ક્રમે કરીને પૃથિવીના સર્વ પ્રદેશોમાં ફરી વળી, અને તે જુદા જુદા પ્રદેશોનાં હવાપાણી તથા બીજા સ્થાનિકચલ્લોને લીધે તેમનાં શરીરને આકૃતિમાં તથા વર્ણમાં સ્થૂલસૂક્ષ્મ ભેદ પડતા ગયા અને તેમ યવાથી હાલ જે જુદા જુદા વર્ગ જોવામાં આવે છે તે થયા. આ મોનોજેનિસ્ટ લોકોનું મત છે.

બીજું મત એમ સ્થાપે છે કે મનુષ્યજાતિ સર્ગથી પ્રથમ એક જાતિના જોડામાંથી ઉદ્ભવને પામી નથી. પણ સમકાલીન અનેક જાતિનાં જોડાંઓમાંથી ઉદ્ભવને પામેલી છે. અને પૃથિવીનાં વિવિધ પ્રદેશોમાં પ્રસરી રહેલા મનુષ્યજાતિના જે અનેક વર્ગો (Races) છે, અને તેમનાં શરીરોમાં જે કટલાએક મુખ્ય ભેદો છે, તે તેમના આદિ પૂર્વજોની મૂલ જુદી જુદી જાતિના પરિણામરૂપ છે, અર્થાત્ હાલ જેટલા મુખ્ય વર્ગો (Races) જોવામાં આવે છે તેટલા મનુષ્યજાતિના પ્રજનપતિમાં ગણાવાયોગ્ય આદિપૂર્વજો હોવાં જોઈએ. તે પૂર્વજોની જાતિ જ જુદી ગણવી જોઈએ. મોનોજેનિસ્ટ લોકો કહે છે કે આખી મનુષ્યજાતિ તો એક જ છે, અને હાલ જે જુદા જુદા ભેદ-વર્ગ (Races) જોવામાં આવે છે તે તે આદિ એક જ જાતિમાં દેશકાલગત્ય ફેરફારને લીધે છે. અને જાતિ એક જ છે તેથી પૂર્વે માત્ર એક જ જાતિના સ્ત્રીપુરુષયુગલથી આખી માનુષી સંસ્થિ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. પોલીજેનિસ્ટ લોકો કહે છે કે મનુષ્યજાતિના જે મુખ્ય જુદા જુદા વર્ગો (Races) જોવામાં આવે છે તે મૂલથી જ જુદી જુદી જાતિરૂપ કારણમાંથી છે. એક જ યુગલમાંથી આ ભેદ પ્રજા નથી પરંતુ આદિ કાલે જ જુદી જુદી જાતિ રૂપ જુદા જુદા યુગ્મમાંથી જ આ માનુષી સંસ્થિ ઉદ્ભવ છે. (આ બંને મતવાળાઓને પોત પોતાનાં સાધક કારણો છે તે પરસ્પરથી તત્કાલ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. ક્રમકે સાધક અનુમાનના આધારભૂત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળવાં કઠિન છે. યદ્યપિ ક્રમે કરીને મોનોજેનિસ્ટ મત પ્રમલ થતું જાય છે.) અવિષે નિઃસંદેહ નિર્ણય હાલ થઈ શકે એમ નથી. ક્રમકે કોઈ પણ એક પક્ષનાં સાધક પ્રમાણો સ્થાપના જઈયું તો તે ધણામાં ધણા માત્ર ૩૦૦૦ વર્ષપૂર્વે સુધીનાં મળશે. હવે આ વિષયઉપર છેલ્લામાં છેલ્લા જે સશસ્ત્ર નિશ્ચયો થયા છે તે ઉપરથી જોતાં તો આ ભૂલોકઉપર મનુષ્યજાતિનું આયુષ્ય ૫૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦૦ વર્ષનું હોતું જોઈએ. આટલા લાંબા કાલથી અસ્તિત્વમાં રહેલી મનુષ્યજાતિના ઉત્પત્તિક્રમ વિગેરે

વિશે નિશ્ચય કરવા માટે માત્ર ૩૦૦૦ દળર વર્ગનો ઇતિહાસ થંસ, નથી.

પોલિનેસિયન લોકોનું એમ કહેવું છે કે મનુષ્યજાતિના જુદાજુદા વર્ગો (Races) ની શરીરાકૃતિ વિગેરેમાં એટલા મોટા ભેદ છે કે તેવા ભેદ ક્રેટલીએક 'જુદી જુદી જાતિના પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવેછે; અર્થાત્ વર્ગોમાં પ્રતીત થતા મોટા બેદોઉપરથી એ એક જાતિના જુદા જુદા વર્ગ નથી પણ જુદી જુદી જાતિ જ છે, એમ માનવા કારણછે.

આવિશે કાર્વોગ્ટ (Carvogt) નું મત નીચે પ્રમાણે છે. આ વિદ્વાન પૂર્વે ધણું વર્ગમુધી પોલિનેસિયન મતને માનનારા હતા; પરંતુ ડાર્વિનના મતને જોઈ સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી એના મતમાં વિવશણ ફેરફાર થયોછે. એના મત પ્રમાણે મનુષ્યજાતિ ત્રણ જુદી જુદી જાતિના વાનરોદ્વારા ઉદ્ભવને પામી છે.

૧ અમેરિકાના મોટા વાનરોની જાતિમાં (New World apes) યદ્યપ્ત્યાપી ફેરફારો તથા રૂપાંતરો થવાયા અમેરિકન જાતિ ઉદ્ભવને પામી છે.

૨ ઉરાંગ નાગના મોટા વાનરોની જાતિમાં તેવા જ ફેરફાર થવાથી એનાઓની જાતિનાં મનુષ્ય ઉદ્ભવને પામ્યાં છે.

૩ અને ચિમ્પેનઝી અને ગોરિલા (Chimpanzee Gorilla), નામના આફ્રિકા ખંડમાં વસનારા મોટા વાનરોની જાતિમાંથી આફ્રિકન જાતિ ઉદ્ભવને પામી છે. (૫૮ પ.)

આ મતવિશે મધ્યકાર શંકાકરેછે કે મનુષ્યજાતિના પ્રજનપતિરૂપ વાનરોની આ ત્રણ મુખ્ય જાતિનાં શરીરો રૂપ તથા આકૃતિમાં વસ્તુતઃ ધણા મોટા ભેદવાળાં છે, તે છતાં મનુષ્યજાતિના દાસ પ્રતીત થતા જુદા જુદા વર્ગો જે આ વાનરોમાંથી જ ઉદ્ભવને પામ્યા હોય તો તો મનુષ્યના વર્ગોમાં પરસ્પર જે ધણું સાદૃશ્ય જોવામાં આવેછે તે તેમના પ્રજનપતિરૂપ વાનરોમાં જોવામાં આવતું નથી એ જરા ચિંતનીય છે. અર્થાત્ આટલા મોટા ભેદવાળા વાનરોની જાતિઓમાંથી આટલા મોટા સાદૃશ્યવાળા મનુષ્યના વર્ગો ઉદ્ભવને પામ્યા હોય એ માની શકાતું નથી. પ્રોફેસર હક્સલી (Professor Huxley-Crichton and Atteridge ૩૩ p. 163) કહેછે કે ચિમ્પેનઝી અને ઉરાંગ એ જે જાતિના વાનરોની શરીરાકૃતિ વિગેરેમાં એટલા મોટા ભેદ છે તેટલા ભેદ મનુષ્યજાતિના કેટલાક પણ એ વર્ગોમાં છે એમ કાંઈપણ વિદ્વાન હવે આજે સિદ્ધ કરી શકશે નહિ એ નિશ્ચય છે." (૫૮ ૬.)

x x x x

એમ પ્રમાણે પ્રોફેસર આગાસીઝ, મરુ પ્લોઅર્લસ પુરો, ડૉ. હેકેલ વિગેરે વિદ્વાનો પો તપોતાના વિચારપ્રમાણે પોલિનેસિયન મતનું સ્થાપન કરેછે, એટલે અમુક આટલી જાતિના વાનરોમાંથી મનુષ્યજાતિ ઉદ્ભવને પામીછે એમ પ્રતિપાદન કરેછે પરંતુ તે વાનરોની જાતિમાં પુષ્કળ બેદો છતાં તેટલા બેદો મનુષ્યવર્ગોમાં કેમ જોવામાં આવના નથી એ શંકાના સમાધાનમાં તે મનુષ્ય જાતિના સાક્ષર માતાપિતારૂપ વાનરોની જાતિઓ જે પરસ્પર ઘણા સાદૃશ્ય વાળીઓ હતી તે દાસ અસ્તિત્વમાં નથી, તેમ જ તેમના પૂર્વજો અસ્તિત્વનાં ચિહ્નો પણ ખડકોમાંથી મળી આવનાં નથી અર્થાત્ એ મતનાં સાધક પ્રમાણે દાસ ઉપલબ્ધ નથી એ જ વચ્ચાનીને તેઓ વિરમે છે. મનુષ્યજાતિના જુદા જુદા વર્ગોમાં દાસ જે બેદો જમાવ છે તેનાં કારણો શોધવા તેઓ યત્ન કરેછે તથા આટલા ભેદવાળા

મનુષ્યજાતિ આદિકાલમાં કયા ક્રમથી ઉત્પન્ન થઈ તથા કેણે કરી એ વિષે પણ નિશ્ચય કરવા તેઓ યત્ન કરે છે. તથા આટલા બેદવાળા મનુષ્યજાતિ આદિકાલમાં કયા ક્રમથી ઉત્પન્ન થઈ તથા કેણે કરી એ વિષે પણ નિશ્ચય કરવા તેઓ યત્ન કરે છે. ધણા પ્રાચીનકાલવિષે અતુમાન કરવા સાધનભૂત દૃશ્ય પ્રસક્ત પ્રમાણમાં માત્ર ભૂસ્તરવિજ્ઞા (Geology) ની શોધો તેમને ઉપયોગમાં આવી શકે એમ છે. તેમ જ અન્ય પક્ષથી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની આકૃતિસ્વભાવ વિશેરેનાં વર્ણન કરનાર શારીરશાસ્ત્ર પણ કેટલુંએક સાહાય્ય આપે છે. આ બે વિદ્યાઓમાંથી તેમને જે થોડું ધણું પ્રસક્ત પ્રમાણભૂત મળી આવે છે તેમના ઉપર ધ્યેય અતુમાન પવનવેગે તેઓ કરે છે અને કયા છે. જે તે પ્રકારે હાલની સ્થિતિસાથે બંધ એસેનો આવે એવો ક્રમ આદિથી પ્રતિપાદન કરવા યત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે અનેક ક્રમો અનેક વિદ્વાનોએ કહ્યા છે. તેઓમાંનાં સર્વે અંગે યોગ્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવવા કેટલાએકને સાધનો નથી. જેમકે વાનરોનાં શરીરોમાં જ રૂપાંતર થવાથી કાલે કરીને મનુષ્યશરીર રચાયાં છે એ તેમના વિચારથી નિશ્ચય છતાં, તે પ્રત્યક્ષતરૂપ વાનરોની જાતિમાં ધણા મોટા ભેદ છે, અને મનુષ્યજાતિમાં ધણું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. તેમજ મોનોજેનિસ્ટ મત પ્રમાણે એક જ જાતિના વાનરોમાંથી, મનુષ્યજાતિનો ઉદ્ભવ સ્વીકારાય, અને ઉદ્ભવ થયા પછી દેશકાલના ભેદને લીધે હાલના ભેદનું અસ્તિત્વ બતાવી શકાય તો પણ હાલ જે વાનરો જોવામાં આવે છે તેમાં અને હાલનાં મનુષ્યોમાં શારીરશાસ્ત્રના જ નિયમપ્રમાણે ધણા મોટા ભેદ જોવામાં છે. તેમ જ હાલ વાનરોમાંથી મનુષ્ય ઉદ્ભવને પામતાં સ્વીકારાતાં પણ નથી પણ માત્ર પૂર્વકાલે જ થયાં હતાં એમ જણાવવામાં આવે છે. તેથી નીચે પ્રમાણે શંકાને અવકાશ મળે છે.

૧ એવા મોટા ભેદવાળા પ્રત્યક્ષતરૂપ વાનરોમાંથી આવા મોટા સાદૃશ્ય વાળા મનુષ્ય-રંગોનો ઉદ્ભવ શી રીતે સંભવે ? (પોલિજેનિસ્ટ મતઉપર).

૨ વાનર શરીર અને મનુષ્યશરીરમાં શારીરશાસ્ત્રપ્રમાણે વરતુલ ધણા ભેદ છે. તે બેલી નિવૃત્તિપૂર્વક વાનરશરીરમાંથી મનુષ્યશરીર એક જ ક્રિયાથી અપવાદ ક્રમથી ઉદ્ભવને પામવું શી રીતે સંભવે ? (મોનોજેનિસ્ટ મતઉપર)

૩ પૂર્વોક્ત કોઈ પણ ક્રમપ્રમાણે વાનરશરીરમાંથી મનુષ્યશરીરનો ઉદ્ભવ હાલ કેમ થયો જરૂરનો નથી ?

આ શંકાઓમાટે સમાધાન તો આપી શકાય એમ નથી પણ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપાય છે.

૧ મરસુ પોચેટસપુરે (M. George Pouchet) જણાવે છે કે (૫૬૭) ધણાજ પ્રાચીન કાળમાં એક એવી જાતિનાં પ્રાણીઓ હતાં કે જેઓ ધણીજ ઉત્તરતી પંક્તિના મનુષ્યકરતાં પણ ધણીજ અપૂર્ણ દશામાં હતાં, અને અન્ય પક્ષથી વાનરોમાંથી ઉદ્ભવને પામી અન્ય અર્વાચીન જાતિક્રમને સ્વક્ષીન થતાં ચંદનાં ચંદનાં હિંત પ્રાણી જાતિને પામ્યાં હતાં. એ જાતિમાંથી શરીરો હાલના મનુષ્યશરીરને કંઈક કંઈક અડી મળતાં આવતાં હતાં. એ જાતિમાંથી ઘણે લોકે કાલે હિંતરોત્તર અનેક જાતિક્રમ થત છેવટ પુનઃ કેટલીએક જાતિયો અર્ધ જે જાતિયોની યુગપતિ થઈ થવાથી તથા

૫૬૨૭ સંમિશ્રણ થવાથી હવે હાલ જે મનુષ્યજાતિના, અનેક વર્ગ થયા છે તે થયા. (આ મતવાળાએ આરંભમાં મોનોજેની અને પાછળથી પોલિજેની એમ ઉભયની એકવાક્યતા કરવા થતું ક્યો છે.) પ્રાચીન કાળની પૂર્વોક્ત જાતિના પ્રાણીને 'કેલિબન' (the Calibans) એવી સંજ્ઞા આપી છે. અને જે યુગમાં આ જાતિ અસ્તિત્વમાં હતી તે યુગ 'કેલિબન' યુગ (the Caliban Epoch) કહેવાય છે. એ જાતિ તે યુગમાં હતી અને સ્વાસ્થ્ય અને અસ્તિત્વમાંથી જતી રહી છે એટલે હાલ ન હોય એ તો સ્પષ્ટ છે. અને તેથી એ મતનું સમર્થન કરવા હાલ દર્શનપ્રમાણ નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે. એ જ પ્રમાણે 'હેકેલ' (Haeckel) ના મતને પણ સમર્થન કરવા હાલ દર્શન પ્રમાણ નથી.

૨ વાનર શરીરમાંથી માનુષશરીર એક જ પદે ન થતાં અવાંતર અનેક જાતિક્રમથી ઉદ્ભવને પામેલાં છે. તે અવાંતર જાતિયો પ્રાચીન કાળમાં હતી. હાલ અસ્તિત્વમાંથી જતી રહેલી છે. તેમનું પ્રાચીન કાળનું અસ્તિત્વ અનુમાનસિદ્ધ છે. પરંતુ તે અનુમાનને સમર્થન કરવા આધારરૂપ દર્શન પ્રમાણ હાલ ઉપલબ્ધ નથી જોયું એ 'અનુમાન' અથવા સદનુમાન સંજ્ઞાને પણ યોગ્ય નથી.

૩ વાનર શરીરમાંથી માનુષશરીરનો ઉદ્ભવ હાલ કેમ થતો જણાતો નથી તેનું ઉત્તર આગળ આવી જાય છે. અમુક યુગમાં અમુક સ્વભાવ પ્રવર્તતો હતો તે હાલ નથી પ્રવર્તતો એ જ કારણ. અવાંતર જાતિયો હાલ અસ્તિત્વમાંથી જતી રહેલી છે.

'Struggle for existence and Survival of the fittest' એ નિયમથી.

આ પ્રયોગ, પૂરું જણાવ્યા પ્રમાણે વાનરોમાંથી ઉત્પત્તિના પૂર્વોક્ત બનેમાંથી એક પણ ક્રમને સ્વીકારતો નથી પણ મનુષ્યપ્રાણી કર્તાસત્તાથી એક જ કાલે એક જ કિ-યોથી રચાયો છે એમ તેનું માનનું છે.—આ વિષયઉપર નિઃસંદેહ નિશ્ચય કરવા સાધનના અભાવને પ્રયોગ નીચેના શબ્દોથી સૂચવે છે.

'There is therefore nothing to show that humanity had several distinct nuclei. It is probable that man started from one point alone and that through his power of adapting himself to the most different climates, he has, little by little, covered the whole face of the inhabitable earth.'

મનુષ્યો એક કાળે પૃથિવીના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ઉદ્ભવને પામ્યા હતા એમ માનવાને કંઈ પ્રમાણ નથી. તેકરતાં પૃથિવીના અમુક એક પ્રદેશમાં આરંભમાં ઉદ્ભવને પામી પછી ક્રમે ક્રમને જુદા પ્રદેશોમાં પ્રસારો હોય, અને જે તે દેશને અનુકૂળ રહી વર્તવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી પરિણામે રહેવા યોગ્ય, સર્વ પ્રદેશોમાં ફરી વળ્યા હોય એમ હેતુનું વધારે સંભવે છે.

'But it must be admitted that the problem is hardly capable of solution.'

‘Let us conclude that science is unable to explain to us the difference which exists between the different-types of the human species, that neither temperature nor the action of the soil furnishes an explanation of this fact and that we must limit ourselves to noting it, without farther comment, in spite of the mania which prompts the savants of our day in a desire to explain everything.’ (Page. 13)

સાર—આપણા હાથના વખતના વિદ્વાનો પ્રત્યેક વ્યતિકર અથવા વસ્તુનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવવા જણાવવાની કિંમત બીડે છે તો ભલે—પરંતુ છેવટે આપણે કશું કરવું જોઈ શકીએ? મનુષ્યજાતિના કેટલાએક વર્ગોમાં શરીરાકૃતિ વિગેરેના જે ભેદો જોવામાં આવે છે તેમનાં કારણ—અથવા આદિ કાલથી ઉત્પત્તિના ક્રમવિષે કોઈ પણ સશક્ત નિશ્ચય હાલ થઈ શકે એમ નથી.

‘We are unable to state exactly or to explain with any degree of accuracy, how it is that man, as he was first created; has given birth to races so widely different as the white, black, yellow, brown and red, which people the earth at the present day.’ (Page 17)

માનુષ્યશરીર તથા બીજાં પ્રાણીશરીરમાં ભેદ.

મગજ (Brain). સ્તનવિશિષ્ટ (Mammiferous) પ્રાણીવર્ગમાં આપણે જોઈશું અને ક્રમગ્રમાણે મગજની આકૃતિ તથા કદ સરખાવી જોઈશું તો, જેમ જેમ ચઢતા ક્રમનું પ્રાણી હશે તેમ તેમ તેના મગજનું પરિમાણ આખા શરીરના પ્રમાણમાં વધતું જતું જણાશે, અને માનુષ્ય શરીરમાં મગજને જે ઉંચી જિયાઓ કરવાની છે તેવી ક્રિયાઓ કરવાને તે વધારે યોગ્ય રચનાવાળું જણાશે. નાનામાં નાના પ્રાણીથી વાંનરસુંધીનાં પ્રાણીઓનાં મગજ જોઈશું, તેો તુચ્છ અપવાદો (જેનાં કારણો આપવા હાલ આપણે અસમર્થ છીએ તથાપિ જે જુગ અપવાદોને લીધે સામાન્ય નિયમને બાધ આવે એમ નથી તે) બાદ કરતાં સામાન્ય નિયમ જણાશે કે તેમનાં શરીરોમાં મગજ ક્રમે કરીને વધારે સત્તાવાળું થતું જાય છે. પરંતુ વાનર અને મનુષ્યનાં મગજ સરખાવતાં એકંદમ ઘણા મોટા ભેદ પ્રતીત થાય છે. ગોરિલા, હોંગ હોંગ, અથવા ગિમ્પેનગ્રી નામના વાનરો મનુષ્યને બધાકરતાં વધારે મજાતાં આવે છે અને તેથીજ તેઓ મનુષ્યાકૃતિવાળાં વાનરો ગણાય છે, પરંતુ તેમનું મગજ મનુષ્યના મગજ કરતાં ઘણું નાનું હોય છે. મનુષ્યના મગજના બે મોટા લોચાઓ આ મનુષ્યાકૃતિ વાનરોના મગજના લેખ્યા કરતાં ઘણા લાંબા હોય છે, અને માનુષ્યમગજના લોચાઓની ઉંચાઈ તો, વેળી ઘણી જ મોટી છે; અને મનુષ્યના બાલનો જે સુદૃઢ વાંક જોવામાં આવે છે, જે માનુષ્ય શરીરનું

એક વિશિષ્ટ ચિહ્ન ગણાય છે, તેનું કારણ પણ આ ઉંચાઈ છે. એ એ લોચાઓની પાછળ વળી એક ત્રીજો નાનો લોચો છે. આ ત્રણ લોચાઓનાં પરિમાણો, તેમાંના ખાંચા ખુંચાઓની ઉંડાઈ તથા સંખ્યા એ બધાં સરખામણીમાં માનુષશરીરમાં ઘણાં મોટાં છે; તે તથા બીજાં વિશેષ લક્ષણોને લીધેજ, મનુષ્યનું મગજ, પ્રાણીવર્ગના ક્રમમાં તેનાથી એક જ પદે ઉતરતા વાનરના મગજ કરતાં ઘણું ઉંચા પ્રમાણનું ગણવા યોગ્ય છે.

પ્રોફેસર—(Professor Schaffhausen) કહે છે કે—ઉંચામાં ઉંચી જાતિનાં વાનરોના મગજ અને ઉતરતામાં ઉતરતા વર્ગના મનુષ્યોના મગજના પરિમાણમાં જે ભેદ છે, તે, ઉત્તમ વાનરોનીજ જુદી જુદી જાતિના મગજના પરિમાણોમાં જે ‘પરસ્પર’ ભેદ છે તેમના કરતાં, એટલો બધો વિલક્ષણ અથવા દૂર પડતો છે કે માત્ર આટલા ઉપરથી જ ઉત્તમ વાનરો અને મનુષ્યો વચ્ચેનું અંતર સંધાનું અસંભવ થઇ પડે છે.

પછી હેકેલ અને પુરોનામતપ્રમાણે આ અંતર સાંધનારી અવાંતર જાતિ પ્રાચીન કાળમાં અસ્તિત્વમાં હતી અને પાછળથી નાશ પામી ગઈ હશે તો તે તેઓ જાણે. તેમ કહેવાને કંઈ સર્બજ કારણ તો નથી. કેમ કે ભુસ્તરશાસ્ત્રવિદ્વાનો તેમના શરીરના અંશ કંઈ શોધી શક્યા નથી. Whether intermediate forms, such as Haeckel and Pouchet assume once bridged this gulf and have since become extinct, it is impossible to say, for geologists have not yet found their fossils. (page 22)

એમ છતાં પણ તેવી જાતિ નહિજ હોય એમ કંઈ કહી શકાય નહિ કેમકે હાલ પણ, ઉત્તમ વાનરોની જાતિ તથા હેવટ ઉતરતા મનુષ્યની જાતિ પણ નાશને પામતી જાય છે. અને મનુષ્ય અને વાનર શરીરવચ્ચેનું અંતર ઉત્તરું મોટું થતું જાય છે.

વીજી ઇન્દ્રિયોઃ—જનાવરો અનેક ઇન્દ્રિયોવાળાં છતાં તેમની કોષ પણ એક એક ઇન્દ્રિયનું બળ બીજી કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. તેને બદલે બીજી કોષ ઇન્દ્રિય હોતી જ નથી અથવા જે હોય છે તેનું બળ ઘણું જ ઓછું હોય છે. જનાવરોમાં જે ઇન્દ્રિયનું બળ ઘણું વધારે હોય છે તે ઘણી વખતે મનુષ્યની તે ઇન્દ્રિયના બળ કરતાં પણ વધારે હોય છે. અર્થાત્ અમુક ઇન્દ્રિયના બળમાં અમુક જનાવર મનુષ્ય કરતાં ચડતું હોય છે. મનુષ્યમાં તેમ નથી. તેમનામાં સર્વ ઇન્દ્રિયનાં બળ સમાન હોય છે. યદ્યપિ વ્યક્તિપરત્વે કોઈને કોષ ઇન્દ્રિય વધારે સજલ અથવા નિર્બળ હોય. કોઈને ડાબો હાથ ડાબો કાન તથા ડાબી આંખ વધારે સારાં હોય છે, અથવા કોઈને કાને ઓછું સંભળાય છે, અથવા આંખે ઓછું દેખાય છે, અથવા ડાણેન્દ્રિય મુક્ત ભેદવાળા ગંધની પરીક્ષા કરી શકે એવી હોય છે. પરંતુ આ બધા વ્યક્તિપરત્વ બહુ લક્ષમાં ન લેવા જેવા ભેદ છે. આખી મનુષ્યજાતિ સામાન્ય રીતે લેતાં તેમનામાં અમુક ઇન્દ્રિય વિશેષ બળવતી હોય એવો સામાન્ય નિયમ નથી, પરંતુ સર્વ ઇન્દ્રિયો સધારણ રીતે સમાન બળવાળી હોય એવો જ નિયમ છે. મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો (અથવા બાહ્યરૂપો) જાંતકરણ મનુષ્યની જુદિપૂર્વક નિશ્ચય કરેલા અમુક એક ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા પોત પોતાની ક્રિયાઓને તે એક અસંગત તરફ સર્વ સાથે પ્રવર્તાવે છે.

એટલી જ તેમનામાં વિશેષતા છે અને તે કંઈ જેવી તેવી નથી.

એ તો સિદ્ધ જ છે કે મનુષ્યનાં ચક્ષુ ગદડ (convex) નાં નેત્ર જેવાં દીર્ઘ તથા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળાં નથી. ઊંઘર, બિંધાડાં તથા ખીજ નિશાયર પ્રાણીઓ અધારામાં સારીરીતે જોઈ શકે છે; મનુષ્ય જોઈ શક્તાં નથી. મનુષ્યની ઓત્રેન્દ્રિય સસલાંની તે ઇન્દ્રિય જેટલી સૂક્ષ્મ નથી અને દ્રાણેન્દ્રિયનું સામર્થ્ય તો કુતરામાં તથા કીડીઓ વિગેરેમાં નિઃસંશય આશ્ચર્યજનક છે. મનુષ્યની ત્વક્ (ચામડી) વનવામળાંની પાંખોનાં પરજેવી સુંવાળી, સુંદર તથા સૂક્ષ્મ સ્પર્શની પરીક્ષાવાળી નથી. પણ જનાવરોમાં ગમે તે એક ઇન્દ્રિય સર્વથી વધારે બળવતી હોય છે તેના બદલામાં તેની ખીજ ઇન્દ્રિયો તેટલા ન્યૂન બળવાળી હોય છે તેથી તેમની અહોરાત્રની સર્વ ક્રિયાઓ તથા ખાતા પીવાની રહેવાની રીતભાત આ ઇન્દ્રિયોનાં બળને અતુટ રાખવી પડે છે, અને મનુષ્યમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનું બલ ધણુંકરીતે સમાન હોય છે, અને તે ઇન્દ્રિયોની અમુક એક પરિણામને ઉદેશીને સાથે કરાયેલી ક્રિયાઓથી જે લાભ થાય છે તે અમુક વિરોધ બળવાળી એક ઇન્દ્રિયની ક્રિયાથી કદાપિ યતો નથી. વળી જનાવરોના ઇન્દ્રિયવ્યાપાર તો ખાતે તેમના દેહવ્યાપાર પૂરતા એટલે દેહરક્તણુ પોપણ પૂરતા જ ઉપયોગી હોય છે, અને મનુષ્યના ઇન્દ્રિયવ્યાપાર તો દેહવ્યાપાર ઉત્તમપ્રકારે સિદ્ધ કરાવવા ઉપરાંત માનસશા-રીરક, શક્તિયોને વિવિધ પ્રકારે સાહાય્ય આપે છે, જે શક્તિયો આ ઇન્દ્રિયવ્યાપારવડે કે. યાયાદિ અત્યંત અદ્ભૂત, જનાવરોથી કદાપિ ન થઈ શકે એવાં કાર્યો કરવા સમર્થ થાય છે.

૨. મનુષ્યો મહાભયાનક સિદ્ધ, વ્યાધ, મોટા સર્પ, તથા પ્રચંડ મકરોને પોતાના પુ-દ્ધિબળથી વશ કરી શકે છે. મનુષ્યો સુંદર ભવનોવાળાં નગરો વસાવી સામાજિક રિપતિમાં રહે છે તથા રાજનીતિ, વ્યવહારનીતિના નિયમોપદેશો પરસ્પર વર્તી વ-ત્તી શકે છે. ઉત્તમ ગીત, વાદ્ય અને નૃત્યના આનંદ લઈ શકે છે. અંતઃકરણમાં પુદ્ધિ અને બાહ્યકરણમાં હસ્તના સાહાય્યથી અનેક અદ્ભૂત વસ્તુઓ નિર્મા શકે છે. અનેક ગદન વિચારો કરી શકે છે. પદાર્થનિરીક્ષણદ્વારા જગતના સ્વરૂપને જાણી શકે છે. અમૂલ્ય વાણીથી પોતાનું જ્ઞાન પોતાના સન્નતીષ અન્યને આપી શકે છે. પોતાની કળાથી, પોતાના વિચાર અન્યને જણાવવા અતુલ્ય આકર અંશે રચી શકે છે. તથા નિયમિત વ્યવહાર કરી તત્વસંશોધનદ્વારા, શ્રીપરમેશ્વરના પદને પામી શકે છે. તેમની એક યુગમાં કરેલી ક્રિયાઓ તેમની પ્રજાઓને અન્ય યુગમાં ઉપયોગમાં આવી શકે છે. જનાવરોથી આમાંનું કંઈ બની શકે એમ નથી.

મુત વાયકવગને જણાવે કે અંધકાર:—

- ૧ માનુષ શરીરની શ્રીપરમેશ્વરથી સાક્ષાત્ ઉત્પત્તિ માને છે.
- ૨ પાનરમાંથી કેમરા: ઉત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કેમકે તેમ માનવાને સાધક, પ્ર-માણો ઉપજાવ્ય નથી.
- ૩ પાનરમાંથી ઉત્પત્તિના બે બિન્ન મતો દર્શાવે છે, તથા તે મતો સ્વીકારવામાં

જે શંકાઓ સ્ફુરે છે તે પ્રતિપાદન કરી પોતાને એ મત ન સ્વીકારવાનાં કારણ આપે છે.

૪ નિષ્કૃષ્ટ પંક્તિનાં મનુષ્યો અને હૃદયસ્થ પંક્તિના વાનરોમાં જે શારીરિક અને માનસ ભેદો છે તેમનું દિગ્દર્શન કરાવી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે.

અંતરમાં જણાવતું જોઈએ કે આ વિષય પણ પાશ્ચિમાત્મ સોદ્ધાએ ધણો વિસ્તારવાળો કરી મૂક્યો છે. અને પક્ષના સાધકબાધક વિચારો પ્રતિપાદન કરનાર અનેક ગ્રંથો રચાયલા છે, તેથી એ સંબંધે એક નિર્વિવાદ નિર્ણય થયો નથી તથા હાલ યવો સંભવતો પણ નથી. તેથી સ્વયં વાચકે પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનોના દારથીનિશ્ચય જાણવાની દુરાશા ત્યજી દેવી અને વિરૂદ્ધ મતોથી આત્મોદ્ધને અધીન થવું નહિ.

આર્યસામ્રાજ્યનો મત તો એક અને નિર્વિવાદ છે. તે એ કે શ્રીમહાધરના આદિકાર્યે જગતના ત્રણ મુખ્ય અભિમાની ઇશ્વરોમાંથી શ્રીચક્ષ્માબગવાનના અદૃશ્યવિશેષરૂપ પ્રગ્ભવતિથી પ્રથમ તો અમૃત્યુની નિષ્કર્મ સૃષ્ટિ થઈ અને સારપત્રી તેમના સંયોગથી મૈત્રુની અને સકર્મક સૃષ્ટિ થઈ; ત્યારથી જે પ્રવાહ વહે છે તે આજમુખી ચાલે છે. આ વિચારની સત્યતા નિઃશંક સમજવા અન્ય આંતુર્વાગિક અનેક વિચારો જાણવાની અપેક્ષા છે તેથી પાશ્ચિમાત્મ વિચારથી દૂષિત અંતરમાં આ વિચાર હાલ તત્કાલ કદાચિત્ ન કરે તો તે પણ સ્વાભાવિક છે. તેમને હૃદયેથી આ વિચાર અત્ર જણાવાયો નથી, પરંતુ માત્ર સદ્વિચારપ્રાપ્ત ચક્ષુઃ ભક્તિસંપન્ન સાધકોમાટે જ છે.

નિઃશંક સુખ ઇચ્છનારમાટે વિશેષ યોગ્ય તો એ જ છે કે મનુષ્યની આદિકાલે ઉત્પત્તિ ગમે તે પ્રકારની હોય—વાનરમાંથી હોય અથવા સાક્ષાત્ ઇશ્વરદ્વારા હોય—તથાપિ એ તો મનુષ્ય અમુક સ્થિતિમાં છે એ નિર્વિવાદ છે જ. માટે જેમને આ કરતાં ઉત્તમ થયવા સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પામવાની ઇચ્છા છે એવા બ્રહ્મવિદ્યાના સાધકોએ તો હાલ વર્તમાન કાલે પોતાના કર્મવ્યતો જ માત્ર વિચાર કરી પોતાનાં મન તથા શરીરની શક્તિઓનો અસહાય ન કરતાં માત્ર એક મુખ્ય પ્રાપ્ત્ય વસ્તુ સાધવા જ યત્નવાન થવું ઘટે છે. અને અને જગતનું મૂળ, મનુષ્યનું મૂળ, વિચાર કરી કરી શોધી કાઢ્યા વિના જેમનું માઠું અંટકણ હોય તેઓ તે પોતાનું માઠું ચાલતું કરવાને પ્રાચીનકાળનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવા ભલે યત્ન કરે. તેઓ બ્યારે યાકશે સારે હારશે અને પોતાની મેળે પૂર્વોક્ત મતને સ્વીકારશે.

શ્રીત્રિભુવનવિજયીચંદ્ર.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપતા ૪૫૪ ૪૩ થી)

આગળ ચાલતાં મને અંતઃકરણમાં એક ક્ષણે આનંદનો અને અન્ય ક્ષણે ખેદનો ભાસ થતો જણાયો. આ સંઘર્ષ પ્રકારના બંધનથી હું રહિત, યોગ્ય અને આ અભિપ્રાય મળવાથી

સર્વ મનુષ્યની રચનાવિનાનો હું યથો હું એવું જાન થતાં તો મને આનંદ ભાસતો; અને જ્યારે જ્યારે મને મારી મૂલ સ્થિતિનું સ્મરણ થતું ત્યારે આ મારી અતીતસરખી છતાં અવધાય અતીતાવસ્થાનું જાન થતાં મને અંતરમાં ખેદ ભાસતો. આપ્રમાણે આનંદને તથા શોકને અનુભવતો હું આગળ આવતાં આ પ્રકારના વિચારને કરવા લાગ્યો.

અરે ! આ સંસારમાં મોહ એ જ મનુષ્યનો મોટો શત્રુ છે. એ મોહરૂપ શત્રુને વશ પડવાને અંતમાં કુસંગતનો સંભવ શો ? આ મોહનો પ્રાદુર્ભાવ જોના અંતરમાં યાય છે, તેને પ્રથમ તો એ મોહ પોતાના સ્વધર્મનું જાન ભૂલાવી નાંખે છે, અને કરવા યોગ્ય ક્રિયાથી વારંવાર બેટ કરીને ન કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓને કરાવેછે. અનેક કંટ આપીને તે મોહ પોતાને વશ વર્તનારને મહા અનર્થને પ્રાપ્ત કરેછે. એ મોહ સર્વ મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં ચોરની પેઠે ગ્રમ ઘઈને રહેછે, તે જ્યારે જ્યારે વિષયપદાર્થનો તથા વૃત્તિનો અંતરબહિર સંબંધ થાયછે ત્યારે ત્યારે તત્કાલ પ્રકટ થાયછે. અંતરમાં વૃત્તિ વિષયનું સ્મરણચિંતન કરે છે ત્યારે તથા બહિરવૃત્તિને દ્વિધ્વજ દ્વારા વિષયનો સંસર્ગ થાય છે ત્યારે આ મોહ પ્રકટ થવાવિના રહેતો નથી, એ મને તો અનુભવસિદ્ધ ભાસે છે. અને અન્ય દ્વિધ્વજમતાદિના જયવાળા પુરુષને કદાચિત્ત ન પ્રતીત થાય તો તેવિધે મારે કાંઈ કહેવા સરખું નથી. આ મોહ સ્ત્રીધનાદિ સંપૂર્ણ વિષયપદાર્થના સંબંધથી વિસ્તરે છે. એ વિષય માત્રનું વિસ્મરણ થઈ જાય તો જ આ મોહ નિર્મૂલ થવો સંભવે છે, પણ મારા સરખાને સર્વ વિષયના વિસ્મરણનું સામર્થ્ય આ કાણે હોય એમ ભાસતું નથી. જે મનુષ્યને આ વિષયપદાર્થમાંના કોઈએક પદાર્થમાં પણ મોહ પ્રકટે છે તો તેને મુખ કે સ્થિરતા ભાસતી નથી, તો જેને અનેક પદાર્થમાં મોહ થાયછે તેને તો મુખ કે સ્થિરતા ક્યાંથી જ હોય ! પદાર્થના સંબંધથી તેમાં મુખબુદ્ધિ પ્રકટીને મોહ થાયછે. મોહ થવાથી તે પદાર્થ મેળવવાની કામના થાયછે. કામનાનો કે પ્રયત્નનો ભંગ થવાના સમયોમાં ક્રોધ પ્રકટે છે. કામનામાં બંધાઈ પત્ત કરવાનો આરંભ થતાં જ આશા દૃઢ થતી જાય છે. આશાપ્રમાણે ફક્તનો સંભવ ન ભાસતાં આશાભંગના પ્રસંગ આવે છે. નિરાશા ધનથી શોક પ્રકટે છે. શોકથી અંતરબહિર શિથિલતા જણાય છે. અંગોની શિથિલતાથી અવયવોનો વ્યાપાર થવાવત્ થવો નથી. તેથી જ્ઞરાગ્નિનું સામર્થ્ય ધરી જાય છે, તેથી અનપચયનાદિમાં વિગ્ન આવેછે. તેથી ધાતુઆદિમાં વિકાર થાય છે તે વિકારો પ્રજ્વલ્યવાથી શરીર ફીણ થાયછે. તેથી અંતઃકરણ પણ હીનસત્ત્વ થાય છે. અને એમ થતાં ક્રમે ક્રમીને પદાર્થમાત્રમાં દેવ થઈને મરણને સ્વાધીન થવાવછે. અહોહો ! આ સંપૂર્ણ અનર્થની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરનાર મોહનો મહિમા કેવો છે ! આ હું કે જે વિચાર વડે સર્વ અનિષ્ટ આપનાર મોહને જાણું છું તે પણ જ્યારે આ કુષ્ટ મોહથી જાડી શક તો નથી તો એને અનર્થના મૂલરૂપ ન જાણનાર મદમતિ મનુષ્યો તો એનાથી કેમ જ જાણી શકે ! રે રે ! મને ધિસાર છે ! હું અધિવેકવડે આ મોહને વશ થયો છું. અનેક કંટ વેદપાઠતાં પણ હજી હું એનાથી છૂટી શકતો નથી. આગળ મારે હૃદય જાણે કેવા

પ્રકારનાં કૃષ્ટ ભોગવવાનાં છે. અરે ! જે પદાર્થમાં મોહથી અધાણને હું આજ તણાવ્યો જાણું તે પદાર્થને મેં જોયો પણ નથી. જોઈ શકીશ કે નહિ તેનો નિશ્ચય નથી, તો પણ વહો જાણું તો તે પદાર્થને પામ્યા પછી તો હું તેના મોહથી કેમ ન છૂટી શકીશ ? પણ ખરે એવો નિયમ સમજાય છે કે જે વસ્તુ મળેલી હોય છે તેની સ્પૃહા ઓછી થાય છે. અને ન મળેલા પદાર્થની નિરંતર ઇચ્છા રહે છે. એ નિયમથી કદાચિત્ પાંછળથી આ મારો મોહ છૂટી જાય તો સુખી પણ થવાય. આ વિગેરે વિચાર કરતાં આગળ ચાલતાં હું એક અરણ્યને માર્ગ ચલી ગયો. જેમ જેમ આગળ ચાલ્યો તેમ તેમ મારાં વનમાં મારો પ્રવેશ થતો ગયો. પ્રથમ તો મેં જાણ્યું કે આવો વિકટ માર્ગ બે ચાર કોસનો હશે પણ આગળ જતાં તો ઝાડીવાળો માર્ગ આવ્યો. મનુષ્યની આવજાવ જણાઈ નહિ. મારે વસતિની ઝાઝી અગત્ય ન હોવાથી હું ચાલ્યો ગયો. ભયથી હું પાછો હતું એમ નથી એવો જુરસો મનમાં હોવાથી નિર્ભયસરખો ચાલતો હતો. રાત પડતાં નિયમપ્રમાણે વૃક્ષની શાખાએ બેસી રાત્રિ કાઢતો હતો. દિવસના પ્રથમ તથા છેલ્લા પ્રહરમાં હું અનન્ય એકાંતમાં બેસીને હોતો હતો. આ વનમાં રાત્રિ પડી ત્યારે એક મોટા વૃક્ષની શાખાઉપર ચઢીને બેઠો. અનેક પ્રકારના વિચાર કરતાં રાત્રિ વ્યતીત કરી. બીજાં વૃક્ષોઉપર જ્યો વિકટ સ્પૃહા હોય ત્યાં તો રાત્રિ આખી નિદ્રારહિત રહેવું પડતું પણ આ વૃક્ષ તો મેહું તથા એની શાખાઓ પણ મોટા વિસ્તારવાળી હતી, તેથી જાણે શય્યાઉપર સૂતા હોઈએ તેની પેઠે નિવૃત્તિથી નિદ્રા લેવાસરખું ભાસ્યું. શાખાની શાખાઓ એવા નિયમમાં પ્રકટેલી કે જાણે પર્યેકસરખું થઈ રહ્યું હતું. આ વૃક્ષસરખી અન્ય કોઈ પણ વૃક્ષોઉપર મને અનુકૂળતા જણાઈ ન હતી. આખી રાત્રિ એ વૃક્ષઉપર ગાળ્યા પછી પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને હું પાછો માર્ગે પડ્યો. એ બીજા દિવસનો માર્ગ મને ધણે વિકટ ભાસવા લાગ્યો. ભયકર પ્રાણીઓના સ્પર્શ કાને પડવા લાગ્યા. ધણે અંતરેથી વિચિત્ર પ્રકારનાં જંગલી પ્રાણીઓને કે દિશાથી બીજી દિશામાં પળતાં હું જોવા લાગ્યો. આ સમયે મારા મનમાં મને સંસ્કૃત સ્મરણ થયું. હૃદયઆરવિનાનો હું સમીપ આવેલાં જંગલી પ્રાણીને શી રીતે અટકાવીશ કે હણીશ ? રાત્રિવિના મારે પોતાનું સ્થાણ પણ હું શોધે કેરીશ ? એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતરમાં બધા જાણ્યા લાગ્યા. ચાલતાં ભયયુક્ત નેત્રથી આસપાસ ને આગળપાછળ જોતો તરણી ચાલવા લાગ્યો. રોજકરનાં એ દિવસમાં મેં વધારે પડ્ય કાળ્યો. ભયમાં ને ભયમાં સાંગકાલપર્યંત ચાલ્યો. પણ સર્વશક્તિમાનું જંગલના પાલક ઈશ્વરની સત્તાથી મારા સમીપ ભયનું ડરણુ આવ્યું નહિ. સાંગકાલપર્યંત એક વૃક્ષઉપર રાત્રિ ગાળી પુનઃ પ્રભાતમાં ચાલવા લાગ્યો. સમય થતાં અનન્ય લીધાં, પાછો માર્ગે પડ્યો. ચાલતાં મને એક ભયંકર સર્પ આગે ઉતર્યો. આ અપસકુન થયા એવું મનમાં ભાસ્યું. આગળ ચાલતાં વામંગ ફરેકવા લાગ્યું. ત્યારે મનમાં ભયના આગમનની શંકા પ્રજ્વલપણે થવા લાગી. ઈશ્વરને જે મને તે ખૂંડે, એવો નિશ્ચય કરતાં હું આગળ ચાલતો પણ અનિષ્ટની શંકાના પ્રવેશથી મારા ચરણ વેગથી માર્ગ કાપતા જણાતા ન હતા. આ

પ્રકારે અંતરમાં બચની રાંકા માત્ર થવાથી બ્યારે મારા શરીરની તથા મનની શક્તિ હજીતી જાણી શકારે મને મનમાં આ પ્રકારના વિચારનો પ્રવાહ ચાલતો જણાયો.

અરે ! મનુષ્યજાતિમાં એક એવા બ્રાહ્મણના કુળથી ઉતરતા ક્ષત્રિયના કુળમાં જન્મે ધરીને આ પ્રકારે કારણવિના બચતીત થવાય છે એ મારાં કુલ, બધ તથા પરા-ક્રમે મોટું લાંછન લગાડનાર છે. ક્ષત્રિય પુરૂષે તો કાલના સંમુખ પણ નિર્ભય થઈને ઉભા રહેવું જોઈએ. જે ક્ષત્રિયે કાળી રાત્રે જનપ્રદેશ તથા નિર્જન પ્રદેશમાં શ્રમી શ્રમીને આપણાં બાહ્યલક્ષી સર્વ સુપ્રજાતે અભય આપવું જોઈએ તે ક્ષત્રિય હું આજ આ પ્રકારે બચ પામું છું. ધિક્કાર છે મને ! અહો ! જે વીર પુરૂષે વિનાકારણ બચ પ્રવર્તાવનાર દુષ્ટ મનુષ્યાદિ પ્રજિઓને પોતાના શસ્ત્રના પ્રભાવથી સરલ કરી નાંખવા ઘટે છે તે વીર પુરૂષની પંક્તિમાં પ્રવેશનાર હું આજે અકારણ બચ ઉપન્નવનાર દુષ્ટના બચથી સિધિલ થાઉં છું ! કેવું આ-શ્ચર્ય છે ? હું જાણું છું કે આ સંસારમાં જન્મ ધારણ કરનાર સર્વને મરણ એક દિવસ છે. તે મરણથી બચ પામી ભાગનાર સામાન્ય મનુષ્યને કોઈપ્રકારે પણ મરણ છોડવું નથી; તો પછી બચ ધરવાથી શું ફલ છે ? કાંઈ જ નહિ. આ હું કે જોઈ મરણને આદરીને મુંઢવેબવનો ત્યાગ કરીને પ્રવાસ સ્વીકાર્યો છે તેને પણ બ્યારે બચ છોડવું નથી તો અન્યની શી વાર્તા ?

આ વિગેરે વિચારથી સાવધાન પતો હું ચોરે આગળ નિકળી ગયો. એટલામાં મને કોઈર પણ ન સમજી શકાય એવા શબ્દો મોટેથી બોલતાં કોઈ મારા તરફ આવે છે એમ જણાયું. તે શબ્દ એક વ્યક્તિનો નહિ પણ ઘણાનો ઘોંઘાટ ભરેલો હતો. દિવસનો હેઠ્ઠો પ્ર-હર ઉતરવાનો સમય થતા આવ્યો હતો તેથી દિનરાત્રિના સંધિના સમયપૂર્વે જેમ સૂર્ય નીચા ઉતરતા જણાય છે તેમ સૂર્ય નીચા ઉતરતા પશ્ચિમ દિશામાં જણાતા હતા. આગુઆગુ-દ-ક્ષી બારે બીડ હતી તેથી વૃદ્ધના પાછળ કંઈક અંતરે યતો અચાગ કોનો છે એ હું પારખી શકતો ન હતો. વેગ કરીને હું આગળ વધીને કોઈ વસ્તુ ઉપર વિશ્રામ કરવાના વિચારથી આગળ ચાલતો હતો તેટલામાં વૃદ્ધની પાછળથી નિકળીને કંટલાએક જંગલી મનુષ્યોતું ટોણું મારા સંમુખ આવતું મને જણાયું. જેમ જેમ તે મનુષ્યો સમીપ આવતાં ગયાં તેમ તેમ તેમનાં બચ આપનાર વિકલાલસરખાં મુખ અને રૂપ જણાયાં. તેમનાં નેત્ર જાણે મારા ઉપરના ક્રોધથી રક્ત થયાં હોય એમ મને ભાસ્યું. તેઓ, ધસારે કરતું શત્રુતું સૈન્ય આવીને આપણને ઘેરે છે તેમ મારા ઉપર ધસારે કરતાં આવ્યાં અને મને ઘેરી લીધો. બન્ને જણે મે બાજુથી મારા હાથ બલવડે પકડી લીધા, અને બીજા મારી આસપાસ વીંટળાઈ રહ્યા. તેમના હાથમાં પ્રાણધાનક જંગલી હથિયારો પણ હતાં. તે મનુષ્યોને રૂપ જોયાં ત્યારે મને જણાયું કે તે સર્વ સ્ત્રિયો હતી. યુવાવરયાવાળી અને જન્મતાં હતી તેમનાં શરીર કદાવર અને બલવાળાં હતાં. મુખ કુરૂપ હતાં. વર્ણ કાળો હતો. રીંછની પેઠે શરીર ઉપર વાળ હતા. તે વાળ રીંછના વાળસરખાં મોટા ન હતા. હુંકાં પણ બૂર રહ્યું હતાં. મેં વિચાર કર્યો કે હથિયાર વિનાનો હું આ ક્ષણે એમને બંધથી વશ કરવા સમર્થ નથી; તેથી આ સ્પર્શેથી તો કલ કરીને છૂટવું છે. તેમની બાંધાં પણ કંઈક વિલ-

ક્ષણ હતી, તોપણ જે માર્ગને હું કાપતો આવ્યો હતો તે રથાનેની બાયાને કાંઈક મળત હતી. એ સ્ત્રિયોના ટોળામાં એક સ્ત્રી સર્વની ઉપર હોય એમ જણાતી. ખીજું સર્વ જો હો દાસી હોય. અને તે જાણે રાણી હોય એમ તેમના વર્તનથી જણાતું. મારો હાથ પકડીને મને ક્યાં લેઈ જાઓછો, મને શામાટે પકડો છો, એમ હું બોલતો; તે સાંભળી તે સ્ત્રિયો પરસ્પરપ્રતિ જોઈને હસતી હતી. મેં પણ વિચાર કર્યો કે જોઈએ, એ મને ક્યાં લેઈ જાય છે અને શું કરે છે? આ ક્ષણે જે મારા પાસે રાજા હોત તો હું એમને પરાક્રમ દેખાડત. કંઈકનાં ધડમરતક જૂઠાં કરત પણ નિરૂપાય છું. પરિણામે જે પ્રાણસંકટમાં નાંખશે તો પછી એમનાં જ હથિયારથી એમનો વધ કરીશ. આપ્રમાણે મનન વિચાર કરતો હું તેમની સાથે સાથે ચાલ્યો. ઘણે દૂર ગયા પછી એક મોટા વૃક્ષની પાસે આવીને તે સહુએ એકસામટો હર્ષનો પોકાર કર્યો, અને એક મૃત્તિકાના ઉંચા આસન ઉપર પેલી રાણીસરખી જણાતી સ્ત્રી બેઠી. તેના સમીપમાં એક ખીજે ઓટલા હોત તેના ઉપર મને બેસાડ્યો, અને મારા હાથ આંધેલી સ્ત્રિયો ઉભી રહી 'તરત જ એ રૂઢ ડોસી ખીજ પાંચ સાત તેવી જ સ્ત્રિયોસહિત પૃથ્વીમાં બેઠેલી એક ગુલામાંથી નિકળી આવી. તે ગુલાનું કાર આ ઝાડસમીપ જ હતું. પેલી સર્વ સ્ત્રિયો મને નિહાળીને જોય લાગી. એકખીજસામું જોઈને રાજા ચતાં જણાયાં. પછી પેલી જૂવાન સ્ત્રિયોમાંથી કેટલીક આ જુખાંજુ દોડીને કુલ વીણી લાવી. પેલી ડોસીએ તે કુલમાંથી થોડાં મારા ઉપર અને થોડાં પેલી ઓટલાઉપર બેઠેલી સર્વોપર સ્ત્રીઉપર નાંખ્યાં. આ સધળો ઘાટ જોવાથી મને મનમાં એમ થયું કે આ સ્ત્રીનેડે માફ લગ્ન કરવાનો આ સમારંભ થાય છે એમાં કોઈ સદેહ નથી પછી પેલી ડોસીએ પ્રથમ તે સ્ત્રીને હાથ પકડ્યો. પછી મારો હાથ પકડ્યો અને તે સ્ત્રી જે એ લોક કન્યાએ મને આપવા ધારી હતી તેના હાથ મારા હાથમાં આપવા માંડ્યો. અહીં મેં મારો હાથ પાછો ખેંચી લેઈ કહ્યું કે તમે શું કરો છો? મારે લગ્ન કરવામાં બંધન છે. આ માફ બોલતું તેઓ સમજ્યાં કે નહિ તે તો ઈશ્વર જાણે પણ મેં હાથ ખેંચી લીધો તેથી હું પરજીવા પ્રુથી નથી એમ તેમને સમજાયું. તેથી તે સર્વનાં મન નારાજ થત જણાયાં. પેલી કન્યાએ પણ મારા પ્રતિ ક્રોધવાળા દૃષ્ટિથી જુકુટિ ચઢાવીને જોયું. મને સંભવવાસરખું બોલીને તે રૂઢ ડોસીએ મારો હાથ પાછો પકડવા માંડ્યો. મેં હાથ ન આપતાં નહિ નહિ એમ બોલીને નકાર સૂચવ્યો. ત્યારે તે બંધાને મારા ઉપર ક્રોધ આવ્યો. એકદમ રાક્ષસીજીવી પેલી સ્ત્રિયોએ અને ત્યાંથી ઉંચકીને પેલી ડોસી નિકળી હતી તેની પાસે ખીજું ગુલાનું સૂખ હતું તેમાં મને ગુફી દીધો. દેવયોગે તે સૂખ ધણું ઉંડું ન હોવાથી ઉપરથી નાંખવા છતાં પણ મને કંઈ વાગ્યું નહિ. આપ્રમાણે મને અંદર નોખીને તે કારઉપર એક મોટી શિલા તે સર્વ સ્ત્રિયોએ મળીને ગોઠવી દીધી. હું ધણો ગભરાઈ ગયો. સાંવધાન થઈને આસપાસ જોતો લગાર આગળ ગયો તો તે ગુલા મોટી છે એમ દર્શાયું. આગળ જતાં મને માંહે પ્રકાશ મળે એવાં, પથરની મોટી શિલાઓ ગોઠવેલી બાજુએ હેરીયાં ગાંધેલાં જણાયાં, તેથી મારા મનમાં લગાર સંતોષ થયો. હું છેક સાંજના સમયે પકડાએલો તેથી આ સમયે લગભગ સંધ્યાકાળનો સમય થયેલો, તેથી કંઈ કરીને

યોડી વારમાં દિવસનો પ્રકાશ મરચો. ચંદ્રનો પ્રકાશ યવાથી સહજ પ્રકાશજેતું અંદર સ્થિત સ્થિતે જ્યાં હોરીયાં રાખેલાં ત્યાં ત્યાં જણાવું. આ મુકા મોડી હોવા છતાં પણ રાત્રિ પડી હોવાથી હું તો એક હોરીયાની જગ્યાએ બેઠો, અને મનમાં આ પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો.

આહો! વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વરની અકલકલા છે. આ મારા સરખા અસ્પર્શ છવો મિથ્યાભિમાનથી પોતાને સામર્થ્યવાળા સમજે છે. ક્યારેક શુભનાર છે એ વાર્તાને ન જાણનાર મારા સરખા મંદમતિ મનુષ્યો આગળ આગળથી અનેક પ્રકારની આશાઓ બાંધીને મસ્ત ફરે છે. પણ કાલબલ જેને બાંધી ન વર્તે છે એવા ઈશ્વર તે તે છવોને સમજાવે પરદીન કરી મુકે છે, આશા માનના વિષયથી ભ્રષ્ટ રાખે છે, અને ન ઇચ્છેથી અનેક આપત્તિઓ લાવીને આગળ મુકે છે. આપત્તિઓને દટપણે સહન કરવામાં તથા આપત્તિઓને દાળવામાં અસમર્થ હુંસરખા તે છવો રાત્રિદિવસ દગ્ધ થયા કરે છે. આમ છતાં પણ મિથ્યા પ્રાપ્ત મદને કે પોતાના કર્તૃત્વાભિમાનને ત્યજતા નથી. અરે! આશ્ચર્ય છે! અનેક આપત્તિઓને સહન કરવા છતાં પણ હું મારા દુરાચરને છોડતો નથી. મારી વિપુલભાગસાં મને દુઃખ આપે છે તથાપિ તેને હું ત્યજી શકતો નથી. હવે આ સ્થિતિથી હું કંથાર અને કેવે પ્રકાર છુટીશ તેના કશો નિશ્ચય નથી. મારાં માતાપિતા મારી વાંટ જોતાં હશે. પેલી અનાથસરખી સ્ત્રી તથા તેના માતાપિતા વિગેરે નિકટ સંબંધીઓ પણ મારી મુદત પૂરી થતા પર્વત વાટ જોતાં રહેશે. તે સર્વને સમાચાર જણાવવાને પણ આજ મારામાં સામર્થ્ય નથી. આ પાત્ર જે મળ્યું ન હોત તો મારે આ સ્થિતિમાં જીવ્યાની આશા પણ છોડવી પડત. આ સંસારમાં સર્વ સુખની ઇચ્છા રાખે છે અને દુઃખથી બચવાના ઉપાયને સાધે છે તથાપિ દુઃખ એ એવી વસ્તુ છે કે તે જીવદશામાં પ્રાપ્ત થયાવિના રહે જ નહિ. મેં જોઈ મતિવાળાએ દુઃખના ભયથી અલંકાર, અથ તથા રાજ જેને કોઈપણ રાજપુત્ર પ્રાપ્ત જતાપર્વત પણ ત્યજવા ન ઇચ્છે તેને જીવતાં ત્યજી દીધાં. તેમ છતાં પણ મને દુઃખ આઘાતિના રહું નથી! આ મનુષ્યો જેમ જેમ દુઃખને આવવાનાં દાર શોધી શોધીને ખંધ કરે છે તેમ તેમ તે દુઃખ નવાં નવાં દાર કરીને આવી મળે છે! જે વસ્તુનું ભય ધરીને મનુષ્ય બાગે છે તે વસ્તુ મનુષ્યની આગળ આવીને ઉભી રહે છે, અને જે પદાર્થની આશા બાંધીને મનુષ્યો તેની પાછળ પડે છે તે પદાર્થો દૂર દૂર જતા જણાય છે. આ નિયમ ધણે સ્થિતે સાચો પડતો જણાય છે. આ સમયે મારા પાસે અથ અને રાજ હોત તો આ આપત્તિમાં હું આવી પડત નહિ. અરેરે! આ સમય તો મને જીવતા પર્વત સ્મરણમાં રહેવા સરખો આવ્યો છે. હું રાજાની જ છતાં જામદગી સિયોને દાથે કેદી થયો છું! અંહો દેવની શી વિચિત્ર ગતિ છે! હું સર્વોત્તમ રૂપવતી સ્ત્રીની અસિદ્ધાયાથી ધણી રૂપવતી સ્ત્રિયોતો અનાદર કરીને બહાર નિકળ્યો તો આ કુરૂપ અને જામદગી સ્ત્રીની પતિ થવાનો અવસર આવ્યો છે! છવો જે પોતાના બાવિને જાણતા નથી તેમ જો તો યથાપ્રાપ્તમાં સતોષ માનવો ઉચિત છે. અપ્રાપ્ત અર્થમાટે ઉદ્વેગ કરવો ખરા, પણ અમુક પદાર્થ જ મળે તો અમુક કરતું એવો દુરાચર કરવો મદતો નથી. નીતિ જોવી છે કે હિંમત પુરવે નીચનો આશ્રય કરવો નહિ, પણ ધણે પ્રસંગે આપત્તિમાં સ

મયે નીચ ગણાતો આશ્રય પણ શ્રેષ્ઠ વર્ધ નિવડે છે. રઘુકુલદીપક શ્રીરામચંદ્રજીને આપત્ત-
મયમાં રીંછ અને વાનરોનો આશ્રય પણ સુખઃ નિવડ્યો હતો, વળી વદુકુલબૂપણ શ્રી
કૃષ્ણને આપત્તમયમાં ગોંપનો આશ્રય અનુકૂળ નિવડ્યો હતો. એ વિગેરે અનેક પ્રસંગ
છે કે, જેમાં નીચા આશ્રયથી પણ સુખસંભવ થયો છે. આમ છતાં પણ સ્વપુરુષાર્થ
વિનાના દુર્લભ જીવોએ તો સર્વથા નીચ આશ્રય કરવો શ્રેષ્ઠ ગણાય નહિ. આ સમય
મારે પણ નીચનો આશ્રય કરવાનો આવ્યો છે. કદાચિત્ મને આ સ્થલથી સુગમપણે
છૂટવાનો યોગ નહિ આવે તો અંતમાં મારે અચ્છિત્ છતાંપણ આ લગ્નનો સ્વીકાર કરવો
પડશે. પણ એ સીને મારા રાજનગરમાં લઈ જવાથી મારે સર્વ મંડલમાં દારય થશે,
મારી મૂર્ખતા સ્પષ્ટ જણાશે, અને જામખર્ચત કલેશને ભોગવવો પડશે. પણ અરે! જે
સીને દારીના સ્થાનમાં પણ રાખવી ઘટે નહિ તેને અંતઃપુરમાં કેમ જ રખાય ? પ્રાણ
જતાં પણ વિવાહ તો ન જ કરવો. હવે તો આ સ્થલથી છૂટવા માટે અન્ય જીવોનો આશ્રય
નકામો છે. તેમ જ સ્વપરાક્રમનો પણ કેવલ બરોસો રાખવો ઉચિત નથી. જેથી સર્વેશ-
ક્રિમાન ઈશ્વરનું સાદાપ્પ મંજે તેઓ ઉદ્યોગ કરે.

(અપૂર્ણ)

॥ ૐ શ્રી ॥

વેદાન્તસાર..

(અનુસંધાન તૃતીય રૂપના પૃષ્ઠ ૨૭મું થી.)

દર્શનોમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ જ ત્રિવિધ દુઃખનો અસંતાપાવ કહે છે. આ નિયમને
અનુસરીને જ નિસકર્મના અનુશાનથી જે ઉચ્ચપ્રકારની અંતઃકરણની રિપતિ તથા
કોઈ વિલક્ષણ સુખ પામ છે તેનું લક્ષણમાં પ્રદક્ષ ન કરીને માત્ર જે આગામિ દુઃખનો
પરિહાર પામ છે તેનું કપન કચું છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે લોકો એમ માને છે
કે નિસકર્મથી પાપમાત્ર આટકે છે, કંઈ પુણ્ય થતું નથી, તેઓનું માનનું કેવળ બૂલમ-
રણ છે. નિસકર્મથી કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું ઉચ્ચગતિનું પુણ્ય પામ છે તથાપિ લોકોને
માટે એ ખાસ જરૂરનું અરખલિતપણે કરજાયોગ્ય કર્મ હોવાથી લક્ષણમાં પુણ્યભક્તિ ર-
લનો સમાવેશ કરવો નથી. પણ તેટલા ઉપરથી લક્ષ્યમાં એ સમિત નથી એમ નહિ કહે-
વાય. લક્ષણનું પ્રયોજન વ્યાપ્તિ અને વ્યવહાર છે. એ જે અર્થ સિદ્ધ થાય એટલા અર્થનો
લક્ષણમાં સમાવેશ કર્યા પછી અધિક અર્થનો સમાવેશ તેમાં કરવો જરૂરનો નથી, પણ
તેટલા ઉપરથી લક્ષ્યમાં અધિક ગુણ નથી એમ કહી શકાય નહિ. ચોનાનો મોરારી રાંધી
મોઢે એવું પ્રાણી તે માણસ છે એ પ્રમાણે માણસનું લક્ષણ કચું હોય તો તે ખર્ષ છે.
તથાપિ એટલા ઉપરથી એમ કહેવું વા માનવું કે માણસ પીઠું કચું કરી શકતું જ નથી,
જે કંઈ પણ કરે તો તે રાંધે, એ દાખલનક છે. એ જ પ્રમાણે ઉપરનું માનનું પણ ગણાય.

તેથી નિત્યકર્મના લક્ષણમાં દુઃખ પરિહારરૂપ ફલનું જ કયન કચ્છું છે તથા એ ફલથી ખીજું ભારે ફલ નિત્યકર્મનું છે વિગેરે સર્વ યોગ્ય છે.

આપ્રમાણે નિત્યકર્મનું પ્રતિપાદન કરી હવે ક્રમપ્રાપ્ત નૈમિત્તિક કર્મનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

નૈમિત્તિકાનિ પુત્રજન્માદ્યનુવન્ધીનિ જાતેષ્ટ્યા

દીપ્તિ ॥૧૦॥

અર્થ—પુત્રનો જન્મ વિગેરે નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી કરવામાં આવતાં જાતેષ્ટિ વિગેરે કર્મો નૈમિત્તિક છે.

આ વાક્યમાં પણ પૂર્વવત્ રચના છે. પ્રથમ પદથી લક્ષ્યનિર્દેશ છે, દ્વિતીય પદથી લક્ષણનું સૂચન કચ્છું છે અને તૃતીય પદથી ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ નૈમિત્તિક કર્મો સંક્રામે કર્મની ગણનામાં નથી, તેમ જ એ કર્મનું સાત્ત્વવિધાન કરે છે તેથી એ નિષિદ્ધથી પણ જૂદાં છે. નિત્યકર્મ અને આ કર્મમાં એ ભેદ છે કે નિત્યકર્મનું અનુદાન કરવાનું રાગ છે અને આ કર્મનું અનુદાન તો માત્ર પુત્રજન્મ વિગેરે નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયે જ હોય છે. તેથી એ કર્મો નિત્ય કર્મથી જૂદાં છે. આ વાક્યથી નૈમિત્તિક કર્મનું એ જ લક્ષણ સૂચ્યું છે કે પુત્રજન્મ વિગેરે કોઈ કોઈ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થયે જ જેનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે નૈમિત્તિક કર્મો છે.

જાતેષ્ટ્યાદીનિ—એટલે જાતેષ્ટિ અને એવાં ખીજાં કર્મો. પુત્રનો જન્મ થયે અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે વિધાન કરેલું એક કર્મ જાતેષ્ટિ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં એ કર્મ માટે વૈશ્વાનરં દ્વાદશ કપાલં નિર્વપેત પુત્રે જાતે પુત્રનો જન્મ થયે વિશ્વાનર. દેવતાને દ્વાદશ કપાલનો નિર્વાપ કરવો એ પ્રકારનું વિધિવાક્ય છે. આદિ પદથી ક્ષામવતી વિગેરે કર્મનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

અર્થ એ શંકા થાય છે કે પુત્રજાતેષ્ટિ કર્મના વાક્યરૂપમાં એમ કહ્યું છે કે

યસ્મિન જાતે એતામિષ્ટિ નિર્વપતિ પૂત એવ તેજસ્વ્યન્નાદઃ જેનો જન્મ થયે આ ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે તે પુત્ર પવિત્ર મનનો, તેજસ્વી, ધનાઢ્ય, ઉદાર થાય છે વિગેરે. આ વાક્ય ઉપરથી એ કર્મનું પુત્રગામિ ફલ છે તેથી એ કર્મ કામ્ય કરવું હોયું થટે છે. પણ એમ નથી. કારણ કે નૈમિત્તિક કર્મના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરનાર આ પ્રસ્તુત વાક્યનું કંઈ એવું તાત્પર્ય નથી કે નૈમિત્તિક કર્મનું કંઈ જ ફલ નથી. જેમ નિત્યકર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ પ્રધાન ફલ થાય છે અને નાના સુખોરૂપ અપ્રાપ્તરૂપ ફલ થાય છે તથાપિ નિત્યકર્મ અંતઃકરણની શુદ્ધિ અર્થે જાણીને એ જ આશયથી કરવામાં આવે છે તો તે કામ્ય કર્મ હરવું નથી, અને પોતે ધર્મોભ્યા છે, આસ્તિક છે, કર્મજ્ઞ નથી ઈત્યાદિ પ્રકારનું લોકોને બતાવવાના આશયથી જ એ કરવામાં આવે તો એ જ કર્મ કામ્ય કર્મમાં ગણાય છે; તે જ પ્રમાણે થવાપિ નૈમિત્તિક કર્મનું પુત્રગામિ ફલ છે, અને પુત્ર લોકિક વિ.

પણ છે તથા તેનું વ્યવહારિકમુખ્ય પણ લૌકિક વિષય છે, તેથી જો એ પુનઃગામિ દલની આશાથી એ નૈમિત્તિક કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો એ કામ્ય કર્મ થાય ખરું; તથાપિ અનુષ્ઠાન કરનારે એ આશયથી કરવાનું નથી. પણ માત્ર શાસ્ત્રમાં નૈમિત્તિક કર્મો અવસ્ય કર્તવ્યરૂપે મોક્ષના અધિકારીમાટે કરવાનાં કલાં છે તેથી જ ભારે એ અવસ્ય કર્તવ્ય છે એ પ્રકારના નિશ્ચયથી કરવાનાં હોવાથી એ કર્મો નૈમિત્તિક થાય છે. આ પ્રકારે હોવાથી શાસ્ત્રકારે જ નૈમિત્તિક કર્મના ઉદાહરણમાટે પુનઃગામિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે અયોગ્ય નથી.

આ રીતે નૈમિત્તિક કર્મનું પ્રતિપાદન કરી હવે ક્રમપ્રાપ્ત પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ પાપક્ષયમાત્રસાધનાનિ ચાન્દ્રાયણાદીનિ ॥૧૧॥

અર્થ:—પાપનો ક્ષય કરવા માત્રના ઉદ્દેશથી જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે એવાં ચાન્દ્રાયણ વિગેરે કર્મો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો છે.

આ વાક્ય પણ પૂર્વવત જ સમજી લેવું. અહિં પણ પ્રથમ પદથી લક્ષ્યનિર્દેશ છે, દ્વિતીય પદથી લક્ષણનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને તૃતીય પદથી ઉદાહરણ આપેલું છે.

આ વાક્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું એ લક્ષણ કર્યું છે કે “જે કર્મોનું પાપના ક્ષય કરવાના જ ઉદ્દેશથી શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે” તે કર્મો પ્રાયશ્ચિત્ત છે. નિલ તથા નૈમિત્તિક કર્મોથી પણ પૂર્વસ્મિત પાપનો ક્ષય થાય છે તથાપિ એ કર્મોથી અંતઃકરણની મિત્રેષ શુદ્ધિરૂપ બીજું ફલ પણ થાય છે અને એ ફલ જ મુખ્ય છે. આમ હોવાથી શાસ્ત્રમાં એ એ કર્મોનું વિધાન પાપનો ક્ષય કરવાના જ ઉદ્દેશથી નથી કર્યું પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ પ્રધાન ફલને અર્થે છે તેથી એ એ કર્મોથી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મોના બેદ સિદ્ધ છે. કામ્ય કર્મથી વિષયની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્તથી તેમ થતું નથી. તેથી એ કર્મ કામ્યથી વિલક્ષણ છે અને આગે વિધાન કરેલાં હોવાથી નિષિદ્ધથી વિલક્ષણ છે.

આ વાક્યથી એ અર્થ નિકળે છે કે પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો ક્ષય થાય છે. અને એ વાત શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી નિઃસંદેહ છે. તથાપિ કેટલાક લોક એવું માનતા જણાય છે કે જે કર્મ કર્યાં હોય તેનું ફલ અવસ્ય બોગવતું પડે છે; તે કદાપિ અન્યથા થતું નથી. એક વાર માણસે એક પાપ કર્મ કર્યું હોય અને પછી તે જો પુણ્ય કરે તો તેથી પૂર્વના પાપનો ક્ષય થતો નથી. પણ તે માણસને બને કર્મોનાં પુણ્ય પુણ્ય ફલ મળે છે. કદેલા પાપથી દુઃખ અને કદેલા પુણ્યથી શુભ એમ બને મળે છે. પણ પુણ્યથી પાપનો ક્ષય થતો નથી. અન્ય કેટલાક પોતાને વિશેષ શ્રુતિમાંનું સમજતા મંદમતિ, આથી વધારે એવું પણ માને છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મથી કર્મ પૂર્વ પાપનો ક્ષય થતો નથી. પણ માત્ર એ કર્મોથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તેથી તે માણસ બારિ પાપથી અટકે છે. પણ આ બંને પ્રકારનું માનવું કમંત્રમાય તથા કર્મફલનો દસ્તામનકવર અનુભવ કરનાર આર્યસંપ્રદાયપ્રવર્તક મુનિઓના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. જે લોકો ઉપર પ્રભાવે મન આપે છે તે લોકો પોતાના પુણ્યમાટે કેર્ક પુણ્ય કામ્ય બાગ્યે જ જાતી રાહ્યા છે. તેથી એ મનોની અપુન્યતા બતાવવાનું આ મદ્દાસાત નિદાનનું દાંચ કરવું એ જ બસ છે. તથાપિ વિશેષ રૂપથી

કરણ્યે ચતક્રિયિત વિવેચનં કચ્યુ હોય તો તે અનુચિત નથી. ત્યાં મહાત્માના સિદ્ધાન્તને જાતાવનાર તો અનેક વાક્ય મળે છે. આ ગ્રંથકારે જે પ્રાયશ્ચિત્તું લક્ષણ કચ્યું છે તેજ લક્ષણ સર્વત્ર મન્યાદિ શાસ્ત્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે. એ લક્ષણમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એ કર્મનું ફક્ત પાપનો કાય છે, એ કર્મનું જે શ્રુતિમાં વિધાન કર્યું છે, તે પાપના કાયને અર્થે જ છે. તેથી ઉપરનો મન કેવળ અસંગત છે, કારણ કે તે મતપ્રમાણે એ સર્વ શાસ્ત્ર-વચન તથા તેના મૂલરૂપ શ્રુતિ વર્ધપ્રાપ્ત જ કરવામાં.

કર્મના ફલમાટે એવો નિયમ છે કે કર્મ કર્યું કે તે જ કાલે તે પોતાના ફલરૂપ સુખ દુઃખનો ભોગ આપતું નથી. ને એક કર્મ કર્યું કે તત્કાળ જ તેનું ફલ મળતું હોત તો પછી એ ફલરૂપ ભોગથી તે કર્મનો નાશ થાત અને તેમ યવાથી તે કર્મનો કાય અન્ય કર્મ કરી શકે એ કેવળ અયોગ્ય હત, કારણ કે જે વખતે અન્ય કર્મ યવાતું તે વખતે પૂર્વ કર્મની રિયનિ જ નથી પણ તેમ નથી. કર્મ બ્યારે પકવ થાય છે ત્યારે જ પોતાના ફલને તે આપે છે. તેથી મધ્યના વખતમાં તે અદૃષ્ટ અપૂર્વ ઇત્યાદિ નામથી ઝોળખાવાતા સંસ્કારરૂપે કર્મબળ્ય દ્રવ્યના કોશમાં પડી રહે છે. એટલે કાં તો જે દ્રવ્ય એ કોશમાં તે કાલે વિદ્યમાન હોય છે તે જ દ્રવ્યમાં એ કર્મથી એક પ્રકારનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત પાય છે, અર્થાત્ તે જ દ્રવ્ય એક પ્રકારના શુભથી વિશિષ્ટ પાય છે, અથવા તો કોઈ નવું અથ્વા એક પ્રકારના શુભથી વિશિષ્ટ પદ એ કોશમાં જગતના નિયમાનુસાર પ્રવેશે છે. એ જ દ્રવ્યમાં એ સંસ્કાર પકવ થઈ ફક્ત આપી રહ્યું થઈ જાય ત્યાર પૂર્વે જ એ સંસ્કારને દાદ કરે એવો અથવા તો પરસ્પરના મેલનથી એકબીજાને નહિવત્ કરે એવો સંસ્કાર જો કોઈ કર્મદારા પાડવામાં આવે તો તત્કાળ એ પૂર્વના સંસ્કારનો અને ઉત્તર સંસ્કાર વા દ્રવ્યના પૂર્વ સંસ્કારને દાદ કરવાના શુભનો નહિવત્ ભાવ થવો પડે છે. એ વિરોધી પદાર્થોના મળવાથી પરસ્પરનો નહિવત્ ભાવ થવો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ. તપાવેલા લોહના પિંડઉપર જો જરા પાણી રેડવામાં આવે છે તો તે લોહમત અગ્નિ તથા પાણી અને નહિવત્ થતાં દેખાય છે. આ જ પ્રમાણે એક પ્રકારનો આહાર વા ઔષધ પિતાદિ દોષોને વધારી વિક્રિયા કરે છે તો અન્ય વિરોધી સ્વભાવનો આહાર વા ઔષધ એ પ્રકાર પામેલા પિતાદિ દોષોને શમાવે છે. આ જ પ્રકારે સંસ્કારોમાટે પણ છે. એ વિરોધી સ્વભાવના (સહાવરથાન પામવાને અયોગ્ય સ્વભાવના—of contradictory natures) સંસ્કારો મળવાથી એકબીજાનો નહિવત્ ભાવ કરે છે. હવે કયા સંસ્કારો પરસ્પરના વિરોધી છે એ જાણવું આવશ્યક છે. અને એને માટે તો શ્રીમદ્દુર અને મત્સ્યોત્તર એ જ સાધન છે. એનો નિર્ણય એ જોઈ જ થઈ શકે છે. આમ હોવાથી બ્યારે કોઈ પ્રકારના નિષિદ્ધાયરણથી એક પ્રકારનો સંસ્કાર બંધાયેલો હોય છે ત્યારે તે સંસ્કારનો દાદ વા નાશ કરવા માટે તે કરવાને સમર્થ કોઈ સંસ્કાર પડે એનું કર્મ કરવું જરૂરું છે. એ પ્રકારનાં કર્મો—જેનાથી બંધાતા સંસ્કારો તે તે પાપસંસ્કારોને દાદ કરવા સમર્થ હોય છે તે—પ્રાયશ્ચિત્ત દહેવાય છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મથી પૂર્વનાં પાપનો દાદ થાય છે એ દેખાઈતું જ છે. શ્રી પાતંજલ્યોગભાષ્યમાં પણ કર્મની વિવિધ, પ્રકારની ગતિના પ્રતિ-પાતનના પ્રસંગમાં “દાદ વા કાય” એવી પણ એક ગતિ સ્વીકારેલી છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્તથી

પૂર્વના પાપનો ક્ષય થાય છે એ શાસ્ત્ર તથા સુકિતથી સિદ્ધ છે.

અહિં એ શંકા થાય છે કે જો પુણ્યથી પાપનો નાશ થતો હોય તો મનુષ્યમાન એ પ્રકારનાં જ મુખ્યપણે ક્રમો કરે છે. તેમાંથી જે પુણ્ય હોય તે જો પાપનો નાશ કરે તો જન્મસમયે કાં તો તેને પુણ્યકર્મ અવશિષ્ટ રહે-વા-પાપ અવશિષ્ટ રહે, પણ બંને રહે નહિ. તેથી કાં તો તે માણસને કેવળ સુખ અને કાં તો કેવળ દુઃખ-મળવું જોઈએ, પણ સુખ અને દુઃખ ઉભય નહિ મળવાં જોઈએ. અને આપણો અનુભવ તો એથી વિપરીત પ્રકારનો દેખાય છે. તેથી પુણ્યથી પાપનો ક્ષય થાય છે એ વિશેષ યોગ્ય નથી.

આ શંકાનું ઉત્તર આપનારું—શંકાની સઘળી વાત સ્વીકારીએ તોપણ સુખ, દુઃખ ઉભાનો અનુભવ થવો અચૂક નથી. કારણ કે ક્રમો પુણ્ય, પાપ અને મિશ્ર એમ ત્રણ બેદવાળાં હોય છે. કેટલાંક ક્રમો એવાં હોય છે કે કેવળ સુખ આપે છે, કેટલાંક કેવળ દુઃખ અને કેટલાંક સ્વભાવથી ક્રમે કરી સુખ અને દુઃખ એમ ઉભયને આપનાર ગણાય છે. આમ હોવાથી કદાચ એમ લાગે કે પુણ્યત્વથી પાપત્વનો ક્ષય થાય છે તોપણ મિશ્ર ક્રમના અસ્તિત્વથી સુખદુઃખાત્મક અનુભવ ઉપપન્ન કરે એમ છે. તથાપિ ખરું જોતાં તો પુણ્ય અને પાપ વિરોધી (Contradictory) નથી, અને તેથી તેમનું સદાવસ્થાન અસંભવિત નથી. પુણ્ય-સામાન્ય અને પાપસામાન્યનો સદાવસ્થાન સંભવરૂપ વિરોધ નથી પણ એ બંને વિભિન્નતા હોવાથી વિરૂદ્ધ છે. સુખ અને સુખનો નાશ એ બંને પ્રથમ પ્રકારના વિરોધવાળાં છે કારણ કે બંનેનું એક કાળે રહેવું યદ્ય શક્યું જગતના હાલના દૃષ્ટ નિયમોથી અસંભવિત છે. સુખ અને દુઃખ એ વિભિન્નતા હોવાથી વિરોધી છે અર્થાત્ દ્વિતીય પ્રકારના વિરોધવાળાં છે. એ બંનેનું સાથે રહેવું સંભવે છે. (એટલું જ કે પ્રાધાન્ય દર્શનાં એકનું જ હોવું ઘટે છે તેથી સુખ અને દુઃખ બંને સાથે પ્રધાનપણે ઉદ્ભૂતાવસ્થામાં નહિ રહી શકે.)

આમ હોવાથી પુણ્ય અને પાપ—જે અનુક્રમે સુખ અને દુઃખને પ્રકટાવનાર છે તે—સાધારણ રીતે કહીએ તો દ્વિતીય પ્રકારના વિરોધવાળાં છે. તેથી સાથે રહી શકતાં તેમને અડચણ નથી. સાથે રહી શકતાં અડચણ નથી એમ કહેવાનો એવો અર્થ નથી કે બંનેનાં ક્રમો એક કાળે અનુભવ યદ્ય શકે પણ માત્ર એટલો જ કે એ બંનેના સંસ્કારો એક દ્રવ્યમાં સાથે રહી શકવા સંભવે, એ બેનું સદાવસ્થાન યવાથી પરસ્પરનો નાશ નહિ થાય. એથી ઉત્પન્ન બીજા કેટલાક સંસ્કારો એવા પણ હોય છે કે જેમનું સદાવસ્થાન યવું સંભવું નથી, જેમકે સમાધિપ્રણાલી બધાતા સંસ્કાર અને અવિદ્યાદિ ક્ષેત્રોના સંસ્કારો, તત્ત્વ-ગાનના સંસ્કાર અને સંચિત કાર્યમાંના સંસ્કારો, નિરોધ સંસ્કાર અને વ્યુત્થાન સંસ્કાર વિગેરે. સર્વના અનુભવનું દહાન્ત લાંબંએ તો યદ્યર્થ ગાનનો સંસ્કાર અને વિષયવ્યવના સંસ્કાર. જ્યાંસુધી શુક્તિનું શુક્તિરૂપે ગાન યવું નથી ત્યાંસુધી જ શુક્તિમાં રજતશુદ્ધિ થાય છે. જ્યારે એક માણસ શુક્તિને જોઈને તેમાં રજતત્વરૂપ મિથ્યા પ્રકારનો અનુભવ કરે છે ત્યારે એ ભ્રમથી તેના અંતઃકરણમાં એક સંસ્કાર પડે છે, એ સંસ્કારથી પુનઃ તેને તે પદાર્થવિશે રજતત્વનું જ્ઞાન થાય છે. પણ જ્યારે સમીપ દેશમાં જાય છે અને તે પદાર્થને શુક્તિ છે એમ જાણે છે ત્યારે એ શુક્તિતત્ત્વપ્રકારક અનુભવથી તેના અંતઃકરણમાં

જે સંસ્કાર પડે છે તે સંસ્કાર પૂર્વતા એ પદાર્થવિષે ત્રિવ્યાખ્યાન કરાવનાર, સંપૂર્ણ સંસ્કારોને દાહ કરે છે, આ ઉદાહરણો ઉપરથી સદજ સમગ્રય છે કેટલાક સંસ્કારો સાથે રહી શકવા અસંભવ છે. એટલે વસ્તુસ્વભાવપ્રમાણે એક બીજાનો દાહ કરે છે. આ ઉદાહરણોમાં કર્મનિપુણ પુરુષોએ પ્રાપ્તિ કર્મના સંસ્કારોને ગણ્યા છે. તેથી એ પ્રાપ્તિ કર્મના સંસ્કારથી તે તે દુરિત. જે પૂર્વ રચાયેલું હોય છે તેનો દાહ થાય છે એ મોગ્ય છે. અને અન્ય પુણ્યસંસ્કારો તથા પાપસંસ્કારો બીજા પ્રકારના વિરોધવાળા હોવાથી કર્મ દાહમાં સાથે રહી શકે છે તેથી પોતપોતાના પ્રાદુર્ભાવકાળે પોતપોતાનું ફલ ભોગવાવે છે, અર્થાત્ એક જન્મમાં મિશ્ર ફલ મળે એ વાત ઉપસ્થિતિવાળી આ નિયમપ્રમાણે યથા શક્ય છે.

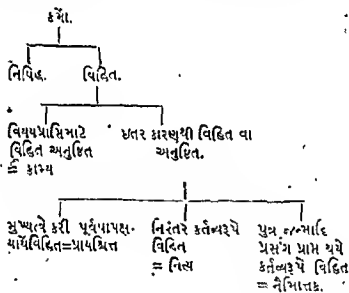
જો પ્રાપ્તિ કર્મ માત્ર પશ્ચાત્તાપરૂપ હોય અને તેમ હોવાથી ભાવિ નિષિદ્ધાચરણના પ્રતિબંધક હોય તો સાધારણ રીતે જોતાં પણ એ દાહ આવે છે. પ્રથમ તો પશ્ચાત્તાપ માનસવ્યાપાર હોવાથી એની કર્મમાં ગણના કરવી ઉચિત નથી, આ જ અર્થમાં ભાવના અને કર્મનો ભિન્ન નિર્દેશ કર્યો છે. એ ઉપરથી પ્રાપ્તિ અને પશ્ચાત્તાપ ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલું જ નહિ પણ જો પશ્ચાત્તાપને જ પ્રાપ્તિ લાઇએ, અથવા તો પ્રાપ્તિ કર્મનું વિધાન પશ્ચાત્તાપ માટે જ છે અર્થાત્ પ્રાપ્તિથી પશ્ચાત્તાપ માત્ર ફલ થાય છે એમ લઈએ તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે પશ્ચાત્તાપ એક રૂપ હોવાથી તેને માટે ભિન્ન ભિન્ન કર્મનું વિધાન કરવાની મહેતત લેવી જરૂરની નહોતી. શાસ્ત્રમાં આપણે જોઈએ છીએ, કે મિત્રદ્રોહ, શુરદ્રોહ વિગેરે દુરિત માટે એક પ્રકારના પ્રાપ્તિ કર્મનું વિધાન છે તો જ્ઞાનમર્થનો ભંગ, પરસ્ત્રીશ્રંગ, અનધિકારીએ કરેલા વેદના શ્રવણ વિગેરે માટે અન્ય પ્રકારના પ્રાપ્તિ કર્મનું વિધાન છે. જો પશ્ચાત્તાપ જ પ્રાપ્તિ હોત તો પછી એ પશ્ચાત્તાપ જ ભોકાને કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરત અને સંપૂર્ણ દુરિત માટે એક જ પ્રકારનું પ્રાપ્તિ કરત. પણ તેમ તો છે નહિ. દુરિતભેદથી પ્રાપ્તિત્વના ભેદ આપણે શાસ્ત્રમાં જોઈએ છીએ, તેથી પશ્ચાત્તાપ માત્ર પ્રાપ્તિ નથી. અને પ્રાપ્તિ કર્મનું પશ્ચાત્તાપ માત્ર ફલ છે એ તો કેવળ દારણજનક છે. એક શાસ્ત્રોક્ત પ્રાપ્તિ કર્મનું અનુજ્ઞાન કરવામાં અસંખ્ય ક્રિયાઓ કરવી પડે છે. એ પ્રત્યેક ક્રિયા કોઈ કોઈ પ્રકારનું ફલ—કાં શરીર સંબંધી અને કાં તો અતઃકરણ સંબંધી—આપે છે. તથાપિ એ ક્રિયાઓ મુખ્ય પ્રાપ્તિત્વના અંગરૂપ હોવાથી એનું પ્રધાન ફલ પ્રાપ્તિ કર્મની સિદ્ધિ છે અને પશ્ચાત્તાપ નથી. તેમ જ પ્રાપ્તિ કર્મ પણ કર્મ હોવાથી સદિના નિયમાનુસાર કોઈ સંસ્કાર અવરણ અતઃકરણમાં પાડવાનું. એ સંસ્કાર જ પ્રાપ્તિ કર્મનું પ્રધાન ફલ છે. પાપાચરણ કરનારને જે પશ્ચાત્તાપ થાય છે તે તો એ નિષિદ્ધાચરણની સ્મૃતિ તથા તેથી યવાના દુઃખના ભયનું ફલ છે, કંઈ પ્રાપ્તિ કર્મનું ફલ નથી. અને પ્રાપ્તિત્વના અનુજ્ઞાનથી જે ભાવિમાં નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ પાટકે છે તે પણ કંઈ પશ્ચાત્તાપદારા અટકે છે એમ નથી, પણ આપણાં થાય છે. કર્મના વા તેના સંસ્કારોના જે ભેદ પોરી શકાય છે. કેટલાંક કર્મો વા સંસ્કારો કેવળ દુઃખ વા સુખ આપે છે, અને અન્ય કેટલાંક એવાં હોય છે કે તે સુખદુઃખરૂપ પ્રધાન ફલ આપે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાનાં સંજ્ઞાતીય કર્મ કરવા છપને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. આમ હોવાથી જ્યારે આ બીજા

પ્રકારનાં કર્મોનો પ્રાયશ્ચિત્તથી હાથ ધાય છે ત્યારે એ કર્મનાં એક ફલરૂપ નિષિદ્ધિમાંથી થતી પ્રવૃત્તિ પણ દમ્ય થઈ જાય છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મથી ભાવિ નિષિદ્ધાચરણ અટકે એમ છે. પણ તે પશ્ચાત્તાપદ્વારા જ અટકે છે એ વાત માનવા જેવી નથી દેખાતી.

આ સર્વ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વદયિત પાપોનો યોગ્ય કર્મના અનુદાન વડે હાથ કરી શકાય છે. અને એ યોગ્ય કર્મોને પ્રાયશ્ચિત્ત સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્તનું જ આ વાક્યમાં લક્ષણ કશું છે તે યોગ્ય છે.

એ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો અસંખ્ય છે, જેનું કેટલેક અંશે પ્રતિપાદન મન્વાદિ સ્મૃતિઓમાં તથા કર્મવિપાકાદિ ગ્રંથોમાં કરેલું જોવામાં આવે છે. આ રથને અંશકારે દૃષ્ટાન્તરૂપે ચાંદ્રાયણ વિગેરે કર્મો આપ્યાં છે, વિગેરે પદથી કૃષ્ણ, સાંતપન વિગેરે કર્મોનો સંગ્રહ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ વાક્યોથી પાંચ પ્રકારનાં કર્મોનું પ્રતિપાદન કશું. એ કર્મોનો પરસ્પર બેદ સરળતાથી સમજાય તેમાટે આ કોઠા આપીએ છીએ:—

દવે ક્રમપ્રાપ્ત ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે:—

**उपासनानि सगुण ब्रह्मविषयकमानसव्यापाररूपाणि
शाण्डिल्य विद्यादीनि ॥१.૪॥**

અર્થ:— શાણ્ડિલ્ય વિદ્યા વિગેરે સગુણ બ્રહ્મવિષયક અંતઃકરણની ભાવનાઓ ઉપાસના કહેવાય છે.

આ વાક્યથી એ કશું કે અધિકારની પ્રાપ્તિમાટે આવશ્યક ગણેલી જે ઉપાસના છે તે ઉપાસનામાં શાણ્ડિલ્ય વિદ્યા વિગેરે ભાવનાનું સ્થળ કરાય છે. આ વાક્યમાં પ્રથમ

પદ્ધતિ બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે, દ્વિતીય પદ્ધતિ લક્ષ્યનો અને તૃતીય પદ્ધતિ ઉલ્લક્ષ્યનો.

ઉપાસના શબ્દવડે સાધારણ લોકોમાં વિવિધ અર્થનું અદ્યક્ષ યત્ન દેખાય છે, તેમ જ ઉપાસનાં પણ વિવિધ દેવવિષયક કરાય છે. કેટલાક લોકો બ્રૂત, પ્રેતાદિને વરા કરવાના આશયથી સ્મરણમાં રાત્રિ ગાળે છે, ત્યાં નિયમિત સમયે જઈ નિયમિત કરાયેલો જપ વિગેરે કરે છે, વિવિધ બલિઓનું અર્પણ કરે છે વિગેરે વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. એ સર્વ ક્રિયાઓને લોકો ઉપાસના કહે છે. તે જ પ્રમાણે વરુણની વિગેરે યક્ષીઓની પ્રસન્નતા વારતે વરુણીયે રહી મંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલી વિવિધ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. એ સર્વ ક્રિયાઓને પણ લોકો ઉપાસના કહે છે. એ જ પ્રમાણે ઈન્દ્ર, વરુણ વિગેરે દેવતાની પ્રસન્નતાવારતે કરાતી ક્રિયાઓ ઉપાસના કહેવાય છે. સાધારણ રીતે કહીએ તો આ લોકો શિંષ્ય અન્ય લોકપાસની પ્રસન્નતામાટે કરાતી ક્રિયાઓને લોકો ઉપાસના કહે છે. તથાપિ એ ખૂં જોતાં, જ્યાં ક્રિયાઓ હોય છે ત્યાં ક્રિયા હોવાથી કર્મરૂપ છે અને અંતઃકરણની ભાવનારૂપ નથી તેથી ઉપાસના નથી. આમ હોવાથી આ શાસ્ત્રમાં વપરાયેલા ઉપાસના શબ્દથી ક્રિયાઓનું અદ્યક્ષ કરવાનું છે કે કેમ અને જો ક્રિયાઓનું અદ્યક્ષ કરવાનું હોય તો તે ક્રિયા ગમે તે દેવ વિષયક હોય તો માત્ર કે કેમ એ સંશય પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંશય દૂર કરવા ઉપાસનાનું લક્ષણ બતાવવું જરૂરનું છે, અને તેથી આ વાક્યથી અંધકારે તે કહ્યું છે. આ વાક્યથી માત્રસ વ્યાપારરૂપાણિ “અંતઃકરણની ક્રિયા વા વ્યાપારરૂપ” એ પદ વાપરવાથી એ પ્રતિપાદન કહ્યું કે ઉપાસના જ્ઞાનરૂપ નથી તેમ જ (શરીરાદિથી થતી) ક્રિયારૂપ નથી, પણ અંતઃકરણની ભાવનારૂપ છે. એ જ પદની સાથે સગુણ બ્રહ્મવિષયક સમગ્ર બ્રહ્મને વિષય કરનાર-એ પદ વાપરવાથી એ કહ્યું કે બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાટે અવશ્યક ગણાયેલી અંતઃકરણની ભાવના ગમે તે દેવવિષયક હોય તો તે નહિ ચાલે પણ એ ભાવના સગુણ બ્રહ્મસંબંધી જોઈએ. સગુણ બ્રહ્મ એટલે સત્, રજ્ઞસ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યો જે જીવને બંધન કરનાર હોવાથી શુભ કહેવાય છે તે ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ માયાશક્તિસહવર્તમાન જે નિર્વિશેષ ચૈતન્ય તે. તેથી સગુણ બ્રહ્મમાં

(૧) સામ્યાંપરધાવળી આપાસહિત ચૈતન્યનો,

(૨) એ ચૈતન્યરૂપ શ્રી મહાકાલ ભગવાનનું સર્ગારંભે ઉદય પામતું જે દિવ્ય લીલાતનુ તેનો,

(૩) એ જ શ્રીલીલાતનુઓનાં થતાં ભૌતિક લીલાતનુઓનો, તથા

(૪) સ્વપુરુષાર્થથી આપાસતાનું ઉદ્દમ્બન કરી અર્થાત્ આપાસતાને વરા કરી શરીરની સ્થિતિપર્યવતી શ્રીસખ બ્રહ્માત્મક શ્રીમહાકાલ ભગવાનથી અંબિજ યથેલા મહાત્મા પુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. આ ચતુર્વિધ સખ બ્રહ્મને પુનઃ પુનઃ અંતઃકરણમાં લાવવા રૂપ જે અંતઃકરણની ભાવના તે ઉપાસના છે. એ પ્રકારની ઉપાસનાઓ શાસ્ત્રમાં ઘણે સ્થળે વર્ણવેલી છે. જેમકે “શ્રીહોમોપનિષત્”માં શાશ્વિદ્ય વિદ્યા નામથી પ્રસિદ્ધ યથેલી ઉપાસના. ત્યાં શા-

ષ્ટિહ્ય વિદ્યા નામૈતત સર્વં શાશ્વિદં બ્રહ્મ ઈલાદિ વાક્યથી આરંભી સ ક્રતુ ધ્યાનં કુર્વોત્તમનોનયઃ ઈલાદિ વાક્યપર્યવતેના સંદર્ભે શાશ્વિદ્યવિદ્યા કહેવાય છે. એ જ પ

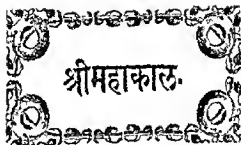
માણે અન્યરથે પાંચુ સર્વ સંલિવંદં વ્રહ્મ તજ્જલાનોત્તેશાન્તોપાસતિ આ સર્વ જ
મત્ પ્રજ્ઞાથી ઉત્પત્તિ પામ્યું છે, પ્રજ્ઞામાં જ સ્થિતિ કરીને રહ્યું છે અને અંતે પ્રજ્ઞામાં જ
લયને પામે છે તેથી એ સર્વ પ્રજ્ઞરૂપ જ છે એ પ્રકારની શાન્ત થઈ ઉપાસના—ભાવના
કરવી—ઈત્યાદિ વાક્યોથી ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ સર્વ ઉપાસનામાંથી મોતાના અ-
ધિકારમંભાણે કોઈ એક વા અનુકરું થી સદ્ગુરુની આરાધનાસાર સાધકે ઐદર્ય કરવું, તથા
તેનું દીર્ઘ કાળપર્યન્ત, પ્રીતિવડે, નૈરન્તર્યથી અનુદાન કરવું. અન્ય જે ભૂતાદિ સંબંધીની
ઉપાસના છે તે સાધકમાટે ઉપયોગી નથી.

આ પ્રકારની ઉપાસના સાધકમાટે અવશ્યક છે. કારણ કે માણસના અંતઃકરણમાં
મજા, વિશેષ અને આવરણ એ ત્રણ દોષ રહેલા હોય છે. ત્યાં મળતું નિવારણ તો પૂર્વે પ્ર-
તિપાદન કરેલાં ક્રમોથી થાય છે અને રજસના આધિક્યથી અંતઃકરણના માંચલ્યરૂપ વિશેષનું
નિવારણ અંતઃકરણની કોઈ રિપર આવનાથી જ કરી શકાય છે, તેથી ઉપાસના કોઈ પણ
પ્રકારની જરૂરની છે એટલું જ નહિ પણ સખત પ્રજ્ઞવિપયક ઉપાસના જ ખાસ જરૂરની
છે. એક એવો નિયમ આ લગતમાં જોવામાં આવે છે કે ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થાય છે. તેથી જે
ધ્યાતાના ધ્યેય તામસી હોય છે તે ધ્યાના કાળે કરીને તામસની પ્રધાનતાવાળો, જેના ધ્યેય
રાજસી હોય છે તે રાજસની પ્રધાનતાવાળો અને જેના સાત્વિક વા શુદ્ધસાત્વિક હોય છે તે
કાળે કરીને અનુક્રમે સાત્વિક અને શુદ્ધ સાત્વિક ધર્મોની પ્રધાનતાવાળો થાય છે. આમંભાણે
હોવાથી પ્રજ્ઞવિદ્યાના અધિકારીને તામસ અને રાજસ ઇષ્ટ કરવા ધટતા નથી. કારણ કે
તેમ કરવાથી તે ઉપાસનાના પરિણામમાં તેના ઇષ્ટરૂપ સાત્વિક ધર્મોની પ્રધાનતા તેનામાં ન
થતાં તેના અનિષ્ટરૂપ રજસ, તમસુની જ પ્રધાનતા યવાની. તેથી એ સાધકે કોઈ સાત્વિક
ઇષ્ટને ધ્યેયરૂપે સેવવા જોઈએ.

સુવોધક વાક્ય.

હાહરા.

અસાર આ સંસારમાં, પચિ પચિ મરેતું ફાક,
કાં ના હરિગુર સેવીએ, (જેથી) ટળે લોકપરલોક.
કાળ થહી કર કાઢતો, દેહ આમ ધરે બહાર;
માટે મનથી વેગળા, યઈ વહીએ સંસાર.
ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર સંકે, વિંપાયે જ કરાય;
તે રવરૂપે કીજીએ, (જેથી) સાંતિ પામો મરાય.
મન વાણીથી સાધીએ, ક્ષણ ક્ષણ ગુરમહેરા;
કાં જે પુણ્ય પળી જંવે, કાળ જ અહરે ફેરા.
સંજનન મન ના મારીએ, જે દે અખંડ સુખ;
હરિહરગુરમંથ કીજીએ, જેથી ન જડે દુઃખ.
શોક મોહને મારવા; બોધ દીએ ગુરસાંજ;
માટે સદ સમીપ જઈ, હૃપદ હણતું માન.

श्रीमहाकाल.

रूप (पुस्तक) ४- माघ कृष्ण १४ सं० १९४८ दर्शन (अंक) ४.

क्षणे क्षणे श्री सद्गुरुनो आवश्यकता जणावनार परमार्थसाधक वृत्तिनां वचनो.

पद. सौराभूनी ओड देशी.

कोणु सुगोप दे श्रीगुरु विना, हे छ, हेते अहे कोणु हाथ ?
 आ पापीनो पुण्यना भाजभा, हे छ, गुरुविणु करे को र गाथ, कोणु १
 कष्ट सहे को भतिने सुधारवा, हे छ, दे कोणु क्षण क्षण भीर ?
 पट्टिपु हजुवा रणभूमिभा, हे छ, कहे कोणु 'दासो मारा पीर' । कोणु २
 आ आशाना पाश मे मोहना, हे छ, मोडे को मोहन छर ?
 तृष्णानी ताळे मे तारता, हे छ, आण्णीने आ निर्दय तीर, कोणु ३
 मुक्तापुगीना छ प्रसासीने, हे छ, वाटे विमो अपार,
 निज मन कनयी को टाजना, हे छ, दे कोणु शुभ दयियार, कोणु ४
 विक्रय पाता तो करुण आण्णी, हे छ, अभूतदृष्टिची ज्ये,
 आ हृदय भरतडे कर को हेरवे, हे छ, ज्येथी नम्रम छय आ ज्येथ, कोणु ५
 आ दुर्लभ रिपुथी विनय करी, हे छ, निरभु दश दिशमाळ,
 आ भूट होमी को धन्य धन्य पदे, हे छ, हयें छ नमु कोने पाय, कोणु ६
 अभङ्ग आनंदधन स्थानभा, हे छ, स्थापे कोणु लग्नरीने आरा,
 नसिद्ध श्रीगुरुविणु विश्रभा, हे छ, हयें को कहे त्या शाण्वरा, कोणु ७

॥ श्री त्रिभुवनविजयीखड्ग ॥

(अनुसंधान वर्तमान रूपता १७२ १४ थी)

परमेश्वरनुं साक्षात् भेजववा अये पणु छु आ समये अन्य कार्य करवा समर्थ नथी
 मात्र श्रुति करीने न छु धियरनुं साक्षात् भेजववाने अधिभारी छु आ नज्जभा परमेश्वरने

અનુમદ મેળવવાને ધણા મનુષ્યો વિવિધ યત્ન કરેછે, પણ મને તો આ ક્ષણે પરમેશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાવા, તથા હરેક પ્રકારના વિચારવડે પણ આ વૃત્તિને પરમેશ્વરસ્વરૂપથી જોડતો અર્થાત્ હરેક નિમિત્તે તેમનું સ્મરણચિંતન કરવું એ જ માત્ર અનુકૂળ જાણે છે. હે મહાત્મના! આ વિગેરે વિચારને કરતો હું યથાત્ તે કારણદ્વરૂપ સ્થાનમાં આ પ્રકારના વિચાર-દ્વારા ઈશ્વરથી વૃત્તિનું અનુસંધાન કરવા લાગ્યો. 'હે વિશ્વના આધાર! હે પ્રાણીપ-દાર્ધમાત્રની ગતિઆગતિના કારણરૂપ ઈશ્વર! આ કારણદ્વરૂપ રહ્યો રહ્યો હું આપને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરું છું. પ્રાણીપદાર્ધમાત્રની ગતિ આપસત્તાથી થાય છે તો આ મારી આ સ્વપ્નમાં ગતિ ધંધ છે તે પણ આપની જ સત્તાથી થઈ છે એમાં સંદેહ નથી. હે વિજ્ઞા! આપે કે જે સ્વતંત્ર છો; સર્વજ્ઞ છો, અને વાસ્તવ-કારણવિના કંઈ પણ કરતા નથી તેથી અકર્તારૂપ છો તે આપને હું અમુક કાર્યના કર્તા છો એમ કેમ જ દલીલ શકું? હે સર્વેશ્વર! આ પ્રપંચમાં પ્રવર્તતી સંપૂર્ણ ક્રિયા પોતપોતાનાં ઉપાર્દાન તથા નિમિત્ત કારણવડે થાય છે, તેમ છતાં પણ તે કારણમાત્રના સ્વરૂપને યથાવત્ ન જાણનાર માત્ર સરખા મંદમતિ જીવો તે સંપૂર્ણ ક્રિયાના કર્તાપણાને આપને વિષે આશંકા કરે છે. હે શ્રીપતિ! આપ જ સર્વરૂપ છતાં પણ આપના સામાન્યવિરોધ સ્વરૂપથી આપને વિષે વિશ્વઉપાધિના જ્ઞેનારા અમે આપને સર્વના પતિ યદ્ભગસંપન્ન તથા વિશંખિતાઆદિ સંખ્યાથી જોળખીએ છીએ. હે સર્વજ્ઞતા! આપનું સ્વરૂપ અર્થાત્ આપ જ સર્વજ્ઞ છતાં આપમાં અમે આદિ ઉપાધિની ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતીતિ કરનાર અસમ્પ્રદર્શી અમારાં સરખા આપથી ભિન્ન પોતાનું અસ્તિ-ત્વ માનીને તે અમે આદિ સંપૂર્ણ ઉપાધિથી આપને અતીત ગણીને આપને સર્વજ્ઞતાદિ સંજ્ઞાથી જોળખીએ જોળખાવીએ છીએ. આ સધળું છતાં હું કે જે આપના તથા આ આપના વિશ્વવિભવના સ્વરૂપને જોમ છે તેમ જાણતો નથી તો પણ અનેક પ્રકારથી આપ-ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવાથી માઈ આ પ્રપંચમાં દૃશ્યાણુ સમન્તું છું તે આપને વિધિથી વા અવિધિથી સમજું છું તે સ્મરણવડે આપની પરમ મંગલકર સત્તાદ્વારા માઈ નિરંતર દૃશ્યાણુ થાએ. હે પરમેશ્વર! આપની સત્તાથી આ વિશ્વપ્રપંચરૂપ કારણદ્વરૂપમાં આશ પ્રવેશ થયો છે તેની મને આંતરી ચિંતા થતી ન દેતી. આ શરીરરૂપ કારણદ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં હું ભયને પા-મતો ન દતો. પરંતુ આ અરંજની ગુદામાં મારો પ્રવેશ મને મહા ભય આપનાર જાણે છે. આ સંસારમાં જન્મ ધરીને અંતઃકરણ અધિકારમાં તો હું પતન થયેલો દતો, પણ આ ગુ-દામાં પ્રવેશ થવાથી જાણે વિવશાણુ અધિકારના ઉગ્ર દ્વરમાં પ્રવેશ્યો હોઈ એમ પ્રતીત થાય છે, અને એથી મને દુઃખ પણ અધિક જાણે છે. આ વિશ્વ જુ છે, કયા સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર કારણથી આ કાર્યપ્રવાદ આવે છે એ હું જાણતો નથી. આ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારપ્રવાદનો

જોવડે આ શરીરની નિર્વિદ્ય સ્થિતિ રહે છે તે પણ ચોક્કસ બધામાં આવતું નથી. આ શરીર ક્યાં વિરોધી કારણોનાં પ્રલયી ક્ષયના પ્રિચ્છામકર નહતું એ તે નિહિત થાય છે તે પણ મને જણાતું નથી. આમ છતાં પણ એ શરીરરૂપ કારણરૂપી છૂટકાની મને ધ્રુવમાં થતી નથી. આ કારણરૂપ રચનામાં મને જેટલાં ને જેવાં બચાસ થાય છે તેટલાં અને તેવાં બચાસ અન્ય કોઈ પ્રકારથી યથાં બચ્યાં નથી. મારી પ્રવાસની મુદત પૂરી થવા આવશે અને ધારેશે હેતુ મનમાં જ રહેશે. હે વિચિત્રતા! આપવિના અમે અલ્પજીવ જીવોને ખરા માર્ગમાં દોરી સુખમય સ્થાનમાં લઈ જનાર અન્ય કોઈપણ નાવિક પ્રતીત થતો નથી. આ સંસારમાં અલ્પજીવ જીવોનો સંગ તો આંધળાના વંચાવા જેવો છે. એ જીવો ને પોતાના સુખના ઉપાયને ન જાણનાર હોવાથી દુઃખમુક્ત રહે છે તે મારાસરખા અન્યને શું સુખપ્રાપ્ત કરે? હે અંતર્યામિન! વિશ્વાત્મન! આ અંતરમાં રહેલું મન ને ધ્રુવજીવોનાં તાંકાલિક કારણરૂપ છે તે અંતરમાં રહ્યું રહ્યું નાના પ્રકારની ધ્રુવજીવોરૂપ જનતાઓવડે અમિનની પેઠે દબ કરે છે. આ માનસ અમિને કેવે પ્રકારે સાત કરવો એ જણાતું નથી. ધ્રુવજીવોનો અંત નથી, તેમ જ વિવિધ ધ્રુવજીવોના સ્ફુરવામાં કોઈ નિયમ પણ દરતગત થતો નથી. આપ કે ને સર્વનાં અંતરમાં નિવાસ કરનારા તથા સર્વનાં સર્વ અનુદારના પ્રકારક છે તે કાં તો આ અંતરથી ઉઠતી ધ્રુવજીવોને નિવૃત્ત કરો, કાં તો સહન થનાર ધ્રુવજીવોનો જ ઉદય કરો. પણ વિનાશરૂપ ત્રાસ આપનારી અંતમાં ફક્ત ને આપનારી એવી ને ધ્રુવજીવો હોય તેને તો કારણમાં જ દબ ધીજની પેઠે બાળી નાંખો. આપ સર્વશક્તિમાન છતાં પણ જ્યારે અમને રક જીવોને દુઃખમુક્ત ન કરો તો અન્ય અલ્પજીવ અલ્પશક્તિવાળા જીવો શું દુઃખમુક્ત કરનાર છે? હે સર્વ પ્રપંચથી પર પરમાત્મન! આપ જેમ નિરોધ છો તેમ અમને પણ નિરોધ કરો. જે કારણોથી અમને કાર્યકારણભાવરહિત સ્વચ્છાથી આપ આ વિશ્વઉપાધિવાળા છતાં અસંગ છો તે કારણ કે તે સત્તાને અમારામાં પ્રાદુર્ભાવ કરે કે જેથી અમે પણ આ વિવિધ ઉપાધિના સુખધવાળા છતાં પણ આપની પેઠે અસંગ રહી સુખરૂપ રહીએ. હે સુખોદધિ! આપ કે જે સુખના અધાર સમુદ્રરૂપ છો તેમાંથી આ દુઃખરૂપ વિશ્વકલ્પિત ક્યાંથી અને ક્યા નિમિત્ત કે ઉપાધન કારણથી પ્રકટતી પ્રતીત થાય છે એ સમજી શકાતું નથી. આ દુઃખ કે જે કોઈને પણ પ્રિય જણાતું નથી, તે સર્વની પાછળ ક્યા કારણથી આવી લાગ્યું છે અને તેનો ક્યા ઉપાયથી નિરોધ અંત આવે એ મારા સરખા વિષયામુક્ત મનુષ્યને તો વિચાર કરતાં પણ લક્ષમાં આવતું નથી. આ સંસારરૂપ રૂક્ષ જેનાં મૂળનો કે શોધવો અંત ભાગ્યે નથી તેની ક્યા વજીરૂપ કુદારવડે કાણે ક્યારે નાશ કરવો તે સમજાતું નથી, તેમ જ આ માર્ગ પ્રાપ્તિપદન પણ હવે ક્યારે અને કેવે પ્રકારે ઉદારશે એ પણ મારાથી કળી શકાતું નથી. આપ જ મને આ માર્ગનથી મુક્ત કરાવને સમર્થ છો. હું કે જે હજી વિવિધ આશનો બરેલો છું તે આ કારણરૂપમાં શાંતિથી રહી શકના સમર્થ નથી. હે દીનવત્સલ! હે કષ્ટિય, જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો છું તે કાઈના સમીપ પણ દીનત્વ દેખાડવા યોગ્ય નથી. તથાપિ આપ કે જેમના સમીપ સંપૂર્ણ પ્રાણિએ દીનત્વ દાખવવા વિના છટકો નથી

તેમના સંગીય દીનત્વ દેખાડવામાં હું બધ સમજતો નથી. આ જનસમૂહમાં વિવેકી પુર-
 પોનો એવો નિયમ છે કે જેનાથી આપણા દુઃખને અંત આવે એમ હોય તેના સમુખ
 ન દીન મુખ કરી દુઃખને પ્રકટ કરવું, ઈતર સમુખ કરવું નહિ, એ નિયમનું પણ આશ-
 યી ઉદ્ધેધન થયું હોય એમ હું ધારતો નથી. કારણ કે આપ જ સર્વ દુઃખનો સંહારક
 છો. હે વિશ્વવ્યવસ્થાપક ! આપ જ સંપૂર્ણ પ્રાણિપદાર્થની તથા તેમની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિના નિયમ
 માનની ધ્યંવંસ્થા કરનાર છો, જેથી આપવિના હવે મને યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં જોડવાની અન્ય
 કોણું વ્યવસ્થા કરી શકનાર છે કે તેના પ્રતિ હું મારા ઉદ્દગાર કાઢી ઉદ્ધ શાંત કરું. હે કર્મ-
 દ્વજપ્રદાતા ! આપ જ વિહિતઅવિહિત સમગ્ર કર્મના દ્વલને યથાકાલે યથાનિયમે પ્રવૃત્ત યથા-
 પ્રવર્તાવનાર છો તે આ મારાં કર્મદ્વજરૂપ પ્રાપ્તગંધને તોડનાર કાઠી, મારા અન્ય કર્મને આપ
 જ પ્રેરો કે તેથી હું સત્વર મુક્ત થાઉં અને કદાચિત્ તેવું કોઇ કર્મ તત્કાલ વિધમાન ન
 હોય તેો આ આપના અભિમુખ થયેલી આ દ્વલની વૃત્તિના સદ્વ્યાપારના દ્વલને પ્રવર્તાવીને
 મને મુક્ત કરો. આતુર આશાવાનને રાક્ષાશયનું જાન હોતું નથી, તેથી ગમે તેવી યાચ-
 નાથી પણ તે દોષવાન ગણાતો નથી. તેમ છતાં પણ આપ તો સર્વ કરવા સમર્થ છો
 જેથી આપના પ્રતિ આ પ્રકારની આશા બાંધવી એ અનુચિત નથી જ, આ સંસાર
 એક પક્ષથી જેતા અંધના મેળાજેવો છે. જેમ અંધ પ્રાણી બીજા અંધ પ્રાણિને પો-
 તાનો દોરનાર-ગણીને યાત્રે અને તે અન્ય અંધ પણ ખળતાથી પોતે દેખતો તથા પ્રથમ
 અંધનો દોરનાર છે એમ જણવી પોતે તે અન્ય અંધને દોરીને અંતે પોતે તથા તે, અને
 ાકામાં પડે છે તેમ આ જગતમાં સર્વ સ્થલે હોય એમ બાસે છે. યથા જોવા મારી
 આશા રાખે છે કે એ મારા દુઃખને ટાળશે, અને હું બીજાની રાખું છું. રંકધી તે રાગ-
 ચર્ચત સર્વ એકબીજાની આશામાં ને આશામાં દિવસો કાઢતા જણાય છે. આ સંપૂર્ણ પ્રા-
 ણિઓ પોતાંથી કાઢ શ્રેષ્ઠ છે એમ માને છે, અને તે શ્રેષ્ઠ પદની આશા રાખે છે, જેથી
 આશાના પાશમાંથી પ્રાણિઓને મૂટવું દઢિન છે. આશા બાંધવા છતાં પણ પેલા અંધની
 પેટે અંતે આશારહિત જ થવાનો સમય આવે છે. આમ છે માટે હે વિશ્વેશ્વર ! આપ
 જ એક વસ્તુતઃ સર્વની આશાનું સ્થાન છો. આપ સર્વજ્ઞવિના સર્વની આશા કોણું પૂર્ણ
 કરવા સમર્થ છે ? કોઇ જ નહિ. અમે જોવો આ દીનત્વથી છૂટીએ એવો મારો આપ
 વિના અમને કોણ કાઢી આપે ? આ અમને દીનત્વ રાથી પ્રાપ્ત થાય છે એનો જવાબ
 હું વિચાર કરું છું સારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ વિષયમુખની શ્રાવણા એ જ દીનત્વ તથા
 દુઃખની આપનાર છે. આ વિષયમુખથી અતિરિક્ત પુરોષને દીનતા તથા દુઃખ સ્પર્શ પણ
 કરી શકે એમ નથી. હે દીનવત્સલ ! આપ મારી દીનતા તથા દુઃખને દૂર કરીને મને
 મુક્ત કરો. આપના સ્પર્શને યથાવત્ ન જાણનાર હું આ મોહમગ્નમાં સપડાયા છું. આપને
 વસ્તુતઃ અનુભવનાર આ પ્રપંચને અનુભવતા નથી, એમાં સિદ્ધ પચનો સાંભળવામાં છે,
 પણ તેની યથાર્થતા મારા અનુભવમાં આણવાને તો આપ જ સમર્થ છો. આ સંસાર
 એક મંતુષ્યોને અધોરા દૃષ્ટ જેવો છે, અને આપને ન જાણનાર સર્વ અંધમનુષ્યો
 નેત્રહીન અંધ પ્રાણીમં છે એમાં સંદેહ નથી. આપપ્રતિનો શુદ્ધ પ્રેમ જ આ મંતુષ્યોને

ખરી નેત્ર આપનાર છે, અને તે સાચાં નેત્ર જ આપને પ્રલક્ષ અર્થાત્ જેમ હો તેમ અનુભવવા સમર્થ કરે છે. હે દેવાધિદેવ ! આપને જે જે વિધિથી જાણવા થતે છે તથા જે વિધિથી આપની સ્તુતિ કરવી થતે છે તે વિધિને હું જાણુનો નથી, માટે મારા અધિવેદ માત્રને આપ દક્ષતા કરજો.

હે મહાત્મન ! આ વિગેરે અનેક સ્તુતિવચનોને રાત્રિના આરંભમાં તથા અંતમાં અને દિવસના આરંભમાં તથા અંતમાં બોલતો, અને કષ્ટમાં તે કષ્ટમાં રાત્રિદિવસને વ્યતીત કરતો. પણ લાંથી છૂટવાના દારને જાણી રાજ્યો નહિ. ઘણા દિવસો વ્યતીત થયા સારે વળી એક દિવસે મને બારે ઉદ્દેગ થયો. નેત્રમાં જલનો ધારાઓ વહેવા લાગી. મને જીવવાનો તિરસ્કાર ઉપજ્યો. કોઇ પ્રકારે પણ મરણને સ્વીકારવા ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. અને આ પ્રકારના વિચારને વશ થયો. અરે ! પિત્તાર છે અને તથા મારા જ્ઞાન સ્વભાવને કે હું જિયોને હાથે પંકડાઈને કેદી થયો છું ! હું મદંમતિ તે દિવસે મરણથી બચ પામીને એમને શરણુ થયો મેં આજે મરણને ઇચ્છું છું તો તે જ સમયે જો મરણનું જાપ ન ખરીને તે જિયોનાં હાથનાં હથિયારને જલથી લદ્ધ લદ્ધને તે વડે તેમને હણીને ચાલતો થયો હોત. અથવા તો તેમને હાથે હણાઈ ગયો હોત તોપણ આજપર્યંત મારે આ કારાગૃહનું કષ્ટ જે જીવતાં નરકના કુંડોને અનુભવ આપે છે તે ભોગવતું પડત નહિ. એક મરણીયો હજારને બારે છે' એ કહેવત ખરી થાત, અને તે જિયો બચ પામી ભાગી જાત. પણ અરે ! મેં તે સમયે સ્ત્રીહલાનો પ્રસંગ આવવાતા બચથી કાંઈ જા. કશું નહિ. હવે પશ્ચાતાપ કરવાથી શું ફલ છે ? આ શિક્ષાકાર પણ ઉઘડે એમ નથી. હવે કયા ઉપાયથી હું બહાર નિકળું ? મારી પ્રવાસની મર્યાદાનો કાલ અત્ર જ વ્યતીત થઈ જશે તો પછી હું અદિથી છૂટીને પણ શું મારા અથવા કોઈનાં મનોરથ પૂર્ણ કરનાર છું ? અહા ! આ વિશ્વપ્રપંચ અજ્ઞાવનારી સત્તા પણ કોઇ વિજક્ષણ છે ! આશામાં તે આશામાં રાખીને જીવેને દગ્ધ કરે છે ! જીવેને જેટલી આશાઓ ઉપજે છે એટલી પૂર્ણ થતી એ તો સંભવનું જ નથી, સારે એ પણ શું કરે ? હશે હવે તો મારે સખગા વિચાર છોડીને મરણને આહરીને છૂટવાનો ઉપાય કરવો. ન છૂટાય ને પ્રાણુ જાપ તો પણ આ કષ્ટથી તો છૂટ્યા જ ગણાશે. આ વિગેરે વિચાર કરતો હું તે શુદ્ધમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. માર્ગ-શોધેથી પણ જડયો નહિ. એટલામાં દેવગતિથી પેલી જિયોમાંની કેટલીએક તે જગ્યાએ આવીને મને જોવા લાગી, તથા લગાર પ્રસન્ન મનથી મારા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને પરસ્પર કહેવા લાગી. એ કહેવાની મતમથ મને એવી સમજાતી હતી કે આ પુરુષ હવે હારીને સિધ્ધિ થયો છે તે પરણવાં કમ્પુસ થશે, અને આપણી મરણપ્રમાણે કમ્પુસ કરશે. માટે હવે આપણે એને બહાર કાઢીએ. આપ્રમાણે વિચાર કરીને તે જિયો તાલણુ જતી રહી. આમ થવાથી મને એ યોડી કાણુમાં પણ પ્રથમ છૂટવાની આશાથી હર્ષ અને પછી જયન કાયમ રહેવાની શંકાથી શોક પ્રતીત થયો. પુનઃ પૈય-રાખીને ઈશ્વરમાં ચિત્ત જોડીને સ્તુતિવચનો બોલતો બેઠો. યોડી વાર સ્તુતિવચનોને બોલ્યો એટલામાં એકદમ શુદ્ધતા દારઉપરની ધિક્કા ઉપડી અને મોટો પ્રકાશ અદ્ભુત આજ્યો. હું તતકાણુ ઉઠીને તે દારસમીપ ગયો. તે જિયોમાંની એ જિયોએ મારા બે

હાથ ઝાલીને મને બહાર આપ્યો. પ્રથમની પેઠે જ તે ઉત્તમ સરખી સદૃશ શરીરવાળી સ્ત્રીઓ અને વીંટળાઈ વળી; હું પણ શત્રુવિના નિરાધારસરખો નિર્મલપણે દીનવત્ ઉભો રહ્યો. પુનઃ પૂર્વવત્ પેલી કન્યા તથા વૃદ્ધ ડોસી સમીપ આવી, અને બેસવાના સ્થાનમાં બેઠાં. અને પણ નિયમિત સ્થાનમાં બેસાડવાને સ્ત્રીઓએ હાથ ઝાલી દોરવા માંડ્યા. હું પણ અને પ્રસન્નતા દેખાડતાં આનાકાની કરતાં તે સ્ત્રીઓના અગ્રથી તણાવો તે આસનપ્રતિ ગયો. હું આનાદર કહું છું અને તે સ્ત્રીઓ અને બધી બેસાડવા. યજ્ઞ કરે છે. એટલામાં એક દિશાથી મોટો શોરખંડાર સંભળાવા લાગ્યો. જે વેળા અને પકડી લાવ્યા હતા, તે વેળા જ્યાં હર્ષની ગર્જના થતી હતી તેવી ગર્જના સમીપ આવતી સંભળાવા લાગી. સહનું ચિત્ત તે પ્રતિ વળ્યું. મારો હાથ ધરનારી સ્ત્રીઓનું ચિત્ત પણ તે તરફ વળ્યું તેથી તેમના હાથનું બધું પણ ચિત્તના વલ્લભુસાથે ખીછ તરફ વળ્યું. ક્રમે કરી તેમના હાથ શિથિલ અર્થાત્ ફૂલેલ થયા અને જે ધીરથી મારા હાથ તેમના હાથમાંથી સરકાવી લીધા. પેલી ગર્જના થતી સમીપ આવી. વૃક્ષની ધટામાંથી ગર્જના કરતું સ્ત્રીઓનું વૃક્ષ બહાર માર્ગમાં આવ્યું. દૃષ્ટિએ પડતાં તત્કાલ મારી નક્ષામાં રહેલી સઘળી સ્ત્રીઓ તે તરફ આનંદની ગર્જના કરતી દોડી, અને હું છૂટાં ઉભો રહ્યો. જે દૃષ્ટિ કરી તો મને જણાયું કે કોઈ બે પ્રવાસી પુરુષોને તેઓ મારી પેઠે પકડી લાવનાં હતાં. તેમને બેઠને તથા સર્વનો મારા પ્રતિ અલક્ષ જાણીને હું માફ માત્ર સંભળીને એક આગ્રુથી મારે પડ્યો. ત્વરાથી આલતાં પાછળ જોતાં બધાંજાળા ઉદયથી મરણ્યો આદર કરીને ઇંદનું સ્મરણ કરતો માર્ગ કાપવા લાગ્યો. આગળ આલતાં દૃષ્ટિએ ન પડું એવી વૃક્ષની ધટામાં પ્રવેશી ગયો. તેમની મારી પરસ્પરની દૃષ્ટિ પરસ્પર ઉપર પડવાનો અસંભવ જાણીને પછી તો હું મૃગની પેઠે ફાળ બરતો નાસવા લાગ્યો. આશરે એક પ્રહર દોઝા પછી પાછળ જોતાં બધું ચિહ્ન જણાયું નહિ ત્યારે મને લગાર શાંતિ પ્રતીત થઈ, તથા એમ સમજ્યું કે હવે તે લોકો મારી પાછળ બાગે જ આવશે આમ છતાં પણ ભયના અનુભવવાળો હું ભૂલમાં ન રહેતાં આગળ વેગથી પળવા માંડ્યો. રાત્રિની સંધિપર્યંત પળ્યો. પછી એક સારા મોઠા નિષ્કંટક વૃક્ષઉપર ચડીને વિશ્રામ લેતો બેઠો; અને ઈશ્વરસ્મરણ કરવા લાગ્યો. સ્મરણ કરતાં ચિત્ત અલાપમાન થઈ વિચાર ચાલવા લાગ્યા.

‘અહોહો ! આ સંસારભ્રમ આશ્રય પમાડે એવો છે ! ઈશ્વરની કૃપા અપાર તથા ન કૃપા સઘાય એવી છે. એકને બંધનથી છોડવે છે. અને એકને બંધનમાં નાખે છે. એકને સન્નમાં બેઠે છે અને એકનો ગૃહસ્થાશ્રમ તોડે છે. એકને જન્મ આપે છે અને એકને મરણ આપે છે. એકને મરણની શાખાથી ઉગારી લે છે અને એકને મરણની શાખામાં સુવાડે છે. એકને રોગ આપે છે અને એકનો રોગ દરી તેને નીરોગ કરે છે. એકનો વિવાહ તોડે છે અને એકનો વિવાહ કરે છે. એકને ધનવાન કરે છે અને એકને નિર્ધન કરે છે. એકને પુત્રવાન કરે છે અને એકને અપુત્રવાન કરે છે. એકને રાગી કરે છે. અને એકને વિરાગી કે લાગી કરે છે. એકને અરણ્યસેવન કરાવે છે અને એકને મદાલવમાં રથાપે છે. આનંદ

હાહા! તારી કળા અત્યુર્લનીય છે, આ પ્રકારની વિચિત્ર સ્વભાવવાળી કલાને ધારણ કરી રાખવાથી હું વિસ્મયિતા! તમને શો લાભ અને શી હાનિ છે એ જાણું જતું નથી. હું મહામતિ મને પોતાને પડતાં સંકરોના ત્રાસથી ત્રાસીને કહું છું કે હું જગદાધાર! આપ આ વિષયમાં સર્વ પ્રાણિને મનગાંઠિત કૃષ્ણ આપીને તમ રાખો તો આપને શી હાનિ છે? હું સર્વેશ્વર! આપના જંઝારમાં કયા પદાર્થનો તોટો છે કે આ પ્રકારે કરકસરથી દિવસ કાઢો છો? જેમ કોઈ કૃષ્ણ ધનવાન પિતા પોતાની પુત્રપુત્રીકૃષ્ણ પ્રજાને સક્રિયમાત્ર છતાં પણ ઇચ્છિત પદાર્થ ન આણી આપીને તેમનાં મન દુઃખવે છે તેમ આપ પણ આપની આ પ્રજાને અસંતોષમાં રાખો છો. હું સર્વવ્યાપી જેમ તે કૃષ્ણ પિતા આ લોકમાં નિર્દાને પાત્ર ઠેરવે છે, તેમ મારા સરખા મહામતિ આપ નિર્દાષને પણ આવા નિમિત્તથી નિર્દાષ પાત્ર ઠેરવે છે ને સંદોષ મંશે છે. આપના સંદોષ ગણાવાથી આપ સમર્થને હાનિ નથી તથાપિ તેમ કરવાથી લાભ પણ દૃષ્ટિએ આવતો નથી; માટે હું દયાના સમુદ્ર દીનનાથા હવે તો આપ ઉદારશક્તિથી સર્વને ઇચ્છિત આપો. હું જાતાં આમ છતાં પણ આપ કે જે કોઈનું અહિત કરતા નથી તે શી હેતુથી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સહન કરો છો એ સંશયમાં જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને એ જ જણાય છે કે આપની કલાવડે જે યત્ન કરો તે યોગ્ય જ યત્ન કરો. હું આપને યોગ્યયોગ્ય પ્રવૃત્તિ શિખવવા સમર્થ નથી.

હે સાધા! આ વિગેરે અનેક તર્કવિતર્કને કરતાં મેં ક્ષણે બય, ક્ષણે હર્ષ, ક્ષણે શોક એમ વિવિધ વિકારોને અનુભવ કરતાં રાત્રિ ચતીત કરી. પ્રાતઃકાલના સંધિએ પ્રથમ ઇંદ્ર સ્મરણ કરી પેલા પાત્રમાંથી અત્રજ્ઞ મેળવી લેઈ પરવારીને પછી વૃક્ષથી ઉતરીને ત્વરાથી ચાલવા માંડ્યું, જેમ જેમ આગળ ચાલવા લાગ્યો તેમ તેમ મનમાં નિર્ભયપણે જણાવા લાગ્યું. આસપાસ જોતાં પૃથ્વી પણ સ્મરણીય જણાવા લાગી. ચિત્તની પ્રસન્નતા રહે એવા પંક્ષિઓના મધુર સ્વર કંઈને સ્પર્શ કરતા બાસવા લાગ્યા. જ્યારે એક સરખા વેગથી મધુ પ્રવરે હું ચાલ્યો ત્યારે મને મનુષ્યોને તથા વાહનોને નિરંતર વહેવાનો રાગમાંજ જણાવા લાગ્યો, તે માંજ ચઢનાં મનુષ્યોની આવૃત્ત ધત્તી જણાઈ. કૂવા, વાવ, તથા વિસામા દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યા. ધણે દિવસે મને સરસ મનુષ્યનાં રૂશન યવાથી તથા આમ જોવાનાં સંધિનું બાન યવાથી મારા મનમાં ધણી પ્રસન્નતા જણાઈ. હું મનુષ્યોને જોઈને તેમાંનાં કોઈ વિવેકીને દિવસ, માંસ, તથા સંવત્સર પૂછવા લાગ્યો, અને આ ગુહામાં એ કેટલા દિવસ કાંઠયા તેનો અંશરૂપ દિસાખ કરવા લાગ્યો. એમ કરતાં ચાલતાં સંધ્યાકાલનાં સમયે એક આમ સમીપ આવી પહોંચ્યો. પ્રસન્નતાથી એક પાંચશાબામાં ઝુકામ કરી નિવૃત્તિએ નિદ્રા લેવાને એક એકાંત સ્થલમાં સુતો. બચતી નિવૃત્તિથી તથા શ્રમથી તેમ જ ધણી દિવસથી યોગ્ય પ્રકારે ન લેવાયેલી હોવાથી સ્વપ્ન શાંત નિદ્રા આવી. રાત્રિ ક્યાં નિદ્રામાં ગઈ તે

નથી. એવું મુમુક્ષુત્વ અનેક જન્મોમાં કરેલાં ક્રોધિ, મુદ્રિતાવડે પ્રાપ્ત થયેલા ઈશ્વરના અનુ-
ગ્રહવિના, અનાયાસ પ્રાપ્ત થતું નથી. અને એટલા માટે જ તેવી તીવ્ર મોક્ષેચ્છા જેમ-
ને પ્રાપ્ત નથી તેવા મંદ અને મધ્યમ અધિકારીઓને ગુરુશુશ્રૂષાદ્વારા ગુરુપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી,
આ બ્રહ્મવિદ્યાર્થ ફલને પ્રસવનારી મોક્ષેચ્છાને સર્વ પ્રકારે પ્રવૃદ્ધ કરવા શ્રીમન્મહારાચાર્યસર-
ના આપ્તપુરો પશુ આરંભમાં જ બોલેછે:—

મન્દમધ્યમરૂપાપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિના

પ્રસાદેન ગુરોઃ સેયં પ્રવૃદ્ધા સૂચતે ફલમ્ ॥

(એ મોટા પામવાની ઇચ્છા પ્રથમ મંદ કે મધ્યમ હોય તો પણ વૈરાગ્યથી, શમ-
આદિથી અને ગુરના પ્રસાદથી પ્રવૃદ્ધ થઈ ફલને આપે છે).

અને એ જ પ્રકારે શ્રી યોગવાસિષ્ઠમાં પણ સ્થલે સ્થલે આ શ્રીસદ્ગુરની ભક્તિની
આવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરાઈ છે. ત્યાં આ જ્ઞાનની સમ ભૂમિકાઓનાં સ્વરૂપ બાંધતાં આરં-
ભની પ્રથમ ભૂમિકામાં આવેલા સાધકના વર્તનમાં આ સત્પુરોની સેવા પ્રધાનપણે વર્ણાઈ છે.

મનસા કર્મણા વાચા સજ્જનાનુપસેવતે

યતઃ કુતશ્ચિદાનીય જ્ઞાનશાસ્ત્રાણ્યવેક્ષતે ॥

મન, વચન અને કર્મથી (આ કર્મમાં સર્વ પ્રકારની પરિચર્યાનો સમાવેશ થાય છે)
શ્રીસદ્ગુરુપ સન્નિવેશનો તે સેવા કરે છે. જ્યાં ત્યાંથી (સેવામાં ઉપયોગી ધનાદિક) લઈ
લાવી (મહાત્માઓની સેવા કરતાં તેમના મુખથી શ્રવણદ્વારા) જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે.

અને આ સત્પુરોની સેવા કરનાર જ-અને આજે જેમ ઘેર ઘેર સ્વતંત્રપણે વેદાંત-
શાસ્ત્રનું અવલોકન કરે છે તેમ નદિ પાસે તે સત્પુરોદ્વારા જ જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરનાર
પુરૂષ જ-પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા કહેવાય છે, અન્ય નદિ એ દર્શાવવાને પુનઃ કહે છે કે:—

સ ભૂમિકાવાનિત્યુક્તઃ શેષઃ સ્વાર્થ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પૂર્વોક્ત આચરણવાળો પુરૂષ જ પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે, બાકી
(ઉપરના બોધા ડાળને તો) વિદ્વાનોએ સ્વાર્થ માય જ કહેલો છે. વળી સત્પુરો તથા
શ્રીગુરની સેવાથી જ આ વેદાંતશાસ્ત્ર સરદસ્ય સમગ્રાય છે, એ દર્શાવવા પુનઃ કહે છે કે:—

ઇત્યં ભૂતમતિઃ શાસ્ત્ર ગુરુસજ્જનસેવનાત્

સરહસ્યમગ્રેપેણ યથાવદધિગચ્છતિ ॥

આ પ્રકારની મતિવાળો મહાત્મા, શાસ્ત્ર, ગુરુ અને સજ્જનના સેવનથી રહસ્યસદિત
સંપૂર્ણ બરાબર સમજી લે છે.

*** દુર્લભં ત્રયમેવૈતદ્દેપાનુગ્રહદેતુકમ્**

મનુષ્યત્વં, મુમુક્ષુત્વં મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥ શ્રીચિવેકચૂડામણિ ॥

મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષુત્વ અને મહાત્મા પુરોનો આશ્રય, એ ત્રણ પદાર્થો દુર્લભ છે. એ
ત્રણ પદાર્થો ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ મળે છે.

થવામાં અસંભવનો સિદ્ધાન્ત સુદૃઢ જ રહે છે. અને એ જ કારણથી બગવાન શ્રીમદ્ગં-
કરાચાર્યે પણ આ સદ્વિધાની પ્રાપ્તિઅર્થે વર્ણુવા સાધનપંચકમાં સદ્વિદ્વાનુપસર્પ્યતાં પ્રતિદિન ત-
ત્વાદુકે સેવ્યતામ્ * તથા શ્રીવિવેકચૂડામણિમાં

તમારાધ્ય ગુરું ભક્ત્યા પ્રહુ પ્રથય સેવનૈ:

પ્રસન્નં તમનુપ્રાપ્ય પૃચ્છેજ્ઞાતવ્યમાત્મનઃ ॥†

આદિ પ્રામાણિક વચનો વડે, તથા શ્રીભગવદ્ગીતામાં શ્રીવ્યાસભગવાને જ્ઞાનનાં સાધન વર્ણુવતાં
આચાર્યોપાસનં શૌચંમ્ આદિ વચનવડે તથા શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં શ્રીવાલ્મીકિએ મક્ત્યા સતામાત્મ
વિદાં યદગ્ર આદિ વચનવડે બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ આચાર્યની પરિચયોની જ્ઞાનનાં સાધનમાં
ગણના કરી છે. વળી સમગ્રાત્મમાં તો જેની વાસના અર્ધાત્ પદાર્થવિષયક સંપૂર્ણ કામના-
ઓ સિધિલ યર્થ જઈ કેવલ તીવ્ર મોક્ષેચ્છા જ અવશેષ રહેલી હોય છે એવા સાધકને આ
જ્ઞાનના અધિકારી ગણ્યા છે, તો તેવા ઉત્તમોત્તમ અધિકારીમાં પ્રકટલી અન્ય સદ્ભક્ષ્યાની
નિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષની તીવ્રેચ્છા સામાન્ય જીવોમાં કેવલ સ્વપ્રયત્નદ્વારા ઉદ્ભવવી સંભવતી

* સત્સવરતુ જે બ્રહ્મ તેને જાણનાર શ્રી સદ્ગુરુની સમીપ પ્રતિદિન જાણું અને તેમની
પાદુકાની સેવા કરવી.

† ભક્તિથી, નમ્રતાથી વિનયથી અને સેવનથી તે શ્રીસદ્ગુરુનું આરાધન કરીને તે-
મને પ્રસન્ન કરીશોતેમની સમીપ જઈ પોતાને જાણવાયોગ્ય છે તે, તે સાધક પૂછે.

અપ્રમાનેત્વમદાંભિત્વમાર્હિસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્વૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ

અમાનિપણું, અદભિપણું, અહિંસા, ક્ષાંતિ આનંદ, બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ આચાર્ય-
શ્રીની ઉપાસના, શાચ, સ્વૈર્ય અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ આદિ, આ જ્ઞાનનાં સાધનો છે

સ પૂજનોપઃ સ સ્તુત્યોઃ નમસ્કાર્યઃ સ ધત્તતઃ

સ નિરીક્ષ્યોભિવાદ્યથ વિભૂતિવિજ્રવૈષિણા ॥

ન યજ્ઞ સીર્ષેર્નતપઃ પ્રદાનૈ રાસાદ્યતે તત્પરમં પવિત્રમ્

આસાદ્યતે ક્ષીણ ભવામયાનાં ભક્ત્યા સતામાત્મવિદાં યદગ્ર

(યોગ૦ વા૦ નિર્વાણ૦ પ્ર૦ પૂર્વાર્દ્ધ.)

ઐશ્વર્ય અને વિભવોત્તીર્ણપ્રદ રાખનાર પુરુષે એ (જ્ઞાનનિદ્ર પુરુષ જ) પૂજવા
યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, નમસ્કાર કરવાયોગ્ય છે, ચતુર્થી દર્શન કરવાયોગ્ય છે,
અને અભિવાદ કરવાયોગ્ય છે.

† † ઈદ્વાકુ રાજના જેમનો સંમારૂપી મહાબાહી ક્ષીણ યર્થ ગયો છે, એવા તત્ત્વવિ-
વસત્પુરુષોની ભગિતવડે જે પરમપવિત્ર પદ મળે છે તે ચતુર્થી, ત્રીયોથી, તુષોથી કે દાનોથી
મળતું નથી.

નથી. એનું મુમુક્ષુત્વ અને જ્ઞાનમાં કહેલાં કોટિ સુફોતોપડે પ્રાપ્ત થયેલા ઈશ્વરના અનુ-
બ્રહ્મવિનાશ અનાયાસ પ્રાપ્ત થતું નથી. અને એટલા માટે જ તેવી તીવ્ર મોક્ષેચ્છા જોમ-
ને પ્રાપ્ત નથી તેવા મંદ અને મધ્યમ અધિકારીઓને શુદ્ધશુભ્રૂપદારા શુદ્ધપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી,
આ બ્રહ્મવિચારપદ્ધતિને પ્રસવનારી મોક્ષેચ્છાને સર્વ પ્રકારે પ્રત્યક્ કરવા શ્રીમન્મહારાચાર્યસર-
વા આસ્તપુરુષો પણ આરંભમાં જ બોધે છે:—

મન્દ મધ્યમરૂપાપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિનાં

પ્રસાદેન ગુરોઃ સેયં પ્રવૃદ્ધા સૂચયતે ફલમ્ ॥

(એ મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા પ્રથમ મંદ કે મધ્યમ હોય તો પણ વૈરાગ્યથી, શમ
આદિથી અને ગુરના પ્રસાદથી પ્રવૃદ્ધ થઈ ફલને આપે છે).

અને એ જ પ્રકારે શ્રી યોગવાસિષ્ઠમાં પણ સ્થલે સ્થલે આ શ્રીસદ્ગુરની ભક્તિનું
આચર્યકતા પ્રતિપાદન કરાઈ છે. લાં આ જ્ઞાનની સમ ભૂમિકાઓનાં સ્વરૂપ બાંધતાં આરં-
ભની પ્રથમ ભૂમિકામાં આવેલા સાધકના વર્તનમાં આ સત્પુરુષોની સેવા પ્રધાનપણે વર્ણવેલી છે.

મનસા કર્મણા વાચા સજ્જનાનુપસેવતે

યતઃ કુતશ્ચિદાનીય જ્ઞાનશાસ્ત્રાણ્યવેક્ષતે ॥

મન, વચન અને કર્મથી (આ કર્મમાં સર્વ પ્રકારની પરિચર્યાનો સમાવેશ થાય છે)
શ્રીસદ્ગુરુપ સજ્જનોની તે સેવા કરે છે. જ્યાં લાંથી (સેવામાં ઉપયોગી ધનાદિક) લઈ
આવી (મહાત્માઓની સેવા કરતાં તેમના મુખથી શ્રવણદ્વારા) જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે.

અને આ સત્પુરુષોની સેવા કરનાર જ-અને આજે જોમ ઘેર ઘેર શ્વતંત્રપણે વેદાંત-
શાસ્ત્રનું અવલોકન કરે છે તેમ નહિ પણ તે સત્પુરુષોદ્વારા જ જ્ઞાનશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરનાર
પુરુષ જ-પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે, અન્ય નહિ એ દર્શાવવાને પુનઃ કહે છે કે:—

સ ભૂમિકાવાનિત્યુક્તઃ શેષઃ સ્વાર્થ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પૂર્ણકૃત આચરણવાળો પુરુષ જ પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે, બાકી
(ઉપરના બોટા ડોળને તો) વિદ્વાનોએ સ્વાર્થ માત્ર જ કહેલો છે. વળી સત્પુરુષો તથા
શ્રીગુરની સેવાથી જ આ વેદાંતશાસ્ત્ર સરહસ્ય સમગ્રય છે, એ દર્શાવવા પુનઃ કહે છે કે:—

ઈત્યં ભૂતમતિઃ શાસ્ત્ર ગુરુસજ્જનસેવનાત્

સરહસ્યમરૂપેણ યથાવદધિગચ્છતિ ॥

આ પ્રકારની મતિવાળો મહાત્મા, શાસ્ત્ર, ગુરુ અને સજ્જનના સેવનથી સરહસ્યસંદિત
સંપૂર્ણ બરાબર સમજ લે છે.

* દુર્લભં પ્રયમેયં તદ્દેવાનુગ્રહદેતુકમ્

મનુષ્યત્વં, મુમુક્ષુત્વં મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥ શ્રીવિવેકચૂડામણિ ॥

મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષુત્વ અને મહાત્મા પુરુષોનો આશ્રય, એ ત્રણ પદાર્થો દુર્લભ છે. એ
ત્રણ પદાર્થો ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ મળે છે.

આ વિગેરે અનેક પ્રમાણે, શ્રીસદ્ગુરની પયરીયા એ જ આ સમજાવતીપ્રતિષ્ઠાદિતિ
બલવિધાનો સરહસ્ય બોધ યવામાં હેતુબૂત છે એ સિદ્ધ કરવા અંત આપી શકાય.
હવે પરિચય જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ યવામાં હેતુબૂત હોવાનાં કારણવિષે સંક્ષેપમાં
વિચારીએ.

સાં સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનમ્ (સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે) આદિ વચ-
નોંવડે સત્વગુણ જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિમાં કારણબૂત છે. જે અંતઃકરણમાં રજોગુણ
તથા તમોગુણ તથા તેમનાં કાર્યની પ્રજ્ઞ સત્તા પ્રવર્તતી હોય છે તે અંતઃકરણ જ્ઞાનની
અભિવ્યક્તિને માટે સર્વથા અયોગ્ય જ છે. એટલા માટે રજોગુણી તથા તમોગુણી પ્રજ્ઞએ
પોતાને પ્રાપ્ત ગુણોના અભિભવાયે પોતાના પ્રાપ્ત સ્વભાવથી થતી ક્રિયાઓને પરિવ્રજ ઉત્તર
ગુણની ક્રિયાઓનું સેવન કરવું જોઈએ; અર્થાત્ તમોગુણી પ્રજ્ઞએ તામસી ક્રિયાથી વિરામી
રાજસી ક્રિયાને, તેમ જ રજોગુણી પ્રજ્ઞએ રાજસી ક્રિયાથી વિરામી સાત્વિકી ક્રિયાને આ-
દરપૂર્વક સેવવી જોઈએ. અન્યથા ગુણોના અભિભવ કરવા કરેલો બારે પ્રયત્ન પણ નિષ્ફલ
જ થાય છે. આથી કરીને સાત્વિકી ક્રિયાઓનું અનુયાન એ જ, જે જ્ઞાનની હિત્તાવાળા
પુરોને ઉપારય છે તે પછી શાસ્ત્રે વિધાન કરેલી સર્વ સાત્વિક ક્રિયાઓમાં સાત્વિકતમ સ્વી-
કારાએલી, તથા વિચારથી પણ સર્વોચ્છ સાત્વિક જણાતી શ્રીસદ્ગુરની પરિચયાર્પ સં-
તિયાથી થતા મહા લાભ અવિચારથી અથવા પ્રાંતિથી ખોવાસમાન અન્ય અનર્થકર સા-
હસ બીજું કયું છે? પ્રતિપક્ષી આ શુશ્રૂષાને સાત્વિકી ક્રિયા નથી એમ સ્થાપવા મળે તો
એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે. સમજાસે તો પૂર્વે કહ્યું તેમ આ ક્રિયાને જ્ઞાનમાં હેતુબૂત ગણી
તેની સાત્વિકતાને સ્થલે સ્થલે સ્થાપી જ છે. એમ છતાં એ પ્રામાણિક વાંચોને અમાન્ય સ-
ખંતારઅર્થે એ ક્રિયાની સાત્વિકતા કેવા સખલ વિચારથી ધટે છે તે હવે આપણે સંક્ષેપ-
માં અત્ર જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

॥ શ્રી પંચવરદત્તાન્ત ॥

(અનુસંધાન વર્તમાનરૂપના પૃષ્ઠ ૧૮ થી)

જો શાસ્ત્રનો આ પ્રકારનો જ સિદ્ધાન્ત હોય તો શાસ્ત્રકર્તા આ વિધાના અધિકારી-
માટે પ્રથમ વિવેકાદિ આર સાધન શા માટે લખે? તેઓ હૃદય તથા મનનો નિઘહ કર-
વા વિગેરે માટે રામરમાદિ તથા યમનિયમાદિ સાધનો શા માટે લખે? ન જ લખે; પરંતુ
લખ્યાં છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે આ પ્રકારનાં સાધનોદ્વારા અંતઃકરણનો દોષોસહિત નર્મ
કરે નહિ. સાં પર્વત આ વિધાનો પ્રવેશક પણ યતો નથી તો પારંગત તો થાય જ ક્યાંથી?
આ મહાવિદ્યા નિર્દોષ અંતઃકરણમાં પ્રકટીને જ આપણા સત્કલને પ્રકટ કરે છે;
જેથી એક સાધકે સદા આપણા અંતઃકરણને દોષરહિત રાખેવા મતવાળાં યતું, એ પ્રકા-
રનો એ પ્રથમથી કરેલો નિશ્ચય મને અનેક વિચાર કરતાં પણ યથાર્થ જ જણાયો.

આ પ્રકારે અંતઃકરણને સાવધાન રાખતાં છતાં મેં મારા સમીપ આવનાર સર્વ મનુષ્યોને યથાપદિત બોધ, આપવાનો મારો સ્વધર્મ હજીયે નૈહિ. જેમ જેમ મેં સમીપ આવનારને પ્રિય તથા હિતકર એવાં યથાથ વચનોવડે સરલરુણે બુધ્ધોષ આપવાનો વ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો તેમ તેમ અધિક મનુષ્યોની મારા પ્રતિ પ્રવૃત્તિ યવા લાગી.

આ સંસારમાં એવો સ્વભાવ જણાય છે કે જ્યાં અધિક ઉપાધિસંબંધ થાય કે પછી વિવિધ પ્રકારે વિરોધ આવે છે. એ જ કારણથી અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ । અતિ પોરચયાદવજ્ઞા આદિ વચનો વિદ્વાનોના મુખથી નિકળેલાં પ્રતીત થાય છે. વિરોધ યવામાં પ્રાણિઓની વિવિધ કારણોથી બધાએલી મિત્ર મિત્ર પ્રકૃતિ જ કારણરૂપ છે. સમતીય, વિભતીય, તથા સ્વગત બેદ સંપૂર્ણ પ્રાણિપદાર્થમાં છે. અને તેથી જ પ્રાણિપદાર્થમાં વિરોધ પ્રતીત યવાનો સંભવ છે.

મનુષ્ય માત્રની એકસરખી પ્રકૃતિ નથી. પ્રલક્ષ જણાય છે કે સર્વ મનુષ્યની મુખમુક્તા એકબીજાથી સંપૂર્ણ અંશે સમાન નથી. શરીરનો વર્ણ તથા પ્રમાણ પંથુ પરસ્પરમાં બેદ પ્રતીત કરાવતાં જણાય છે. જ્યારે બહારનું દૃશ્ય રૂપ જ સર્વનું સમાન નથી તો પછી ન દેખી શકાય એવું મનુષ્યનું અંતઃકરણ તો ક્યાંથી જ સમાન હોય ? ન જ હોય. અંતઃકરણનો બેદ સંસ્કારના બેદથી હોય છે, અને સંસ્કારબેદથી સર્વની રૂચિ તથા પ્રવૃત્તિ પણ બેદવાળી હોય છે. જે ક્રિયા એકને અનુકૂલ ભાસે તે, અન્યને પ્રતિકૂલ ભાસે. આમ હોવાથી જ્યારે જ્યારે અનુકૂલપ્રતિકૂલ બાવનાનાં પ્રાણિઓ એક સ્થલમાં કે એક પ્રકારના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તેમને પરસ્પરમાં અણુધાત્વના વિરોધ પ્રતીત થાય છે, અને તેથી સમુદાયમાં ક્લેશનો આવિભાવ થાય છે. આ નિયમથી મારા સમીપ આવનાર મનુષ્યોમાં પણ પ્રસંગવશાત્ વિરોધ તથા ક્લેશનો મહાભાવ જણાવા લાગ્યેલા જ્યાં પૂર્વે મારી સમીપતા હોય ત્યાંપર્યંત તો સર્વને અવિરોધ વર્તે, પણ તેમના પરસ્પરનાં અન્ય સંબંધોમાં પ્રસંગવશાત્ વિરોધ યનો. આમ છતાં પણ તે સર્વમાં જેમને મારા મુખથી શુણ્ણદોષનાં તથા વિવિધ પ્રકૃતિનાં તથા પરસ્પરમાં યનાર ક્લેશમાત્રનાં કારણસહિત તે ક્લેશોતાં સ્વરૂપને તથા વિરોધના શમનના વિવિધ વિચારનાં સ્વરૂપને શ્રવણ કરવાનો સમય આગ્યો હતો તેવા વિવેકવાળા સાધકોને તો કદાચિત્ ક્લેશનાં કારણો પ્રતીત થતાં કે તત્કાલ તેના શમનની યુક્તિનો ઉપયોગ કરતા અને અવિરોધીપણે પરસ્પરના સંબંધથી રૂઝવણ લાભ લેતા, અને જેઓ અશ સાધકરૂપ ન હતા પણ માત્ર દેખાદેખી મારા સમીપ આવતા, અને જેમને મારા મુખથી શુણ્ણદોષવિગેરેનાં સ્વરૂપનો તથા સંદિગ્ધારનો તેમ જ આ વિચિત્ર જગત્નાં સામાન્યવિશેષ સ્વરૂપનો શ્રવણસાક્ષાત્કાર થયેલો ન હોતો તેવો મનુષ્યોને તો પરસ્પરમાં ક્ષણે ક્ષણે વિરોધ આવતો, તથા તેઓ તે વિરોધને શમાવવાની યુક્તિથી પણ અચાન હોવાથી તે વિરોધને સત્તર સમાવી શકતા ન હતા એટલું જ નહિ પણ ઉલટા ધૃતપોતાના પ્રાપ્ત દોષોને વશ વર્તીને તેઓ તે ક્લેશમાં પ્રતિક્ષણે વધારો કરતા હતા. શુદ્ધ કારણોથી પણ તેઓ પરસ્પરમાં ક્રમથી ભારે વેર ઉપજાવી લેતા હતા,

૧ અતિ સર્વત્ર ત્યજ્યું. ૨ અતિ પરિચયથી અવગા થાય છે.

અને તેનાં અનિષ્ઠ પરિણામ સંતિદિવસ સહન કરતા પ્રજાળતા હતા. આમ છતાં પણ જે લોકો કોઈ પણ સંતુષ્ટતાના સંબંધિનાના તથા અચ્છાંચના અવસ્થાદિથી અંતઃકરણમાં પડતા સંસ્કારવિનીના હોય છે તેવા ઈતર મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ જેટલાં અવસ્થાનીય કિંમત હોય છે તેટલાં તે લોકનાં ન હતાં. તેઓ ઉત્તરોત્તર સદૃશ સદૃશ સંબંધથી પણ ઉત્તર સંસ્કારોને ધારણ કરતા હતા, તથા ક્રમે કરીને પ્રતિદિવસ પોતાની વર્તણૂકને સુધારવાની રજૂઆતના પતા હતા. પોતાને દોષરૂપ જોઈ જાણીને મનમાં લગતા હતા, જેથી યોગ સમયમાં તેમને પણ સુધરવાનો સંભવ હતો. મનુષ્યમાત્રને સુધરવાના નિયમોમાં એ પણ એક નિયમ છે કે તેણે પોતાના કરતાં વધારે વિદ્યાન, શુભવાન, તથા શુદ્ધિમાન, મંત્રુ જોના, સંબંધમાં વિશેષ સમય વસતું, આ નિયમ તેમને પ્રાપ્ત હતો, કારણ કે જેઠા માન, જોવા નિમિત્તે પણ તેમાંનાં ઘણાખરાને એ સમુદાયને સેવવાનો પ્રસંગ આવતો હતો.

આ પ્રકારે અનેક અનુકૂલપ્રતિકૂલ સ્વભાવનાં મનુષ્યોનો આવવા જવાનો પ્રસંગ વધવાથી, ખાસ એક આપારનો વધારો થયો હતો. તે આ હતો, આવનાર મનુષ્યોને કોઈ પણ વ્યવહારિક નીતિ કે પારમાર્થિક નીતિસંબંધે પરસ્પરમાં ચર્ચા ચાલતી અને તેમાં બે મત પડતા. હાં એક કહે કે માફ ખરું અને બીજો કહે કે માફ ખરું. આમ મત-ભેદ થવાથી તેઓ પ્રસંગે યોગ્ય નિર્ણયચર્ચા તે વિવાદના વિષયને મારા સમીપ લાવતા. તેમને વિવિધ પ્રકારનાં યોગ્ય સમાધાનથી વધાર્ય નિશ્ચયકરણ લાવવાને વિસ્તારથી મારે વિવેચન કરવું પડતું. આમાં પણ મારો કેટલોક સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો.

આ આપાર પણ જનહિતકર હોવાથી હેયરૂપ ન હતો. પણ તેમાં પ્રસંગે એમ થતું કે ઉભયમાંથી એકનો પક્ષ ખોરા હોય અને તેને ખોટો કહેવાનો પ્રસંગ આવે તો તેથી તેના બંધાયલા દુરાચરથી તેને ખોટું લાગતું; અને મારા વિરોધી પક્ષકારનો પક્ષ કરી મારા પક્ષને દોષવાળો કહે છે એવું વિપરીત માન તેને તેની ચિત્તિની દુર્બલતાને લીધે થતું અને તેથી તે ખેદને પ્રાપ્ત થતો. વળી જેના પક્ષને વધાર્ય નિશ્ચય કરવામાં આવે તે પણ પ્રકૃતિવિત્તિની પ્રતિક્ષા કરી વર્તન કરનાર ન હોય તો તે પુનઃ પેલા સામા પક્ષકારને સ્વાભાવ નપૂર્વક કહે કે કેમ હું કહેતો હતો તે જ ખરું હતું કે નહિ? તમારું બોલતું ખોટું છે એ હવે ખરાખર સમજાવું કે નહિ? તમને તો મારા ભાઈ ખરાખર સમજાવું નથી તે ખોટી દેવ કરવાનો સ્વભાવ પડ્યો છે; આવી ખોટી તકરાર હવે કોઈ જોડે કરો તો લગભર જોઈ વિચારીને કરજો, નહિ તો મિથ્યા મૂર્ખ કરજો, કેમ સમજ્યા કે નહિ? આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વચનો તેને સંભળાવે, તેથી તેને પુનઃ દુરાચર થયે, અને પ્રજાણુવચનોનો પણ અનાદર કરે. આ પ્રકારના પ્રસંગ આવે તે ઉપાધિરૂપ જાણતા. પણ બને શુદ્ધિમાન અને દુરાચરવિનાના પુરોમાં ચર્ચા થઈ નિર્ણય કરાવવા આવતા તો તેથી સર્વને લાભ થતો, અને તે ઉભય પણ પ્રસન્ન થતા. તેવા પ્રસંગે ઉપાધિરૂપ જાણતા ન હતા.

ચર્ચાના નિયમને જાણનારા, તથા જલવચર પ્રમાણને સમજનારા તથા દુરાચરવિનાના સર્વે પુરો નિર્વિવાદ નિશ્ચય કરવાને સમર્થ થાય છે. પણ ચર્ચાના વધાર્ય નિયમને ન જા.

જીનારા, પ્રમાણની મોટવતાને ન જાણનારા, પોતાનાં વચનને જ ખરાં કરવાની ઇચ્છાથી દુરા-
મદને કરનારા, તત્ત્વપદાર્થ કે વસ્તુવિશેષવિનાના અસ્થગ્રહણે નિર્વિવાદ નિઃસંક નિર્ણય કરી
સમાધાનને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી.

ધણા મનુષ્યો તો એવા હોય છે કે પોતાની બુદ્ધિ દુર્બલ હતાં પણ પોતાને મોટા બુ-
દ્ધિમાનુ સમજે. પોતે અજ્ઞાનાદિ અતઃકરણવાળા હતાં પોતાને જ્ઞાની માને; પોતે કામકો-
પાદિ દોષોને વરા વર્તનાર હતાં પોતાના મનથી પોતાને કામકોપાદિ દોષોને વરા
વર્તવનાર માને; અનેક પાપના સંસ્કારવાળા પોતાના અતઃકરણને નિષ્પાપ શુદ્ધ માને;
અતઃ ચિત્તચાંચલરૂપ વિદ્યેષ દોષવાળા હતાં પોતાને સ્થિર ચિત્તના નિર્વિદ્યેષ
માને. પોતે અદૃઢ નિશ્ચયવાળા હતાં પોતાને દૃઢ નિશ્ચયવાળા માને. પોતે અપ્રમાણિક
હતાં પોતાને પ્રમાણિક માને. આવિગેરે અનેક દોષના પાત્રરૂપ હતાં પોતાને નિર્દોષ માને.
અને કદાચિત્ કોઈ તેમના દોષને જાણે તો તેના પ્રતિ રોષ ધરે. આ પ્રકારના સ્વભાવવાળા
મનુષ્યોને સત્ત્વરે તો શું, પણ ધણે કાલે તથા યજ્ઞે કષ્ટે પણ આશ્રયથી કર્મોપાસના ક-
ર્યા વિના યથાવત્ બોધ થતો નથી. ધણે કાલે કર્મોપાસનાનો અભ્યાસ સમવાયો અતઃ
શુદ્ધિનો સંભવ યથે દુરામદ છૂટી તે મનુષ્યો નિર્મલ યાય છે.

વળી કેટલાક મનુષ્યો એવા સ્વભાવના હોય છે કે પોતે પોતાને દોષવાનુ જાણે છે પણ
તે દોષ છોડવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, અને તે દોષ છોડવાની સલાહ આપનારને શત્રુવૃદ્ધ
મણે છે. જ્ઞાન પામવાની તથા સુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે પણ જ્ઞાનના તથા સુખના
ઉપાયને કરવામાં પ્રીતિવાળા હોતા નથી. ધણા આજસુ અને પ્રમાદી હોય છે. એ જ પ્રમાણે
અનેક દોષના પાત્ર હતાં તથા પોતાને દોષપાત્ર જાણતાં હતાં પણ દોષથી છૂટવાના ઉપા-
યને, જાણવનાર જાણવે છે, ત્યારે પ્રીતિ કે ઉન્સાદવડે તેને આદરતા નથી. આવા મનુષ્યોને
પણ સરસમાં બોધ થતો નથી. એવા મનુષ્યોને પણ પ્રથમ અતઃકરણશુદ્ધિમાટે કાલ
તથા મોગ્ય પ્રયત્નની અગત્ય હોય છે. તે પ્રમાણે જો સમય તથા પ્રયત્નનો વ્યય કરે તો તેમને
પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં અધિક સુગમતા યાય છે.

કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે તેમને પોતાના દોષનું જ્ઞાન હોય છે, ને દોષોથી છૂ-
ટવાની ઇચ્છા હોય છે, તથા યત્ન કરવાની રત્નિ હોય છે, પણ તેમને સાંપર્ષત મોગ્ય માર્ગ-
દર્શક પ્રાપ્ત થતો નથી સાંપર્ષત તેમને પણ શ્રેષ્ઠ સાધવામાં મોટી વિડંબના રહે છે.

કોઈ કોઈ મનુષ્યોને નિર્દોષ યવત્ત્વ ઇચ્છા, આમદ તથા પ્રવર્તક પ્રાપ્ત હોય છે તથા ધિ
ગૃહી અવરથામાં આતપિતા, સ્ત્રી, કે બહેનઆદિ સ્વજનોના પક્ષથી નાના પ્રકારનાં વિદ્યા
આવવાના સંભવ હોય છે, તે વિગ્રહ પ્રતિજ્ઞાથી તેઓ સત્ત્વર દલિલનાં પ્રાપ્ત કરી શ-
કતા નથી. એ જ પ્રમાણે કોઈને સપ્તમે અનુકૂળતા તથા સ્વજનોના પક્ષથી પણ પ્રતિજ્ઞા
દોષો નથી તો તેમને પોતાના મરીરની પ્રતિકૂલતા અર્થાત્ વ્યાગિમરત મરીર હોવાથી
પારસા, પ્રમાણે યત્ન કરવો સંભવતો નથી એથી તેમને પણ શ્રેષ્ઠ સાધવામાં વિધિ રહે છે.

આ વિગેરે અનેક પ્રમાણનાં વિધિ મનુષ્યોને મધ્યાજ્ઞના માર્ગમાં નોંધે. તે સર્વ વિધિ

ના બનથી મુક્ત રહીને કાર્તિક મનુષ્ય જ-યત્ન આદેશી એક જન્મમાં કૃતકૃત્ય યાચે, પણ અનેક જન્મમાં કૃતાર્થ યાચે અને પણ તે અનેક જન્મે સત્સંસ્કારની પ્રાપ્તિ કરતા અધિક કાલે આ જન્મ મનુષ્ય સંસારથી ઉદ્ધરે છે.

પણ મનુષ્યો તે ઈશ્વરને ન માનનાર યાચે, અને તેઓ મોક્ષના સ્વરૂપને સમજી સ્વીકારતા નથી. એવાનો તે આ દુઃખરૂપ સંસારથી કેટલે કાલે છુટકો થશે એવું કંઈ પ્રમાણ નથી.

આ વિધિ અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો જે સંસારમાં વિવિધાન છે તે સર્વપ્રકારનાં મનુષ્યોનો મારા સમીપ પણ પ્રવેશ હતો. એ માગ સમીપ આવનાર મનુષ્યોનો મેં ત્રણ જોડમાં સમાવેશ કર્યો હતો. ૧ અદ્વાવાન ૨ અર્ધ અદ્વાવાન અર્થાત્ કંઈક અદ્વા તથા કંઈક અઅદ્વાના અંશવાળા મિથ બાવનાં, અને ૩ અઅદ્વાવાન ત્યાં પ્રથમ અદ્વાવાળાં તે શુદ્ધ પ્રેમવાળાં હોવાથી આત્માનુસાર યત્ન કરનારાં તથા મારી પ્રીતિ સંપાદન કરવા અર્થે અત્યંત પ્રીતિથી સદ્ગતિને સેવનારાં હતાં. ખીજા મધ્યમ તે જ્યારે જ્યારે અદ્વાવાનના સંજ્ઞામાં જોમે ઉઠે કે રહે ત્યારે ત્યારે તે પૂર્ણ વિશ્વાસથી મારાં પચનોને અનુસરે; અને જ્યારે જ્યારે અઅદ્વાવાન અધમના સંસર્ગમાં રહે ત્યારે ત્યારે તે મારાં પચનોમાં અવિશ્વાસવાળાં થઈને મારામાં જ્યારે હોવારોપ કરીને પોતાનાં સુખને લાપ કરતાં કેવલ સદ્ગતિમાં આશ્રિત રહેતાં ન હતાં. ત્રીજા અધમ તે અઅદ્વાવડે જ્યારે ત્યારે મારાં પચનોમાં તથા વર્તનમાં હોવારોપ કરવાના અભ્યાસવાળાં હતાં. તે મારાં સમાગમો છે એમ લોકમાં અનેક પ્રકારનાં ચોતાના સ્વાર્થમાટે જણાવનાં પણ અંતરથી દુષ્ટીગ્રસ્થાં રહેતાં. એ અઅદ્વાવાન અધમ મનુષ્યોથી મને અથવા અદ્વાવાનને તે કિમિત્ પણ અનર્થની પ્રાપ્તિનો સંભવ ન હતો પણ, તેઓ પેલાં મધ્યમ મનુષ્યોને નિરંતર અનર્થનાં કારણરૂપ ચર્ચ પડતાં હતાં.

હવે જો અદ્વાવાન અર્ધ અદ્વાવાન તથા અઅદ્વાવાન એમ ત્રણ પ્રકારનાં તે મારા સમીપ આવનાર મનુષ્યો પોતપોતાના નિશ્ચયને જે જે પ્રકારના વિચારથી દૃઢ કરી, રાખતા તે તે વિચારનાં સ્વરૂપને તેમનાં અંતઃકરણને સ્પષ્ટ કરવા નિમિત્ત અત્ર સ્વરૂપમાં કહું છું.

(અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી ॥

વેદાન્તસાર.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૨ થી.)

તેમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સાત્ત્વિક હોવા જરૂરના છે. કારણ કે એ સાધકને સત્ત્વાદિ ગુણ અને ઈશ્વર એ અને સત્તાનું ઉલ્લંઘન કરી જવાનું છે. ત્યાં ગુણસત્તાનું ઉલ્લંઘન કરવાનાં સત્પરગુણ પણ ઉલ્લંઘન આવી નાથ છે. તેથી એ સર્વ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી ગમેતાં જાય અને ધ્યેયરૂપે હોવા જોઈએ છીએ. એ પ્રકારના ઈદ ઉપર પ્રમાણે કહેલા ચાર પ્રકારે

રહેતા થીસયત્ર પ્રજા ભગવાન જ છે. તેથી એ સાધકના ઇષ્ટ સંપત્તિ પ્રજા જ હોવા જોઈએ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

આપ્રમાણે આ વાક્યોથી કર્મ અને ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ બંનેના માટે આવશ્યક છે તેનું પ્રતિપાદન કરવા એ બંનેથી યતાં ફરતું શાસ્ત્રપ્રમાણથી પ્રતિપાદન કરે છે.

एतेषां नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः परं प्रयोजनम् । उपासना-
नां तु तदैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा-
ह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'—त्यादिश्रुतेः । 'तपसा कल्मषंहन्ति
'विद्ययाऽमृतमश्नुत' इत्यादिस्मृतेश्च ॥ १३ ॥

વાક્યાર્થ:—આ નિત્ય, નૈમિત્તિક વિગેરે કર્મો (જે એનું ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી અનુદાન કરવામાં આવે છે તે) અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ મુખ્ય ફલને આપે છે, અને ઉપાસનાનું મુખ્ય ફલ તો ચિત્તની એકાગ્રતા છે. એ વાત 'બ્રાહ્મણો આત્મસ્વરૂપને વેદાનુવચન યજ્ઞવિગેરેથી બળે છે' એ વિગેરે શ્રુતિ તથા 'તપથી પાપરૂપ અશુદ્ધિનો નાશ થયે વિદ્યાથી આશુતની પ્રાપ્તિ થાય છે' એ વિગેરે સ્મૃતિથી સિદ્ધ થાય છે.

નિસાદીનામ્—એટલે નિત્ય, નૈમિત્તિક અને પ્રાપચિત એ ત્રિવિધ કર્મો જેનું સાધકે અનુદાન કરવાનું છે તે.

બુદ્ધિશુદ્ધિઃ—બુદ્ધિ એટલે અંતઃકરણ. તેની શુદ્ધિ એટલે પાપરૂપ મળથી થતી અશુદ્ધિના દૂર થવાથી થતી અવસ્થા.

તદૈવ—તર્જ એટલે બુદ્ધિ, તેની એકાગ્રતા. જેમ દીપકની એક અખંડિત ધારા હોય છે તેપ્રમાણે બુદ્ધિની ઇષ્ટપ્રતિ જે અખંડિત ધારા તે એકાગ્રતા. એકાગ્રતાને બદલે સમાધિ કહીએ તોપણ ચાહે.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે સાધકે જે નિત્ય, નૈમિત્તિક અને પ્રાપચિત કર્મો કરવાનાં છે તે કર્મોનું મુખ્ય ફલ અંતઃકરણની શુદ્ધિ છે. એ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કેવી રીતે એ કર્મોથી થાય છે તે યુક્તિવડે પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી અત્ર વિસ્તારની જરૂર નથી. એ વાત શુનિશ્ચયિતવિગેરે પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં આ વાક્યમાંજ એક શ્રુતિવાક્ય તથા એક સ્મૃતિવાક્ય તો આપ્યું છે. ઔશિવાય ગ્યન્વ અનેક વાક્યો એ અર્થનાં મળે છે. ધર્મેણ પાપમપનુદતિ—ધર્મરૂપ સરેકાર ઉત્પન્ન કરનાર નિત્યાદિ કર્મવડે પાપસંસ્કારરૂપ ચિત્તની અશુદ્ધિ દૂર થાય છે એ શ્રુતિ, સ્વે સ્વે. કર્મણ્યનિરતઃ સંતિષ્ઠિ લક્ષતં નરઃ । સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિ યથા વિન્દતિ તત્ત્વજ્ઞ—યોગ્યતાના કર્મમાં પ્રીતિવાળો માણસ સિદ્ધિને પામે છે, એ સિદ્ધિ કેવી રીતે પામે છે તે શ્રવણ કરે—એ પ્રકારનો આગંબ કરી અસંતત્ત્વબુદ્ધિ:

સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ । નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ । સર્વ વિષયવિશે વિરાગને પામેલો અર્થાત્ સ્મૃત્વાથી રહિત થયેલો તથા ઇન્દ્રિય અને મનના જ્ઞાનથી પુરૂષ ઇશ્વરોપણુ બુદ્ધિથી કરાતો કર્મોપદે નૈષ્કર્મ્યરૂપ એક સિદ્ધિને પામેછે-એમ કહેનાર સ્મૃતિવાચ્ય પણ એ જ અર્થને બોધન કરેછે. તેમ જ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિનામના અર્થમાં પણ નિત્યકર્માનુષ્ઠાનાદ્ ધર્મોત્પત્તિઃ પાપહાનિસ્તતશ્ચિત્તશુદ્ધિસ્તતઃ સ્વસંસારાત્મયાથાત્મ્યાવદ્બોધસ્તતો વૈરાગ્યં તતો મુમુક્ષુત્વં તતસ્તદુપાયપર્યેષણં તતઃ સર્વકર્મસંન્યાસસ્તતો યોગાભ્યાસસ્તતથિત્તસ્ય પ્રત્યક્ષમવળતા તતસ્તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યાર્થપરિજ્ઞાનં તતોડવિદ્યોચ્છેદસ્તતઃ સ્વાત્મન્યવસ્થાનમ્ ॥ નિત્યાદિ કર્મના અનુષ્ઠાનથી શુભ સંસ્કારરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ અને મલાત્મક અશુદ્ધિરૂપ પાપસંસ્કારોની હાંનિ થાયછે, તે યથાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાયછે એટલે ચિત્ત સ્ફટિકમણિજેતું સ્વચ્છ થાયછે, ચિત્તશુદ્ધિથી ચેતાનું તથા સંસારનું સ્વરૂપ (નિત્યાનિત્યરૂપ સ્વરૂપ) યથાર્થ રીતે સમજાયછે, તેથી વિરાગ-અને-વિરાગથી મુમુક્ષુતા થાયછે; મુમુક્ષુતાથી કૃટરૂપ બ્રહ્મરૂપ બોધના ઉપાયોનું શોધન કરાય છે, તેથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ થાયછે, તેથી ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગનો અભ્યાસ કરાય છે, તેથી ચિત્તનો પરાક પ્રવાહ (વિષયપ્રતિભો પ્રવાહ) અટકી પ્રત્યક્ષ પ્રવાહ (આત્મનાત્મપ્રતિભો પ્રવાહ) આવે છે, તેથી તત્ એટલે સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન, ઇશ્વર તથા જ્ઞમ્ એટલે અક્ષયજ્ઞ, અક્ષય શક્તિવાળો છવ એ બને વસ્તુરૂપે નિર્વિશેષ ચિત્તભાવ હોવાથી એક છે એ અર્થ બોધન કરનાર વેદના મહાવાક્યના અર્થનું દૃઢ અર્પણોક્તિ જ્ઞાન થાયછે, એ તત્ત્વજ્ઞાનથી અનાદિ અવિદ્યાનો આત્મવૃત્તિક નારા થાયછે અને એ યથાથી કૃટરૂપ બ્રહ્મરૂપે રિયતિ થઈ, રહેછે-હવેનાદિ વચનોપદે એ જ અર્થનું કથન કર્યું છે. તેથી નિત્યાદિ કર્મોપદે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ શુદ્ધિ રૂપ થાયછે એ સર્વથા સિદ્ધ થાયછે.

આ વાક્યમાં બીજું એ કહ્યું કે કર્મથી યદની જે ઉપાસના છે એનું મુખ્ય ફલ ચિત્તની એકાગ્રતા છે અર્થાત્ ઉપાસનાની સિદ્ધિથી સદૃશ પદાર્થને યદબ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય ચિત્તમાં આવેછે; એટલે કર્મથી શુદ્ધ થયેલા ચિત્તમાં જ્યારે ઉપાસનાની સિદ્ધિ થાયછે ત્યારે શાસ્ત્રે બોધન કરેલા ધ્યેય વા શ્લેષરૂપ વિષયમાં ચિત્તનું નિશ્ચયસ્વરૂપ સિદ્ધ થાયછે અને તેથી તે વિષયસાથે સમાપત્તિ થયે તે વિષયમાં રહેલા અશેષ વિશેષનું ચિત્તને હસ્તામલકરણ અર્પણોક્તિ જ્ઞાન થાયછે.

આ પ્રમાણે આ વાક્યથી એ સૂચન કર્યું છે કે કર્મો બોધનાં સાક્ષાત્ કારણરૂપ નથી પણ ચિત્તશુદ્ધિરૂપ ફલદારા પરંપરાથી કારણરૂપ છે. તેમ જ ઉપાસના પણ તત્ત્વજ્ઞાનના સાક્ષાત્ કારણરૂપ નથી પણ ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતાદારા કારણરૂપ હોવાથી પરંપરા કારણરૂપ છે.

આ પ્રમાણે આ વાક્યથી કર્મ અને ઉપાસનાનું મુખ્ય ફલ કહ્યું. આ અમુક પદાર્થ મુખ્ય કારણે કહેવાય કે અન્ય કોઈ જાણ પદાર્થ હોય ત્યારે. તો એ નિયમથી એ કર્મોદિનું અન્ય કોઈ ફલ હોય તો તેની અપેક્ષાથી આ વાક્યમાં કહેલું ફલ મુખ્ય, કહેવાય. તેથી તે જાણ વા અવાન્તર ફલનું પ્રતિપાદન હવે કરેછે.

નિત્યનૈમિત્તિકયોરૂપાસનાનાં ચા વાન્તરફલં પિતૃલોકં
સત્યલોક પ્રાપ્તી । 'કર્મણા પિતૃલોકો વિદ્યયા દેવલોક' इति
श्रुतेः ॥१४॥ ब्रह्म.

વાક્યાર્થ:—નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોત્તુ તથા ઉપાસનાનું અવાન્તર ફલ, 'કર્મથી પિતૃલોક અને ઉપાસનારૂપ વિદ્યાથી દેવલોક મળેછે' એ શ્રુતિવાક્યાનુસાર અનુક્રમે પિતૃલોક અને સત્યલોકની પ્રાપ્તિ છે.

નિત્ય—આ પદમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું ગ્રહણ કર્યું નથી કારણકે પ્રાયશ્ચિત્તનું ફરિતના કાયશિ-
વાય અન્ય કોઈ અવાન્તર ફલ નથી.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મોત્તુ અવાન્તર ફલ પિતૃલોકની પ્રા-
પ્તિ છે અને ઉપાસનાનું અવાન્તર ફલ સત્યલોકની પ્રાપ્તિ છે. સત્યલોક એ બ્રહ્મલોકનો
એક ભાગ છે. બ્રહ્મલોકથી મદર, તપ, જન અને સત્ય એ ચાર લોકોનું ગ્રહણ કરવામાં
આવેછે. એ ચારેમાં સત્યલોક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ગ્રહણ બ્રહ્મવિષયક માનસવ્યાપારરૂપ
ઉપાસનાથી અવાન્તર ફલરૂપે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે એ આ વાક્યથી પ્રતિપાદન
કર્યું. આ સર્વ ફલો તે અવાન્તર ફલ છે જેમ આત્મફલની ધમ્મજાથી આત્મફલને લોકો
રેખેછે, તેથી આત્મફલનું મુખ્ય ફલ તો આત્મફલ છે, તથાપિ એ મુખ્ય ફલમાટે શો-
ધાયેલા એ વૃક્ષની છાયા અને ગંધરૂપ ફલ પણ મળેછે, તથાપિ એ ફલો પ્રાસંગિક હો-
વાથી અવાન્તર મનાય છે; તે જ પ્રમાણે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મોત્તુ અંતઃકરણની શુ-
દ્ધિવાસને શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યું છે. કંઈ પિતૃલોકની પ્રાપ્તિવાસને નથી. તેથી એ કર્મો-
થી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવી એ મુખ્ય ફલ છે અને છાયા અને ગંધતુલ્ય જે પિતૃલોકની
પ્રાપ્તિને અવાન્તર વા ગણી ફલ છે. એ જ પ્રમાણે ઉપાસનાનું શાસ્ત્રમાં ચિત્તની એકાગ્ર-
તામાટે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનમાટે ચિત્તની એકાગ્રતા આવશ્યક
હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનના અંગરૂપે ઉપાસનાનું વિધાન શાસ્ત્રમાં કર્યું છે. છતાં જો એ ઉપાસ-
નાની સિદ્ધિ કરવામાં જ તે સાધકનો દેહ પડે છે અને તેથી વનમાન શરીરમાં તેને ઉપાસ-
નાના મુખ્ય ફલરૂપ ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ તત્ત્વજ્ઞાન પામવા વખત આવતો નથી તો
તેને પ્રમંજે એ સાધકને એ ઉપાસનાના અવાન્તર ફલરૂપે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મલોકરૂપ સત્ય-
લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થ એ પ્રશ્ન થાય છે કે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ તો આદ્યાદિ કર્મથી થાય છે, પણ
નિત્યનૈમિત્તિક કર્મથી થતી નથી; તેમ જ દેવલોકની પ્રાપ્તિ તો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય રાખવાથી
શાસ્ત્રમાં કથન કરી છે. તો પછી ઉપાસનાથી કેવી રીતે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય? એનું
ઉત્તર આપ્રમાણે:—પ્રથમ જે કહ્યું કે આદ્યાદિ કર્મથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને
નિત્યનૈમિત્તિક કર્મથી નથી થતી તે અચૂક છે. કારણ કે એમ કહેવાને ખૂબ જ જોઈએ

કે આદ્યાદિ કર્મ પ્રાપ્તિવા નિષિદ્ધ તેા છેજ નહિ તેા પછી એ કર્મો નિત્યનૈમિત્તિકરૂપ છે કે એ તે કામ્ય કર્મ છે? ત્યાં બે આદ્યાદિ કર્મ નિત્યનૈમિત્તિક ગણાય તેા પછી આદ્યાદિ કર્મથી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ નિત્યનૈમિત્તિકથી નથી થતી એ કહેવું અસંબદ્ધ બાબત છે. તેમ જ બે એ આદ્યાદિ કર્મો કામ્ય કર્મ ગણાય તેા કામ્ય કર્મનું જે ઉદ્દેશને લક્ષને અનુષ્ઠાન કરાય છે તેજ ફલ યથાનું, કઈ પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ તેથી નહિ થાય. તેથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આદ્યાદિ કર્મો નિત્યનૈમિત્તિકરૂપ હોવાથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મથી જ પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે સાધક એ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં મરણ પામે છે અને આ જન્મમાં જ એ કર્મોના અનુષ્ઠાનથી અંતઃકરણશુદ્ધિદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાને નથી પામતો તે સાધક શ્રુતિમાં કહેલા ધૂમદિ માર્ગે અર્ધાત્ દક્ષિણ માર્ગે પિતૃલોકને પામે છે.

શ્રીજીનું જે કહ્યું કે નૈષ્ઠિક અહમ્યથી જ અહલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કેટલેક અંશે સાચું છે. નૈષ્ઠિક અહમ્ય રાખે તેા તેથી શાસ્ત્રમાં અહલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે. તથાપિ વિદ્યા વા ઉપાસનાથી કેવળ રહિત પુરૂષોને એ આશ્રમ માત્રથી અહલોકની પ્રાપ્તિ કહી નથી. શ્રુતિ તેા વિદ્યાયા તદારોહન્તિ યત્ર કામાઃ પરાગતાઃ । ન તત્ર દક્ષિણા યાન્તિઃ નાવિદ્વાંસસ્તપસ્વિનઃ । ઉપાસનાથી જે અહલોકરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ફલને, કર્મમાત્ર કરનાર અને તેથી ધૂમાદિ દક્ષિણ માર્ગના અધિકારી પુરૂષો તથા વિદ્યારૂપ ઉપાસનાથી રહિત તપસ્વી પુરૂષો પામતા નથી—કેવાદિ વચનથી ઉપાસનારહિત પુરૂષને ઉત્તરમાર્ગનો અને તત્ત્વદારા મળનાર અહલોકનો નિષેધ કરે છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે પણ શારીરક બાહ્યમાં તૃતીયાધ્યાયના શુભોપસહાર પાઠમાં અનિયમઃ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ એ અધિકરણમાં આ વાતનો એ જ નિર્ણય કર્યો છે કે જે પુરૂષો ઉપાસનાવાળા હોય છે અને ઉપાસન ના બળથી સત્યલોકને પામે છે તે જ પુરૂષો ક્રમશુક્તિના અધિકારી હોવાથી એ અહલોકમાં જઈને રહે છે. ત્યાં એ વિદ્યાના અવાન્તર ફલરૂપે વિચિત્ર દિવ્ય અનુપમ ભોગોને ભોગવે છે તથા ત્યાં ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરી તત્ત્વજ્ઞાન પામી મોક્ષને પામે છે. વિદ્યાવાળા પુરૂષને અહલોકથી સુખ આપ્તિ થતી નથી. અન્ય જીવો તેા તે તે લોકને પોતાનાં તપ વિગેરેના બળથી પામે છે તથા પુરૂષનો ક્ષય થયે પુનઃ અધિકારપ્રમાણે સંસારપ્રવાહમાં ધસડાતા વળા જાય છે. અહલોક એ ક્રમશુક્તિનો લોક હોવાથી વિદ્યા (ઉપાસના)ના બળવાળા પુરૂષને પ્રાપ્ત નથી. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મથી અવાન્તર ફલરૂપે ધૂમાદિમાર્ગદ્વારા પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ઉપાસનાથી અર્ચિરાદિ ઉત્તર માર્ગદ્વારા સત્યલોકરૂપ એજ અહલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આપ્રમાણે આ વાક્ય તથા પૂર્વનાં વાક્યોથી નિલ્લાદિકર્મો તથા ઉપાસના વિગેરેનું પ્રતિપાદન અંધકાર ક્ષયુ. હવે અધિકારીનાં વિશેષજ્ઞાન સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન એનું એક વિશેષજ્ઞ મુકેલું છે. તે સાધનચતુષ્ટય કયાં તે પ્રતિપાદન કરવાનું છે. તે કરવા અંધકાર કહે છે કે.

સાધનાનિ નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેકે હામુત્રફલ ભોગ વિરા-

ગરામદમાદિસંપન્નમુક્તવાનિ ॥૧૫॥

વાક્યાર્થ:—નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, ઝીંહક અને આમુખિક ફલના ભોગનો વિરાગ, શમ, દમ વિગેરે પર સંપત્તિઓ તથા મુમુક્ષતા એ ચાર સાધનચતુષ્ટય, શબ્દથી કહેલાં સાધનો છે.

આ વાક્યમાં નિત્યાનિત્યવિવેક વિગેરે ચાર પદ્યોનું સાધનચતુષ્ટયના સાધનપદ્યો અદ્યક્ષ કરતું એ કહ્યું. ત્યાં પરપિ ગણતાં તો નવ સાધનો યાવ છે તથાપિ પર સંપત્તિઓ મળી એક જ સાધન યાવ છે તેથી અત્ર સાધન ચાર છે એમ કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. એ ચારમાં અમુક હેય છે અને અમુક ઉપાદેય છે એ પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન યથા વિના હેયપ્રતિ શાગની નિવૃત્તિ થતી નથી તેથી વિરાગપૂર્વે વિવેકનું અદ્યક્ષ કયું છે. જેનો શમ નિવૃત્તિ થયો નથી તે જીવને શમાદિ પર સંપત્તિઓરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને શમાદિ રહિત જીવને મોક્ષમાત્રની ઇચ્છારૂપ મુમુક્ષતા થતી નથી તેથી પ્રથમ વિરાગનું, પછી 'શમાદિ સંપત્તિઓનું' અને અંતે મુમુક્ષતાનું અદ્યક્ષ કયું છે.

આપ્રમાણે આ વાક્યથી ચાર સાધનોનો નિર્દેશ કરી હવે એ ચારેનાં સ્વરૂપ ઉદ્દેશક-માનુસાર સમજાવે છે. ત્યાં પ્રથમ નિત્યાનિત્ય વિવેકનું અદ્યક્ષ કરેલું હોવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા કહે છે કે:—

નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેકસ્તાવદ્ બ્રહ્મૈવનિત્યં વસ્તુ તતોઽન્યદ્

સ્થિતમાનિત્યમિતિ વિવેચનમ્ ॥૧૬॥

વાક્યાર્થ:—ત્યાં જ્યાં એ એક જ વસ્તુ નિત્ય છે અને એ બીજી: અતિરિક્ત સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે એ પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન એ નિત્યાનિત્ય વિવેક છે.

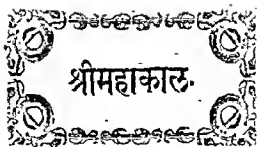
આ વાક્યથી નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ત્યાં વિવેક એટલે ભેદનું. દિ વા ભેદજ્ઞાન. ક્ષીર અને નીર બે ભેગાં યથેચ્છાં હોય તો એ બંનેનું જે હંસને થતું ભેદજ્ઞાન છે તે વિવેક કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે સાફ અને નફાફ પારખી બંનેને જ્યાં પાડવાં એ પણ ભેદજ્ઞાન હોવાથી વિવેક કહેવાય છે. તેથી વિવેકનો અર્થ ભેદજ્ઞાન જ છે તેથી

તે સ્વસ્વરૂપે વિદ્યમાન નથી હોતું, તથા ઉત્પત્તિ સમયે જ સ્વસ્વરૂપે યથેહું પ્રતીત થાય છે. તથા કાર્યમાટે એ અમુક કાળે નહોતું તથા અમુક કાળે છે એ પ્રકારની કાળવિષયક મ-
યીદ્ય યદ્ય શકે છે. તેમ જ જે જે ભાવવસ્તુ ઉત્પત્તિવાળી હોય છે તે અવસ્થા કાર્થ કાળે
પોતાના સ્વરૂપથી બ્રહ્મ યનાર હોય છે એ નિયમ ઘટ, પટાદિ સ્થળે આપણે જોઈએ છીએ
એ નિયમાનુસાર કાર્ય માત્ર કાર્થ કાળે વિનાશને પામનાર છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે.
તેથી કાર્યમાટે એ અમુક કાળે નહ યનાર છે, એ પ્રકારની કાલકૃત મર્યાદા પણ યદ્ય
શકે છે. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જે જે વસ્તુ કાર્યરૂપ હોય છે તે સર્વ અનિત્ય છે અને જે
વસ્તુ કાર્થના પણ કાર્યરૂપ નથી તે જ માત્ર નિત્ય છે. આ નિયમથી ઘટ, પટ, શરીર,
વસ્ત્ર, અલંકાર, યશ વિગેરે સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

અહિં એ શંકા થાય છે કે યદ્યપિ જે જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ આપણે જાણીએ
છીએ તે તે પદાર્થો તો અનિત્ય આ નિયમથી કડે છે, પણ જે પદાર્થની ઉત્પ-
ત્તિ આપણે જોઈ નથી એવાં પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર વિગેરે પદાર્થો અનિત્ય છે એમ
કહેવા કશું કારણ નથી.

એનું ઉત્તર એ કે આપણે જાને—શરીરી પદાર્થો—અનિત્ય હોવાથી સર્વની ઉત્પત્તિ
જોઈ શકીએ એમ નથી, પણ એટલા ઉપરથી કંઈ તે પદાર્થોનું અનિત્યત્વ દૂર થતું નથી.
આપણાં માતા, પિતા, પ્રપિતા વિગેરે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ આપણે જોઈ નથી છતાં તે પદાર્થો
હાલ વિદ્યમાન નાદિ હોવાથી તેમનું અનિત્યત્વ આપણે નિઃસંશય અંગીકાર કરીએ છીએ
અને તે યોગ્ય જ છે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસથી જણાતા રાજાઓ, તેમનાં કૃત્યો, તેમનાં
રાજ્યો, તેમની રાજ્યાધાનીઓ વિગેરે શહેરો વિગેરે અસંખ્ય પદાર્થો જેમની ઉત્પત્તિ આપણે
જોઈ નથી તેમનું વર્તમાનકાળે અસ્તિત્વ આપણે જોતા નથી તે ઉપરથી તે અનિત્ય છે એમ
આપણે યોગ્ય રીતે અંગીકાર કરીએ છીએ. તેથી જેની ઉત્પત્તિ આપણે જોઈએ તે જ પ-
દાર્થ અનિત્ય છે એમ કહેવું કેવલ અનુચિત છે. તે જ પ્રમાણે આપણે જાને અનિત્ય તથા
અદ્વય હોવાથી જેમનો નાશ આપણે જોઈએ તે જ પદાર્થ અનિત્ય છે એમ પણ કહેવાય
એમ નથી. કારણ કે એમ હોય તો તો જે પુત્રના અસ્તિત્વમાં પિતાનું શરીર ધડે તે પુત્ર
નિત્ય છે એમ તે પિતાએ જાનતું યોગ્ય ગણાય. પણ એ સર્વ વિવેકીને અસંભત છે. તેથી
પૃથ્વી, સૂર્ય વિગેરે પદાર્થો જેઓ આપણી પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં હોવાથી જેમની ઉત્પત્તિ આ-
પણે જોઈ શક્યા નથી, તેમ જ જેમનો નાશ આપણે વિશ્વ યથા પદ્ધતિ યનાર હોવાથી
તે પણ આપણે જોઈ શકીએ એમ નથી તે સર્વ પણ સુક્તિમાં ઉત્પત્તિમાન કહેલાં છે તેથી
તથા પ્રલયમાં રહેનાર નથી એમ કહેવું છે તેથી અનિત્ય જ છે. સુક્તિથી પણ એ વાત ઉપ-
પત્ત છે. જે જે પદાર્થો કાર્યરૂપ હોય છે તે તે સર્વ અનિત્ય છે એ નિયમ તો આપણા અનુ-
ભવથી સિદ્ધ જ છે. હવે ત્યાં ઉત્પત્તિ અને નાશ આપણને વિદ્યમાન નથી, ત્યાં કાર્યત્વ છે કે
નાદિ એ કેવી રીતે નિશ્ચય થાય તે વિચારવાનું છે. જો કાર્યત્વ છે એમ નિશ્ચય થાય તો તો
એવું રીતે તે તે પદાર્થો અનિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય, અને જો એમ નિશ્ચય થાય કે અમુક પ-
દાર્થમાં કાર્યત્વ નથી તો તે પદાર્થ અનિત્ય નથી એમ પણ કહેવાય. ત્યાં એ નિશ્ચય જો અહિં.

થી યાયછે. (૧) ઈશ્વરબુદ્ધિથી—સર્વજ્ઞ બુદ્ધિથી અને. (૨) અદ્વૈત-બુદ્ધિથી. એ અને બુદ્ધિ એક જ, નિશ્ચય યાય તો તે તો અલૈત દૃઢ છે, અને જ્યાં અદ્વૈતબુદ્ધિથી વિપરીત અનુભવ યાય તો ત્યાં અદ્વૈતબુદ્ધિથી યતો નિશ્ચય અસંભવ છે એ પણ ચોક્કસ છે. કારણકે બ્યારે અદ્વૈતત્વ મટી જઈ સર્વજ્ઞતા આવશે ત્યારે એ અદ્વૈતબુદ્ધિથી કરેલો નિશ્ચય બાધિત કરવાને અને જે જ્ઞાન હિતર કાળે બાધિત થાયછે તે મિથ્યાજ્ઞાન વા વિપર્યય જ કહેવાય છે. સર્વજ્ઞતા પછી વારતવ અદ્વૈતજ્ઞતાનો વારસ કદાપિ આવતો નથી. તેથી સર્વજ્ઞબુદ્ધિથી કરાયેલા નિશ્ચયનો તો કદાપિ બાધ યતો જ નથી. તેથી બનેના વિશેષે સર્વજ્ઞબુદ્ધિનો નિશ્ચય જ અંગીકાર્ય છે એ સિદ્ધ છે. આમ છે છતાં પ્રકૃત સ્થળે એ વિચાર અધિક આવશ્યક નથી. કારણકે સૂર્ય, પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થોનું આનંદત્વ તો અદ્વૈતબુદ્ધિ અને સર્વજ્ઞબુદ્ધિ એમ બંનેથી સિદ્ધ થાયછે. ત્યાં સર્વજ્ઞબુદ્ધિનો નિશ્ચય શું છે તે બાધવાનું સાધન તેમનાં વચન છે. એ વચનરૂપે વેદ જે સાક્ષાત્ ઈશ્વરપ્રણીત છે તે તથા મનુ, યાગવલ્ક્ય વિગેરે શાસ્ત્રકારની સમુત્તિઓ વિગેરે છે. એ સર્વ સ્થળે સૂર્ય, ચંદ્રાદિ પદાર્થસહિત સર્વ વિશ્વને અનિલા જ કહ્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે નિત્યં વિશું સર્વગતં મુસૂર્મ, આકાશયત્ સર્વગતથ નિત્યઃ અજો નિત્યઃ શાશ્વતઃ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ, સમૂમા દોર્બેભૂમા તદમૃતમ—બ્રહ્મ નિલ છે, વિશુ છે, અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી સર્વ વસ્તુમાં રહેલો છે, આકાશની માફક સર્વમાં રહેલો છે, હિતપ્રસિદ્ધિ છે, નિલ છે, આદિઅંતરહિત છે, સત્ય છે, ચિદ્રૂપ છે, અંતરહિત છે, નિઃકલિશં મહાન્વવાળો છે, નાશ રહિત છે ઇત્યાદિ. તેથી શ્રુતિમાં બ્રહ્મને નિત્ય કહ્યું છે એ નિઃસંશય છે. તેમ જ અન્ય શ્રુતિઓ નૈવેદ્ય કિંચનાગ્ર આસીત્ મૃત્યુનૈવેદ્યમાવૃત્ત-માસીદ્, આત્મા વા શ્વમેક एवाग्र आसीन्नान्यत्કિंचन મિપત્, સદેવ સોમ્ય શ્વમેગ્ર આસીત્, નેતિ નેતિ, નેહ નાના ડસ્તિ કિંચિત્ અસદંવેદમગ્ર આસીત્. અતોડન્યદાર્તમ સ્થિતા આરંભમાં આ દૃશ્યમાન જગતમાંથી કશું નહોતું પણ સર્વ જગતુથી ઘેરાયેલું હોય તેમ સ્વરવરૂપથી રહિત હતું, આરંભમાં જગત્ નહોતું પણ માત્ર આત્મતત્ત્વ જ હતું. હે સોમ્યા આ વિશ્વ સ્વરૂપે આરંભમાં વિઘ્નમાન નહોતું પણ આત્મેશ્વ જ હતું, જે દેખાય છે તે સર્વ સત્ નથી અર્થાત્ અસત્ વા અનિલ અને તેથી મિથ્યા છે, બ્રહ્મતત્ત્વથી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થ વસ્તુતઃ વિઘ્નમાન જ નથી, આરંભમાં આ વિશ્વપ્રપંચ સ્વરૂપરહિત જ હતો, બ્રહ્મથી અતિરિક્ત સર્વ અનિલ હોવાથી નુચ્છ છે ઇત્યાદિ વચનોમાં સ્પષ્ટ રીતે જગત્ અનિલ છે અને તેથી સદ્ધી વિપરીત છે એ પ્રતિપાદન કરે છે. સમુત્તિ, પુરાણ વિગેરે અધિમુનિશાસ્ત્રોમાં સર્ગ અને પ્રવૃત્તિનું પ્રતિપાદન સર્વ સ્થળે કર્યું છે તેથી સ્પષ્ટ રીતે ત્યાં પણ જગતને અનિલ—નાશવાન કહ્યું છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞ બુદ્ધિથી તો સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થો સંદિતસમગ્ર વિશ્વપ્રપંચને કાર્યરૂપ અનિલ અને તેથી નિલ નિશ્ચય કર્યો છે. અદ્વૈત-બુદ્ધિથી પણ એ જ.

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૪-કાલગન કૃષ્ણ ૧૪ સં ૧૯૪૮ દર્શન (અંક) ૫.

॥ ૐ શ્રી ॥

શ્રી સદ્ગુરુના તત્ત્વબોધથી સાધકને

પ્રતીત થતા પરિણામ.

૫૬. ઓ વેણુ વાગે છે, એ સપ.

ઓ શબ્દ ગાગે છે,

શુશ્રવણતોથી આગ, ઓ શબ્દ ગાગે છે. રેક.

પ્રચંડ શબ્દધ્વનિથી કંપ્યા, હૃદય અને અધ લોક,

મુરગજીને ઉર હર્ષ વધ્યો કાંઈ અસુરે પાડી પોક, ઓ શબ્દ ૧

સાગરરિપત કુંડલિની કંપી, કંપ્યો બધિરતંબ,

તણુ ગ્રંથીમાં શક્તિ કપી આ બાળી વિચિત્ર આરંભ, ઓ શબ્દ ૨

ચતુરિથત રૂપ અસુર ન કંપ્યો, કંપ્યો ધ્રાણે ગંધ,

શ્રોતે શબ્દ ન રસ રસનામાં, સ્પર્શના છૂટ્યા બંધ, ઓ શબ્દ ૩

હૃદયવતે આ કામ શરણ ગુણી ધ્વનિ છગિ ઉછળ્યો અભિત,

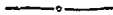
મંત્રતક નિજ, શિક્ષાપર પટકી, છેક થયો નિર્વિત, ઓ શબ્દ ૪

વૃત્તિ હરિણી ગર્ભિણીકેરા, ચિંતનરૂપી ગર્ભ,

કહે ધ્વનિ પડનાં ત્રુટ્યા ત્યાં, ચરતાં ચરતાં દર્બ, ઓ શબ્દ ૫

૧ શ્રી સદ્ગુરુના મુખરૂપી આકાશમાંથી. ૨ શરીરમાં સમ હૃદય તથા સમ અધઃ એમ અતુલ્ય લોક યોગીના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ૩ દૈવી સંપત્તિરૂપ સદ્ગુણો. ૪ આસુરી સંપત્તિરૂપ હુમ્મણો. ૫ નાભિ એ વચનું સ્થાન છે, અને એ પ્રદેશમાં જ કુંડલિનીની રિથતિ છે. ૬ મૂલાધારથી નાભિપર્યંત આવેલો શરીરચક્ર. સચિંતાદિ કર્મોનો કારા હોવાથી એ બધિનો રતંબ ગણાય છે. ૭ બ્રહ્મચર્યા, દક્ષ્યથી અને વિપ્રસંગથી. ૮ શરભ એ સિંહથી ખગ બગવાનું પણ છે.

ત્રિભુવનવિજયી યોદ્ધા કહાવે, ચિત્ત બુદ્ધિ ને મન,
 તે પણ દિગ્મુદ્ધ બનીને ઉભા, યર યર-કુળે તન, ઓ શબ્દ ૬
 આશા પિશાચી જેણે ગળીયું, આ સંધળું પ્રભાંડ,
 લોપ થઇ તત્ત્વણ ધ્યનિ શુણ્ણતાં, શૌધ્યું જડે નહિ કાણું, ઓ શબ્દ ૭
 ઉંચાં કરી લગુલ ને નાસે, ક્લેશરૂપી શાર્દૂલ,
 સભય હરે ઓ અવિદ્યા દોડે, સંગે લઈ નિજ કુળ, ઓ શબ્દ ૮
 શનૈઃ શનૈઃ ધ્યનિ વ્યાપી સધળે, પૂર્યઃ સર્વ-પ્રદેશ,
 સત્તા જ્યાં ત્યાં જામી શબ્દની, સ્થાન રહ્યું નહિ-શેષ, ઓ શબ્દ ૯
 તત્તાતલેથી અંડકટાદૃષ્ટ, જોતાં એકાકાર,
 રિપુદ્ધલ લપ થઇ વર્ષો સધળે, શબ્દનો જગત્પ્રકાર, ઓ શબ્દ ૧૦
 રજતમ નિટત યાતાં ઉદયો, અદ્ભુત સર્વપ્રકાર,
 અહં યતાં લપ, દશ દિશ રાજે, સમિચ્છદન અવિનાશ, ઓ શબ્દ ૧૧
 વ્યઘ્રિગત અભિમાન ગળે આ, પ્રથમ સમષ્ટિમાંલ,
 સળાસામાન્યે તે લપ થઈ, હું તું તે ન બણાય, ઓ શબ્દ ૧૨
 બોધ કરી સઉ બોધસ્વરૂપ જ, બોધ રહે અવશેષ,
 સાધક સદ્ગુરુમાં અજપાતાં, પૃથક્ ન સાધકવેષ, ઓ શબ્દ ૧૩

૧ હાડકું. ૨ પુસ્તક. ૩ અવિદ્યા ચોતાના કાર્ષેપ પરિવારસહ. ૪ પાદતલ એ તલાતલ
 મણ્ણુમ છે, અને શીર્ષનો શિરોભાગ (જોપરી) અંડકટાદ ગણાય છે. સાધકને તત્ત્વબોધકારે
 પાદતલથી તે શીર્ષના શિરોભાગપર્યંત એક તત્ત્વ જ બરી રહેલું અનુભવમાં આવેછે, અને
 ઉત્તરોત્તર ચઢતા ક્રમકારે આ ચતુર્દશ લોકમાં અર્થાત્ તત્તાતલથી તે છેક અંડકટાદપર્યંત
 (અને અધિક ચઢતા ક્રમમાં તેથી બાહ્ય અનવધિ પ્રદેશમાં) સર્વ દૃષ્ય પ્રપંચના બાધપૂ-
 વંક એક તત્ત્વ જ સર્વત્ર ભર્યું પૂર્યું અનુભવમાં આવેછે. ૫ કામ કોષાદિ રિપુ અને
 તેમનો પરિવાર. ૬ શ્રી સદ્ગુરુનો બોધ. ૭ ઉદય થયો. ૮ વ્યઘ્રિનું અભિમાન પ્રથમ
 સમષ્ટિમાં લપ યાવછે, અને સમષ્ટિ અભિમાન નિર્મુલ્ય પરમાત્મામાં વિનાશી નાંચછે કે
 જ્યાં હું તું તે આદિ ત્રિપુટિઓનો અભાવ હોય છે. ૯ આપ્રમાણે શ્રીસદ્ગુરુનો બોધ,
 દૃષ્ય પ્રપંચ માત્રને બોધ સ્વરૂપ કરી દબને પરિણામે બોધ અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમતાવ
 અસ્વરૂપ રહેછે, અને તે પરમતત્ત્વશીસદ્ગુરુમાં સાધકનું બિનાશિતત્ત્વ વિનાશી જતાં, સા-
 ધકનો પૃથક્ રૂપ અર્થાત્ બિન્ન અસ્તિત્વ રહેતું નથી.

॥ ૐ શ્રી સદ્ગુરવે પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ તોટક ॥

॥ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યશિષ્યગિરિમળીત ॥

(સદીક ગુજરાતી બાષાંતર)

ઉપોદ્ધાત.

“એમ સામળવામા આવે છે કે હસ્તામલકને શિષ્ય કરીને પદ્મપાદ, સુરેશ્વરાચાર્ય વિગરેની સાથે ભગવાન શંકરાચાર્ય કદાચિત્ જૂએરીપુરમા ગયા, અને ત્યા શારદામાની પૂજા પ્રવર્તાવવા માડી ત્યા પોતાના ધર્મપ્રમાણે વર્તનાર, સર્વ પ્રાણીઉપર દયા લાવનાર, વિનયી, શુરસેવામા તત્પર, ધણા સમાહિત ચિત્તવાળા, ગિરિનામે કોઈ-એક શિષ્ય થયા, જે તોટકાચાર્ય નામથી ઓળખાય છે. એક પ્રસંગે તે શિષ્યશિરોમણિ પોતાના સદ્ગુરુ પદ્મ પ્રજ્ઞાસૂત્ર કરવાઅર્થે નદીઉપર ગયા હતા ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય વ્યામ્યાનકર્મમા તેમની આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા તે વખતે ધણા ગ્રામ્યો શાંતિપાદ બહુવામા ઉદ્યુક્ત થયા હતા, તેમને “ગિરિપણુ યોડા વખતમાં આવશે માટે લગાર વિશ્રમ કરો” એમ તે દેશિક ભગવાન કહેવા લાગ્યા શુરની આ વાણી સાંભળી પદ્મપાદ મુનિને ભીતિ જણાઈ કે મંદબુદ્ધિ, પાપાણુની ભીંતજેવા જડ, શાસ્ત્રમાં અનધિકારી, ગિરિને વાસ્તે શા વાસ્તે શુરજી આ કાર્યની અંદર વાટ જુએછે? પદ્મપાદના આ ગર્વને દૂર કરવાસાર પોતાના ભક્તની અંદર કરુણાવિરોધવાળા તે શ્રીશંકરાચાર્ય તે ગિરિનામના પોતાના શિષ્યવરને તે જ સુણે મનથી અતુલ વિદાનેા યોધ આપ્યો. તે ગિરિનામના શિષ્ય પણ તત્કાલ શુરના અનુગ્રહમાનથી સકલ વિદ્યાપ્રાપ્ત્યર્થ અતિ રમ્ય, વિચારયુક્ત પદવાણાં, ગૂઢ અર્થવાણાં, અને સંક્ષેપમા વેદાન્તાર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળાં, તોટકકૃતોને ઉચ્ચારના ઉચ્ચારતા ભગવાન શ્રી મહાગુરુની પ્રતિ આવવા લાગ્યા. નૂતન અમૃતરસથી ભોજિત તે વાક્યસમૂહને સાંભળતા પદ્મપાદોદ શિષ્યપરોએ પોતાના ગર્વે ત્યજ દોષા અને ધણા આશ્ચર્યને પામવા લાગ્યા. આ દારણુથી શુરકૃપાથી ઉત્પત્તિને પામેશે આ ગ્રથ, વેદાન્તસિદ્ધાન્તોને પ્રગણ કરનાર હોવાથી, તેમ જ શ્રુતિઓના મારગન અર્થને દર્શાવનાર હોવાથી શ્રુતિમારસમુદ્ધરણ—એ નામથી અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ છે.”

ત્રૈલોક્યનાથહરિમીડ્યમુદારસત્ત્વમ્

શક્તેસ્તનૂજતનયંપરમેષ્ટિકલ્પમ્ ।

જીમૂતમુક્તવિમલાંબરચારુવર્ણમ્

વાસિષ્ઠમુગ્રેતપસંપ્રણતોઽસ્મિનિત્યમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ—સર્વવ્યાપિ ચેતન્યવાળા, પરમપૂજ્ય, માયાશક્તિનું કાર્ય તે જ પોતાનું કાર્ય છે, એટલે માયાથી થતીત યના બાહ્યપ્રપંચના પણ કારણરૂપે રહેલા, દિરણ્યગર્ભ-મૂલાત્માના અધિશાનરૂપ, વાદળોથી રહિત મુખ આદ્યજોવા મુદર વર્ણવૃણા, પ્રતિશરીરની અંદર ઉપાધિથી છત્ર નામ ધારણ કરી રહેલા દૂરસ્ય અહરવરૂપ, વિદ્યાનધન, એવા ત્રિલોકના અધિપતિ શ્રીવિષ્ણુભગવાને હું સર્વદા પ્રણામ કરું છું.

ટીકા—કોઈ પણ મુખ કાર્યનો આરંભ કરતા પહેલાં આદીર્વાદાત્મક, નમસ્કારાત્મક, તથા વચ્ચુનિર્દેશાત્મક એ ત્રણ પ્રકારનાં મંગળાચરણોમાંથી જે અનુકૂળ પડે તે કરવાના સિદ્ધ જનોના સંપ્રદાયને અનુસરી અચકાર દ્વિતીય પ્રકારના મંગલને આચરે છે. પ્રસ્તુત પ્રથમ સાત્ત્વરૂપે નથી, પરંતુ વેદાન્તશાસ્ત્રના એક દેશજોડે સંયમ ધરાવનાર હોવાથી પ્રકરણ સંજ્ઞાને પામેલો છે.

ત્રૈલોક્ય શબ્દ આદ્યારાદિ પ્રપંચનો સૂચક છે, કારણ કે પ્રસ્તુત શ્લોકની અંદર સમષ્ટિરૂપ મહેશ્વરનું વર્ણન આવેલું છે. તે મહેશ્વર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રૂઢ એ ત્રણ અભિમાનીની માફક પ્રત્યેક બ્રહ્માણ્ડના અધિપતિ છે એટલું જ નહિ પણ અતંત બ્રહ્માણ્ડોના અધિશતા તેમ જ ત્રણ અભિમાનીઓના પણ ઉચ્ચરૂપ છે.

ઉદારસત્ત્વમ આ વિશેષણુંની અંદર સત્ત્વ શબ્દ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો શરૂ-મુખથી અનુભવ પ્રાપ્ત યથા પછી ઉત્પન્ન થતા અપેક્ષા જ્ઞાનનો ભોધક છે. આ સર્વ બાદ પ્રપંચ અત્તરૂપ અધિશાનની અંદર મહામાયાશક્તિના પ્રભાવથી પિપર્ણરૂપે રહેલો છે. જેમ રત્નજુની અંદર શાંતિથી સર્પની ક્રૂપના કરીએ છીએ તેમ અત્તરને વિશે અનિર્વચનીય —માયા—ને લીધે જગત્તરૂપ પ્રપંચની ક્રૂપના કરવામાં આવેલો. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે એક રીતે જગત્ત માયાનું કાર્ય છે અને ને જ પાછું 'અલનું પણ કાર્ય છે. એટલે શબ્દ 'અલ, ઉચ્ચર, પોતાના ચેતન્યપ્રાધાન્યથી નિમિત્તકારણ છે અને અવિદ્યાપ્રાધાન્યથી ઉપાધાન કારણ છે. **તનુજ** અને **તનુચ** એ બન્ને શબ્દો "કાર્ય"એ અર્થના ભોધક છે.

સૂક્ષ્મ મરીદના અભિમાની ત્વષ્ટરૂપે નજાસ, તેમ સમષ્ટિરૂપે દિરણ્યગર્ભ મૂલાત્મા છે. તેના પણ કારણરૂપ દેવાથી ઉચ્ચરને **પરમેષ્ટિકાલ્પમ** એ વિશેષણ સમારેલું છે આ ઉપરથી એમ સંકલ્પ થાય કે જ્યારે ઉચ્ચરને કારણરૂપે ગણના કરી ત્યારે નેતી અંદર—"ઉત્પન્ન થયો અથવા નાશ થયો કાલ પણ ધર્મ પોતાના ધર્મોને વિરોધિ તિકાર ઉત્પન્ન કરે છે"—એ ન્યાયથી વિચારનો સંભવ રહે છે. અને પિકાર થવાથી અનિવચ્ય દેવાની પ્રાપ્તિ થાય. આ સંકલ્પનું નિદાકરણ **જીમુત—વર્ણમ** એ વિશેષણ કરે છે. જેમ આદ્યારા એવ દોષ અગર ન હોય તોપણ પોતે નિરવચ્ય દેવાથી કેવલ નિદાકરણ રહે છે તેમ ઉચ્ચર પણ જગત્તકાર્યથી બાધિત થતા નથી.

નત્તમદાતદેવાનુમાવિશનુ, નાન્યાંડનોડસ્તિદષ્ટ, તત્ત્વમમિ, હત્પાદિ શ્રુતિઓની અંદર જ્ઞાનાત્માપ્રભાવે છત્રચક્રનું બેદરશી અનંતકરણની ઉપાધિથી છે. પરંતુ વચ્ચુન:

અબેદ જ નહો કાનમા છે તેથી સમટિરૂપ ઈશ્વરની અદર તેમ વ્યટિરૂપ શુભની અદર કોઈ પણ પ્રકારનો નાસ્તિક બેદ નથી, આ સૂચવવાસાગ્ર વાસિષ્ઠમ એ પદ યોગનામાં આવ્યું છે

તપસ્ ગમ્દ ગાનનાયક છે મુખડક શ્રિની અદર “યસ્યજ્ઞાનમયંતપઃ” એમ દર્શાવેલું છે આપ્રમાણે શ્લોકને પગે-ગના નમસ્કારક્રમમાં લઈ શકાય

નિશેષમા વેદાન્તસૂત્રના પ્રણેતા ભગવાન શ્રી વેદવ્યાસના નમસ્કારરૂપે યોગના થઈ શકે એમ છે અર્થા અર્થ નીચે પ્રમાણે એમી શરૂ છે

“ત્રેલોકમનાથ વિષ્ણુરૂપે અવતરેલા પૂજ્ય, ઉત્કૃષ્ટ માત્વિકગુણવાળા, ધર્મશાસ્ત્રના પુત્ર રૂપે ગૃહેના, પરમેશ્વરસમાન, મેઘથી રહિત આકાશના જેવા શરીરના વર્ણવાળા, વસિષ્ઠ યોગીની અદર ઉત્પત્ત થએલા, હજી તપવાળા, ભગવાન શ્રીવેદવ્યાસને માગ પ્રણામ નિગૂનર હોતો”

સકલંમનસાક્રિયયા જનિતં સમવેદ્ય વિનાશિતયાતુજગત્ ।
નિરવિદ્યતકશ્ચિદતો નિરવિલાદવિનાશિકૃતેનનલભ્યમિતિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ—કોઈ એક પુરૂષે આ મરણ કાર્યરૂપ જગત્ની અનિલતાને અતુમાનદ્વારા તપાસી જોઈ, અને કંઈથી નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી તેણે આ મરણ કાર્ય રૂપ પ્રપચમા વિગ્રહરૂપિ ધારણ કરી

ટીકા—વેદાન્તશાસ્ત્રના અનુગમ્યયતુરુપનુ મુચન પ્રથમ તથા દ્વિતીય શ્લોકમા કહ્યું છે તેમા (૧) વિષય—શ્રુતિસહજ—(૨) સંબધ—શાસ્ત્રનો અને જ્ઞાનનો પ્રતિપાદ પ્રતિપાદ સંબધ—(૩) પ્રયોગન—આલંબિતી દુ અનિષ્ટિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ— એ ત્રણેય તો પ્રથમ શ્લોકમા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જણાઈ આવશે અધિકારી, જે ચતુર્થ અનુગમ્ય છે, તેનો નિર્દેશ આ શ્લોકમાં કર્યો છે અધિકારીના સચિત્તરૂપ રસરૂપના નિર્ણય અર્થે શ્રીસિદ્ધાન્તસિંધુના પ્રથમ રત્નને અતલો ભાગ જેવો તથા આ શ્રીમહાકાળના વર્તમાન રૂપમા આવતા વેદાન્તમારમા આપેલું અધિકારીપ્રદંશુ જેવું આમાન્ય રીતે જણાવતા વિચાર પ્રધાન શ્રેણીએ ચતુરાર પુરૂષને મુખ્ય ચગ્ર માધનની જગર છે તેમા ૧ નિલાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, ૨ વૈતાન્ય, ૩ પ્રમાદિ છ સપત્તિઓ અને ૪ મુમુક્ષુતાનો સમાવેશ થાય છે વિશેષમા એટલું જણામા રાખવું કે ઉત્તરોત્તર સાધન પૂર્વ પૂર્વ માધનના પદિપદ રૂપ તરીકે

સ્વત ઉત્પત્ત ધૂઈ આવે છે એટલે વિવેક યથાશિવાય વિરાગનો આવિર્ભાવ થતો નથી હવે પ્રસ્તુત શ્લોકઉપર જતા માત્રમ પડશે કે પ્રથમ અને દ્વિતીય પાદમા અધિકારીના વિવેકનો મર્યાદા જણાય છે અને તૃતીય તથા ચતુર્થ પાદમા તેની અદર વિરાગ જ્ઞાન રૂપરૂપ થએલુ દીપ્તિ આવે છે બીજા બે માત્રમ આવતા શ્લોકમા સૂચવેલા છે

વેદનુ પૃથ્વરૂપ કૃતા વિવેકી પુરૂષને મુખ્ય ત્રણ ભાગ માનમ પડે છે—૧ કર્મકાંડ, ૨ ઉપાસના કાંડ, ૩ જ્ઞાન કાંડ આ ત્રણમા જ્ઞાનકાંડને ઉપનિષદ વેદાન્ત ક્રમસાદિ આમાએ

આપવામાં આવે છે. એ વણેનો સમન્વય કરીને ઉત્કૃષ્ટ નિર્વિપયી આનંદની પ્રાપ્તિ કરવી એ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. તેમાં કર્મ અને કૃપાસના એ નિષ્કામ પુરુષને જ્ઞાનગાનની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. કર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ ચિત્તશુદ્ધિ છે, તથા ઉપાસનાનો મુખ્ય હેતુ ચિત્તની એકાગ્રતા છે. એ બંનેનાં અવાન્તર દ્વંદ્વો તો ક્યયતર લોકની પ્રાપ્તિ છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે અવના કર્તવ્યનું અવસાન કર્મમાં તથા ઉપાસનામાં રહેલું નથી; પરંતુ તે તો પરમ પ્રાપ્ત્ય ને કેવલ્ય મોક્ષ તેની શ્રેણીનાં પગથીઆંરૂપ છે. તેથી સ્વાભિમાન ધારણ કરી એ કર્મનું જોરજોરેન કરનાર પુરુષ આધુનિક જ્ઞાનગાનનો કોઈ ધાકનારની દશાનો અનુભવ કરે છે. તેનાં દુઃખવચ નાશ પામતાં નથી અને તેઓ-ઉત્કટ પતિત થાય છે.

પ્રસ્તુત અધિકારીએ સાત્વિક કર્મોનાં અનુદાન તથા સચુપ્ત જ્ઞાની ઉપાસનાનું સેવન કૃપા પછી વિવેક નામની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેથી એને દૃઢ અનુભવ થાય છે કે રવિ-ગાંધિ લોકોની પ્રાપ્તિ એ પરમ સુખનું સાધન નથી, પરંતુ પુણ્યનો ક્ષય થયે જન્મમરણાદિ દુઃખોની પુનરુત્પત્તિ તો અવરય થવાની. તેથી વિરામદ્વારા તે તૃણથી માંડી જ્ઞાનલોકપર્યવતના સઘળા ભોગોને તુચ્છ ગણે છે, અને સ્વસ્થાનંદના અનુભવને વારત્તે પોતાનો પ્રયત્ન જારી રાખે છે.

પ્રતિપિત્સુરસાવવિનાશિપદંચતિધર્મરતોયતિમેવગુરુમ્ ।

વિદિતારમસતત્ત્વ મુપેત્યકર્વિં પ્રણિપત્ય નિવેદિતવાન્સ્વમતમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ—સંન્યાસીના ધર્મમાં આસક્તિવાળો, અવિચલ મોક્ષરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો તે પુરુષ, કેવલ ચલશીલ, એટલે શિષ્યને સ્વસ્થાનંદનો અનુભવ કરાવવામાં મદદન પ્રયત્ન કરવાવાળો, કામકાંધાદિ આભ્યન્તર છ શત્રુઓથી રહિત, તથા જન્મને આત્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ થયો છે એવા સર્વગ્ર સદ્ગુણની પાસે જઈ, સાદ્યંગ નમસ્કાર કરી, પોતાની અભિલાષને દર્શાવવા લાગ્યો.

ટીકા—પરં શ્લોકમાં અધિકારીનાં બે સાધનનું નિરૂપણ કર્યું; દરે બાજીનાં બે સાધન આ શ્લોકમાં અગ્રધર જણાવે છે. શ્લોકમાં પ્રથમ તથા દ્વિતીય પાદ રામાદિ છ સંપત્તિ તથા મુમુક્ષુતાનું બોધન કરે છે. ચતિધર્મરતઃ—એ પદથી અધિકારીને વિવે રામ, દમ, કપરતિ; નિનિશા, શ્રદ્ધા તથા સમાધાનનો ઉદય થયો છે એમ સૂચન કર્યું. ચતિ મળેતો અર્થ ન્યાયી, સંન્યાસી, એવો થાય છે. આ ઉપરથી ત્યાગીનાં લક્ષણને નંદનનાર માન્ય સૂના મનમાં એમ થમ થવાનો સંજય રહે છે કે ચતુર્થોચ્ચ ધારણ કર્યા મિત્રાચ મુમુક્ષુતા સંભવની નથી. આવી જાંતિ વિરેકી પુરુષ રાખવાની જરૂર નથી. કારણ કે ત્યાગ કરવામાં અદ્વૈતિ તથા મનન એ બે જ પરુ સંભવે છે. દૃઢ કર્મણુ આદિ ધારણ કરવાં એ તો અંતર્વિરમ અગર ત્યાગનાં મૂલક ચિદન માત્ર છે. એ ચિદનને જ વળગી રહેનાર હાજ સંન્યાસી એ મંજારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અંતર તથા અદિર વિરામ એ જ સંન્યાસ. અને તેને ધારણ કરનાર પુરુષ સંન્યાસી; અન્ય નહિ. આ વિચારના સ્પૃશીકરણને વાગને

અશ્વસુ પુરૂષને ધામિનીમૂળે તૃતીયાલંકાર ૫૯ ૧૧૪, તથા વાણીવિલાસ દ્વિતીય માગમા “વામના સૂક્ષ્મ અને ત્યાગી સૌઈ હૈ સન્યાસી” એ પ્રકૃતિથી આરબ થતુ પદ એવાની વિવર્તિ છે .

મતિપિત્તુરસા—ઈત્યાદિપદથી અધિકારીની અદઃ મુમુક્ષુતાનો આવિર્ભાવ થ એ દોષ એમ જણાય છે આત્મનિતક દુષ્ક્રિયા તથા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષર્થ લક્ષણ છે આવી ઇચ્છા દરેક જીવને થયે છે, પરંતુ ક્ષણિક નૈપથિક મુખને વિષે તેમની પ્રવૃત્તિ જોનામા આવે છે તેથી કરીને જે પુરૂષ તેની પ્રવૃત્તિથી રહિત છે અને મોક્ષની ઇચ્છાવાગે હોય તેને જ મુમુક્ષુ કહેવો યોગ્ય છે

યતિમેવગુરુમ—આ પદથી પણ શુદ્ધ પુરૂષ વાળુ ન કરી શકે એવી આશંકા ઉત્પન્ન થાય, તે ઉપર લખ્યાપ્રમાણે પરિહરની વિશેષમા યતિ શબ્દ (યમ=પ્રયત્ન કરવો, કષ્ટનો ગંખવો) એ પ્રાતુમાંથી નિકળેલો છે, તેને અનુસાર ચલતીત તથા અતરશત્વને દબાવનાર એમ અર્થ ભાગ્યાન્તરમા કરેલો છે શ્રુતિ પણ પ્રયત્ન પ્રમાણુ તરીકે અહીં છે, યાશ્વર્યાદિ તત્ત્વવિત્ પુરૂષોએ શુદ્ધ છતા જનકાદિને યોધ આપેલો છે એમ વૃહદ્દારણ્યકમાંથી જણાઈ આવે છે

કવિ—આ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ નો સર્વના જાણ્યામા છે પરંતુ મૂળાય અહીં યોગ્ય હોવાથી શ્રદ્ધણુ કવો છે કવિ શબ્દ વેદની અદઃ-જ્ઞાન્તદર્શી, સર્વજ્ઞ, એ અર્થમા વપરાય છે **કવિર્મનીષી પરિભૂઃ**—ઈત્યાદિ દ્વિતીયાસ્ત્રોપનિષદ્ મા પણ ભમવાન બા પશ્ચાત્ પણ આજ અર્થનો અગીયાર મેરે છે

સદ્ગુરુને શરણુ ગયા પછી કેવી રીતે આપણી ઇચ્છાને દર્શાવવી તથા પરમ પ્રાપ્ત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યા સુધી કેવી વૃત્તિનો ઉપાશ્રય કરવો એ શ્રુતિની અદર રહુ જાણાઈ આવે છે તેમ જ વાણીવિલાસદ્વિતીય પુસ્તક મા “કહુ છુ સાધન” એ પદ વાંચી સશયરહિત થઈ ઉત્તરેતર પ્રયત્ન અશ્વસુએ જાતી રાખવો .

બીજા તથા ત્રીજા સ્તોકમા શ્રુતિ તથા અન્ય યથાના નીચે પ્રમાણે પ્રમાણુ છે
પરીક્ષ્યલોકાન્કર્ષેચિતાન્બ્રાહ્મણોનેર્વેદમાયાતિ નાસ્ત્યકૃતઃકૃતેન । તદ્દિ જ્ઞાનાર્થ સમુદ્યમેવામિગન્હેત્સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રત્તનિષ્ઠમ ॥ તસ્મૈસવિદ્વાનુ પસન્નાય મમ્પક્ષશાન્તચિત્તાય શમાન્વિત્તાય યેનાક્ષરપુરુષં વેદસત્યં પ્રોવાચતાં તત્ત્વતોબ્રહ્મવિદ્યામ્—(મુળકોપનિષદ્)

“કર્મથી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગાદિ લોકોનુ અનિચ્છા અનુમાન કરી અશ્વસુને એમ વિરાગ ઉપજ થાય છે કે કમરડે કારણુ વસ્તુ જે નિચ છે તેનો અનુભવ થયો નથી તેવી ને અધ્યાત્મનેવાસો દસ્તમા સમિધુ વેડે જાગિર અને મક્કનિઃ મંદગુરુપામં જન્ય છે તે

તત્ત્વવિદ્ મહાત્મા, શરણુ આવેલો તે માણસ, જે શાંત ચિત્તવાળો છે તથા શમદમાદિથી
લુપ્ત છે, તેને નિત્ય અને સત્ય બ્રહ્મ જોના પોતાને અનુભવ છે તેના અર્થ સ્વરૂપનો
પદ્મ શણી ગુપ્ત રીતે આપે છે.”

ચિત્તસ્ય શુદ્ધયે કર્મનતુ વસ્તુપલબ્ધયે—(વિવેકચૂડામણિ)

“ચિત્તની શુદ્ધિને વાસ્તે કર્મ છે, પરંતુ વસ્તુની પ્રાપ્તિને અર્થ નથી.”

(અપૂર્ણ)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ સર્જીવ પદાર્થની ઉત્પત્તિ. ॥

સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ શ્રી બ્રહ્મા ભગવાન જેમનું માત્ર અદ્વૈતવિશેષ છે
એવા શ્રી મહાકાવ્ય સ્વરૂપને પુનઃ પુનઃ નમન કરી તેમનાં અર્ધરૂપ આ વિષયનો આરંભ
કરું.

સર્જીવ પદાર્થની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન ધણો વિસ્તારવાળો છે. ‘મનુષ્યજાતિ અને તેના પ્રા-
થમિક ઉદ્ભવનો સિદ્ધાંત’ આ વિષયનું પ્રકરણ છે અને તેથી કરીને મનુષ્યજાતિના વિ-
ષયમાંનાં કેટલાક નિશ્ચયોનું અત્ર પુનઃ કથન કરવું પડે તો તેનાં સુતવાચક વર્ણ દોષ ગણી શ-
કે અને આદિથી અત્યંત લઘુપૂર્વક વાંચનારને તો સદૃશ સમજશે કે આ વિ-
ષય ઉપર કહેલા વિષયનું કંઈ વિષયજન માત્ર કરતો નથી પરંતુ વ્યગતતા સર્વ પદાર્થો
ની ઉત્પત્તિ વિગેરેના ક્રમસંબંધી વિચારો દર્શાવે છે.

વિશેષમાં જીવ, જીવન, ઈશ્વર, અંતઃકરણ, જીવનું અને વ્યગતનું સર્જન સ્વરૂપ એ
વિગેરેનું યથાર્થ જ્ઞાન આપનારી અધ્યાત્મ વિદ્યાના સંબંધમાં પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો કંઈ પ્ર-
ભુતા નથી, અથવા જાણે છે તો ઘણું જ અપૂર્ણ, એ પણ પ્રસંગવશાત્ બતાવવાનો
આ નિષ્કર્ષનો હેતુ છે.

દાસની ઇંગ્રેજ કેળવણી પામેલા અને પામતા ઘણા પુરોહિત એવું માનવું હોય છે.
કે ‘પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો પ્રત્યેક વિષયનું સારી પેઠે અધ્યયન કરે છે, પછી પુસ્તકો વર્ણન-
રૂપ નિરીક્ષા’ અને પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરીને સ્વતંત્ર શાસ્ત્રો પ્રત્યેક વિષયપર બાંધે છે. વ-

૧. સુર્ગદગીરામાં અઘાપિ સુધી બહુધા ન પ્રચલિત થયેલા શબ્દો ઘણે પ્રસંગે નવા
અર્થકારને ઇંગ્રેજ વા હાર દોષ ભાષાના શબ્દોના શુદ્ધાર્થ જણાવવાને યોગ્ય પડે છે.
તેવા શબ્દો નવીન લાગવાથી તેમનો અર્થ સમજવો કઠિણ ન પડે તથા નિઃશંકપણે ક-
નાના યોગેશ્વર અર્થનું જ્ઞાન યથાર્થ રીતે કરાવે તેટલા માટે, તે ઈતરભાષાના શબ્દો ની-
ચે આપવા ઉચિત ધારુંછે; જેથી આશ્ચર્ય વર્જને પણ તે શબ્દ માન્ય કરવો કે નહિ તે
વિસ્તાર કરવા સાધન મળે. નિરીક્ષા—observation. ૨. Experiments. ૩. શાસ્ત્ર
એ શબ્દ ઇંગ્રેજભાષાના Science શબ્દના અર્થમાં વપરાય છે. શાસ્ત્ર એ શબ્દશબ્દ

જી તે તે વિદ્યાઓના અસંખ્ય ઉપાસકો પોતાના જીવનનો સમગ્રો અર્થવા ઘણો સમય તુલન પ્રયોગો કરવામાં વ્યતીત કરે છે. અને તેમાંથી સતત યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આમ છે તેથી જ દિનપ્રતિદિન તેમની અમૂલ્ય અને અમત્કારિક શોધોથી પ્રલેહ પુરૂષ જ્ઞાનદાંત્ર્ય પામે છે. મોટી મોટી શોધો જે દેશોમાં થઈ છે તે દેશોના મહાન પુરૂષોના જ્ઞાનના જુડારૂપ તેમની સમગ્રી વિદ્યાઓ ઘણી સારી રીતે પૂર્ણપણે પામી હશે. સકળ વિષયોપર સ્વાતુભવથી લઈ ખેતર તે પુરૂષોની વાર્તામાં કિચિત્ પણ અસત્ય તો સંભવેજ શેતું! તથા તેમનાં અનુમાનો તે જ વસ્તુનદાર અને અન્ય સઘળાં ગંધર્વો (પછી તે અન્ય અનુમાનો પોતાના અલ્પજ્ઞ પછાથી વા તેના હેતુબૂત અન્ય અનુમાનો વા પ્રમાણોના અજ્ઞાનને લીધે ન સમજી શકતાં હોય તોપણ હરકત નહિ.) આવા વિચારો આપણી હાતની પ્રજ્ઞમાં ઘણે અંશે દસેલા પ્રતીત થાય છે. તેમાં જે પુરૂષો પોતાની મેજે ન સમજી શકે એવા હોય છે તે તેના વિચારવાળા પુરૂષોના સહવાસથી, તેમના ઉંચા દરજ્જાથી, વા તેમના યોગવાની છટાથી બોળવાય છે. આમ થવામાં તેઓનું પોતાનું અજ્ઞાન અને દુર્બળ હૃદય જ કારણ હોય છે. તેમને માટે શું કહેવું? પરંતુ જે પુરૂષો અભ્યાસક્રમમાં જ આ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમના સંબંધમાં તેમનું અર્થે હાસ્યાસ્પદ છે, એટલું જ કહેવું ખત છે. આવા પુરૂષો સમજે છે કે તેમને જ દૃઢ જ્ઞાન થયું છે. જે નિશ્ચયો તેમણે સ્થાપ્યા છે તે જ સત્ય છે. એ શિવાયના અન્ય સર્વ નિશ્ચયો જે તેમણે સાંભળ્યા નથી તથા જેમના ઉપર કિચિત્ વિચાર પણ તેમણે કર્યો હોતો નથી, વા કિચિત્ પણ અર્થ ચલાવી હોતી નથી તે સર્વ નિશ્ચયોને તેઓ અસત્ય માને છે. તેઓ એ પક્ષને ન જાણનાર હોવાથી વાદ કરવાની ચો અત્યાવાળા તો હોતા જ નથી. કદાચ તેટલી શક્તિવાળા હોય છે તો. નેમનાં માની લીધેલાં ખરાં અનુમાનોને સંપ્રમાણ સત્ય સિદ્ધ કરી આપવાનું સામર્થ્ય તો તેમનામાં ભાગ્યે જ હોય છે. સ્ત્રીનાં આગળ મિથ્યા શેષ મારનાર શ્રીભાગિનીશ્રુપણના કૃષ્ણદાસજીવા તેઓ પોતાનું આજ્ઞતું હોય ત્યાં જ ચલાવ્યા રહે છે. એવા પુરૂષોને શું કહેવું? તેમનું અજ્ઞાન જ તેમને ગ્રંથમાં દૃઢ કરી રાખે છે. ડા. ડાવીનનાઈક પ્રસંગપર લખે છે કે 'વસ્તુનું અજ્ઞાન ઘણે પ્રસંગે

સામાન્ય રીતે પવિત્રતા તથા પૂણ્યતાનો ભાવ આર્પજનોના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવ પામે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં વપરાતો science શબ્દ તે તે વિદ્યાઓ જેટલે અંશે હાત એકાએકી છે, તથા જેટલાં એપૂલ જ્ઞાનનો સમૂહ એકઠા થયો છે, તે દર્શાવે છે. તેથી science નું 'વિદ્યા' એ ભાષાંતર વધારે પસંદ પડે એવું છે અને તેથી અત્યંત વિદ્યા શબ્દ science ના અર્થનું વર્ણન કરે છે એ લક્ષમાં રાખવું.

૧. આજ ગુજરાતી ભાષા જાણનારને વચ્ચે એટલું ન પડે તેટલાં માટે હમેશાં જેનું ભાષાંતર કરવામાં આવશે તેનું 'જૂન નીચે આપીશું' ઘણે પ્રસંગે મૂળનો અર્થ બરાબર ન દર્શાવતાં કેટલોક લેખો તાણી ટુચીને પોતાનાં મતનું સમર્થન કરે છે. એમ અત્ર નથી થતું એમ શુદ્ધ વાંચનારને જાણવા સારૂ જૂન આપવું એવો અમારો હેતુ છે. ...but ignorance often begets confidence than does knowledge.

નિશ્ચયને જોટલો દૃઢ કરેછે તેટલો દૃઢ વસ્તુનું જ્ઞાન દરી શકવું નથી. અર્થાત્ અજ્ઞાત પુરુષો પોતાના ખોટા નિશ્ચયોને એટલા આગ્રહપૂર્વક સત્ય સમજી પકડી બેસેછે કે તેટલા આગ્રહ પૂર્વક સત્ય જ્ઞાનવાળા પુરુષો પોતાના નિશ્ચયોને અન્યના આગળ પ્રતિપાદન દરી શકતા નથી.

એવા પુરુષોને જ્યારે અન્યને કોઈપણ પ્રકારે પોતાના નિશ્ચયોની સત્યતા પ્રભોષતાં જોઈએ તો તો જાણવું જોઈએ દુરાશાની યરાકાશ થઈ. પરંતુ આવી દુરાશા તો કોઈક રીતે જ પ્રતીત થાયછે. આપણે એટલું તો ન્યાયબુદ્ધિથી કહી શકીશું કે કોઈપણ વ્યક્તિ અમુક શાસ્ત્ર (વિદ્યા) નું અધ્યયન કરે તે બુદ્ધિના વ્યવપૂર્વક કરવું ધટે છે, જે વિદ્યાનું અધ્યયન કરવામાં આવે તે વિદ્યાના અર્થો કયા દશામાં છે, અર્થાત્ તે વિદ્યા તરત જન્મ પોતેથી કે યથાર્થ રીતે બેઠાબેઠી છે, તેમાં આપેલા નિશ્ચયો ચરિણુભી છે કે તદ્વચતિવિકત અન્યની અપેક્ષાવાળા છે. તે નિશ્ચયો કેટલે અંશે સપ્રમાણ છે, તેમાં કરેલાં અતુમાનોરસ બળ કિંવા દુર્બળ છે, તથા અંધકારનો અમુક પ્રસંગે શું આસય છે, તે શું માનેછે અને શાની ઉપેક્ષા કરેછે, વિગેરે સમગ્ર વાર્તા લક્ષમાં રાખી તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવાનો છે. ધણી ઈંગ્રેજ ભણનારા પુરુષો આપ્રમાણે મદ્ભ્રમદષ્ટિથી અધ્યયન કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ ધણે પ્રસંગે તો અંધકારના ખરા અર્થને પણ પજો મૂકીને તેના પ્રમાણરહિત અતુમાન રૂપે આપેલાં વિચારોને નિશ્ચયરૂપ માનીને પ્રવૃત્તિ કરેછે. તેવા પુરુષોને વારંતે પાશ્વિમાલ વિદ્યાનોના જ શબ્દમાં તેમની વિદ્યાઓના નિશ્ચયોની અપૂર્ણતા, તથા પ્રત્યેક વિષયમાં તેમનો હાલના જ્ઞાનની અવધિ, તથા તેમાં કરેલા નિશ્ચયોમાં ધણી પ્રમાણો અને તકનો અભાવ, વિગેરે પ્રતિપાદન કરનારો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ સમજવામાં આવે તો તેમના સામા શસ્ત્રરૂપ થઈ પડે ખરો.

કદાચ ઉપરનું લખાણ સખત અને વિસ્તારવાળું થઈ ગયું હોય તો તેનો સુસંધાન ચક્રવર્તે અલક્ષ કરશે એવી આશા છે. એ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે લખનાર પોતે શિમાલ અથોપર તથા તેની ચમત્કારિક શોધોપર તિરસ્કારદષ્ટિથી જોયેછે, અથવા તો તેઓની અસાધારણ મનોત્રતિની તેને ચરીક્ષા નથી. મોટી મોટી શોધો કરનારા મહાન પુરુષોને સર્વેધા ધન્યવાદ ધટે જાય છે, તથા પ્રત્યેક વિદ્યાના નિશ્ચયો સિદ્ધ કરવામાં પડતા અસંખ્ય પ્રતિબંધોને દૂર કરવામાં જે ભગીરથ પ્રયત્ન તે પુરુષોએ કર્યો છે, અને વર્તમાન કાળમાં પણ કયાં જાય છે, તે અમની ખાતર તેમની જે સ્તુતિ થાય છે તે યથાર્થ જ છે. પરંતુ હાલ જે પૃથ્થક બુદ્ધિથી તે શોધકો પોતાનો માર્ગ આગળ કોઈ જાય છે, તેનું લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરનાર કોઈ પણ વિચારવાનું પુરુષને જણાય એમ છે કે તેમની સર્વ વિદ્યાઓ દહા પૂર્ણપણાને પામી નથી, તેથી તેઓ તે વિદ્યાઓના પરિણામી નિશ્ચયો દરી શક્યા નથી, તો પછી સર્વ વિદ્યાઓનાં તત્વો અને નિશ્ચયોનાં એકીકરણપૂર્વક કરવામાં આવતા નિશ્ચયવાળા સર્વમાં શેખરીભૂત અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરિણામી નિશ્ચયો તો તેઓ શું કરી શકે ? !! પદાર્થવિષયક વિદ્યામાં યથેચી આશ્ચર્યજનક શોધોથી મોઢ પામી જવાનું નથી. સંધ્યાનાં સં

અર્થી વિદ્યાઓમાં સંધારણ રીતે પ્રતીત થતી કિંચિત્તો અને વ્યતિકરો નો વર્ણન વિના સંધારે ઘણું થોડું જ છે. સૂક્ષ્મદર્શકપંચ આદિથી જોવામાં આવતી સૂક્ષ્મ વાર્તાઓનું વર્ણન દ્વારા સામાન્ય શ્રેણીને આશ્રય લેવાયે, પરંતુ પરિણામી નિશ્ચયો કરવામાં પ્રભાવોનો અભાવ હોવાથી જો છે તે માત્ર અનુમાને, અને તે પણ વળી હંકા અનુભવ અને સૂક્ષ્મ નદિ જેવા તરીકે આધાર કરેલાં હોવાથી અસત્ય હોવાનો સંભવ પણ ઘણો. આ રીતે દેટલે અર્થે સત્ય છે તે નીચેનો નિર્ણય વાંચનારને રથજે રથજે જણાશે.

આ સંસાર અનાદિ કાળથી વહેછે, અર્થાત્ આ જગતમાં પ્રાણીપદાર્થની રચિતિ કંઈ કાળથી છે. સ્મરણશક્તિબોલકાળ, જેને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચયાત્મક પુરાવો મળતો નથી, એ અનાદિકાળ છે, એટલે તેની કલ્પના પણ થઈ શકે એમ નથી. આખી જગતનાં મનુષ્યની સરાસરી કાદી જોઈશું તો પ્રત્યેક દિવસે તો શું પેલું પ્રત્યેક ક્ષણે, મિનિટ અને સેકન્ડે આ જૂલોક નામે પ્રાણીઓને વસવાના રથા નગાંથી એનતાંયુક્ત શરીરીઓ જડપત્થ થતા આપણને ઝણુગી, આમ તે આંખ એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એક સરખી આલ્યા કરતી હોત, તો અનાદિ કાળથી વહેતો આ પ્રવાહ ક્યારનોએ બંધ થઈ જગતને અંત આવી જાત. પરંતુ સાથે સાથે અન્ય અન્ય સમ્ય પ્રવાસીઓનું આગમન પણ સાંભળવામાં આવેછે. મનુષ્યવર્ગમાં પુત્રપુત્રીરૂપ પ્રેરના જન્મ સર્વે માતાપિતાને વિદ્યમાન છે. તે જ પ્રમાણે પશુ પક્ષી વૃક્ષ વનસ્પતિ આદિ સર્વ જાતિઓમાં પણ આગમ અને અપાય ધર્મ પ્રવર્તે છે એ સર્વને જાત છે. આમ પ્રાણીઓના સંહાર અને ઉત્પત્તિરૂપ દ્વિધા નિયમ એક જ સમયમાં પ્રવર્તે છે, તેથી આ પ્રવાહની અવધિ આવી જતી નથી. અને જ્યાંસુધી એ નિયમનું યથાવત્ પાલન થાયછે ત્યાંસુધી અવધિ ન જ સંભવે એ નિઃસંશય છે.

પરંતુ ઉત્પત્તિ, રચિતિ અને લયના વિષયરૂપ આ સમય પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય પ્રાણીને વિચાર કરવાની શક્તિ, સ્મરણશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને અનુમાન અથવા નિશ્ચય કરવાની શક્તિ વિગેરે જ્ઞાનોત્પાદક સાધનોનો સદ્ભાવ હોવાથી, અને દેટલેક વિગત રથજે તે જ્ઞાનિઓની મૂંઝવણ હોવાથી, સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિગોચર થતા પ્રત્યેક પદાર્થે અથવા કિંચિત્તો જોઈને, તેના પર વિચાર ચલાવી તેનાં કારણોઆદિના નિશ્ચયપૂર્વક અનુમાનો બાંધી અથવા તર્ક કરી તે તે પદાર્થે અથવા વ્યતિકરતું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાની તેને ઇચ્છા રહેછે. તદનુસાર કોઈ પ્રસંગે વિચારતાં જુદામાત્ર ઓપુરુષોને આ વિષયનાં સંબંધમાં સદજ વિચારો ત્યાં સંક્રમ્ણો નીચે પ્રમાણે શુરે:—પ્રત્યેક નવાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણીઓને માતાપિતા હોય છે. મનુષ્યવર્ગમાં જ માતાપિતા અને પુત્રપુત્રીરૂપે પ્રજોરૂપિતિ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ જો અર્થદિ સર્વે તાનાં મોટા જોવામાં આવતા પ્રાણીઓ, જેમનાં જીવન અર્થવા

તનુસંબંધી સંબંધી વિદ્યાઓ—જેની કે Botany વનસ્પતિ વિદ્યા, Zoology પ્રાણીવિદ્યા, Physiology and Anatomy, ઉદ્ભવવિજ્ઞાન અને શારીર વિદ્યા તથા Medical Sciences સંબંધી પ્રકારની વેદવિદ્યા વિ. ૧. Phonostatics.

ચેતનાશક્તિ વિવિધ-પ્રકારે પ્રતીત થાયછે, તે સર્વમાં નવાં શરીરોની ઉત્પત્તિ માતાપિતાનો પ્રત્યેષાદક દ્રવ્યથી જ થતી જોવામાં આવેછે. નાનામાં નાના કીટ, અથવા જેતુથી મોડીને મોટામાં મોટા કોષ પણ પ્રાણીનું શરીર અન્ય ક્રિયાદ્વારા રચાયું જાણવામાં આવ્યું નથી. અથવા કોઈ શરીર પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયું પણ સાંભળ્યું નથી. પાશ્વિકાલ વિદ્વાનોનો હાલ એ જ મતછે. સુદમદશકર્ષવંશી સદાયતા વિના ન જન્મ્યા એવા અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિમાં પણ ઘણે સ્થળે ઉત્તરોત્તર સજીવ પદાર્થોના સંયોગદ્વારા જ ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવી છે. કદાચ કોઈ સ્થળે ખાસ સંયોગજેવી પ્રતીતિ નથી થતી પરંતુ મૂળ પદાર્થોમાંથી સજીવ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, અથવા સ્વસમુદ્ભવ એટલે પોતાની મેળે રચાયું, સંભવતાં નથી એમ તે વિદ્વાનો સ્પષ્ટ માને છે. ડૉ. નિક્કલસન નામનો પ્રસિદ્ધ પ્રાણીવિદ્યા-વેત્તા પોતાના પ્રાણીવિદ્યાના પુસ્તકમાં લખે છે:—“એમ કહેવું જોઈએ કે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનાં સાદામાં સાદાં રૂપો પણ સ્વસમુદ્ભવિક ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાદ્વારા આકાશે રચાયે છે એમ માનવાને કાંઈ પણ ચોક્કસ શાસ્ત્રીય આધાર નથી. પુનઃ જીવત્વવાન પરમાણુ પૂર્વે અસ્તિતામાં રહેલા સજીવ પરમાણુમાંથી જ નિસ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવાને જોખમે તેટલાં કારણોછે.” પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તો શું પરંતુ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે. ઉપરના વિચારમાં તેનો પણ અંતર્ભાવ સમજવો. ઉર્જિનવર્ગમાં નથી અવસ્થિતની ઉત્પત્તિ એ જૂદા જૂદા પુષ્પોના પરમાણુ અને ખીનકોશ ના સંમેશનથી ઉત્પન્ન થયેલા ફળના ખીનથી થાયછે. અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ પૂર્વે વિદ્યમાન પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાયછે. કોષ પણ અકરણ પદાર્થમાંથી અકરણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી સાંભળી નથી. તેમ જ પૂર્વે વિદ્યમાન પણ હાલ નહ યજ

1. Zoologist. 2. Zoology. 3. Abiogenetic generation or spontaneous-generation એટલે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયું તે. કોષ પણ કારણ વિના ઉત્પન્ન થયું તે. એ તો સર્વથા કારણ અને કાર્યના અભેદ બાવથી આપણને અમાન્યછે. સમર્થ એવો કે માતાપિતારૂપ ઉપાદક સત્તાનો જોની ઉત્પત્તિમાં અભાવ હોય એ પ્રકારનું.
૪. “..... it may be stated that there is not in the meanwhile any sufficient scientific basis for the belief that even the simplest forms of animal and vegetable life are at the present day produced by any process of abiogenetic generation. On the contrary there is every reason to believe that, living protoplasm is now invariably derived from pre-existing living protoplasm.”

૫. Pollen પુષ્પમાંથી જે પીળો, અને કચિત્ ખીન રંગનો, ધૂળ જેવો બાળ અખરેતાન નીકળે તે.

૬. Ovary એ પુષ્પમાં સ્ત્રી અંગ છે. પરાગતા સંગ્રહન. પછી પદ્મ ધર્મ મેં છે. એ જ વધીને ફળ થાય છે તે.

૭. સ્વરૂપ=organic, અકરણ=Inorganic, અર્થાત્ ધાતુપાત્તજીવિ-જેમાં જી

એવા પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓરૂપ પદાર્થો, જેમાંથી આ કાળે પ્રતીત થતા સજીવ પદાર્થો જન્મને પામ્યા છે, તે પણ કોઈ સજીવ અથવા સકરણ પદાર્થમાંથી જ જન્મને પામ્યા હોવા જોઈએ; અન્ય અકરણ પદાર્થમાંથી ઉત્પત્તિ માનવાને કંઈ પ્રમાણ નથી. એ વળી તે તો પૂર્વે ચર્ચા સજીવ પદાર્થોમાંથી; અને તે વળી તેના પૂર્વનાથી, એ પ્રમાણે શ્રેણિ ક્યારે શરૂ થઈ હશે એ કંઈ સમજાઈ શકતું નથી. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે ન્યારથી પ્રથમ ઉત્પત્તિ થયેલાં સજીવ શરીરો આ ભૂમિપર પ્રકટ થયાં હશે ત્યારથી જ આ જન્મતા સજીવ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનો આદિ સમય મળ્યા. એ સજીવ શરીરોની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એ જાણવાની ઇચ્છાસાથે, પ્રથમ ક્યા ક્યા વર્ગના શરીરોનો પ્રગટ થયા, આ કાળે પ્રતીત થતા સર્વ વર્ગના શરીરોનો રચાયા હશે કે થોડા વર્ગના શરીરોનો રચાયા હશે અને તેમાંથી અન્યોન્યસામે શ્રણીથી તવા વર્ગો પાછળથી બન્યા હશે, અથવા આદિકાળમાં પ્રત્યેક વર્ગના પુષ્કળ શરીરોનો રચાયા હશે કે માત્ર એક જ જોડું રચાય પ્રજોત્પત્તિ થઈ સંખ્યામાં વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં હાલ જણાતી અસંખ્ય સંખ્યા થઈ પડી હશે, આ વિગેરે ઇચ્છાનો પણ ઉદય થાય છે. પ્રથમ રચાયેલા શરીરોમાં કેવા પ્રકારનો વંધારો થઈ શકે એવો થશે તથા આ જીવોના પ્રજોત્પત્તિકાળથી આજ સુધીમાં કંઈ કંઈ રીતે ફેરફાર થયા હશે, વિગેરે હજારો પ્રકારની શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આ પ્રકારની અનેક શંકાઓનું સમાધાન મેળવવું ચોક્કસ છે કે નહિ, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનો કમ જાણવાની ઇચ્છાથી અમુક ગાણુસને શો લાભ છે? તથા તે ન જાણવાથી શી હાનિ છે? એ શંકાનું સમાધાન જીવનાં કલંબની સિદ્ધિમાં ફેરવે અથવા સદાયકારક છે એ વાતોને હાલ જાનુપર મૂકીએ. તોપણ એવા અને એ પ્રકારના અનેક મિથ્યા કૌતુહલને શરૂાવવાને, અને સર્વ શંકાઓના સમાધાનપૂર્વક ચર્ચાઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને અનુભવિત્વવિત્ત મંદાત્માઓને સહવાસ જ ઋસ છે. પરંતુ એ ઉપાય સર્વને લેખજીવ હોય નહિ અને ક્ષુદ્ર રચિવાળા પુરુષોને અનુકૂળ લાગે નહિ. તેવા પુરુષો પોતાની શંકાના સમાધાન અર્થે પાશ્વિમાત્વ પુરુષોના અંધ જોઈ બામોહને પામે, તેઓને તેમ ન થાય એટલા જ મારે, પાશ્વિમાત્વ વિદ્વાનોનાં અનુમાનો, વિષયની ગદગતા અને અનુભવની કચાશને લીધે કેવાં અવધાર્ય છે એ દર્શાવવાનો આ નિબંધનો હેતુ છે.

આ સજીવ પદાર્થની ઉત્પત્તિ ક્યે કાળે થઈ હશે એ ઇતિહાસદ્વારા તો ગમ્ય નથી. ઘણામાં ઘણાં આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેના ઇતિહાસ ચિત્રભિન્ન દશામાં હાથ લાગે એમ છે. તે પરથી એમ માનવું કે તે પહેલાં પ્રાણી વાં વનસ્પતિની સ્થિતિ નહિ હોય એ તો કલ્પન એવોગ્ય જ રહે, કારણ કે ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનોનો અભાવ પ્રાણી

વનસ્પતિનો સદ્ભાવ નથી તે. સકરણ-ઇદ્રિયવિશિષ્ટ-ચિત્તન્યશક્તિશુક્ત-વનસ્પતિઓ અને પ્રાણીઓ, જેમનામાં જીવનતત્વનો સદ્ભાવ છે. કારણ કે જીવનતત્વની પ્રતીતિ કરાવનાર ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ, ક્ષય, અને જીવનનાશ અથવા મૃત્યુ, એ સાચા નિર્ધારો અકરણ પદાર્થને લાગુ પડે છે. અકરણને એ નિર્ધારો સંભવતા નથી.

ઓતી ઉત્પત્તિ થયાં પ્રજા ન જ હોય એ વાર્તા. પણ સંભવે નહિ. અને ઐતિહાસિક પુરાવાથી જ્યાં સુધી આપણે ખાતરી કરી શકીએ નહિ કે અમુક સમય પહેલાં આ ભૂગોળ પર પ્રાણીઓ અથવા વનસ્પતિ આદિ સંપૂર્ણ સજીવ પદાર્થોની વસ્તિ ન હતી ત્યાં સુધી એ મ માનવા કરતાં ઇતિહાસની અપૂર્ણતા માનવી એ જ શ્રેષ્ઠ છે. આપણે તો અનાદિકાળથી આ સંસાર વહે છે એમ માનીએ છીએ. અને સિદ્ધ વસ્તુને જ માનનાર પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનો તથા તત્ત્વ વિદ્યાના ઉપાસકો તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો પ્રાણ નિરીક્ષા અને અવલોકન ગાયશયી નિશ્ચય થયો નથી ત્યાં સુધી અમુક સમય પહેલાં કંઈ હતું જ નહિ એમ કહી શકવાના નહિ. પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનોની શોધો સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિસમયનો વિચાર અથવા અર્થોપર્યંત પહોંચી નથી તો તત્સંબધે નિર્ણય તો સંભવે જ ક્યાંથી ? તેઓ સપ્રમાણ નિશ્ચય કરી શકશે એ પણ સંશયમુક્ત જ સમજવું.

જ્યારે ઇતિહાસથી અથવા અન્ય દોષ પણ શાસ્ત્રથી એમ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કે અમુક કાળથી જ સૃષ્ટિનો ક્રમ શરૂ થયો હશે, ત્યારે એમ ધારવું કે આત્મના લાંબા રમરણશક્તિબાહ્યકાળથી જગતનો પ્રવાહ શરૂ થયો હશે એ મર્યાદા માન્ય જ દર્શો.

આપ્રમાણે ઇતિહાસની સદાયતાવિના સજીવ પદાર્થની ઉત્પત્તિનો વિષય, સાધારણ દૃષ્ટિથી જોનાર પુરૂષને એટલો ગદન થઈ પડે છે તથા એ સંબંધમાં પરમાર્થ નિશ્ચયો કરવામાં પ્રમાણોની ન્યૂનતા રહે છે કે દોષ પુરૂષે એ વિષયમાં પરમાર્થ નિશ્ચયો કરી તત્ત્વ શોધી કાઢવું, એ આ કાળમાં મળેલાં જ્ઞાન અને અનુભવના પ્રમાણમાં કાળગતી મોટામાં સમુદ્ર તરવા સરખું છે. આમ છે તોપણ (પાશ્ચિમાત્મ) વિદ્વાનો કંઈ ખેંસી રહે એમ નથી મોટા કે નાના ગમે તે વિષય તેમના મગજમાં એક સાર રહ્યો કે સંધ્યે તેના પર વિચારો યજ્ઞાવત્તા મંડી પડવાના અને તે પ્રમાણે ધણાએક પુરૂષોએ નિશ્ચય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાંના ધણાએ યાકી હારીને એ વિષય પડ્યો મૂક્યો છે તથા વિચાર અને તર્કમાં વધારે કુશળ અને કંઈ પણ પરિણામ લાગ્યાવિના પોતાની કૃતિને ટૂંકા ન જવા દેવાના આ અંદેશના પુરૂષોએ કેટલાએક વાદો ઉભા કર્યા છે. જાણ મળીને છતર ભોળાઓમાં એટલું જાણુ સંખ્યા હશે, ધણાજાણું છે, કે તે સંપત્તિ વાંચવાનો, અથવા તો તેના મુદ્દા અંગે ટીકવાનો અવકાશ એક છંદગીમાં મળે એમ નથી. મોટે આપણે તે મુખ્ય વાદોના સંબંધમાં લખતા ખાસ પ્રસિદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ મનાતાં પુરૂષોએ શા વિચારો કર્યા છે તે જ માત્ર તપાસીશું.

આ વિષયના સંબંધમાં ચર્ચા કરતાં ઘણા વિદ્વાન પુરૂષોને એમ ભાસ્યું છે કે આ કાળે જે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદન થયેલું છે તેને આધારે તથા પદાર્થ અને વ્યતિક્રિયાનાં સ્વરૂપ, પરિણામ, આદિ નિશ્ચય કરવામાં અનુસરાતી પદ્ધતિઓની સદાયતાવડે સજીવ પદાર્થોની આયોત્પત્તિ તથા પ્રાણી અને વનસ્પતિમાં જીવ જીવતા થયેલા તે કાળના દેરદારોનો નિશ્ચય આપણે કરી શકવાના નથી. સિદ્ધ પ્રાણીવિદ્યાવેદના ડૉ. નિદલસન લખે છે કે—સજીવ

પ્રકારનું મૂલ અથવા જીવત્વની પ્રથમોત્પત્તિના વિચારમાં પ્રથમ એટલું ધ્યાનમાં રાખ-
તું આવશ્યક છે કે એ વિચારમાં એ પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે; જે એ પ્રશ્નો તદ્દન નિ-
રાશી છે. અને કોઈ પણ કારણને લઈને એક જ પ્રમાણથી નિશ્ચય કરી શકાય એમ નથી.
ઓમોનો એક પ્રશ્ન ઔદિકાને પૃથ્વીપર સજીવપદાર્થોના ઉદ્ભવસાથે સંબંધ ધરાવનારો છે;
અને પ્રાથમિક સ્વરૂપો શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં એ પ્રશ્નનું સ્મરન કરે છે. વિદ્યાની પદ્ધતિ
પ્રમાણે આ પ્રશ્નનું સમાધાન કેવળ અસાધ્ય છે. કારણ બૃહત્તરવિદ્યાથી સ્પષ્ટ બહુમાલ છે કે
સાક્ષાત્ વા પરાક્ષ સાત્ત્વીય પુરાવો આપણને ઉપલબ્ધ નથી કે જેથી એ વિષયપર થોડી
ધણી સંભાવિત પ્રતિજ્ઞા શિવાય વધુ સત્યપણે કહી શકીએ. ॥^૨

આ મત માત્ર ડા. નિકલસનનો એકલાનો જ છે એમ નથી. એ મતને મંજૂતા અ-
ન્ય બેલા વિદ્વાનો છે. પ્રો. ઓચન, એમ્સલીઝ ઈલ્યાદિ પ્રસિદ્ધ સુષ્ટિશાસ્ત્રવેત્તાઓ પો-
તાનાં ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે જીવોની ઉત્પત્તિ અને તત્સંબંધી ફેરફારનો વિષય એ-
ટલો અગમ્ય છે કે આપણે તે બધી શકવાના નથી. તે સર્વના સ્વતંત્રમતો ટાંકી અત્ર
લંબાણ કરવું ઉચિત ધારું નથી. સુઝ વાયકને એટલું કહેવું બસ છે કે તેમાંના બધા વિ-
દ્વાનોનાં વિચારોનો વધોચિત અભ્યાસ કરીને, તેના મનનરૂપ આ વિષય લખાયો છે.

હરે કેટલાક વિદ્વાનોએ 'પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનો વિષય ગુહ્ય છે, મહા પ્રયત્ને પણ પા-
રખામણે હુકેમ છે' એમ ધારી ન બેસી રહેતાં, પ્રતિજ્ઞાથી હાથપિના, ત્રંચા રહીને, એ
પ્રશ્નો સંબંધમાં જે અનુમાનો કર્યા છે તેપર લક્ષ કરીએ. સકળ જીવન એ એક જ વિષયના
ચિંતનમાં તથા તેમાં હેતુબૂન પ્રાણીઓની નિરીક્ષામાં વ્યતીત કર્યું છે જેમણે એવા સુષ્ટિ-
શાસ્ત્રવેત્તાઓનાં તકોથી ભિન્ન ભિન્ન વાદો યથા છે. તેમાં પહેલે નંબરે 'પ્રાણીઓની જા-
તિત્વ ઉત્તરોત્તર સંક્રમણ અથવા જાતિઓનું સ્વરૂપાંતર થઈ નથી જાતિઓની ઉત્પત્તિ,

૧ Hypothesis. ૨ "with regard to the origin of living matter or in other words of the origin of life it is to be noted that the question is one involving two separate problems, which are essentially distinct and which under no circumstances can be solved by similar means. One of these problems relates to the origin of life upon the Earth in the beginning and deals with the question how the primordial living beings are produced. The solution of this problem is to far as science is concerned, altogether impracticable, since Geology has rendered it abundantly plain, that we need never hope so find, scientific evidence direct or indirect, which would justify us in forming anything beyond a more or less probable hypothesis on the subject. ૩. Naturalists. ૪. Evolution of Species or Mutability of species in the formation of new species.

એછે. એ વાદને નિરૂપણ કરનારા (રચાપનારાં-અથવા માનનારાં) અવોગીન સમયના પાંચ શ્રિમાત્ય વિદ્વાનોના અગ્રગણ ડાઁ ડાર્વિન, હર્બર્ટસ્પેન્સર અને એના અનુયાયીઓ છે. તથા થોડે દરજ્જે પ્રો. હકસલી, જોનમેર ઇલાદિ છે.

ડા. ડાર્વિનનો સિદ્ધાંત હુંકામાં આ પ્રમાણે છે—તેથી એક જ મહાવર્ગ (પ્રાણીઓની જાતિનો) પાંચ છ અથવા નવ મહાવર્ગમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે)ની સર્વ વ્યક્તિઓને સ્વરૂપાંતર સહિત ઉત્તરોત્તર સક્રમણપાદ લાગુ પડે છે, એમ કહેવામાં મને કંઈ શંકા નથી. પ્રાણીઓ ચાર પાંચ આદ્યસૃષ્ટિઓથી અને વનસ્પતિ એટલા જ અથવા ઓછા આદ્યસૃષ્ટિઓથી ઉત્પન્ન થયાં હશે એમ હું માનું છું.

(અપૂર્ણ.)

શ્રીત્રિભુવનવિજયીશ્લોક.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૭૯ થી)

નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં કરવાયોગ્ય છાત્રમરણાદિ કાર્ય કરીને પછી લોધી આમળ સાલવા નિકળ્યો. રાત્ર પડે ત્યાં વાસ કરે અને દિવસે ચાલું. એમ કરતાં માર્ગમાં ઘણા દિવસ વ્યતીત થયા. રથજે રથજે સ્ત્રીઓના તથા પુરુષોના પ્રતિ લક્ષ કરતો મારી ધારણા પાર પાડવાની આશામાં ને આશામાં હું ભ્રમણ કરતો ચાલ્યો. મારી સઘળી ક્રિયાઓ આ ક્ષણુપર્યંત ઇચ્છિત રૂપને આપનારી ન નિવડી એ જાણીને મને ઘણો ખેદ મનમાં પ્રતીત થતો. પશુના પ્રકારના વિચારને કરીને હું મનને પુનઃ પુનઃ સમાધાનમાં રચાવતો. મારી અમાનતાને હું સમજીને મને પોતાને ઘણી વાર પિંકારતો.

“આ સંસારમાં મોહક પદાર્થના અસ્તિત્વથી જ જીવની મોહમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી જ આ સંપૂર્ણ જીવો દુઃખને પ્રાપ્ત પ્રતીત થાય છે,” એવા વિચારથી પ્રસંગે પ્રસંગે હું આ સંપૂર્ણ મોહક પદાર્થનો નિરસકાર કરતો, તથા મનને સદા નિમોહ રાખવા યત્ન કરતો. પરંતુ આ મન કે જે મોહમાં જે મર્કે યર્ષ રહ્યું હતું તે નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરીને પાછું મોહક પદાર્થમાં જે મુખ્યંતુ જાન કરતું હતું, જ્યારે જ્યારે હું આ શરીરપ્રતિ લક્ષ કરતો ત્યારે ત્યારે મને અધિક કચેસનું જાન થતું. હું વિચાર કરતો કે “અરેરે!! આ શરીરની રચિતિપર્યંત જ આ સંપૂર્ણ જોગનો ઉપયોગ છે. આ શરીર પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષીણતાને પ્રાપ્ત થતું જાય છે. આણુ પોતાની મેજે પોતાના ક્ષયના ક્રમમાં વધ્યા જ કરેછે, તેને હું અલ્પમ જાણતો નથી. આમ છતાં પશુજાતિ ચિરકાળ આ શરીર રહેશે

1. Therefore I cannot doubt that the theory of descent with modification embraces all the members of the same great class or kingdom. I believe that animals are descended from only four or five progenitors and plants from an equal or less number.

અને હું ભોગ મેળવીને સદા ભોગવીશ એવું જ્ઞાન જુદા કંઈકું. પાણીનાં પરપોટાનેવું અને કર્મોઈ જવાના કમઉપર જતા ખીલેલાં ફુલનેવું. આ શરીર કાંઈ ભોગની વાટ નેવું પોતાના ક્ષયને. એટલાવી શકેનાર નથી. તેમજ રોગના ધરૂપ આ શરીર ભોગની પ્રાપ્તિના સમયે રોગરહિત રહી ભોગ ભોગવવા અવરૂપ સમયે વશે એવો પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી. વળી સંસારમાં ઘણે સ્થળે અનુભવાય છે કે ભોગપ્રાપ્ત થયા રોગી હોયછે અને ભોગરહિત દરિદ્રી થયા નીરોગી સરખા હોયછે. આમ છતાં પણ ભોગી થવાની ઇચ્છા મારાથી ત્યજતી નથી. આ મારી પ્રયત્નાવસ્થા છે. એમાં પાર્શ્વ અર્થ સિદ્ધ કરવાનાં પ્રયત્નને આરંભવા ઉચિત છે. તે ન કરતાં હું રાતદિવસ એક તુચ્છ વિષયની આશામાં ને આશામાં ભયુંછું એ અત્યંત ખોટું છે. આ પ્રકારે જાણતાં છતાં પણ હું અનથી પાછો ફરવાનો નિશ્ચય કરતો નથી. અહો ! આ મારી મનિ કેરી જડ થઇ ગઇ છે !” આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વિચારને કરતો હું દિગ્મુઠ સરખો કોઈ કોઈ સ્થળે ઉભો રહેતો. શરીરને શક્તિહીન થયેલું અનુભવી વળી કોઈ સ્થળે બેસતો. એટલામાં વળી મારા ઉત્સાહરહિત થયેલા આંતઃકરણમાં અયાનક વેગ પ્રાપ્ત થતો, અને હું આ પ્રકારના વિચારમાં પ્રવેશ કરતો. “અરે ! આ મારા દુર્બળ આંતઃકરણને મિથ્યાર દળે. આ શરીરની આસક્તિ તથા ભોગમાં પ્રીતિનો હું તિરસ્કાર કંઈકું પણ મનથી તેનો ખરો તિરસ્કાર ઉપજાવો નથી. મારી આ અવસ્થા પણ વિરાગને અનુકૂળ નથી. માફ આ કાયરપણું કંઈ વિરાગનું સ્વરૂપ નથી. હું ક્ષત્રિય પુરૂષ છતાં ધૈર્યજનને નાશ કરનાર આ વિચારોને વશ થઈછું એ અત્યંત દુર્બલ છે. આ જગતમાં એવો કયો પદાર્થ છે કે જે આદર કરનાર ધીર પુરૂષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. હું મિથ્યા મરણના ભયથી શિથિલ થાઉંછું. પણ વસ્તુ વિચાર કરતાં આ વિધમાં મરણ એવો કોઈ પદાર્થ જ નથી. મરણ એ તો માત્ર આ પદાર્થોને પ્રાપ્ત થતી વિવિધ અવસ્થાઓમાંની એક અવસ્થા છે. એ મરણાવસ્થા પદાર્થ માત્રને સ્વભાવથી જ આવી પ્રાપ્ત થાયછે. એ મરણના ભયથી બાંકુળ થતો તથા નિરંતર મરણ આવશે, મરણ આવશે એવો વિચાર કરતો પુરૂષ કબે કરીને નિર્વીર થાયછે, તથા ક્ષય થતા આયુર્માં કોઈ પણ હિતમ પુરૂષપ્રથમને સાધી શકતો નથી. પ્રાપ્ત સુખને સુખરૂપે ભોગવી શકતો નથી. આનંદ તથા ઉત્સાહથી બ્રહ્મ યનો ક્ષીણ બળ થાય છે. ભોગ તથા મોહનાં સાધનોમાં પણ તે મરણના ભયમાં ઘસત ધણે પ્રુરૂષ નિઃશંકપણે પ્રવેશ કરી પારને શંભી શકતો નથી. ઘણે કાળે સિદ્ધ થનાર કાર્યોના આરંભમાં પ્રવેશ કરતો નથી. એવો પ્રમાદદિ દોષોને વધારનારો તે ભયભીત પુરૂષ સત્જનનેાની કે પરમેશ્વરની પ્રીતિને સંબાદન કરી શકતો નથી તથા પ્રાપ્ત અર્થધર્મદિરૂપ બળને પણ ખોઈ નાંખેછે, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રકારે અનેક પ્રકારની દોષની પરંપરાને પ્રાપ્ત થતો તે પુરૂષ આ સોડપરસોડનાં સુખથી તથા અલૌકિક સુખથી બ્રહ્મ થાયછે. આમ છે મારે મારે હવે એ પ્રકારના વિચારને વશ થવું ઉચિત નથી. હું કે જે મરણને પણ તણીની પેટાંને ખાંડનાર ક્ષત્રિય છું તેણે તો સુગ્ર નિર્ભયપણે પારિવાં કાર્યને પાર આડવામાં જ મગનું પડે

છે. આ માર્ગમાં મરતકે હાથ દઈને બેસી રહેવાથી તથા કેવળ મનના પરિશ્રમરૂપ વિચાર-
માત્રને કરવાથી મારો એકે અર્થ સધાવો સંભવતો નથી." એવો વિચાર કરીને વળી આ-
ગળ ચાલવા લાગ્યો. આગળથી આગળ માર્ગ કાપતો એક દિવસ એક નગરસમીપ પાંચ-
શાળામાં રાત્રે રહ્યો. ત્યાં મનુષ્યોની ભારે બીડ હતી તેથી જોઈએ તેવું એકાંત સ્થળ મ-
ળ્યું નહિ. તોપણ એક જાણમાં મેં આસન કર્યું. શ્રમિત હોવાથી મેં તે સ્થળે પાત્રમાં અ-
ન્નજળ ઉપજાવી અહણ કર્યાં. કોઈ ખજ પૂરપ સમીપમાં હતો તેણે મારા પ્રતિલક્ષ રાખીને
જોયું તથા જાણ્યું કે આ પાત્રમાં અન્નજળ નહિ છતાં એણે શી રીતે ઉપજાવી લીધું!
ગમે તેમ હોય પણ એ પાત્રમાં કાંઈ પણ મહત્ત્વ છે. આ પ્રકારની વૃત્તિથી તે દુષ્ટ પૂરપે
મારા નિદ્રાવશ થયાપછી તે માંડે જીવનના આધારરૂપ પાત્ર લઈ લીધું. અને તે રાત્રમાં
જ ઉઠીને કોઈ એક માર્ગે ચાલતો થયો. પ્રાતઃકાળ થવા પૂર્વે ભયારે હું જાગ્યો તથા ભયારે
તક્ષણ મને જણાયું કે માંડે પ્રાણપ્રિય પાત્ર હરાયું છે. જેમ મહાધનનો કે પ્રિય સ્ત્રીપુત્રાદિ
પદાર્થનો નાશ થાય તે મહા શોક પ્રવર્તે છે તેમ મારા અંતઃકરણમાં એકદમ શોક પ્રસરી
ગયો. મેં આસપાસ સઘળે ફરીને જોયું પણ જે દુષ્ટ મનુષ્ય મારા સમીપમાં હતો તે
જણાયો નહિ. મેં તેની આસપાસ શોધ કરી પણ હું નિષ્ફળ થયો. આ માંડે દુઃખ હું
કોઈ આગળ કહી શક્યો નહિ. માંડે હૃદય અગ્નિ વિના પણ અંતરમાં હૃદય યત્ન ભાર્યું.
મારા ચરણ સામર્થ્ય છતાં પણ જાણે ભાગી ગયા હોય એમ ભાર્યું. નેત્રમાંથી ડખડખ એ-
શુના બિંદુઓ ખરવા લાગ્યા, અને ચિત્તશ્રમવાળા મનુષ્યસરખો યઈને હું પાંચશાળાથી ચો-
કે અંતરે એક વૃક્ષતળે જઈને બેઠો. થોડો કાળ શન્યરૂપ યઈને બેસી રહ્યા પછી આ પ્ર-
કારના વિચાર મને રુક્યા.

"અહોહો!! મનુષ્ય જેમ જેમ દુઃખથી ત્રાસ પામેછે તેમ તેમ દુઃખ તેની પાછળ
લાગેછે એમ જણાયછે. અનેક દુઃખમાં ઘસ્ત થયેલો છતાં હું એક આ પાત્રના બળથી મને
મહા સુખી માનતો હતો તે પાત્ર પણ મારી પાસેથી ગયું. હવે શું કરવું? શોક કહેછે કે
'અતિ નિઃશ્ચી ને નહણ શું' અને અતિ દુઃખી ને દુઃખ શું' એવું મારે આજ યત્ન છે.
હવે મારે હૃદય વિના કાંઈના પણ આધાર રહ્યો નથી. અરેરાં મેં વાહન શસ્ત્ર સુવસ્ત્ર
તથા અલંકાર એ સર્વ છોડ્યું તોપણ મને બચની નિવૃત્તિ થઈ નહિ. હવે પાછાં વળતાં
એ રાજાને હું શું ઉત્તર આપીશ. એ રાજા બોલો છે. મને વિશ્વાસપાત્ર જાણેછે તથાપિ
આ પાત્રના સંબંધમાં માંડે વચન સહ્ય માનશે નહિ. એ મોટે નહિ કહે તોપણ પોતાના
મનમાં સમજશે કે આ પાત્ર ઓળવવાનો એણે ઉપાય કયો છે. હવે પછી એવા પદાર્થના
સંબંધમાં મારો ભરોસો કરશે નહિ. હશે જે સર્વાધિપતિ ધધિરને યોગ્ય જણાયું તે પડે
આથી પણ હવે મારે નિરાશ થવું ઘટવું નથી. આ સંસારમાં ધણા બાળકોને જન્મ આ-
પીને લેલાળ માતા-મરણ પામેછે તથાપિ તે બાળકો ઉછરેછે તો હું કે જેને વાણી છે,
હોય પગ છે, શરીરમાં સામર્થ્ય છે, તેણે માત્ર પોતાનું હૃદય ભરીને જીવવું એ કાંઈ કઠિણ
વાત નથી. આજે હું સેવાધર્મને સ્વીકારે તોપણ સમર્થ છું. બિંદા માત્ર તો સંબંધ નથી

છતાં મેળવી શકું એમ છે. તો મારે આ પાત્ર માંત્રના જવાબી 'દીન સંરખા' થવું સંભવ-
તું નથી. મને પ્રવાસમાં પાત્રવિના અડચણ તો ઘણી પડશે પણ હવે જેનો ઉપાય નથી
તેનો શોક વૃંથા છે. મરણ પામેલાં પ્રિય સંબંધીઓ. પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં નથી; તેના સંબંધમાં
જન્મ વિવેકવિચારથી મન વાળવું પડે છે તેમ આ પાત્રસંબંધમાં પણ મન વાળ્યા વિના
છુટકો નથી. બીજાના હાથમાં ગયું છે તે કદાચિત્ પણ પાછું મળવાનો સંભવ છે મારે
મારે હવે છેક શિથિલ થવું ઉપયોગતું નથી." આ પ્રકારે વિચાર કરી સાવધાન થઇને હું
માર્ગે પડ્યો. આ સમીપની વસ્તીમાં પ્રવેશ કરીને ઘટતી તપાસ કરતો બહાર નિકળ્યો. દે-
વમર્તિથી મને એક દેવમંદિરમાં પ્રસાદ મળ્યો. મેં પણ સમજ્યો વિચાર કરીને તે શ્રદ્ધા
કર્ષો અને પછી વિરક્તની પેઠે વસ્તી ત્યજીને ચાલતો ગયો. માર્ગે ચાલતાં હાથે હાથે મને
પાત્રનું સ્મરણ થતું તથા અંતરમાં ચણચણાટ થતો પણ વળી તેનું વિસ્મરણ કરતો. દે-
વભોગથી હું રાત્રમાર્ગ છોડીને વિચારમાં ને વિચારમાં વનની વાટે ચલી ગયો. બધારે વ-
ધારે આગળ ચાલ્યો અને સાયંકાળનો સમય થવા આવ્યો ત્યારે મને આંખનું સ્મરણ થયું.
આસપાસ ધણે અંતરે દૃષ્ટિ નાંખી પણ આમ જણાયું નહિ. આગળ ચાલું પણ આમ
ન જણાયાથી દુઃખ ધરવા લાગ્યો કે અરે! હું રાત્રે શું આઈશ! કૂવામાંથી જળ કાઢવાની
દોરી પણ મારી પાસે નથી. સર્વ અસ્ત થયા. શ્રદ્ધાઉપર પક્ષિઓ પોતપોતાનાં
રાત્ર ગાળવાનાં સ્થાનોમાં સાવધાનપણે પ્રવેશી બેસવા લાગ્યા. ચંદ્રનો ઝાંખો પ્રકાશ
છવાવા લાગ્યો. વનવાગળાં વિગેરે રાત્રે ચરનારાં પક્ષિઓ પોતાના આહારમાટે આગળ પા-
છળ વિચરવા લાગ્યાં. સૂર્યના તાપથી તપેલી પૃથ્વી ઉષ્ણતા ત્યજીને ધીરે ધીરે શીતળ થવા
લાગી. દિશાઓમાંથી મંદમંદ શીતળ વાયુ વાવા લાગ્યો અને શ્રમિત થયેલા માંસ ચરણો
મંદ ગતિ કરવા લાગ્યા. આહારની ચિંતામાં મન આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યું. રાત્ર ગાળવાનો
સ્થાનસંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. દિશાઓ સ્વ-સરખી જાસવા લાગી. આમ છતાં પણ
માર્ગે કાપ્યા વિના છુટકો નથી એમ સમજીને બળાહારથી પગનો વેગ વધારી ચંદ્રના જ-
મતા પ્રકાશમાં ચાલવા લાગ્યો.

હે મહાત્મન! આપ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં બધારે મધ્ય રાત્રનો સમય થવા આવ્યો
ત્યારે હું છેક શ્રમિત થયો. પગ અટક્યા. એક શ્વ આતુકી પડતું આવ્યું તેના ઉપર ચ-
હીને એક શાખાઉપર બેઠો. નાના પ્રકારના વિચારને વસ થયો. હાથાતપા પણ પીડવા લા-
ગ્યાં. ઈશ્વરની સ્તુતિ કરતો મારા દુર્ભાગ્યને નિંદતો શાખાપર બેઠો બેઠો આસપાસ કાંઈ
ફળતી આશુથી પત્રના વૃથમાં હાથ નાંખી તપાસવા લાગ્યો. સમીપમાં કાંઈ હાથ ન ચ-
લાથી લગાર આગળ વધવા લાગ્યો. કંઈ સુકાતો પ્રતીત થવાથી અને ફળ ન જડવાથી
પત્ર આવવા લાગ્યો, પણ કર્મફળપ્રદાતાને હું દુર્ભાગીની-દયા પ્રાપ્ત યદ્યપે મારે પત્ર
મુખમાં મૂકી ચાપતો આગળ હાથ નાંખું છું તો પાંચ ફળ, જેમાં લાગેલાં હતાં. એવી એક
લુપ્ત માત્રા હાથમાં આવી. તે લેઈને અધિક લોભનો ત્યાગ કરીને પાછો મૂળ સ્થળે આ-
વીને વનવાસીની પેઠે તે-ફળને ખાવા લાગ્યો. એ ફળથી મારી હુધા તથા તૃપ્તિ ધણે

શે શાંત થઇ ગઈ. પછી પરમેશ્વરનું સ્મરણ ચિંતન કરતાં આસનને સાખાના આશ્રયથી દઢાવી નિદ્રાવશ થયો. ક્ષણે ક્ષણે પક્ષિઓના ખડખડાટથી જાગતાં જેમ તેમ કરી રાત વ્યતીત કરી. પ્રાતઃકાળના સંધિએ ત્યાંથી ઉતરીને 'મે' આગળ ચાલવા માંડ્યું. જલનું સ્થળ શોધતો આહારની પણ ઇચ્છાવાળો હતું. માર્ગે દાપતો ચાલ્યો. ચાલતી-મધ્યાહન થયા પણ જગ જંચાયું નહિ. મનમાં અકળાયો. ઇષ્ટનું સ્મરણ કરતો ચાલ્યો. સમીપમાં ગ્રામ આવશે એવી આશા બાંધવા જેવું કોઈ ચિહ્ન જણાયું નહિ. પછી પક્ષિઓને જતાં આવતાં જોઇ તે તરફ જગતી આશાથી વજ્રો. લગભગ એક પ્રહર ચાલ્યો ત્યારે મને જળની પ્રતીતિ થઇ. સમીપ જઈ જોયું તો શુદ્ધ જળનો પ્રવાહ એક નાના ડુંગરાની ખેંચાંથી નિકળતો જણાયો. ત્યાં 'મે' મળશુદ્ધિ તથા દંતધાવન આદિ સઘળા શરીરની શુદ્ધિ માટેના સ્નાનપર્યાના વ્યવહાર સાધી લીધા. મારી પાસે જળ ભરી લેવાને પાત્ર પણ ન હતું તેમ જ આહાર કરવાનું પાસે નહિ હોવાથી તૃપ્ત થઇને ત્યાંથી જ જળપાન કરી લેવાનું પણ અને એમ નહોતું. આસપાસ ફળફળાદિની શોધ કરી પણ તેમાં નિષ્ફળ થયો.

વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતો ત્યાંથી આગળ માર્ગને અતિક્રમણ કરતો ચાલ્યો. અંતરમાં ક્ષુધાશ્પે જઠરાગ્નિ દગ્ધ કરવા લાગ્યો. માનસાગ્નિ પણ નાના સ્ફુરણજન્ય સંતાપદ્વારા દગ્ધ કરતો પ્રતીત થતો હતો, અને તે જ પ્રમાણે ક્રમે કરીને વસુધાને તૃપ્ત કરી રહેલા સૂર્યે પણ પોતાનાં કિરણદ્વારા મારા પ્રતિ અગ્નિ વર્ષાઓ હતો. આ પ્રકારના ત્રિવિધ અગ્નિથી પ્રજ્જ્વલેલો હતું આગળ ચાલ્યો ત્યાં દિવસનું ઉત્તરાર્ધ જેમ જેમ પોતાનાં અંત ઉપર આવતું ગયું તેમ તેમ તે બહારનો તાપ તો ન્યૂન થતો ગયો, પણ અંતરનો અગ્નિ તો ક્રમે કરી બ્રહ્માન્ થતો ચાલ્યો. ક્ષુધાની પીડાથી શરીરમાં શિથિલતા જણાવા લાગી. ચરણ ચાલતાં અચકાવા લાગ્યાં. તોપણ જીવવાની આશાવાળો હતું કઠિન મન કરીને તણાતો ચાલ્યો. દેવગતિથી મને આગળ ચાલતાં સારાં ફલવાળાં વૃક્ષો જણાયાં. વિવિધ રસનાં ફલોને 'મે' વૃક્ષઉપરથી ત્રાડીને તૃપ્ત થતાપર્યંત આધાં અને લગાર વિશ્રાન્તિ લેઇને પછી પાછો વેગવડે ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં આ પ્રકારના વિચાર અંતરમાં સ્ફુર્યા.

'અદૃષ્ટ' આ અદૃષ્ટતા જાતિ વિશ્વક્ષણ છે. જ્યાં ત્યાં હૃદયનાં ફલનો અણુવિનિર્મળ આણી એ ભોંગવાવે છે. આ જીવો પોતે સ્વતંત્ર નથી એમ જાણે છે પણ જો અદૃષ્ટને અધીન તેઓ વર્તે છે તે અદૃષ્ટના સ્વરૂપને જાણતા નથી. એ અદૃષ્ટ જ આ જીવોને જ નમી આરંભીને મરણપર્યંતની તથા મરણથી આરંભીને પુનઃ જન્મપર્યંતની સંપૂર્ણ રિયતિમાં જોડે છે. આ હું કે જે અરણ્યમાં બઠકતો થયો છું તે પણ એ વિશ્વક્ષણ બલવાળા અદૃષ્ટની સત્તાથી જ થયો છું. મને જે જે કદના કે સુખના પ્રસંગ આવે છે તેને પણ એ અદૃષ્ટ જ આજીનાર છે. હવે પછી પણ મારી મરણપર્યંતના કાળમાં થનાર સંપૂર્ણ રિયતિ એ અદૃષ્ટને અનુકૂલ જ થનાર છે. અદૃષ્ટની ગતિમાં ફેરફાર કરનાર કોઈ બલવતી સત્તા હશે, પણ તેને આ ક્ષણપર્યંત હું જાણતો નથી. હું અને તથા હું અને કારણોને જાણનાર વિચારવાનું મનુષ્યો હું અને ઇચ્છા નહિ હતાં પણ હું અને મર્યાદામાં પ્ર-

વેશે છે, તથા સુખની ઇચ્છાવાળા સુખને તથા-સુખનાં કારણને જાણનાર પ્રાપ્તિવિવેક પુરુષ પણ પ્રસંગે સુખથી શ્રદ્ધ યાય છે એ વિવેકાણુ કાર્ય કરનાર પણ આ બલવતી અદૃશ્ય સત્તા જ છે.

અરેરે! આંખો થકય અદૃશ્ય સત્તાને અધીન વર્તેતો હું ઈચ્છતાંયેને ક્યારે પામીશ તેનો નિમ્મય કરી શકતો નથી તો બુદ્ધિમાન પુરુષોનો એવો નિયમ છે કે 'ઘણું કરીને કાંઈ તેનાં કાર્યનો આરંભ કરવો નહિ અને આરંભ કરવો તો પછી તેના અતંતપર્યંત પાછા હકતું નહિ.' આમ છે માટે હવે ધૈર્ય સુક્રામાં કાંઈ ફક્ત નથી. આ સંસારમાં વિવેકાણુ ધૈર્યબલવાળા પુરુષો જ ત્રિલોકીમાં પોતાનાં યશકીર્તિને સ્થાપનાર યાય છે. આ શરીરમાં સંઘળા પ્રકારનાં સામર્થ્યોને નિર્વાહક હેતુ એ ધૈર્યબલ જ છે. રણમાં બધા પામનાર, વ્યાપારમાં લાભ-મેળવનાર અને તપમાં ઇષ્ટ પ્રસન્ન કરનાર પુરુષો પોતાનું ધૈર્ય પોતાના ધૈર્ય બલથી જ કરી શકે છે. આ જગતમાં સામાન્ય ધૈર્યબલ વિનાના મનુષ્યો પોતાના કુદ વ્યવહારને પણ રૂઝે પ્રકારે સાધી શકતા નથી તો અન્ય મોટા વ્યવહાર ધૈર્યબલ વિના સંધાય એ આશ્ચર્ય જ ક્યાંથી? ધૈર્યો જ પુરુષો ધર્મનું, સ્ત્રીપુત્રાદિ પ્રાણિઓનું તથા 'શુદ્ધ', ક્ષેત્ર, ધનાદિ પદ્યોનું રક્ષણ કરેછે. જેથી વિશ્વમાં આ ધૈર્ય જ મોટી સિદ્ધિરૂપ છે. માનસમાં જેનું જોરૂએ એનું ધૈર્ય નથી તોપણ મારે ધૈર્ય ધારણ કરવાનો આ સમય આવ્યો છે તેથી હવે સાવધાનપણે રહી ધૈર્યને સેવતાં અર્પને સાધવો પડે છે. આપત્તિ તો શરીરની સાથે જ સંભળેલી છે, એટલે તેનો કેવલ અભાવ તો કાંઈ પણ વ્યવહારસંયુક્ત વ્યક્તિમાં હોવો સંભવતો નથી. જેથી મારે આ વિવિધ પ્રકારની આવતી આપત્તિથી ભય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. શરીરમાં બધ જ પોતાના પ્રાદુર્ભાવથી શિયિત્તા આણે છે, ક્રમે કરીને અવધવ જાતને સત્યહીન પ્રતીત કરાવે છે. ઘણા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પણ ભયને પ્રાપ્ત થવાથી બુદ્ધિહીનસરખા યાય છે. જેથી બુદ્ધિબલાદિના ક્ષયને કરનાર ભયથી મારે સાવધાન રહેવું પડે છે."

આવિગેરે અનેક પ્રકારના વિચારને વશ થયેલો હું માર્ગમાં વલો જતો હતો, ક્રમે કરીને સુચારુ થયો. રાત્રિનો આરંભ થયો. ચંદ્રના પ્રકાશવાળી શુક્રપક્ષની રાત્રિ રણિયામણી જણાવા લાગી, પણ અથ તથા રાત્રિવિનાના અને તે અતિ રેખણીય ન ભાસવા લાગી. પેલું બોજનપાત્ર ચોરાયું તેનું પણ સ્મરણ થતા લાગ્યું. તે પાત્ર આપનાર સખનું તથા તેનાં વચનેનું સ્મરણ થતા લાગ્યું. તેથી પૂર્વનાં વૃત્તાંતોનું સ્મરણ થતાં પેલી સ્ત્રીનું પણ સ્મરણ થયું અને તેથી પૂર્વ પૂર્વ વાર્તા સાંભરતાં માતો-પિતા, મારો દેશ તથા મારાં દિવ્ય બલન અને સ્મરણમાં આવ્યાં. તે સર્વના સંબંધમાં થોડો થોડો વિચાર કરતાં તથા મારી આ અરણ્યમાં વર્તેમૈન સ્થિતિપ્રતિ લક્ષ કરતાં મને અતંતકરણમાં શોકનો આવિર્ભાવ થતો ભાસ્યો. જેમ જેમ શોકની સત્તા વ્યભતી ગઈ તેમ તેમ મને અતંતકરણમાં વિલક્ષણ દેશદાર ધને જણાયો. દિશાઓ અપશરણી ભાસવા લાગી. અણુજનું હૃદય દ્રવી ગયું. નેત્રમાં જલનાં ઝરણુ આવ્યાં. સાલવાની શક્તિ ઘટી ગઈ. મારા પોતાના કુલથી મારી આ સ્થિતિ યદ્ય છે એવું બાન યદ્ય આવ્યું અને તેથી

મેં મને ધણું ધિક્કાર્યો. રાત્રિ તો પ્રભાતરહિતપણે વ્યતીત થતી હોવાથી ક્રમવડે વ્યતીત થતી સાથી. આવાં અનેક પ્રકારનાં સ્મરણથી શોડવડે છવાયેલા હૃદયવાળો હું રાત્રિના પીગ્ન પ્રહરનાં ચિદ્વનને અનુભવવા લાગ્યો. માર્ગ કાપતાં અટકવાનો વિચાર કરું છું એટલા માં થોડે અંતરે વ્યાધનો બળકર સખ્દ મારે કાને પડ્યો. એકાએક મારા શરીરમાં અમ-કાટ થયો. મનમાં જુરસો આગ્યો પણ હથિયાર વિનાના હાથવાળો હું નાસવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. શખ્દની દિશાનું અનુમાન કરીને ખીજ દિશામાં દોડવા માંડ્યું. શ્રમિત થયેલાં સ્મરણ જોઈએ તેનું દોડી રાકતાં નહોતાં. બળથી પણ જડપણું આવવાનો સંભવ હોવાથી દોડતાં પગ અચકાતા હતા. એ સમયે છતાં પણ સ્મરણથી અચવાની આસાથી હું વેગથી દોડ્યો. આસ બરાયેશે છતાં પણ આસરે બે ઘટિકાપર્યન્ત હું દોડ્યો. દૈવયોગે માર્ગમાં મોટું ટૂકા પણ આવ્યું નહિ કે તે ઉપર ચઢીને બેઠું. આટલું દોડ્યો એટલામાં ફરીને પશુનો શખ્દ સંભળ્યો નહિ તેથી કબે કરી ચિતમાં રાત્રિ જણાવા લાગી. દોડતાં અનેક વાર ઇંદનું સ્મરણ કરતો તથા વિચારી લેવાનું સ્થલ જોતો, પણ કાંઈ જણાયું નહિ. પરિણામે આગળ ચાલવાની હામ હેઠ મારી પડી ત્યારે હું ગભરાયો પણ એટલામાં આ આપણે જેના તથે બેઠા છીએ તે મોટું ટૂકા જણાયું. મનમાં લગાર હવે થયો. સમીપ આવતાં આ જલાશય જેના ઉપર આપણું મને પ્રથમ દર્શન થયું હતું તે મારી દ-દિએ પડ્યા. આનંદ માનીને તે જલાશયસમીપ હું બેઠો. આસ બરાયેશે તેથી તથા અમ-થી વ્યાકુલ થયેશે હોવાથી તથા બપોરોકથી વિચારશ્યમ થયેશે હોવાથી હૃદયને ખાલી કરવા નિમિત્તે હું મોટે સ્વરે રૂદન કરવા લાગ્યો. એ રૂદનને સાંભળીને આપ ત્યાં સમીપમાં પ-ધાર્યા અને આપણું કલ્યાણ કરનાર દર્શન થવાથી તરુકાળ મેં રૂદન બંધ કર્યું.

આપે એ સમયે મારા પ્રતિ કૃપા કરીને આપના શ્રીચરના સંબંધવાળા પશ્ચિમોત્તી મારા દિલ્લની વાર્તા મને કહી સંભળાવી, તે સાંભળીને હું આ મહા કહેરાવાળી અવસ્થામાં સુખી થયો હતો. મારા દુર્ભાગ્યથી તે સમયે આપના પરમપૂજ્ય શીસદ્વચરનાં દર્શન મને થયાં ન હતાં. દર્શનની આશા છતાં આપે મને અસંભવ જણાવ્યો તેથી હું આગળ ચાલી સત્વર સુખ મેળવવા તત્કાળ આપને તમન કરી વહેતો થયો. આ આપણું સ્થાન મને નિર્ભ-યપણે નિવાસ કરવાયોગ્ય હતું તથા હું શ્રમિત પણ હતો છતાં મારા પુણ્યસંસ્કારના અનુદયથી મને તે ક્ષણે પ્રહર બે પ્રહર પણ આ પુણ્યભૂમિમાં રહેવાનું જ્ઞાન થયું નહિ. આપનાં અભય આપનાર વરવચનને શ્રવણ કરી આ સ્થળથી ઉત્તર દિશામાં હું ચાલતો થયો. થોડું ચાલ્યા પછી મને જ્ઞાન આવ્યું કે હવે મારે કાંઈ સ્થળે પણ વિરામ લેવાની અગત્ય છે. એટલામાં એક ઉત્તમ સ્થળ મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ સ્થળ તે એક નાનીસરખી પાંચશાળા જેવું જણાયું. મેં સમીપ જતાં જણ્યું કે આ ઉગડ-હરો પણ બંધારે તે મહીનાં દ્વાર શોધી જોયાં સારે તેને અંદરથી કાઢીને બંધ કર્યાં હોય એવું બારણું. એ વિચાર કર્યો કે આપણા સુખમાટે ખીજને કદ આપણું એ કાંઈ હચિત નથી. જો હું તથારે ગ-ડખટ કરીશ તો આ બદીનાં દ્વાર બંધ કરી બિતરમાં નિર્ભયપણે સુતેલું મનુષ્ય બગશે.

અને તેને બધાં કે સંતાપ થશે, માટે મારે તો આ ઓટલાઉપર જ રાત્રિનો અવશિષ્ટ રહેશે પ્રહર બપોલીત કરવો.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને હું ઓટલાની એક જાગૃતિ સુનો, સંખીપમાં મનુષ્યની વસતિ છે એ જાણવાથી મારા મનમાં ઘણું સંતાપ થયો. સુનો પણ તદ્દાશુ નિદ્રા ન આવવાથી મારા મનમાં આ પ્રકારનાં વિચાર ચાલતા જણાયા, “અહો! આ સંસારમાં છૂવોને સુખની આશા જ સંપૂર્ણ દુઃખને આણનાર કારણરૂપ છે. જો સુખ માત્રની આશાનો પરિણામ થાય તો પછી આ નાના પ્રકારનાં દુઃખને કાણુ આણે? કાઈ જ નહિ. પણ સર્વ પ્રકારે સુખની આશાથી રહિત થતું એ અસંત-કઠિન કામ છે. આ જગતમાં ઘણાં લાગીઓ સરખા થઈને ફરે છે, પણ તે ખરા લાગી નથી. કારણ કે ખરો લાગ તો આશામાત્રના લાગથી સિદ્ધ થયો ગણાય છે. ઉપરથી ધારણા કરેશે લાગીનો વેગ માત્ર જ સુખનો સાધક હોત તો સદે કાઈ તેમ કરત, પણ તેમ નથી. અંતર્ગમાં રહેશે દૃઢ વૈરાગ્ય જ લાગરૂપ હોવાથી સુખનો સાધક છે અને તેથી તે સર્વ, મુખ્યેશ્વરે સેવવા યોગ્ય છે. ઘણાં મનુષ્યો તો પોતાના અંતરૂપી પોતે ક્ષાય છે. પોતાના અંતઃકરણનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જોયો જાણતાં નથી તેઓ ઘણે કાળે પણ ધારણા સુખ સંપાદન કરી શકતાં નથી. કાઈ મનુષ્ય તો પોતે દોષરૂપ છતાં પોતાને નિર્દોષ માની જૂએ છે. કાઈ તો પોતાને મિથ્યા કૃતકૃત્ય માની આશાના પાશમાં પિસાતા વિવિધ વિદિત અવિદિત ક્રિયાઓ આગ્રહથી કર્યો જાય છે. આ પ્રકારે અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારના બ્રાન્ત નિશ્ચયથી પોતાને મિથ્યા જ દુઃખમાં ઉતારી લે છે. આ હું જો જો અનેક ક્લેશનાં કારણોથી યુગ્મયેશ્વરો છું તે હું મને પોતાને જ્યાં મોટો બુદ્ધિમાન સમજું છું. મને વિવિધ પ્રકારની સુખ મેળવવાની આશા છે તોપણ હું મારા મનથી મને નિરુદ્ધી માનું છું. હું અંતર્ગમાં બપને પાશું છું પણ બહારથી બપરહિત છું એવું માનું છું તથા અન્યને તેવું ડોળ દેખાડું છું મારા મનના સ્વરૂપને, તેમાં રહેલ સંસ્કારને તથા ભૂતભાવિમાં યનાર તે મનની સ્થિતિને હું સ્પષ્ટ જાણતો નથી તોપણ હું મને મોટો જોતક સમજું છું. આ પ્રત્યેક ક્રિયા કાણુ કયા સત્તાથી તથા કયા નિમિત્તે કરે છે તે અસ્પષ્ટ છતાં હું મને પોતાને તે સર્વ ક્રિયાનો કર્તા માનું છું. હું આ શરીરદ્વારા સુખભોગ અનુભવવાની આશા રાખું છું પણ આ શરીરની અવધિના સમયને તથા ભોગની નિષ્ફિત્તા સમયને હું આ કાણુપર્યન્ત યયાર્ય જાણતો નથી. અહો! આ મારા સરખા અનેક છૂવો પોતાની અજ્ઞાનતાને ન જાણીને મોહવશ થયા પોતાની મોટાઈને માનીને અનેક પ્રકારના ક્લેશને અનુભવતા હશે. આ સઘળા ન કળી શકાય એવી માયાનો મદિમા છે એમ પૂર્વ કાળથી કહેવાતું આવ્યું છે તેમ આ કાણુ મારે પણ સ્વીકારવું પડે છે. આપ્રમાણે વિચાર કરતાં એકદમ આ પ્રકારનાં વચનો મારા મુખમાંથી હંચે સ્વરે નિકળ્યાં.

સંખી.

રેરે આ સંસારમાં, સઘળે તિમિર જણાય;

તોડી તિમિર રહે સુખે, તો પુરપત્ત ગણાય.

પરવશ પૂડીને ટુકવું, ધિક્ક ધિક્ક એ ગર્વ;
 દીનપણે વહી દુઃખથી, છુટવું એ જ સુપર્વ;
 છે જગમાં સાચા ધણા, સુખના જાણુનહાર;
 પણ તે નજરે ના પડ્યા, દુર્મત મુજ-સંસ્કાર.
 હું સરખા અચાનીએ, સ્મરવા સદાય હંશ;
 જેથી તે કરણા કરી, જ્ઞાન દિવે બદ્ધિસ.
 દીનતણા પોકારને, દાતા શુણી હરખાધ;
 કૃપણ દરિદ્રી ગૃહવિશે, દીન મુખે જ છુપાય;
 હે જગદીશ ! દયાનિધે ! દાતા સાચા ઓપ;
 જ્યારે ત્યારે પ્રકટ થઈ, હરજો સઉ સંતાપ.

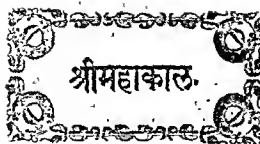
આ પ્રકારનાં વચનો મોટેથી બોલું છું એટલામાં તે મઠીનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં અને પા-
 દુકાના ખડકારા સંભળાયા. કોઈ પુરુષ પાદુકા પહેરીને બહાર આવ્યાં અને મને પૂછ્યું કે
 અરે પ્રવાસી ! તું કોણ છે ?

(અપૂર્ણ)

પરમેશ્વરમાં અભિન્ન થયાવિના આ મન કદી વા- સ્તવ સુખાનુભવ કરતું નથી.

૫૬.

હરિમાં ભળ્યાવિણુ આ મન તો મુઝાતું જ, એને કોઈ વાતે સુખ નથી થાતું રે હાં;
 તાપ લહે છે એ જ્યાં જ્યાં જાતું જ, એથી ક્ષણ પણ રિયર ન થવાતું રે હાં, હરિ
 ધડી ધડી વિવિધ વિષયમાં પ્રવેશે જ, સત્તર વળતું નથી શરૂઉપદેશે રે હાં,
 મોહ ધરે છે એ બિજા બિજા વેરે જ, ન જાણું એ સુખ જ્યારે હેશે રે હાં, હરિ
 બહિરમુખ રહીને પ્રભુપદ શોધે જ, યાવા અંતરુંજ એને કો પ્રયોધે રે હાં,
 શિખ ન માને જો હું દર્શી કદી કોધે જ, સમજ પ્રાણ ઉદ્રિયને ન રોધે રે હાં, હરિ
 ઇશમાં અનિષ્ટ ભાવ સત્તર કરતું જ, અનિષ્ટમાં ઇષ્ટ ગણી કરતું રે હાં,
 દુઃખ દુઃખ દેખીને ત્રાસથી કરતું જ, યાકી વળી ધ્યાન હરિતું ધરતું રે હાં, હરિ
 ધારે પણ વૃત્તિમાં ન હરિ તેર ધરાતા જ, શૂન્યમાં ન સુખ કાંઈ બાજે રે હાં,
 વિકલ યદને વળતાં વિષયે ભરાતું જ, વિણુ પ્રભુ ખોડ-આ કો ટાળે રે હાં, હરિ
 કરી કરણા જવ હરિ સંમુખ યાશે જ, તથ આ મનનો દોષ જશે રે હાં,
 વૃત્તિનું પ્રભુપદે તથ એ વિલાશે જ, પછી નિસર્હિન હરિશય ગાશે રે હાં, હરિ

श्रीमहाकाल

रूप (पुस्तक) ४-चैत्र, कृष्ण १४ सं० १९४८ दर्शन (अंक) ६.

॥ ॐ श्री ॥

विपत्ति आदिमां अडग रही कर्तव्यमां सुस्थिर
रहेवा साधकने सुबोध.

पद. वेणावण.

साधक मैय धरी हरे, द्विमत ना हारे;	साधक० १
अनशमर निज स्वरूपने, युक्ति साधी विचार,	
व्याधिरुद्रप आ देहने, व्याधि डम. विसारे;	
ऐ नृषी वीरपल्लु अही, परभाय न आरे;	साधक० २
व्यवहार लगे न विवर्णयर्थ, जणजणयी सुधारे;	
तनमननी शक्ति लही, निरुद्धता वधारे;	साधक० ३
मन वृत्तिने ज्योतिषी, सहजुं ऊरव धारे;	
जग जोडे ऐक ऐकनुं, योग्य युक्तिप्रहारे.	साधक० ४
शोकप्रिया शोक न, रही दुःखरूप आरे;	
मोहित थाय न मोहयी, विषयमुष आरे,	साधक० ५
अवर रिपुलय शाणने, मृत्युमयने न आरे,	
अव्ययता दही चित्तनी, निज बुद्धि न हारे.	साधक० ६
बुद्धि शांत करी केने, सर्व अशेरा विहारे;	
विषयप्रपञ्च अतृपाधिने, निर्मल निवारे.	साधक० ७
आ सुभंती कण साधवा, वस्तुं उरहारे;	
रसिंद सहसुर सेवतां, जव जवने तारे.	साधक० ८

॥ ૐ શ્રી ॥

તોટક.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૦૪ થી).

ભગવન્નુદયૌમૃતિજન્મજલેસુસ્વદુઃસ્વજ્ઞપેપતિતંવ્યયિતમ્ ।

કૃપયાશરણાગતસુદ્ધરમામનુજાધ્યુપસન્નમનન્યગતિમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—હે ભગવન! જન્મમરણરૂપ જળવાળા, સુખદુઃખરૂપ મત્સ્યયુક્ત, આ સંસારસમુદ્રને વિષે પડેલા, દુઃખી, આપસિવાય અન્ય જોતે ગતિ નથી જોવા, સરણ આવેલા, તથા વિધિવત્ આપનો આશ્રય ગ્રહણ કરનાર મને કૃપા કરીને બોધ આપો અને સંસારસમુદ્રમાંથી તારો.

ટીકા—શ્રીસદ્ગુરો આશ્રય ગ્રહણ કરી મુમુક્ષુ હવે પોતાની ત્રીજી ઇચ્છાને વિનયપૂર્વક દર્શાવેછે. વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં આ જગત્પ્રવાહને સમુદ્રની ઉપમા વારંવાર આપવામાં આવેછે. ઉપમેય તથા ઉપમાનના યથાર્થ સાધર્મ્યશિવાય ઉપમા ખોલી આવવી નથી. અત્ર ઉપમેય સંસાર છે તથા ઉપમાન સમુદ્ર છે. જેમ સમુદ્ર જળથી ભરેલો છે, તેમ સંસાર જન્મમરણરૂપ જળથી ભરેલો છે. સમુદ્રનું ગભીરત્વ તથા અપારત્વ જેમ સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમ સંસારરૂપ પ્રપંચ પણ ધણો ગૂઢ અને નિરવધિ-અનાદિ-છે. સાગરની અંદર જેમ મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓ હોયછે તેમ સંસારને વિષે પણ સુખદુઃખરૂપ માહરહેછે. સમુદ્રમાં ડુબતા પામર જનને ધણો ગભરાટ યાવછે, પરંતુ જેમ અનુભવી નાવિકની મદદથી સમુદ્રમાંથી નીકળી તે સુખશાંતિથી પોતાના રવંદેશને પ્રાપ્ત કરેછે, તેમ યોગતત્ત્વવિદ્ જ્ઞાનિષ્ઠ સદ્ગુરના કૃપાકટાક્ષથી સંસ્કૃતિસાગરમાં ડુબતો મનુષ્ય સહેલાઈથી તેને તરી જઈ સ્વરૂપાનંદને પ્રાપ્ત કરેછે.

વિનિવર્ત્યરતિવિપયેવિપમાંપરિમુચ્યશરીરનિવદ્ધમતિમ્ ।

પરમાત્મપદે ભવનિત્યરત્તો જહિ-મોહમયં ધ્રમમાત્મમત્તેઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—હવેનીચ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરાવતી વિષયગત પ્રીતિને કાઢી ચૂકીને તથા રહેને વિષે આત્મયુક્તિનો સર્ગ કરીને પરમાત્મતત્ત્વમાં નિલસ પ્રીતિવાળો થા; અને માયાવડે પ્રતીત થતી ભ્રાંતિને આત્મવાનથી ત્યજ દે.

ટીકા—શિષ્યના પ્રશ્ન પછી શ્રીસદ્ગુર તેનું સંક્ષેપમાં હંતર આપેછે. સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ અંતઃકરણ છે જેમ અનુભવી મહાત્માઓએ નિશ્ચય કયો છે. અંતઃકરણના વિક્ષાકાર પરિણામથી સુખદુઃખનો આભાસ યાવછે. પરંતુ વિષયથી ઉત્પન્ન થતાં સુખો અનિત્ય હોવાથી મુમુક્ષુને હેષ છે; અને નિત્યાનંદને પ્રાપ્ત કરાવનાર ઉપાયો ઉપાદેય છે. કે

કરીને બહિર્બુદ્ધિ વૃત્તિને અંતર્બુદ્ધિ કરવી જેથી સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ થાય. વિચારથી જોતાં વિષયાકાર વૃત્તિને સ્વરૂપાકાર કરવામાં અન્ય પણ કારણ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાંથી પાંચ, આઠનો હિસાબ થતો નોંધવો પડે છે. ૧ સત્, ૨ ચિત્, ૩ આનંદ, ૪ નામ, અને ૫ રૂપ. તેમાં પ્રથમના ત્રણ અંશ આત્માના હોવાથી ચેતનમુક્ત વસ્તુમાં ૪૮ બુદ્ધિ આવે છે. છેલ્લા એ તો માયાકૃત છે અને તેથી બિચારી છે. જડની અંદર પણ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નથી એમ નહિ, પણ જડવસ્તુ તમેગુણવિશિષ્ટ હોવાથી તેમાં આત્માના ત્રણ અંશ રહેત પ્રતીત થતા નથી.

દેવે વસ્તુનું પ્રલક્ષ્ય વેદાન્ત શાસ્ત્રની રીતિએ તપાસીએ. અંતઃકરણની ચેતનના આભાસમુક્ત વૃત્તિ યોગેન્દ્રિયોદ્ધાર બહાર નીકળે, અને વસ્તુનો સંબંધ કરે છે, અને આખરે તેના આકારમાં પરિણામ પામે છે. તેમાં વૃત્તિનો જડ અંશ વસ્તુગત અજ્ઞાનને નષ્ટ કરે છે, અને ચિદાભાસઅંશ તેને પ્રકાશ પમાડે છે. દેવે જેટલો વખત અંતઃકરણની વૃત્તિ વિષયાકારનો પરિણામ ધારણ કરી રહે છે તેાં સુધી આત્મપ્રતિબિંબ સ્થિર રહે છે, અને તેથી કરીને સૂચિદાનંદનો આભાસ થાય છે. સારાંચ વિષય પોતે આનંદનો હેતુ નથી કારણ કે જો તેમ હોય તો એક જ વસ્તુ એકને સુખનો હેતુ અને અન્યને દુઃખનો હેતુ થાય છે તેમ સંભવે નહિ. આનંદનું પરમસ્થાન તો આત્મા છે જેનાથી માલ જગતમાં આનંદનો અંશ પ્રવર્તે છે. તેથી વૃત્તિને આત્માકાર પરિણામ પમાડવી એ જ કર્તવ્ય છે. અર્ધા પ્રમાણમૂલ આપ્તવચનો નીચે પ્રમાણે છે.

નિરદ્યેઽવિદ્યાકૃતે વિષય વિષયિ વિમાગે વિષયા સ્વામાવિકઃપરિપૂર્ણકા-
નન્દોઽદ્વૈતે ભવતિ ॥ તયાચ લૌકિકોદ્યાનન્દો વ્રહ્માનન્દસ્યેવમાત્રા ॥ આત્મ-
પ્રીતિ સાધનભાદગૌણી અન્યત્રપ્રીતિઃ ॥ इत्यादि-

અવિદ્યાથી કૃતપત્ર થતા વિષય અને વિષયી એ બન્ને વિભાગો વિદ્યાથી ન્યારે નારા પામે છે ત્યારે અદ્વૈત વસ્તુતત્ત્વમાં એક પરિપૂર્ણ સ્વભાવસિદ્ધ આનંદ થાય છે. વળી વ્યાવહારિક આનંદ અજ્ઞાનની જ માત્રા છે. આત્મવૃત્તિરિજા વસ્તુને વિશેની પ્રીતિ આત્મપ્રીતિથી સિદ્ધ થવાથી ગોણું છે—પ્રસાદિ.

વિશેષમાં “વૃત્તિઓ અંતર્બુદ્ધિ અડવારે થાય” એ નામનો વિષય ગયા વર્ષના મહાકાળમાં જોવો. વિષયાકાર વૃત્તિને વિષય કરી તેનું કારણ એ જ કે તેવી વૃત્તિ લીધે દેવલોક, મનુષ્યલોક, અપેલોક, ઈત્યાદિ સ્થાનોમાં જીવોનું સંક્રમણ થાય છે.

विसृजान्नमयादिपुपंचसुतामहमस्मिमेतिमत्तिसततम् ।

दृशिरूपमनंतमृतंविगुणंहृदयस्थमवेहिसदाहमिति ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થઃ—અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિગાનમય અને આનંદમય એમ પાંચ કોશોને વિષે “હું છું (કોશરૂપ મારું સ્વરૂપ છે) તથા મારા છે” એ પ્રકારની મતિને સદાકાળે વાસ્તે, લગ્ન દે; ગાનસ્વરૂપ, દેશ તથા કાળથી અનવચ્છિન્ન, અઆધમ, સત્ત્વ, રજસ્વ તથા તમસ

એ ત્રણ ગુણથી પર, અને હૃદયને વિષે સ્થિત એવું આત્મતત્ત્વ તે હું હું એવો અનુભવ કર.

ટીકા—આ શ્લોકમાં દેહાદિને વિષેથી આત્મસ્વરૂપના અધ્યાસને લગ્ન દેવાનું શિખને કહ્યું. તે જ વાત વિસ્તારથી આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે.

તત્ત્વવિદ પુરુષોએ, મહાકારણ, કારણ, સૂક્ષ્મ, અને સૂક્ષ્મ એમ ચાર દેહ પ્રત્યેક વ્યક્તિની અંદર છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે. તેમાં મહાકારણ દેહ તો કેવલ જ્ઞાનમય હોવાથી ઉપાધિથી રહિત છે.

દેવે સૂક્ષ્મ દેહ, જે પચીકૃત મહાભૂતનું કાર્ય છે, તેને અન્નમય કોશ કહેવામાં આવે છે. આત્મસ્વરૂપને આગ્રહાદન કરનાર હોવાથી કોશ સંગ્રાને પ્રાપ્ત થયો છે અને અન્ન-વડે એની સ્થિતિ છે માટે અન્નમય એમ કહેવાય છે. જન્મ અને મરણ જે સૂક્ષ્મ શરીરના ધર્મો છે તેને અગ્નિની પુરુષ પોતાને વિષે કદાચી પીડા પામે છે. “દુ મનુષ્ય હું, પ્રાણી હું” એવો અહ પ્રત્યક્ષ સૂક્ષ્મને લાગવાથી મૃદને સૂક્ષ્મ શરીર એ જ આત્મા એમ બાસે છે. પણ એ કલ્પના મિથ્યા છે. કારણ કે એમ ધારીએ તો સૂક્ષ્મનો નાશ થાય એટલે આત્માનો પણ નાશ થાય; તેથી કરીને આત્મા અગર, અગર, નિરા છે, ઈલાદિ શ્રુતિનાં મોક્ષક વચનો મિથ્યા કરે.

સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહની અંદર ત્રણ કોશો છે—પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય. સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્વરૂપ બગવાન સંકરામાય વિવેકજ્ઞાનશિ નામના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે આપે છે—

વાગાદિ પંચ શ્રવણાદિ પંચગ્રાણાદિ પંચાન્નમુલ્કાનિ પંચ ।

બુદ્ધધાત્વચિત્તાપિચ કામ કર્મણી પુર્યષ્ટકં સૂક્ષ્મ શરીરમાહુઃ ॥

“વાક, શ્રાવ, શ્રાવ, શ્રાવ, ઉપરથી એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; ચક્ષુઃ, શ્રોત્ર, ત્વક્, શ્રુત્વા અને શ્રાવ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અને સમાન એ પાંચ વાયુ; આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એમ પાંચ અપચીકૃત મહાભૂત; મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એમ અંતઃકરણમુદય; અવિદ્યા; કામ; અને કર્મ એવા આઠ પુરી વાળા દેહને વિદ્વાનો સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે.”

પ્રાણાદિ પંચ વાયુ અને કર્મેન્દ્રિયો મળી પ્રાણમય કોશ થાય છે. “મને જુએ તથા તરસ લાગે છે” એવા અનુભવ વાળા ઉપરથી પ્રાણમય કોશ એ જ આત્મા છે એવો અગ્નિનીને અધ્યાસ થાય છે. સુષુપ્ત અને વિષાદા એ પ્રાણના ધર્મોને આત્માનાં આરોપે છે. વળી મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે પ્રાણવાયુ બંધ થાય છે તે ઉપરથી પણ સૂક્ષ્મ અનુભવ બાંધે છે કે પ્રાણ એ જ આત્મા.

વિવેકને પ્રાણમય કોશ આત્મા નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. સુષુપ્તિની અંદર પ્રાણાદિના અનુભવ થતો નથી, તથા; વાયુતત્ત્વ આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી કાર્ય છે અને તેથી અનિત્ય છે. આત્મતત્ત્વ તેનું નથી.

કર્મેન્દ્રિયો અને મન મળી મનોમય કોશ બને છે. તેમાં પંચ “દુ સંકલ્પવિદ્યપ કૃદ્ધુ” એ અનુભવવાનકરણી સંકલ્પવિદ્યપ ને. મનના ધર્મ છે, તેનો આત્માને વિષે

આરોપ કરવામાં આવે છે. મનોમય કોશ આત્મા છે એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી. કારણ કે સુષુપ્તિમાં તથા સમાધિમાં મનનો લય થાય છે. લય થયા પછી કંઈક અવશેષ રહે છે જે આનંદનો અનુભવ કરે છે. “એકાગ્ર કરેલું મારું મન વિચલિત થયું” આ પ્રકારની યોગિ મનથી બ્યતિરિક્ત વસ્તુને યાત્રી સંભવે છે. તેથી મનોમય કોશ આત્મા નથી.

કેન્દ્રિયો તો આત્મા નથી એ તો સ્પુટ છે, કેમકે તેમ કલ્પના કરીએ તો દન્દ્રિઓનો નાશ થવાથી આત્મતત્વનો નાશ સંભવે; અને તેમ થવાથી કૃતનાશ, અકૃત અભ્યાગમ એ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય જે આશ નથી. એટલે આ જન્મમાં કર્મ કર્યા તે ફલવગર નષ્ટ પડે (કૃતનાશ), તથા આ દેહમાં જે સુખદુઃખાદિ ભોગવીએ છીએ તે કારણવગર ઉત્પન્ન થયાં (અકૃત અભ્યાગમ) એમ સ્વીકાર કરવું પડશે, જે કાર્યકારણમહાનિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

ચોનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશ ગણવામાં આવ્યો છે. “હું નિશ્ચય કરું છું, હું કંઈ બોલું છું” એ અનુભવવચનઉપરથી બુદ્ધિના ધર્મનો આરોપ આત્મામાં કરવામાં આવે છે, એ પણ અયોગ્ય છે. ગાદ નિદ્રામાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર શમી જાય છે. વળી આકાશાદિના સાત્ત્વિકાંશમાંથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કાર્ય હોવાથી અનિશ્ચય છે.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર જે પણ કોશવિશિષ્ટ છે તે આત્મા નથી. તેમ જ કારણ શરીર જેની અંદર આનંદમય કોશ છે તે પણ આત્મા નથી. કારણ શરીરની અવસ્થા સુષુપ્તિ છે તેમાં સુખદુઃખાદિનું ભાન નહિ થવાથી તેમ આનંદના વિશેષપણથી બહિઃ અજ્ઞાન આનંદમય કોશ એમ કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપ આનંદમય હોવાથી આનંદમય કોશ આત્મા છે એમ જાતિ થાય તે ઉચિત નથી, કારણ કે સુષુપ્તિનો આનંદ તો સર્વ ઉપાધિનો અજ્ઞાતમાં લય થવાથી ચોડા કાળ પ્રતીત થાય છે; પણ ચેતન જેને આશ્રિત અજ્ઞાન છે તે તો સર્વ કાળ આનંદમય છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ કર્યું છે. જન્ય અવસ્થામાં સુષુપ્તિના આનંદનો ભંગ થાય છે. પરંતુ જન-મુક્ત વિદ્વાનને તો સદાકાળ જાગત સુષુપ્તિ છે એમ કહીએ તો ચાલે.

આ રીતે પંચ કોશોથી બ્યતિરિક્ત, શુદ્ધ, અઆધ્ય, દૃશ્ત્વરૂપ એટલે પાંચ કોશોને વિષે અનુગત સાક્ષીરૂપે રહેનાર તત્ત્વ, એ જ તોરું સ્વરૂપ છે એમ શિષ્યને અપરોક્ષ અનુભવ કરાવે છે.

અત્ર નીચે પ્રમાણે શ્રુતિચાત્રો પ્રમાણભૂત છે.—

સયર્ણવિદ્. અત્માલ્લોકાત્પેત્ય. । એતમન્નમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય. । એતમાણ-
મયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય. । એતમનોમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય. । એતંવિજ્ઞાનમયમાત્મા-
નમુપસંક્રમ્ય. । એતમાનન્દમયમાત્માનમુપસંક્રમ્ય. । ઇમાલ્લોકાનકામાઞ્ચીકામરુ-
પ્યનુસંચરન્ એતત્સામગાયત્રાસ્તે ॥ ઇત્યાદિ ॥ (તૈત્તિરીયોપનિષદ્).

“જે પુરૂષ એમ જાણે છે (આદિત્તમત્ત ચેતન અને મારે વિષે જે ચેતન છે તે એક જ છે એમ અનુભવ કરે છે) તે આ લોકમાંથી જઈ, અન્નમય આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરી

પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય આત્માથી પર જઈ, આ લોકોમાં રહેજી-
યો આધાર કરતો તથા રૂપ ધારણ કરતો આ પ્રમાણે અદૈત તત્ત્વનું ગાન કરતો રહે છે.

અયમાત્માબ્રહ્મ, સત્યંજ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ, સાક્ષીચેતકેવલોનિર્ગુણચ-ઈત્યાદિ
જલભેદકૃતાવહુતેવરવેર્ષટિકાદિકૃતાનમસોઽપિયથા ।

મતિભેદકૃતાતુતથાવહુતાતવબુદ્ધિદ્વિદ્વશોઽવિકૃતસ્યસદા ॥૭૧

શબ્દાર્થ—જેમ (વિવિધ ઠેકાણે રહેલા) જળની ભિન્નતાને લીધે સૂર્ય અનેક
છે એમ માસે છે; જેમ ઘટ વિગરે નાના હપાધિને લીધે આકાશ પણ નાના છે એમ
માસે છે; તેમ તું કે જે બુદ્ધિસાક્ષી છું તથા સદા વિકારરહિત છું તેની અનેકતા બુદ્ધિની
ભિન્નતાથી પ્રતીત થાય છે.

ટીકા—ગયા શ્લોકના બીજા પાદની અંદર બ્રહ્મતત્ત્વનું અનંતત્વ નિરૂપણ કર્યું
તે વાસ્તવિક નથી, કારણ કે “અહંબ્રહ્માસ્મિ” એ અનુભવવાચકપરથી પ્રત્યંગાત્મા
અને બ્રહ્મતત્ત્વમાં કંઈ ભિન્નતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે; અને પ્રત્યેક શરીરની અંદર
જીવાત્મા છે તથા “હું” “તું” આ પ્રકારની ભિન્નતા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એટલે જીવાત્મા-
ની અનેકતાથી બ્રહ્મતત્ત્વની અનેકતાની સિદ્ધિ થાય છે. જ્યારે તે અનેક છે ત્યારે તે અનંત
એટલે દેશ તથા કાળથી અનવચ્છિન્ન છે એમ માનવું તે યુક્તિવિરૂદ્ધ છે—આ પ્રમાણે
પૂર્વપક્ષીના અનુમાનની આશંકા લેઈ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં સિદ્ધાંતી તેનું પ્રત્યુત્તર આપે છે.

ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોની અંદર જળ ભરેલું હોય તેની અંદર સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ અનેક
પડે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ બિંબરૂપ સૂર્ય તો એક જ છે; વળી આકાશતત્ત્વ જે વ્યવહારની અં-
દર વિશુ છે એમ મનાયલું છે તે પદ, મહાકાશ વસ્તુઓની હપાધિથી ઘટાકાશ, મહા-
કાશ વિગરે સંગ્રામે ધારણ કરે છે. પરંતુ પરમાર્થતઃ ઘટાકાશ, મહાકાશ વિગરે મહા-
કાશથી ભિન્ન નથી.

તેમ જ દાર્શનિકમાં પણ આત્મતત્ત્વની અનેકતા જે પ્રતીત થાય છે તે માત્ર પ્રત્યેક
શરીરની અંદર બુદ્ધિની ભિન્નતાને લીધે છે. અયંકુરો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે. વેદાન્ત
શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારની સત્તા માન્ય કરવામાં આવી છે. ૧ પારમાર્થિક સત્તા, ૨ વ્યાવહા-
રિક સત્તા, ૩ પ્રાતિભાસિક સત્તા. તેમાં પારમાર્થિકસત્ત્વ તો માત્ર બ્રહ્મતત્ત્વ છે. પરંતુ મુમુ-
ક્ષુથી તે એકદમ ગ્રહણ થાય નહિ તેથી, તેમ જ બ્યાંબુધી જીવનું જીવત્ત્વ જ્ઞાનદ્વારા નાશ
પામ્યું નથી ત્યાં સુધી વ્યવહારની જરૂર છે. માટે જીવ, ઈન્દ્રિય, ગુરુ, શિષ્ય, સ્વર્ગ, નરક વિ-
ગરે વ્યાવહારિક સત્તામાં પડે છે. સારાંશ જીવનું સત્ત્વ વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ તે મિથ્યા છે એમ
માસે છે. સ્વપ્ન, મૃતપણા આદિ વસ્તુઓ જેનું મિથ્યાત્વ વ્યવહારમાં પણ અંગીકાર થએલું
છે, તે પ્રાતિભાસિક સત્તામાં આવે છે.

દરે જ્યારે જીવો પોતાનું જીવત્ત્વ અંતઃકરણની હપાધિથી યમું છે, તથા મુમુક્ષુઆ-
દિ દ્વેષ પોતાના સ્વરૂપને વિશે નથી પરંતુ ઔપાધિક છે આ પ્રકારનું મર્યાદા ભાન ત્રીસદ-

ગુરની કૃપાથી યામ, સારે પોતે સર્વદા નિર્વિકાર તથા બુદ્ધિનો પણ સાક્ષીરૂપ છે એવો અ-
પરોક્ષ અનુભવ તે કરે. તાત્પર્ય કે અનંત જન્મોનાં ક્રમોથી ગાઢ થએલી હૃદયગ્રંથિ
શ્રીસદ્ગુરથી પ્રેરણાથી યુક્તિવડે જ્યારે છુટે ત્યારે જીવેલી અનેકતા ને તેથી કરીને હત્યજ
યતાં વિવિધ દુઃખો પેશુ તે મુક્ત જનની નજરે શમી જાય.

આત્માની ભિન્નતા પરમાર્થતઃ નથી પરંતુ માત્ર કલ્પિત છે એ સિદ્ધાન્ત ગાલ છે તેના
પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ વિગેરેનાં વાક્યો છે.

एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ (શ્વતાશ્વતરોપનિષદ્)

मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्दहनानेव पश्यति (કાઠકોપનિષદ્)

सर्वस्वत्विदं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम् (छान्दोग्यોપનિષદ્)

एकं सन्तं यं बहुधाहुर्मति भेदात् (हरिस्तુતિઃ)

સર્વે સૂતોના હૃદયગુહાની અંદર રહેલા, સર્વવ્યાપી, સર્વ ભૂત પ્રાણિના અંતરાત્મા,
સર્વકર્મકેશપ્રદાતા, સર્વભૂતની અંદર વાસ કરી રહેલા, સાક્ષીરૂપ, ચિત્સ્વરૂપ, અદ્વિતીય,
અને નિર્ગુણ પરમાત્મા દેવ એક જ છે.

આ જગતની અંદર જે કોઈ ભિન્નતા જુએ છે તે અનંતવાર (જન્મ) મરણ પામ્યાં
કરે છે. આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મ જ છે; એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું છે. એક સ-
દૃષ્ટ પરમાત્માને મતિની ભિન્નતાથી અનેક છે એમ સામાન્ય જીવો કહે છે.

दिनकृत्प्रभयासदृशेन सदा जनचित्तरतंसकलंस्वचिन्ता ।

विदितं भवताऽविकृतेन सदा यत एवमतोऽसित एव सदा ॥ ૫૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વનારાયણ જન્મ પોતાની પ્રભાવે સર્વ ચક્ષુને યુગપત્ પ્રકાશ પમાડે
છે; તેમ અવિકારી તું (પ્રલક્ષ્યેતન) પ્રાણીઓના સવળા બુદ્ધિચરિતને યુગપત્ સ્વપ્રકાશવડે
પ્રકાશી કરેલું; આમ હોવાથી કાલવપમાં પણ અસંસારી જ તારું સ્વરૂપ છે.

ટીકા—ગયા શ્લોકમાં જતાવ્યા પ્રમાણે આત્માનું નાનાત્વ તથા વિકારિત્વ બુદ્ધિના
બેદથી પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવિક રીતે તે મિથ્યા છે. "આત્મા સંસારી હોવાથી સંસારના દોષોથી
સિદ્ધ છે એટલે અવિકારી નથી; અને જ્યારે અવિકારી નથી ત્યારે નિત્ય પણ નથી"—એવી
શિષ્યના મનમાં શંકા હત્યજ યશે એમ ધારી દયાલુ મહાત્મા તે શંકાનું સમાધાન આપે છે.

ભગવાન દિવાકર પોતાના તેજવડે અનેક ચક્ષુઓ સમકાલે પ્રકાશયુક્ત કરે છે; પ-
રંતુ નેત્રની વિવિધ સ્થિતિપ્રમાણે પ્રાણીઓ વસ્તુ પ્રલક્ષ કરી શકે છે; નેત્રના દોષો એ
ક જ વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતિમાં કારણ બૂત છે. એટલે તે દોષો નેત્રના હોવાથી સૂર્ય જે
તટસ્થ રહે છે તેમને કરો બાંધ કરી શકતા નથી. તેવી જ રીતે એક જ આત્મસ્વરૂપ વિવિધ બુ-
દ્ધિઓ અને તેની શ્રુતિઓને યુગપત્ પ્રકાશ પમાડે છે. બુદ્ધિનું જોડું સ્વરૂપ તે પ્રમાણે
તેની નિશ્ચય કરવાની શક્તિ. બુદ્ધિના દોષોથી આત્મસ્વરૂપ વિકારી છે એ અનુમાન અમ-
યાય છે.

ૐ

॥ શ્રી ત્રિભુવનવિજયીખડ્ડ ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦થી)

હું તત્કાલ હૃદીને ઉઘોયો. સવિનય મેં તેમને નમન કર્યું અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:—
હે ભગદત્ત ! દીનત્વને પામેશે હું આશાપાશમાં બંધાયેલા પ્રવાસી છું. દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતો આને આપનાં દુઃખદર ચરણમાં આવી પડ્યો છું. હે સર્વોત્તીત સરખા પ્રતીત યત્તાં છતાં સર્વ અર્થસંપન્ન ! આપ અભયના દાતાછો તો મને અનાયજ્ઞેના યથેજ્ઞાને આ ક્ષણે અભય વરદાન આપો અને મારા મનોરથ પૂર્ણ કરો. આ પ્રકારનાં મારાં વચન શ્રવણ કરીને તે મહાત્મા ગભીર વાણીવડે આ પ્રકારનાં પ્રિય વચન મને કહેવા લાગ્યા.

હે પ્રવસિન્ ! આ સંસારમાં સંપૂર્ણ જીવ દીનતાને પામેલાછે તથા આશાના પાશમાં બંધાયેલાછે. જીવને જીવદશામાં સ્થાપનાર તથા દીનત્વને આપનાર આ વિવિધ પ્રકારની આશાઓ જ છે. એક પ્રકારની બંધાયેલી આશા પણ આ અભિમાનીને રાત્રિદિવસ દુઃખ આપેછે તો અનેક આશાઓને વશ વર્તનાર જીવને તે આશાઓ અધિક દુઃખ આપે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આ પ્રકારે આશાને વશ વર્તનાર રામથી તે રંકપર્યંતનાં સંપૂર્ણ પ્રાણી સુખનાં સાધનોથી સુક્ત છતાં પણ દુઃખને જ ભોગવેછે. હે ભાઈ ! બલવાન મનુષ્ય આશાવડે દુર્બલ યાયછે. ધનવાન નિર્ધન યાયછે, નીરોગી રોગી યાયછે, અને એ જ પ્રમાણે સુખી-આરાવાન-દુઃખી યાયછે. આ જમત્માં ધણા જીવો તો ખરા કરણ વિના જ આશામાં બંધાઈને દુઃખ ઝોટી લેછે. પોતાના તથા પોતાની વિધમાન પ્રભતા સુખભોગનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ છતાં પણ અધિક આશાથી દુઃખ ભોગવેછે. અપ્રાપ્તની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત સાધનોવડે પણ સુખાનુભવ કરતા નથી. આ જીવો અદ્યત્ન હોવાથી સુખભોગના 'સાધનરૂપ વિધયોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કરણોને જાણતા નથી તેથી તે જીવોને તે તે સુખભોગ પ્રાપ્ત થવાનો અદ્યત્ન કરણથી અસંભવ હોય તોપણ અગાનતાથી મિથ્યા આશા ધારી વ્યર્થ યત્ન કરેછે. વળી તે વિધયપ્રાપ્તિના અસંભવને ઉપજાવનાર વિરોધી અદ્યત્ન પ્રતિબંધ કરનાર પ્રતિબંધક હેતુવું પણ તે જીવોને અજ્ઞાન હોયછે તેથી તે અનેક વાર રાત્રિદિવસ યત્ન કરેછે. આ સધજો વિચિત્ર સ્વભાવવાળી માયાનો પ્રભાવછે એમ ન જાણનાર જીવો મોહવશ યાયછે અને બય-દુઃખને ભોગવેછે.

હે સુત ! આ સંપૂર્ણ વિધયપ્રાપ્તિવાળા પ્રાણી અભયને પ્રાપ્ત રહે એ ન સંભવે એવી વાર્તા છે. કરણ કે વિધયાસક્તિ અને અભય એ બંને પરસ્પરનાં વિરોધી છે. જ્યાં વિધયાસક્તિ હોય ત્યાં અભય સદા હોતું નથી કેમકે વિધયમાત્ર અભયથી સુક્તછે. આમછે માટે હે ભાઈ ! જે વિધયાસક્તિમાં નિમગ્ન હોય અને તેથી સુક્ત થયા વિના, સદાકાળ માટે અભયને ઇચ્છેના હોય તો એ પૂર્ણ ન થઈ શકે એવો મનોરથ છે.

આટલું બોલીને મૌન રહેલા તે મહાપુરુષને મેં નીચે પ્રમાણે કહ્યું. 'હે ભગવન! આપ સર્વજ્ઞ છો તો મારા અંતઃકરણના સ્વરૂપને રૂઢી રીતે જાણો છો. હું વિષયમાં બંધાયેલો છું. તત્કાલ વિષયના અભાવવાળો છતાં વિષયની અસ્પૃશ્યતા દૃઢ વૈરાગ્યવાળો નથી. તેમ જ વિષયસ્પૃહાના લાગેલી ઇચ્છાને મારાં અંતરમાં આ ક્ષણપર્યંત મેં યોગ્ય પ્રકારે ઉદય થયેલી અનુભવી નથી. જેથી આપના કહેવા પ્રમાણે સદાકાળ માટે અંભય પ્રાપ્ત કરવાને હું અધિકારી નથી. આ ક્ષણે તો મારે ઇચ્છિતાર્થ જે આ મારા પ્રમાણનો પ્રધાન હેતુ છે તે યથાકાળે પ્રાપ્ત થવામાં જે વિઘ્નભય હોય તે વિઘ્નભયની નિવૃત્તિ, યામ અને સત્વર મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એ જ હું માગું છું. આટલાં મારાં વચન સાંભળીને તે બોલ્યા 'હે બાહી શાન્ત થા. આ પ્રકારનાં તારાં વિસ્તૃત વચન શ્રવણ કરવા અવકાશ નથી માટે અધિક બોલવાથી નિવૃત્ત રહે. અલ્પ કાળમાં તારી ધારણા પાર પડશે. તું યથાશક્તિ ધારેલી દિ-શામાં પ્રયાણ કરતો જા.' આટલાં વચન બોલીને તત્કાલ તેમણે પુનઃમંદીમાં પ્રવેશ કર્યો અને દ્વાર બંધ કર્યાં. હું મનમાં પ્રસન્ન થયો. હૃદયમાં ધૈર્ય આવ્યું જણાયું. અંગમાં શક્તિ પ્રતીત થઈ. પછી નિશ્ચિન્ત થઈને સુતો. નિદ્રા સારી આવી. એક પ્રહર દિવસ ચૂલી ગયો. મારા શરીરઉપર સૂર્યનાં કિરણ પ્રસરેલાં હોવાથી મને તાપનું ભાન થયું અને તત્કાળ હું જાગ્યો. મંદીનાં દ્વાર જેમનાં તેમ લોકેલાં જોયાં. હું પણ સાંધી ઉઠીને ચાલતો થયો. મેં ચાલવાના સમયે તે મહાભાને બોલાવવા વિચાર કર્યો નહિ. કારણ કે પ્રસંગે એમના મુખમાંથી કેવાં વચન નીકળે અને તેનું શું ફલ થાય એ આગળથી કળી શકાય નહિ. મેં જેમ જેમ આગળ ચાલેલા માંડ્યું તેમ તેમ મને સદૃશ સ્વભાવથી જ સુખનું ભાન થતું ગયું. હવે હું માંડે વૃત્તાન્ત સ્વરૂપમાં કહેતો જાઉં છું. કારણ કે આપને આ માંડે વિસ્તૃત વર્ણન વિનાકારણ અને નિષ્ફલ શ્રમ આપનાર છે. આ વિવેકવિચાર મને તે મંદીવાળા મહાભાનું વચન સ્મરણમાં આવવાથી આવ્યો છે. પછી સાંધી હું આગળ ચાલ્યો. સાં માર્ગમાં સુગંધતાથી અને અનન્ય બળતું તથા રાત્રે વિશ્રામસ્થળ પણ મળતું તેથી સુખરૂપતાથી માર્ગ કાપતો ચાલ્યો. કોઈ કોઈ સમયે મને પૂર્વપ્રસંગનું તથા સંબંધીઓનું સ્મરણ થતું સારે દુઃખનું ભાન થતું પણ સંવિચારથી હું તે દુઃખનું વિસ્મરણ કરી આગળ ચાલતો. એમ ઘણા દિવસ વ્યતીત થયા સારે એક પાંચશાળામાં રાત્રે હું જઈને સુતો. સૂઈએય થયા પૂર્વે હું જાગ્યો થવાની સંધિ ઉપર હર્ષણ તે સમયે આ પ્રકારનું દ્રુવમ્ થયું. જાણે કોઈ દિવ્ય દેહવાળા પુરુષ મારી પાસે આવીને બોલ્યો કે 'હે રાજપુત્ર! તું જાગ. હવે તારા જાગ્યોદયનો સમય આવ્યો છે. તારા દુઃખના દિવસો પૂરા થયા છે.' આટલા શબ્દ સાંભળતાં જ હું જાગી ઉઠ્યો. આસપાસ જોયું તો સુતેલા પ્રવાસીઓ શિવાય અન્ય કોઈ જણાયું નહિ. સૂર્યનાં કિરણ નિકળતાં અજવાળું થયું. મેં આસપાસ દૃષ્ટિ કરી જોયું તો એક પ્રવાસી સુતેલો છે અને તેની પાસે માંડે પેઠું બોતાયેલું પાત્ર ગડ્યું છે. તત્કાળ હું હાથેથી ઉઠ્યો અને સમીપ જઈ જોયું તો તે પાત્ર માંડે જ હતું. તે મેં હાથમાં લીધું. સુતેલા પ્રવાસીનું મુખ જોતાં પણ મેં તેને જાણ્યો કે મારી પાસેથી લાંબુ જનાર તે જ હતો. હું સમીપ ઉભો છું એટલામાં

તે જાગ્યો અને મારા સંમુખ તેણે જોયું. હાથમાં પાનસહિત તેણે મને જોયો અને તે બમસીત યર્ષ ઉઠ્યો. મારા ચરણમાં મસ્તક યુક્ત નેત્રમાં જળ લાવી હાથ જોડી બોલ્યો 'હું તમારો અપરાધી ચોર છું, હવે મને મારો કે ઉગારો'. મને દયા આવી તેથી કહ્યું 'ન, આજ તને ક્ષમા આપું છું. હવે પછી કોઈ દિવસ આતું કરું કરીશ નહિ. એટલું બોલી પાત્ર લઇને પ્રસન્ન થતો બામની સ્તુતિ કરતો તથા અંતમાં છટુંતું સ્મરણ કરતો માર્ગ ચાલતો થયો, માર્ગ ચાલતાં આ પ્રકારના વિચાર આવવા લાગ્યા કે- "અહોહો ! કાળજીવને કે બાવિને ન જાણનાર જીવો શા આધારે સતોપથી દિવસો કાઢે ? માનસામિ રાત્રિદિવસ બાળે અને તેથી જીવો સંતોષ યર્ષ ગમે તેમ વર્તે અને ક્લેશને અનુભવે એમાં તેમનો શો દોષ ? દેવની મતિ વિલંકણ છે. શ્વમાત્રની પ્રવર્તક સૂત્રા પોતાના નિયમમાં કેવી સાવધાન છે તેને આ અલ્પજીવ જીવો શું જાણે ? અનિદ્ર શ્વથી ત્રાસેલા પ્રાણીઓ પોતાના પાપરૂપ અદૃષ્ટને ન જાણીને ઈશ્વરને દોષ આપે એમાં પણ તેમનો શો દોષ છે ? અત્યંત અધિકારવાળી સુદાસન આ વિશ્વમાં પ્રવેશીને જીવો અકળાય એમાં શી નવાહ ? કંઈ જ નહિ. લોકમાં કહેવાય છે કે 'પુરુષનું પ્રારબ્ધ પાંદડા તળે ઢંકાય છે. તે પાંદડું ખસે તો નિમેષમાં ઉધડે.' એ વાત પણ સાચી જેવી છે. હું દુઃખમાં સુતેલો અને સુખમાં જાગ્યો. એ જગદીશ્વરની વિચિત્ર કૃપાને પામર જીવ શું કળી શકે ? જ્યારે દુઃખ આવે છે ત્યારે એમ બાસે છે કે જાણે આ દુઃખ મળે કાળે પણ ટળનાર નથી. પણ જ્યારે સુખ આવનાર થાય છે ત્યારે જાણતું પણ નથી કે એ દુઃખ કેવે પ્રકારે અને ક્યાં જતું રહ્યું. આ પ્રકારે દુઃખસુખને અનુભવ કરનાર જાણે છે. આ જીવને જીવદશામાં બાસતાં સુખદુઃખ સ્થિર નથી. હું મધ્યમની સ્થિતિમાં મને રાજ્યાભિષેક સંસ્કાર નથી થયો તો પણ રાજા જાણતો હતો. પ્રવાસમાં તીકળ્યા પછી પણ મને હું રાજા જ ગણતો હતો. પણ જ્યારથી આ પાત્ર ખોવાયું હતું ત્યારથી હું મને રંક બિત્તુકસમ ગણતો. હવે આજથી પાછો હું રાજા ને રાજા જ થયો છું. મારા બાગ્યોદયનું સુચિદ્ન આ પાત્ર પાછું મળ્યું એ જ છે. આ લોકમાં જેની આશા મુટી હોય છે તે પદાર્થ યુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે તો દિવસગ્રહ કરવાનું અર્થાત્ બાગ્યોદયનું ચિદ્ન ગણાય છે." આ વિગેરે વિચાર કરતો અત્રજલની ચિન્તાથી રહિત થયેલો હું છત્તાનુકૂલ સમયે અત્રજલને મદણ કરતો માર્ગ કાપતો ચાલ્યો. ઘણા દિવસ બતીત થયા. ગ્રામ, નગરો, પુરીઓ આવે ત્યાં ધટિત તપાસ કરે, પણ મારી આશાનો ત્રિપથ પ્રાપ્ત થવાનાં કંઈ ચિદ્ન ભારથાં નહિ. ત્યારે મને મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવી કંઈ ક્લેશનું બાન થયું. તે દિવસે વિચારના અંતમાં એવો નિશ્ચય થયો કે હવે યોગ કાળમાં મારે અવસ્ય પાછા પળવું જોઈએ, કારણ કે ધારેલો કાળ પૂરો થવા આવરો. આ નિશ્ચય કરીને આગળ ચાલતાં મને શુભ શબ્દન થવા લાગ્યા. ત્યારે વળી મનમાં આગળ ચાલવા ઉત્સાહ જાણાયો. આગળ દિવસ બતીત થતાં ચોથા પ્રહરના અંતમાં સમયમાં ચોડે અંતરે મોટું શોભિતું નગર જણાવા લાગ્યું. જેમ જેમ સમીપ જવા લાગ્યો તેમ તેમ ઉંચાં, જાણે અમને સંબંધ કરી રહ્યાં, હોય એવાં દિવ્ય ભવનો જણાવા લાગ્યાં. સમીપ જતાં નગરનો કોટ તથા કોટમાં ગાળે

ગાળે બાંધેલાં શત્રુ પરાભવ કરવાને સૈન્યરાખવાનાં યોગ્ય સ્થળો જણાયાં. જેમ જેમ સમીપ ગયોતેમ તેમરમણીય સ્થળો દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં. ઉભય પાસે ઉત્તમ વૃક્ષોની પંક્તિઓથી શોભતા ભોગ મનને આનંદનું ભાન કરાવે એવા હતા. વિશાલ અને વિવિધ પ્રકારથી શોભાવેલાં ઉપવનો આબુબાબુ પ્રતીત યતાં હતાં. નગરમાં જતાં આવતાં મનુષ્યોનાં વર્ણ તથા મુખની શોભા હંમેશા પ્રકારનાં હતાં. સહજ સ્નેહ કરવા વૃત્તિ ધાય એવા તેમના રૂચિકર હાવભાવ હતા. ઘણે કાલે આંખી રમણીય ભૂમિ તથા સુંદરતાવાળી પ્રભ જોઇને મોટા હર્ષ હૃદયમાં પ્રતીત થયો. શ્રમથી શિથિલ થયેલા ગાત્રવાળો હું કોઇ નિવૃત્તિવાળા વિશ્રામસ્થાને ઇચ્છતો હતો, અને ઇંદ્રિયોદ્ધારા વિષયસાથે સંબંધ કરી વિષયાનંદને અનુભવનારી વૃત્તિ નગરમાં પ્રવેશવાનો ભાવ ઉપજાવતી હતી. આગળ ચાલતાં વૈભવી સ્ત્રીપુરુષોને પણ આકર્ષતાં તથા વાહનોમાં બેસી જતાં આવતાં જોયાં, ત્યારે મને મારા એ સમયના વેષનો તિરસ્કાર થતો અંતરમાં બાસ્યો. મારી પૂર્વ અવસ્થા, ઉત્તમ વસ્ત્ર, વાહન, અલંકારો તથા સેવકોનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. મને મનમાં મારો વેષ જોઇને ગ્લાનિ થવા લાગી, તેથી તત્કાલ તે રાજમાર્ગનો ત્યાગ કરી અન્ય માર્ગ વળ્યો. એ માર્ગે મનુષ્યની આવભવ કવચિત્ જણાતી. આંખો જતાં એક સુંદર વાટિકા દૃષ્ટિએ પડી તેના સમીપમાં વૃક્ષની ઘટાવાળું એક સુંદર સ્થલ જણાયું. એ સ્થલ મનુષ્યને ખાસ જવા આવવાના માર્ગમાં ન હોવાથી મને વિશ્રામ કરવા યોગ્ય જણાવું તેથી ત્યાં જઈને તે વૃક્ષતળે હું શ્રમમુક્ત થવા બેઠો. ત્યાં બેઠા પછી મને મનમાં આ પ્રકારના વિચાર યતા જણાયા. 'અહોહો! આ પ્રાણિઓને વિલક્ષણ વિલક્ષણ સ્થિતિઓમાં સ્થાપનાર આ બાગ્યશબ્દથી ઓળખાતી સત્તા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે! રાગને રંક અને રંકને રાગ ક્ષણમાં કરી મુકવા એ જ સત્તા બલવતી છે. જેમ આ વિશ્વપ્રપંચના કારણરૂપ પ્રકૃતિને આ પ્રાકૃત જીવો જોઇ શકતા નથી પણ તેનાં કાર્યને જોવાથી તેને જાણે છે, તેમ એ બાગ્યરૂપ સત્તાને પણ કોઇ જોતું નથી પણ એનાં કાર્યને જોવાથી સર્વ જોને જાણે છે; અને જેમ કોઇ તત્ત્વવિત્ પુરૂષ તત્ત્વદૃષ્ટિથી પ્રકૃતિને જોઇ જાણી શકે છે, તેમ આ બાગ્યસત્તાને પણ કોઇ વિગ્રક્ષણ સામર્થ્યવાળા પુરૂષો યથાવત્ જોઇ જાણી શકતા હશે. આ હું પણ એ 'બાગ્યસત્તાને અધીન વર્તતો આજે આ ક્ષણે અનેક. મુખદુઃખને અનુભવતો અત્ર આલ્લોહું એમ માનવાને કોઇ વિરોધ નથી. કારણ કે આપણા લોકમાં જીવોને વિવિધ ક્રિયામાં જોડનાર તથા વિવિધ ફલપ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઈ અદૃષ્ટ હેતુને બાગ્ય શબ્દથી ઓળખાવાય છે.

હું મુખની સ્થિતિ છોડીને અત્ર આલ્લોહું, અને આ ક્ષણપર્યંત હું ઇચ્છત મુખને પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી અને ત્યારે તે ઇચ્છિતાર્થને પામીશ એ વિશે થયાર્થ નિશ્ચય કરી શકતો નથી તેથી આ મને પ્રવાસમાં કાઢનાર હેતુરૂપ તે બાગ્ય સુખાનંદરૂપ છે કે દુઃખાનંદરૂપ છે તે હજી હું જાણી શક્યો નથી. ખરું જોતાં મેં મુખદુઃખ બંનેને બોગવ્યાં છે, તોપણ પ્રધાનપણે તો પ્રવાસમાં દુઃખ જ અનુભવ્યું છે.

દુઃખનો સમય જોને આવે તેને તે પ્રિય ન હોવાથી તે દુઃખના સમયની તત્કાલ અવધિ આવે તો ઠીક એવી તે દુઃખીની ઇચ્છા હોવી જરૂર છે તેમ મને પણ યાવ છે, તથાપિ

હુઃખનાં કારણનો અંત આવ્યા વિના હુઃખનો અંત આવતો નથી, જેથી હવે મારે આકળા યવાનું પ્રયોજન નથી. વિપ્રતિમાં પડેલા મનુષ્યે ધૈર્ય જ સેવ્ય છે. એ હું જાણું છું. જેથી ધૈર્યનો લાભ મને થતો નથી.

આ પ્રકારનાં અનેક વિચારને કરતો હું સ્વસ્થ થઈને ઘણેમરણ કરતો સુતો, પણ નિદ્રા આવે નહિ. કામંતા પ્રબલ વેગવડે સંતપ્ત હૃદયવાળાને સ્વસ્થ નિદ્રા આવવી સંભવતી નથી એ જાણનાર મને લાં નિદ્રા ન આવવાથી કાંઈ વિકલતા થઈ નહિ.

સૂતાં સૂતાં નિદ્રા ન આવવાથી વિવિધ તરંગને ઉપજવતા મનને હું લક્ષ્યથી જોતો હતો એટલામાં એક પુરુષને મેં મારાપ્રતિ આવતો જોયો. હું સ્પષ્ટારહિત થઈને સુષ્પ રહ્યો તોપણ તે પુરુષ મારા સમીપ આવીને ઉભો અને મને પૂછવા લાગ્યો કે તમે કોણ છો અને ક્યાંથી આવ્યા છો? મેં ઉત્તર વાળ્યું કે હું પ્રવાસી છું, અને દક્ષિણદિશાથી હાલમાં આવું છું. મેં તેને આવકાર દેઈ એસવાનું ન કહ્યું તેમ છતાં પણ તે મારા સમીપ બેઠો. બેઠો પછી તેણે માફ વિશેષ-વર્તીત જાણવા નિમિત્તે મને પૂછ્યું કે તમે ક્યાં કુળમાં જન્મ્યા છો અને શા નિમિત્તે પ્રદેશ સેવો છો? મેં ઉત્તર વાળ્યું કે ખાસ પ્રયોજન વિના પોતાના કુળને તથા પ્રવાસના નિમિત્તને કોઈના સમીપ પ્રકટ ન કરવું એ મારો નિયમ છે. તે પુરુષ બોલ્યો, કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છાવાળાએ પોતાની ઇચ્છા સર્વ રથલે ગ્રામ રાખવી એ યોગ્ય નથી. આપણી ઇચ્છા પ્રકટ થવાથી જ કોઈ હારથી તે પૂરું થાય છે, અને અંતરમાં ને અંતરમાં રહેલી તે ઇચ્છા નિરંતર માનસાગ્રિને પ્રબલિત કરતી પુરુષના સત્વજનને દુઃખ કરે છે. માટે યુદ્ધિમાન પુરુષે ઇચ્છા પ્રકટ કરવામાં મોટો વિરોધ નથી. આમ છતાં પણ દેહીએક ઇચ્છા આપણને કે અન્યને પ્રકટ થવાથી હાનિ કરનાર નિવડે છે તેવી ઇચ્છાને પ્રસંગવિના પ્રકટ ન કરવાનો નિયમ શ્રેષ્ઠ છે. હે બાઈ! વિવેકી પુરુષો જાણે છે કે આ જગતમાં મેળવવાના પદાર્થો વિદ્યા, કલા, સ્ત્રી, ધન તથા કીર્તિ છે. એ શિવાયના સઘળા મનાતા લૌકિક પદાર્થોનાં ઘણું કરીને એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અને એ શિવાય મેળવવાયેલાં જાણે તે જોઈ છે. પરંતુ તે પણ સહિષ્ણુતાના પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી તેનો પણ વિદ્યામાં સમાવેશ થાય છે. હવે જો તમને અડચણ ન જણાય તો તમારી પ્રવાસ કરાવનારી ઇચ્છાને પ્રકટ કરો. મેં એ પુરુષને યુદ્ધિમાન તથા સરલ જાણીને કહ્યું, હે સન્નયન! તમારે મારે આજ પ્રથમ સમાગમ છે તેથી આંપણુ પરસ્પરના નિર્દોષ પ્રેમનો ઉદય હજી થયો નથી. માટે અંતર ખોલીને ઇચ્છા જણાવવા સંકોચ પ્રતીત થાય છે. અને કુળ કલાથી પણ શું? અગરવા આગળ ખરાખોટાનું પ્રમાણુ રહેતું નથી. અસંલ ખોલનાર પોતાનું હૃદય કુળ કહે તોપણ સામાને તેના સલાસલ કથનનો નિશ્ચય કરવો. કહિણ થઈ રહે છે. વળી અલંત નિકટ સંબંધ જાંધવાના સમયે જ કુળને જાણવાની અગત્ય રહે છે. તેણે હાલ કંઈ કારણ પ્રતીત થતું નથી તેથી કુળ કહેવાં પણ મન સંકુચિત રહે છે. આ તમારા પશ્ચાત્ત ઉત્તર યોગ્ય પ્રકારે હું આપનો નથી તોપણ સહજ સ્વભાવથી એ જ પ્રશ્ન કરવાને અંતરથી વૃત્તિનો ઉદય થતો મને બાંસે છે,

પરંતુ સ્પષ્ટ કરી પૂછાવું નથી. જે અરુચ્ય ન હોય તો કહે.

તે પુરૂષ બોલ્યો, હે બાઈ ! હું ક્ષત્રિયના કુળમાં પ્રકટ થો છું. મને આ રાજ્યંતરકથી સારી સત્તા મળેલી છે. અનવચની કાળજી કરવાસરખું નથી. રાજ્યસેવા હું યથાધૃતિ કરું છું. મને એક વ્યસન છે તેથી હું નગરના આસપાસ નિત્ય ભ્રમું છું. તે વ્યસન એ છે કે પ્રવાસી પુરૂષોને મળવું તથા દેશપ્રદેશની વાર્તા સાંભળવી. અનેક પ્રવાસીઓના મુખથી વિવિધ કથન શ્રવણ કરવાથી હું ધણો પ્રસન્ન થાઉં છું. વળી ધણા પ્રવાસીઓ ગૃહના ક્લેશથી નિકળી આવે છે તેમને યથાધૃતિ સમાધાન આપી, થોડો કાલ અત્ર રાખી, પછી તેમને હરેક પ્રકારે શાંત કરી પાછો તેના કુટુંબમાં મેળવું છું. ધણા પ્રવાસીઓ સ્ત્રી, ધન, વિદ્યા આદિની પ્રાપ્તિઅર્થે શ્રમણ કરતા આવે છે તેમને યથાશક્તિ સાહાય્ય આપી વિદાય કરું છું. કોઈ કોઈ પ્રવાસી પુરૂષ વિરાગવાળા ચિત્તના આવે છે, તેમનાથી વિરાગના હેતુઓને શ્રવણ કરીને હું આ સંસારના મોહથી મુક્ત રહેવા યત્ન રાખું છું કેટલાએકની સુખદુઃખની વાર્તાને શ્રવણ કરીને હું ગર્વરહિત રહું છું. આ વિગેરે અનેક પ્રકારના લાભ આ પ્રવાસીઓને મળવાના વ્યસનથી હું મેળવું છું. આર્જુન તમને પ્રવાસીસરખા બનાવીને હું તમારી પાસે આવ્યો છું, અને તમારા પ્રવાસનાં નિમિત્તને તથા તમારી સંઘર્ષ બીજી વર્તનને જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. જે યોગ્ય લાગે તો તમે મને કહેા એટલું તો મને તમારી સ્થિતિ જોતાં સમજાવું છે કે તમે વિરાગના ચિદ્વનવાળા છો પણ ખરા વિરાગવાળા નથી. તમે કાંઈ કાંઈ પણ આશામાં બંધાયેલા પ્રવાસ કરો છો. તમે કાંઈ પણ હંચા કુળનાં અને બાગ્યશાળી છો. વિદ્યાકલાના સંસ્કારવાળા છો. શીર્ષાદિ સદ્ગુણના બંડારૂપ છો, તોપણ કાંઈ પ્રકારના મંતાપથી તમ રહો છો, તેથી તેજસ્વી છતાં પણ નિસ્તેજ યતા બન્યો છો. તમે કાર્ય સાધવાની આશાથી દીન સરખા બાસો છો પણ માંહેથી સ્વાભિમાનવાળા અને સર્ગર્વ છો. હે બાઈ ! આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં તમારા વિષે મેં અનુમાન કર્યા છે, તેમાં તમારા આગળ કહેલામાંથી જો કાંઈ અનુમાન તમને અયોગ્ય ભાસતાં હોય, તો મને તે અયોગ્ય કથન માટે ક્ષમા આપજો, અને મારા ઉપર રોષ આણશો નહિ. હું તો સજ્જન પુરૂષોનો દાસ છું. હું મને યોતાને જાહુ જુદિમાન સમજતો નથી તો પણ મારા રાજસસ્વભાવથી હું મારી મતિને ન્યાં ત્યાં મારું આપું છું, અને નિર્ભયપણે નિશ્ચય કરું છું. આ મારું કહેવાયોગ્ય કલ્પું. હવે જો તમને અનુકૂળ બાસે તો તમારી ખરી કથા કહીને મને પ્રસન્ન કરો.

આ પ્રકારનાં તે પુરૂષનાં વચન સાંભળીને તત્કાલ હું આસનથી ઉઠ્યો અને તેમને પ્રેમથી ભેટ્યો તથા તેમના હાથ ઝાલીને મારા સમીપ બેસાડી બેઠો, અને આ પ્રમાણે બોલ્યો. હે સુપાત્ર ! મેં તમને પ્રથમથી જોવા છો તેવા બળદા નહિ તેથી યથેચ્છા અવિવેકની ક્ષમા આપજો. આ જગતમાં અનેક પ્રકારના મનુષ્યો હોવાથી સર્વ સાથે અતર બોલીને વાર્તા કેરવાને મન માનવું નથી. સ્નેહ કરવાયોગ્ય પુરૂષોને ન્યાં ત્યાં સુકાળ હોતો તથી. મલિન સ્વભાવનાં મનુષ્ય, ઉપરથી જેમાંનાં બધાં અને અંતરથી

ધણાં હજી રમનાર હોયછે. જેમાં તેમનું કે કોઈનું હિત થતું નથી, એવા પ્રયોગોમાં પણ તે સજ્જનોનાં કાર્યને હાનિ કરતાં સંકાયને, પામતાં નથી. આ વિશ્વમાં એવા પ્રાણીઓ ઘણા હોવાથી, અને સજ્જનોને ઓળખાવનાર કોઈ પ્રસિદ્ધ ચિહ્ન તેમનાં શરીરઉપર ન હોવાથી દરેક મનુષ્ય મળે તેનાથી નિઃશંકપણે વ્યવહાર કરી શકતો નથી. તમે કે જે સજ્જન હો તેમના જેવાં પણ શિષ્ટીને આચરણ કરનાર દુર્જનો ઘણાં બોળાં મનુષ્યોને કહેછે, જેથી બોલવા માનથી કે તાત્કાલિક આચરણ દેખવામાત્રથી જ મનુષ્યની પરીક્ષા કરી શકાતી નથી. આ સપ્તજીવતાં પણ તમે સજ્જન જ છો એવું મને અંતઃકરણમાં ભાસે છે તેથી હું આફે જણાવવાયોગ્ય વૃત્તાન્ત જણાવું છું એમ કહીને મેં યટિત વાર્તા કહી સંભળાવી, તેમાં અમુક દેશનાં અમુક રાજાને હું પાઠવી પુત્ર છું અને દેશદેશની રીતભાત જ્ઞેવાનિમિત્તે તથાં યોગ્ય કન્યા મળે તો વિવાહ કરવા નિમિત્તે આ મારો પ્રનાસ છે, એ તથા માર્ગમાં વ્યતીત થયેલી સઘળી વાર્તા કહી, માત્ર પાત્રસંબંધી તથા સ્ત્રીનાં ચિત્રસંબંધી વાર્તા મેં તે પુરુષને કહી નહિ. મારી સઘળી વાર્તા શ્રવણ કરીને તે પુરુષ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો, હે રાજપુત્ર ! તમે મારે ઘેર આવો. તમે આ સ્થળે નિવાસ કરવાયોગ્ય નથી. હું રોક છું તથાપિ તમને પરીણાતેડવાયોગ્ય છું, એમ બોલીકહ્યો, અને મારો હાથ ઝાલી મને ઉઠાડ્યો. મેં ઘણી આંત્રિકાની કરી પણ તેના સાચા પ્રેમને એવો આમ્રહ થયો કે મારાથી ના બંધી શકાયું નહિ. મારું પાત્ર મેં હાથમાં લીધું ત્યારે તે પુરુષે તે પાત્ર મુક્તિનાં જણીને તેનો ભાગ કરવાનું મને ઘણું કહ્યું, પણ મેં તેને આમ્રહ જણાવી કહ્યું કે એ પાત્ર મને પ્રાણથી પ્રિય છે, અને એનો મારા ઉપર મણો ઉપકાર છે; માટે હું એને ત્યજીને તમારે ત્યાં આવી શકીશ નહિ. ત્યારે તેણે તે પાત્રસહિત મને સાથે લીધો, અને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. નગરની શોભા તથા સ્ત્રીપુરુષોની સુંદરતા જોઈને મને ચિત્તમાં અધિક પ્રસન્નતા બાંસી. નગરમાં માર્ગ કાપતાં તે પુરુષના ગૃહસમીપ આવ્યા. જ્યારે મેં પ્રથમ આ પુરુષને જોયો ત્યારથી તે એના ધરસમીપ આવતાપર્યંત મેં જોવા પ્રકારનું એના ગૃહવિષે અનુમાન કરેલું તે સફળું તેનું ધર જોતાં મોડું રહ્યું. એ પુરુષના દારુકર શોભિતા શસ્ત્રધારી ઉચ્ચ તથા ધારપાલ બેઠા હતા. અમને જોઈને સઘળાએ પોતાપોતાનાં રથાને ઉભા રહી સવિનય નમન કર્યું. તે સ્ત્રીકારી ગૃહમાં પ્રવેશતાં તે ગૃહ મધ્યમ પ્રકારના રાજાના ગૃહજેવું જણાયું. નાના પ્રકારના બોદક પદાર્થોથી તેને શોભાવ્યું હતું. આ ગૃહ જોવાપછી એ પુરુષમાટે મેં પ્રથમ બાંધેલા વિચાર છોડીને તેથી ઉચ્ચ પ્રકારના વિચાર બાંધ્યા. તે પુરુષે મને તે વિશાલ ભવનના એક સ્વતંત્ર ભાગમાં લેડી જઈ કહ્યું, તમે કોઈ પ્રકારની પણ શંકા રાખ્યાવિના આ સ્થળમાં બેસો, સુઓ અને ઇચ્છાનુકૂળ વર્તો. એક સેવકને બોલાવી મને સોંપ્યો, અને તેને આજ્ઞા આપી કે આંખની આજ્ઞામાં રહી એમને સઘળી અનુરૂપતા કરી આપવી. મને કહ્યું કે આ સેવક પાસે સર્વ પ્રકારની સેવા લેવી. એટલું કહી તે પોતાનાં વિભાગમાં વચ્ચે સુકવા ગયા. તે સેવકે સંવર્ણી ગોઠવણ કરીને પછી સ્નાનના સ્થાને મને સુગંધયુક્ત તૈલાદિના મર્દનપૂર્વક રથના ઉચ્છોદકથી સ્નાન કરાવ્યું. પછી મને રાજાને શોભે એવા સુંદર વસ્ત્ર તેના ઘણીની

આગાથી પહેરવાને આણીઆખ્યાં. મેં અદૃષ્ટને અધીન થઈ સંક્રાંચવિના તે પહેર્યાં, અને પછી હું મારા ઉતારામાં જઈને 'પ્રદેશમરણ કરતો બેઠો. પશ્ચાત્ તે પુરુષ ઉત્તમ પ્રકારના અલંકારો અને ધારણ કરાવવા નિમિત્ત લઈને મારા સમીપ આવ્યા, અને મને ધારણ કરવા કહ્યું. મેં ધણી ના કહી, પરંતુ તેણે કહ્યું, અમારા દેશમાં શૃદ્ધાગત પુરુષનું આ પ્રકારે આતિથ્ય કરવાનો ચાલ છે. તમારે જ્યારે પ્રયાણની છત્રા ધાર્યું ત્યારે એ સધળા પદાર્થ પાછા આપજો, અને દૈવયોગથી તે સમયપર્યંતમાં એમાંથી કોઈ પદાર્થ ખોવાય તો તેની કાંઈ ચિંતા નથી. અતિ આગ્રહથી તે અલંકારો મેં પહેર્યા. આ સમયે મને મારી પૂર્વરિપતિ સાંભરી અને હૃદય બીનું થયું. સ્વાર પછી રાજ્યઓની રીત પ્રમાણે (વિધિથી ઉત્તમ પદ્મસચ્ચુક્ત પદાર્થોનું ભોજન કર્યું) અને પછી રૂઢી રીતે હું નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી, મુખ ઘોષને સાવધાન થયો. મેં સ્નાન કર્યા પૂર્વે મારાં વસ્ત્રમાં પેહું પાત્ર તથા મિત્ર સંબાળથી બાંધીને મુઝાં હતાં તે કોઈ ન જાણે એમ તપાસીજોયાં.

(અપૂર્ણ.)

॥ શ્રી પંચવરદ વૃત્તાન્ત ॥

(અનુસંધાન વર્તમાનરૂપના ૫૯ ૮૯ થી)

૧ અશ્રધ્ધાવાનું અધમ સંસ્કારવાળા મનુષ્યો તો એમ માનતા તથા અન્યને મનાવના યત્ન કરતા કે આ આપણા શ્રીગુરુ છે ખરા, અને આપણે એમને શ્રીગુરુરૂપે માન આપીએ છીએ ખરા, પણ જેવા શાસ્ત્રમાં લખ્યા છે તેવા એ શ્રીગુરુ નથી. શાસ્ત્રમાં ખરા ગુરુને તો નિઃસંગ ને નિર્લેપ કહ્યા છે, અને આ ગુરુ તો આપણો સર્વ મનુષ્યોનો સંગ રૂપે છે, અને આપણાં મુખં દુઃખોને શ્રવણ કરીને તે ને દુઃખની વિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાયની યોજના કરીઆપવાની કાળજીવાળા છે; તેથી લિપ્તમાં ગણાય એવા છે. યજ્ઞા ખરા ગુરુ તો, સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્ર, તથા ધનાદિ પદાર્થોનો લાગ કરીને કોપિન માત્રને ધારણ કરીને નિરંતર વિચરતા રહે તે છે, તેમનાથી પૂરી એક રાત્ર પણ એક જગાએ રહેવાય નહિ, અને આ ગુરુ તો આપણીપેટે સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્ર, તથા ધનાદિ પદાર્થના સંગ્રહવાળા છે, ધણો કાળ એક જ સ્થાનમાં રહેનાર છે, તથા સારાં વસ્ત્રોને ધારણ કરેછે, માટે એ કોઈ ખરા ગુરુ ગણાય નહિ. 'વળી શાસ્ત્રમાં તો ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મોહ તથા મય આદિ દોષોથી રહિતને ગુરુ કહ્યા છે, અને આ ગુરુમાં તો તે સધળા દોષો હશે એમ અનુમાન કરવાને કારણ છે. ક્રોધ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "સંગત્ સજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધો મિજાયતે । ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥ સ્મૃતિભ્રંશાત્ શુદ્ધિનાશોબુદ્ધિ નાશાત્ વિનશ્યતિ ॥ ભાવઃ—આ પ્રાણીપદાર્થના સંગથી ક્રોધ ઉપજે છે. ક્રોધથી ક્રોધ પણ ઉપજે છે, ક્રોધથી મોહ, મુગ્ધ થાય છે, સંમોહથી આ કરવાયોગ્ય છે અને આ કરવાયોગ્ય નથી, એ પ્રકારની જ સ્મૃતિ, તે લોપપ્રાપ્ય છે, અને સ્મૃતિ લોપ થવાથી શુદ્ધિમાં જગાડ યાય છે, અર્થાત્ યોગ્યાયોગ્ય

નિશ્ચય કરવાનું સામર્થ્ય ધરી જાય છે, અને તેમ થવાથી અયોગ્ય આચરણનો સંભવ આવે છે અને તેથી જ્ઞાનસુખનો વિનાશ થાય છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનપ્રમાણથી સ્પષ્ટ જ છે કે આ ગુરુને આપણું આદિ પ્રાણીઓનો સંગ છે, તેથી એમનામાં સંગથી પ્રાપ્ત થતી દોષોની પરંપરા સઘળી જ આવવી જોઈએ, અને તે દોષસમૂહ આવે એટલે ગુરુપણું ગણાય નહિ. વળી શાસ્ત્રમાં તો ગુરુને નિરૂપાધિવાળા કહ્યા છે, અને આ ગુરુ તો ઉપાધિવાળા છે, કારણ કે દંડ, છત્ર, ચામરદિ સંપૂર્ણ દેવરૂપના સમીપ રહેનાર ચિદ્ભૂતને પોતાના સમીપ રાખે છે, અને તેના અંગે વાદનાદિ ઉપાધિ પણ એમની પાછળ છે. વળી શાસ્ત્રમાં તો નિરંતર જ્ઞાનમાં તક્ષીન રહેનારા ગુરુ કહ્યા છે, અને વ્યવહારના સંબંધવાળી વાતામાનને ન યોગનાર તથા ન સાંબળનાર એવાને ગુરુ કહ્યા છે, અને આ તો આપણને યોગ આપવાને જાગૃત રહે છે, એટલે જ્ઞાનમાં તક્ષીન તો નથી જ રહેતાં. અને યોગ આપે છે હારે વ્યવહારને લગતાં દુષાન્તોને વારંવાર કહીને સૌને સમજાવે છે, એટલે વ્યવહારક થન કરવારૂપ દોષ પણ એમનામાં છે, એટલે શાસ્ત્રસિદ્ધ ગુરુમાં આ ગુરુની ગણના કરવી ધટિત નથી.

શાસ્ત્રમાં બાલવત્ કે ઉન્મત્ત પિશાચવત્ વિચરનારને ગુરુ કહ્યા છે, અને આ ગુરુ તો બાલક કે ઉન્મત્ત પિશાચની પેઠે વિચરતા જણાતા નથી. આ તો આપણી પેઠે સાધારણ મનુષ્યવત્ વિચરે છે. તેથી પણ એમની ગુરુમાં ગણના કરવી ઉચિત નથી. વળી શાસ્ત્રમાં તો દિગંબર રહેનાર તથા પોતાના શરીરનું પણ જ્ઞાન જેમને હોતું નથી તેવાને ગુરુ કહ્યા છે, અને આ તો પાંચે વસ્ત્ર આપણી પેઠે ધારણ કરનાર છે, અને પોતાનાં તથા સંબંધીઓનાં તેમ જ ઇતર સર્વનાં શરીરના જ્ઞાનવાળા છે. સર્વના રક્ષણના ઉપાયને પણ ક્યન કરે છે, આટલું ગુરુપણું સંભવતું નથી. શાસ્ત્રમાં તો સર્વાર્થ સધાવનાર, જ્ઞાનને ધારણ કરનાર તથા શરીરના રક્ષણમાટે પોતાને હાથે નહિ જમનારને મહાત્મા કહ્યા છે, અને આ તો યોદ્ધે છે. તથા પોતાને, હાથે જમે છે. વળી શાસ્ત્રમાં તો શત્રુમિત્રભાવથી રહિત રહેનાર ગુરુ કહ્યા છે, અને આમને તો મૃગાં મૃજથી તથા આપણે શિષ્યો છીએ, એટલે આપણા ઉપર એમને મિત્રપ્રતિ હશે અને જેઓ એમને નહિ જાનનાર હશે તેમના ઉપર તેં એમની શત્રુપ્રતિ હશે. જેથી ગુરુપણુનો વાંધો સમજવો. આ વિગરે અનેક પ્રકારના વિચારને વશ થતાં તે અશ્રદ્ધાવાન મનુષ્યો પોતાની અશ્રદ્ધાને દંડ રાખતા હતા, તથા અન્યમાં અશ્રદ્ધા દેહાવવાને એવા અનેક તર્કવિતર્ક કરીને સંજોગવતા તથા સંમજનવતા હતા. હવે શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યના વિચારને શ્રવણ કરો.

તે શ્રદ્ધાવાન ઉત્તમ સંસ્કારવાળા અધિકારીઓ પોતાના મનમાં વિચાર કરતા કે 'અહો! આપણે કેવા સુભાગ્યવાન છીએ કે આપણે જેવા જોઈએ તેવા તથા જેવા શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તેવા શ્રીસંદગુરુ પ્રાપ્ત થયા છે. આ આપણા શ્રીગુરુ પરમદયાળુ છે. શરણાગત જ્ઞાનેને અધોગતિથી ઉગારવાને નિરંતર પ્રયત્નવાળા છે. એમને કોઈ પ્રકારનો પણ સ્વાર્થ સાધવો હોય એમ પ્રતીત થતું નથી. કેવળ પરોપકારાર્થે અવશેષ આપણે ગાળે છે, એ સંગી છતાં પણ નિઃસંગી તથા નિર્લેપ છે. કારણકે ઇતર પ્રાણીઓને સંગદાર

જે કામકોષાદિ હોય ઉપજે છે તે દોષોનો અંશ માત્ર પણ એમનામાં પ્રતીત થતો નથી. આ જગતમાં અન્ય લોકોના નિશ્ચયથી તથા શાસ્ત્રથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે સં-
ગી છતાં નિઃસંગી તથા નિર્લેપ છે, તે પુરુષોત્તમ છે. એમનું હૃદયજળ પણ અવર્ણનીય સ-
ક્રિતવાણુ હોવું ધર્યે. કારણકે ધણા હ્રુદહૃદયજળવાળા મનુષ્યો 'મૌયાના કાર્યપ્રપંચથી
તથા પ્રપંચના સંબંધથી ઉપજતા દોષોના બધથી ત્રાસ પામીને ત્યાગી યજ્ઞ જ્યાં ત્યાં જા-
ગતા કરે છે. તોપણ તે ત્યાગીઓ તે પ્રપંચથી કે દોષોથી બચી શકતા નથી. રાત્રુના બધથી
બાગતા કરનારને આ લોકમાં પણ કોઈ શુરવીર કે ધીરપુરુષ કહેના નથી, તથા તેમના
પરાક્રમની સ્તુતિ ગવાતી નથી. પણ જે પુરુષ અસૌકિક હૃદયજળવાળા હોઈને રાત્રુના વિના-
શપર્યંત રણભૂમિમાં રાત્રુના સમુખ રહીને યુદ્ધ કરે છે તથા અવિકળપણે રહેતાં અ-
ન્ને રાત્રુના પરાભવ કરે છે તેમને વિજયી તથા શુરવીર ધીર બુદ્ધિમાન પુરુષા કહે છે. તથા
તેમના ગંભીર હૃદયજળની સ્તુતિ સર્વત્ર ચિરકાલપર્યંત ગવાય છે. જેથી આજે સંગના
બધથી ત્યાગ કરી નીકળેલા કાપર પુરુષ આપણા શ્રીગુરુ નથી પણ અપ્રમાદયુક્ત ધૈર્ય
વાળા તથા સૌર્યાદિ સંપૂર્ણ દૈવીસંપત્તિવાળા છે. જેથી સંપૂર્ણ સેવ્યરૂપ શ્રીગુરુઓની 'પં-
કિતમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી કેવળ બાહ્ય લાગવળા શાસ્ત્રમાં પણ ગુરુપદને યોગ્ય કલા નથી,
કારણ કે તેમની એક રચનામાં અધિક કાળપર્યંત સ્થિતિ હોતી નથી. જેથી તેઓ સાધકોને
યોગ્ય સમયે યોગ્ય ઉપાયો લેવામાટે ઉપયોગી યજ્ઞપડતા નથી. અને પ્રતિદિવસ નવા નવા
ત્યાગીઓના ઘોડો ઘોડો સમાગમ કોઇએક પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયમાં સ્થાપવાને સમર્થ થતો નથી
પણ ઉશ્ચરે પ્રસંગપરત્વે તેવા અનેક પુરુષદારા અનેક પ્રમારતું ધવલુ કરવાથી સાધ-
કની મતિમાં શ્રમ થવાનો સંભવ આવે છે, અને પ્રત્યેક નિશ્ચયથી સદા ગ્રહ રહેવાય છે. આમ
હોવાથી એક રચનામાં અધિક નિવાસ કરનાર મહાત્મા સાધકોને માટે શ્રેષ્ઠ કલા છે. કારણ
જ્યારે ત્યારે તે એક પેલકથી જ તેમના નિશ્ચયો યોગ્ય છે. વળી ત્યાગીઓમાં પણ અનેક
પ્રકારના નિમિત્તોથી ત્યાગાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા હોય છે, તેમાંથી સ્વરૂપ સદાસત્યી યોગ્ય
પુરુષ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરી તથા નેમને યોગ્ય જાણી તેમના વચનમાં વિશ્વાસ
કરવા અનુકૂળતા બાળે જ આવે છે. જેથી ચિત્તરતા ત્યાગીથી પણ સાધકને સંતોષ થવો
કઠિન છે, અને મહ બાંધીને શ્રામમાં કે નમરોમાં રહેલા ત્યાગીઓમાં તો ત્યાગીના ધર્મના
અભાવે ત્યાગીપણાનો અસંભવ હોય છે. જેથી તેવા ઉત્તમગ્રંથ પુરુષોના સંગ પણ શ્રે-
યસ્કર બાળે જ નીવડે છે, જેથી સધળા પ્રકારથી વિચાર કરી જોતાં સૂખ દુઃખ, લાભ અ-
લાભ, જય અજય, આદિ સંપૂર્ણ દંડધર્મની પ્રતીતિએ જેમનું અંતઃકરણ સદા નિર્વિહાર
રહે છે એવા આપણા આ શીશુદ્યુર જ શ્રેષ્ઠ છે.

મહા ઓછી મતિવાળા મનુષ્યો શુદ્ધીસરખા પ્રતીત થતા પુરુષને આયોગી જ જાણે
છે, પણ યોગીશ્વર યાગવશ્યાદિને પૂર્વકાળથી જ યોગીશ્વર સંગે શુદ્ધી હોવા છતાં અપાયકી
છે. વળી શ્રીકૃષ્ણાદિ લીલાનુધારીઓને પણ યોગીશ્વર સંગે શુદ્ધી છતાં પ્રસિદ્ધ છે, તો
આપણા શીશુરને યોગીશ્વરરૂપે જાણવામાં આપણે કિંચિત્ પણ અણધરતું કરીએ છીએ
જોમ નથી. વળી કોઈ એમ કહે કે ધર્મની પદાર્થોથી રાત્રિ લાગી, ગુરુપદે ગણવાયોય છે.
તો તે પણ કંઈત્ર સંભવનું નથી. શ્રી શુકદેવજીએ ગર્ભયોગી તથા રાત્રિને પણ પેમરી

મૂલી જનકપાસે શાંતિનિમિત્ત જનું પડયું હતું એમ પૂર્વે મેંથી સ્પષ્ટ છે. વળી કાઈ એમ માને છે કે સંપૂર્ણ વ્યવહારથી રહિત યથેલા તથા જ્ઞાનમાં ગઈ થઈ ગયેલા શુર મણુવાયોગ્ય છે, પરંતુ આ કહેવું અનુભવનું છે. કારણ કે સંપૂર્ણ વ્યવહારથી રહિત અને જ્ઞાનમાં જ ગઈ થઈ ગયેલા તો સમંધી જુનિકામાં રિયત પુરૂષ હોય છે. તેમનું સ્વતઃ કે પરતઃ ઉત્પાન થતું જ નથી, તો તેવા પુરૂષ સાધકને શી રીતે બોધ કરી શકે? અને બોધ ન કરી શકે તો નિઃસંદેહ યવાની ઇચ્છાવાળાને તેમનો શો ઉપયોગ? એવા મદાત્મા તો દર્શનમાત્રને અર્થ જ છે. પ્રસિદ્ધ રીતે લોકમાં કહેવ. પછે કે કાઈ શુર તો પાંદડાજોવા છે, અર્થાત્ પત્ર જેમ જળમાં તરે છે, પણ તે પત્રઉપર કોઈ પદાર્થ મુકીએ તો તેને તે તારી શકતું નથી તેથી તે ખુડે છે, તેમ જે પુરૂષ પોતે તરે છે પણ શરણાગતને ન તારતાં હુમાલે છે તે શુર શ્રેષ્ઠ નથી. વળી એક શુર પાપાણુજોવા છે તે પોતે ખુડે છે અને શરણાગતને પણ ખુડાડે છે. અને એક શુર તો શુદ્ધ નોકાજોવા છે કે જે પોતે તરે છે ને શરણાગતને તારે છે. આ નોકાજોવા શુર સંયોતમ છે; અને આપણા શ્રીશુર તે સંયોતમ પકિતના છે, કેમકે પોતે મદામુક્તાવસ્થાને બોમવતાં છતાં અન્ય સર્વને તારે છે. કોઈ કાઈ પુરુષો તો ખાલ કે જન્મ-ત પિશાયવત્ પતંતારા હોય છે. તે બાલાદિવત વિચરનારાઓ પૂર્ણાવસ્થાને પામેલા હોતા નથી, તેથી ઉંધાધિરહિત રહી પૂર્ણ થવાને તેમ રહે છે; અર્થાત તેઓ સાધક છે; અને સાધક હોવાથી તેઓ પોતાના મનના અવિદ્યાસવાળા હોય છે તેથી પણ તે નિઃસંગ રહે છે. વળી તેમના નિરપાધિ પ્રારબ્ધના બળથી પણ તેમને તે રિયતિમાં રહેવાની કંદાચિત્ત ઇચ્છા ન હોય તો પણ તે પ્રારબ્ધબળવડે તેમાં રહેવું પડે છે. આ વિગેરે પ્રકારથી તે બાલાદિવત વિચરનારા અપૂર્ણ છે અને તેથી જ તેઓ સંગથી બંધબીત રહે છે. તેથી તેવા પુરુષો શ્રીસદ્ગુરુરૂપે સાધકાએ સેવવા યોગ્ય નથી. આમ હોવાથી સમ્યક્ રિયતિવાળા આપણા શ્રીસદ્ગુરુ જ સર્વ પ્રકારથી શ્રેષ્ઠ છે અને સાધકાએ સેવવાયોગ્ય છે. વળી જેઓને શરીર તથા વસ્ત્રાદિનું બાન નથી એવા પુરુષો પણ શાંત ચિત્તથી અને સાવધાનપણે વારંવાર સાધકના ચિત્તનું સમાધાન કરવા પ્રવૃત્ત થાય એમ સંભવનું નથી, તેથી તે પણ શુરપદને યોગ્ય નથી. જેથી સદાકાળ દમાણુ સ્વભાવથી ચિત્તની સમ અવસ્થા પ્રતીત કરાવતા આપણા શ્રીશુર જ એ પદે મોગ્ય છે. કાઈ કાઈ મનુષ્ય તો રાગદમાદિ સાધનસંપત્તિને સાધવા તથા અમધીન મન તથા ઇંદ્રિયોને કંમંથી નિર્દોષ કરવાને મૌનાદિ મતને સેવનાર મૌનધારીને જ શુરપદને યોગ્ય માને છે, પણ તે સાધક હોવાથી સદ્ગુરુપદને યોગ્ય નથી. વળી તે મૌનધારી વિગેરે મતને આચરનારામાં કોઈ કોઈ સરળ અને કાઈ તો દંડી હોય છે, તેમની પરીક્ષા પણ તત્કાલ થવી કઠિન છે. તેમ જ તે મૌનવૃણા પુરુષને પ્રશ્ન થવાથી તત્કાલ સમાધાનની આશા ઝાંઘી છે. કદાચિત્ત તેવા સરળ પુરૂષ લખીને સમાધાન આપે તોપણ તે અધિક લખવાના બંધથી સ્વરૂપમાં ઉત્તર આપવા બલ્ય છે તેથી સાધકને સમાધાન થતું પણ કઠિન છે. માટે તેવા પુરુષો સાધકને શ્રીગુરુરૂપે ઉપયોગી નથી. આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી જેતાં રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત, સત્ત્વ મિત્ર તથા ઉદાસિન પુરુષોપતિ સમજુદ્ધિથી પતંતાર પ્રતીત થતા આપણા શ્રીશુર જ શ્રેષ્ઠ છે. ધણા સામાન્ય વિચારના મનુષ્યો એમ માની બેસે છે કે વનમાં વૈસા કરનાર જ

મોટા પુરુષ છે. પરંતુ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. પૂર્વકાળથી અનેક વિચાર કરતાં એ નિશ્ચય સિદ્ધ થઈ ચુક્યો છે કે જે સમયે પુરુષ પોતાના અંતરમાં રહેલા, છ. રિપુને વશ વર્તાવનાર થયો નથી તે વનમાં વસ્યો તો તેથી પણ શું લાભ ? કાંઈ જ નહિ, અને જે પુરુષ અંતરમાં રહેનાર પદ્મિપુને વશ વર્તાવનાર થયો છે તે પુરુષ ધરમાં રહેલ હોય તો તેથી પણ શું હાનિ ? કાંઈ જ નહિ.

વળી જે પુરુષની વિષયોપ્રતિની પ્રવર્તતી સ્પૃહા છૂટી નથી તથા જેમને વસતિમાં કે વસતિસમીપ ગૃહરૂપ મઠમાં રહેવાની વૃત્તિ છૂટી નથી તથા જેમને સ્ત્રીપુરુષાદિના સહવાસની સ્પૃહા નિર્મૂળ થઈ નથી, તથા જેમને પ્રાપ્ત પદાર્થોના રક્ષણની તથા અપ્રાપ્ત પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તના ઉદ્યોગની આશા છૂટી નથી તેવા પુરુષ કદાચિત્ સામાન્ય વેપવાળા હોય તો તેથી પણ શું ? અને પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત તથા વિનાશના સમયમાં પદાર્થના નિમિત્તથી જેમના ચિત્તમાં હ્રદયલસને ક્ષીણ કરનાર ક્ષોભ યતો નથી અને સમાધાન વૃત્તિ વર્તતી હોય તો તેવા ગૃહીને ગૃહમાં કરેલા નિવાસથી પણ શું હાનિ ?

ત્યાંપર્યંત એક સ્થિતિનો ત્રાસથી લાગ કરવાની ઇચ્છા અને અન્ય સ્થિતિને સુખની સાધનાથી ગૃહણ કરવાની ઇચ્છા અંતરમાં સ્ફુરતી હોય છે સંપર્કિત રાગદ્વેષના મૂલ દૃઢ હોય છે. જેથી તેવા પુરુષને વિષે સર્વત્ર પૂર્ણપણું સંભવતું નથી. પણ જેમને પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં જ નિહોવપણે રથાપી રાખનાર સામાન્ય વૃત્તિ અવશેષ રહી હોય છે તેવા પુરુષ જ ઉપરોક્ત તથા સદ્ગુરુપદને યોગ્ય છે.

કોઈ તો મહાત્માના સરખા વેપને તથા મહાત્માસરખી બાલ્ય સ્થિતિને જોઈને તથા મહાત્માસરખા વિદ્વાન છે એમ બાણીને સદ્ગુરુ પદની યોગ્યતાવાળા ગણે છે. પણ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે ધણા વેપધારીઓ સ્વાર્થ સાધવા વેપ ધરે છે. અને ધણા બહારથી મહાત્માપણું કોળ દેખાડનાર પ્રસિદ્ધ રીતે પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિ દોષ એવું કોઈ કાળે બાન કરાવે છે પણ અંતરમાં ભારે હળવાળા હોવાથી અન્ય સમયે ગુસ્સાપણે અન્ય સ્થિતિને સેવે છે. તેમ જ ધણા વિદ્વાનો હોય છે પણ પોતાના કોઈ પણ નિશ્ચયમાં દૃઢ હોતા નથી. એક કાળે એક નિશ્ચય કરે અને અન્ય સમયે તેને દોષવાળા સમજીને તેને ત્યજી દેવા આદરે. એવા અદૃઢ ચિત્તવાળા વિદ્વાનો તથા પ્રથમ કહેલા મિથ્યા વેપધારી તથા હળથી સ્થિતિ દેખાડનારા પણ શ્રીગુરુપદને યોગ્ય નથી. પણ આ આપણા શ્રીસદ્ગુરુ કે જેઓ મિથ્યા વેપવાળા નથી તથા બાલ્ય સ્થિતિમાં પણ કાળે કાળે બેઠને પામનારા નથી તથા અદૃઢ નિશ્ચયવાળા નથી, અર્થાત્ સંઘ નિરૂપાધિ વેપવાળા, અચ્ચ રિતિવાળા તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળા છે જેથી સર્વપ્રકારથી એ જ આપણે તો સેવ્ય છે. આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વિચારોને કરીને તે શ્રદ્ધાવાન પુરુષો પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેતા હતા.

હવે ત્રીજા પ્રકારનાં જે મધ્યમ સંસ્કારથી પ્રવર્તતાં મધ્યમ સ્વભાવનાં મનુષ્યો હતાં તે તો શ્રદ્ધાવાનતા તથા અશ્રદ્ધાવાનતા વિચારોને શ્રવણ કરીને કાણે શ્રદ્ધાવાન અને કાણે અશ્રદ્ધાવાન રહેતા હતા, અને તે બે પક્ષના વિચારોને તોડવા કે બળવાન કરવા પોતાની વિચારસં-

કિતને બંધારે ક.મે લગાડે એવા નહતા. જેથી તેઓ પોતાની મેળે જ પોતાનું કિત કે અકિત કરતા નહતા. પણ અમુક મનુષ્ય કહેછે તે હીક જ કહેતા હશે અને અમુક કહેછે તે સમજને જ કરતા હશે એવા અનુમાનથી જેવા જેવા મનુષ્યસાથે જ્યારે જ્યારે સંબંધ થાય ત્યારે ત્યારે તેવા તેવા બાવને પોતામાં ઉપગમવી લેતા હતા આમ હોવાથી તે મધ્યમ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોના વિચારો હવે સ્પષ્ટ કરીને અત્ર જણાવવા અવશીય રહેતા નથી.

આ વિધ અર્થદાવાન અર્થદાવાન તથા અર્થ અર્થદાવાન એમ ત્રણ પ્રકારનાં મારાં સમીપ આવનપુર મનુષ્યો પોતપોતાનાં આંતર જળનાં પ્રમાણમાં નિશ્ચયો બાંધી વર્તના.

એ શિવાયનાં પણ પણાં મનુષ્યો આવતાં પણ તે નિરંતર આવતાં નહોતાં. કાંઈ કાંઈ દિવસ આવતાં તથા તે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યની પેઠે મુશ્કેલી રચાપીને જ આવતાં નહોતાં પણ પ્રસંગે કાંઈ પૂછવા કે ચર્ચા જેવા સાંભળવા કે કરવાને આવતાં. તેમાં પણ ધણાં પ્રકારના નિશ્ચયવાળા આવતા હતા. હવે તે પૂછવા આવનારના બેદ સમજાય માટે અત્ર તેમનાં સામાન્ય સ્વરૂપને કહું છું. જે સ્વરૂપ સાધકોને પ્રસંગવશાત્ ધણાં ઉપયોગનાં છે. તે પૂછવા આવનારામાંથી કાંઈ સરળ અંતઃકરણવાળા પુરુષો તો પોતે એક વાર કે અનેક વાર અત્યુથી કે અપાવતોકનથી પોતાના મનમાં કરેલા નિશ્ચયો તે વધાર્ય છે કે અવધાર્ય એ જણવા અર્થે પ્રશ્ન કરતા હતા, તથા પોતાનો નિશ્ચય અવધાર્ય કરે તો વધાર્ય નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા હતા. તેમની પ્રશ્ન પૂછવાની શૈલી આ પ્રકારની હતી.—

“હે ભગવન્ ! અમે અમુક સ્થળથી આવ્યા અમુક સંબંધમાંથી અમુક વાતો અમુક પ્રકારના રૂપમાં જણી છે. તથા તે અમુક અમુક કારણથી ખરી છે, એવો અમારો નિશ્ચય આજ પર્વન્ત બંધાયો છે. તો એ નિશ્ચય સાચો છે કે એમાં કાંઈ હોય છે, તે આપ કૃપા કરીને કહો. અને કદાચિત્ એ નિશ્ચય અવધાર્ય જ હોય તો એ સંબંધમાં વધાર્ય નિશ્ચય શું કરવો તે પણ કહેવા આપ દયા લાવશો.” આ પ્રકારના પ્રશ્ન કરનારા વિશેષે કરીને શુદ્ધ મનના હોય છે, અને તેથી તે યોગ્ય ઉત્તર પામવાની યોગ્યતાવાળા હોય છે. જેથી તેવા પ્રશ્નકારો આવતા તે ઉપાધિ કરનાર જણાતા નહોતા. કારણકે તેમને સકારણ સમાધાન આવતાં તેઓ તત્કાળ સ્વીકારતા અને દુરાચલ કરતા નહોતા.

અન્ય કેટલાક તો એવા આવતા હતા કે તેમને જે વિષય નવીન જ જણવાનો હોય તથા જે વિષે તેમણે કાંઈ પણ નિશ્ચય બાંધ્યો નહોય તે જ પૂછતા. તેમની પૂછવાની શૈલી આ પ્રકારની હતી:—

“હે દયાસાગર ! અમે અમુક વિષય જણવાની ઇચ્છાવાળા છીએ. એ સંબંધમાં અમે આજ પર્વન્ત કાંઈકારા કર્યું જણ્યું નથી, તથા તે સંબંધમાં અમે પોતે પોતાની મેળે પણ વિચાર કરીને કાંઈ નિશ્ચય બાંધ્યો નથી. તેમ જ અમે અમારા વિચારથી કદાચિત્ અવધાર્ય નિશ્ચય બાંધી દઈએ, અને પછી તેમાં અમને દુરામૃદ થાય તો અનર્થ થાય, જેથી અમે અમારા વિચારથી હવે પછી નિશ્ચય કરવા ઇચ્છતા નથી. માટે આપ કૃપા કરીને એ સંબંધમાં જે કાંઈ જણાવવા યોગ્ય હોય તે અમારા પ્રતિ કહો.”

આ પ્રકારના પ્રશ્ન કરનાર પણ શુદ્ધ મનના ગણ્યાં છે. જેથી તેમને ઉત્તર આપવામાં પણ કંઈ નથી. એવાઓને હું ઉત્તર આપતો તથા તે ઉત્તરને પ્રમાણ્યુક્ત ગણીને તેઓ સ્વીકારતા. જેથી તેમના મનમાં પણ કાંઈ ઉપાધિનો સંભવ રહેતો નહોતો. આ બે પ્રકારના પ્રશ્ન કરનારમાં પણ કોઈ કોઈ પુરુષ જળ હોય છે. પણ પ્રાત્તિવેક કુશળ પુરુષ તેવાં મનુષ્યોની તેમની સાથે સંબંધ થવાથી તાક્ષણ પરીક્ષા કરી લેજે, અને પછી તેમની સાથે ઘટિત વ્યવહાર કરેજે જેથી વિશેષ કદનો સંભવ આવતો નથી. હું પણ તેવા મનુષ્યોને ગણી તેમનાથી ઘટિત પ્રવૃત્તિ કરતો હતો.

કેટલાએક પ્રશ્ન કરનારા એવા હોય છે કે પોતે યથાર્થ કે અયથાર્થ ગમે તેવા નિશ્ચય કોઈ પણ વિષયમાં કર્યો હોય અને તે નિશ્ચય સપ્રમાણ યોગે કરે તો કદાચિત્ પણ તે છોડવો નથી એવો દૃઢ આગ્રહ રાખે છે. તેવાં મનુષ્યો પોતાના નિશ્ચયપ્રમાણે આ પુરુષ જળ છે કે નહિ એ જાણવા અર્થે પ્રશ્ન કરે છે. અને જો તે ઉત્તર આપનાર પુરુષ તેના જાણવાપ્રમાણે અનુકૂળ ઉત્તર આપે તો તે પૂછનાર તેને ઠીક ગણે છે, અને જો તે ઉત્તર આપનાર અન્ય પ્રકારથી ઉત્તર આપે તો તે પૂછનાર તેને અજ્ઞાન સમજે છે. આ શિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનું પણ ક્ષણ તે પ્રશ્ન કરનાર પ્રશ્ન પૂછીને મેળવતા નથી. એવા પ્રશ્ન કરનારા અયોગ્ય અને અધમ ગણાય છે. કારણ કે યોગ્ય વિચારશૂન્ય તે પ્રશ્નકાર પોતાને લાભ કરતા નથી, અને અન્યને હાનિ કરેજે. એવા પ્રશ્ન કરનાર પણ મારા સમીપ ધણી આવતા હતા. તેમની, વાતચીતમાં આગળથી પરીક્ષા કરીને હું સ્વધર્મોનુસાર યોગ્ય ઉત્તર આપતો હતો.

કેટલાએક મનુષ્યો તો નવીન જાણવાની ઇચ્છાવાળા હોતા નથી. તેમ જ જાણે હું હોય તે નક્કી કરવાની ઇચ્છાવાળા પણ હોતા નથી. અને પરીક્ષા કરનાર આ ત્રીજા પ્રકારના પણ નથી હોતા. માત્ર ગમત સમજીને અથવા કાલબ્યય કરવા નિમિત્તે અથવા મિથ્યા અન્યને ઉપદ્રવ કરવા નિમિત્તે તેવે રચણે જાય છે, અને પછી પ્રસંગિક સંબંધ વિનાના ગમે તેવા પ્રશ્ન કરેજે. અને અન્તમાં હારણ કે ક્રોધ કરેજે.

એવા પ્રશ્ન કરનારા અધમમાં અધમ ગણાય છે. કારણ કે તે પોતે હાનિ ખર્ચે અને અન્યને પણ હાનિ પહોંચાડે છે. એવાં મનુષ્યને અને ઉપર કહેલા ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યને વરણતઃ ઉત્તર આપવાની અગત્ય નથી. તોપણ હું પોતાના સ્વીકારેલા ધર્મને અનુસરીને સમીપ આવેલાને યથાઘટિત ઉત્તર આપતો હતો. આ ત્રિગેરે વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્ન કરનાર મનુષ્યો મારાં વિષે ગુરુ શુદ્ધિ નહિ છતાં પણ આવતા. એ આવનારમાંથી પણ ઘણાં મનુષ્યો યોગે કાળે અને ઘણાં તો ઘણે કાળે પણ પોતાનું દિતે કરી લેતા હતા. કેટલાક તો માત્ર વાર્તા કરવાની શૈલી તથા યુક્તિઓને જ શિખી જતા, અને પછી ઉદ્દરનિમિત્ત વક્તા ચર્ચને બેસતા હતા.

આ પ્રકારે અનેક માતિના લોકો આવવાથી રાત્રિવસ મારા આશ્રમનો સારો નર્તાર આજ્ઞારની બીડવાળો પ્રતીત થતો. સ્ત્રીપુરુષ તથા બાલકરૂપ પ્રજા તથા તે

પ્રજાદારાનાના મોટા સંબંધતાઓની - મારા પ્રતિ પ્રવૃત્તિ, યર્ષ, સ્થળે, સ્થળે. સંજ્ઞાનોના મુખથી મારી સ્તુતિ ગમવા લાગી. આમ થવાથી ધણી લોકોને મારા પ્રતિ અંકારણ દેવ યદને કમથી વધવા લાગ્યો. જે જે મનુષ્યો મારા સમીપ આવતા તેમના અનેક વ્યવહારનિમિત્તથી થયેલા શત્રુઓ તે સર્વ પોતાના શત્રુના સંગી મને ગણીને મારા વિષે પણ વિનાશકારણ શત્રુબુદ્ધિ રાખવા લાગ્યા, અને તે લોકો જ્યાં પોતાના શત્રુની નિંદા કરે ત્યાં મારી પણ અનેક દોષના આરોપપૂર્વક નિંદા કરે. બીજા કેટલાએક જે ધર્મોપદેશ કરીને પોતાનો નિર્દોષ કરતા તથા ધર્મદિ પદાર્થ સંપાદન કરતા તેઓ પણ મારો ઉપર શત્રુભવ રાખવા લાગ્યા. કારણ કે તેમના સમીપ જનાર મનુષ્યો તેમને ત્યજીને મારા સમીપ આવવા લાગ્યા, અને તેથી તેમની આવક કમી થવાથી તેમની આશ્ચર્ય આલવા સંબંધી તેમને બધ થવા લાગ્યું. આ કારણથી તે સઘળા ઝાનવૈરાગ્ય નિનાના તથા ધૃષ્ટમાં અવિશ્વાસવાળા ધર્મોપદેશકો પણ શત્રુભાવથી જ્યાં ત્યાં મારી નિંદા કરવા લાગ્યા, અને મને પ્રાણાન્ત કષ્ટ આપવાની ધમ્મણથી નાના પ્રકારના છળ તથા મુક્તિઓ રચ્યા લાગ્યા. તે શિવાયના કેટલાએક યશસ્વીતિના ભૂખ્યા જે પોતાના યશસ્વીતિને દિશાઓપ્રતિ સ્થાપવાની દુરાશાવાળા હતા તેઓ પણ મારા યશસ્વીતિને જ્યાં ત્યાં શ્રવણ કરીને તેમના પોતામાં રહેલા અસૂયા આદિ દોષોથી શત્રુ થયા હતા. તેથી તે યશસ્વીતિના લોભીઓ પણ જનજનપ્રતિ સ્થળે સ્થળે મારી નિંદા કરવાનો ઉદ્યોગ રાત્રિદિવસ લઈ ખેડા હતા વળી એવા કેટલાએક દુર્જનો તો પરસ્પર ક્રોધ કરાવવાના વ્યાપારવાળા હોવાથી દેખાદેખી નામુશા વિના તથા સાક્ષાત્ સંબંધ વિના પણ સાંભળી સાંભળીને જ્યાં ત્યાં નિંદા કરતા. શત્રુના પક્ષમાં ખેસે ત્યારે તેમને અનુકૂળ બોધી, આ પક્ષની નિંદા કરે; અને તેમને દ્વેષ વધે એમ મિથ્યા યુક્તિ રચીને હરફેરણી કરે. અને આ પક્ષમાં ખેસે ત્યારે તે શત્રુઓના દોષ પ્રતિપાદન કરી પૈર વધરાવવા જેવી વાર્તા કરી સીસક ચડાવતા.

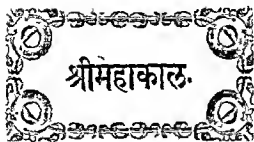
આ વિગેરે અનેક મનુષ્યો જેવા કે શાસ્ત્રવેદા પંડિતો, પુરાણપાઠકો, અને સામાન્ય કથાવાર્તા કરનારાઓ હતા. તેમાંથી જેમનાં અન્તઃકરણ અધિક દોષવાળાં હતાં તેઓ પણ પોતાની આહુવિકામાં કે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં હાનિ થવાના અતુમાનથી શત્રુતા રાખતા હતા. અને જ્યાં ત્યાં પોતાના ખેસવા ઉત્તાનાં સ્થળોમાં પ્રસંગ લાગીને અનેક દોષોના આરોપપૂર્વક મારી નિંદા કરતા હતા.

આ પ્રકારે સ્થળે સ્થળે જેમ દુર્જનોના મુખથી મારી નિંદા થતી હતી તેમ સંજ્ઞાનોનાં મુખથી સ્તુતિ પણ સ્થળે સ્થળે થતી હતી. એ સ્તુતિ તથા નિંદાના પ્રભાવથી મને સમજણમાં આવેલાં બાળકો, યુવાવસ્થાવાળાં, તથા વૃદ્ધ એમ સર્વ જાંત્રુવાં લાગ્યાં, જેથી આવકભાવથી પણ આવનારજનાર શ્રીપુરુષાદિની સંખ્યા વધતી. ચાલી. અને તેમ તેમ શત્રુઓનાં અન્તઃકરણ અધિક અધિક પ્રજળવા લાગ્યાં. પશ્ચાત્ મારા સમીપ આવનાર સંજ્ઞાનોની પ્રાર્થનાથી મેં વિવિધ ઉપયોગી અંધ લખવાનો આરંભ કર્યો. એ યથોમ્બ વ્યવહારોપયોગી તથા પરમાર્થસિદ્ધિમાં ઉપયોગી સંપૂર્ણ વૈદનિ પ્રતિપાદન કરી હતી.

એ મંથો એવા સંસ્કૃત અને મુખ્ય આપનાર નિવડ્યા કે તે અત્યંત પ્રીતિપરે રચે મંથો વચ્ચે લાગ્યા. લેખકોવડે તેની અનેક પ્રતિઓ થઈ, અને તે દેશાન્તરમાં પ્રસરી. આ પ્રકારે જ્યારે મારા વડે રચ્યાંએલા મંથો રચે રચે પ્રસરી અને તેમાં લોકોની અભિરુચિ થઈ એટલે તે મંથ રચનારરૂપે પણ મારી સ્તુતિ થવા લાગી. અને તેથી જેટલા મંથ રચનારાઓ એ સમયમાં મંથ રચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવવા ઇચ્છતા તથા તે પોતાના મંથોવડે પોતાની અમર કીર્તિ રાખવાની ઇચ્છાવાળા હતા તે સર્વે મારા પ્રતિ તથા મારા મંથોપ્રતિ દેખ કરતા થયા તથા નિંદા કરવા લાગ્યા. તેઓ નિંદા કરતાં છતાં મારા ઉત્તમ પ્રકારના રચાએલા મંથોને યુક્તરીતે વાંચતા તથા તેમાંની યુક્તિ તથા રીતિને પોતાનાં મંથમાં પ્રવેશાવતા. તેમ છતાં પણ તેમના મંથપ્રતિ સંજ્ઞાનોની અભિરુચિ ન હોઈને તેઓ અન્તરમાં અધિક અધિક તપ્ત રહેતા. આ પ્રકારની રાજપ્રજામાં મારી કીર્તિ જાણીને તથા તેમની મારા પ્રતિ પ્રેમભાવનાયુક્ત પ્રવૃત્તિ જોઈને મને સત્વર ઠાઈ પ્રકારે પણ હાનિ થાય તો હીક એવી ઇચ્છાથી તે સર્વે દુર્જનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા. મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યસેવકોમાંના તથા ગૌણ ગૌણ રાજ્યસેવકોમાંના જેઓ પોતે દુરાચરણી તથા દુર્જનોના સંસર્ગી હતા તેમના સમીપ પણ તે નિંદક દુર્જનો નિંદા કરવા લાગ્યા તથા તેમનાં અન્તરમાં પણ મારા પ્રતિ દેખ પ્રકટે એવા ભાવનાં વચ્ચે નિરન્તર સંભળાવવા લાગ્યા. પરંતુ ને ને મુખ્ય તથા ગૌણ રાજ્યસેવકો સદ્ગુણી તથા સંજ્ઞાન હતા અને જેઓ મને રૂઢે પ્રકારે જાણતા હતા તેમના સમીપ તે જનોનું કાંઈ ન ચાલવાથી તેઓ પોતાની ધારણા પ્રમાણે મને કાંઈ હાનિ કરી શક્યા નહિ. પરંતુ આજુબાજુથી અનેક બધનાં કારણોને ઉપગતવા લાગ્યા. તથાપિ અતુલ જાણથી કાંઈ પ્રકારની પણ સાક્ષાત્ હાનિનો સંભવ આવ્યો નહિ. મારા સમીપ આવનાર સંજ્ઞાનોને પણ તે દુર્જન નિંદકો અનેક પ્રકારથી હાનિ પહોંચાડવા યત્ન કરતા પરંતુ તેમના ઇષ્ટ અદૃષ્ટ બળના યોગથી તેમને કાંઈને તે હાનિ કરી શક્યા નહોતા.

હે નૃપેશ ! આ સઘળી વાર્તા આ સર્વે જોતાઓને અત્યંત ઉપયોગની તથા. તો પણ આપે પ્રથમ પ્રશ્નમાં જ એમ ઇચ્છા જણાવી છે કે “ચરિત્રમાં મોક્ષનિમિત્ત કારણથી સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ. તથા પ્રાપ્ત થયેલ સંપૂર્ણ વિઘ્નઅવરણ પ્રતિપાદન ધર્મનાં જોષ્ઠ્ય વિગેરે.” આથી આ મારી પ્રવૃત્તિ તથા વિઘ્નનાં સ્વરૂપને વર્ણવું. આમાંથી પણ સારું ગ્રહણ કરનાર સાધકને ઘણું સમજવાનું તથા લક્ષમાં રાખવાનું છે, મારે કહ્યું છે. આ મારા મુખથી મારા ચરિત્રનું કથન થાય છે તેથી એમાં આત્મસ્તુતિરૂપ દોષ છે. પણ તેને દોષરૂપે જોતા જોશી નહિ, એવી તમારી તિથ્યવૃત્તિ પ્રથમથી જ તમે સ્પષ્ટ કરી છે. જોશી એ સંબંધમાં હવે પુનઃ પુનઃ જોતાનું ધ્યાન લાવવાની અગત્ય નથી. હવે મૂળ પ્રસંગપ્રતિ સર્વ લક્ષ આપો. પ્રથમ કલા પ્રમાણે તે અનેક સંજ્ઞાનો મારી સ્તુતિ કરતા, અને અનેક દુર્જનો મારી નિંદા કરતા. ત્યાં મારી કહુનિ તો પ્રસંગે મારા સમીપ આવનાર સંજ્ઞાનો શાક્ષાત્ પણ કરતા. તેથી તે મારા શ્રવણમાં આવતાં સ્તુતિ વચ્ચેનો હું જાણતો.

(અપૂર્ણ.)

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૪-વૈશાખ કૃષ્ણ ૧૪ સં૦ ૧૯૪૮ દર્શન (અંક) ૭.

॥ ૐ ॥

॥ હરિ તથા ગુરુની ભક્તિની આવશ્યકતા છે ॥

પદ. સૌરાષ્ટ્રની એક દેશી.

હરિગુરુવિષ્ણુ મારે કર કાણુ ધારે છ.

આ દુઃખથી કાણુ હઠારે રે હાં,
ધર્મીય કામ ને મોક્ષ સધાવી છ,

આ ભવસાગરપાર કિતારે રે હાં, હરિં ૧

અશય વચન તો અવર કાણુ આપે છ,

આ રિપુકેર બલ કાણુ કાપે રે હાં;

જરા ને મરણુ એ તો શિરપર ટાપે છ,

એ જાણી મન અહોનિશ કાપે રે હાં. હરિં ૨

આ બ્રાન્તિ ને ભય કાણુ સધ સહારે છ,

આ આશાનુષ્ઠાને કાણુ મારે રે હાં,

આ મોહમગ્નને કાણુ વિદારે છ,

કાણુ શિર કર ધારીને ઠારે રે હાં, હરિં ૩

નાકી રે જાવીને કાણુ રોમ વિચારે છ,

આધિ બાધિ ઝાગળી નિવારે રે હાં,

નૃસિંહ પ્રભુ સત્ય વસ્તુમા રચાપે છ,

ગતિ આપે ને અહરમહારે રે હાં, હરિં ૪

॥ ગૃહસુખ ॥

(અનુસંધાન પ્રથમરૂપના પૃષ્ઠ.૮૮ થી)

જેથી બાહ્ય અર્થાત્ બ્યાવહારિક ગૃહોમાં જીવના અધિક સુખનું સાધન એક ચક્રવર્તી મહાસય છે, અને શરીરરૂપ ગૃહોમાં માત્ર મનુષ્યશરીર ન જ જીવાત્માના અધિક સુખનું કારણુ છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયુ.

આમ છતાં પણ પ્રતિકૂલતાના સદ્ભાવે અધિક સુખનાં સાધનો પણ પ્રસંગે અધિક દુઃખનાં સાધનરૂપ થઈ પડે છે. અધિક બલવાન શત્રુના ઉદ્ભવથી ચક્રવર્તીનો મહાલય પણ સંતાપ આપનાર થાય છે. અનુકૂલ વર્તનાર તથા શુદ્ધ પ્રેમવાળી સ્ત્રીવિના તથા સદ્વિદ્યાવાન અને સદ્ગુણી પુત્રવિના પણ તે મહાલય દુઃખદ પ્રતીત થાય છે. આપણા પ્રતિદેશવાળા તથા આજ્ઞા ન પાળનારા અને સમયઉપર ન ધટે એવાં સામાં ઉત્તર આપનારા ભૂત્ય હોય તો પણ તે ચક્રવર્તીનું ગ્રહ ક્રેશના કારણરૂપ જ હોય છે; અને અન્ય સામાન્ય ગૃહ અનુકૂળ સ્ત્રી પુત્ર, તથા ભૂત્યવાળું હોય અને અન્ય પદાર્થોની ન્યૂનતાવાળું હોય તો તેમ છતાં પણ તે અધિક સુખપ્રદ મનાય છે. તેમ જ આ મનુષ્યશરીર પણ અધિક રોગથી સદા પીડિત હોય, કુરૂપ અથવા ન્યૂનાધિક અગ્રાધી ખોડવાળું હોય તથા દુર્બલ આંતઃકરણવાળું અર્થાત્ અધિક પાપસંસ્કારવાળું હોય, વિદ્યા, વિવેક, વિનય આદિ દેવી સંપત્તિથી રહિત હોય, ઉન્નત વૃત્તિવાળું તથા દુર્ગુણના બંડારરૂપ હોય તો એ શરીર અધિક દુઃખ આપનાર હોય છે. અને એ મનુષ્યશરીર જે સવળા અનુકૂલતાવાળું અર્થાત્ સદૃઢ, સુરૂપવાન, અને રોગરહિત હોય, તથા પુણ્યસંસ્કારયુક્ત આંતઃકરણવાળું તથા યોગ્ય હૃદયવાળું હોય—જેથી સદ્વિદ્યા સદ્ગુણાદિથી શોભતું હોય—તો તે શરીર અધિક સુખપ્રદ હોય છે.

અધિક વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર અથવા પદાર્થો જ સુખ આપનાર છે એમ નથી, પણ અનુકૂલ મનાયેલું ગૃહ તથા અનુકૂલ ગણાયેલા પદાર્થો જ સુખનું ભાન કરાવનાર થાય છે, તેમ જ સ્ત્રી, પુત્ર કે ભૂત્ય જ સુખ આપનાર છે એમ નથી, પણ અત્યંત અનુકૂલ વર્તનાર સ્ત્રી, પુત્ર કે ભૂત્ય જ સુખની પ્રતીતિ કરાવનાર હોય છે. આમ હોવાથી અનુકૂલતા તથા પ્રતિકૂલતા ઉપર જ સુખદુઃખનો આધાર રહે છે, માત્ર પદાર્થ કે પ્રાણિઉપર નહિ. કારણ કે ઘણા પુરૂષો સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ક્ષેત્ર, વાહનાદિયુક્ત છતાં તે સ્ત્રીપુત્રાદિમાં અનુકૂલતાનું ભાન ન થવાથી પોતાને દુઃખી જ ગણે છે; અને જે તે પ્રકારે અનુકૂલતા સ્વીકારનાર ઘણા પુરૂષો તે તે સંપૂર્ણ સુખનાં સાધનો વિનાના છતાં પણ સુખાનુભવ કરતા પ્રતીત થાય છે.

આમ જોતાં જ્યારે અનુકૂલતાપ્રતિકૂલતામાં જ સુખદુઃખ રહ્યું છે ત્યારે સુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળાએ તથા દુઃખથી બચવાની ઇચ્છાવાળાએ તે અનુકૂલપ્રતિકૂલ શું છે તેનો વિચાર કરવો ધટે છે.

ત્યાં જે સમયે જે પ્રાણિપદાર્થની સમીપતાથી અથવા જોના જાનરમરણચિંતનથી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રતીત થાય તે સમયે તે પ્રાણિપદાર્થ વિગેરે અનુકૂલ ગણાય છે. અને જે સમયે જે પ્રાણિપદાર્થોદિની સમીપતાથી અથવા જોના જાનથી, રમરણથી કે ચિંતનથી ચિત્તમાં અપ્રસન્નતા પ્રતીત થાય તે પ્રાણિપદાર્થોદિ તે સમયે પ્રતિકૂલ ગણાય છે. આથી અનુકૂલપ્રતિકૂલનું એ લક્ષણ બંધાય છે કે ચિત્તમાં પ્રસન્નતા પ્રતીત કરાવનાર જે સમયે જે હેતુ હોય તે સમયે તે હેતુ અનુકૂલ અને ચિત્તમાં અપ્રસન્નતા પ્રતીત કરાવનાર જે સમયે જે હેતુ હોય તે સમયે તે હેતુ પ્રતિકૂલ છે. આ લક્ષણથી અનુકૂલ પ્રાણિપદાર્થોદિ

અનુકૂલ અને અમુક પ્રાણિપદાર્થાદિ પ્રતિકૂલ એમ નિકળતું નથી. જેથી કયે સમયે શેમાં અનુકૂલપણું અને કયે સમયે શેમાં પ્રતિકૂલપણું રહેછે તે અનિશ્ચિત હોવાથી અમુક પદાર્થ અનુકૂલ તથા અમુક પદાર્થ પ્રતિકૂલ છે એવો કોઈ સામાન્ય નિયમ બંધાતો નથી. આ જગતમાં અનુભવથી પણ એમ જ ભાસેછે કે એક પદાર્થ વા પ્રાણી, પ્રત્યેક સમયમાં અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ હોતાં નથી. એક જ પદાર્થ અથવા એક જ પ્રાણી એક સમયે અનુકૂલરૂપે ભાસે છે અને અન્ય કોઈ સમયે તે જ પુનઃ પ્રતિકૂલરૂપે પ્રતીત થાય છે, જેથી અનુકૂલપ્રતિકૂલનું ઉપર પ્રમાણે બાંધેલું લક્ષણ જ અધિક યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જોતાં પ્રત્યેક પુરૂષના સગીમ રહેનાર વિગેરેમાં-માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, ભાતા, ભગિની તથા ભાતૃવધૂ વિગેરે સંબંધીઓ તથા મિત્ર ભૂત્ય વિગેરે સ્વજનો છે; તથા અન્ન, વૃષભ, ગો, મહિષી, આદિ પ્રાણિઓ તથા ગૃહ અને ગૃહમાં ઉપયોગી ધનધાન્યાદિ પદાર્થો, તથા ક્ષેત્રસંબંધી ઉપયોગી પદાર્થોમાં શકટ, હજા વિગેરે હોય છે. આ પ્રકારનાં અનેક મનુષ્ય તથા અનેક પ્રાણિપદાર્થમાંથી અમુક મનુષ્ય તથા અમુક પ્રાણિપદાર્થ સદા પ્રતિકૂલ અથવા નિરંતર અનુકૂલ હોય છે એમ નિશ્ચય કરી શકાતું નથી. કારણ કે વસ્તુ તઃ કોઈ પ્રાણિપદાર્થમાં સર્વને સર્વ કાલ અનુકૂલપણું કે પ્રતિકૂલપણું હોતું નથી. સાથી જે અનુકૂલપણું કે પ્રતિકૂલપણું કોઈ પ્રાણિપદાર્થમાં તેના સ્વધર્મરૂપે રહેલું હોતું નથી. એ તો આમાંનુંક પ્રાપ્ત થાય છે.

ખરે જોતાં અનુકૂલપ્રતિકૂલપણું અંતઃકરણમાંથી ઉદય પતી વૃત્તિના ભાવ છે. તે સંપૂર્ણ વૃત્તિ એકસરખા સ્વરૂપરિણામવાળી સર્વમાં હોતી નથી. તેથી સર્વને સર્વમાં એકસરખું અનુકૂલપણું કે પ્રતિકૂલપણું પ્રતીત થતું નથી. એક અંતઃકરણમાં પણ અનેક પ્રકારની વૃત્તિ રહી છે, જેથી એક અંતઃકરણમાં પણ અમુક પદાર્થવિષયક અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલભાવ સદા ઉદ્ભૂત રહેતો નથી. સુક્ષ્મમાં એ જ કે પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં વૃત્તિના પ્રવર્તક સરકાર તથા વૃત્તિ અને વૃત્તિના ભાવ સદા અચલ નથી, તેથી અનુકૂલપ્રતિકૂલપણું પણ પ્રાણિપદાર્થમાં અચલ નથી.

હવે આ વિષય ગૃહસુખનો છે એટલે વૃત્તિના બેદને તથા તેનાં સ્વરૂપ વિગેરેને અત્ર સ્પષ્ટ કરીને લખવા અવકાશ નથી, જેથી હવે મુનઃ મૂલ વિષયઉપર જઈએ છીએ.

સઘળા પ્રકારથી વૃત્તિમાં સદા અનુકૂલ ભાવની સ્થિરતા એ સુખનું જનક હોવાથી સુખ ગણાય છે અને, સઘળા પ્રકારથી વૃત્તિમાં નિરંતર પ્રતિકૂલ ભાવની સ્થિરતા એ દુઃખનું જનક હોવાથી દુઃખ ગણાય છે. પ્રાણિ માનની પ્રીતિનો વિષય સુખ અને સર્વેની અપ્રીતિનો વિષય દુઃખ છે, જેથી સહને જગતમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સુખ છે, અને ન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અથવા ટાળવા યોગ્ય દુઃખ છે. આમ હોવાથી દુઃખની નિત્યનિવૃત્તિ અને સુખની નિત્યઅભિવ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રતીતિરૂપ પ્રાપ્તિ એ જ માત્ર સર્વ કર્મને ક્રિયા કરવાનું પરમ પ્રયોજન છે, અથવા અતિમ ધર્મિજીવ કલ છે.

પણાં મનુષ્યો સુખને ઇચ્છે છે અને તદર્થ પ્રયત્ન કરેછે પણ મળતું નથી, અર્થાત્ ઇચ્છાનુકૂલ પ્રતીત થતું નથી. અને સર્વ મનુષ્યો દુઃખની ઇચ્છા કરતાં નથી, છતાં મળેછે,

અને તેને ટાળવાના અનેક ઉપાયો કરે છે પણ ઇન્છાનુકૂલ ટળતું નથી. અને એમ થવાથી સર્વ પ્રધાનપણે દુઃખને જ ભોગવે છે.

મનુષ્યને પ્રધાનપણે સુખ ભોગવવાની ઇન્છા છે એટલું જ નહિ, પણ કેવલ સુખ અર્થાત્ દુઃખના લેશ વિનાનું સુખ ભોગવવાની ઇન્છા છે, તો તે ઇન્છા સિદ્ધ થવી શક્ય છે કે કેમ? અને શક્ય છે તો કેવે પ્રકારે અને શું કરવાથી અથવા કેમ થવાથી તે કેવલ સુખ પ્રતીત થવાનો સંભવ છે એ વિચારવાનું રહ્યું.

સાં ભોગભોક્તાસંબંધથી જ્યાંપર્યંત મનુષ્ય અર્થાત્ બહિર્મુખ હોવ સંસારદશામાં રહે છે. સાંપર્યંત આ જીવને કેવલ સુખ અર્થાત્ દુઃખના લેશ વિનાનું સુખ મળતું અશક્ય છે.

ગૃહી અથવા શરીરીને દુઃખના લેશવાળું સુખ અર્થાત્ પ્રધાનપણે સુખ મળતું એ શક્ય છે. એ પ્રકારની અર્થાત્ પ્રધાનપણે સુખ મળવાની શક્યતા ક્યારે અથવા કેવે પ્રકારે છે એ વિચાર હવે કરવો રહ્યો. સાં સુખની પ્રતીતિ થવા પછી તે સ્થિર રહેવામાં બે હેતુ છે: ૧ ગૃહી અથવા શરીરીને નિરંતર અનુકૂલ પ્રાણિપદાયનો સંબંધ, અને ૨ ગૃહી અથવા શરીરીને પ્રત્યેક સંબંધમાં આવતા પ્રાણિપદાયોપ્રતિ અનુકૂલ ભાવની અંતરવૃત્તિમાં સદા સ્થિરતા.

આ બંને હેતુ જીવે સાધવા એ ધણું કઠિન કામ છે. કારણ કે અનેક પ્રકારથી સંબંધમાં આવતા પ્રાણિઓ તથા પદાર્થો જે પ્રધાનપણે પ્રકૃતિભેદમાળા તથા વિપચાવરચાવાળા અને કોષ્ટ અદૃષ્ટ સત્તાને વશ વર્તતા હોવાથી પરત્રં જ તે જ્યારે જ્યારે પ્રત્યેક મનુષ્યના સંબંધમાં આવે ત્યારે સારે તે પ્રત્યેકની અનુકૂલતાવાળા ધણને જ આવે એ અશક્ય જેવું છે. અને એ જ પ્રમાણે અનેક વિલક્ષણ વિલક્ષણ સંસ્કારને વશ વર્તતી હોવાથી વારંવાર અનુકૂલપ્રતિકૂલ ભાવનાને પ્રાપ્ત થતી વૃત્તિ સદા સંબંધમાં આવનાર અનુકૂલપ્રતિકૂલ પ્રાણિપદાયોને એકસરખી રીતે અચલ અનુકૂલ ભાવથી શી રીતે અનુભવે? અર્થાત્ એ પણ અશક્યવત્ છે.

આ પ્રમાણે ભોગભોક્તાસંબંધથી વર્તનાર ગૃહી અથવા શરીરીએ ઉપરના બંને હેતુ સાધવા કઠિન છે. તેમ છતાં પણ તેમાંના કોઈએક હેતુને કદાચિત્ કષ્ટવડે સાધે તો તેથી માત્રસદુઃખ જે વ્યાધિ તે સ્પર્શ કરે નહિ. પરંતુ શરીરક દુઃખ જે વ્યાધિ તે તો પ્રસંગવશાત્ આવી પ્રાપ્ત થવાનું, જેથી દુઃખના લેશ વિનાનું સુખ સંભવશે નહિ. કદાચિત્ જીવ તે પ્રતિકૂલ દુઃખમાં પણ અનુકૂલ ભાવ રચાવે તો પછી તે વ્યાધિદુઃખ પણ દુઃખરૂપે પ્રતીત થાય નહિ. તથાપિ તે ચાતા શરીરી-જન્યદવરચાયુક્ત તથા બહિર્મુખ હોય તો તેને દુઃખના લેશની પ્રતીતિ થવા વિના રહે નહિ. જેથી ઉપરના બેમાંથી કોઈએક હેતુને તે શરીરી સાધે તો પ્રધાનપણે સુખાનુભવ કરનાર થાય.

આટલું કહીને એક એ નિશ્ચય જણાવ્યો કે કેવલ સુખનો અનુભવ કરવો હોય તો શરીરીએ શરીરના તાદાત્મ્ય અધ્યાસથી રહિત ધણને અંતર્મુખ રહેવું; અર્થાત્ અનુકૂલ પ્રતિકૂલ ભાવથી રહિત રહેતાં કેવલ સાક્ષી કે દૃષ્ટા યદ સ્થિર થવું. અથવા મતિનો એક પરિણામ સ્વચલ રહે એવી સમાધિસ્થિતિમાં સ્થિર થવું. આ સ્થિતિ ગૃહીને સદા સેવવી અનુચિત હોવાથી એ અંત્ર સેવ્યરૂપે વર્ણવવી ઘટિત નથી. તોપણ સંયોદૃષ્ટ ગૃહસુખે અર્થાત્ શરીરરૂપ ગૃહમાં સ્થિત થનારે દુઃખના લેશવિનાનું સુખ તો એ જ સ્થિતિમાં અ-

નુભવાય છે. પણ તે સંસારદશામાં રહીને તૈલધાત્તવત્ અર્થઽ અતુભવતું સંભવતું નથી. જેથી શુદ્ધ શરીરી, એના જાણુ અધિકારી છે, મુખ્ય અધિકારી નથી.

ખીજો નિશ્ચય એ જણાવ્યો કે આ દુઃખપ્રધાન સંસારદશામાં રહેનાર શુદ્ધ અથવા શરીરીએ જે પ્રધાનપણે સુખાનુભવ કરવો હોય તો કાં તો નિરંતર અતુકૂલ પ્રાણિપદાર્થનો સંબંધ સેવવો અને કાં તો સંબંધમાં આવતા સંપૂર્ણ પ્રાણિપદાર્થમાં અચલ અતુકૂલ ભાવ રૂપાપનો.

ત્યાં સંપૂર્ણ અતુકૂલ પ્રાણિપદાર્થનો સંબંધ જ સદા ધાય એ અસંભવિત છે એમ પ્રથમ સૂચવ્યું છે. છતાં કોઈ આજી વ્યવહારને સેવનાર પુરવ કદાચિત્ સંભાળથી પ્રથમ અતુકૂલ જણીને જ તે તે પ્રાણિપદાર્થસાથે સંબંધ રાખે અને અન્યથી અળગો રહે તો તેમ યવાનો ધણે અંશે સંભવ હોયછે, પરંતુ તેમાં જે સાવધાનપણાની અગત્ય છે તે સર્વમાં સ્વભાવથી ભાગ્યે જ હોયછે. જેથી તેને અર્થે પ્રાણિપદાર્થની પ્રકૃતિના પરીક્ષક તાત્ત્વ પુરવતું સાદાચ્છ લેવાની અપેક્ષા રહેછે, અને અતુકૂલપ્રતિકૂલનું યથાવત્ જ્ઞાન યવા અર્થે નાના પ્રકારના અભ્યાસની અપેક્ષા છે, જેથી તે પ્રકારે પ્રધાનપણે સુખાનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાળાને પણ શુદ્ધની અવરૂપ અગત્ય છે.

એ જ પ્રમાણે જેને સંબંધમાં આવતા સંપૂર્ણ પ્રાણિપદાર્થમાં અતુકૂલ ભાવ રૂપાપીને પ્રધાનપણે સુખાનુભવ કરનાર યતું છે તેને પણ પોતાના અંતઃકરણને નિર્દોષ કરવું પડેછે, તથા વૃત્તિનો અને ઉદ્વિગ્નનો જ્ય દરવો પડેછે. જેથી શમદમાદિ સાધનોને સિદ્ધ કરવાનો અભ્યાસ તેને પણ અવરૂપ કર્તવ્ય છે. એ અભ્યાસ કેવે પ્રકારે કરવો તથા તેમાં વિગ્ન આવે તો કેના વિગ્નને કયા કયા પ્રતિબંધક ઉપાયથી નિવારણ કરવાં વિગેરે વાર્તાને જણવાઅર્થે તત્ત્વમ્ મહાત્માને સેવવાની અગત્ય છે.

આમ દોઝાથી કોઈ પણ શુદ્ધ અથવા શરીરીએ પૂર્વોક્ત ઉભય પ્રકારથી પ્રધાનપણે સુખાનુભવ કરવો હોય તો તેને નાના પ્રકારના અભ્યાસની અગત્ય છે; અને એ અભ્યાસમાં સ્વભાવથી જ વૈરાગ્યનો આધિર્ભાવ યવાનો સંભવ છે. કારણ કે પ્રિયસરખા પ્રતીત યતા પદાર્થમાં પ્રતિકૂલપણું જણાય તો તત્કાલ તેની અશ્વૃદ્ધાં ધરવી પડે છે, અને વિપદમાં અશ્વૃદ્ધા યવી તથા ટકવી એ જ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે.

આથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે પ્રધાનપણે સુખાનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાળાને સદૃશી પ્રથમ અભ્યાસ તથા વિરાગની જરૂર રહેછે. કારણ કે વૃત્તિ સાધ્ય યથા વિના સુખ નથી, અને અભ્યાસ વિરાગ વિના વૃત્તિ સાધ્ય યતી નથી. ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ યોગતા પ્રતિપાદક શાસ્ત્રમાં પણ વૃત્તિના જપને અર્થે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યની અપેક્ષા જણાવતાં કહ્યું છે કે અભ્યાસ વૈરાગ્યાભ્યાસો તન્નિરોધઃ ॥ અર્થ—અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે તેનો નિરોધ યાયછે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ એ સંબંધમાં સૂત્ર-જ છે કે—

વૈરાગ્યાદભ્યાસાચ ॥

તેમજ ગીતામાં પણ એ સંબંધમાં એમ જ કહ્યું છે કે—

અભ્યાસેન તુર્કાંતિય વૈરાગ્યેનચ મુક્તે

(હે અર્જુન ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે એ મન વશ થાય છે.)

આ પ્રમાણે અભ્યાસવૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે. તેમાં અભ્યાસ દ્વેષ પ્રકારે કરવો તથા વૈરાગ્યને દ્વેષ ક્રમે સિદ્ધ કરવો એ અર્થે તત્વજ્ઞ મહાત્માને સંન્યા વિના અન્ય ઉપાય નથી એમ છતાં પણ એ અભ્યાસ તથા વિરાગના સ્વરૂપને સ્વરૂપમાં અનલખીએ છીએ.

૧ તત્ત્વવિચાર વિવિધ યુક્તિથી પુનઃપુનઃ કરવો, ૨ વિવિધ પ્રકારની ધારણા પુનઃ પુનઃ કરવી, ૩ વિવિધ પ્રકારનું ધ્યાન વારંવાર કરવું, અને ૪ નમસ્કારાત્મક વિગેરે પ્રકારના શુશ્રુષિષ્ટ મંત્રોના વારંવાર વિવિધ પ્રકારથી જપ કરવો—આ ચાર પ્રકારનો અભ્યાસ ગણાય છે. યોગસૂત્રમાં અભ્યાસનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે પણ કહ્યું છે:—

તત્ત્વસ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ !

ભાવાર્થ—સમ્યક્જ્ઞાનદસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માવિશે સર્વ વૃત્તિયોથી રહિત ચિત્તની જે પ્રસાંતવાદિતારૂપ અચક્ષ્ણ સ્થિતિ છે તે સ્થિતિને અર્થે આ બદ્ધિર્મુખ ચંચલ ચિત્તને દૃઢ અવસ્થા નિરોધ કરીશ, એવા નિશ્ચયપૂર્વક જે ચિત્તવૃત્તિનિરોધનિમિત્ત કરવાયોગ્ય યત્ન છે તે યત્નની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે અભ્યાસ. એ અભ્યાસ દીર્ઘકાલ કરવા સંબંધમાં પણ ત્યાં કહ્યું છે:—

સત્તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારસેવિતો દૃઢભૂમિઃ !

ભાવાર્થ—અત્યંત શ્રદ્ધારૂપ સત્કારવડે અને વ્યવધાનરહિતપણારૂપ જે નિરન્તરતા તેવડે દીર્ઘકાલપર્યંત અભ્યાસ સેવવાથી દૃઢ ભૂમિ પાય છે. આ રીતે સત્કારપૂર્વક નિરન્તર દીર્ઘ કાલપર્યંત અભ્યાસની અગત્ય જણાય છે.

વળી અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી પણ વૃત્તિ શાંત થાય છે. તેથી તેની પ્રાપ્તિનિમિત્ત જે અભ્યાસ તે પણ અભ્યાસ છે. તેમ જ સત્પુરુષોના સંગ વારંવાર કરવારૂપ અભ્યાસ પણ કહ્યો છે. કદચિત્ કાઈ પુરુષ વિદ્યામદ્દલિત દુર્વાસનાવડે ખીડિત હોય અને તેથી સત્પુરુષોના સંગ નહિ કરતો હોય તો તેણે વિવેકવડે વાસનાના ત્યાગવિશે અભ્યાસ રાખવો, અને યોગ્ય પ્રકારે વાસનાત્યાગ તત્ત્વવિવેકદ્વારા ન કરી શકે તેણે આ પ્રાણુરુપદનિરોધ કરવાનો અભ્યાસ કરવો. એ પ્રાણુરુપદનિરોધનો ઉપાય પણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાણાયામ દૃઢભ્યાસૈ ચુત્તયાચ ગુરુદત્તયા

આસનાશનયોગેન પ્રાણસ્પંદો નિરુદ્ધયતે

ભાવાર્થ—પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસથી તથા શુરની આપેલી યુક્તિથી અને આસનબોજનાદિકના નિયમથી પ્રાણુરુપદનિરોધ કરી શકાય છે.

આ વિગેરે અનેક પ્રકારના શ્રીસદ્ગુરુએ આપેલા ઉપાયના અભ્યાસથી ક્ષિપ્રતાપ સધાય છે, અર્થાત્ વૃત્તિ સ્વાધીન થાય છે.

હવે વૈરાગ્યના સ્વરૂપને પણ સ્વરૂપમાં કહીએ છીએ. વૈરાગ્યના મુખ્ય બે ભેદ છે. ૧ અપર વૈરાગ્ય, ૨ પર વૈરાગ્ય. તેમાં પ્રથમ અપર વૈરાગ્યના ચાર ભેદ છે: ૧ પુત્રમાના, ૨ વ્યતિરેક, ૩ એકેન્દ્રિય, અને ૪ વચ્ચીકાર. ત્યાં આ સંસારમાં અંશુક વસ્તુ સાર છે અને અંશુક વસ્તુ અસાર છે, એ પ્રકારના સાર અસારના વિવેકને જળજ્વા નિમિત્તને પ્રીતિથી

હોવાગ કરવા એ ચત્તામાન વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. ૨. ચિત્તામાં રહેલા જે રાગદ્વેષાદિક દોષો છે તે દોષોમાંથી અમુક અમુક દોષ નિવૃત્ત થયા અને અમુક અમુક દોષ અવશેષ રહ્યા છે, એમ જાણીને તે વિવર્તાન દોષોની નિવૃત્તિમય જે પ્રયત્ન છે એ વ્યતિરેક વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. ૩ મનમાં વિષયોની ઇચ્છા વિવર્તાન હોય તોપણ તે ઇચ્છાના અથવા હિંદ્રિયોના નિરોધને અર્થે પ્રયત્ન કરવો એ એકેન્દ્રિય વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. અને ૪ આ લોક તથા પરલોકના વિષયને નાશવાન જાણીને તેના લાગની ઇચ્છાનો જે ઉદય તે વશીકાર વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. આ વશીકાર વૈરાગ્યના પણ ત્રણ ભેદ ગણવા છે:— મંદ, ૨ તીવ્ર, ૩ તીવ્રતર. આ સ્થાને જ્યારે પુત્ર, સ્ત્રી, ધનાદિ પ્રિય પદાર્થોના વિયોગ થાય ત્યારે તે વિયોગજન્ય દુઃખના અનુભવથી 'આ દુઃખદ સંસારને ધિક્કાર છે', 'જ્યાં આ સંસાર, એવા નિશ્ચયથી જે વિષયનો લાગ કરવાની ઇચ્છા થાય તે મંદ વશીકાર વૈરાગ્ય; અને જેને પ્રથમથી જ એમ થાય કે આ સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિ પદાર્થ મને આ જન્મમાં ન પ્રાપ્ત થાય એ જ શ્રેષ્ઠ છે, એવા દૃઢ નિશ્ચયથી જે તે વિષયોના લાગની ઇચ્છા છે તે તીવ્ર વશીકાર વૈરાગ્ય અને અંતરંગિકપર્યંતના જે પુનરાવૃત્તિવાળા લોક છે તે સંપૂર્ણ લોકની મને પ્રાપ્તિ ન જ થાય એ જ શ્રેષ્ઠ છે એવા દૃઢ નિશ્ચયથી જે તે સંપૂર્ણ લોકિક વિષયસુખના પરિભ્રમણની ઇચ્છા તે તીવ્રતર વશીકાર વૈરાગ્ય છે. આ અપર વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું.

૨ પરવૈરાગ્ય—આ પ્રત્યક્ આત્માનાં જ્ઞાનથી સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણે ગુણોના પરિણામરૂપ સર્વ ઉપાધિવ્યવહારમાં તૃષ્ણાથી રહિતપણું થવું એ પર વૈરાગ્ય છે. આ પરવૈરાગ્યને નિર્વિદલપક્ષનામા અસંપ્રસાદ સમાધિનું અંતરંગ સાધન કહ્યું છે.

આ પ્રકારે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યનાં સ્વરૂપ પૂર્વ પ્રશ્નોએ અનેક વિધિએ પ્રતિપાદન કર્યાં છે. તેમાં પ્રસ્તુત વિષય ગુહસુખનો હોવાથી જેમને ગુહસુખ શબ્દવડે આ સંસારના ગુહનું સુખ ઇષ્ટ છે એવા ગૃહી સંસારીએ પૂર્વોક્ત અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યમાંનાં ઘટિત સ્વરૂપને સેવવાં ચોગ્ય છે, અને ગુહસુખ શબ્દથી જેને આ શરીર ધારીને પામવાયોગ્ય ઉત્તમોત્તમ સુખ ઇષ્ટ હોય તેણે પૂર્વોક્ત અભ્યાસવૈરાગ્યને સમજીને સ્વાતુકૂલ પ્રકારે સેવવાં ચોગ્ય છે.

હવે આ વિષયના અંતમાં, જાણાવવાયોગ્ય તાત્પર્ય સ્વરૂપમાં એ છે કે આ લોકમાં ગુહસુખની જેને ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રથમ સદિધા તથા સદ્ગુણને સંપાદન કરવા, તથા તે દ્વારા ઉદ્યોગવડે ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા, તે ન્યાયમર્મે પ્રાપ્ત કરેલા ધનાદિ પદાર્થથી અતુલ્યતાથી, વાસ કરાય એવાં સુંદર ગૃહ કરવાં તથા કુટુંબની સુગુણવતી સુરૂપવતી કન્યા પ્રાપ્ત કરવી. માતાપિતાદિ સંપૂર્ણ જ્યેષ્ઠકનિક કુટુંબનાં મનુષ્યોપ્રતિ આપણા ધર્મથી વર્તવું, તેમને સુખ આપવું, તથા તેમના દારા મળવું સુખ લેવું, પુત્રપૌત્રાદિક પ્રજા પ્રાપ્ત થવે તેને સદર્શપરાયણ કરી સદિધાસદ્ગુણાદિથી શોભાવવી. આપણા વડિલોની અતુલ્યતા જાણીને આપણે તેમને સુખ આપતા વર્તવું, અને આપણા કનિક સ્વજન સંબંધી, એને આપણા અતુલ્ય વર્તાવવાં; અને જ્યાં જ્યાં અતુલ્યપ્રતિદૂસપણાથી વિરોધસંબંધે દુઃખાનુભવનો પ્રસંગ આવે ત્યાં તો પૂર્વોક્ત પ્રકારે ઘટિત અભ્યાસ તથા વિરાગવડે અધીન

કરેલી વૃત્તિદ્વારા વિરોધના શમનપૂર્વક સુખાનુભવ કરવો. અને, ઉત્તરાવસ્થામાં વાસ્તવશઃ સુખની ધૃત્વાવાળાએ પૂર્વોક્ત અભ્યાસ તથા વિરાગદ્વારા અધીન કરેલી વૃત્તિના વિરોધ-પૂર્વક મનોનિયંત્રણ, તત્ત્વગાન, તથા વાસના ક્ષયદ્વારા શુદ્ધવસ્તુક્રાવરમાંનાં સ્થિર થવું તથા અખંડ સુખાનુભવ કરતાં અભેદ યર્થ રહેવું. इति.

॥ શ્રી પંચવરદવૃત્તાન્ત ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી)

તથા મારા પરાક્ષ કાલમાં અન્ય સ્થલે કરાવી સ્તુતિને અન્યના સુખથી મારે શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવતો. અને નિંદા તો મારા સમીપ આવીને દુર્જનો ભાગ્યે જ કરતા. જેથી તે દુર્જનોના સુખથી નિંદા શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ મને કંચિત્ જ મળતો. મારા સમીપ આવનાર સુદા જનોમાં જે શ્રદ્ધાવાનું અધિકારીઓ હતા તે તો દુર્જનના સંસર્ગરહિત રહેનાર હોવાથી તેમને નિંદા શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવતો. અને તે કદાચિત્ શ્રવણ કરેલાં નિંદાવચનને, તે નીતિય હોવાથી પોતાને મુખે મારા સમીપ ખેલીને મને શ્રવણ કરાવતા નહોતા. વ્યવહારમાં પણ વિવેકી મનુષ્યો કોઈની નિંદા તેમનાં શત્રુનાં સુખથી પરાક્ષ કાલમાં શ્રવણ કરીને તેને મુખે કહેતા નથી. કારણ કે દુર્જન શત્રુ પણ બ્યારે પરાક્ષ કાલમાં નિંદા કહે છે તો સંજ્ઞન મિત્રે તેના સંમુખ તેની નિંદાનાં વચનો કેમ જ કહેવાય ? ન જ કહેવાય. એ સંબંધમાં દક્ષાન્ત છે કે—“કોઈ ક નામના પુરુષે સ્વ નામના પુરુષની નિંદા ગ નામના પુરુષ આગળ કરી. તે ગ, સ્વ તો મિત્ર હતો. તે ગ મિત્ર પોતાના સ્વ મિત્ર આગળ જઈને કહ્યું કે ‘ભાઈ ક-એ તમારી ઘણી નિંદા મારા સમીપ કરી. તે નિંદામાં આ પ્રકારનાં વચનો ખોલ્યો હતો.’ આ સાંભળીને સ્વ ખોલ્યો, ‘ભાઈ તે ક મારો શત્રુ છતાં તેણે પાછળ નિંદા કરી જેથી તેનું દુઃખ મને થયું નહોતું. પણ તે નિંદા તમે મિત્ર થઈને મારા સંમુખ કરી એથી મને ઘણું દુઃખ થયું. અર્થાત્ તમે જ આશ્લે શત્રુનું કામ કર્યું.’ આ સાંભળી ગને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તે દિવસથી તેણે શિષ્યામણ લીધી કે કોઈએ કોઈને અપ્રિય વચન કહ્યાં હોય તે આપણે કદાચિત્ પણ તેને મુખે કહેવાં નહિ” આ પ્રકારના નીતિના નિયમને અનુસરીને તે શ્રદ્ધાવાનું વિવેકી સંજ્ઞનો તો મારે મુખે કથન કરતા નહિ. પણ પોતે મનમાં જ તેનું સમાધાન લઈ વિચરણ કરતા, અને જે અર્થ શ્રદ્ધાવાનું તથા અશ્રદ્ધાવાનું હતાં તે તો નીતિનિયમની અચાનકતાથી તથા અવિવેકથી યુક્ત હોવાને લીધે તે બહાર શ્રવણ કરેલાં નિંદાવચનોને તે જ શબ્દોમાં મારા સમીપ કથન કરતા. તે સાંભળીને હું મંદમંદ હસતાં તેમને સમાધાન આપતો કે—“ભાઈ દુર્જનનો સ્વર્ભાવ એવો જ હોય છે એનાં કોઈ આશ્રય પામવાનું નથી. કદાચિત્ એ નિંદાવચન ખરાં હોય તો તે ખોલનારને ગુરૂપ ગણીને આપણે સુધરવું જોઈએ અને જો તે ખોટાં હોય તો આપણે

તેનું ખેદ રહિતપણે વિશ્મરણ કરવું જોઈએ. અને દુર્જનના એવા સ્વભાવને જાણીને તેથી આપણે બચવું જોઈએ. આ વચનો સાંભળીને પ્રસન્ને તે કહેનારા સમાધાન માનતા અને પ્રસન્ને સમાધાન નહોતા પણ માનતા. ઘણા મનુષ્યના સંસર્જને લીધે પછી તો મારે ઘણા કાળ એવાં અનુકૂળપ્રતિકૂળ વચનો સાંભળવામાં તથા તેનાં સમાધાન આપવામાં જતો. લોકોમાં ચર્ચાતી ખરી અને ખોટી વાર્તાઓ મારા સુખીપ લાવતા પણ તેનું પોતાના અન્તરમાં તોલન કરીને તે મધ્યમ તથા મંદબુદ્ધિવાળાં મનુષ્યો સમાધાન લેતાં નહોતાં. હવે તે મારા સમીપ જે જે લોકવાર્તા લાવતા, તેમાંથી સમજવા અર્થે યોડી અત્ર કહું છું.

૧ પુરુષ કહેતો “હે ભગવન્ ! લોકો અમને એમ કહે છે કે તમારા ધીસદશુર તો તમને કેવળ કર્મનો જ બોધ આપે છે, જે કર્મ આ જીવને બંધન આપનાર છે. મારે જો મોક્ષની કે ખરા સુખની ઇચ્છા હોય તો કાંઈ જ્ઞાન આપે એવા શુરને સેવો. કારણ કે જ્ઞાનથી જ મોક્ષ યાપ છે, કર્મથી મોક્ષ યતો નથી, એવાં ઘણાં શ્રુતિવચનો છે. વળી જ્યેમ અધારને ને એજવાળાને વિરોધ છે તેમ કર્મને અને જ્ઞાનને વિરોધ છે. માટે સત્વર કર્મથી છુટીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરો તો આ વાર્તા સાચી કે જુઠી?”

૨ પુરુષ કહેતો “હે શુરો ! હે ત્રાતા ! અમને કાંઈ કાંઈ પુરુષો એમ કહે છે કે તમારા શુર તો ઉપાસના બતાવીને તમને ઉચ્ચ બ્રમણ્યકર્મમાં નાંખે છે. આ દૈતમાં તો તમે કંઈ કાળથી પણ પચા પચા સડોહો તોપણ હજી તમને તમારા શુર દૈતમાં ને દૈતમાં જ રૂબકાં ખવરાવે છે. ઉપાસનામાં ઉપાસ્ય ને ઉપાસકનો ભેદ રહે છે, એટલે દૈત યાપ છે, અને શ્રુતિમાં તો દૈતથી બચ જ મળવાનું કહ્યું છે. “દૈતાદૈવયં ભવતિ” માટે જો બપરહિત થતું હોય તો એ ઉપાસના પડતી મુકો અને એ શુરને બદલીને બીજા કાંઈ બ્રહ્મવેદીને શુર કરો. તો આ વાર્તા અમારે માનવી કે કેમ?”

૩ પુરુષ.—“હે દયાના સમુદ્રજેવા શુરો ! અમને કાંઈ કાંઈ વિદ્વાનો એમ કહે છે કે ‘આ તમારા શુર તો બ્રહ્મચારી છે. એ તો જગતને જીવને ઈશ્વરને માનતા નથી. અને બ્રહ્મ છે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે, ને કર્મની ને ભક્તિની નિંદા કરે છે. પણ જોજો કર્મ ને ભક્તિવિના તરવાનો ઉપાય નથી. આ બ્રહ્મજ્ઞાન તો શિલાજેતું છે. ‘તેથી જો એ જ્ઞાન-શિલાને કોટે બાંધશો તો ખુડશો. માટે એ શુરને અને જ્ઞાનને પણ મુકો. અને કાંઈ મહાત્માને શરણ જઈને ભગવાનની ભક્તિ કરો. અને જો એક બ્રહ્મ જ છે અને બીજું કંઈ નથી એવું માને તો તો આ આવાપીવાનું બધું છોડીને જડજેવા થઈને બેસો, નહિ તો મિથ્યા જ્ઞાનથી નરકમાં ગતિ થશે, અને દુઃખી થશો.’ તો એ વચનમાં અમારે વિશ્વાસ કરવો કે નહિ?”

૪ પુરુષ.—“હે યોગીશ્વર ! અમને ઘણા લોકો એમ કહે છે કે તમારા શુર તો એકસો યોગમાર્ગ જાણે છે, અને તે ત્રામે તમને સૌને ચડાવે છે. પણ શાસ્ત્રમાં યોગ-માર્ગનું તો મોટા પુરુષોએ ખંડન કરી નાંખ્યું છે. ને વળી યોગનો માર્ગ તો દૈતવાદિનો. તેથી યોગીને મોક્ષ મળવાના વાંધા છે. યોગ તો લોકો સિદ્ધિ મેળવવાને સાધે છે. પણ હિંદુઓ તો ઉલટી બંધન કરનારી છે, માટે બાધા સગાર વિચાર કરો, અને એવાં યો-
ના માર્ગમાં મિથ્યા શ્રમ કરવા પડશે નહિ. અને વળી યોગ તો ત્યાગી

તેથી એવા ગુરને પડતા મુકીને કોઇ સત્યુરૂપનાં ચરણ પડડો, કે કાંઈક કરતાં આ સે-
સાર પાર ઉતરાય ! તો એ વાર્તા સુગ્રીવદશે કે કેમ ?”

૫ પુરૂષ—“હે મહાત્મનં ! અમને ધણા લોકો એમ કહે છે કે તમારા ગુરને કાંઈ
તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી, અને ગોળી પણ નથી. પણ એ તો કાંઈક ઉપાસનાવાળા છે, ને
કાંઈક મંત્રશાસ્ત્રના પ્રયોગ કર્યા હશે તેથી તમને સૌને મોઢ પમાડીને વશ કરી લે છે.
કાંઈ એમની પાસે મોક્ષનો કે કલ્યાણનો માર્ગ નથી. માટે મિથ્યા એમનામાં વિશ્વાસ ક-
રવાથી શું ફળ છે ? જો મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો અન્ય સ્થળે કોઈ તરવર મહાત્માની
શોધ કરો. તો આ વાર્તા સુગ્રીવ દશે કે ખોટી ?”

૬ પુરૂષ—“હે દયાળુ ગુર ! અમને ધણા લોકો એમ કહે છે કે તમારા ગુર તો
કેવળ વિદ્વાન છે. એમને કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાન થયે નથી. અને એકલા વિદ્વાનને કાંઈ ગુર ક-
રવા કલા નથી. કારણ કે કેવળ નેદશાસ્ત્રપુરાણ વિગરે અંધો બળવાથી મોક્ષ મળતો
નથી. મોક્ષ તો સ્વસ્વરૂપાનુભવથી જ મળે છે. માટે એવા વિદ્વાનની પાછળ ભ્રમવાથી શું
ફળ ? જો મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો કોઈ અનુભવી પુરૂષની શોધ કરો, અને તેમને સરણ
થાઓ. એમના પાસે તમે કદાચિત્ અંધો બળશો તો તેથી તમારાં મુખ નવાં ઉદયનું
શોષણ થશે. પરંતુ મોક્ષ મળવાનો નથી માટે કાંઈ સમજીને ચાલો. તો એ તેમનું મોક્ષનું
સક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે નહિ ?”

૭ પુરૂષ—“મહારાજ ! લોકો અમને એમ કહે છે કે તમારા ગુર તો અંધોમાં લ-
ખેલી કમંડુપાસનાની ને જ્ઞાનની વાતો કરે છે. પણ એમ વાતો કરવા સાંભળવાથી કાંઈ
સિદ્ધિ નથી. એવા વાર્તા કરનારની શી ખાતરી ? માટે એમને પડતા મુકીને કોઈ યોગી
મહાત્માને સેવો કે જોને ત્રણ કાળ સુએ છે. ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનને બળુનારા હોય
અને જોને અષ્ટ સિદ્ધિઓ અધીન હોય એવાને ગુર કરો, કે તેથી કાંઈ કલ્યાણનો રસ્તો
આવે. તો આ વાર્તા ખરી કે ખોટી ?”

૮ પુરૂષ કહેતો, હે ગુર ! હે દેવ ! લોકો તો એમ કહે છે કે તમારા ગુર તો પ-
દાર્થનાં લોભવાળા છે, કેમકે એમના આશ્રમમાં પદાર્થોનો સંપ્રદ છે, ને વળી પદાર્થો લે
છે. એમને તપ્યા પણ છે, કારણ કે પદાર્થોના રક્ષણમાં બહુ કાળજી રાખે છે. ઉત્તમો-
ત્તમ વિભવના પદાર્થોમાં એમને મોઢ પણ છે, કારણ કે તેવા પદાર્થો આવે છે તેના ઉ-
પભોગ કરે છે અને સદા સાથે રાખવા ઇચ્છે છે. એમને ક્રોધ, ભય ને કામ પણ છે.
કારણ કે પ્રસંગે મોટે શબ્દે ખોલતા, બીજાથી ડરતા અને વિવિધ ઇચ્છા કરતા બળવા
છે. વળી લોકસંગ્રહ પણ રાખે છે કારણ કે આમ કરવાથી લોકમાં ખેડું અને આમ
કરવાથી લોકમાં સાફ કહેવાય એમ પ્રસંગે ખોલે છે. આગળ આગળ મુખ ધરાવી આ-
શાઓ પણ બાંધે છે, કારણ કે અમુક વસ્તુનું રક્ષણ કે સંચય કર્યો હોય તો આગળ
અમુક પ્રસંગે કામ આવે એવું સહને ધણીપાર સમજાવે છે. આ વિગેરે દોષો એમની દે-
ખીતી રીતભીતકપરથી ને બોલવાથી એમનામાં સિદ્ધિ થાય છે; તો એવા દોષવાળા ગુરને
તમે ચામડે સેવો છો ? દોષવાળા ગુરને સેવનારા અધોગતિએ જાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું
છે. માટે તમે જો કલ્યાણની ઇચ્છા રાખના હો તો કોઈ દોષવિનાના દેખાય એવા ગુરને

સેવો. તો હે દાતા ! આપનામાં એ દોષો છે કે નથી એ વિશે અમને સમાધાન આપો.”

૯ પુરુષ કહેતો, હે દેવાધિદેવ ! કોઈ લોકો તો કહે છે કે તમારા ગુરૂ તો ધણા અભિમાની અને મોટાઇવાળા છે. કારણ કે સહસ્રો પોતાને દંડવત પ્રણામ કરાવે છે. વળી પોતાનું પૂજન કરાવે છે તથા આરતી ઉતારાવે છે.

૧૦ પુરુષ કહેતો કોઈ લોકો તો કહે છે કે તમારા ગુરૂ તો દંભી છે. કારણ કે લોકમાં પ્રયાતિ થવા નાના ગ્રંથો રચે છે. વળી અસૂષા દોષવૃદ્ધિ પામે છે કારણ કે ખી-મની નિંદા કરે છે અને પોતાને વખાણે છે.

હે નૃપેશ ! આ વિગેરે અનેક મનુષ્યો અનેક પ્રકારની લોકવાર્તા મારા સમીપ આવેલીને કહેતા પણ નિસ મારા સમીપ આવતાં છતાં અને મારા સમીપ અધિક કાલ રહેવા છતાં, અને પ્રમાણરૂપિને શ્રવણ કરેલા હોવા છતાં, તેમ જ મારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને જોનાર જાણનાર છતાં તે પ્રગ્ન મતિવિનાના પોતાની મેલે તે લોકવાર્તાના વિરોધ શમાવીને તે શંકાનું સમાધાન ન લેતાં અને જ સાક્ષાત્ પૂછતા હતા. હું તે સર્વની વાર્તાને પ્રસંગે શ્રવણ કરીને મંદ મંદ હસતાં જાન રહેતો અને પ્રસંગે ઘટિત ઉત્તર આપતો.

અનેક દુષ્ટ સ્વભાવના મનુષ્ય આ વિગેરે અનેક પ્રકારે મારા સમીપ આવનાર મનુષ્યોને વિરોધી વચ્ચે સંભળાવીને આવતા રોકવાને યત્ન કરતા. પણ કોઈ વિલક્ષણ દેહપ્રારબ્ધના કે છદ્ધસંકેતના યોગથી ક્રમે કરીને અધિક લોકોની પ્રવૃત્તિ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક મારા આશ્રમપ્રતિ થવા લાગી. એ જોઈ જાણીને તે વિરોધી, વિદ્વાનપણાના ઝાળવાળા, અભિમાની પાંડિતો અધિક અધિક પ્રજ્ઞવા લાગ્યા.

અંતર મંતાપને શાંત કરવાનિમિત્તે તથા લોકને ધમ ઉપજાવવા અર્થે પશ્ચાત્ તેઓ લોકમાં એવી વાર્તા ચલાવવા લાગ્યા કે એ તો આપણા પરંપરાથી આશ્રતા આવેલા ક્ષત્રિરમૃતિઉક્ત ધર્મકરતાં કાંઈ વિલક્ષણ ઓષ આપીને એક નૂતન ધર્મ ચલાવવા લાગ્યા છે, અને તેમ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઇચ્છે છે. જેથી એ નૂતન ધર્મ ચલાવવાસરંજો એમનો પ્રયત્ન અમને અત્યંત અરુચિકર થઈ પડ્યો છે. કારણ કે નૂતન ધર્મ ચલાવથી લોકમાં પરસ્પર વિરોધ વધીને સામાજિક અદિત થવાનો સંભવ છે. લોકમાં એવા પ્રકારના મતભેદ વૃદ્ધિને પામવાથી કુસંગ વર્ધશે અને તેથી અંતે દેશની સમૃદ્ધિનો સમૂળગો નારા થઈ જશે. આ વિગેરે અનેક સુક્તિવચનોને વદતા, તથા અન્યદ્વારાએ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરતા પોતાની ધારણા પાર પાડવા ઇચ્છતા, તથાપિ તે પ્રકારના તેમના મત સઘળા નિષ્ફળ જવા લાગ્યા.

આમ કરતાં બ્યારે તેઓ કોઈ પ્રકારે પણ મારી રથસે રથસે પ્રસરેલી સુખીર્તિને નુનતા પ્રમાડી શક્યા નહિ અને અધિક અધિક પ્રસરતી અનુભવવા લાગ્યા ત્યારે મોટા સંતાપથી નિઃશ્વાસ નાંખતા પોતાના મનમાં આ પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યા, તથા અન્ય નૂતન સુક્તિઓને રચવા લાગ્યા.

પોતો આપણે એમનામાં આરોપ કરીને લોકમાં તે મિથ્યા વાર્તાને સ્થલે સ્થલે પ્રસારવી. એ દોષોમાંનો એક દોષ પણ જેનામાં જણાય તેનો કોઈ સંગ કરે નહિ, અને આં તો તેવા સઘળા દોષના કોશરૂપે જ આપણે એમને સંવેત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તોપણ લોકો એમને ત્યજતા નથી, પણ ઉલટા અધિકારિક પ્રવેશતા જાય છે. અરેરે ! હવે તે અન્ય એવો શો ઉપાય કરીએ કે જેથી આ પુરુષની કીર્તિ જાંખી થાય અને આપણી કીર્તિ પ્રસરે. એ પોતાની ખ્યાતિ વધારવાને ખરું જોતાં યત્ન પણ કરતા નથી તેમ છતાં વધે છે અને આપણે રાત્રદિવસ યશકીર્તિ મેળવવા મરી મરીએ છીએ અર્થાત્ અત્યંત યત્ન કરીએ છીએ તોપણ લગારે વધતી નથી. આથી એમ બાંહે છે કે એ કાં તો ઉચ્ચ પુણ્યવાન હોય અથવા તો કોઈ અંશાવતાર હોય. આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે સાક્ષર ઉલટા યાય તો રાક્ષસ સમ થાય છે. આ પ્રકારે આપણે એની કીર્તિનો નાશ કરવા રાક્ષસજેવા યદને મળ્યા, પણ મહા રાક્ષસીજેવી એની પ્રચંડ કીર્તિ તે આપણને ગળી ગઈ અને પોતે 'ઉલટી વિસ્તારને પામી. આપણે શું ખોટું નથી કરી ચુક્યા? આપણે એમની ખેડી નિંદા કરી અને પાપ વહોર્યું. એમના ગુણમાં દોષજુદ્ધિ કરવા કરાવવારૂપ 'અસાધુપણું પણ સેતુ.' એમનું અદિત કરવાને આપણે અસત્ય બોલ્યા, અનેક પ્રકારથી છત્ત કર્યું પણ તે સર્વ અર્થ ગમ્યું, અને આપણું અનિષ્ટ કાર્યોત્તરે પણ કરવાને તે દુષ્કર્મરૂપે ઉત્તું રહ્યું. પૂર્વે યેથી વાર્તા આપણે જાણીએ કે દમયંતીના સ્વયંવરમાં લાલસાવડે દેવતાઓ નળનાં રૂપ લઈને આવી ખેડા હતા, તે દમયંતીને નળના કંઠમાં વરમાલા આરાપતી જાણીને આગળ આગળ માથાં કાઢતા હતા, અને ખરો નળ તો પ્રયત્નરહિત, ધઈને બેસી રહ્યો હતો. પણ અતે તે ખરો નળને જ દમયંતી વરી, અને પેલા આગળ આગળ માથાં કાઢનારા ખોટા નળોએ પરસ્પર શાપવડે પોતાનાં ગુણની કીર્તિ જ્ઞાનમર્દભાદિકજેવી કરી લીધી હતી. તેમ આપણે એ પુરુષને વરી ચુકેલી જેવી આ એની સુકીર્તિને આ ટાણે વરવાની આશાથી આગળ માથાં કાઢવા લાગ્યા પણ અતે આપણે વિરૂપ થયાં, અને એ દેવને કુંભ બ એવી દમયંતીરૂપ કીર્તિ તો એને જ વરી રહી. આપ્રમાંણે આપણો સઘળો શ્રમ બ્યર્થ ગયો હારે હવે શું આપણે જ્ઞાન ધરીને બેસી રહેવું ? ના ના એમ તો નહિ જ. કહું છે કે:—

આરમ્બ્યતે ન ચ્ચલુ વિઘ્નમયેન નીચૈઃ

પ્રારબ્ધ વિઘ્નવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધમુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥

અર્થ— કનિષ્ઠ બલવાળા મનુષ્યો તો વિઘ્નના ભયથી કાર્યોનો આરંભ જ કરતા નથી, મધ્યમ બલવાળા કાર્યોનો આરંભ કરીને પણ વિઘ્ન નડવાથી પાછા હટી જાય છે; માત્ર ઉત્તમ પુરુષો જ ગમે તેટલાં વિઘ્ન આવે તો પણ એક વાર આરંભેલું કાર્ય (અપૂર્ણ) છોડી દેતા નથી. આમ છે, માટે હવે તો આપણે અનેક વિઘ્નભયથી પણ પાછા ન હટતાં ધારણાની સિદ્ધિપર્યંત યત્ન જ કરવે. ત્યાં જેમ એમણે ધર્મના પ્રતિપાદક શ્રેયો લખ્યા છે, તેમ આ

પણે પણ લખી ચુક્યા છીએ. પણ એથી તો આપણને કાંઈ ધારેલો લાભ થયો નથી. હવે તો માત્ર એક જ ઉપાય અવશેષ રહ્યો છે તે કરવો. તે એ છે કે હવે આપણે કોઈક નૂતન પ્રતિયાવોળી ધર્મની શાખા કાઢવી અને તેમાં એવી કોઈ સુકિત રચવી કે આ તમામ લોકો એમનો પરિભ્રમ કરીને આપણા પ્રતિવળે. આપણે એમને નૂતન ધર્મ કાઢવાનો આરંભ સુધી નિંદતા હતા તેથી કદાચિત્ સુચ લોકો આપણને કહેશે કે તમે આમ કહેતા હતા ને આ શું ? તો આપણે સુકિતથી તેમનું સમાધાન કરી કહીશું કે આમાં નૂતનપણું કાંઈ નથી. આ વિગેરે વિચારને કરીને પછી તેમણે ધીરે ધીરે એકબીજાદ્વારા લોકમાં વાર્તા ચર્ચાવવા માંડી. પણ તેમની દાષ્ટએ કાંઈ ગણના કરી નહિ. સારે તેમણે પુનઃ નાના સુકિત મતિ-અનુસાર સાધીને તેને નવીન ગ્રંથોમાં સ્થાપીને તેની અમુક પ્રતિયો કરાવી, સ્થળે સ્થળે તે ગ્રંથને પ્રવર્તાવ્યા.

તેમાં લેકાને અભિમુખ કરવા અર્થે સ્થાપેલી પ્રધાન સુકિત એ હતી કે “અમે કામ-રેશની સમતકારી વિદ્યા લાવ્યા છીએ. તે વિદ્યાથી ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ મળે છે. કામાક્ષી દેવી પ્રસન્ન થાય છે અને તેનાથી જીવ ઇચ્છામાં આવે એવા સમતકારી કરી શકે છે. આ વિદ્યા આપણા દેશમાં અમે જ લાવ્યા છીએ; અન્ય કોઈ યથાવત્ જાણતું નથી. મારે જેમને એ વિદ્યા જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અમારા સમીપ આવવું.” આ વિગેરે અન્ય વચનો એવા આવમાં વદતા કે જેથી આશાના પાશમાં બંધાયેલા જીવોને સઘઃ મોહ યાપ અને એમના પ્રતિ વળે.

હે નરેશ ! આપણા લોકમાં એવો સ્વભાવ પ્રતીત ધાય છે કે એક વ્યાપારમાં કોઈને લાભ પ્રાપ્ત થયો જાણે છે કે અન્ય તેવા જ વ્યાપારમાં પ્રવેશ કરે છે. પણ એમ જાણતા નથી કે લાભદાનિનો નિમિત્તઉપાદાન કારણ કોને શું શું હોય છે; અને આપણને આ ઉદ્યોગમાં લાભ છે કે હાનિ એ પણ ન જાણનાર તે, દેખાદેખી અવિચારપણે કાર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. આ નિયમને અનુસરનારા તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રકારે નવી વિદ્યાના ઉપદેશ યદને કૌર્તિ મેળવવા મગ્યા. જેમ એકનું દેખાને અન્ય કાંઈ કરે છે તેમ તેમનું દેખાને બીજા પણ કે-ટલાએક તે પ્રમાણે જ “ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને આપનારી તથા કોઈ ન જાણે એવી સરલ અને સુગમ સુકિતવડે પ્રાપ્ત થતી સમતકારી વિદ્યા ક્ષીણંતરમાંથી અમે લાવ્યા છીએ; તેનાથી મનુષ્યને ત્રણ કાળનું જ્ઞાન ધાય છે અને આ લોકમાં જ દેવપણું પ્રાપ્ત ધાય છે” ઇત્યાદિ વચનો લોકમાં પ્રસરાવતા ઉપદેશ યદને મેદા. આમ યવાથી મંદબુદ્ધિવાળાં ઘણાં મનુષ્યોને વ્યમોહ થવા લાગ્યો કે આમાં શું ખરું હશે; અને કોને લેઈ જઈ તથા પ્રથમ કયી વિદ્યા લેવી. આ વ્યમોહને વશ થયેલા યોગ્ય નિશ્ચય કરવામાં અસમર્થ એવા તે મંદમતિજનો જ્યાં સારું પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. વળી કોઈ તો અધિક લોકની પોતાના પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરાવવા અર્થે આ પ્રકારના નિયમો બાંધી લોકને જણાવવા લાગ્યા. “આ સ્થાનમાં અર્ધાંત અમારા માર્ગમાં કોઈને પણ નિરાસ કરવામાં આવશે નહિ. ભલે કોઈ સ્વદેશી હોવા પ્રદેશી હો. આગળથી આજ્ઞતા આવતા વર્ણના તથા આશ્રમના બેદને અમે પાળશું પળાવશું” નહિ. સ્ત્રીપુરુષનો, નીચઉંચનો, શુદ્ધિઅશુદ્ધિનો આ માર્ગમાં અંબેદેભાવે

સ્વીકાર કરીશું. સમાન હકથી સર્વને જ્ઞાતીશું. ધર્મસંબંધી વિચાર અને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો, એ આ માર્ગનો શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાન્ત છે. ડોઈ ઈશ્વર નથી. ડોષ છૂપ નથી અને મોક્ષ નથી. જે છે તે સઘળું અભેદ છે. તો પણ જે કંઈ પામવાથી મેળવવાથી સર્વતું ઉત્તમ હિત થાય છે તે જ મેળવવું એ આ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત છે. આ વિગેરે કેટલીએક શુભ વાર્તા છે, તે અમારી સાથે સંબંધ થવાથી સૌ સૌના અધિકારપ્રમાણે સમજાવવામાં આવશે. ”

હે રામનંદા, આ વિગેરે અનેક વચનો, જેમાં પરસ્પર વિરોધ ધણે અંશે આવે એવા નિષમરૂપે લોકને જણાવીને પછી ઇચ્છાનુકૂલ ધર્મની ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

આ મનુષ્યોમાં જેમ પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમ, અને નિકૃષ્ટ જાતિના વિવિધપદાર્થોમાં ઉત્તમપણાનું જ્ઞાન કરીને તે દ્વારા સુખ માની દિવસ નિર્ગમન કરે છે, તેમ તે સમયનાં મનુષ્યો યોગ્યાયોગ્ય નિશ્ચય કરવાની પોતાની શક્તિઅનુસાર નિશ્ચય કરીને જે તે સ્થળે જમવા લાગ્યા. ડોઈ નિશ્ચય ખાંધવામાં અસમર્થ મનુષ્યો તો સઘળે સ્થળે ચોડા ચોડા કાળ જપ્ત લાગ્યા અને ડોષ પુછે તો ‘બુદ્ધિમાનના સુખથી સાંભળેલું વચન કહે કે ‘અમે તો જમરની પેઠે દરેક માર્ગમાંથી મથુની પેઠે સત્વાંશરૂપ સાર સમજી લઈએ છીએ. અને પછી એક બે સ્થળે યોગ્ય નિશ્ચય થયેથી બેસી જઈશું.’ ડોષ તો કહે કે ‘જાણું સૌનું પણ કરું આપણી મરજીપ્રમાણે.’ આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં ઉત્તર આપતાં તે પ્રાણીઓ જ્યાં ત્યાં બટકતા પણ સાર કશો કાઢી શકતા નહિ. આપ્રમાણે ચર્ચા ચાલવાથી ધીરે ધીરે એવા ધણા મનુષ્યો ઉપદેશ થઈને બેસવા લાગ્યા. ત્યાં ડોઈ તો ‘નિર્ણય પરમેશ્વર જ ખરા છે અને તે નિરાકાર જ છે’ એમ કહેતા. અને ડોષ તો કહેતા કે ‘પરમેશ્વર તો સગુણ અને સાકાર જ છે.’ અને ડોષ જડી મતિવાળા કે જે પરમેશ્વરના અનિર્દુર્વિરોધ સ્વરૂપને અનુભવવામાં અસમર્થ હતા તે તો ગિયારા ‘એક નન્નો સો શેગને દલો’ એ કહેવતઅનુસાર નાસ્તિક થઈને જ બેસવા લાગ્યા. ડોષ કહે કે ‘એકલા વેદ સાચા.’ ડોઈ કહે કે ‘વેદ શાસ્ત્ર પુરાણ બધું સાચું.’ અને ડોઈ તો કહે કે ‘વેદ શાસ્ત્ર પુરાણ બધું જ ખોટું.’ આ વિગેરે અનેક પ્રકારના નિશ્ચયો ખાંધતા અનેક પ્રવર્તકો થઈ બેઠા અને તેઓ પછી તો પરસ્પરમાં ભારે દ્વેષ ધરનારા થયા અને લોહાને મહા અનર્થ કરનાર નીવડ્યા. દિવસો જતાં તે પરસ્પરના દ્વેષ વધતા ગયા જેથી એક બીજાની નિંદા કરવા લાગ્યા. તેમાંથી પરિણામમાં એમ થવા માંડ્યું કે પોતાનો સિદ્ધાન્ત ગમે તે હોય પણ સામાવાળા જે વસ્તુ માને તેને પેલાં નિંદે અને ન માને આથી પ્રજાત તેઓ પોતપોતાના સિદ્ધાન્તથી પણ બટ થતા ચાલ્યા. જે વાતની એક જણુ હા કહે તેની બીજા પક્ષવાળાએ ના કહેવી એ જ તેમનો સિદ્ધાન્ત પરિણામે થઈ રહ્યો.

હે રામનંદા આ પ્રકારે અનાચારનું બીજ રોપાયું પણ તેથી કંઈ મારા પ્રતિ વિરોધ ધરનારાઓની ધારણા પાર પડી નહિ. કારણ કે જે જે શ્રદ્ધાવાન આદિ શુભ મારા સંનીપ આવતા તેઓ તો મારા સમીપ આવતા જ હતા, પણ જે લોકો તેમને ત્યાં જતા તે પણ ત્યાં મૂંઝા નિન્દા શ્રવણ કરીને, તથા તેમનું વર્તન અદૃષ્ટ અને ન સેવવા યોગ્ય જણાવે પુનઃ મારા પ્રતિ આવતા તથા તેમની સઘળી શુભ વાર્તાને મારા સમીપ લાવતા. તથાપિ

દોષની એવી વિરોધી વાર્તાને શ્રવણ કરવામાં અધિકૃતિવિનાનો હું તેમાં વારંવાર લક્ષ આપતો નહિ, પણ પ્રસંગે હું તેમને કહેતો કે 'બાપ્તો' એકની અપ્રતિકા વધારનારી વાર્તા હોય તેને ખાસ પ્રેયોજન વિના અન્યના સમીપ કથન કરવી એ પણ દોષ છે. માટે તમે એ 'વ્યવહારથી' બચીને તમારૂં જેમાં શ્રેયસ્ છે એવી નીતિને ધારણ કરો, અને આ દોષો કે જે નિરંતર દુઃખના જ દાતા છે તેમને નિર્મૂલ કરવાને યત્ન કરો. આ વિગેરે વચનોથી તેઓ કંમે કરી સુધરતા અને અન્યને ઉપાધિ કરવાની ઇચ્છાથી અળગા રહેતા.

આ વિધિ વિવિધ મતસ્થાપક થયા તેમ જ તેમની મતિ તથા વૃત્તિઅનુકૂલ મનુષ્યો તેમના અનુયાયીઓ પણ થયા. અને તેથી જેમ તે મૂલ પુરૂષો એકબીજાને દેષ કરતા અને નિંદા કરતા તેમ જ 'યથા રાજ તથા પ્રજા' એ આપે તે સૌ સૌના અનુયાયીઓ પણ એકબીજાપ્રતિ દેષ કરતા તથા એકબીજાની નિંદા કરતા, અને એકબીજાનું અદિત કરવામાં પ્રસન્નતાથી પગ ધરતા. એકબીજામાં વિરોધ વધવાથી એકબીજાના મતનું ખંડન કરવા તથા એકબીજાને ગાણુ પાડવા પરસ્પરમાં વિરોધી ંથો સર્વેએ લંબવા માંડ્યા. આમ થવાથી યુદ્ધિમાન ઉદાસીન પુરુષોના લક્ષમાં આવ્યું કે આ મંદમતિ મનુષ્યોનાં કૃલ આગળ ઉપર અધિક અનર્થ કરનાર યર્ષ પડશે પણ એ મદાંધ મનુષ્યોને, દોષ કહે. દોષનું વચન માતે એવી એમની સરલ મતિ ન હતી.

આ પ્રકારે જાણતા છતાં પણ તેવા પરોપકારી સજ્જનોએ તેમને પ્રસંગવશાત્ કહ્યું કે 'હે બાપ્તો' તમે પોતાને નખથી શિખાપર્વત શાણુપણવાળા સમજો છો પણ એ તમને મિથ્યાભ્રમ યથો છે એમ જાણજો. તમે રાગદ્વેષાદિ દોષોને દોષરૂપ જાણતા છતાં સેવો છો અને અનીતિના સ્વરૂપને જાણો છો છતાં અનીતિએ વર્તો છો તો તમારી તે વર્તણૂક જોઈ જાણીને બીજાઓ પણ તે પ્રમાણે ચાલશે, અને આ તમારા અનર્થકર ંથોમાં પ્રતિષ્ઠાન કરેલા અયોગ્ય સિદ્ધાન્તોને બીજાઓ પણ સ્વીકારશે. અને જોતો પરિણામ અનર્થકર જ નીવડશે માટે કંઈક સમજીને વિરામ પામે. જુઓ, ભાઈ! આ સૂત્રોના કદાચિત્ આરંભ, મૂળ, ને, આરંભ, ને, અર્થ, ને, આ, વિરામ, અર્થ, ને, આદિનો, બેરુદ્ધ તે નિર્મૂળ થવાનો નથી. આ તમે ભેદભાવનાની નિરૂપિતની ઇચ્છાવાળા છતાં ભેદભાવની વૃદ્ધિના ઉપાયોને શા માટે સાધો છો? તમારામાં પણ કંમે કરીને આવા ઉપાયોને સાધતાં ભેદભાવ અત્યંત દૃઢ થતા જાય છે અને યશ અને એમ થવાથી ઉત્તરમાં જવાની ઇચ્છાવાળા તમે તમારાં કૃલથી દક્ષિણમાં તણાયા જશો; માટે 'ભાઈ! વિચાર કરો અને સરલ થાઓ. તમે પૂર્વે કહેતા હતાં કે 'નવાન મતો થવાથી લોકમાં કુસંપ્રદાઈ વધીને સાર્વજનિક દિતનો નાશ થાય છે. અને તેથી તેમ ચાલ એ અમને રચનું નથી' અને હવે આ તેનું જ કૃલ તમને કેમ રચનું? હવે તમે પોતાનાં નેત્ર ઉઘાડીને જુઓ કે આ તમારા સંગીઓનાં અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષાદિ દોષો વધ્યા છે કે ઘટ્યા છે? આ અનેક નવા મતો રચવાતા જવાથી કુસંપ વધીને પરસ્પરમાં ંર વધ્યું છે કે ઘટ્યું છે? માટે હે સજ્જનો! શુદ્ધ વિચારથી સમાધાનમાં પ્રવેશ કરો અને આ અનીતિનો લામ કરો.

આ વિગેરે અનેક વચનો તે સજ્જનો લંદામીન પડ્યોએ તેમને કર્યાં પામ એમના

હૃદયમાં પડેલા વળ કંઈ છુટ્યા નહિ અને ઉત્તરોત્તર પોતાની ધારણા પાર પાડવાની આશાથી મગ્ન રહ્યા.

હે મહાપુરુષ ! એમ ને એમ ફટલોએક કાળ વ્યતીત થયા પછી દેવગતિથી તેમનાં ફલનાં અનિષ્ટ પરિણામ યવા લાગ્યાં અને તેથી તે પ્રવર્તકોને મહા પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય સમીપ આવ્યો. ભાં કામરૂદેશથી આણેલી વિદ્યાના તથા હીપાંતરમાંથી આણેલી વિદ્યાના દેનારાઓના તથા શુભવાર્તાના કહેનારા વિગેરે મતપ્રવર્તકોના અનુયાયીઓએ તેમની આગામી અનુસાર તથા તેમના અંધાનુસાર વિવિધ પ્રયોગોને સિદ્ધ કરી પોતે સર્વશક્તિમાન યવાની ધમ્મજા રાખી હતી. પણ જ્યારે તે પ્રયોગોને તેઓએ સાધવા અર્થે યવ આરંભ્યો ત્યારે કંમે કરીને તેઓ સર્વ પ્રકારે શક્તિહીન યવા લાગ્યા અને ધારણી ચમત્કારી વિદ્યા કંઈ સાધ્ય થઈ નહિ. વળી તેમાંના ઘણા તે અનાચારમાં પ્રવેશી અનર્થને પામવા લાગ્યાં અને એમ યવાથી તે અનુયાયીઓ તપા અન્ય તે તે અનુયાયીના જાણનારાઓ તે મતપ્રવર્તકોને અપયશ આપવા લાગ્યા તપા નિંદવા લાગ્યા અને પોતાને પણ તે અનુયાયીઓ ધિક્કારવા લાગ્યા.

આ પ્રકારે જ્યારે વિપરીત પરિણામ તે મતપ્રવર્તકોના લક્ષમાં આવ્યો ત્યારે તેઓ પોતાના મનમાં આ પ્રકારે ખેદયુક્ત બેશીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે અરેરે ! આપણી ધારણાં પાર પડી નહિ પણ ઉલટો આપણને જ અપયશ મળ્યો. આપણને અનુયાયીઓ સારા મળ્યા નહિ. આપણે પણ આગળ પાછળનો કશો વિચાર કર્યો નહિ. પુણ્યને ખદ્દે અધિક પાપ બહોલું. હવે પણ જો આપણે સત્વર ચેતીશું નહિ તો વળી આગળ ઘણું સઢન કરવું પડશે. આપણે સજ્જનોની શિક્ષા માની નહિ ને હવે અનુકૂળ પરિણામ ન થયાથી તેઓ સર્વ દસશે, અને આપણે પણ તે સઢન કરવું પડશે. આમ છતાં પણ આગળઉપર મોટી અપપ્રતિભાંથી ઉગરવા અર્થે સત્વર કોઈ ઉપાય યોગ્ય જોઈએ.

આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી ખેદ તથા વિચાર કરીને પછી તે પશ્ચિમશુદ્ધિ મતપ્રવર્તકો પોતાના દોષોનું આચ્છાદન કરતા પોતાના અનુયાયીઓને આ પ્રકારનાં વચનો પ્રસિદ્ધ રીતે કહેવા લાગ્યા.

હે અનુયાયીઓ ! તમે સારા નીવડ્યા નહિ. તમે ઘણા અસાવધ અને ઝોછા ધૈર્યવાળા છો. તમે અમારા કહેવાના સંસ્કરણને સમજવાને આશક્તિમાન છો. આ અમારી આપેલી ચમત્કારી વિદ્યાના તમે પાત્ર નથી. તમે અમારા જ્ઞાનને ન સમજીને ઉલટી રીતે વર્ત્યા તેથી તમને પ્રતિફલ ફલ મળ્યું છે. માટે હવે અમે પ્રસિદ્ધ રીતે કહીએ છીએ કે એ વિદ્યાને સાધ્ય કરવાની આશા અને યત્ન તમે સહુ દો. એ અમારી આપેલી વિદ્યાને હવે તમે વિપવહીરૂપ જાણીને કદાચિત્ પણ સેવશો નહિ. આ ઉદ્ધિમ વગાડીને કહીએ છીએ કે જો હવે તમે એ વિદ્યાપાછળ મગ્ન રહેશો તો કામાદીદેવીઆદિ જે ફલ આપનાર છે તે તમને પ્રતિફલ ફલ આપશે, અને તે પ્રતિફલ ફલ એનું આપશે કે તમે તેનાથી પછી મુક્ત થઈ શકશો નહિ. માટે હવે આગળથી તમે એ ચમત્કારી વિદ્યાનાં ઉત્તમ ફલની આશાને સજ્જનેષેસજ્જને અને અન્ય કલાણુને માગે પ્રવેશ કરજો.

આ પ્રકારનાં અનેક વચનો સાંભળીને નિરાશ થવાથી નિરાશ તથા દુર્બલ થઈ

મપણ તેમાંના કેટલાંક વિચારવાળા અનુયાયીઓ પોતાના મનમાં આ પ્રકારના વિચાર કરતા લાગ્યા. 'અરે ! આ આશાશ્વત ચિત્તવાળા પ્રવર્તકોને કહી ચાલ્યા એ આપણે ધણું ખોટું કહ્યું છે. આપણને વિકાર છે. શુભ ફલ મેળવવાની આશાવાળા આપણે અશુભ ફલ મેળવીને બેઠા છીએ. આટલા દિવસનો કરેલો શ્રમ પાણીમાં ગયો. કદાચિત્ત પણ આપણને પાણું નહિ મળે એવું અમૂલ્ય આયુષ્ય આપણે વ્યર્થ ખોઈ નાંખ્યું છે.' જો આટલા દિવસ નિષ્કામપણે ઈશ્વરોપાસના કરી હોત તો અંતઃકરણની સુદ્ધિરૂપ શુભફલ પ્રાપ્ત થાત, પણ અવિચારને વશ રહેલા અને આશાનાં પાશમાં બંધાયેલા આપણે વિત ખોઈને વિનાશ લીધા જેવું કહ્યું છે. અરે ! આપણે આવા અયોગ્ય પ્રવર્તકોની મતિએ ચાલીને વિનાશારણ સાપુરણોની તથા ઈશ્વરની પણ અવગણ કરી છે. દશે આજ પર્યંત તો જો યશું એ યશું પરંતુ આજ પછી જો ચેતીને ચાલીશું નહિ, તો આગળ આપણે મોટા અનર્થને પામીશું.

આ વિગેરે વિચાર કરીને તેમણે તે પ્રવર્તકોને ત્યજ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એપસૂ સાધવા અન્ય યોગ્ય પુરૂષને શરણ થવા નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રમાણે વિચાર કરી કરીને બ્યારે ધણાં લોકો તેમનાથી પેગળા થવા લાગ્યા ત્યારે સંતાપવડે તે દ્રેષી પ્રવર્તકો આપ્રમાણે બહુમતવા લાગ્યા.

'અરે ! આ મૂર્ખ લોકોને સારાસારનો વિચાર નથી. પોતાના કલ્યાણની તેમને ગરજ નથી. અમે માંહનું ગોપીચંદન કરીને એમનું ભણું કરવા યાત્રા આરંભ્યા તો તેઓ લાભ લેવાનું પણ એમનામાં સામર્થ્ય નથી. એમના હૃદયથી એમને અવળી મતિ સુઝે છે તેમાં અમે નિષ્પાપ છીએ.' આ વિગેરે અનેક વચનો શોષ રહેલા અનુયાયીઓને સંભળાવતા પણ તેથી કોઈ લાભ થયો નહિ.

આટલું છતાં પણ જોમ દાર ખામેસા જુગારી જીતવાની આશાથી દ્વિગુણ રમે છે તેમ તેઓ મારા પ્રતિનો દ્રેષ તથા કીર્તિની આશા લઈને ન બેસતાં ઉઘટા દ્વિગુણ ધરવ લાગ્યા. જોમ જોમ પાપ વધે છે તેમ તેમ મતિ પણ બદલ થતી જાય છે, તેથી તેમને પૂર્વેના કોઈ પ્રજાળ દોષથી તકાલ તો તેમની મતિમાં અધિક દોષ પ્રતીત થવા લાગ્યો. પ્રથમ તો મારો દ્રેષ માત્ર કરતા; પણ પછી મોટા સંત મહાત્મા તથા સમર્થ આચાર્ય જેમના શરણથી અનેક છવો ઉદરી મપણ એવા વિદ્યમાન તથા અવિદ્યમાન મહાપુરુષોને પણ નિંદવા લાગ્યા. સ્થળે સ્થળે પોતાની સ્તુતિ સુકિતથી કરતા તેમના અવશુણું બોલવા લાગ્યા. અને એમ કરીને લોકમાં બારે બાર પ્રવર્તાવવા લાગ્યા. એમનાં આવાં કૃત્યને જોઈ જનશ્રીને કેટલાંક સંજ્ઞાઓ. બમમાં જુલતા લોકોને ચેતાવવા અર્થે આપ્રમાણે સ્થળે સ્થળે પ્રસંગવશાત્ બોધ આપવા માંડ્યા.

(અપરણ).

॥ તોટક ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૨૮ થી.)

સુપુત્રિના આનંદનો સાક્ષી સુપુત્રિમાં પણ રહેલો. સિદ્ધ એમ, થયું કે દેહીની તથા અવસ્થામાં અનુગત જ્ઞાનતત્ત્વ દૃષ્ટ છે અને અંતઃકરણાદિ દૃશ્ય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્માત્મા વિજ્ઞાનમાનેન્દ્રિય તો પછી અન્ય જ્ઞાનરૂપ દૃશ્ય જ્ઞાનને

પથી વિરૂદ્ધ છે. નાન્યોઽત્તોઽસ્તિદદ્યા નાન્યોઽત્તોઽસ્તિમંતા ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો આત્મસ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત દદ્યા નથી એમ સ્વીકારે છે. અન્ય દદ્યા અંગીકાર કરવામાં અન્યોન્યા-શ્રય,અનવરથા વિગેરે દોષોની ઉત્પત્તિ થાયછે; તેથી સુક્તિ પણ તેમ કરવા ના કહે છે, સર્વપ્રમાણુશિરોમણિ વિદ્વાનનો અનુભવ અદ્વિતીય ચિત્સ્વરૂપ આત્મા છે એમ દદ્ય કરે છે. બાં શ્રુતિ, સુક્તિ, અને અનુભવ ત્રણની સંમતિ થાય તે સિદ્ધાંતરૂપ છે, એટલે આત્મ-તત્ત્વ એક અને અવિકારી છે અને તેથી તે પરિણામી પણ નથી એમ સિદ્ધ થયું. આત્માનું અપરિણામિત્વ સિદ્ધ કરવાનો આ એક પ્રકાર છે.

અન્ય પ્રકાર અંથકારના અનુમાનને અનુસરી પ્રવર્તે છે.

બ્યારે આત્મા આકાશ શ્લોકમાં જ્ઞાતાબ્યા પ્રમાણે અવિકારી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે પરિણામી હોવો ન જોઈએ. પરંતુ ધડીમાં સુખી, ધડીમાં દુઃખી, હાણમાં રાગી, હાણમાં વિરાગી, પળમાં પ્રેમી, પળમાં દ્વેષી વિગેરે રિચત્વંતર પામનાર દેહીની અંદર વસ્તુ છે, તે આત્મા છે કે અન્ય કંઈ?—આ પ્રશ્નનું સમાધાન પ્રસ્તુત શ્લોકોમાં આપે છે. આમ પૂર્વાપર સંબંધ ઉપનવવે.

એક પદાર્થની અન્ય પદાર્થરૂપે રિચિતિ થાય તેને “ઉપરાગ” એમ પારિભાષિક સંજ્ઞા મળી છે. ઉપરાગ એ પરિણામનું અપર નામ હરીએ તો આલે; હવે તે કાં તો રૂપનો રૂપાન્તરવડે થાય જેમ જપાં પુષ્પની સંનિધિથી રક્ષટિકમાં રક્ત પુષ્પનું બાન; સાક્ષીનો સાક્ષ્ય વડે થાય, જેમ આત્માનું, બુદ્ધિના સાન્નિધ્યથી, બુદ્ધિરૂપે જ્ઞાન; અથવા તો બુદ્ધિનો બોદબ્યાર્થવડે થાય, જેમ વૃત્તિનું વિષયરૂપે જ્ઞાન, વસ્તુનું યથાર્થ પ્રત્યક્ષ પાંચમા શ્લોકની ટીકામાં જ્ઞાતાબ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણનો વસ્ત્યાકાર પરિણામ યથા પછી થાય છે. એટલે વસ્તુપ્રત્યક્ષમાં અંતઃકરણનો (વિષય નિશ્ચય કરવાનું કામ બુદ્ધિનું હોવાથી અંતઃકરણને રચે એ અંથકારે બુદ્ધિ શબ્દ વાપર્યો છે) વિષયાકારણ પરિણામ કારણરૂપ છે. શબ્દ સ્પર્શાદિમાંના જે જે વિષયસાથે અંતઃકરણની વૃત્તિ તદાકાર થાય છે, તે તે વિષયનું બાન થાય છે. આમ હોવાથી પાસે રહેલા વિષયોમાંના દેટલાકનું બાન થાય છે અને કેટલાકનું નથી થતું.

અંતઃકરણની વૃત્તિથી સમકાલે સાન્નિધ્યમાં રહેલા સર્વ વિષયોની પ્રતીતિ નથી થતી, તેથી અંતઃકરણ પરિણામી છે. આ સિદ્ધાન્તીના અનુમાનનો લાભ લેઈ પૂર્વવાદી એમ કહે કે આત્મા, જે અંતઃકરણના બ્યાપારનો દક્ષ છે, તે પણ પરિણામી છે એમ અંગીકાર કરે. પરંતુ દશમા તથા અગીયારમા શ્લોકમાં તેનું ઉત્તર આપે છે. સક્ષેપમાં વ્યતિરેકી અનુમાન-પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે છે.

આત્મતરવ અપરિણામી છે; તેના વડે સર્વ બુદ્ધિ વૃત્તિઓ સર્વથા પ્રકાશિત રહેવાથી જે જે અપરિણામી નથી તેના સર્વ વિષયો સર્વથા પ્રકાશિત હોતા નથી; જેમ બુદ્ધિ-વૃત્તિઓ આત્માના વિષયો (બુદ્ધિવૃત્તિઓ), સર્વથા પ્રકાશિત નથી એમ નહિ.

તેથી આત્મા અપરિણામી છે.

વિદિતત્ત્વમવિપ્રતિપન્નતયા મતિબુપ્રગતંવિષયેપુથયા ।

યત્તદ્વમતઃપરસંવિદિતા વિદિતત્ત્વતદ્વયથાવિષયાઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ—જેમ (દૂધાદિ) વિષયોની અંદર દૃશ્યસ્વરૂપ ધર્મે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમ (પરસ્પરના મતમાં) અવિરોધી હોવાથી દૃશ્યસ્વરૂપ ધર્મ બુદ્ધિવૃત્તિઓને વિશે સ્ફુટ છે; તેમ હોવાથી બુદ્ધિવૃત્તિઓ દૃશ્યસ્વરૂપ હેતુથી ચોતાથી વ્યતિરિક્ત કોઈ તત્ત્વવડે પ્રકાશિત છે, ઉદાહરણ તરીકે વિષયો.

ટીકા—આત્મા અપરિણામી છે એ સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ કર્યો; પરંતુ પૂર્વપક્ષીનો વિરોધ મનુષ્યમાં લાવી પુનઃ તેને આક્ષિપ્ત કરે છે. —બુદ્ધિવિલક્ષણ આત્મા અગ્રાજ છે, કારણકે બુદ્ધિવિશે સાદ્યસાક્ષી બનેલા ધર્મો અંગીકાર કરવામાં કોઈ બાધ નથી, એટલે બુદ્ધિ એ જ આત્મા, તેનાથી પર જવામાં ગીરવ છે—આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીની તકરારનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ છે.

જ્ઞાતમયુદ્ધના નિર્ણય પછી તેમણે સ્થાપેલા બાધધર્મમાં મુખ્ય પ્રવર્તકના અભાવને લીધે વિચારોની છિન્નભિન્નતા થઈ. બુદ્ધના ચોતાના દર્શાવ્યાપ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મના મથાર્ય સ્વરૂપનો સમાવેશ આ ચાર સિદ્ધાન્તોમાં થાય છે. ૧ દુઃખં દુઃખં—એટલે સર્વ વસ્તુ દુઃખ મયજ છે, સુખનો અવકાશ છે નહિ. ૨ સ્વલક્ષણં સ્વલક્ષણં—દુઃખ તે દુઃખસરખું છે, અન્યની સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. ૩ ક્ષણિકં ક્ષણિકં—રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન, સંસાર, સંસ્કાર એ પાંચ રૂઢ ક્ષણિકાણુમાં બદલાયાં કરે છે. સાં રૂપ એટલે સ્થૂળ શરીર વિગરે. વેદના એટલે ધ્વન્નિયોથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન; વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનપ્રવાહ; સંસાર એટલે વસ્તુના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન; સંસ્કાર એટલે મનોવૃત્તિરૂપ વાસના. પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ પાંચ રૂઢધર્મોની બનેલી છે એટલે એ રૂઢધર્મશિવાય દેહીની અંદર અન્ય કોઈ વસ્તુ રહેતી નથી; આત્મા કહો તો તે પણ એ જ. ૪ શૂન્યં શૂન્યં—ઉપર બતાવેલા રૂઢધર્મો નાશ; ત્યાર પછી અવશિષ્ટ વસ્તુ રહેતી નથી; સર્વ શૂન્યમય છે. એવી સ્થિતિ તે નિર્વાણ (બોલવાય જવું)—મોક્ષ. સારાંશ આનંદનો અવકાશ બુદ્ધના મોક્ષમાં નથી, કારણકે કોઈ વસ્તુ રહેતી નથી એટલે આનંદનો અસંભવ છે. •

ઉપર પ્રમાણે મૂળ પુરૂષના સિદ્ધાન્તોમાં કાળે કરી ફેરફાર થયો અને બુદ્ધ ધર્મની ચાર શાખાઓ પડી, જે સૌત્રાન્તિક, વૈશાલિક, મોગ્યાચાર, માધ્યમિક, એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એમના મતભેદનું સ્વરૂપ દર્શાવવું એ અપ્રસ્તુત છે. પ્રસ્તુત વિવાદની અંદર પૂર્વપક્ષી સૌત્રાન્તિક છે.

તેના મતનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ આપ્રમાણે છે. સર્વ પદાર્થ વિજ્ઞાનને અધીન છે. વિજ્ઞાનના વિવિધ આકાર છે. વિજ્ઞાન ચોતે સ્વયંપ્રકાશ છે. તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાયાં કરે છે. જે ક્ષણે પ્રથમ વિજ્ઞાનનો નાશ તે જ ક્ષણે આગામિ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને એ રીતે પરંપરા છે. આને ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ કહે છે. વિજ્ઞાનપ્રવાહ અટકતો નથી, એ પ્રવાહના બે પ્રકાર છે: ૧ આલયવિજ્ઞાનધારા. ૨ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા.

આલયવિજ્ઞાનધારા અદૃશ્યરૂપ છે જેને બુદ્ધિ કહે છે. “આ પટ છે, પટ છે” ઈત્યાદિ, વિષયમત વિજ્ઞાનને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા એ મનનું સ્વરૂપ છે. દ્વિતીય ધારા પ્રથમ ધારાનું કાર્ય છે એટલે બુદ્ધિનું કાર્ય મેન છે. એ

ધનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે, પરંતુ તે બાલ પદાર્થ સ્વતઃજોયર નથી, પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વિજ્ઞાનવડે તેના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે. આને બાહ્યધાનુમાનત્વ એવી સંજ્ઞા મળી છે. સાંત્રાન્તિક મતમાંના આ અંશ બીજા ત્રણ સપ્રદાયથી ભેદક છે.

હવે સિદ્ધાન્તી તેના પક્ષને ખંડન કરવાની યુક્તિ આપે છે. ઉભયવાદી યુદ્ધિગાલ છે એમ અંગીકાર કરે છે એટલે યુદ્ધિનું દશ્યત્વ ઉભયવાદિસંપ્રતિષ્ઠન છે. એ દશ્યત્વને અનુમાનમાં હેતુ (middle term) બનાવે છે; પરપ્રકાશત્વ એ સાધ્ય (major term) છે; યુદ્ધિવૃત્તિપક્ષ (minor term) છે; અને વિષયો ઉદાહરણ છે. ન્યાયશાસ્ત્રની રીતિએ પંચાવયવ અનુમાન નીચે પ્રમાણે પ્રવર્તે છે.

(મતિજ્ઞા) યુદ્ધિવૃત્તિઓ પોતાથી વ્યતિરિક્ત સાક્ષીવડે પ્રકાશિત થાય છે; (હેતુ) દશ્યત્વધર્મે ધારણ કરવાથી. (ઉદાહરણ) જે જે દશ્યત્વધર્મે ધારણ કરે છે તે તે પોતાથી વ્યતિરિક્ત સાક્ષીવડે પ્રકાશિત થાય છે; જેમ ઘટાદિ વિષયો (ઉપનય) પરપ્રકાશત્વ (પોતાથી વ્યતિરિક્ત સાક્ષીવડે પ્રકાશ પામવાનો ધર્મ) વ્યાપ્ત દશ્યત્વરૂપ ધર્મયુક્ત યુદ્ધિવૃત્તિઓ છે. (નિગમન) તેથી યુદ્ધિવૃત્તિઓ પોતાથી વ્યતિરિક્ત સાક્ષીવડે પ્રકાશિત છે.

પરસંવિદિતાઃ સતતં હિયત્તો ન વિદુઃ સ્વમમી વિપયાસ્તુતઃ ।

મતયોઽપિ તંથા પરસંવિદિતામ વિદુઃ સ્વમમૂર્વિપયાસ્તુતથા ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ—જેમ ઘટાદિ પ્રત્યક્ષ વિષયો પોતાથી વ્યતિરિક્ત વસ્તુ (યુદ્ધિવૃત્તિ) વડે સર્વદા પ્રકાશિત થાય છે, તેથી તેઓ પોતાના સ્વરૂપને જાણતા નથી; તેમ યુદ્ધિવૃત્તિઓ પણ સ્વવ્યતિરિક્ત વસ્તુથી પ્રકાશિત થવાથી પોતાના સ્વરૂપને જાણ્યુંતી નથી; ઉદાહરણ તરીકે ઘટાદિ વિષયો.

ટીકા—પૂર્વ શ્લોકમાં એ સિદ્ધાન્તઉપર આત્મા કે યુદ્ધિવૃત્તિઓ સ્વવ્યતિરિક્ત સાક્ષીવડે પ્રકાશિત થાય છે. હવે પૂર્વવાદી એમ કહે કે અવિરોધ હોવાથી યુદ્ધિવૃત્તિઓ સ્વપ્રકાશ્ય છે તેમ જ પરપ્રકાશ્ય છે એમ અંગીકાર કરે. સિદ્ધાન્તી તેમ કરવામાં બાધ-બતાવી આત્મા યુદ્ધિસાક્ષી છે એવી સિદ્ધિ કરે છે.

અનુમાનપ્રયોગ.

મતિવૃત્તિઓ સ્વસ્વરૂપને પ્રકાશ કરતી નથી; પરપ્રકાશ્ય હોવાથી. જે જે પરપ્રકાશ્ય હોય તે તે સ્વરૂપને પ્રકાશ કરતા નથી, જેમકે વિષયોસ્વસ્વરૂપ પ્રકાશ નહિ કરવા રૂપ ધર્મથી વ્યાપ્ત પરપ્રકાશ્યત્વ ધર્મવિશિષ્ટ મતિવૃત્તિઓ છે. તેથી મતિવૃત્તિઓ સ્વસ્વરૂપને પ્રકાશ કરતી નથી.

મતિવૃત્તિઓ પૂર્વ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પરપ્રકાશ્ય છે; અને આ શ્લોકમાં પણ સ્વપ્રકાશ્ય નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. એટલે “આત્મા દશ્યરૂપ છે, અનંત છે” વિગેરે હકા શ્લોકમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા યથાર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું.

વિપયાકૃતિસંસ્થિતિરેકવિધામનસસ્તુ સંદાવ્યવહારવિધૌ ।

અહમિત્યપિ તદ્વિપયાત્વપરામતિહૃતિરવજ્વલિતાત્મચિતા ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ—વ્યવહારવ્યવસ્થામાં સર્વકાળ બુદ્ધિની એ પ્રકારની વૃત્તિ યામ છે; એક તો વિષયાકાર પરિણામવાળી (દૃશ્યાકાર); “મેં ઘટ જોયો” સાં “અહ” ને વિષય કરનારી (દૃષ્ટાકાર) દ્વિતીય, જે આત્મચેતનથી પ્રકાશિત થાય છે.

ટીકા—આત્મા અપરિણામી છે તથા બુદ્ધિ સાક્ષી છે એમ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું; હવે બ્રહ્મ શોકના ચતુર્થ પાદમાં આત્મસ્વરૂપ વિશુદ્ધિ એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પાસ્તવિક નથી, કારણ કે અહંકાર આત્માનો શુભ છે—આ પ્રમાણે પૂર્વવાદીની શંકાના ઉત્તર તરીકે આવતા શોકો પ્રયોજવા છે.

બ્રહ્મવસ્થામાં વસ્તુપ્રત્યક્ષ થતી વખત બુદ્ધિની દ્વિવિધા વૃત્તિ થાય છે. એક તો ધર્માદિ વિષયોના આકારમાં પરિણામ પામનારી, જેને દૃશ્યાકારા મતિવૃત્તિ કહે છે; અને “વિષયનિશ્ચય મેં કયો” આ પ્રકારની દ્વિતીય વૃત્તિ દૃષ્ટાકારા મતિવૃત્તિ કહેવાય છે. એ જ અહંવૃત્તિ અથવા અહંકાર સાક્ષીચેતનની સંનિધિથી પ્રકાશિત ધર્મ દર્શનરૂપ કર્મનો કર્તા હું છું, આ પ્રકારના અહંકારને કારણ કરે છે. આમ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં અહંકાર આત્માનો શુભ નથી. પરંતુ બુદ્ધિવૃત્તિની દ્વિતીય શાખા છે.

પુરુષસ્યતુધર્મયદુદ્ભવતિસ્વરસેનમતેઃસ્વગુણોઽપિયતઃ ।

અતઃઆત્મગુણપ્રતિયન્તિજનામાતિવૃત્તિમિમામહામિત્યવુધાઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ—તેણે અહંકાર, બુદ્ધિનો પોતાનો શુભ છતાં, આત્માના શુભ તરીકે સ્વભાવતઃ ઉદ્ભવને પામે છે; તેથી આ અહંવૃત્તિને અગાની મનુષ્ય આત્મશુભ છે એમ જાણે છે.

ટીકા—અહંવૃત્તિ બુદ્ધિનો ધર્મ છે એમ અંગીકાર કરીએ, ત્યારે આત્માના શુભ તરીકે એનું બાત કેમ થાય છે? “હું ચાતા છું” “હું વિદ્યાન છું” ઈત્યાદિ વાક્યોમાં અહં પ્રત્યય આત્મગોચર છે. શંકાના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે એ પ્રકારની પ્રતીતિ અધ્યાસથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ જપાપુષ્પની સંનિધિમાં પડેલા સ્ફટિકવિષે રક્ત પુષ્પની ભ્રાંતિ થાય તેમ સાક્ષી ચેતનનાં સંનિધ્યથી અહંકાર આત્માના શુભ તરીકે દેખાય. વિવેકથી તે બુદ્ધિનો શુભ છે એમ સ્ફુટ થશે. અગાની પુરૂષ સ્વરૂપને યથાર્થ નહિ જાણનાર હોવાથી આત્મશુભ તરીકે અહંવૃત્તિને માને છે અને તેથી શોકમોહનો ભોગ ધર્મ પડે છે.

યદિસાનન્નવેજ્ઞનમોહકરી વ્યવહારમિમંનજનોનુભવેત્ ।

વિફલશ્ચતદાવિપયાનુભવો જ્ઞગુણોનહિસેતિગ્રદાવિદિતા ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ—જો તે અહંવૃત્તિ સર્વ જનને મોહ પમાડનારી ન હોય તો મનુષ્ય વ્યવહારનો અનુભવ કરે નહિ; તેથી જો (અધ્યાસદ્વાસ) તેને આત્માના શુભ તરીકે જાણીએ નહિ, તો વિષયોની અનુભવ વૃથા જાય.

ટીકા—અહંવૃત્તિ પાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્માનો ધર્મ નથી. ત્યારે તેનો અપવાપ (ગણનીમાંથી કાઢી મૂકવી) કરવો ઉચિત જણાય. પરંતુ તેમ કરવામાં લાભ વિશેષ નથી.

વ્યાપ્તિ પમાડનારી તે અહંવૃત્તિનો અંગીકાર ન કરીએ તો સર્વ લૌકિક વ્યવહાર બંધ થાય. “હું કંઈ; હું જાણું” ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં અહંપ્રત્યય હવ પોતાને લાગે છે એમ માને છે, અને પ્રવૃત્તિ કરે છે. ફક્ત એ યથુ કે વ્યવહારદશાની અંદર અહંકાર અધ્યાસદ્વારા આત્માનો ગુણ થાય છે, કારણ કે તેના શિવાય હવ અનુક વિષયોનો ઉપસોગ કરે છે, એવી લૌકિક સ્થિતિ બને નહિ પરમાર્થતઃ તે આત્માનો ગુણ નથી.

ઉપલબ્ધઘટાદિનિર્ભવમ્બેન્મનસોયદિસંસ્થિતિરેકવિધા ।

પુરુષસ્યચિત્તિશ્ચનવિક્રિયતેમતિવૃત્તિમપેક્ષઘટાદિનિર્ભામ્ ॥૧૭॥

અવગંત્રવગમ્યાચિદાત્મધિયોરહમિત્યભિમાનવિહીનતયા ।

સ્થિતયોરનિમાનપુરઃસરકં વ્યવહારપથંનજનોડવતરેત્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ—જો મનની એક જ પ્રકારની સ્થિતિ હોય-ઘટાદિ વિષયકાર પરિણામવાળી એક પ્રકારની મતિવૃત્તિની સાથે આત્મચેતનનો અધ્યાસદ્વારા દૃષ્ટકાર પરિણામ અંગીકાર ન કરીએ-તો દૃશ્યઘટાદિવિષયકારા જ (દૃશ્યકારા) મતિવૃત્તિ રહેવી જોઈએ.

દૃશ્ય સંબંધમાં રહેલાં આત્મચેતન અને બુદ્ધિ “અહ” એ પ્રકારના અભિમાનશિવાય સ્થિતિ કરે, તો અભિમાન જેમાં પ્રથમ પ્રવેશે છે એવા વ્યાવહારિક માર્ગમાં મનુષ્ય ઉતરે નહિ.

ટીકા—અભિમાનનો અપલાપ કરવામાં મુખ્ય બે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ બે શ્લોકમાં અંચકાર દર્શાવે છે.

ઘટાદિ વિષયોના પ્રત્યક્ષ ધર્મન જો મનની એકલી વિષયકાર પરિણામવાળી સ્થિતિ થતી હોય, તો વસ્તુપ્રત્યક્ષ પથ પછી તે એક જ પ્રકારની સ્થિતિ રહેવી જોઈએ. પરંતુ તેમ બનતું નથી, કારણ કે વસ્તુપ્રત્યક્ષનું અભિમાન ધારણ કરનાર કોઈ વસ્તુ દેહીની અંદર પ્રતીત થાય છે; આ પ્રકારની પ્રતીતિ જો કે વસ્તુવિક નથી, તો પણ વ્યવહાર એને અનુસરી આવે છે તેથી આત્માના આધ્યાસિક ગુણ તરીકે અહંકારને ગણવામાં કોઈ બાધ નથી.

વળી આત્મચેતન અને બુદ્ધિ દૃષ્ટાદૃશ્યસંબંધમાં રહે છે. તે બંનેને વિશે અહંવૃત્તિ માનીએ નહિ, તો લોકવ્યવહારમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. કારણ કે “હું અનુક વસ્તુ કંઈ” એ પ્રકારના અહંકારને ધારણ કરી મનુષ્ય કાર્યમાં પ્રવેશે છે. અહંકારનો અપલાપ કરતાં તેવો પ્રવેશ ઘટે નહિ આવી કરીને પણ અહંવૃત્તિની સ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે.

આત્મા શ્લોકથી આરંભી અણદશ શ્લોકપર્યંત અંચકારનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે.

બુદ્ધિવૃત્તિ બે પ્રકારની છે. નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોદ્વારા બુદ્ધિનો ઘટાદિ વિષયસાથે સંબંધ થયા પછી તદ્વાકાર સ્થિતિ થાય છે, તેને દૃશ્યકારા મતિવૃત્તિ કહે છે. વળી આત્મચેતનનું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિને વિશે પડવાથી બુદ્ધિ ચિદાકારપરિણામને પામે છે, જે દૃષ્ટકારા મતિવૃત્તિ ગણાય છે. આમ થયા પછી બુદ્ધિના સાંકીરણે રહેલા શુદ્ધચેતનવડે બુદ્ધિને વિશે પ્રતિક્ષિત આત્માની અંદર દૃષ્ટકાર પરિણામનો અધ્યાસ થવાથી આત્મા પણ દૃષ્ટકાર જેવો લાગે છે. તેથી “હું કંઈ; હું જાણું” ઇત્યાદિ વ્યવહાર આત્માવિશે હોય તેમ બાંસે છે. નિઃસ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતનનો સ્વાભાવિક વ્યવહાર પરમાર્થતઃ નથી.

અહમીક્ષદ્વિતિપ્રથમંહિધિયાસુવિચિન્ત્યતતોવિપયાભિમુખમ્ ।
 નયનંપ્રહિણોતિતથાન્યદપિશ્રવણાદિવિભત્પ્રમુખસ્યગુણે ॥૧૯॥
 અપહાયનકાશ્ચિદ્દહંકરણંવ્યવહારમુપૈતિકદાચિદપિ ।
 ઉપપન્નતરાહિમતેસ્તુતતોવ્યવહારપદ્યંપ્રતિકારણતા ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ—“હું જોઉં” એમ પ્રથમ બુદ્ધિવડે સારી રીતે વિચાર કરી મનુષ્ય પોતાના ચક્ષુને તેના વિષય-રૂપ-પ્રતિ પ્રેરે છે; તેથી જ રીતે એવું વિચારે ઈન્દ્રિયોને આકાશાદિના ગુણુ—શબ્દાદિ-તરફ પ્રેરે છે.

ટીકા—પણ મનુષ્ય અદંકારશિવાય કદાપિ બ્યવહાર કરતો નથી; તેથી વ્યાવહારિક માનના સંબંધમાં અદંકારતિની કારણતા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે.

ટીકા—અદારમાં શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે અદંકાર પ્રથમ પ્રવર્તે છે, ત્યારપછી બ્યવહાર બને છે, તે સવિસ્તર અત્ર દર્શાવે છે. વિષયપ્રત્યક્ષ પૂર્વે અંતઃકરણનું અદંકારરૂપે રચુરણ ધણું વ્યવત સૂક્ષ્મતમ હોય છે તેથી કદાચ પ્રતીત થતું નથી. અર્થ રચુટ છે એટલે તેના સંબંધમાં ટીકાની જરૂર નથી. શ્લોકમાં શ્લોકમાં અદંકારના પ્રકરણનો ઉપક્રમ ક્રમે હતો તેનો ઉપસંહાર વિશમાં શ્લોકમાં કર્યો. ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ આપ્રમાણે યદિ. વાસ્તવિક રીતે અદંકાર બુદ્ધિનો ધર્મ છે; પરંતુ બ્યવહારમાં આત્માના ગુણુ તરીકે ગણાય છે. તેવા આધ્યાસિક ગુણુ તરીકે ગણવામાં કોઈ બાધ નથી, કારણકે સર્વ બ્યવહાર તેને અધીન છે. હવે યુક્તિદ્વારા આ જ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે.

ચિત્તિશક્તિગુણઃકિમહંકરણંકિમુબુદ્ધિગુણોડ્યમભવેદુભયોઃ ।

इतिचिन्त्यमिदंमनसानलसैरुपपत्तिभिरात्महितंयत्तिभिः ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ—અદંકાર શું ચિદ્રૂપ આત્માનો ગુણુ છે, કે બુદ્ધિનો ગુણુ છે, કે આત્મા અને બુદ્ધિ એ બંનેનો ગુણુ છે?—આ વાત આલસ્યરહિત અને ચતુર્શીલ મુમુક્ષુઓએ પોતાના મનવડે આત્માના હિતાર્થે યુક્તિદ્વારા વિચારવી જોઈએ.

ટીકા—બ્યવહાર ચક્ષુવાવા સાર અદંકાર આત્માનો ધર્મ છે એમ સ્વીકાર્યું વસ્તુતઃ તે કોનો ધર્મ છે તે. યુક્તિપ્રયુક્તિવડે વિચારવું જોઈએ. કારણ કે જ્યાંમુધી સંશય રહે ત્યાં મુધી મનની સ્થિતિ યાય નહિ; અને જ્યાંરે મન અસ્થિર હોય ત્યારે તેને સ્વરૂપાકાર ક્રિયામાં વાંધો આપે. સંશય વિપર્યયથી રહિત થવા સાર શ્રવણ અને મનન એ બે સાધનો મુમુક્ષુને વાસ્તે કહેલાં છે.

उपलभ्यमहंकरणंनभवेत्पुरुषस्यगुणोयद्वितीर्हभवेत् ।

गुणिरूपमथावयवंगुणिनोनाविहायगुणःपृथगस्तिवतः ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ—જો અદંકાર આત્માનો ગુણુ હોય તો તે આત્માનો વિષય હોય નહિ;

ટીકા—અંધકાર સિદ્ધ એમ કરવા માગે છે કે અહંકાર આત્માનો ગુણ નથી. વ્યતિ-
રેકવડે આત્માના ગુણતરીકે અંગીકાર કરીએ તો શું પરિણામ આવે છે તે તપાસે છે.
આત્માનો ગુણ હોય તો આત્માવડે તે પ્રકાશિત થાય નહિ કેમકે સામાન્ય નિયમ એવો
છે કે કોઈ પણ ગુણ તેના ગુણીને અથવા ગુણીના અવયવોને મુકી કદાપિ પ્રધક્ સ્થિતિ
કરતો નથી. જેમ પટનો સ્વેતત્વગુણ પટને અગર પટના અવયવ તંત્રને મુકી જુદો ર-
હેતો નથી તેમ જ આત્માનો ગુણ અહંકાર હોય તો આત્માથી જુદો રહે નહિ અને જ્યાં
રે જુદો ન રહે ત્યારે તે આત્માનો દૃશ્ય પદાર્થ થાય નહિ પણ આત્મા અહંકારને જાણે
છે એટલે અહંકાર આત્માનો દૃશ્ય પદાર્થ છે તેથી તે આત્માનો ગુણ નથી.

નગુણોગુણિનિસ્થિતવાન્ગુણિનાવિપરીક્રિયતેનચતસ્યગુણૈઃ ।

નહિદેશકૃતાનચવસ્તુકૃતાગુણિનોઽસ્તિગુણસ્વભિદાતુયતઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ—ગુણીને વિષે રહેનાર (એક) ગુણ, તે ગુણીવડે અગર તે ગુણીના (અન્ય)
ગુણોવડે પ્રકાશિત થતો નથી. (એટલે—તે ગુણી તથા અન્ય ગુણો પેલા ગુણને જાણી શ-
કતા નથી); કારણ કે ગુણીથી ગુણનો દેશથી તથા વસ્તુથી ઉત્પન્ન થતો બેદ નથી.

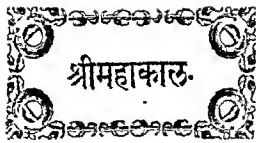
ટીકા—અહંકારને આત્મધર્મ ગણવામાં પૂર્વ શ્લોકમાં બાધ એ બતાવ્યો કે અહંકાર
આત્માનો જ્ઞાનવિષય થાય નહિ; કારણ કે ગુણ ગુણીથી પ્રધક્ રહી શકતો નથી. અહીં
પૂર્વપક્ષી એમ શંકા લાવે કે—“ગુણી પોતે તથા તેના ગુણાન્તર અમુક ગુણને જાણી શકે.”
આ સામાન્ય ન્યાયને અનુસરી આત્મા પોતાના અહંકારગુણને પોતે વિષય કરે; અગર
ગાનરૂપ ગુણાન્તર અહંકારને વિષય કરે.

સિદ્ધાન્તી તેના સામાન્ય નિયમ ભૂલ ભરેલો છે એમ દર્શાવે છે, અને તેથી તેનો વિ-
શેષ ઉદાહરણની અંદર પ્રયોગ કરવો તે પણ અનુચિત છે.

જેનો દૈશિક તથા વાસ્તવિક બેદ અન્ય વસ્તુથી હોય તે તે વસ્તુને વિષય કરી શકે;
જેમ કે ચક્ષુ પોતાના ઘટાદિ વિષયથી દૈશિક તથા વાસ્તવિક બેદને કારણ કરે છે. આવો
બેદ જો ગુણગુણીવિષે હોય, તો પૂર્વપક્ષીનું અનુમાન સ્થિત રહે. પરંતુ ઘટથી પટના
જેવો, તથા ચક્ષુથી ઘટના જેવો ગુણગુણીનો આત્મન્ટિક બેદ નથી; કારણ કે બેદ પો-
તાના ધર્મોના પ્રતિયોગીની અપેક્ષા ઉપરથાપિત બેદવાળી વસ્તુને વિષે રાખે છે. એ અપે-
ક્ષા જ્યાં નથી ત્યાં આત્મન્ટિક બેદ હોય નહિ. આ નિયમનું સ્પષ્ટીકરણ હવે કરીએ.—“ઘ-
ટથી પટનો બેદ છે” એ ઉદાહરણમાં બેદ પટનો ધર્મ છે તેથી પટ ધર્મી છે; ઉપરથા-
પિત બેદવાળી વસ્તુ ઘટ છે; ધર્મી-પટ-નો અભાવ ધર્મોના પ્રતિયોગી છે, એટલે કે પટા-
ભાવ પટનો પ્રતિયોગી છે. એ પટાભાવ ઉપરથાપિત બેદવાળી વસ્તુ—ઘટ—ને વિષે છે.
આ પ્રકારનો જ્યાં સંબંધ હોય ત્યાં આત્મન્ટિક બેદ ઘટે. ગુણગુણીનો આવો બેદ નથી;
જેમ વહનિને વિષે દાદાભાવ—ધર્મીપ્રતિયોગી—નથી.

સિદ્ધ એમ થયું કે આત્મા અને અહંકારને ગુણગુણીના સંબંધમાં લેવાથી અહં-
કાર આત્માનો વિષય થાય નહિ; પણ અહંકાર આત્માનો વિષય છે કારણ કે અહંકારને
સાક્ષીરૂપે આત્મા જાણે છે. તેથી આત્મા અને અહંકાર ગુણગુણીના સંબંધમાં નથી.

અર્પણ.

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૪-જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ ૧૪ સં ૧૯૪૮ વર્ષન (અંક) ૮.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ અનીતિનો સંગ ત્યજવા વિષે ॥

૫૬ મહાડ.

અનીતિકેરો સંગ, મુજનો લગે રે લગે,
 એરી સદા મત્સર, શીપવિ ભગે રે ભગે, ટેક.
 ભવુ છે નિશ્ચય વગ છાડી, એમાં નથી સદેહ,
 તદ્દપિ ધારી મમત્વ મદા શુ, પ્રતિદિન યાગો રનેહ, મુજનો ૧
 અન્યાયે ધન બેડીએ રે, પણ નવ આવે સાથ,
 ભોક્ષ્ય ઢલે કા ધન ઢલે ધમી રહેતુ અતે હાથ, મુજનો ૨
 ધન મુત ધામ ધરણી ગૃહિણી કે અન્ય સકલ પરિવાર,
 મમી કો નવ પાપના રે, મરી ભોગવે કરનાર, મુજનો ૩
 પરદાગપરધનપ્રતિ દ્રષ્ટિ, દૂષિત કદી ન કરાય,
 તો મુખ હિયા ભોગવી ભવ આ, યશ પામી જ તરાય, મુજનો ૪
 વમુધા આ સવળામાં વર્તે, એકે કાગે આણુ,
 પણ નર નીતિ લાગીએ રે, હો છુરી જ્ઞતા પ્રાણ, મુજનો ૫
 રાવણસહઆર્જુનસમ બળિયા, પંડિયા અનીતિપાર,
 વૈભવ સહ ક્ષણમાંહી વળારી, વેગે પાંખા વિનાશ, મુજનો ૬
 હરિશ્ચંદ્ર બલિ મુકુંદજ ને કલ્યાદિ એ રાય,
 નીતિટેકવડે અજરામર, વત આ જગે ગવાય, મુજનો ૭
 કરુણ દીસે સર્વતણે સિંગ, કાલચક્ર ચિકરાજ,
 વિષુ પ્રભુ કોણુ ઉચારતા છે ત્રાડી કુકર્મની બાજ, મુજનો ૮
 મનના છવ નથી જાણતા રે, છવ સકલ અજાન,
 પણ પગપાની જાણનારા, ઈશ સદા સાવધાન, મુજનો ૯

લોક તથા જગપતિકેડે ભય રાખી ધરીએ પાય,
નહિંદ તો જ નિલોકમાં રે, અશુભ ન કોથી થાય,

સુજનો ૧૦

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ સાનિમાન પ્રવૃત્તિ ॥

આ સંદિમાં સમગ્ર પ્રાણિઓ ભિન્નભિન્ન હેતુઓને વશ થઈ નાનાવિધ ક્રિયાઓમાં પ્રયુક્ત થયેલા બાસેછે. પછી તે ક્રિયા કં ઉદાર્ય, સ્વાર્થ, વા પરાર્થ હોય, અથવા વિવિધ પ્રકારની આશાતૃષ્ણાના સાધ્વર્થ્ય હોય, કે સર્વમાં મનાતા સાંસારિક વા પારમાર્થિક ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ હોય. પરંતુ એવા પ્રકારની અસંખ્ય ક્રિયાઓમાં પ્રાણીમાત્ર રાતદિવસ મુંઘાયલા નજરે પડેછે. કાંઈ પણ ક્ષણ આ જીવોની એવી નહિ જતી હોય કે જે ક્ષણે કાંઈ પણ ક્રિયા-શારીરિક વા માનસિક-માં તેઓ પ્રવૃત્ત ન થયેલા હોય.

પ્રવૃત્તિ તો જંભે જીવેનું જીવન જ હોય એમ પ્રતીત થાયછે. પ્રાતઃશૌર્યના નિર્વાહના હેતુનું અંગાન છતાં અમુક પુરુષોનો નિર્વાહ હું કરું છું અથવા મારે કરવો અવશ્ય છે એમ ધારી તદર્થ અમુક અમુક પ્રવૃત્તિનો મારે આશ્રય કરવો અગત્યનો છે એમ દુનિયા-ગાલા પુરુષો સમજેછે. જે પ્રારંભ કમંઠારા આ શરીરનો ઉદય થયોછે. તેનાં કારણ અને ફલના અનુભવ વિના અર્થાત્ એ પ્રારંભના અવધિના સમયના યથાવત્ જ્ઞાન વિના, ઉપર કાંઈ અમુક મારા સુખનું વા યશનું સાધન થઈ પડશે એવી ઇચ્છાથી હૃદયદૃષ્ટિવાળા પુરુષો તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરેછે. નીતિમાત્ર અને અનીતિમાત્ર કાંઈ એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી, પરંતુ સ્વસ્થમાં સર્વ પ્રાણિઓ પોતાનાં અજ્ઞાન અને પરંત-તતાનાં અજ્ઞાન અને કવચિત્ ભાનપૂર્વક પણ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરેછે. ક્ષણે ક્ષણે એ પ્રવૃત્તિ તેમને સુખનું અને દુઃખનું ભાન કરાવેછે. ક્ષણે ક્ષણે તેમને તે સહ અને અસહ દુઃખોથી તેવી પ્રવૃત્તિમાં વિરાગરૂપ અરજદા થાયછે. પણ તે યોડે કાળ રૂપી પાછી વિલપ્ત જામછે. અને મણા પ્રાણિઓ જેમ કોઈ પણ સુખદ વા દુઃખદ સ્થિતિમાં પોતાના પ્રાણ પરિભ્રમવાં ઇચ્છતા જણાતા નથી તેમ આ પ્રવૃત્તિનો પણ પરિભ્રમ કરવા અર્થાત્ ક્રિયા માનથી ઉપરામ થઈ નિષ્ક્રીય થવા ઇચ્છતા જણાતા નથી. શ્રેયને સાધનારા અધિકારીઓનો આમાં સમાવેશ ગણવો ઘટિત નથી. આપ્રમાણે પ્રાણી માત્રને પ્રવૃત્તિના ભક્ત યદ્ય ગયેલા જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને નક્કી થાયછે કે આ જીવેનું જીવન જ પ્રવૃત્તિ છે.

પ્રવૃત્તિ એટલે શું? વ્યવહાર એ જ પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ છે એમ ધણે સખે સાંભળીએ છીએ. નિવૃત્તિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને સુસુષ્ણ પુરુષોનો પરમાર્થસખધિ આદર. આમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ શબ્દો સામાન્યતઃ વપરાય છે. વાસ્તવિક રીત્યા કોઈ પણ ક્રિયામાં 'જોડાર' એ તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એમ કહેવામાં કંઈ બાધ જણાતો નથી. પછી ક્રિયાઓ

ગમે તે હેતુથી વા ફલની આશાથી કરવામાં આવે. અર્થાત્ વ્યવહાર અથવા પરમાર્થ કોષ્ટ પશુ સંબંધમાં કોષ્ટ પશુ પ્રકારની ક્રિયામાં જોડવું એ તત્ક્રિયાવિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ જ. યદ્ય. આ પ્રમાણે ક્રિયા માત્ર પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જ ગણાય અને એમ વિચારીએ તો મોક્ષસુખની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતાં સાધન એ નિવૃત્તિ સંચાલી યોગ્યભાવ છે એ પશુ પ્રવૃત્તિનો એક ભેદ જ ગણાય. આ રીતે પ્રવૃત્તિ શબ્દને અત્ર દર્શાવેલા વિસ્તૃત અર્થમાં જ વાપર્યોછે; એ પ્રમાણે યૌગિક અર્થ અનુસરવામાં કંઈ પશુ બાધ ગણ્યો નથી.

પ્રવૃત્તિના સારી અને નશારી, અથવા શુદ્ધ અને દૂષિત, વિદિત અને અવિદિત, સુખદ અને દુઃખદ, યોગ્ય અને અયોગ્ય, એ પ્રકારના વિરોધી ધર્મનું આશયજી કરનારા દિશા ભેદો પુષ્કળ પાડી શકાય. એવા સામાન્ય ભેદો પારખવાને પશુ એ કે હુદિતો વ્યવ કરવો પડે એમ છે. પરંતુ અસંખ્ય પ્રકારમાંની દરેક પ્રવૃત્તિને લક્ષ એકેક ભેદમાં નાંખવી એ કાર્ય તો દુર્ધટ છે. સામાન્ય નિયમો બાંધી શકાય કે જેથી અમુક પ્રવૃત્તિ કયા પ્રકારની છે તે સહેલથી સમજાય. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષય જોણુ યદ્ય જવાના ભયથી એ નિયમો અત્ર બાંધી દર્શાવવા અવસ્ય લાગતા નથી. વળી અન્યપક્ષે વિચારીએ તો પ્રવૃત્તિના અસંખ્ય ભેદ પડે. એક જ પ્રાપ્ત્યમાટે પશુ ભિન્નભિન્ન પુરૂષોની પ્રવૃત્તિ ભિન્નભિન્ન હોય છે. વળી વસ્તુતઃ એક જ પરંતુ નામ, રૂપ વા ઇતર ગુણોના સંબંધથી પૃથક્ એવા અસંખ્ય વિષયો પ્રાપ્ત્યરૂપે મનાય છે. કોઈ યસ, કોઈ ધન, કોઈ સ્વદેશભિમાની તરીકે પ્રસિદ્ધિ, અને કોષ્ટ વૃત્તિનું સ્વરૂપાવર્યાન એમ અસંખ્ય પ્રકારનાં પ્રાપ્ત્ય જગતમાં અંગીકાર કરે છે. એ સર્વેનો એક સુખેયણામાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.

પ્રવૃત્તિસંબંધે નિશ્ચય કરવામાં પુરૂષો એકમત યતા હોય એમ જણાતું નથી. ફલના અનુભાનમાં ભેદ પડવાથી અથવા હેતુઓના અનિશ્ચિતપણાથી એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એ એક પુરૂષ સારી સમજે છે તેને જ બીજને નિષે ગણેછે. એક પ્રસંગે પોતે પશુ તે પ્રવૃત્તિને દૂષિત ગણેછે, કે જે પ્રવૃત્તિ પૂર્વે કાળે યોગ્ય ગણી હોય. એટલે સમયપરત પ્રવૃત્તિના સારાસારપણાનો નિશ્ચય એકમત યતો નથી એટલું જ નહિ પણ દેસપરત પશુ પ્રવૃત્તિના-આચરણના- નિયમોનો ફેર પડે છે. એક દેશમાં ઉપાર્દેય ગણાતી પ્રવૃત્તિ અન્ય દેશમાં હેય ઠરેછે. દાખલા તરીકે પાશ્ચિમાલ પ્રદેશોમાં કરવામાં આવતું સ્ત્રીઓનું કુદર

૧. કુદર દાસત્વ-એટલે સેવા અથવા પરિચર્યા- જેને આર્ય સામ્રાજ્યોએ સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધે પુરૂષોમાટે વચ્ચે ગણેલી છે તે. સ્ત્રીઓનો તો એ ધર્મ જ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ સ્ત્રી પુરૂષના સમાન હક માનનારા આપણા પાશ્ચિમાલ નીતિઓ તો એ પરિચર્યા કરવામાં જ સમાન હકની પૂર્ણતા સમજેછે, અને એમના આ અમૂલ્ય (કિમત વિનાના) બોધનું રહસ્ય ન સમજનારા આર્યોની મતિઉપર, સ્ત્રીઓને નીચ અથવા માત્ર પ્રજોત્પાદક પ્રાણી ગણવાનો આક્ષેપ કરેછે; આર્યોના પુરાતન સમયના તથા હાલ પશુ કોષ્ટક સ્થળે ઋષિમુનિઓના આશ્રમમાં ઋષિપત્નીઓનું માન જોણું ગણવામાં આવતું નથી. અને સર્વ પુરૂષોના ધર્મચરણમાં તો સ્ત્રી વિના ચાલે એમ નથી પરંતુ, સામાજિક ક્રિયા સંબંધે તેમની સલાહનું અને સમયે

દાસત્વ આ દેશમાં નિષિદ્ધ જ ગણાય છે. પ્રજ્ઞાના સંબંધમાં નિશ્ચય કરતાં બિનબિન તંત્રો નું અનુવર્તન કરવામાં આવે છે.

જગત્ના જીવનરૂપ આ પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપનું વિશેષ કથન કરવું અથવા તેના પ્રત્યેક સ્વરૂપાંતરોનું સ્પષ્ટિકરણ કરવું એ તો અસંભવ છે. અત્ર તો એટલું જ કરવું ધાર્યું છે કે આ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રજ્ઞાના આરંભે, મધ્યે અને અંતમાં પ્રાણિઓની મનોવૃત્તિનું કેવા પ્રકારનું અવસ્થાન હોય છે અને પ્રત્યેક ક્રિયાઓસાથે શા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે, તથા તેથી કેવા ફલની ઉત્પત્તિ થઈ લાભહાનિ થવાનો પ્રસંગ આવે છે, એવિગેરે પર વિચાર કરવો.

સામાન્યતઃ વિચારતાં જણાય છે કે કોઈ પણ ક્રિયા અનુસરવામાં અથવા તત્ક્રિયા વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞા કરવામાં સૌથી પ્રથમ કર્તાની અપેક્ષા રહે છે. કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં વિના થવી સંભવતી નથી. પ્રત્યેક ક્રિયાનો અભિમાની હોય જ છે. ક્ષુદ્ર ક્રિયાઓ પણ કરતાં વિના થવી સંભવતી નથી તો મોટા મોટા સૃષ્ટિમાં પ્રતીત થતા વ્યતિકરોમાં કર્તાનો અભાવ માનવો એ કેવળ ધિપરીત તર્ક છે. કર્તા દૃષ્ટ હોય અથવા અદૃષ્ટ હોય, એટલે કોઈ સ્વરૂપમાં પ્રતીત થાય વા ન થાય તે પરથી કંઈ કર્તાનું અનસ્તિત્વ અંગીકાર કરાય નહિ. જેમ કોઈ રાત્રી પોતાનાં દાનધર્મખાતાંદારા પ્રતિદિન ગૌપદાન આપતો હોય, એટલે નિયમથી તેટલું દાન હમેશા થતું હોય, તો દાન લેનાર બ્રાહ્મણને દાન આપનાર અભિમાની જે રાત્રી, તે સાક્ષાત્ ન જણાયો મારે ન હોવો જોઈએ એ કંઈ માન્ય ગણાય નહિ. તેમ પ્રત્યેક વ્યતિકરોને પોતપોતાના નિયમથી ચલાવનાર અભિમાની દેવતાઓ પોતાના વિશેષ સ્વરૂપમાં હોય અને વ્યતિકરો સ્થાપિત નિયમપ્રમાણે તેમની આજ્ઞાનુસાર થયા કરતા હોય તો અમારા સ્વભાવશક્તિઓને માનનારા જડવાદીઓના સ્વભાવનિયમો (Laws of Nature)ને કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. ક્રિયા એ એક પ્રકારનો ધર્મ છે અને ધર્મના આશ્રયવિના ધર્મ ક્યાં રહી શકે ? એથી એ તો નિર્વિવાદ જ છે કે ક્રિયાઓ કરતાં વિના હોવાનો સંભવ જ નથી.

તેમના વિચારનું પણ અનુકરણ કરવામાં આવે છે. રાજ્યકીય અને દ્રવ્યોત્પાદક વ્યવહાર સંબંધમાં કેટલી સ્વતંત્રતા સ્ત્રીઓને આપી શકાય એ વાતનો તો હજી અમારા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો નિર્ણય કરી શક્યા નથી. પુરોહિત મંડળમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતાથી ફરવા દેવાના આગ્રહથી સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વનો ભંગ થાય છે, અને સ્ત્રીઓની જ ઇચ્છાનુસાર પ્રજ્ઞા કરવાથી પુરોહિત પુરુષના નાશ પામે છે, એ વિચારવાનું અનુષ્ઠાને માન્ય કરશે.

૨. Principle.

૩. Nature અર્થાત્ સ્વભાવનિયમને જ માનનારા પુરુષો તે નિયમથી વ્યતિકરિત કોઈ વિશેષ અદૃષ્ટ અંગીકાર કરતા નથી, તેનું કારણ માન-અભિમાની તો સ્વતંત્રતાથી જ પ્રજ્ઞા કરે, નિયમને અનુસરે નહિ અને નિયમ સ્થાપી તેને અનુસરે ત્યારે એના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શું ?—એ પ્રકારનો બંધાઈ ગયેલો વિચાર છે. ઉત્તર એટલું જ છે કે

આપ્રમાણે નાનીથી તે મોટી સઘળી ક્રિયાઓ પરતંત્ર છે અને કર્તાને આશ્રયે જ રહે છે. હવે દાહ પશુ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરતાં પૂર્વે અર્થાત્ ક્રિયામાં જોવાતાં પહેલાં પ્રત્યેક માણસ તે ક્રિયાની પોતાને કરવાની આવશ્યકતા છે કે કેમ તેનો તપાસ કરે છે. તથા તેમ કરવામાં પોતાનો અમુક હેતુ છે એમ સમજે છે. ત્યાર પછી તે હેતુ સફલ થાય એ આશાથી અમુક ક્રિયા કરવા સંકલ્પ કરે છે કે અમુક ફળની પ્રાપ્તિ અમુક સમયે હું અમુક ક્રિયા કરીશ. અને પછી તે ક્રિયા કરે છે તથા જે સમયે તે ક્રિયા વા-પ્રવૃત્તિના આદિ મધ્ય કે અંતમાં હોય છે ત્યારે તેને એક પ્રકારનું માન રહે છે કે હું અમુક ક્રિયા કરું છું. અને પશ્ચાત્ ફલ મળ્યે જાણે છે કે હેતુ જે ધાર્યો હતો તે પૂરું ના વા અંશે સફલ થયો. તથા અંતમાં ફલમાં તાદાત્મ્યતા હોવાથી સુખદુઃખરૂપે વિજ્ઞાતીય વૃત્તિનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારે આ પ્રવૃત્તિનાં છ અંગ પાડી શકાય. તેમાં પ્રથમ તો હેતુ-નિશ્ચય અર્થાત્ અમુક ફળની ઇચ્છા અથવા અમુક ફલ મળે તો સારું અને તે ફલમાટે આપણે પ્રવૃત્તિ કરીએ એ પ્રકારનું મનમાં થતું સ્પર્શ. ૨ ક્રિયાનિશ્ચય કે અમુક અમુક પ્રકારની ક્રિયા જ આ ધારણા હેતુને સફલ કરશે, એ પ્રકારનો પોતાની બુદ્ધિઅનુસાર કે-રવેલો પ્રવૃત્તિસંબંધિ નિશ્ચય. જેમકે મારે સુરત જવું છે એ હેતુ હોય તો અહિંથી રો-શનપર જઈ દીકીટ લઈ દેનમાં બેસવું અને સુરત આવે ઉતરવું એ પ્રકારની અને એના અંતરમાં આવતી સઘળી ક્રિયાઓ કરવી પડશે એમ સમજવું અથવા જાણવું. અમુક હેતુ સંપાદન કરવાને તો અમુક જ પ્રકારની ક્રિયા કરવી પડશે અમુક પ્રકારની નહિ એ પ્રમાણે ધારવું તે. ૩ આવશ્યકતાનિશ્ચય કે એ હેતુને માટે એ ક્રિયા મારે કરવી અવશ્યની છે કે નહીં. તો ચાલે એમ છે કે હાલ ન કરતાં પછી કરવામાં હરકત છે કે કેમ અથવા તો એવા ફલને માટે એવી મોટી ક્રિયાનો આરંભ કરવામાં ફલકરતાં મહેનત વિશેષ છે કે કેમ એ સમગ્ર વાર્તાનો પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરી સાર કાઢવો કે અવશ્ય કરવા. ચોથા જ ક્રિયા છે, અથવા નથી તો તે પછી આગળ પ્રવૃત્તિ થવાનું કંઈ પણ પ્રયો-જન જ રહે નહિ એટલે સાંધો વિરમે. પરંતુ આવશ્યકતા જણાયે આગળ ચાલે એટલે જ સંકલ્પ કરે કે અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જે અમુક ફળમાટે યોગ્ય ગણી છે તે મારે હાલ વા અમુક કાળે કરવી જ છે, જે અન્ય કાઈ પ્રસંગે કરવા હરે તો તે સમયે પણ આ ઉ-પરનાં ત્રણ અંગો સંબંધે એને ફરીથી નિશ્ચય કરવા બેસવું પડતું નથી; પરંતુ સંકલ્પ તો શરીરની શરીરસંવિત ક્રિયામાં જોડનાર છે, કારણ કે સંકલ્પવૃત્તિને અર્થવા કહો કે મ-

નિયમ ભંગ કરવાની અને સ્વેચ્છાનુસાર ચાલવાની સામાન્ય પ્રતીત થતી પરંતુ જીવોની ઇચ્છા અદૃશવિશેષ શરીરમાં ઉપજતી જ જોઈએ એમ માનવાને કારણ શું? અને પોતાની મર્યાદામાં પોતાના સ્થાપિત નિયમપ્રમાણે ચાલવું એ ઇચ્છાનુસાર પ્રવૃત્તિ કેમ ન કહેવાય કે? પોતાના નિયમથી પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ માનવામાં કયાં આર્ય શાસ્ત્રો વિરોધ ધરે છે? નિયમનું યથાવત્ પાલન કરવું એ જ પુરોષમાં ઉત્તમ પદવિને પ્રાપ્ત કરનાર તત્ત્વવિત્ મહાત્માનું 'પણ' છે. ચમત્કારના અખતરા કરવાનું કામ તો પૂર્વે કાળથી જ જાણીએ. સોપિંહું છે.

ગજનાં જ્ઞાનતંતુઓને, (કારણ કે એ પણ વૃત્તિની પ્રાકૃતિક પ્રતીતિનું કાર છે.) જ્યારે પ્રેરે છે ત્યારે જ કર્તા ક્રિયામાં જોડાય છે માટે એક સમયે ફરેલો સંકલ્પ અન્ય સમયે હૃદયત્વ યદને ક્રિયા કરાવે છે. અર્થાત્ જેમ પહેલાં ત્રણ અંગની પુનરુક્તિ કરવી પડતી નથી તેમ આ સંકલ્પને માટે નથી. એ તો પ્રત્યેક ક્રિયાની શરૂઆતમાં ખરો યર્થ વૃત્તિને વેગ આપે ત્યારે જ અભિમાની ક્રિયા કરી શકે. દાખલા તરીકે એક માણસને ચાર માણસે એકઠા મળી માર્યો. એકલા હોવાથી આને તો તેણે જે માર માર્યો તે ખામ રહ્યો. પરંતુ હેતુ ક્રિયા આવશ્યકતા અને સંકલ્પ એ ચાર અંગોમાં એનું તરત જન્મ થાય છે. તે આ પ્રમાણે કે મને મારી ગયા છે માટે મારે અમુકના ઉપર વેર લેવું છે એ હેતુ; તેમને લાકડી વા ઝુટથી મારવા એ ક્રિયાનિશ્ચય, અને આપણને માર્યા માટે મારવા જ નોઈએ, કોઈ રીતે, વેર શું કરવા ન વાળવું? એ પ્રકારનો આવશ્યકતાનિશ્ચય કરી સંકલ્પ કરે કે અમુક સમયે લાગ સારો મળશે માટે તે વખતે મારીશ. એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરી બેસી રહે પછી લાગ આવે આ સંકલ્પ પાછો શુરે એટલે તુરત પોતાની ધારેલી ક્રિયા કરે. સંકલ્પનાં પૂર્વનાં અંગોનું હાલ કંઈ પ્રયોજન પડ્યું નહિ, પરંતુ સંકલ્પ તો શુરો ત્યારે જ એ ક્રિયા એણે કરી. સંકલ્પ થયો અને જાણે ધારો કે તરતની કોઈ ક્રિયાને માટે સંકલ્પ થયો. એટલે આ સંકલ્પથી વૃત્તિને વેગ મળે કે તરત તે પુરૂષ ક્રિયામાં જોડાવા નો અર્થાત્ આ પાંચમું અંગ પ્રવૃત્તિ તેની સાથે સંકલ્પનો કેવો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તે સદૃશ લક્ષમાં આવશે. એ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા પછી જે ફળ મળે તેમાં તાદાત્મ્યતા એ છૂટું અંગ છે. એ ફળ ધારી પ્રમાણે યયું ન થયું એ વિચાર અને તેથી સ્ખાલુ:ખાલુ:ભવ એ દૃષ્ટિજન અને તે પ્રવૃત્તિથી બધાના અમુક પ્રકારના અદૃષ્ટ સંસ્કાર અને તેથી મળતું અદૃષ્ટ ફળ, એને પણ ગણીએ તો સાત અંગ થાય છે.

ઉપર આપણે બાંધ્યું એ સામાન્ય થતી ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ છે. સમયપરત્વ, કર્તાની યોગ્યતા તથા તેના માનસબળપરત્વ એનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર હોવો થયે છે. ફેરફાર હોવાથી અને ઉપર પાડેલાં અંગોની ન્યૂનતા અને આશયની ભિન્નતાથી રૂપાંતર થવાથી સામાન્ય કોટિના પુરૂષોની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ સર્વત્ર લગાડવાનું નથી રચ્યલ દૃષ્ટિથી જોનાર મંદમતિ મનુષ્યો મહાત્માઓનાં અથવા ઉચ્ચ સ્થિતિને પામેલા વા પામતા અધિકારી સાધકોનાં તો શું પરંતુ સાક્ષાત્ નિશ્ચિરાવતારરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલા અને થતા લીલાતતુઓનાં ચરિત્ર પણ આ પ્રકારની જ પ્રવૃત્તિમાં શમવી સ્વરૂપે સરખાં જ ગણે છે. કેટલાક વિચારવાન પુરૂષો કર્તાની યોગ્યતા અંગીકાર કરે છે તોપણ જે અંતર ઉપર કહેના પુરૂષોની પ્રવૃત્તિમાં અને સામાન્ય જીવોની પ્રવૃત્તિમાં રહેલું છે, તે યથાવત્તેઓ સમજી શકતાં નથી. એવા પુરૂષોને મહાત્માઓના વાસ્તવસ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ પ્રતિબંધનું કારણ હોય છે.

મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિ અને ઉપર વર્ણવેલી સામાન્ય પ્રવૃત્તિમાં શો ફેર છે તે જણાવનાં

૧. Physical પદાર્થગત. ૨. Intention કે આ પ્રવૃત્તિ શબ્દ ક્રિયા કરવી અથવા ક્રિયામાં જોડાવું એવા સંકુચિત અર્થમાં વાપર્યો છે.

પહેલાં એક વિશેષ વાત જણાવવાની છે તે એ છે કે ઉપર જે સાત અંગવાળી પ્રવૃત્તિ કહી એ સામિમાન પ્રવૃત્તિનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. આદિથી અંતમાં એ સાત બામ સામિમાન પ્રવૃત્તિમાં સ્ફુટ હોય છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને સામિમાનપ્રવૃત્તિ એ સંગ્રા આપવાનું કારણ જણાવીએ. અભિમાની એટલે પ્રત્યેક શરીરમાં 'હું હું' અથવા પદાર્થગત જગતમાંથી 'હું કંઈક વિસંદાય અને વ્યતિરિક્ત હું એનું બાન શરીરમાં જે રચ્યે ને, પદાર્થમાં થતું હોય તે રચણ અને તેના આધારભૂત પદાર્થ-ને તેને પદાર્થ એ સંગ્રા આપવા વિશેષ હોય તો જે તે કહી શકાય તે-અભિમાની છે. કારણ કે પોતાની સંપૂર્ણ પ્રાણીપદાર્થથી જૂદી પ્રતીતિ તે અનુભવે છે, માને છે, સમજે છે અને સ્વલ્પ ગણે છે. એ સમજણ અભિમાનીની યોગ્ય વા અયોગ્ય હો તેનું વિવેચન કરવા અત્તરવિચારના ઉદા તંત્રમાં ઉતરતું નથી. માત્ર એટલું જ કહેતું બસ છે કે વિચારવાનું પુરૂષને ઉપર બાંધેલી અભિમાનીની વ્યાખ્યાથી સમજશે કે આર્યશાસ્ત્રકારો જેને જીવ-અનંતશક્તિયુક્ત ચૈતન્ય પ્રતિ દ્રવ્યના સંબંધથી કર્મજન્ય અને સ્વભાવકૃત અજ્ઞાન અને આવરણથી વેદિત થયેલું કંઈક સ્વરૂપ-રૂપે વર્ણે છે તેનું બોધન કરે છે. માત્ર જડપદાર્થયુક્ત જ શરીર છે એમ જેઓ માને છે અને સમજાવે છે તેમને તો એટલો જ સવાલ પૂછીશું કે જ્ઞાનયુક્ત એ પ્રાણી વિના બીજા કોઈ જડપદાર્થમાં તમે જુઓ છો વા લપભવવા સંભવ્ય થયા હો? અને જ્યારે તેમ થયા નથી ત્યારે મગજ (Brain) જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનતું કુદૃષ્ટ નથી શું? અને જ્ઞાન અથવા (Consciousness) જેને તમે કહો છો એ શું છે? એને જ્યારે તમે શક્તિ માનો છો ત્યારે પછી બાકી રહે છે જ શું? શક્તિના સ્થાનને તમે છેક જડ જ માને છે અને શક્તિની અભિવ્યક્તિ થઈ એટલે શક્તિ એ તો માત્ર જડપદાર્થમાંથી એક કાર્ય-જેના નિયમને જડપદાર્થના નિયમસાથે વાસ્તવિક કરી સંબંધ હોતો નથી. આ તો-માત્ર અનુમાન અને તર્કની જ સંબંધ વિનાની રચના છે. બાકી કશું વધારે જણાતું નથી. હશે વાસ્તવિક ભેદ નહિ છતાં માત્ર સમજમાં જ ફેર છે જેટલે નિરૂપાયો.

આપણે મૂળવિષયઉપર પાછા આવીએ. એ અભિમાની અર્થાત્ જીવ અથવા કહો કે અમુક વ્યક્તિનું મગજ જે 'હું પૃથ્વી હું અથવા કંઈક હું' એનું સમજે છે, એ સમજને, અભિમાન સંગ્રા અપાય છે. આ પ્રકારના અભિમાનયુક્ત કરવામાં આપતી પ્રવૃત્તિ, એ સામિમાનપ્રવૃત્તિ છે. અભિમાન એટલે અહંકાર અથવા દૃષ્ટિ એ અર્થમાં એ શબ્દ ન સમજ જવાય માટે ઉપર એ શબ્દનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવો યોગ્ય થાય છે. આપણે ઉપર દર્શાવ્યાં છે એ સાત અંગમાં પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અભિમાની જ બાંધે છે. અને જે કે કેટલોક અંગોમાં, અભિમાનીની સત્તા જાણુ સરખી અથવા નહિવત્ જ છે ત્યારે સંકેપ, પ્રવૃત્તિ અને ફલમાં તાદાત્મ્યતા એ ત્રણ દષ્ટિ અંગોમાં અભિમાની પોતાના માનેલા સ્વરૂપે જ રહે છે, અને પ્રધાનપણે બાગ લે છે. એથી જ એ પ્રવૃત્તિને સામિમાનપ્રવૃત્તિ કહી છે.

મહાત્માઓ તથા જીવનયુક્તપુરુષોને પ્રથમ તો કંઈ પ્રાપ્ત્ય જ હોતું નથી એટલે એમની પ્રવૃત્તિમાં બલવાન હેતુઓ હોવાનો સંભવ નથી. સામાન્ય ક્રિયાઓમાં કહેવો કે એક દર દેશમાં જતું એ હેતુ અને તેમાં વાઙ્મનમાં બેસતું એ ક્રિયા, તો તેમાં બાધ

મણવાને કારણ નથી. કારણ કે સામાન્ય હેતુ અને ક્રિયાનિશ્ચય તો સ્થાપિત નીતિના નિયમોથી થાય છે એમાં કંઈ અભિમાનીને આસક્ત થવાને કારણ હોતું નથી. એટલે એ બે અંગો સામાન્ય ક્રિયાઓના સંબંધમાં આ પ્રકારના મનુષ્યોને બાધ કરતાં નથી. એવા પુરુષો અમુક તો અવસ્થા છે, એમ માનીને સંકલ્પ કરે, એ પણ યોગ્ય બન્યાતું નથી. કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારની આવશ્યકતા સમજવાને તેમને હિક્કટ કારણ નથી, અને મારે અમુક જ કરવું છે અને અમુક નથી કરવું એવો નીતિયુક્ત ક્રિયાઓમાં વિધિનિર્દેશ હોવો સંભવતો નથી. એટલે જેમ દડાને પ્રથમનો વેગ આપનારે ટકારો માર્યો એટલે બસ, તેમ માત્ર ક્રિયામાં જોડાવાને શરીરમાં અવયવોને એક પ્રાથમિક વેગ આપવારૂપ વિચાર-જેને સંકલ્પસંગ્રહ કહેવાય છે, તે જ ફરે છે. વળી પ્રવૃત્તિમાં હું કરું છું એવું અભિમાન હોવાને કારણ નથી કારણ કે સર્વજ્ઞ પુરુષ પોતે વસ્તુથી જુદા છે એમ કંઈ માને જ નહિ અને ફક્તમાં તાદાત્મ્યતા, એ તો અગાનનો જ ધર્મ છે, તે ત્યાં બીજાકુલ થતો નથી. એવો જે બાળ્યવાન પુરુષોને મહાત્માઓનો સહવાસ થયો હશે તેમને યોડે ધણે દરજ્જે લાભાવિના રહ્યું નહિ હોય. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલી સામાન્ય પુરુષોની પ્રવૃત્તિમાં અને આ મહાત્માઓની પ્રવૃત્તિમાં કેટલું બધું અંતર છે તે સહજ જણાય છે. અંતર તો શું? પરંતુ બાહ્યદૃષ્ટિથી એકરૂપ લાગતી ક્રિયાઓની આધારભૂત પ્રવૃત્તિ સત્તા જ ભિન્ન છે. સાંભિમાન પ્રવૃત્તિમાં 'ત્યાં કર્તા-જીવ્યકૃતિ—સંકલ્પપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે અત્ર સંકલ્પ તો છે જ નહિ. અને પ્રવૃત્તિમાં કર્તાપણાતું જુદું અભિમાન પણ રખાતું નથી તથા અંતમાં જે વિરોધ, એ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં-હોવાનું મુખ્ય કારણ-ફક્તમાં આસક્તિ-છે તે તો હોતું જ નથી. અર્થાત્ આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ આપણી સાંભિમાન પ્રવૃત્તિથી કેવળ પ્રતિકૂલ નામને જ યોગ્ય છે. આપણે એ પ્રવૃત્તિને નિરભિમાન અથવા મહિતાભિમાનવાળી પ્રવૃત્તિ કહીશું. કારણ કે ઉપર કહ્યું એ પ્રમાણે આ પ્રવૃત્તિમાં અભિમાની-જીવદશામાંથી અતિક્રમણ કર્યું હોય મારે જીવ નહિ. પરંતુ જીવનમુક્ત પુરુષ-ને ખાસ ક્રિયામાં જોડાવાપણું હોતું નથી. અર્થાત્ દૃષ્ટાવસ્થા, યદ્ય રહેલા મહાત્માની સ્થિતિનું જ એ વર્ણન છે. કારણ કે એવી પ્રવૃત્તિ સદા કાળ તો તેઓ જ ટકાવી રાખે છે-તેમને જ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. સાધકો ઉત્તમ અધિકારને પામતાં અભ્યાસે કરીને પ્રસંગે એ પ્રકારના અભિમાનના વ્યવધાન વિના સાહજિકી પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. અને કાળે કરીને તેમને એ સ્થિતિ સહજ સાધ્ય થાય છે, અર્થાત્ પછી પોતે પણ વસ્તુસ્વરૂપ યદ્ય રહે છે.

આ પ્રકારે સાંભિમાન અને નિરભિમાન ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ સામાન્યતા: કહેવાયું. હવે પ્રથમની પ્રવૃત્તિને અદૃષ્ટસાથે શો સંબંધ છે તે તપાસીએ. પ્રત્યેક પ્રકારની સંકલ્પ અને ફક્તસક્તિયુક્ત કરેલી પ્રવૃત્તિ પોતાના અંતમાં કર્તાસાથે એક પ્રકારનો સંબંધ રાખી છુટે છે. અને એ સંબંધને સંસ્કાર કહેવામાં કંઈ બાધ નથી. ત્યાં કોઈ પણ ક્રિયાનું દૃષ્ટ્ય મળે એટલે એટલું જ ફલ છે એમ માનતું કંઈ અત્યંત યોગ્ય નથી અને તેથી તથા ઘણે પ્રસંગે દૃષ્ટિ જણાતું નથી ત્યારે-કોઈપણ ક્રિયા વા કારણ ફક્તની ઉત્પત્તિ ક્રિયા વિના રહે જ નહિ, એ ન્યાયે કંઈ અદૃષ્ટ્ય તો અંગીકાર કરવું જ જોઈએ. અને

આ ક્રિયાઓ પોતાના અંતમાં અભિમાનીના અંતઃકરણકોશમાં સંસ્કારબીજરૂપ રહી ઉત્તર કાલે યોગ્ય સમયે પરિપક્વ થઈ ફક્ત આપણા ઉલ્લુક્ત યવાની એ જ ફલ, જડપદાર્થવાદી કહેશે કે અંતઃકરણકોશમાં અથવા સંચિત કર્મના સંસ્કારના કોશરૂપ કુંડલિની સંજ્ઞામાં નહિ, પરંતુ મંગળમાં સંસ્કાર રહેવાના, તો હાલ ખાસ વિરોધ વધારવાની જરૂર નથી. કારણ કે ઉત્તરકાલે એને મતે જ એ સંસ્કારો રમૂતિના વા અન્ય માન ઉપાર્જન કરવાના ઉત્તેજક યવાના. તો તે પણ એક પ્રકારનું અદૃશ્ય ફલ જ છે, અથવા તો તેમ યવાથી તે રમૂતિથી વા ચાનથી જે ક્રિયાઓ પોષાય તે ક્રિયાઓ વા તેથી પ્રતીત થતા સુખદુઃખાદિ ભાવો પણ પૂર્વ કાલે કરેલી ક્રિયાઓનાં અને તત્કાલ સંસ્કારોનાં ફલ જ કહે છે કે બીજું કંઈ વસ્તુમાં કંઈ વિરોધ નથી, બે કંઈ પણ વિરોધ હોય તો તે માત્ર સમજમાં અથવા મતિમાં છે.

આ સામિમાન ક્રિયામાં ફલાસક્તિ અને સક્રમ પ્રવૃત્તિ હોવાથી અભિમાની તાંદાલ્ય ધાય છે, તેથી જ સંસ્કારો જળવાન રૂપમાં પડે છે, આ પ્રમાણે એ સામિમાન પ્રવૃત્તિ ઉત્તરકાલે ફળ આપનાર સંસ્કારોને રમે છે અને તેથી બંધનનો હેતુ ધાય છે.

અરેખરી, અભિમાનની ગચિતાવસ્થાએ કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ માત્ર તત્કાલ સાથે જ વિરામ પામે છે. આદિએ જ્યાં અભિમાનીનો ઇચ્છાજન્ય સંકલ્પ હોતો નથી, ક્રિયાકાળે જ્યાં પૃથક્ અભિમાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને તેના અંતમાં ફલાસક્તિનો અભાવ તો શું પણ ફલમાં ઉપેક્ષા હોય છે ત્યાં સંસ્કારમાદક કોરા કે જે અભિમાનીનો સાક્ષાત્ સંગ્રહી છે તેમાં સુક્ષ્મ સંસ્કાર મૂકવા એ ક્રિયાઓ જમવતી હોતી નથી. આ નિયમ સ્વમતિઅનુસાર રચી દીધા છે એવું કાંઈ નથી અને આપણે આગળ પર બતાવીશું કે આ વિશ્વઅવસ્થાના નિયમો આપણા સામાન્ય રાજકીય અને લૌકિક નિયમોમાં કેટલે બધે અંશે સચવાય છે.

સંશય માત્ર એટલો જ છે કે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી જોનારા પુરુષોને બન્ને પ્રકારની ક્રિયા એકસંરૂપી દેખાય છે ત્યાર કાંઈ મંદમતિ કહેશે કે હું નિરભિમાન અંતઃકરણવાળો છું, એટલે મારી પ્રવૃત્તિ બંધનનો હેતુ નથી તો તે માનવું કે કેમ? સુક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનાર વિચારવાન પુરુષોને અથવા તો મહાત્માના સહવાસવાળા પુરુષોને તો એવા મંદમતિનું અત્યંત સહજ રસપ્રદ યાવ જોમ છે. અને અન્ય જનોને મારે તો એટલું જ દલીલ કે જે યથાર્થ પુરુષો છે એ તો પોતાનું જીવન યુગ રાખવામાં નેટથી મહત્તા સમજે છે તેટલી જોર લો રે જોર કરી વેચનારા વાવરીઓની પેઠે ઠેર ઠેર પોતાનો માલ વેચવાં ફરનારા પુરુષો સમજતા નથી. વળી અભિમાની પોતે દૃષ્ટાસ્વરૂપ અથવા નિઃસંગ અને નિ-

૧ Impression કાંઈ પણ માનસિક ક્રિયા એટલે વિચાર અને શારીરિક ક્રિયા કરવામાં વપરાતું માનસજળ, એ મંગળમાં સંસ્કાર (Impression) મૂકે છે એમ જડપદાર્થવાદીઓનું માનવું છે. ૨ કારણ કે ફલાણે સંસ્કાર આ રહ્યો એમ મંગળનાં પદાર્થમાં ખંતાવી શકાય એમ હાલ તો લાગતું નથી.

ક્રિયરૂપ જ્યાંસુધી યતો નથી, અર્થાત્ અતઃકરણાદિ સર્વ શરીરગત સૂક્ષ્મ કારણોત્તે અભિમાનીસાથેનો ગાઢ સંબંધ શિથિલ અથવા નહિવત્ જ્યાંસુધી કરી શકતો નથી ત્યાંસુધી તદ્વ્યક્તિની કરેલી સર્વ ક્રિયાઓ નિરભિમાન ક્રિયાઓ છે એમ ઉપર બાધેલા લક્ષણને અવિરોધીપણે આપણે કહી શકીશું નહિ. યુગ્મક્રમે પણ 'મદ્દા યને મંજનારી આ ઉચ્ચ રિયતિ પ્રથમના ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોને તો મળે જ શાની ! અને એવી પ્રવૃત્તિ કરવા સામર્થ્ય પણ ક્યાંથી-લાવે ? અને જ્યારે આમ છે ત્યારે મહાત્માઓના અવ્યભિચરિત ગૌરવને નહિ જાણનારા અને માત્ર તેમનામાં દોષદર્શન કરી નિંદાથી જ પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય કરનારા દુરાચારી મનુષ્યો આવી પ્રવૃત્તિ કરવા સમર્થ થઈ શકે એ તો કેવળ અસંભવ જ છે. સાક્ષાત્ જીવનમુક્ત મહાત્માઓ જેઓ આદિ કારણોને દસ્તામહકવંત અનુભવતા સાત્ત્વિક આનંદમાં રમણુ કરતા કાલ નિર્ગમતા હતા તથા વર્તમાનકાલે નિર્જામે છે તેઓની પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારની હોઈ શકે. અન્ય સમર્થ સાધકો સાધનના અવધિએ જીવનમુક્તસરખા થાય છે સારે તેમની પ્રવૃત્તિ પણ તદ્રૂપ થાય છે. આપ્રમાણે શિથિલ યથેના અતઃકરણમાં અભિમાનીની નિઃસંગ અવસ્થા હોવાથી ક્રિયા પોતાના અંતમાં મંજવાન સંસ્કાર મૂકી શકતી નથી અને તેથી જ નિરભિમાન પ્રવૃત્તિ ઉત્તરકણિ અંધનનો હેતુ થતી નથી.

આપણા ન્યાયના નિયમો પણ આ જ ધોરણનું ઔદણ કરે છે. હાં પણ સામિમાન ક્રિયા જ અંધનનો હેતુ છે. જુઓ કોઈ પણ ગુન્હામાં સૌથી પ્રથમ સંકલ્પશું હોતો એ સંવાલ કરવામાં આવે છે અને શિક્ષા પણ કાર્યના પ્રમાણમાં કરવા કરતાં સંકલ્પના પ્રમાણમાં કરવાનું ધોરણ રાખવામાં આવે છે. અને આપણી સામિમાન ક્રિયા તે તો સંકલ્પજન્ય જ ક્રિયા છે. અણુધારી ક્રિયાઓ જે કે આપણા કરેલા નિરભિમાનના ભાગમાં તો મૂકી શકાય નહિ પરંતુ એ સામિમાન ક્રિયાના વિશેષ પ્રકાર તરીકે ગણાય. એવી અણુધારી ક્રિયાઓમાં સામિમાન-સંકલ્પ અને ફલાસક્તિપૂર્વક-પ્રવૃત્તિ કરી હોતી નથી તેથી તેની શિક્ષાપાત્રતા ગણાતી નથી, વળી એક પ્રકારનો સંકલ્પ ખારી કરેલી ક્રિયાનું ફલ એકદમ વિલક્ષણુ આવે તોપણ તે ફલ અને તે ફલઅનુકૂળ સંકલ્પ નહોતો ક્યો માટે શિક્ષાપાત્રતા ગણવામાં પણ મોટો વિચાર રહે છે. જ્યારે આપ્રમાણે સામિમાન ક્રિયાઓના વિશેષ ભાગમાં સંકલ્પ અને ફલાસક્તિના રૂપાંતરને આટલી બધી છુટ આપવામાં આવે છે અને તે પણ વળી ગુન્હાના સંબંધમાં તો સામાન્ય ક્રિયાઓમાં જ્યાં સંકલ્પ અથવા ફલાસક્તિનો બિલકુલ જ અભાવ હોય હાં તો આપણા ન્યાયના નિયમોને પાત્રતો તો જોવાની રહી જ ક્યાં !! એટલે એ ક્રમો આપણા ન્યાયના ધારાના ધોરણે પણ અંધનકર્તા ગણાય નહિ. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનાર વિચારવાન પુરુષને તરત સમજાય એમ છે કે ઈશ્વરી નિયમોમાં કંઈ એવું વિજાતીયપણું કે ધક્કાત છે જ નહિ, અને આપણે તે ક્યાં ઈશ્વરી નિયમની મધ્યદાબદાર છીએ જે આપણા નિયમોમાં કંઈ વિલક્ષણપણું હોય ! અને ઈશ્વરી નિયમથી જે પ્રતિકૂળતા આપણામાં જોવામાં આવે ત્યાં જૂલ કોની ઢરો એ કહેવું પડે એમ નથી.

સાંભિભાનપ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષે ક્રમે કરી બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરવો એ જ આ વિષયનું તાત્પર્ય છે. બંધનમાંથી છુટવા માટે બંધન પમાડનારી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને નિરંભિભાન પ્રવૃત્તિનું અદ્યક્ષ કરવું એ જ કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ ક્રિયાઓમાં હેતુ અને ફલમાં આસક્તિ છોડી દહ યોગ્ય નીતિએ ક્રિયાઓનો નિશ્ચય કરી, પ્રવૃત્તિમાં યોગ્યતી વખતે નિરંભિભાનપ્રવૃત્તિ-એટલે 'હું કંઈકું' એ પ્રકારનો બાવ ન સંખવો તે-સામી ક્રિયા કર્યા કરે તો અવ્યાસથી ક્રમે કરી એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સદગ સાધ્ય થાય. પરંતુ અભિમાનનો પરિત્યાગ કરવામાં અને ફલમાં આસક્તિ છોડી નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત કરવામાં જ ખડું ભેદો સર્વ કર્તવ્યનો અવધિ આવી ગય છે. અને તેથી એ સ્થિતિપર્યંત પહોંચ્યા સાધનના વિધાનમાં સૂક્ષ્મ યુક્તિઓનું અદ્યક્ષ કરવું પડે છે. એવી યુક્તિઓ યોગ્ય સમયે અનુભવી તત્ત્વવિત્ મહાત્માપસેથી તેમનામાં પૂજ્ય બુદ્ધિ કરનારને સદગ મળે છે; અને પછી તેના પુરુષોને પોતાની મેળે પ્રયત્ન કરી તદ્દનુકૂળ આચરણ કરવાનું છે, પણ જોઓને તેવો કોઈ આશ્રય પ્રાપ્ત ન થયો હોય તેઓએ એવા ઉપયોગી અને લાભકારક ભાગને છોડી, ગમે તે અયોગ્ય માટે વહેવું એ શ્રેયસ્કર નથી.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીસદ્ગુરવે પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ વર્ણવિચાર ॥

॥ શ્રી સદ્ગુરુસ્તવનમ્ ॥

સકલોપાધિભિઃ શૂન્યજ્ઞાનદૃઢ્યાગ્રગોચરમ્ ।

મહેશ્વરસ્વરૂપં તં શ્રીનૃસિંહં ગુહ્યં ભજે ॥ ૧ ॥

યસ્યકૃપામભાવેણ યાત્યન્તં લેશપંચકમ્ ।

પાદામૃતરસૈર્યસ્ય શાસ્ત્ર્યન્તે મલિના જન્મઃ ॥ ૨ ॥

શાન્તિદૈર્ઘ્યમલૈસ્તેજોરાશિભિર્ધૌર્લભ્યન્તે ॥ ૩ ॥

સતતં જ્ઞાનહૃદિ ચ વર્ષન્તમપિ નૃન્મન ॥ ૪ ॥

અશક્તોઽયં જનઃ સ્વામિન્ ! દુક્કરેન્નશ્નુતિ ॥ ૫ ॥

ઇદમર્થ્યં દયાસિંધો ! કત્ત્વેન્નશ્નુતિ ॥ ૬ ॥

શાન્તિ આપનારા, અને નિર્મલ, પ્રકાશના સમૂહથી જે હૃદયનો મલ ધોઈ નાંખે છે, અને નિરંતર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ વર્ધાવતા છતાં જે નૂતન ન રહે છે. ૩

હે સ્વામિન્ ! આપની યોગ્ય પરિચય કરવામાં હું અસમર્થ છું માટે હે. દયાસિંધો ! આ વિષયરૂપ અર્ધવૃત્ત કૃપા કરી દસ્તાકમલથી અદ્યક્ષ કરો. ૪

સુવર્ણાદિ ધાતુઓની આસપાસ એક પ્રકારનો પ્રકાશ જોવામાં આવે છે. તે પ્રકાશની નિર્મલતાથી તથા ન્યૂનાધિકતાથી ધાતુઓની યથાર્થ પરીક્ષા થઈ શકે છે. ખાણમાંથી સ્વેદનિકલેશી શ્રુતિકાવેદિત ધાતુઓનો પ્રકાશ ધણો જ આંખો હોય છે. હીન્કાદિ મૂલ્યવાન પાત્રોમાં પણ તે પ્રકાશનું અસ્તિત્વ પ્રતીત થાય છે. એ પ્રકાશ માત્ર ધાતુપાયાણમાં હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ અખિલ વિશ્વ પ્રકાશમય છે એમ કહેવામાં દાનિતો ધણો સંભવ નથી. કાષ્ઠમાં પણ એ પ્રકાશની સત્તા વિદ્યમાન જ છે નહિ તો કાષ્ઠનું અસ્તિત્વ કદપનામાં પણ આવી શકે નહિ. આપણાથી માત્ર એટલું કહી શકાય કે કાષ્ઠમાં પ્રકાશની વિભાવના (Recognition) થતી નથી. એ પ્રકાશની પ્રાદ કક્ષા આપણા નેત્રથી પ્રસક્ત નેવાય છે. પણ ઘણા શુભ પ્રકાશનું અસ્તિત્વ તો કેવલ યોગિની ગાનચત્રથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ પ્રકાશના આશ્રયભેદથી ત્રણ વિભાગ પડી શકે (૧) કેવલ જડ, (૨) કેવલ ચેતન, (૩) જડચેતન. પરમાત્મસ્વરૂપ યોગિઓમાં કેવલ ચેતન પ્રકાશ હોય છે. જડચેતનવિશિષ્ટ પ્રાણિઓમાં જડચેતન પ્રકાશ હોય છે. તથા કેવલ જડ પદાર્થમાં કેવલ જડ પ્રકાશ હોય છે. જડ અને પ્રકાશ એ જે સન્દો વિરૂદ્ધ બાજો છે કેમકે પ્રકાશ ચેતન વસ્તુનો જ ધર્મ હોઈ શકે અને જડ અને ચેતન એ જે ધર્મો પરસ્પર વ્યવૃત્ત છે. પણ આ સ્વેદ 'જડ'નો અર્થ સામાન્ય ચેતન્ય થાય છે અર્થાત્ એનું ચેતન્ય કે જે અદ્યાપિ પોતાની અભિવ્યક્તિની અન્યને પ્રતીતિ કરાવનાર અવસ્થામાં આગ્રુ નથી. વળી જેમ સવ ખાણમાંથી કહાડેલી ધાતુઓનો પ્રકાશ શ્રુતિકાથી દટાઈ ગયો હોય છે તેમ અવિદ્યાવશ હોવેતો પ્રકાશ પણ પ્રથમ રજતમયી આટ્ટ હોય છે. વળી યોગ્ય સાધનથી જેમ શ્રુતિકા દૂર થવાથી ધાતુઓનો પ્રકાશ યથાર્થ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ ઉપાસનાગાનાદિ વિદિત સાધનથી તે રજતમનો લય થવાથી કેવલ સત્ત્વપ્રકાશ અવશિષ્ટ રહે છે. યોગિઓમાં રજતમરૂપ મલની નિવૃત્તિપૂર્વક શુદ્ધસત્ત્વરૂપની 'પ્રધાનતા' હોવાથી તેમનો પ્રકાશ કેવલ શુદ્ધ હોવો ધટે છે અતઃકરણની નિર્મલતાની અભિરૂદ્ધિથી એ પ્રકાશ અધિક નિર્મલ તથા પ્રાદ થાય છે. રજતમના પટનો યોગ્ય સાધનથી ભેદ થવાથી એ પ્રકાશની મર્યાદામાં પણ શક્તિ થાય છે અને અક્ષરસ્વરૂપ મદાત્માઓમાં જ્યારે એ પ્રકાશ પોતાના અનંત, અપાર, શુદ્ધ, બુદ્ધ સ્વરૂપને પામે છે ત્યારે એ પ્રકાશ દિક્કાગ્રથી પણ અવચ્છિન્ન થતો નથી. તે અવસ્થામાં એ પ્રકાશનો પ્રતિબંધ કરવા કોઈ પણ વસ્તુ સમર્થ નથી. કાષ્ઠપાયાજ્વલિમાં એ પ્રકાશ નિર્વિદ્ય પ્રવેશ કરી શકે છે અને તન્મય થઈ જાય છે. સમુદ્રાદિમાં પણ પ્રવેશીને

તદ્રૂપ યદં રમણ કરવામાં એને કોઈ પણ પ્રતિબંધ અટકાવી શકતો નથી. સૂર્યચંદ્રાદિ તેજસમુદ્ધનો પણ બેદ દૂરીને એ પ્રકાશ પોતાનો ઇચ્છિતાય સાધે છે. વાયુ પણ એ પ્રકાશને કેવલ અધીન વર્તે છે અને આગ્રાશરૂપ પ્રજા પણ એ પ્રકાશરૂપ રામધિરાજને પ્રસન્નતાથી આર્ગ આપે છે. કોટિસૂર્યસમપ્રભ ૧ એ વિશેષણના પ્રમાણથી એ પ્રકાશની આગળ સૂર્ય તથા ચંદ્રનો પ્રકાશ તો માત્ર તુલ્ય જ કહેવાય. માઠ અધકારવાળી રાત્રિમાં યોગિને અન્ય બાલ પ્રકાશની અપેક્ષા હોતી નથી. એ પ્રકાશની બિનબિન કલાઓ પ્રાકૃત જીવમાં પણ વિદ્યમાન હોય છે અને તેનું યોગ્ય સ્વાભાવિક દાર નયન છે. પણ જીવના પ્રાકૃત પ્રકાશને સૂર્યના પ્રકાશની અપેક્ષા હોય છે તેથી તેનાથી સ્વતંત્ર બ્યવહાર હોય શકે નહીં. બાલ પ્રકાશને અધીન હોવાવિના સ્વપ્રકાશથી જ વ્યાપાર કરવો એ યોગિનું એક લક્ષણ છે. કૃપાળુ ઇશ્વરે કટલાક પ્રાણિઓને પોતાના પ્રકાશથી જ બ્યવહાર કરવાની શક્તિ સમર્પી છે. ઉદ્ધુમિગલાદિ પ્રાણિઓ રાત્રિમાં પણ સ્વતંત્ર પ્રકાશથી વ્યાપારને સાધે છે. ઉલૂક તથા સુગ્રીવાદિ નિશાયર પ્રાણિઓ સૂર્યપ્રકાશને અધીન વર્તતાં નથી અર્થાત્ ઉલૂક તેઓ દિવસે જોઈ શકતાં નથી. કોઈ પણ વ્યાપારની સિદ્ધિયે સ્વપ્રકાશ અવરૂપ હોવો જોઈએ. અંધ પુરૂષ કેવલ સૂર્યપ્રકાશથી જોઈ શકતો નથી. એ પ્રકાશની સામાન્ય કલા આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલી હોય છે પણ માત્ર તેની બ્યવહાર સાધવા યોગ્ય વિશેષ કલારૂપ અભિવ્યક્તિનું દાર ચક્ર છે. માટે કોઈ અદૃષ્ટ કારણથી કોઈ પણ પુરૂષને બાલવિવિધસંનમાં પ્રતિબંધ આવે અર્થાત્ દિવયોગથી કોઈ પણ પુરૂષ અંધ થાય તો તે પ્રકાશનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહેવું અયોગ્ય છે. પરંતુ એ આકૃષ્ટવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવાથી, ધારણાદિ યોગ્ય પ્રક્રિયાથી એ પ્રકાશનું સામાન્ય સ્વરૂપ શરીરના અન્ય કોઈ પણ દેશના આશ્રયથી વિશેષ કલામાં અભિવ્યક્ત થઈ શકે. અર્થાત્ તે પુરૂષ, યોગ્ય ઉપાયના સેવનથી અગ્રુષ્ઠ વા નાભિદ્વારા અથવા તાતુપ્રદેશમાં આકૃષ્ટવૃત્તિ દિવ્યઅદિવ્ય રૂપવિષયનો ભોગ કરે એવી અદ્ભુત સિદ્ધિ મેળવી શકે બાલ ધારણાથી એ પ્રકાશનું સ્વરૂપ બાલ પ્રદેશમાં અભિવ્યક્ત થાય છે અને અંતર્ધારણાથી એ પ્રકાશનો કોઈ પણ શરીરભાગમાં અનુભવ થાય છે. એ પ્રકાશની યથાર્થ પરીક્ષાર્થે તે પ્રકાશના આશ્રયભૂત-પુરૂષનું અંતર્બેલ જટ માંથી શકાય છે. માટે યથાર્થ વર્ણુ વા યથાર્થ રૂપ એ વસ્તુતઃ એ પ્રકાશથી કેવલ અભિન્ન છે. એ યથાર્થ વર્ણુની પરીક્ષા કરવાનું માત્ર યોગિગણમાં સામર્થ્ય હોય છે. પણ મંદમાં તેના અસદ્ભાવથી જીવની પ્રાકૃત દૃષ્ટિથી પ્રતીત થતા વર્ણુવિષે નીચે પ્રમાણે અલ્પ વિચાર કરીએ. એ વિષયમાં પ્રતીત થતા દોષોનો પ્રાકૃત જીવની અલ્પસત્તાથી પરિહાર કરવો જોઈ છે.

આપણા તરવરિત પૂર્વજોએ મૂલ ત્રણ વર્ણુનો અંગીકાર કર્યો છે. મૂલ રૂપ એટલે જે રૂપનું પૃથક્કરણ કરતાં અન્ય રૂપની હાલતિ અથવા આવિર્ભાવ થતો નથી તે રૂપ સમજવું. અન્ય રૂપો મૂલરૂપ હોતાં નથી અર્થાત્ તેઓ વિદ્યુત હોય છે એટલે મૂલ રૂપમાંથી

સમયમાં હોય છે. એ ત્રણ રૂપનાં નામ તેઓએ શુક્લ, રક્ત, અને કૃષ્ણ એ પ્રમાણે આપ્યાં છે. એ ત્રણ રૂપ (અથવા વર્ણ)ને અનુસરતા ગ્રીમહાભાયાશક્તિના અનાદિસિદ્ધ તથા અનંત ત્રણ ગુણ છે. શુક્લવર્ણ સત્ત્વના આશ્રયે રહ્યો છે, રક્ત અથવા લોહિત વર્ણ રજો ગુણની પ્રતિ છે તથા કૃષ્ણ રૂપ તમેગુણનું લક્ષણ છે. એ ત્રણ રૂપ તથા ગુણસંબંધી અનેક ચુમતકારો આપણે પ્રતિદિન અનુભવીએ છીએ પણ અત્યંત પ્રસિદ્ધ એ હાંધમાં આશ્વર્ય વા ચમત્કૃતિના ઉદયનો પ્રતિબંધ ગંભીર છે એ ન્યાયાનુસાર આપણે અનેક જન્મ થયાં એ ચમત્કારથી અભ્યસત છીએ તદ્દપિ તેઓ અતિપ્રસિદ્ધ હોવાથી આપણા હૃદયમાં એમની ચમત્કૃતિનો અનુભવ થતો નથી.

પ્રથમ તો શુક્લ વર્ણ તથા તેને અનુસરતા સત્ત્વગુણ વિશે વિચાર કરીએ. ત્યાં,

‘મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યો નિર્વિકારઃ કર્તાસાત્ત્વિકઽવ્યતે ॥ ૨૬ ॥-ભગવદ્ગીતા અ૦ ૧૮

એ પ્રમાણથી આસક્તિનો અભાવ, અનહંકાર, ધૃતિ, સત્ય વસ્તુની પ્રીતિઅર્થે-ઉત્સાહ, કાર્યસિદ્ધિમાં હર્ષ ન થવો તથા કાર્યહાનિમાં શોક ન થવો એ સર્વ સત્ત્વગુણનાં ચિહ્નો છે. એ ઉપરાંત શુદ્ધિ, આનંદ, સૌંદર્ય મનોહારિત્ર વિગેરે અનેક ગુણો સત્ત્વનાં લક્ષણ છે. એ સત્ત્વ ગુણના આકર્ષણને આપણે સર્વ સ્વતઃ અધીન વર્તીએ છીએ. કૃષ્ણ વર્ણનું એક ખાલક તથા તેનું જ અન્ય શુક્લ વર્ણનું ખાલક એ બેમાંથી આપણી પ્રીતિ સ્વભાવથી જ શુક્લ વર્ણવિશિષ્ટ ખાલકના તનુઉપર જઈ રહે છે. કૃષ્ણ વર્ણના ખાલકઉપર હજારી આપણને અપ્રીતિ થાય છે. એ ન્યાયથી જ દરેક સુગ્ર પ્રજા ગૌર વર્ણને સૌંદર્યનું લક્ષણ સ્વીકારે છે. અને એ જ નિયમાનુસાર ગૌરવર્ણવાળા પુરુષના દર્શનથી આપણા અંતઃકરણમાં એક પ્રકારનું સદ્મ આકર્ષણ થાય છે. આથી સર્વ ગૌરવર્ણવાળા પ્રાણિઓમાં સત્ત્વગુણ રહ્યો હોય છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. એમ હોય તો નિખિલ આંગ્રજપ્રજાનો સત્ત્વવિશિષ્ટ પ્રાણિમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય * આ દોષના પરિહારાર્થે સુગ્ર, વાંચનારે ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણે તો અસંસ્કૃત ચર્મચક્ષુથી ગમ્ય નિકૃષ્ટ રૂપના અનુભવથી અંતર્વર્તમાન સત્ત્વાદિ ગુણોની ભરીકા કરીએ છીએ પરંતુ યથાર્થ તુલના અર્થ માત્ર યોગિગમ્ય પ્રકાશની અપેક્ષા છે. ગૌર વર્ણના પુરુષોનો પ્રકાશપરિવેષ પણ શુક્લ-હોય છે એવો નિયમ નથી તેમ જ અન્ય વર્ણમાટે સમજવું. કૌંઈ પણ શુક્લ વર્ણના પુરુષને જોવાથી ‘આ પુરુષનો એવો વર્ણ છે કે જેની જાતિનો સત્ત્વગુણસાથે સંબંધ હોય છે અર્થાત્ જેની જાતિ સત્ત્વસૂચક છે’ એમ કહેવાથી કોઈ પ્રકારનો દોષ સંભવતો નથી.

* આ સ્થલે એટલું વિશેષ સૂચવવું અવશ્યનું છે કે પાશ્ચાલ મીન (આંગ્રજ) પ્રજા, યદ્યપિ White people (ગૌરા લોક) તરીકે સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવે છે, તથાપિ તેમનો વર્ણ ઉક્ત સત્ત્વગુણસાથે સંબંધ રાખનાર ગૌર વર્ણ નથી. આપણાં શાસ્ત્રોમાં એ વર્ણને તામ્રવર્ણ કહેવા છે, અને ‘તામ્રમુખ’ વિશેષણ એ પ્રજાના સંબંધમાં તે સ્થલે યોગ્યેણ દર્શિએ પડે છે. એ તામ્રવર્ણ વક્ત્ર્યમાં રજ્જુ ગુણસાથે અધિક સંબંધ ધરાવે છે, અને એ જ કારણથી પ્રવૃત્તિના શિખરે જમણ કરતી એ પ્રજાના યથાર્થ લક્ષણને એ વર્ણ સૂચવે છે.

સમર્થ તારામંડલમાં શુકનો પ્રકાર પણ શુક તથા પ્રાદ હોય છે અને કંઈકેક સ્થાને બહાળ્યોતિનું નિરૂપણ કરતાં તે બ્યોતિને શુકપ્રકારસમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ—

તદેવશુકંતદ્વ્યહસતદેવામૃતમુચ્યતે. ॥ પંચમી વહ્ની કાઠક

(તે જ બહાળ શુક અને નિંચ કહેવાય છે.)

આ રીતે “શુક”નો અર્થ શુભ (શુક્યદસમ) થાય છે. શ્રી સુરેશચરિત્રમાં પણ સુરેશ તથા બ્યોતિવેત્તાનાં સંવાદમાં નીચેનાં વચનામૃત શ્રવણ કરવામાં આવે છે—

“હે મહારાજ! પ્રથમ કહા પ્રમાણે આહારવ્યવહારના પદાર્થ, રૂપ તથા શુભે કરી ત્રિવિધ છે અને તે તે ઉપર સમતીય મહોની સજા છે, એમ નિશ્ચય થયો છે તેથી આહારાદિકથી ઉત્પન્ન થતા શરીરના અવયવસમુદાયરૂપ ધાતુઆદિ પદાર્થોમાં પોતાની સત્તારૂપ દારૂથી સંબંધવાળા અહ દાનિ અથવા દુહિ કરવા સમર્થ થાય છે. જેમ આ પ્રાણીના શરીરમાં રક્તનો અધિપતિ તેા પૃથ્વીનો પુત્ર મંગલ છે.....વીર્ય જે શુક તેના અધિપતિ શુક છે.....અને સર્વ કાદિમાં જીવનો અધિપતિ જીવ નામ બૃહસ્પતિ છે.....તેમાં રક્તનો અધિપતિ મંગલ કાદ પ્રાણિને જન્મસમયે કાંઈ નિમિત્તથી દુર્ગત થયો હોય તેા તેનું શ્વિર તે મહને ફલ આપવાના સમયસુધી અથવા તેા મરણસુધી બગડેલું જ રહે. અને એ જ પ્રમાણે અવયવરૂપ પદાર્થના અધિપતિ બગડવાથી તે અવયવ બગડે છે અને અધરવાથી તે તે અવયવ સુધરે છે. આ વિષય ઉચ્ચ હોવાથી સર્વને અલક્ષ્ય છે તેથી સહ નિર્ણય કરવાને પોતાની બુદ્ધિ અસમર્થ હોવાથી મંદબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો અવિચારથી વસ્તુનું અસહ્ય અંગીકાર કરી લે છે.” ૫૪ ૭૦-૨. આમાં દરેક મહ સમતીયરૂપવિશિષ્ટ શરીરના પદાર્થોનું આદર્શણ કરે છે અને તે તે પદાર્થના અધિપતિરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. શુકવર્ણવિશિષ્ટ શુકનામા અહ સમર્થ તનુમાં વર્તમાન, સમસ્ત સાત્ત્વમય તથા સર્વજ્ઞ વીર્યનો અધિપતિ છે. અને તે પદાર્થનું (શુકનું) અને તેના અધિપતિ મહનું (શુકનું) એક જ નામ આપ્યું છે એ વિશેષ ચમત્કૃતિ છે. પીત વર્ણુ પણ સાત્ત્વમયક ગુણપદ છે અને તેથી કરીને સંપૂર્ણ બહિર્વર્તનને સાત્ત્વિક પ્રતીત કરાવનાર ત્રીકૃષ્ણ બગવાનના પીત વસ્ત્રના પરિધાનમાં પણ કાંઈક એવો જ હેતુ સ્ફુટ થાય છે. પીત વર્ણુના અધિપતિ બૃહસ્પતિ છે. અને તે જ અહ શરીરરૂપ ચૈતન્યનું સાત્ત્વમય ધરાવે છે. વર્ણી સુર અને શુક એ બે મહો બ્રાહ્મણ છે. તેથી જ તેઓ સાત્ત્વપ્રધાનપ્રકૃતિવિશિષ્ટ બ્રાહ્મણોના અધિપતિ ગણાયા છે. અને એ જ ન્યાયે જો બ્રાહ્મણના જન્મસમયે સુર તથા શુક પણ બલવાળા હોય છે તેા તે બ્રાહ્મણ પોતાના ધર્મેનું યથાવત પાલન કરી શકે છે. વીર્યનો અધિપતિ હોવાથી શુક (Viras) પ્રેમનો અધિપતિ (Lord of Love) કહેવાય છે અને અવયુપટવાળા (ચાદરવાળા) રાખ્યાનો રક્તક ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે સુર પણ પીત વર્ણુનો અધિપતિ હોવાથી સુવર્ણનું સ્વામિત્વ ધરાવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ સુરવસ્ત્ર ધારણ કરવાની બ્રાહ્મણને આજ્ઞા કરી છે કેમકે “શુકવર્ણુ બ્રાહ્મણરૂપમાં પ્રધાનપણે રહેનારા સર્વવર્ણુનો સ્વયં છે. પ્રત્યેક અહની મુદ્રામાં પણ શુકની મુદ્રા હીરકની યાવ છે અને સુરમુદ્રાનો વર્ણ

પીત ન હોય છે. વળી

યચ્છુલં તદપામ્ (ચેતાચ્ચતર)

અર્થાત્ શુક્લ રૂપ જલનું કહેવાય છે. જલનો અધિપતિ ચંદ્ર ગણાય છે. અને એ જલને, (ચંદ્ર અને જલ) શુક્લ વર્ણવિશિષ્ટ ન છે એ ચમત્કૃતિ છે. વળી સમતીયરૂપિવિશિષ્ટ રજતનો અધિપતિ ચંદ્ર ગણાય છે. ચંદ્રની સંતુલિયી રજતની પણ વૃદ્ધિ પામે છે. અને દ્વિતીયાના ચંદ્રદર્શનકાલે શેષ મુદ્રા જોવાના પ્રસિદ્ધ પ્રચારની ઉત્પત્તિ એ નિયમથી હોવી ઘટે છે.

હવે રક્ત વર્ણ તથા તેના આશ્રય રજ્જેશુલુવિષે સ્વરૂપમાં વિચાર કરીએ. સાં,

રાગી કર્મફલપ્રેષ્ઠુર્લુન્ધો હિંસાત્મકોઽથાચિઃ।

હર્પશોકાન્વિતઃકર્તા રાજસઃ પારિકીર્તિતઃ ॥૨.૭॥મગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૮

અર્થાત્ રાગ, કર્મફલની આકાંક્ષા, લુન્ધત્વ, હિંસા, અશાંત્ય, હર્પ તથા શોક એ રજ્જેશુલુનાં લક્ષણ છે. વળી શાયે, પરાક્રમ, તેજ, ધૃતિ, ચાતુર્ય અને સંસારપ્રવૃત્તિ એ સર્વ શુભોત્તે પશુ રજ્જેશુલુમાં અંતર્ભાવ યર્ષા જાય છે. રજ્જેશુલુનું મૂલ પ્રવર્તક કારણ રૂપિર ગણાય છે. નયીન રૂપિરની વૃદ્ધિ પથે રજ્જેશુલુ પણ શનૈઃ શનૈઃ પ્રવૃદ્ધ થતો જાય છે. બાહ્યોમાં સત્ત્વના પ્રાધાન્યને લીધે એ રજ્જેશુલુ પોતાના સાંત્રાન્મવિલાસની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ થતો નથી પણ ક્ષત્રિયજાતિમાં તે શુભની અભિરુદ્ધિસાધક સંસ્કારના સદ્ભાવને લીધે, એ રજ્જેશુલુ યથેષ્ટ રમણ કરી પોતાનું સામર્થ્ય પ્રદર્શાવે છે. સુકુમાર વર્ષમાં પશુ ક્ષત્રિયવર્ણન રૂપિરપૂર્ણ હોવાથી શાયેપરાક્રમાદિ રજ્જેશુલુસંની અદ્ભુત પ્રતીતિ કરાવે છે. ક્ષત્રિયઉત્તમાં નિરંતર પ્રવ્રજનો રૂપિરાગ્નિ, સંગ્રામમાં સુવૃદ્ધિરણ્યી ઝડઝડતા અદ્ભુતસ્થના અમ્ભમાં નિર્ભય પ્રવેશ કરીને પરપક્ષના વીરના શિરઝેદેથી ધારામાં વહેતા રૂપિરરૂપ જલથી જ શાન્તિને પામે છે. એક વર્ણના આશ્રય રૂપિર અને રજ્જેશુલુમાં દૃઢસે નિકટ સંબધ “સાં રૂપિરનો અધિપતિ તો પૃથ્વીનો પુત્ર મંગલ છે” એ વચનાનુત આશ્રયે પ્રણું ઉપયોગી છે. પાશ્ચિમાય પુરાણમાં પણ મંગલ (Mars) રજ્જાધિપતિ (God of War) ગણાયો છે. મંગલનો વર્ણ પણ લોકિત અર્થાત્ રક્ત છે, તેથી જ તેને “લોહિતાંગ” આદિ સંગ્રામો અપાઈ છે. ક્ષત્રિયત્વ શીર્ષના આધારે રજ્જું છે, શાયે રૂપિરના આશ્રયે પ્રવર્તે છે અને રૂપિરનો અધિપતિ મંગલ છે એ ન્યાયશ્રેણિથી (Sorites) રજ્જા પ્રધાન ક્ષત્રિયત્વનો અધિપતિ રજ્જેશુલુધિપતિ મંગલ છે એમ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ક્ષત્રિયની જન્મકુંડલીમાં મંગલને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે અર્થાત્ જો કોઈ પણ નિમિત્તે મંગલ કુટ્થ થયો હોય છે તો રૂપિરદોષદારા તે ક્ષત્રિય સ્વધર્મગ્રસ્ત થવાથી કુલચ્યુતિ અવસ્થા અનુભવે છે.

વળી રૂપિરને સ્વધર્મ (રક્તતા) વશાત્ રક્તની પણ સંગ્રા અપાઈ છે. મંગલ અને અગ્નિ એક ધર્મના (રક્તત્વના) આશ્રય હોવાથી તેઓનો પરસ્પર માત્ર સંબધ જોવામાં આવે છે. “લોહિતાંગ” મંગલની સંગ્રા છે એમ ઉપર કહી ગયા. વળી ક્ષત્રિયચંદ્રની

“ચંદ્રો રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપમ્” (પ્રથમ નો રકતરૂપ છે તેનો આશ્રય પહોં છે) અર્થિનું રોહિતરૂપ સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યેક અહના વર્ણનું વર્ણન કરતાં શ્રીવૃહજ્ઞાતકમાં દ્વિ-તીય અધ્યાયના આરંભા શ્લોકમાં મંગલનું વસ્ત્ર અમિદત છે અર્થાત્ મંગલના વસ્ત્રનો એક દેશ અમિદત છે એનું વચન અવશ્ય કરાય છે. મંગલના પ્રાધાન્યસમયે પુરુષનું શરીર ઇશિત તમ રહે છે અને પરાક્રમમાં વૃદ્ધિ થાય છે. રત્નેશુભ્ય સંચતિપ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી સંસારપ્રવૃત્તિમુચક થણા પ્રસંગમાં તદાશ્રિત રક્ત વર્ણનો ધણો ઉપયોગ બોવામાં આવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સમગ્ર કુટુંબી અબીદ યોગ્ય પદાર્થોની ચપાસકિત પ્રાપ્તિ કરવી એ તે આશ્રમને સેવનારા સમસ્ત પુરુષોનો ધર્મ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રત્નેશુભ્ય પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટીકૃત થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ યજ્ઞ રક્ત પદાર્થોનો ઉપયોગ શાસ્ત્રથી વિદિત કરવામાં આવે છે. લલારે કુંકુમચાંદલાવિનાની તથા તાંબુલરાગવિનાના અધરવાળા સ્ત્રી-ઉપર શાસ્ત્ર ધિક્કારવચનો લખે છે. ગૃહસ્થાશ્રમને સેવનારા પુરુષો પ્રાયશઃ રક્ત પાધ-રીનું જ ધારણ કરે છે. કુંકુમ, કંચુબો, તથા (રક્તવર્ણની) કંચુકીઉપર સ્ત્રીઓતિનો સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. શ્રીમદ્ગદ્ગાસકિતની કિશોરાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં બગવાન શંકર પણ લલ્લાદેકારમીર (લલાટમાં કુંકુમની આડ) એ વિશેષણનો શાસ્ત્રીય પ્રયોગ કરે છે. વિવાહવિધિમાં પણ નાગાછડી તથા મદનદલ (મીઠળ) વિગેરે રક્ત પદાર્થનું વિધાન કર્યું છે. વિશ્વમોહક પુવાવસ્થાના અધિપતિ કામદેવનાં પંચમાથુમાં અશોક, અરવિંદ તથા નવમણિકા એ ત્રણ ખાણો રક્ત જ હોય છે. કામશાસ્ત્રમાં પણ તાંબૂલ, મદિરા, કુંકુમ, વિગેરે અનેક રક્ત પદાર્થોનો ઉપયોગ સૂચવ્યો છે. સુંદર સ્ત્રીના અધરને રક્તખિંબકુલની ઉપમા કવિઓ આપે છે. (ઉદાહરણ તન્વી રૂપામા શિલ્પરિદાના પદ્યવિંવાચરૌષ્ઠી મેઘદૂત) તેમ જ રક્ત પાટલ (ગુલાબ) ને પણ પ્રત્યેક પ્રમ્ન કામોદીપક માને છે. રક્ત વર્ણ આકર્ષક હોવાથી મંત્રશાસ્ત્રમાં પણ વશીકરણના પ્રયોગોમાં મન્ત્રિશરિરાદિ રક્ત પદ-ાર્થનું વિધાન કર્યું છે. રત્નેશુભ્ય પુરુષનાં નેત્ર પ્રાપ્તઃ વિશેષ રક્ત રહે છે. અને જે પુરુષનાં એક ધણું અર્ધ રક્ત રહે છે તે પુરુષકેવલ શાસ્ત્ર બ્યાખ્યાસિતહોય મુકે છે.

આંગ્રસપ્રજાના સંબંધથી આધુનિક કાલમાં ધણાં દૂષિત પદાર્થોનો પ્રચાર બોવામાં આવે છે. તેમાં ‘બ્રેન્ડી’ (Brandy) ‘પોર્ટ’ (Port) ‘શેમપેન’ (Champagne,) ‘ક્લેરેટ’ (Claret) વિગેરે અનેક પ્રકારનાં રક્ત મધ, તથા ચાઇ (Tea) કોફી (Coffee) વિગેરે ધણાં હાદીપક પદાર્થોનો પ્રચાર રત્નેશુભ્યની વૃદ્ધિ કરાંને અનેક બા-તિ હાનિ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી. માટે Tea, Coffee વિગેરેનો નિષ્પ્રયોજન ઉપયોગ સાધકને દૂષિત કરે છે.

રક્ત પદાર્થોના માંગલિક પ્રસંગમાં ઉપયોગ શાસ્ત્રવિદિત છે તે આપણે ઉપર કહી ગયા. શુકની પેઠે “મંગલ” સંબ્દ અહસ્યક છે તથા શુભવાચક પણ છે એટલે એમાં વિશેષ ચમત્કાર નજીક છે.

રક્ત પદાર્થ વારંવાર ભયનું કારણ થઈ પડે છે. કારણ ધણું પુરુષનાં કોષાગ્નિપૂર્ણ નેત્રના દર્શનથી સ્વાભાવિક બીલિતી ઉત્પત્તિ થાય છે. માનુષ્યધિરના સ્વાદવિનાનો વ્યાધ

ધણો ઉન્મત્ત હોતો નથી. વળી ધણો પ્રાણિઓ માત્ર રૂધિરના દર્શનથી અતિ ઉન્માદ-
વસ્થાને પામે છે. અને સિંહાદિ વિકરાલ પ્રાણિઓમાં રૂધિરનો ધણો જીરમો હોવાથી તે
મનમાં રળેશુણી શ્રેષ્ઠ ક્રૂરા બોવામાં આવે છે. હર્ષથી પુરુષનું મુખ પ્રપ્રુલ્લ તેથી રક્ત
રહે છે તેમ શોકાગ્રિથી પણ પુરુષના મુખકપર રક્તમાનાં ચિહ્ન બોવામાં આવે છે.
“રન્સ્વક્ષા” એ શબ્દવાચ્ય અર્થ પણ પ્રકૃત વિષયનું ઉદાહરણ છે.

હરિત (લીલા) વર્ણુ પણ રન્સ્વક્ષ ગણાય છે. એનો અધિપતિ “શુકતનુન્નિમ”
(પોપટના, જેવા હરિત, વર્ણવાળો) બુધ ગણાયો છે. વૈશ્યમાં રળેશુણું પ્રાધાન્ય હોય
છે તથા તમેશુણી ગાણતા હોય છે. વૈશ્યપ્રજનો અધિપતિ બુધ મનાય છે. વૈશ્ય
પ્રજનો વૈખરીવ્યાપાર અતિ પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ વૈશ્યપ્રજમાં વાર્ષપટુતાની પ્રતીતિ સ-
વને રાત છે. તેમનો અધિપતિ પણ વાણીમાં ધણો કુશલ ગણાય છે. શ્રીમામિનીભૂષણ માં
સુપ્રસિદ્ધ, વૈશ્યજાતિમાં ધણે અંશે પ્રસરેલી “બ્રાહ્મકુંદદાસ” ની વાણી તથા તેમના અધિ-
પતિ ચંદ્રપુત્ર (બુધ) ની સ્ખલન્ટી (બોખડી) વાણીમાં કશે ભેદ નથી.

હવે અતિમ અર્થાત્ કૃષ્ણ વર્ણુવિષે નીચે પ્રમાણે સંશોધન વિચાર કરીએ. શ્રી.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શવો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘમૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥ ભગવગી ૦૧૮અ

અર્થાત્ ગાદ્યપણું, અવિવેક, અનમ્રતા, શક્ય, પરાપમાન, આલસ્ય, ખેદ; તથા
દીર્ઘમૂત્રિપણું એ ધર્મો તમેશુણુચ્ચક છે. શદ્રમાં તમેશુણું પ્રાધાન્ય હોય છે, અને તે-
મનો વર્ણુ પણ કૃષ્ણ હોય છે. જુદજનતકમાં પ્રેમ્યઃ સદ્ગત્તાંશુજઃ (અર્થઃ—શનિ શ્રેષ્ઠ
અથવા નોકર છે) તથા માસ્કરિઃ કૃષ્ણદેહઃ (અર્થઃ—ભાસ્કર અર્થાત્ સૂર્યનો પુત્ર
શનિનો વર્ણુ કૃષ્ણ છે) એ વચનદ્વયથી કૃષ્ણવર્ણુ તથા તમેશુણુનો ગાઢ સંબંધ બહાર
આવે છે. વળી શનિપ્રધાન જન્મકુંડલીનાળા પુરુષનો વર્ણુ પણ શનિવત્ કૃષ્ણ હોય છે.
તમેશુણુ “સર્વથી કનિષ્ઠ હોવાથી સર્વથી અધમ ધાતુ. લોહ, તેનું સ્વાભાવિક શનિને અર્પણ
છે. અપ્રીતિ, સંકોચ, ભીતિ, સંભોહ, શોક, વિગેરે અનેક શક્તિઓ તમેશુણુથી આવિર્ભાવ
યાય છે. અતિ કૃષ્ણવર્ણુવાળા મનુષ્યના દર્શનથી અપ્રીતિનો ઉદ્ભવ સ્વાભાવિક યાય છે એ
વિષે પ્રથમ લખ્યું છે. શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના અશાપતાર શ્રીકૃષ્ણરામોદિનાં તનુ યદ્યપિ
ધનસ્થામ વર્ણુનાં હતાં તદપિ તેઓ પ્રેક્ષકોનાં હૃદયમાં અપ્રીતિનાં અંકુરો ઉદય ન કરતાં
હૃદયમાં અપ્રીતિમ રોહોદ્ય કરે એવાં ત્રિભુવનમોહક હતાં એ વિશેષદર્શનથી કાઠને
પ્રકૃત કૃષ્ણ વર્ણુના વિચારમાં શંકા યાય તો તેનો પરિહાર નીચેનાં સંક્ષિપ્ત વચનોથી ધર્મો
ધટે છે. પ્રકૃતિ શુદ્ધસત્તા અને મલિનસત્તા એમ ઉભય પ્રકારની છે. અને એ નિયમથી
પ્રકૃતિનાં શુભચયના દ્વિધા ભેદ પાડવા ધટે છે. પ્રાકૃત જીવેનું ઉપાદાન કારણ મલિનસત્તા
પ્રકૃતિ છે પરંતુ શ્રીવિષ્ણુ આદિ. ઈશકોટિ તથા દેવકોટિનો આવિર્ભાવ, શુદ્ધસત્તા પ્રકૃ

તિમંથી થાય છે. ત્યાં મહિનસત્ત્વા પ્રકૃતિનો તમોગુણ સર્વનિહત છે. તેથી મહિનસત્ત્વા પ્રકૃતિનો રજોગુણ શુદ્ધતર એ એણિથી શુદ્ધસત્ત્વા પ્રકૃતિનું, સાર્વિક દ્રવ્ય સર્વોદ્ધત છે એમ નિશ્ચય થાય છે. એથી મહિનસત્ત્વાના સાર્વિક દ્રવ્યકરતાં શુદ્ધ સત્ત્વાનું, તામસ દ્રવ્ય, અધિક શુદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમાંથી હૃદય પામેલાં જીવતનુઓથી ઉત્પન્ન થતાં શુદ્ધ દ્રવ્યમાંથી આવિર્ભાવ પામેલાં તનુઓ કૃષ્ણ વર્ણનાં હોવા છતાં એક હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, અને શીવિષ્ણુ ભંગાત્મનાં સીમાતનુઓ તો શુદ્ધસત્ત્વાનાં તામસ દ્રવ્યમાંથી પણ શુદ્ધ તામસનાં, તથા મહિનસત્ત્વાના શુદ્ધસત્ત્વાનાં અંતઃપ્રકાશરૂપિત હોવાથી જગત્-મનોહર હોય એ સંભવિત છે.

અતિ કૃષ્ણવર્ણવાળા પદાર્થોના દર્શનથી ધણી વાર ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગાઢ અંધકારવાળી રાત્રિમાં ધણી વીરપુરુષ પણ જયથી પ્રજ્ઞે છે. આ સ્થિતિયુગ્મ : 'તમસ' શબ્દના અર્થદ્રવ્ય [(૧) અજ્ઞાન, અંધાર તામસ દ્રવ્ય (૨) અધકાર)] ની વચ્ચેનો દુર્લભ સંબંધ આપણાં તત્ત્વવિદ્ પૂરંજોનાં યોગ્ય તથા સંજ્ઞાસંગ્રાહ આપવામાં આતુર્યને મુશ્કેલી છે. વળી જૂતપિશાબાદિનાં તનુઓ જે કૃષ્ણ વર્ણની પરકાશ છે તેના દર્શનથી અંધવા તો વર્ણનથી કેટલા બધાં સરાક્ત પુરુષો યરયરે છે ! કૃષ્ણ વર્ણ વળી શોકસમયક પણ મથામ છે. નિકટ સંબંધિના મરણપ્રસંગે શિરોવસ્ત્ર (પાપડી) કૃષ્ણ વર્ણનું ધારણ કરવામાં આવે છે. શોકસમયે ગાઢ અજ્ઞાનરાત્રિ તામસ દ્રવ્ય જ રહ્યું છે. દરેક પ્રભ શોકસમયે કૃષ્ણવર્ણનાં વસ્ત્રને સ્વભાવથી સંભાન આપે છે. આંજલપ્રભ પણ કેટલાંક કૃષ્ણ વર્ણનાં વસ્ત્રને 'શોકપિશુન' ગણે છે. Cypress (સાઇપ્રેસ) નામનું વૃક્ષ મરણચુક છે તથા Willow (વીલો) નામનું વૃક્ષ વિપાદચુક છે ઈલાદિ અનેક કથનાઓ આંજલકવિમાં જોવામાં આવે છે. ગુર્જર ભાષામાં પણ એ પ્રકારનાં અનેક અર્થગર્ભ વચનો આપણે પ્રતિદિન શ્રવણ કરીએ છીએ. "આનું કાળું મોં ચુનું" "કપાળમાં કાળી દીશી" એ વિગેરે ધણાં તત્ત્વસૂચક વચનોથી આપણે અવગત છીએ. "અમુક પુરુષ કાળો બહુક છે" એ વાક્યના શ્રવણથી જ તે પુરુષના અંતઃગત વિષે આપણને નીચ અભિપ્રાય આવે છે.

કૃષ્ણ વર્ણુ આસપાસનાં દ્રવ્યોના સંસ્કાર પ્રતિબિંબીત કરવામાં તેમ જ સ્વસંસ્કાર આપવામાં આવે છે. એક શુક્લ વર્ણનો જોલો તથા અન્ય કૃષ્ણ વર્ણનો જોલો એ ગોલકદ્રવ્ય વચ્ચે જે કોઈ ઉષ્ણ પદાર્થ મુકીએ તો શુક્લ ગોલકમાં કૃષ્ણ ગોલકકરતાં અધિક ઉષ્ણતા પ્રતીત થતે. (Black colour is a bad absorber and therefore a bad radiator). કૃષ્ણ વર્ણના આંશલાદિ પ્રાણિઓને દૃષ્ટિદોષથી દાનિ થવાનો ધણી અલ્પ સંભવ છે. એ જ નિયમથી બાજકને કહે કૃષ્ણ વર્ણનું મૂત તથા બાજરબટું વિગેરે કૃષ્ણ પદાર્થો બાંધવામાં આવે છે. તેમનાં કન્ઝલને ઉપયોગ પણ દૃષ્ટિદોષનિવારણને અર્થ છે. તેમ જ કોઈ નિમિત્તથી કૃષ્ણ વર્ણના પદાર્થમાં અન્ય સંસ્કાર પ્રવેશ કરે તો તે સંસ્કારની ઝડ નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી કેમકે ઉપર કલા પ્રમાણે કૃષ્ણ પદાર્થો સ્વસંસ્કાર બાદ

પદાર્થને આપવામાં અસમર્થ છે. હવે પુરૂષના શરીરમાં સહચી કૃષ્ણ પદાર્થ કેસલેમ દેવાથી જે પદાર્થમાં જે કોઈ દુષ્ટ સંસ્કારનો પ્રવેશ થયો હોય તો તે સંસ્કાર યોગ્ય સાધનના સેવનપર્યંત તે પુરૂષને પીડ્યાં કરે છે. માટે તે દુષ્ટ સંસ્કારની નિવૃત્તિઅર્થે શાસ્ત્રકારોએ કેસલેરનું વિધાન કર્યું છે. વળી મણા નિકટ સંબંધિના મરણસમયે પંચકેશનું મુગ્ધ શોકસંસ્કારને નિવૃત્ત કરે છે.

કૃષ્ણ વર્ણ અશુભસૂચક હોવાથી શ્રદ્ધાદિ પદાર્થોને રંગવામાં તેનો ઉપયોગ આપવો નથી. કૃષ્ણ વર્ણવાળા કાકાવિગેરે પક્ષિનો મૃદપ્રવેશ અનિષ્ઠસૂચક મનાય છે.

અંતમાં ઉપર કહેલા તથા વર્ણનું છિન્નમિત્ર વિવેચન અતુચિત લાગશે નહિ એવી આશા છે. ત્યાં,

(૧) સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહોને જે સર્વજ્ઞ પુષ્પના અંબુજથી સંગૃહીત કરવામાં આવે તે તે અધિક ફલ આપે છે.

(૨) પ્રત્યેક ગ્રહની મુદ્રા સ્વવર્ણને અનુસરે છે તેમાં શુક્રની પીતવર્ણના પાષાણની, મંગલની માણિક્યની, બુધની નીલમણિની (લીલમની), શુક્રની હીરકની, શનિની કૃષ્ણ વર્ણની, રવિની તામ્રવર્ણની અને ચંદ્રની ગાર વર્ણની એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ મુદ્રાનું શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે.

(૩) યુવાવસ્થામાં રક્ત વસ્ત્ર (પાથડી વિગેરે) ધારણ કરવાની આશા છે તથા ઈશ્વરાતુસંધાનને યોગ્ય વાર્ધક્યાવસ્થામાં સંતરસૂચક ગૌર વર્ણનાં વસ્ત્રનું ધારણ કરવું એ આશા છે.

(૪) સત્ત્વાધિપતિ શ્રીશંકર ભગવાનનું તત્ત્વ ગૌર વર્ણનું, રાજસાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણનું તત્ત્વ રક્તવર્ણનું તથા તામસાધિપતિ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું તત્ત્વ કૃષ્ણ વર્ણનું યોગિઓ અનુભવે છે. આ વિવરસંબંધી વિશેષ જ્ઞાનની ક્ષણવાળા વાંચનારે શ્રીમુરેશચરિત્રમાં અંતિમ સ્તોત્ર આપ્યાન વાંચવું.

(૫) ગ્રહના દુષ્ટત્વપ્રસંગે સર્વજ્ઞ પદાર્થની દાનિ થાય છે અને અતુકત્વપ્રસંગે સર્વજ્ઞ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સૂર્યની અતુકૃષ્ણતાએ તામ્રની, શુક્રની અતુકૃષ્ણતાએ મુગ્ધવર્ણની એ પ્રમાણે.)

(૬) “યત્કૃષ્ણં તદ્દન્નસ્ય” અર્થાત્ કૃષ્ણરૂપ તે અતનું અર્થાત્ પૃથ્વીદ્રવ્યનું છે એ ઐત વચનથી પૃથ્વીનું કૃષ્ણત્વ નિર્ણય થાય છે. કૃષ્ણત્વ તામસગુણનું લક્ષણ છે તેથી પૃથ્વીમાં તામસ સંસ્કાર વિશેષ કરીને રહે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ પૃથ્વીદ્રવ્ય પ્રત્યેક પુરૂષના પાદથી તે જનનુકૂળી રહે છે. માટે “પાંડવગ્ગ સો અકર્મા” એ કહેવત સિદ્ધ થાય છે, કેમકે દીર્ઘ પાદવાળા મનુષ્યમાં (Longshanks) પૃથ્વીદ્રવ્યનો અર્થાત્ તામસ દ્રવ્યનો વિશેષ હોય છે. મૂર્ધપ્રદેશ અતિ સૂક્ષ્મ આકાશનું સ્થાન છે અને આકાશદ્રવ્યની અભિગ્રહિ અત્યંત ઇષ્ટ છે માટે “શિર ગ્ગ સો સકર્મા” એ પ્રસિદ્ધ કહેવત પણ નિષ્પન્ન થાય છે. કારણ કે મોટા શીર્ષવાળા મનુષ્યમાં પ્રાપ્ત આકાશદ્રવ્યનું આધિક્ય સંભવે છે.

(૭) આ શુક્રારક્તાદિ પંચ વાતપિત્ત અને કફ એ ત્રિદોષના દોન, મિથ્યો અને અનિમિત્ત યોગસંભવે, તે તે દોષોની યોગનિવૃત્તિય ચમત્કારયા કરનામાં તથા તે તે દોષો-

ની વિષમતા ન' થવા દેવામાં સાહાયક છે એ વૈદ્યકશાસ્ત્રે વસ્ત્રધારણમાં વિધાન કરેલા નિયમોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં રક્ત વર્ણુનાં વસ્ત્ર પણ તથા કફને હરનાર હોવાથી શીતકાલમાં, કાષાય વસ્ત્ર પિત્તને હણનાર હોવાથી ઉષ્ણકાલમાં અને શુભ્રવસ્ત્ર શીતઆતપનાં નિવારક તથા સમશીતોષ્ણ હોવાથી ત્રિવૃક્કાલમાં પરિધાન કરવાં એ હિતકર ગણાયું છે. વર્ણ નિર્મલ અને નવીન વસ્ત્ર કૌતિપ્રદ, કામોદીપક, આયુર્વર્ધક, સૌંદર્ય તથા આનંદને વધારનારાં, ત્વચાને હિતકર, સર્વેને વશ કરનાર, અને રચિગનક છે. એમ, વર્ણના તત્ત્વને જાણનાર વિદ્વાને વર્ણ ગયા છે.

અત્રસ્તની તત્ત્વવિત્ પુરૂષોં જ્યેમ વર્ણુનો વિધિપૂર્વક કરેલો ઉપયોગ વ્યાધિની નિવૃત્તિમાં તથા રોગોની સમઅવસ્થા રક્ષામાં હેતુભૂત મણે છે તેમ પાશ્ચિમાત્મ તત્ત્વશાષ્ટકાએ પણ વ્યાધિનિવૃત્તિમાં વર્ણુના વિવિધ પ્રયોગ કરી તેના શુભાવશુભનો અનુભવ કર્યો છે. અને વૈદ્યવિદ્યાની તે ભૂમિમાં આજપર્યંત પ્રચલિત વિવિધ + પદ્ધતિઓમાં, વર્ણુથી વ્યાધિ નિવૃત્ત કરવાની પદ્ધતિને Chromopathy મામ આપીને તેના વિવિધ નિયમો સ્થાપ્યા છે.

(૮) 'વર્ણુ' શબ્દથી વાણીરયાનથી થતા વિવિધ ભાવસમૂહ ઉચ્ચાર અર્થાત 'વૈષ્ણરી'

૧ કીશેયીર્ણક વસ્ત્રં ચ રક્તવસ્ત્રન્તયૈવ ચ
વાતશ્લેષ્મ હરન્તત્તુ શીતકાલે વિધારયેત્ ॥૧॥

* મેઘ્યં મુશીતમ્પિત્તપ્રં કપાયં વસ્ત્ર મુચ્યતે
તદ્ધારયે દુષ્ણકાલે તત્રાપિ હવુશસ્યતે ॥૨॥

† શૂક્લન્તુ શુભદં વસ્ત્રં શીતાતપ નિવારણમ્
ન ચોષાન્ન ચ વા શીતન્તત્તુ વર્ષાસુ ધારયેત્ ॥૩॥

* યશસ્યહ્વામ્ય માયુષ્યં શ્રીમદાનન્દવર્દ્ધનમ્
ત્વચ્યં વશીકરં રુચ્યં નવનિર્મલ મમ્બરમ્ ॥૪॥

અર્થ—રેશમી વસ્ત્ર, ઉનનાં વસ્ત્ર, અને રક્તવર્ણુનાં વસ્ત્ર, વાયુ તથા કફને હરનાર છે, માટે શીતકાલમાં એવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં જોઈએ. ૧

કાષાયવસ્ત્ર પવિત્ર છે, ટાટાં છે અને પિત્ત છે, તેથી કરીમે ઉષ્ણકાલમાં એવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં. તેમાં પણ જીણાં અને હલકાં વસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ છે. ૨

શુક્લ વસ્ત્ર શુભદાતા છે. શીત તથા આ તપતું નિવારણ કરનારાં છે, અને ઉષ્ણ નથી તેમ શીત, પણ નથી માટે વર્ષાઋતુમાં એવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરવાં. ૩

નિર્મલ અને નવાં વસ્ત્ર યશ આપે છે, કામને પ્રદીપ્ત કરે છે, આયુષ્યને વધારે છે, શોભાયુક્ત હોય છે, આનંદ વધારે છે, ત્વચાને હિતકારી છે, અનુષ્ણને વશ કરનાર છે અને રચિ ઉપજાવનાર છે. ૪

જેની કે Allopathy, Homoeopathy, Electro-homoeopathy, Terra pathy, Curapathy વિગેરે.

એ અર્થનું વહન થાય છે, અને એ અર્થનો તથા વર્ણુશબ્દના સામાન્ય અર્થનો નીચે પ્રમાણે સરલરૂપ સંગ્રહ છે. ત્યાં સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જણાતાં પૃથ્વીઆપદિ સ્થૂલ જૂનો આકાશદિ સૂક્ષ્મ ભૂતનાં કાર્ય હોવાથી પૃથ્વીઆદિમાં રહેલા સ્થૂલ રંગો સૂક્ષ્મ રૂપે આકાશદિ કારણમાં હોવા સંભવે છે, અને તત્ત્વની સ્થૂલ રૂપે તથા સૂક્ષ્મ રૂપે પારસ્પર્ય કરનાર સાધકો આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના સૂક્ષ્મ વર્ણો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી બલવત્તર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરામર્શાવત્ અનુભવે છે. આમ હોવાથી 'શબ્દ' સૂક્ષ્મ વર્ણાત્મક અર્થાત્ રંગયુક્ત હોય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. તેજના અમુક પ્રકારના નીચ સામર્થ્યવાળા પુરુષો, મનુષ્યોના વદનમાંથી નિઃકળતા આ શબ્દસમૂહને વિવિધ વર્ણુથી 'વેદિત થયેલા પ્રસન્ન જુએ છે. રાત્રપ્રધાન અંતઃકરણની સ્થિતિસમયે મનુષ્યમુખમાંથી નિકળતા આ શબ્દો મનોહારી, શુભ અને દિવ્ય વર્ણુવાળા હોય છે, રજઃપ્રધાન સ્થિતિસમયે વદનમાંથી વહેતા એ શબ્દો મિત્રવિનિ-
ત વર્ણુવાળા હોય છે, અને તમસપ્રધાન દશાકાલે મુખમાંથી નિસરતા એ શબ્દો ક્રોધાનુ-
વાળા, ભયને ઉપગમવતા અને ક્રોધ ક્રોધ પ્રસંગે ખીભત્સ આકૃતિવાળા હોય છે. અંતર-
માં કપટભાવવાળા તથા બદારથી મુદ્દુ વચ્ચન વદનારા મનુષ્યોનાં અંતઃકરણમાં દિષ્ટાં બ્યા-
પાર વર્તેતો હોવાથી તેમના વડે ઉચ્ચરાએલા શબ્દો ઉભય વર્ણુવાળા અર્થાત્ અર્થશૂન્ય
અને અર્થશૂન્ય હોય છે અને તેથી કરીને પૂર્વોક્ત વિશદાણુ-શક્તિવાળા પુરુષો વક્તાના
અંતઃકરણની તેની વાણીમાત્રથી યથાર્થ પરિણા કરી શકે છે.

॥ ૐ શુભંભવતુ ॥

॥ તોટક ॥

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૧૮ થી)

નપરસ્પરમગ્નિગુણોઽગ્નિગતોવિપયત્વમુપૈતિકદાહિદપિ ।

નહિવહનિરપિસ્વગુણસ્વગતંવિપયીકુરુતેસ્વગુણેનભુવિ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ—અગ્નિવિશે રહેનાર તેના ગુણો કદાપિ પરસ્પરને વિષય કરતા નથી તેમ જ આ લોકમાં વહન પોતે પોતાના એક ગુણવડે પોતાને વિશે રહેનાર અન્ય ગુણને વિષય કરતો નથી.

ટીકા—ગયા શ્લોકમાં જે ત્યાજ બતાવ્યો તેને પ્રતિષ્ઠિત કરવા સાર મંથન ઉદા-
રણ આપે છે. અગ્નિવિશે મુખ્ય એ ગુણ છે, એક ઉષ્ણતારૂપ ગુણ તથા ખીન્ને પ્રકારના
ગુણ. એ બંને ગુણો અન્યોન્યને વિષય કરતા નથી એટલે એકબીજાને લક્ષી શક્તા નથી.
યજ્ઞી અગ્નિ પોતે પ્રકાશરૂપ ગુણવડે ઉષ્ણ ગુણને પ્રકાશિત કરતો નથી. તેથી ગુણી ગુણો
ગાનવિષય નથી અને ગુણ ગુણીને વેદ નથી. દાષ્ટાન્તિકમાં પણ તેમ જ હેતુ પદે એ-
ટલે આત્મા અદકારને ન જાણે અને અદકાર આત્માને ન જાણે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી
એ વાત બાધિત છે. તેથી અદકાર આત્માનો ગુણ નથી.

કણપુગ્યમચીરુપદાત્મગુણં ગુણપુગમાનિત્યમનાત્મગુણમ્ ।

અનપેવદિશાસનિરાકિયતાં નદિનિત્યમાનસગુણેન ગુણિ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થઃ—અનાત્મ બુદ્ધિના જે અનિત્ય ગુણસમૂહને કહ્યાં મુનિએ આત્માના ગુણનરીકે કહ્યા, તે ઉપર બતાવી તે જ રીતિએ નિરાકરણ થવા દે. વિશેષમાં અનિત્ય ગુણવડે નિત્ય વસ્તુ ગુણિ થતી નથી.

ટીકા—અદંકારને આત્માને ગુણ ન ગણવે, કેમકે તેમ થવાથી અદંકાર આત્માનો જ્ઞાનવિષય થાય નહિ. “હવે આ પ્રસંગમાં આવી પડેલા બેદવાદીના મતનું ખંડન અંધકાર કરે છે. “સિદ્ધાન્તીએ આત્માનું વાસ્તવિક નિર્ગુણત્વ સ્થાપવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વૈશેષિકશાસ્ત્રપ્રણેતા કહ્યાં મુનિ આત્માને ગુણી ધારે છે”—આ પ્રદાર્શી આશંકા ઉત્પન્ન કરી તેનું પ્રત્યુત્તર પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આપેલું.

પદ્મગ્રંથમાં વૈશેષિક દર્શન પ્રથમ ગણાય છે. તે દર્શનના સૂત્રના પ્રણેતા કહ્યાં મુનિ થઈ ગયા છે. કહ્યાં મુનિ સમ પદાપથી જગત્પતી સ્થિતિ કહે છે. તે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ છે. તેમાં ગુણની સંખ્યા ૨૪ છે. જે કે સૂત્રકાર (વૈશ્વં ૧-૧-૬) તો સોળ ગુણ બતાવે છે, તો પણ વૈશેષિક મતાનુસારીઓ ખીજા આઠ ગુણ ઉમેરે છે. મૂળ શાસ્ત્રકાર—બુદ્ધિ, ઈચ્છા દેય, પ્રયત્ન, ધર્મ અને અધર્મ એટલાને આત્માના વિશેષ ગુણ તરીકે માને છે. ન્યાયશાસ્ત્ર પણ આ પક્ષનો અંગીકાર કરે છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શનમાં બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનો અપર પદાય છે. સિદ્ધાન્તમાં તો એ અંતઃકરણીય જ્ઞાનરૂપે ગણાય છે. તેથી અનાત્મા છે. જ્ઞાન—બુદ્ધિ—આત્માનો ગુણ છે; અને તેને અનુસારે નિત્ય જ્ઞાનવાનું ઈશ્વર છે, તથા અનિત્ય જ્ઞાનવાનું જગત્મા છે, એવી કલ્પના ન્યાયવાદીઓએ કરી છે. સિદ્ધાન્તપક્ષમાં તો જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. જેમ જીજ્ઞાતા અજિનું સ્વરૂપ છે તેમ—વિજ્ઞાનમાનન્દંબ્રહ્મ.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપરોક્તી પૂર્વ પક્ષીનું મત છે. તે વાસ્તવિક નથી. કારણ કે આત્માને બુદ્ધિ છતાં વિગેરે ગુણથી ગુણી ગણીએ તો અદંકારપ્રકરણમાં ને, દોષ આગ્યો તે દોષ ઉપજ થાય. એટલે બુદ્ધિ વિગેરે આત્માના દરજ્જા થાય નહિ, જે વાત પ્રસક્ત પ્રમાણથી બાધિત છે. અન્ય હેતુથી પણ આત્માનું સગુણ સ્વરૂપ નથી. તે હવે સિદ્ધ કરે છે. અતુમાનપ્રયોગ નીચે પ્રમાણે પ્રવર્તે છે—

આત્મા નિર્ગુણ છે; નિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણથી ગુણિ થતી નથી.

જે જે નિર્ગુણ નથી તે તે અનિત્ય ગુણથી ગુણિ થાય છે; જેમ પટ વિગેરે.

આત્મા સેવો નથી.

તેથી તે નિર્ગુણ છે.

જેમ અનિત્ય ગુણ એટલે કેવો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, ત્યાં સુધી દ્રવ્ય રહે ત્યાં સુધી તદ્દગત ગુણ પણ રહે. જેમ પટગત શૂઘ્રત્વ આગ્રેવતા નાશથી નાશને પામે છે, એટલે શૂઘ્રત્વ એ અનિત્ય ગુણ છે. ન્યાયવાદી જેમ કહે કે આત્મા નિત્ય છે તેથી તદ્દગત બુદ્ધિ આદિ ગુણ પણ નિત્ય છે, એટલે અનિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણથી ગુણિ થતી

નથી” એવો હેતુ ઘટે નહિ. પરંતુ આ તકરાર વિચારપુરસ્કર નથી, કેમકે ઉભય વાદી આત્માનો મોક્ષ સ્વીકારેછે. તેથી મોક્ષકાલે આત્માના ઇચ્છાદિ ગુણો નષ્ટ થવા જ જોઈએ, એટલે તે અનિત્ય જ ઠરે. નિત્ય ગણવામાં અનિત્યોક્ષ પ્રસંગ આવી પડે, જે ઉભય પક્ષને આજ નથી. બીજી વાત સક્ષમાં એ લેવાની કે આત્માનો વાસ્તવિક બંધ મોક્ષ થતા પહેલાં હોયછે એમ ન્યાયવાદીઓ માનેછે. સિદ્ધાન્તમાં તો તે આધ્યાસિકછે એટલે મોક્ષ વસ્તુતઃ સર્વથા સિદ્ધ જ છે. પૂર્વ પક્ષે મોક્ષમાં અનિત્ય દોષ ઘટે, સિદ્ધાન્તમાં તેમ બને નહિં.

હવે પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીના હેતુને ખોટા ઠગવવા એમ પ્રતિપક્ષ હેતુ લાવે કે અનિત્ય ગુણથી નિત્ય વસ્તુ ગુણી થાયછે, જેમ આકાશ. આ હેતુ શ્રુતિપ્રમાણથી જ્ઞાપિતછે એટલે અંધકારનો પૂર્વ હેતુ અબ્યાપિત છે અને તેથી અનુમાન પણ યથાર્થ— આ અર્થ પ્રતિપાદન કરવા સાર આવતો સ્થોક પ્રવર્તેછે.

વિયતઃપ્રભવંપ્રવદાંતે યતઃ શ્રુતયોવદ્દશઃ સ્વમાનિત્યમતઃ ।

ઉપમાન માનિસગુણં વિયતો નહિનિત્ય મિહાસ્તિકણાદક્રુતે ॥૨૬॥

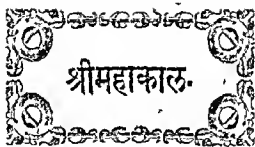
શબ્દાર્થ—શ્રુતિએ વારંવાર આકાશની ઉત્પત્તિ કહેછે, તેથી આકાશ અનિત્યછે. અત્ર કણાદ મુનિના સિદ્ધાન્તમાં આકાશ શિવાય અન્ય અનિત્ય ગુણવાળી નિત્ય વસ્તુ ઉદાહરણ તરીકે રહેતેમ નથી.

ટીકા—નિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણવડે ગુણી થતી નથી— આ સિદ્ધાન્તનો હેતુ જે ગયા સ્થોકમાં યોગ્યે છે તે અયોગ્યછે. કારણ કે શબ્દરૂપ અનિત્ય ગુણવડે આકાશરૂપ નિત્ય વસ્તુ ગુણી છે એમ વૈશેષિકમતાનુસારીઓ માનેછે. ‘કણાદ મુનિ’ના સિદ્ધાન્તમાં નવ દ્રવ્ય કહેવાયછે.— ૧ પૃથ્વી, ૨ જલ, ૩ તેજસ્, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ, ૬ કાલ, ૭ દિશ્ ૮ આત્મા, અને ૯ મનસ્. તેમાં પ્રથમના ચારનાં પરમાણુઓ અને બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો નિત્ય દ્રવ્ય તરીકે ગણાયછે.

પ્રતિવાદીના પ્રતિપક્ષ હેતુની અયોગ્યતા હવે અંધકાર દર્શાવેછે. આકાશ તત્ત્વને ન્યાય વૈશેષિકવાળા નિત્ય ગણેછે તે શ્રુતિથી કેવળ વિરુદ્ધ છે; કારણકે જો તે નિત્ય હોય તો તેની ઉત્પત્તિ દિતૈષિણી શ્રુતિ પ્રબોધે નહિ, અને એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે જોનો આદિ-ઉત્પત્તિ-છે તેનો અંત- નાશ-પણ હોય જ. એટલે આકાશ પ્રથમતો અનિત્ય હ્યું અને તેથી પ્રતિવાદીનો હેતુ પણ અયોગ્ય હ્યો. આકાશાદિ ઉત્પત્તિમાં પ્રમાણભૂત વેદવાક્ય આપ્રકારનાં છે.

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃસંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરપિઃ । અગ્નેરપિઃ । અદ્ભ્યઃપૃથિવી. (તૈત્તિરીયોપાનપદ—અક્ષાનન્દવલ્લિ.)

“તે જ આત્મતત્ત્વમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી તેજ, તેજથી જલ, જલથી પૃથિવી.”

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૪-આપાઢ કૃષ્ણ ૧૪ સં૦ ૧૯૪૮ દર્શન (અંક) ૯.

॥ ॐ શ્રી ॥

જગત્તની અનિત્યતાના નિશ્ચયપૂર્વક જીવોના કર્તવ્યવિપે.

૫૬. મા૩.

મુજન નમ હોડીને ભવું રે, વૃથા શીદ મનમા મુઝાવું. ૨૬.	
જે જન્મ્યું તે જણાવું જાણું, હુ ખ કહો કોણું માણું, મુજન૦	૧
કાણની ચોટ સદા શિર વાગે, ગમે કમ પીવું ને ખાણું, મુજન૦	૨
પ્રતિજ્ઞામા મૃત્યુની મપ્પા, ગણુવા ક્યા ધાવું, વૃથા૦	૩
જ્યાં ત્યાં જન્મમરણ સામણું, નથી ત્રીજું કાઈ ધાવું, વૃથા૦	૪
આયુષ માગી નથી મેળવવું, નથી મૂલ્ય કદી નહાવું, વૃથા૦	૫
પદ્મિષુ તાપ દીએ બીતર, શર—સાને હૃદય છાવું, મુજન૦	૬
વસ્તુવિવેકવિચારથી વીરો, બચથી મુઝાવું, વૃથા૦	૭
અવર જલે હુખથી નથી છુટવું, છે, ધર્મથી છૂટાવું, મુજન૦	૮
દશ દિશ કાળની આણુ જ વર્તે, જઈ ક્યા સંતાવું, વૃથા૦	૯
અવર જલે ચિત શુદ્ધ ન થાવું, જ્ઞાનજલે નહાવું, વૃથા૦	૧૦
ઉત્તમ જન્મ મળ્યો તો તૃપિતને, હરિજન પી પાણું, વૃથા૦	૧૧
મુદત વિચારથી મુક્ત થવું, શીદ—મિથ્યા રીઆણું, વૃથા૦	૧૨
જે જે મળે તે જરૂર જવાણું, કહો શામાં સોજાણું, મુજન૦	૧૩
સારરહિત આ ભવસાગરમાં, છે સાન જ કમાણું, મુજન૦	૧૪
કો કોણું સંજી નથી આત્રે, કાં પ્રેમમાં પૂરાણું, મુજન૦	૧૫
આશાપાશ ધરી જગમાં શીદ,—મિથ્યા મુજાણું, મુજન૦	૧૬
પરવન દ ખમાં વમી હાયાં સુ, અર્થ જ કુલાણું, મુજન૦	૧૭ ૧

મુખઆશા ધરી ત્રિવિધિ તાપથી, ક્યાં લગી તવાતું, મુનનં ૧૮
 યસિંહ પ્રભુપદ કોટિ વિચારથી, ચોખ ગણ્યું રહાતું, વૃથા ૧૯

॥ વેદાન્તસાર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપનાં પૃષ્ઠ દ્વયે થી.)

નિશ્ચય યાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થો રચી હોય છે તે સર્વ કાર્યરૂપ હોય છે. ઘટપટાદિ પદાર્થો સર્વ રચી છે અને કાર્યરૂપ પણ છે, તેથી જ્યાં અનિત્યત્વ આપણને નિઃસંશય સિદ્ધ છે ત્યાં સર્વ રચે રચીત્વ એ તે પદાર્થોનું કાર્યત્વ સૂચન કરનાર લિંગ છે, એ આપણને જણાય છે. તો એ નિયમથી જ્યાં જ્યાં રચીત્વ હોય ત્યાં ત્યાં કાર્યત્વ હોય એમ માનવું ઘટે છે. એ નિયમથી જોતાં સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી વિગેરે સર્વ પદાર્થો રચી હોવાથી કાર્યરૂપ જ હોવા ઘટે છે અને કાર્યરૂપ હોય તો પછી અનિત્ય છે એ તો સુસિદ્ધ છે. તેથી એ રીતે સૂર્ય, ચંદ્રાદિ પદાર્થો પણ અનિત્ય છે એ સંદેહ જાણી શકાય છે. એ જ નિયમથી પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશનાં અણુઓ જેમને મંદાધિકારીમાટે મુખત્વે કરી લખાયેલા ન્યાયશાસ્ત્રમાં આપેલ સિદ્ધિ અણુ હોવાથી પરમાણુ કહ્યા છે છતાં જેમાં પચતન્માત્રા, પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ અનુગત થયેલાં હોવાથી જે વારંવાર રચી છે તે પણ કાર્યરૂપ છે એ સંદેહ સિદ્ધ યાય છે. તેમ જ અન્ય રીતે જોઈએ તો જે જે પદાર્થો પરિચ્છિન્ન પરિમાણવાળા હોય છે તે સર્વ કાર્યરૂપ હોય છે એ આપણને ઘટપટાદિ અસંખ્ય પદાર્થોથી સિદ્ધ યાય છે. એ નિયમથી જોતાં સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, પંચવિધ પરમાણુઓ, તન્માત્રા, બ્રહ્માવિગેરે ત્રિવિધ અદકાર, ક્ષોભ પ્રામેશી પ્રકૃતિરૂપ, મહાનતત્ત્વ, અને સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિરૂપ પ્રધાન એ સર્વ પદાર્થો પરિચ્છિન્ન પરિમાણવાળા હોવાથી અનિત્ય ઠરે છે. અન્ય રીતે જોઈએ તો જે જે પદાર્થ પરિણામી ઉપાદાન કારણ હોય છે જેમદે મૃત્તિકા વિગેરે-અથવા તો જે પદાર્થ એ પરિણામી ઉપાદાન કારણના કાર્યરૂપ હોય છે તે સર્વ કાર્યરૂપ છે અને તેથી અનિત્ય છે. આ નિયમ મૃત્તિકા, તંદુલ વિગેરે કારણોથી તથા ઘટ, પટ વિગેરે કાર્યથી સિદ્ધ યાય છે. એ નિયમથી જોતાં સૂર્ય, ચંદ્રાદિ પદાર્થો, અર્થાત્ પ્રધાનસહિત સર્વ પદાર્થો કાર્યરૂપ છે અને તેથી અનિત્ય છે એ સિદ્ધ યાય છે. આ વિગેરે અનેક હેતુથી તપાસતાં આજો વિશ્વપ્રપંચ અનિત્ય છે એ જ સિદ્ધ યાય છે અને કાર્યત્વનાં લિંગરૂપ રચીત્વ, મર્યાદાવાળું પરિમાણ, તથા પરિણામી ઉપાદાનપણું હોવાથી જે પદાર્થમાં એ લિંગો નહિ હોય તે જ માત્ર નિત્ય ઠરે, અર્થાત્ જે પદાર્થ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, જે અમરોદ પરમતત્ત્વ છે, તથા જે કોઈનું પણ પરિણામી ઉપાદાન નથી તે જ નિત્ય છે. એ પ્રકારનું તત્ત્વ જ બ્રહ્મ કહેવાય છે. શ્રુતિ

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धि ईद्रे रात्मा
 महान्परः।।महत्तः परमव्यक्त मव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित् सा

કાષ્ટા સા પરાંગતિઃ ॥ ધ્વનિચોક્ષરતાં પચ્ચભૂતનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી શબ્દાદિ તન્મા-
ત્રારૂપ અર્થ સૂક્ષ્મ છે, એ તન્માત્રાકરતાં પણ અંતઃકરણ વા મન અધિક સૂક્ષ્મ છે,
અંતઃકરણકરતાં તેના કારણરૂપ ત્રિવિધ અહંકારના આણુઓ અધિક સૂક્ષ્મ છે, એ અહં-
કારકરતાં પણ ક્ષોભ પામેલી માયા અધિક સૂક્ષ્મ છે, તેના કરતાં પણ સામ્યાવસ્થાવાળી
માયા અધિક સૂક્ષ્મ છે. અને એ સામ્યાવસ્થાવાળી માયાકરતાં પણ પુરુષરૂપ અહતત્ત્વ
અધિક સૂક્ષ્મ છે. એ તત્ત્વકરતાં કોઇ પદાર્થ અધિક સૂક્ષ્મ નથી પણ એ જ સર્વથી અધિક
સૂક્ષ્મ હો-ઈત્યાદિ વચનથી અહતત્ત્વને જ નિરતિશય સૂક્ષ્મ કહે છે. તેમ જ પૂર્વે ઉદાહૃત
કરેલી શ્રુતિથી અહત મયંમત છે વિષુ છે ઇત્યાદિથી એ જ અમર્યાદ પરમતત્ત્વ છે એ પણ
સિદ્ધ થાય છે. અને જન્માદ્યસ્યયતઃ દશ્યમાન જગત્તાં જન્મ, સ્થિતિ અને નાશ જો-
નાથી અને જેમાં ધાય છે એ થી બાહ્યમણ સૂત્ર તથા

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિજાયન્તેયેન જાતાનિ જીવન્તિયમ્યન્તિઅભિસંવિશ-
ન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસ્વતદ્વચ્છા ।

જેમાંથી આ સર્વ વિશ્વપ્રપંચ ખડો થાય છે, તથા જેમાં એ સ્થિતિને પામે છે તથા અંતે જેમાં
પુનઃ લયને પામે છે ઇત્યાદિ. શ્રુતિવાક્ય, તથા આ સર્વ જગત્ જેનું ઉપાદાન કારણ હું હું
તે સર્વ મારામાં નથી અને હું એમાં પણ નથી ઇત્યાદિ અર્થનાં યોગિક શ્રી ગીતાવાક્યો
અહતત્ત્વને જ આ વિશ્વપ્રપંચનું વિવર્તઉપાદાન કહી વર્ણુ છે. તેથી અહતત્ત્વ નિરતિશય
સૂક્ષ્મ છે, અમર્યાદ છે, અને કોઇનું પણ પરિણામી ઉપાદાન નથી માટે નિત્ય છે
એ સિદ્ધ થાય છે.

આપ્રમાણે સર્વદ બુદ્ધિથી તથા અદ્વય બુદ્ધિથી નિત્ય વસ્તુ અહત છે અને સર્વ
જગતે અનિત્ય પદાર્થ છે એ સિદ્ધ થાય છે. એ પદાર્થોને જેમ છે તેમ જાણવા અર્થાત્
એ બનેનું ચતુર્ બેદજ્ઞાન નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક છે. એ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકને કાર્ય-
કારણવિવેક, દૃષ્ટાદશ્યવિવેક, સત્સત્ત્વ વિવેક વિગેરે વિવિધ નામોથી શાસ્ત્રમાં વર્ણુન
કર્યો છે. કાર્યકારણવિવેક પણ આ જ વિવેકનું નામ છે કારણ કે કાર્ય શબ્દથી પ્રકૃતિસદ
સંપૂર્ણ વિશ્વપ્રપંચનું ગ્રહણ કરાય છે અને કારણ શબ્દથી સમગ્ર કાર્યનું જે વિવર્ત ઉપા-
દાન કારણ અહતત્ત્વ તેનું ગ્રહણ થાય છે. એ બેનો વિવેક તે કાર્યકારણનો વિવેક છે
અને તે જ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક છે. તેમજ દૃષ્ટા એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ જે નિર્વિશેષ દ્રવ્ય-
રૂપ અહતત્ત્વ જે બુદ્ધિવૃત્તાના દૃષ્ટારથે અજ્ઞાનદશામાં મનાયું છે તે તથા તેનાથી જણાતું
પ્રધાનથી માંડીને તે અત્યાવશી દ્રવ્યપર્યન્તનું સમગ્ર જગત્ તે દશ્ય છે. એ બેનો બેદનું
જ્ઞાન તે દૃષ્ટાદશ્યવિવેક છે. તેમ જ સંપૂર્ણ જગત્ તેના પરિણામી ઉપાદાનરૂપ પ્રકૃતિ-
સદ્ધિન વાસ્તવે અત્યંત અગ્રીક છે તેથી અસત્ત્વ શબ્દથી ગ્રહણ કરાય છે અને ચિન્માન
નિર્ગુણ અહત સદા સર્વદા એક રૂપમાં જ રહેનાર હોવાથી, સત્પદ્ધથી ગ્રહણ કરાય છે. એ
બેનો વિવેક તે સદ્અસદ વિવેક છે. તેથી એ સર્વ વિવેક પણ નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેકનાં
જ નામ છે, એ રૂપદ દેખાય છે.

આ રીતે આ વાક્યથી વિરાગના સાધનરૂપ નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેકનું સ્વરૂપ, પ્રતિષ્ઠાન કંચુ. તેમાં એ શંકા થાય છે કે અમુક વસ્તુ નિત્ય છે અને અમુક વસ્તુ અનિત્ય છે એ જ્ઞાનથી વિરાગ કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અનિત્ય છે એટલાથી તે વસ્તુ પ્રતિ વિરાગ કેવી રીતે થાય ? એટલું જ નહિ પણ કદાચ એમ માનીએ કે અમુક વસ્તુ અનિત્ય છે એ પ્રકારના જ્ઞાનથી વિરાગ થાય તોપણ તે અનુભવથી ખાંસ છે. જે અનિત્યતાના જ્ઞાનથી વિરાગ થતો હોય તો અથો વાંચનાર અસંખ્ય પુરુષોને વાંચના વારને વિરાગ થવો જોઈએ. પણ તેમ તો છે નહિ. અનેક વર્ષપર્યંત શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં જ મગ્ની રહેલા અસંખ્ય પુરુષો આરટ રાગવાળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અને ત્રીજું તો એ કે એ પ્રકારનો વિવેક કર્તવ્ય જ નથી. કારણ કે અનિત્યતાના જ્ઞાનથી વિરાગ થાય તો શ્રી કૃષ્ણ, રામ વિગેરે લીલાવતારોનાં ભૌતિક તત્ત્વો જેને ખરું જોતાં ઇષ્ટ માન્યો ઘટે છે તેમના પ્રતિ પણ વિરાગ થવાનો અને એ પરિણામ તો સાધકને અનિષ્ટ છે. તેથી કાં તો વિરાગ થવો જ નથી અને કદાચ થતો હોય તોપણ તે અનિષ્ટ યદ્ય પડ્યો સંભવે છે. તેથી વિવેકને સાધનરૂપે ગણવો અયોગ્ય છે.

આ, પણ શંકાનાં ઉત્તર ત્રીજે પ્રમાણે—પ્રથમ જે કંચું કે અમુક પદાર્થ અનિત્ય છે એ જ્ઞાનથી વિરાગ થવો સંભવનો નથી તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રથમ તો અનિત્યત્વ એ પદાર્થગત હોય માનવું ઉપલક્ષ્ય છે. એટલે સાધકે કેવલ અનિત્યતાનું જ્ઞાન જ મેળવવાનું નથી પણ અનિત્યતાની સાથે દૃશ્ય સંપૂર્ણ પદાર્થના અન્ય દોષોનું જ્ઞાન પણ મેળવવાનું છે. તેમાં પ્રધાનપણે એ પદાર્થોની દુઃખરૂપતા જાણવી જોઈએ. ત્યાં વિવેકીને જગત્ દુઃખરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. ત્યાં સર્વે પરવશં દુઃખં સર્વ માત્મવશં સુખં । એતદ્વિદ્યાત્ સમાસેન લક્ષણં મુલદુઃખયોઃ । જે જે પરાંધીન છે તે સર્વ દુઃખ છે તથા જે જે સ્વાધીન છે તે સર્વ સુખ છે, એ સંક્ષેપે કરીને સુખદુઃખનાં લક્ષણ છે એ શ્રી મનુ બગવાનના લક્ષણપ્રમાણે તો વિપ્રસુખ પણ વિપ્રપાદિને અધીન હોવાથી અર્થાત્ ભોક્તાથી અન્ય જે ભોગ્ય તેને અધીન હોવાથી પરાંધીન છે અને તેથી દુઃખતા લક્ષણથી આશ્રાન્ત હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. અને દુઃખ તો સ્પષ્ટ રીતે દુઃખરૂપ જ છે. તેથી એ લક્ષણપ્રમાણે તો સંપૂર્ણ જગત્ દુઃખરૂપ જ છે. તો પણ અનુકૂલ વેદનીય હોય તે સુખ એ લક્ષણ લઈએ ત્યારે પણ જગત્ દુઃખરૂપ જ હશે. અનુકૂલવેદનીય હોય તે સુખ એ લક્ષણ લઈએ ત્યારે જગત્માં સુખમાત્રનો અભાવ છે એમ તો છે જ નહિ. તો પણ જેમ સુવર્ણમાં તૈજસ અંશ અધિક હોવાથી સુવર્ણ તૈજસપદાર્થ મનાય છે તથા પંચીકૃત પંચભૂતોનાં સર્વ કાર્યમાં પાંચે ભૂતો છે તથાપિ પાર્થિવ અણુ વિગેરેના આધિપત્યથી અમુક પાર્થિવ પદાર્થ છે, અમુક આપ્ય છે એમ કહેવાય છે તેમ જગત્માં દુઃખઆદુક્ય હોય તો જગત્ દુઃખરૂપ કહેવાય, અને તેમ તો છે જ. તેમ જ જે જીવને સુખનાં અસંખ્ય સાધનોરૂપ રિયો પ્રાપ્ત હોય છે તેને પણ લગાર દુઃખ આવશ્યકી તે સર્વ વિગેરો સુખ આપી શકતા નથી. અર્થાત્ સુખની અભિજ્ઞાપકરતાં દુઃખપ્રતિનો દ્રેષ જગવાત્ હોવાથી તથા દુઃખનાં કારણો અસં-

પણ હોવાથી કોઈ કોઈ પણ સદા છારને પ્રાપ્ત જ હોય છે. આથી પણ જગત્ દુઃખરૂપ જ છે. સાંખ્ય સૂત્રમાં પણ યથા દુઃખાદ દ્વેષઃ પુરુષસ્ય ન તથા સુખાદભિલાષઃ એ સૂત્રથી એ જ કહ્યું છે કે પુરુષને દુઃખપ્રતિ જોટલા દ્વેષ છે તેટલી સુખપ્રતિ અભિલાષા નથી તેથી સ્વર્ગોદિમાં યદપિ સ્વરૂપ દુઃખ છે તથાપિ તે જલજાન દ્વેષનો વિષય હોવાથી સ્વર્ગોદિ પણ દુઃખરૂપ જ છે. આ કારણથી પણ જગત્ દુઃખરૂપ છે. તેમ જ ઉપર કલા પ્રમાણે જગત્માં દુઃખબાહુલ્ય છે તેથી પણ દુઃખરૂપ છે. જગત્માં દુઃખબાહુલ્ય છે એ વાત થી વિષય પુનાણમાં.

કલત્રમિત્રપુત્રાર્યગૃહસ્થપનાદિકૈઃ ।

ક્રિયતે ન તથા મૂરિ સુતં પુંસાં યથાઽમુત્તમ ॥

સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્ર, ધન વિગેરે પદાર્થોથી જોટલું દુઃખ લોકોને થાય છે તેટલું સુખ યતું નથી ઇત્યાદિ વચનથી પ્રતિપાદન કરી છે, એ વાતની ઉપપત્તિ આ રીતે થાય છે. પ્રથમ તો સંસારમાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ દેખાય છે (૧) પરિણામદુઃખ (૨) તાપદુઃખ અને (૩) સંસ્કારદુઃખ, અર્થાત્ જગત્ના સંપૂર્ણ પદાર્થો આ ત્રિવિધ દુઃખના હેતુરૂપ છે.

ત્યાં પરિણામદુઃખ એટલે પરિણામે થતાં દુઃખ અથવા તો અન્યથાભાવથી યતું દુઃખ. આ પ્રકારની પરિણામદુઃખતા વિષયસુખથી થાય છે. કારણ કે શ્રવણઃ સર્વ જીવોને જ ને વિષયસુખનો અનુભવ થાય છે તે સુખના અનુભવકાળે તે તે સુખમાં રાગાઉત્પન્ન થાય છે અને તે રાગથી આ સુખ સદા સ્થિર રહે, પરન્તુ એનો નાશ ન કરે ઇત્યાદિ સંકલ્પરૂપ માનસ કર્માશય બંધાય છે. તેમ જ એ સુખાનુભવથી દ્વેષ તથા મોહથી યતો કર્માશય પણ બંધાય છે. કારણ કે સુખાનુભવસમયે જ્યેમ તે સુખમાં પ્રધાનપણે રાગ થાય છે તેમ તે જ સમયે એ સુખનો નાશ કરનાર વિષયોઉપર દ્વેષ પણ ગૌણપણે થાય છે. એ દ્વેષથી પણ આ સુખનો બ્રંશ નહિ થાઓ, એ સુખનાં વિધાતક નાશ પામે ઇત્યાદિ સંકલ્પરૂપ માનસ કર્માશય થાય છે. તેમ જ તે દુઃખનાં સાધનોને પરિહાર કરવા જો તે જીવ અસમર્થ હોય છે તો તે જીવમાં એ અશક્તિપ્રયુક્ત મોહ થાય છે તેથી પણ માનસ કર્માશય બંધાય છે. આપણાં વિષયસુખસમયે રાગ, દ્વેષ તથા મોહથી માનસ કર્માશય બંધાય છે. એ સર્વ કર્માશયથી જન્મ, મરણ વિગેરે અનેક મહાદુઃખો જીવને સહન કરવાં પડે છે. જ્યેમ આ પ્રકારનો વિષયસુખભોગથી માનસ કર્માશય બંધાય છે તેમ જ રાગાદિથી તે જીવની તે તે સુખને સ્થિર રાખવા તથા તેના વિરોધી દુઃખસાધનોના પરિહાર કરવા પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિથી પરોપકાર દિસા વિગેરે નાના કુર્મ કરાણે તેથી શરીર કર્માશય પણ બંધાય છે. તેમ જ સુખના સાધનઉપર આશીર્વાદ અને દુઃખોત્પાદકપર શાપ આપવા વિગેરે વાણીની પ્રવૃત્તિ પણ વિષયસુખના ભોગથી થાય છે અને તેથી વાયનિક કર્માશય પણ બંધાય છે. એ શારીર તથા વાયનિક કર્માશય પણ પરિણામે જન્મમરણ વિગેરે અનેક દુઃખોને અવરૂપ આપે છે. એ સર્વ દુઃખો યવાનું કારણ વિષયસુખનો ભોગ જ છે. તેથી વિષયસુખભોગ, સુખના કરતાં અતિગુણ દુઃખને પરિણામે આપનાર છે. તેથી પરિણામદુઃખથી સંબિન્ન છે.

ખીજ રીતે જોઈએ તો જેમ બ્યભિચાર, માંસમદ્વણ, ડિંસા વિગેરે સર્વે તેમાં પ્ર-
વૃત્તિ કરનારને આરંભમાં સુખનું ભાન કરાવે છે તથાપિ અધિક સુખના વિરોધી હોવાથી
એ સર્વ દુઃખરૂપ જ મનાયાં છે અને તેથી વિવેકી પુરુષોથી સુખજેત્રોવાનનામટે નિષિદ્ધ
કરાયાં છે. અથવા તો જેમ વિપશિશ્રિત સ્વાદુ અન્ન આરંભમાં આરવાદન કરનારને સુખ-
જનક ભાસેછે તથાપિ જીવનસુખરૂપ અંતિગદ્ધવાન સુખનું વિરોધી હોવાથી દુઃખરૂપ જ
છે તેમ પારમાર્થિક સુખનું વિઘાતક હોવાથી પણ વિપયસુખ દુઃખરૂપ જ
છે. પારમાર્થિક સુખ એટલે કામનાની અથવા તૃષ્ણાની નિવૃત્તિથી
જે સુખ થાય છે તે. એ સુખ અપાર છે કારણ કે કામનાની નિવૃત્તિથી અપાર સુખની
પ્રાપ્તિ અનેકશઃશાસ્ત્રમાં કહીછે. શ્રી બૃહદ્વલ્લભકાવ્યનિપદમાં આનંદમીમાંસામાં સર્વકો
બ્રહ્મણ આનંદઃ શ્રોત્રિયસ્ય ચાકામહતસ્ય । આવા આ આનંદ મળીને એક બ્રહ્માનો
આનંદ થાય છે તથા તેવો આનંદ અકામ પુરુષનો પણ છે કહવાતિ શ્રુતિ કામનાની નિ-
વૃત્તિથી બ્રહ્માનંદસમ સુખની પ્રાપ્તિ કથન કરેછે. એ પારમાર્થિક સુખરૂપ અપાર સુખની
પ્રાપ્તિનું સાધન કામનાની નિવૃત્તિ છે એ તો સ્પષ્ટ છે. એ સુખનો વિરોધી વિપયસુખ
ભોગછે કારણ કે વિપયસુખના અનુભવથી તે જ કાગે સુત્રાનુશયીરાગઃ એ શ્રી યોગસ-
ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે તે સુખવિષે રાગ થાય છે અર્થાત્ કામના વિવૃદ્ધ થાય
છે. કાંઈ એમ માને કે વિપયસુખના ભોગથી તે વિપયની ધમ્મા શાન્ત થાય પણ કા-
મનાની વૃદ્ધિ નહિ થાય તો તે યોગ્ય નથી કેમકે વિપયની કામનાથી વિપયની પ્રાપ્તિ
પર્યન્ત જે ચિત્તની અશાન્તિથી વિકલ્પતા થાય છે તે જ માત્ર વિપયપ્રાપ્તિસંજ્ઞે
મટે છે તથા ચિત્તની તે ક્ષણે સ્થિરતા યદ્ય સુખનું ભાન કરાવે છે. પણ તે વિપ-
યની કામના તો તે વિપયનું પુનઃ પુનઃ મનન કરવાથી બલવાન જ થતી જાય છે. વિપય
પ્રાપ્તિસમયે તે કામના શાંત થયેલી પ્રતીત થાય છે તથાપિ નિવૃત્ત થતી નથી. પણ
બલવાન યદ્ય સંસ્કારરૂપે રહેછે. કેમકે એમ નહિ હોય તો પુનઃ તે વિપયની પ્રાપ્તિ થવા
ધમ્મા નહિ થવી જોઈએ. તેથી જેમ મનુષ્યનું રહિર બાહ્યે આખું નથી હોતું ત્યાં
સુધી વ્યાધને તેની ધમ્મા થતી નથી તેમ જ્યાંસુધી વિપયભોગ નથી કર્યો ત્યાંસુધી જ
કામના ઉત્પન્ન થતી નથી. પણ જ્યાંથી વિપયસેવનનો આરંભ થયો ત્યાંથી તે કામના
ઉત્પન્ન યદ્ય વિવૃદ્ધ જ થાય છે એ સર્વના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે. શ્રી કપિત્વ ભગવાને પણ
ન ભોગા દ્રાગશાન્તિર્મુનિવત્ત વિપયભોગથી સાંભરિ મુનિ માણક કામનાની નિવૃત્તિ થતી ન-
થી કહ્યાદિ સૂત્રવચનથી તથા શ્રી મનુસ્મૃતિમાં ન જાતુ કામઃ કાદાનામુપભોગેન
શામ્યતિ । હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ધૂય ઇવાં મિવર્ધતે । વિપયનાં ભોગથી કામનાની
નિવૃત્તિ થતી નથી પણ જેમ અગ્નિમાં ઘૂંતાદિનો હોમ કરનાંથી તે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે
તેમ વિપયભોગથી પણ કામનાની વૃદ્ધિ જ થાય છે, કહ્યાદિ વચનથી એ જ અર્થ દૃઢ ક-
ર્યો છે. તેથી સર્વ રીતે એ જ સિદ્ધાંત છે કે વિપયભોગથી કામનાની વૃદ્ધિ થાય છે. અને
કામનાની વૃદ્ધિ પારમાર્થિક સુખનો નાશ કરનાર છે. તેથી વિપયસુખરૂપ ક્ષણિક કુદ્રસુખ

પરિણામે પારમાર્થિક સુખરૂપ અપાર સુખનું વિગ્રહી હોવાથી પણ પરિણામદુઃખથી ગ્રસ્ત છે.

આ જ પ્રસાણે તાપરૂપ દુઃખથી પણ રાગ, દ્વેષ, તથા મોહ ઉપજી માનસ, શારીર અને વાયુનિક કર્માશય બધાય છે. તેથી જગતનું દુઃખ સ્વાતંત્ર્યવશાતે તો દુઃખરૂપ જ છે અને પરિણામે પણ દુઃખરૂપ છે. તેથી જગતના પદાર્થોમાં તાપદુઃખતા પણ છે. અને એ જ રીતે વિવેકસુખ. તથા દુઃખ પોતાના સંસ્કારને ચિત્તમાં પાડે છે જેને વાસના કહે છે. એ વાસના પણ જન્મમરણાદિ દુઃખનો હેતુ હોવાથી દુઃખોત્પાદક જ છે. તેથી જગતમાં સંસ્કારદુઃખતા પણ છે.

આ સંવેદી એ સિદ્ધ થયું કે જગતમાં આ ત્રિવિધ દુઃખ રજાને રજાને છે.

અન્ય રીતે વિચારીએ તો વિવેક માત્ર સુખ કે દુઃખ આપવા સમર્થ નથી પણ જે વિવેચની કામના હોય તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ જીવને સુખ થાય છે. તો એ નિયમથી કામનાની પ્રાપ્તિમાં જ સુખ છે એટલે જ્યારે કામનાના વિવેકો મર્ત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખ અને અપ્રાપ્ત રહે ત્યારે દુઃખ. તો એ પ્રમાણે દરેકને સદૃશ વિચારથી જણાશે કે પ્રાપ્ત વિવેચની સંખ્યાકરતા કામનાની સંખ્યા દરેક અવેદી જીવને અધિક જ હોય છે. તેથી સુખનો દમોશ જ ટોટો હોય છે. ખરું જોતાં આ વિવેકમાં અધિક ચચાની પણ જરૂર નથી કારણ કે દરેક વિચારના માણસની જ્યાંથી પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યાંથી જ તેને દુઃખ તો છે અથવા સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી એ સિદ્ધ છે. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ યદ્ય હોય છે તેને માટે કાંઈ પણ જીવની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ નિયમથી એ વિવેચાભિસુખ જીવને સુખની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો યદ્ય તેની સુખને માટે પ્રવૃત્તિ થતી પડતી નથી; તેમ જ જે દુઃખ દૂર થયું હોય તો દુઃખને દૂર કરવા પ્રવૃત્તિ થતી પડતી નથી. હવે પ્રવૃત્તિ માત્ર આ એ બંધી કદા પણ આશય લેઈને જ થાય છે. તેથી જ્યાંથી પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે ત્યાંથી જ સુખનો અભાવ અથવા દુઃખનો સદ્ભાવ અનુમાનથી સિદ્ધ છે. પ્રવૃત્તિ તો સંપૂર્ણ જીવોની દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી વિવેક જીવને સુખનો અભાવ અથવા દુઃખનો સદ્ભાવ હમેશાં જ હોય છે એ સદૃશ સિદ્ધ થાય છે.

અન્ય રીતે વિચારીએ તો જગતમાં દુઃખરહિત સુખ અસંભવ છે. કારણ કે સુખ અને દુઃખ એ બંને ચિત્તની વૃત્તિઓ છે અર્થાત્ ચિત્તના પરિણામરૂપ છે. ત્યાં ચિત્ત સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું છે અને તેથી યોગબળ પ્રાપ્ત કરી રજસ્ તમસનો અસંત અભિનવ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ચિત્તનો પ્રત્યેક પરિણામ અર્થાત્ વૃત્તિ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણેના પરિણામરૂપ હોવાની. હવે સત્ત્વનો ધર્મ સુખ છે અને રજસ્નો દુઃખ છે. તેથી પ્રત્યેક સુખાત્મક વૃત્તિ પણ દુઃખાંશથી ભિન્નિત જ હોય છે. આથી પણ જગતમાં દુઃખરહિત સુખનો અભાવ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ વિગેરે અનેક વિચારથી સંપૂર્ણ જગતની દુઃખરૂપતા જણાય છે. એ દુઃખરૂપતાનાં અનેક કારણ છે. તેમાં પ્રધાનપણે પદાર્થોની અનિત્યતા છે. જે ઇન્દ્રિયત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ યદ્ય પછી એ પદાર્થો સદાકાળ ટકતા હોય તો જીવને અચલ સુખ થાત. પણ તેમ તો છે નહિ. જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રતિક્ષણે પરિણામને પામે છે તથા 'પ્રવાહોદેશ'માં પ્રતિપાદન કરવા પ્રમાણે અંતે ક્ષયને પામે છે. આમ હોવાથી આ નિધર જગતમાં અવિચલ સુખ સદા રહેતું નથી. એટલું જ નહિ પણ એ સુખના હેતુરૂપ મનાતા પદાર્થો પેલાની પ્રા-

સિતા પ્રયત્નરૂપ કટપડે, પોતાના રક્ષણમાં થતી વિવિધ ચિંતાઓવડે તથા અને પોતાના નાશવા વિચોરવડે જીવને અપાર દુઃખ ભોગવાવે છે. તેથી દુઃખરૂપતાનું સુખ્ય કારણ અનિલતા છે. એ અનિલતાના જ્ઞાનથી એ પદાર્થોમાં એક પ્રકારનું દોષજ્ઞાન થાય છે. અને દોષજ્ઞાનથી એ પદાર્થોપ્રતિને જ્ઞાતિને અનુકૂળ પ્રવાહ અર્થાત્ રાગ મટે છે અને એ પદાર્થોપ્રતિ અસ્પૃહા થાય છે તેથી અનિલતાના જ્ઞાનથી વિરાગ થાય એ સર્વોચ્ચ યુક્ત છે. હવે બીજી શંકા લઇએ. એ શંકા પણ ચર્ચા વિચારથી અયોગ્ય જ રહે છે. એ શંકામાં એ કહ્યું કે જો અનિલતાના જ્ઞાનથી વિરાગ ધવો સંભવે એમ સિદ્ધ થાય તો પણ તે અનુભવથી બાજ છે. કારણ કે શાસ્ત્રી પડિતો વિગેરેને તેમ તત્ત્વજ્ઞ થયું દેખાતું નથી. આ શંકાનું ઉત્તરઆ પ્રમાણે-અનિલતાનું જ્ઞાન એ કદા રાગનું સાક્ષાર વિરોધી નથી પણ માત્ર નિલતાના જ્ઞાનનું વિરોધી છે. તેથી અમુક વસ્તુ અનિલ છે એ જ્ઞાન થયું એટલે તરત જ એ વસ્તુ નિલ છે એ પ્રકારનું મિથ્યાજ્ઞાન સ્થૂલરૂપે જનું રહે છે. તથાપિ એ વસ્તુ નિલ છે એ મિથ્યા જ્ઞાનના સંસ્કારો ક્ષીણ થતા નથી. મિથ્યાજ્ઞાનના સંસ્કારોનો ક્ષય વા બાધ કરવા એકદા ઉત્પન્ન થએલું તત્ત્વજ્ઞાન સમર્થ નથી પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારો જ માત્ર સમર્થ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદ્ભવથી તો માત્ર મિથ્યાજ્ઞાનનો બાધ થાય છે.

શ્રી પતંજલિ ભગવાને પણ તાચ્છ દ્રેપુ પ્રત્યયાન્તરાણિ સંસ્કારેભ્યઃ । એ શ્રી યોગ સૂત્રથી એ જ કહ્યું છે કે વિવેકસાક્ષાત્કારની મધ્યે મધ્યે વ્યુત્પાનના સંસ્કારોથી વ્યુત્પાન જ્ઞાતિઓ સ્ફુરે છે અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી પણ અવિદ્યામૂલક વ્યુત્પાન છે. જ્યાં વ્યુત્પાન સંસ્કારો વિદ્યમાન રહે છે અને તેથી યોગીને વ્યુત્પાનપ્રત્યયો થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સંપૂર્ણ સંસાર અનિલ છે એ જ્ઞાન થવાથી તે ક્ષણે એ સંસારની નિલતાનું મિથ્યા જ્ઞાન બાધિત થાય છે તેમ જ આ સંસાર દુઃખરૂપ છે એ જ્ઞાનથી તે ક્ષણે એ સંસારની સુખરૂપતાનું મિથ્યાજ્ઞાન બાધિત થાય છે. તથાપિ એટલા માત્રથી સંસારની સુખરૂપતાના સંસ્કારો બાધ વા અભિભવને માત્રતા નથી. અને જ્યાં સુધી એ સંસ્કારોનો બાધ વા અભિભવ નહિ થવાનો ત્યાં સુધી એ સંસ્કારો અભિભવજનની પ્રાપ્તિ ધમે પોતે અભિવ્યક્ત થવાના અને તેથી પોતાના કાર્યરૂપ સંસારસુખરૂપતાજીવિને ઉત્પન્ન કરવાના અને એ જુદી યજ્ઞ એટલે એ જુદીમૂલક રાગ પણ થવાનો. આમ હોવાથી ને શાસ્ત્રી પડિતોને રાગ જોવામાં આવે છે. તે સ્વાભાવિક જ છે. પણ એટલા ઉપરથી નિત્યાનિર્લસવિવેક, વૈરાગ્યનું સાર્ધન નથી એમ નહિ કહેવાય. એ તો અર્થ જ કે એ વિવેક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અજ્ઞાનની રૂઝદ જ્ઞાતિ માત્રનો વિરોધી છે અને તદ્દ્વારા રાગનો વિરોધી છે તેથી એ વિરાગનું સાક્ષાર કારણ નહિ કહ્યું તો પણ ચાલે.

આથી એ થયું કે એકદા ઉત્પન્ન થયેલો એ વિવેક વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરતો નથી કેમકે એ વિવેકથી વૈરાગ્યના હેતુરૂપ અવિદ્યાસંસ્કારો અભિભવને શમવા નથી. સારે એ વૈરાગ્ય ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે એ વંચારનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ વૈરાગ્ય નહિ થવામાં અવિદ્યાસંસ્કારોનો અનભિભવ એ જ કારણ છે. તેથી એ તો સિદ્ધ છે કે જ્યારે એ સંસ્કારોનો અભિભવ થાય ત્યારે જ વર્ચસ્વ વૈરાગ્ય થતો નથી. એ સંસ્કારોનો અભિભવ થવારે

જાણ કે જ્યારે એ સંસ્કારો વિરોધી બ્રહ્મવાદ સંસ્કારથી મક્ત થાય ત્યારે તેથી એને માટે બ્રહ્મવાદ વિરોધી સંસ્કારો ચિત્તમાં પાડવા બેધએ. તેમાં નિત્યાનિત્યવિવેક સંસારસુખશ્રદ્ધિ તથા બ્રહ્મમાં અનિત્યતાદિ બુદ્ધિનો વિરોધી હોવાથી એના સંસ્કાર પણ ખીજના સંસ્કારના વિરોધી છે. તેથી એ જ માત્ર અવરોધ રહ્યું કે એ વિવેકસંસ્કારને બ્રહ્મવાદ કરવા બેધએ. એકાદ અભ્યાસ કરીને થાય છે. એક વાર નિત્યાનિત્યવિવેકનો ઉદય થયો એટલે જ્ઞાનના સ્વભાવનિષ્ઠાભાવુસાર એનો એક સંસ્કાર ચિત્તમાં પડ્યો. વળી અતરે ખીજ વખત એનો ઉદય થયો ત્યારે એ પ્રથમ પડેલો સંસ્કાર જરા બલ પામ્યો. એમ તૃતીય, ચતુર્થાદિ પ્રસંગે એ સંસ્કાર બલ પામતો ચાલ્યો જવાતો તથા અતે એ અભિજ્ઞાનવાદ થવાનો. તેથી વિરાગખાટે વિવેકનો પુનઃપુનઃ અભ્યાસ કરવો એ પ્રયત્ન કરે સાક્ષાત્ રહ્યું નથી, છતાં વિવેકને વિરાગથી સાધનરૂપ કહ્યો છે તેથી અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. એ અભ્યાસ ક્યાં સુધી કરવો કે જ્યાં એના સંસ્કારો બ્રહ્મવાદ થયેલા ગાંધાર્ય એનું ઉત્તર એ કે જેમ મીઠાખાટે તંદુલ ખાંડનારે માણસને એ અવધાત ક્રિયા મીઠાની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી કરવાની છે તેમ જ્યાં સુધી વિરાગ્યની, ધર્માર્થ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી એ વિવેકનો અભ્યાસ કરવો અર્થાત્ જ્યારે ધર્માર્થ વિરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે એ વિવેકસંસ્કારો બ્રહ્મવાદ થયા કહેવાય. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે નિત્યાનિત્યવિવેકના અભ્યાસથી વિષયમત દોષોનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે જ સાધકે એ નિત્યાનિત્યવિવેક પોતાને સિદ્ધ પયેસો સમજવો, પણ હાલના દેટલાક મુખ્ય વેદાન્તી જેમ શાસ્ત્ર વાંચી તેમાંથી સંસાર અનિત્ય છે અને બ્રહ્મ નિત્ય છે એ એકદા ઉત્પન્ન પયેસો વા અદ્દ જ્ઞાનથી એ વિવેક પોતાને સિદ્ધ પયેસો સમજે છે તેમ નહિ સમજવું. અહિં એ કહેવું આવશ્યક છે કે એ નિત્યાનિત્યવિવેક માત્ર સંસાર અનિત્ય છે, બ્રહ્મ નિત્ય છે, એ વાક્યને એમ્મા કરવાથી અથવા શાસ્ત્રમાં કહેલાં એ અર્થનાં વચ્ચેના નિત્ય પાક કરવાથી સિદ્ધ થતો નથી. ખરું જોતાં તો એ વાક્યોઉપરથી એ વિવેકનું ધર્માર્થ સ્વરૂપ જ બધાતું નથી પણ માત્ર સામાન્ય સ્વરૂપ જ બધાય છે. એ વિવેકની સિદ્ધિ તો શ્રી સદ્ગુરુ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી મુક્તિઓથી તથા તે મુક્તિઓ પ્રત્યેક પ્રસંગમાં નેવી રીતે લગાડાય છે એ શ્રીસદ્ગુરુસમીપ રહી પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા નિયમોથી જ થાય છે. એનું પ્રતિપાદન શાસ્ત્ર શક્તિની બહાર હોવાથી કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં કોઈને જડે એમ નથી. પ્રસંગપરતે કહેવું યોગ્ય જણાય છે કે જે માણસને શ્રીસદ્ગુરુ પ્રાપ્ત નથી તેને આ રીતે વિવેકની સિદ્ધિ પણ હોતી નથી તો પણ એ વિવેકથી ઉત્તરોત્તર ધર્માદ્ય અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનની સિદ્ધિ તો નહિ જ હોય એમાં શું કહેવું હતું કે કંઈ જ નહિ. એ તો સર્વ વિવેકને સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રસ્પર્શથી બહાર હોવાથી એ મુક્તિઓ તથા નિયમોનું પ્રતિપાદન અત્રે કરવાનો પ્રયાસ ન કરતાં હવે તૃતીય શંકાપ્રતિ મેરઠએ.

તૃતીય શંકા એ ફરી હતી કે એ વિવેક કર્તવ્ય જ નથી કેમકે એથી વિરાગ થતો હોવાથી શ્રી રામ, કૃષ્ણાદિ છુટનાં બ્રાહ્મિક તનુઓઉપર પણ વિરાગ થવાનો, અર્થાત્ એ વિવેક અનિષ્ટ. કલને ઉત્પન્ન કરવાનો. આ શંકા પણ અગ્રાંતમુલક જ છે, અર્થાત્ અયોગ્ય છે. એમ કહેનાર માણસને પૂછવું બેધએ કે એ રામ, કૃષ્ણાદિનાં શરીરને પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના)

દ્રવ્યથી રચાયેલાં માને છે કે અપ્રાકૃત માને છે ? ત્યાં જો એ શરીરને પ્રાકૃત માનેતો હોય તે એ દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ હોવાથી એ દ્રવ્યો પોતાને કાળે અન્ય રૂપે પરિણામ પામી જવાનું અપ્રાકૃત સ્વભાવથી જ અનિત્ય છે અને અનિત્યને નિત્યરૂપે માનવાથી અપ્રાકૃત એ મિથ્યાતાનર્થ તો કદાપિ લાભ સંભવે જ નહિ. કેમકે જો તત્ત્વજ્ઞાનકરતાં મિથ્યાતાનથી લીધે યત્નો હોય તે પછી એ માણસનો એ શરીરને ઇષ્ટ માની પરિણામે સાધવા યોગ્ય કોઈ પુરુષાર્થ જ રહેતો નથી. જો એ શરીરને નિત્ય માને છે તો એ શરીરનું હોય અસ્તિત્વ (પોતાના સ્વરૂપે) નથી એ તો તે માણસને પણ અનુપવર્તિત પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેથી મનમાં એ તેમ માને તથાપિ એ મિથ્યાતાનરૂપ હોવાથી કદાપિ નિઃસંશયરૂપે હૃદયમાં સ્થિત જ થવાનું નહિ. તેમ જ જો કોઈ વર્તમાન શરીરને એ માણસ ઇષ્ટ માની નિત્ય માનેતો હોય તો તે સંભવે એ શરીરનો સ્વભાવ હોવાથી એ પડવાનું તે સંભવે એ માણસને માર ઇષ્ટનો નાશ થયો એ પ્રકારનું બાન અનિચ્છા છતાં પણ પ્રામાણ્યના સ્વભાવથી જ થવાનું અને તેથી પછી અપારંહાનિ ઉત્તરોત્તર થવાની. તેમ જ જો એ માણસ એ શરીરને અપ્રાકૃત માનેતો હોય તો તો અદિ કહેલો પ્રકૃતિદ્રવ્યમાટેનો નિયમ એને લાગુ જ પડવાનો નહિ અને તેથી આ વિવેક એના મતપ્રમાણે પણ દૂષિત કરતો નથી. તેથી સર્વથા આ નિત્યાનિત્યવિવેક અવશ્ય કરવો ધટે છે.

અહીં જોતાં તો સાધકે શ્રી રામ, કૃષ્ણાદિનાં શરીરો માત્ર વિશેષ ઇષ્ટયુદ્ધિ કરવાની છે પણ એ શરીરદ્વારા જે આંતર પદાર્થ પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવે છે, જે સ્વરૂપે નિત્ય સિદ્ધ પદાર્થ છે તે જ શ્રીશિવસ્વરૂપ ઈશ્વરવિશે જ ઇષ્ટયુદ્ધિ કરવાની છે. આથી એમ નથી સંમત થવાનું કે બ્યારે ઇષ્ટ આંતર રહી એ શરીરને પ્રવર્તાવનાર તત્ત્વ છે ત્યારે પૂજનઅર્ચન વ્યવહાર પણ યદ્ય શકે તો તેના જ કરવા અને નહિ તો નહિ કરવા. કેમકે અર્ચનને પૂજન અર્ચનાદિ વ્યવહારદ્વારા ફલ આપનાર અભિમાની દેવતા છે છતાં જે સુવર્ણિય આપણને પ્રતીત થાય છે તેના જ પૂજનઅર્ચનવ્યવહાર યાય છે. અને તે યોગ્ય પણ છે. જેમ શ્રી સમષ્ટિ ભગવાન્ના પૂજનઅર્ચનવ્યવહાર યોગ્ય રીતે તત્ત્વિમિત પ્રસ્થાપિત શ્રી વિગેરેમાં જ યાય છે, અદિ પણ જેમ કોઈ રાજા વિગેરે માણસતરથી કંઈ ઇચ્છત ફલ પ્રાપ્ત કરવું હોય છે તો તે રાજાના શરીરની જ પ્રધાનપણે સેવા કરાય છે તે જ પ્રમાણે પૂજન અર્ચનાદિ વ્યવહાર તો અવશ્ય તે તે સૂચ્ય ભવ્ય તત્ત્વનાં વા તત્ત્વિમિત પ્રસ્થાપિત કરેલી પ્રતિમાના જ કરાય છે અને તેમ થવાથી જ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી એ દોષ પણ નથી આવતો.

વળી અધિક વિચારીએ તો સાધકને નિલાનિલવિવેકદ્વારા જે દિશામ યાય છે તે એકદમ બધાંપ્રતિ યતો નથી. પણ જેમ જેમ સાધક એ વિવેકની શ્રીસદ્ગુણથી પ્રાપ્ત કરેલી યુક્તિ તથા નિયમોપદેશો સિદ્ધિ કરતો જાય છે તેમ તેમ પ્રથમ દૂરના પદાર્થો પ્રતિનો રાગ સિધ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ ધન, યશસ્, બ્રાહ્મ પદાર્થો વિગેરે પ્રતિનો પ્રીતિ હોય છે. એ યથા પછી ઔપચારિકશરીરસંજ્ઞાથી પ્રીતિ અને અતે પોતાના શરીરની રાગરૂપ પ્રીતિ હોય છે. આ થાય છે ત્યારપછી પોતાના શરીરથી પણ અધિક પ્રિય માનેતા

શ્રી ઇશ્વર શરીરપર વિવેક સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ એ શરીરની અંદર રહી વ્યવહાર કરનાર સંસ્કૃત તત્ત્વનું તે સાધક અનુસંધાન કરે છે તેથી ખરે જોતાં તો શ્રી ઇશ્વર શરીરપ્રતિ એને ખાસ બંધનના હેતુભૂત રાગ મૂળથી જ હોતો નથી, અને જે વિવેકદ્વારા એ શરીરનું અનુસંધાન છોડી શકે છે એવો સંસ્કૃત તત્ત્વના અર્થાત્ વાસ્તવ ઇષ્ટમાં લાગે છે તે તો ઇષ્ટ સાક્ષાત્કાર. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનનો સાક્ષાત્ કૃપામય હોવાથી સર્વ વિવેકીને ઇષ્ટ જ છે. તેથી સર્વેમાં આ વિવેક અનુપમ કહેવો આપનાર છે અને તેથી અવશ્ય. કર્તવ્ય છે. એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ વાચ્યથી સાધન ચતુષ્ટયમાંથી પ્રથમ સાધનનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ વિવેકની સિદ્ધિ યથાથી જ જે ઉદય થાય છે એવા દ્વિતીય સાધનરૂપ વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે.

એહિકાનાં સ્વકુચન્દનવિપયભોગાનાં કર્મજન્યતયા
નિત્યત્વવંદામુષ્મિકાણામપ્યમૃતાદિવિપયજોગાનામનિત્યતયા
તેભ્યો નિતરાં વિરતિરિહામુત્રફલજોગાવિરાગઃ ॥ ૧૭ ॥

વાચ્યાર્થ—હાર, ચંદન વિગેરે આ લોકનાં વિષયજોગ જેમ કૃષિકેરે કર્મથી સંપાદન કરાયેલા હોવાથી અનિત્ય છે તેમ સ્વર્ગાદિ લોકના અમૃત વિગેરે વિષયજોગો પણ યોગાદિ કર્મથી સંપાદન કરાતા હોવાથી અનિત્ય છે એ પ્રકારે વિષયજોગ માનવ-પર જે અનિત્યતા વિગેરે દોષોના સાક્ષાત્કારરૂપ નિત્યાનિત્યવિવેકથી અત્યંત અસ્પૃહા વા વિરતિ થાય છે તેને સાધન ચતુષ્ટયમાંથી દ્વિતીય સાધનરૂપ મહામુત્રફલજોગવિરાગ કહે છે.

(અર્થ)

॥ શ્રી ત્રિભુવનવિજયીખંડ ॥

(અનુસંધાન, વર્તમાન રૂપના ૪૯ ૧૩૬ થી)

ત્યાર પછી જલપાન કરીને હું ધર્મકલ્પર મોટાં અને ઉડેલાં જાણીને તે ગૃહસ્થે મારે માટે સુંદર રાજવંશી પોશાક બહાર ફરવી જતી વખત પહેરવાજેવો મોકલ્યો, અને તે લાવનાર સાથે કંઠાલ્યું કે આપને અર્થે અમ્મ તૈયાર છે; તથા સાથે આવનાર અત્રના જોમિયા સ્વાર પણ તૈયાર છે. માટે આ વસ્ત્ર ધારણ કરીને અમારું ઘરને આ નગરનો જોવાલાયક થયેલો જોવાને આપ હજી અનુરૂપણે ધધારો.

તે અનુપયાનાં આ વસ્ત્રો સાંભળીને પ્રીતિવંદે એ તે વસ્ત્ર ધારણ કર્યો; અને સસ્ત્રી પણ સાથે મોકલ્યાં હતી તે યથાપોગ થયેલે ધારણ કરી લીધાં. અને તૈયાર થયેલો જાણીને પછી તે ગૃહસ્થે મારા સમીપ આવી. અને વસ્ત્રો આપણું કરેલો જોઈને તે પણ પ્રસન્ન થયા; અને હવે તેમની પૂર્ણ ખાતરી થઈ કે આ પણ કોઈ શરવીર દાનિય રા-

જકુમાર છે, એમાં કિંચિત્ પણ સહેલ કરવા સરખું નથી. વસ્ત્ર તથા શસ્ત્રથી ન શોભે
 મને જોઈને તેમણે કહ્યું, હે રાજકુમાર ! તમે પ્રસન્ન રહેજો. પરમેશ્વર કરશે તો તમારી
 સર્વ કામના આ નગરમાં પૂર્ણ થશે. તમારું મોઢક સ્વરૂપ જોઈને મને આ સમયે અધિ-
 આનંદ થયો છે. મેં અનતા સારા જાણિતા ક્ષત્રિય સ્વારને તમારી આથે આવવા તૈયાર
 રાખ્યા છે, તે તમને યોગ્ય સ્થળેએ નિર્વિઘ્ન ફેરવી લાવશે. આ વચનો સાંભળીને મેં મારી
 પ્રસન્નતા જણાવી અને કાંઈ પણ જોડવા વિના હું તેમને જવાનો બાવ સ્વચ્છી પેઢા મન-
 વ્યને આગળ કરી બધાં અથ તૈયાર હતો ત્યાં આવ્યો. અમારું થયો કે તરત મારી
 આગળ તથા પાછળ બન્ને સ્વાર યથા તે શૃંગપતિના કારખાત્રેએ મને ધણા માનપૂર્વક
 નમન કર્યું તે સ્વીકારી ઇશ્વરમરણ કરીને હું નગરની શોભા અર્થાત્ માર્ગની શૃંગેની
 તથા મનુષ્યોની શોભા જોતો જોતો આગળ ચાલવા લાગ્યો. નગરના લોકો પણ આગ
 વેપ તથા મુંખથી અને પરદેશી જણીને મારા સંમુખ જોતા તથા ધણા તો મને સંવિનય
 નમન કરતા. આગ્રમણે ચાલતાં માર્ગમાં કિંચિત્ ફેરવનારો પોકાર સાંભળીને તેમાં શું
 કહે છે એ અને સમજ ન પડવાથી મેં મારી સાથેના ક્ષત્રિય સ્વારને પૂછ્યું કે આ શેની
 પોકાર છે ? સારે તેણે કહ્યું કે એ રાજકુવરીની આગનો પોકાર છે. એવો પોકાર
 ધણા દિવસથી આ નગરમાં પ્રતિદિવસ પડે છે. તેની મત્સ્ય એવી છે કે કાંઈ પણ
 આલેખ અથવા ક્ષત્રિય પ્રવાસીએ આ નગરમાં કે નગરબહાર આવી ઉતર્યા પછી રાજ-
 કુવરીનાં રથાનમાં સંભળાવ્યાવિના જવું નહિ. મેં પૂછ્યું કે એ દંડેરા પીટવાનું કારણ
 શું ? તેણે કહ્યું કે રાજકુવરીનું વય યઈ ગયું છે, છતાં હજી યોગ્ય પતિની શોધમાં તે
 શોધમાં લામ કર્યું નથી. એમણે પેતાના મનથી કાંઈ વર નિશ્ચ કર્યો છે એમ કહેવાય
 છે પણ તે હાલ ક્યાં છે એ જાણવામાં નથી. તેની શોધ થાય છે પછી તે હજી હાથ મરનો
 નથી. તેથી પ્રવાસી ક્ષત્રિયની શોધ રાખે છે; અને પ્રવાસી આલેખને દાન આપે છે મારે
 તેમની પ્રતિદિવસ શોધ રાખે છે. આ તે સ્વારનાં વચને સાંભળીને પછી હું કાંઈ જોઈને
 નહિ પણ મનમાં મને વિચાર આવવા લાગ્યા, કે આદા ! ઇશ્વરની શી લીલા છે ! આજ
 દિનપર્યંત હું એમ સમજતો હતો મારા સરખું આશ્રદવાળું કાંઈ નહિ હોય પણ જન્મમાં
 સંભાળિમાનવાળાં તથા પેતાના નિશ્ચયપ્રમાણે જ વંતેનારાં આવાં ધણાં હશે. અરે ! મેં
 ચિત્ત મુક્યું છે ત્યાં જ રહ્યું. મારી સાથે લેવાનું વિરમરણ થયું હશે, એ સ્થળેથી જવાનું
 બધું નથી, એટલે ઠીક છે. આ પ્રકારના વિચાર કરતો હું અંજને આગળ ચલાવતો આ
 સપાસ જોતો, પણ આ વાર્તા સાંભળવાથી મારા મનનું અનવસ્થાન હોવાથી હું જાણે
 કાંઈ જ જોતો નથી. એવું કાણે કાણે આસનું. એ રાજકુવરી કેવી હશે, અને એનો શા-
 રેહો પુરૂષ કાણુ હશે ? તે પુરૂષને જોઈને આ રાજકન્યાએ તેને પતિ કરવા નિશ્ચય
 રહ્યો હશે કે મારી પેઠે મારું ચિત્તથી જ નિશ્ચય કર્યો હશે ! આ વિચારે ઉડતી મારા
 મનની શંકાનું પૂર્ણ સમાધાન હવે કાણુ કરે ? આ પ્રકારના અનેક વિચારમાં તે વિચાર
 માં ચાલતાં નગરથી બહાર નિકળવાનું મોટું દાર આગળ ત્યાંથી બહાર નિકળતાં અને
 સારા રાકુન યથા લાગ્યા. મારું હૃદય અમ રહુરવા લાગ્યું. સાંભળવન્ટી લિપો જત જરી

સંમુખ આવી. દ્વિતીકે પુત્રવાળા સામાગ્યવન્તી સ્ત્રીઓ જન્મણી પાત્રિએથી જવા લાગી. એવા ને એવા ઉત્તરોત્તર સારા શકુન જોઈને મારા મનમાં હર્ષ થવા લાગ્યો. આંગળી ચાસતો જોવાયોગ્ય સ્થલો આવવાથી સ્વારોએ મને કહ્યું અને હું ઉતરીને તે તે સંમણીય સ્થલ જોવા લાગ્યો. એક સ્થલ જોઈ રહું કે પીત્તુ એમ ઉત્તરોત્તર સ્થલો જોતો ચાલ્યો. વળી અન્ય જોવાયોગ્ય સ્થલ અંતરે હોય ત્યારે હું પાછો અંધારૂં થતો અને તે સ્થલ આવે ત્યારે ઉતરતો. આપ્રમાણે જોતાં આગળ ચાલતાં, મધ્યે સર્વથી અધિક શોભાવાળું એક સ્થાન દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે જોઈને મેં પૂછ્યું કે આ સ્થળમાં કોનો નિવાસ છે? સ્વારે કહ્યું એ સ્થાન રાજકુંવરીના નિવાસનું છે. મેં પૂછ્યું, એ સ્થાનમાં પ્રવેશી પુરમે જોઈ શકે કે નહિ? સ્વારે કહ્યું, એ સ્થાનમાં એ મર્ઘાદા રાખી છે. ત્યાં બદારનાં ભાગમાં સાવજ નિકળેલું છે, તેથી ત્યાં સર્વને પ્રવેશવાની આગા છે, અને ખીજે અંતરનો વિભાગ કર્યો છે, ત્યાં કોઈ પુરવનો પ્રવેશ પાપ એમ નથી. તે મર્ઘાદાની બહાર પુરોની ચોક્કા છે, અને અંતરની મર્ઘાદાઆગળ સ્ત્રીઓની ચોક્કા છે. મને બદારની મર્ઘાદાનું સ્થાન જોવાની હિતિ થઈ અને તેથી મેં તેને કહ્યું કે જ્યાં પર્વત જાડ રાણ્ય એવું હોય ત્યાં પર્વત તમે આગળ ચલો અને એ સ્થલ મારી દૃષ્ટિએ નાંખો. આ વચન સાંભળીને પ્રથમ તેમની એક સ્વાર જઈને રક્ષપાત્રની આગળ મેળની આગ્યો, અને પછી અમારા તેમાં પ્રવેશ થયો. પછી મેં દેક પદાર્થોવડે અને શોભિતા લતામડાર્થોવડે એ સ્થાનને અત્યંત શોભાવું હતું. એ વિશાલ સ્થળમાં ફરતાં ફરતાં એક અધિક શોભિતા પદાર્થોથી રાણ્યમારેહું, જાણે કોઈ પ્રદેવનું મંદિર હોય એવું સ્થાન દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને ત્યાં આવધાન રાક્ષસારીઓને આસપાસ ફરતા જોયા. એ જોઈને મેં સ્વારને પૂછ્યું કે આ સ્થાનમાં શું છે? તેને તેનું જાણપણું ન હોવાથી પેલા રાક્ષસારી રક્ષકને જઈને પૂછી આગ્યો અને પછી મને કહ્યું કે જોમાં કોઈ પુરવનું ચિત્ર મુક્યું છે, અને તેને મારે એમ કહેવાય છે કે જેનું તે ચિત્ર છે તે પુરવને પતિ કરવા રાજકુંવરીએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રવાસી હનિય પુરવ આવે છે તેને રાજકુંવરીની આગળ લેઈને આ દારપાલ જોવા દે છે. આ સાંભળીને મેં કહ્યું કે હું હનિય પ્રવાસી છું. મેં આ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. માર્ગમાં આપણે દ્વિતી સાંભળ્યું છે, અને મારે આ નગર છોડીને સત્વર જવાનું છે તે પછી આ યોગ ધુન આવેલો કહિન છે. માટે તમે એ રક્ષકને કહો અને એ ચિત્ર જોવાની આગ મંગાવો. આ આશં વચન સાંભળીને તે સ્વારે સર્વ દૃષ્ટાન્ત તે રક્ષકને કહ્યું. રક્ષકે જઈને સુંખ ઓરંદકને કહ્યું. તેણે કમથી જઈને રાજકુંવરીને કહ્યું, અને ત્યાંથી આગળ મેળવીને પાછા આવી તે દારપાલે દાર ઉપાડી અને તે મંદિરમાં પ્રવેશવો સવિનય કહ્યું. મેં પણ અંતરમાં અત્યંત પ્રસન્નતાને અનુભવતાં તે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. અંદરની શોભા અવલેનીય હતી. દેવ મંદિરસમ શોભા કરીને દેવનાં સ્થાનની તે ચિત્ર મુકેલું જોણું. લગભગ સંખીય જઈને જોતાં તો મને એમ ભાસ્યું કે આ ચિત્ર તો મારું જ છે. જે સમયે મારા પિતાએ કન્યાની શોધમાટે ચિત્રકાશને મારાં ચિત્રો કરાવીને દેશ દેશપ્રતિ મોકલ્યાં હતાં તે સમયના ચિત્રમાંનું આ ચિત્ર છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી એમ મને જણાયું. આ ચિત્ર મારું જ છે

એવો નિશ્ચય થતાં જ મારે હૃદયે હર્ષથી મેઘ જેવાં કુલતું હોય એવું ભાસ્યું. મારા અંગમાં બળે રિંગળાના યમકારાઓ એકદમ યમકારો થઈ ગયો. અર્ધધૃતીય પ્રસન્નતા બંધાવા લાગી, અને જેમ ધણી કાનથી તપ કરનાર તપસ્વીને નિરાસાના સમયમાં પોતાના ઉપાસ્યોના સાક્ષાત્કાર થાય અને તેથી તેને જેવો હર્ષ થાય તેવો હર્ષ આ ક્ષણે મને થયો. હું બાગ્યંતી, ઈશ્વરની તથા મારા પ્રેમતાની એકાદે સ્તુતિ કરતો હોઉં એવો મને પોતાને પોતામાં ભાસ થયો. યથાર્થ દૃષ્ટિ નાંખીને મેં પુનઃ પુનઃ નિશ્ચય કર્યો કે નિરાશય આ ચિત્ર મારે છે. પછી તત્કાલે હું મારા મનને નિયમમાં રાખીને બહાર નિકળ્યો અને સ્વારસદિત આશ્ચર્ય ધર્મને મારા ઉતારાઉપર આગ્યો.

ઉતારાપ્રતિ જતાં મારામાં તથા ઉતારાના સ્થળમાં ગયા પછી જે જે વિચારોના પ્રવાહ વૃત્તિમાં વહ્યા હતા તે તે સર્વેનું સ્વરૂપ આજ મને યથાવત કહેવાયો. સ્મરણ નથી. કારણ કે તે પ્રવાહ એટલી તરાવથી ચાલેલા અને તેમાં એક વિચારમાં અનેક વિચાર એના પ્રકારથી સંકલિત થઈ વહ્યા હતા કે તેને પ્રયત્ન કરી, તે વિચાર ધૂધ રહ્યા હતા તે જ ક્ષણે જો કોઈને કહેવા હોત તો તે પણ કહેવા કઠિન થઈ પડત તો આજ કહેવામાં કઠિનતા હોય. એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ઉતારાપર આવીને મેં પુનઃ પ્રયત્નનાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં, અને પેલાં વસ્ત્રો ઉતારી મુક્યાં. પશ્ચાત્ સ્વરૂપ પ્રધે મેં મારે મુકેશુ પિત્ર તથા ચિત્રનું પોટલું જોયું. અને નિરાશ થી મુકેશુ ઉપર બેઠો. આ સમયે પણ મારે અંતઃકરણ વ્યાપારની શિથિલતાવાળું ન હતું. મારા બહાર જઈ આવ્યાના સમાચાર જાણીને તે ગૃહપતિ ગૃહસ્થ મારા સમીપ આવ્યાં. મેં અન્યુત્થાનવડે તેમને સંમાન આપીને બેસાડ્યા. બેઠા પછી તેમણે તે નગરનો જેવાં લાયક સ્થલોસંબંધી મારા વિચાર પૂછ્યા. તથા એથી ઉત્તમમધ્યમનિષ્ઠ વૈભવ ધ્યાન કર્યો જેવાં છે એ પણ પૂછ્યું. મને નિરૂપાયથી એમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બોલવાતી જરૂર પડી, પણ તે મને રચિકર થઈ પડ્યું નહિ. કારણ કે હું મારા વિચારમાં જ વારંવાર પ્રવેશવા કમજોર હતો. આમ છતાં પણ મેં એ સ્થલોત્તરી સ્તુતિ કરી સ્વરૂપમાં કહ્યું કે મેં મારામાં ધણી રાહ્યો જેવાં, પણ આ સ્થલ સર્વ પ્રકારથી ફો. સર્વકરતાં ક્રેષ્ટ છે એમ કહેવામાં મને કિંચિત્ પણ સંકાય પ્રતીત થતો નથી. તે પુરમે આગોચવળી ધણી વાર્તા કરી, તે હું શ્રવણ કરતો હતો. છતાં જેમ કોઈ સુગુપ્તિમાં પ્રવેશનાના સધિમાં સાંભળતો છતાં સાંભળતો નથી અને પ્રસંગે ઉત્તર આપવાના સમયમાં ઉત્તર આપી શકતો નથી તેમ હું પણ હણમાં મારા વિચારમાં લીન થઈ જતો તેથી અને યોગ્ય સમયે ઉત્તર આપવામાં અસાધ્ય થતો હતો. આ પ્રકારની મારી રીતિ યોડી વાર જેવા પછી તે વિચારણા શુદ્ધિવાળા પુરમે મને કહ્યું કે તમે મારી સાથે વાર્તા કરતાં છતાં કોઈ અન્ય વિચારમાં નિમગ્ન થઈ જાઓ છો અને તેથી મારા બોલવામાં તમારી વૃત્તિ, ઉચ્ચ પ્રકારે પ્રવેશતી જણાતી નથી, તો એવું શું વિચારનું પ્રયોજન છે તે જો અડચણ નહિ હોય તો કહો. અને સાક્ષાત્ કહેવામાં કાંઈ પ્રતિબંધ હશે અને તમારા વિચારો અગત્યના હશે તો હાલ મને

તેમ સચવો તો હું જાણું, તમારા વિચારમાં નિષ્ઠા ન કરતાં અન્ય કાર્યમાં પ્રવેશ કરે. આ પ્રકારનાં તેનાં વચન કાંબળીને પ્રાપ્તિ થઈ હું પ્રોત્સાહ કે નિરુત્સાહ કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. હું અંકારથી વિચારમાં પડી બેઠો છું, અને તેથી આપની સાથે અસાવધપણાથી વર્તો છું કે બોલાયું હશે તો, હામા કરશે. એ વિચારો નિરુત્સરખા છે એટલે પ્રકટ કરવા વૃત્તિ થતી નથી. હવે આપને જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહો. તેણે કહ્યું કે આજે તમે જે જેને બાળ્યાં તેમાં જે સ્થલમાં તમારી વૃત્તિ અધિક પ્રસન્ન થઈ હોય તે તે સ્થલ સંબંધી જાને તમારા વિચારો જણાવો. આ સાંભળીને મેં જોયેલા અન્ય બાળોનું સાંકે વર્ણન કર્યું. પછી રાજકુંવરીના સ્થાનનું વર્ણન કરવા જતાં કિંચિત્ સંકાપાયો, અને તે સ્થલ મહુ રમણીય છે. એમ કહી સમાધાન કર્યું. પણ તેને કંઈક એ સંબંધમાં બાન પડ્યાં મને. પછય કે સંદરાજકુંવરીએ એક યોતાના મનથી સ્વીકારેલા પતિનું મંદિર કયું છે તે તમે જોયું કે નહિ? મેં કાવચાધારી કહ્યું કે હા તે, પછય જોયું. ખરું ત્યારે તેણે પછય કે એમાં જે પુરુષનું ચિત્ર છે તે જોયું? મેં સમાર મનમાં સંકાપાતાં કહ્યું કે હા તે, પણ જોયું. તેણે પછય કે તમે આટલાં સ્પષ્ટોમાં વિચરતા આજ્યાજો તો તેમાં કાંઈ સ્પષ્ટ એ ચિત્ર સમ પુરુષ જોયાં હોય એવું સ્મરણ આવે છે? આ સાંભળીને ઉત્તર ન આપતાં હું કુપરુ કાલ વિચારમાં પડી જાન રહ્યાં. પણ પછી ઉત્તર આપ્યું કે એવો કાંઈ બીજો પુરુષ તો મારા જોવામાં આવ્યો હોય એમ સ્મરણમાં આવતું નથી. તેણે કહ્યું, બહે એમ હોય તો કાંઈ ચિંતા નહા. આપણું બોલવા મુખી એ સંબંધમાં એમનું તથા મારું કાંઈ બોલવું પડ્યું નહિ. યોડી વાર આડી અવળી વાતો કહ્યા પછી, અમે વાતુ કરવાને ઉઠ્યા, અને ત્યાર પછી યોતપોતાના રામનગ્ડમાં ગયા. રામનગ્ડમાં જ્યારે હું સેવકના મુખા ગયા પછી સુતી ત્યારે પ્રપન્ન જે હવે ઉભરાયો હતો તે સદન દિગ્ભાવથી ગાણ પડતો ગયો, અને તેથી અતઃકરણમાં નિષ્પ્રભિતપ્રભુ પ્રાપ્ત આશ્ચર્ય જણાવું. પશ્ચાત્ સુતી મુતાં મનમાં આ પ્રકારના વિચાર ચાલ્યા.

ખરે આ રાજકુંવરીના મંદિરમાં ચિત્ર છે એ તો મારું જ છે; પણ આ મારી પાસે જે ચિત્ર છે અને જેને અંધ મારો આ પ્રવાસ છે તે ચિત્ર એ રાજકુંવરીનું જ છે કે વળી અન્યનું એવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. કદાચિત્ એ ચિત્ર એવું નહિ હોય તો હજી મારો પ્રવાસનો, અવધિ આવ્યો હોય એમ નથી. અને આ રાજકુંવરી જે એ ચિત્રથી અન્ય હોય તો આ સ્થળ પણ મને વિદ્યાર્થ-યથ પડવાનો સંભવ છે. કારણ કે એણે ચિત્રથી જ મારા વિષે પતિમુદ્ધિ રચાવી છે, અને ઘણા કાલથી મને સાક્ષાત્ પ્રતિપત્તિસંબંધ થયા વિના પણ પતિભાવથી ચિત્રદારા બંને છે, અને મને પામનાનિમિત્તે એણે ઘણું કષ્ટ કર્યું હોય એમ બાંસે છે. મારી શોધ પણ કરાવતી સમર્થ છે. આટલી જો કદાચિત્ એ ચિત્ર પોણું પુરુષનું હું જ છું એમ એને તથા એનાં આત્મપિતાને નિશ્ચય થાય તો મને અહીંથી સર્વ કર્યા વિના જવાની અનુકૂળતા આવવાનો સંભવ જણાતો નથી. અને મારી પાસેના ચિત્રવાળા એ ન હોય તો મારો આગળ પ્રવાસ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. અહો! આ મન એ પણ કાંઈ અચિંત્ય શક્તિવાળો પતર્ય છે. લોકમાં 'મનોમન સાક્ષી' કહેવાય છે તે આથી ખરું હરે છે. આં હું અને આ આરયસ! ખરે મને આ સ્થળે ખેંચી લાવનાર આ

રાજકુંવરીના મનનો દૃઢ સંકલ્પ જ હોયો જોઈએ. આ પુરુષનું અને માંડ મળતું તથા આ પ્રકારનો સુયોગ આવવો એમાં ખૂંડ જોતાં તો મારા તથા એ રાજકુંવરીના અને આ પુરુષના એમ ત્રણેના સંસ્કાર કારણરૂપ હોવા ઘટે છે, પણ પ્રથમ સંસ્કાર એ રાજકુંવરીના જ ઘટેએ, કારણ કે એ દૃઢ નિશ્ચયથી બેસી છે. સુરોનું કહેવું પણ એમ થાય છે કે પ્રાણિઓને તેમનો દૃઢ નિશ્ચય તદ્દનુકૂલ ફલનો પ્રવર્તક થાય છે. હવે આ પુરુષને મારે એમ કહેવું કે એ ચિત્ર માંડ જ છે એ તો મને ઘટિત જણાતું નથી. તેમ જ તે ચિત્રને જોયા વિના એ પણ મને અને ચિત્રને સરખાવીને. શી રીતે જાણી શકે કે એ પુરુષ હું જ છું. કદાચિત્ત હું અને એ કાંઈ પણ હવે પછી ન જોડીએ અને હું એમની આરા માગી માગે પડું તો પછી એ કુંવરીને પણ શી રીતે જાણવામાં આવશે કે મારો મનથી સેવેશો પતિ આવી ગયો છે. મને પણ આટલું જાણ્યા પછી હવે અહીંથી એમને એમ જવું યોગ્ય જણાશે નહિ. કદાચિત્ત હું અસાવધપણે પ્રભાદથી યેગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા વિના ચાલી નિકળીશ તો પછી મને આગળ જઈને ત્રણે પશ્ચાત્તાપ યરાનો સંભવ રહેશે. માટે એક તો એ જ નિશ્ચય કે એકસ નિશ્ચય થયા પછી જ આગળ ચાલવાનો વિચાર કરવો. એક પક્ષથી વિચારતાં એમ પણ લાગે છે કે આ પુરુષ અત્યંત બુદ્ધિમાન અને એકસી કરવાના સ્વભાવવાળો છે તેથી આ સંબંધમાં સમજી વાર્તાનો જાણનાર પણ હશે. એનું એક વાક્ય મને સંશય આણનાર બાસ્તુ હવું. તે એ કે જ્યારે હું રાજ તથા વસ્ત્રને ધારણ કરી આવે બહાર નિકળવાને તૈયાર થયો હતો તે ક્ષણે એણે મને જોઈને એવા ભાવનું વચન કહ્યું હતું કે તમારી સમજના કામના ઈશ્વર કરશે તો અત્ર જ પૂરી પડશે. એમનું વાક્ય જોડા અર્થને સૂચવનાર બાસે છે. વળી આ રાત્રે પણ જ્યારે મેં ઉત્તર આપ્યું કે ખીજો તો કાંઈ પુરુષ એવો જોવામાં આવ્યો હોય એમ સ્મરણ નથી ત્યારે એમણે કહ્યું કે બન્ને એમ હશે ત્યારે તો કંઈ ચિંતા નથી. આ એમના વચનથી પણ મને સ્પર્શિત થાય છે કે કદાચિત્ત એ પુરુષ મને જોયો હશે અને પ્રથમથી ચિત્ર જોયેલું તેથી તે પુરુષ હું જ છું એનું એને જાન થયું હોય અને તેથી જ આમાં માર્મિક વચનો એ જોડ્યા હોય. જો આમ હશે ત્યારે તો કાલે જ આ વાર્તાનું નિરા કરણ થશે. અહો ! જો મારી ધારેલી એ અને એનો ધારેલો હું એમ જ કરશે તો પછી એને તથા મને આનંદની હેલી થશે અને તે આનંદ કોને તે કંઈ કોઈ પૂછે તો મારાથી કે એનાથી અજ્ઞાનંદની પેઠે વાણીવડે વર્ણવે શકાવાનો નથી. આ સ્થલ જ મારા પ્રવાસનો અવધિ આણનાર હશે તો મારા ધોરવા પ્રમાણે સમયસર મારાથી પાંછા ગૃહપ્રતિ જઈ શકાયે અને તેથી મારા નામઉપર જ વિશ્વાસ ધરીને બેઠેલી અને મને જ વરેલી પેલી ક્ષત્રિયની પુત્રીના પણ મનોરથ પૂર્ણ થશે.

આ વિગેરે અનેક વિચાર કરતાં મને નિદ્રા આવી નહિ ત્યારે પુનઃ મેં મનને સમાધાનમાં સ્થાપવા આ પ્રકારે વિચાર ચલાવ્યો. 'અરેરે ! હું કોને અસાવધ છું. આ સંસારના સ્વરૂપનો મેં ઉત્તમ પ્રકારે વિચાર ધણી વાર કર્યો છે. મેં ધણાં કષ્ટ આજ પર્વત વેડંબાં છે, અને હંડ પણ વેડંબાનો સંભવ છે. આ સંસાર દુઃખના મહારૂપ છે. તેથી જ્યાં પર્વત સંસારી યજ્ઞને મારે જમતું છે ત્યાં પર્વત દુઃખની નિરુત્તિની આરા જોડી છે. આ જગતમાં પદાર્થ માત્ર મળવાથી જ પ્રસન્ન થવું એમ નથી કરણ કે સંપૂર્ણ

પદાર્થ બાંધ્યો. હોવાથી કોઈતરે પણ બંધને જ આપનાર છે. ભોગ બંધને બોકાનો સંબંધ નિસ નથી, કારણ કે તે ઉભય પરિણામી હોવાથી વિચારી છે. આ શરીર પશુ સદા આધિવાધિઆદિ વિગેધી કારણથી હોયુ થનાર છે અને તેથી અંગણ સુખની આશાઓ બાંધી બેસતું એ કાંઈ સુઘડું કામ નથી. મારા અનુભવપ્રમાણે મને બોલ્યું છે કે અવશ્ય પ્રાપ્ત થનાર પદાર્થ કોઈથી મિથ્યા થતો નથી અને અવશ્ય ન પ્રાપ્ત થનાર પદાર્થ કોઈથી મેળવી અપાતો નથી. કદાચિત્ સર્વ શક્તિમાનથી એમ થઈ શકે, પણ તે મને તેમ કરવાના પ્રયોજનના સંભવપર્વત તો તેમ થતું નથી; અને તેમને કરવાનો સંભવ એ કંઈ સઘળે સદન પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યો આ ક્ષણે હવે મારે વિશેષ વિકળ થવાની અગત્ય નથી. અવશ્યભાવી હશે તે યશે, એમ ધારી નિદ્રાવશ થયું જ ચોગ્ય છે. આ વિગેરે વિચાર કરીને પછી હું ઇષ્ટનું સ્મરણ કરતો, મનને પરમેશ્વરના વ્યાપક નિરૂપાધિ સ્વરૂપમાં જોડતો કમેકરીને નિદ્રાવસ્થાને પામ્યો. તત્કાલ તો નિદ્રા આવી. પશુ અંતઃકરણમાં વિસક્ષણ દેશકાર થયેલા હોવાથી સ્વપ્નમાં પ્રવેશ થઈને જાગી ઉઠ્યો. વળી વિચારમાં ચડ્યો, વળી સમાધાન પામીને નિદ્રાવશ થયો. એપ્રમાણે ઘરવાર જાગવું સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિને ભોગવતાં રાત્રિ વ્યતીત થવા આવી. આઠાશુદ્ધતનો સંધિ થવા આજે એટલામાં એ જર્ણાલાં વાદિતના નાદ યતા સાંભળ્યા, અને સાર પછી સઘળે આરમાં લોકોની જાવ આવે માર્ગમાં થવા લાગી, મારા સમજવામાં એમ હતું કે આ નગરમાં નિલ આ પ્રકારના વાદિતના નાદ યતા હશે, પણ પાછળથી જણાયું કે રાત્ર થતા તે તો નિયમિત યતા પણ આજે તો કાંઈ ઉત્સવનિમિત્તના વિશેષ યતા હતા. આ તે સમયે મારા જાણવામાં આવવાનું કારણ એ જ હતું કે માર્ગમાં લોકો પરસ્પરને પૂછતા કે બાંધ! આજે આટલા બધા વાળ વાગવાનું શું કારણ છે? આજનો દિવસ કોઈ ગણીતા ઉત્સવનો તો નથી. આપ્રમાણે એક બીજાને પૂછતા પણ ખરું કારણ તો પર્વત કોઈના મુખમાંથી નિકળ્યું સાંભળવામાં આવ્યું નહિ.

(અપૂર્ણ)

॥ શ્રી પંચવરદ્વતીનંત ॥

(અનુસંધાન ૪૯ ૧૪૪ થી)

હે આશાવાન લોકો! તમે તમારી મતિને આવધાન રાખો. મિથ્યા આશાથી માયા હંપર દુષ્ટને વહોરતા અટકો આશાના પાશમાં બંધાયલા થયા મનુષ્યો આ જગતમાં અનર્થને જ પામ્યા છે, તેમાં પણ આ તમારી તો દુરાશા છે. તમે અન્યને કલે લાગો છો પણ તમારા હિતાહિતનો વિચાર તમે કરતા નથી. તમે કષ્ટ વેડ્યા છતાં પણ બ્યારે સમને તે કોમરદેશની વિધાનો લોભ થયો નહિ અને કામાક્ષી દેવીનાં કે છેવટ સુત્રાંતનાં પણ તમને દર્શન થયો નહિ અને માગ્યા વર મળ્યા નહિ. સારે હવે તમારે સમજવું જ જોઈએ કે એ પ્રવતકપાસે એ સાચી વિધાનો લેશ પણ નથી. ભાઈઓ! તમે જાણો છો કે એ લોકોમાંથી કોઈ પણ કામરદેશમાં કે કુશ, પ્યશ, રાહમણિ, કોચ, શાક કે પુષ્કરકીપમાં જઈ આવ્યા નથી, અને એમ છે સારે તમે સમજતા નથી કે એ તો શિ.

થા બ્રમવાના માર્ગ છે ? સમગ્રજગતમાં આવેલું બાળક પણ જાણે છે કે ખરા ગુરુવિના જ્ઞાન થતું નથી. અરે સમગ્રજગતમાં આવેલું માણસો ! તમે જાણતા નથી કે દેવદેવીને સાધ્ય કરવાનું કે અન્ય ઉપાયથી કોઈ પ્રકારની પણ મોટી સક્તિ મેળવવાનું કામ સહેલું નથી, અર્થાત્ પશુ કહિન છે ? આજકાલ જ્યાંત્યાં ધર્મના ચર્ચાર ચાતા અને પ્રવર્તક થઈને એસતા જણાય છે અને મંદમતિ જીવોને વ્યામોહમાં નાંખે છે પણ તમે કે જેઓ મોટી મતિવાળા છો તેઓ પોતાની તે મતિનો ઉપયોગ કેમ કરતા નથી ? એક જણ સગુણ અને સાદાર ઈશ્વર જ મનાવે છે અને બીજો નિર્ગુણ અને નિરાકાર ઈશ્વર મનાવવા મત તાણે છે તો તે બંને તો કોઈ એક સમયે ખરા નહિ જ હોય ? કાં તો બંને મોટા, કાં તો બંને ખરા, અને કાં તો એક મોટો અને એક ખરા એમ હોવું ફટ છે; તો એ સંબંધમાં તમે બુદ્ધિમાન છતાં વિચાર કેમ કરતા નથી, અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થવા સરખું કરો છો ? વળી હે બાહ્યો ! જે રિપતિમાં ગુરુશિષ્યનો કે સ્ત્રીપુરુષનો કે ઉચ્ચનીચનો આદિ ભેદ પ્રતીત થાય નહિ એવી પરિણામી રિપતિમાં આત્મા વિના જ ગુરુશિષ્યાદિ ભેદભાવનારહિત થવાની ઇચ્છા કરો છો એથી તમારું દિન શી રીતે થશે ? તમે જાણો છો કે આ લોકમાં જ્યાં લાં છુદ્ધ વ્યવહારના જ્ઞાનમાં પણ ગુરુબુદ્ધિની અમલ પડે છે. ખરું જોતાં જે શરીરમાં અર્થાત્ અંતઃકરણમાં સર્વ કે બુદ્ધિબલ અધિક છે તે ગુરુપદ છે, અને જે અંતઃકરણમાં સર્વ કે બુદ્ધિબલ ન્યૂન છે તે શિષ્યપદ છે. આ પ્રકારનો ગુરુશિષ્યભાવ તો સમાન્ય રીતે સંબંધે જ સંભવે છે. તમે જ વિચાર કરો કે સમાન-બુદ્ધિવાળાનો સંબંધ થવાથી શું અધિક ફલ મળવાનો સંભવ છે ? કોઈ જ નહિ. જે કદાચિત્ ન્યૂન બુદ્ધિબલવાળાને અધિક બુદ્ધિબલવાળાનો સંબંધ થાય તો તે ન્યૂનતાવાળાને અધિકપણું પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. સ્પષ્ટ સમગ્રાય એવું છે કે જ્યાં કેવલ શિષ્યોનો કેવા કેવલ પુરુષોનો કે કેવલ નપુંસકોનો સમુદાય વસતો હોય ત્યાં પ્રજ્ઞની વૃદ્ધિનો સંભવ હોતો નથી, પણ ભેદવાળી પ્રજ્ઞથી, તેમાં પણ પ્રજ્ઞવૃદ્ધિનાં સાધનવાળી સ્ત્રીપુરુષપ્રજ્ઞના સંબંધથી જ પ્રજ્ઞવૃદ્ધિનો સંભવ હોય છે. લાં વધ્યા સ્ત્રીને પુરુષનો સંબંધ પણ વ્યર્થ છે તેમ જ પ્રજ્ઞેતાદેક બલરહિત પીરવાળા પુરુષનો તથા સ્ત્રીનો સંબંધ પણ પ્રજ્ઞની વૃદ્ધિમાં હેતુ નથી. આપ્રમાણે કોઈ ગમે તેનો સંબંધ ગમે તે ફલ આપે એમ થતું નથી. અને એજ પ્રમાણથી સપ-જન્ય છે કે બંને નપુંસકવત્ સમાન બુદ્ધિવાળાનો સંબંધ કોઈ મતિનો વધારનાર નથી તેમ જ નીચી મતિવાળાનો સંબંધ ઉંચી મતિવાળાની મતિને વધારનાર નથી, અને કેટલેક મતિ બલવતી હોય તે પણ અનિષ્ટજનક છે. જેથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક બ્રહ્મવાળી મનિના પુરુષ તે જ ગુરુમતિવાળા હોવાથી ગુરુરૂપ છે, અને તેવા પુરુષ જ જે સંપૂર્ણ. આથી મતિવાળા હોવાથી શિષ્યરૂપ હોય તેમના વડે ગુરુરૂપે સેવ્ય તથા સંબંધ કરવા યોગ્ય ગણાય છે. આપ્રમાણે ગુરુ પણ અધિક ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળા હોય છે તો મોક્ષપ્રદાયિની સંપાત્તમ વિદ્યાના દાતા શ્રીસંદેશુર તો તેથી પણ અધિક મતિવાળા હોવા વડે એમાં શું આશંકા છે ? હે બાહ્યો ! આપણા પૂર્વે યજ્ઞ ગયેલા મોટા પુરુષો ભવિષ્યની વાર્તા લખી ગયા છે તેમાં લખ્યું છે કે આગળ કહિના પ્રવેશપછી પણ પાખંડવડે હજાયણા નવો

ધર્મને નામે ધર્મિંગ સ્થાપેશે; અર્થાત્ ધર્મમાં પાખંડ અને હલ વધારીને લોકોને યથાર્થ ધર્મથી બદ દરશે, તો તે પ્રાચીન લેખપ્રમાણે ચતુ આજ અમારા જેવા સાંભળવામાં આવે છે. અમે પણ, પણ સ્થલે દૂરીએ છીએ, બેઠાએ છીએ, સાંભળીએ છીએ અને તેથી સમજીએ છીએ કે ન્યાય તો આજે પાખંડની દૃષ્ટિ થતી જણાય છે, અને સાધુઓકર્તા પાખંડીઓ અધિક પૂજ્ય ગણાવા પ્રયત્ન કરતા જણાય છે.

ખરૂં જોતાં આપણાં શાસ્ત્રોમાં સર્વ વાર્તા ધર્મના સંબંધમાં રચેલ લખી ગયા છે, તેમ છતાં પણ લોકો તેને ન જોઈને નવા ન જણીને ગમે તેમ જાહેર છે એમાં પૂર્વ પુરોહિતો શી દોષ છે ?

આજ કાલ જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં ધર્મનાં નિમિત્તથી નાનાં મોટાં અનેક મંડલો મળીને અનેક પ્રકારના વિચારો કરે છે. અને તે સર્વ મૂલ આપણા પૂર્વ પુરોહિતો ચર્ચેથી વાર્તાઓ જ કરે છે, છતાં જલ્દી અમે જ કાંઈ અતૈકિક સોધી લાંબાને આ દીન પ્રજાનાં દુઃખ ટાળીએ છીએ એવું ડાંગ કરે છે. આથી શુદ્ધિમાન પુરોહિતો પણ આશ્ચર્ય થાય છે.

આ જોતાજોતામાં અનેક શાખાઓ નિકળી છે. કોઈ તો કહે છે કે જીવ અને ઈશ્વર જુદા છે, અને તે પાછા એક થાય છે, અને તે જીવને ઈશ્વરમાં એક થવાની શક્તિ અમારી પાસે આવે તેને અમે આપીએ છીએ. એ શક્તિ બીજાથાસે મળે એમ નથી. કોઈ તો કહે છે કે જીવને ઈશ્વર જુદા છે તે સદા જુદા જ રહેવાના છે, કોઈ કાલે એક થવાના નથી; પણ આ જીવને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ અથવા ઈશ્વરના સમીપ રિયતિ થવાથી અખંડ સુખ મળે છે, અને તે પ્રમાણે સુખ મેળવવાના ઉપાયો અમારી પાસે આવે તો અમે જીવને સદગમાં જતાવીએ છીએ. બીજાપાસે એ કળ નથી.

કોઈ તો કહે છે કે ઈશ્વર આ જીવને પોતામાંથી પેદા કરે છે અને પાછા પોતામાં સમાવી દે છે, પણ કર્મબંધનથી તે ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં જુદા જ રહે છે. તેમને તે બંધનથી છોડાવીને અમે ઈશ્વરમાં મેળવી આપીએ છીએ. આ સદૈવ અમે જ જાણીએ છીએ, અમે કોઈ જાણતું નથી.

કોઈ તો કહે છે કે ઈશ્વર હોય તો બસે, પણ ઈશ્વરને અને જીવને કાંઈ સંબંધ નથી. જીવો પોતાનાં કર્મથી જાય છે, અને પોતાનાં કર્મથી છૂટે છે. તે જીવને છોડવાનાર ને કર્મ છે તે કર્મને અમે જ જાણીએ છીએ, અને અમારી પાસે આવે તેને તે કર્મની મતિ ઓળખાવીએ છીએ.

કોઈ તો કહે છે કે ઈશ્વર જ નથી. આ જગત્ તો પોતાની મેળે જ યાય છે ને અજ પોઈ જાય છે, એટલે એમાં જીવે એવું કાંઈ છે જ નહિ. તો પછી તેને છુટવાનો ઉપાય શું કરતા જોઈએ ? ખાતું, પીતું, વિપયનાં સુખ લેવાં અને મોત આવે ત્યારે મરેનું. ખાનપાનાદિક વિાપસુખ મેળવવાની શક્તિ અમારી પાસે છે તે જીવને જોઈએ તેણે અમારી પાસે આવવું.

કોઈ તો કહે છે કે વિવિધ સંમિતને આપનારી કામોક્ષી દેવીની ઉપાસના અમે જ શ્રોમંદ દેશથી લાવ્યા છીએ; તે જ આવે-તેને અમે આપીશું.

કાંઈ તો કહે છે કે હીર્ણાતરમાંથી દેવતાઓને વશ કરવાની વિદ્યા અને લાભ્યા છીએ. તેનાથી દેવ વશ થાય છે, અને ધારેલા મનસુઆ પાર પડાય છે. માટે એ વાત શિખવી હોય તેણે અમારી પાસે જ આવવું.

કાંઈ તો કહે છે કે અમે સમાધિમાંથી જાગીને હવે આ લોકોને તે સમાધિજાનને બોધ આપવા પરાપકારશુદ્ધિથી એકા છીએ તે જ આવશે તેને સમાધિ શિખવશું અને સિદ્ધિઓ પણ મેળવી આપશું.

કાંઈ તો કહે છે કે અમને ઈશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે અને, ધણેકું ધવાનું તથા ધનું સર્વ જ્ઞાતાં અમને સૂઝે છે. ઈશ્વરની આગાધી અને જીવોને બોધ આપીએ છીએ. માટે જ્યારે ઈશ્વરને મળવાની ઇચ્છા હોય તેણે અમને મળવું.

કાંઈ તો કહે છે કે મોટા મોટા યોગીશ્વરો અમારે અધીન છે, અને તેઓ અમને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે સખળા પ્રકારનું સાહાય્ય આપે છે માટે જેમને યોગીશ્વરનાં દર્શન કરવાં હોય તથા ઈચ્છાપ્રમાણે અર્થ સારવા હોય તેણે અમારી પાસે આવવું.

હે બાઈઓ ! અમે તમને કેટલા મજાવીએ ? આવા ને આવા અનેક મનસૂઝી વાત કરનારા આજકાલ જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટિએ પડે છે, અને આ જીવો આશાના પાશમાં બંધાયેલા હોવા છતાં અધિક આશાના પાશમાં જંધાતા જ્યાં ત્યાં જામે છે, અને મોતાનું આશામયન ન છુટવાથી કે ન પરિપૂર્ણ થવાથી પછી પશ્ચાત્તાપ કરતા શોકથી રૂદન કરે છે.

આ પ્રકારના અનેક ભ્રમમાં નાંખનાર પુરુષો દોષોથી ડરતા નથી; અને આ મંદમતિ જીવોને દોષ તથા ગુણનાં સ્વરૂપની ખબર નથી તેથી તેઓ અધિક દુઃખી થાય છે. પણ બાઈઓ ! તમે બુદ્ધિમાન છો તો વિચાર કરીને વળો અને તમારા મોતાના દિલને તથા અદિતને સમજો, અને નિર્ભય રાજમાર્ગે વલા જાઓ કે જે આપણા મૂલ પુરુષો સદેવરહિતપણે લખી ગયા છે અને જે માર્ગે વહીને આપણા પૂર્વજને સુખાનુભવ કરી ગયા છે.

આજકાલ ધણા પુરુષો અન્યની નિંદા કરવાઅર્થે ગુરુપદનો નિર્ગેહ કરે છે, અને તે જ પાછા નિરૂપાયથી મનોરથ પૂર્ણ કરવા ગુરુ ધાય છે અને પાછા કહે છે કે ગુરુની જરૂર નથી એમ નથી પણ આ અમારી પેઠે ખરેખર જણાવનાર ગુરુવિના બીજા જોતા ગુરુની જરૂર નથી એમ અમારું કહેવું હતું અને છે, સમજ્યા કેતી ?

હે સજ્જનો ! આ પ્રકારે અનેક વિધિ પાળીએ ચાલે છે તો તે સર્વનાં-મૂલ તથા સીને પછી તેમાં વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી. આપણો પૂર્વથી ચાલતો આવેલો શ્રુતિસ્મૃતિઆદિથી પ્રમાણરૂપ અને ભયરહિત જે માર્ગ ધર્મ છે તેને જ અનુસરવું અને આપણા જે અંતરના દોષોને ઝાળખાવીને તેને ટાળવાના યોગ્ય ઉપાયને પ્રતિપાદન કરે છે તથા આપણા અતર્ક્યતા કર્તવ્યને પ્રતિપાદન કરે છે તે સમજાવનાર જ્ઞાન આપીને વર્તવું, અને જે જ પ્રમાણે આપણા પૂર્વ પુરુષોએ જે જે પ્રકારના દોષોથી રહિત અને જે જે પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત ગુરુના સ્વરૂપને વળ્યું છે તેવા ગુરુને માન આપીને ચાલવું એ જ આપણા કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હે બાઈઓ ! સ્થિતિના ભેદથી આપણા પૂર્વ પુરુષોએ તત્ત્વદૃષ્ટિથી એવાં વચનો પ્રજ્ઞ કલાં છે કે આ હું નથી, તું નથી અને જે પ્રતીત થાય છે તે આ લોક પણ નથી.

કોઈ શુર નથી, શાન્ત નથી, શ્રી પુરુષ અને નયુક્ત નથી, પશુ પક્ષી અને જડ કાંઈ નથી. પણ માત્ર સમિચ્છાનંદસ્વરૂપ શિવતત્ત્વ જ છે." આ વચનો જે રિયતિમાં પડીને તેઓ સ્થિર થયા છે તે રિયતિનો વિચાર ન કરીને આપણે હમણાં. એ વચનો બોલીને એનો ઉપયોગ કરવા જઇએ તો તે સુખપ્રદ થાય એમ નથી જ. આ તમે કે જેઓ કુલીન છો, વર્ણાશ્રમની મર્યાદાના પાલનપૂર્વક પ્રાશ્ન્યકર્તવ્યના નિશ્ચયને કરીને યોગ્ય ક્રમથી કૃતદ્વલ થવાને પ્રયત્ન કરો છો તેમને અનેક પ્રકારનાં અનર્થજનક વચનોને શ્રવણ કરીને તેના તાત્પર્યને સમજ્યાવિના ગમે તેમ વર્તવું યોગ્ય નથી. આ અમે કે જે વિનાશકારણ અર્થાત્ સ્વાર્ધવિના જ તમને આ પ્રકારનો વચન કહીએ છીએ તેનો વિચાર કરીને જે ઘટિત જણાય તો તે વચનોને ઉપયોગમાં લેએ અને ન ઘટિત જણાય તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે જે યોગ્ય લાગે તેમ કરજો, કારણ કે આ જગતમાં એવી લોકપ્રસિદ્ધ કહેવત જ છે કે 'કહેનાર કહી છુટે અને વહેનાર વહી છુટે.' અમારાં વચનથી અમારા ઉપર રોષ ધરશે નહિ. જે તમને અણધરતું બોલ્યા છીએ એમ સમજાય તો આ અમારા અપરાધની તમે અમને ક્ષમા આપજો.

હે પંચવરદ મહાત્મન! આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં પ્રિય તથા અપ્રિય વચનોવડે અનેક સજ્જન પુરુષોએ તે શ્રીગત યતી પ્રાપ્તને ચેતવણી આપવા અર્થે રથજે રથજે પ્રયત્ન આરંભ્યો, અને તેથી ઘણી વિચારશીલ પ્રજાએ તો તે નવીન અંધારા સમુદાયોમાં પ્રવેશવું અંધ કર્યું. આમ થવાથી વિનાશકારણ તે દ્રોષી પ્રવર્તક પુરુષોને મારા પ્રતિ અધિક દ્રેષ ધરવાનું કારણ ઉત્પન્ન થયું કારણ કે તેમના પ્રતિ પ્રવેશતાં મનુષ્યોને મેં સજ્જનોદ્વારા સાવધાન કરાવ્યાં એવો તેમણે મારા ઉપર આરોપ રાખી દેઢ કર્યો હતો.

મારા સમીપ આવનાર મંદ તથા મધ્યમ મતિવાળી પ્રજાદ્વારા જે પૂર્વે કહેલાં વચનો લોકોક્તિરૂપે તે દ્રોષી પુરુષોએ તથા તેમના અનુયાયીઓએ મને શ્રવણ કરાવ્યાં હતાં તે વચનોનાં સ્પષ્ટ ઉત્તર નહિ મળશે તો તે મંદ તથા મધ્યમ મતિવાળી પ્રજાને બાબોહ પરી એવા અભિપ્રાયથી તેમના સમાધાનઅર્થે મારા સમીપ આવનાર ઉત્તમ અધિકારીઓએ પ્રસંગવશાત્ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે પ્રયત્ન આ પ્રકારનો હતો.

મારા પેરોક્ષ કાલમાં તે ઉત્તમ અધિકારીઓએ તે મંદમધ્યમ અધિકારવાળાને એક હા કરીને, તેમણે લોકોક્તિરૂપે કહેલાં વચનનું ક્રમવાર આ પ્રકારે પોતાની મતિઅનુસાર સમાધાન આપ્યું હતું.

હે બાઈજી ! તમારામાંના કોઈને લોક કહે છે કે તમારા શુર તો કેવળ કર્મનો જ બોધ કરે છે, તો તમે અત્ર આગનાર છતાં તમને એ વાંતા સાચીશુકી કેમ સમજતી નથી? આપણે સ્પષ્ટ જણાવે છીએ કે આપણા શુર અધિકારપ્રમાણે બોધ કરે છે તથા યોગ્ય યુક્તિ ઉપાયો સર્વને આપે છે. જે માણસના અંતઃકરણમાં પાપકર્મરૂપ મલના અધિક અંશ હોય છે તેમને તો કર્મ પ્રધાનપણે અને ઉપાસના ગૌણપણે કરવા આપે છે. અને તમારામાંના કોઈને લોક કહે છે કે તમારા શુર તો તમને ઉપાસના આપીને જામ.

સ્થલે સ્થલે પૂછનારને આપ્રમાણે ઉત્તર વાળતા જતા હતા કે બાઈ ! આપણો રાજકુંવરીને આજે મધ્ય રાત્રિપછી દેવે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે 'હે પુત્રિ ! તારો પતિ આ નંમરમાં આવીને રહ્યો છે તે કાલે તને મળશે. આ વાર્તા કુંવરીએ જાણીને પોતાના માતાપિતાને જણાવી અને તેથી તે સમયથી રાજમંદિરોમાં રથલે રથલે ઉત્સવનો આરંભ થયો છે. દેવે આ વાર્તા પ્રસન્ન થઈને કહી કે શુભ રહીને આકાશચાણીથી કહી કે સ્વપ્નમાં દર્શન દઈને કહી એ વાર્તા હજી ચર્ચામાં આવી નથી. આ વાર્તા પરસ્પર ચર્ચા છે એટલામાં રથલે રથલે હલકારાઓ પોકાર પાડતા નિકળ્યા હશે તે લાં પશુ પોકાર કરતા આવ્યા કે કોઈને ઘેર પરદેશી પ્રવાસીનો ઉતારો હોય તેણે રાજદ્વારમાં જઈને તકાલ સમાચાર કહી આપવા અને રાજની આગા વિના કોઈએ તે પ્રવાસીને જવા દેવા નહિ. આ સંઘર્ષ જાણીને મારા મનમાં આનંદનો અખંડ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં મને પોતાના ગૃહમાં રાખનાર પુરુષ મારા સમીપ આવ્યા અને કહ્યું કે રાજની આગા થઈ છે, માટે હું રાજદ્વારમાં સમાચાર આપવા જાઉં છું. માટે સસ બોલવને કે કાલે રાજકુંવરીના મંદિરમાં જે ચિત્ર જોઈ આવ્યા તે તમારું છે કે કોઈનું ? મને બાસે છે કે તે ચિત્રવાળું પુરુષ તમે જ છો. એ ચિત્ર અત્ર લાવનાર ચિત્રકાર પુરુષ એ ચિત્ર જોતું છે તેનું નામ-સ્થાન વિગેરે લખાવી ગયા છે તે જો આ તમે કહેલાં નામસ્થાનસાથે મળતું આવશે તો પછી ચિત્ર મેળવવાનો વિચાર યશે.

આ પ્રકારનાં તે ગૃહપતિનાં વચન શ્રવણ કરીને હું બેઠ્યો કે આપ બંધારે સસ જ પૂછો છો તો તે ચિત્ર તારું જ છે એમ કાલે જોવાથી મને નિશ્ચય થયો છે. પછી તો સર્વેનું ધ્વજ જાણે એ ખરું. આ મારાં વચન સાંભળીને હર્ષથી વેગવડે તે ગૃહપતિ રાજદ્વારપ્રતિ જવા લાંથી ચાલતા થયા, અને મને તૈલદિકના મર્દનપૂર્વક તેના કરાવવાને સેવકને આજ્ઞા આપતા ગયા.

પાછળથી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે નગરમાં ઘણા પ્રવાસી પૃથક્-પૃથક્ સ્થલે ઉતરેલાહતા, અને આપોકારથી તેમાંનાં જાણુને મારા સરખી આજ્ઞા બંધાઈ હતી, અને તેથી તેમાંના કોઈ કોઈ પ્રવાસી તથા કોઈ આતિથ્ય કરનારા ગૃહપતિઓ પોતાને લાં ઉતરેલા પ્રવાસીના સમાચાર કહેવાને ગયા હતા. અને તેના સમાચાર આપવા જનારની બીડ પણ રાજદ્વારમાં થઈ હતી. એટલામાં આ પુરુષ જેને લાં હું ઉતર્યો હતો તેણે જઈને રાજને મારું નામસ્થાન વિગેરે કહી સંમળાવ્યું અને તે જ પ્રમાણે રાજને લાં પણ ઉતારી રાખેલું મળ્યું. આ સમાચાર સાંભળતાં જ રાજને મોટો હર્ષ થયો. પ્રવાસીઆદિ આવેલા તેમને પોતપોતાને માગે જવાની આજ્ઞા આપી. રાજદ્વારમાં સંઘળે એ વાર્તા પ્રસરી ગઈ કે અમુક સરદાર કુંવરીના નિશ્ચય કરેલા પતિને શોધી લાગ્યા છે, અને તેમને પોતાનાં ગૃહમાં રાખ્યા છે. લોકોમાં પણ જેમણે મને આંગણે દિવસે ફરવા જતાં જોયેલા તેઓ પરસ્પર વાર્તા કરતા કે કાલે અમારૂં યદને અશ્વવારોસાથે નગરમાં ફરેતો હતો એ પુરુષ જ ભાગ્યવાન નિવડ્યો છે. રાજને આ સરદારને આજ્ઞા કરી કે તમારે લાં પ્રથમ તો તમે જાણે પાંચાલ અને અપિણા પ્રધાનાદિ પાંચ સુત્ર પુરુષને તમારે લાં મોકલીએ છોએ. અને તેઓ આ

તરી કરી કે ચિત્રવાળો પુરુષ આ જ છે, પછી ઘટતી સઘળી વ્યવસ્થા કરીશું. પછી એ સરદાર પુરુષે ગૃહપતિ આવીને મને સર્વ વાર્તા કહી. મેં તેમના આવવા પૂર્વે સ્નાન કરેલું જ હતું તેથી પછી મને ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરવાને લાવી આપ્યા. આગલા દિવસકરતાં પણ આ વસ્ત્ર અધિક શોભાવાળાં હતાં. મેં યથાઘટિત તે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી લીધાં. તે ગૃહપતિએ પોતાના શોભિતા સ્થાનમાં, પ્રધાન વિગેરે આવે તેમને શોભા આપવા અર્થે સઘળી ગાડવણ કરી રાખી. તેઓને આવકાર આપી બેસાડ્યા પછી ન્યારે હું બોલાવવા આવું ત્યારે આપ પધારજો; ત્યાં પર્યંત આ સ્થળમાં જ સુખપૂર્વક બેસજો, એમ કહીને તે ગયા. પછી નિશ્ચય કરેલા સમય થતાં જ પ્રધાનાદિ પાંચ પુરુષો આવ્યા, અને તેમને સંમાનપૂર્વક બેસાડીને તે ગૃહપતિ મારા સમીપ આવ્યા. મને જેમ કાઈ પોતાના રાજ્યને સરદાર કે પ્રધાન માનથી વર્તે તેમ વર્તતાં મારી આગળ મને પુઠું ન દેખાડતાં આસ્યા અને હું પણ આસ્યો. સમીપ જતાં પ્રધાનાદિ આવેલા પુરુષોએ મને અન્યુત્થાન વડે સંમાન આપ્યું. મારે માટે રચી રાખેલા શોભિતા ઉચ્ચાસનપર મને બેસાડ્યો. મારા બેઠા પછી તાદશ્ય મેં તેમને બેસવાનો ભાવ સૂચવ્યો; તેથી તેઓ સર્વ પોતપોતાની યોગ્યતાપ્રમાણે નિયમિત સ્થલે બેઠા. પછી પ્રધાનાદિએ મને તથા મેં તેમને કુશલ પૂછ્યું. તેમણે મને જ્ઞેતાં જ પૂર્વે જોયેલા મારા ચિત્રથી અનુમાન કરેલું, તો પણ તે ચિત્રના તથા આ સમયના વચમાં અંતર હોવાથી મુખમાં પણ કિમિત્ત વિશ્લેષણતા પ્રતીત થવાનો સંભવ હતો. આ કારણથી પ્રધાને પોતાની સાથે આજ્ઞેલા નિપુણ ચિત્રકારના સંમુખ જોયું. તે ચિત્રકારે પોતાની પાસેથી ચિત્ર કઢીને મારા સંમુખ જોઈ નિશ્ચય કરી લીધો. એ સમયમાં મને અર્પમાનસરજી ચલાવું ભાન ન થાય તેમાટે પ્રધાને મારા રાજ્ય સંબંધી તથા પ્રવાસસંબંધી કાંઈક વાર્તા પૂછી અને મેં તેનાં ઘટિત ઉત્તર આપ્યાં. પછી તે ચિત્રકારે ‘હા મજેછે’ એવો ભાર સૂચવતાં ચિત્ર જેમનું તેમ વસ્ત્રમાં લંકી પ્રધાનના સમીપ મુક્યું. પ્રધાને તે ચિત્રને તે સુંદર વસ્ત્રસદિત ઉઘાડીને મારા સમીપ મુક્યું અને કહ્યું કે આ આપનું માતવર્તુ ચિત્ર પણ કાળક્રમર આ સ્થલને પવિત્ર કરતું. આપનું હતું અને હવે તો આપનું સર્વને પાવન કરવાનિમિત્ત સાક્ષાત્ પધારતું થયું છે. એથી અમારા શ્રીમત્ મહારાજના મનમાં તથા સમગ્ર રાજકુલમાં તથા સંપૂર્ણ નગરનિવાસીઓમાં પ્રસન્નતા પ્રસરી છે, અને આજનો દિવસ આ નગરમાં ધન્ય મનાયો છે. આપને સ્વતંત્રપણે વિરાજવા અર્થે અત્ર ઉતારાની અનુકૂલતા કરવામાં આવી છે, માટે આપની આગ્રા યાવ ત્યારે આપને તે નિવાસસ્થાનમાં પધરાવવાને વાદનાદિની વ્યવસ્થા કરાય. મેં ઉત્તર આપ્યું કે આ સ્થલ પણ આપના મહારાજના વિભવરૂપ જ છે તો પછી અન્ય સ્થલની તત્કાલે વ્યવસ્થા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? આ સ્થલમાં મારી અનુકૂલતા રૂઢે પ્રકારે જળવાય છે. અને હું પ્રવાસથી એકાકી આવું છું, અને હજી પ્રવાસની ભિંમિવાળો છું. તેથી મને પણ આ સ્થલ અધિક અનુકૂલ માસ્ય છે; માટે સાક્ષાત્ આગા કરવા સરખું નથી. આ પ્રકારે વિવિધ વાક્યોથી મારે તથા પ્રધાનાદિને પરસ્પર બોલતું થયું અને અંતમાં તેમને અધિક આગ્રહ થવાથી મેં જણાવ્યું કે તમરા મહારા-

જશ્રીને એમ જ યોગ્ય જણાશે તો પછી તેમની ઇચ્છાનુકૂલ કરવામાં મને કાંઈ વિરોધ નથી. માટે સમયનો નિર્ણય વિચાર કરીને પછી સંયવવા ઉપર રાખો. આ નિશ્ચય થયા પછી તે પ્રધાનાદિ ઉઠવા લાગ્યાં. તેમને ગૃહપતિએ વિધિપૂર્વક વિદાય કર્યા. તે પ્રધાનાદિના ગયા પછી હું મારા નિવાસમાં ગયો, અને વસ્ત્રાલંકાર ઉતારવાના વિચારમાં હતો એટલામાં પાછળથી ગૃહપતિએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. મેં ગૌરવવડે તેમને બેસાડ્યા. આ સમયે તેમણે મને કહ્યું કે હવે આપે અમૃતધાનવડે મને શોભાવવાની અગત્ય નથી. મેં કહ્યું આપણો સંબંધ પ્રથમથી વિલક્ષણ છે, એટલે હવે પછી ચતુર સંબંધથી તે ટળે કે વિસ્મરણ કરાય એમ નથી. માટે હવે પછી આપે એવિષે મનમાં ઓછું આશુરું નહિ. આપ્રમાણે કહી તેમને બેસાડ્યા. પછી મેં પ્રથમ મનમાં વિચાર કરીને તેમને આપ્રમાણે કહ્યું, પ્રિય સજ્જન ! મેં તમને એક મારી ખાસ વાર્તા કહી નથી પણ હવે તે તમને કહ્યા વિના છુટકો નથી, માટે કહું છું તે લક્ષમાં લઈને તેની ઘટતી વ્યવસ્થા કરો. તે વાર્તા એ છે કે મારા પિતાએ અનેક કન્યાનાં આવેલાં માર્ગમાંથી એક રવીકારવાને મને કહ્યું પણ તે સમયમાં અમારા નગરમાં આવેલા કોઈ ચિત્રકારપાસેથી અનેક ચિત્રો મારી ખાસે જોવા માટે મંગાવ્યાં હતાં. તેમાં એક સુકન્યાનું ચિત્ર મને અનુકૂલ ભાસ્યું અને તે કન્યા જ પ્રાપ્ત થાય તો ઠીક એવો મારો નિશ્ચય થયો. દેવયોગથી તે ચિત્રકારનો કાળ થયેલો તેથી તે સુકન્યા કોણ છે અને કયા દેશની છે તે મારા જણવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાર પછી મેં મારા પિતાને તે મારો વિચાર નિવેદન કર્યો કે આ કન્યા પ્રાપ્ત થાય તો અધિક યોગ્ય છે. એ વિચાર તેમને પણ ચિત્ર જોવાથી યોગ્ય જણાયો અને તેમણે શોધ કરાવી પરંતુ એ ચિત્રવાળી કન્યાના સંબંધમાં કોઈ શોધ લાવ્યું નહિ. થોડો કાળ વાટ જોઈને પછી હું મારો નિશ્ચય પાર પાડવાને આ પ્રવાસે પિતાની આજ્ઞા લેઈને નિકળ્યો છું. એ કન્યાની શોધ મેં આવતાં માર્ગમાં કરી પણ તેની ભાળ જાડી નથી. મારા નિશ્ચયપ્રમાણે તે કન્યાની શોધમાં સમય ગાળીને પછી જો ન જડે તો તે ચિત્ર કશ્વિત હશે એવું અનુમાન બાંધીને પણ વળવાનો વિચાર છે. માર્ગમાં એક ધર્મસંકટ આવ્યું હતું અને તે લગ્ન થયું છે એ વાર્તા તો મેં આપને પ્રથમ કહેલી છે. પુનઃ આ ધર્મસંકટ અણુ છે તો હવે શું કરું? જો આ કન્યાનું જ તે ચિત્ર કશે તો તો કોઈ ચિંતા નથી પરંતુ તે ચિત્રવાળી જ જો આ કન્યા નહિ હશે તો મારે આગળ પ્રયાણની અગત્ય પડશે. મારો પ્રયાણમાટેનો ધારેલો સમય હવે લગભગ પૂરો થયો આવ્યો છે, તો તે અવશેષ કાલમાં હું વિચરીને પુનઃ અન્ન આપોશ. આ સંબંધમાં આ તમારા રાજાને તથા રાજકન્યાને સમાચાર જણાવીને તેમની વૃત્તિ શી છે તે પ્રથમ જોવી જોઈએ. આ રાજકન્યારીએ મારા નિમિત્તે જે કષ્ટ વેઠ્યું છે અને મારા પ્રતિજ્ઞા નિર્દોષ પ્રેમથી ભંજિત રાખી છે તે જોઈ જાણીને હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું, અને એને કોઈ પ્રકારે પણ ઈશ્વરેન્દ્રાથી સંબંધ થવાનો યોગ હશે તો અસંતોષ આપવાને હું ઇચ્છતો નથી. માટે એમને સંતોષ ઉપજે અને આ મારું વૃત્તાંત પણ એમના જણવામાં આવે એવો શ્રમ આપે સત્વર લેવો ઘટે છે. અને ત્યાર પછી આ લગ્નવગદારસંબંધનો આચાર કરવો એ મને હચિત જણાય છે. આ મારી વાર્તા સાંભળીને તે ગૃહપતિ બોલ્યા કે તે સુકન્યાનું ચિત્ર આપની પાસે છે? મેં કહ્યું, હા છે. પણ તે ચિત્ર માત્ર રાજસણીને તથા એ રાજકન્યાને જ જોવામાં આવે

એમ થાય તો જ મને અનુકૂળ છે. અને જો તે કન્યા આ જ છે એમ નિશ્ચય થાય તો પછી આપે અથવા અન્ય, યોગ્ય મનુષ્યે જોવામાં વિરોધ નથી. આ સાંભળી તે બોલ્યા કે જો મારા વિશ્વાસ પડે તો મને સુદર વસ્ત્રમાં મુકીને આપો. કારણ કે સધળી વોતાના અત્તમાં રાગને તે ચિત્ર દેખાડવા મારી વૃત્તિ છે. આ તે શૂદ્રપતિની માગણી મેં સ્વીકારી અને એમણે આણી આપેલા એક સુદર વસ્ત્રમાં તે ન જીએ એ પ્રકારે પેલું ચિત્ર બાંધી આપ્યું. એ ચિત્ર લઈને તે ત્યાં ગયા. ત્યાંથી પાછા આવીને તેમણે મને કહેલું તે ઉપરથી કહ્યું કે તેમણે રાગને સધળું મારું વ્યતીત જ્ઞાંત કહી સંભળાવ્યું. પછી પેલું વસ્ત્રસહિત ચિત્ર તેમના સમીપે મુક્યું. વાતા સાંભળીને તો રાગ ધણો ખેદ પામતા હોય એવું જણાતું હતું, પણ જ્યારે તેમણે તે વસ્ત્રમાંથી ચિત્ર છોડીને જોયું કે તત્કાલ અત્યંત હર્ષસાથે વોતાના ઇશનું સ્મરણ કરી બોલ્યા કે અહો! આ ચિત્ર તો મારી પુત્રીનું જ છે. આહા-હા! હર્ષરનો શો સંકેત છે કે એકબીજાનાં મનને કેવાં એકબીજામાં જોડે છે! આ મારી પુત્રીએ જેમ એમને માટે એક નિશ્ચયી કદ સહ્યું છે તેમ એમણે પણ સહ્યું છે. આમ બોલી હર્ષથી ઉભરાતા હૃદયપર તે રાગ તે ચિત્ર લેઈને અંતઃપુરમાં ગયા, અને વોતાની સ્ત્રીને સધળી વાતા જણાવીને પેલું ચિત્ર દેખાડ્યું. એ સાંભળીને તથા વોતાની પુત્રીનું જ તે ચિત્ર જાણીને તે અત્યંત પ્રસન્ન થયાં અને તત્કાલ તે ચિત્ર લેઈને વોતાની પુત્રીપાસે ગયાં, અને સર્વ વાતા કહી સંભળાવીને તે ચિત્ર દેખાડ્યું. એ સર્વ જાણીને તે કુંવરીને જે આનંદ થયો તે અવર્ણનીય હતો. પછી રાગએ તે ચિત્ર પાછું આપ્યું તે લઈને તે પુરવં મુનઃ મારાં સમીપ આવ્યા અને મને સોંપ્યું. મેં પૂછ્યું કે તમે આ ચિત્ર જોયું? એ રાજકન્યા તમારા જોવામાં છે? તેમણે ઉત્તર આપ્યું કે રાજકન્યા તો ખાંસપણમાં મારા જોવામાં છે. હાલ પાંચસાતેક વર્ષ થયાં જોવામાં નથી; અને આ ચિત્ર તો આપની આજ્ઞા વિના જોવાનો અધિકાર નથી. પણ રાજરાણીઆદિએ આ ચિત્ર જોયું અને એ વોતાની પુત્રીનું ચિત્ર છે એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યું ત્યારે તે પણ પ્રસન્ન થયાં. આ વિગેરે સર્વ રાજદારમાં થયેલ વાર્તાને જણાવી. એથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો, અને તે ચિત્ર મેં તે શૂદ્રપતિને જોવા આપ્યું. ચિત્ર જોતાં જ તેમણે કહ્યું કે આ ચિત્ર રાજકન્યાનું જ છે, અને એ ચિત્રની બીજી પ્રતિ પણ અજ છે.

આ પ્રકારે જ્યારે નિઃસંદેહપણે તેમના ધારા મારા જાણવામાં આવ્યું કે જેને મારે મેં સર્વ સુખનો લાગ કર્યો છે તે સ્ત્રીએ પણ મારે માટે સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે મને ખરી લાગણી થઈ, અને હૃદય ઉભરાતાં મારા વેત્રમાં પાણી આંધ્યું. તે જુહીને સાવધાન થયો, અને પછી મેં તે શૂદ્રપતિને કહ્યું અહો! કોઈ દિવસ પણ નવળી શકે એવો આ તમારો ઉપકાર થયો છે.

આ વિગેરે વાર્તા કરીએ છીએ એટલામાં રાજદારથી મંત્રીદારા ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્ર તથા સુદર અલંકારો મોકલાવાયાં, અને સમાચાર મળ્યા કે રાજદારમાં સર્વને આપનાં દર્શનની ઇચ્છા છે. તેમ જ શ્રીમન્નદારાજને પણ આપને મળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા છે. માટે આપના અનુકૂલ સમયે હવે નિવાસમાં પધારવા આજ્ઞા આપો. અને આજનો શુભ દિવસ

છે. માટે રાજદ્વારમાં પણ આપના મુખાવશેકનાયે આપને પધરાવવાની સધળી વ્યવસ્થા થઇ ચુકી છે. આપના નિવાસસ્થાનમાં પણ સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા કરાવવામાં આવી છે. આ પ્રકારનાં મંત્રીનાં વચન શ્રવણ કરીને મેં ઉત્તર આપ્યું કે હું વ્યવહારના યથાર્થ અનુભવવાલો નથી. માટે હવે તો મારી ઇચ્છા જોવાનું પ્રયોજન નથી. યોગ્ય સમયાદિનો વિચાર કરીને જે જે સમયે જે જે કરવાયોગ્ય હોય તે કરવાની મને સૂચના આપવી. આ માટે ઉત્તર સાંભળીને મંત્રી પ્રસન્ન થઇ ગયા અને પછી સધળા પ્રકારથી ઉત્સવનો રાજદ્વારમાં આરંભ થયો. યોડો સમય વ્યતીત થતાં સેનાસહિત વાહન તથા નાના વાહિન લેઈને પ્રધાનાદિ મને મારે માટે નિર્ણય કરેલા નિવાસસ્થાનમાં તેડી જવાને આવ્યા. મેં તત્કાલ વચ્ચાલકાર ધારણ કરી લીધાં, તથા બહિર્ગમન સમયે જે જે શસ્ત્ર ક્ષત્રિય રાજના અંગઉપર રહેલાં ઘટે છે તે પણ ધારણ કરી લીધાં. ઉત્તમ પ્રકારે શોભાવેલા દરતીઉપર મને બેસાડીને યોગ્ય પ્રકારની સ્વારીની રચના સ્થીને પછી નિયત સ્થલે જવા અર્થે ચાલવા લાગ્યા. માર્ગમાં મને જણાયું કે આખા નગરમાં મોટા ઉત્સવ આરંભાયો હતો. સ્થલે સ્થલે તોરણ બધાતા હતાં, તથા ધ્વજ આરોપાતા હતા. દરતીઉપર અને અન્ય વાહનોમાં તથા સેવકોનાં મસ્તકઉપરનાં પાત્રોમાં શર્કરા ભરીને સ્થલે સ્થલે રંક તથા શ્રીમાન્ આદિ સંપૂર્ણ પ્રજામાં રાજસેવકો વહેંચતા હતા. મારે જવાના માર્ગની ઉભય બાજુએ મનુષ્યની બારે દસ જોવા મળી હતી, અને શોભિતાં મૃદોનાં વાતાવનમાંથી કુલ્લવંતી સૌભાગ્યવતી ધ્રુવતીએ પ્રેમવડે જેમ ભગિની ભાતૃને કે માતા પુત્રને વધાવે તેમ વધાવતી હતી. બાણકથી તે વૃદ્ધપર્વતની સંપૂર્ણ પ્રજા આનંદમાં ભાગ લેતી હોય એમ ભાસતું હતું. સડનાં ઉપર પ્રસન્નતા પ્રતીત થતી હતી. બ્રાહ્મણ પ્રજા પ્રેમવડે આશીર્વાચન આપવા ઉત્સાહ વાળી જણાતી હતી. ક્ષત્રીયવૈસ્વાદિ વિધિવત્ નમન કરતા હતા. હું પણ બ્રાહ્મણોને સવિનય નમન કરતો તથા અન્યનાં નમનને પ્રસન્ન વદનથી સ્વીકારતો હતો. આ સમયે મારા ચિત્તની પ્રસન્નતાનું સ્વરૂપ અવર્ણનીય હતું. ક્રમે કરી માર્ગ કાપતાં શોભાયુક્ત ભવન જે મારે માટે શોભાચ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મને વિધિથી પ્રધાનાદિ પુરોહિતો સંમાનવડે ધર્મસંકટ પ્રવેશ કરાવ્યો, અને ત્યાં રચી રાખેલા દિવ્યસરખા આસનઉપર મને બેઠાં જિંતાનથી પૂર કાલ પછી સર્વને નિયમપ્રમાણે પ્રધાને વિદાય કરીને પછી તે મંદિરના પડશે. મારો મેં દેરવીને સધળી અનુકૂલતા દેખાડી. આ સ્થલમાં કરેલી શોભા અને એ અવશેષ કાલમાં હું તેમને અદ્ય સમય એવેનો વિચાર કરતાં મને સાનંદાશ્રય ભાસ્યું. રાજકન્યાને સમાચાર મને સુક્રીને તથા સેવકોને મને ઓળખાવીને પ્રધાન આગા માગી પરીએ મારા નિમિત્ત જોર કરતો સુંદર પર્વકઉપર બેઠો. આ સમયે મારા સમીપ પેલા તે જોઈ જાણીને હું ધણો ન હતું. યવાનો યોગ હશે તો અસંતોષ કદ વેઠ્યું હતું, તે સર્વ આ એક ક્ષણના આનંદમાં લીન અને આ માટે યત્નાં પણ એમ આનંદમાં મને તેનું સ્મરણ પણ થતું ન હતું. પરંતુ હું અને ત્યાર પછી આ લગ્નવ્યવસ્થાપૂરે જેમનું દરેક લેવાને હજી હું બાગ્યવાન નિવડ્યો. આ મારી વાર્તા સાંભળીને તે મહાપ્રભાઈ મન તો સમુદ્રના પ્રવાહમાં ઉછળતી તુલિકાની વેડે મેં હજી, હા છે. પણ તે ચિત્ર મારું.

વિવિધ તરંગમાં ઉછળતું હતું. લગભગ પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું પ્રતીત થતું ન હતું. અને એ જ પ્રમાણે નગરમાં જ્યાં સ્વાંચરતા જ પ્રસરી રહી હતી. આ સંસાર મિથ્યા છે, વિવિધ પદાર્થ માત્ર દુઃખદાયક છે, ભોગ તથા ભોક્તાનો સંબંધ નિસંધી, આ વિગેરે જે વિચારો કંઈક દુઃખના સમયમાં અને સત્સંસ્કારના પ્રાદુર્ભાવથી ઉદયને પામવા સંભવે છે તે તો તે સમયમાં ગુપ્ત જ ધર્ષ ગયા હતા. અને તે જાણે તો આ જગત, હું અને મને પ્રાપ્ત થયેલ તથા ચતાર પદાર્થો જાણે સુખરૂપ હોય અને સદા ટકનાર હોય એવા ભાવથી આનંદ સ્ફુરતો હતો. એ આનંદને અનુભવતાં તથા તે રાજકન્યાની અંતરની સ્થિતિસંજ્ઞાથી અનુમાન કરતાં હું ભોજનનો સમય ધનથી પેસા ગૃહપતિને સાથે લેખને જમ્યો. આ ભોજનના સમયે મને પેશું પાત્ર સ્મરણમાં આવ્યું, અને તેથી મેં એ ગૃહપતિને કહ્યું કે હવે હું એક પ્રકારના બંધનમાં આવ્યો છું. માટે આપ કૃપા કરીને એક સેવકને સાથે રાખીને પેશું 'માફ' પાત્ર તથા વસ્ત્ર મને લાવી આપવાને કૃપા કરો. આ તુચ્છ કાર્યમાં આપને શ્રમ આપવો ઉચિત નથી પણ એ પાત્રનું મારા પ્રાણથી પણ અધિક મૂલ્ય હું સમજી છું. માટે આપને સાક્ષાત્ શ્રમ આપું છું. આ સાંભળીને તત્કાલ તે પરોપકારી પુરૂષ ગયા, અને તે લાણીને મને આપ્યું. મેં તેમને ધણી સન્નત્વ જાણીને તે પાત્રનું માદામ્ય કહી સંભળાવ્યું, સારે તે ધણું આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી તેમની ઇચ્છા જાણીને મેં તે પાત્રથી અનજલ ઉપજાવી દેખાડ્યું. સારે તેમણે મને પ્રણામ કર્યો, અને મારી એ શક્તિને દેવી સંપત્તિ જાણીને મારી ધણી સ્તુતિ કરવા માંડી. સારે મેં તેમને સ્પષ્ટ કહ્યું કે એ માનને પાત્ર હું નથી, પણ અમુક રાજા જેમના સંબંધમાં મેં આપને સંબંધ પ્રવેશ કહ્યું છે તેમણે મારા ઉપર આપની પેઠે દયાભાવથી ઉપકાર કરીને મને એ પાત્ર આપ્યું છે, અને મારે વળતાં પાત્ર આ પાત્ર તેમને સોંપવાનો સંકલ્પ છે માટે એ પાત્રની મેં આટલી કાળજી રાખી છે. આ સર્વ જાણીને તે પુરૂષ ધણું પ્રસન્ન થયા, અને પોતાને ગર્વ ન હતો તોપણ એ પાત્ર આપનાર રાજાની ઉદારતા સાંભળીને પોતે પોતાની દુર્બલતા અને જાણી, અને એવી કાંઈ સેવા મારી એમનાથી યદ્ય નહિ તે નિમિત્ત ધણી અસતોષ દેખાડ્યો. મેં પછી તેમની મોઝાઈનાં વર્ણાણી કર્યાં, તથા તે પાત્ર આપનારકરતાં પણ તેમની વડાઈ વણી દેખાડી તેથી તે ધણું પ્રસન્ન થયા. આ વિગેરે વાર્તાથી અગે આનંદાનુભવ કરતા હતા એટલામાં મને રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે સ્વારીની વ્યવસ્થા કરીને પ્રધાન મારા સંગીપ આવી અને મેં પણ સ્વાં જવાને સંજ્ઞા તૈયારી કરી, અને સમય થતાં ગજારૂ થયો. પંછી જયજયકાર થતાં સ્વારી ચાલતી યદ્ય. આ સમયની સંજ્ઞા પ્રકારની શોભા તથા મારા મનનો દર્શ એ અવર્ણનીય હતાં. નગરનિવાસીઓની સ્વારી જોવાને અને આગ્રુએ મારે જીડ ધર્ષ હતી. મારે કંઈ પડતાં કોઈ કોઈ શબ્દથી સમજાતું હતું કે સ્વારીસાથે મારા રૂપની પણ સર્વ સ્તુતિ કરતાં હતાં. વાદ્યજનો નાદથી આગ્રુ નગર ગાજી રહ્યું હતું. મારામાં સ્ત્રીપુરુષો બાલકોસહિત સ્વારી જોવાને દોડતાં પણ જણાતાં હતાં. ઉમેલા લોકો પણ એકબીજાઉપર પડાપડી કરીને હંચા યદ્ય યદ્યને જોવાને યત્ન કરતા હતા. હસ્તીઉપર મારી જોઈ એવા પ્રકારની ઉંચી હતી કે સર્વને ધણું કરીને માફ મળી જોવાને કષ્ટ પડે એમ

ન હતું. ક્રમે કરીને દરતાં દરતાં રાજદ્વારસમીપ આગ્યા, એટલે વિવિધ પ્રકારથી મને સં-
 માન આપાયું, અને પછી રાજદ્વારસમીપ જ્યાં તે શ્રીમહારાજ મને લેવાને સંમુખ આવી
 ઉભા હતા ત્યાં હસતી અટકાવી મને ઉતાર્યો, અને જેવો હું ઉતર્યો કે તત્કાલ તે રાજા
 આવીને મારા હસ્ત ગ્રહીને મને હૃદયસાથે લેઈ બેઠયા, અને પછી પ્રેમાશ્રુવટે બીનેલાં નેત્રથી
 માફ મુખ જોયું અને મને કુશલ પૂછ્યું. પછી મારા હસ્ત ગ્રહીને મને ખેસાડવાને સં-
 ન્ન કરેલા રાજગૃહપ્રતિ તેડી આણ્યા. રાજમહાલયના વાતાવનમાંથી પરાંતરે રહીને રાજ-
 કુલની સ્ત્રિઓ મને જોતી હતી, એમ મને તે સમયે તે પ્રતિ જોતાં ભાર્યું હતું. અલંત
 શોભાવાળા રાજગૃહને જોઈને હું ધણો પ્રસન્ન થયો. ત્યાંથી આગળ આવતાં મને ખેસાડ-
 વાને શોભાવેલું ગૃહ આવ્યું તેમાં પ્રવેશ કર્યો, અને મારે માટે રચી રાખેલા દિવ્યભરખા
 આસનઉપર મને ખેસાડી રાજા પોતાને આસને બેઠા પછી પ્રધાનાદિ સર્વ મંડલ સવિનય
 નમીને બેઠું. મોટા સભામંડપ, તેમાં કરેલી શોભા તથા શરવીર ક્ષત્રિયોના તથા અન્ય
 પ્રમુખ રાજસેવકોના મંડલથી શોભતી સભા જોઈને મને ધણા આનંદ થયો. રાજાઆદિ
 સર્વ એક પણ રાષ્ટ્ર બોલ્યા વિના મારા સંમુખ જોયા કરતા હતા. પછી મારી શુદ્ધિઆ-
 દિતી પરીક્ષાનિમિત્તે તે રાજાએ મારા પ્રવાસસંબંધમાં મને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા,
 મેં તેનાં યથામટિત ઉત્તર આપ્યાં, અને પ્રસંગ મળવાથી ક્ષત્રિય રાજાએ એક વાર પણ
 દીર્ઘ પ્રવાસ કરવાની અગત્ય છે તે સંબંધમાં લગાર વિસ્તારથી કહી સંબળાવ્યું. તે સાં-
 બળીને તે રાજાઆદિ સર્વને ધણા સતોષ થયો હોય એવો ભાવ તેમણે પ્રગટ્યો. હાર
 પછી રાજાએ મને કોઈ પ્રકારે સંક્રાંત્ય ન વેકતાં ને ને પદાર્થ જોઈએ તે મંગાવી લેવા
 વિશે વિવેકથી કહ્યું; અને મને કોઈ પ્રકારે હવે સંક્રાંત્ય કરાવ્યું નથી એવું મેં ઉત્તર આ-
 પ્યું. પશ્ચાત્ એમણે મારે માટે કરાવેલી શોધસંબંધમાં મારા પિતાસમીપ મોકલેલાં મનુ-
 જ્યંતું વૃષાન્ત કહી સંબળાવ્યું. તથા મારા પિતાના તરફથી એમના પત્રનું અપાયેલું ઉત્તર
 મને એમણે મંગાવીને દેખાડ્યું. તેમાં લાલ હું પ્રવાસે નિકળેલો છું અને પ્રવાસથી આવ્યા
 પછી ઘટિત ઉત્તર આપવાવિશે લખ્યું હતું. આ પછી મારા પિતાએ તથા એમણે મારી
 ધણી શોધ કરાવેલી તે તથા મારા સમાચાર ન મળવાથી એમને થયેલો ખેદ વર્ણવ્યો, અને
 દૈવયોગથી આ સુયોગ આવવાથી થયેલા હર્ષની સ્તુતિ વર્ણવી. પછી કહ્યું કે તમારા પિતા
 ધણે દૂર છે તેથી તેમને અત્રે તેડાવવા અને પછી લગ્ન કરવું એમ ધારીએ તો તેમને
 ધણું કષ્ટ છતાં દિવસો વધારે જાય એમ છે. માટે આપણા ક્ષત્રિયના નિયમપ્રમાણે ક્રોધ
 પ્રકારે વિરોધ ગણાતો નથી એમ જાણીને લગ્નનો શુભ દિવસ કાલનો જ નિર્ણય રાખ્યો
 છે. આ સાંબળીને હું પ્રસન્ન થયો અને મેં મારી ઘટિત પ્રકારે અનુમતિ આપી. પછી
 જેમ સ્વારીસહ આવ્યા હતા તેમ પાછા મારે ઉતારે મને મુકી ગયા. આ ક્ષણથી જ
 પછી લગ્નસંબંધી સમજા આચાર, યજ્ઞ મંથ્યાં. મારા પક્ષથી સધળા કરવાયોગ્ય આચારને
 કરવાની વ્યવસ્થા ને પુરૂષે મને પોતાને ઘેર રાખ્યો હતો તે ગૃહપતિએ પોતાને શિર
 રાખ્યું હતું. તેમાં પુરૂષોવટે. જે, જે આચાર કરવા યોગ્ય હતા તે તો તેમણે તથા
 તેમનાં સેવા અને સ્ત્રીઓએ કરવા રાખ્યા અને જે, જે આચાર સ્ત્રિઓવટે કરવા યોગ્ય

હતા તે તે, તે ગૃહપતિના ધરનાંએ તથા તેમનાં અન્ય સગાં તથા મિત્રના સ્ત્રીવર્ગે કરવાં સ્વીકાર્યા. આપ્રમાણે ઉભય પક્ષથી કરવાયોગ્ય આચારનો આરંભ થવાથી સધળા લગ્નના આરંભનો ભાસ થયો, અને તેથી પ્રતિજ્ઞાએ મને લગ્નનો સમય સમીપ આવવાના બાંનથી અધિક અધિક આનંદ પ્રતીત થવા લાગ્યો. હવે સ્વલ્પમાં કહું છું કે પછી બીજે દિવસે વિધિવત્ લગ્ન, શુભ લગ્નના નિશ્ચય કરેલા સમયે થયાં અને તે જ દિવસે વંરકન્યાને વિદાય કરવાનું શુભ મુદ્દત હોવાથી રાત્રે મેઠા સમારંભથી અમને વિદાય કર્યાં. ઉતારાનાં ગૃહમાં તે દિવસની શોભા પણ અવર્ણનીય હતી. જે સમયે હસ્ત મેલાપ થયો તે સમયે મને મારા પ્રવાસની સાર્યકતાનું ભાન થયું હતું. અને તે દાણે જ આપનું તથા આ સ્થાનનું પણ ભાન મને થયું હતું. આ ઉતારામાં અમને વિદાય કરીને સર્વે ગયા પછી તે રાજપુત્રીની સેવામાં રહેનારં દાસીઓ તથા મારી સેવામાં રહેનાર સેવકો વિના અન્ય કોઈ રહ્યું નહિ, સાર પછી નિવૃત્તિએ બેસીને અમે પરસ્પરને માટે પરસ્પરે લોગવેલાં સુખદુઃખની વાર્તા તથા એકબીજાને એકબીજાના ચિત્રની પ્રાપ્તિથી તે આનંદપર્યંતના એકબીજાના સંબંધમાં અંતરમાં સ્તુરેલા પ્રેમભાવની વાર્તા એકબીજાએ વારાફરતી કહેવા માંડી. એ વાર્તામાં ને વાર્તામાં પછી રાત્ર દિવસ અતીત થવા લાગ્યાં. એ સર્વ વાર્તા તથા એ આનંદ આપના સમીપ નિષ્પ્રયોગનું જાણી વર્ણવતો નથી. એ પ્રકારે અવર્ણનીય આનંદમાં નિમગ્ન કેટલાએક દિવસ વ્યતીત કર્યા પછી એ જશ્વરપાસે સધળા મારી કથામાંથી અગલ પૂરતી જણાવીને સ્ત્રીઓ નિકળવાની આજ્ઞા માગી. તે તેમણે સ્વીકારી અને અમને માર્ગમાં ઉપયોગ પડે એવી સધળા વ્યવસ્થા તે દાણથી તેમણે કરવા માંડી. થોડા દિવસમાં સધળા તૈયારી થઈ રહ્યા પછી આં સાથે છે તે ગજ, અશ્વ, રથ, પાળા અને દાસદાસી વિગેરે મને સ્વાધીન કરીને તથા અન્ય મૂલ્યવાન પદાર્થો અર્પણ કરીને વિદાય કરવાનો શુભ દિવસ જોવાડાવી નિશ્ચય કર્યો. તે દિવસે સમા ભરીને પેલા ગૃહપતિને મારે હાથે ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારાદિ બક્ષિસ અથાગ્યાં અને તેમની ધણી સ્તુતિ સભામાં મેં તથા મારા જશ્વરે કરી. ત્યાર પછી શુભ સમયમાં અમને વિદાય કર્યો. એ વિદાય કરવાના સમયનો દેખાવ સર્વના હૃદયને અત્યંત શોકરૂપ પ્રતીત થતો હતો અને સર્વ સ્વજનોનાં મુખ શોકમય તથા નેત્ર સન્નલ જોઈને મને પણ નેત્રમાં જલ આવી ગયાં હતાં. સ્ત્રીઓ પરસ્પરને નમન કરી, મળીને તથા અન્યનાં નમનને સ્વીકારી અમે મારે આલતાં થયાં. જે મારે હું ગયો હતો તે મારે હું પાછો આવ્યો, પણ જતાંની સ્થિતિ અને આવતાની સ્થિતિ અંતઃકરણની વિલક્ષણ સ્થિતિથી વિલક્ષણ પ્રતીત થતી હતી. જતાં તો મારે સ્વતંત્ર જવાનું હતું, અને આવતાં તો નિયમિત સ્થલેએ મુકામ ફરતા આવવાનું હતું. કારણ કે માર્ગમાં મનુષ્ય તથા પશુઆદિને જોઈતા પદાર્થની અડચણ ન પડે એ અર્થે આગળથી રાત્રે નિવાસ કરવાનાં સ્થલોનો નિયમ કર્યો હતો, અને તે તે સ્થલના અધિપતિઓને રાજ્યસત્તાથી લખાણું હતું કે અમુક દિવસે અમુક સ્થલે અમારો નિવાસ છે માટે સ્ત્રીઓ અમુક અમુક પદાર્થની યોગના રાખવી. આ કારણથી કોઈ સ્થલે જવાઆવવાના માર્ગનો બેદ પણ થતો હતો. જતાનું કષ્ટ અને આવતાનો આનંદ પ્રતિમારૂપે હૃદયમાં પ્રતીત થતો હતો. આપ્રમાણે સ્થલે

રથે સુકામ કરતાં અમે માર્ગ-કાપતાં ચાલ્યાં. જ્યારે મને એમ લાન થયું કે હવે આપનું રથલ એક સુકામને અંતરે છે. સારે મેં સર્વને આજ્ઞા આપી કે આપણે એક રાત્રે સુકામ નિર્જન પ્રદેશમાં આવનાર છે. માટે આવતા સુકામથી તમારે એક રાત્રિવસનાં સાહિલની યોજના સાથે કરી રાખવી. તે પ્રમાણે ગયા સુકામથી કરી હતી, અને આવતાં હેવટની વસંતિમાંથી પણ ઘટતાં સાધનો રાખી લીધાં છે. આજે આપના આશીર્વાદથી નિર્વિઘ્ન મારી ધારણા પાર પાડીને આ રથે આવ્યો છું. આપને મેં મારા નિશ્ચય જણાવ્યો હતો કે મારી ધારણા પાર પડતાસુધી મારે મારી સંપૂર્ણ દુઃખની વાર્તા કાઠિયાગળ પણ કહેવી નથી, તે આજે ધારણા પાર પડવાથી આપને કહી છે. મારા આખા પ્રવાસમાં બેનજી રથે મારે મારી કયા કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે, પણ તે અપૂર્ણ અને આપના સમીપથી નિશ્ચય જણાવી છુટ્યા પછી મારી કયા પેલા ગૃહપતિને જ કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, પણ તેમાં મેં શેષ રાખીને જ તેમને કહી હતી. મારી ધારણા પાર પડવાનું નહીં થયા પછી તેને, આ ઓને તથા આપને માફ સંઘળું વ્યતીત જ્ઞાન્ત કહું છે. હવે આપ કૃપા કરીને મને કંઈ એવી આજ્ઞા કરો કે જેથી હું આપના ઉપકારને કાઠિ અંશથી પણ વાળના સમર્થ થાઉં.

હે વીરવિજયચંદ્ર ! આ પ્રકારનાં તેનાં વચન સાંભળીને હું મંદમંદ હંસીને બોલ્યો, હે બાઈ ! અમે વિશ્વવ્યવસ્થાપક, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરપ્રતિ પણ કેઈ પ્રકારની આશાથી વચન પ્રદત્તા નથી તો તમે કે જે મયાદાવાળા સામર્થ્યના છો તેમની પાસે શું આજ્ઞા ધારી આજ્ઞા કરવી ? ન ઘટતી છતાં પણ આ તમાફ વ્યતીત જ્ઞાન્ત શ્રવણ કરવાની આગ્રહવિનંતી ઇચ્છા મેં તમને પ્રતીત કરાવી અને તેથી તમે તમારી વાર્તા મને કહી સંભળાવી એ જ પૂર્ણ છે. તમે શ્રીગુરનાં દર્શનની આજ્ઞા રાખી વ્યર્થ કાલ વ્યતીત કરશો નહિ, કારણ કે તેમનું દર્શન તમને યશો નહિ. જ્યારે જ્યારે આ પ્રકારની ઉપાધિનો સંભવ આવે છે સારે પોતે આગળથી જ જાહિર પધારે છે, અને તે ઉપાધિ ટળે છે સારે પુનઃ સ્થાનઉપર આવે છે. માટે તમારે મારા નિમિત્તે પણ હવે પધારે વાર આ રથે રોકાવાની અગત્ય નથી. કારણ કે તમારે લીધે શ્રીગુર અત્ર પધારશે નહિ, અને તેથી મારા ઉપર આ કોપનો બાર રહેશે. માટે જો અનુકૂળ લાગે તો આ સ્થાનને તથા આ શ્રીગુરની પરમપવિત્ર ગુહાને નમસ્કાર કરીને હવે સત્વર આ રથથી સુકામ ઉપાડવા ધારજો. હવે મારે પણ નિયમિત વ્યવહારમાં જોડાવાનું છે એમ બોલી હું ઉઠ્યો. તેણે મારા ચરણ ધરી મને નમન કર્યું, સારે મેં 'હાં હાં' કહીને વારતાં તેના મસ્તકઉપર હાથ મુક્યો અને તત્કાલ ગુહામાં ઉતરી ગયો. સ્વારપછી તે ક્યારે પોતાનો સુકામ ઉપાડી ગયા એ મને લક્ષમાં નથી.

હે રાજપુત્ર ! હે ચરવીર ! આ પ્રકારનું તે પદસેન રાજનના પુત્ર બદ્રસેનને પોતાની છુદ્ધ ધારણા પાર પાડતાં ૪૮ પડ્યું હતું. મેં તમને કહેવાને આરંભેલું તે બદ્રસેનનું પૂર્વ જ્ઞાન્ત આ રથે પૂર્ણ થયું. હવે મારી પ્રથમ તમારી આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે તે બદ્રસેનનું પરમાર્થપ્રતિ પ્રવેશપર્યંતનું જે ઉત્તર જ્ઞાન્ત છે તે સંશેષમાં કહી જાણું. પાડી તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રયાણ કરજો. (અપૂર્ણ.)

॥ શ્રીપંચવરદ્વત્તાન્ત ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૧૬ થી)

વળી વિપરીત શબ્દો જેમના સુખમાંથી નિકળતા નથી, કોઈ વાર દંતની પકિત ઓછાઉપર દાખીને કે નેત્ર તે બ્રુ ચઢવીને બોલતા જણાતા નથી કે નિકલ-પણે ગભરાટથી બોલતા નથી તો એમનામાં કેવું અનુમાન શી રીતે કરવું ? વળી જે પુરુષ, સદાચારના શિખવનાર છતાં પણ અમરભરમા પાલન કરનાર છે તથા મનના ચગવવાળા આપણને નીતિનિયમમાં સ્થાપવાના વ્યાપારને સ્વીકારનારા છે તે પુરુષ આપણને ઓળખાવવામાટે નિંદનનિંદા વિષયનું પ્રતિપાદન કરે તથા નિંદા વ્યવહાર કરવાનું સૂચવે તથા લોકવ્યવહારનીતિનું પાલન કરવા આપણને, જણાવે તેથી તેમનામાં આપણે લોકલગ્નવાળા છે એવો દોષારોપ કરવો એ કેટલું અણુષ્ટાનું છે? વળી પ્રિય પદાર્થના નાશથી ચવાયોગ્ય શોક કે ક્રોધ એમનામાં પ્રતીત થતા નથી તો પછી એમનામાં શોક છે એવું પણ આપણાથી કેમ કહેવાય? આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વિચારથી તથા આપણાં સહવાસના અનુભવથી આપણે એમને નિંદાપ સમજાવે છીએ તેમ છતાં તમે લોકનાં દુષ્ટ મતિથી બોલેલાં વચનો શ્રવણ કરી તેને શંકાના કારણરૂપે હૃદયમાં રાખેછો એ તમને કેટલું અનિષ્ટ કરનાર છે તેનો વિચાર કરો.

વળી હે બાઈઓ ! તમારી મતિની જુદિમતેએ શી પ્રશંસા કરવી તે જણાવું નથી. કારણ કે શાસ્ત્રઆગાથી તથા પૂર્વકાલથી આવતી આવેલી નીતિથી આપણે આપણી મેલે વિધિવત્ શ્રીગુરુનું પૂજન કરીએ છીએ, તથા અભિમાનનિવૃત્તિઅર્થે આપણી ધજાથી જ દંડવત્ પ્રણામ કરીએ છીએ. શ્રીગુરુ પોતે તો આપણને ઉલટા અમુક કષ્ટ શામીટે કરે છે. એમ કહે છે, તોપણ આપણે આપણા હિતમાટે કર્યા જઈએ છીએ. આમ છતાં પણ તે નિમિત્તે ઉલટો તે ગુરુઉપર દોષારોપ દુર્નરો કરે છે કે એ ગુરુ તમારી પાસે પૂજન તથા દંડવત્ કરાવે છે અર્થાત્ આતા કરી કરાવે છે, અને તેથી તે અભિમાની છે. તો એ પ્રકારનો મિથ્યા આરોપ જણાતાં છતાં આપણે તેને મનમાં દોષરૂપે લઈએ અને આ પ્રકારનાં લોકવચનો જોને તમે પોતે જ સમાધાન આપી નિવારણ કરી શકો એમ છે તેને માટે તમે જ ઉલટા ગુરુને પૂછો છો કે લોકો આ પ્રકારના દોષ મુકે છે તે ચવાઈ છે કે અવચાઈ, એ કેવું આશ્ચર્ય છે?

વળી તમારામાંના કોઈ એવી મિથ્યા લોકવાર્તા લાવે છે કે તમારા ગુરુ તો ખ્યાતિની લાલસાથી ખેંચે લાવે છે, માટે દંભી છે, અને અન્યની નિંદા કરે છે માટે અસુધા દોષવાળા છે. તો વિચાર કરો કે આપણે આપણા અને અન્ય અનેકના કલ્યાણમાટે પ્રાર્થના કરીને જે પુરુષને અથ લખવાનો શ્રમ આપીએ છીએ અને તે દ્વારા સ્વીકારે છે તો તેનો બદલો તે પુરુષને દોષથી આપવો એ આપણને કેમ રહે? ન જ રહે. અને વળી અન્યમાં નિંદા વ્યવહારને નિંદારૂપે પ્રતિપાદન કરે એ શુદ્ધ વ્યવહાર છતાં તેને દોષરૂપ ગણવો એ કેમ થયું? ન જ થયું.

આમ છે માટે હે, ભાઈઓ ! તમે, યોગ્ય વિચાર કરીને, સમાધાનને પામો, અને મિથ્યા વચન બોલનારના સંગથી મુક્ત રહેવાને અભ્યાસ રાખો, અને આપણને નિર્દોષ પ્રતીત થાય એવા પુરૂષને સેવી સુખાનુભવ કરો.

હે નરાધિપતિ ! આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વચનોપરે, તે સર્જનન મનુષ્યોએ, તેમને સમાધાન આપ્યું, અને તેથી પછી, તે લોકો તેવા વ્યવહારથી નિવૃત્ત રહીને સરલપણે પોતાનું દિત સાધવા લાગ્યા, અને ક્રમે કરીને પોતે નિર્દોષ થવાને યત્ન કરવા લાગ્યા. આ પ્રકારે જ્યારે ધણા સંજ્ઞનોએ, ધણા મનુષ્યોને જ્યાંસાં બમથી ભટકવાના અભ્યાસથી મુક્ત કરવા માંડ્યા ત્યારે તે, યશોભિલાષી દેવી નવીન ધર્મપ્રવર્તકોને પોતાની ધરજા ન પૂર્ણ થવાના અનુમાનથી અધિકાધિક દ્રેષ થવા લાગ્યો. અને તે દ્રેષથી તેમણે મને તથા મારા સમીપ આવનારાઓને કાંઈ પ્રકારે ક્લેશ થાય એવા ઉદ્યોગ પ્રયત્નપૂર્વક જનરી રાખ્યા.

આ હું કે જે તે સમયે ક્લેશનાં કારણોથી પણ પાત્રમાં ક્લેશના બાવને ક્ષાયિત પણ અનુભવતો ન હતો તેને તો તેમના યત્નથી કંઈ પણ વિપરીત ફલ યથું નહિ. મારા સમીપ જે સર્વપ્રધાન અંતઃકરણવાળા અને ગુણોની સત્તાપ્રતિ જંગ મેળવનારા આવનારજનનાર પુરૂષો હતા તેમને પણ તે દેવીઓના યત્નથી કાંઈ અધિક હાનિનો સંભવ આવ્યો નહિ. જે શ્રદ્ધાવાન હતા પણ શુદ્ધરાજસંપ્રધાન અંતઃકરણવાળા હતા અને જનતમ સ્વ-બાવનો અલંત કરીને જય કરનારા ન હતા તેમને તથા તેથી ઉતરતાઓને માત્ર તે દેવીઓના પ્રયત્નથી કાંઈક ક્લેશની પ્રતીતિનો સંભવ આવ્યો અને જેમ તેમને, ક્લેશની પ્રતીતિ તે દેવીઓદ્વારા થતી તેમ તે પુરૂષોએ પણ તે દેવીઓને નમથી શિખાપર્યંત જ્યાંલા ઉઠે અને તેમનું સર્વોગ-હંધ થાય એવાં વાગ્યુણી વિહિત મારે મારવા માંડ્યાં. આમ થવાથી પશ્ચાત્ તેમના પરસ્પરના વાગ્યુદ્ધથી પ્રસંગે પરસ્પરને ક્લેશનાં કારણ થતાં. મારા સમીપ આવનારને ક્લેશનું કારણ આવવા છતાં પણ તેમને સત્સંગિતિના યોગિથી તથા પોતાના દોષોને ઓળખી તેનો જય કરવાના અભ્યાસથી અર્ધાત્ પદસંપત્તિનો સામાન્ય અભ્યાસના બંધથી ક્લેશની પ્રતીતિ ઓછા પ્રમાણમાં અને અલ્પ કાલ થતી, અને તે દ્રેષધારીઓને તો નિરંતર સંતાપ પ્રકટ રહેતો હતો. કારણ કે તેમને સાધનઅભ્યાસની ન્યૂનતા હતી અને દોષરૂપ કારણોથી તેઓ અસાવધાન થયા હતા.

હે બ્રહ્મવિદ્ધર, મહાત્મન ! આ પ્રકારે અનેક વિધિ અનર્થની પ્રવૃત્તિ લોકમાં થતી જાણીને મેં તે સમયે આ પ્રકારનો વિચાર કર્યો. “ અહોહો ! આ, વિચિત્ર સ્વભાવવાળી માયાનો ક્રોધો મહિમા, છો ! અવિદ્યા, પોતાની રવંત્ર-સત્તાથી રંધિત છતાં પણ પોતાના સ્વભાવથી કેવી બલવતી પ્રતીત થાય છે ! આ કાર્પરૂપ, પ્રપંચમાં પ્રકૃતિસ્વભાવથી તથા કનૃતાભિમાનપૂર્વક કરાયેલાં શરીરીઓનાં કર્મજલથી કેટલો અનર્થ થાય છે એનું કાંઈ પ્રમાણ કાઢી શકાતું નથી. આ બે હેતુથી પ્રકટતા ગુણદોષ ધર્માધર્મને પ્રકટાવીને ક્લેશની પ્રતીતિ કરાવે છે. પ્રાત્રવિવેક પુરૂષને પણ લેશરૂપ અવશેષ રહેલી હોવાથી એ અવિદ્યા ક્લેશની પ્રતીતિ કરાવે છે તો આ અવિવેકથી બદ્ધવત્ પ્રતીત થતા શરીરીઓને તે અવિદ્યા-અલંત ક્લેશ પ્રતીત કરાવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

નથી તેમ જ કમથી પણ આંતર સ્થિતિનો ફેરફાર થવાનો સંભવ હોય છે, તો તે નિય-
માનુસાર થયા પૂર્વે, સર્વે પ્રકારની ઉપાધિનો સંબંધ જાણુ યદ જવો જોઈએ. ધણી પૂર્વ
પુરોગોનો પણ એવો જ નિશ્ચય છે કે જે પુરુષને આ ઇન્દ્રિયોંવડે અર્થરૂપ વિષયના સ્થાનરૂપ
જાગૃત્વસ્થાનો અભાવ હોય છે અને વળી જે પુરુષને શુભાશુભ સંપૂર્ણ વાસનાઓથી
રહિત થયે સ્વસ્વરૂપનો અખંડ એકરસ આનંદાનુભવ છે તે જીવન્મુક્ત છે. આ સ્થલે
તાત્પર્ય એ છે કે આ ઇન્દ્રિયોના લયપૂર્વક સુપુષ્પિ અવસ્થા જે સર્વ જીવોને હોય છે તેવી
અજ્ઞાન સુપુષ્પિ નહિ છતાં પણ જેની જાગૃત્વસ્થા એવી હોય છે કે તે જાગૃત્વસ્થામાં
પણ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરી શકે નહિ. આથી તે જીવન્મુક્ત દશાવાળો
પુરુષ જાગૃત્વસ્થામાં છતાં પણ સુપુષ્પિમાં સ્થિત ગણાય છે. આમ હોવાથી હવે પછીની
આ શરીરીને અર્થાત્ મને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે કે જેમાં આ શ્રોત્રાદિ
અક્ષુરોદિ ઇન્દ્રિયોવાળો શરીરી અંતરમાં જાગૃત્વવત્ છતાં પણ સુપુષ્પિની પેઠે બાહ્ય વિધમાન
વિષયોનું ગ્રહણ કરી શકશે નહિ, જેથી કંમે કરીને સર્વે વ્યવહારથી રહિતપણું થશે.
અને તેમ થયા પછી જ કંત્યન્તો અવધિ આવશે. એ પ્રકારની ખરી કૃતકૃષ્ટતા પ્રાપ્ત
થયા પછી કોઈ પણ પુરુષ બવદાર કરવાને સમર્થ થાય નહિ. તેથી આ સમીપ આંતરાર
મનુષ્યોને હવે કહેવા યોગ્ય કહી લેવું ઘટે છે, કેમકે પછી કહેવાસાંભળવાની આશાનો
ઉદ્ભેદ થશે. સર્વજ્ઞ પુરુષોનો એ જ સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યારે આ મનથી ઉડતી સંપૂર્ણ ઇચ્છા-
ઓનો અભાવ થાય છે ત્યારે યોગ્ય અભ્યાસવડે જન્ય કરાયેલું તે મન તૈલધારાવત અખંડ
એકરસ આનંદસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્માવિષે સ્વસ્વરૂપાનંદને અનુભવતાં સંતુષ્ટ રહે છે. વળી
આ બ્રાહ્મણપણું જે જગતમાં સર્વોત્તમ છે તે જોને પ્રાપ્ત હોય છે તેને તો સ્વભાવથી જ
આમકામપણું હોય છે અને તેથી જ તેઓ અન્ય પ્રયત્ન વિના જ કમથી જીવન્મુક્તિ મુખનો
અનુભવ કરનાર થાય છે. જે બ્રાહ્મણપણું મૂલ્ય પુરુષોએ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે અને જોને દેવતા
પણુ અધીન વર્તે છે તે બ્રાહ્મણપણું સ્વરૂપ સર્વને એક કાલે પ્રાપ્ત થવું ઘણું કઠિન છે.
કારણ કે તે ઈશ્વરસંકેતથી અથવા તો ઉચ્ચ પુણ્યજત્રથી જ પ્રાપ્ત થવું સંભવે છે. આ
વિગેરે અનેક ઘટિત વિચાર કરીને પછી જનસંગરૂપ ઉપાધિની નિવૃત્તિઅર્થે મારા સમીપ
આંતરાર તે ત્રિવિધ પ્રકૃતિના મનુષ્યસમુદાયને એક સમયે પ્રથમ તે અશ્રદ્ધાવાન મંદ
સંસ્કારવાળા મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને આ પ્રકારનાં વચન કહ્યાં.

હે સદ્વિદ્યાની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોનાં તમે આ જગતમાં જન્મ ધરીને મનુષ્યોએ
શું જાણવાનું છે, શું મેળવવાનું છે અને તે અર્થ શું કરવાનું છે એનો પ્રથમ તો યોગ્ય
વિચાર કરો; અને તે વિચાર કરતાં જે કોઈ નિશ્ચય થાય તે નિશ્ચયપ્રમાણે વર્તવાનો આગ્રહથી આ-
રંભ કરો. કારણ કે જે આ શરીરવડે સર્વ સુખ સાધવાનું છે તે આ શરીર દ્વણ્વર્ણશુરં છે. આ
શરીર દ્વણ્વિક છે તેમ અનેક વિધને પ્રાપ્ત થનારું છે તેથી એની આશાએ દિવસો કાઢ્યા કરવા
અનુચિત છે. આ શરીરનો નાશ થયા પૂર્વે તથા એમાંથી શક્તિ હણાઈ ગયા પૂર્વે જ
પુરુષાર્થ કરીને કૃતકૃષ્ટ થવું ઘટે છે. કાર્યના આરંભપછી પણ વ્યાધિ તથા વ્યાધિ વિગેરે
વિધેયો આપણે સદા બચી શકતા નથી. તેથી તે વિધેયનાં પ્રવેશથી પણ ધણો કાલ

જ્યે જ્વાનો સંભવ છે, માટે સદા સાવધાનપણે વિચાર કરો અને અભ્યાસને આરંભો.
 પ્રાપ્તિવિવેક પુરુષોનો એવો નિશ્ચય છે કે અંતરમાં રહેલા દોષોને જ્યાંપર્યંત આપ-
 શે ટાળતા નથી. લાંબપર્યંત આપણને કંતવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન તથા નિર્વિગ્ન તેમાં પ્રવૃત્તિ થવી
 એ બંનતું નથી, તેથી સદા આપણા અંતરમાં સાવધાન રહીને દોષોનો જય કરો. આ
 જગતમાં ઘણા મનુષ્યો તો કેવલ અન્યના દોષો જ જુએ છે અને તેવડે તે અન્યની
 નિંદા કરે છે. અને કેટલાએક તો પોતાના તથા અન્યના દોષોને જોનારા છે પરંતુ તેઓ
 પોતાના દોષને ગુપ્ત રાખવામાં અને અન્યના દોષોને પ્રકટ કરવામાં જ સાવધાન હોય છે.
 વળી કેઈ કેઈ તો અન્યના તથા પોતાના દોષોને જાણે છે તથા તેઓ પોતાના તથા પ-
 રના દોષોને ટાળવા અર્થે વિચાર તથા ઉદ્યોગને કરે છે. અને કાઈ બુદ્ધિમાન પુરુષ તો
 અન્યના દોષોને અલક્ષ કરીને પોતે જ પ્રથમ નિર્દોષ થવાને પ્રયત્ન કરે છે. સાધક અવ-
 સ્થાવાળા આ બુદ્ધિમાન પુરુષો સહમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જાણીને, કારણ કે પોતે નિર્દોષ
 થયાવિના પોતાનો કે અન્યનો અર્થ સારી શકતો નથી. આમ છે માટે પ્રથમ પોતાના
 તથા પરના દોષોનાં સ્વરૂપને જાણીને પછી તે પારકા દોષો આપણામાં ન આવે અને
 આપણા હોય તે જય એવો ઉદ્યોગ કરીને. તમે જે જે મનુષ્યને કાંઈ પણ પ્રકારના સં-
 બંધથી સેવો તેને દોષોની અધિકતાથી રહિત જાણીને સેવજો. જે જે પુરુષને તમે શુરુ-
 દ્વિતી સેવવા ઇચ્છો તે તે પુરુષને પ્રથમ નિર્દોષ છે કે નહિ એ પ્રકારે કરી લેજો, અને
 જો તે પુરુષને તમારી વૃત્તિ દોષરૂપ જાણે તો તમારે તેમાં શુરુદ્વિતી સ્થાપી નહિ. અને
 કદાચિત્ત અસાવધપણે શુરુદ્વિતી સ્થાપ્યાપછી તમને દોષ જણાય અને તમારી મતિ અદ્વા-
 યી તે પુરુષને ન અનુસરે તો તત્કાલ તે શુરુદ્વિતીને ત્યાગ કરીને તેમનાથી મુક્ત થઈ
 અન્ય સ્થલથી આપણા કલ્યાણને સાધવું. કારણ કે જેના વચનમાં આપણને વિશ્વાસ હો-
 તો નથી તેમના દ્વારા આપણે આપણું હિત સાધી શકતા નથી. યદ્યપિ પૂર્વ પુરુષોએ ગુ-
 રમાં દોષબુદ્ધિ કરવાથી હાનિ જણાવી છે તેપણ જો આપણી મતિ તેને દોષવાનું જુએ
 અને તે દોષ ન સહન કરવાયોગ્ય અને વસ્તુતઃ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવા વિચાર કરવો
 નહિ. કારણ કે અશ્રદ્ધાવડે કરેલો શ્રમ યથાવત્ ફલ આપનાર થતો નથી. અન્ય કાંઈ ય-
 થાર્થ નિશ્ચય કરવા યોગ્ય મતિ આપણને પ્રાપ્ત ન હોય તો શાસ્ત્રે વિધાન કરેલી એવી
 વૃદ્ધપરંપરાથી ચાલતી આવેલી ધર્મનીતિને અનુસરીને ચાલવું, અને જ્યારે યોગ્ય મતિનો
 આપણમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે આપણે યોગ્યયોગ્ય વિચાર કરીને યોગ્ય વર્તન કરવું.
 તે પણ સમજાવેલી અત્યંત વિરહ ન હોવું જોઈએ. આ વિગેરે વચનો કહીને કહું કે
 'હે બાહ્યો! જે તમને મારાં વચનમાં વિશ્વાસ હોય તો આમાંથી સાર ગ્રહણ કરીને
 તે પ્રમાણે વર્તજો અને ન હોય તો યથારથિ વર્તજો.'

એ પછી મેં સમય જોઈને મારા સમીપ આવનાર અર્ધ અદ્વાવાન મધ્યમ અધિ-
 કારીને આ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં.

હે બીજાંમાનું સુઘ મનુષ્યો! તમે જાણો છો કે આ જગતમાં મતિ જેવા જેવા
 સદાસને સેવે છે તેવા તેવા પ્રકારના જીવને તથા વેગને ધારણ કરે છે માટે સદાસને

શબ્દાર્થ—વેદાન્તમતમાં શ્રુતિના તાત્પર્યને બાધાનારા એમ કહે છે કે નિગમાત્ વાગ્યો-
માં અર્થ જગતરૂપ વિવર્તના અવિજ્ઞાનમૂળ શુદ્ધસમિરવરૂપ એકલું પરમાર્થતત્ત્વ જ પાર-
માર્થિક સત્તામાં આવે છે. તે શિવાયની અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે અનિત્ય જ
છે એમ સ્વીકારાયેલું છે.

ટીકા—આમાં ખુદિ વિષયે અનિત્ય ગુણથી ગુણી થાય છે એમ કહેનાર વૈશેષિક
મતાનુસારીએ નિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણથી ગુણી થાય છે, એવો એક દૃષ્ટાન્ત આપવો
લેઈએ, આકાશાદિ નિત્ય વસ્તુઓ અનિત્ય ગુણથી ગુણી છે એમ કહે તો પૂર્વે તેનું નિરાકર-
ણ થઈ ચુક્યું છે. મયોમાદિ અધ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણે આત્માના નથી તે પણ અયકારે સિદ્ધ
કર્યું. આખરે પૂર્વપક્ષીને સંદેષમાં ઉત્તર આપે છે કે અલ્પથી વ્યતિરિક્ત વસ્તુનું મિથ્યાત્વ
માતનાર વેદાન્તીને નિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણથી ગુણી છે એ તમારા સામાન્ય નિયમનું તમા-
રાથી વિરોધ દૃષ્ટાન્ત આપી રાકાય તેમ નથી. તમે એમ કહેશો કે મિથ્યાત્વ અમે તો
અંગીકાર કરતા નથી. ઉત્તર માત્ર એ જ કે તમે પણ શ્રુતિને પ્રમાણમૂલ્ય ગણો છો તેથી તેમ
જ સ્વીકારવામાં તમારા જ સિદ્ધાન્તને બાધ આવે છે.

પ્રથમ મ્લોમની ટીકામાં રજતુસર્પનું ઉદાહરણ આપી જગતનું મિથ્યાત્વ નિરપણ
કર્યું છે, તે પુનઃ વેદાન્તી વિરોધિ છે. પ્રમાણમાં શ્રુતિના શિરોબાગનાં વાક્ય આપ્રમાણ છે.

**एकमेवाद्वितीयम् नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् ब्रह्मैवेदं सर्वम्
आत्मैवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । वाचारम्भणं विकारो नामधे-
यम् मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ इत्यादि ॥**

સંભાવ એક અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વ છે કહ્યાદિ. આપ્રમાણે વેદાન્તવાચ્યનાતાત્પર્યનું શોધન કરનાર મહાત્મા પુરૂષો જગતનું મિથ્યાત્વ અંગીકાર કરે છે, તેથી ઉદાહરણનો અવકાશ પૂર્વપક્ષમાં રહ્યો નથી. એથી ક્ષણિત થયું—

અતएव न किंचिदुदाहरणं ध्रुवमस्ति परस्य चिनाङ्गि गुणम् ।

यतएवमतः स्थितमुक्तमदो न हिनित्यमनित्यगुणेन गुणि ॥ ૩૨ ॥

उपलभ्यमहंकरणं भवितुं क्षमते दृशिरूपगुणो न यतः ।

विषयाकृतिरंजितधीगुणव द्विषयत्वमहंकरणस्य ततः ॥ ૩૩ ॥

અન્દાર્ય—તેમ હોવાથી “અનિત્ય ગુણુવાળી નિત્ય વસ્તુ છે” એવું, પૂર્વપક્ષીપાસે કાંઈ પણ ઉદાહરણ નથી. ઉદાહરણના અભાવથી “નિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણુથી ગુણી થતો નથી” એમ પૂર્વે કહેલું તે યથોચિત રહ્યું.

અહંકાર દૃશ્ય હોવો ધટે છે. સાક્ષીભૂત આત્માનો ગુણુ નથી તેથી વિષયાકાર પરિણામને ધારેલી શુદ્ધિવૃત્તિ (દૃશ્યકાર મતિવૃત્તિ) ની માફક અહંકાર (દૃશ્યકાર મતિવૃત્તિ) પણ આત્માનો વિષય છે.

ટીકા—અઠાવીસમા શ્લોકમાં યુક્તિઓથી અહંકારના સ્વરૂપને નિશ્ચય કરવામાં પ્રકરણનો ઉપક્રમ કરેલો, તેનો અર્થ ઉપસંહાર આવ્યો.

પૂર્વપક્ષીના દૃષ્ટાન્તાભાવથી સિદ્ધાન્તીનો—“નિત્ય વસ્તુ અનિત્ય ગુણુથી ગુણી થતો નથી,” એવો પ્રતીયમા શ્લોકમાં યોગ્યેસે હેતુ સરિપત રહ્યો. તેથી ત્યાં અતુભિતિ ન આવ્યો છે તે પણ યથાયોગ્ય છે. આત્મા નિર્ગુણ સિદ્ધ થયા પછી અહંકાર આત્મચેતનથી બાંસ પામે છે એમ પૂર્વે કહેલું તે અવ્યાસદ્વારા ફરીથી જણાવ્યું. પરિણામ એ આવ્યો કે આત્માનો ગુણુ અહંકાર નથી, પરંતુ અંતઃકરણનો ધર્મ છે.

અન એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આપ્રમાણે વૈશેષિકાદિનું ખંડન કરી સર્વ દર્શનશિરોમણિ વેદાન્તદર્શનસાથે તે શાસ્ત્રોનો વિરોધ છે એમ જણાવવાનો અર્થકારનો ઉદ્દેશ નથી. સર્વ શાસ્ત્રો યથારિપત જાણવામાં આવ્યાં હોય તો પરંપરાએ મોક્ષનાં કારણ છે. વિરોધી માત્ર અવિવેકીને પ્રતીત યાય છે. દરેક શાસ્ત્ર યોતયોતાની કક્ષામાં અઆધિત છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાતના દુરાચલી પુરૂષો અતિમ સિદ્ધાન્તતરીકે તેમના શાસ્ત્રને સ્થાપવા જાય તે વારતવિક નથી. અને તેવા દુરાચલીને ઉદેશી શારીરિક સજના બાબમાં સર્વ મતોનું ખંડન બગવાન શંકરાચાર્યે કરેલું છે. નક્ષિતક મતો તો સર્વ પ્રકારે અમાલ જ છે. આ અર્થકાર પણ એમ જ દર્શાવવા ધન્ય છે. પૂર્વ અહંકારને વ્યવહારમાં આત્માનો ગુણુ ગણ્યો તેમ ન ગણવામાં હોય દર્શાવ્યો. તેથી જ રીતે સુખદુઃખાદિ ગુણો આત્મામાં અધ્યાસદ્વારા માનવામાં કાંઈ હોય નથી. વૈશેષિકશાસ્ત્રકાર આપ્રમાણે આત્માનું સગુણુ સ્વરૂપ સ્થાપે તો તે સિદ્ધાન્તીને સંવેદ્ય આવે છે. પરંતુ વારતવિક સગુણુ સ્વરૂપ સ્થાપે તો તે વિરોધી છે. એ જણાવવા તે દર્શનનું ખંડન કરેલું છે. આર્યશાસ્ત્રોના ઉપલક વિરોધને જોઈ

ધણા અનાસ્થાવાળા થયા છે, યાય છે ને યશે. ખાખી માત્ર એટલી જ કે તે પુરોને તત્ત્વ-
વિદ્ મહાત્મા દર્શકતરીકે મળ્યા નથી.

વિષયપ્રકૃતિં પ્રતિપન્નવર્તી મતિવૃત્તિમહંકરણંચમતેઃ ।

ઉભયંપરિપચયતિ યોઽવિકૃતઃપરમાત્મ સદુક્તિરસૌપુરુષઃ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થઃ—વિષયાકારપરિણામને પામેલી મતિવૃત્તિ—દૃશ્યાકારા—, તથા અહંત્વિરપ
દૃષ્ટાકારા મતિવૃત્તિ એ બંનેને જે અવિકારી રહી જુએ છે, તે પ્રત્યગાત્મા પરમાત્મારૂપ
સંગને ધારણ કરે છે.

ટીકા—અદકાર પ્રકરણું નિરૂપણ કર્યા પછી જીવજલ્દની એકતા સિદ્ધ કરવાનો ઉ-
પક્રમ યાય છે. તત્ત્વમસ્પાદિ ચાર મહાવાક્યોમાં બતાવ્યાપ્રમાણે જીવાત્માપરમાત્માની
અંખડેકરસતા આગળ સારી રીતે અંધકાર નિરૂપણ કરશે. પૂર્વ પ્રકરણમાં ત્વંપદાર્થનો
શોધ થઈ ચુક્યો છે; તે ત્વંપદાર્થની તત્પદાર્થસાથે એકતા આ શ્લોકમાં સૂચ્ય છે.

જે પ્રકારની બુદ્ધિવૃત્તિઓને (દૃશ્યાકારા અને દૃષ્ટાકારા) જે અવિકારી તત્ત્વ સાક્ષીરૂપે
જુએ છે, તે પ્રત્યગાત્મા જ પદનો લક્ષ્ય છે; પરમાત્મા તત્ત્વ પદનો લક્ષ્ય છે. એ બંનેનો
સ્વરૂપ અભેદ છે.

નનુદેહમૃત્ત્વં કયં ભવતાઽભિહિતઃપરમાત્મ સદુક્તિરિતિ ।

નવિરુદ્ધમવાદિપ મેતમહં શ્રુતિરપ્યમુમર્થમુવાચયતઃ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ—(સંક્રા) આ દેહધારી જીવાત્માને તમે પરમાત્મા કેમ કહો? (સમીધાન)
તું વિરુદ્ધ અર્થ બોલ્યો નથી, દારણ કે શ્રુતિ પણ આ જ અર્થનું બોધન કરે છે.

ટીકા—જીવાત્માને પરમાત્મા દેહધારી પ્રલક્ષણ પ્રમાણોના વિરોધની શંકા લે છે. આ
જીવાત્માતો દેહધારી છે, અસ્પર્શ છે, તથા પરતંત્ર છે; અને પરમાત્મા દેશકાળથી અન-
વચ્છિન્ન છે, સર્વશ છે, તથા સ્વતંત્ર છે. આવી બે વિરુદ્ધ વસ્તુઓનો અભેદ કદાપિ સંભવે
નહિ, તેમ છતાં તમે એકાએક એ બંને એક છે એમ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા જાઓ છો તે
શા પ્રમાણકર ?

સંકાના સમીધાનમાં અંધકાર રહે છે કે હું જે કદું તે વિરુદ્ધ નથી, પ્રમાણભૂત
મારી પાસે સર્વ વેદાન્ત છે. અસ્પર્શ સર્વશતાદિ વિરુદ્ધ અંશો તમે બતાવ્યા તે માત્ર વા-
ચ્યાર્થમાં છે. અને તે પણ ખાયા તથા અંતઃકરણ જે અગાનનું કાર્ય છે તેની ઉપાધિથી ઉ-
ત્પન્ન થએલા છે, એટલે આગભાગ લક્ષણાવડે જીવાત્માપરમાત્માની એકતામાં કોઈપણ
વિરોધ નથી.

વાચ્યાર્થ એટલે શું, લક્ષ્યાર્થ એટલે શું, લક્ષણા-એટલે શું, વિગેરે આ વિચારનું ચ-
વાચ્ય રૂપીકરણ ઝોગણચાલીશમાં શ્લોકમાં મહાવાક્યનું તાત્પર્ય દર્શાવતી વખત જ-
ણાવવામાં આવશે.

અમતં મન્નઽવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતૃ (અસર બ્રાહ્મણ) આત્મતત્ત્વ મનશુદ્ધિવડે ચિંતન થાય એવું નથી, પણ મનશુદ્ધિનું ચિંતન કરેછે; પોતે અન્યથી જણાય તેવું નથી, પણ અન્યને તે જાણેછે. નમતે મન્તારં મન્વાયંઃ (ઉપસ્તં બ્રાહ્મણ) મનોહૃતના સાક્ષીને (પ્રલક્ષવડે) ઠારાંથી જણી શકાય તેમ નથી. અમતો મન્તા (અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણ) પોતે મનન થાય તેવો નથી, પણ મનન કરનાર છે. તદેવદ્ બ્રહ્માપૂર્વમનપરમનન્તરમવાહ્ય મયમાત્માબ્રહ્મ (મધુબ્રાહ્મણ) તે આ બ્રહ્મ અપૂર્વ છે, અનંત છે, અખંડ કરસ છે, દેશકાળથી અનવચ્છિન્ન છે. આ આત્મા તે બ્રહ્મ છે. તત્ત્વમસિ (છાન્દોગ્ય) તે (બ્રહ્મ) તું (જીવાત્મા) છું. इदं सर्वं यदयमात्मा (મૈત્રેયીબ્રાહ્મણ) આ જે સર્વ પ્રપંચ છે તે આ આત્મા છે. यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्दहना अमृतं नमतेरमृतस्तदिवं यदमुत्र तदेव तु कश्चिदिति ।

શ્રુતિપ્રતિપાદિતમસ્યદર્શોઃ પરમાત્મપદત્વમમૂખમૂઝામ્ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ—અમતં—, નમતે—, અમતઃ—, તદેવદ્—, તત્ત્વમસિ—, इदम्—,

यदेवेहतदमुत्र—, तदेवब्रह्म—, कश्चिद्दीर्घः—, ઇત્યાદિ આ શ્રુતિઓમાં શુદ્ધિ અને તેની શ્રુતિઓના સાક્ષી આ પ્રલગાત્માનું પરમાત્મસ્વરૂપ સારી રીતે પ્રતિપાદન કરેછું છે.

ટીકા—અમા શ્લોકમાં જીવબ્રહ્મની એકતા પ્રતિપાદન કરવામાં સકલ વેદાન્ત પ્રમાણુરૂપ છે, એમ પ્રપંકારે કહ્યું છે. તેમાં જીવને અસરસ્વરૂપ દર્શાવતી કુટલીક શ્રુતિઓ આ શ્લોકમાં જણાવે છે.

નેવપશ્યતિ (કઠવલ્લી) આ દેહને વિષે જે આત્મતત્ત્વ કાર્યકારણરૂપાધિયુક્ત, તથા સંસારી અવિવેચીને લાગે છે, તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા સર્વ સંસારધર્મથી રહિત બ્રહ્મ છે; તેમ જ કારણોપાધિયુક્ત બ્રહ્મગત શુદ્ધચેતન તે જ કાર્યકારણોપાધિયુક્ત જીવમત્ શુદ્ધચેતન છે; જે અર્હાં ભેદભાવને જીએ છે તે એકપક્ષી એક એમ જન્મમરણને પામ્યાં કરેછે.

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वाग्भ्युद्यतो तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यादेदमुपासते (તલવકાર) જે વાણીવડે જણાવાય તેવું નથી, પણ જેનાવડે વાણી પોતાના બ્યાપારમાં પ્રવર્તે છે તેને તું બ્રહ્મ જાણ્યું; જેની આ ઉપાસના થાય છે તે (પર) બ્રહ્મ નથી. कश्चिद्दीर्घः मृत्युमा त्मानमैतदावृत्त चक्षुरमृतत्वमिच्छन् (કઠવલ્લી) કાઈ વિરલ ધીર પુરૂષ અમૃતત્વની ઇચ્છા રાખતો સર્વ ઇન્દ્રિયોને અંતર્ધૂપ કરી પ્રલગાત્માને જીએ છે.

આ શિવાય અનેક શ્રુતિઓમાં પ્રલગાત્મા અને પરમાત્માનું સામાનાધિકરણ કરી અનેક સ્થાપ્તો છે. પ્રપંકારે આપેલી શ્રુતિઓ અર્હાં-દેહ કરવામાં પર્યાપ્ત છે, એટલે વિશેષ આપવી અનુચિત ધારી છે.

યદનમ્બુદિતંવદનેનસદા નયનેનચપશ્યતિયન્નસદા ।

શ્રવણેનચયન્નશ્રુણોતિસદામનસાઽપિચયન્મનુતેનસદા ॥૩૭॥

વદનંનયનંચતથાશ્રવણંમનઃપચયેનમતંસતતંમ્ ।

અવગચ્છતદેવપદંપરમંત્વમિતિશ્રુતિરીક્ષિતુરુક્તવતી ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—જે (આત્મતત્ત્વ) સર્વદા વાણીવડે વર્ણી શકાતું નથી, નયનવડે જોતે મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી, શ્રવણેન્દ્રિયવડે સાંભળી શકતો નથી અને મનવડે જેતું મનન કરી શકતો નથી; (પણ) વાણી, નયન, શ્રોત્ર, મન તથા તેના પરિણામ જોનાવડે પ્રકાશિત થાય છે, તેજ પરમતત્ત્વ તું હું એમ અધિકારી પુરૂષને શ્રુતિ ઉપદેશ કરેછે.

ટીકા—જીવબ્રહ્મની એકતા જણાવવા ગયા શ્લોકમાં આમુખદ્વારા કેટલીક શ્રુતિઓ અંધકારે આપી. આ બે શ્લોકમાં સામવેદનાં કેનોપનિષદની શ્રુતિઓને અર્થદ્વારા આપી પ્રસ્તુત વસ્તુનું સમર્થન કરે છે. ત્યાં મૂળ શ્રુતિઓ આ પ્રમાણે છે.

યદ્વાચાનમ્બુદિતંત્યેનવાગમ્બુદ્યતે તદેવ બ્રહ્મત્વંવિદ્ધિનેદંયદિદમુપાસતે ।

યચ્ચક્ષુપાનપશ્યતિત્યેનચક્ષૂપિપશ્યતિ તદેવ૦ ૨

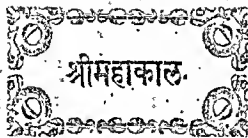
યચ્છ્રોત્રેણનશ્રુણોતિત્યેનશ્રોત્રમિદંશ્રુતમ્ તદેવ૦ ૩

યત્પ્રાણેનનપ્રાણિતિત્યેનપ્રાણઃપ્રણયિતે તદેવ૦ ૪

યન્મનસાનમનુતેત્યેનાહુર્મનો મતમ્ તદેવ૦ ૫

“જે-વાણીવડે વદી શકાતું નથી, જોનાવડે-વાણી-સુદવાના વ્યાપારમાં પ્રવર્તે છે, જોતે ચક્ષુવડે લોક જોતા નથી, જોનાવડે ચક્ષુર્વૃત્તિને લોક જણી શકેછે; જે શ્રોત્રવડે સાંભળાતું નથી, જોનાવડે શ્રોત્રવૃત્તિ સ્વવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; જોતે પ્રાણવૃત્તિયુક્ત ધ્રાણેન્દ્રિયવડે ગંધવત છે એમ અભિમાની જણીતો નથી, જોનાવડે પ્રાણવૃત્તિયુક્ત ધ્રાણેન્દ્રિય ગંધ ગ્રહણ કરવાના વ્યાપારમાં સમર્થ થાય છે; જે મનવડે મનન કરાતું નથી, જોનાવડે મન મનનકર્મમાં યુક્ત થાયછે એમ વિદ્વજ્જનો કહેછે તે આત્મતત્ત્વને તું નિર્વિશેષ ભૂમાખ્ય બ્રહ્મ જાણ; પણ ઉપાધિબોધવિશિષ્ટ ઈશ્વરદિરણ્યગર્ભાદિ જેની ઉપાસના મુમુક્ષુ જોતા કરેછે તે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ નથી.”

અમુરાર્થ ઈન્દ્રિયો રૂપાદિશુલ્લયુક્ત વસ્તુ જાણવામાં ઉપયોગી થઈ પડેછે, પરંતુ જે સાક્ષીરવરૂપ અરૂપ, અરસ, અગત્ય, ક્ષણાદિ નિષેધ-વાગ્યવડે વર્ણાય છે, તેને અમુરાર્થ ઈન્દ્રિયોદ્વારા જાણવા સમર્થ થતું તે આકાશને ચર્મવત્-પાણવા સમર્થ થવા જેવું છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે શ્રવણાદિ સાધનો વૃથાછે; કારણ કે તે સાધનોવડે અવિવેકથી આત્માને વિષે આરોપિત ધર્મોનો નિરાસ કર્યાથી આત્મતત્ત્વ શુદ્ધરૂઢિકવત્ સ્વતઃપ્રકાશેછે.

श्रीमहाकाल

रूप (पुस्तक) ४-भाद्रपद कृष्ण १४ सं० १९४८ दर्शन (अंक) ३१.

॥ ॐ श्री ॥

॥ स्वरूपसुखेच्छक पथिकप्रति दिग्दर्शक आदेश ॥

पद.

जन्म धरीने आवे ३३ रे, जगमां तो, ओ लय.
गगन अहीने कोध नाहो रे, तनुमां तो,
अलसदनयी अधिक शुभ भाहो रे ७. २३.
पटञ्ज वेधीने अलरभ्रहारा रे, गगनमां जवा डर धारो रे ७,
पशु अथी नय ओघा विष्णु वीरो, त्रिवेणी स्नानतो उधारो रे, तनुमां तो अल० १
वासनाभूषणे ओडीने वीरो, अमन भावने साधो रे ७,
आ संग नुटे ने अविद्या वल्ले ने तत्त्वज्ञानमां पाधो रे. तनुमां तो अल० २
आ हृदय प्रपंच न्यारे दृष्टिमां नावे ने आ,—स्वप्नमां वृत्तिओ विरागे रे ७;
पंच केश त्वारे अनुभवे नावे न्यारे,—द्वैत सङ्ग लयभागे रे. तनुमां तो अल० ३
केवल वार्तायी स्थिति नथी याती ओ, अव्यासथी न भल आवे रे ७;
इल नेने जेसे तेने कष्ट न नालो, कलविष्णु नसे नय देवे रे. तनुमां तो अल० ४
कारणे कार्येना लय करी वहेतां ने, अरम दशाभां स्थिर यातो रे ७;
वसिष्ठ सङ्ग तेना अम सर नालो ने परतुमां सध राभातो रे, तनुमां तो अल० ५

॥ तोटक. ॥

(अनुसंधान वर्तमान ३५ना १५ २४०यी)

आहुं निल मुक्त स्वप्न नितान्त निर्मण, तथा अक्षोभ द्वात्तवाणा अतःकरणमां प्रतीत
याय छे; अभिमानिने ध्वजसाक्षात्कार पशु अहुं अतःकरणं धयां पंथी याय छे. तेनी
अधिकार प्राप्त करवो ओ न भगीरथ अम छे.

“નદીઉપર હોડી છે.” અહીં “નદી” અને “હોડી”ના સાંકેતિક મુખ્ય અર્થ જ લેવામાં આવ્યા છે. અને તેમ-લેવાથી વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ નીકળી આવે છે. પરંતુ કટબેકે સ્થળે રૂઢિ અથવા પ્રયોગનથી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લેવામાં આવતો નથી. હાં લક્ષણોના શબ્દનો અર્થ કાઢવો પડે છે. જ્યાં મુખ્યાર્થમાં વાક્ય આવતો હોય ત્યાં વક્તાના તાત્પર્યને જાળવવા આવે: દ્વિતીય અર્થ ઉપજાવવો. લક્ષણોના ન્યાયશાસ્ત્રપ્રમાણે ત્રણ વિભાગ પડે છે. તેને પૂર્વ તથા ઉત્તરમીમાંસાવાળા સ્વીકારે છે. સાહિત્યગ્રાન્થમાં લક્ષણોના ધણ પ્રકાર આવ્યા છે. પરંતુ એ સર્વેનો આ ત્રણમાં સમાવેશ પામશે. (જેમને એ સંબંધમાં વિશેષ જણવાની અપેક્ષા હોય, તેમણે મહાકાલ ના પ્રથમ ૨૪માં શબ્દશક્તિ નામના વિરચનુ યથાર્થ અવલોકન કરવું.) તે ત્રણ વિભાગ આ છે: ૧ જઠહસક્ષણ, ૨ અજઠહસક્ષણ, ૩ જઠજઠહસ (અથવા ભાગલાગ) લક્ષણ.

ત્યાં શબ્દના મુખ્ય અર્થને સંપૂર્ણ રીતે લગુ દેવામાં આવેલું અને તત્સંબંધી અન્ય અર્થનો ખોધ થાય, ત્યાં જઠહસક્ષણ પામ્ય છે. જેમકે “ગંગાઉપર મામ છે.” અહિં ગંગા શબ્દનો મુખ્યાર્થ, તો પ્રવાહરૂપા નદી છે. તેના ઉપર મામની સ્થિતિ ધટ્ટનહિ. તેથી મુખ્યાર્થનો ખાધ થયો; અને ગંગા શબ્દ પોતાના પ્રવાહરૂપ અર્થને સંપૂર્ણ રીતે લગુ દેહ તત્સંબંધી “તીર” એ અર્થનો ખોધ કરે છે. આ અર્થ લેવાથી વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ નીકળી આવે છે.

ત્યાં શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લગુ દેવામાં આવતો નથી પરંતુ તે અર્થની સાથે વિશેષ અર્થનું ખોધન થાય છે, ત્યાં અજઠહસક્ષણ સમજવી. ઉદાહરણ, “લાલ ડોરે છે” એ વાક્યમાં લાલ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો રક્ત ગુણ પામ્ય છે. પરંતુ ગુણ દોડવાની ક્રિયા કરે એ અસંભવિત છે તેથી મુખ્યાર્થનો ખાધ થાય છે. વક્તાનું તાત્પર્ય તો રક્તગુણવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં રહેલું છે. તેથી અર્થ ગાય વિગેરે શબ્દ પ્રસંગને અનુસરી ઉમેરવાનો છે. તેમ થાય ત્યારે વાક્યાર્થ યથાર્થ પ્રતીત થાય છે.

ત્યાં શબ્દનો મુખ્યાર્થમાંથી યોડો અંશ રાખવામાં આવે અને યોડો સજવામાં આવે ત્યાં તૃતીય પ્રકારની લક્ષણ પ્રવર્તે છે. ઉદાહરણ, “તે આ દેવદત્ત છે” એ વાક્યમાં “તે” અને “આ” એ બે પદ વાક્યાર્થમાં વિરોધી છે, કારણ કે “તે” પદનો વાક્યાર્થ પૂર્વકાલવિશિષ્ટ એમ થાય છે. અને “આ” પદનો મુખ્યાર્થ “વર્તમાનકાલવિશિષ્ટ” થાય છે. હવે આ અર્થને “તે” તથા “આ” એ બેને સ્થળે મુકોએ, તો વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે નીકળે-પૂર્વકાલવિશિષ્ટ દેવદત્ત વર્તમાનકાલવિશિષ્ટ દેવદત્ત છે. આ અર્થમાં પૂર્વકાળ અને વર્તમાનકાળ એ બે અંશમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે. તેથી વિરોધાંશને મૂકી દેઈ બંને પદથી દર્શાવેલ દેવદત્ત નામની વ્યક્તિની અર્થઉક્તિ વાક્યનો અર્થ છે. વક્તાનું તાત્પર્ય પણ આ જ અર્થમાં રહેલું છે. આ પ્રકારની લક્ષણને ભાગલાગલક્ષણ પણ કહે છે.

તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં પૂરે બે પ્રકારની લક્ષણ સંભવતી નથી. ભાગલાગલક્ષણથી અર્થ ઉપજાવવાનો છે. કારણ કે સર્વતુલાદિ ધર્મવુત્ત ઈશ્વર અને અધ્યત્માદિ ધર્મ.

યુક્ત છવ એ બેની એકતા બનવી અસંભવિત છે. તેથી “સર્વજ્ઞત્વાદિ યુક્ત” તત્ત્વદ્વેનો વાગ્ધ્યાર્થ લેઈ, તથા “અધ્વજ્ઞત્વાદિ યુક્ત” તત્ત્વદ્વેનો વાગ્ધ્યાર્થ લેઈ, એ બંને પદથી દર્શાવેલ અર્થ એ રસ નિર્વિશેષ ચેતનની એકતા વાક્ય પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રુતિના પ્રકરણનો વિચાર કરતાં અભિ-
મત તાત્પર્ય આપ્રમાણે નીકળી આવે છે. આકીનાં ત્રણ મહાવાક્યોની પણ આપ્રમાણે અર્થચોગના કરવી. અગ્રવેદનું મહાવાક્ય પ્રજ્ઞાનંદ્રણ છે, અદ્વૈત્વાસ્મિ એ યજુર્વેદનું મ-
હાવાક્ય છે; અને અગ્નિમાત્માદ્રણ એ અથર્વવેદનું મહાવાક્ય છે.

સોષાધિક રવરૂપમાં ઈશ્વરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી છવ પોતાની અગ્નિદશમાં પોતાનો પુરુષાર્થ સાધે છે. માયાસત્તાનું ઉદ્ધવન કર્યા પછી સુરઈશ્વરની કૃપાદ્વારા મહાવાક્યનો અર્થ અધિકારીને અનુભવગોચર થાય છે. માટે મહાવાક્યસમિતાર્થનું અપરોક્ષજ્ઞાન ન થવામાં છવનું અજ્ઞાન તથા અનધિકારીપણું કારણભૂત છે. સદ્ગુરુશ્રીને શરણ આપેલા સાધકોએ તો જ્ઞાનની પર્યાવસાન લૂમિકાને જાણવતા મહાવાક્યનો પરોક્ષ અર્થ જાણી ઉત્તરોત્તર અ-
ધિકાર પ્રાપ્ત કરી, નિરૂપમ સુખની પ્રાપ્ત્યર્થ પોતાનો પુરુષપ્રયત્ન બરી રાખવો અત્યુક્ત અંતઃકરણવાળાને જ્ઞાનના વાસ્તવિક અધિકારપૂર્વે પણ પેદાનતનું શ્રવણ અધિકાર સિદ્ધ કરવામાં સાહાયક છે. મહાત્માના આશ્રયશિવાય શ્રવણાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં લાજ નથી; ઉલટી દાનિ છે.

મહાવાક્યના અર્થને દલીલૂત કરવા શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી આવતા શ્લોકોમાં અંગ્રકાર સમાધાન આપતા જાય છે.

નમસોઽવયવોવિકૃતિશ્ચયથા ઘટિકાદિનમોનમવેત્તુતથા ।

પરમાત્મન એપનચાવયવો વિકૃતિશ્ચશરીરશ્ચૃદિત્યમૃપા ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ ઘટાકાશ, મહાકાશ ઇત્યાદિ મહાકાશના અવયવ અને વિકાર નથી, તેમ આ જીવાત્માપરમાત્માનો અવયવ અને વિકાર નથી; આ વાતો યથાર્થ છે.

ટીકા—ઉપર પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્મા સ્વરૂપે અભિન્ન છે, એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય નીકળ્યું. અત્ર શંકા એની ઉપજે કે, અત્યંતાભેદ દર્શાવવાનો શ્રુતિનો ઉદ્દેશ નથી પણ એ બંને અંશાંશિ ભાવમાં અથવા પ્રકૃતિવિકૃતિભાવમાં રહે છે એમ મહાવાક્યનું તાત્પર્ય છે. શંકાના સમાધાનમાં અંગ્રકાર કહે છે કે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશનો અવયવ નથી, કારણકે આકાશ વ્યવહારમાં વિષ્ણુ છે તેથી તેનો અવયવ સંભવે નહિ; ઘટરૂપ ઉપાધિવડે જ તેનું ઘટાકાશ નામ ઉત્પન્ન થયું; તેથી જ રીતે જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે એમ શ્રુતિ કહેવા પ્રયત્ન નથી. વળી પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ પણ સંભવતો નથી, કારણકે જીવનો ચેતન્યાંશ વિકૃતિ કહીએ તો અનિત્ય હરે જેથી સિદ્ધાન્તમાં વિરોધ આવે.

કરકાદિનિમિત્તકમેવમવેત્કરકાંવરનામમવેદિયતઃ ।

પરમાત્મદૃશોરંપિનામિતથાપુરહેતુકમેવતુજીવંઈતિ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ—જેમ કરક (યતિનું જગ્યાના) વિગેરે ઉપાધિને લીધે આકાશનું કરકાકાશ નામ પડે તેમ શરીરરૂપ દેવવરૂપ દક્ષરૂપ પરમાત્માનું પણ જીવ એવું નામ પડ્યું છે.

ટીકા—ઉપરના શ્લોકની દીક્ષામાં પ્રસ્તુત શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ સુચ્યો છે.

જનિતંવિચદંત્રણિયેનજગત્પરમાત્મસદક્ષરનામંભૂતા ।

પ્રવિવેશસપ્વજગત્સ્વકૃતંત્વમિવેહધટ્ઘટસૃષ્ટિમ્નુ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ—પરમાત્મા, સત્, અક્ષર પ્રતિ નામ ધારણ કરતા જેણે આકાશ દિ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું, તે જ પરમાત્માએ પોતાના કરેલા જગત્માં, જેમ વ્યવહારમાં ઘટ.ઉત્પન્ન થયા પછી આકાશ ઘટમાં પ્રવેશ કરે તેમ, પ્રવેશ કર્યો.

ટીકા—જીવજ્ઞનો સામાનાધિકરણવડે કેટલીક શ્રુતિઓ અભેદ બતાવે છે. મનાવાઓવડે તે જ અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. હવે કેટલીક શ્રુતિઓ માર્ગોપાધિક બદલાવડે જગત્ની ઉત્પત્તિ થઈ એમ, તથા પરમાત્માએ તે સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો એમ જણાવે છે. આ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય પણ જીવજ્ઞની એકતા દર્શાવવામાં રહેલું છે, એમ પ્રસ્તુત તથા આગળના કેટલાક શ્લોકમાં અંધકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

નિરંશ, સર્વગત પરમાત્માનો સ્વકૃત સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ શી રીતે સંભવે? આ પ્રશ્નનો અવકાશ ન રહે તેટલા વારતે આકાશના પ્રવેશનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. ઘટ ઉત્પન્ન થયા પછી ઘટ-ઉપહિત આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય છે, તેમ સ્થાવરજંગમ જગત્ માયાશક્તિવડે ઉત્પન્ન કર્યો પછી પરમાત્માએ વિવિધ ઉપાધિવશાત્ તત્ત્વના ધારણ કર્યો. દેવતાદિ વ્યક્તિનો જેમ મુહાદિ વિગે પ્રવેશ થાય છે, તેવો આકાશનો ઘટ(વિગે) નથી, અને પરમાત્માનો દેહાદિવિગે નથી. એટલે તથા અન્ય ઉપનિષદોમાં આત્માનો પ્રવેશ કહ્યો ત્યાં બુદ્ધિવાદિ વિગે એટલે નથી અભિયતિ થઈ એ જ માત્ર સૂચિત અર્થ છે. શુદ્ધ સાત્ત્વિક દ્રવ્યોમાં ચેતનની પ્રતિનિ યાય છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ચુક્યું છે. આથી સિદ્ધ એ થયું કે પ્રવેશવાનોથી બેદનાદ સિદ્ધ થતો નથી પ્રસ્તુત (ઉદાહરણ)જીવજ્ઞનો અભેદ જ તાત્પર્યદ્વારા નીકળી આવે છે.

ઉદપદ્યતસ્વપ્રમુખંહિજગત્પરમાત્મનદ્વિત્યપિયાઃશ્રુતયઃ ।

અવધાર્યતઆભિરભેદમતિઃપરમાત્મસતત્ત્વસમર્પણતઃ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ—“પરમાત્મામાંથી આકાશાદિ જગત્ ઉત્પન્ન થયું” છતાં જ ને શ્રુતિઓ છે, તે વડે પરમાત્મતત્ત્વવિગે સર્વના લગ્નદાસ, અભેદબુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય છે.

ટીકા—જીવજ્ઞના શ્લોકમાં જગદુત્પત્તિની શ્રુતિઓ આપી છે. તેથી પ્રતીત એ થાય છે કે બધા જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે. કાર્યનો કારણથી અભેદ સુપ્રસિદ્ધ છે. કાર્યથી કારણનો ભેદ માત્ર નામરૂપાત્મક છે, વસ્તુવિક નથી. તેથી લગ્નિતત્ત્વદ્વારા અભેદકરસ સન્માન બ્રહ્મતત્ત્વ જ અવરોધ રહે છે. શ્રુતિઓ પ્રથમ માયાશક્તિવડે પ્રતીત થતો જગત્નો અધ્યાત્મિક બ્રહ્મવિગે દર્શાવે છે. પશ્ચાત્ અપવાદ કરી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ રહે છે એમ જ.

હાવે છે. આથી પ્રક્રિયા મુમુક્ષુને સરળ બોધ થાય તેટલા સાર અહણ કરેલી છે. એવેનો પણ પરમાત્માથી વારંવાર અભેદ જ છે.

યદિ સૃષ્ટિવિધાનપરંવચનં ફલગૂન્વ્યમનર્યકમેવમવેત્ ।

જગદિત્યમજાયતથાતુરિતિ શ્રવણં પુરુષસ્ય ફલાયનં હિ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ—જો (ઉત્પત્તિ) વાક્યનું તાત્પર્ય જગદુત્પત્તિયોગે જ રહેલું હોય, તો તે વાક્ય દ્વરદિન અને અનર્યક જ થાય; કારણ કે પરમેશ્વરથી આપ્રમાણે જગત્ ઉત્પન્ન થયું એવું શ્રવણ મુમુક્ષુને (ધ્વજિત) ફક્તની પ્રાપ્તિ કરાવનાર નથી.

ટીકા—પૂર્વ શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે ઉત્પત્તિવાક્યનું પર્યવસાન અભેદજ્ઞાનમાં જ થાય છે. ત્યાં શંકા ઉત્પન્ન થાય કે ઉત્પત્તિવાક્યનું તાત્પર્ય ઉત્પત્તિમાં જ ઘટે, અભેદમાં ઘટે નહિ; કેમકે એક જ વાક્યના વિવિધ અર્થ કરવા તે અનુચિત છે. સમાધાનમાં અંધકાર કહે છે કે ઉત્પત્તિવાક્ય જો ઉત્પત્તિપર હોય તો તેથી આસન્નિતકી દુઃખનિવૃત્તિરૂપ અભિમત દ્વલ સંભવે નહિ. જગત્ અમુક પ્રકારે પરમેશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયું, એટલું જ જાણવાથી મુમુક્ષુની કૃત-કૃતતા થાય નહિ. જેમ “ગંગાઉપર ગામ છે” એ વાક્યમાં ગંગા શબ્દનો અર્થ પ્રવાહરૂપા નદી નથી, પરંતુ તત્સંબધી તીર થાય છે; અને તીર શબ્દ ન વાપરતાં ગંગાશબ્દ વાપરવામાં વક્તાનું પ્રયોજન પરિત્રતા, સીતલતા વિગેરે ગુણનું સૂચન કરવામાં રહેલું છે, તેમ સૃષ્ટિઉત્પત્તિવાક્યનું પ્રયોજન લયચિંતનદ્વારા અભેદમતિ સ્થિર કરવામાં રહેલું છે. આ પણ એમ કહે છે કે જ્યાં પ્રયોજનયુક્ત અર્થની સંનિધિ હોય ત્યાં પ્રયોજનરહિત ન લેવો. અશેષ વેદાન્તનું પ્રયોજન ચરમ દુઃખધ્વંસ તથા નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિમાં રહેલું છે. આ પ્રયોજન સ્પષ્ટ છતાં ઉત્પત્તિવાક્યનું ઉત્પત્તિમાં જ તાત્પર્ય દોહન કરવું તે યુક્તિવિરુદ્ધ છે. તેથી તેવાં વાક્યો પણ મહાવાક્યના અર્થને પ્રકારાંતરે પ્રતિપાદન કરે છે.

અનૃતત્ત્વમવાદ્યસ્કૃદ્ધિકૃતેર્નિરયારિસ્તદેવતુસસ્ય સિતિ ।

શ્રુતિર્ભિર્વહુયૈતદતોઽવગતં જગતો નહિ જન્મવિધેયમિતિ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ—શ્રુતિએ એ બહુ પ્રકારે કાર્યરૂપ જગત્નું મિથ્યાત્વ અનેકવાર કહ્યું છે, અને કારણરૂપ બ્રહ્મ જ સત્ય છે એમ નિશ્ચય ક્યો છે; તેથી જગત્નો જન્મ વારંવાર થયો નથી એમ જાણવામાં આવે છે.

ટીકા—સૃષ્ટિવાક્યનું અભેદમાં તાત્પર્ય છે એમ જાણવવા અન્ય હેતુ આપે છે. વારંવાર બળુઆવડે સર્વ તામરૂપપ્રપંચ મિથ્યા છે, તથા અધિષ્ઠાનરૂપ સમ્યક્જ્ઞાનદ્વરે સત્ય છે એમ વેદશ્રુતિઓ વારંવાર પ્રભોધે છે, તેથી ત્રણે કાળમાં જગદુત્પત્તિ વારંવાર રીતે થતી નથી એમ શ્રુતિઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનારનું તેમ જ અનુભવી વિદ્વાનનું માનવું છે. આ વેદનો અંતિમ સિદ્ધાન્ત છે. આને ઐતીવાદ અથવા અગતિવાદ શાસ્ત્રમાં કહે છે. તેનું સ્વરૂપ યોગ્ય રથને આપવામાં આવશે.

નચતત્ત્વમસીત્યસકૃદ્વચનંજગતોજ્જનિમાત્રવિધૌઘટતે ।

પરમાત્મપદાનુમતિંતુયદાજનયેત્પુરુષસ્યતદાઘટતે ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ—તત્ત્વમસિ—એ ધણી વાર ઉચ્ચારણ કરેલું મહાવાક્ય જંગતની હોતિ માત્ર પ્રતિપાદન કરવામાં ઘટતું નથી, પણ બ્યારે જીવાત્માની અંદર અહ્મયુદ્ધિ ઉપજાવે ત્યારે તેની ઘટના સંભવે છે.

ટીકા—સદિવાક્યો મહાવાક્યના શેષભૂત છે, એટલે મહાવાક્ય જે અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેનું જ પ્રકાશનરે સમર્પન કરે છે, સ્વતંત્ર રહી હોતિમાત્ર અર્થનું ભોધન કરતાં નથી, એમ નિરૂપણ કર્યું. ત્યારે શંકા એવી હો કે બ્યારે સદિવાક્યો મહાવાક્યના અંગભૂત છે એમ મણો છે, ત્યારે મહાવાક્ય સદિવાક્યનું અંગભૂત છે એમ મણવામાં શો દોષ છે ? ઉત્તરમાં અંધકાર કહે છે—અબ્યાસ નામનું અવશ્યનું તાત્પર્યલિંગ વિવક્ષિત અર્થને દૃઢીભૂત કરવાસાથે વાપરવામાં આવે છે, કંઈ અવિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવામાં અબ્યાસ સંભવે નહિ. તત્ત્વમસિ વાક્ય છાન્દોગ્યમાં નવ વાર ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે. ૧મી અંધકારો લખેલાં અનંત વાક્યોનું એક વાક્યમાં પર્યવસાન થાય તેમ હોય તો વાક્યભેદ કરવાની જરૂર નથી; એવા એક વાક્યને મહાવાક્ય સંગ્રહ ધરૂ છે. તેથી સદિવાક્ય સ્વતંત્ર અર્થનું સ્થાપન કરતું નથી, પરંતુ મહાવાક્યના શેષરૂપે રહે છે. મહાવાક્યવડે જીવ-અહ્મની એકતાનો અધિકારીને સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે અભીપ્સિત મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય. તેથી સદિવાક્યમહાવાક્યના અંગીભૂત હોય તો જ તેની સ્થિતિ સંભવે, અન્યથા નહિ.

સ્થિરજંગમદેહંધિયાં ચરિતં પરિપश्यतિયોઽવિકૃતઃપુરુષઃ ।

પરમાત્મસદુક્તિરસાવિતિયત્ફણિતં તદધિષ્ઠિયમિત્યમહમ્ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ—જે અવિકારી પ્રલય ચેતન સ્થાવરજંગમ જીવોના યુદ્ધિચરિતને જુએ છે, તે પરમાત્મરૂપ સદસ્તુ છે, એમ મેં પૂર્વે કહેલું તે આગ્રમાણે મેં પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યું.

ટીકા—૩૪ માં શ્લોકમાં પ્રસ્તુત પ્રકરણનો આરંભ કર્યો છે. ત્યાં જીવઅહ્મનો વા-સ્તવિક અભેદ પ્રતિજ્ઞારૂપે દર્શાવ્યો છે. તેને સાધકપ્રાધક મુક્તિવડે આ શ્લોકપર્યંત અધિષ્ઠિત કર્યો. પ્રતિપાદિત અર્થ પ્રમાણાન્તરવડે આધિત થતો નથી, તેમ જ પ્રતિપક્ષહેતુ રહિત છે તે જોણવવા નિગમનરૂપે પ્રતિગ્રાત અર્થ સ્થાપિત કર્યો. સામાનાધિકરણ્ય શ્રુતિઓ, કેનોપનિષદની સ્વરૂપદર્શક શ્રુતિઓ, પ્રવેશશ્રુતિઓ, સદ્ગિહ્યાઓ, અને તેથી ઉપવક્ષિત સ્થિતિ, લય, નિયમ વિગેરે દર્શાવતી શ્રુતિઓનું મહાવાક્યપ્રતિપાદિત અભેદમાં તાત્પર્ય છે, એમ નિગમનવડે સૂચિત કર્યું.

પૃથગેવયદાઽક્ષરતોમતિવિન્મકરોદકવન્ન ઘટાંવરવત્ ।

નવિરોત્સ્યતિતત્ત્વમેસીતિતદાવચનંકથમેપત ઇત્યપિચ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે બુદ્ધિસાક્ષી પ્રત્યગત્મા અક્ષર બ્રહ્મથી, મગર જેમ જલથી ભિન્ન છે તેમ અસંત ભિન્ન હોય, અને ઘટાકાશની માફક ઉપાધિથી ભિન્ન નહોતો, ત્યારે તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો વિરોધ કેમ હતો નહિ થાય ? તેમ જ એપતે ઇત્યાદિ વાક્યો પણ વિરોધ કેમ નહિ થાય ?

ટીકા—ચાળીશમા શ્લોકમાં જણાવ્યું કે જીવબ્રહ્મનો અંશાંશિત્વરૂપ સંબંધ મહાવાક્ય પ્રોત્પાદન કરતું નથી, ત્યારે જલ અને મગરના જેવો અસંત બેદ પ્રતિપાદન કરે તે તો પણ જ અસંબંધિત.

ભેદવાદીને વળી અંચકાર કહે છે કે જ્યારે તમે જીવબ્રહ્મનો ઔપાધિક બેદ અંગીકાર નથી કરતા, પરંતુ વાસ્તવિક બેદ સ્વીકારો છો, ત્યારે મહાવાક્ય તમારા મતનું વિરોધી છે. જ્યાં મુખી બેદવાક્યનો વિરોધ સમાવી તમારા મતનું સમર્થન કરે નહિ, ત્યાં મુખી આસ્તિક જનને તમારું મત અગ્રાણ જ દર્શો. મહાવાક્યનો વિરોધ છે એટલું જ નહિ પણ અંતર્યામી બ્રહ્મજ્ઞાનપિણ્ડગતચેતન અને બ્રહ્માણ્ડગતચેતનનો અબેદ પ્રતિપાદન કરનારાં (એપત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ—આ તારો આત્મા સર્વના અંતઃકરણવિષે રહી અંકુશ રાખે છે તથા અમર છે.) વાક્યો તમારા મતનાં વિરોધી જ રહેશે.

નતુવસ્તુસતત્ત્વવિવોધનકૃદ્વિનિવર્તયદપ્રતિવોધમિદમ્ ।

સદુપાસનકર્મવિધાનપરંયત્તણ્વમતોનવિરોત્સ્યતિમે ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ—આ મહાવાક્ય અગાનનું નિવર્તન કરી વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ કરતું નથી. પણ સદૃષ બ્રહ્મની ઉપાસનારૂપ કર્મ કરવાનું વિધાન કરે છે. આમ છે તેથી, મારા મતનું તે વિરોધી નથી.

ટીકા—પૂર્વવાદી ચોપનમા શ્લોકપર્યંત ઉત્તર આપે છે. તમે મહાવાક્યનું તાત્પર્ય એમ ગ્રહણ કરો છો કે અગાનઅસ્ત જીવને પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી ગુરૂકારા એ વાક્યનું શ્રવણ થાય એટલે જીવબ્રહ્મનો વાસ્તવિક અબેદ પ્રતીતિમાં આવે, અને કૃતકૃલ યદ્યજ્ઞમુક્તિના અનુષ્ઠાન સુખને ભોગવે. હું આ પ્રમાણે એ વાક્યનું ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ તે વાક્ય બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે. જેમ શાસ્ત્રિયામને વિષે વિષ્ણુબુદ્ધિ સ્થાપી ઉપાસક વિષ્ણુની ઉપાસના કરે છે, તેમ જીવાત્માને વિષે નિલ, શુદ્ધ, પ્રુદ્ધ, સુક્ત બ્રહ્મનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. સારાંશ જીવબ્રહ્મનો વાસ્તવિક બેદ છે, અને ઉપાસનાદ્વારા અભેદનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેથી

મનઆદિપુકારણદૃષ્ટિવિધિઃપ્રતિમાસુચદેવધિયાંકરણમ્ ।

સ્વમતિમનપોહ્યયથાતુતથાત્વમસીહસદાત્મમતિર્વચનાત્ ॥૫૦॥

શબ્દાર્થ—જેમ મનવિગેરેમાં કારણ બ્રહ્મની દૃષ્ટિ કરવામાં આવેછે, જેમ પ્રતિમાઓ, અવિષ્કાનપુદ્ગે સજી દીપ્તિમય, ઈશ્વરચુદ્ધિનું આરોપણ કરવામાં આવેછે; તેમ તત્ત્વમસિ વાચ્યપદે ત્વમ્ પદાર્થબૂતને જીવાત્મામાં, જીવત્વ સત્ત્વા શિવાય, સદૃષ બ્રહ્મચુદ્ધિનું વિધાન થાયછે.

ટીકા—પૂર્વવાદી દલાન્ત આપી પોતાના પક્ષનું પ્રતિપાદન કરેછે. મનોબ્રહ્મેત્યુપાસી

તઆદિત્યો બ્રહ્મેત્યુપાસીત મતની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી, આદિસતી બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી ઇત્યાદિ વેદવાક્યોમાં મનઆદિમાં કારણબ્રહ્મનું વિધાન કરવામાં આવેછે. તેમાં મનઆદિ પરતુઓ સ્વરૂપે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્તછે. વળી મૂર્તિઓવિષે સર્વગત્વાદિધર્મવિશિષ્ટ ઈશ્વરોપાસના કરવામાં આવેછે, સાંપણ કાઠપાપાણ જે મૂર્તિનું અધિષ્ઠાન છે તેની ચુદ્ધિનો અપોહ થતો નથી. તેની જ રીતે મહાવાક્યમત ત્વમ્ પદાર્થરૂપ જીવનું જીવત્વ સ્વરૂપે સ્થિત રાખી તેને વિષે નિલ શુદ્ધ સુક્ત સદૃષ બ્રહ્મનો આરોપ કરી ઉપાસના કરવાનું મહાવાક્ય સૂચરે છે.

અયવાત્વમિતિધ્વનિવાજ્યમિદંસદસીતિવદેદ્વચનંગુણતઃ ।

વિભયંપુરુષંપ્રવદન્તિયથામૃગરાહ્યમીશ્વરગુણત્વમિતિ ॥૫૧॥

શબ્દાર્થ—અથવા આ વાક્ય ત્વમ્ પદના ધ્વનિબૂત જીવને “તું સદૃષ છું” એમ શુભવાદથી કહેછે. (કેદાદરણ) જેમ નિર્ભય પુરુષને “આ ઈશ્વરગુણ સિંહ છે” એમ લોકો કહેછે.

ટીકા—પૂર્વ પક્ષની અન્ય દોષ્ટિ સ્થાપે છે. જેમ દોષ્ટ ચારવીર અને નિર્ભય પુરુષને તેના શત્રુતાદિ ગુણોની પ્રશંસા કરવા માટે, લોકો એમ કહેકે “આ દેવદત્ત તો સિંહ છે”, આવા રૂપકનું પ્રયોજન ગુણની સામાન્યતા (ઉપમાનઉપમેયવચ્ચે), તથા સ્તુતિ દર્શાવવામાં રહેલું હોયછે. તેમ પ્રસ્તુત મહાવાક્યમાં પણ જીવગત ચેતનતાદિગુણનું સ્થાપન કરવા “તું બ્રહ્મ છું” આનું જીવને શુભવાદથી કહેવામાં આવે છે.

યદિવાસ્તુતયેસદસીતિવદેન્મયવાનસિવિષ્ણુરસીતિયથા ।

ત્વમિતિશ્રુતિવાચ્યસતત્ત્વકતામથવાસતત્ત્વવદેદ્વચનમ્ ॥૫૨॥

શબ્દાર્થ—અથવા જેમ, (દોષ્ટ દાનગીરને) તમે “ઉદ્રછો, વિષ્ણુ છો” ઇત્યાદિ સ્તુતિ (વાચક જનો) કરે, તેમ પ્રસ્તુત વાક્ય સ્તુતિઅર્થે જીવને બ્રહ્મ છું તેમ કહેછે; અથવા સદૃષ બ્રહ્મનું જ જુનિયત, ત્વમ્ પદાર્થબૂત જીવસ્વરૂપ સ્થાપે,

ટીકા—અન્ય “પૂર્વપક્ષની બે કાઠિનું સ્થાપન કરેછે.” એક સ્તુતિપર તથા બીજી વિપરીત બોધક. પ્રથમમાં જીવની અજરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવેછે. બીજામાં જીવનું ‘અલ્પ સ્વરૂપ’ સ્થાપવાને બદલે ‘અહનું જીવસ્વરૂપ’ સ્થાપવામાં આવેછે.

ચદિતત્ત્વમિતિધ્વનિનાભિહિતઃપરમાત્મસત્તત્ત્વકંઐવસદા ।

કિમિતિસ્વકમેપનરૂપમવેત્પ્રતિવોદ્યતઐવમતોવચનૈઃ ॥૫૩॥

શબ્દાર્થ—જો ત્વમ્ પદધ્વનિવાચ્ય જીવ પરમાત્મસ્વરૂપ જ હોય, તો શું પોતે પોતાનું રૂપ નથી જાણતો, (તું અહા છું, અહા છું એવો) બોધ કરવામાં આવેછે ?

ટીકા—પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીના એવા ઉત્તરની આશંકા લેછે કે આવી ક્ષિપ્ત કલ્પના કરવાથી શું ફળ છે ? અમે જીવનું અહત્વ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તે જ સુગમ છે. આ શંકાના પરિહારમાં પૂર્વપક્ષી પ્રસ્તુત શ્લોક યોગ્ય છે. જીવ પોતાના અહત્વસ્વરૂપને જાણતો નથી તેથી જીવનું અહત્વસ્વરૂપ ત્રિકાળમાં છે જ નહિ.

અતઐવહિજીવસદાત્મકતાંનહિતત્ત્વમસીતિવદેદ્વચનમ્ ।

ચંદપીઢશમન્યદતોવચનંતદપિપ્રથયેદનયૈવદિશા ॥૫૪॥

શબ્દાર્થ—તેથી તત્ત્વમસિ મહાવાચ્ય જીવઅહત્વની એકતા બતાવતું નથી. આ વાક્યથી ઇતર આતું જ વાક્ય હોય તેનો પણ દર્શાવેલી રીતે નિશ્ચય કરવો.

ટીકા—ઓગણ્યપ્રયાશમાં શ્લોકથી આરંભ કરી પ્રસ્તુત શ્લોકના અન્તર્પર્યન્ત પૂર્વ વાદીએ પોતાના પક્ષનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. અત્ર નિગમન વાક્યમાં પોતાના વિવક્ષિત અર્થને જણાવ્યો. પૂર્વપક્ષની આર કાઠિ રચયાર્થ. ૧ વાક્યનું ઉપાસનાપરત્વ, ૨ ‘શુલ્કવાદ’ પરત્વ, ૩ સ્તુતિપરત્વ, ૪ વિપરીત બોધકત્વ. આ આરનો ક્રમે કરી પરિહાર અથકાર હવે આપે છે.

(અપૂર્ણ.)

॥ શ્રી ત્રિમુવનવિજયીચંદ્ર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી.)

ઉપર કલા પ્રમાણે મારા ગુહામાં પ્રવેશપછી તે અદ્રસેન પોતાનાં મનુષ્યાદિ સહિત આ સ્થાને છોડી ગયો છે એ વાર્તા યુનઃ પ્રવાસમાં ગુહાથી બહાર નિકળ્યો. ત્યારે મેં સ્થાન ખાલી જોવાથી જાણી હતી, ત્યાર પછી ધણું વર્ષ વ્યતીત થયાં, ત્યારે એક દિવસ હું આ વૃક્ષતલે આકાશમાં રહેલી સૃષ્ટિને જોતો પ્રતીત થતો તત્ત્વમાં નિમગ્ન વૃત્તિવડે બેઠો હતો. કેટલોક સમય બેઠા પછી જ્યારે વૃત્તિને જાગ્રત્ કરી હું ગુહામાં પ્રવેશવાની ઇચ્છાથી ઉત્તેજિત હતો એવામાં મેં અવ્યૂતસરખા વેપવાળા કોઈ પુરુષને મારા પ્રતિ આવ્યો જોયો. તેને જોઈને હું હાણવાર ઉભો રહ્યો. જેમ જેમ તે સમીપ આવતો ગયો તેમ

તેમ તે પુરુષ-કોઈ દિવસ મારા જોવામાં આવેલો છે એનું જ્ઞાન મને થતું ગયું. વચમાં ધણું વર્ષ વ્યતીત. યવોથી તથા રિયતિ વિવક્ષણ હોવાથી આ પુરુષ તે, જેલો બદસેન જ. છે એનું જ્ઞાન મને નક્કી થયું નહિ તે જ્ઞાન ન થવામાં એ પણ એક હેતુ હતો કે. એ બદસેનને જે વાર જોશે હતો. તે બંને વખતે રાત્રિનો. સમય જ હતો. આ કારણથી દિવસે એવેલા વિવક્ષણ અવધૂતવેપવાળા આ પુરુષને બંદસેનરૂપે હું ઓળખી શક્યો નહિ. છોક્ર સમીપ આવતાં પણ તે મારા સંયુખ જોઈ જીભો રહ્યો પણ તેણે મને નમસ્કાર કર્યો નહિ તથા કાંઈ બોલ્યો પણ નહિ. રથાણની પેટે હોમેલો અને મારાનેત્રસામાં નેત્રને અચ્ચ રંધાથી ઉભા રહ્યા તે પુરુષના આગમનના પ્રયોજનને જાણવાની ટચિનો, સાક્ષાત્ પ્રયોજન વિના. પણ મારા અતઃકરણમાં ઉદય થયો. આથી મંદમંદ હસીને મેં તે પુરુષપ્રતિ આ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં.

હે અવધૂતવેપવાળી મહાપુરુષ! આપ કયી દિશાના અચાનકમને નિવૃત્ત કરતા આ સ્થલે પધાર્યા છો, અને હવે કયી દિશામાં પાપીઓના પાપપુંજને દગ્ધ કરવાઅર્થે પધાર્યા છજો છો? હે તેજઃપુંજરૂપ મહાત્મન! આ આપનો દિવ્યસરખો દેહ તે આ લોકનો છે કે, કોઈ અન્ય લોકનો છે? આ સમુદ્ર જેમ મોતાની ગર્ભતાથી મોતાના વિષે રહેલી સમૃદ્ધિનું અનુમાન બુદ્ધિમાંનને કરાવે છે તેમ આપનું મૌન પણ આપના અલૌકિક અગાધ આશ્ચર્યનું અનુમાન કરાવે છે તોપણ જેમ વરુણના અંતર સામર્થ્યને ન જાણનાર મંદમતિ ઉપરથી પ્રતીત થતા હોયને જાણીને તે વરુણે ત્યજે છે તેમ આપ કે જે ઉપરથી કોઈ પ્રકારનાં સર્વોપયોગી યુગ્મનું જ્ઞાન કરાવતા નથી તેમને મંદમતિ મનુષ્યો સેવનાં નહિ હોય. આટલું બોલીને વળી હું કણવાર તેમના સંયુખ જોઈ રહ્યો, પણ સુમેરના શિખરની પેટે અચ્ચ અંગકાંમવાળા તે પુરુષે કાંઈ પણ બોલ્યું કરી નહિ. ત્યારે મેં તેમની આદઃ રિયતિનું અનુમાન કરીને તેમનો હસ્ત ઝાલ્યો તથા તેમને ત્યાંથી આગળ ચલાવ્યા. આગળ ચાલતાં મેં તેમને વારંવાર સાવધાન થવાનાં ઉપાયને રચ્યા. ઉચ્ચ શબ્દવડે હું બોલ્યો ત્યારે જેમ નિદ્રામાંથી જાગત થયેલ પુરુષ સમીપવર્તીના સંયુખ જુએ છે તેમ તેમણે મારા સંયુખ પુનઃ જોયું, ત્યારે મેં તેમની ટચિને તત્કાલ તે રિયતિમાં કાયમ રહેવા પ્રેરી, અને તેમનો હસ્ત ઝાલી હું આ વક્ષનાં મૂલસમીપ તેમને બેસાડી બેઠો અને વળી આ પ્રકારનાં વચન બોલ્યાં.

હે શરીરી છતાં પણ સર્વતાતીત નરેશ! આપ સાવધાન રહીને આ વચનોને અવણ કરો, અને યથાસ્થિત ઉત્તર આપો. આપ કે જે આગકામ છો તેને આ વિશ્વમાં કોઈ પણ હિમાનું પ્રયોજન નથી, અને તેથી પ્રવૃત્તિમાત્રથી રહિત રહો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; છતાં આ શરીરની રિયતિપર્યંત પ્રવૃત્તિના હેતુનું અનુમાન થાય છે. આપ કે જેને આગ્રહવડે પાલન કરવાયોગ્ય કોઈ વત કે તપ નથી તથા સામગ્ર સદા સેમનિર્વહન કરવાયોગ્ય કોઈ રિયતિ નથી તે, આ મૌન કે જે અન્ય ધર્મજ્ઞાનને ત્રાસજનક છે તેને આગ્રહથી શા નિમિત્તે સેવો છો એ જાણતું નથી. આ શરીર ગમનઅગમનરૂપ ક્રિયાને કરતું પ્રતીત થાય છે તથા આ નેત્ર નિમેષોન્મેષરહિત પ્રતીત થતાં છતાં વિશ્વાભિમાનીના

રચનારૂપ વર્તતાં હોય એમ જાણે છે તો પછી વાણીના-સાગ્રહ નિરોધમાં શું પ્રયોજન છે તે સં-
મતનું નથી. આ પ્રતીત યંત્ર આપનું સ્વયં કે જે પરાર્થતિદ્ધિમાટે જ જિમણાંદિ ક્રિયાવાળું
છે તેને કેવળ ઉપયોગરહિત પ્રતીત કરાવવામાં આપનો શો ઉદ્દેશ છે તે પશું સર્વને જા-
ણે જવો દિન છે. આટલું બોલીને પ્રથમ બોલેલાં પ્રશ્નરૂપ વાક્યો પછી મેં પુનઃ તેમને
કહી સંભળાયાં. આ સમયે બોલતાં છતાં તેમને જાગતું થવા મોઝ્ય યંત્રને હું હસ્તથી
પંજુ કરતો હતો, જેથી તેમણે મારાં આ વચનો સાંભળ્યાં હોય એમ પ્રતીત કરાવતાં
મારા સંયુષ્ઠ બોલું. મેં પુનઃ કહ્યું કે આ વિશ્વમાં પ્રજ્ઞાનંદરૂપ અખંડ સુખની અભિ-
વ્યક્તિ જેમ પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કારથી તથા વૃત્તિના પ્રજ્ઞાકાર પરિણામથી હોય છે તેમ આશરી-
રીઓને પરસ્પરના સંપ્રદાયના અવલુસાક્ષાત્કારથી જ સુખાનુભવનો સંભવ હોય છે, માટે
હવે નિઃશંકપણે વૃત્તિને વેગ આપો. નિર્દેશુક આભાસમાત્ર અવશિષ્ટ અદ્ભાવનાવડે થતી
સમયાનુસાર વાણીની પ્રવૃત્તિ કોઈ પ્રકારે પણ બંધનના કારણરૂપ હોતી નથી. વાસ્તવ સુ-
ખને પ્રતિબંધ કરનાર પ્રવૃત્તિ જ માત્ર સદા હેયરૂપ છે.

આ વિગેરે મારાં વચનોને શ્રવણ કરીને પછી મંદમંદ હસતાં મુંખની પ્રસન્નતાદારા અં-
તર આનંદનું બાન કરાવતા અતિ ગંભીર ધ્વનિરડે તે મહાપુરૂષ આપ્રમાણે બોલ્યાં.

હે વનવાસિન! દીર્ઘકાલ વનને સેવવા છતાં હજી શું પ્રાપ્ત્ય અવશ્ય છે કે અ-
ન્યને બોલાવવાની ઇચ્છા પ્રકટે છે? આ દૃશ્ય પ્રપંચમાં હજી કયા પદાર્થમાં નિર્લસ્યુદ્ધિ છે
અને શામાં સુખાભિલાષા અધાપત્રી છે કે જેથી વૃત્તિ બદિર્ઘમુખતાં મેલે છે? આજ પ-
ચેત એવો કયો બાહ્ય સંગ સુખની અભિવ્યક્તિના હેતુરૂપ પ્રતીત થયો છે કે જેથી
વૃત્તિ અધાપિ સંગની સ્પૃહાવાળી છે? આ શરીરીને પ્રાપ્ત શરીરમાં એવા કયા પદાર્થ-
ની કે તત્ત્વની ન્યૂનતા છે કે જેની પૂર્ણતાનિમિત્તે અન્ય શરીરીઓના ઉદ્દ્યાર અવલુ
કરવામાં આસક્તિ ઉઠે છે? આપે કયા એવા સરકારનો અભિભવ કર્યો નથી કે
જે પદાર્થ ઉપરતિમાં નિરંતર નિદ્રા કરનારરૂપે વિદ્યમાન છે? હે યતિ! જે જલ
નિરંતર પાન કરવા છતાં તૃપ્તિની તૃષ્ણાને નિરૂત કરતું નથી પણ હવે અધિક તૃપ્તિ
જનક યદને દાદ જ પ્રકટાવે છે તે જલનું પાન ક્યાં લગી અને શા હેતુવડે કરતું તથા કય
બુદ્ધિમાંને કરતું એ વિચાર કરો. ક્ષુધાનિવૃત્તિઓ અનેક વાર અદૃશ્ય કરેલા બદ્ધ્ય બોલ્ય
લેલ એવ્ય પેય તથા અર્ચ આહારરૂપ પદાર્થ જે નિત્યતૃપ્તિના આપનારા થતા નથી પણ
ઉત્તરોત્તર ક્ષુધાને જ ઉપજાવનાર થાય છે તથા આધિવ્યાપિના મંવર્તક થાય છે તેને પુન
પુનઃ અંકુશ કરવામાં વૃત્તિને વેગ કોણ શા નિમિત્તે આપે? કારણ કે જે જેની નિવૃત્તિનો ઉપાર
નથી તેને એવ્યા પછી શું? જે માર્ગ નિત્યનિવૃત્તિવાળા ગતિય રચાનપ્રતિ સંધાએલો નર્થ
છતાં જે ચક્ષુકાર રિચત હોયો અંતવાન પ્રતીત થતો નથી તે માર્ગને નિત્યનિવૃત્તિનો માર્ગ ન
જાણ્યા છતાં નિત્યનિવૃત્તિના રચાનપ્રતિ પ્રવેશવાની અભિલાષાવાળો કયો પંથિક પુરુષ સેવે!
અને તેમાં જ ગંગનાગમનરૂપ આત્મવૃત્તિને પામ્યા કરે? વાયુનું વારંવાર અદૃશ્ય તથા ત્યા
કરનારી લોકપ્રમિદ ચર્ચની રથેલી બચારૂપ આ શ્વાસપ્રશ્વાસરૂપ વ્યાપારવાળી બચાં

જે એક કાલે એ ક્રિયા કરતાં કરતાં નિરૂપણેથી થનાર છે તેનો વિશ્વાસ રાખીને કયો સક્રિયેષી પુરુષ તેના વડે કરી લેવાયોએ કાર્યને પ્રમાદાદિ દોષવશ રહી સત્વરે ન કરી શકે ? જે તિલોનું યોગ્ય પ્રકારે પીડન કરીને તેલ કાઢી લેવામાં આવ્યું હોય તે તિલોના નિઃસત્ત્વ શેષતું કયો વિચારવાનું પુરુષ સદાકાલ નિરર્થક પીડન કર્યા કરે ? શુદ્ધમાં સ્થિત પુરુષને સર્વના દરનની ઇચ્છા થાય અને તે એન જાણે કે આ શુદ્ધનો પરિભ્રમ કરી બહાર નિકળવાથી જ આકાશમાં રહેલા સર્વતું દર્શન થાય એમ છે તેમ છતાં એ સર્વના સાક્ષાત્કારનામિત્ત. શુદ્ધની અંતરની ભૂમિનાં તલોનું જ ખતન કરતો કયો પુરુષ ભૂમિતત્ત્વમાં જ ઉડો ઉતરતો જાય ? ક્ષીરસાગરમાં સ્થિત શેષશાશીરવરૂપનાં દરોનની લાલસારાજો કયો પુરુષ તે ઈશાની સમુદ્રમાં સ્થિત છે એમ જાણ્યા છતાં પણ કિનારે પિધ્યાદિ કે સુમેરુઆદિ પર્વતોનાં મુગોનાં ભ્રમણ કરતો ફરે ? આ આપુનાદિ પ્રાણિઓ અને ધનાદિ પદાર્થો જે પોતે જ આપતિના આગારરૂપ છે તેને, સર્વ આપતિથી સદા રક્તિ રહેવાની ઇચ્છાવાળો કયો પુરુષ પ્રીતિથી સેવે ? આ દિશાઓ જે અનંત છે તેને અંતરક્ષિત સમજ્યા પછી તેના અંતને જોતાની ઇચ્છાથી કયો પુરુષ પુનઃ પુનઃ પ્રયાણનો આદર કરે ? આ દુઃખ જે દંધિ, નવનીત, તથા અંતમાં આજરૂપ સ્થિતિને પામેલું હોય છે તે જ પુનઃ દુઃખ થતું નથી એમ જાણનાર કયો પુરુષ તેને, દુઃખરૂપે કરવા પ્રયત્નને આરંભે ? હે શુદ્ધ મહાપુરુષ ! આ બ્રીજકો જે ભૂમિતત્ત્વના સંબંધથી વૃક્ષરૂપ પરિભ્રમને પામીને પોતાના સદૃશ અન્ય અસંખ્ય બીજોને ઉપજાવવા સમર્થ છે તેને તેમ જાણ્યા છતાં અને તે અસંખ્ય બીજોની ઉત્પત્તિની અભિ-ચ્છાવાળો છતાં કયો પુરુષ તેને દંધન કરતાં ભૂમિમાં સ્થાપીને તેના ઉપર વિધિવત્તંજલ-સિચન કરે ? આ લોકનિવાસી મનુષ્યાદિ તથા અન્ય લોકનિવાસી કે અંતરીક્ષનિવાસી દેવાદિક તુચ્છ સુખની આશાવડે સશક્ત છતાં પણ દીન હોય છે એમ જાણનાર તથા દીનતાનો તિરસ્કાર કરી આશાથી પાછો દડોતો એવો કયો પુરુષ આ તુચ્છ સુખ કે જેમાં વસ્તુનઃ સુખરૂપતા ઘટતી નથી તેની આશાથી આ જન્મમૃત્યુને પ્રાપ્ત પતો દીનતાનો દાસ થાય ? જેને કાંઈ પ્રાપ્ત્ય સાત્ત્વ્ય કે કર્તવ્ય અવશ્ય નથી રહ્યું એવો કયો પુરુષ તે સ્થિતિને શા માટે સેવે કે જે સ્થિતિ શેષ ગુણવ્યકર્તવ્યઆદિનું જ્ઞાન કરાવનાર છે ? જે શુદ્ધ નિરંતર ભયમાં છે અને તેથી જે શુદ્ધ શુદ્ધને પણ સદા ભય આપનાર છે તે શુદ્ધમાંથી ભયપણું નિવૃત્ત કર્યા વિના કયો સાવધાન શુદ્ધ પ્રમાદી ચર્ષ રહે ? અને શુદ્ધજન્ય સુખની અપેક્ષાથી રક્ષિત થયેલો કયો શુદ્ધ તે શુદ્ધને શા નિમિત્તથી યત્નપૂર્વક સેવે ?

સંપૂર્ણ દૃશ્ય પ્રપંચમાં જે વૃત્તિઓને અભિનિવેશનું લેશ માત્ર પણ પ્રયોજન નથી તે વૃત્તિઓ નિરૂપયોજન તે દૃશ્ય પ્રપંચનું અનુસંધાન ક્યારે અને શા માટે કરે ?

જે અભિમાની વા શરીરી કોશરના કારણરૂપ વિશિષ્ઠાવરધાનાં દારરૂપ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિઆદિનો સંબંધ છોડીને તે સર્વથી પણ અંતર્તમ દેશમાં વિશ્રાન્તિને પામેતો હોય તે અભિમાની વા શરીરી કયા પ્રજલ હેતુવડે તે બુદ્ધિઆદિકના સંબંધને કમંધી કરેતો પુનઃ પુનઃ સ્વતઃ તે વિશિષ્ઠાવરધામાં અવસ્થાન કરવા ઇચ્છે ?

સ્વરૂપસુખથી શ્રદ્ધ રાખવામાં તથા જન્મજન્માંતરમાં કારણરૂપ જે વાસના છે તે

વાસનાના ક્ષમની તથા નિત્યસુખની નિત્યઅનિર્વચનીયતાની ઇચ્છાવડે તે પ્રતિ જ આસક્તિ ય-
થેસો કયો પુરુષ તે વાસનારૂપ વિરોધી બનતો. અભિરુદ્ધિ કરનાર આ દરમ પ્રપંચનું અ-
તરમાં કે બહિર્ સંબંધ રાખી સેવન કરે?

દુઃખપડે યતા ક્ષેત્રને એકથી અધિક વાર અનુભવનાર તથા તેથી આસ પામનાર કયો
પુરુષ તે દુઃખના ક્ષેત્રની કે પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે?

આ જગતમાં યથાર્થ દૃષ્ટિથી જે વુઝ, પણ જીવદૃષ્ટિથી જે મૂલ્યવાન ગણાયતા
પદાર્થો હોય છે તેનું જેમ જીવો અનેક યતનથી રક્ષણ કરે છે તેમ યથાર્થ દૃષ્ટિથી જે મૂલ્યવાન
હોય અને એક વાર ગયા પછી પુનઃ તે સમયમાં જ તે મળવા અસંભવ હોય એવું બાળપણ
પછી એવા પ્રાપ્ત વાસ્તવ મૂલ્યવાન પદાર્થનું અનેક યતનથી પણ પ્રાપ્તક પુરુષ સંરક્ષણ કરે
એમાં શું આશ્ચર્ય છે?

આ લોકપ્રસિદ્ધ સૂર્યના પ્રકાશતાં છતાં જે સૂર્યના પ્રકાશના અભાવે આ જીવોનાં
અંતઃકરણમાં એક પ્રકારનો અધકાર જ સદા રિધર હોય છે તે અધકારનિવર્તક સૂર્યનો
પ્રકાશ જેને અભિન્યક્ત હોય છે તેને આ સંપૂર્ણ સ્થાનમાં ક્યાંય પણ તમત્તા અનુભવતો
અવકાશ જ નથી, તો તમત્તા નિવારણાચે યતનના આરંભનો અવકાશ તો ક્યાંથી જ હોય?

આ લોકપ્રસિદ્ધ મેઘ જે બિંદુઓ અથવા ધારાઓવડે ભૂમિઉપર પ્રાપ્ત થઈને માત્ર
ગ્રીષ્મઋતુગમ્ય તાપને જ શાંત કરે છે, તો પણ તેની આશા તપ્ત પ્રાપ્તિઓ કરે છે તો
મેઘ બિંદુ અથવા ધારાવડે જીવોનાં અંતઃકરણમાં વૃષ્ટિદ્વારા સર્વ પ્રકારના તાપને શાંત
કરીને અનુપમ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત કરે છે એ મેઘની દાણ તપિત વિવેકી પુરુષ આશા ન કરે?

જે ભૂમિ ઉપરનાં તલોની કોમલતાવડે ફલ આપવામાં સમર્થ ઉદાર હોય છે અને
તેની કે તત્ત્વની ન્યૂનતા છે કે આપવા યોગ્ય યાય છે, તે ભૂમિને આ લોકો વારંવાર
કરવામાં આસક્તિ ઉઠે છે? અને તેદ્વારા અનેક ક્ષેત્રને પણ ઉભા કરે છે;
જે યથાર્થ ઉપરતિમાં નિરંતર પિંચ કરે ફલ આપવામાં ઠંડોર હોય છે તેને ખણવાનો
નિરંતર પાન કરવા છતાં તૃપ્તિની તૃપ્તિને નિર્મુલક ઉદયોગ કરે છે અને તેની આસક્તિદ્વારા
જનક થઈને દાદ જ પ્રકટાવે છે તે જલનું પાન કય આ વિશ્વમાં ફલ આપવામાં ઉદાર ભૂમિ
સુદ્ધિમાને કરવું એ વિચાર કરો. કુધાનિવૃત્તિઅર્થે જે ઠંડોર ભૂમિ ન્યૂનક્ષેત્રના કારણરૂપ છે.
લેલો મોખ્ય પેય તથા અર્ધ આહારરૂપ પદાર્થ જો કોઈને તે અવપૂત પુનઃ માન રહ્યા ત્યારે

ઉત્તરોત્તર કુધાને જ ઉપગમવનાર થાય છે તથા
પુનઃ અદશ્ય કરવામાં વૃત્તિને વેગ કાણુ શા નિમિત્તે અર્ધ ઉપાધિ તેના સ્વરૂપાવસ્થાનમાં પ્ર-
ત્યક્તિ તેને એવા પછી-શું? જે માર્ગ નિલનિવૃત્તિ સેવ્ય છે અને અમુક પ્રકારની સ્થિતિ
છતાં જે અધકાર રિધત હોય અંતવાન પ્રતીતિ
બાળપણ છતાં નિત્યનિવૃત્તિના સ્થાનપ્રતિ પ્રવેશ અનુભવ કર્યો છે તેને પછી રાંગથી પ્ર-
અને તેમાં જ ગમનાગમનરૂપ આનંદવૃત્તિને કારણ કે અમુક મારા અનિવૃત્તો હેતુ છે
કરનારી લોકપ્રસિદ્ધ ચર્મની રચેલી યતો નથી અને દેવપિના તેનાથી નિવૃત્ત રહેવાનો
મારા ઇચ્છનો હેતુ છે એવું જાન થયા વિના રાગ

યતો નથી અને રાગ થયા વિના તે હેતુ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયાનો આગ્રહ ઉપજતો નથી. આમ હોવાથી પરમતત્ત્વાનુભવ થયા પછી સમદ્વેષના અસંભવે આગ્રહથી અમુક કરવું અને અમુક ન કરવું એવું બાન કરાવનાર હેતુ કોણ છે? અને તે નથી તો પછી આગ્રહથી બચવા કોણ કરે?

હે મહાત્મન! આ દેહની સંતોષપ્રકારે પણ ક્રિયાયુક્ત પ્રતીતિ કરાવનાર શેષ પ્રારબ્ધ જે તત્કાલ સંતતું વિરોધી નથી તથા જે ઉત્તર જન્માદિના કારણરૂપ નથી, તથા મુક્તમુખનું જે વિરોધી નથી તેમ જ અનિષ્ટ કર્મ કરાવનાર જીજ્ઞરૂપ નથી તો તેનો અભિભવ કરવાને આગ્રહ ધરવાનું પ્રયોજન શું છે?

જેમ દાષ સર્પપાલક (વાદી) પુરુષ પોતાના સર્પના મુખમાંથી વિષરૂપ હેતુને પ્રથમ નિવૃત્ત કરી નાખે છે, પશ્ચાત્ તે સર્પપાલક પુરુષ તે સર્પથી બચ પામતો નથી તેમ જ પુરુષ પોતાના જન્મમરણના હેતુરૂપ વાસનાવિષને તેના ધારણ કરનાર તથા વધારનાર મનરૂપ સર્પના અગમાંથી પ્રથમ કાઢી નાખે, પશ્ચાત્ તે પુરુષને તે મનરૂપ સર્પના બચવું શું પ્રયોજન છે?

જેમ મહાશુદ્ધિક જંતુઓના ઉપદ્રવવાળા ગૃહનો ત્યાગ કરવાની પ્રાપ્ત પુરુષો ઇચ્છા ધરતા નથી, પણ ઉપદ્રવ કરનાર મહાશુદ્ધિક જંતુઓ જે પ્રકારે વસવાથી ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ અથવા જે પ્રકારની મુક્તિથી તે ઉપદ્રવ કરનાર જંતુઓ શાંત થઈ રહે એ પ્રકારની મુક્તિ સાધીને પછી તે પ્રાપ્ત પુરુષો તે જ સ્થલમાં નિર્ભય ધઈ વસે છે તેમ આ શરીર અથવા ક્ષણિકરૂપ ગૃહ કે જેમાં ઉપદ્રવ કરનાર જંતુરૂપ અનેક હેતુઓ છે તે સર્વ હેતુવું બધા ધરીને કંઠપાંશાદિવડે આ શરીરરૂપ ગૃહનો કે અડકટાહ ભેદી જવાની સિદ્ધિદારા આ ક્ષણિકરૂપ ગૃહનો ત્યાગ કરી જવાનો નિશ્ચય પ્રસાદાંત પુરુષો કરતા નથી. પણ આ ગૃહના અંતરબહિર રહેલા ઉપદ્રવ કરનાર હેતુઓની શાંતિ અથવા તેમનો જય સદા સ્થિર રહે, જેથી તેઓ ઉપદ્રવ કરવા સમર્થન યાચ એવો ચાલ કરીને આ સ્થલમાં જ યથાઅદ્ય વસી રહે છે. તો હે વીર મહાપુરુષ! આ પ્રકારની આપની સ્વીકારેલી આરદ્ર અવસ્થામાં શું અધિક છે તે કહો.

હે સર્વાતીત! આ જગતમાં જે જે પ્રાણીઓપાસે ધનાદિ ભૂખંતા કારણરૂપ પદાર્થો નથી તેવા અનેક મનુષ્યો ગૃહનાં દારને સાગ્રહ બધ કરીને દુર્બલ ધનિક પુરુષની પેઠે બધ પામતા પોતાનાં ગૃહમાં ભરાઈ પેસતા નથી, પણ સ્વતંત્રવત્ નિર્ભયપણે ગૃહમાં કે અન્ય સ્થલમાં વસે છે. તો આ આપ કે જે સર્વ બધ આપનાર પદાર્થથી અતિરિક્ત થઈને સ્વસ્થ થયેલા છે તેમણે આ વાગાદિ ઉદિયરૂપ દારને સાગ્રહ બધ કરીને એ ગૃહમાં જ બંધને પ્રાપ્ત દુર્બલ ધનિકની પેઠે વસવામાં શું પ્રયોજન છે તે સદા જ જાણવું જતું નથી.

હે સ્વતંત્ર! વળી આ લોકમાં જેમ શક્તિમાન વીર પુરુષો જે અનેક શત્રુના ધારણ કરનાર હોવાથી સર્વને બધ આપનાર હોય છે તે તો અનેક મૂલ્યવાન પદાર્થસિદ્ધ પોતાના ગૃહમાં મુક્તદારથી જ વસતા પ્રતીતિ યાચ છે; તો આપ કે જે વીરસરખા પ્રતીતિ યાચો

હો તેમણે કોના બચથી આ દાર જાંબ કરી વસતું ધાર્યું છે એ મહુઅદ્દિથી જણાય એમ નથી.

હે વિગથી મદાપુરુષ ! આ લોકમાં જે પુરુષ દિશાઓમાં રહેલ સમય બસવાનોનો ઉચ્ચ પરાક્રમથી જળ કરે છે તથા જે શ્રામ સગરાંગણમાં નવવડે સર્વ રાત્રીને દણિને નિર્લંબ પ્રદેશ કરી મુકે છે તે પુરુષને પછી કોના વ્યભાટે અથવા કોને લણવા અર્થે રાત્રિ દિવસ રાત્રીને ધારણ કરીને જ પ્રમુખ ?

આ લોકમાં જે મહારાજ દિશાઓના અંતર્ધર્મ પોતાથી મિત્ર કોઈ સત્તાધીશના અસ્તિત્વને જાણીને માનનો નથી તેણે કોના બચથી સદા સાવધાન રહેવાનું છે? અને જે વસ્તુપ્રતિ આ વસ્તુપ્રતિ વર્તનાર સર્વ પ્રજાને પોતાની જ પ્રજા જાણે છે તે વસ્તુપ્રતિ કયો પ્રજાપ્રતિ શા કારણથી શ્રીતિ કે ધેરને ધરે ?

હે સંવિત્ ! આ લોકમાં જે સ્ત્રી વ્યભિચારધર્મમાં દુર્નિર્મલ વેગવાળી છે તેને અનેક રાત્રિપરીઓની રક્ષામાં રાખી તો તેથી પણ શું છે? અને જે સ્ત્રી પતિવ્રતાના ધર્મમાં મુદ્દ છે અને જે પોતાના પતિવ્રતાના બચથી વિદ્ય કરનાર દુષ્ટને પ્રજાળી ભરેમ કરી નાંખવાના સામર્થ્યવાળી છે તે ઉચ્ચ તપસાળી સદીને આયડથી અંતર પટમાં ન રાખી તો તેથી પણ શી દાનિ છે ?

હે તંત્રવત્ ! જે પુત્ર કુલની મયાદા સજીને આયવાના અપ્રતિહત સ્વભાવવાળો છે અને જેને દોષનો સંસ્પર્શ અન્ય દુષ્ટની સંગતિ વિના જ ધાય છે, તથા જે પિતાનું નિરંતર અદિન કરવામાં જ પ્રવૃત્ત છે તેવા પુત્રની નિરંતર ચિંતા રાખવાથી કે તેને સમીપમાં જ બેસાડી રાખવાથી શું છે? કારણ કે તે તો પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવમાં મમ રત્નો બ્યારે કામ મને તારે અવિદિત આચરણમાં જ પ્રવર્તે છે. તેમ જ જે પુત્ર સ્વભાવથી જ કુલની મયાદા લોપે એવો નથી અથવા જેને પ્રથમથી જ સત્સંગતિ તથા સદુપદેશવડે સન્માર્ગમાં બેઠો છે અને જે કદાચિત્ પણ ધર્મગ્રંથ ન ધવાના સંકલ્પવાળો તથા પોતાના સંકલ્પને તિવાદ કરવાના બલવાળો છે તેવા સુપુત્રને રાત્રિદિવસ બધામાં રાખવાથી શું દિત છે? અને સ્વતંત્ર વિચરવા દેવામાં શી દાનિ છે? કાંઈ જ નહિ.

હે શાંતાત્મનં! જે ઉપાસ્ય દેવ ઉપાસકને પ્રસન્ન થયા પછી કે અધીન વર્તવાનું વરવચન આપ્યા પછી પણ ગમે ત્યારે તેને અસાવધ કરીને અથવા સદન સ્વભાવથી તે ઉપાસકમાં અસાવધાનતાના આવિર્ભાવનો સમય જોઈને તેનું અનિષ્ટ કરેછે અથવા તેને હજી છે તેવા ઉપાસ્ય જેવની અધિક કષ્ટવડે અધિક કાલપર્યંત ઉપાસના કરવાથી તથા તેને પ્રસન્ન કરેવાથી પણ શું ?

હે સાધો ! જે યુગ, કે સ્ત્રી કે સ્ત્રી અનેક પ્રિય વચનોવડે પ્રબોધવાથી તથા તેની પ્રસન્નતાપ્રમાણે વર્તવાની સ્વતંત્રતા આપવાથી પણ સંતોષને પ્રાપ્ત રહી વિદ્યા કે સદ્ગુણને ધારણ ન કરી શકે તેને પછી રાત્રિવસ કઠોર વચનના ધા મારીને અનેક અનેક પ્રકારનાં દંભાણમાં રાખીને સદ્ગુણી તથા વિદ્યાપ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવી એ શા ઉપયોગની છે ?

જે સિદ્ધ પુરૂષ પોતાના અર્થથી જ્યાં અને જ્યારે જે ઇચ્છે તે ઉપજાવી શકે અથવા ખારે તે કરી શકે એમ હોય તે પાક કરવાનાં માત્રોનાતથા આચારનાદિક નિમિત્ત કંઠ્યા કે અનેક વસ્ત્રોના બારને મિથ્યા પોતાના સ્કંધે શે અર્પે વહન કરે ?

આ જોકમાં જે ક્ષત્રિય પુરૂષ કેવલ અસ્ત્રવડે સજ્જિત સકલ યોદ્ધાઓનો પરાજય કરવા સમર્થ છે તે વિનાયકોજન રાજના બારને શામાટે સહન કરે ?

આ વિશ્વસંહારક અધિદેવતા સદાશિવ જે સમયે ઇચ્છે તે સમયે પોતાના એક નેત્રને ઉપાડવા માત્રથી આખા વિશ્વપ્રથનો સંહાર કરી શકે છે તો પછી તે એ કાર્યમાટે અનેક સાધનોને એકાં કરી અંગઉપર શા માટે ધારણ કરી રાખે ?

હે સર્વેશ્વરસંપન્ન ! જે પૃથિવી કે સમુદ્ર અનેક જાતિના અસંખ્ય રત્નાદિ પદાર્થો અનેક છત્રાવંતને પૂરાં પ્રાડવાને સમર્થ છે તે સમુદ્ર કે તે વસ્તુના પોતામાંથી કોઈ રત્નાદિ અમૂલ્ય પદાર્થ છાઈ જશે વા લેવા આવશે એવા બયથી મનુષ્યમાત્રની જ્યાં ગતિ ન થાય એવે સ્થાને જઈને શુભ યાચ એ ન માનવાયોગ્ય વાર્તા છે.

(અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીનરહરિવિજ્ઞાપનશતક ॥

પદ.

સજ્જન સહશ્રુણુને રે વચન વિવેકનાં, એ લય.

નરહરિને શિષ્ય નામી માય એટલું,

હું મોક્ષાર્થની કરજો પૂરી આશ ને,

પ્રભુપર્યાપિત નામ તથા રૂપ ને ક્રિયા-

જનનમરણના ત્રોડો સદ્ગુર ! પાશ જો.

નરહરિને.

૧ મોક્ષાર્થ=મોક્ષની ઇચ્છાવાળો. પ્રભુપર્યાપિત=અવિદ્યાથી આરોપિત નામ, રૂપ, ક્રિયા, જન્મ, તથા મૃત્યુના પાશ ત્રોડો.

પીડાકરકારકઉપમર્દનસિદ્ધિથી,

(જ્યાં) અહ પ્રતીતિનો નિઃશેષ અભાવ જો;

અમૃતસ્પર્શિન્દિ વિષ્ણુપદને દાખવો,

(જ્યાં) યાચ અજ્ઞાન સમિચિત્તિધનસુખસંભવ જો. ૨ નરહરિને ૨

સમીપ જ્ઞાનામૃતવર્ષાધારા છતાં,

મોહવિવરથી આતકવત્ ગળી જાય જો;

માટે સદ્ગુર ! યાચું યુક્તિ જ્યેષ્ઠી,

બોધપ્રીયૃષસંચય યદ્ વૃક્ષ યવાય જો. ૩ નરહરિને ૩

સાંચલ્યાત્માતૃશિક્ષણ પીડે મને,

વિષપીડાહર આપ શરણુ યોગીશ જો;

બેવજામણિસદ્બોધસુધાસિંચનપદ્મી,

અનન્યગતિનું ટાળો દુઃખ જગદીશ જો. ૪ નરહરિને ૪

સંસારદુઃખમાં આ પદ્મી તરફડે,

કર્મ શુભાશુભ ફલનો કરી ઉપભોગ જો;

ઉદાસીન ફલસ્વાદવિના પણ મુખ જ્યાં,

૨ કોઈ પણ કાર્યસાધક વસ્તુને કારક સંજ્ઞા અપાય છે. એ કારક જ મોક્ષનો પ્રતિબંધક હેતુ છે અને એથી જ અવિદ્યાકાર્યજગતમાં પીડા અથવા દુઃખની પ્રતીતિ યાયછે; ઉપમર્દન=ઉચ્છેદ, નાશ. એ કારકના ઉચ્છેદરૂપ સિદ્ધિથી અર્થાત્ એ કારકના આત્મતિક નાશથી કર્મ માત્રનો નાશ થઈ જાય છે અને સાધક નિષ્કર્મ થઈ રહેછે. જ્યાં અહંભાવ નાનો આત્મતિક અભાવ થઈ જાય છે અર્થાત્ જ્યાં અહંમસ્મિ એ પ્રકારનું ચૈતન્યથી પૃથક્ જ્ઞાન થતું નથી; અમૃતસ્પર્શિન્દિ=જ્યાં અમૃતનું સ્પર્શન-સાત્ થાયછે. વિષ્ણુપદ=મોક્ષ; વિષ્ણુ એટલેવિશ્વઆપીપારમાર્થિક તત્ત્વ. “સંયતૈસ્ત્વધ્વનઃપારંતરદ્વિષ્ણોઃપરમપદાંકઠવહ્ણી । અજસં=નિરંતર; જ્યાં નિરંતર સમિચિત્તનંદનો આવ યાય છે.

૩ આપના ઉપદેશરૂપ અમૃતની ધારા નિકટ છતાં આ આતકસમ સાધકના મોહરૂપ છિદ્રથી તે અમૃત અંતર્નુસિ ન કરતાં ગળી જાય છે. માટે હે સદ્ગુર ! એવી યુક્તિની હું યાચના કરું છું કે જેથી સદ્બોધઅમૃતનો હૃદયમાં સંચય થઈ હું પરમ નિર્મલ બનું.

૪ ચિત્તસાંચલ્યરૂપ મુશિક્કુલ દશનું (દુઃખ) મને પીડે છે. વિષની પીડા હરવામાં અર્થાત્ વિષને ઉતારવામાં, હે યોગીશ. આપનું દેશત્વ પ્રસિદ્ધ હોવાથી આપ જ શરણુ છો; માટે બોધધર જે આપનું સદ્ઉપદેશામૃત તેના સિંચનથી હે જગદીશ ! આ સાધકનું વિષદુઃખ ટાળો, કેમકે હું અનન્યગતિ છું અર્થાત્ મારો આશ્રય માત્ર આપ જ છે.

સાધો સદ્ગુર ! અબીષ્ટ પરસંયોગ જોય— નરહરિને ૦ ૫
 વૃત્તિયોપિત્ સંકલ્પિતવિદ્યાસાંનિધ્યમાં,
 વ્યભિચારાચારધ્વા તે કરતી નાય જો;
 દુઃખપરજ્ઞાનજેદન યથે પ્રકાશથી,
 એકાસ્તિત્વે આલિંગે પતિસાથ જો— નરહરિને ૦ ૬
 તરંગિણી જ્ઞાન નામ તથા રૂપત્યાગથી
 સરિત્પતિશયપૂર્વક અભિન્ન થાય જો,
 કરો કૃપા ત્વમ ગુર ! શારીરથી જોધકી
 આત્મતિકઅપીતિસુખમગ્ન થવાય જો. ૭— નરહરિને ૦ ૭
 ગાંધારક તરકરખંધનપીઝાયછી
 યથો અરણ્યે પરાનુકંપામુક્ત જો,

૫. આ પદ્મી (જીવ) સંસારવૃક્ષમાં દુઃખથી તરડે છે. કારણ કે તે શુભાશુભ કર્મના ફલનો ઉપભોગ કરી જન્મમૃત્યુચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે. અને તે વૃક્ષરિચત જે અન્ય પદ્મી છે તે ઉદાસીન રહીને ફલના સ્વાદ વિના પણ આનંદનો અનુભવ કરે છે માટે હે ગુર ! એ પરપદ્મી અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ પદ્મીસાથે મારો અબીષ્ટ સંયોગ સાધો. પરમાત્માની તથા જીવાત્માની પદ્મીની કલ્પના નીચેની શ્રુતિમાં છે:—

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં દૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ।

તયો રન્યઃપિપ્પલંસ્વાદૃચ્યશ્રવન્યોઅભિચાકશીતિ ॥ મુળક.૩-૧-૨

૬ આ વૃત્તિરૂપ સ્ત્રી (જે પરમાર્થનઃ પતિસ્વરૂપ જ છે) તે ધ્યાન્તથી અર્થાત્ અવિદ્યા-રૂપ અધકારથી વેદિત હોવાથી પોતાના આત્મસ્વરૂપ પતિને જોઈ શકતી નથી તેથી પોતાની શક્તિથી વિપયરૂપ વિદ્યા (જ્ઞાન, ભુજંગ) ને કલ્પીને તેના સાંનિધ્યમાં વ્યભિ-ચારનો આચાર કરે છે. માટે હે નાય ! પારમાર્થિક પતિના દર્શનનો પ્રતિબંધ કરનાર દુષ્ટ અધકારનો આપના બોધરૂપ પ્રકાશથી ઉજ્જેદ થાય અને તે વૃત્તિરૂપ સ્ત્રી પોતાના સત્ય-પતિસાથે માદ આલિંગન કર્યાથી પતિસ્વરૂપ જ થઈ નાય એવું સાધન આપો.

૭ જ્ઞાન તરંગિણી (નદી) નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વપતિ સમુદ્રમાં લીન થઈને કેવલ અભિન્ન થાય છે તેમ આ શારીરશત્મા (શરીરોપાધિક જીવાત્મા) પણ આત્મતિક અપીતિ (લય) ના સુખમાં નિમગ્ન થાય એવી કૃપા કરો. અપીતિ શબ્દ લયવાચક છે. આત્મતિક અપીતિ એટલે પુનરુત્પત્તિરહિત લય અર્થાત્ મોક્ષ. જીવને નદીની તથા પરમાત્માને સમુદ્રની ઉપમા શ્રુતિમાં આપાય છે:—

યથાનલઃસ્પંદમાનાઃસમુદ્રેઽસ્તંગચ્છંતિનામરૂપે વિદ્યાય ।

તથાવિદ્વાનનામરૂપાદ્વિમુક્તઃપરાત્પરપુરુષમુપૈતિદિવ્યમ્ ॥ મુળક.૩-૨-૮

ભયક્ષોભાદિતરકરણદ્વાદાનને

કરો જગમ્યરને ગુરુ ! પરસંયુક્ત જો—

નરહરિને ૮

વિદગ આ સ્વોત્થાપિત નીડાકાશમાં

નિજખંધનકૃત અનુભવતો ક્ષેરા જો,

નીડાકાશ વિહારી મહદાકાશમાં

સ્વાચ્છંદ્યે વિચરે ધરી ગુરુપદેશ જો—

નરહરિને ૯

મૂઢ રથિક આ પીડિત છે રથમોહથી

સારથિને આપો બલ દીનસદાય ! જો,

તુરગનિવારણ જેથી પ્રગ્રહથી થયે

રથરાશિમાં રાગરહિત રથો ધાય જો—

નરહરિને ૧૦

આદર્શાન્તર વદનાભાસક ભાસતો

દર્પણધર્માર્પણ કરી ધર્મો ધાય જો,

કરો વિવેક વિવિકત તે પ્રતિબિંબને,

૮ એવી કલ્પના છે કે એક ગંધારદેશવાસી પુરુષ અરણ્યે વિચરતો હતો ત્યાં તેને તરકર મળ્યા અને તેમણે તે ગંધારકુંડ્ર વચ્ચે હરણ કરી લઇને તેના નેત્રે પટ (પાટો) બાંધ્યો. નિરાશ્રય હોવાથી તે ગાંધારક તે આક્રોશ કરવા લાગ્યો કે મારે અમુક રથને જવાનું છે મારે આ દીન મનુષ્યકંપર કોઇ દવા કરો. તે ગાંધારકનો આક્રોશ શ્રવણ કરીને કોઇ સત્જનને અનુકંપાથી તેનો પટ છોડ્યો અને તેથી તે ગાંધારક પોતાને ઇચ્છિત રથ લે ગયો. તે જ પ્રમાણે ભયક્ષોભાદિ તરકરે જેને અચાનનો પટ બાંધ્યો છે, અને જે આ જગદરણ્યમાં વિચરે છે એવો જે હું તેને હે ગુરુ ! પરસંયુક્ત અર્થાત્ સુક્ત કરો.

(છાન્દોગ્ય-૬-૧૪.)

૯ આ જીવરૂપ વિદગ સ્વકલ્પિત નીડ (માળા) આકાશરૂપ ઉપાધિથી દુઃખને અનુભવે છે તેથી ગુરુપદેશનું ધારણ કરવાની એવી યુક્તિ આપકૃપા કરી આપો કે જેથી તે નીડાકાશનો (જીવરથાનીયનો) મહાકાશમાં (અક્ષરથાનીયમાં) લય થઇ જવાથી તે પક્ષી સ્વાચ્છંદ્ય (સમ્યદાનંદરથાનીય) યી રમણ કરે.

૧૦ રથિક=જીવ, રથ=શરીર, સારથિ=બુદ્ધિ, તુરગનિવારણ=ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વનો નિરોધ, પ્રગ્રહ=મનરૂપ લગામ, રથરાશિ=દેહચતુષ્ઠય.

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવતુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહુ વિપયાં સ્તેપુગોચરાન ॥ કઠવૃક્ષી,

મુકુરવિનાશે તત્વાદાર યવાય જો.^{૧૧}—

નરહરિને ૧૧

સ્તંભ તથા મિતિવેષ્ટિત-ગૃહમાં ગૃહી

વાતાયનથી કરે મૃગતૃષ્ણા ભાન જો,

અન્નાનાંદત શિખાસુ મિથ્યા વારિને

દોષો દ્યોદધિ દિવ્યામૃતનું દાન જો.^{૧૨}—

નરહરિને ૧૨

સંગ્રામે આ અસાધ્યશત્રુશત્રથી

દુર્ગ નિરંતર નિર્બલ યદ્ય પીડાય જો,

અનુપમ અશ્વ તથા શસ્ત્રોતે ચાયતો

આદ્યવિપિને વિપક્ષમર્દન થાય જો.^{૧૩}—

નરહરિને ૧૩

શલભસમૂહ આ શરીર પરિવેષ્ટન કરી

મુહુર્મુહુઃ કરતો તંતુને સંમુગ્ધ જો,

કંઈ યતંગસમ યતંગનાશકયાચના

૧૧ બુદ્ધિરૂપ આદર્શમાં ચૈતન્યરૂપ વદનનો આભાસ પડે છે. પરમાર્થતઃ તો એ આ-
ભાસરૂપ વસ્તુ ચૈતન્યથી પૃથક્ નથી પણ તે આભાસ તે બુદ્ધિના ધર્મનો સ્વરૂપમાં અ-
ધ્યાસ કરે છે. અર્થાત્ તે દર્શણના ધર્મનું મિથ્યા આરોપણ કરી તે પોતે ધર્મો યામે છે.
ખાટે હે શુર ! પ્રથમ તો વિવેકવિરાગદ્વારા આદર્શરથાનીય બુદ્ધિને સ્વચ્છ અર્થાત્ શુદ્ધ
સાત્ત્વિકી કરો કે જેથી પ્રતિબિંબ (ચૈતન્યનું) તેમાં સ્પષ્ટ પડે અને પશ્ચાત્ તે મુકુરનો
(આદર્શરથાનીય બુદ્ધિનો) કેવલ નાશ થયાથી તે આભાસરૂપ વસ્તુનું અસ્તિત્વ
પણ નષ્ટ થાય.

મુક્તાભાસકોદર્પણેદૃશ્યમાનોમુક્તતાત્પ્રયક્ત્વેનનૈવાસ્તિવસ્તુ ।

ચિદાભાસકોધીપુજીવોઽપિતદ્વત્સનિસોપલઙ્ગિસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥

(હસ્તામલકસ્તોત્ર ૫)

૧૨ સ્તંભ=દંડસ્ત તથા પાદ, મિતિ=ત્વગિન્દ્રિય, ગૃહ=શરીર, ગૃહી=જીવાત્મા. ગૃહી
(જીવ) વાતાયનથી (હિન્દ્રિયદ્વારથી) મૃગતૃષ્ણાને (વિષયને) જુએ છે. અને અન્નાનાંદત
હોવાથી તે મૃગતૃષ્ણારૂપ વિષયનું પાન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. ખાટે હે દ્યોસાગર
શુર ! દિવ્ય બોધરત્નનું જ દાન આપો કે જેથી મૃગતૃષ્ણામાંથી વારિપાન કરવાની રૂપ-
દાનો અંત આવે.

૧૩ આ દુર્ગ (શરીરરૂપ કિંદો) અનિવાર્ય શત્રુ, (જ્વરરક્ષ્યાદિ વ્યાધિ) ના શ-
ત્રથી પીડિત થાય છે આદ્યવિપિને=રણ્યુરૂપમાં, વિપક્ષમર્દન=શત્રુવિનાશ. અશ્વ તથા
શસ્ત્રો=બોધાયુધ.

યાય નિકરે નિજપક્ષદહનથી દગ્ધ જો ૧૪— નરદહરિતે ૦. ૧૪

આશીવિપવિપપૂણ્ણદશનદંશનથકી

યાય તનુ આ અસુહરગરલાવિષ્ટે જો,

દારણુ અરણુનુજ કરણુનિધિ । યાયતો

સર્પનિખદ્ધણુથી યાઉં છટવિશિષ્ટ જો ૧૫— નરદહરિતે ૦. ૧૫

(અપૂર્ણ)

॥ શ્રીપંચવરદટ્ટાન્ત ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપ પૃષ્ઠ ૨૩૩ થી.)

આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વચનો તે અર્પચક્ષાવંત મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને બોલ્યાપછી મારા સહવાસને સેવનાર તથા વારંવાર સમીપ આવનાર શ્રદ્ધાવંત, ઉત્તમ સંસ્કારવાળા મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને આ પ્રકારનાં વચનો શ્રવણ કરાવતો હવો.

“હા પ્રાપ્તવિવેક સંજ્ઞન પુરુષો ! તમે આ સંસારપ્રવાહના સ્વરૂપને તથા તેના મૂળને રૂડેપ્રકારે વિવેકવિચારવડે જાણોછો, અને તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં પ્રાપ્ત તથા ચાતક્ય શું છે તેને પણ તમે જાણોછો; અને તે નિમિત્તે અધિકારીએ શું કર્યું છે, એ પણ તમે યથાવત્ જાણો છો. આમ છતાં પણ સમય જાણીને કંઈક કંઈકું તે શ્રવણ કરજો.

જગતમાં મુખ્ય તથા અમુખ્ય એવા એ પ્રકારના અધિકારીઓ છે. તે મુખ્યઅ-મુખ્ય બંને જાતના અધિકારીઓ જ્યુત્પન્ન તથા અજ્યુત્પન્ન એમ પુનઃ એ પ્રકારના છે; જેથી સમાસતઃ ચાર પ્રકારના અધિકારી થાય છે. ૧ જ્યુત્પન્ન મુખ્ય અધિકારી, ૨ અ-જ્યુત્પન્ન મુખ્ય અધિકારી, ૩ જ્યુત્પન્ન અમુખ્ય અધિકારી અને ૪ અજ્યુત્પન્ન અમુખ્ય અધિકારી. એ ચારેનાં યથાક્રમે સ્વરૂપ આ છે.

૧૪ પતંગનિકર (આધિરૂપ) આ મનનું પરિવેષન કરીને એને મોહમગ્ન કરે છે માટે હે શુરો ! સૂર્યસમ પ્રભાવાળા દીપરૂપ આપના બોધની યાચના કરુંછું, જે દીપથી નિખિલ નિકર સ્વપક્ષ (પાંખ) ના દહનથી કેવલ દગ્ધ થઈ જાય; પતંગસમ=સૂર્યપુલ્કર; પતંગનાશક=દીપ.

૧૫ આ જીવ સર્પના (ઉપાધિના) વિષમય દંતના દશનથી (ડંખથી) પ્રાણ હરનાર વિશાવિષ્ટ થઈ જાય છે માટે હે શુરો ! કૃપાનિધિ ! આપપ્રતિ ભયંકર ગરડ (બોધ) ની દ્વં વાચના કરુંછું-કે જેથી સર્પનો નિરોધ વિનાશ થવાથી હું છટથી અભિજ યઈ રહું. આ શીવિપ=સર્પ, વિપપૂણ્ણ=વિષમય, દશન=દંત. દંશન=ડંખ, અસુહર=પ્રાણને હરનાર, ગરલા-વિષ્ટ=વિષપૂણ્ણ. અરણુનુજ=અરણુના કનિષ્ઠ છાતા અર્થાત્ ગરડ (બોધરૂપ). નિખદ્ધણુ=ઉપ-મદન, વિનાશ, જય. છટવિશિષ્ટ=પરબ્રહ્મસ્વરૂપ.

૧ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા જે પુરુષોને પદપદાર્થની શક્તિલક્ષણરૂપ સંગતિનું જ્ઞાન છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રના અર્થતાત્પર્યને નિશ્ચય કરવામાં કુશલમતિવાળા છે, તથા જે અંતઃકરણની શુદ્ધિવાળા છે, તે લુપ્તપન્ન મુખ્ય અધિકારી છે.

૨ જેઓ પદપદાર્થની શક્તિલક્ષણરૂપ સંગતિના જ્ઞાનપૂર્વક શાસ્ત્રના અર્થતાત્પર્યને સ્વતઃ નિશ્ચય કરવામાં અસમર્થ હતાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તથા અન્યદ્વારા શાસ્ત્રના અર્થતાત્પર્યને શ્રવણ કરી નિશ્ચય કરવામાં સમર્થમતિવાળા છે તે અનુલપ્ત મુખ્ય અધિકારી છે. આ લુપ્તપન્ન તથા અનુલપ્ત મુખ્ય અધિકારીઓને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિઅર્થે, તે સંકલ્પ શાસ્ત્રનાં અધ્યયનની કે શ્રવણની કંઈ અપેક્ષા નથી. સ્વરૂપ તાત્પર્યશ્રવણમાત્રથી જ તેમને તો જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે.

૩ જે પુરુષો પદપદાર્થની શક્તિલક્ષણરૂપ સંગતિના જ્ઞાનવાળા હોય અને તેથી શાસ્ત્રના અર્થતાત્પર્યને નિશ્ચય કરવા યોગ્ય મતિવાળા હોય પરંતુ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોય, તથા વિષયપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા અને રાજસીતામસી વૃત્તિયોગે અસમર્થ ચિત્તવાળા હોવાથી દુરાગ્રહી હતાં જે પંડિતમાં ગણાતા હોય, તે લુપ્તપન્ન અમુખ્ય અધિકારી ગણાય છે.

૪ જે પુરુષો પદપદાર્થની સંગતિના જ્ઞાનથી રહિત હોય તથા મલિન અંતઃકરણવાળા હોય, તેમ હતાં પણ શાસ્ત્રના અર્થતાત્પર્યને જાણવાઅર્થે શાસ્ત્રશ્રવણ કરનારા હોય, અસંભાવનાવિપરીતભાવનાના આવિર્ભાવવાળા હોય, અને વિષયપ્રાપ્તિમાં પ્રીતિવાળા તથા રાજસીતામસી વૃત્તિવાળા હોવાથી સ્થૂલચિત્તવાળા હોય તે અનુલપ્ત અમુખ્ય અધિકારી છે.

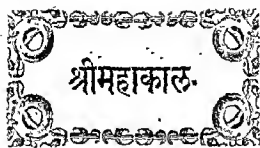
આ પ્રકારના ચારમાં પ્રથમના બંને મુખ્ય અધિકારીને જ્ઞાન સુખસાધ્ય છે અને અન્ય બેને જ્ઞાન કષ્ટસાધ્ય છે. એશિરાયના જે મનુષ્યો શાસ્ત્રના અર્થતાત્પર્યને જાણવાની ઇચ્છાવિના, વેદશાસ્ત્રમાં અગ્રદ્વાવાળા, મલિન અંતઃકરણવાળા, મોક્ષના હેતુરૂપ જ્ઞાનની અસ્પૃહાવાળા, પ્રબલ વિષયવાસનાવાળા વિગેરે દોષવાળા હોય તે સર્વ અંધાધિકારી ગણાય છે. નેવાઓને તો તેવી સ્થિતિમાં જ્ઞાન અસાધ્યરૂપ જ હોય છે.

હે બાપ્તઓ ! તમારામાંથી ધણા કે જે ઉપાસનામાં પ્રવેશ કરી ચુકેલા છો પણ સગુણ જ્ઞાનના સાક્ષાત્કારપર્યંત ઉપાસના કરી ચુક્યા નથી તેમણે તે ઉપાસનામાં સદા દૃઢ રહેવું ઉચિત છે. કારણ કે સગુણજ્ઞાનના સાક્ષાત્કારપર્યંત ઉપાસના કરનાર પુરુષને આત્મસાક્ષાત્કાર થવાથી જીવન્મુક્તિને માટે અન્ય સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી; અને જે પુરુષોએ પ્રથમ સગુણજ્ઞાનના સાક્ષાત્કારપર્યંત ઉપાસના કરી હોતી નથી પણ તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યના શ્રવણ માત્રથી જ અહંબ્રહ્માસિ એ પ્રકારનું જ્ઞાન જેમને થયું હોય છે, તેમને તો જીવન્મુક્તાત્વનિમિત્ત તે મહાવાક્યગ્રન્થ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. એ અભ્યાસને પણ તત્ત્વઅભ્યાસ કે તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસ કહે છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાસનાક્ષય તથા મનોજ્ઞયની અપેક્ષા હોવાથી જીવન્મુક્તાત્વનિમિત્તે, તે તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય તથા મનોજ્ઞય વા મનોનાશ એ ત્રણેનો અભ્યાસ તે મહાવાક્યગ્રન્થજ્ઞાનવાને એક કાલે કરવાથી જ

અવન્યુક્તત્વ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે વાસનાક્ષયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાસનાક્ષયનો અને મનોનાશમાં એ બંનેનો તથા એ ઉભયની સિદ્ધિમાં મનોજ્ઞયનો ઉપયોગ હોય છે.

આ વિષયપ્રપંચને દૃશ્ય છે, તે સર્વ મિથ્યા છે; અને 'સન્નિવૃત્તિનિવરણ' અર્થે આત્મા વસ્તુતઃ સસ્ય છે, તેથી આત્મા બં સર્વરૂપ છે; આત્માથી મિત્ર કોઇપણ વસ્તુ નથી, આ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન જો દૃઢ હોય છે તો જ વિષય માત્રના અભાવનાં જ્ઞાનથી રાગદ્વેષાદિ વાસનાનો ક્ષય હોય છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાન દૃઢ ન હોય તો આ વિષયોમાં સસ્યવત્ પ્રતીતિનો તથા સુખદુઃખનો અભાવ થાય નહિ; અને તેથી રાગદ્વેષાદિરૂપ વાસના વિષયમાન રહે છે. આમ હોવાથી વાસનાક્ષયમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ છે. અને એ જ પ્રમાણે જ્યારે નિસ્સાનિસ્યવસ્તુવિવેકદ્વારા વિષયમાત્રની અનિસ્યતા નિશ્ચય કરાય તથા અનિસ્યમાં દુઃખરૂપતા સિદ્ધ કરાય, અને તેથી તે દૃશ્ય અનિસ્ય વિષય માત્રમાં દોષદર્શન કરાય તથા નિઃસંગતા સેવાય સારે જ તે રાગદ્વેષરૂપ વાસનાનો ક્ષય થાય છે; અને સારે જ આચાર્ય તથા શ્રુતિના પ્રસાદવડે તત્ત્વજ્ઞાન દૃઢ થાય છે. જો વાસનાક્ષય ન હોય તો રાગદ્વેષાદિથી મન દૂષિત હોય છે; અને દૂષિત મનવાળા પુરુષને સમદ્ભાદિ સાધનરાષ્ટિનો અભાવ હોવાથી, સત્સાક્ષ્યવશુની યોગ્યતાનો અભાવ હોય છે, અને તેથી તેને મહાવાક્યજન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થયો સંભવતો નથી. જેથી વાસનાક્ષયનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે.

એ જ પ્રમાણે મનોનાશનો પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે, કારણ કે મનોનાશ થવાથી જ સર્વદૈત્યપ્રપંચને વિષય કરનારી વૃત્તિ નિર્મૂલ થાય છે; અને સર્વ વૃત્તિરૂપ ઉપાધિથી રહિત પુરુષને જ પૂર્વપ્રાપ્ત શ્રુતિઆચાર્યના પ્રસાદથી બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. અને મનોનાશનો અભાવ હોય છે તો વિદ્વેષ વિષયમાન હોય છે, અને તેથી તે વિદ્વિષ્ટ પુરુષને અલસાંશાત્કાર હોતો નથી. એ જ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ મનોનાશમાં ઉપયોગ છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી તે પુરુષને દૃશ્ય પ્રપંચના મિથ્યાપણનો નિશ્ચય થાય છે, અને તેથી એ મન તે વ્યાધિત પ્રપંચપ્રતિ પ્રવૃત્ત થતું નથી; અને સસ્યરૂપ નિશ્ચય કરાયેલું આત્મતત્ત્વ તે મનના વિષયરૂપ હોતું નથી, તેથી તે મનની તે આત્મરૂપપ્રતિ પણ પ્રવૃત્તિ પતી નથી. જેથી અંતરંગાદિ પ્રવૃત્તિથી રહિત થયેલું મન કષ્ટરહિત અગ્નિની જેડે પોતાની મેજે જ લય-ભાવને પામી રહે છે. અને જો એ તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો આ દૃશ્ય પ્રપંચમાં સસ્યપણુરૂપ બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થતી નથી; તેથી વિષયપદાર્થોના પરિણામવાળા વૃત્તિઓવડે મન શુદ્ધિને પામતું કંઈ કરીને શક્ત થતું જાય છે; તે સ્થૂળ મનનો અન્ય ઉપોપધી પછી સદસા નાશ થતો નથી.

રૂપ (પુસ્તક) ૪-આશ્વિન કૃષ્ણ ૧૪ સં ૧૯૪૮ દર્શન (અંક) ૧૨

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ મનની શુદ્ધિ એ જ સુખનો હેતુ છે ॥

૫૬. જિને આપકું જોયા નહિ, એ લય.

મનની ન શુદ્ધિ જો કરે, જીવ તે ન સુખમાં તો હરે. ૨૬.

કંઈ પુરાણોને ભણી, સ્થલ સ્થલ કથાઓ કરી ધણી,

મરી પાત વેદાગમતણી, નવ રાગદેવ શંખા ઉરે, જીવ તે ૧

ધરી વેષ વેરાગી થયા, સંસારીને સંગે વજા,

મઠ ખાંધી શુદ્ધિસમ ધઈ રજા, અનુચિત ક્રિયાથી નવ હરે, જીવ તે ૨

વાતો કરે અતિ યોગની, પીડા સહે ભવરોગની,

આશા ન ટાળે જોગની, ઉર ધ્યાન વિષયોનું ધરે, જીવ તે ૩

નવ ધલની ખતિને કહે, રૂઝી ચુકિતને જલને જો,

સુખ દેખા અન્યતણું બળે, મતિ એ ન દરિદરને વરે, જીવ તે ૪

પર્યક્તને વેધે નહિ, વેધે વિષય જતિ વહી,

વહી વમળમાં વિલપે સહી, નવ સ્વાર્થ એથી કા સરે, મનની ૫

કરીને યથાર્થિ કર્મને, સમજે નહિ શુભ મર્મને,

ધારે ન ધણી ક ધર્મને, ભવસિંધુ આ, તે શું તરે, મનની ૬

કાચું રસાપન ખાય છે, યાત્રા નિરામય ચલાય છે,

સજી, પથ્ય કુપયે ધાય છે, કહો કેમ તે દુઃખને હરે, મનની ૭

નરસિંહ પ્રભુગુણ ગાય છે, પ્રભુભાવથી મન છાય છે,

અતે હરિમય થાય છે, તે મુક્ત યદને વિચરે,

મનશુદ્ધિને પણ તે કરે, જીવ તે ન સુખ પોતી કરે.

॥ સ્વેદની નિવૃત્તિમાં ભક્તિ તથા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે ॥

પદ. રાગ ધનાશ્રી.

એથી ન મટતો ખેદ, મનનો, એથી ન મટતો ખેદ. ૧૬.
અષ્ટ વિદ્યુતિસદ્ બાણીએ પાડે, સ્વરસદ્ સંધના વેદ, મનનો ૧૭.
શાસ્ત્ર સદ્સદ્ બ્રહ્માત્રે કરીએ, કરી શ્રમ આણી સ્વેદ, મનનો ૨૧.
રાગદ્રેષ ધરી અતિ અંતરમાં, વદીએ મુખથી અભેદ, મનનો ૩.
વિપય અસંખ્ય પ્રયત્ને સેવી, થાતું અખડ વધી મેદ, મનનો ૪.
તૃસિદ્ધ પ્રભુપદ પ્રીતિ વધારે, બામનો કરી ઉત્તેજ, મનનો.
મનનો તેથી મટશે ખેદ. ૫
જાને મટશે ખેદ, મનનો, જાને મટશે ખેદ.

॥ શ્રીપંચરવદ્યત્તાન્ત ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી.)

વળી પૂર્વોક્ત પ્રકારે વાસનાક્ષયમાં મનોનાશની અને મનોનાશમાં વાસનાક્ષયની પણ આ પ્રકારે જોતાં અપેક્ષા છે. આ મનનો નાશ, લય કે સમ્પદ્ જય થયા પછી કોઈ પ્રકારની પણ વૃત્તિ પ્રકટતી નથી. તેથી વૃત્તિને પ્રકટ કરનારી વાસનાનો સદજ્ઞ ક્ષય થાય છે. અને મનોનાશ નથી હોતો તો વિપયભોગમાં પ્રવૃત્ત મનદારા અનેક વાસના સ્ફુરે છે કારણ કે અંતરમાં વિપયનું મનન તથા બહિર વિપયનો સંગ એ વાસનાને વધારનાર હોય છે, અને જો વાસના વિવિધ હોય તો રાગદ્વેષાદિવડે વૃદ્ધિને પામેલું મન વિપયાભિમુખ રહે છે, તેથી તે વિવિધ વિપયાકાર પશિષ્ણામને પામે છે; અને તે વિપયમગ્ન પ્રવેશ મનનો સદજ્ઞ નાશ થતો નથી; પણ વાસના ક્ષય પામવાથી વૃત્તિયોતો ઉદય થતો નથી અને ટીંતિના અભાવે મનનો નાશ સદજ્ઞ થાય છે.

આ પ્રકારે મનોજય, વાસનાક્ષય, તથા તત્ત્વજ્ઞાનને એકબીજાની અપેક્ષા છે. માટે જ તે ત્રણેનો એક કાલે એટલે યુગપત્ અભ્યાસ કરવો પૂર્વપુરુષોએ ઉચિત ગણ્યો છે. મહામુનિ શ્રીવસિષ્ઠે શ્રીરામને મોઘ કરતું કહ્યું છે કે:—

વાસનાક્ષયવિજ્ઞાનમનોનાશ મહામતે

સમકાલં ચિરાભ્યસ્તા ભવન્તિ ફલદાયિનઃ ॥

હે મોટી મતિવાળા ! વાસનાક્ષય તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોનાશ એ ત્રણે મિશ્ર પ્રકારે પણ કાલ અભ્યાસ કરવાથી ફલ આપનાર થાય છે.

૧—૨. અનુકૂળ મતિવડે કરાયેલું વેદ તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં ઉપયોગી હોવાથી ખેદ અર્થાત્ ક્લેશની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનાં પરંપરા સાધનરૂપે ગણાતું ઉચિત છે. ક્લેશનિવૃત્તિપૂર્વક આનંદવાસિનું કે દદ અપ-શક્ષ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ સાધન તે અધ્યયન નથી. એ જ માત્ર આ બે કડીનો ભાવ છે.

હે સુત પુરુષો ! આપ્રમાણે જે પુરુષો અંતૃતોપાસિત છે, અર્થાત્ પ્રથમ સમુણ્ય
બ્રહ્મની ઉપાસનાદ્વારા સમુણ્ય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જેમને થયો નથી, અને મહાવાક્યના
શ્રવણ માત્રથી આત્મજ્ઞાનના સ્વરૂપને જાણનાર છે, તથા જે અધિક લૌકિકવૈદિક બ્યાપારના
યોગે ચિત્તની વિશ્રાંતિથી રહિત છે, તેમણે તો જીવન્મુક્ત દશામાં પ્રતીત થતા દૃષ્ટ સુખની
અભિવ્યક્તિનિમિત્ત મનોનાશાદિ ત્રણનો મુનઃ મુનઃ અર્હતિશય અભ્યાસ કરવો. અને જે
પુરુષો કૃતોપાસિત છે, અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારથી પૂર્વ સમુણ્ય બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારપર્યંત ઉ-
પાસના કરી છે અને જેમને ચિત્તવિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત છે, એવા પુરુષોએ તે દૃષ્ટ સુખના
હેતુરૂપ જીવન્મુક્તિનિમિત્ત અન્ય કાંઈ ક્ષત્તંત્રની અપેક્ષા નથી. કારણ કે તે કૃતોપાસિત
જ્ઞાનવાનને તો જીવન્મુક્તિ સદાજ સાધ્ય હોય છે.

હવે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વાસનાદાયક તથા મનોન્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોવાથી અ. વચ્ચે કાંચ છે. વાસનાજ અલગથી હોવાથી મનોન્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થિર રહેવા દેતી નથી. તેથી તે વાસનાનો દાય કરવા અધિક સાધકાન થવું ઘટે છે. એ વાસનાદાયકને અવધાસ કરનાર સાધકોને ઉપયોગી થઈ પડે એ અર્થે પૂર્વ પુરુષોએ પ્રતિપાદન કરેલું વાસનાનું સ્વરૂપ અત્ર સ્વરૂપમાં કહ્યું છે.

વાસનાનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ છે. મારી સ્ત્રી, મારા પુત્ર, માઈ મૃદ, માઈ કુલ, મારી ગાંતિ, મારો દેશ, મારી ભાષા, માઈ રૂપ એ વિગેરે, આ વિષયમાં અપ્રતિમ વા અદ્વિતીય છે, એ પ્રકારની સ્વવિષયક ઉલ્લુપ્ત ભાવના તથા અન્યવિષયક નિકૃષ્ટ ભાવના તે વાસના છે. મૂલ વાસનાનાં શુદ્ધ તથા મલિન એવા બે બેદ છે. તેમાં મલિનવાસના જન્મમરણાદિ અનર્થની પ્રાપ્તિ કરનારી છે, અને શુદ્ધવાસના તે સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ કરનારી છે. ત્યાં પ્રથમ મલિનવાસના ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે, ૧ લોકવાસના, ૨ શાસ્ત્રવાસના અને ૩ દેહવાસના. પ્રથમ લોકવાસનાનું સ્વરૂપ આ છે. “મારે એવી રીતે પતેતું કે સકલ લોક, મારી સ્તુતિ કરે અને ડોઈ પણ મારી નિંદા કરે એવું આચરણ મારે કરવું નહિ.” આ પ્રકારની જો ભાવના છે તે લોકવાસના છે. આ લોકવાસના પૂર્ણ થવી અસંભવ છે. કારણ કે આ વિચિત્ર સ્વભાવવાળા જગતમાં સર્વે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની તથા સમગ્ર અધ્યયેયુક્ત લીલાનુંધારીની પણ નિંદા કરનાર મનુષ્યો હોય છે, તેા અન્યની નિંદા કોઈ જ ન કરે એમ તો અને જ ક્યાંથી? આથી તે લોકવાસના દુષપ્રાપ્ત થાય છે. તેથી એને મલિન ગણી છે. એ મલિન લોકવાસના ન વધારતાં ચોખ્ખા હઠાવાળા રહી આપણા દિતને જ સાધવા વિચારતું. બુદ્ધિમાન પુરુષોનો એ તો નિશ્ચય જ છે કે સર્વ લોકો સ્તુતિ કરે એવો ડોઈ પણ ઉપાય આજર્થ્ય લોકમાં કે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી. માટે લોકોવડે કરતાં સ્તુતિનિંદાપ્રતિ લક્ષ ન કરતાં નિંદાપ્ર પ્રવૃત્તિદ્વારા દિતને જ સાધવું.

ખીજ શાસ્ત્રવાસનાનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ છે. શાસ્ત્રના તાત્પર્યનું ગ્રહણ ન કરતા માત્ર શાસ્ત્રોનાં અધ્યયનસંબંધી માત્ર રૂપ વાસના છે તે શાસ્ત્રવાસના છે. એ શાસ્ત્રવાસના પણ ૧ પાઠવાસના, ૨ અર્થવાસના, અને ૩ અનુબંધનવાસના એવા બેદ્વિ ત્રણ પ્રકારની મળ્યા છે. વેદશાસ્ત્રોનો પાઠ માત્ર જ અમારે કરવ્ય છે, એ શિવાય

અવસરને માટે અમારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, એવા નિશ્ચયપૂર્વક જે પુરુષો આયુષ્યનાં અવધિપર્યંત પાઠ માત્રને આગ્રહથી કરે છે, અર્થતાત્પર્યપ્રતિ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા ગણતા નથી, તેવા પુરુષોનો તે પાઠને જ કર્તવ્યરૂપે સ્વીકાર કરાવનાર હેતુરૂપ જે નિશ્ચય છે તે પાઠવાસના છે; જે આજે વેદશાસ્ત્રના પઠન માત્ર કરનાર કોઈ કોઈ પુરુષોમાં પ્રતીત થાય છે.

વેદ શાસ્ત્રોના અર્થ માત્રને જ જાણવાથી અમે કૃતકૃત્ય થઈશું; અમારે કૃતાર્થતા નિમિત્તે અન્ય કોઈ પુરુષાર્થની અપેક્ષા નથી; એવા નિશ્ચયદારા જેઓ તે વેદશાસ્ત્રાદિનાં તાત્પર્યને જાણવા પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં મરણપર્યંત માત્ર અર્થ જાણવાનો પ્રયત્ન જ કરે છે, તેમનો તે પ્રયત્નમાં દૃઢ રાખનાર જે નિશ્ચય છે તે અર્થવાસના છે; જે આજે પણ કોઈ કોઈ પુરુષમાં જણાય છે, કે જેઓ વેદશાસ્ત્રોને અર્થસંહિત ભણ્યા કરતા છતાં તાત્પર્યને જાણનારા હોતાં નથી, અને તાત્પર્યપ્રતિ તેમનું લક્ષ ગયેલું પણ જણાતું નથી. આ પાઠવાસના તથા અર્થવાસના પૂર્ણ થવી કઠિન છે; કારણ કે આયુષ્ય અદ્ય છે, અને સમગ્ર વેદશાસ્ત્રોનાં પઠન કરવામાં કે અર્થ જાણવામાં અધિક કસની અપેક્ષા છે. આ કારણથી જ એ ઉભય વાસનાને દુઃસંપાદ્ય ગણીને તેને મક્કિનવાસના જ કહી છે. વેદશાસ્ત્રોનાં પાઠને કરે તથા તે સર્વને અર્થસહ જાણે પણ તેના દ્વારા નિવૃત્તિરૂપ ફક્ત જે તાત્પર્યને જાણનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે ન મેળવે તો તેની મતિનું વેદાદિ સર્વશાસ્ત્રના પાઠમાં કે અર્થમાં ભ્રમનું તે નિષ્પ્રયોજન છે. જેમ આ કહ્યું (દર્વી) સર્વ પાઠસાહિત્યમાં ભ્રમે છે પણ એને સ્વાદ કે તૃપ્તિ નથી તેમ. આમ છતાં પણ જેઓ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક વેદશાસ્ત્રના પ્રતિ શાસ્ત્રને ઈશ્વરની સંસારુલ્ક ગણીને પાઠ વિગેરે કરે છે, તેમનો શ્રમ કોઈ ફલસ્વ નિષ્ફલ નથી, કારણ કે તેની શ્રદ્ધાથી પાઠ કરવાથી તથા અર્થ જાણવાથી પર્ણ અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપ ફક્ત થાય છે. શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલાં જે નાનાવિધ કર્મ છે, તે કર્મોનાં અનુષ્ઠાનમાં જ જેઓ પોતાનું સઘનું આયુષ્ય ગણે છે તે અનુષ્ઠાનવાસના છે. આ અનુષ્ઠાનવાસના પણ નિવૃત્તિરૂપ પ્રતિબંધક છે.

આ કહેવાથી જેમ સમજવાનું નથી કે વેદશાસ્ત્રનો પાઠ કરવા કે તેના અર્થ જાણવી, કે વિધાન કરેલાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવા મત્ત જ ન કરવો, પણ સર્વનો ઉપયોગ પૂરતો અભ્યાસ રાખવો, અને કર્તવ્યના અવધિનો નિશ્ચય કરીને પ્રાપ્ત્યને પ્રાપ્ત થવા પ્રતિ લક્ષ રાખવું. આ વાસનાઓને શાસ્ત્રમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન અથવા પરમશાંતિ અથવા નિવૃત્તિરૂપ ફલમાં પ્રતિબંધક ગણી છે, પણ તે ક્યારે કે ક્યારે એ વાસનાનો મરણપર્યંત પૂર્ણ તે પુરુષ અંત જ આણતો નથી ત્યારે.

આ સર્વનો સારમાત્ર એ જ છે કે જાણવા જેટલું અધ્યયન તથા ઉપાસનામાં પ્રવેશ થવા પૂરતાં કર્મોનાં અનુષ્ઠાન કરવાં અને જેઓ આસક્તિવરૂં વ્યવહારને સેવનારા છે તેમણે તો કર્મોનાં અનુષ્ઠાન તથા ઉપાસના આગ્રમના અવધિપર્યંત ઉપયોગ પૂરતાં સેવવાં અને ઉત્તરોત્તર અધિકારની પ્રાપ્તિ થવા પછી જ પૂર્વ પૂર્વ કર્તવ્યથી મુક્ત થવું.

હવે ત્રીજી દેહવાસનાનું સ્વરૂપ શ્રવણ કરે. આ ભૌતિક સ્વલસરીરવિપયક જે

અભિનિવેશ છે તે દેહવાસના છે. એ વાસના એ પ્રકારની છે. ૧ દેહવિવેક અને ૨ દેહ-
સંબંધી મુશ્વવિવેક. તેમાં 'હું બ્રહ્મણ્ય હું.' 'હું હૃદય હું.' 'હું વૈશ્વ શ્રદ્ધ કે મનુષ્ય હું', એવું
જે દેહ વાન છે તે દેહવિવેક વાસના છે. દેહસંબંધી મુશ્વવિવેક વાસના એ બેદાગી
છે. ૧ શાસ્ત્રીય તથા ૨ લૈકિક તેમાં પ્રથમ શાસ્ત્રીયવાસના પણ ૧ મુશ્વધાનપ્રયુક્ત અને
૨ દોષનિવૃત્તિપ્રયુક્ત એ બેઠી એ પ્રકારની છે.

આ રથે શસ્ત્રે વિધાન કરેલાં ગંગાનાન વિગેરે વડે શરીરમાં સદ્ગુણો ધારણ
કરવાની જે વામના છે તે ગુણધનપ્રયુક્ત છે. અને શીઘ્ર, આચમનાદિકોવડે દેહ તથા
મુખાદેના દોષોની નિવૃત્તિની જે વાસના છે તે દોષનિવૃત્તિપ્રયુક્ત છે. એ જ પ્રમાણે
લૈકિક વામના પણ એ બેદાગી છે. તૈયમદેનાદિવડે અથવા મુગધી પદાર્થોવડે અથવા
તાંબૂલ વિનાં બ્રહ્મચર્યે દેહમાં રોગરોગિ મુગેને ધારણ કરવાની જે ઇચ્છા છે તે મુશ્વધાન-
પ્રયુક્ત લૈકિક વાસના છે, અને મનનિવર્તક ઔષધ તથા જલાદિવડે શરીરના મોતોને
નિવારણ કરવાની જે આશા છે તે દોષનિવૃત્તિપ્રયુક્ત લૈકિક વાસના છે.

આ દેહવાસના પણ જ્ઞાનમાં પ્રતિજ્ઞાંક હોવાથી અમર્ષાદિપણે રહેલી મલિન વા-
સના જ ગણાય છે. આ પ્રકારની લૈકિક વાસના, શાસ્ત્રવાસના તથા દેહવાસનાશિવાય
દંભ, કર્પ, અભિમાન, ક્રોધ વિગેરે આસરી સપત્તિની સંતતિરૂપ દોષસમુદાય છે તે,
તથા સ્ત્રીપુત્રધનાદિની જે નિંદંતર આસપિત છે તે પણ વાસનારૂપે સુખનાં વિરોધી છે.
તેથી મલિન વાસનામાં જ ગણાય છે.

આ સર્વ પ્રકારની મલિનવાસના, સદિવેક જે નિલઅનિલ પરતુના નિશ્ચય-
દ્વારા અંતમાં વિષયોમાં દોષદંતન કરાવે છે, તે ત્રિવેકવડે તથા સત્પુરુષોના સંગ-
વડે અનેક સદ્ગુણોના ધારણ કરવાથી તથા દોષમાનવું જ્ઞાન થવાથી, ક્રમે કરીને છૂટી
જાય છે. માટે હે સત્જનો! જે પ્રકરથી સર્વ વાસનાઓ નિર્મૂલ યાય એવા ઉપાયોને
પ્રીતિવડે સદા સેવજો. કારણ કે વાસના જ જન્મમરણાદિ અનેક દુઃખનું કારણ છે.
જે હિતમ અવ્યાસવડે અંતઃકરણમાં મલિનવાસનાનો ઉદય જ ન થાય તે અવ્યાસ જ
વાસનાક્ષયનો ઉપાયરૂપ હોવાથી સેવ્ય છે. વળી હે સુર પુરુષો! આ દૈવપ્રપંચના રમર-
ણનો પરિભ્રમ તથા પોતાના શરીરના મંદગતિને રમરણ તે રાગાદિથી નિવૃત્ત કરનાર
છે; કારણ મરણના અદિમુખ થયલા પુરુષને સર્વ પ્રિય વિષયો પણ અપ્રિયરૂપે ભાસેછે.

આ વિગેરે અનેક ઉપાયોવડે આ મલિન વાસનાનો વિધિવત અર્ચાત્ આશ્રમાદિના
નિયમવડે યથાધિકાર સ્થગ કરવો. અને શુદ્ધવાસના જે પુતઃ પુતઃ જન્મમરણના કારણરૂપ
મૂલને નાશ કરનારી છે તથા પુતઃ ન ઉગનાર એવાં દમ્બજીવની પેટે દેહની સ્થિતિ માત્ર
માટે જ રહેનારી હોય છે તેને પ્રાપ્ત કરવી, જે અંતમાં પોતાનો હૃદય પોતાની મેજે નંકરી
રહે છે. હે બ્રાહ્મજો! વ્યાધીની જલમાં પડેલાં પક્ષીઓ, પંજરમાં પડેલાં સિંહવ્યાઘાદિ
વિકરાલ પશુઓ તથા કૃત્રિમ દસ્તિનીઓની વાસનાવડે ખોડામાં પડેલાં મહોન્મત દસ્તિ
જેમ દીન થઈ જાય છે તેમ જેવા અંતઃકરણમાં પૂરેકત મલિન વાસનાઓનો ઉદય થાય છે
તે પુરુષો વાસનાના યોગથી મદાદીન યદ્ય જાય છે; જે દીનત્વ આ મનુષ્યને અનર્થકરે હોય.

છે. અને ધીરવીર પુરુષો જે સર્વ વિષયમાં આસક્તિવિનાની મનિવાળા અર્થાત્ વાસનાથી રહિત થયલા હોવાથી શુભ ફલની પ્રાપ્તિથી હર્ષને પામતા નથી અને અશુભ ફલની પ્રાપ્તિથી ખેદ કે શોકને પ્રાપ્ત થતા નથી તે મહાપુરુષો આ જગતમાં કદાચિત્ પણ દીનત્વને પ્રાપ્ત થતા નથી. કોઈ પુરુષ અસંત બ્રહ્મવાળો, વિદ્યાવાળો, કલાવાળો કે અનેક ગુણવાળો હોય પણ જેના અંતઃકરણમાં આ વાસનાઓંથી બંધાયેલી હોય છે તે તેના સર્વ પ્રકારના શ્રેષ્ઠપણાવાળો છતાં પણ ક્ષુદ્ર છે અને ગમે તે મનુષ્યને અધીન થઈ જાય છે. પણ આ દીનત્વને આણનારી વાસના જેના અંતઃકરણમાં પ્રકટ થઈ શકતી નથી તે યદ્યપિ ક્ષુદ્ર બ્રહ્મવાળો હોય તથાપિ, ક્રમે કરીને મહાબલવાન થઈ જશે છે. માટે વાસના જ સંઘ હેય છે. અંશતઃ રહેલી વાસના પણ અનર્થને આપનારી છે એમ જાણજો. જેમ ગર્ભમાં રહેલ રત્નો વીર્યતું બિંદુ પણ વિદ્યમાન હોવાથી ક્રમે કરીને વૃદ્ધિને પામે છે, અને અવિદ્યમાન એવો કોઈ પણ પદાર્થ વૃદ્ધિને પામતો જણાયે નથી (મૂલં નાસ્તિ કુતઃશાસ્ત્રાઃ એ ન્યાયે.) તેમ આ વાસના જો અંશમાત્ર પણ હોય છે અને તેને દણવાને આવશ્યક છે, પ્રમાદ રહે છે તો પછી તે ક્રમે કરીને વૃદ્ધિને પામે છે. તેથી વાસનાક્ષયમાટે સર્વ પ્રાપ્તિવેક પુરુષોએ સદા સાવધાન રહેવું ઘટે છે. હે સુમતિમાન પુરુષો ! શાસ્ત્ર, યુક્તિ, તથા અનુભવવડે જે પુરુષે આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, તેમનામાં વાસના પ્રકટતી નથી, અને કદાચિત્ પૂર્વકાલની વાસના હોય તો તે દૃઢ નિશ્ચયથી છૂટી જાય છે.

વંણી જે પુરુષ સર્વ ઉપાધિરહિત આત્મસ્વરૂપનું નિરંતર સ્મરણ કરે છે તથા આમિ-
આ અર્થાત્ સારરહિત પ્રપંચમાં રાગદ્વેષવડે બંધાવાથી કોઈ અવિનાશી ફલની પ્રાપ્તિ થનારી નથી એવા નિશ્ચયને જે મનમાં આરદ્ર રાખે છે, તેની વાસના વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતી નથી. આ-
શરીર અને એમાં 'અહમ' પ્રતીતિના વિષયરૂપ 'હું' તથા આ સંપૂર્ણ દૃશ્ય વિષય ભોગ વસ્તુતઃ નથી પણ સર્વ સ્વરૂપ જ બાપી રહ્યું છે એવો નિશ્ચય ક્રમથી જેના અં-
તઃકરણમાં બ્રહ્મવાન થઈ રહે છે, તેની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ક્રમે કરીને ક્ષીણ થતાં આ વાસના ક્ષીણ થઈ જાય છે પણ વધવા પામતી નથી.

'હું, તું, તે, આ' ઇલાદિ શબ્દની જેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એવી આ સંસારવિષયક ભેદભાવના જે શત્રુ મિત્ર તથા રાગદ્વેષને ઉપજાવનારી છે, તે ભેદભાવના જે શાંત થાય છે તો પછી વાસના વધતી નથી. તેમજ જ્યાં પવિત્ર હેય અને ઉપારેય બુંદિ છે ત્યાં પવિત્ર વાસનાની સ્થિતિ છે. તે શમવાથી પણ વાસના શમી જાય છે.

આ જગત્ જે અનેક વિચારથી કારાગૃહરૂપ નિશ્ચય થઈ ચુક્યું છે તેમાંથી મુક્ત થવા માટે તો પૂર્વોક્ત ત્રણ વાસનાઓ જે શૃંખલારૂપ છે તેને અવશ્ય ત્રાડવી ઘટે છે. કારણ કે વાસનારૂપ બંધન ત્રુટવાવિના મુક્ત થવાતું નથી.

હે બ્રાહ્મણો ! આ ચિત્ જ્યારે અધિક અધિક પ્રેમથી પ્રલગ્નભાવપ્રતિ વળે છે અને પ્રલગ્નભાવનું અનુસંધાન જ કરતું રહે છે, ત્યારે એ ચિત્ત વિવિધ વાસનાથી ક્રમવડે મુક્ત થતું જાય છે, અને એ પ્રમાણે કરતાં જ્યારે એ વિવિધ મહિનવાસનાઓ નિઃશેષ નિર્મલ થાય

છે ત્યારે પ્રતિબંધકના અભાવથી સ્વરૂપનો અનુભવસાક્ષાત્કાર થાય છે. આ વૃત્તિયો અથવા મન સ્વરૂપાનુસંધાનમાં તત્વસ્ત્રાવકે જ પોતામાં રહેલી વાસનાનો ઉન્નત કરી શકે છે. રાજ-સી તથા સાત્વિકી વાસનાનો આશ્રય કરીને તામસી વાસનાનો જ્ય કરવો. સાત્વિકી વાસનાવકે રાજસી વાસનાનો જ્ય કરવો અને શુદ્ધ સાત્વિકીવકે સત્ત્વશુભ્રુની વાસનાનો જ્ય કરવો; જેથી અંતમાં વાસનારહિત યવાધી સ્વરૂપાનંદમાં મગ્ન થવાય.

હે સુરપુરો! જ્યાં પર્વત આ શરીરમાં અહંભાવનાનો ક્ષણિક પણ ઉદય થાય અર્થાત્ જ્યાં પર્વત એ અહંભાવનાનો નિરોધ લેખ ન થાય ત્યાં પર્વત અધ્યાસની નિવૃત્તિઅર્થે નિરંતર ગુરુઉપદિષ્ટ માર્ગે સાધવાનપણે ઉજ્જ્વલ પલ્લવે અભ્યાસ કરતા રહેવું.

હે બુદ્ધિમાન પુરુષો! પૂર્વોક્ત વાસનાક્ષયનિમિત્તે જે પ્રકારનો અભ્યાસ પૂર્વ મહા-ત્મા પુરુષોએ કર્યો છે તથા અન્ય સર્વ ઉત્તમ અધિકારીને કરવા યોગ્ય કહ્યો છે તે અભ્યાસતું સ્વરૂપ પણ સ્વરૂપમાં કહું છું

વિદ્યરૂપ અત્ય સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરવા અર્થે સાધક પુરુષોએ તે અભ્યાસ કે જેને ચિન્માત્ર વાસના દૃઢ કરવાનો અભ્યાસ કહેવા છે તે કરવો છે. આ ચિન્માત્ર વાસનાનું મુખ્ય સ્વરૂપ પ્રથમ શ્રવણ કરો. આ નામરૂપાત્મક સર્વ જગત્ ચૈતન્યરૂપે સંતારૂર્તિવડે પ્રતીત થતું હોવાથી પોને પોતાની સત્તાથી જ પ્રતીત થતી વસ્તુરૂપ નથી. અનુભવથી પણ પ્રતીત થાય છે કે આ જગત્ સ્વતઃસત્તાદુરણથી રહિત છે. અને જ્યારે આ નામરૂપાત્મક જગત્ સ્વતઃસત્તાદુરણથી રહિત છે ત્યારે અધિક્ષાન ચૈતન્યના સત્તાદુરણપૂર્વક જ આ જગત્નુ સત્તાદુરણ હોય છે એમાં સંદેહ નથી. આ પ્રકારના નિશ્ચય-દ્વારા જગત્ શબ્દવડે શ્રેયઃક્રમ કરાતા નામરૂપ અંશનું મિથ્યાપણું નિશ્ચય કરીને તે નામરૂપ એ અંશરૂપ જગત્ની ઉપેક્ષા કરીને સર્વમાં પૂર્ણ અરિતભાતિપ્રિયરૂપ અધિક્ષાન ચૈતન્ય હું છું એ પ્રકારની ભાવના નિરંતર કરવી. આ ભાવનાને જ ચિન્માત્ર વાસના કહી છે. આ ચિન્માત્ર વાસનાના એ ભેદ છે. એક તો કંતા કર્મ કરણ એ ત્રિપુટીના સ્મરણપૂર્વક કેવલ ચિન્માત્ર વાસના થાય છે અને બીજી તો કર્તાકર્મકરણરૂપ ત્રિપુટીના વિસ્મરણપૂર્વક કેવલ ચિન્માત્ર વાસના થાય છે. આ સ્થગે 'આ સર્વ જગત્તે હું આ મન વડે ચિન્માત્રરૂપે જાણું છું' એવા નિશ્ચયથી જે અધિક્ષાન ચૈતન્યની આત્મરૂપ ભાવના કરવી તે ભાવના તો ત્રિપુટીપૂર્વક ચિન્માત્ર વાસના છે. એ ભાવનાની દૃઢતાને જ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. 'કંતાકર્મકરણ એ ત્રિપુટીના સ્મરણથી રહિત 'હું ચિન્માત્ર છું' એવા નિશ્ચયથી જે અધિક્ષાન ચૈતન્યની આત્મરૂપે ભાવના કરવી તે કેવલ ચિન્માત્ર વાસના છે. આ કેવલ ચિન્માત્ર વાસનાના અભ્યાસવડે દૃઢ થતી ભાવનાદ્વારા જે અતે રિપતિ થાય છે તેને જ આસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહે છે. આ દ્વિવિધ ચિન્માત્ર વાસનાનો દૃઢ અભ્યાસ કરવાથી પ્રથમ દહેલી સર્વ મંસિન વાસના નિવૃત્ત થઈ જાય છે. હે સુર પુરુષો! આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વાસનાક્ષયનિમિત્ત ઉપાયો છે, જેમાંના ધણા મેં તમને પૂર્વે અનેકવાર કહ્યા છે. હવે આ વાસનાક્ષયમાં ઉપયોગી એવા મનોનાશના સ્વરૂપને સ્વરૂપમાં કહું છું તે લક્ષમાં રાખજો.

આ શરીરમાં અંતઃકરણની સાખારૂ હોવાથી જે અંતઃકરણ પશુ કહેવાય છે અને જેનો સંકલ્પવિકલ્પરૂપ ધર્મ કહ્યો છે તે મન છે. એ મન સાવચત્ર છે તથા કામદોષાદિ પરિણામવાળું છે. વળી એ મન સર્વ; રજ, તમ એ ત્રણ ગુણરૂપ છે, અને તેથી જ એ ત્રણ ગુણના યથાક્રમે ત્રણ વિકાર જે સુખ દુઃખ અને મોહ ગણાય છે તે આ મનમાં પ્રતીત થાય છે. આ પ્રકારે સર્વાદિ ત્રણ ગુણરૂપ આ મન છતાં પણ જ્યારે સંસ્કારાદિ અનેક અવાંતર કારણોથી રાજસતામસની અધિકતાવાળું હોય છે ત્યારે તે અત્યંત સ્થૂલ યદુ પ્રતીત થાય છે. એ સ્થૂલતાવડે એ મન સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ આત્મરૂપના સાક્ષાત્કારની યોગ્યતાવાળું રહેતું નથી. જેમ સુવર્ણની સૂક્ષ્મ રજને સોનીઓ સમાણીવડે જ લાખ શકે છે, સર્પ પકડવાના મોટા સાણસાવડે લાઇ શકતા નથી તેમ અતિ સૂક્ષ્મ આત્માને સાક્ષાત્કાર તે વિરજસ્તમ સૂક્ષ્મ મનથી જ થઇ શકે છે, કાંઇ રજતમની અધિકતાવાળાં કેવલ વિપયાભિયુજ્ય રહેનાર હોવાથી વિપયાકાર પરિણામને પામેલાં એવાં સ્થૂલ મનથી થઇ શકે નથી. આ પ્રકારે હોવાથી આત્મસાક્ષાત્કારની ધ્વજાવાળા બુદ્ધિમન્ત પુરુષોએ પોતાના મનની સૂક્ષ્મતા અવરૂપ કરવી ઘટે છે. રાજસતામસ વૃત્તિયોના નિરોધ વિના તે મનની સૂક્ષ્મતા થતી નથી. જેથી તે રાજસતામસ વૃત્તિયુક્ત સ્થૂલમનને તે વૃત્તિયોના નિરોધદ્વારા સૂક્ષ્મ કરવા અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. અભ્યાસવડે આ મનની રજતમથી રહિતપણરૂપ જે સૂક્ષ્મતા થાય છે એને જ મનને નાશ તમે આ સ્થલે સમજાવે વરજુતઃ મનોનાશ એ નાશ છે. ૧ સરૂપ નાશ અને ૨ અરૂપ નાશ. આ સ્થલે આ મન સ્વરૂપથી વિદ્યમાન રહે અને અનેક બુદ્ધિઉપાયવડે તે મનની વૃત્તિયોનો જે નાશ થાય તે અરૂપ નાશ છે અને મનનો પુનઃઉત્પાનથી રહિત જે સ્વરૂપથી જ નાશ છે તે અરૂપ નાશ છે. આ પ્રથમ કહેલો સરૂપ નાશ તો જીવનમુક્તિના સાધક હેતુરૂપ છે અને બીજો અરૂપ નાશ તો વિદેહ મુક્તિના સાધક હેતુરૂપ છે. જેથી તમારે તો જીવનમુક્તિના વિજયણ આનંદનો અર્થ આ પ્રથમ કહેલા મનના સરૂપ નાશને જ સેવવા ચત્ર રાખવો.

હે ભાઈઓ ! આ મન રજતમથી યુક્ત હોવાથી પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં બેઠાં અને રાગદ્વારા જીવને જન્મમરણાદિથી પ્રતીત થતાં બંધનને પ્રાપ્ત કરે છે, અને એ મન જ રજતમથી રહિત થતાં નિવૃત્તિમાર્ગમાં બેઠાં વૈરાગ્યવડે આ જીવને સર્વ બંધનથી મુક્ત કરે છે. રાગદ્વેષાદિ ક્રોધને ઉપભવનાર કારણરૂપ હોવાથી આ મન જ અવિદ્યારૂપ છે અને એ અવિદ્યારૂપે મનનો નાશ થવાથી જ અવિદ્યાવડે પ્રકટતા સર્વ ક્રોધનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ મનના નાશથી જ કાર્યસહિત અવિદ્યાનો નાશ થાય છે.

આ મન જે પોતાથી પ્રકટતી વૃત્તિયોદ્વારા કૌંન્દ્રિય તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયને વ્યાપારવાળી રાખે છે તે વિષયોનું તે વૃત્તિ તથા કૌંન્દ્રિયરૂપ દ્વારથી ગ્રહણ કરે છે અને તે વિષયોના સંબંધવાળું એ મન ઉત્તરોત્તર અનેક પ્રકારના વિકારવાળું થાય છે. કોઈ પણ પુરૂષ સાવધાન પડે જ્યારે એ મનના નાશાભિષિત નિમગ્ન કાચક્ષા અનેક ઉપાયોમાંના યોગ્ય ઉપાયને અર્થાત્ પોતાના અધિકારને અનુકૂલ ઉપાયને સાધે છે ત્યારે જ એ મન નિરોધ થઇ શાંત થાય છે.

મનના નાશમાં વૃત્તિનિરોધની અપેક્ષા છે. તેથી વૃત્તિનિરોધના ઉપાયદ્વારા વૃત્તિસહ મનનો નાશ કરવો ઉચિત છે. આ વૃત્તિનિરોધના અનેક ઉપાય પૂર્વકાસથી નિશ્ચય કરાયા છે જેથી મનનો સહજ નાશ થાય છે. એ અનેક ઉપાયમાંનો મુખ્ય ઉપાય એ જ છે કે સત્પુરુષનો સંર્ગ કરવો. સત્પુરુષના સંગથી અન્ય સર્વ ઉપાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્પુરુષના વેષ માનને ધરતાર પુરુષ તે સત્પુરુષ નથી પણ શાસ્ત્રે વર્ણવેલા અનેક શુભ લક્ષણવાળા જે સત્પુરુષ હોય તે જ સંગ કરવાભોગ્ય કલા છે. તેવા સત્પુરુષના સંગથી આપણો અધિકાર તથા અનુકૂલ ઉપાય પ્રાપ્ત કરાય છે અને તે દ્વારા મનોનાશ થાય છે. મદ્ધા મદ્ધા મનુષ્યો સત્પુરુષના સંગીષ જઈ શકતા નથી. તેમણે તે પ્રથમ સુવિચાર દ્વારા મદ્ધો ભાગ્ય કરવો ઉચિત છે. એ મદ્ધ વિશેષે કરીને આઠ પ્રકારનો હોય છે: ૧ કુલમદ્ધ, ૨ શીલમદ્ધ અથવા આચારમદ્ધ, ૩ ધનમદ્ધ, ૪ વિદ્યામદ્ધ, ૫ રૂપમદ્ધ, ૬ રાજ્યમદ્ધ, ૭ યૌવનમદ્ધ, ૮ તપોમદ્ધ.

૧ અમારા સમાને કોઈ કુલોત્તમ નથી, અર્થાત્ સર્વ કુલવંત પુરુષોમાં અમારું કુલ જ શ્રેષ્ઠ છે એ પ્રકારનું જે કુમાભિમાન છે એ જ કુલમદ્ધ છે.

૨ આ સધળા આચાર કે શીલને પાલન કરનાર મનુષ્યોમાં અમારો આચાર જ શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ જેનું શુદ્ધાચરણ અમે કરીએ છીએ એનું કોઈ કરતું નથી એવા વિચારથી જે પોતાને જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ શુદ્ધાચરણુરૂપ શીલવાળા ગણવા એ આચારમદ્ધ અથવા શીલમદ્ધ કહેવાય છે.

૩ આ અનેક ધનવંત પુરુષોમાં સર્વથી અધિક ધનવંત અમે જ છીએ, અર્થાત્ અમારાથી આ ધનવંત પુરુષોમાં કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ ધનવાન નથી એવા નિશ્ચયથી જે પોતાને શ્રેષ્ઠ ધનવાન માનવાનું અભિમાન વધે છે એ અભિમાન જ ધનમદ્ધ છે.

૪ આ સમગ્ર વિદ્વાનોમાં અમે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન છીએ, અન્ય કોઈ વિદ્વાન અમારાથી શ્રેષ્ઠ નથી એવા નિશ્ચયથી અંધાએનું જે પોતાના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનપણાનું અભિમાન છે તે વિદ્યામદ્ધ છે.

૫ આ સધળાં મનુષ્યોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ રૂપવાન અમે જ છીએ, અમારાથી શ્રેષ્ઠ રૂપવાન કોઈ નથી એનું જે રૂપવિષયક અભિમાન છે તે રૂપમદ્ધ છે.

૬ આ અમારું રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, ચારી ગ્રન્થ, કલા, વિદ્યા, કોશ, કલદ્રુપ પૃથિવી, સેનાઆદિ અનેક નિમિત્તોથી સર્વ રાજ્યકરતાં અમારું રાજ્ય શ્રેષ્ઠ છે, અમારાથી શ્રેષ્ઠ અન્ય રાજ્ય નથી એનું જે અભિમાન છે તે જ રાજ્યમદ્ધ છે.

૭ આ સધળાં યુવાવસ્થાપુરુષ મનુષ્યમાં અમારું યૌવન જ શ્રેષ્ઠ છે, અમારા સમાન વયનાં અન્ય સર્વ મનુષ્યોમાં કોઈનું પણ યૌવન અત્રાદિ નિમિત્તથી અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી એવું જે અભિમાન છે તે જ યૌવનમદ્ધ છે.

૮ સર્વ વૃષ્ટિ પુરુષોમાં અમારું તપ શ્રેષ્ઠ છે. અમારો સમાન ઔર્ધ્વ આપનાર તપ કોઈનું નથી એવા જે પોતાના તપની અનેક નિમિત્તથી શ્રેષ્ઠતા ગણાવનાર સામિમાન નિશ્ચય છે એ જ તપોમદ્ધ છે.

આ અષ્ટવિધ મદ જ્ઞે-તે મદંધના અંતઃકરણમાં નિશ્ચયરૂપે અથવા અભિમાનથી માત્ર કથન કરવા રૂપે રહે છે તો તે 'વિમેશતઃ' તેને જ હાનિ કરે છે અને જ્ઞે તે મદંધરૂપે અથવા મદના નિમિત્તવડે અન્યને ખીડા કરે છે તો અન્યને પણ હાનિ કરનાર યાચ છે, આ પ્રકારે સ્વપરને હાનિના કારણરૂપે મદ વિવેકવડે ત્યજવો ઉચિત છે.

આ સંસારમાં એકએકથી શ્રેષ્ઠ પદાર્થો હોય છે, તેથી કોઈએ પણ પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન ધરવું એ વ્યર્થ છે. એકએકથી અધિક ધનવાન, અધિક વિદ્વાન, તથા અધિક બલવાન હોય છે, એ સર્વને સુપ્રસિદ્ધ છે; તેમ જ સર્વ અદ્યપદ અદ્યપશક્તિવાળા જીવો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા જ નથી. સર્વ પ્રકારે સર્વથી શ્રેષ્ઠ તો એક-સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર જ છે એવા નિશ્ચયથી સહજે મદરહિત રહેવું યોગ્ય છે.

સદા એક સ્થિતિમાં નહિ રહેનાર સંસારમાં વ્યઘ્રીશરીરધારી જીવોએ કોઈ પણ ક્ષુદ્ર ક્ષણિક નિમિત્તથી મદ ધરવો ઉચિત નથી. કારણ કે મદનાં કારણો એક કાલે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ અન્ય સમયે તે સર્વ અજબાધ જાય છે.

આ વિગેરે અનેક સદ્વિચારથી જે પ્રાણિઓ મદને ત્યજી શકતા નથી તે મદંધ પ્રાણિઓ પોતાના હિતને સમજી શકતા નથી અને તેથી તેવા મદ સંસ્કારવાળા પ્રાણિઓ સત્પુરુષસમીપ જઈ શકતા નથી. એમ છતાં પણ ધણાં મનુષ્યો પ્રબળ તથા સંસ્કારજન્યથી વિવેકવિચારવડે મદરહિત યાચ છે, અને સત્પુરુષસમીપ પણ નિરભિમાનપણે જાય છે.

હે સજ્જનો! તમે કે જેઓ યોગ્ય માર્ગે સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરતાં મનોજન્યની યોગ્યતા ઉપર આવ્યા છો તેમણે તો તે પોતાનાં પ્રાપ્ત સાધનના અભ્યાસવડે મનોજન્યદ્વારા ઇચ્છિતાર્થને પ્રાપ્ત યતાં અંતમાં કૃતકૃલ યતું. મારા સમીપ આવનારમાંથી જેમને મારાવડે સાધનાદિ જાણવામાં આવ્યું હોય અને તેમાં જેમને વિશ્વાસ દૃઢ થયો હોય તેમણે તો તે કમઉપર માર્ગે કાપતા ચાલવું. જેમને સાધનાદિ જાણવાયોગ્ય મારાવડે જાણવામાં ન આવ્યું હોય, અને જાણવાની આતુરતા હોય તેમણે પ્રસંગવશાત્ પૂછી લેવું; અને જેમને જાણવામાં આવ્યા છતાં તેમાં વિશ્વાસ દૃઢ થતો ન હોય તેમણે તો મદના ત્યાગપૂર્વક અન્ય કોઈ પણ વિશ્વાસપાત્ર સત્પુરુષદ્વારા સાધનાદિને જાણવા ચત્ત કરવો. કારણકે સત્પુરુષનો સંગ મનોજન્યમાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે, અને સાધનાદિનું યોગ્ય જ્ઞાન તેમના દ્વારા જ પમાય છે. ધણા મનુષ્યો એમ સમજે છે કે સત્પુરુષો મુખ્યથી જોડી જોધ આપ્યા કરે અથવા શાસ્ત્રશ્રેયોનું શ્રવણ કરાવ્યા કરે તો જ તેમના સમીપ જવાથી આંખનું દિત યાય છે. પણ વસ્તુતઃ એમ જ નથી. કારણ કે સત્પુરુષની પ્રત્યેક સ્થિતિ, અનુકૂલ મતિથી તેમના સમીપ રહેનારના હિતની સાધક છે. તેમનું સ્વાભાવિક જોલવું તથા વિવિધ સ્વાભાવિક બાવળાં વર્તવું એ જોષ રૂપ જ હોય છે. આમ છતાં તે સત્પુરુષો સમયાનુસાર જોષ આપે જ છે, જેથી સત્પુરુષના સમીપ જવું સદા હિતકર જ છે. વળી જ્યાં સત્પુરુષનો નિવાસ છે તે સ્થાન પૂણે પવિત્ર ગણાય છે, તેમ જ તેમની સ્વાભાવિક સત્તામર્યાદમાં રહેવાથી આપણા ચત્ત વિના પણ અનુકૂલ ફલ મળવાનો સંભવ હોય છે. જેથી સત્પુરુષના સમીપ સ્વરૂપ કાલ શ્રવણાદિ નિમિત્ત વિના પણ નિવાસ નિરર્થક ગણાય એમ નથી. (અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીસદ્ગુરવે પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ વાસરસત્તક ॥

પદ. સદ્ગુરુની સંગતિ ૩ શોધીઃ-એ લય.

રવિએ રવિને^૧ પુંડરીકાંતર^૨ ન્યાળવા

સજવાં શત્રુશાતન^૩, અર્થે શસ્ત્ર જો,

વ્યાધિવ્યાધનિદિતદિતખંધિ^૪ બંધને^૫

સ્વપક્ષ^૬ખલથી દહુવા ધરવાં અસ્ત્ર જો-રવિએ-૧

ચંદ્રે ચંદ્રિકા^૭સમ શુદ્ધિ સાધીને

વિમલ જ થાવું વિમર્શી^૮ સારાસાર જો,

સંસૃતિસાગરસરણિ સાધનસિદ્ધિથી

ખલથી જાવું નિરોધી^૯ નીરધિપાર જો-ચંદ્રે-૨

મંગલવારે મંગલમય^{૧૦}માં મહાલયું

યવું મલાદિમદન^{૧૧}યકો સમૃદ્ધ^{૧૨}જો,

મનોહરમરને હાપકાંતર^{૧૩} સ્થાપીને

યવું શુભજ્યોતિર્દેસનહૃદયુદ્ધ^{૧૪}જો-મંગલવારે-૩

ધ્રુવવારે ધ્રુવબોધે^{૧૫} બોધી યુદ્ધિને

જોવું જ્યોતિર્મહા^{૧૬} શુરપદિ^{૧૭}જો,

અતલ ધ્વજમંશ પ્રહણી સઘકિતથી^{૧૮}

અનુભવયું દશિ સાર્થકોપદ અવશિષ્ટ^{૧૯} જો-ધ્રુવવારે-૪

- ૧ આત્મપ્રકાશને. ૨ હૃદયકમલમાં. ૩ શત્રુઅભિલવમાટે. ૪ વ્યાધિ=પારથી; નિદિત=મુકેલા, પ્રસારેલા; દિતખંધિ=અવરમાં પ્રતિબંધરૂપ; બંધને=પાશને; વ્યાધિરૂપ પારથીએ પ્રસારેલા શ્રેયઃ પ્રતિબંધરૂપ પાશને દહુવા અસ્ત્ર ધરવાં. ૫ પાંખ. ૬ ચંદ્રજ્યોતના. ૭ વિવેકથી વિચારી. ૮ સંસૃતિ=સંસાર; સાગર=સમુદ્ર; સરણિ=માર્ગ, પ્રવાહ; નીરધિ=સમુદ્ર; અષ્ટ સાધનની સિદ્ધિથી સ્વંતરે સંસારસમુદ્રના પ્રવાહનો નિરોધ કરી સમુદ્રપાર જવું. ૯ મંગલરૂપરૂપ આત્મામાં. ૧૦ મગધરૂપરૂપ દોષોની નિવૃત્તિથી. ૧૧ સમૃદ્ધિવાળા, સંપત્તિવાળા. ૧૨ આત્મપ્રતિબિંબના શુભ પ્રકાશના દર્શનાર્થે જોવું. ૧૩ સંજ્ઞાન અર્થાત્ પ્રાપ્તના બોધથી યુદ્ધિને અવિદ્યાનિદ્રાથી જગાડીને. ૧૪ અંશુદ્રપરિભાણ પુરુષનો પ્રકાશબિંબને. ૧૫ યુદ્ધિના વાયક અથવા ધીવાયક અહંગત અસત્ય ધ્વજમંશનો સુપ્રમાણથી નાશ કરી. ૧૬ ધ્વજમંશના નાશ પછી સર્વભાવાતીત સમગ્રપ્રપચ દશા; સાર્થકોપદ અવશિષ્ટ રહેલું અનુભવયું. અતલ=અસત્ય. પ્રહણી=નાશ કરી.

ગુરુએ ગુરુની ગુરુમહિતિસેવનયકી
 યતું ગુરુવાદિસિદ્ધિસંપન્ન^૧ જો,
 હ્રુમધ્યે ભવભીતિનાશક નાયના
 ધ્યાનકૃશાનુકૃશીકૃતકૃતિયો^૨ અભિન્ન જો-ગુરુએ-૫
 ભૃગુએ ભૃગુનંદન^૩ હ્રુમધ્યે^૪ ધારતાં
 નિહાળી નીહારાદિરૂપ^૫ અપાર જો,
 યતું શુક્રપ્રભપ્રભુપ્રતિભિંબવિરામથી^૬
 બિહાપોહે^૭ અપોહદીનાકાર^૮ જો-ભૃગુએ-૬
 શનિએ શનૈઃ શનૈઃ શાંતિથી શોધવા
 સકલગગતરેફારક^૯ સાક્ષી દૃશ્ય જો,
 જડત્વશેષત્વાદિ લિંગગાનથી
 બાધી અહં યતું તટસ્થ તરુ તીરસ્થ^{૧૦} જો-શનિએ-૭
 અતે અતુભવની અતિમ તુર્ધારિયતિ
 અનાહતે^{૧૦} રૂણી અનાહતે^{૧૧} ધ્વનિ તત્ત્વ જો,
 યતું સંગમ-ચિદ્ધન-સર્વગ-સુખવારિધિ-

નૃહરિશ્રુતિમતિનિદિધ્યાસનકૃતકૃત^{૧૨} જો-અતે-૮

૧ આ સદ્ગુરુની દૃઢ ભક્તિના અનુધ્યાનથી ગરિમાદિ અદ્વિતિસમેત યતું. ૨ ભવ-ભીતિનાશક=સંસારભયનો વિચ્છેદ કરનાર; ધ્યાનકૃશાનુ=ધ્યાનાગ્નિ, ધ્યાનગ્રન્થ જ્ઞાનાગ્નિ; કૃશીકૃત=નિઃસરપ યયલાં, દગ્ધ યયલાં; કૃતિ=કર્મ; અભિન્ન=અપરસ્પર; સંસારભયનો નાશ કરનાર શીસદ્ગુરુના ભૂધ્યાનગ્રન્થ અગ્નિથી ભસ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત યયલાં કર્મથી ધ્યેયસ્વરૂપ યર્થ રહેતું. ૩ પરશુરામ, વિષ્ણુ. ૪ હ્રદયમાં. ૫ યોગાભ્યાસથી હ્રદયમાં અભિવ્યક્ત થતાં નીહાર, ધ્રુમ, સૂર્યાદિ રૂપો. નીહારધૂમાર્કાનિલાનિલાનાં સ્વદ્યોતવિલુપ્તફટિકાશ-

શિનામ્ । एतानिरूपाणिपुरःसरणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराण्योगे ॥ શ્વેતા
 સ્વત્તરોપનિપટ્ ૨-૧૧ ॥ ૫ શુક્રપ્રભ=શુભપ્રકાશવાળું; પ્રભુ=ચૈતન્ય; વિરામથી=રિયતિથી;
 યોગાભિવ્યક્ત વિવિધ રૂપોને અચાંતર જાણી અતિમ રૂપ જે શુભ ચિત્પ્રકાશ તેમાં રિયતિ કર્યા-
 થી, ૬ બિહાપોહે=વિધિનિષેધાત્મક સખલ તરફથી. ૭ અપોહદીન=નિષેધવર્જિત અથવા બાધા-
 તીત (આત્મસ્વરૂપ); આત્મપ્રાપ્તિને ગાટ નેતિનેતિએ પ્રકારે સમગ્ર વિશ્વપ્રપંચનો અપોહ કર-
 વો પડે છે, અને તે અપોહ કર્યા પછી જે સમિચ્છાનંદ અવશિષ્ટ રહે છે, તે તો બાધવર્જિત
 છે, અર્થાત્ અપોહકૃત છે. ૮ સમગ્ર પ્રપંચની રચિતિનું કારણ. ૯ અંદરૂંદર ચિદભાસ્ય હો-
 વાથી જડ છે તથા આત્મકર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિ વ્યવહારનો નિર્વાહક છે અર્થાત્ ચિદાત્માને વિષય-
 ભોગ આપવારૂપ સેવન કરે છે તેથી ચિદાત્માનો શોભતું છે. એ જડત્વ તથા શેષત્વાદિ લિં-
 ગથી (હિતુથી) અહંકારને હેય ગણી તત્ત્વપ્રકારક ચૈતન્યનું ઉપાદાન (અહણ) કરતું. ૧૦ તટસ્થ=કિંદા-
 સીન; તીરસ્થ=તીરકંઠ પર આવેલા; તે ચૈતન્ય શુદ્ધિતોક્તા મનથી અપિત હોવાથી તીરસ્થ કિંદા-
 સીન વૃદ્ધાર્થાત્મીય છે. ૧૦ અનાહતનયકમા. ૧૧ અપ્રતિકત, સંતત. ૧૨ સમિચ્છાનંદ સ-
 વંગથી કીનૃદરિના શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસનથી તત્ત્વસ્વરૂપ યર્થ રહેતું. સર્વગ=સર્વ-
 વ્યાપી; અતિ=શ્રવણ; અતિ=મનન.

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયી ચંડી ॥

(અનુસંધાન પર્વમાત્ર રૂપના પૃષ્ઠ ૨૫૭ થી).

હે સિદ્ધ પુરુષ ! આ ગૃહમંડલ કે નક્ષત્રમંડલ કે આ ભૂગોલાદિ અનંત ગોચરો જે નિસસંકલ્પ વ્યવસ્થાપક ઈશ્વરની રચાયેલો વ્યવસ્થાપ્રમાણે નિયતકાલપર્યંત વલ્લભ રહે તેમને તે સસસંકલ્પ ઈશ્વર જેમ નિયમમાં ચલાવવા અર્થે પ્રતિદિવસ ચિંતા રાખી સાવધાન રહેવાની આવશ્યકતા નથી તેમ આપ કે જે સર્વે સમર્થતાદારા સકલ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત છો તેમણે પણ આ આપના અંતર રચે તે તથા તે રચના અવસારચિન્તા દિને નિયત માર્ગમાં ચલાવવાને નિરંતર ચિંતા રાખી સાવધાન રહેવાની શી આવશ્યકતા છે ? એક કારણે દૈવ નિશ્ચયદ્વારા ગોચર માર્ગમાં રચાયેલાં તે સર્વે સ્વતંત્રપણે અવિદિત માર્ગમાં કેમ જ પ્રવેશ કરશે ? નહિ જ કરે.

હે ધીર મુદાપુરુષ ! એવો કયો બલવાન શત્રુ દલ જિતવો અવશ્ય રહ્યો છે કે જેના વર્મથી ગુહામાં પ્રવેશી ગુપ્ત રહેતા આશ્રયથી છૂટે છે ?

હે શાસ્ત્રપુત્ર ! આ પ્રકારનાં મારાં વડેલાં વ્યતોને તે અવધૂત પૂર્વ કરતાં સાવધાનપણે શ્રવણ કરતા હતા, તેમ છતાં જ્યારે તેમણે કાંઈ ઉત્તર વાળવાનું ચિહ્ન જણાવ્યું નહિ ત્યારે પુનઃ હું આ પ્રકારે બોલ્યો.

હે ઉદાર પુરુષ ! મારે તમારી પાસે કોઈ પદાર્થ કે અસૌકિક શક્તિ માગવી નથી. મારે તમારી સ્થિતિમાં વિદ્યે નાંખવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. પરંતુ તમારી ક્ષી સ્થિતિમાંથી શા નિમિત્તે અને કેવા પ્રકારના ક્રમથી આ સ્થિતિ થઈ છે એ જ માત્ર જાણવાની વૃત્તિ છે. આ સ્થિતિમાં રહીને મારે હવે કરવા યોગ્ય કે મેળવવા યોગ્ય કોઈ રહ્યું હોય એમ આ મનમાં ભાસતું નથી, તેથી શેષ આકૃષ્ટે હવે કોઈ પણ આવી પ્રાપ્ત થયેલા અપિરાધી પ્રસંગમાં આ મનને રમણ કરાવતાં અથવા તે સર્વે ઉપાધિશૂન્ય પરમતત્ત્વાનુસંધાનમાં આ મનના અમનભાવપૂર્વક સ્વરૂપસુખાનુભવ કરતાં વ્યતીત કરીશું. આ સમયે અનાયાસ આવી પ્રાપ્ત થયેલા આપના સંયે કંઈ પણ વ્યવહાર કરાવનાર શેષ પ્રારબ્ધ છે એવું મનમાં સ્ફુરવાથી હું ગુહામાં પ્રવેશ કરતો અટક્યો છું. આ ક્ષણે આપની આકૃષ્ટિ તથા આપના પ્રથમ બોલેલા સંબોધના ધ્વનિપ્રતિભાસ જતાં મને એવું જ્ઞાન થાય છે કે કોઈ સમયે આપનો તથા મારો સંભાષણસંબંધ થયો છે. મને એમ અનુમાન થાય છે કે પૂર્વે કોઈ પદ્મચેતનામના રાજની પુત્ર બદ્રસેન કોઈ સ્ત્રીના મિત્રથી મોહવંશ થઈ તેની શોધમાં નિકળેલા આ માર્ગે ચઈને મળ્યા હતા. અને જ્યારે તે સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરીને તે પોતાના ગૃહપ્રતિ જવા પાછા વળ્યા હતા ત્યારે આ માર્ગે ચઈને જતાં તેમણે તે કાર્યમાં પોતાને પડેલાં કટલી સઘળી કથા મારા સમીપ કરી હતી. તે પુરુષના ધ્વનિનું આજે આપનાં વચનશ્રવણથી મને સ્મરણ થયું છે. તેથી કાં તો તે જ આપ હો અથવા અન્ય, પણ આપણા પરસ્પરના સંબંધની સ્મૃતિ મને અંતરમાં સ્ફુરતી ભાસે છે. તેથી આપનાં પૂર્વ જ્ઞાતને, મોટા પ્રતિબંધ ન હોય તો કથન કરશો. સુકત પુરુષોને જૂતભાવિના સ્મરણ

ચિંતનમાં વૃત્તિ જોડવાનું પ્રયોજન હોતું નથી, તોપણ પ્રસંગ આવવાથી વૃત્તિ તેમાં જોડાય તો તેથી કોઈ પ્રકારની હાનિનો સંભવ અનુમાન કરાતો નથી. માટે આપ હવે જે કોઈ ઉચિત ભાસે તે વહીને આ વૃત્તિને નિર્વ્યાપાર કરી છાંયુદ્ધ ગતિ કરો.

આ મારાં વધનેને લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરતાં તેના અંતરમાં લયભાવને પ્રાપ્ત થવા પોતાના કારણમાં રિયત થયેલી તેની સ્મૃતિવૃત્તિ આ મારામાં, રહેલાં ઉત્તેજક સંસ્કારનાં ચોગથી જાગૃત થઈ, અને તેથી જેમ નિદ્રામાંથી તાકાલ ઉઠેલા મનુષ્ય સાવધાનપણે નેત્ર ધાકીને પોતાના સમીપરય સંબંધીને સરનેહ ચાલુવડે અવલોકે તેમ તે પુરુષે પોતાનાં નેત્રને સમ્યક્ રિયતિમાં લાવીને સ્નેહપૂર્વક મારા પ્રતિ જોયું, અને મંદમંદ હસતાં જાણે મૂર્ચના સંબંધનું જ્ઞાન થયું હોય એવું પ્રતીત કરાવતાં આ પ્રમાણે અંબીર વાણી બોલ્યા.

હે યોગી, મહાત્મન! આપને હવે યથાવત્ જાણ્યા. અહો! કેવું આશ્ચર્ય છે! ચોરની પેઠે પોતાના કારણરૂપ ગુહામાં પ્રવેશી રહેલી આ સ્મૃતિવૃત્તિ કેટલે દિવસે અનર્થના કારણરૂપે પ્રકટ થઈ છે! જેને ધણા કાલથી અનાતમશ્રવણ સ્મરણ કે ચિંતનથી રહિત રાખીને નાશપ્રાય થવા તેના કારણમાં રોધી હતી તે આ સ્મૃતિવૃત્તિ હજી નાશને કે વધારે લયને પ્રાપ્ત થઈ નથી. પણ જેમ કોઈ ધણા કાલસુધી સમાધિમાં રહેલો યોગી સદ્ભવા સનાસંસ્કારના બલથી એકાએક જાગી ઉઠે તેમ આ વૃત્તિ આ ક્ષણે જેવી તે તેવી એકાએક જ જાગૃત થઈ આવી છે. ભૂતભાવિપ્રતિબંધથી રહિત રાખેલી અને વર્તમાન પ્રતિબંધથી પણ નિવૃત્ત રહે એમ રાખ્યા છતાં પણ આ વૃત્તિ આ ક્ષણપર્યંત પોતાના કારણમાં શમી નથી. આ લોકમાં જેમ દુર્ગ ભૂમિતલમાં જલના આશ્રયને લેતાં ઉડે ઉડે ઉતરતાં પોતાના જીવનને વર્ષાકાલની વાટ જોતાં ટકાવી રાખે છે અને વર્ષાઋતુના આરંભે તત્કાલ પૂર્વવત્ જાગરે ભૂમિઉપર આવી વિચરે છે તેમ આ વૃત્તિને પેંણ વિરાગદ્વારો વિષયસંબંધની આશાથી રહિત કરેલી હોવાથી એ વૃત્તિ કે જે પોતાના જીવનના હેતુભૂત વિષયસંબંધને બહિર્ ન પ્રાપ્ત થવાના સમયમાં (દુર્ગની પેઠે) પોતાના જીવનના આધારરૂપ સંસ્કારનો આશ્રય લેતાં ઉડે ઉડે ઉતરતાં મનમાં, મનથી, ગતિમાં, અને લાંથી અદ્યપુરી જોમાંની વાસના નામની પુરીમાં જાગે બહિર્ વિષયના સંબંધના સમયની વાટ જોતો બેસી રહી હતી તે આ સમયે જ્યારે બહિર્ વિષયસંબંધનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે (દુર્ગવત્) પ્રથમ શનૈઃ શનૈઃ ગતિ કરતાં પશ્ચાત્ એકાએક ઉજાળીને બહાર નીકળતી પ્રતીત થઈ છે. અરે! જે હૃદયઅધિનું બેદન થવાથી જ આમશ્રમ થવાય છે અને જે આકામપણાવડે જ પ્રવૃત્તિના હેતુ નિર્મલ થવાથી નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થવાય છે તે અધિનું બેદન તથા આમશ્રમપણું વિષયાશ્રમ વિષયાશ્રમ રહેનાર અને વિષયચિંતન કરનાર પુરુષને આંધી ન હોય? આ વૃત્તિ મનસહિત જ્યાંનું જ્યાં વાસનાસંસ્કાર છે ત્યાંસુધી નિઃશેષ લયને પામતી નથી તેથી તે વાસનાસંસ્કારના લયદ્વારા એના લયનિમિત્ત એના ધરો કાલ નિરોધ ન કરવો ઉચિત છે. એ વૃત્તિને પુનઃ પુનઃ નિરોધદ્વારા કૃશ કરેલી અને પુનઃ પુનઃ બાલસંગદ્વારા પુટ કરવી એ બુદ્ધિમન્તેએ યોગ્ય ગણ્યું નથી.

અરુપ વ્યાધુપ્વાણો કોઈ પુરુષ દિશામાં પ કરેલા પ્રદેશના અવધિને જોવાની

આશાથી પ્રયાણ કરે અને યોડો પંચ કાપ્યા પછી વળી પાછો વળે, વળી આગળ ચાલે અને વળી પાછો વળે, તો તે પચિંક પુરુષ તેટલા જ પ્રદેશમાં આયુવનો ક્ષય કરી નાંખે છે અને પ્રતિદિવસ આગળ આગળ ચાલનાર પુરુષ આગળ આગળના પ્રદેશને અતુભવે છે, અને ક્ષિપ્રત રથને જાય છે, તેમ આ જીવ જો કુટસ્થદ્વારા સમસર્વત્ર સ્વરૂપમાં અભેદ સ્થિત થવા પ્રયાણ કરે અને ત્યાં પર્વત ઉત્તરોત્તર મતિ કરતો ન જાય અને મધ્યે જ જન સ્થાવર ક્ષમા કરે, અર્થાત્ વિપયસંબંધ ત્યજીને વૃત્તિસહ મનમાં અને મનસહ બુદ્ધિમાં પ્રવેશે, વળી મનસહ મતિથી પૃથક્ થઈ અને મનથી વૃત્તિસહ પૃથક્ થઈ વિપયસંબંધ કરે એમ પુનઃ પુનઃ કરવાથી એટલામાં જ આયુવનો ક્ષય કરી યોગબદ્ધ થઈ મરણને શરણ પાડે તો એને પુનઃ જન્મ અને સાધકાવસ્થા વિવિધાન રહે છે. માટે હે સંયમી પુરુષ ! આ પ્રકારના ન કરવા યોગ્ય વ્યાપારને કરાવનાર નિમિત્તને આપ શા માટે બ્રહ્મ આપો છો ? ન આપો. વિપયસંબંધી શ્રવણ અને કથન તે અનર્થ કરનાર જ છે.

હે શબ્દપુત્ર ! આ પ્રકારનાં તેમનાં વચન શ્રવણ કરીને મેં કહ્યું, હે વૈદ્યવાન્ મહાપુરુષ ! ભક્ષણ કરેલા વિપયો અપકર્ય અંશ કાલાંતરે પણ હાનિ કરે છે માટે તેને પકવ કરવો અથવા વમનવિરચનાદિ ઉપાયથી કાઢી નાંખવો એ કુશલ વૈદ્યનો સિદ્ધાન્ત છે. તેમાં પણ જે વિપયો અંશ પકવ થતો નથી અને કાલાંતરે પણ અનર્થ જ કરનાર છે તેને તો સત્તર વમનાદિવડે કાઢવો જ યોગ્ય ગણ્યો છે. માટે હવે જો નિત્યનિશ્ચય થવાનો જ અભિલાષ છે તો આ યોગતાની મેળે જ ન પકવ યાવ એવા વિપયો અંશરૂપ સંસ્કારને વમન કરી નાંખો અર્થાત્ એને કથન કરી સ્વસ્થ થાઓ.

આગળે અજ્ઞાત નથી કે આ હરતપાદાદિ રથને માત્ર ત્વચામાં પ્રવેશેલા કંટકને પણ કાઢી નાંખ્યા વિના દેહાભ્યાસવાળા અદિમુખ પુરુષને સ્વસ્થતા પ્રતીત થતી નથી, અને વિવેકી પુરુષોને પણ તેવી જ કંટકની પીડા પ્રતીત થાય છે, જેથી તેઓ તે કંટકને કાઢીને સ્વસ્થ થાય છે; તો આ આપના હૃદયમાં અર્થાત્ અંતઃકરણમાં, મતિમાં કે મનમાં રહેલો કંટકરૂપ સંસ્કાર જે આપને પુનઃ પુનઃ સ્થિતિથી ઉત્થાન કરાવનાર કારણરૂપ છે, તેને કાઢી નાંખ્યા વિના તે આપનું સ્વસ્થતાથી સ્વરૂપાવરધાન થવા દેશે નહિ, માટે એકવાર વિગ્ર સહન કરીને નિરંતરના વિગ્રરૂપ એ સંસ્કારરૂપ કંટકને આપ અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરો.

આ લોકમાં કોઈ કોઈ મતુષ્યને ઉન્માદ થાય છે અને તે પ્રસંગવશાત્ શમી જાય છે; પણ જ્યાં સુધી તે ઉન્માદનું કારણ નિરોધ લયને પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં સુધી કાલાંતરે પણ તે મતુષ્યને ઉન્માદનો વેગ પુનઃ પુનઃ આવે છે. માટે હે મહાપુરુષ ! આ અંતઃકરણમંથી, મતિ મન તથા વૃત્તિરૂપ કાર્યપરંપરાવડે સ્વરૂપાવરધાનથી પુનઃ પુનઃ બ્રહ્મ ધરા રૂપ ઉન્માદનો અત્યંતભાવ કરવો. હોય તો એના કારણનો લય કરવા ધારો. વસ્તુતઃ વૃત્તિ તથા મનના લયપૂર્વક મતિનો જે અનુભવાવસ્થા લય છે તે જ ઉન્માદરહિત અવસ્થા છે, અને પુનઃ પુનઃ મતિના ઉત્થાનદ્વારા મન તથા વૃત્તિનું સ્ફુટ ધનું અને વિપયાભિમુખ રહેતું એ જ ઉન્માદ છે. આ પ્રકારના ઉન્માદનું કારણ શેષ બચવાનું સંસ્કાર છે. તેમાં જેનો અન્ય ઉપાયથી અભિજન ન થાય એવા સંસ્કારનો પ્રવૃત્તિવડે જ ઉચ્છેદ કરવો પડે છે.

માટે હવે સત્વર સ્વરૂપમાં આપતું શેષજ્ઞાન્ત વદીને સ્વસ્થપણે શુદ્ધ પર્ણવત વિચરે.

આ પ્રકારનાં મારાં વચનો અવણ કરીને પછી તે અવધૂત પુરુષ બોલ્યા કે હે યોગ-
તત્ત્વવિત મહાત્મનૃ! આ જગત્માં કાર્યરૂપે પ્રતીત થયેલ સ્થાવરજંગમ સધળા વિષયો એવું
કોઈ વિષ નથી કે જેના અંશનો અન્ય ઉપાયથી વિપાક પામ જ નહિ. વળી જે વિષ તકાલ
આપેલું હોય અને જે જંઠરમાં જઈ રસદારા અન્ય ધાતુઆદિમાં પ્રવેશતું નહિ હોય
ત્યાં પર્યંત જ તે વિષની નિવૃત્તિઅર્થે વમનવિરેચનાદિ ઉપાય ઇષ્ટ છે, પણ જે વિષ શરીરમાં
છેક કારણપર્યંત આપી ગયું હોય અને જેનો પરિણામ યદ્ય સુખો હોય તે વિષનું વમન-
વિરેચન થતું અત્યંત કઠિન છે. અતઃ વસ્તુતઃ જેમાં વિષ સંચાલકાવલી છે તે તો ગુણમયી
માયા છે કે જે વિષનો અલંતાભાવ સર્વેન થવો સંભવતો નથી. એક વ્યક્તિગત માયા-
વિષનો પણ અલંતાભાવ થતો નથી પણ તિરોધાન માત્ર થાય છે, એ માયાવિષનો અલં-
તાભાવ કરવો એ વસ્તુમુખેચ્છક પુરુષને અપેક્ષિત પણ નથી. અલંત આપેલા વિષની
નિવૃત્તિનો વમનાદિ ઉપાય યોગ્ય નથી; તેને અર્થે તો તે વિષ જે જે સ્થલે, વ્યાપ્ત હોય તે
તે સ્થલે જ તેને દગ્ધ કરનાર ઉપાયની અપેક્ષા છે. મારા સંબંધમાં તો મૂલાવિદ્યા જે કારણ
રૂપ વિષ છે, અને કાર્યરૂપ વિષ જે આ અંતર્યામી પ્રપંચ છે તેનો લય કરવો પ્રાપ્ત છે.
ત્યાં કાર્યરૂપ વિષને સમાવતાં સમાવતાં કારણમાં લઈ જઈને રથાધ્યું છે. હવે એ અંતરૂતમ
દેશમાંથી પુનઃ બહિર્ લાવીને વમનાદિથી નિવૃત્ત કરવું ઉચિત નથી. એનો તો અંતરૂમાં
જ લયરૂપ વિપાક કરવો યોગ્ય છે, માટે આપ આશ્ચર્ય સજ્ઞે તો અધિક યોગ્ય છે.

વળી આપે કંટકના સંબંધમાં કહ્યું તે પણ ત્વચામાં અર્થાત્ બહિર્ પ્રદેશમાં પ્રવેશવા
અને બહારથી જ કાઢી શકાય એવા કંટકને માટે છે. કોઈ અંતરૂતમ દેશમાં ઉતરેલા કંટકને માટે
નથી, માટે જેમ અંતરૂમાં પ્રાપ્ત કંટક અંતરૂગ્નિવડે દગ્ધ થતાં ભસ્મરૂપે નષ્ટ થવો સંભવે
છે તેમ આ મારા અંતરૂમાં રહેલ વાસનાસરકારરૂપ કંટક કે જે નિરોધાગ્નિવડે જ ભસ્મ
થનાર છે તેને બહાર કઢાવવાનો મિથ્યા યત્ન આપ શામાટે કરાવો છો ?

વળી ઉન્માદના કારણનો નિઃશેષ લય કરવાનિમિત્ત આપ અંતરૂ કાર્યપ્રપંચને પુ-
નઃ એકવાર સ્ફુટ કરવા કહો છો પરંતુ એ કાર્યપ્રપંચ એકવાર સ્ફુટ થવાથી ઉન્માદના કાર-
ણનો નિઃશેષ લય નહિ થતાં ઉત્તરો તેને અંશતઃ બલવાન કરશે. કારણ કે સ્ફુટ થયેલ
કાર્યપ્રપંચ પુનઃ પ્રવેશતાં અન્ય દોષના અંશને અવસ્થ ગ્રહણ કરે છે. વસ્તુતઃ ઉન્માદના
કારણને તો બલવાન ઔષધથી અંતરૂમાં જ નિઃશેષ દગ્ધ કરવું ઇષ્ટ છે. કારણ કે તે કારણ અં-
તરૂમાં જ રહેલે જેમ ધાતુઓના અંતરૂમાં દોષોને અગ્નિના સાદામયથી જ ટાળવામાં આપે
છે તેમ આ ઉન્માદના કારણરૂપ અંતઃસ્થિત મુદ્ધમ વાસનાનો પણ યોગાગ્નિવડે જ લય
કરવો સંભવે છે, અને તે યોગાગ્નિ નિરૂદ્ધાવસ્થાના અધિક કાલના નિર્વાદથી જ પ્રદીપ્ત
થાય છે. જેથી આપનો ઉન્માદના કારણને બહાર કઢાવવા સંબંધનો આશ્ચર્યમધિક રુચિ-
કર નથી.

હે પુરુષવર! આપનું કહેવું એક પ્રકારે યમાર્થ છે તે એ છે કે જે બલવાન સંસ્થા

રને ફલ આપવાનો સમય સમીપ છે અને તેનો વિષાક કરનાર ઉપાય જોઈથી મળ્યાદામાં એ સંસ્કારનો ક્ષય કેલય કરવાને સમર્થ હોય તેટલી મર્યાદા પૂર્વે આરંભાયો ન હોય પણ તે સંસ્કારને ફલ આપવાના સમયથી સહજ પૂર્વે કાલમાં તેના ક્ષયનો કે નિરોધનો ચત્ત આરંભાયો હોય તો તે ચત્તબલકરતાં સંસ્કારબલ અધિક હોવાથી તે સંસ્કારનો અભિ-ભવ કે તિરોધાન થતું નથી, પણ તેતું ફલ ભોગવીને તે નિવૃત્ત કરવો પડે છે. આ પ્રકાર કદાચિત્ત મારા સંબંધમાં અનુકૂલ યથ રહ્યો હોય તો આપના આગ્રહપ્રમાણે એ એક સંસ્કારનો ભોગથી ક્ષય કરવો ઉચિત છે. આમ છતાં પણ આ વૃત્તિ જે ભૂતભાવી પ્રતિગ્રંધથી રહિત રહેવાના અભ્યાસવાળી છે તથા વ્યવહારકથનમાં જેને હવે કાઈ અ-શયી પણ સ્તોત્રપત્તિ ધવાનો સંભવ નથી તે પૂર્વવત્ વૃત્તાન્ત કથન કરવા પ્રવૃત્ત થાય એ-મ નથી. આપનાં આગ્રહથી આપે અનુકૂલ ગણેલા માર્ગથી એક સંસ્કારના ક્ષયનિમિત્તે પૂર્વે વૃત્તાન્તને સ્વસ્થમાં કહું છું.

હે સર્વજ્ઞ! પૂર્વે આ માર્ગે મળેલ બદ્ધસેન સંસારી જોળખાયલો સંસારી તે આ હું છું. અને પક્ષિદારા તથા ગાયના ગુરુદારા ગણેલા સંદેશને શ્રવણ કરાવનાર તે આપ છો. વ્યવહારમાં પણ જે ઉપકાર કરનારનું વિરમરણ, પ્રાગ પુરુષોએ અનુચિત ગણ્યું છે તે ઉપકાર કરનાર પુરુષમાં આપનો પણ સમાવેશ થાય છે. અન્ય પ્રાકૃત જીવ જે ઉપ-કારન કરી શકે એવો ઉપકાર આપે ક્યો હતો એમ છતાં આ વૃત્તિયો તે દિવસના સ્વરૂપથી વિવેકીય સ્વરૂપવાળી યથ છે, જેથી આ કાણે તે ઉપકારનું સ્વરૂપ તે કાણુજે-કહું મહાત્મવાળું અનુભવતી નથી.

હે સિદ્ધ મહાત્મના આપને સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યા પછી તત્કાલ આપે જેમ શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો તેમ મેં પણ ત્વરાથી સ્નાનીને આવતી કરી હતી. જે માર્ગે આવ્યાનું મેં આ-પને કહ્યું હતું તે જ માર્ગે જન્મના નિશ્ચયથી અમે પંથ કાપવા માંડ્યો. માર્ગમાં પાત્ર આ-પનાર રાગનું પાત્ર ઉપકાર માનીને જેનું ને તેનું પાછું આવ્યું. તેમણે તે પાત્ર મને આપે-વાને આગ્રહ કર્યો પણ એવા ઉપયોગી પદાર્થનો સ્વાર્થચુદ્ધિથી મેં સ્વીકાર કર્યો નહિ. યો-ગ્ય પ્રકારે વ્રેમણે આપેલા સંમાનથી સંતોષ પામીને પરસ્પર વિનયવચન જોલી લાંથી પહેતા થયા. માર્ગમાં પ્રથમ પત્નીરૂપે સ્વીકારેલી સ્ત્રી કે જે ધ્યેય ઉપાર્થની એકાગ્રવૃત્તિ-વડે ધ્યાતા કે ઉપાસક આકાંક્ષા રાખે તેમ એકચિત્તથી મારી ઉપાસનામાં જ લાગી ર-હેલી હતી તે પતિવ્રતમગ્ન કુલવતીને સરનેહ મળીને સાથે તેડી આગળ ચાલ્યો. મારા આગમનથી યથેચ્છ તેનો આનંદ અવર્ણનીય હતો. એ રચલે પણ રાગઆદિથી મજેલા સંમાનથી સંતુષ્ટ થઈને વ્યતીત વર્તીને ઘટિત રીતે કહીને કામે કરીને માર્ગ કાપતાં જ-ન્મભૂમિમાં આવ્યાં. જ્યાં જવા પૂર્વે સમાચાર મોકલ્યા હતા એવી તે ભૂમિમાં અમારા આ-વવા નિમિત્તે મહોત્સવનો ઉત્તમ પ્રકારનો આરંભ યથ રહ્યો હતો. આ સંસારમાં કુલીન માતાપિતા જન્મે સ્ત્રીનો પ્રેમ અનુપમ હોય છે. તે વિયોગાગ્નિમાં દગ્ધ થતાં માતાપિતાને મારા આગમનના સમાચાર-સાંભળતાં જે આનંદ પ્રતીત થયો હતો તે અકથ્ય હતો. મારા આ દેહસંબંધથી નિશ્ચય કરાયેલાં જનક તથા જનની અનેક પ્રકારના વિભવને આગળ

કરી મોટી સ્વારીસાથે મારા સંમુખ આવ્યાં. તેમને સંમુખ આવતાં જાણીને આગળ
 આવીને હું તેમના સમીપ ગયો. સાદાંચ પ્રણામ કરીને માતાપિતાને ચરણે મસ્તક સુકું.
 તેમણે સજલ નેત્રથી મારે મસ્તકે હાથ સુક્યો અને પછી નિમેષરહિત દૃષ્ટિથી મને નિ-
 હાળીને મારું કુશલ પુછ્યું. મેં પણ સર્વેનું કુશલ પુછ્યું. અંતરપટ ધરાવેલા માર્ગમાંથી
 આવીને તે જે સ્થિતિએ માતાપિતાને પ્રણામ કર્યા. તેમણે આશીર્વાચન વધું. આ પ્રમાણે
 મળીને પોતપોતાનાં વાહનમાં આરટ થઈને અંબલુનીય શોભાથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. સમગ્ર
 પ્રજા માર્ગમાં તથા વાતાવનમાં પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતાં જય જય શબ્દોના ધોપ ફરતાં મને
 નિહાળતી હતી. આ સમયનો પ્રભતો હવે પણ અપૂર્વ હતો. મારે માટે તથા સ્થિતિને માટે
 શોભાવેલાં દિવ્યસરખાં મંદિરમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. આ આનંદનિભિત બ્રાહ્મણોને અનેક
 પ્રકારનાં દાન વિધિવડે અર્પ્યા તથા નગરની સઘળી પ્રજાને બીજા દિવસે ભોજન આપ્યું.
 નિવૃત્તિના સમયે માતાપિતાઆદિ સ્વજનોને યથાઘટિત વ્યતીત વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું.
 મારા સંકટના અને સુખના પ્રસંગોનું શ્રવણ કરતાં તેમને શોક તથા હર્ષનું ભાન થયું. નગરમાં પણ
 રથે રથે સુખકર્ણુદ્વારા પ્રસરતી તે વાર્તા વિવિધ અંશની વિલસાણતાવાળી થતી ચર્ચાઈ
 હતી. ક્રમે કરી દિવસો જતાં મારું આગમન સામાન્ય થઈ જવાથી પ્રજામાં એકાએક પ્ર-
 સરેલો આનંદનો પ્રવાહ મંદ પડ્યો. સ્વજનોમાં પણ દિવસ ગત થતાં હું. નવોજુનો ય-
 ઈ રહ્યો. મારો પ્રવાસ સફલ થયો હતો એથી માતપિતાને અધિક સંતોષ પ્રતીત થયો
 હતો. મારા વિયોગથી અને પ્રાપ્ત થયેલ વૃદ્ધાવસ્થાથી મારા પિતા 'યદપિ ધીર વીર પુરુષ
 હતા' તથાપિ તે સમયમાં દીનદુર્બલસરખા થઈ રહ્યા હતા. મારા આવવાથી યયેલાં સં-
 તોષવડે તેમનું અંતઃકરણ પ્રતિદિવસ અધિક સત્પન્નવણું થતું બાસતું હતું. પિતાના
 અંતરમાં મારા વિયોગના નિમિત્તથી પ્રકટેલી અસ્પર્યતાને લીધે યયેલા પ્રમાદથી તથા મા-
 રા વિદેશ વિચરવાથી કોઈ સાવધાન રક્ષકના બધ વિનાના અવાંતર રાજ્યોના અધિપતિયો
 ઉન્મત્ત થયા હતા. દુષ્ટજનોની પણ વૃદ્ધિ થવાથી રાજનગરથી અંતરેની પ્રજાને તે દુષ્ટ દુર્જનો
 નાના પ્રકારના ઉપદ્રવ કરતા હતા. આ વિગેરે સર્વ વૃત્તાન્ત શનિ શનિ મારા જાણવામાં
 આવ્યું. આમ છતાં પણ વિવિધાસક્ત વૃત્તિવાળો હું યોગ કાલપર્યંત અન્ય રાજ્યધર્મબંધનદાર
 આદિમાં ચિત્તવૃત્તિને વાળી શક્યો નહિ, જેમ જાલકો કાષ્ઠમૃત્તિકાઆદિનાં રમકડાંવડે
 રમેલી રમતમાં તથા અન્ય વિવિધ તુચ્છ ગમતમાં નિમગ્ન થવાથી આનંદનાદિ આવરયક
 વ્યવહારનું પણ રમરણ કરતાં નથી તેમ હું પણ તે વસ્તુતઃ સુખના હેતુરૂપ નહિ એવી
 વિવિધવિલાસની એષ્ટાઓમાં નિમગ્ન થયેલો હોવાથી મારા આવરયક ધર્મકર્મનું પણ
 વિરમરણ કરી રહ્યો હતો. ઇન્દ્રાદિક દેવોના વૈભવોને પણ તે મારા વિભવઆગળ તુ-
 ચ્છવત્ લેખનો હું વિયોગનમત પ્રાણીની પેઠે તે વિષયસુખને અખંડ જાણીને ભોગવતો
 હતો. હે યોગીશ! એ સમયની 'સઘળી ક્રિયાઓનું અને તે સમયના અંતઃકરણના સ્વર-
 પનું આજે રમરણ કરવાથી પણ ચિત્તમાં ઝાંઝાનિ થાય એમ છે. એ પ્રકારની અનેક
 ક્રિયાઓ રાત્રિદિવસ કરતાં અનુપમ સુખાનુભવનું ભાન કરતાં તથા સ્વધર્મનું વિરમરણ

કરતાં કાલને વ્યતીત થતો અનુભવતો હતો. આપ્રમાણે સ્વર્ગથી અધિક આનંદ માનીને આયુષ્યનો ક્ષય કરતાં વ્યવહારદષ્ટિથી જોને હજા પ્રકારનું સુખ માન્યું છે એવું તે પુત્ર સુખ મને પ્રાપ્ત થયું અર્થાત્ તે બને શ્રીયોને એક એક પુત્ર પ્રસવ થયો. બે પુત્રની પ્રાપ્તિથી રાજ્યકુટુંબમાં તેમ જ પ્રજામાં પણ આનંદ પ્રકટ્યો હતો. પૂર્વે સ્ત્રીઓમાં જ આસક્ત વૃત્તિવાળો પછી પુત્રમાં પણ આસક્તિ કરવા લાગ્યો. પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતી ચંદ્રની કલાની પેઠે તે પુત્ર વૃદ્ધિને પામવા લાગ્યા. તેમની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ તથા મંદમંદ હસતું જોઈને જે આનંદ થતો હતો તે અપૂર્વ હતો.

હે સર્વોત્તીર્ત મહાપુરુષ! બોધધર્મરાગ્ય વિનાતો હું તે સ્ત્રીપુત્રના આનંદમાં નિમગ્ન થઈ રહેતાં કર્તવ્યના વિચારમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ. આ પ્રકારની મારી રીથિતિ જોઈને પરમદયાળુ પિતાં જોને હું જ સંસારના પદમયોમાં અતિપ્રિય હતો તેમજો મને સાવધાન કરવા નિમિત્ત એક દિવસ સમય જોઈને એકાંતમાં એસાડીને આ પ્રકારનાં સમ્બંધ પ્રિય તથા દિતકર વચ્ચેનાં કલાં.

“હે સુપુત્ર! આ સંસારમાં તમારાં સમ પુત્રનો પિતા થયાથી હું પોતાને પૂર્વે તેમ જ આજે પણ ધન્ય સમચું છું. તમે કે જેમજો સ્વપુરુષાર્થથી યશશક્તિ તથા બૈશ્વર્થને સંપાદન કર્યોછે તેમનાવડે હું પોતાને ભાગ્યશાલી માનું છું. આ સંસાર કે જે સ્વભાવથી જ અસ્થિર છે તેમાં આપણાં આ સંધર્ષનાં શરીરો સદા વિદ્યમાન રહેશે એવી આશા ભાંધવી એ દુરાશા છે એમ મને બાસે છે. કારણ કે સમગ્રણુ વિનાની બાલકાવસ્થાથી તે આ સર્વ અવયવોની યથાધટિત શક્તિ વિનાની વૃદ્ધાવસ્થાને મે અનુભવી છે. ઉન્મત્ત યુવાવસ્થા કે જે અજ્ઞમાં થતા વિચુત્તના ચમકારાની પેઠે અદ્યપ્તકાલમાં જ અજ્ઞપાઈ ગઈ છે તેને તથા તે સમયની વિકારી રીથિતિને પણ મેં અનુભવી છે. હે પુત્ર! હવે બ્યારે હું તે સમયનું રમરણ કરું છું ત્યારે તે સમયની અંતરબહિરની રીથિતિ કેવે પ્રકારે અને ક્યાં ગઈ એ જોઈ જાણી શક્યો નથી. પરંતુ આ અસ્થિર સંસારપ્રવાહના સ્વરૂપને હવે મેં ઉત્તમ પ્રકારે જાણ્યું છે, તેથી તે સંબંધમાં મને હર્ષશોક કે આશ્ચર્ય થતું નથી. મારી યુવાવસ્થામાં મેં જેમ સાવધાનપણે સર્વ વ્યવહાર સામગ્ર્યા હતા તેમ હવે આ અંતની અવસ્થામાં સાચવી શકાતાં નથી. જેમ મેં તે અવસ્થામાં વિશ્વપદાર્થદ્વારા સુખ ભોગવવામાં ન્યૂનતા રાખી ન હતી તેમ વ્યવહારધર્મ સંભાળવામાં પણ ન્યૂનતા રાખી ન હતી. રાજ્યના શત્રુએને તથા પ્રજાના શત્રુ દુર્જન દુષ્ટોને મે સુખ તથા નિદ્રારહિત કર્યા હતા, અને તે શત્રુદુર્જનાદિ દુષ્ટોની સ્ત્રીઓનાં હૃદય અહોરાત્ર બચકંપથી યુક્ત રાખ્યાં હતાં. પ્રજાને અભય આપ્યું હતું. ત્રાયવડે કાશની અભિવૃદ્ધિના નૂતન ઉપાયોને પ્રતિદિવસ વિચારતો તથા રચતો હતો. પ્રજાની સુખસંપત્તિને વધારવાના ઉપાયને પણ નિરંતર સાધતો હતો. રાજ્ય પ્રજાના સંબંધના કાર્યભારને વડન કરનાર પ્રધાનાદિ પુરુષોને તથા શત્રુને દુર્બળ રાખવાના કાર્યને કરનારો સેનાપતિઆદિને હું મારા સાવધાનપણાથી નિરંતર સાવધાન રાખતો હતો. રાજસેવકો રાજ્યકલ્પને પ્રદણ કરવા છતાં, અન્યાયથી પીડીને પ્રજાની લલમીનું હરણ ન કરે એને માટે અનેક યુક્તિવડે તે રાજસેવકોને સદા સરલ રાખતો હતો. પ્રજાને કે રા-

જાને ઉપદ્રવ કરી શકે એવા પ્રજાપ્રમુખ પુરુષોને બંધપ્રીતિનું બાન કરાવનાં અનુકૂલ વર્તનમાં જોડતો હતો. પ્રજાને પીડનારા એવા અન્ય દુષ્ટ રાજાઓના દુષ્ટ વર્તનને જાણીને હું બલઅશ્વર્થવડે તેમની સત્તાને તેમનો યુદ્ધથી પરાજય કરીને હરતો, હતો, અને પશાત્ તેમને મર્યાદામાં વર્તાવતાં તેમની પ્રજાને પ્રાપ્તપુખ્ત કરતો હતો. આપણા સમાન કે અધિક બલઅશ્વર્થવાળાને પણ પોતાના બલઅશ્વર્થના પ્રમથવધી વશ વર્તાવતો હતો. તપસ્વી આશ્રણાદિને નિર્બંધપણે નિર્જન પ્રદેશમાં પણ રૂડી રીતે ગૂંધતો હતો. હે બાહુ! તમને સર્વ જાણનારને હું અધિક શું કહું? સ્વસ્થમાં એ જ કે સર્વ પ્રકારના ધર્મને સાચવનાં હું સર્વને શ્રુતિ કરવા યોગ્ય ધર્મો હતો. આ વાર્તા આજે પણ તે સમયના વૃદ્ધો તમને કહેવાને વિજમાન છે, આપોત્ત એમાં હું મિથ્યા વચન કહેતો. હવે એવી શકાને અવગણ મને એમ નથી.

પૂર્વે આ પ્રકારના સામર્થ્યવાળો હતો છતાં આજે મારામાં એ સામર્થ્યને હું અનુભવતો નથી. એ મારો હત્તાક પણ હવે શિથિલ થઇ ગયો છે. મારી આ ઉત્તર અવસ્થા જાણીને અને તમે સમીપ નથી એ જાણીને યોગ્ય કાલપૂર્વથી કાઈ કાઈ મંદમતિ મર્યાદા સુક્રમે મનોદયપ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા છે. તમારા પ્રવાસથી આવવા પૂર્વે તો મને એક પ્રકારથી અસંતોષ રહેતો તેથી મેં તેમને અધીન વર્તાવવા ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી પણ હવે જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું સેનાસહિત રાત્રીએ જોઈને હીનનીયં કરવા થોડો કાલ પ્રવાસને તથા રજીને સેતું. યોગ્ય વિચારથી તો હવે મારે ઇશ્વરપરાયણ મનિવડે આ શોભાદના કારણરૂપ સંસારપ્રવાહના તટઉપર ઉતારીનપણે રિયન થવું પડે છે. કારણ કે સંસારમાં અંત્યાવસ્થામાં સર્વ પ્રપંચો સાક્ષીઆત્મામાં લય કરીને જીર્ણમુક્ત થવું અને તે સાક્ષીઆત્માને સમસ્તૈવ પરમાત્માથી અભેદસ્વરૂપે અનુભવી પુનરાવૃત્તિ રહિત થઈ કૃતકૃંસં થવું એ જ કર્તવ્ય મનાયું છે.

ધર્મવ્યવહારઆદિમાં નિપુણ તમસરખા પુત્રના પિતાએ વૃદ્ધાવસ્થામાં હવે શું કર્તવ્ય છે એ અન્યદ્વારા મારે કે તમારે જાણવું પડે એમ નથી, કારણ કે તે મથાવત્ આપણને યાત છે. મારી ઇચ્છા જો તમને અનુકૂલ બાંહે તો આ રાજ્યવ્યવહારને હવે તમે સ્વાધીન કરો અને એમાં મારી સહાયતાની જોટલી આવશ્યકતા હોય તેટલી તમે લાઇને મને એ વ્યવહારમારથી મુક્ત કરો હે બાહુ! જન્મ આ લોકમાં સ્ત્રી, પુત્ર, મૃદુ, રાજ્ય, ક્ષેત્ર, દ્રવ્ય, એ સર્વ મનરૂપ મનાય છે તેમ આ લોકને સાગ કરવાના સંધિકર પર આવેલાને પ્રજાજનમયે સામે રાખવા યોગ્ય ઉચ્ચ ધન તો ધર્મ જ છે. મેં આજીવ્યેત ધર્મ સંપાદન કર્યો છે છતાં હવે શેષ આયુષ્યમાં એના શેષ અંશને યથાશક્તિ સંપાદન કરવા મતિ દોરાય છે.

મારી મતિથી તથા પૂર્વ પુરુષોના નિશ્ચયથી મારા મનમાં એ દૃઢ થયું છે કે આ સંસારમાં જે વિષ્ણો આ નેત્રથી જોવામાં આવે છે તે તથા ચરણ કરવામાં આપવા જે પદ લોહના વિષ્ણો છે તે જ વાસ્તવ સુખનાં સાધન કે સુખરૂપ નથી. પણ એ સમગ્ર વિશ્વોથી પ્રતીત થતા સુખદુઃખના અનુસંધાનથી રહિત જે મનિની રિયન છે તે રિયન જ

વાસ્તવ સુખરૂપ કે સુખના સાધનરૂપ છે.

હે પુત્ર! મેં પ્રથમાવસ્થાથી જ એ તો જાણ્યું હતું કે આ લોકમાં શત્રુત્વ રાખનાર મનુષ્યોને આપણે અધીન દીનવત્ વર્તાવવાં એ જ માત્ર બલવાનનું બલ નથી પણ અનિત્યેત્વ મનાયતું અંતરમાં રહેલ એ મન જે મહાશત્રુરૂપ છે તેને જિતવાપણારૂપ જે સામર્થ્ય છે એ જ બલવાનનું બલ છે. જ્યાં સુધી અંતર તથા બહિરના સર્વ શત્રુઓનો જય કરીને આપણે શત્રુરહિત થયા નથી ત્યાંસુધી આપણને અનંતશત્રુપણું પ્રાપ્ત થતું નથી અને અંતર બહિર શત્રુના અભાવરૂપ અનંતશત્રુપણું પ્રાપ્ત કર્યાવિના કૃતકૃત્ય થવાતું નથી.

આ લોકમાં ધણાં મનુષ્યો તો ધન, ગૃહ, સ્ત્રેય, સ્ત્રી તથા પુત્રની ઇચ્છાતુકૂલ પ્રાપ્તિ થાય તેને લાભ સમજીએ, વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત પણ પુત્રની આશા રાખે છે અને પુત્ર પ્રાપ્ત થવાથી મોટો લાભ માને છે. પરંતુ અનેક પ્રકારથી આ સંસારના સ્વરૂપનો વિચાર કરનાર મોટા પુરુષોએ તો પોતાના પરમેશ્વરસ્વરૂપનો દૃઢ અનુભવ કર્યો અને જ ખરો લાભ માન્યો છે. ખાટે છે માર્ગ! હું કે જેને આ લોકદૃષ્ટિના લાભ તો સપળા થયાવત્ થયા છે તેને માત્ર શૈય રહ્યો ગણાય તો એ જ છે કે આ અહંમત્વના નિરાસપૂર્વક સ્વસ્વરૂપાવસ્થાન કરેલું.

આટલા વર્ષના મારા અનુભવથી મને સમજાયું છે કે આ સંસારમાં વેદશાસ્ત્રના બાણનાર પડિત વિદ્વાન્ પુરુષો ધણા હોય છે પણ આ જીવના સ્વરૂપને, તેના બધેમોક્ષના સ્વરૂપને તથા બધેની નિવૃત્તિના અને સુક્તત્વની પ્રાપ્તિના યોગ્ય ઉપાયને જાણનાર અને તે યોગ્ય ઉપાયવડે જીવ-સુક્તત્વને પ્રાપ્ત કરનાર પડિતો જે ખરા વિદ્વાન્ ગણ્યા પડે છે તે ધણા યોગ્ય હોય છે.

આ સંસારમાં મૌનનું બલ એટલું છે કે તેમાંથી મનુષ્ય ભાગ્યે જ બચી શકે છે. મરણને સમીપ આવેલું અનુભવનાર મનુષ્ય પણ નિઃશંકપણે આ પ્રાણિપદાર્થપ્રતિની આસક્તિથી રહિત થઈ શકતા નથી, તો હારની શી કથા?

હે ભાઈ! આ અને આસક્તિ ત્યજવાનું સમજાયું છે તથા પદાર્થપ્રીતિની પ્રીતિ ગૌણ પડી છે તોપણ મારા આશ્રમ તથા વર્ણના ધર્મનો વિચાર કરતાં જ્યાંસુધી તમે આ મારા ભારને ગ્રહણ કરો તહિ ત્યાં સુધી મારાથી એ સંબંધમાં સ્વતંત્રપણે વર્તી શકાતું નથી. એકાએક મરણ આવે તો ત્યાં નિરૂપાય હોવાથી નિર્દોષપણું ગણાય છે પરંતુ સાર્વધાનપણું છતાં તથા વર્ણાશ્રમયુક્ત રહ્યા છતાં સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી થયેલ વર્તેલું એ દોષરૂપ હોવાથી સદા અપુણ્યિત ગણાયું છે.

આ વર્ણાશ્રમમાં વર્તતી સપળા પ્રજા જે પોતપોતાના ધર્મનું પાલન થયાવત્ કરે તો તે સર્વને કઠિન થઈ પડે એમ છે. તે દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા દ્વિત્રિયના ધર્મનું યથાવત્ પાલન થતું એ અધિક કઠિન છે; અને દ્વિત્રિયમાં જે પુરુષ રાજ્યતા મારને વહન કરવાથી પ્રજાપતિ કે પ્રેરણ ગણાય છે તે નરવર મનાતા રાજાએ યોગ્ય પ્રકારે સ્વધર્મનું પાલન કરતું એ તો અત્યંત કઠિન છે. કારણ કે અન્ય વર્ણાશ્રમીને તો પોતાના કે કુલના કે સંબંધમાં આવતા મનુષ્યના સંબંધમાં ધર્મવર્તન કરવા સાધવાન રહેતું પડે છે. પણ રાજાએ

તો પોતાની વિવિધ વર્ણાશ્રમવાળી સપ્તમી પ્રજાના તથા તે સર્વપ્રતિના પોતાના પરમનું પાલન કરવું પડે છે.

જે રાજા પોતાની પ્રજાની પીડાને પોતાની મેળે વિચાર કરીને, જાણ્યો નથી, પ્રજા જાણવાને આતુર હોય તોપણ તેને પ્રીતિપડે સાંભળ્યો નથી, 'પોતાના વર્તનથી પ્રજાને સદા અસંતોષમાં રાખે છે, પ્રજામાં પડતા દુર્ભિક્ષને સમજવા છતાં પણ જે પ્રજાને સત્તા-જલથી દીન કરીને તેમના પાસેથી ધનાદિનું એકલું કરે છે, પ્રજાના કિતમાં પ્રાણ આપવાપર્યંતની ઉદારતા ન રાખનાર છતાં તે પ્રજાના ધનાદિ પદાર્થને અનેક નિમિત્તથી દેરીને તે ધનવડે સ્વાર્થમૂળ થયો યથેચ્છાયરણ કરે છે અને હિતવચન કહેનારને 'શત્રુતુલ્ય' સમજે છે, અને અધર્માચરણ કરવા છતાં પોતાને જ પંડિત કે સર્વવિદ માને છે એવા રાજા તે રાજા નથી પણ પ્રજારૂપ પ્રાણિનું દનન કરનાર બ્યાધરૂપ છે. એવા રાજા અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંદેહ નથી.

(અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ વર્ષસમાસિનિમિત્ત શ્રીદ્વિષ્ટુતિ ॥

॥ ભુજંગપ્રયાતટ્ટચમ્ ॥

નમો નિર્ધિકારાય સર્વાતિગાય નમો જ્ઞાનરૂપાય નિઃશેષકર્ત્રે ।

નમઃ શુદ્ધગુહાય મર્ચે ચ દર્ચે નૃસિંહાય દેવાય ભૂયો નમો ડસ્તુ ॥ ૧ ॥

અહંકર્તૃતાય શબ્દાતિગાય સદા સાસિભૂતાય ભૂતેશ્વરાય ।

ઉપાધિપ્રમુક્તાય મુક્તાશ્રયાય નૃસિંહાય દેવાય ભૂયો નમો ડસ્તુ ॥ ૨ ॥

મહાશક્તિર્ચૂર્ણાય દીર્ઘાસ્મિતાય કૃતાજ્ઞાનસંપૂર્ણ ચૂર્ણાય નિસમ્ ।

ચિત્તૌ ગીર્ણ મોહાંધકારાય તુભ્યમ્ નૃસિંહાય દેવાય ભૂયો નમો ડસ્તુ ॥ ૩ ॥

સચક્રાય પટ્ચક્રમધ્યાસ્થિતાય સપન્નાય દૃષ્ટશમધ્યોદિતાય ।

મશંસાય શંકાવિનાશાય નિસમ્ નૃસિંહાય દેવાય ભૂયો નમો ડસ્તુ ॥ ૪ ॥

વરેણ્યઃ શરણ્યઃ સરણ્યાં ગુરો ! ત્વમ્ પ્રમો ! ત્વં પ્રભાષંદલૈર્ મૃદિતો ડમિ ।

મદા દીનદાસાન્ દશા પાદિ હોનાન્ નૃસિંહાય દેવાય ભૂયો નમો ડસ્તુ ॥ ૫ ॥

॥ ઉપજાતિટ્ટચમ્ ॥

સદ્ગુણરાગિણિં હૃદયાંશુજસ્ય નેત્રોત્સવં પૂર્ણગુણાંશુતુલ્યમ્ ।

દિશાપ્યમેયં સમપાનધીનમ્ શાંતિપદં ચેતનમાત્રમૃત્તમ્ ॥ ૬ ॥

शांसा च सर्वेन्द्रियलौत्यनाशकम् अज्ञानहालाहलपूगशोपकम् ।
 कुर्वन्तमात्मन्यवधानतत्परम् दलाष्टके मोहवशाद्भ्रमन्मनः ॥ ७ ॥
 सुश्लिष्टकर्मव्यवधेदेकम् ग्रंथित्रयस्याप्यनिशं मभेदकम् ।
 कुवासनावृक्षविदारणक्षमम् सुमुखुलभ्यं सुकुठारमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 मनःस्थ संकल्पविकल्पहारिणम् अंभो विरागदुग्धप्राप्तिदायकम् ।
 बुभुभुजातस्य सुतुष्टिकारिणम् पोतं यथेष्टं पुनरप्यत्वाडितम् ॥ ९ ॥
 ज्वरादिपीडाहननाय भेषजम् लोभादिसर्पक्षणनाय वह्निणम् ।
 विजृम्भितोपाधिपतंगदीपकम् ममत्तानिर्मुक्तमनस्विमंगलम् ॥ १० ॥
 संभ्रान्तजीवाकरमोहमुद्गरम् क्रोधारिसंवारणदक्षमंगलम् ।
 पिपासुसंतोषदपीनमम्बुदम् नृसिंहदेवपरमं यजामहे ॥ ११ ॥
 विघ्नभशांतिदातारम् प्रणमामो मुहुर्मुहुः ।
 पुनःपुनोऽपि योगीश ! पथेष्टानुग्रहं कुरु ॥ १२ ॥

अर्थः—

१ निर्विकार, सर्वोत्तीत, चिन्मय, सगुणगर्भप्रयत्नता उत्पत्तिहेतु, शुद्ध, शुद्ध, पावन-
 कर्ता तथा संसारकर्ता नृसिंहदेवने पुनः पुनः नमस्कार.

२ अद्वैतारातीत, शब्दहीन अपवर्णनीय, अद्वैत सर्वदा साक्षिरवश्य, प्राप्तिपदायिता धृति,
 उपाधिवर्जित, मुक्त पुरुषोत्तम आश्रय नृसिंहदेवने पुनः पुनः नमस्कार.

३ महाभाषाशक्तिहीन वरायदा, अस्मितातुं विदारण करनारा, अज्ञानतुं नित्य संपूर्ण
 पूर्ण करनारा, मोहश्च अधकारनो विप्रकाशमांलय करनारा नृसिंहदेवने पुनः पुनः नमस्कार.

४ यक्षही सुशोभित, पट्टयक्षां रहेनारा, यक्षही विराजमान, हृत्पद्ममां हृदयेने पा-
 मता, रंभही विबूषित, सदा सांक्षाना विनाशने करनारा, नृसिंह देवने पुनः पुनः नमस्कार.

५ हे शुरो ! आ संसारप्रवाहमां सर्वोत्कृष्ट शरण्य आप न छो. प्रकाशपरिवेधही
 आपतुं स्वश्च शोभायमान छ. नेही आपनी कृष्णामय दृष्टिना कटाक्षही आ दीन तंभा
 दीन दासोतुं सदा गद्गल्य करे. नृसिंहदेवने पुनः पुनः नमस्कार.

६ हृदयकमलने विकसित करनार सुखस्वश्च, नेत्रने हिस्र आपनार पूर्णिमाश्च
 स्वश्च, दिशाही अनवच्छिन्न, कालने अनधीन, शांतिने आपनारा, चिन्मात्र स्वश्च,

७ शांतिही सभय छद्मिनी अयलतानो नाश करनारा, अज्ञानश्च विपत्ता समुहंतुं
 शोषण करनारा, अष्टवली आसपास मोहही शमण्य करनार भनने आतमस्वश्चमां अंतु-
 सहित करनारा.

૮ ત્રિકર્મના ગાઢ બંધનો છેડ કરનારા, અધિવ્યથો સદા ભેદ કરનારા, વાસનારૂપ
દુષ્ટ વૃક્ષને ફાડવામાં અતિ સમર્થ, મુમુક્ષુરૂપાદેય ઉત્તમ કુકારરૂપ,

૯ મનના સંકલ્પવિકલ્પને હરનારા, વિરાગરૂપ વૃક્ષને મુદ્ધિ આપનાર, તૃપાર્ત પુરુષના
સમૂહને તુદ્ધિ આપનાર, પુનઃ પુનઃ પીધા છતાં પણ ક્ષયને ન પામનાર વારિરૂપ,

૧૦ જ્વરાદિવ્યાધિપીડાનો ક્ષય કરવામાં ઔષધરૂપ, લોભાદિ સર્પનો વિનાશ કરવામાં
મયૂરરૂપ, વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા ઉપાધિરૂપ. પતંગને દગ્ધ કરવામાં દીપકરૂપ, અભિમાનથી રહિત,
વિવેકી જનોનાં માંગલ્યરૂપ,

૧૧ જીવનિકરને વિદ્વલ કરનાર મોહનું ચૂલું કરવામાં મુર્ગરૂપ, ક્રોધાદિ શત્રુનો નિરોધ
કરવામાં સમર્થ અર્ગલરૂપ, જ્ઞાનપાનથી ઇચ્છાવાળા પુરુષોને સતોષ આપનાર જ્ઞાનથી પુષ્ટ
મેઘરૂપ, પરમદેવ નૃસિંહને અમે ભજીએ છીએ.

૧૨ વિઘ્નની પ્રશાંતિ કરનાર આપને પુનઃ પુનઃ અમે પ્રજીમીએ છીએ. હે, મોહી
શ ! ભવિષ્યમાં પણ અરમદિદ અનુગ્રહને ભૂયોભૂયઃ કરજો.

को तो जानें, उद्धर भस्वा, आसदा कावता रे.

॥ ॐ श्री ऐं ह्रीं ॥

पंचम रूप.

॥ श्लोकी ॥

अज्ञातजन्मस्थितिसंयमायागुणायनिर्वाणनुस्त्राणदाय ।
अगोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्नेमहानुभावायनमोनमस्ते ॥ ६
मादुश्चकथेयदिदंपुरुहतरूपंतेनेशनिर्घृतिमवापुरलंदशोनः ।
तस्माददंभगवतेनमइद्विधेययोऽनात्मनांदुरुदयोभगवान्मतीतः ॥

अर्थ—जन्मना दत्तति स्थिति तथा तस्य स्वभावधी न अविद्यमान छे, के सत्त्वादि निवृत्तातीत छे, के मोक्षानुभूयमान परमानंदना समुद्र छे, के शक्तिभास्वरूप छे, जेभनी प्रसा सर्वत्र छे, जेभनो प्रलाप ध्वजे दिशि छे जेवा आपने पुनः पुनः प्रकृतियो.

हे महात्मसूक्ष्म! के आदप आपे प्रकटाव्यु तेथी जमास नयन यदेव शांतिने भाव्या विपवादि अनात्म पदार्थोभा आसक अतःकश्चिन्मा आप कष्ट पाद प्रकाशमान यता नदी तदपि आ प्रकाश आप प्रादुर्भूत यवा छे ते अत्रवाग्दने अमे नमस्कारे अपोजि जावे.

प्रतिष्ठा करनार

उपाधिवाधकवर्ग.

अमदावाद

‘युनियन प्रिंटिंगप्रेस’ मां मुद्रांकित कर्तुं.

शक १८१४. नृ० ४०. इ० सं० १८९३.

संवत् १९४२.

वार्षिक उपहार रु. २.

माने को तो, पढ़ावै रखवा, वेप आ धारतारे.

૮ ત્રિકર્મના ગાઢ બંધનો છેડ કરનારા, મૈથિવધનો સદા ભેદ કરનારા, વાસનારૂપ
કુટ વૃક્ષને ફાડવામાં અતિ સમર્થ, મુમુક્ષુકિષારેય ઉત્તમ કુશરરૂપ,

૯ મનના સંકલ્પવિકલ્પને દરનારા, વિરાગરૂપ વૃક્ષને તુટિ આપનાર, તૃપાર્ત પુરુષના
સમૂહને તુટિ આપનાર, પુનઃ પુનઃ પીધા છતાં પણ ક્ષાપને ન પામનાર વારિરૂપ,

૧૦ જ્વરાદિવ્યાધિપીડાનો ક્ષાપ કરવામાં આપધરૂપ, લોભાદિ સર્પનો વિનાશ કરવામાં
મયૂરરૂપ, વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા ઉપાધિરૂપ પતંગને દગ્ધ કરવામાં દીપકરૂપ, અભિમાનથી રહિત
વિવેકી જનોના માંગલ્યરૂપ,

૧૧ જીવનિકરને વિહ્વલ કરનાર મોહનું ચૂર્ણ કરવામાં સુર્જરૂપ, ક્રોધાદિ શત્રુનો નિરોધ
કરવામાં સમર્થ અર્ગલરૂપ, યાનપાનની કમ્બોવાળા પુરુષોને સતોષ આપનાર જ્ઞાનથી પુટ
મેધરૂપ, પરમદેવ વૃસિંહને અમે ભજીએ છીએ.

૧૨ વિદ્યની પ્રશાંતિ કરનાર આંખને પુનઃ પુનઃ અમે પ્રણમીએ છીએ. હે મોક્ષી
શ! ભવિષ્યમાં પણ અરમદિદ અનુગ્રહને ભૂયોભૂયઃ કરજો.

हो तो ज्ञान, उदर भरवा, आ मदा कादता रे.

॥ ॐ श्री ऐं ह्रीं ॥

पंचम रूप.

॥ श्लोकौ ॥

अज्ञातजन्मस्थितिसंयमायागुणायनिर्वाणसुखाणेवाय ।
अगोरणिम्नंऽपरिगण्यधाम्नेमहानुभावायनमोनमस्ते ॥ ६ ।
मादुश्चर्कध्वनिदेपुम्दुतत्पत्तेनेशनिर्द्वितीमवापुरलंङ्घनः ।
तस्माद्विदंभगयतेनमइद्विधेमयोऽनात्मनांदुरुदयोभगवान्मतीतः ॥

अर्थ—हे मनु परमनि स्थित तथा तव देवभावधी न अविद्यमान छ, हे सरवादि निशुक्लतीन छ, हे मोक्षानुगृह्यमान परमान दना समुद्र छ, हे सुधैमात्युद्भव छ, हेमानी प्रभा शर्वेश छ, जेनयो प्रनात पक्षो नेछ। छ जेना आपने पुनः पुनः प्रभुसिया।

हे भट्टावर्यसुधैव ! हे आइप आपने प्रकटावु तेधी अमास नयन पण्डे शान्तिने प्राम्थं विपदादि अनाराम पदार्थोंमां आमास अतःकरतुमा आप सहे प्रभु प्रकटमान यता नदी तदपि आ प्रकाश आप प्रादुर्भाव यथा छे ते कथयानने अमे नमस्कार अर्थो छीजे।

मतिष्ठा करनार

उपाधिवाधकवर्ग.

अमदावाद

‘युनियन प्रिंटिंग प्रेस’ मां मुद्रांकित कर्तुं.

शक १८१४. क्र० ४०. इ० सं० १८९३.

संवत् १९४२.

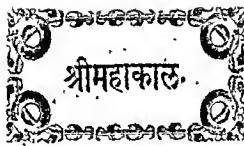
वार्षिक उपहार रु.२.

माने को तो, पदवि रखवा, वेप आ धारतारे,

પંચમ રૂપની પ્રભાવલિ.

પ્રભા.	વિસ્તાર
અતિથિસંકાર	૭૨, ૧૬૧
અચાનકન્ય ઉન્માદ તથા તન્મન્ય અનર્થ	૧૩૧
ધૃષ્ટિરતુચક્તુ મુખ્ય સાધન ભક્તિ જ છે (૫૬)	૨૬
એકવાર અમન ભાવ અનુભવેલા પુરુષનાં મનના પુનઃ ઉત્થાન સમયે વહેલાં વચન (૫૬) ૨	
કામવાસનાનો જ્ય કરનાર પુરુષ જ સ્વપરહિત સાધવા સમર્થ હોય છે (૫૬) ...	૭૦
કાલરોત્તિનિમિત્તકમ્ રુદ્રોક્તમ્ શ્રીમહાકાલરતોત્રમ્	૧
(શ્રી) શુરપ્રતિ સાધકના અભ્યર્થનાત્મક ઉદ્દેશાર (૫૬)	૧૪૩
ચિત્તાચાંચલ્ય	૭૯
જીવને મુખ્ય કર્તવ્યવિષે સદુપદેશ (૫૬)	૨૧૭
જીવ-મુક્તારવરૂપવર્ણન (૫૬)	૮૬
તોટક	૫૦, ૧૬૩, ૧૭૦
(શ્રી) ત્રિભુવનવિજયીખડ્ગ	૨૦, ૫૮, ૧૧૫, ૧૩૫, ૧૭૭, ૨૦૧, ૨૧૮, ૨૫૧, ૨૮૧
નમનપૂર્વક અભ્યર્થના	૩
(શ્રી) નરહરિવિગ્રાપનસાતક (૫૬)	૪૪, ૧૪, ૧૫૮, ૨૨૧, ૨૭૭
(શ્રી) પંચવરહવૃત્તાન્ત (દ્વિતીય સમાગમ)	૧૫૩, ૧૮૬, ૨૦૯
ભક્તિ અપવા પ્રેમ	૧૨૩
(શ્રી) ભવાધિસેતુ	૨૭૧
મનને નિર્દોષ કરવા અર્થે જીવને મુખેષ (૫૬)	૧૯૩
(શ્રી) મહાકાલમાહાહમ્	૨
યથાર્થ ધૃષ્ટરભક્તને ઝોળખવા પ્રાકૃત જીવે અસમર્થ છે (૫૬)	૪૬
યથાર્થ ભક્તિના ઉદયકાલે ભક્તના અંતઃકરણની સ્થિતિ (૫૬)	૨૫
યથાર્થ ભક્તિ સર્વ દોષના સમનપૂર્વક દુઃખમાત્રનો નિઃશેષ લપ્ કરી સુખસ્વરૂપ કરે છે (૫૬) ૨૪૧	
ચેતની પુરુષોની જ સ્થિતિ 'મત્ સુખમય છે (૫૬)	૮૭, ૧૪૫
વર્ણસમાક્ષિનિમિત્તમિદ્યસ્તવનમ્	૨૮૬
વાણીનિર્દેશ	૩૧, ૯૩
વિદ્યોવિચાર	૧૯૪
વેદાન્તાધિકરણમાલા	૫, ૨૬, ૭૫, ૨૬૬
વેદાન્તસાર	૯૯, ૧૪૬, ૨૪૨
વ્યાધિવિચાર	૮
પોહરોપચારપૂર્ણ	૩૭, ૧૦૬, ૧૩૦, ૨૩૨
(શ્રી) સદ્ગુરુસ્તુતિ (૫૬)	૧૨૦
સન્મિત્રનું મિત્રપ્રતિ પત્ર	૨૨૫, ૨૭૪
સર્વધર્મસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા શુદ્ધદોષવિચાર	૧૧, ૧૬, ૨૫૮
સર્વે વ્યવહારથી ઉપરત પુરુષો જ કેવલ જીવ-મુક્ત નથી (૫૬)	૯૪
સાધકની ધૃષ્ટાભિમુખ વૃત્તિના પ્રસંગવચનાત્ થતા ઉદ્દેશારો (૫૬)	૧૬૯
સ્વરૂપાન્વેષણમાં પ્રમાદ ધરનાર મનને સદુપદેશ (૫૬)	૧૨૧

श्रीमहाकाल

रूप (पुस्तक) ५-कार्तिक कृष्ण १४ सं० १९४९ दर्शन (अंक) ३

॥ ॐ श्री ॥

॥अथ कालरात्रिनिमित्तकं रुद्रोक्तं श्री महाकालस्तोत्रम्॥

॥ श्लोकाः ॥

नमस्यं सर्वथा पूज्यम् । महेश्यं ध्यानिभिर्ध्येयम् ।

महेशं ज्ञानिभिर्ज्ञेयम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥१॥

सदा नृत्यैस्तथा गीतैः । तथा वाद्यैः स्वयं विष्णुः ।

स्तुवीते, यं परं स्तुत्यम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥२॥

विधि र्थं वेदपाठैर्यैः । परब्रह्माख्यमाधारम् ।

स्तुवीते कालिकेशं तम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥३॥

वयं रुद्रा स्त्वदीयाः स्मः । त्वदाज्ञाकारिणो मृत्याः ।

त्वदीयां प्रीतिमिच्छामः । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥४॥

असंख्यार्कध्यातं चण्डम् । शिवं शान्तं महानन्दम् ।

महाकालीमित्रं पुण्यम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥५॥

महावीर्यं च वीर्याणाम् । महावीजं च बीजानाम् ।

महामन्त्रं च मन्त्राणाम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥६॥

महाभूतं च भूतानाम् । महातत्त्वं च तत्त्वानाम् ।

सुहासत्त्वं च सत्त्वानाम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥७॥

महापद्मं च यज्ञानाम् । महामार्गं च मार्गाणाम् ।

महादेवं च देवानाम् । महाकालं नमामस्त्वाम् ॥८॥

મહાચળં પ્રચળનામ્ । મહામૃત્યું ચ મૃત્યુણામ્ ।

મહાકાલં ચ કાલાનામ્ । વયંરુદ્રા નમામસ્તુવામ્ ॥૧૥॥

શ્લોકાર્થ—નમસ્કાર કરવાયોગ્ય, સર્વથા પૂજ્ય, મહેન્ટ, ધ્યાનિના ધ્યેય, તથા જાનિના એવરૂપ શ્રીમહેશ જીવા આપ શ્રીમહાકાલભગવાનને અમે નમીએ છીએ. ૧

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન જાતે જે અતીવ સ્તુલ્ય પરમાત્માનું, નૃસ, ગીત તથા વાઘવે નિરંતર સ્તવન કરે છે એવા આપ શ્રીમહાકાલભગવાનને અમે નમીએ છીએ. ૨

શ્રી બ્રહ્માભગવાન જે, પરબ્રહ્મ નામના આરોપથી જોળખાતા સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ શ્રીમહામાયાના પતિને વેદસ્તોત્રોથી સ્તવે છે તે શ્રીમહાકાલભગવાનને અમે નમીએ છીએ. ૩

હે ભગવન ! અમે રુદ્રો આપના જ છીએ, આપની આજ્ઞાને અનુસરનાર જૂલ છીએ, તથા આપની પ્રીતિને જ ઇચ્છીએ છીએ. આપ શ્રીમહાકાલભગવાનને અમે નમીએ છીએ. ૪

જે અસંખ્ય સૂર્યની દ્યુતિવાળા છે, ચરુ છે તથા કલ્યાણસ્વરૂપ, શાન્ત અને મહા આનંદરૂપ છે તથા જે પરમપુણ્યરૂપ હોઈને શ્રીમહામાયાના પતિ છે એવા શ્રીમહાકાલ-સ્વરૂપ આપને અમે નમીએ છીએ. ૫

જેઓ વીર્યમાં મહાવીર્યરૂપ છે, ખીજમાં મહાખીજરૂપ છે, મત્રેમાં મહામત્રરૂપ છે એવા શ્રીમહાકાલસ્વરૂપ આપને અમે નમીએ છીએ. ૬

જેઓ સર્વ જૂતોમાં મહાજૂતરૂપ છે, સર્વ તરવોમાં મહાતરવરૂપ છે, સર્વભાવમાં મહાસત્ત્વરૂપ છે એવા આપ શ્રીમહાકાલભગવાનને અમે નમીએ છીએ. ૭

જેઓ યજમાનમાં મહાયજરૂપ છે, મોક્ષોપયોગી માર્ગમાં મહામાર્ગરૂપ છે તથા દેવોમાં મહાદેવરૂપ છે એવા આપ શ્રીમહાકાલભગવાનને અમે નમીએ છીએ. ૮

પ્રચંડ પદાર્થોમાં જે મહાચંડ છે, મૃત્યુમાત્રમાં જે મહામૃત્યુરૂપ છે તથા કાલમાત્રમાં જે મહાકાલ છે એવા આપને અમે રુદ્રો નમીએ છીએ. ૯

॥ શ્રીમહાકાલમાહાત્મ્ય ॥

આ શ્રીમહાકાલના આ પંચમ રૂપને પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. એમનું આ પ્રથમ દર્શન પુણ્યવન્ત ઉપાસકોને તેમના નિરતિશય સુખવિવશક ઇન્દ્રિયતાયે પૂર્ણ કરવા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પૂર્વે પણ વિવિધરૂપે ઉપાસકોને એમનાં પુનઃ પુનઃ દર્શન પ્રાપ્ત થયાં છે. આનંદજનક અને વિવિધ શોભાપુરુષ તે રૂપોવડે શુદ્ધ ઉપાસકોનાં અંતઃકરણમાં અધિક શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ પ્રતીત થાય છે. જેમ ઉપાસ્ય હૃદયરૂપનો સાક્ષાત્કાર ઉપાસનાના વિષાકે ઉપાસકને જ થાય છે તેમ આ આગંદાગતનાં દર્શન પણ અદ્વામક્તિસંપન્ન ઉપાસકને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ હૃદયરૂપનો સાક્ષાત્કાર ઉપાસકના અંતરભવને યાગીને ક્રમ્ય મનિને પ્રાપ્ત કરતાં તેમને અનુપમ સુખના જોડા કરે છે તેમ આ શ્રીમહાકાલ પણ એમના ઉપાસકોને નિર્દોષ અંતઃકરણગા કરીને લતગેતર લક્ષ્ય મનિને આપતાં નિર-

તિરાપાનેદના ભોક્તા કરતાં અંતર્માં આનંદસ્વરૂપ જ કરે છે. જેમ ધર્મને જ્ઞાનિ પ્રાપ્ત થવાનાં સમયે, તથા અસુરખસની વૃદ્ધિએ ભક્તજનોને સંતાપ થવાના સમયે, ઈશ્વરનું અંશવતાર કલાવતાર કે પૂર્ણાવતારરૂપે ભૌતિક લીલાવિગ્રહદ્વારા પ્રાકટ્ય યાય છે અને તે ધર્મની જ્ઞાનિને તથા ભક્તના સંતાપને દૂરે છે, તેમ આ શ્રીમહાકાલનું ભૌતિકલીલાવિગ્રહથી પ્રાકટ્ય. પણ નાસ્તિકતાના બલથી તથા સામ્રાજ્ય રહસ્યને અપયાર્થ રીતે સમજવાથી પ્રાપ્ત થતી આસ્તિકતાની જ્ઞાનિને તથા વિરોધી સિદ્ધાન્તાદિના અવલોકન કે ત્રવણદ્વારા થતા ઉપાસકોના અંતરના સંતાપને દૂરે છે. જેમ તે જ્ઞાનિ તથા સંતાપના દરનાર ઈશ્વરના લીલાતનુનું દર્શન ભક્તજનોની અનુષ્ઠ પ્રીતિનું પાત્ર હોય છે તેમ આ શ્રીમહાકાલના લીલાતનુનું દર્શન પણ ઉપાસકને અનુષ્ઠ પ્રીતિનું પાત્ર છે. જેમ તે વૃક્ષિંદ્ર, રામ, તથા કૃષ્ણાદિનાં રૂપ પ્રહ્લાદ, વિભીષણ તથા વસુદેવઅકુરઉદ્ધવાદિ ભક્તને, ઇષ્ટ અને હિરણ્યકશિપુ, રાવણ તથા કરાદિ અભક્તને કાલરૂપે પ્રતીત થયાં હતાં તેમ આ શ્રીમહાકાલનાં વિવિધરૂપ પણ તેમના ઉપાસકને શાંતિદાતા ઇષ્ટસમ અને વિરોધીને દ્રવ્યના પ્રતિરૂપ કાલસમ પ્રતીત યાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

જેમ શ્રીશંકર સમય પ્રપંચનો એકે કાલે પોતાના એક નેત્રના ઉપાસવાથી લય કરવાને સમર્થ છે તેમ આ શ્રીમહાકાલ પણ પોતાના સામર્થ્યથી ઉપાસકોનાં અંતરમાં જાનરૂપ નેત્ર ઉપાસવાવડે તે ઉપાસકનાં અંતરમાં રહેલ અવિદ્યાનો કાર્યપ્રપંચસહ લય કરવા સમર્થ છે.

જેમ શ્રીવિષ્ણુ આ વિશ્વની સ્થિતિરૂપ કાર્યને કરે છે તેમ આ શ્રીમહાકાલ પણ ઉપાસકની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ યાય એવું સામર્થ્ય તે ઉપાસકના હૃદયમાં પ્રકટાયે છે.

જેમ શ્રીબ્રહ્મા આ નામરૂપ અંશવાળાનગતને પ્રવાહરૂપ અવસ્થામાં રથાયે છે તેમ આ શ્રીમહાકાલ પણ પોતાના ગદાભક્તિરૂપે અંશવાળા ઉપાસકને પુનરાવૃત્તિરહિત સ્થાનમાં ગતિ યવારૂપ પ્રવાહમાં અવસ્થાપૂર્વક રથાયે છે.

જેમ શ્રીસૂર્યભગવાન પોતાના મહિમાવડે અધકારને ટાળીને પ્રકાશ આપે છે તેમ આ શ્રીમહાકાલ પણ ઉપાસકના અંતરમાં રહેલ અજ્ઞાનતમને ટાળીને જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશને પ્રકટાયે છે.

જેમ ચંદ્રમા પોતાની કલાદ્વારા અમૃતસિંચન કરીને વનસ્પતિઆદિ પદાર્થોનાં પાંદડાં આ શ્રીમહાકાલ પણ ઉપાસકના અંતઃકરણમાં રહેલ મુક્તાત્વના હેતુમૂળ સદૃશ્યરૂપ વનસ્પતિને સદ્ભોધામૃતથી પોષે છે.

જેમ આ આકાશ નિર્વેરપણે સર્વને પોતામાં સ્થાન આપે છે તેમ આ શ્રીમહાકાલ પણ જાતિધર્માદિ નિમિત્તવડે વૈર ન સાધતાં સર્વને નિર્વેરપણે અર્થાત્ એક સરખી અનુકૂલતાથી પોતાના ઉપાસક થવાને અવકાશ આપે છે અર્થાત્ કોઇ પણ જાતિધર્મની ભક્તિને અતિ વિરોધ પ્રતીત ન યાય એવે રૂપે પ્રકટે છે.

॥ નમનપૂર્વક અભ્યર્ચના ॥

સર્વ ઉપાસના પણ અપ્રતિમ ઉપારય એવા આધિ શ્રીમહાકાલને અમે આ સંવત્સરના આરંભમાં અનંતાવધિ પ્રજ્ઞામ પ્રેમપૂર્વક વાણીવડે અર્પાએ છીએ.

હે દેવાધિદેવ ! અનંતસ્વરૂપ આપ શ્રીમહાકાલ કે જેમનું અપરિમિત શરીર તથા મહાઅદ્ભુત મંગલસ્વરૂપ આ મંદમતિ જીવોના પાપાવરણ્યને આસાદિત અંતઃકરણ દ્વારા પ્રતીત થતું નથી, પણ સુભાગ્યવન્ત મદમતિવાળા પુરુષોના નિરાવરણ શુદ્ધ અંતઃકરણ દ્વારા પ્રતીત થાય છે તેમને નીચાં નમવેલાં અભિમાન તથા અજોર્વડ અમે નમન કરીએ છીએ.

હે અનાદિ અને અનંતસ્વરૂપ મહાકાલ ! આપની યથાવિધિ ઉપાસના કરીને આપના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર જીવો તો આ વિશ્વમાં હોવા દુર્લભ છે, પણ અમે કે જે આપની યથાશક્તિ ઉપાસના કરીને આપના અનુગ્રહને ઇચ્છીએ છીએ તેમને આપ અમારા અંતરમાં તથા બહાર રહ્યા આમકામ કરો.

હે અપાર મહિમાવાળા ! આપ કે જેમના અશીષ મહિમાને આ શ્રીશક્તિ કે જે પોતાની અનેક ભુજાઓમાં ખડ્ગાદિ વિવિધ શસ્ત્રોને ધારણ કરીને સાવધાનપણે પોતાના સાવરણ્ય સ્વભાવને હણુવા તથા આપના અપાર મહિમાને યથાવત્ અનુભવવા નિરંતર આપના સ્વરૂપમાં જ રમણુભ્રમણ કરે છે તથાપિ જાણીશક્તાં નથી, તેમ જ શ્રીરુદ્રભગવાન પણ હસ્તમાં ત્રિશુલાદિ આયુધોને ધારણ કરીને પુનઃ પુનઃ સૃષ્ટિના પ્રવચરૂપ બોધને કરવા છતાં પણ આપના મહિમાને જેમ છે તેમ જાણી શક્તા નથી તેમ જ શ્રીવિષ્ણુભગવાન પણ મહેશ્વરસ્વરૂપ આપ શ્રીમહાકાલના અનુગ્રહવડે પ્રાપ્ત કરેલાં સુદર્શનચક્રાદિ આયુધોને હસ્તમાં ધારણ કરીને નિરંતર સાવધાનતાથી વિશ્વની સ્થિતિરૂપ વ્યવસ્થાને નિભાવતા રહે છે તથાપિ તે આપના અસીમ મહિમાને યથાવત્ અનુભવી શક્તા નથી, તેમ જ શ્રીબ્રહ્મા ભગવાન પણ બ્રહ્મારૂપિણે આયુધોને ધારણ કરી સૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવાદિ પોતાના નિયત વ્યાપારને કરતા સાવધાન રહે છે તથાપિ તે પણ આપના મહિમાને નિરોધ યથાસ્થિત અનુભવતા નથી તો આ અલ્પજ્ઞ અને અનેક વ્યાપારથી ઘસ્ટા અંતર સામર્થ્યના અભાવવાળા જીવો, તે આપના અપાર મહિમાને યથાવત્ શી રીતે અનુભવી શકે ? અર્થાત્ નહિ જ અનુભવી શકે.

આમ છતાં પણ જેમ તે શ્રીશક્તિ, તથા શ્રીરુદ્રભગવાન, તથા શ્રીવિષ્ણુભગવાન તથા શ્રીબ્રહ્માભગવાન, પોતપોતાના સ્વીકારેલા વ્યાપારધર્માભિમાનથી રહિત રહી, પોત પોતાના પૃથક્ અભિમાનથી સુકત યદ્દ ખૂર્જ, ત્રિશુલ, સુદર્શનાદિ આયુધોનો પરિસંગ કરી સ્વસ્થપણે આપના અભિમુખ યદ્દ આપમાં અર્પણ જતાં આપના અનુગ્રહથી આપના સ્વરૂપમાં અભેદ સ્થિત થતાં આપના સ્વરૂપને યથાવત્ અનુભવે છે તથા પોતે નહિવત્ થાય છે તેમ જ જે પ્રાણીઓ આપ આપણા અનેક ઉપાધિસ્વભાવોને સજ્ઞને આપના અભિમુખ થઇને પોતપોતાના મિત્રાસ્તિત્વથી તથા ભેદભાવનાથી રહિત થાય છે તે તે પ્રાણીઓ આપને યથાવત્ અનુભવતા આપમાં અગ્રપાઈ જાય છે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. માટે હે સર્વસ્વરૂપ ! આપના ઉપાસકોને યોગ્ય પ્રકારે અભિમુખ થવા તથા હંતર જોને ઉપાસક થવા આપની અક્લ સત્તાવડે આપ પ્રેરણા કરાવી કૃતાય કરો એ જ નમસ્કારાદિ પ્રયોજો કરીને અમે યાચીએ છીએ.

હે સર્વરૂપ પ્રતીત થતા છતાં પણ સર્વોત્તમ મહેશ્વરરૂપ શ્રીમદ્દાકાશ આપ કે જે સર્વના અંતર-બહિર તથા મધ્ય સદા સ્વસ્થ સ્થિત છે તેમને કેમ પણ પદોને અવલોકાવવાયોગ્ય વસ્તુત્વ પ્રતીત થતું નથી તેથી જીવજ્ઞાનને અનુસરીને આ અનેક પ્રકારનાં યોગાધ્યોગ્ય પદોનોવડે આપને વિનવીએ છીએ તે સર્વને આપ વિધિરૂપે સ્વીકારી યથાકાલે યથાવશિત કરવા કૃપાલુ થશો.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીમત્સદ્ગુરવે પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ વેદાન્તઅધિકરણમાલા ॥

(પ્રવેશક.)

ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ શ્રીગુરુદ્વારા વેદનું તાપર્ય જાણવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એ વિષયમાં કાર્ત્તવ્ય આર્યપુરુષોને વિવાદ નથી. કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાનને પ્રતિપાદન કરનાર મંત્ર તથા બ્રાહ્મણના સમુદાયને વેદ કહે છે. દેવતા તથા દ્રવ્યોડે સૌંધ્ય યથાદિ ક્રિયાઓનું કર્મ એવું નામ છે. ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશાનુસાર વિનંતીય વૃત્તિનાં વ્યવધાનરહિત ઇચ્છના પુનઃ પુનઃ વૃત્તિવડે અનુસંધાનને ઉપાસના એમ કહે છે તથા જીવજ્ઞાનો અમેદ એ આ સ્વયં જ્ઞાનશબ્દવડે વિવક્ષિત છે. વેદમાં શ્રુતિઓમાં પ્રતીત થતા પૂર્વોપર વિરોધના પરિહારઅર્થે મહામુનિ શ્રીનૈમિત્તિ તથા મદર્ષિ શ્રીઆસે મીમાંસાશાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેમાં શ્રીનૈમિત્તિરચિત મીમાંસાશાસ્ત્રને પૂર્વમીમાંસા કહે છે; જેમાં કર્મપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો નિષ્ક્રુપ કષો છે. ઉપાસના તથા જ્ઞાનને પ્રતિપાદક શ્રુતિના અર્થનો નિષ્ક્રુપ શ્રીઆસમુનિએ કસ્યો છે જેને ઉત્તરમીમાંસાશાસ્ત્ર અથવા શારીરક સૂત્ર કહે છે. ઉત્તરમીમાંસાનાં સૂત્રો ૫૫૬ છે તથા ૧૯૨ અધિકરણ છે. પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસાનાં સૂત્રોઉપર વૃત્તિ, નંદરાજનાં સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉપવર્ગપડિતે કરી છે. એ ઉપવર્ગપડિત બ્રાહ્મણશાસ્ત્રના કર્તા પાણિનિમુનિના ગુરુ વર્ષપડિતના સહોદર હતા. એમ કથાસંસ્તરમાં કંથા છે. એ વૃત્તિઅર્થ ન ગણી શકવાથી તથા ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યકૃત ભાષ્યના મંભીર લેખનું રહસ્ય સાધારણ શુદ્ધિનાં માણસથી ન ગ્રહણ કરી શકાવાથી પરમ કૃપાલુ શ્રી ભારતીયમુનિએ મંદમતિના અનુઅદ્યઅર્થ આ વૈયાસિકન્યાયમાલા નામનો અર્થ રચ્યો છે, જેનું ભાષાન્તર કરવા અત્ર પ્રયત્ન કયો છે. આ પ્રયત્ન ઇશકૃપાથી સદૃશ થવા આશા છે.

હોવાથી સ્પષ્ટ નહિ એવું જણતું મિલે છે. એ રીતે ત્રણ પાદવડે વાંચવિચાર પૂર્ણ કરીને ચતુર્થ પાદવડે અવ્યક્ત, અજ્ઞા આદિ સંદિગ્ધ પદોનો વિચાર કર્યો છે.

દ્વિતીય અધ્યાયના ચારે પાદોનો અર્થ બતાવે છે.

દ્વિતીય સ્મૃતિતર્કમ્યામવિરોધોઽન્યદુષ્ટતા ભૂતભોક્તૃશ્રુતેર્લિંગશ્રુતેરપ્યવિરુદ્ધતા ॥ ૬ ॥

અર્થ—દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં વેદાન્તવાદ્યોનાં સંમન્વવનો સાંખ્યયોગ કા-
શ્યાદિ સ્મૃતિયોના સાથે તથા સાંખ્યાદિના તંકોની સાથે જે વિરોધ તેનો પરિહાર
કર્યો છે. દ્વિતીય પાદમાં સાંખ્યાદિ મતોના દોષોને પ્રદર્શિત કર્યા છે. તૃતીય પાદના
પૂર્વ ભાગવડે પાંચ મહાભૂતને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિયોના પરસ્પર વિરોધનું વારણ કર્યું
છે તથા ઉત્તર ભાગવડે જીવના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિયોના પરસ્પર વિરોધને
મટાડ્યો છે. ચતુર્થ પાદમાં લિંગ શરીરને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિયોમાં પરસ્પર પ્રતીત
યતા વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે.

તૃતીય અધ્યાયના પ્રત્યેક પાદનો અર્થને કહે છે.

તૃતીયે ચિરતિસ્તત્ત્વમ્પદાર્થપરિશોધનમ્ ગુણોપસંહતિર્જ્ઞાને વહિરંગાદિ સાધનમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં જીવનું પરલોકપ્રતિગમન તથા સાંધી આ-
ગમનસંબંધી વિચાર કરીને વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. દ્વિતીય પાદના પૂર્વ ભાગવડે ત્વ
પદાર્થનું શોધન તથા ઉત્તર ભાગવડે તત્ત્વ પદાર્થનું શોધન કર્યું છે. તૃતીય પાદમાં સગુણ
વિદ્યાઓને વિષે ગુણોપસંહારનું નિરૂપણ તથા નિર્ગુણ જ્ઞાને વિષે ફરીથી ન કહેવાં પડેનો
ઉપસંહાર કર્યો છે. ચતુર્થ પાદમાં નિર્ગુણ જ્ઞાનજાનનાં બહિરંગ સાધન જે આશ્રમ તથા
યજ્ઞાદિ તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા અંતરંગ સાધન જે રામદમનિદિધ્યાસનઆદિ તેમનું
પણ નિરૂપણ કર્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયના પ્રત્યેક પાદનો અર્થને બતાવે છે.

ચતુર્થે જીવતો મુક્તિરુક્લાન્તેર્ગતિરુત્તરા બ્રહ્મપ્રાપ્તિરહ્યલોકાંચિતિ પાદાર્થસંગ્રહઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—ચતુર્થ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના પુનઃ
પુનઃ આવર્તનવડે નિર્ગુણ જ્ઞાનેનાં સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી અપવા ઉપાસનાવડે સગુણ જ્ઞાનેનાં
સાક્ષાત્કારકર્યા અનંતર ઉત્તર કાંશે પાપપુણ્યના સંપર્કરહિત જે જીવ-મુક્તિ સિદ્ધિ અધિકારીને
પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કથન કર્યું છે. દ્વિતીય પાદમાં મરણાભિમુખ યથેલાં પુરુષનો આ શ-
રીરમાંથી નિકળવાનો પ્રકાર વર્ણવેલો છે. તૃતીય પાદમાં સગુણ જ્ઞાનેનાં વેદા જે ઉત્તર ભાગે

ગતિ કરે છે તે માર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે, તથા ચતુર્થ પાઠના પૂર્વ ભાગવડે નિર્ણય બહાને આદેશકાર કરનારને પ્રાપ્ત પતી વિદેહમુક્તિ વર્ણવેલી છે, તથા ઉત્તર ભાગવડે સચુણ બહાને પ્રલક્ષ કરનારની બહાવેકમાં પતી સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું છે. એ પ્રમાણે ચારે પાઠના અર્થનો સંગ્રહ કર્યો છે.

આ પ્રકારે સાત્ર અધ્યાય તથા પાઠના અર્થ બલે હો, એથી શું ફલ છે? આવી શંકાનું ઉત્તર.

ઝહિત્વા સંગતીસ્તિસ્તથાડવાન્તરસંગતિમ્
ઝહેદાક્ષેપદ્ધાન્તપ્રત્યુદાહરણાદિકામ્ ॥ ૧ ॥

સાત્રસંગતિ અધ્યાયસંગતિ તથા પાઠસંગતિની યોજના કયા પછી આક્ષેપસંગતિ દ્વિતીયસંગતિ, પ્રત્યુદાહરણસંગતિ, પ્રાસંગિકસંગતિ આદિ સંગતિઓની પણ બુદ્ધિવડે સ્પષ્ટ કરી લેવી.

(અપૂર્ણ)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ વ્યાધિવિચાર ॥

॥ શ્રીસદ્ગુરુસ્તવનમ્ ॥

શિષ્યદેવં દેવદેવં વેદદેવં તથૈવ ચ ।

સર્ગસ્થિતેપ્રણાશાનાં કર્તારં શ્રીગુરં ભજે ॥૧॥

મૌલિભૂતં બ્રહ્મવિદામોશાનં ચ મહાત્મનામ્ ।

કલ્પવૃક્ષં ચ ભક્તનાં ગુરુસંહં પ્રણતોઽસ્મ્યહમ્ ॥૨॥

વિપયઃ કાતિગંભીરઃ કૃચાયં સુદ્રવુદ્ધિગઃ ।

સદ્ગુરો મયિ સંપોહિ શક્તિં સુવર્ણનસમામ્ ॥૩॥

અર્થ—ભક્ત, દેવ, તથા વેદના દેવ, જગત્પતી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયના કારણરૂપ શ્રીગુરુનું સ્તવન કરું છું. (૧)

બ્રહ્મવિદપુરુષોના શિશુમણિ, મહાભેર, ભક્તના કલ્પદુમરૂપ શ્રીગુરુસંહને પ્રણામ કરું છું. (૨)

અતિ ગંભીર વિપય કયાં? અને સુદ્રવુદ્ધિવાળો આ અભિમાતી કયાં? મારે હે સદ્ગુરો! જેથી સુવિવેચન થઈ શકે એવી શક્તિ મને આપો (૩)

કોઇ પણ કાર્યસિદ્ધયે તત્કાર્યસાધક વસ્તુની તે કાર્ય સારવામાટે યોગ્યતા અવશ્ય હોવી જોઇએ. ઘટાકાર પરિણામ પામવાની મુત્તિકામાં યોગ્યતા હોય તો જ ઘટોપપન્ન બધું સંભવે. તેમ જ દંધાકાર વિકાર પામવાની યોગ્યતા ક્ષીરમાં હોય તો જ દધિની ઉત્પત્તિ સંભવે. એ યોગ્યતાને સ્વભાવ, શક્તિ, આદિ સંગ્રા આપી શકાય. અને એ જ સ્વભાવને તત્ત્વવિત્ મહાત્માઓ 'માયા' સંગ્રાથી અન્યને ઉપદેશ કરે છે. માયા અનાદિ હોવાથી એ સ્વભાવ અથવા શક્તિ પણ અનાદિ હોવી ઘટે છે. આ સ્થતે એવી શંકા થાય કે માત્ર બાહ્ય સાધનથી વિકૃતિ ઉપપન્ન થઈ શકે. કુલાલાદિ બાહ્ય સાધનની અપેક્ષાથી જ મૃત્તિકા ઘટાકાર પરિણામ પામી કાર્યસિદ્ધિ કરે છે અને ક્ષીરપક્ષમાં પણ ઔષ્ણ્યાદિ બાહ્ય સાધનની અપેક્ષાથી જ મતુષ્યો ક્ષીરના દંધાકાર પરિણામનો ઉપભોગ કરે છે. એ બાહ્ય સાધનના વ્યાપારપૂર્વે મૃત્તિકા તથા ક્ષીરમાં સ્વસ્વવિકૃત્તાકાર પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ અભાવાત્મક હતો અર્થાત્ એ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ હતું નહિ આ શંકા ઉપપન્ન નથી કારણ કે બાહ્ય સાધનના વ્યાપારપૂર્વે ઘટદંધાદિ કાર્યનું અસ્તિત્વ હતું નહિ અર્થાત્ એ સ્વભાવનું કારકત્વાપારથી પ્રાક્ષીની અનસ્તિત્વ હતું, તે અનસ્તિત્વનું કોઇ પણ સાધનવ્યાપારથી અસ્તિત્વ શી રીતે સંભવે ? અર્થાત્ એ વાદ ગ્રહણ કરીએ તો અસત્કાર્યવાદના પાશમાં અવશ્ય આવી પડતું પડે. અસ્તિત્વવર્જિત કોઇપણ વસ્તુને અસ્તિત્વમાં આણવાનો પ્રયત્ન આકાશકનનને અર્થે ભિન્નભિન્ન આયુધો સજ્જ કરવાં અથવા તેા વંધ્યાપુત્રની સંતુટપરે અભીષ્ટ પદાર્થનો સંબંધ કરવો તત્સદૃશ પ્રયત્નની તુલ્ય છે. જેમ કોઇ પણ અભાવાત્મક વસ્તુ કાર્ય સાધી શક્તી નથી તેમ એ સ્વભાવનું કારકત્વાપારથી પ્રાક્ષ અનસ્તિત્વ જે અભાવાત્મક છે તે પણ અસ્તિત્વવિશિષ્ટ કોઈ પણ વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે એ સ્વભાવ અનાદિ કાલથી પ્રવૃત્ત હોવો જોઇએ. આ સ્થતે પણ પુનઃ શંકાનો અવકાશ આ પ્રકારે છે—જે એ સ્વભાવ સિદ્ધ જ હોય છે અર્થાત્ જે મૃત્તિકા તથા ક્ષીરમાં ઘટ તથા દંધાકાર પરિણામની પ્રતીતિ કરાવનાર સ્વભાવ સિદ્ધ જ હોય છે તેા ઘટદંધાકાર વિકૃતિ સ્વતઃ જ અર્થાત્ બાહ્ય કારણની અપેક્ષા વિના જ થવી જોઈએ. માટે કુલાલાદિ બાહ્ય સાધનો મૃત્તિકાપક્ષમાં તથા ઔષ્ણ્યાદિ બાહ્ય સાધનો ક્ષીરપક્ષમાં કેવલ નિરર્થક થઈ પડશે. એ શંકા સમીચીન ભાસતી નથી. કારણ કે પૂર્વકથિત પરિણામને પામવાની શક્તિ ક્ષીર તથા મૃત્તિકામાં અનાદિ કાલથી સામાન્ય રૂપે રહે છે. પણ તે સ્વભાવને ઉર્જુદ્ધ કરી કાર્યની પ્રતીતિ કરાવવામાં ઔષ્ણ્ય તથા કુલાલાદિ અભિવ્યંજક સાધનની અપેક્ષાનો અંગીકાર અવશ્ય કરવો પડે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કાર્યનું શ્રુત અસ્તિત્વ બાહ્ય કારકના વ્યાપારપૂર્વે હોવું જોઈએ. એ કાર્યકારણસંબંધ અન્ય સંબંધનો ઉપલક્ષક છે માટે હવે અન્ય સંબંધવિષે વિમર્શણ કરીએ. એક પુરુષ દ્રશ્ય છે અને એક વસ્તુ અર્થાત્ આહુપટ્ટિવિષય દૃશ્ય પદાર્થ છે. એ દૃશ્ય વસ્તુ અને તદ્ગ્રાહક આંતર શક્તિ અર્થાત્ દ્રશ્યએ ઉભય પદાર્થમાં કોઈ પણ સામાન્ય ધર્મ હોવો જોઈએ, નહિતો એ જે વસ્તુનો સંબંધ વિવિધતથી પણ થઈ શકે નહિ. જે વસ્તુમાં માઈ અસ્તિત્વ નથી તે વસ્તુ હું શી રીતે જાણી શકું ? અર્થાત્ જે વસ્તુસાથે માઈ અભિમાન સુશ્લિષ્ટ રીતે સંબંધ

યથું નથી તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ કે.છ પણ પ્રમાણથી મારાથી સી.રીતે અતુભવાય ? જેમ
ચેતન્યવિશિષ્ટ પદાર્થનો અન્ય અચેતન્યવિશિષ્ટ પદાર્થસાથે કલ્પસહસે પણ સંબંધ
યનો નથી તેમ જ જ્યા તથા તદ્વિભાજ્ય બાજી વા આંતર વસ્તુનો આપણે બેદ સ્વીકારીએ
તો તેમનો આજ્ઞામાહકસંબંધ યુગસહસે પણ સંભવે નહિ. તાત્પર્ય એટલું જ કે દ્રશ્ય
તથા દશ્ય પદાર્થનો સ્વભાવ પરમાર્થતઃ કેવલ અભિન્ન હોવો જોઈએ. આ સ્થલે પૂર્વપક્ષી
એવી શંકા કરી શકે કે એ વાનાં સંભવે નહિ કારણ કે ‘ઘટદ્રઘાઘટાદ્વિભાજ્યઃ’ એ આત્મ
વચનના અર્થમાં બાધ આવે. દ્રશ્ય તથા દશ્યનો બેદ હોવો જ જોઈએ. આ શંકાનો પણ
પરિહાર આ પ્રકારે થઈ શકે કે દ્રશ્ય તથા દશ્ય વસ્તુના બેદની પ્રતીતિ કાવનાર તર્જીત
સ્વભાવના અંશની વિલક્ષણતા જ છે તેથી એક જ વસ્તુ અમુક અંશમાં દ્રશ્યસ્વરૂપે
ઉપલબ્ધ થાય છે અને તે જ વસ્તુ અમુક અંશના થોડે દશ્ય વસ્તુરૂપે રહે છે. એ જ
ન્યાયે જડ તથા ચેતન વસ્તુનું સામાનાધિકરણ સંભવે નહિ. કારણ કે જડત્વ ચેતન વ-
સ્તુમાંથી વ્યવહાર છે અને ચેતનત્વ જડવસ્તુમાં અસ્તિત્વરહિત છે. આ જ સમ્બલ સિંગથી
શંકરે જગદ્ગુણ પણ સાંખ્યવાદનું નિરાકરણ કરે છે. કારણ કે જો પ્રધાનને સ્વતંત્ર ત્રિ-
ગુણમય દ્રવ્ય સ્વીકારીએ અને તેની સાથે પુરુષનું અસ્તિત્વ પણ અંગીકૃત કરીએ તો
આ જગદ્ગુણ કર્ણની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે નહિ કારણ કે જડવસ્તુ પ્રધાનનો તથા ચેતન
વસ્તુ પુરુષનો મિથોવાસ જ પ્રથમ અનુપપન્ન છે. પુરુષ અસંગ તથા ઉદાસીન છે તેને
પ્રધાનસાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ કલ્પવો એ શબ્દઆધાત જ છે. કાર્યકારણના અ-
ભેદરૂપ આધારઉપર સમગ્ર વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો આશ્રય રહેલો છે. નૈયાયિક સિદ્ધાન્ત એવો
છે કે પૃથ્વીમાં માત્ર ગંધ, જલમાં માત્ર રસ, તેજસમાં માત્ર રૂપ, વાયુમાં માત્ર સ્પર્શ,
અને આકાશમાં માત્ર શબ્દ રહેલાં છે. પણ વેદાન્તવાદ ન્યાયવાદથી કેવલ ભિન્ન છે. આ-
કાશમાં પ્રધાનપણે શબ્દ તથા ગોણુપણે અન્ય ગુણુગુણુત્વ, તેમ જ વાયુમાં પ્રધાનપણે
સ્પર્શ તથા ગોણુપણે અવશિષ્ટ ગુણુગુણુત્વ રહેલાં છે, તેથી પૃથ્વીમાં પ્રધાનપણે ગંધ
તથા ગોણુપણે અન્ય ગુણોનું ગણુ અસ્તિત્વ પ્રવચ્છ છે, એવો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે, અને
એ જ સિદ્ધાન્ત ઉપપન્ન બાકે છે. કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન અંશ તથા કલાથી જ એક જ
વસ્તુ વિવિધ વસ્તુરૂપે પ્રતીત થાય છે. અને વિકારમાં પ્રકૃતિના ગુણુ હોવા બેદએ કારણ કે
“વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેન સત્યમ્” એ શ્રુતિચોદિત વાક્યથી વિ-
કાર કેવલ નામધેયરૂપે જ અસ્તિત્વ ભોગવે છે અર્થાત્ પરમાર્થતઃ તો વિકાર અસલ
છે અને સલ વસ્તુ તો તે વિકારની પ્રકૃતિ જ છે.

એ આજ્ઞામાહકસંબંધને છોડીને અન્ય સંબંધવિષે વિચાર કરીએ. ઘટ અને પટ એ ઉભ-
યેવચ્ચે કયો સંબંધ છે ? ઘટનો દ્રશ્ય એક પુરુષ હોઈ શકે તથા પટનો ઉપલબ્ધિ પછું તે જ પુ-
રુષ હોઈ શકે માટે એ બેવચ્ચે સામાન્ય દ્રષ્ટૃત્વનો સંબંધ થયો. એ સંબંધરૂપ સિંગથી
ઘટ તથા પટને અભેદ સિદ્ધ થાય છે. માત્ર સામાન્ય આહકસંબંધથી જ એ બેનો અભેદ નિ-
યિત થયો નથી. અન્ય પ્રમાણોની પણ અપેક્ષા છે. કોઈ પુરુષ એ પ્રકારની શંકા કરી શકે કે
મઝાંતર્ગત અમુક વસ્તુનો આહકસાથે સંબંધ થયો અને પટાંતર્ગત અમુક વસ્તુનો તે જ આહક-

સાથે સંબંધ થયો. માટે જો અભેદ હોઈ શકે તો ઉભય પદાર્થગત વસ્તુદ્વય જે સામાન્યગ્રાહક. આજ છે તે વસ્તુદ્વયવચ્ચે માત્ર હોઈ શકે. આથી નિખિલ ઘટ પદાર્થ નિખિલ પટ પદાર્થથી અં. બિન્ન છે એમ કહેવું કેવલ અસભ્ય છે. આ શંકાના પરિહારાર્થે સર્વ પદાર્થમાં એક જ અભિમાની હોય છે એ સિદ્ધ કરવું અવશ્ય છે. અર્થાત્ ઘટ તથા પટની પ્રતીતિસમયે ગ્રાહકપદાર્થ (વૃત્તિ) તો આજ વસ્તુના એક સિદ્ધ પદાર્થસાથે જ સંબંધ થાય છે એ સિદ્ધ કરવું અવશ્ય છે. પ્રથમ તો “અભિમાની” એ વસ્તુ સભ્ય છે અને કેવલ કપોલકલ્પિત નથી એ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. શુકિત નીચે પ્રમાણે છે. કેવલ જડ વસ્તુ કોઈ પણ ક્રિયા કરવાને સમર્થ નથી. અર્થાત્ કોઈ પણ શક્તિવિશિષ્ટ પદાર્થને જડસંગ્રા આપી શકાય નહિ. આ રીતે રુમરત વિશ્વમાં કોઈ પણ પદાર્થ કેવલ જડ છે એમ કહેવું કેવલ અપુક્ત છે કારણ કે જડ પદાર્થના ઉદાહરણ તરીકે પૂર્વપક્ષરવીકૃત ઘટમાં પદાર્થને રાખવાની તેમ જ પટમાં વસ્ત્રરૂપે પુરુષનો ઉપકાર કરવાની શક્તિ વિદ્યમાન હોય છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં એક પણ પ્રકારની શક્તિ હોય છે એ તો પ્રથમ સિદ્ધ થયું. એ શક્તિનો આશ્રય એક જ છે કે અનેક છે એટલો અંશ હવે સાધ્ય છે. એ શક્તિનો આશ્રય તો એક જ હોવો જોઈએ નહિ તો આ જગતમાં કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ. અર્થાત્ અભિમાનીના અનેકત્વનો સ્વીકારથી સૃષ્ટિભંગસંચિત કોષને આવવાનું દ્વાર મળે છે. ઉદાહરણરૂપે પટ. પટાંતર્ગત અથવા પટાધિષ્ઠાતા એક અભિમાનીમાં વસ્ત્રરૂપે પુરુષનો ઉપકાર કરવાની શક્તિ છે અને અન્ય અભિમાનીમાં તે શક્તિ વિદ્યમાન નથી એમ સ્વીકૃત કરીએ તો કોઈ પણ પુરુષ વસ્ત્રધારણ કરી શકે નહિ. કારણ કે વસ્ત્રસાધક પટ વસ્તુમાં અભિમાનિવિશેષથી પટ વસ્તુ કેવલ શૂન્યરૂપે જ છે અર્થાત્ અસરવાત્મક જ છે અને તે અભાવના કાર્યને ધારણ કરવું એ મગનપુષ્પની માલાનું ધારણ કરવું તત્સદૃશ છે. આથી જડ વસ્તુનું લક્ષણ આ પ્રકારે બાંધી શકાય:— જે પદાર્થોત્તર્ગત અભિમાની પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોય છે તે વસ્તુ જડ કહેવાય અર્થાત્ શૂન્યાત્મક વા અભાવાત્મક વસ્તુ કેવલ જડ છે અર્થાત્ આ ચિત્-અમય બ્રહ્મશૂનિમાં કેવલ જડ પદાર્થની ઉપસંધિ અસંભવાત્મક છે.

આ સ્થલે કોઈ એવી શંકા કરે કે એક વસ્તુમાં એક જ અભિમાની હોય છે એ સંભવે નહિ. કારણ કે ઘટના બે, ચાર, પાંચ એ રીતે વિભાગ કરીએ તો પ્રત્યેક વિભાગે અભિમાની નવીન જ પ્રતીત થાય છે, માટે ઘટમાં અનેક અભિમાનીની કલ્પનાનો અવકાશ છે, જે અનેક અભિમાનીઓ સ્વાધિષ્ઠિત પદાર્થના વિભાગે અન્યોન્યથી વિભક્ત થઈ જાય છે. આ શંકા પણ સમીચીન નથી, કારણ કે પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રત્યેક અણુએ અભિમાની હોય છે એ વેદાંતસિદ્ધાંતશિરામણિ છે, પણ જ્યાં પર્યંત તે અણુઓ મિથોવાસ કરીને એક જ વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવે છે ત્યાં પર્યંત તે પ્રત્યેક અભિમાનીનો એક અભિમાનીના અસ્તિત્વમાં લય થઈ જાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક એકવાવચ્છિત પદાર્થમાં એક જ અભિમાની જાગ્રત રહી વ્યવહાર સાધે છે અને અન્ય અભિમાની તો સુપ્ત રહે છે. જેમ પ્રત્યેક કુર્કુષમાં તે કુર્કુઆધિષ્ઠાતા પુરુષ સ્વેચ્છાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે કુર્કુઅસ્થિત અન્ય પુરુષોનું સ્વસત્તાથી પાલન કરે છે, તેમ પ્રત્યેક પરમાણુગત અભિમાની પણ એક જ અ.

બિભાનીને વરા વર્તે છે. વળી જેમ એક જ ગૃહમાં રહેનારો તથા સર્વસંમતિએ વ્યાપાર-
સિદ્ધિ કરનારો આત્મવર્ગ એકાસ્તિતાવચ્છિન્ન જ કહી શકાય પણ પરસ્પર વિરોધાદિ કુદું-
બકલકવચાત્ તે આત્મવર્ગ વિરીછું યદ્યં જાય છે અને વિભાગસંખ્યાનુસાર ગૃહસંખ્યા પણ ન-
વીન થાય છે તેમ જ સ્વાધિક્ષિતપદાર્થવિભાગાનુસારે સુખ અભિમાની ઉદ્બુદ્ધ યદ્યં
સ્વસ્વવિભાગના અધિષ્ઠાતા યદ્યં સ્વાધિક્ષિત પદાર્થપાસે વિવિધ પણ સદશ કાર્ય સધાવે છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે એકતાવચ્છિન્ન પદાર્થમાં અભિમાની પણ એક જ હોય
છે. એ અભિમાની અમુકશક્તિવિશિષ્ટ અને ચૈતન્યની અમુકકલાવિશિષ્ટ હોય છે. તે
અભિમાની પણ અસ્મદ્વારવત્ કાર્ય સાધવામાં સમર્થ હોય છે. તેઓને પણ જ્ઞાનજનક
ઇદ્રિય હોય છે, તથા કર્મસાધક કરણ પણ હોય છે. બાવણાદિ ક્રિયામાં તેઓ સમર્થ હોય
છે. 'મૃદઘ્નવીત્' 'આપોઽમુવન્' 'તત્તેજ એસત્' 'તાઆપા એસન્ત' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-
ચત્તથી અભિમાનીનો ચેતનવ્યાપાર સિદ્ધ યદ્યં શકે છે.

સાધ્ય વૈરુત્તે પ્રથમાર્દ્ધે તો સિદ્ધ યથો. હવે પ્રત્યેક પદાર્થના અભિમાનીનો અભેદ
સિદ્ધ કરવો એ અવશિષ્ટ રહેલું છે. એ સિદ્ધાંતનો તો પૂર્વોક્ત ન્યાયમાં સમાવેશ યદ્યં જ
મળે છે, કારણ કે જે અભિમાનીમાં ભેદ સ્વીકાર કરીએ તો અભિમાનીદ્વયવચ્ચે કાઈ પણ
પ્રકારનો સંબંધ થાય એ અસંભવ છે અર્થાત્ આદ્ય અભિમાની અન્ય અભિમાનીનું મ-
હણ કરી શકે નહિ. ઉદાહરણરૂપે દેહોપાધિક અભિમાની ઘટાવચ્છિન્ન અભિમાનીના અ-
સ્તિત્વનું મહણ કરી શકે નહિ. આ ન્યાયે આદ્યઆદ્ય અભિમાનીનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે
અર્થાત્ અખિન્ન વિશ્વમાં માત્ર એક જ અભિમાની સ્વસત્તાત્મકથી વિવિધરૂપે 'ભાસે' છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. સારે "હું ઘટ જોઉં છું" એ વાક્યનો અર્થ શું ? અર્થ માત્ર એ જ
કે આ શરીરોપાધિક અભિમાની જેને 'અહં' સંજ્ઞા અપાય છે તે મુક્તિકારક વિશેષ-
વિશિષ્ટ અભિમાનીસાથે આહુત્ય વૃત્તિદ્વારા સંબંધ થાય છે. પણ પરમાર્થતઃ તો એ એ
અભિમાનીઓ એક જ છે તો પૂર્વોક્ત વાક્યનો સસ સક્ષિપ્ત અર્થ એ થાય કે 'હું મારા
સ્વરૂપને ઘટમાં જોઉં છું.' આ અર્થનો જે મહાત્માઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે તેઓ 'બ્રહ્મસ્વરૂપ'
આદિ સંજ્ઞાને યોગ્ય છે અન્ય નહિ, કારણ કે

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

સંપ્રસ્યન્નાત્મયાંજી વૈ સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥

[મનુસ્મૃતિ. ૩૨-૨૧]

એ સમાર્ત વચનથી અન્યને સ્વતુલ્ય ગણનાર મહાપુરુષને જ મહાત્મા સંજ્ઞા આપી
શકાય છે.

પણ આ સમગ્ર અસંબંધ પ્રલાપને વ્યાધિસાથે કયો સંબંધ ?

સારે અભિમાનીની એકતાથી એટલું સિદ્ધ થયું કે આ નાનારૂપે ભાસતું જગત્
પરતુતઃ એક સિદ્ધ વસ્તુની વિવિધ રૂપર્તિમય છે. મનુષ્યમાં એ જગતનું મહણ કરવાની દૈવી

શક્તિ છે. અર્થાત્ મનુષ્ય સમગ્ર પ્રપંચનો ચેત્ય સાધનથી માહેક થઈ શકે પણ અહણુ કરવા ઉદ્યુક્ત થતા પૂર્વે તે વંસ્તુ મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારે સ્થિત હોવી જોઈએ, અર્થાત્ મનુષ્યમાં સંપૂર્ણ વિશ્વપ્રપંચનું પ્રતિબિંબ હોવું જોઈએ. સમષ્ટિગત સમગ્ર પદાર્થોની પ્રતિમાં વ્યક્તિમાં હોવી જોઈએ. સમષ્ટિમાં વિપરીત (ફેરફાર) થયાથી વ્યક્તિમાં પણ તદનુસાર ફેરફાર થાય છે. મનુષ્યમાત્ર સ્વશરીરનું સામાન્ય ધરાવી શકે પણ સમષ્ટિગત પદાર્થોના વિકારથી ઉત્પન્ન થતા સ્વશરીરવિકારનું ધરાવવા સામાન્ય જીવને દુર્લભ છે અર્થાત્ પ્રત્યેક શરીર જીવના શરીરમાં વ્યાપિ સ્વાચ્છંદથી વિચરવાનો એ અસંશય છે. તારે એ વ્યાપિનો અભિભવ હાલ પ્રચલિત વ્યાપધોષચારવિના સ્વભાવે પુરુષ શી રીતે કરી શકે તે વિષે અલ્પદ્રવ્ય અવકાશમાં સ્વવિચાર દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

મનુષ્યદેહમાં સમગ્ર વિશ્વનો સમાવેશ હોવાથી સમષ્ટિગત પદાર્થની ઉપલબ્ધિ એના શરીરમાં અવસ્થા હોવી જોઈએ. સમષ્ટિનાં મૂલ તત્ત્વો પૃથિવી, જલ, તેજસ, વાયુ અને આકાશ સુપ્રસિદ્ધ છે, તેથી એ પંચતત્ત્વોનો પણ મનુષ્યદેહમાં સદ્ભાવ હોવો જોઈએ. પૃથ્વીદ્રવ્ય સર્વ તત્ત્વોથી સ્વચ્છ છે અને તેથી જલદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે એ શ્રેણિથી આકાશ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મતમ સિદ્ધ થાય છે. સૂક્ષ્મતત્ત્વો સૂક્ષ્મ તત્ત્વોઉપર જ સર્વદા રહે છે એવો સર્વશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત છે, એ નિયમાનુસાર મનુષ્યદેહમાં પણ પૃથિવીતત્ત્વ સર્વથી કનિષ્ઠ ભાગમાં રહેવું જોઈએ. તેના ઉપર જલદ્રવ્યનું સ્થાન હોવું જોઈએ, તેના ઉપર તેજોદ્રવ્યનું, તેના ઉપર વાયુદ્રવ્યનું એ પ્રકારે આકાશદ્રવ્યનું સ્થાન ઉચ્ચતમ હોવું જોઈએ. એ જ વિષયને દર્શાવનાર યાગવલ્ક્ય સંહિતાનાં તત્ત્વગર્ભ સૂત્રરૂપ નીચેનાં વચનો છે:—

પાદાદિજાનુપર્યંતં પૃથ્વીસ્થાનં પ્રકીર્તિતમ્ ।

આજાન્વોઃ પાયુપર્યંતમપાંસ્યાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

આપાયો હૃદયાંતં ચ વહ્નિસ્થાનમદાહતમ્ ।

આહ્નમધ્યાદ્ધ્રુવોર્મધ્યંયાવદ્વાયુસ્થલં સ્મૃતમ્ ॥

આબ્હૂમધ્યાત્તુ મૂર્ધ્નાંતં યાવદાકાશમિષ્યતે ॥

અર્થ:—પાદથી તે જનુસુધી પૃથ્વીદ્રવ્યનો પ્રદેશ છે, જનુથી તે પાયુસુધી જલદ્રવ્યનું રાજ્ય વર્તે છે. પાયુથી તે હૃદયદેશસુધીનો વહ્નિ અધિપતિ છે, હૃદયથી તે બ્રૂમધ્યપર્યંત પાયુદ્રવ્યનું સ્થાન છે અને બ્રૂમધ્યથી તે શીર્ષપર્યંત અર્થાત્ બહારપર્યંત આકાશદ્રવ્ય વ્યાપી રહેલું છે.

એ પાંચ તત્ત્વોમાં સૂક્ષ્મતત્ત્વોની અભિવૃદ્ધિ સાધકોષ્ટ છે કારણ કે તદ્દશાત્ સાધકમાં સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વસ્તુપ્રતિ લક્ષણને અનુસંદિત કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યની અભિવૃદ્ધિથી તે દ્રવ્યાશ્રય સ્થાનની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. આકાશદ્રવ્યની અભિવૃદ્ધિથી શીર્ષ પ્રદેશનો વિસ્તાર થાય છે અને પૃથ્વીદ્રવ્યની અભિવૃદ્ધિથી પાદથી જનુપર્યંત પ્રદેશ વિસ્તૃત થાય છે. પૃથ્વીદ્રવ્ય સૂક્ષ્મતમ હોવાથી તેનું આધિક્ય સાધકને પ્રચ્યુત કરે છે તેથી જે પુરુષદેહમાં પાદથી તે જનુપર્યંત પૃથ્વીદ્રવ્ય પ્રદેશ વિશાલ હોયંતે તે પુ-

રૂપ દુર્ભાગી ગણાય છે. પ્રત્યુત જે પુરુષના તનુમાં મૂર્દપ્રદેશ પૃથક્ હોય છે તે પુરુષના આકાશદ્રવ્યના આધિક્યવશાત્ હૃદયની અધિકતા હોય છે. એ ન્યાયે “ શીર ખડા સો સર્ખી ઝોર પાંઉ બડા સો અર્ખી ” એ સુપ્રસિદ્ધ વચનનો સૂક્ષ્મ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. આથી એમ સમજવું નહિ કે પ્રત્યેક પૃથુસિરોવિશિષ્ટ પુરુષમાં હૃદયનું અધિક હોય છે કારણ કે હૃદયનો પ્રતિબંધ કરનાર અન્ય કારણોનું પણ આકાશદ્રવ્યસાથે સામાના ચિકરણ સંભવે.

વળી પ્રત્યેક શરીરમાં એકાદશ દ્વાર હોય છે (પુરમેકાદશદ્વારમ્ । કઠા ।) તે દ્વારમાંથી મરણસમયે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. નીચે દ્વારમાંથી જે પુરુષના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થાય છે તે પુરુષ અવશ્ય અધોગતિને ભોગવે છે. ઉચ્ચતમ ગતિ બ્રહ્મરંધ્રદ્વારા પુરુષને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

સારે આધિવિગે નીચે પ્રમાણે તર્કને અવકાશ મળે છે. પૂર્વોક્ત પંચભૂતની સામ્યાવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષ થયો એ વ્યાધિનું લક્ષણ છે. પૃથ્વીદ્રવ્યના આધિક્યથી વ્યાધિને હૃદય થાય છે તેમ દ્રવ્યાંતરાધિક્યવશાત્ પણ વ્યાધિ અભિવ્યક્ત થાય છે. કોઈપણ દ્રવ્યની માત્ર અધિકતાથી વ્યાધિ ઉદ્ભૂત થતો નથી; એમ હોય તો સાધકની ઉત્તરોત્તર ગાનાવસ્થામાં આકાશાદિ સૂક્ષ્મતત્ત્વોની અધિકતાથી પણ રોગ સંભવે. અધિકતા વ્યાધિ થવામાં એક હેતુ છે પણ તે દ્રવ્યની અધિકતાનો વિગ્નતીય દ્રવ્યસાથે સંયોગ એ વ્યાધિરૂપ પ્રગ્ની ઉત્પત્તિમાં હેતુવંતર છે. માટે સાધકને વિગ્નતીય દ્રવ્યનો અધિક સંબંધ હોય નથી. ઉદાહરણ રૂપે પૃથ્વી અને જલદ્રવ્યના અમુક સંબંધથી અમુક વ્યાધિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. તેમ જ અગ્નિ તથા વાયુદ્રવ્યનો સાધિક્ય સંયોગ અમુકનામા વ્યાધિનો અભિવ્યંજક હેતુ છે. એ દ્રવ્યની વિપ્રમાવસ્થાની સામ્યાવસ્થા થયાથી વ્યાધિ પુનઃ નષ્ટવત્ થઈ રહે છે. ન્યૂન દ્રવ્યના ન્યૂન અંશમાં સંયોગથી વ્યાધિની પ્રતીતિ પણ ન્યૂન જ થાય છે. એ ચાર દ્રવ્યના સંયોગથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે વ્યાધિના અનેક કારક હોવાથી વ્યાધિ ચિરકાલ રચાયો થાય છે અને જ્યારે તે વ્યાધિઅભિવ્યંજક દ્રવ્યોની સામ્યાવસ્થા થાય છે ત્યારે પુનઃ વ્યાધિનો વિનાશ થાય છે.

પૂર્વોક્ત વિવિધ વિપ્રમાવસ્થાને સામ્યાવસ્થામાં લાવનાર મુખ્ય સોધન ધારણા ગણાય છે. ઉદાહરણરૂપે અગ્નિદ્રવ્યના વાયુદ્રવ્ય સાથે દુષ્ટ સંયોગથી મરતક સહજ દુઃખે છે. આ પક્ષમાં જે અગ્નિદ્રવ્યે સામ્યાવસ્થાપરિરક્ષણુયે હૃદયદેશમાં રહેવું. જોઈએ તે અગ્નિદ્રવ્યનો કેટલોક અંશ પુરુષના અદૃષ્ટ યોગથી ઉચ્ચગતિમાન થઈને વાયુદ્રવ્યસાથે મિશ્ર થયો છે અને તેથી રોગાભિવ્યંજક થયો છે. એનો ઉપાય એ કે વાયુદ્રવ્યસાથે મિશ્રિત અગ્નિદ્રવ્ય નીચે નીચે આવી પોતાના સ્વાભાવિક સ્થાનમાં સંતિથી રિયતિ કરે એવી ધારણા કરવી.

એ નિગમે અન્ય દ્રવ્યની અધિકતા થઈ આમળની અભિવ્યક્તિ થઈ હોય તો તે તે દ્રવ્ય પોતાના નિર્સર્ગનિર્જીવ સ્થાનમાં આવી ઠરે એવી ધારણા કરવી. અતિન્યૂન બલવાળા વ્યાધિને સાધક ધણા કષ્ટ વિના પરા કરી શકે છે. પણ વ્યાધિને શમાવવા પ્રયત્ન કરતા

પહેલાં વ્યાધિનું સ્વરૂપ ચર્ચા કરી શકાય છે તે સારૂં જોઈએ. જે ચાર દ્રવ્યની વિષયતાથી અભિવ્યક્ત યયત્તા વ્યાધિનું સ્વરૂપ કિંચિદ્ હોવાથી સાધકને તે ચર્ચા રીતે સ્પષ્ટ થતું નથી. અને પૂર્વોક્ત ધારણાની શક્તિ પણ શ્રીસદ્ગુરુના અનુમોદનના કલ્પકોટિશતે પણ ફલીભૂત થતી નથી. માટે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનશ્રેણીએ આરોહન કરનાર સાધકને અધોર્ગતિએ લાવનાર અદ્વૈત યોગજન્ય વ્યાધિના ચર્ચા જ્ઞાનાર્થે તથા તેને યાજવાના અગદાર્ય શ્રીસદ્ગુરુના આશ્રય અવરૂપ સેવ્ય છે કારણ કે

“અજ્ઞાની જે, આસક્ત થઈ ડગ મરે, દુઃખી થઈ મરે, તાપ અતિ તાપી.”

જે શ્રુતિપ્રાપ્ત આત્મ વચનથી સદ્ગુરુશ્રીના આશ્રયરહિત મોહમગ્ન જીવને એવું માઠું પરિણામ અનુભવવાં પડે છે.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

॥ સર્વધર્મસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા ગુણદોષવિચાર ॥

॥ ઉપોદઘાત ॥

આ વિષય સામાન્ય રીતે સહેલે સમજવાયોગ્ય છે તેથી એમાં ધણી કઠિન ભાષા આલતાસુધી ન વાપરવા ધાર્યું છે.

આ સમયમાં સ્થલે સ્થલે ધર્મસંબંધી વિચાર ચર્ચાતા હોય એમ, કેટલાંક કારણોથી ભાસે છે. પૂર્વ કાલે આ પ્રકારે સ્થલે સ્થલે ધર્મચર્ચા થતી હતી અથવા થતી ન હતી એ બેમાંથી એક પણ નિશ્ચય નિઃશંકપણે પ્રકટ કરી શકાતો નથી, તેપણુ કેટલાંક કારણોથી અનુમાન કરવાને અવકાશ મળે છે અને તે આધારથી એમ કહી શકાય છે કે ન્યૂનાધિક અંશે સર્વ સમયમાં ધર્મસંબંધી ચર્ચા સ્થલે સ્થલે ચાલતી હોવી સંભવે છે. ભૂતભવિષ્યરૂપ બોદ્યપ્રતિ અલક્ષ કરતાં કાલ અને ધર્મ તો જ્યારે સારે વિધમાન જ હોય છે એમ પ્રતીત થાય છે.

કોઈ કોઈ મનુષ્ય તો અનેક કારણોના સંબંધમાં પોતાના મનમાં વિચાર કરીને એમ કહે છે કે પૂર્વ કાલ સારો હતો અને પૂર્વ ધર્મની વ્યવસ્થા પણ આ કાલ કરતાં સારી હતી. અને કોઈ કોઈ મનુષ્ય તો પોતાની મતિઅનુસાર આસપાસનાં કારણોસર વિચાર કરીને એમ કહે છે કે આ સમય સારો છે અને આ કાલે પૂર્વ કરતાં ધર્મનું સ્વરૂપ લોકો વધારે સારી રીતે સમજે છે તેથી ધર્મસંબંધી વ્યવસ્થા પણ પૂર્વ કરતાં આ કાલે ઠીક છે.

ધણું મનુષ્યનું વળી એમ પણ માનવું છે કે જે કાલમાં વધારે સુધારો થતો હોય તે કાલમાં દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા સારી જ હોય; અને જે કાલમાં સુધારાનું બલ નથી હોતું તે કાલમાં સમજા પ્રકારની વ્યવસ્થા નબળી જ હોય છે. આ ન્યાયથી એવાં ધણાં મનુષ્યોનું એમ માનવું છે કે પૂર્વના કાલની સાથે સમજા પ્રકારથી સરખાવતાં આજનો

કાલ અધિક સુધારાપર જણાય છે તેથી ધર્મની વ્યવસ્થા પણ આજે જોયા પ્રકારની જ હોવી જોઈએ. અને આ પ્રકારના વિચારવાળા ઘણા મનુષ્યોશિવાયના અન્ય અનેક મનુષ્યોનું એમ માનવું છે કે સધળા પ્રકારથી વિચાર કરતાં ઉપરોક્ત કાલમાં અધિક બિગાડ થતો જાય છે, અને તેથી આ ધર્મસંબંધમાં પણ પૂર્વકાલકરતાં આજે વ્યવસ્થા બગડેલી છે.

વળી કેટલાંક કાલધર્માદિના સંબંધમાં વિચાર કરનાર મનુષ્યોનું તો એમ માનવું તથા કહેવું થાય છે કે પૂર્વકાલ સધળા પ્રકારે સારો ન હતો, તેમ આ કાલ સધળા પ્રકારથી જોતાં નહારે નથી. કેટલાક અંશમાં પૂર્વકાલ સારો હતો અને કોઈ કોઈ અંશમાં આ કાલ સારો છે. જેથી ધર્મસંબંધમાં પણ કેટલાક પક્ષથી પૂર્વકાલ સારો અને કેટલાંક પક્ષથી આ કાલ સારો છે.

કોઈ કહે છે કે પૂર્વે ધર્મમાં શ્રદ્ધા વધારે હતી અને વિચાર ઓછો હતો અને આજે શ્રદ્ધા ઓછી છે અને વિચાર વધારે છે. કોઈ કહે છે કે પૂર્વે તો શ્રદ્ધા અને વિચાર બંને ઘણાં સારાં હતાં અને આજે તો શ્રદ્ધાને બદલે કુટિલપણું વધ્યું છે, અને વિચારને બદલે બપર્ષ તર્ક વધ્યો છે. સાચી શ્રદ્ધા અને સાચા વિચારનો લેશ પણ નથી.

કોઈ કહે છે કે પૂર્વે ભોળા લોકો હતા. તેમની બુદ્ધિ પણ જડી હતી. તેમની શ્રદ્ધા ભોળા અને વિચાર ખાયા વિનાના અર્થાત્ અકારણજેવા હતા. તેઓ ગાડરીયાપ્રવાહની જેઠે એક બીજાના આધારે નિશ્ચયો કરી વહેતા હતા.

કોઈ કહે છે કે પૂર્વે વિદ્યાવૃદ્ધિ ન હતી તેથી તે કાલના લોકોને સકારણ તર્ક કરવાને કે સાધારણ વિચાર કરવાને સામર્થ્ય ન હતું; અને આજે વિદ્યાવૃદ્ધિ થવાથી પદાર્થ તથા તત્ત્વસંબંધી જ્ઞાન વધ્યું છે, અને તેથી સકારણ તર્ક તેમ જ સાધારણ વિચારવડે યોગ્ય નિશ્ચયોપર આવી શકાય છે. જેથી પૂર્વથી આવતા આવેલા ઘણા ભ્રમ આજે છૂટી ગયા છે.

કોઈ કહે છે કે પૂર્વે કાલમાં તો વિદ્યાવૃદ્ધિ હોવાથી, વિદ્યાનું સ્વરૂપ અને અવિદ્યાનું સ્વરૂપ સહ વિદ્વાનને સ્પષ્ટ હતું અને આજે તો અવિદ્યાની વૃદ્ધિ થવાથી સર્વને અવિદ્યા જન્ય ભ્રમ થયો છે, અને સર્વ પ્રકારના નિશ્ચયમાં સંદેહે વ્યાપ્ત પણ અધિક થાય છે. કારણ કે સર્વ પ્રકારનું અપૂર્ણ જ્ઞાન આ કાલે મનુષ્યો પેળે પેળે છે અને પોતાને પૂર્ણ જ્ઞાની માની જોડે છે. આપ્રમાણે આ કાલે મિથ્યાભિમાન અને મિથ્યાજ્ઞાન પ્રકટયું જણાય છે તેથી ધર્મના યોગ્ય તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન વિરલ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને અધર્મરૂપે ધર્મનું જ્ઞાન ઘણાને થાય છે. જેથી ધર્મવિગેરે સધળા પ્રકારથી આ કાલ સુધર્યો હોય એમ જાણવું નથી.

કોઈ કહે છે કે પૂર્વે વિદ્યાવૃદ્ધિ હશે તો પણ આ કાલસાથે સરખાવીને તે કાલને શ્રેષ્ઠ કહેવા જેવાં આપણી પાસે સાધનો નથી. તેથી આપણાથી પૂર્વ કાલ અને આ કાલની સર્વ પ્રકારથી તુલના કરી ન્યાય અપાય એમ નથી.

કોઈ કહે છે કે આ સંસાર હજી ચક્રાંતીના ક્રમોપર ચાલે છે તેથી આગળઉપર હજી વધારે ચક્રાંતી કલા સર્વ પ્રકારથી થશે અને કોઈ કહે છે કે સંસાર પડતીના ક્રમોપર ચાલે છે તેથી પૂર્વકરતાં હાલ સર્વ પ્રકારે પડતી છે અને આગળઉપર પણ સર્વપ્રકારે

પડતી દશા જ આવનાર છે.

કોઈ કહે છે કે સંસાર કાંઈ એક પદાર્થ નથી કે તેની એક સરખી ચડતી કે ઘટતી કહેવાય. સંસાર તો અનેક દૃશ્ય પદાર્થના સમુદાયની સંગ્રહ છે. આ સંસારમાંહેલા સર્વ પદાર્થો આવવાજવાના સ્વભાવવાળા અર્થાત્ ઉત્પત્તિ એટલે પ્રતીતિ, સ્થિતિ અને ક્ષયવાના સ્વભાવવાળા છે. તેથી એ અસંખ્ય પદાર્થમાંના સર્વ ચડતી કે પડતીના ક્રમમાં એ એમ કહેવાય નહિ. કારણ પદાર્થભાવનો એક દાણાવમિષ્ઠ અવિર્ભાવ નથી, અર્થપ્રતીતિનો એક જ કાલ નથી. અને તેમની સર્વની સદા એકસરખી ગતિ કે એક જ કાલે તેમની પ્રતીતિનો અભાવ નથી. તેથી આ સંસારમાંહેલા અસંખ્ય પદાર્થોમાંથી કોઈ સમયે કોઈની ચડતી હોય છે અને તે જ સમયે કોઈની પડતી પણ હોય છે.

આ વિગરે અનેક પ્રકારના વિચારો વિવિધ મનુષ્યો કરે છે. તેમના પરસ્પરના સિરંતર વિવાદ ચાલે છે. ઝોઘી મતિવાળા ધણા મનુષ્યો એવા વિવાદવડે વધુ ક્ષેત્ર કબજા કરી શકે છે. પરસ્પરમાં એવા વાદની વૃદ્ધિ થવાથી પ્રસંગે રોદ છુટી જાય છે. એકબીજાને દ્વેષ થાય છે. પરસ્પરમાં આમદ વધવાથી જળની સ્પૃહા તથા પરાજયનું ભય અત્યંત ઉપજી આવે છે અને તેથી અંતમાં અનેકને અગણિત હાનિના પ્રસંગ આવી શકે છે.

આ પ્રકારે ભૂતકાલ તથા વર્તમાનકાલના સંબંધમાં વિવાદ ચાલે છે, અને તે જ પ્રકારે ધણા મનુષ્યોમાં ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનકાલસંબંધો પણ વિવાદ ચાલે છે. કોઈ કહે છે કે પૂર્વે આમ હતું, હાલ આમ છે અને આગળ આમ થશે. કોઈ કહે છે કે પૂર્વે આમ ન હતું, આજે આમ નથી અને આગળ એમ થનાર નથી વિગરે વિગરે.

આ પ્રકારે અતીતાદિ કાલના સંબંધથી અનેક વ્યવહારવિષે લોકો ચર્ચા કરે છે, જે તેમાં જાગ્યે જ કોઈ એકબીજા સાથે મળી જઈ વાદને નિર્મૂલ કરે છે. કેવલ પૂર્વોક્ત કાલ તથા ધર્મસંબંધમાં જ એવા વિવાદ ચાલે છે એમ નથી પણ રાજ્યવ્યવહાર તેમ જ વિદ્યાકલાઆદિ અનેક વિષયોપર વિવાદ ચાલે છે.

(આ ઉપોદ્ધાત અનેક ધર્મના સિદ્ધાન્તનાં સ્વરૂપના સંગ્રહસાથે તેના શુભલેખ વિચારનિમિત્ત લખાય છે તેથી ઉપરના વિવાદનું નિરાકરણ કરવા નેટલો અત્યંત અગત્ય નથી. ધૃષ્ટિરેખા તો અંતમાં ગ્રંથના પ્રતિપાલ વિષયના સંબંધમાં સ્વભાવથી આવેલ થવાના સંભવે એ સંબંધમાં ઘટિત સ્પષ્ટીકરણ કરવા કારણ છે.)

ઉપર લખ્યાપ્રમાણે જેમ કાલવ્યવહારસંબંધમાં ચર્ચા ચાલે છે અને વિવાદ ક્ષેત્ર થાય છે તેમ આ કાલે સ્થલે સ્થલે જોતાં વિવિધ ધર્મ માનનાર મનુષ્યોને જોઈ ઉત્કૃષ્ટતાનિકૃષ્ટતાવિષે પણ ભારે ચર્ચા ચાલે છે તથા તે ચર્ચામાંથી ઘણીવાર અજાણ ક્ષેત્રનાં અનેક કારણ ઉપજી આવે છે.

કોઈ પણ ધર્મના ખરા સ્વરૂપપ્રતિ પદાર્થ લક્ષ્ય નેમનો મૂલ્યો નથી હોતો એવું કહેવાય પણ એક ધર્મના મિથ્યાભિમાનથી અન્ય ધર્મની નિકૃષ્ટતા જણાવીને તે ધર્મને ઉચ્ચરૂને ક્ષેત્ર યાજ એવે પ્રકારે તેને નિરે છે. જેને કોઈ દિગ્દુષ્ટ કહે છે.

આર્થધર્મ કહે છે તેમાં પણ અનેક ધર્મની સાખાઓ યથેલી છે અને વિશેષ કરીને તે દરેક સાખાના અનુયાયીઓને પરસ્પર વિરોધ હોય છે.

ખડૂં જોતાં ધર્મશબ્દથી ઝોળાખાતો નિર્દોષ પદાર્થ સમજે એક સરખી રીતે પ્રવર્તવો જોઈએ, છતાં સર્વજ્ઞ તેમ પ્રતીત થતું નથી. ધર્માભિમુખ અંતઃકરણવાળાં અસંખ્ય મનુષ્યો કલ્યાણમાટે ધર્માચરણ કરે છે તથા ધર્મના સિદ્ધાન્તોને હૃદયમાં ધારણ કરી તેમ વર્તવા આમિદથી યત્નમાં જોડાય છે, છતાં તે ધર્મપ્રતિ વળેલાં મનુષ્યોના સમૂહમાં અસંખ્ય ભેદ સમજભેદથી પડેલા જણાય છે. અને તે સર્વને પરસ્પરના ધર્મસિદ્ધાન્ત કદાચિત્ એક હોય છે તોપણ પ્રતિકૂલયણે સમજ લીધેલા હોવાથી ભારે વિરોધ બધાઈ ગયા હોય છે.

ધર્મનું પાલન કરવામાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યો ધણું કરીને એમ તો સમજે છે કે પરમેશ્વર એક છે. સંસારમાં રહેલા સર્વ જીવને કર્મભાવનાં ફલ આપનાર ઈશ્વર તે એક જ છે. પાપપુણ્યકર્મનાં સુખદુઃખરૂપ ફલ મળે છે. તેથી જાપને પાપરૂપે અને પુણ્યને પુણ્યરૂપે નિશ્ચય કરનાર મણુ તે ફલપ્રદાતા ઈશ્વર જ છે. આરે એક જ ઈશ્વર છે અને શુભાશુભ કર્મની તથા ફલની વ્યવસ્થા કરનાર પણ તે જ છે તો પછી જૂઠા જૂઠા પ્રકારથી નિશ્ચયો બાંધીને વિરોધથી વર્તનાર સર્વ મનુષ્યો પોતાને પોતાના માનેલા ધર્મનું અનુકૂલ ફલ મળશે અને બીજાને તે બીજાએ માનેલા ધર્મનું પ્રતિકૂલ ફલ મળશે એવો દૃઢ નિશ્ચય કયા પ્રબલ હેતુવડે અને કેવા પ્રકારના સમજ ધોરણવડે બાંધે છે એ ઉદાસીન પુરુષોએ જાણવું ધણું કઠિન થઇ પડે એમ છે. ખરી રીતે જોનારને તો ધર્મના નિયમ અને તે નિયમનાં યોગ્ય કારણ જાણવામાં આવતાં જ તે નિયમોનું પૂર્ણપણું કે અપૂર્ણપણું સમજાય એમ છે. છતાં તેવા પુરુષોની સર્વજ્ઞ સત્તા હોતી નથી તેથી તે અપૂર્ણ નિયમવાળા માર્ગનો કે પ્રવર્તકનો ઉચ્છેદ કરી શકતા નથી, તેમ જ યોગ્યને સર્વજ્ઞ સ્થાપી શકતા નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ પણ બેદવાળા હોવાથી તે સર્વ મનુષ્યો પોતાની મેળે જ યોગ્યા, યોગ્ય જાણીને યોગ્યનું ગ્રહણ અને અયોગ્યનો ત્યાગ કરી શકતા નથી.

પૂર્વકાલથી મતભેદ હોવાનું અનુમાન પૂર્વ અધોના અવલોકનથી કોઇ કોઇ વિદ્વાનો બાંધે છે. અને કોઈ કોઈ વિદ્વાનો તો મૂલધર્મના સિદ્ધાન્તોને સરલ કરવા પ્રવર્તેલા મધ્ય કાલવર્તી પુરુષોએ મતભેદને મિથ્યા સ્પષ્ટ કરી સ્થાપ્યો છે એમ સ્વીકારે છે. અને આ સમયમાં જોતાં તો ધણું કરીને સર્વ સ્પષ્ટવક્તા વિદ્વાનો કહે છે કે ઉદર ભરવાની આશાથી તથા રાગદ્વેષથી ઉત્તર ઉત્તર કાલમાં અનેક પ્રકારનાં પાખંડ મત આજપર્યંતમાં સ્થાપાયાં છે અને હજી સ્થપાતાં જાય છે. ઘણા વિવેચી પુરુષોનું એમ પણ માનવું છે, કે ધર્મપ્રવર્તક ગણાયલા ઘણા મુખ્ય પુરુષોનો મતભેદથી ધર્મ સ્થાપવાનો કે પોતાની કૃતિઓ લોકને અનર્થ પ્રાપ્ત કરવાને આશય ન હતો. પણ તે તે મૂલ પુરુષોના અનુયાયીઓમાંથી મુખ્ય મુખ્ય અનુયાયીએ આગળ પડીને પોતાના હિતમાટે હેતુપૂર્વક નહિ તોપણ અસાવધાનતાથી તે મૂલ પુરુષોની કૃતિરીતિને એવા બાવમાં સ્પષ્ટ કરી પ્રકટાવતા ગયા કે તેવડે તેમની પરંપરામાં મોટો અનર્થ અને મતભેદ પ્રાપ્ત થાય. આ વિગેરે કારણોથી પણ ધર્મમાં

વિવિધ દેશોમાં વિવિધ કાલે વિવિધ પ્રવર્તક પુરુષોદ્વારા વિવિધ પ્રકારના નિયમાદિના બંધારણથી નાના પ્રકારના નિશ્ચયમાં બંધાયેલા અનેક મનુષ્યોના અનેક સંપ્રદાય આદ્યા છે અને ચાલે છે. એ અનેક સંપ્રદાયમાં ગમે તેવા અનુકૂલપ્રતિકૂલ નિયમો હશે તો પણ તે સર્વ સંપ્રદાયવાળા પોતાને જ સહી ઝેળ માને છે અને અન્યને પોતાથી નીચ ગતિના સમજે છે. સર્વનો આવો નિશ્ચય હોવાથી એક પક્ષથી સર્વ ઝેળ કરે છે અને અન્ય પક્ષથી સર્વ નેષ્ટ કરે છે.

અનેક પ્રકારના મતભેદથી, પરસ્પર વિરોધી નિયમોથી અને નિશ્ચયના સ્વરૂપભેદથી જોતાં સર્વને ઝેળ અથવા સર્વને નેષ્ટ કહેવા એ અધિક યોગ્ય ગણાય તેમ નથી. તેમ જ તે અનેક ધર્મના સિદ્ધાન્તોને એક સ્થલે લાવી એકબીજાથી મેળવી સમસદુર્ગલ કારણસહિત નિશ્ચય કર્યાપિના તેમાંના ગમે તે એકને ઝેળ કહેવો અથવા ગમે તે અન્યને નેષ્ટ કહેવો એ પણ દુર્ધટ છે. આ કારણથી આ સર્વધર્મસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા ગુણદોષવિચાર એવી સંગ્રાહણો ગ્રંથ આરંભ્યો છે. એમાં આજપર્યંત પ્રવર્તેલા પ્રસિદ્ધ આર્યઅનાર્ય આસ્તિકના ધર્મના તેમ જ નાસ્તિકના અધર્મના સિદ્ધાન્તોની યથાર્થસિદ્ધિ કરવા છે, તથા તેમાં રહેલા ગુણદોષના સંબંધમાં ધટિત વિચાર કર્યા છે, જેને વિચાર પૂર્વક વાંચી સમજનાર દોષપણ પુરુષ ધર્મના ખરા સિદ્ધાન્તને જાણવા અસમર્થ છે. નહિ. કોઈ પણ ઉત્તમ મધ્યમ કે કનિષ્ઠ પદાર્થ એકસાથે કોઈ સ્થાનમાં ગોઠવેલા નથી આવે તો સ્વ પ્રેક્ષક પુરુષો તેની ઉત્તમમધ્યમાદિ ત્રીણને તાકાલ જાણી લે છે. આ એક જ ગ્રંથમાં ગોઠવેલા તે વિવિધ સિદ્ધાન્તો જાણવાથી તેના યોગ્યપ્રયોગ્ય નિશ્ચય કરવો મુગમ યદ્ય પડે એમ છે. (અપૂર્ણ)

॥ શ્રીત્રિમુવનવિજયીચંદ્ર ॥

(અનુસંધાન ચતુર્થ રૂપના પૃષ્ઠ ૨૮૬ થી).

હે પુત્ર ! જે રાજકુલમાં આવા પ્રકારનો સ્વધર્મના જ્ઞાન વિનાનો પુરુષ રાજ્યાધિકારને પામે છે તે કુલની કીર્તિનો તથા રાજ્યસત્તાનો તે પુરુષ પોતાના કુંડુબસહિત નાશ કરે છે.

આ મનુષ્યોમાં રાજ્યપ્રજ્ઞનો ભેદ એ માટે જ છે કે પરસ્પરના ભયથી ઉભય પોતપોતાના ધર્મનું રૂપ પ્રકારે પાલન કરે તથા તેદ્વારા સુખાનુભવ કરતા નિર્ભય રહે. પણ મંદમતિ સ્વાર્થી રાજ્યો તો ઉલટા પ્રજ્ઞને નિરંતર ભય આપનાર પદ પડે છે તથા પોતે ભયમાં રહે છે. અને પોતે અધર્મમાં પ્રવેશી અન્ય પ્રજ્ઞને અધર્માચરણી કરે છે. ખરું જોતાં તો કોઈ પણ રાજ્યે હું સ્વતંત્ર રાજા છું એમ માનવાનું નથી, પરંતુ સર્વ રાજ્યને પ્રજ્ઞ રાજ્ય કરે છે એમ જાણવું ઘટે છે, પ્રજ્ઞ વિના રાજ્યપદ હોતું નથી માટે રાજ્યમાત્રે પ્રજ્ઞને રાજ્યનો આધાર જાણવો જોઈએ. જે પ્રજ્ઞરૂપ આધારનો ભંગ થાય તો રાજ્યપદ રૂપ આધેયની રિયતિ હોતી નથી. તેથી રાજ્યને નિરંતર પ્રજ્ઞના મુખની અભિવૃદ્ધિ કરવા પાત્ર રાખવો. અને પ્રજ્ઞને રાજ્યના સત્તાબલની અભિવૃદ્ધિ

હપાપિતેસાધવા સધાવવામાં યત્ન-રાખવો એ પરસ્પરેનો ધર્મ છે. પ્રજના ધનાદિ પદાર્થનું હરણ કરવાને સુક્તિ રચન્યાર તથા પોતાનાં સુખની જ ચિંતા રાખનાર રાજા રાજા નથી પણ દુઃખી પ્રજાના રૂધિર્નુ-શોષણ કરનાર નીચ શત્રુ છે એમ મનાયું છે. માટે હે પુત્ર ! નિ-રંતર પ્રજાના સુખસંબંધી વિચાર કરીને પ્રજાની સેવામાં તત્પર રહેવા સાવધાન થાઓ. કારણ કે આપણે પ્રજાની સંપત્તિવડે સંપત્તિવાન થઈ બેઠા છીએ.

હે શાંત ચિત્તવાળા ! મારા સરખા જુદા પુરુષોએ કેવલ વિષયલાલસાથી વિકલ ધર્મો વૃત્તિયોને શાંત રાખી પડી રહેવું એમ નથી, પણ વધારામાં આ વૃત્તિયોના નિરોધપૂર્વક મનસ્ફુલ્લ મતિને ઈશ્વરસ્વરૂપમાં સ્થાપીને સ્વરૂપસુખાનુભવ કરવો ઉચિત છે. અને હે પુત્ર ! તમારા સરખા થોડા રાજ્ય કરનાર પુરુષોએ કેવલ ચોરવિગેરે દુષ્ટ જનોનો નિગ્રહ કરવો એ જ કર્તવ્ય માની બેસવાનું નથી પણ વધારામાં આ દુષ્ટાચારમાં પ્રવૃત્ત થતી ઇદ્રિયોનો તથા દુષ્ટ મનનો નિગ્રહ કરવો ધર્મિત છે.

હે ભાઈ ! ધણા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો આ જુદા, શીત તથા ઉષ્ણતાને અને બારે પદા-ચોતા ધહનને જ સહન કરવાં એને જ તિતિક્ષા માને છે. પણ મારા વિચારથી તો એની સાથે આ અનેક પ્રકારનાં પ્રારબ્ધવશાત્ આવી પડતાં દુઃખોને પણ અવિકલપણે સહન કરવાં એ ખરી તિતિક્ષા છે. આ સંસારમાં વિવિધ બ્વહાર સાધવામાં પરાક્રમ કરનાર પુરુષો પોતાને શૂરવીર માનતા હોય તો તે બૂલ બરેહું છે કારણ કે બ્વહારમાં ઉત્તમ પ્રકાર કરવા છતાં અંતઃકરણમાંથી સ્ફુરતી વિવિધ વિષયવાસનાને રોકવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ તો તે અધમતાને પામે છે. માટે હે પુત્ર ! તમારે તો આ બ્વહારમાં ઉત્તમ પ્રકાર કરતાં છતાં એ વાસનાને રોકીને તેનો અંતમાં ક્ષય કરવારૂપ શૂરપણું સાધવું.

હે ભાઈ ! આપણાં જોડે જ ન ધરવો એ પ્રકારનું ધૈર્ય તો ઉત્તમ જ છે, પરંતુ સર્વોત્તમ ધૈર્ય તો તે જ છે કે હ્રસ્વપરસનાઆદિ, વિષયમાં લુપ્થ રાખનાર ઇદ્રિયોના પ્રબલ વેગને રોકવા.

આ લોકમાં જેમ ધનવાન પુરુષો ધનાદિ પદાર્થનું ઘન કરે છે તેમ રાજાએ જૂમિ-કનકદિનું ઘન કરવું ઉચિત છે. પણ વિશેષમાં પ્રાણિઓપ્રતિ વપરાતી નિર્દયતાને ત્યજવારૂપ અર્થાત્ પ્રજાનો દ્રોહ ન કરવારૂપ ઘન આપવું.

ગૃહસ્થ પુરુષોએ શરીરને શોષણ કરી કપ આપનાર વ્રતાદિકના સેવનરૂપ તપને જ કરીને કૃતાર્થતા માનવાની નથી પરંતુ અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરાતા ભોગોની ઉપેક્ષા કરવી તથા ક્રમે કરીને ઉત્તર વયના સંધિમાં ભોગવાસના રાગી જળ્ય એવા ક્રમથી વિકૃત ભોગની ઉપેક્ષા કરવાનો પણ અભ્યાસ રાખવો, અને એ અભ્યાસની સિદ્ધિએ જ તપની સમાપ્તિ તથા કૃતાર્થતા સમજવી.

યથાર્થ બાપણ કરવું અર્થાત્ સંસાર બોલવું એટલું જ માત્ર પુરુષનું કર્તવ્ય નથી પણ અનેક પ્રકારનાં યથાર્થ બ્વહાર વર્ણાશ્રમધર્મથી પ્રાપ્ત હોય તે કરવા છતાં પુનઃપુનઃ સહસ્તરૂપ સહસ્રતરવનો એકાંતમાં બેસી વિચાર કરવો.

હે પુત્ર ! આ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ ગણવાની લાલસાથી ધણા સંસ્કારી હોયો અતિ કષ્ટવડે-વિવિધ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે. પરંતુ જો તેમને પ્રતીત થયેલો આ હવલ-

હોનો ભેદ અંતર્યંત વિવિધતા રહે છે તે તેમનું તે અધ્યયન વ્યર્થ થાય છે માટે પ્રાપ્ત-
વિવેક પુરુષોએ તો શાસ્ત્રદ્વારા, શુદ્ધિદ્વારા કે અનુભવવડે આ અનેક દુઃખની પ્રતીતિ
કરાવનાર ભેદભાવનાનો બાધ કરવો એ જ ખરું અધ્યયન સમજવું. માત્ર લોકમાં પ્રતિષ્ઠા
મેળવવા કે ઉદર ભરવા અધ્યયન કરવું એ તો વ્યર્થ શ્રમમાત્ર જ છે.

આ જગતમાં ધણા મંદમતિ મનુષ્યો ગુપ્તપણે પાપાચરણ કરીને ઉપરથી તે તે પાપા-
ચરણથી લગ્નને પામતા હોય એમ પ્રતીતિ કરાવે છે પણ એ પ્રકારનું એમનું ધર્માત્મા-
પણું ઉપયોગનું નથી. અંતઃકરણથી જ લગ્ન પામીને જે દુઃ કર્મનો ત્યાગ છે તે ત્યાગ જ
ખરું ધર્માત્માપણું છે.

હે સુપુત્ર ! આ રાજ્યલક્ષ્મીવડે પ્રાપ્ત કરેલા ઉત્તમોત્તમ અલંકાર તથા વસ્ત્રોવડે
જ શરીરને શોભાવી શોભવાની આશા રાખવી નથી, પણ અંતરમાં ઉપજતી નિંદા આશા-
તૃષ્ણાના ત્યાગના ધારણથી જગતમાં 'શોભવું' એ જ સ્તુલ છે.

ધણા મનુષ્યો પોતાને જ્વરાદિ રોગ પ્રાપ્ત થવાથી દુઃખી સમજે છે પરંતુ ખરું દુઃખ એ
નથી. ખરું દુઃખ તો અનેક દુઃખના કારણરૂપ વિષયસુખની ઇચ્છા જે રાત્રિદિવસ અંતઃકરણમાં
ચુરચુર કરે છે તે જ છે. માટે હે બાઈ ! સુખની ઇચ્છાવાળાએ વિષયનિમિત્ત ઉઠતી ઇચ્છાઓનો
કમથી જય કરવો. પ્રાપ્તસુખ પૂર્વ પુરુષોએ સ્થાપેલો આ અચલ સિદ્ધાન્ત છે એમ જાણવું.

આ લોકમાં જેમ વિદ્યાપ્રતિપાદક ગ્રંથોનું અધ્યયન ન કરનાર મૂર્ખ ગણાય છે તેમ
તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરુષોના નિયમથી જે પુરુષ આ દેહાદિકમાંથી અદ્વૈતમત્તવને નિવૃત્ત કરતા નથી
તે મહામૂર્ખ ગણાય છે.

આ સંસારમાં જેમ પથિક પુરુષો સ્થલે સ્થલે જલાશય તથા પાંચશાસાઆદિ વિગ્રામ-
સ્થાનવાળો અને કંટકાદિથી રહિત વસતિવાળો માર્ગ પંથ કરવામાં સારો મણે છે તેમ મો-
ક્ષમાર્ગમાં વિચરવાને સજ્જ થયેલા મારા સરખાને કેવલ પરમાત્માનું સ્મરણ ચિંતન
કથન કે શ્રવણ કરવામાં અનુકૂલ એવો અને જેવડે અંતમાં પરમાત્મામાં અભેદ પદ
રહેવાય એવો જે નિવૃત્તિનો માર્ગ એ જ સુમાર્ગ છે. અને જેમ તે પથિક પુરુષો
ચોરવ્યાધ્યાદિના સંચારવાળા માર્ગને ભયંકર મણી સજે છે તેમ હું સરખાએ પણ દર્વે
ચિંતમાં વિશેષ ઉપજાવનાર અનેક વ્યવહારના પ્રવેશવાળા પ્રપંચને ભયંકર મણી
સજવો યોગ્ય છે.

હે બાઈ ! દર્વે અને દૃઢ યયું છે કે આ દિવ્યસરખાં ભવનો જ મારા નિવાસરૂપ
નથી પણ આ શરીર જ મારે રહેવાનું ગૃહ છે.

અનેક વિચારથી અને સ્પષ્ટ યયું છે કે જેમને અસલ દુઃખ ભોગવવાનાં સ્થાનરૂપ
અવાયલાં નરકથી બચવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આ અનેક દુઃખની ખાણરૂપ અ-
નેક શરીરોને પ્રાપ્ત કરાવનાર આચરણસંહિતા કારણરૂપ તામસ અદ્વૈતથી યત્નવડે
ઉઠરવું જોઈએ. આ સુવર્ણદિ પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે પોતાને લક્ષ્મીવાદ સમજનારા મંદમતિ
મનુષ્યો દુઃખથી મુક્તતા નથી પણ શુદ્ધસાત્વિકરૂપની પ્રાપ્તિવાળા મહાત્મા પુરુષો જ ખરા
શ્રીમાન હોવાથી દુઃખથી મુક્ત રહે છે. જેથી હું કે જેણે આ લક્ષ્મીના ભોક્તાપણાનું અ-
ભિમાન દુઃખદ મણીને સજવું ધણું છે તેને તમે એવી અનુકૂલતા રમી આપો કે જેથી

શુદ્ધસત્ત્વની પ્રાપ્તિવડે હું સાચો શ્રીમાન થઈને સદા દુઃખરહિત યાજી.

હે પુત્ર ! મને અનુકૂળ છે કે રાજ્યલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત છતાં પણ અનિતેન્દ્રિય પુરુષો દીન હોય છે અને અજવત્ત્રની પણ મયાધટિત પ્રાપ્તિથી રહિત છતાં જિતેન્દ્રિય પુરુષો સદા દીનત્વથી રહિત રહે છે. જેથી આ જગત્માં જિતેન્દ્રિય પુરુષ જ સર્વે પ્રકારથી શ્રેષ્ઠ છે.

હું કે જેણે પ્રથમાવસ્થામાં ઇદ્રિયોનું લાલનપાલન કર્યું છે અને મધ્યમાવસ્થામાં એ ઇદ્રિયોના નિગ્રહનિમિત્તે યોગ્ય ઉપાયો કર્યા છે તેને અનાથસરખી ઘરેલી એ ઇદ્રિયો હવે આ ઉત્તરાવસ્થામાં પોતાની પ્રજ્ઞતાથી સંતાપ આપશે એવું મમ તમે રાખશો નહિ.

હે ધીરવીર ! આ જગત્માં જોવાનું તથા જાણવાનું સર્વ મેં જોયું જાણ્યું છે; માત્ર અનુભવનું શેષ રહ્યું છે એમ માણું તો તે માત્ર એક એ જ છે કે તમને દુષ્ટ દુર્જન પ્રભુ-પીડક રાજ્યરિપુઓને ભયકંપ ઉપજાવી વશ વર્તાવતા જાણ્યા નથી. યદ્યપિ દીક્ષાસંભળ્યા નથી તોપણ મને અંતઃકરણમાં નિશ્ચય પ્રતીત થાય છે કે તમે જે ક્ષણે ધારશો તે ક્ષણે મારા ધારવાકરતાં પણ અધિક પરાક્રમ કરશો. તેથી એ પક્ષથી પણ મને અસંતોષ, રહેવા જેવું રહ્યું નથી.

હે સિદ્ધ પુરુષ ! આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વચનો પિતાના મુખથી શ્રવણ કરીને લજ્જાશુકલ મુખથી નીચું જોતાં મારા હોષને સમગ્ર નિઃશ્વાસ નાંખતાં ધીરવડે પિતા-પ્રતિ આ પ્રકારનાં વચનો મેં કહ્યાં.

હે પિતા ! આ ક્ષણે હું મને પોતાને ધિક્કાર સમજીનું. કારણ કે ઉત્તમ પુત્રનો ધર્મ હું સાચવી શક્યો નથી. પિતાના અંતઃકરણમાં વૃત્તિનો ઉદય થતાં જ અનુકૂલ કાર્ય સાધ આપનાર પુત્ર ઉત્તમ કહ્યો છે. પિતાએ આચાર કરવાવડે સાવધાન થઈ ઇચ્છાનુકૂલ કાર્ય કરી આપનાર પુત્ર મધ્યમ કહ્યો છે; અને પિતાએ આચાર કર્યા છતાં પણ અનુકૂલ કાર્ય ન સાધી આપનાર પુત્ર અધમ કહ્યો છે. આ નિશ્ચયથી હું ઉત્તમ પંક્તિમાં નથી તો પણ મધ્યમ પંક્તિમાં રિયર થવા સત્વર આપને અનુકૂલ વર્તન થાય એમ ઇચ્છું.

હે જન્મદાતા ! આ લોકમાં આ મોક્ષપ્રદ શરીરના નિમિત્ત કારણરૂપ આપ જ અમારે તો ઈશ્વરસમાન હો, જેથી આપની પ્રસન્નતા મેળવવી એ જ ઈશ્વરની પ્રસન્નતા મેળવવાતુલ્ય છે. અમારા નિમિત્ત આપે સહન કરેલાં સંકટો એટલાં છે અને કરેલા ઇપકારો પણ એટલા છે કે તેનો પ્રત્યુપકારવડે ભારશુકલ થવાયોગ્ય કોઈ પણ માર્ગ કે ઉપાય નથી. અને જો છે એમ ખાનીએ તો તે એક એ જ છે કે દરેક પ્રકારથી આપને અનુકૂલ વર્તી આપની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી.

હે દયાલુ પિતા ! ક્ષત્રિય કુલમાં જન્મ ધરીને જેણે પોતાના પરાક્રમથી શત્રુઓનાં અંતર તમ ને રાખ્યાં પણ શત્રુનાં પરાક્રમથી પોતાનાં અંતરને તમ રાખ્યાં તેના જન્મને ધિક્કાર છે, એ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. છતાં હું અસાધ્ય રહ્યો એ મારા મનની અધમતાને સૂચવે છે, મેં જન્મ ધરીને આજીવંત આપને સંતોષ આપનાર કોઈ ઉત્તમ કાર્ય સાધ્યું નહિ એથી હું તિરસ્કારનું પાત્ર છું, છતાં આપ કૃપા કરી મારા એ અપરાધની ક્ષમા કરજો.

આ સંસારમાં જે પુત્ર ચેત્ત્વ વધતે પ્રાપ્ત થયા છતાં પિતાના મરતકથી 'કુટુંબરક્ષ' થાદિના ભારને પોતાને મરતકે ઉપાડી લેતા નથી તે પુત્ર પોતાના પુત્રધર્મથી ગણાયો.

આ વિગેરે વચનોને વહીને અપરાધની ક્ષમા માગીને પિતાની પ્રસન્નતા મેળવીને ત્રણ - મેં રાજ્યવ્યવહારપ્રતિ મનને વાળ્યું. રોજ્ય સમયે પિતાની હિતચાથી પોતે મને રાજ્યાભિષેક વિધિવડે કરી રાજ્યાધિકાર મારે સ્વાધીન કર્યો. અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી મેં રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા સાવધાનપણે કમવડે જોઈ લીધી. અને પ્રધાનાદિને સારવાન કર્યા. સેનાની પણ ઘટિત વ્યવસ્થા કરી. પચાત્ર સેનાસહિત દિશાદિશાપ્રતિ ચર્ચાદાપર્યંત પ્રગતને અભય આપવા પ્રયાણ આરંભ્યું. જે જે દિશાપ્રતિ પ્રયાણ થયું તે તે દિશામાં રહેલ શત્રુઓ પોતપોતાના હસ્ત પાંધીને સંમુખ આવી શરણ થવા લાગ્યા. ભવવડે થર થર કંપતા, પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગતા દીનપણે સાર પછી આજ્ઞા પાલન કરવાના સંકલ્પે પડ્યા લાગ્યા. શરણાગતને ન હણવાના નિયમથી મેં પણ તેમને ક્ષમા આપી તેમના અધિકારમાં જેમના તેમ સ્થાપ્યા.

(અપૂર્ણ)

एक वार अमनभाव अनुभवेला पुरुषनां मन्त्रा पुनः उत्थानसमये मनप्रति वदेलां वचनो.

પદ. કરાઈ. હો મન ગ્રેમની ધારા સાધી રે, એ લય.

વિશ્વનિષંતા મન વિશ્વ શમાવી રે, નિજ સ્વરૂપે રહેજે માનું રે,

તું શમતાં સુખ અવિચલ ભાસે, નિજ પદમાં હું અર્પણ ગમી રે, વિશ્વ

ગ્રામ નગર તે દેશ દિશાઓ રે, ખંડ વિભાગ ન હું પેળું રે,

સ્થાનવાળો અનિવરણ આ દિવ્ય દૃષ્ટિએ, દશ દિશામાં સપ્રજું દેખું રે, વિશ્વ

સમાર્ગમાં વિચરવાને સંજ્ઞા અનિલ ન બાધે રે, વાહું નખ જ્યાં જ્યાં ભાસે રે,

કથન કે શ્રવણ કરવામાં અતુલ અલે, ભાગું જેમ વસ્તુ પાસે રે,

રહેવાય એવો જે નિરતિનો માર્ગ એ જ સુમાર્ગ છે. નરે જ્યારે પશ્ચિમ પુરુષો

ચોરબાઘઆદિના સંચારવાળા માર્ગને બંધકર ગણી લેજે છે તેમ હું સરખાએ પણ હવે

ચિત્તમાં વિશેષ ઉપાસવનાર અનેક વ્યવહારના પ્રવેશવાળા પ્રપંચને બંધકર મારે ગણી

લગવો યોગ્ય છે.

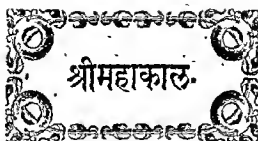
હે બાઈ ! દવે મને દૃઢ થયું છે કે આ દિવ્યસરમાં ભવનો જ મારા નિવાસસ્થ નથી પણ આ શરીર જ મારે રહેવાનું ગૃહ છે.

અનેક વિચારથી મને સ્પષ્ટ થયું છે કે જેમને અસલ દુઃખ ભોગવવાનાં સ્થાનસ્થ ગણાયલાં નરકથી બચવાની હિત્તા દોષ તેમણે આ અનેક દુઃખની આશરણ અને

નેક શરીરોને પ્રાપ્ત કરાવનાર આપણુશક્તિના કારણસ્થ તામસ અદકારથી. યત્નવડે ઉભરતું જોઈએ. આ સુવર્ણાદિ વધાર્યની પ્રાપ્તિવડે પોતાને લક્ષ્મીવાત્ સમજનારા મંદમતિ

મનુષ્યો દુઃખથી મુક્તા નથી પણ શુદ્ધસાત્ત્વિકદમ્બની પ્રાપ્તિવાળા મહાત્મા પુરુષો જ ખરા

ધીમાન્ હોવાથી દુઃખથી મુક્ત રહે છે. જેથી હું કે જેણે આ લક્ષ્મીના ભોજનાપજાનું અભિમાન દુઃખ ગણીને લગતું ધાણું છે તેને તમે, એવી અતુલતા રચી આપો કે જેથી

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૫- માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ ૧૪ સં૦ ૧૯૪૯ દર્શન (અંક) ૨

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ યથાર્થ ભક્તિના ઉદયકાલે ભક્તના
અંતઃકરણની સ્થિતિ ॥

૫૬. કાફીની એક દેશી.

ભક્તિ તો જેને બાવી રે, તેને તો ખીલું કાંઈ ના ગમે,
આ વિષયે મિરાગી રે, મન હરિવરશું રમે, રેક.
આ લોકમાં ખીલું કાંઈ ન ઇચ્છે જેનું હરિશું હળાયું ચિત્ત,
શ્રી સુત ગૃહ કે ક્ષેત્ર ન રુચે વળી મોહ ન નિરખે વિત્ત,
તાળી 'એક લાગી રે, હરી હરી હરિમાં રમે, ભક્તિ ૧
પડસ ભોગન જમી નવ હરખે, પ્રીતે ન પહેરે શુભ વસ્ત્ર,
નાના રૂપમાં તે નવ લોકે જેને જડીયું છે સાચું શસ્ત્ર,
નિર્ભય યદને ખેલે રે, તેને રિપુદત્ત ન દમે, ભક્તિ ૨
ભય પામી ન વિષયથી ભાગે, ન મધી રિપયે વહી જાય,
વિધવિધ વેષ ધરી નવ રાચે, સાચે હૃદયે સુખ ચ્હાય,
વૃત્તિ વાળી હરિમાં રે, સુખદુઃખ સઘણું ખમે, ભક્તિ ૩
છદ્ર ગંધર્વ ને અન્ય જે લોકો સુખદાતા સહ ગાય,
તે, સુખને જે સ્વપ્ને ન ઇચ્છે, ધૈર્ય ધરીને ધાય,
અખંડ સુખ લેવા રે, નિલ નિળપદમાં નમે, ભક્તિ ૪
દીપ્તિ સઘણી રાખે નિયમમાં વળી ચિત્ત સુદ્ધિ મન,
દીસતો સંગી પશુ હોય નિઃસંગી એવો સરલ સુભાગી હરિજન,
વૃત્તિ ન ડગતો રે, ચઢતો ચાલે કમે કમે, ભક્તિ ૫

॥વેદાન્તઅધિકરણમાલા॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપનાં પૃષ્ઠ ૯ થી.)

વિવેચન—ઈક્ષતેર્નાશિઙ્ગદં એ સૂત્રના અધિકરણમાં તૈદક્ષતલોકાન્તુમૃજે એકુતિ વાક્ય પ્રધાનપર છે કે અહાપર છે એવો વિચાર કર્યો છે. આ વિચાર અહાસંબંધ હોવાથી અહાવિચારાત્મક શાસ્ત્રની સંગતિ છે. એ વાક્યનું તાત્પર્ય અહામાં છે એવો નિર્ણય કર્યો છે. માટે સમન્વયાધ્યાયની સંગતિ પણ છે; તથા ઈક્ષણ એટલે જગત્તની ઘટ્ટિ ૨ અવાસંબંધી વિચાર કરવો એ ચેતનઅહનું અસાધારણ લક્ષણ હોવાથી સ્પષ્ટ અહાનાં ચિ દ્વનવાળાં વાક્યોનો નિર્ણય કરનાર પ્રથમ પાદની સંગતિ પણ છે. આવી રીતે બધાં અધિકરણોમાં શાસ્ત્રસંગતિ, અધ્યાયસંગતિ તથા પાદસંગતિ એમ ત્રણે સંગતિની યોજના કરી લેવી, અવાંતર સંગતિ અનેક પ્રકારની છે: આક્ષેપસંગતિ, દૃષ્ટાન્તસંગતિ, પ્રત્યુદાહરણસંગતિ, પ્રાસંગિકોસંગતિ ઇત્યાદિ.

એક સમયે અવાન્તર સંગતિનું ચાલ યથા પછી બુદ્ધિમાન પુરુષે અન્યત્ર તેની યોજના કરી શકે છે, માટે અવાન્તર સંગતિની યોજના શી રીતે કરવી તે કહે છે.

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परेऽन्ये ।

पूर्वपक्षस्य युक्तिं च तत्रાક્ષેપાદિ યોજयेत् ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ—પ્રથમ અધિકરણના સિદ્ધાન્તની યુક્તિને લક્ષમાં રાખીને તથા તે પછીના અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષયુક્તિને જોઈને પછી તેમાં આક્ષેપાદિ અવાંતર સંગતિની યોજના કરવી

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—પ્રથમ અધિકરણમાં ‘અહાવિચાર નામના શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો આવશ્યક છે’ એવો સિદ્ધાન્ત છે. ‘અહા એ સંદિગ્ધ વસ્તુ છે માટે,’ એ સિદ્ધાન્તની સાધ યુક્તિ છે. યતો વાંચામાન ભૂતાને જાયન્તે એ અહાનું લક્ષણ નથી સંભવતું એ દ્વિતીય અધિકરણનો પૂર્વપક્ષ છે. ઉત્પત્તિ, ક્રિયતિ તથા લય એ જગત્તનિષ્ઠ ધર્મ હોવાથી અહાની સાથે તેમનો કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી એ પૂર્વપક્ષની સાધક યુક્તિ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ અધિકરણની સિદ્ધાન્તયુક્તિનો તથા તે પછીના અધિકરણની પૂર્વપક્ષયુક્તિને વિચાર કરીને તેમની આક્ષેપસંગતિની યોજના કરવી. તે નીચે પ્રમાણે:—અહા એ સંદિગ્ધ વસ્તુ હોવાથી તેનો વિચાર અવસ્થા કર્તવ્ય છે’ એમ જે તમે કહ્યું તે અદુક્ત છે. કારણ કે ઉત્પત્તિઆદિ ધર્મ અન્યના હોવાથી તે અહાના લક્ષણમાં યોગ્ય શકાતા નથી. માટે અહાને કોઈ લક્ષણ જ ન હોવાથી તે પોતે છે જ નહિ સારે તેને ત્રિણે સંદિગ્ધપણું તથા તે સંબંધી વિચાર કરવો કેમ જ સંભવે! ન જ સંભવે. આપ્રમાણે આક્ષેપસંગતિની યોજના કરવી. દૃષ્ટાન્તસંગતિ તથા પ્રત્યુદાહરણસંગતિની યોજના પણ આ પ્રમાણે થ

શકે છે. પ્રથમ અધિકરણમાં બ્રહ્મ એ સંદિગ્ધ વસ્તુ છે એ હેતુથી તેનો વિચાર જેમ કરવો જોઈએ તેમ બીજા અધિકરણના પૂર્વપક્ષમાં ઉત્પત્તિઆદિ જગત્ના ધર્મ હોવાથી બ્રહ્મનું લક્ષણ તે નથી એ ઉદાહરણસંગતિ છે. પ્રથમ અધિકરણમાં બ્રહ્મનો વિચાર કરવો જોઈએ એ બાબતમાં જેમ હેતુ છે તેમ બ્રહ્મના લક્ષણના સૂઝાવમાં અમે દ્રાઈપણ હેતુ દેખતા નથી એ પૂર્વપક્ષની પ્રત્યુદાહરણસંગતિ છે. એ દૃષ્ટાન્તસંગતિ તથા પ્રત્યુદાહરણસંગતિ સર્વત્ર સુલભ છે. કારણ કે પૂર્વના અધિકરણમાં જેમ હેતુ છે તેમ ઉત્તર (પછીના) અધિકરણમાં પણ હેતુ છે એ વાત તથા ઉત્તર અધિકરણના સિદ્ધાન્તમાં હેતુરહિતપણું મંદબુદ્ધિવાળા, પુરુષ પણ કહી શકે છે. આર્થેષસંગતિ જે અધિકરણમાં નથી રીતે સંભવે તેવી રીતે તેની યોજના કરી લેવી.

હવે પ્રાસંગિકી સંગતિની ઘટના આપમાંજ છે:—દેવતાધિકરણમાં વિધાનો અધિકાર કોને છે એ સંબંધી વિચાર કરવો છે, માટે સમન્વયાધ્યાયને વિષે તથા શેષ બ્રહ્મને પ્રતિષાદક વાચોનો નિર્ણય કરનાર પ્રથમાધ્યાયના તૃતીય પાદને વિષે તેની સંગતિ નથી તોપણ અવાંતર સંગતિ છે. કારણ કે દેવતાધિકરણપહેલાના અધિકરણમાં અંગુષ્ઠ માત્ર પુરુષ: એ વાચ્ય બ્રહ્મપર હોવાથી બ્રહ્મનું અંશુકત્વેદ્યું પ્રમાણ મનુષ્યના હૃદયરૂપ ઉપાધિને લીધે છે. કારણ કે શાસ્ત્રને વિષે મનુષ્યનો અધિકાર છે એમ કહ્યું છે. અધિકારને પ્રસંગે આચાર્યમગવાને પેતાની બુદ્ધિમાં રહેલો દેવના અધિકારસંબંધી વિચાર દેવતાધિકરણમાં કરવો છે માટે પૂર્વના અધિકરણસાથે દેવતાધિકરણની પ્રાસંગિક સંગતિ છે.

હવે પ્રત્યેક અધિકરણના ચાર અવયવોનો એ સ્થોકવડે સંગ્રહ કરે છે.

અયાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥ બ્રહ્મસૂત્રમ્ ॥

પદો— અય ૧ અતઃ ૧ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ૧

॥ પ્રથમાધિકરણ ॥

અવિચાર્યં વિચાર્યં વા બ્રહ્માધ્યાસાનિરૂપણાત્

અસન્દેહાફલત્વાભ્યાં ન વિચારં તદર્હતિ ॥

અધ્યાસોઽહંબુદ્ધિસિદ્ધોઽસંગંબ્રહ્મ શ્રુતીરિતમ્

સન્દેહાન્મુક્તિભાવાન્ન વિચાર્યં બ્રહ્મવેદતઃ ॥ ૧ ॥

મૂલ શ્લોકાર્થ—બ્રહ્મનો વિચાર કરવો કે ન કરવો ? બ્રહ્મનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે બ્રહ્મનું તથા અધ્યાસનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મ એ સંદિગ્ધ વસ્તુ નથી, તથા બ્રહ્મવિચારનું કંઈ ફલ પણ નથી.

૧ સૂત્રનો શબ્દાર્થ—કર્મફલ અનિલ છે માટે સાધનસંપન્ન થયા અનંતર બ્રહ્મવિચાર કરવો.

જગત્તા ધર્મ હોવાથી અહની સાથે તેમને કરો પણ સંબંધ નથી, તેમ સસઘાનાદિ પણ અહનાં લક્ષણ સંબંધતાં નથી. કારણ કે ઘટ સસ છે, પટ સસ છે, ઘટગાન, પટગાન, ઇલાદિ પ્રતીતિ પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉપરથી સસઘાનાદિ શબ્દો ઘટાદિ લોકપ્રસિદ્ધ અર્થને વિષય કરનારા છે એમ જણાય છે. અપ્રસિદ્ધ સસઘાનાદિ શબ્દો છે જ નહિ. માટે સસઘાનાદિ અહનું સ્વરૂપલક્ષણ પણ સંબંધતું નથી. તેથી અહનું તટસ્થ કે સ્વરૂપલક્ષણ એકે નથી. (એ પૂર્વપક્ષ)

સિદ્ધાન્ત—ઉત્પત્તિરિયતિઆદિ યદપિ જગત્નિષ્ઠ ધર્મ છે તથાપિ જગત્ની ઉત્પત્તિ રિયતિ તથા લયની કલ્પિત કારણતા અહને વિષે સંભવે છે. જગત્ જોખાસ્તવિક હોય તો વાસ્તવિક કારણતા ઘટે પરંતુ જગત્ નિષ્ઠા છે માટે અહને વિષે જગત્ની આરોપિત કારણતા છે. એટલા માટે 'જગત્ની ઉત્પત્તિ, રિયતિ તથા લયનું કારણ તે અહ' એવું અહનું તટસ્થ લક્ષણ સંભવે છે. કલ્પિત પદાર્થવડે પણ સસ વસ્તુ અન્યના લક્ષમાં આણી શકાય છે. જેમકે યો મુજંગસા સ્ક (જેને તમે સર્પ ધારો છો તે માલા છે.) એ વાક્યવડે જેમ કલ્પિત સર્પવડે ખરી માલા એજખાવાય છે તેમ યજ્જગત્કારણંતદ્વ્યલ્લ (જે જગત્કારણ છે તે અહ) એકારા કલ્પિત જગત્કારણતાવડે અહનું મોખન કરાય છે.

સત્યજ્ઞાનમનંતંબ્રહ્મ એ સ્વરૂપલક્ષણ શ્રુતિવાક્યમાં યદપિ સત્યજ્ઞાન, આદિ શબ્દો, ઘટોસ્તિ પટોસ્તિ (ઘટ છે, પટ છે) ઘટજ્ઞાનં પટજ્ઞાનં (ઘટનું જ્ઞાન, પટનું જ્ઞાન) ઇલાદિ પ્રકારની પ્રતીતિવડે પ્રસિદ્ધ પદાર્થને વિષય કરનારા જણાય છે તથાપિ નામરૂપ ઉપાધિ સંબંધતાં કેવલ સસઘાનાદિ શબ્દો અખંડ અહના જ લક્ષક થઈ શકે છે; માટે સત્યજ્ઞાન-મનંતં બ્રહ્મ એ અહનું લક્ષણ થઈ શકે છે. એવી રીતે અહનું સ્વરૂપલક્ષણ તથા તટસ્થ લક્ષણ બંને લક્ષણ સંભવે છે.

‘શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥ સૂત્રમ્ ॥

॥ તૃતીય અધિકરણનું પ્રથમ વર્ણક ॥

ન કર્તૃં બ્રહ્મ વેદસ્ય કિં વા કર્તૃ ? ન કર્તૃં તત્

‘વિરૂપનિત્યયાવાચે’ ત્યેવંનિત્યત્વવર્ણનાત્ ॥

કર્તૃ, નિશ્વસિતાત્ યુક્તેર્નિત્યત્વં પૂર્વસામ્યત્વઃ ।

સર્વાવમાસિ વેદસ્ય કર્તૃત્વાત્, સર્વવિદ્મવેત્ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ—અહવેદનો કર્તા છે કે નહિ ? તે વેદનો કર્તા નથી. (કારણ કે)
‘વાચાવિરૂપનિત્યયા એ શ્રુતિએ વેદને નિસ વર્ણવ્યો છે.

૧ સૂત્રાર્થ—(તે અહ) નામવેદાદિ શાસ્ત્રનું કારણ છે માટે. ૨ અન્યથા—દે વિરૂપ ! નિત્યયાવાચા (સ્તુતિ) દે વિવિધ રૂપધારી દેવ ! તમે નિસવેદવાણીવડે, સ્તુતિ કરો.

બ્રહ્મ વેદનો કર્તા છે. (કારણ કે) ઋગ્નિઃશ્વસિતમસ્યવેદાઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિએ, આપણે જેમ આયાસવિના નિઃશ્વાસ સુકીએ છીએ તેમ બ્રહ્મ વેદનો આયાસવિના કર્તા છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પૂર્વ કંદર્પમાં જોયેા વેદ હવે તે સમાન આતુપૂર્વા હોવાથી તે નિત્ય કહેવાયજે.

વિશેષ વિવેચન—*અસ્યમહત્તોભૂતસ્યનિઃશ્વસિતમેતચ્ચદ્મવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ (વૃ૦ ૨-૪-૧૦) આ વાક્ય આ અધિકરણનો વિષય છે. બ્રહ્મ વેદનો કર્તા છે કે નથી ? એ સદેહ છે. વાચાવેરૂપનિત્યયા (હે દેવ ! તમે નિત્ય વાણીવડ શ્રુતિ કરો) એ શ્રુતિ, વેદવાણીને નિત્ય કહે છે. તેમ જ અનાદિનિધનાનિત્યાવાગત્સદ્ગ્રાસ્ત્રયમુંવા ૧ આદૌવેદમયોદિવ્યાપયતઃ સર્વાઃ પ્રવૃચયઃ ॥ (મદિ ૧૧ આદિકાંડમાં બ્રહ્માએ આદિ-અંતરહિત દિવ્ય તપા નિત્ય વેદમયી વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો, જે વેદવાણીથી સર્વ પ્રવૃત્તિનો થયું) એ સ્મૃતિવાક્ય પણ વેદને નિત્ય જ કહે છે માટે બ્રહ્મ વેદનો કર્તા નથી. (એ પૂર્વ પક્ષ.)

(અપૂર્ણ.)

॥ વાણીનિરોધ ॥

(અનુસંધાન દ્વિતીય રૂપના પૃષ્ઠ ૩૦૭ થી.)

મધ્યમાના વ્યાપારનાં સ્વરૂપ ઉક્ત સક્ષિપ્ત વર્ણનમાં સ્ફુટ થવા છતાં પણ એ વ્યાપારની યોગ્યાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિઉપર સાધકમાત્રનું લક્ષ્યસ્થાન સ્વપાયક્ષ્ણ હોવાથી એ વ્યાપારનાં સ્વરૂપ અધિક સ્ફુટ થવા અર્થે એ વિષયને અન્ય પ્રકારે પુનઃ વર્ણવીએ છીએ. ભાં મધ્યમાના વ્યાપારના હેતુ પૂર્વોક્ત રીતે પ્રાપ્તસ્વભાવદ્રવ્ય, કર્મજન્યદ્રવ્ય, તથા બદ્ધિરિન્દ્રિયનો વિષયસાથે સંબંધ એ ત્રણ હોવાથી મધ્યમાના વ્યાપાર અનંત પ્રકારના હોવા સંભવેજે. કારણ કે જીવોના અંતઃકરણમાં વર્તતું સ્વભાવદ્રવ્ય તથા કર્મજન્યદ્રવ્ય કાંઈ એક પ્રકારનું નથી. પ્રેરકત્રિદ્રવ્ય અર્થાત્ સ્વભાવદ્રવ્ય અતુર્દર્શ બેદવાણું હોવાથી પ્રત્યેક જીવને પ્રાપ્ત થયેલ સ્વભાવ પણ અતુર્દર્શ બેદવાણો હોય છે. તે પ્રત્યેક બેદવાણો સ્વભાવ પોતાના પ્રાદુર્ભાવકાલે પોતાનામાં રહેલા ધર્માનુસાર વાસના પ્રકટાવતો હોવાથી એક પક્ષથી જોતાં પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં પ્રાપ્ત સ્વભાવાનુસાર અતુર્દર્શવિધ વાસના ઉદ્ભવતી સંભવેજે. પરંતુ આ સ્વભાવદ્રવ્યના અંશોમાં પણ વિદિતઅવિદિત યતનથી સુખપ્રદ અનુકૂલ અંતરની વૃદ્ધિ અને દુઃખપ્રદ પ્રતિકૂલ

૩ વેદ પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે, અર્થાત્ તેણે અનાયાસે ઉત્પન્ન કર્યા છે. ૪ ઋગ્વેદાદિ શાંભ છે તે નિર્લસિદ્ધ પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે. * તે અતુર્દર્શ પ્રકાર આ છે:— ૧ કેવલ શુદ્ધ, ૨ શુદ્ધસત્વાવચ્છિન્ન શુદ્ધસત્વ, ૩ શુદ્ધસત્વાવચ્છિન્ન સત્ત્વ, ૪ શુદ્ધસત્વાવચ્છિન્ન શુદ્ધરજસ, ૫ શુદ્ધસત્વાવચ્છિન્ન રજસ, ૬ શુદ્ધસત્વાવચ્છિન્ન શુદ્ધતમસ, ૭ શુદ્ધસત્વાવચ્છિન્ન તમસ, ૮ કેવલ મલિન, ૯ મલિનસત્વાવચ્છિન્ન સત્ત્વ, ૧૦ મલિનસત્વાવચ્છિન્ન મલિનસત્ત્વ, ૧૧ મલિનસત્વાવચ્છિન્ન રજસ, ૧૨ મલિનસત્વાવચ્છિન્ન મલિન રજસ, ૧૩ મલિનસત્વાવચ્છિન્ન તમસ, ૧૪ મલિનસત્વાવચ્છિન્ન મલિન તમસ.

અંશથી ન્યૂનતા વા જય કે હાથ ધરતા હોવાથી, સર્વ જીવોમાં કોરજોના ન્યૂનતાથી અંશથી એક જ પ્રકારની ચતુર્દશવિધ વાસનાઓ ઉદય થવી સંભવતી નથી; અર્થાત્ સર્વ જીવોમાં એક જ પ્રકારનું ચતુર્દશવિધ દ્રવ્ય હોવા છતાં તે દ્રવ્યના ન્યૂનતાથી અંશના સંભવે આ પ્રાપ્ત સ્વભાવદ્રવ્યમાંથી અનેક તીવ્ર, મધ્યમ, મંદવાસનાઓ પ્રકટે છે. એ જ પ્રકારે કંઈક ન્યૂનતા પણ પ્રાપ્ત સ્વભાવનો ભેદથી વિવિધ ભેદવાળું રચાયકું હોવાથી તેમાંથી ઉદ્ભવતી વાસનાઓ પણ સર્વ જીવને કાંઈ એક જ પ્રકારની હોતી નથી. તદ્વત્ બહિર્લિંગોના સંબંધમાં આવતા દ્રવ્ય તથા આનુશાવિક વિષયો પણ દ્રવ્ય પ્રપંચના અપાર વિસ્તારથી અસંખ્ય હોવાથી એ સંબંધદ્વારા પ્રકટતી વાસના પણ અસંખ્ય ભેદવાળી થાય છે. આ સ્વભાવકેન્દ્રવ્ય તથા વિષયોના અસંખ્ય ભેદથી તત્કાલ વાસનાના અસંખ્ય ભેદોમાં મધ્યમાંના વ્યાપાર કે જે એ વાસનાનાં કાર્ય જ છે તે પણ અસંખ્ય ભેદવાળા થાય છે તે અસંખ્ય ભેદવાળા પ્રત્યેક વ્યાપારનું વર્ણન થતું અસંખ્યવિત છે, તેમ જ સાધકને સર્વેનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતું આચરણ છે એમ પણ નથી. તેથી એ સર્વ વ્યાપારોના વિવિધ ભેદોના મુખ્ય બે ભેદોમાં આતંગીય કરી અત્ર એ મુખ્ય બે ભેદોને જ વિચાર કરીએ છીએ.

વાસના સામાન્ય રીતે જોતાં બે પ્રકારની ગણાય છે: ૧ વિષયસુખનિમિત્તની અને ૨ નિર્વિષયસુખનિમિત્તની. દરેક પદાર્થો જેવા કે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પત્ની, પુત્રપ્રાપ્તિ આ લોકોના વિષયોની પ્રાપ્તિપ્રત્યેકથી થતું સુખ તથા આ લોકોથી ઉત્તમ પ્રકારના અનુભવોના અન્ય લોકો વૈભવી પદાર્થોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ વિષયસુખ ગણાય છે, અને તે સુખવિષયકેન્દ્ર પ્રાપ્ત વિષયસુખનિમિત્તની વાસના ગણાય છે. દ્રવ્ય પદાર્થના સંબંધથી વિરહિત અર્થાત્ અસ્વસ્થાવસ્થા કાલે અનુભવમાં આવતું તથા સ્વસ્થસ્થિતિ અવસ્થામાં જ્ઞાનથી થતું સુખ નિર્વિષય સુખ ગણાય છે અને તન્નિમિત્ત ઉદય થતી વાસના નિર્વિષયસુખનિમિત્તની વાસના ગણાય છે.

આ ઉત્તમ પ્રકારના સુખનિમિત્તની વાસના અંતઃકરણમાં ઉદય થતાં મધ્યમાવાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોઈ જીવોમાં વિષયસુખનિમિત્તની વાસનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને કોઈમાં નિર્વિષયસુખની વાસનાની પ્રબળતા હોય છે. વિષયસુખનિમિત્તની વાસના, પ્રવૃદ્ધ થતાં મધ્યમાના વ્યાપારની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી હેય છે અને નિર્વિષય સુખનિમિત્તની વાસના વૃદ્ધિ પામતાં પરિણામમાં મધ્યમાના વ્યાપારની અશ્વેષ નિવૃત્તિમાં હેતુસ્થત હોવાથી સર્વથા ઉપાર્થ છે. તેમાં પશુ અવિહિત વિષયસુખનિમિત્તની વાસના, મધ્યમાના વ્યાપારની પ્રવૃદ્ધિ, વિહિત વિષયસુખવાસનાથી ઉદ્ભવ થતા મધ્યમાના વ્યાપારથી અધિકતર કરતી હોવાથી હેયતર છે. તદ્વત્ વિષયસુખમાં ગણાવા અવ્યય એવા, વૃત્તિની એકાગ્રતા કાલે પ્રતીત થતા હૃદયાદિ સ્થાનોમાં વિવિધ વ્યતિકરોને જોતાં વા સાધ્ય કરવા પ્રકટતી નિર્વિષય સરખા ગણાતા સુખનિમિત્તની વાસના, સાધકના અંતઃકરણમાં વર્તતા મધ્યમાના સૂક્ષ્મ પડી ગયેલા વ્યાપારની ગતિને, નિરાશ્રય વૃત્તિથી પ્રકટતા સુખનિમિત્તની વાસનાથી થતા મધ્યમાના વ્યાપારની ગતિ કરતાં અધિકતર વેગવતી કરતી હોવાથી ન્યૂન ઉપાર્થ છે.

વાસનારૂપ બીજક જે સર્ગના આદિકાલથી જ છવોની હૃદયભૂમિમાં પ્રાપ્ત છે તેને અંતઃકાજ સદ્મરચૂક વિષયસંબંધરૂપ ત્વ પ્રાપ્ત થતાં મધ્યમારૂપ અંકુર હૃદય ધાય છે અને પશ્ચાન્ અધિકાધિક વિષયસંબંધજન્ય સિંચન થતાં શાખા, પદ્મવ, પત્ર, પુષ્પ આદિ રચાઈ મધ્યમાના અસંખ્ય વ્યાપારરૂપ મહાવિસ્તારવાન્ વૃક્ષ સ્થિતિને પામે છે. વિષય-સુખવાસનારૂપ બીજકથી પ્રભવેલા મધ્યમાના વ્યાપારરૂપ દારુણ વૃક્ષો જન્મમરણાદિ અગણિત દુઃખને આપનાર કંટકાદિથી વેશિત, તથા અત્રિચિઆદિ ઘોર નરકદુઃખનો ભોગ કરાવનાર વિષમય ફૂલથી વ્યાપ્ત હોય છે; અને નિર્વિષય સુખવાસનારૂપ બીજકથી હૃદયભવેલાં મધ્ય-માના વ્યાપારરૂપ મનોહર વૃક્ષ નિર્મલ આનંદ, પ્રસન્નતા, તૃપ્તિઆદિને પ્રસવનાર મનોરમ પત્ર પુષ્પ આમોદ આદિથી સુકત તથા પરિણામમાં વાસનામાત્રના અશ્વેષ લયપૂર્વક મોક્ષ-રૂપ નિરતિસય સુખપ્રદ અતિ ઉચ્ચ અલભ્ય ફૂલના ઉપાદક હોય છે; અને તેથી જ વાસના-વશિત મનને સંતસ્રતિ અને નિહોસન મનને મોક્ષહેતુ તત્ત્વવિનુ પુરુષો સ્થલે સ્થલે વર્ણે છે. વાસનાવશિતં જન્મમોક્ષં નિર્વાસનં મનઃ ॥ યો ૦ વા ૦ ૬-૭૮ ॥ (વાસનાથી વૌંઠાપણું મન જન્મમરણનું અને વાસનાથી રહિત મથેલું મન મોક્ષનું ઘાતા છે.)

મધ્યમાના વ્યાપારનું આદિકારણ વાસના સિદ્ધ થવાથી તે વ્યાપારની નિવૃત્તિ ધ્વજ-નાર સાધક પુરુષોને અન્ય પ્રયત્ન પરિણત વાસનાનું જ સર્વ પ્રકારે નિર્મૂલન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે એ વાર્તા યદ્યપિ સત્ય છે તથાપિ દીર્ઘ કાલથી જે વૃક્ષનાં મૂળ ભૂમિમાં અતિ ઉંડાં ઉતરી દૃઢપણે સ્થિત થયાં હોય છે એવાં અતિ વિસ્તારવાળાં મહાવૃક્ષોના કેવલ નાશ નિમિત્તે, અસાધારણ સખલ સાધનરહિત પુરુષે આરંભમાં જ મૂળહેદનનો આરંભેલો મત્ત નિષ્ફલ જાય છે અને પ્રથમ શાખાઆદિ ઉપરના અવયવો છેદતાં છેદતાં સ્કંધપર્વત છેદન કરી મૂળપર્વત જતાં યત્ન સફલ થયા સંભવ આવે છે તે જ પ્રકારે વાસનામૂળની દૃઢ ગ્રંથિયો ધણે ઉડે સુધી જે અંતઃકરણમાં સ્થિત થઈ હોય છે તેવા સાધકોએ આરં-ભમાં જ વાસનાના ઉચ્છેદાર્થે પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી. પરંતુ એ વાસનાના કાર્યરૂપે જ-હિર દૂરપર્વત વિસ્તરેલા વૈષ્ણવીમધ્યમાના દૃષ્ટિએ પડતા અસંખ્ય વ્યાપારોનો ઉચ્છેદ કરવો યુક્ત છે અને તે ઉચ્છેદ સધાયે વાસનાના લયનિમિત્તે આધિક અભ્યંતર પ્રદેશમાં ઉચુક્ત થવું યોગ્ય છે. આમ હોવાથી વૈષ્ણવીનો નિરોધ સાધીને આગળ વધનાર સાધકે સમર્થ શુભાશુભ વાસનારૂપ મૂળપર્વત ન જતાં, મધ્યમાના નિરોધાર્થે ચત્તવાન થવું ઉચિત છે.

વિશ્વપ્રપંચમાં પ્રવર્તતી ક્રિયામાત્રનું શુદ્ધિગમ્ય આદિકારણ વાસના અને તત્ત્વજન્ય મધ્યમાનો વ્યાપાર જ છે. મધ્યમાના વ્યાપારનું પચાઈ સ્વરૂપ ગંધાતાં સૂક્ષ્મ અને સૂચ સર્વ ક્રિયાઓ આ કાર્યપ્રપંચમાં પ્રવર્તે છે. સામ્ય પ્રકૃતિના સંક્ષોભરૂપ ક્રિયાનું આદિકારણ ઈશંણુ અર્થાત્ વાસના અને તદ્દ્વારા **एकोऽहं बहुपयाम्** (હું એક અનેક થાઉં) એ પ્રકારનું વાણીનું ચપલું સ્ફુટ રૂપ અર્થાત્ મધ્યમાનો વ્યાપાર જ છે. સંક્ષોભનઅનંતર-શુજમયી ગાથાના ત્રિશુલાત્મક દ્રવ્યનું કાર્યપ્રપંચાનુકૂલ પૃથક્કરણ તથા સંયોગીકરણાદિ યવામાં આદિપુરુષરૂપ શ્રીકૃષ્ણાદિ ઈશ્વરની મધ્યમાવાણીનો વ્યાપાર કારણભૂત છે. અને એ જ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર કાર્યપ્રપંચની ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયામાં તત્ત્વ તત્ત્વ ક્રિયાભિમાની પુરુષવંદોની

વિરમી જાય છે. X ક્રિયારૂપ કાર્યમાં મધ્યમારૂપ કારણ સર્વદા અનુભૂત હોય છે, અને મધ્યમાથી પ્રાપ્ત થયેલા વેગના પ્રમાણમાં ક્રિયાની સ્થિતિ હોય છે. મધ્યમાથી મળેલો વેગ વિરમતા ક્રિયા વિરમી જાય છે.

આ પ્રકારે મધ્યમાના વ્યાપાર એ જ ક્રિયામાત્રની હિત્વત્તિમાં કારણબૂત હોવાથી અ-
ક્રિય થવાની છત્તા રાખનાર સાધક પુરુષોએ આ મધ્યમાના વ્યાપારનો નિરોધ સર્વ
પ્રમાણથી કર્તવ્ય છે એ વિચાર કરતાં સમજાય એમ છે. જે સાધક મહાત્માઓ આ
મધ્યમાનાં વેગને વશ કરીશ્વરા સમર્થ થયા હોય છે તેમને ફલસિદ્ધિ અથ્વા ક્ષણમાં અને
અર્થ અપ્રાપ્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને એ મધ્યમાના વ્યાપારના નિરોધપ્રતિ ફલેષ
કરનાર સાધક પારમાર્થિક યત્નમાં નિરંતર કાલને વ્યતીત કરતાં છતાં સત્તર ફલની અવા-
સિતા અસંભવે અસંતુષ્ટ દૃષ્ટિએ આવે છે.

Philosophical Review) નામના પત્રમાં Psychogenesis નામના પૈતાના
વિષયની સમાપ્તિ કરતાં 'પ્રેસિડેન્ટ ડેવીડ હિલ' (President David Hill) લખે છે કે

Until we know more of what we call "matter" and "energy"
than we do at present, who will be so adventurous as to say
that the last vehicle to which psychic action can be transferred,
and the only medium to which the unity of consciousness can be
attached, are the ponderable but unstable compounds that con-
stitute the living brain?

'જો આપણે જડ પદાર્થ અને (તદ્દતર્ગત) ક્રિયાશક્તિ કહીએ છીએ તેવિધે
હમણાં આપણે જટલ જાણીએ છીએ તેથી વિશેષ જ્યાં સુધી ન જાણીએ ત્યાં સુધી
કાણે એવું કહેવાનું સાહસ કરશે કે જીવતા મનુષ્યનું મગજ એ જ માનસિક વ્યાપારનું
અંતિમ દ્વાર છે અને એ જ કેવલ શક્તિનું સ્થાન છે ? '

इदं संसारचक्रं हि नामौसंकल्पमात्रके

..संरोधितायां वहनाद्रघुनंदन रुद्धयते ॥

क्षोभितायां मनोनाभ्यामिदं संसारचक्रकम्

प्रयत्नाद्रोहितमपि प्रवहत्येव वेगतः ॥ यो० वा० नि० ૨૧॥

અર્થ—હું રઘુનંદન ! સંકલ્પ (મધ્યમાના વ્યાપાર) આ સંસારચક્રની નાભિ છે
તેને મક્કનથી રોધતાં આ સંસારચક્ર રોકાઈ જાય છે. જો મનરૂપ (મધ્યમાના વ્યાપારરૂપ)
નાભિને સંહજ મક્કન આપવામાં આવે તો પ્રયત્નપૂર્વક રોધેલું છતાં પણ આ સંસારચક્ર
ગતીવે ફર્યા કરે છે.

અર્થ—દેવનું અર્ચન કરવાના સોળ વિધિ આ છે. ૧ આવાહન, ૨ આસન, ૩ પાદ, ૪ અર્ધ્ય, ૫ આચમન, ૬ સ્નાન, ૭ વસ્ત્ર, ૮ ઉપવીત, ૯ ગન્ધ, ૧૦ પુષ્પ, ૧૧ ધૂપ, ૧૨ દીપ, ૧૩ નૈવેદ્ય, ૧૪ નમસ્કાર, ૧૫ પ્રદક્ષિણા, ૧૬ ઉઠાસન.

આ યોગશોપચારવિધિ પૂરેપૂરે તો ઘણો વિસ્તારવાળો છે તેમ જ વેદમંત્રસહિત કરવાથી અધિક ફલને આપનાર છે તેથી તેનો વૈદિક પ્રયોગતો અધિકારીએ સંપ્રદાયની તિથી જ સાધવો યોગ્ય છે. તેમ જ એ મોટા વિધિ નિત્ય અથવા વારંવાર કરવા યોગ્યને જ અનુકૂલતા આવે. તેથી ઇષ્ટપૂજન વિધિવત્ કરવાની ઈચ્છા રાખનાર, ઘણા અસાધિતા મુખ્ય ભાગથી અચાત ન રહે એવી રીતે પૌરાણિક વાક્યોના અર્થસહ સંક્ષિપ્ત વિવેચન યોગ્ય જણાય છે.

પૂજનના આરંભપૂર્વે કલશ, પત્રાણું, આચમની, ધંટા, શંખ, પાદ વિગેરે ગ્રહણ કરવાનું પાત્ર, પંચામૃતનાં દ્રવ્યપાત્રો ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, વસ્ત્ર, અર્ચકારાદિ ઉપહાર તથા તાંબૂલ વિગેરે તૈયાર રાખવાં જોઈએ. એ સર્વ પૂજનસંહાર કહેવાય છે. તે કલશ, શંખ ધંટા વિગેરેનું પ્રથમ સંક્ષિપ્તપૂજન કરવું તથા ઇષ્ટમંત્રના સ્મરણપૂર્વક જલની અંજલિથી અબ્યુક્ષણ કરવું. એથી તે પાત્રો તથા દ્રવ્યોની ભૌતિક અશુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે અને શ્રીપરમેશ્વરના પૂજનમાં સાધનતરીકે ગણાવા યોગ્ય ગણાય છે. મુગધવાળા નિર્મલ જલથી કલશ ભરીને તેને જમણી બાજુએ સ્થાપવો. તે કલશમાં સર્વ તીર્થોનું સ્મરણ કરી તેમના જલોનું આવાહન કરવું, અર્થાત્ શ્રીપરમેશ્વરનું પૂજન કરવાને એ જમ્મ જેટલું પવિત્ર હોવું ઘટે તેટલું પવિત્ર એ ગાય એવો સંકલ્પ કરવો. સર્વ પૂજનમાં ઇષ્ટને અભિષેક શંખવતી જ કરવો. શ્રીપરમેશ્વરના સચુણ ચિહ્નોમાંથી મુચિદ્વંવાળી ધંટાનું પૂજન કરી ઇષ્ટના સંમુખ મધ્યે સ્થાપવી, અને તેમનું આવાહન કરવા ધંટાનાદ કરવો.

મમનામાંકિતાં ઘટ્ટાં સુદર્શનયુતાંયદિ

મમાગ્રે સ્થાપયેદ્વસ્તુ તસ્મદેહે વસામ્યહમ્ ॥

ઘટ્ટાં સંપૂજ્ય મધ્યે ત્વાગમાર્ય મિતિવાદયેત્

જલૈઃ પાત્રાદિ પાત્રાણિ ગાયત્ર્યાદૌ પ્રપૂજયેત્ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે કે મારા નામથી અંકિત અને સુદર્શનની સંસ્થાવાળી ધંટાને મારા સંમુખ સ્થાપેછે તેના દેહમાં હું વિશેષ અંશથી વસું છું. તે ધંટાનું પૂજન કરી મધ્યે સ્થાપવી તથા આગમનભાટે ધંટાનાદ કરવો. બીજાં સર્વ પાત્રોને ગાયત્રી અથવા ઇષ્ટમંત્રથી અબ્યુક્ષણ કરવું.

દીપકને જમણી બાજુએ સ્થાપવો. ઝાંખી બાજુએ અથવા સંમુખ સ્થાપવો નહિ.

ઉત્તોલ્ય દૃષ્ટિપર્યન્તં ઘટ્ટાં વામદિશિ સ્થિતામ્

વાદયન વામહસ્તેન દક્ષહસ્તેન ચાર્ચયેત્ ॥

શ્રીછટ્ટની જમણી બાજુએ, તથા ઉપાસકની ડાબી બાજુએ રહેલી ધંટાને ઉપાસકે પોતાના વામ હસ્તથી લઇ પોતાના નેત્રસુધી ઉંચે હાથ લઇ તેનો નાદ કરવો અને દક્ષિણ હસ્તથી પૂજનના ઉપચાર કરવા.

ધ્યાન } જ્યારે પૂજ્ય છટ્ટ શ્રીસદ્ગુરુ આદિની તનુ પ્રત્યક્ષ હોય-એટલે તેમનું પ્રત્યક્ષ
આવાહન } પૂજન કરવાનું હોય ત્યારે તેમને પૂજા કરવાના રથાન અથવા આસન-
ઉપર વિરાજવા પ્રત્યક્ષ પ્રાર્થના કરવાની છે. શ્રીસદ્ગુરુ, મહાત્મા, અતિયોગી વિગેરેને પોતાને ઘેર, પધરાવવાના હોય ત્યારે તેા તેમના મૂલ વિવાસસ્થાને જઈ સર્વ અભિમાનના અર્પણપૂર્વક દીનતાથી સ્તુતિસહ પોતાને જુએ પધારવા પામના કરવાની છે. આપ્રમાણુ પ્રાર્થના કરવી એ પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય છટ્ટનું આવાહન છે. તેમને પોતાને ત્યાં પધારવામાં યથાશક્તિ વૈભવની યોજના એ પણ તેમાં જ આવી જાય છે. પોતાને ગૃહે પધારવા વિશ્વસિ કરવા પૂર્વે પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય છટ્ટનું સાક્ષાત્ દર્શન થવું સંભવે છે. પરંતુ જ્યાં પ્રતિષ્ઠાયા અથવા પ્રતિમાદ્વારા શ્રીછટ્ટનું પૂજન કરવાનું હોય છે ત્યાં સાક્ષાત્ પૂર્વ દર્શન સંભવતું નથી. તેવા સર્વ પ્રસંગે આવાહન પૂર્વે છટ્ટનું ધ્યાન કરવાનો એટલે અભીરિસત રૂપ-અધર્મસંપન્ન છટ્ટમૂર્તિના સ્વરૂપને ઇન્દ્રિયાં શાંતિથી ધારણ કરવાનો વિધિ છે.

ધ્યાનં તુ દ્વિવિયં પ્રોક્તં સરૂપારૂપ ભેદતઃ

અરૂપં તત્ર ચક્ષ્યાનમવાહ્મનસ ગોચરમ્ ।

અવ્યક્તં સર્વતો ગ્યાન્તમિદમિત્ય વિર્બોજતમ્ ॥

ધ્યાન એ પ્રકારનું છે, ૧ સરૂપ ૨ અરૂપ. સરૂપ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે છટ્ટમૂર્તિનું ધ્યાન છે. અને અનવાહ્મનો વિષય નહિ એવું 'આ છટ્ટસ્વરૂપ છે' એવું જેમને માટે કહેવાપણું નથી એવું સર્વત્રત્યાગ શ્રીપરમાત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન એટલે સર્વત્ર શ્રી પરમાત્મતત્ત્વશિવાય બીજું કંઈ જ નથી એ પ્રકારની ઇતિની અમુક ક્ષણસુધી રિધિતિ તે અરૂપ ધ્યાન કહેવાય છે. ત્યાં અરૂપ વસ્તુનું પોડશોપચારપૂજન સંભવતું નથી. માત્ર સરૂપ મૂર્તિનું જ સંભવે છે. જેથી બાહ્ય પૂજનપૂર્વે જે ધ્યાન કરવાનું છે તે સરૂપ ધ્યાન જ કરવાનું છે. આનું ધ્યાન પણ કંઈક યોગ્ય રીતે કરવાને અભ્યાસની જરૂર છે. અપ્રત્યક્ષ છટ્ટનું આ પ્રકારે ધ્યાન કર્યા પછી તેમનું આવાહન માનસ સંકલ્પથી કરવાનું છે. અને પ્રત્યક્ષ છટ્ટને યથાશક્તિ, યથાકાલ, વૈભવસહ વાદ્યગાદિના મંગલ ઘોષસહ વાદનમાં પધરાવવાના છે. પૂજનના સર્વ ઉપચાર શ્રીછટ્ટને પ્રસન્ન કરવા અર્થે છે તેથી પ્રત્યક્ષ છટ્ટની પ્રસન્નતા જાળવવા સર્વ ઉપચારો તેમની ભેદહિતાર્થે ઇચ્છા તથા પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ એટલે અવિરોધી હોવા આવશ્યક છે, અને જે શ્રીછટ્ટ રૂપા કરી પ્રસન્નાનુસાર ઇચ્છા જણાવે તેા તેા તદનુસાર જ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ.

આસન—અપ્રત્યક્ષ છટ્ટને તો આવાહન પછી યોગ્ય મંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક આસન અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કરવાનો છે. તે આસન પુષ્પ, કાટ, વજ્ર અથવા પવિત્ર ચર્મનું હોય. અપ્રત્યક્ષ છટ્ટનું સ્થાપન કરવા માટે પણ ઉપાસકને પોતાને બેસવાના આસનનું

રતાં ઘણું અથવા થોડું પશુ ઉચું સ્થાન જોઈએ. પછી તે મૃતિકા અથવા સુંદર પાપાણની ઓટલી હોય—જેવી કેટલાએક મંદિરોમાં હોય છે તેવી—અથવા સુખડ વિગેરે અથવા સાદા કાષ્ઠનું, ઘાતુનું, સુવર્ણરૂપાનું અને પરિણામે રત્નજડિત સિંહાસન પશું હોય. તેમ જ ગૃહનો પૂજનગૃહનો ભાગ ઉપાસકને પોતાને આનંદના ભાગકરતાં વસ્તુતઃ વિશેષ શોભા-યુક્ત જોઈએ. જે ઉપાસકા દ્રવ્યના મદમાં રૂઢીને પોતાના કહેવાતા ઇષ્ટની પ્રતિમાને ગૃહના અધોરા ખુણામાં અષ્ટ પ્રકર રાખી મુછી તેમની નિત્ય પૂજા કરી અથવા કરાવી પોતે વિશેષ શોભાવાળા ભવનમાં વિશ્વાસ કરે છે તેમને તે ઇષ્ટવિશેષ ખરેખરી ગૌરવયુદ્ધિ છે એમ માનવાને કારણ નથી. અને તેથી તેવી ઉપાસના પેઢીની પેઢી થયાં ચાલ્યા કરતી હોય તોપણ નિષ્ફલ જ સમજવાની છે. નૈમિત્તિક પૂજનપ્રસંગમાં પણ આસનના સંકલ્પક્રમે પોતાના વૈભવના અભિમાનના અભાવપૂર્વક પૂજ્ય ઇષ્ટનું આસન સર્વ સૌંદર્યસંપન્ન છે એવી ભાવના થવી આવશ્યક છે. પ્રસક્ત ઇષ્ટને માટે પણ બરાબર એ જ પ્રમાણે અથવા એથી અધિક સમગ્ર લેવાનું છે. જે ભવનમાં શ્રીઈષ્ટને પધરાવવાના હોય તે ભવન ઉપાસકની શક્તિથી બહાર નહિ પણ અંદર અર્થાત્ યથાશક્તિ શોભાવાળું થવું જોઈએ. પોતાના વિશ્વાસભવનકરતાં તો તે ભવન અવરય વિશેષ શોભાયુક્ત હોવું જોઈએ. તેમને વિરાજવામાટે મૃતિકાનો ઉચો ઓટથો અથવા કાષ્ઠ, સુવર્ણ, રત્ન વિગેરેનાં વિવિધ યુક્તિવાળાં સિંહાસન હોવાં જોઈએ. અને તે ઉપર વિરાજવાને જરા પણ અસુગમતા ન જણાય એવી બહુ ઉચી નહિ તેમ બહુ નીચી નહિ એવી સુંદર ગાદી હોવી જોઈએ. સર્વત્ર શોભાકરતાં પણ સ્વચ્છતા અથવા પવિત્રતાઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. અને હોય તે તો ઉત્તમ, પરંતુ એક હોય ત્યાં શોભાકરતાં સ્વચ્છતા વિશેષ ઇષ્ટ છે. ઉપાસકે પોતે શ્રીઈષ્ટકરતાં વિશેષ શોભા ન લેવી પરંતુ શ્રીઈષ્ટને વિશેષ શોભા આપવી એ જ સર્વત્ર લક્ષમાં રાખવાનું છે.

પાદ્ય—ઓટલે પૂજ્ય ઇષ્ટના પાદપ્રક્ષાલનમાટે સુગંધી જલ સુંદર પાત્રમાં—પોડશો-પચારપૂજનમાં પંચામૃતસ્નાનનો વિધિ જુદો છે પરંતુ સંક્ષિપ્ત પૂજન હોય તો પાદ-પ્રક્ષાલનસમયે જ પંચામૃતથી શ્રીઈષ્ટના દક્ષિણ પાદના અંગુષ્ઠનું પણ પ્રક્ષાલન કરાય છે.

પાદ્યાન્નાનિ ચ ચત્વારિ કથિતાનિ સમાસતઃ

કપૂરમગરું પુષ્પં દ્રવ્યાણ્યાન્નમનીયકમ્ ॥

પાદપ્રક્ષાલનમાટેના જલમાં કપૂર, અગર, પુષ્પ અને આયમનપાત્રનાં દ્રવ્યો હોય છે. આયમનપાત્રમાં ઘણું કરીને જાતિફલ, લવંગ અને કકોલ હોય છે. ગૃહસ્થને હારે પ્રાપ્ત અતિથિમહાત્માને તથા સંભાવિત વડિલ સંબંધીને આ પાદજલ અર્પણ કરવાનો વિધિ છે.

અર્ચ્ય—શ્રીઈષ્ટને તેમ જ અન્ય પૂજ્યને પાદઅર્પણ પછી અર્ધ્ય અર્પણ કરાય છે.

સિદ્ધાર્થમક્ષતાંશૈવ દુર્વાં ચ તિલમેવ ચ

ચવગન્ધફલં પુષ્પમણ્ડાન્નં ત્વર્ચ્યમુચ્યતે ॥

સંવંધના દાણાં, અક્ષત, દૂર્વા, તિલ, ચવ, ગંધ પુષ્પ અને ફલ એ આઠ વસ્તુઓ મળીને અર્ધ્ય કહેવાય છે.

આચમન—શ્રીહૃદને સ્નાન કરાવ્યા પછી, વચ્ચે ધારણ કરાવ્યા પછી અને નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યા પછી આચમનસાર જલ અર્પણ કરવાનો વિધિ છે.

સ્નાન વચ્ચે ચ નૈવેદ્યે દદ્યાદાચમનં તથા ।

પ્રત્યક્ષ હૃદને તે તે સમયે સુંદર પાત્રમાં સ્વચ્છ જલ અર્પણ કરવાનું છે.

સ્નાન—સ્નાનને માટે જોઈશું ઉષ્ણ જલ સુખ આપનારૂં લાગે અર્થાત્ ન સહ ધાય એવું ઉષ્ણ નહિ અને સડન ધાય અથવા પ્રીતિકર લાગે તેથી શીત નહિ એવું જ અર્પણ કરવું જોઈએ. એ સ્નાન કરવાના જલમાં અર્થાત્ સ્નાનપાત્રમાં સુગંધી પદાર્થ હોવા જોઈએ; તેની સાથે અક્ષત અને ધુપ પણ હોય.

શ્રીહૃદને પંચામૃતસ્નાન કરાવવાનો સર્વથા વિધિ છે.

ગવ્યમાઙ્ગ્યં દધિ ક્ષીરં માક્ષિકં શર્કરાન્વિતમ્

પક્વત્ર મિલિતં જ્વેયં દિવ્યપંચામૃતં પરમ્ ॥

ગવ્ય (દુધ) આઙ્ય (ઘી), દધિ (દહિ), ક્ષીર (પાણી) માક્ષિક (મધ) અને શર્કરા (સાકર) એ દ્રવ્યોનું પંચામૃત ધાય છે. હેવટ ખાંડથી અન્ય દ્રવ્યોની સ્વીકાશ જતી રહે છે. અને પંચામૃતસ્નાન થયા પછી શુદ્ધોદ્ધસ્નાન કરાવાય છે. ધણું કરીને પ્રત્યક્ષ હૃદને આ સર્વ દ્રવ્યોનો સહજ સ્પર્શ એક પછી એક યોગ્ય મંત્રસહ કરાય છે અથવા એ પાંચેને એક પાત્રમાં મિશ્રિત કરી તે સર્વ ભેગાં અર્પણ કરાય છે.

પ્રત્યક્ષ હૃદ, અતિથિ મહાત્મા અને પૂજ્ય વરિહને સ્નાનમાટે એક મોટા પાટલો, જે ત્રાંખાકુંડીઓ અથવા મોટાં પાત્રો એક ઉષ્ણ જલમાટે અને એક શીતજલમાટે જોઈએ. આ પાત્રો સ્નાન કરનાર વ્યક્તિના પાટલાની અત્યંત સમીપ જોઈએ જેથી તે જોડું જલ જોઈએ તેવું થયેચ્છ લઈ શકે. આ પાત્રોથી કદમ્બ છેડે અન્ય પાત્રો (દિગ્ગા વિગેરે) માં ખીજું વધારે ઉષ્ણ જલ તથા શીત જલ ભરી તૈયાર રાખવું તથા તે યજ્ઞ સુકે કે તરત વગર માગ્યે તેમાં રેડવું. મોટા શ્રીમાનને ત્યાં આ પાત્રો રૂપાનાં કે સુવર્ણનાં પણ હોય. અને સામાન્ય વ્યક્તિના ઉપાસકને ત્યાં અથવા નિષ્કિચન ભક્તને ત્યાં એમાંનું કદમ્બ પણ ન હોય. ઘટની પ્રસન્નતામાં જડ સામગ્રી કારણ નથી પણ માત્ર શુદ્ધ અંતઃકરણ તથા સંકલ્પ કારણ છે. સ્નાનપાત્રના સમીપજે સુંદર લોટા પણ હોય. અને ભક્ત યોગતાની સ્વીકાશ અથવા પુત્રમિત્રસ્વગ્નસહ તે પ્રસંગે સ્નાન કરાવવા સમીપ હોય. હાલના રીવાજપ્રમાણે, શરીરે માર્દન તથા સુગંધમાટે મર્દન કરવાનાં દ્રવ્યો તથા ઉત્તમાંગની કેશાવલિને મર્દન કરવામાટે પણ સુગંધિ તથા પુષ્ટિને આપનાર સ્નિગ્ધ પદાર્થો રાખે. શરીરને લૂછવાને સુંદર મોટા ખડખડા રૂમાલો રાખે. એ વિગેરે દેશકાલને અનુસરતી અનેક સામગ્રી રાખે.

સ્નાનપૂર્વે, મધુપર્ક અર્પણ કરવાનો પણ વિધિ છે.

દધિ સાર્પિજલં ક્ષાંદ્રસિતા ચૈતેશ્વ પંચભિઃ

પ્રોચ્યતે મધુપર્કસ્તુ ।

દદિ, ધી, જલ, હોદ્ર (મધ) અને સિતા (સાકર) એ દ્રવ્યો મધુપકમાં હોય, આપણે
હારે આવનાર અતિથિ વગેરે સર્વ પૂજ્યને આ અર્પણ કરવાનો વિધિ છે.
સ્નાનપછી સૌભાગ્યદ્રવ્ય અર્પણ કરાય છે.

હરિદ્રાકુકુમ્ભૈવસિન્દૂરાદિસમન્વિતમ્

કજ્જલં કણ્ઠસૂત્રાદિ સૌભાગ્યદ્રવ્યમુચ્યતે ।

દળદ, કુંકુમ, સિન્દૂર, કજ્જલ, અને કંઠસૂત્ર એ સૌભાગ્યદ્રવ્ય કહેવાય છે.

(અર્પણ)

॥ ૐશ્રી ॥

॥ શ્રીનરહરિવિજ્ઞાપનશતક ॥

(અનુસંધાન ચતુર્થ રૂપના પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી)

૫૬.

સમગ્રન સહ શૃણુજેરે વચન વિવેકનાં, એ સમ.

નિમગ્ન નિમ્નાવિધાપદે જીવના

કૃતિકર્મથી પાદયુગલ અધાય જો,

શ્રુતિકૃતિધૃતિ દિયો શિશુને જો યકી

કૃતિકૃતમૃતિજન્મમૃતિમુક્તિ યાય જો—^{૧૬}

નરહરિને ૧૬

માતંગાર્પિત સુધાકલશમાં જ્યમ પુરા,

વિચિત્રિસાથી બદ્ધ થયો ઉદક જો;

શંકાશાતન કરો શુરુ યાય જો યકી,

દિમશ્ચિમરક્ષિતરસમમ આ રંક જો—^{૧૭}

નરહરિને ૧૭

પીડિત અધ્વગ રણુચર કિરણુમિયકી,

૧૬ અવિધાના જોડા પંકમાં નિમગ્ન થયલા આ જીવના જ્ઞાન તથા શક્તિરૂપ ચર-
ક્ય કર્મરૂપ ક્રીડાથી પરિવેશિત હોવાથી આ જીવથી તે સંસારપંકથી જલદિરાગમનહા
મોક્ષને પામી શકાતું નથી. તેથી તે પંકમાંથી ઉદ્ધારણ કરવામાં અતિ દક્ષ પુરુષનો આશ્રય
અવશ્ય સેવ્ય છે. માટે હે શુરો ! શક્તિજ્ઞાનરહિતતત્ત્વજ્ઞાત શિશુસમ જની ગયલા આ
જીવને તત્ત્વમર્સિ આદિક જ્ઞાતમદ્વાવાક્યકપદેશરૂપ આધાર આપો જે આધારવશાત્
ક્રમજન્ય જન્મમૃત્યુરૂપ અધોગતિથી આ જીવનો મોક્ષરૂપ ઉદ્ધાર યાય. શ્રુતિકૃતિધૃતિ=
જ્ઞાત વચનરૂપ આસંજન. મૃતિ=મરણ. મૃતિમુક્તિ=અધોગતિથી મોક્ષ.

૧૭ આત્મા સદૈવ પ્રાપ્ત છે તદ્વિધે તેની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી તદ્વિષયક એ પ્રશ્નરૂપી
આખ્યવિક્ષા છે કે એકદા ઉદકનામાં ઝાપિએ તપશ્ચર્યાથી શ્રીવિષ્ણુભગવાનને સંપૂર્ણ કર્યા.

યામે મલહરં સહસ્રોરહિત દિતસ્તાન જો;
સ્મૃતિવૃત્તિદર્શનરૂપ મરુતાધાતથી,
કરો પ્રસન્ન યદ્ય વિરહદીપનિર્વાણુ જો—૧૮ નરહરિને ૧૮
સહસ્રશઃ સ્વદક્ષ્યાંશુક ગૃહો આ ધારતો,
સાધનધનતમ વસન કરો ગુરુરાય જો;
પુનઃ પટન્વરપરિધાન સજ્જ પાંચ આ
એકાગ્રહાદન ધરી ધૃષ્ટ સ્થલ જાય જો—૧૯ નરહરિને ૧૯
પ્રણવ ધનુરાર શારીરને ગ્રહી હસ્તમાં
વિશિષ્ટ સ્થાપન ધ્વનિએ કરો સંવેશ । જો,

શ્રીવિષ્ણુએ વરરૂપે હૃદયસ્થિત અમૃતને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. શ્રીવિષ્ણુની આગામીસારે
છંદ્રે ઉદંકને સ્વરૂક્ષિત સુધાપાન કરાવવા હા કહી. પરંતુ અસૂપાયેરિત હોવાથી સુક્ષિતથી
હસ્તિવેધ લઇને છંદ્રે અમૃતકલશનું સ્વચ્છિતપ્રદેશઉપર સ્થાપન કર્યું અને ઉદંકને અમૃત
આપવા માંડ્યું. અમૃત પ્રસક્ષ છતાં ઉદંકને અમૃતમાં મૂલશંકા યદ્ય તેથી તેનું ગ્રહણ કર્યું
નહિ; તે પ્રમાણે આત્મા પ્રસક્ષ પ્રાપ્ત છતાં એમાં વિપરીતભાવના અથવા શંકા પાપ છે
તે શંકાનો છે શુરો ! આપ નાશ કરો, જે શંકાના વિનાશથી અંદ્રાધિહિત અમૃતમય, આ
રૂંક જીવ યદ્ય જાય. માતંગ=હરતી. વિચિકિત્સા=વિપરીત ભાવના. હિમરહિમરહિતરસ=
અંદ્રાધિહિત બહારપ્રેરિત કામધેનુઆવિત અમૃત.

મૂઝાશંકો યથાદંકો નાગ્રહીદમૃતં યથા ।

કર્મનાશમયાજ્ઞંતો રાત્મજ્ઞાનાગ્રહસ્તથા ॥ ઉપદેશસાહસી. પૃ. ૩૨-૩ ॥

૧૮ સસારરણમાં બ્રમણ કરનાર આ જીવરૂપ પાંચ ત્રિવિધ તાપરૂપ ખાતુકિરણથી
સંતપ્ત હોવાથી મલ વિશેષ તથા આવરણરૂપ ત્રિદોષને હરનાર, તરંગવર્જિત હોવાથી સાંત
અર્થાત્ અસુખ મોક્ષાણુંવરનાન યામે છે. અવપર્મત છે શુરો ! આપના સ્વરૂપનો અને
વિરહ છે માટે સ્મરણવૃત્તિને દર્શન દેવારૂપ વાયુના ઝપાટાથી કૃષાયુક્ત યદ્યને આપ વિરહ
દીપને બોલવી નાંખો. અધ્વગ=પથિક, લહરી=તરંગ, દિત=પ્રેક્ષ્ય અર્થાત્ મોક્ષ; મરુતા-
ધાતથી=વાયુરેગથી, નિર્વાણુ=ઓલવાઈ જવાથી જ્વાલાનું નિરતેજાત.

૧૯ આ જીવરૂપ ગૃહી સહસ્તાવધિ શરીરરૂપ સૂક્ષ્મ વસ્તુનુંધારણુ કરે છે. વસ્ત્રોસૂક્ષ્મ હોવાથી
ચિરકાલસ્થાયિ હોતાં નથી. પણ જેમ યોગ્ય સાધનદ્વારા વસ્ત્રને ધન અને તેથી ચિરકાલસ્થાયિ કરવામાં
આવેછે તેમ હે સુરુપરિઠા આ શરીરને શ્રવણમનનાદિ યોગ્યસાધનથી સુદૃઢ કરો, જે શરીરની સુ-
દૃઢતાથી સંસારમાં બ્રમણ કરનાર આ જીવપાંચને પુનઃજીર્ણવસ્ત્ર ધારણુ કરવાની અપેક્ષા રહે નહિ
અને વર્તમાન શરીરરૂપ એક વસ્ત્રને જ ધારણુ કરી મોક્ષરૂપ ધૃષ્ટસ્થની પ્રાપ્તિ પાપ અર્થા-
ત્ આ વર્તમાન શરીરમાં જ સાધનસંપત્તિદ્વારા મોક્ષને આપો. સ્વદક્ષુ=સૂક્ષ્મ, અંશુક=
વસન=આગ્રહાદન=વસ્ત્ર, ધનતમ=અતિધન. પટન્વરપરિધાન=જીર્ણવસ્ત્રધારણુ. પાંચ=પ-
થિક=માર્ગમાંથી.

દો બધા ધ્યાસન મુક્ત પ્રભુ ! બાણ આ :
 બ્રહ્મક્રીભૂત હવ યાએ પ્રવેશ જો—૨૦ નરહરિને ૨૦
 સ્વદેહ અરણિ કરી હવ મુંઝવણાયકી
 ઉત્તર અરણિ કર્ણપશ્ચિદ્ધત મંત્ર જો,
 ધ્યાનમયનપાવકપાવનવાલાયકી
 સ્વરૂપદર્શનથી થાય અનન્યતંત્ર જો—૨૧ નરહરિને ૨૧
 ગુરુદેશે સ્વરૂપને સમ સ્થાપીને
 આકાશે મનઘટ સર્વેદ્રિયગ્રામ જો,

વાસાંસિ જીર્ણાંનિ યથા વિદાય નવાનિગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિદાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

॥ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. ૨-૨૨ ॥

૨૦ હે સર્વાધિક્ષે ! પ્રભુવરૂપ ધનુષને તથા દેહોપાધિક આત્મરૂપ શરને હંસ
 મંદીને તથા નિરંતર અભ્યાસવશાત્ ધ્યાનરૂપમાં માત્ર ધ્વનિરૂપે અસ્તિત્વ ભાગવ
 તે ઉદ્ધારકરૂપ હવાત્મારૂપ બાણને આરોપીને પશ્ચાત્ તે ધનુષકરૂપથી બાણને
 ધીને તે હવ બાણ લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મલેખનદ્વારા ચિન્મય બ્રહ્મસ્વરૂપ યદ્ધ જય એવું
 પ્રભો ! આપ સામર્થ્ય આપો. વિશિષ્ટરૂપાનન=બાણનું આરોપણ. ધ્યાસન=જેના
 બાણ મુક્ત થાય છે=ધનુષ. પ્રવેશ=ચિદ્ધનન=ગતિપતિ બ્રહ્મસ્વરૂપ (યદ્ધ જય.)

મળવો ધનુઃ શરો હાત્મા મલ્લતલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ।

અમમત્તેન વેદ્યવ્યં શરવત્તન્મયો ભવેત્ ॥ મુણ્ડક. ૨-૨-૪ ॥

બ્રહ્મ તથા હવ સ્વભાવે એક છે પણ અવિદ્યાક્રોધાધિથી હવનું બ્રહ્મથી પૃથ
 સ્તિત્વ બાણે છે માટે આ શરવશાત્ તે બિનાસ્તિત્વના વિશ્વધાયે ઉપરની ?
 નવાસાતેન કરી શકે યા.
 દિમરન્ધ્રમરસિતરસમય આ રૂપે શર તથા લક્ષ્યની ઉપમા આપી છે.
 પીઠિત અધ્વગ રણચર-કિરણામિયકી, કરણાભાથી સ્વદેહને અ
 રશ્ચિદ્ધત મ

૧૬ અવિદ્યાના જાણ પંકમાં નિમજ્જે યયત્તા આ હવના જ્ઞાન તથા શકિત મયન
 હવ કર્મરૂપ ક્રીયકથી પરિવેશિત હોવાથી આ હવથી તે સંસારપંકથી બહિરા... ચો
 મોક્ષને પામી શકાતું નથી. તેથી તે પંકમાંથી ઉદ્ધારણ કરવામાં અતિ દક્ષ પુરુષનો આ
 અવરૂપ સેવ્ય છે. માટે હે ગુરો ! શક્તિજ્ઞાનરહિતવચશાત્ શિશુસમ બની ગયલા
 હવને તત્ત્વમાર્ગે આદિક જ્ઞાતમહાવાક્યકરૂપદેશરૂપ આધાર આપો જે આધારવશા
 કમલન્ય લગ્નમમુરૂપ અધોગતિથી આ હવનો મોક્ષરૂપ ઉદ્ધાર થાય. શ્રુતિઉક્તિધૃતિ
 જ્ઞાત વચનરૂપ આસંબન. મૃતિ=મરણ. મ્યુતિ=મુક્તિ=અધોગતિથી મોક્ષ.

૧૭ આત્મા સદૈવ પ્રાપ્ત છે તરપિ તેની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી તદ્વિષયક એ પ્રકાર
 આખ્યયિકા છે કે એકલા ઉદંકતામા ઋષિએ તપશ્ચર્યાથી શીવિષ્ણુબ્રહ્માનાને સંગૃહ કર્યા

અપુષ્પિધીહર શીતિકર-વારિ તરી
 યાય પશુક આ હણી સંસતિ કાલ. — નરહરિને ૨૨
 કામુકવિદ્યા હાર નિરોધી સાધતાં
 શસ્ત્રાચાર્યસપરીથી થઈ ધન્ય જો,
 યાય સકલ આશાપ્રતિ દારેદ્ધાટને
 અન્નતરિયુ આ દિગ્વિજયી રાજન્ય જો — નરહરિને ૨૩
 વાગ્યાપાર વિલાવી મનમાં યુક્તિથી,
 કરી મનનાભાવે મન મનીષામય જો;
 મહદંતર્જનિધિપણી કરી કરંતે ક્રમે,

૨૨-ચરપદેશદ્વારા શરીરના સિરસ ઓળખા અને કટિ એ તથા ભાગને ઉત્તર રથાપી
 અવેશિષ્ટ શરીરભાગને એક દ્વારમાં રથાપીને, તથા જેમ ઘટાકાશનો મહદાકાશમાં લય
 થાય છે તેમ હૃદયકાશરૂપે મહદાકાશમાં મનરૂપ ઘટાકાશ તથા નિઃશેષ હૃદયના સમૂ-
 હને વિજ્ઞાપીને, સંસારાંબુધિનાં અસંખ્યાવના તથા વિપરીતભાવનાના અભિવ્યંજક હો-
 વાથી પુદ્ગિતું કુમાર્જે હરણ કરનારાં તથા દ્વિતીયાદૈ મયં ભવતિ એ ન્યાયે દૈતની મિથ્યા
 પ્રતીતિ કરાવનારાં હોવાથી ભયની અભિવ્યંજિત કરનારાં જલને તરીને ગંતવ્ય રથાન
 મોહપ્રતિ સન્ન થયેલા આ જીવ પશુક આપની કૃપાથી સંસારનો નાશ કરી સર્વ કામ-
 નાશરાક્ષા જે આત્મરૂપપ્રાપ્તિ તે મેળવીને અતે કામનારહિત થઈ જીવંમુક્ત
 અવસ્થામાં રહે. વર્ષ=શરીર. મનઘટ=મનરૂપ ઘટાકાશ, આકાશ=હૃદયકાશરૂપ મહાકા-
 શ. ધીહર=પુદ્ગિતું હરણ કરનાર.

ત્રિરુત્તં સ્યાપ્ય સમં શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સંનિવેશ્ય ।

ब्रह्मोद्भूतेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ એતાઅતર ૨૮ ॥

૨૩ જેમ કોઈ ક્ષત્રિય મહાવીર પોતાના શસ્ત્રવિદ્યાશુરુપાસે પ્રથમ તો દ્વાર બંધ
 કરીને શસ્ત્રવિદ્યા સાથે છે અને તે શુરની શુશ્રૂયાજન્ય કૃપાથી કૃતકૃલ થઈને સમગ્ર પુ-
 થીનો દિગ્વિજય કરી સમસ્ત દ્વાર ઉઘાડાં મુકવા છતાં અતે શત્રુરહિત થઈ-રમણ કરે
 છે તેમ આ જીવરૂપ ક્ષત્રિય શરીરગૃહમાં પ્રથમ તો પરિપુન્યાયે હૃદયદ્વાર બંધ
 કરી અર્ધાત્ હૃદયને રવવિષયથી બાંધ કરી મંત્રાદિ સુયુક્તિઓ શ્રીસદ્ગુરુમુખથી
 મેળવે અને તે યુક્તિનાં ચયાર્થ પાલનથી તથા શ્રીશુરની પ્રકાશતરે શુશ્રૂયાથી તેમની ક-
 રુણા પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ થઈને સમગ્ર વિષયપ્રતિ હૃદયદ્વાર ઉઘાડાં મુકવા છતાં તે તે
 વિષયનો સંપૂર્ણ જય કર્યાથી વિષયથી અલિપ્ત-હોવાથી અતે અંતરજહિર-અન્નતશત્રુ-
 પણે રહે. કામુકવિદ્યા=ધનુર્વિદ્યા, શાસ્ત્રાચાર્ય=ધનુરાશ્ત્રગુરુ, સપરી=સેવન, સકલ આશાપ્રતિ=

સકલ દિશાપ્રતિ. અથવા સકલ વિષયપ્રતિ, અન્નતરિયુ=અન્નતશત્રુ, રાજન્ય=ક્ષત્રિય.
 “હે સ્વતંત્ર ! વળી આ લોકમાં જેમ સક્રિયાનુ વીર પુરુષો જે અનેક શસ્ત્રના ધારણ
 કરનાર હોવાથી સર્વને બંધ આપનાર હોય છે તે તો અનેક શ્રેયવાન પદાર્થોસદ્ પોતાના

નિરુપાધિ

નરહરિને. ૨૪

સાધક આ

કરતો મંદિરમધ્યે મદિરાપાન જો,

બિપશુતમઔપસેવનથી યાચતો,

વમનચક્રી વ્યાધિ અસંતાપાન જો,

નરહરિને. ૨૫

ગૃહમાં મુક્તદારથી જ વસતા પ્રતીત થાય છે; તો આપ કે જે વીરસરખા પ્રતીત થાઓ છે તેમણે કોના બચથી આ દાર બંધ કરી વસવું પાસ્યું છે એ મનુષ્યદષ્ટિથી જ જાણ્ય એમ નથી." (શ્રીનિબુવનવિજયીખંડ, અવધૂતસિદ્ધસંવાદ, ચતુર્થરૂપ પૃ. ૨૫૫-૬)

૨૪ વાણુપ્રક્ષિત સર્વ ઇન્દ્રિયના વ્યાપારને શ્રીશુરુદત મુક્તિથી મનમાં વિશ્વાસી તદનંતર સંકલ્પ વિકલ્પ સ્વરવભાવનો લાગ કરાવી મનને નિશ્ચયાત્મક વ્યદિષ્ટિમાં લીન કરી, પશ્ચાત્ વ્યદિષ્ટિને શુદ્ધસાત્વિક સમદિષ્ટિમાં વિશ્વાસી અતે તે વ્યદિષ્ટિને પશુ ઉપાધિ, (નામ) તથા રૂપથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ કરી આ સાધક પ્રહરણરૂપ થઈ રહે. વાગંધાપાર=વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ. મનનાભાવે=સંકલ્પ લાગથી, મનીષા=ધિપણ=શુદ્ધિ, મહત્=મહત્તત્ત્વ=હિરણ્યગર્ભ.

ચચ્છેદ્વાંગમનસી માત્ર સ્તયચ્છેજ્ઞાન આત્મનિ ।

જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિચચ્છેત્તયચ્છાન્ત આત્મનિ ॥ કવ. ૧.૩-૧૩ ॥

૨૫ આ સાધક અવિદ્યારૂપ મિત્રની સંગતિજન્ય સંમોહને લીધે, જેને ધારણ કરવાનું સાધક્ય માત્ર મોક્ષપ્રાપ્તિથી યાય છે અર્થાત્ મોક્ષને અર્થે જેનો ઉપયોગ હોવાથી જે મંદિરસમ પવિત્ર છે એવા (મિત્રાસક્તિજન્ય મોહવશાત્ ઉપન થયલા અઘંકારાગ્રય) આ શરીરમાં વિપશુરૂપ મદિરાનું પાન કરી સાક્ષિમાન કર્મદ્વારા મદનિમગ્ન પુરુષની પેઠે સંસારચક્રમાં જામે છે. આટલે વૈધવરિષ્ઠ સદશુરુથીના ઉપદેશરૂપ ઔપસના સેવનથી જન્મ-મૃત્યુ આપનાર વિપશુમદિરાના દૃઢ સંસ્કારનું વમન કરી સંસારભ્રમણરૂપ વ્યાધિના વિનાશને પામે છે. મિત્રાસક્તિસંમોહ=મિત્રની સંગતિથી ચતો સંમોહ, બિપશુતમઔપસ-સેવન=વૈધ અર્થાત્ મનચિકિત્સકમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા સદશુરુથીના ઉપદેશરૂપ ઔપસનું સેવન, અસંતાપાન=પુનરાવૃત્તિ રહિત તિરાપાન=વિનાશ.

“હે વૈધવાન મહાપુરુષ ! બદલણ કરેલા વિષનો અપંગ અંશ કાલાંતરે પણ હાનિ કરે છે માટે તેને ઝડપ કરવો અથવા વમનવિરેચનદિ ઉપાયથી કાઢી નાંખવો એ કુશલ વૈધનો સિદ્ધાંત છે. તેમાં પણ જે વિષનો અંશ પડતો નથી અને કાલાંતરે પણ અનર્થ જ કરનાર છે તેને તો સત્તર વમનાદિપટે કાઢવો યોગ્ય ગણ્યો છે.....” (શ્રીનિબુવનવિજયીખંડ, પૂર્વોક્ત સંવાદ. પૃ. ૨૭૪)

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૧- પૌષ કૃષ્ણ ૧૪ સં૦ ૧૯૪૯ દર્શન (અંક) ૩.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ યથાર્થ ઈશ્વરમક્તને ઓઝાલ્લવા પ્રાકૃત
જીવો અસમર્થ છે ॥

પદ. દાશીની એક દેશી.

તાળો નેને હરિદુરે, લાગી તેને કાણુ લહે,
આ જગ તો અભણે રે, જુહાને હરિજન કહે. ૨૬.
વિષય વિસારીને ધરમાં પેશ, શોધી સુખની વાટ,
પર્યંત વેધીને આગળ વધીયા, જમ બેશ અગમ પાટ,
સાચા તે સુખાગી રે, સુખમય ધધને રહે, તાળી૦ ૧
આ હૃદયમય નેણે સુલહું કીધું, નિરખ્યું બહાર પ્રકાર,
હૃદયમુદને દિવ્ય તંતુએ સાંધ્યાં, કીધો અમૃતનો આહાર,
અજરામર પદમાં રે, મુખ તે અખંડ ગ્રહે, તાળી૦ ૨
શક્તિ ચળાવી વાસના ટાળી વળી ત્રોડો પટનો સ્વંભ,
હાર સકલ નેણે મોડળાં કીધાં, અળગો કસો છે દંભ,
વહા પૃષ્ઠ માર્ગે રે, ક્લેશ સહ સુદજ દહે, તાળી૦ ૩.
વિષ વિષ વેષ ધરે પાખંડી, દડી ઝુડી વળી ધાય,
ધર ધર વિષયની આશાએ બાંધ્યો, પ્રપચી પ્રતિદિન ધાય,
એવાને મૂઠ જીવો રે, સેવીને અતિ દુઃખ સહે, તાળી૦ ૪
બાલ પ્રપચની સ્પૃહારહિત ને અંતર છે પીતરાગ,
બધન ત્રોડી સ્વતંત્ર ધયા છે, છપ્પે ન ગ્રહણ કે ત્યાગ,
નૃસિંહ જન એવાને રે, હરિજન જાણી મહે, તાળી૦ ૫

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ તોટકં ॥

(અનુસંધાન ચતુર્થ રૂપના પૃષ્ઠ ૨૫૦ થી)

ત્વદુદાહતવાક્યવિલક્ષણતાવચનસ્યહિતત્ત્વમસીતિયતઃ ।

અતएवनદૃષ્ટિવિધાનપરંસતएવસંદાત્મકંતાગમકમૂ ॥૫૫॥

શબ્દાર્થઃ—તત્ત્વમસિ મહાવાક્ય તમે ઉદાહરણમાં આપેલા વાક્યથી વિલક્ષણ છે. તેથી, તે ઉપાસનાપર નથી, પરંતુ સદ્રૂપ જીવતું સદ્રૂપ બ્રહ્માવરૂપે બોધન કરે છે.

ટીકાઃ—પૂર્વપક્ષની પ્રથમ કોટિ મહાવાક્યનું ઉપાસનાપરત્વ સ્થાપે છે એમ ગત શ્લોકની ટીકામાં દર્શાવ્યું છે. પ્રસ્તુત શ્લોકથી આરંભી ૭૩ માં શ્લોકપર્યંત અંચકાર તેનું ખંડન કરે છે.

મહાવાક્ય જીવને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું સૂચવે છે, એ સ્વપક્ષના સમર્થનમાં પૂર્વ-વાદીએ દર્શાવતરીકે મનોમ્રસેત્યુપાસીત ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોનો નિર્દેશ ૫૦ માં શ્લોકમાં કર્યો છે. સિદ્ધાંતી ઉગરમાં કહે છે કે દર્શાવવામાંથી સંબંધ તમારા ઉદાહૃત વાક્ય અને મહાવાક્યવચ્ચે સંભવતો નથી, તેથી અનુમિત મહાવાક્યનું ઉપાસનાપરત્વ બાધિત થાય છે, અને એ પૂર્વ જીવતું બ્રહ્મરૂપતા બોધન કરનાર તે વાક્ય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે વધારાનું કહે છે. ઉભય વાક્યવચ્ચે વિલક્ષણતા કેવા પ્રકારની છે તે હવે સાધ્ય વસ્તુ કરી; એ સાધ્યની સિદ્ધિ થયા પછી પ્રતિજ્ઞાત અર્થ નિગમનરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થશે.

इतिशब्दशिरस्कपदोक्तमतिर्विहितामनआदिपुतैर्वचनै ।

नैविधानमिहास्तितथावचनेसुविलक्षणमेतदतोवचनात्॥ ५६॥

શબ્દાર્થઃ—મનોમ્રસેત્યુપાસીત ઇત્યાદિ વાક્યોમાં રૂપે શાબ્દ જેની પૂર્વ છે એવા ઉપાસીત પદથી અભિદિત ઉપાસનારૂપ શુદ્ધિ, ને વાક્યોવરૂ, મન આદિત્ય વિગેરે પદાર્થમાં વિધાન કરેલી છે. એ પ્રકારનો વિધિ મહાવાક્યમાં નથી તેથી મહાવાક્ય ઉદાહૃત વાક્યથી સુતરાં વિલક્ષણ છે.

ટીકાઃ—ઉભયવાક્યવચ્ચે વિલક્ષણતા સિદ્ધ કરવામાં હેતુ આપે છે. ઉપાસીત ક્રિયાપદ વિધિસિંગમાં (Potential mood) છે. તેથી તે પદ વાક્યને વિધિવાક્ય બનાવે છે. મહાવાક્યમાં એવો વિધિસૂચક શબ્દ નથી પણ વસ્તુવૈકતા સિદ્ધ કરનાર અસ્તિ શબ્દ છે. તેથી જને વાક્યમાં સાધારણ ધર્મનો અભાવ છે.

મનસોવિયતઃસવિતૃપ્રભૃતેઃપ્રવદન્તિનતાનિસદાત્મકતામ્ ।

મનઆદિહિમુસ્વ્યમુપાસ્યતયાપ્રવદન્તિયતોઽક્ષરદૃષ્ટિયુતમ્ ॥૫૭॥

શબ્દાર્થઃ—તે વાક્યો મન આકાશ આદિસાદિ પદાર્થોની સદૃપતા બોધન કરતાં નથી કેમકે અક્ષરબ્રહ્માવનાયુક્ત—મનઃપ્રભૃતિ-પદાર્થોનું તે વાક્યો મુખ્ય વૃત્તિથી-ઉપાસ્યરૂપે બોધન કરે છે.

ટીકાઃ—મહાવાક્ય ઉપાસનાવાક્યથી વિશ્વક્ષુ હોવાને લીધે વસ્તુનિષ્ઠ છે. તેથી જ રીતે મનોપ્રસેત્સુપાસીત ઇલાદિ વાક્યો વસ્તુપર હોય એવી શંકાનો આવિર્ભાવ પણ ન થાય એટલા વાસ્તે પ્રસ્તુત શ્લોકની રચના છે. શબ્દોની મુખ્યવૃત્તિનું અવલંબન કરતાં તે વાક્યોનું તાત્પર્ય ઉપાસનામાં જ આવી પડે.

કરકોનમૃદઃપૃથગસ્તિચથામનઆદિસતોઽસ્તિતથાનપૃથક્ ।

ઈતિયસ્તુસતત્ત્વકતાતુયદાવિધિશબ્દઙ્ગિતિશ્વતદાતુવૃથા ॥૫૮॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ ઘટ મૃતિકાથી બિન્ન નથી તેમ મન વિગેરે પદાર્થો સદ્વસ્તુથી અભિન્ન છે—આ પ્રકારે વાક્યની વસ્તુપરતા તમે ગણે ત્યારે તે ઉપાસીતરૂપ વિધિ શબ્દ તથા ઇતિ શબ્દ બિથ્યા કરે.

ટીકાઃ—સર્વ કાર્ય પોતાના ઉપાદાન અથવા સમવાયિ કારણરૂપ છે. કાર્યકારણનો વાસ્તવિક-બેદ શ્રુતિશ્રુતિથી સિદ્ધ થયો નથી. ઘટના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં મૃતિકા શિનાય અન્ય વસ્તુ બાસતી નથી. ઘટની મૃતિકાથી જે ભિન્નતા પ્રતીત થાય છે તે માત્ર નામરૂપાંતર હોવાથી બિથ્યા છે. વિકારોનામધેયં મૃત્તિકેત્વેવસત્યમ્ એ શ્રુતિવાક્યથી પણ વિકૃતિકાર્યનું પ્રકૃતિ-કારણ-થી પૃથક્ અસ્તિત્વ સ્વીકારાય તેમ નથી. આપ્રમાણે આ બ્રહ્મસ્તંભપર્યંત નિર્બિદ્ય કાર્યપર્યંત પોતાના મૂળ કારણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેથી સર્વ ઉપાધિનું વાસ્તવિક સત્ત્વ નહિ હોવાથી પર્યવસાનભૂમિકાએ પહોંચેલો મહાત્માએ તેને સ્વરૂપની વિવિધ વિવર્ત દશા માની (હરિરેવજયજ્ઞમદેવ હરિઃ) સર્વદાનિરતશિયાનંદમગ્ન રહે છે.

આ અનુત્તમ સિદ્ધાંતને યથાર્થ મહત્ત્વ કર્યા શિનાય એમ સંગ ઉત્પન્ન થાય કે-ઘટ મૃતિકાછે-એ વાક્યમાં મૃતિકા ઘટનો પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ હોવાથી ઉભયનો વાક્યોત્થિત તાદાત્મ્યોપદેશ વસ્તુપર જ છે. તેથી જ રીતે મન આદિ પદાર્થો કારણ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાથી તાત્પર્ય વસ્તુપરતામાં નીકળે અને ઉપાસનામાં નહિ.

આ શ્લોકનું સમાધાન પ્રસ્તુત શ્લોક આપે છે. પ્રકૃતિવિકૃતિનો અબેદ સ્વરૂપે છે, કૃતિમાં નથી. ઘટ અને મૃતિકા અમુક અંશમાં અભિન્ન છે. નામરૂપાંતર અંશમાં જ

જનિતત્વમવાદિનહિ શ્રુતિભિર્જનકેન સતાસ્ય શરીરભૂતઃ ।

મનઆદિવિકારવિલક્ષણતાં પ્રસિદ્ધિશરીરભૂતસ્તુતતઃ ॥૬૩॥

શબ્દાર્થઃ—કારણરૂપ બ્રહ્મથી શરીરોપાધિક જીવાત્માની ઉત્પત્તિ શ્રુતિઓથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરવામાં આવી નથી; તેથી જીવાત્માની મનઆદિવિકૃતિરૂપ પદાર્થસાથે વિલક્ષણતા છે એમ વિદ્વાન્મનો જાણે છે.

ટીકાઃ—જીવબ્રહ્મનો પ્રકૃતિવિકૃતિસંબંધ નથી તેથી જેમ મનઆદિપદાર્થો વિકૃતિરૂપ હોવાથી અસત્ય કરે તેમ જીવનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય નહિ, એ આ સ્થોત્રનું તાત્પર્ય છે. શંકા એમ ઉત્પન્ન થાયકે—યથાસુદીપ્તાત્પાવકાદિસ્ફુલ્લિંગાઃ સદ્સત્સઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ । તથાક્ષરાદિવિધાસોમ્ય ભાવાઃ પ્રજાયન્તે ॥ (મુંઢક) જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી સદન્ત્ર સમાન રૂપવાળા અગ્નિકણો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ હે નમ્ર શિષ્યા અક્ષર બ્રહ્મમાંથી વિવિધ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે—આ શ્રુતિમાં જીવની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ કહેલી છે તેથી તેનું વિકૃતિત્વ સિદ્ધ થયું અને તેમ થવાથી મિથ્યાત્વ પણ ઉક્તાતુમાનાનુસાર સિદ્ધ થયું જ નોંધ્યે. આ સમાધાન આપ્રમાણે છે. શ્રુતિમાં જીવની જે ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે તે માત્ર વિશિષ્ટોત્પત્તિના અભિપ્રાયથી; સ્વરૂપોત્પત્તિના અભિપ્રાયથી નહિ. કેમકે જે શ્રુતિમાં જીવની ઉત્પત્તિ કહી છે તે શ્રુતિમાં આપેલા દર્શનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીએ તો એમ સ્પષ્ટ થશે કે અમુક દેશાવચ્છિન્ન અગ્નિનું સ્વરૂપ વિસ્ફુલ્લિંગ સંજ્ઞાને ધારણ કરે છે. પરંતુ દાહરૂપ ગુણ અગ્નિમાં તેમ જ અગ્નિકણમાં અવિશેષ હોવાથી અગ્નિકણનું અગ્નિત્વ તો સર્વદા સિદ્ધ જ છે, તદ્વાત્ અંતઃકરણરૂપિણ આત્મા જીવ કહેવાય છે પણ અને ચિન્મય હોવાથી જીવ સદાકાલ અવિકૃત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. સારાંશ દર્શનદર્ષનપ્રતિકની ઉત્પત્તિ ઉપાધિને લીધે છે. વારતવિક ઉત્પત્તિ શ્રુત્યભિપ્રેત નથી.

(અપૂર્ણ)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીનરહરિવિજ્ઞાપનશતક ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના ૫૪ ૪૮ થી.)

શીતમયૂખ સોલમિતો દીપ્તિ દૂર જે,

અર્ક, હુતાશન, તારકનો નહિ બાસ જે;

પાતકહરકર શુરહરપાતે જીવનો,

તે સ્થલમાં યાએ નિષ્કલેશ નિવાસ જે.—

નરહરિને ૦ ૨૬

૨૬ ચંદ્ર તથા વિદ્યુતના પ્રકાશથી જેનો પ્રકાશ વિલક્ષણ છે, સૂર્ય, વદનિ, તથા તારાની દીપ્તિથી જેની પ્રભા અતીત છે એવા સ્થાનમાં સમગ્ર પાપ દરનાર કિરણયુક્ત શ્રી સદ્ગુ-

સાધકકીટક અનન્યસક્તિ સેવતાં,
 વિલાપને કરો વૃત્તપંતર નિરાસ ને;
 અનુભવે ભવઉદ્ધિનાવિકટદૃષ્ટિથી,
 ગુરુચરણાંબુજપદચરણાંતિક વાસ ને—૨૦ નરહરિને ૦ ૨૭
 સ્તનયિતુશ્રેણિ તરણિ આચ્છાદતી,
 અભ્રપ્રભંજન યાચું પ્રભંજન ઇશિ ને,
 મુદિરવિશરણ સમીરણુવેગ કરી કરે
 વિચત વિચન્મણિદીપ્તિદરપત અધીરા । ને—૨૧ — નરહરિને ૦ ૨૮

રેની દૃષ્ટિના પાતથી આ છપનો અવિદ્યાદિપંચકેશરહિતત્વે શાંત નિવાસ યાય. શી-
 તમયુજ=શીતકિરણુ=ચંદ્ર, સૌદામિની=વિપુલ, અર્ક=સૂર્ય, હુતાશન=અગ્નિ, પાતકહરકર=નેના
 દર (કિરણ) પાપને હરનાર છે. ગુરુદ્દપાતે=શ્રી ગુરુના કરુણાકટાક્ષના પડવાથી.

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચંદ્રતારકક્ષેમા વિચુતો भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥કવ ૨-૫-૧૫॥

૨૭ આ સાધકરૂપ કીટ લયદ્વારા વિજાતીય વૃત્તિના પ્રવાહને નિરોધ કરી ધ્યેય
 વંશુમાં સન્નતીય પ્રવાહ ચલાવીને, ભવસાગરમાંથી તારનાર શ્રીગુરુનાવિકની કૃપાથી તે શ્રીગુરુ-
 નો ચરણકમલમાં ભ્રમરપદને પામે. અર્થાત્ આ સાધકરૂપ કીટને આપની કૃપાથી એટલું બલ
 આપે કે જેથી તે આપના ચરણકમલનું નિરંતર ધ્યાન કરવાથી આપના પાદપદ્મે ભ્રમ-
 રરૂપ યદ તેનો અશીદ્ધ ઉપભોગ કરે. (અનન્યસક્તિ=ધ્યેય વસ્તુમાં જ વૃત્તિનો તૈલધા-
 રાવત્ અખંડિત પ્રવાહ, વૃત્તપંતરનિરાસ=વિસદશ વૃત્તિનો અપોહ અથવા તિરોધાન.
 પદચરણુ=પદપદ=ભ્રમર.)

सति सक्तो नरो याति सद्भावं लोकनिष्ठया ।

कीटको भ्रमरं ध्यायन्भ्रमरत्वाय कल्पते ॥

क्रियांतरासक्तिमपास्यकीटको ध्यायन्नलित्वं हलिभावमुच्छति ।

तथैवयोगी परमात्मतत्त्वं ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥

(વિવેકચૂડામણિ. ૩૬૩-૨)

૨૮ અગામીરૂપ મેધપક્તિ આત્મગાનરૂપ સર્વનું આચ્છાદન કરે છે ગાટે હે અ-
 ધીરા । મેધને દૂર છરનાર ઉપદેશરૂપ મહાવાણી હું યાચના કરું, જે વાયુનો વેગ અભ્ર-
 વર્ષકરૂપીને હૃદયહાર્મ આકારાને આત્મારૂપ સર્વના પ્રકાશથી વિભૂષિત અર્થાત્ દૈદીપ્યમાન કરે.
 વેકૃતૌમૃદ ધિનાશ્રેણિ=મેધની પક્તિ, તરણિ=સૂર્ય. અભ્રપ્રભંજન=મેધને હુટાં પાડનાર, પ્ર-
 યુ, મુદિર વિશરણ કરી=મેધને વિખેરી નાંખી, વિચન્મણિ=સૂર્ય, અધીરા
 પ્રદુરે ।

અકામતા, સુખ, કવિત્વ, વાઙ્મિસિદ્ધિ તથા
 દૂરદષ્ટિ, સુરવર્ત્તમન, અતિવેગ બે,
 સિદ્ધિ, નિધિ, રૂપ, વિચ્છેદાયાડભાવથી
 મનોગ્રહે સાધક છતે હ્રદયે બે ૨૦ —
 પાઠકગણુરવમિલિત સ્વમુતુશબ્દને
 શ્રવણુ જનક કરતો પણ દર્શાવાન બે,
 ઐક્યકંઠ્યરૂપ બાસે નિજ અમાનતા
 હૃદયસનથી સમિચ્છ સર્વાધિશાન બે ૨૦ —

નરહરિને ૨૯

નરહરિને ૩૦

૨૯ (મન તથા પ્રાણુ દુઃખાંશુવત્ સંમિશ્ર હોવાથી એકતા જમથી અન્યનો પણ
 સમકાલીન જય થાયછે. પ્રાણુની સ્વાભાવિક ગતિ નાસિકાથી બાર અંગુલ અર્થાત્ એક
 વિતરિત (વેંત) પર્યંત હોય છે, તે વેગને શનૈઃ શનૈઃ ન્યૂત કરવાથી સાધકને અવાંતર અ-
 નેક સિદ્ધિઓ મળે છે તેપ્રમાણે મનોનિરોધદ્વારા પ્રાણુના નિરોધને સાધનાર વેદાંત-
 માર્ગગામી સાધકને પણ મનના નિગ્રહથી પ્રાણુનિગ્રહન્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.)
 નિષ્કામતા આનંદ, કવિત્વશક્તિ, વાણીસિદ્ધિ, દૂરદષ્ટિ, આકાશમાન, પ્રયંડવેગ,
 અષ્ટ સિદ્ધિ, નવનિધિ, દશધા રૂપ, શરીરની છાયાનો અભાવ એ એકાદશ સિદ્ધિ સાધકને
 પ્રાણુનો વેગ ક્રમે કરી એક અંગુલીથી નિરોધ કરતાં પ્રાપ્ત થાયછે, અને જ્યારે પ્રાણુનો
 વેગ દેવલ શાંત માત્રાથી મન પણ સવિકલ્પક સમાધિસ્થિત થાય છે, ત્યારે સાધકને ગંગા-
 મૃતપાનદ્વારા હ્રદયેના જય થાયછે માટે હે શુરો ! મનોનિરોધદ્વારા કૃપાથી આ સાધકને આ
 દ્વાદશ સિદ્ધિ અર્પો. સુરવર્ત્તમન=આકાશમન, વિચ્છેદાયાડભાવથી=શરીરની છાયાના
 અભાવથી. મનોગ્રહે=મનના નિરોધથી.

एकांगुलकृतेन्यूनं प्राणेनिष्कामता मता ।

आनंदस्तुद्वितीयेस्यात्कविशक्तिस्तृतीयके ॥ २१६ ॥

वाचासिद्धिश्चतुर्थे च दूरदृष्टिस्तु पंचमे ।

षष्ठे त्वाकाशमनं चંડयेगथसप्तमे ॥ २१७ ॥

अष्टमे सिद्धयथाष्टौ नवमे, निधयो नव ।

दशमे दशमूर्त्तिश्च छाया नैकादશે भवेत् ॥ २१८ ॥

द्वादશે हंसचारश्च गंगामृतरसं पिबेत् ।

आनस्राग्रं प्राण पूर्णं कस्य भक्षयंच योजनम् ॥ २१९ ॥

(શ્રી શિવસ્વરોદયશાસ્ત્રમ્)

૩૦ જેમ કાષ્ટ પિતા વેદાધ્યયન કરતા અધ્યેતવર્ગમાં બેઠેલા પોતાના પુત્રના શબ્દને
 સાંભળે છે તદ્દપિ તે શબ્દ સામાન્ય શબ્દ મિશ્ર હોવાથી આ મારા પુત્રનો સ્વર છે એ

અવજી કરી રચ્યત ધ્વનિ તન્મતિયુક્તિથી

કરી વેણુ અષ્ટરવર અંતર્ધ્વનિ ને,

કરે પ્રાચીનતોયદન્ત સિચિત દર્શને

• મુધા અરંતી સમસ્ત ધેનુ અધીન જોડે—નરહરિને ૩૧

નિર્જીવાદિ શિવાયુધચિહ્નિત ભદ્રને

યુક્ત કરે ભદ્રંકરવસ્તુ અધીન જો,

તદ્વત્ જીવ ગુરુચરણાંભોગાંજિત આ

ગુરુર્ધિત થાએ ભયભારવિહીન જોડે—નરહરિને ૩૨

રીતે વિશેષતઃ અદ્વજી કરી શકાતો નથી અને તેથી પિતાને હર્ષની પ્રતીતિ કરાવતો નથી, તે પ્રમાણે જીવને સામાન્યતઃ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે પણ અગાનરૂપ આવરણને લીધે અહંબ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારની બ્રહ્મની અપરોક્ષ પ્રાપ્તિ થતી નથી. પિતાપુત્રના દૃષ્ટાંતમાં એકકંઠય અર્થાત સમાન અભિદાર એટલે સમગ્ર વર્ગનું યુગપત્ ઉચ્ચારણ એ પ્રતિબંધક હેતુ છે અને દાષ્ટાંતિક જીવબ્રહ્મમાં અગાન પ્રતિબંધક હેતુ છે માટે તે સમાનઅભિદારરચાનીય અગાનનો જો વિનાશ થાય તો પ્રતિબંધક ઉપાધિ ટળી જવાથી, વિશ્વપ્રપંચના આધારભૂત, સન્નિય-દ્રૂપ બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષ ભાસ થાય. પાદકમણ્ડલમિલિત સ્વસુનુશબ્દને=વેદને પદન કરનાર વર્ગના સ્વરમાં મિશ્ર યયલા સ્વપુત્રના સ્વરને. જનક=પિતા. એકકંઠય=એક કંઠે બોલવું તે= યુગપત્ ઉચ્ચારણ. ધ્વંસનથી=નાશથી.

અદ્યેતૃવર્ગમન્યસ્થપુત્રાદ્યયનશબ્દવત્ ।

ભાનેડગ્રમાનેભાનસ્યપ્રતિવંધેનયુજ્યતે ॥ પંચદશી ?-૧૨ ॥

૩૧ શ્રી ગુરુમુખપદ્મથી નિસરતી વૈખરી વાણીના ઉપદેશધ્વનિને યવજી કર્યા પછાત્ યુક્તિવડે તે ઉપદેશનું મનન કરી, તે શ્રીગુરુના રચ્યત શબ્દના સંસ્કાર જે મનન-કાલે હૃદયમાં દિવ્ય વેણુના પદ્મહિ અષ્ટ સ્વરરૂપે અભિન્યસન થાય છે તે દિવ્ય શબ્દમાં સમગ્ર વૃત્તિરૂપ ધેનુને વિહીન કરી, અનાદિ કાલથી વર્ષના અગાનમેધના કર્મરૂપ જલથી વૃદ્ધિને પામેલા દર્ભરૂપ વિષયને મિથ્યા ચરતી તે ધેનુને દિવ્યશબ્દજીવણથી વરા વર્તાવા તેમજ નિવૃત્તિમાં સ્થાયુ. શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા, વેણુનાદથી ગોમણુને આકર્ષ્યા. લેતા હતા એ પૌરાણિક કથાનું એવું રહસ્ય છે કે અનાહતયકમાં દિવ્યશબ્દજીવણથી વૃત્તિઓ તત્ત્વ લીન થઇ જાય છે, ગોશબ્દ હૃદયવાચક પણ છે. કૃષ્ણ=કૃષ્ણ. કૃષ્ણ=આકર્ષ્યા લેવું અને ન નિવૃત્તિવાચક છે. રચ્યત્=વનિ=વૈખરીથી બોધ. તન્મતિયુક્તિથી=તેને મનન કરવાની યુક્તિથી. પ્રાચીન=અનાદિ. તોયદન્ત=મેધ. મુધા=પૃથા.

૩૨ જેમ મુખ્યદિમાન ધર્મિષ્ઠ પુરુષો શિવનાં ત્રિશૂલાદિ આયુધથી અક્રિત થયલા વૃષભને શિવાર્પિત થયેલા જાણી તેને ભયભારથી યુક્ત કરે છે તેપ્રમાણે શ્રીગુરુના પાદપદ્મથી ચિહ્નિત આ જીવને જોઈ અતિશુભ માયાશક્તિ શ્રીગુરુર્ધણુ થયલા દુઃ આપના

દુષ્ટતમિસ્રાકૃત ચંચુસંક્રાચને

દાળી અહીં ગુરુવરકરયુક્તિદાન જે,

ઉદ્ધૃતપૃથક્કરણે આતાએ માનસે

હસોદયથી હંસ કરે પથપાન જે^{૨૩} — તૃહરિમે ૩૩

(અપૂર્ણ)

॥ શ્રીત્રિમુવનવિજયીચરણ ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૪થી)

હે મહાપુરુષા આ પ્રકારે દિશાઓમાં શ્રમણ કરીને પ્રથમ સર્વ ઉન્મત્ત થયેલા ખંડીયા રાજાઓને પુનઃ દીનત્વને પ્રાપ્ત કર્યા. જેમ સૂર્યના ઉદયથી ઉલ્ક ગુપ્ત થઈ પેસે છે તેમ મારા પરાક્રમને શ્રવણ કરીને તથા જોઈ જાણીને ચોર, દગ, લાંપટ તથા ખલપુરુષોરપક્ષે રચાયેલી પથાવન કરી સંતાર્થ બરાવા લાગ્યા. જેમ વર્ષાદ્રાવમાં થતી વૃષ્ટિ ગ્રીષ્મ ઋતુની તપેલી પૃથ્વીને તથા અન્ય તપ્ત પ્રાણિપદ્યર્થને શાંત કરે છે તેમ આ સમયની મારી પ્રતિષ્ઠાથી પણ પીડિત રંક પ્રજાનાં તથા ધર્માત્મા સન્નિવન પુરુષોઆદિનાં અંતઃકરણમાં શાંતતા પ્રસરી રહી હતી. રથલે રથલે સ્ત્રીપુરુષોમાં મારી રત્નિ થતી હતી તથા ઉતરતી ભૂમિમાં જતા જણતા પ્રવાહની પેઠે મારી સહીર્ષિ બધા સાં પ્રસરતી હતી. જેમ સન્નિવનપુર

પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિને જોઈને તથા તેમની સહીનિને શ્રવણ કરીને દુષ્ટ દુર્જનો આંતરમાં પ્રજ્વળે છે તેમ એ સમયમાં મારી પ્રાપ્ત સંપત્તિ તથા કીર્તિથી અનેક દુષ્ટ મનુષ્યો આંતરમાં વિનાશરણ પોતાના પ્રાપ્ત દુષ્ટસ્વભાવથી પ્રજ્વલતા હતા. અને જેમ કોઈ કાકપક્ષી સુમેરુનાં અચ્ચત્સરનાં શૃંગને તોડી પાડવાની ઇચ્છા કરે તેમ તે દુષ્ટ પ્રાણિઓ મારા વિનયધ્વજને તોડી પાડવાની ઇચ્છા કરતા હતા. જેમ કોઈ મંદમતિ મનુષ્ય સૂર્યમંડલ પ્રતિ રજ નાંખીને પ્રકાશસ્વરૂપ સૂર્યના પ્રકાશને પ્રતિજંધ કરવાની ઇચ્છા કરે તેમ ધણા મંદમતિ મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં મિથ્યા ભાષણોથી અને કલંકવાળો ટેરવી મારા સર્વત્ર પ્રસરેલા પરાક્રમરૂપ પ્રકાશને પ્રતિજંધ કરવા ઇચ્છતા હતા. આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી અનેક દુર્જનો મારાં યશોભક્તને હણવાના ઉદ્દેશ કરતા હતા. પણ જેમ પ્રલયકાલના વાસુતા વેગને આ હુદ્ર બલવાળા છવો રોકવાને સમર્થ થતા નથી તેમ મારા તે સમયના અન્યુદયને ઝાંખ લગાડવા તે દુર્જનો સમર્થ થયા નહિ. જેમ અસંખ્ય પ્રાણિઓના સમુદાયમાંથી કાલ ભગવાન જેને જેને લેવા યોગ્ય જાણે છે તેને તેને જ તે છે તેમ મેં પણ તે મારી સમગ્ર પ્રજામાંથી જે જે દુષ્ટ મનુષ્યોને હણવાયોગ્ય જાણ્યા તેને તેને સ્વયં સ્વયંથી પકડી પકડીને હણી નાંખ્યા, અને તેમ યથાથી દુષ્ટ જનોમાં મોટા ત્રાસ વર્ત્યો હતો. અનેક દુષ્ટો પોતાની દુષ્ટતા લગવાના સંકલ્પ કરતા શરણ થયા તેમને મેં પણ તે સમયે અભય આપી છે. આ જેમ સમુદ્રમાંથી ઉપડતા મોઝાઓ ક્રમે કરીને ગતિ કરતાં તીરમાં જઈને અથડાય છે તેમ તે મારા યશસ્વ મોઝાઓ ક્રમે કરીને મારા પિતાને કાને ગયા, અને તેથી તે-
 યુ. આંતરમાં અવલુંનીય પ્રસન્નતા થઈ. સર્વ સ્વયં વિચરતાં શત્રુને વશ વર્તાવતાં થોડે

માઈ પુત્રઃ સ્વસ્થાનપ્રતિ વળતું થયું. મારા વિનય કરી આવવાના સમાચાર જાણી અમંડલ તથા પ્રજામંડલમાં અધિક હર્ષ પ્રસંગો હોય. તેમજ નાના પ્રકારનાં દિસવનાં ચંદનો નગરમાં તથા નગરથી બહાર રથાખાં હતાં. મારા પ્રવેશના માર્ગને અનુપમ શોભા આપી હતી. જ્યારે વિધિવત્ મારો પુત્ર નગરમાં પ્રવેશ થયો ત્યારે પુરવાસીજનોએ મને જુખાદિવડે વધાવીને પોતાનો નિર્મલ ગ્રેમ જણાવ્યો હતો. રાજ્યમંદિરમાં પ્રવેશ કરી માતા પેતાને સવિનય નમન કર્યું. તેમજ આશીર્વાચન વ્યાં. પશ્ચાત્ આંતરપુરમાં જઈને સ્ત્રિઓને વેળાગામિના તાપથી મુક્ત કરી પ્રિય વચન વહીને કુશલ પુછ્યું. વિધામના હું ખતું વિદ્યમણુ કરતાં તેમજ પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી.

હે યોગીશ્વર ! આપ્રમાણે રાજ્યવ્યવહારમાં મારી સર્તા જામેલી જોઈને મારા પિતાને સમસંતોષ થયો. મારા મુખથી તેમ જ અન્યના મુખથી સર્વ પ્રવાસનું સ્તીત્વ પૂર્ણતે તેમજ શ્રવણ કર્યું. તેથી પણ તેમને ચિત્તમાં અધિક શાંતિ પ્રતીત થઈ.

મોડો કાલ અતીત થયા પછી તેમજ એક દિવસ પોતાના ઉત્તર વંશના શેષ કર્તવ્ય કરવાના સંજ્ઞામાં મને તથા મારી માતાને સગીય બેસાડીને આ પ્રકારનાં વચન કહ્યાં.

પિતા કહે છે હે પુત્ર ! તમે તમારો ધર્મ ગર્વ પ્રકારે સાચવ્યો છે, અને કુલની કીર્તિને અધિક ઉજાગવડ કરી છે એથી તમને ધન્ય છે. તમસરખા પુત્રનાં માતાપિતારૂપે

તમે અમારા નિવૃત્તિમાર્ગમાં પ્રવેશના વિચારને દુર્ભક્ષ જાણુશો નહિ, તેમ જ અપકવ વિચારથી એ ઇચ્છાનો ઉદય ઠરો એમ ધારણો નહિ.

હે પુત્ર ! બુદ્ધિમાન પુરુષોત્તમો એ નિયમ જ છે કે યોગ્ય વિચાર વિના કોઈ પણ નિશ્ચય કરવો નહિ, અને નિશ્ચય કરવા પછી કંઈગત પ્રાપ્તિપર્યંત પણ તે નિશ્ચયપ્રમાણે વર્તવા આગ્રહ રાખવો. જ્યાં સુધી શરીરમાંથી દુઃખાવનો તથા સંબંધીમાંથી મગ્નતાવનો ઉન્નત થયો નથી, અવદારનિભિત વિવિધ ક્રિયાઓ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ અંતરમાં સમજાય છે તથા તે તે ક્રિયાઓ વિવેકથી કરાય છે, પદાર્થમાં સુખાનુદિનો લેશ પણ પ્રતીત થાય છે, અને જ્યાં લગી આશ્રમને સેવે છે ત્યાં લગી પુરુષે અંતરમાં શુદ્ધ આગ્રહને અવશ્ય રાખવો જોઈએ. જો એ અવસ્થામાં આગ્રહ ન રાખવા જાય તો પ્રત્યેક ધર્મથી ભટકવાના સમય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આ અંતઃકરણનો લય થવાનો સમય સમીપ આવે ત્યારે અંતરમાંથી સ્ફુરતી વૃત્તિઓ પોતાના કારણરૂપ મનાદિસંદિત શિષિલ ધર્મ જાય છે. તે સમયે આ આગ્રહ પોતાની મેળે જ છુટી જાય છે. આમ છે માટે મેં જે નિશ્ચય તમારા આગળ પ્રકટ કર્યો છે તેને હવે સત્વર સાધવા યત્ન કરો. આ તમારી માતાનું રૂઝે પ્રકારે રક્ષણ કરવાનો તમારો ધર્મ છે તે પ્રમાણે તમે અવશ્ય કરો એમ છે, તોપણ એની ઇચ્છા એ કાંતમેવનમાં વિશેષ આગ્રહવાળી છે. સંમગ્નથી એના અંતઃકરણમાં આસક્તિનો અભાવ થયો પ્રતીત થતો નથી, તેથી સંગરહિત રહેવાની એની પ્રજ્વલ ઇચ્છા છે. માટે થોડો દાસ એણે પણ એના આંતર સમર્થને અનુમતિ આપી છે કે કાંત દેશ સેવવા મારી આજ મેળવી છે, તો એને પણ વનીના ધર્મનું પાલન કરતો હું મારા સમીપ રાખીશ. આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં યોગ્ય વ્યવસ્થાને વહીને માત્ર રક્ષા પછી મેં તે પિતાપ્રતિ આ પ્રકારનાં વિનયવચન કહ્યાં.

હે પિતા ! આપ સ્વતંત્ર છો, તેથી અમુક કરતું, અને અમુક ન કરતું એમ કહેવાનો મારો ધર્મ નથી. પણ આપની ઇચ્છા કે આજાનુસાર વર્તતું એ મારો ધર્મ છે તેથી આપની યોગ્ય ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારે કાંઈ બોલતું એ ઉચિત ગણાય એમ નથી; તો પણ મારા અંતરમાં પ્રાપ્ત થયેલ વિચાર આપને નિવેદન કરવાનો મારો ધર્મ છે તેથી સ્વસ્થમાં નિવેદન કરું છું તે પ્રતિ લક્ષ કરી આપ જોમ આજા કરશો તેમ કરવા આદર કરીશ.

૧ પુત્રનો એ ધર્મ છે કે શુદ્ધાવસ્થામાં માતાપિતાની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરવી. તો આપનું અવધી અન્ય રથસે પધારતું યાપતો એ મારો ધર્મ સંભાળવાનો મને સંનય મળે નહિ એ કહ્યું છે.

૨ આ સંસારમાં રાજ્યઅવદારવિગેરે અનેક શુદ્ધાવધી અવસ્થાઓમાં પુત્ર પુત્રઃશુદ્ધની ખરિની અપેક્ષા રહે છે, તેમ જ તેમની ધણી જાને અનુમતિ વારંવાર લેવાયેલાં આપે છે. જો આપ માતાપિતાનું અવધીએકાંતમેવનમાં પ્રવેશનું અને કષ્ટપ્રદયજ્ઞોંઓમાં મદદ નથી.

૩ આપે કવિયોગ્ય વિચારને કર્યા છે, તથા જાણુયોગ્ય વસ્તુને જાણી છે તો પછી એકાંતમેવનથી આપને શું અધિક છે ?

૪ આપણા નગરમાં આપની ઇચ્છામાં આવે ને સમયે આપે અવદારના મારને લઈને

છતાતુસંધાન કરતા વસતું એ પશુ એકાંતવાસ જ છે તો પછી તેમ કરવામાં શી દ્વાનિ છે ?

પ સ્વધર્મીયરણુરૂપ તપવડે આપને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો પ્રાપ્ત છે, સત્સાજના શ્રવણથી તથા સાધકબાધક યુક્તિવડે અવશ્ય કરેલા સિદ્ધાન્તનું મનન કરવાવડે અન્ય દોષોનું પણ અતિક્રમણ કરેલું છે, અધિક કાલની ઉપાસનાવડે વિશેષદોષથી રહિત યથેહ્ય ચિત્ત અંચલતાને સહ દૃઢપણે બ્રહ્મનિષ્ઠામાં રથપાયું છે, અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખના અનુભવથી તથા અધિક કાલ વ્યવહારના સેવનથી વિષયપદાર્થમાત્રમાં અસારપણું નિશ્ચય કરાયું છે અને તેથી આ દૃશ્ય પદાર્થમાં સુખબુદ્ધિના અભાવની પ્રતીતિવડે અસ્પૃહારૂપ વિરાગ પણ આપને પ્રાપ્ત જ છે, નિલનેમિત્તિકમ્પાદિ કર્મોના અનુદાનવડે તથા વસ્તુવિચારથી દૃશ્ય પ્રપંચનો નિરાસ કરી જોવાથી દૃઢ પરોક્ષ જ્ઞાન તો આપને પ્રાપ્ત હતું જ અને પશ્ચાત્ ઉપાસનાવડે પ્રાપ્ત યોગબલવડે કરેલા ઉપાસના તથા તત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી તેમ જ તત્ત્વાભ્યાસવડે પ્રાપ્ત વિવેકસિદ્ધિબલથી રસ્તવરૂપાનુભવના યોગે આપને દૃઢ અષ્ટોક્ષ જ્ઞાન જેને વિરાગ કહ્યું છે તે પણ પ્રાપ્ત છે, તો પછી આપે કયા અપ્રાપ્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિનિમિત્તે એકાંતસેવનનો નિશ્ચય કર્યો છે એ હું અશ્વમતિને યથાવત્ સમજાતું નથી. માટે કૃપા કરીને કૃતકૃત્ય એવા આપે સર્વેત્ર પરમતત્ત્વની ભાવનાવડે દેહપારબ્ધવશાત્ જ્યાં સ્થાં રોષ આસુપુને ઉદાસીનવત્ રહીને વ્યતીત કરવા વિચારી અત્ર જ નિવાસ કરવો ઉચિત છે. પછી જેમ આપ સમર્થની ઇચ્છા પ્રવર્તે તેમ કરવા હું તો સાવધાન છું.

આવિશેર વચનો શ્રવણ કરીને મારા કૃપાલુ પિતા પ્રસન્ન થઈને મંદમંદ હસતાં આ પ્રકારનાં વચનો બોલ્યા, હે સુપુત્ર ! તમે જે કહ્યું તે યથાર્થ છે. હું પણ વિચારદાર પ્રથમથી જ જાણું છું કે કોઈ સ્થલ જ માત્ર મોક્ષનું સાધક કે બાધક નથી, પણ સ્થાન, સંગતિ, આહાર, વિહાર આદિ અનેક કારણો જીવત્વના ઉચ્છેદમાં પ્રતિબધક છે.

તમે પ્રથમ તમારા સેવા કરવારૂપ ધર્મની સિદ્ધિઅર્થે અમને અત્ર નિવાસ કરાવવા ઇચ્છા જણાવી તે એક પક્ષથી યોગ્ય છે; પરંતુ સંસારની વિચિત્રતાનો વિચાર કરતાં એ ઇચ્છા અધિક આદર કરવાયોગ્ય નથી. કારણ કે શરીર અને સંબંધ સદા ટકે એવા પદાર્થ નથી. કાલની અકલ ગતિ હોવાથી કોનાં શરીર પ્રથમ છુટશે અને કોનાં પછી છુટશે એનો નિયમ નથી; અને તેથી કોણના કારણરૂપ ધ્રિવ પુત્રાદિનાં શરીરોને વિચિત્ર જોઈને વૃદ્ધોએ વેગળા થવું, અને ધણા કાલથી સેવેલા મમતાના પદાર્થોપ્રતિ બંધાવલા મમતાધ્યાસથી ક્રમે કરીને નિવૃત્ત થવું એ ઉત્તમ વાર્તા છે. અને અમારી ઇચ્છાતુફલ કરવાથી તથા અમારી આરાતું પાલન કરવાથી તમારો અમારી સેવા કરવાનો ધર્મ પૂર્ણાશે સધાય છે, જેથી એ નિમિત્ત અમારા અત્ર નિવૃત્તમાં બલવાન નથી.

ખીલું-તમે વ્યવહારમાં ઉપયોગી વિચારોને જણાવવા અર્થે તથા અધિક અનુભવથી પોતાના પુત્રપૌત્રાદિકને, અવહારકાર્યમાં સાદાશ્ય આપવાને અર્થે અમારો વૃદ્ધોનો અત્ર નિવાસ ઇચ્છ્યો છે, એ પણ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. કારણ કે જેમ વૃદ્ધોની મતિનો કોઈ પ્રસંગે આદર કરવો પડે છે તેમ કાલાતુસાર પ્રસંગે વૃદ્ધોની મતિનો અનાદર પણ કરવો પડે છે. આમ છતાં પણ કદાચિત્ ઉપયોગ ગણીએ તો પણ વૃદ્ધોને શ્રદ્ધ પોતાને અધીન વર્તાવે

પુણ્યતણું ન પ્રયોજન એને, બોગોનું કંઠોનું ન રે,	
પાપનું, બોગ સન્ધ્યાનું ન તેમજ, વિવિધ વિધિ ધર્માનું ન રે,	છવનું ૩૦
હૃદયરોગ તણા ફલનું ના, નાહિ ક્રિયા સન્ધ્યાનું રે,	
બધનું ગોદાનું ઉર્ધ્વ અધનું, ના શુભ શુષ્ક સન્ધ્યાનું રે,	છવનું ૩૧
જે જે દૃશ્ય પડે દૃષ્ટિએ, અસ્પૃશ્ય તે જાણે રે,	
તે યોગીનું મન સુખદુઃખમાં, કેમ દીનતમે આણે રે,	છવનું ૩૨
સંસારપી સુદૃઢ પિંડર, જ્ઞાનાગ્નિથી જાળ્યાં રે,	
તે પુરુષોનાં ચિત્તવિદગે સુક્ત ગગનમાં મહાદયાં રે,	છવનું ૩૩
વિપથારાગિતરૂપી દૃઢ મંથી, વિરામ વચ્ચે હેઠી રે,	
તે પુરુષો બચકારાગદમાં, કેમ પડે યર્ષ દેહી રે,	છવનું ૩૪
અજ્ઞાનદરસાધ્યવમધ્યે, ન-મય યદ્ય જે વસતા રે,	
નિનિધિ તાપનણા અગ્નિથી, તે પુરુષો શું જગતા રે,	છવનું ૩૫
મહાવિદ્યેષ સકલ દણી જેણે, જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યા રે,	
તે પુરુષો આ ધોર તિમિરમાં, બૂલે કેમ ભૂલાવ્યા રે,	છવનું ૩૬
શુદ્ધ વિવેકરૂપી જે યોગી, લોચન ત્રીજું પામ્યા રે,	
ત્રિભુવનવિગ્રથી દાગ ચક્રે કેમ, આવી તેના સામા રે,	છવનું ૩૭
સિદ્ધિનિધિ પશુ જેની મીઠીપે, યદ્ય રહે દાસી જેવી રે,	
યુક્તયોગી તે પુરુષોત્તમને, ઉપગા શાની દેવી રે,	છવનું ૩૮
વિનુષ્ણાંશુરપનાંચરને, સ્વયંએ ધરી લીધાં રે,	
મોહનસે તે પુરુષસરીર કેમ, જાયે બીનાં કીધાં રે,	છવનું ૩૯
પદ્ય મેસારૂપી દુર્લભ મોહા, હણી રજુભૂમિ પ્રગ્નની રે,	
તે પુરુષો નિજ વિગ્ધપનાકા, ત્રિભુવનમાં ફરકાવી રે,	છવનું ૪૦
જે પુરુષોનાં કંઠરૂપને, સુખદુઃખદા ના સાગે રે,	
તે પુરુષાનાં જ્વળનાં દુઢબી, દેવસદનમાં વાગે રે,	છવનું ૪૧
વાસનાત્રીજક જે યોગીનાં, જ્ઞાનાગ્નિમાં જળિયાં રે,	
જનનમરણરૂઢાંકુર તેને, પુનઃ ઉગી ન નિકળીયાં રે,	છવનું ૪૨
જ્ઞાનિથી વિરહિત મન તેનું, આત્મામાંદિ વિરામે રે,	
નમવત સુખદુઃખપ્રાપ્તિમાં તે અરન હૃદય નવ પામે રે,	છવનું ૪૩
(જોકે) અતિ સુંદર તરણીએ તે પર, બહુ રાણે આસક્તિ રે,	
તરપિ શમનજ્ઞાં સપગાં શર, વિહલ યતાં તેના પ્રતિ રે,	છવનું ૪૪
સુશુભ જાતકની તનુમેલ, વિના પ્રયોજન થાતી રે,	
મેશ તદન મુક્ત પુરુષપી, વિલુપ્તક્રમ દરાતી રે,	છવનું ૪૫

૧ જ્ઞાનાગ્નિથી રસસમુદમાં. ૨ વિનુષ્ણારૂપી કમલનાં પતરૂપી વચ્ચે. ૩ મોહન-
સગર તે પુરુષનાં સરીર કેમ બીનાં ફર્યાં જાય ?

મદિરામદ્યથી મતની પેરે, જહાનદે છુમે રે,	
કિયાફલો લહી ત્યાજ્ય ન ચિતે, 'આ કચ્ચુ' 'આ ના કચ્ચુ' મે' રે, જીવન૦ ૪૬	
'અમુક કયાંથી અમુક ધરો ફલ, તથા અભિનિવેશ એવો રે,	
જાણક વિવિધ પદાર્થે મહેતો; વળી ફરી ત્યજતો જોવો રે,—	જીવન૦ ૪૭
તદ્વત્ જીવનમુક્તે પદાર્થો, શ્રદ્ધે કહી, કહી ત્યાગે રે,	
ફલના અભિનિવેશ વિના પણ, ઉક્ત કિયામાં લાગે રે,	જીવન૦ ૪૮
દેશક્રિયાકાલાનુસારી, સકલ કાર્યને કરતો રે,	
કાર્યજન્ય સુખદુઃખવિવશ તે, કોઈ પ્રસંગે ન થતો રે,	જીવન૦ ૪૯
કાર્યસિદ્ધિથી હર્ષિત થાય ન, ખિન્ન ન થાય અસિદ્ધિથી,	
સુખસ્થિતિની ન અપેક્ષા રાખે, રહે ન ઉપેક્ષિત દુઃખસ્થિતિથી,	જીવન૦ ૫૦
સર્વે કદી શીતલ યઈ જાયે, શશિમંડલ તપી જાયે રે,	
વિરમય હોય ન એને નીચગ,—અગ્નિશિખા' કદી યાયે રે,	જીવન૦ ૫૧
'જ્ઞાતમશક્તિની સધળી સ્મૃતિ,' એ નિશ્ચય દૃઢ હોવાથી,	
કૌતુક ઉપજે ના કદી ભારે,—આશ્ચર્યોને જોવાથી,	જીવન૦ ૫૨
દયાજન્ય દીનત્વ શ્રદ્ધે ના, હુરતાને અતુલરતો ના,	
પ્રાપ્ત વૃત્તિથી યાચ્યું પડતાં, લજ્જાને એ ધરતો ના.	જીવન૦ ૫૩
લજ્જા ના ધરતો પણ નીચાં, કામે થાય ન નિર્લજ્જા રે,	
નિર્દોષક જનહિતકર કાર્યે, સદા રહે છે એ સજ્જન રે,	જીવન૦ ૫૪
દીન ન યઈ જતો કદી ઉદ્ધત પ્રમાદો ખિન્ન કે હર્ષિત રે,	
અનેક ઉત્પાતો યાતાં પણ, થાય ન એ કદી ભયભીત રે,	જીવન૦ ૫૫
નભમાં જેમ ઉગે ના અંકુર, વિરતૂત નિર્મલ ચિત્તે રે,	
લોભ મોહ આદિ રિપુ તદ્વત્, ઉપજે ના કો રીતે રે,	જીવન૦ ૫૬
'જેમાં જીવ નિરંતર મરતા, ધરે નિરંતર જન્મ રે,	
'એવી આ જગસ્થિતિમાં સુખદુઃખ, સંભવે ગણ્યું કયમ રે,	જીવન૦ ૫૭
'જલલહરીથી થતા શીણોના, ભ્રમણુસમા આ ભ્રમણે રે,	
'સ્થિરતા ક્યાં હોયે, કેમ હોયે, પ્રસંગ ચો સુખદુઃખને રે,	જીવન૦ ૫૮
'મરુતપલ્લવલવ્વ જગત્ સકલ આ, પ્રાતિભાસિક ભાસે રે,	
'હું મુજમાં સ્મૃત્યું છું સંહર્ષ છું, મુજ પ્રકારો પ્રકારો રે,'	જીવન૦ ૫૯
આ વિધિની દૃષ્ટિ હોવાથી, દુરંત આ સંસ્મૃતિમાં રે,	
સુખથી હર્ષ આતે દુઃખથી કદી, ખેદ ન હોય મતિમાં રે,	જીવન૦ ૬૦
'પ્રતિનિમેષે રાત્રિવિષે જેમ અનેક સ્વપ્નો દેખાયે,—	
'અને વિદ્યાયે તદ્વત્ જગ તો, આત્મામાં યાયે જાએ,'	જીવન૦ ૬૧
'સદા ઉપજતા સદા વિદ્યાતા, સંસારે સુખદુઃખથી શું ?'	

મુદ્ધ કયાં દેતોસહ, કહાખ્યા, જીવન્મુક્ત જ તોએ એ,	વિવિધ ૦ ૨૪
નારદ જીવન્મુક્ત છતાં પણ, કંચદરપી કૌતુકવાળી,	વિવિધ ૦ ૨૫
અનેક લીલા કરતા વિચર્યા, સંશય સહ મનના ટાળ્યા,	વિવિધ ૦ ૨૬
જીવન્મુક્ત રહી પૃથ્વીને,—શેષ સદાયે ધારે રે,	વિવિધ ૦ ૨૭
સૂર્ય તથા એ રિયતિમાં રહીને, વર્તે નિજ બવહારે રે.	વિવિધ ૦ ૨૮
યમ પણ જીવન્મુક્ત રહીને, પાપીને ફલ દે છે રે,	વિવિધ ૦ ૨૯
અનેક એ વિધિ જીવન્મુક્તો, બવહારે વિચરે છે રે,	વિવિધ ૦ ૩૦
અતિ ખટપટવાળા બવહારો, કંઈક મહાત્મા કરતા રે,	વિવિધ ૦ ૩૧
તોપણ આંતરમાંહિ નિરંતર, શાંતિમુખે રહે કરતા રે,	વિવિધ ૦ ૩૨
ચામરછત્રતણા વિભવોને, ભોગવના કો વિચરે રે,	વિવિધ ૦ ૩૩
ભિક્ષાપાત્ર ગ્રહી કરમાં કો, ભૂમંડલમાંહિ ફરે રે,	વિવિધ ૦ ૩૪
બરતસમા કો જડવત્ રહેતા, દત્તસગા કો અવધૂત રે,	વિવિધ ૦ ૩૫
પ્રપંચમાં પચતાં પણ રહેતા, કૃષ્ણસગા કો અચ્યુત રે,	વિવિધ ૦ ૩૬
જનસમૂહે રહી જનદિનકર કો, કિતમ અથો રચતા રે,—	વિવિધ ૦ ૩૭
શંકરવ્યાસાદિ સમ, જીવને—જેઈ દુઃખોમાં પચતા રે,	વિવિધ ૦ ૩૮
કાકજીરાંડની પેરે કોઈ, પક્ષી રહી આ કાળે રે,	વિવિધ ૦ ૩૯
અખંડ બ્રહ્મવિચારે, ચિયર ચર્ચ, ચિર આયુને ગાળે રે,	વિવિધ ૦ ૪૦
પશુપોતિમાં પણ છે કંઈક જ જીવન્મુક્તો સાચા રે,	વિવિધ ૦ ૪૧
જીવવાન હનુમાનાદિ સમ, નિજ સ્વરૂપે રહે રાચ્યા રે,	વિવિધ ૦ ૪૨
અનેક રિયતિમાં આ વિધિ જીવન—મુક્ત પુરુષો હોયે રે,	વિવિધ ૦ ૪૩
બેદમતિથી રદિત યથેચ્છા, બ્રહ્મસ્વરૂપે સોહે રે,	વિવિધ ૦ ૪૪
બાધાંબર ધરી જ્યમ કો ગર્દભ, બાધા જનીને શંખતો રે,	વિવિધ ૦ ૪૫
તહત્ત મુક્ત બની કંઈ કરતા, આડુંબર કરી આગ્યો રે,	વિવિધ ૦ ૪૬
ધૂળ નિહાળી પણ જ્યમ ગર્દભ, અનુરાગે આળોટે રે,	વિવિધ ૦ ૪૭
તહત્ત રમ્ય વિગય નિરખી તે,—ધૂત ધસે છે દોરે રે,	વિવિધ ૦ ૪૮
તાપથી જેમ દ્રવે હિમ તાણણુ, ચંદ્રથી મણિ જ્યમ સ્પર્શતો રે,	વિવિધ ૦ ૪૯
મિથ્યા મુક્ત તથા વિપયો ને, જોતાં તાણણુ દ્રવતો રે,	વિવિધ ૦ ૫૦
સ્વામ સ્વરૂપ નિજ બાળી જાણે, કામ કે દુઃખ કોયલ રે,	વિવિધ ૦ ૫૧
પણ કા કા કરતાં જગપી કેમ, રહેએ હાનો એ ખલ રે,	વિવિધ ૦ ૫૨
સાચા મુક્ત પુરુષની રિયતિ ક્યાં, ક્યાં મિથ્યા ખજકરી રે,	વિવિધ ૦ ૫૩
ક્યાં ગંગાજલ ક્યાં મરુપલજલ, ક્યાં અચ્યુત ક્યાં કેરી રે,	વિવિધ ૦ ૫૪
નાટકમાં મદાનરપતિકેરા, વેપ કંઈ જન ધરતા રે,	વિવિધ ૦ ૫૫
પણ દીનનાં દારિદ્ર્ય કદી એ, નૃપસિંગી શું કરતા રે,	વિવિધ ૦ ૫૬

પ્રસિદ્ધ સેવી દુરાચરણો કંઈ મૂર્ખ મુખેથી વદતા રે,	
મહામુક્ત ચાનીને કદી પણ, વિધિનિષેધ ન નડતા રે,	વિવિધ ૦ ૪૧
વિધિનિષેધ ન મુક્ત પુરુષને, યદ્યપિ એ છે સાચું રે,	
તોપણ અનીતિએ એ ચાલે, એ જ સમજવું કાચું રે,	વિવિધ ૦ ૪૨
જેણે સાધકસ્થિતિમાં સધળા, દુર્ગુણ મૂળસદ ટાળ્યા રે,	
સિદ્ધાવરધામાં દુર્ગુણ શું, સેવે તે મતિવાળા રે,	વિવિધ ૦ ૪૩
અનેક જન્મતણાં પુણ્યોથી, નિર્ભય મતિ જવ યાતી રે,	
શ્રીસદ્ગુરુકરુણા તવ યાતાં, સ્થિતિ આ ઉચ્ચ પમાતી રે,	વિવિધ ૦ ૪૪
પ્રકાશ હોયે જે સ્થલ તે સ્થલ, તિમિર કદી ના આવે રે,	
તદત્ મુક્ત પુરુષપ્રતિ પણ કદી, દુર્ગુરને ના કાવે રે,	વિવિધ ૦ ૪૫
જે શ્રીનરહરિ કરુણાથી આ, દુર્લભ પદ છવ પામે રે,	
તે સદ્ગુરુપદપદ નમીને. વાણી અવ રિતમે રે,	વિવિધ ૦ ૪૬

॥ વાણીનિરોધ ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૩૬ થી)

આ અંતઃકરણ ભૂમિ મધ્યમાના કોટપરિ આપારરૂપ હૃદોનું પ્રથમસ્થાન છે. એ ભૂમિનો પ્રત્યેક અણુ ખીજક હોવાથી અખિત્ર અંતઃકરણભૂમિ એ સ્વમાવસરકાર તથા કર્મસંસ્કારરૂપ અસંખ્ય પ્રકારનાં ખીજકોનો મહાકોશ છે. અને તેથી કરીને અમુક છુટ ખીજકને પોતપોતા ઉદ્ભોગ આરંભતાં, સંજોગમા રહેલાં ગાન્ય અનેક અનિષ્ટ ખીજકો પણ અનાયાસ ઉદ્ભવી આવે છે. આથી કરીને સાધકને જેમ છુટ ખીજકોનું તથા તેમાંથી ઉગતાં અંકુરાદિનાં સ્વરૂપનું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન હોવું અવશ્યનું છે તેમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાધક અનિષ્ટ ખીજકોનું તથા તેમાંથી ઉદય થતાં અંકુરાદિનાં સ્વરૂપનું પણ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન અપેક્ષિત છે.

મધ્યમાના અસંખ્ય વ્યાપારોનો નિરોધ સાધકને કરવો સુલભપદે એ અર્થે સમગ્રસ્થામાં ધણે રૂચરે એ વ્યાપારોના અસંખ્ય ભેદના આ પ્રકારના પણ તથા ભેદ પાડેલા દૃષ્ટિએ પડે છે. એ તથા ભેદનો પૂર્વોક્ત બે ભેદમાં સમાવેશ થઈ જાય એમ છે તોપણ સાધકોના સાધનોમાં રુચિભેદ હોવાથી અત્ર એ તથા ભેદનું પણ સંક્ષિપ્ત વર્ણન ઉચિત ગણ્યું છે. મધ્યમાના વ્યાપાર સ્વરૂપમાં સ્થિતિ યત્ન દેવામાં સાધકને પ્રતિજ્ઞાધરૂપ હોવાથી એ વ્યાપારોને પ્રતિજ્ઞાધરી સંજ્ઞા આપી ભૂતપ્રતિજ્ઞા, વર્તમાનપ્રતિજ્ઞા અને ભાવિપ્રતિજ્ઞા એ પ્રકારના તથા પ્રતિજ્ઞાધોમાં મધ્યમાના સમગ્ર વ્યાપારોનો અંતર્ભાવ કર્યો છે. જગત્ અને સ્વપ્ન અવસ્થાકાલે અભિમાનીના અનુભવમાં આવતા સમગ્ર રમૂજ સૂદૃઢ વિષયોના અંતઃકરણમાં સંસ્કાર પડે છે એ સંસ્કારો અંતઃકરણમાં સ્મૃતિરૂપ થઈ રહે છે. તે સ્મૃતિરૂપ સંસ્કારોના

સમ્પત્તીય, વિજ્ઞતીય કે સંબંધક પદાર્થોનો જે જે પ્રસંગે અભિમાનીને આ વ્યાપકારિક સૃષ્ટિમાં કે પ્રાતિભાસિક સૃષ્ટિમાં સંબંધ થાય છે તે તે પ્રસંગે તે તે સુક્ષ્મ સંસ્કારો જાગૃત થઈ અંતઃકરણમાં રજૂ થાય છે. તેમાં પણ અભિમાનીની મનોવૃત્તિના અનુવચન સમયે તથા એવાં જ અન્ય પ્રકારનાં પ્રતિબંધક કારણોના સદ્ભાવે, સમ્પત્તીયઆદિ ઉક્ત બેદવાળા પદાર્થોનો સંબંધ થતાં છતાં પણ તે તે સુક્ષ્મ સંસ્કારો જાગૃત થઈ શકતા નથી. અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં મનોવૃત્તિનું અવસ્થાન હોય છે તે પ્રમાણમાં તે સંસ્કારોના રજૂરજૂતું પણ અનુભવાય છે. આ રજૂરજૂતું મધ્યમાના વ્યાપારને ભૂતપ્રતિબંધ કહે છે. અનુભવહારા વૃત્તિએ અનુકૂળ ગણેલા વિષયોની ભવિષ્યમાં પ્રાપ્તિ થવા નિમિત્ત જે જે વિવિધ શુભાશુભ યુક્તિઓનાં રજૂરજૂતું થતાં, તથા તે તે અનુકૂળ વિષયસંબંધનાં જે અનેક પ્રકારનાં મનોરાજ્ય બંધાવાં, એ વિગેરે ક્રિયારૂપ યતા મધ્યમા વાણીના વ્યાપાર ભવિષ્યપ્રતિબંધ ગણાય છે. તે જ પ્રકારે અનુભવહારા વૃત્તિએ પ્રતિકૂળ માનેલા વિષયો તથા અનુભવ ન થવા છતાં પણ જ્યાંમાદિ જનોની સંગતિથી શુદ્ધિએ પ્રતિકૂળ નિશ્ચય કરેલા વિષયોની ભવિષ્યમાં અપ્રાપ્તિ નિરંતર રહેવાનિમિત્ત જે જે વિવિધ યુક્તિઓનાં રજૂરજૂતું થતાં તથા અનુભવેલા દુઃખોનાં સ્મૃતિપટપર ચિત્રો રચાઈ આવવાં અને તત્કાલ બંધી વિવિધ મનોરાજ્ય બંધાવાં એ પણ ભવિષ્યપ્રતિબંધ ગણાય છે. અને વર્તમાનકાલમાં સંબંધમાં આવતા વિષયોનું વર્તમાનસમયમાં જ ચિંતન વર્તમાન પ્રતિબંધ ગણાય છે. આ પ્રકારના, ભૂત કાલમાં અનુભવેલી, વર્તમાનકાલમાં અનુભવાતી અને ભવિષ્યમાં અનુભવાવાના સંભવ વા અસંભવવાળી સમગ્ર સુખદુઃખ સૃષ્ટિના સંબંધના અંતઃકરણમાં યતા આપારો સાધકને મોક્ષમાં પ્રતિબંધરૂપ છે. તેમાં પણ ભૂતભાવિષ્યપ્રતિબંધકરતાં વર્તમાનપ્રતિબંધ સાધકને ન્યન હાનિને હેતુ હોય છે. કારણ કે વર્તમાનપ્રતિબંધ ક્યારે ક્યારે પ્રાપ્ત પામ્ય છે ત્યારે ત્યારે સાધક તેનો બોહતા થતાં જ અન્ય ક્ષણે તે ભૂતપ્રતિબંધ પામ્ય છે, અર્થાત્ વર્તમાન પ્રતિબંધનું અસ્તિત્વ અત્યંત દાર્ણિક છે; અને તેથી કરીને ભૂત પ્રતિબંધનો આશંકથી નિરોધ કરવા પ્રવર્તેલા સાધકને વર્તમાન પ્રતિબંધ, દ્વિતીય ક્ષણે ભૂતપ્રતિબંધ થતાં, તે વર્તમાન સમયમાં વૃત્તિમાં પડેલા દૃશ્યવિષયક સંસ્કારને પુનરુદય થવાનો અનવકાશ હોવાથી દૃઢ પ્રતિબંધક યતો નથી, અને એમ હોવાથી ભૂતભાવિનું ચિંતન ન કરતાં વર્તમાનમાં જ વર્તતી વૃત્તિને સત્પુરોનો લક્ષ્યરૂપે સત્સાક્ષીમાં પડે રથને પશુડી દૃષ્ટિએ પડે છે.

૧ સ્વપ્નગૃહિ. ૨ સુનેલા. ૩ અલક્ષ્યસમયે. ૪ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય મર્દો પુરુષો વિગેરે.

મંતોતોતિ ન શોચંતિ મનિષ્યચિંતયન્તિનો

વર્તમાનં ચ મૂઢ્ઢાનિ કર્મમાપ્તમલંકિતમ્ ॥ યોનિઞ્ચ૦૫૦ સ્૦ ૧૨૪॥

અર્થ—મત્પુરુષો અતીત અર્થાત્ ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલાનો હોય કરતા નથી, ભવિષ્યમાં થનારું ચિંતન કરતા નથી. અને વર્તમાન કાલમાં પ્રાદબ્ધયોગથી જે આત્મી મને ને, દર્શકોદિગરે ખડિન નદિ યતાં મેદણ કરી લે છે.

એ તો વિચાર કરતાં સર્વને સહજ સમજાય એમ છે કે મધ્યમા વાણીની પ્રવૃત્તિ એ દુઃખની સાધક છે અને તેની નિવૃત્તિ એ દુઃખની બાધક છે. વૃત્તિએ પ્રતિદૂલ માનેલા પ્રસંગોનું જન્યદવસ્થામાં બ્યારે વિરમરણ હોય છે અને સુપુત્ર, અવસ્થામાં બ્યારે અમાન હોય છે અર્થાત્ બ્યારે મધ્યમામાં તદ્દિપયક વ્યાપારની અપ્રવૃત્તિ હોય છે સારે અભિગાનીને તત્સંબંધી દુઃખ થતું નથી. અત્યંત પ્રિય પ્રાણિપદાર્થના વિયોગથી વા વિનાશથી ભારે શોકમાં નિમગ્ન મનુષ્યને, અન્ય આવશ્યક કાર્યોમાં લક્ષ્યપૂર્વક પ્રવેશના સમયમાં તથા સુપુત્રમાં તે પ્રાણિપદાર્થવિપયક સ્મૃતિનું ક્ષણિક વા વિશેષ કાલ નિરોધાન થવાથી, તદ્દિપયક મધ્યમાના વ્યાપાર વિરમતાં શોકની અનુભવિતિ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. જન્યતામાં કે સ્વપ્નમાં બ્યારે તે પ્રાણિપદાર્થના વિનાશની સ્મૃતિથી મધ્યમાના વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ હોય છે સારે જ દુઃખનો સદ્ભાવ જણાય છે. એ જ પ્રકારે જ્ઞાતિએ અનુદૂલ માનેલા વિષયોનું ચિંતન પણ દુઃખનું જનક જ છે. કારણ કે અનુદૂલ વિષયો અપ્રાપ્તિકાલે પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતાઆદિથી, પ્રાપ્તિકાલે સંરક્ષણાદિની ચિંતાથી, અને પદાર્થોના અશાશ્વત સ્વભાવથી, વિનાશસમયે વિયોગદુઃખથી સર્વદા વ્યાપ્ત હોય છે; અને એમ હોવાથી અનુદૂલ વિષયસંબંધી મધ્યમામાં આહતા વ્યાપાર, અવિવેકી દૃષ્ટિથી આપાત સુખરૂપ ભાસતાં છતાં પણ વિવેકીને દુઃખમિત્ર તથા પરિણામમાં અખંડ સુખમાં સ્થાપતા ન હોવાથી કેવલ દુઃખરૂપ જ દૃષ્ટિએ પડે છે.

અંતર્માત્ર અક્રિય અવસ્થા જ સુખાભિવ્યંજક અને સુખસ્વરૂપ છે, કારણ કે સુખસ્વરૂપ આત્મા સર્વ પ્રકારે અક્રિય છે. ક્રિયા સુખારપદથી પ્રચ્યુતિ કરનારી છે અને જે પ્રમાણમાં ક્રિયા સૂક્ષ્મ, સૂચ્છ, સૂચ્છતર અને સૂચ્છતમ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે પ્રમાણમાં સુખારપદથી ઉતરોતર અધિક પ્રચ્યુતિ અનુભવાય છે. મુદ્દ સ્થાનમાં પરાવાણીની પ્રવૃત્તિ એ અક્રિય સ્વરૂપરૂપ રિયતિમાંથી રાખ્દની આદિમ સૂક્ષ્મ ક્રિયા છે; અને તેથી કરીને વાણીની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનો નિરોધ કરી પરાવાણીમાં રિયત થયેલા યોગી મહાત્માઓ દુઃખરહિત અખંડ સુખાનુભવ કરે છે. પરંતુ ત્યાં પણ સહજ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ હોવાથી આ રિયતિ આત્મિક સુખસ્વરૂપ ગણાતી નથી. પરાતીત રિયતિ અર્થાત્ પરાવાણીથી પર રિયતિ ન્યાં રાખ્દની અગ્રેષ્ઠ અપ્રવૃત્તિ છે—જે વાણીની કેવલ અક્રિય અવસ્થા છે—તે જ અવસ્થા નિરતિશય સુખસ્વરૂપ છે. અને એવી જ પરાશિયત યોગી પુરુષો પણ પરાતીત અવસ્થામાં રિયતિ થતા પૂર્વત પોતાની અવસ્થા કાંઈક અપૂર્ણ સ્વી-

પ્રાકૃતમાં પણ કલ્પે છે કે

વતેભાન વૃત્તે સદા, સો હિ સાધુ પ્રમાન. વળી

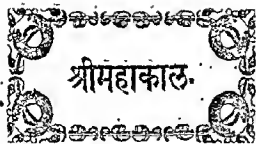
અતીતાનનુસન્ધાનં મવિષ્યદવિચારણમ્

ઔદાસીન્યમેપિ પ્રાપ્તં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ વિવેકચૂડામણિ ॥

અર્થ—યહ ગયેલી વાતનું રમરણ ન કરવું, યનાર વાતનો વિચાર ન કરવો તથા પ્રાપ્તમાં ઉદાસીનતા રાખવી એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

૧ અજ્ઞેય. ૨ અરિયર, ચલ. ૩ હપર ઉપરથી જ્ઞેતાં સુખસ્વરૂપ. ૪ સુખને પ્રતીત કરાવનારી. ૫ સુખના સ્થાનથી. ૬ ભૂજતા, ૭ પ્રયત્ન, ૮ કેવલ.

કારે છે. પરસ્પરિનિર્માણી વાણી વિશેષ વિચારની થતાં રચાનકાદ યર્ષ હૃદયમાં પરચંતીરપે
 રિધન થાય છે, અને એ વાણીનું પરાના મૂલ્ય રચણની અપેક્ષાએ રચૂત સ્વરૂપ દોષાથી
 યગદ્ગતનાં પરચંતીમાં ન્યૂન સુખાનુભવ દોષ છે. ધ્યાનાભ્યાસી મોગીએને હૃદયમંડલમાં
 શીલકીકેમસ્વરૂપની પ્રતીતિથી અનુભવ આનંદની રેહપણ્થિ થયાં છતાં મુદ્દરચાનમાં
 શીમદેશરનો અર્થાન્ શ્રીસમ્પ્રદાયનો અપરોક્તાનુભવ કરવો અવસિષ્ટ દોષ છે; અર્થાન્
 મુદ્દપ્રદેશકરનાં હૃદયરચાનમાં સુખની અભિવ્યક્તિની ન્યૂનતા સિદ્ધ થાય છે. હૃદયરચ પ-
 રચંતી વાણી અધિક દ્વિવાપુત્ર થતાં કંઈમાં મધ્યમારપે રટ્ટ થાય છે, અને પરચંતીકરનાં
 તેનું રચણર રપ થવાથી તે સર્વને જ્ઞાન થાય છે. વાણીની આ રિયતિમાં સુખથી
 અધિક ભટતા પચેલી દોષ છે. એમ છતાં વૈષ્ણવીમુખી કદી પણ ક્રિયાવાગી ન થયેલી
 અને મધ્યમાપચેન ન વેગવાળી રહેલી એ વાણી દોષ છે તો તે અધિક દુઃખાનુભવ ક-
 રાગની નથી. પણ હલકી જેમ કંઈપ્રદેશમાં ધ્યાન કરનાર મોગીએને વિવિધ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ
 આદિની પ્રતીતિથી રિશ્તશબ્દ આનંદાનુભવ થાય છે, તેમ કાંઈક આનંદાનુભવ દરાવનારી
 દોષ છે. વાણીના સંતન વહેતા મદા પ્રવાહને મધ્યમામાં અર્થાન્ મનોભવ નરપમાં પચે-
 વસાન પમાડનાર કામસદાને યતો આનંદાપભોગ અત્ર પ્રગાશરૂપ છે. કંઈચ મધ્યમા
 વાણી અતિ પુટ થતા તે સુખપર્વન આવી વૈષ્ણવીરૂપે પ્રકટે છે, અને તે પ્રસંગે વાણીનું
 રચણનમ રપ થવાથી બદિર જાનેદ્રિયને પણ તે અનુભવમાં આવે છે. વાણીની ક્રિયાનું
 આ અંતિમ પદ છે અને એમ દોષાળી, ક્રિયાની ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક પ્રશ્તિ ઉત્તરોત્તર
 અધિકાધિક દુઃખનો દેવ છે એ ઉક્ત નિયમાનુસાર વૈષ્ણવીની પ્રશ્તિ એ સર્વ સુખથી
 બટ કરનાર છે. આવી દરીને સર્વ સુખ આપનાર શક્તિનિરોધરૂપ યોગમાં વૈષ્ણવીનિરોધની
 મોગના પ્રથમ હારપે શીમંકર ભગવાને ગળ્યા કરી છે, યોગસ્ય મધ્યમદ્વારં વાદ્ગનિ-
 રોધોઽવરિગ્રહઃ । (વાણીનો નિરોધ, અપરિમદ આદિ યોગનાં પ્રથમ હાર છે)

શ્રીમહાકાલ

રૂપ (પુસ્તક) ૬- ફાલ્ગુન કૃષ્ણ ૧૪ સં ૧૯૪૯ દર્શન (અંક) ૫.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ યોગીપુરુષોની જ સ્થિતિ માત્ર સુખમય છે ॥

પદ્ય સુજનન મહિ થૃણો રે વચન વિવેકનાં, એ લય,

સ્થિતિ છે યોગીજનની મુખમય વિશ્વમાં,

સ્વસ્વૈપથી જ્યાં હોયે નિલ અભેદ જો;

મંદમતિ વિપથી એ સ્થિતિમુખ શું કજો,

નિરમે વર્ણવતાં પણ જો વેદ જો.

સ્થિતિ છે ૧

હંચા અધિકારો પામ્યાથી શું વળ્યું,

મનનો આગ્યો હૃદય ન જો અધિકાર જો;

અર્થ અનર્થ અતુચિત સ્વલ ધષ્ટ નિવડે,

નવરમાં જીવદ આત્મ્ય જીવન દરનાર જો.

સ્થિતિ છે ૨

સંપત્તિપતિ ચક્રએ પણ શું તેષથી,

જો હર પ્રકટે ન દેવી સંપદ એક જો;

લોકિક સંપદ દેવી સંપત્તિ વિના,

ત્રિકાલ જીવને કરતી ક્ષેત્રોદ્રેક જો.

સ્થિતિ છે ૩

પ્રભાંડાધિપતિ યજ્ઞએ પણ લે વૃથા,

વૃત્તિઆધિપત્ય નથી જો પ્રાપ્ત જો;

વિશ્વર્ષશત્રુ પતિત્વ વિના વૃત્તિતણા,

જાણે અતુલવી અનંત દુઃખથી વ્યાપ્ત જો.

સ્થિતિ છે ૪

હૃદય સ્થિતિ આ જગમાં જો જો સાંપડે,

તે તેમાં છે દૃશ્યતણા સયોગ જો;

પણ આ દૃશ્યતણા સયોગે મુખનો,

જુસને રૂપે જણાય એમ છે કે મને યથાર્થ હોયસાક્ષાત્કાર થયો નથી તેથી મને આ સહે મારામાં જે વિરાગનું જ્ઞાન થાય છે તે મિથ્યા છે, અર્થાત્ વિરાગ હોય તોપણ તે આત્મત અદૃષ્ટ છે. આવા આશયમાં પણ આ પૂર્વનાં પદો લીધાં હોય તો વિશેષ બાધ નથી. સર્વથા સરલ સાધકોપયોગી અર્થ અબાધિત જ છે.

આ વાક્યથી અંધકારે એ કહ્યું કે જ્યારે પૂર્વ વાક્યમાં કહેલા નિત્યાનિત્ય વિવેકના અધિભાવ ઉપાય તથા તીવ્ર સંવેગે કરીને કરેલા અભ્યાસથી વિષયભોગમાત્રના દેવેને સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે સાધક મદાત્માને એમ રૂપે દેખાય છે કે જેમ કૃષિ, વાણિજ્ય, સેવા વિગેરે કર્મથી ઉત્પન્ન થતા આ લોકના શબ્દ, રૂપરંગ, રૂપાદિ વિષયભોગો અનિત્યનાદિ હોયઅતઃ દોનાથી પ્રીતિના પાત્ર નથી-અજ્ઞાનાં વિષયરૂપ હોવા ઘટતા નથી તે જ પ્રમાણે રંગગાદિ લોકના, સાધારણ રાગઅતઃ જીવથી અનુભવ મનાતા અમૃત. દિવ્ય કન્યા, અતિમધુર ગીત વિગેરે વિષયોના ભોગો પણ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યાગથી સંપાદન થાય છે તેથી એ પુણ્યનો ભોગે કરી અંત આપવાથી મારી અપેક્ષાથી અવશ્ય નદિવત્ થનાર છે. તેમ જ જેમ અદિ' કટલાક સમુદયાન, રાજની પ્રીતિ, સેવા વિગેરે વિવિધ કષ્ટ ભોગથી કોઈ વિષયભોગની પ્રાપ્તિ કરે છે અને પછી તેનાં રૂપ ભોગવવાના સમયે પોતે નારા પામે છે, કોઈ રહે છે તો તે વ્યાધિ વિગેરેથી અસ્ત થયેલા દોષથી તે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને સુખરૂપ ભોગથી શક્તા નથી પણ ઉદ્વેગ તેનાથી પણ દુઃખાનુભવ કરે છે, કટલાક કોઈ કોઈ વિષયોને પામે છે, વ્યાધિથી પ્રસંગે પોતે રોગિ હોય છે તથાપિ તે સમયે પણ ભાવો, ધ્રુવ, મિત્ર, સ્વજન વિગેરેનાં વ્યાધિ, વ્યાધિ, વા વિનાશાદિદાગ-તેને ભોગથી ન શક્તાં ઉદ્વેગ તેનાથી પણ દુઃખાનુભવ કરે છે વિગેરે; તે જ રીતે સ્વર્ગાદિના ભોગો પણ રખેને એના નાશ થશે એ પ્રકારના બધથી, અન્ય અધિક ઉજ્જવલ કર્મયાજની સમૃદ્ધિના આધિષ્ઠના જ્ઞાનથી થતી ઈર્ષ્યા વા અગ્રયા વિગેરે દેવોથી અસ્ત થયેલા દોષથી બૌદ્ધિક વિષયભોગની માફક જ દુઃખરૂપ છે, અર્થાત્ આ આખા સંસારમાંથી કોઈ પણ વિષયભોગ પ્રીતિના પાત્રરૂપ નથી. આ પ્રકારની અંત કરજીની દૃઢ દિયિનિ યથાથી તે સાધક મદાત્માને સમય દુઃખરૂપ સંસારપ્રતિ દૃઢ ચિન્તિ જ્ઞાન છે. એ દૃઢ ચિન્તિ તે જ સાધનચતુષ્ટયમાંના દ્વિતીય સાધનરૂપ વૈરાગ્ય છે.

આ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાવું આવકાસ આસ અગત્યનું થયું છે, કેમકે એક તરફથી કટલાક લોકો માત્ર ભગવાં નિર્દેષે જ વૈરાગ્યજ્ઞાન તે વેપધારીને સમજે છે તથા ભગવાં પદેશ્યાં તે જ ખરા વૈરાગી અને અન્ય હોય જ નહિ એમ માને છે તો બીજી તરફથી શ્રમ કર્મજીને ન જાણનાર વા પોને અનેક ઉપાધિમાં રાગઅતઃ જીવથી યુગાતા છતાં તેનો અલક્ષ કરી પોને વૈરાગ્યજ્ઞાન છે એમ મિથ્યા માની વૈરાગ્ય સાધીને ત્યજી બેસનાર મનિષ્ઠ પણ ભોગમાં આગે છે. તેથી આ વિષયમાં યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવું જરૂરનું છે. ભગવાં કપલ અને વૈરાગ્યને કોઈ જામ સંજ્ઞા નથી. વૈરાગ્ય એ અંતઃકરજીની દિયિનિ છે અને કપાલ વજ્ર એ તો માત્ર બહારનો વેપ છે. જો સુદ્ધિમાં એવો કોઈનિયમ જોવ કે અંતઃકરજીમાં વૈરાગ્ય થવા વિના કપાલ વજ્ર શરીરવધર રહે જ નહિ તો તો બહારનો વેપ એ અંતઃજીવિનો

ગ્રાપક યાન. પણ તેનું તો કાંઈ દેખાતું નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિ પશ્ચિત અને અત્યંત આસક્તિ
 એવા આંકાલાદિ પણ કપાય વસ્ત્ર શરીરપર ધારણ કરવા માગે તો તેમ કરી શકે એમ છે. આપણે
 બ્રહ્મને છીએ કે કથાર્થવસ્ત્રધારી અસંખ્ય મનુષ્યો ઠેર ઠેર રવડે છે અને તેમાંના ધણા
 ખરાને તો વૈરાગ્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ નથી. તેમ જ તેઓ સ્ત્રી, ધન, યશસ્ વિગેરે
 પદાર્થોને માટે નિરન્તર હાલસાવાળા હોઈ અનેક ઉપમને આવરે છે. તેથી એ તો સદા
 વિચારથી જણાય એમ છે કે વસ્ત્રને કપાય કરવા માત્રથી અંતઃકરણમાં નિરક્તિ વા વૈ-
 રાગ્ય આવતો નથી. એથી ઉલટું શાસ્ત્રમાં તો એમ જ વિધાન છે કે અંતઃકરણમાં
 વૈરાગ્ય પાડું આવે સારે જ સંન્યાસ ગ્રંથણ કરવો અર્થાત્ કપાય વસ્ત્ર ધારણ કરવાં.
 તેથી કપાય વસ્ત્ર ધારણ કરવા માત્રથી અંતઃકરણમાં વિરાગનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી તેમ
 જ ઉપરના શાસ્ત્રની મર્યાદા પણ જરોજર જળવાતી નથી તેથી કપાય વસ્ત્રઉપરથી હાલ
 વૈરાગ્યનું અનુમાન પણ થઈ શકે એમ નથી. વૈરાગ્યરૂપ સ્થિતિમાટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ વા
 મૃદરથાશ્રમ વિરોધી નથી. કેમકે અનેક નૈમિક બ્રહ્મચારીઓ તથા રામ, કૃષ્ણ, યાગવલ્ક્ય,
 જનક, વસિષ્ઠ વિગેરે આસંખ્ય મૃદરથાશ્રમને સેવનાર હોવાથી ભોકાથી મૃદરથરૂપે ગણાયેલા
 પુરુષો આર્યદ વૈરાગ્યવાન હતા એ આપણે પુરાણ, વેદ વિગેરેથી જાણીએ છીએ. એ તો ખરૂં
 છે કે જોને સાધારણ દૃઢ વૈરાગ્ય થયો હોયછે તે જો સંન્યાસ ગ્રંથણ કરે છે તો વિધ્યના
 સાંત્વજ્યના અભાવથી તેને કષ્ટે કરી આર્યદ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ યાયછે. આમ હોવાથી જ
 શાસ્ત્રમાં વૈરાગ્ય પાકા થયો હોય તોપણ અમુક વય થયે તથા અમુક પ્રકારની ખાણ
 સ્થિતિ થયે સંન્યાસ ગ્રંથણ કરવાનો દ્વિતીય પક્ષ છે. એ જ કારણથી શ્રીવિદ્યારમ્યરવા-
 ગોવિગેરે શાસ્ત્રકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેના કારણરૂપ આર્યદ વૈરાગ્યમાં અનુકૂલ હોવાથી
 સંન્યાસને તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ ગણ્યું છે. તથાપિ એટલાથી એમ કહેવાય એમ નથી કે
 બ્રહ્મચર્યાશ્રમ વા મૃદરથની અવસ્થામાં વૈરાગ્ય થતો નથી. પ્રત્યુત જ પુરુષોને એ અવ-
 સ્થામાં જ વૈરાગ્યનો આવિર્ભાવ થાયછે તે વિશેષ રતુલ છે, કારણ કે તે પુરુષો પ્રતિજ્ઞ-
 ધના મધ્યમાં રહીને પણ તેથી લેશ પણ ખાધનો અનુભવ ન કરતાં તેને પોતાને વરા
 વર્તે છે; અને સંન્યાસમાં તો પ્રતિજ્ઞધનના અભાવને લીધે વિરક્તતાનો અનુભવ કરેછે.
 આથી એ સિદ્ધ થયું કે અમુક આશ્રમ વૈરાગ્યનો વિરોધી છે એમ નથી તેમ જ હાલ
 સંન્યાસ વૈરાગ્યનો ગ્રાપક છે એમ પણ નથી. અર્થ એ આકાંક્ષા સ્વાભાવિક થશે કે
 સારે એ વૈરાગ્ય તે શું ? એનો સામાન્ય ઉત્તર તો ઉપર આવી ગયો છે છતાં એ અગ-
 સ્તનો વિષય હોવાથી એનું વિશેષ રૂપે પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે. હાં વૈરાગ્યનું સામાન્ય
 સ્વરૂપ તો ઉપર એ કહ્યું છે કે નિલાનિલ વિવેકથી હૃત્પાન થતી ઔદિક પારલોકિક વિષ-
 યોપ્રતિતિની અરપૂઢા. એનું વિશેષ સ્વરૂપકરણ આ પ્રમાણે છે. વૈરાગ્ય એટલે વિતૃષ્ણા એ
 પ્રકારની છે. (૧) આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા યોગસાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલી વિવેકખ્યાતિ,
 એ પણ વૃત્તિરૂપહોવાથી અનાત્મ છે તેથી જડ પદાર્થના ધર્મવાળો હોવાથી સ્વસ્વરૂપથી ભિન્ન
 છે વિગેરે કારણોને લીધે એ વૃત્તિવિષે પણ એ વૃત્તિ રાગો એ પ્રકારની અલંબુદ્ધિ આત્મસા-

શુસને સ્પષ્ટ જણાય એમ છે કે મને યથાર્થ દોષસાક્ષાત્કાર થયો નથી તેથી મને આ દોષો મારામાં જે વિરાગનું બાન થાય છે તે મિથ્યા છે, અર્થાત્ વિરાગ હોમ તોપણ તે આત્મંત અદૃશ છે. આવા આસયમાં પણ આ પૂર્વનાં પદો સીધાં હોય, તો વિશેષ જાણ નથી. સંવેદના સરસ સાધકોપયોગી અર્થે અબાધિત જ છે.

આ વાક્યથી અંધકારે એ કહ્યું કે જ્યારે પૂર્વ વાક્યમાં કહેલા નિત્યાનિત્ય વિવેકના અધિભાન ઉપાય તથા તીવ્ર સંવેગ કરીને કરેલા અબ્યાસથી વિષયભોગમાત્રના દોષોને સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે સાધક મહાત્માને એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેમ કૃષિ, વાણિજ્ય, સેવા વિગેરે કર્મથી કૃત્યમ થતા આ લોકના શાંત, સ્પર્શ, રૂપાદિ વિષયજોગો અનિત્યનાદિ દોષગ્રસ્ત હોવાથી પ્રીતિના પાત્ર નથી—મજ્જાનાં વિષયરૂપ હોવા ઘટતા નથી તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ લોકના, સાધારણ રાગગ્રસ્ત શ્રવણી અનુભવ મનાતા આમૃત. દિવ્ય કન્યા, અતિમધુર ગીત વિગેરે વિષયોના જોગો પણ જ્યોતિષ્ટોમાદિ યાગથી સંપાદન થાય છે તેથી એ પ્રુપ્ત્યેનાં જોગે કરી અંત આવવાથી મારી અપેક્ષાથી અવરૂપ નદિવત્ થનાર છે. તેમ જ જેમ અદિ કેટલાક સમુદ્રયાન, રાજાની પ્રીતિ, સેવા વિગેરે વિવિધ કષ્ટ, ભોગથી કોઇ વિષયભોગની પ્રાપ્તિ કરે છે અને પછી તેનાં રૂઝ ભોગવવાના સમયે પોતે નાશ પામે છે, કોઇ રહે છે તો તે વ્યાધિ વિગેરેથી ગ્રસ્ત થયેલા હોવાથી તે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને શુભરૂપ ભોગવી શકતા નથી પણ ઉન્નત તેનાથી પણ દુઃખાનુભવ કરે છે, કેટલાક કોઇ કોઇ વિષયોને પામે છે, વ્યાધિથી પ્રસંગે પોતે રહિત હોય છે તથાપિ તે સમયે પણ શારી, યુત્ર, મિત્ર, સ્વજન વિગેરેનાં વ્યાધિ, વ્યાધિ, વા વિનાશાદિદ્વારા તેને ભોગવી ન શકતાં ઉન્નત તેનાથી પણ દુઃખાનુભવ કરે છે વિગેરે; તે જ રીતે સ્વર્ગાદિ જોગો પણ રજેતે એના નાશ થશે એ પ્રકારના બધી, અન્ય વ્યાધિ ઉજ્જવલ કર્મયાગ, સમૃદ્ધિના વ્યાધિકરના શાનથી થતી ઈર્ષ્યા વા અચૂસા વિગેરે દેવોથી ગ્રસ્ત થયેલા હોવાથી વૈદિક વિષયભોગની માફક જ દુઃખરૂપ છે, અર્થાત્ આ આખા સંસારમાંથી કોઈ પણ વિષયભોગ પ્રીતિના પાત્રરૂપ નથી. આ પ્રકારની અંતઃકરણની દૃઢ સ્થિતિ થવાથી તે સાધક મહાત્માને સમગ્ર દુઃખરૂપ સંસારપ્રતિ દૃઢ વિરતિ થાય છે. એ દૃઢ વિરતિ તે જ સાધનચતુષ્ટયમાંના દ્વિતીય સાધનરૂપ વૈરાગ્ય છે.

આ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાવું આજકાલ ખાસ અગત્યનું થયું છે, કેમકે એક તરફથી કેટલાક લોકો માત્ર ભગવાં જોઈને જ વૈરાગ્યવાન તે વેળાવારીને સમજે છે તથા ભગવાં પહેર્યાં તે જ ખરા વૈરાગી અને અન્ય હોય જ નહિ એમ માને છે તો બીજી તરફથી શ્રમ ઈષ્ટાને ન જાણનાર વા પોતે અનેક ઉપાધિમાં રાગગ્રસ્ત વૃત્તિથી ગુંચાતા છતાં તેનો અસક્ષ કરી પોતે વૈરાગ્યવાન છે એમ મિથ્યા માની યોગ્ય સાધનોને ત્યજી બેસનાર મતિમંદ ધણા જોવામાં આવે છે. તેથી આ વિષયમાં યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવું જરૂરનું છે. ભગવાં કપડા અને વૈરાગ્યને કોઇ ખાસ સંજ્ઞા નથી. વૈરાગ્ય એ અંતઃકરણની સ્થિતિ છે અને કયાંય વસ્ત્ર એ તો માત્ર બહારનો વેશ છે. જે સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ નિયમ હોત કે અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય થતા વિના કપડા વસ્ત્ર શરીર પર રહે જ નહિ તો તો બહારનો વેશ એ અંતઃકરણને

ચાપક થાત. પણ તેનું તો કાંઈ દેખાતું નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિથી રહિત અને અત્યંત આસક્તિ
એવા ચાંડાલાદિ પણ કપાય વસ્ત્ર શરીરપર ધારણ કરવા માગે તો તેમ કરી શકે એમ છે. આપણે
જોઈએ છીએ કે કપાયવસ્ત્રધારી અસંખ્ય મનુષ્યો ઠેર ઠેર સ્વડે છે અને તેમાંના ઘણા
ખરાને તો વૈરાગ્યના સ્વરૂપનું જાન પણ નથી. તેમ જ તેઓ સ્ત્રી, ધન, યશસ્ વિગેરે
પદાર્થોને માટે નિરન્તર લાલસાવાળા હોઈ અનેક ઉદ્યમને આચરે છે. તેથી એ તો સદાજ
વિચારથી જાણાય એમ છે કે વસ્ત્રને કપાય કરવા માત્રથી અંતઃકરણમાં નિરક્તિ વા વૈ-
રાગ્ય આવતો નથી. એથી હિલકું શાસ્ત્રમાં તો એમ જ વિધાન છે કે અંતઃકરણમાં
વૈરાગ્ય પાડેાં આવે ત્યારે જ સંન્યાસ અદ્યક્ષ કરવો અર્થાત્ કપાય વસ્ત્ર ધારણ કરવાં.
તેથી કપાય વસ્ત્ર ધારણ કરવા માત્રથી અંતઃકરણમાં વિરાગનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. તેમ
જ ઉપરના શાસ્ત્રની મર્યાદા પણ બરોગર જળવાતી નથી તેથી કપાય વસ્ત્રઉપરથી હાલ
વૈરાગ્યનું અનુમાન પણ થઈ શકે એમ નથી. વૈરાગ્યરૂપ સ્થિતિમાટે અજ્ઞાનચાત્રમ વા
મૃદસ્થાશ્રમ વિરોધી નથી. કેમકે અનેક નૈમિક અજ્ઞાનચારીઓ તથા રામ, કૃષ્ણ, યાગ્યવલ્ક્ય,
જનક, વસિષ્ઠ વિગેરે અસંખ્ય મૃદસ્થાશ્રમને સેવનાર હોવાથી લોકોથી મૃદસ્થરૂપે મળ્યુપેલા
પુરુષો આરંભ વૈરાગ્યવાન હતા એ આપણે પુરાણ, વેદ વિગેરેથી જાણીએ છીએ. એ તો ખરૂં
છે કે જોને સાધારણ દૃઢ વૈરાગ્ય થયો હોયછે તે જો સંન્યાસ અદ્યક્ષ કરે છે તો વિષયના
સાંકુચ્યના અભાવથી તેને કેમ કરી આરંભ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાયછે. આમ હોવાથી જ
શાસ્ત્રમાં વૈરાગ્ય પાડો થયો હોય તોપણ અમુક વય થયે તથા અમુક પ્રકારની બાહ્ય
સ્થિતિ થયે સંન્યાસ અદ્યક્ષ કરવાનો દ્વિતીય પક્ષ છે. એ જ કારણથી પ્રાવિદ્યારમ્ભવા-
ન્નિવિગેરે શાસ્ત્રકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેના કારણરૂપ આરંભ વૈરાગ્યમાં અનુકૂલ હોવાથી
સંન્યાસને તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ ગણ્યું છે. તથાપિ એટલાથી એમ કહેવાય એમ નથી કે
અજ્ઞાનચાત્ર વા મૃદસ્થની અવસ્થામાં વૈરાગ્ય થતો નથી. પ્રાપ્ત જ પુરુષોને એ અવ-
સ્થામાં જ વૈરાગ્યનો આવિર્ભાવ થાયછે તે વિશેષ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે પુરુષો પ્રતિજ્ઞા-
ધના મધ્યમાં રહીને પણ તેથી લેશ પણ બાધનો અનુભવ ન કરતાં તેને પોતાને વશ
વર્તવે છે; અને સંન્યાસમાં તો પ્રતિજ્ઞાધિક્ષના અભાવને લીધે વિરક્તતાના અનુભવ કરેછે.
આથી એ સિદ્ધ થયું કે અમુક આશ્રમ વૈરાગ્યનો વિરોધી છે એમ નથી તેમ જ હાલ
સંન્યાસ વૈરાગ્યનો ચાપક છે એમ પણ નથી. અહિં એ આકાંક્ષા સ્વાભાવિક યશ કે
ત્યારે એ વૈરાગ્ય તે શું ! એનો સામાન્ય ઉપર તો ઉપર આવી ગયો છે છતાં એ અગ-
ત્યનો વિષય હોવાથી એનું વિશેષ રૂપે પ્રતિષ્ઠાન કરવું જરૂરનું છે. હાં વૈરાગ્યનું સામાન્ય
સ્વરૂપ તો ઉપર એ કહ્યું છે કે નિહાનિત્ય વિવેકથી હૃત્યંત્ર થતી ઔદિક પારલોકિક વિષ-
યોપ્રતિત્તિ અરમ્ભા. એનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે. વૈરાગ્ય એટલે વિતૃષ્ણા એ
પ્રકારની છે. (૧) આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા યોગસાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલી વિવેકખ્યાતિ,
એ પણ વૃત્તિરૂપ હોવાથી અનાત્મ છે તેથી જડ પદાર્થના ધર્મવાળા હોવાથી સ્વસ્વરૂપથી બિન્ન
છે વિગેરે કારણોને લીધે એ વૃત્તિવિષે પણ એ વૃત્તિ રાગો એ પ્રકારની અલંબુદ્ધિ આત્મસા-

ક્ષાત્રારના પુનઃ પુનઃ કરાયેલા અવ્યાસથી થાયછે. એ વિતૃષ્ણાને શાસ્ત્રકારોએ પર વૈરાગ્ય
 કહી વર્ણન કરી છે. શ્રીયાતંબલ દર્શનમાં કહ્યું છે કે તત્પરં પુરુષહયાતે ગુણવૈતૃષ્ણમ્ ॥
 પુરુષના સાક્ષાત્કારથી સકલગુણવિષે હૃત્પન્ન થતી શ્રેષ્ઠ વિતૃષ્ણા તે પર વૈરાગ્ય છે. આ વૈરા-
 ગ્ય વેદાન્તવેદ પુરુષના શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસના દૃઢ અનુષ્ઠાનથી થયેલા સાક્ષાત્ક-
 આર પછી થાયછે તેથી અધિકારીનાં લક્ષણમાંનો વૈરાગ્ય નથી. બીજા પ્રકારની વિતૃષ્ણા
 શાસ્ત્રકારો વચ્ચેકારસંજ્ઞાવૈરાગ્ય કહી પ્રતિષ્ઠાન કરેછે. એ વૈરાગ્યની સિદ્ધિપૂર્વે એની ન્યૂન
 ક્ષારૂપ ત્રણ ભૂમિકાની સિદ્ધિ કરવી પડેછે. તે આ છે. યતમાનસંજ્ઞાવૈરાગ્ય, વ્ય-
 તિરેકસંજ્ઞાવૈરાગ્ય અને એકેન્દ્રિયસંજ્ઞાવૈરાગ્ય. ભાં જે ભૂમિકામાં રાગદ્વેષાદિના સં-
 નપૂર્વક વૈરાગ્યના સાધનરૂપ દોષ દર્શનાદિનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવેછે અર્થાત્ ચિંતમાં
 રહેતા રાગાદિ કષાયને પકવ કરવા માટે કરાતો આરંભક ચતુર્થ તે યતમાનસંજ્ઞા નામની
 પ્રથમ ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકાની સિદ્ધિથી આ ઇન્દ્રિયોનો જપ થયો છે અને આટલી ઇન્દ્રિયોનો
 જપ બાકી છે અથવા આટલા કષાય પકવ થયા છે અને આટલા હજી પકવ થઈ નિવૃત્ત
 થવાના છે એ વ્યતિરેકરૂપ વિભાગનું અવધારણું કરવું તે વ્યતિરેકસંજ્ઞા નામની દ્વિતીય
 ભૂમિકા છે. રૂપરૂપ વિગેરે બાહ્યેન્દ્રિયના વિષયવિષે રાગાદિનો ક્ષય થયા પછી માત્ર મનરૂપ
 એક ઇન્દ્રિયના માનાપમાનાદિ વિષયવિષે રહેલા રાગદ્વેષાદિનો તેનાં જ્ઞાતપૂર્વક કરાતો ક્ષય
 અથવા ઇન્દ્રિયની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કષાય પકવ થયા પછી તેમનું મનરૂપ એક

મહાયે દુર્ગુણોત્તું નિન્ધરૂપે પ્રતિપાદન કરવું વિગેરે વિરોધી હશે. એથી ઉદ્ધતું એ વૈરાગ્યવાન મહાત્માઓ જ વ્યવહાર તથા પરમાર્થને લેતા પણ વિરોધ નહિ આવે તેમ અનુષ્ઠાન રીતે સિદ્ધ કરી શકે છે. પ્રજાતું, બહુ કે દેશોત્તી પશુ કંઈ સ્વાર્થી માણસોથી યતાં નથી પણ વૈરાગ્યવાળા પુરુષોથી જ અનુષ્ઠાન રીતે થાય છે. તેથી વૈરાગ્યમાં સર્વ ગુણો જ છે અને એક પણ હોય નથી. ભતુંદરિ પણ વૈરાગ્યમેવાઽમયમ્—જગતમાં કોઈ પણ નિર્ભય અને તેથી સુખી સ્થિતિ છે તો તે વૈરાગ્ય જ છે ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અર્થ કહે છે.

આપ્રમાણે સાધનચતુષ્ટયમાંના દ્વિતીય સાધનરૂપ વૈરાગ્યનું ંયકારે પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ વૈરાગ્યનું ફક્ત પ્રતિપાદન કરવા અર્થાત્ એ વૈરાગ્યના જ સ્વરૂપને સ્ફુટ કરવા એ વૈરાગ્યથી યતાં ફલરૂપ, ક્રમપ્રાપ્ત તૃતીય સાધનરૂપ જે પરૂસંપત્તિ તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં એ છનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં પૂર્વે પ્રથમ એ પરૂસંપત્તિ તે કયી તે કહે છે:—

શમાદયસ્તુ શમદમોપરતિતિતિક્ષાસમાધાનશ્રદ્ધાઃ ॥૧૮॥

વાક્યાર્થ:—શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન અને શ્રદ્ધા એ છનું શમાદિ પરૂસંપત્તિમાં મહત્ત્વ થાય છે.

આ વાક્યમાં યદ્યપિ શમ પછી દમનું મહત્ત્વ કરેલું છે તથાપિ મનની પ્રવૃત્તિમાં બાહ્યેન્દ્રિય દારૂપ છે તેથી બાહ્યેન્દ્રિયનો પ્રથમ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે તથા પછી મનનો થાય છે તેથી દમ પછી શમનો ક્રમ લેવો યોગ્ય છે. યદ્યપિ પાઠક્રમમાં શમ પ્રથમ છે અને દમ તદનન્તર છે તથાપિ પાઠક્રમથી અર્થક્રમ બલવત્તર છે એ ન્યાય છે તેથી શમને દ્વિતીય લેવો યોગ્ય છે.

આપ્રમાણે આ વાક્યથી તૃતીય સાધનમાં જે શમાદિ કલાં હતાં તે હયાં તે બતાવ્યું. હવે પાઠક્રમાનુસાર તેમનું સ્વરૂપ પૃથક્ પૃથક્ કહે છે.

શમસ્તાવત્ શ્રવણાદિવ્યતિરિક્તવિષયેભ્યો મનસોનિગ્રહઃ ॥૧૯॥

વાક્યાર્થ:—શાં શ્રવણ, મનન વિગેરે ઇન્દ્રિયસાધનથી અતિરિક્ત વિષયોથી મન વા અંતઃકરણનો નિગ્રહ તે શમ છે.

આ વાક્યથી શમનું સ્વરૂપ કહ્યું. શાં મુખ્ય સ્વરૂપ તો શમનું મન વા અંતઃકરણનો નિગ્રહ જ છે. તથાપિ એટલું લક્ષણરૂપે બસ નથી કેમકે જે માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવે કે અંતઃકરણનો નિગ્રહ તે શમ તો એથી શ્રવણાદિ સાધનથી પણ નિગ્રહ પ્રાપ્ત થવાનો. તેથી આ વાક્યમાં વિશેષણરૂપનું મહત્ત્વ કર્યું છે.

આ વાક્યથી શમનું સ્વરૂપ એ કહ્યું કે જેમ તીવ્ર ક્રોધા લાગી હોય ત્યારે ભોજનથી અતિરિક્ત કોઈ વ્યાપાર મનને રુચતો નથી તેમજ ભોજનમાં જરા વિલંબ પણ સહન થતો નથી તે જ પ્રમાણે ભારે સાધકને વશીકરણવાવૈરાગ્ય થાય છે અને તેથી વૈરાગ્યાદ્દોષદર્શનમ્—એ સ્મૃતિવાક્યાનુસાર વિષયમાત્રમાં રોષદર્શન સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તેને સ્વચ્છેદન વિગેરે વિષયોમાં અસંત અરુચિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં અસંત અનિરુચિ થાય છે. એ સમયે પણ જ્યારે પૂર્વના મુક્તમસરેકારરૂપ

વાસનાના બલે અંતઃકરણ વા મમ શ્રવણાદિથી ઉડી સક્યદેન વિગેરે વિષયોપ્રતિ વેગવાળું થવા બળછે ત્યારે તેનો જે અંતઃકરણની ટૂંતિથી નિમ્મલ કરવામાં આવેછે તેનું નામ શમ છે.

આ પ્રમાણે શમનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી ક્રમપ્રાપ્ત દમનું પ્રતિપાદન કરેછે:—

દમો વાહ્યેન્દ્રિયાણાં તદ્વ્યતિરિક્તવિષયેભ્યોનિવર્તનમ્ ॥૨૦॥

વાક્યાર્થ:—જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણાદિથી અતિરિક્ત વિષયોથી અહુરાદિ બાહ્યેન્દ્રિયને નિવૃત્ત કરવાં તે દમ.

તદ્વ્યતિ—અર્થ:—તત્ પદ્યો પૂરે વાસ્તવમાં કહેવાં શ્રવણાદિનો પરામર્શ યાયછે તેથી તદ્વ્યવર્તિ એટલે શ્રવણાદિથી અતિરિક્ત વિષયોથી.

આ વાસ્તવથી એ કહ્યું કે અહુરુ, ઘ્રાન, વિગેરે બાહ્ય પદાર્થને વિષય કરનાર હિન્દ્રિયોનો જે અંતઃકરણની ટૂંતિવિશેષથી જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણાદિથી ભિન્ન વિષયમાનથી નિરોધ યાયછે તે અંતઃકરણની ટૂંતિનું નામ દમ છે.

હવે ક્રમપ્રાપ્ત ઉપરતિનું પ્રતિપાદન કરેછે.

નિવર્તિતાનામેતેપાં તદ્વ્યતિરિક્ત વિષયેભ્ય ઉપરર્મણમુપરતિઃ

અથવા વિહિતાનાં કર્મણાં વિધિના ત્યાગઃ ॥૨૧॥

વાક્યાર્થ:—હિન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણ જેનો શ્રવણાદિથી અતિરિક્ત વિષયોથી નિ-
શ્રય થયો છે તેનું તેનાથી અત્યંત ઉપરામ પામી જવું એ ઉપરતિ. અથવા શાસ્ત્રવિદિત કં-
ઝોનો અતુર્ધાશ્રમનો વિધિવત સ્વીકાર કરી ત્યાગ થવો તે ઉપરતિ.

આ વાસ્તવમાં ઉપરતિનાં જે લક્ષણ કલાં છે. ત્યાં પ્રથમ કહ્યું કે જે અંતરબહિર કર-
ણોના શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનોથી અતિરિક્ત વિષયોમાં
યતા વ્યાપારનો નિરોધ થયો છે તે કરણોનું એ અતિરિક્ત વિષયોમાંથી અત્યંત ઉપરામ
પામી જવું તે ઉપરતિ અર્થાત્ એ વિષયોપ્રતિ વ્યાપારશન્યતઃ ધર્મ રહેવું તે ઉપરતિ, અથવા
તો શાસ્ત્રવિદિત શ્રીતરમાર્ત થયો જે કરવામાં ટૂંતિની બહિર્મુખતા આવશ્યક છે તથા જે
વિવિધ બાહ્ય સાધનોની અપેક્ષા રાખેછે તેનો શાસ્ત્રમર્યાદાપ્રમાણે ત્યાગ થવો તે ઉપરતિઃ
આ બંને લક્ષણો મળેખરે અંશે સરખાં જ છે. ત્યાં પ્રથમનું લક્ષણ સાદું અને સરલ
હોવાથી એ વિષે અધિક કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ ખીલું લક્ષણ તેનું નહિ હોવાથી

ત. સં. અધિકની જરૂર છે. તેથી અંપકારે વિધિના પદ વાપર્યું છે.

વાં પહેલાં ત. સં. અનેક કારણોથી સંન્યાસનું અદ્યક્ષ કરતા બેઈએ છીએ. કેટલાક યુવાવ-
સ્થી યુગ ઈયણાવશ, ધન વિગેરે સંપત્તિના અભાવથી તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે સંન્યાસનું અદ્યક્ષ
તેનો અલક્ષ કરી પંકેટલાક ડાંગાર અપર્યાયી જ અદ્યક્ષ કરેછે. પણ એ સંન્યાસનું વિધિથી
તિમંદ થયા બેવામાં આદ્યપ્રમાણે શરીરનું અમુક વય યાય, યુવની અપ્રાપ્તિ હોય તો યુવ
ભગવાં કપડા અને વૈરાગ્યને કાવળા સમર્થ થયો હોય, ગૃહસ્થના ધર્મમાં સ્થપાયો હોય, સ્ત્રીનો કાળ
કપાય વચ્ચે એ તો માત્ર બહુરોગ્ય સંબંધીઓની અનુમતિ હોય તથા સૌથી પ્રથમ તીર્થવેગ-
વૈરાગ્ય થયા પિતા કપાય વચ્ચે શરીરસંપત્તિ જ્યારે હોય ત્યારે જ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપ્રમાણે સંન્યાસ

અદ્યુ. યાય. જન્ય સર્વ-સંન્યાસ વિધિથી રહિત ગણવો અને તેથી-તેનું આ સ્થળે અદ્યુ ન યાય તેટલા માટે વિધિપ્રમાણે એ વિશેષણ બુદ્ધું છે, તેમ જ સ્વામીનો અર્થ લાગ કરવો ન લેતાં લાગ થવો લેવો ઉચિત છે. કારણ કે જ્યાંસુધી હું કર્મનો લાગ કરું છું એનું અભિમાન હવેને હોય છે અર્થાત્ જ્ઞાતરમાર્ત કર્મ હું શુદ્ધાશ્રમમાં રહીશ તો મારે કરવાં પડશે એવો ભય જોને હોય છે તેને સંન્યાસનો મધ્યમ અધિકાર જ ગણવો યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે કર્માણિ ત્વજેયોગી કર્મભિસ્ત્યજ્યતે હસૌ ॥ કર્મણાં મૂલ્લમૂતસ્ય સંકલ્પસ્યેવ નાશતઃ ॥ ચિત્તરૂપિ નિરોધ કરી આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા રાખનાર પ્રાપ્તે કર્મનો લાગ ન કરવો પણ જ્યાંસુધી કર્મો પોતાના સ્વભાવથી છૂટી જાય ત્યાં સુધી સાર્વજનિક કર્મો કરના રહેવું.

કર્મોનું કારણ સંકલ્પ છે તેથી એ સંકલ્પનો નાશ થવાથી કર્મો પોતાની મેજે જ છૂટી જાય છે. આ વિગેરે વાક્યોથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આદ્ય વૈરાગ્યથી જે કર્મોનું પોતાની મેજે છૂટી જવું તે જ ઉપરતિ છે.

આપ્રમાણે ઉપરતિનું પ્રતિપાદન કરી ક્રમપ્રાપ્ત તિતિક્ષાનું પ્રતિપાદન કરેછે:—

તિતિક્ષા શીતોષ્ણાદિદ્વન્દ્વસહિષ્ણુતા ॥ ૨૨ ॥

વાક્યાર્થ:—શીત, ઉષ્ણ, માન અપમાન વિગેરે દ્વંદ્વોને સહન કરવાનું જે સામર્થ્ય તે તિતિક્ષા.

શીતોઃ આદિ પદ્યો માનાપમાન, જય, પરાજય વિગેરે દ્વંદ્વો અદ્યુ કરવું.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે શીતોષ્ણરૂપ દ્વંદ્વ સરીરના ધર્મો છે, માનાપમાન વિગેરે ધર્મો અંતઃકરણના છે વિગેરે તથા એ સર્વનો આત્મામાં અલંતાભાવ છે એ દૃઢ પરાશ્ચયાનથી એ ધર્મોના અવિરોધથી જે બાધા ન થતી અર્થાત્ સુખદુઃખનો અનુભવ ન થવો અર્થાત્ જે સામર્થ્યથી એ દ્વંદ્વોથી સુખાદિના અવિરોધનો અલંત બાધ થાય તેનું નામે તિતિક્ષા.

હવે ક્રમપ્રાપ્ત સમાધાનનું પ્રતિપાદન કરેછે:—

નિગૃહીતસ્ય મનસઃ શ્રવણાદૌ તદનુગુણવિપયે ચ સમાધિઃ સમાધાનમ્ ॥ ૨૩ ॥

વાક્યાર્થ:—અતિરિક્ત વિષયોથી નિરોધ થયો છે જોનો એવું જે અંતઃકરણ તેનું શ્રવણ, મનન વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનો તથા તેને અનુકૂલ એવી જે શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માની ભક્તિ વિગેરે વિષયો તે વિગેરે રૂઢ પ્રકારે સ્થાપન થવું તે સમાધાન નામની સંપત્તિ છે.

તદનુ—એટલે શ્રવણ, મનન વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનોના અનુકૂલ વિષયોમાં.

સમાધિઃ—એટલે રૂઢ પ્રકારે સ્થાપન અર્થાત્ અન્ય વિષયથી વ્યાસંગ ન થતાં ચિત્તનું એકાગ્રતાથી સ્થાપન થવું તે.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે શમ, દમ તથા ઉપરતિ વિગેરે સંપત્તિની પ્રાપ્તિથી અંતઃકરણનો જ્ઞાનસાધનથી અતિરિક્ત વિષયપ્રેરિત નિગ્રહ તથા ઉપરામ તો સિદ્ધ જ થયો છે, હવે

પોતાને વિદ્વાનમાં ગણનારા કેટલાએક અવિદ્વાનો આ પ્રકારે મંત્રપદે જડ વૃક્ષના અભિમાની દેવના સંબોધનના વિધિને હમી કાઢ્યે પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના વારતવ સ્વરૂપને ગણનાર વિદ્વાનની મતિથી આ અવિદ્વાનની મતિ હરી કાઢવા જેવી છે. કેમકે આ વિશ્વચક્ર નિરીક્ષર નથી. વિશ્વના અભિમાની વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વર છે, તથા વિશ્વવ્યવસ્થાના અંગઘણાંગમૂત અન્ય વ્યવસ્થાના કરનારા તેમના અદૃષ્ટવિશેષજન્ય દેવાદિ છે. તે વિશ્વના જુદા જુદા અવયવોના સાક્ષાત્ અભિમાની છે. 'હિંદુઓ ધણા દેવોને માને છે' આ તેમની દીકાથી વિશ્વવ્યવહારનિર્વાહક વિવિધ શક્તિમંત દેવાદિની અપ્રતિહત સત્તાઓ, અંશતઃ પશુ ન્યૂન થતી નથી. તે સત્તાઓદ્વારા તેમના અસ્તિત્વને માનનાર આસ્તિકને તેમ જ તેમના અભાવને માનનાર નાસ્તિકને તેમનાં તેમનાં કંમોનાં ફોલો સિદ્ધ નિયમાનુસાર મળ્યા કરે એવી વ્યવસ્થા થતી જ હોય છે. હિંદુસ્થાનમાં વિવિધ શક્તિવાળા ગવર્નરવિગેરે અધિકારીઓ નથી તથા ઈંગ્લેંડમાં મિનિસ્ટ્રી અથવા પ્રધાનમંડલ નથી એમ કદાપિ અચાન મનુષ્યો માને; અને નાનાં ગામડાંઓમાં રાજ્યવ્યવસ્થાના નિયમોથી કેવલ અચાન અસંખ્ય માન્ય મનુષ્યો ગણતા પશુ નથી કે હિંદુસ્થાન કેવડું છે, વિલાયત ક્યાં છે, તથા આ રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ ચાલે છે. પરંતુ તેમના અચાનથી તથા તેમના ન માનવાથી આ રાજ્યકર્તા અધિકારીમંડલની વિવિધ શક્તિમાં કંઈ ન્યૂનતા થતી નથી. ફેરમાર એટલો જ કે રાજ્યવ્યવસ્થાના નિયમથી જે જેટલે અંશે અચાન તેને તે રાજ્યમાં સરકારી કામસંબંધમાં તેટલે અંશે અડચણ, અને જે જેટલે અંશે તે નિયમોથી સચાન તેને તે અડચણો દૂર કરવાના તેટલા વિશેષ માર્ગોની ખજાર તેટલો તેને વિશેષ લાભ. રેલવે કંપનીના નિયમોથી અચાન લોકોને રેલવેરેનમાં મુસાફરી કરવાના પ્રસંગે, રીતસર પૈસા આપીને દીક્રીટ કેરાવવામાં પશુ એ પૈસા અથવા વધારે વખતપ્રમાણે આપવા પડે છે તે અનુભવું નથી. લગેજ કરાવવાને પશુ લગેજ કસાર્કને આપવું પડે છે તે અનુભવું નથી. એ વિગેરે અનેક હાનિયો સહન કરે છે જેમાંની ધણી ખરી એ નિયમોથી જાણ મનુષ્યને સહન કરવી પડતી નથી. ટપાલખાતાસંબંધમાં પશુ એ જ પ્રમાણે છે. જે લોકો અધિક અંશે બજેટ છે તથા આ સર્વ જુદા જુદા સત્તાઓના નિયમોને જાણી તદ્દનુસાર વર્તવામાં કૃશ છે તેઓ આ સર્વ પ્રસંગોએ ઓછી હાનિ સહન કરે છે એ નિર્વિવાદ છે. પછી નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર તો જાણ હોય કે અજાણ હોય તે બંને હાનિ સહન કરે છે. તેમાં પશુ જે લોકો ગવર્નર તથા ખીજા મુખ્ય અધિકારીઓ, મામલતદારો, તલાટીઓ, પોલિસ અમલદારો, મેજિસ્ટ્રેટો, રેશન મારતરો તથા ખીજા રેશનપરના કસાર્કો, પોસ્ટમાસ્ટરો તથા ટપાલના સીપાઈઓસાથે અનેક કારણથી વિશેષ પરિચયવાળા તથા પ્રીતિના સંબંધવાળા હોય છે તેઓ આ સર્વ કાર્યોમાં અન્યતા કરતાં અધિક લાભોનો અનુભવ કરે છે તથા પોતાનાં ઓળખાણના ખીજા માણસોને પશુ તે લાભ અળવે છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ વિવેચનથી વિશ્વવ્યવહારનિર્વાહક દેવી રાજ્યમંડલ બરાબર એટલે સર્વ અંશે આ માન્ય રાજ્યમંડલના જેવું જ છે એવો બાવ દરી એવું સ્વરિતાનુમાન પાંધી દેવાનું નથી.

પ્રત્યેક વિષયમાં ઉતાવળથી અભિપ્રાય અથવા અનુમાન બાંધી દેવાનો દોષ અવિદ્યાદત્ત અંતઃકરણમાં ઘણું ભાગે હોવો સંભવે છે. કવચિત્ ઠરેલ વિચારના વિદ્વાનો જ ઉતાવળથી કોઈપણ વિષયમાં નિશ્ચય કરી દેતા નથી. અન્ય અનેક મનુષ્યોસંબંધમાં તેથી ઉત્કર્ષ જ જોવામાં આવે છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે વિશ્વવ્યવસ્થાપક દેવીરાજ્યમંડલ સર્વ અશો આ માનુષ સચિવમંડલ જેવું નથી. સૈલ અને ઉષ્ણતા, તમસ અને પ્રકાશ તથા અવિદ્યા અને વિદ્યા એ બેમાં જેટલું અંતર છે તેટલું આ બે રાજ્યમંડલોમાં છે. દેવીમંડલ નિષ્કર્મ છે અને માનુષમંડલ કર્મજન્ય છે. કર્મજન્ય દેવવર્ગ પણ હોય છે. પરંતુ તે તો પુણ્યકર્મો દ્વારા થયે પુનઃ મૂલવર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેમની પાસે વ્યવસ્થાપક સત્તા નથી. તેથી વિશ્વવ્યવસ્થાપક અદૃષ્ટવિશેષજન્ય દેવમંડલમાં તેમની ગણના નથી. તેઓ દેવવર્ગના આનંદના ભોક્તામાત્ર છે, દેવી રાજ્યમંડલની પ્રવૃત્તિ નિયત તથા શ્રીમહેશ્વરના વિશ્વવ્યવસ્થાસંબંધના મૂલ ઈશાણાનુસાર છે, તેમ જ તેમની પ્રવૃત્તિ તેમને બંધનનો હેતુ નથી. માનુષ રાજ્યમંડલની પ્રવૃત્તિ કર્મજન્ય છે અને પરિણામમાં પણ તેમને પુનઃ કર્મ બંધનના હેતુરૂપ છે. દેવી મંડલની પ્રવૃત્તિ કર્તૃત્વાભિમાન વિનાની છે, વાસના વિનાની છે અને માનુષમંડલની પ્રવૃત્તિ વાસનાવાળી અને સામિમાન છે. દેવીમંડલની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ રમેશ્વરના મૂલ સંકેતનું નિર્વહણ કરવું એટલો જ હેતુ હોય છે અર્થાત્ તે કેવલ સંકેતમૂલક છે અને માનુષ રાજ્યમંડલની પ્રવૃત્તિમાં રાગ, દોષ, ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, અસૂચા આદિ સમય વિકારો મૂલહેતુરૂપ હોય છે. અર્થાત્ વિશેષ વિચાર કરતાં તેમની વિવિધ પ્રકારની સર્વ પ્રવૃત્તિ પરિણામે સ્વાર્થસાધનનેજામૂલક ઠરે છે; માટે જ અનિયત તથા બંધનના હેતુરૂપ નીવડે છે. માનુષ રાજ્યમંડલ આ દેવીરાજ્યમંડલના અવયવરૂપ પણ ગણી શકાય એમ છે કેમકે દેવીમંડલના કર્મોનાં ફલ આપવારૂપ વ્યાપારનો કેટલોએક ભાગ આ માનુષ રાજ્યમંડલદ્વારા યાય છે; અને તે નિયત પ્રવૃત્તિ કરનાર દેવીમંડલના અંશરૂપ હોવાથી આ માનુષ રાજ્યમંડલ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ નિયત કરવાનો યથાશક્તિ યથામતિ યત્ન કરે ખડે. એટલે સમાન યોગ્યાયોગ્ય પ્રયત્ન કરનારને સમાન લાભહાનિ મળી શકે એવા નિયમ અથવા કાયદા રચે છે ખડે. તેવાપિ તે નિયમો અથવા કાયદાઓના નિર્વાહમાટે સ્પષ્ટપણા અધિકારીઓનાં અવિદ્યાદત્ત અંતઃકરણોમાં પ્રસંગવશાત્ વિકારોનો ઉદ્ભવ અનિવાર્ય હોવાથી તેમની પ્રવૃત્તિ અનિયત થયા વિના રહેતી નથી. વળી જીવમાત્ર અને તેથી મનુષ્યમાત્ર અદ્યપદ છે તેથી તેમનું અજ્ઞાન પણ જ્યાં ત્યાં યથાર્થ પ્રવૃત્તિમાં બાંધરૂપ ધણપડે છે. માનુષ રાજ્યમંડલના અધિકારીઓ લોકાની માત્ર બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જ તેમના અંતરાશયોનાં અનુમાન કરી શકે છે, અને બાહ્ય ચેષ્ટા તથા અંતરાશયોનો સંબંધ અનિયત અથવા વ્યભિચરિત છે; નિયત અથવા અવ્યભિચરિત નથી. તેથી કેવલ બાહ્યક્રિયાઉપરથી જ અંતરાશયોનાં અનુમાન બાંધવામાં વારંવાર ભ્રુલ-ર-અજ્ઞાન-થવાનો સંભવ છે અને તે યાય છે. મનુષ્યો અદ્યપદ છે એટલે તેમના પ્રસક્ત જ્ઞાનની શક્તિ ઘણી પરિમિત છે. મનુષ્યનું ધણું ખડેજ્ઞાન અનુમાનજન્ય છે; અને અનુમાન પુનઃ પ્રસક્તમૂલક છે અને તે પ્રસ-

ક્ષ પશુ ધણું થોડું અને જાંતિસહિત હોય છે તેથી મનુષ્યનું ધણું ખરું જ્ઞાન અપયાર્ય હોય છે. તેથી પ્રાણીપદાર્થોના સ્વરૂપોના તથા સ્થિતિના તથા ગતિ આગતિના નિશ્ચયો અપયાર્ય યથ જ્ઞાન છે. તેથી માનુષ રાજ્યાધિકારીઓનાં, પ્રજ્ઞાન ગુણદોષો તથા વિદિત નિષિદ્ધ આચરણોસંબંધનાં અનુમાનો પારંવાર ખોટાં પડે છે તેથી સમાન વિદિત અવિદિત આચરણ કરનારને સમાન લાભહાનિ આપનારું સર્વ પ્રસંગે બની શકતું નથી અર્થાત્ અન્યાય થયાવિના રહેતો નથી. એક ચોર ચોરી કરીને નાશી જાય, પછી પોલીસ અમલદાર અદ્યય હોવાથી, ખરો ચોર ક્યાં છે તે તો તત્કાલ જાણી શકે જ નહિ. તેને તો માત્ર અનુમાનથી જ પ્રવૃત્તિ કરવાની રહી, તેથી ચોરી મનાવવામાટે અનેક રાજદારોને ત્રાસ આપે છે તથા અનેક નિરપરાધી સત્યશીલ આજ્ઞદાર ગૃહસ્થનાં ઘરો જોવારૂપ વ્યાપારથી તેમની નિર્મલ કીર્તિને અંશતઃ પશુ કલંક લગાડ્યા જેવું કરે છે. તેમાંથી વખતે કોઈ પકડાઇ પશુ આવે છે. વળી તેમાં કોઈની મોટી શીફારસ લાગે તો તેને વિનાકારણ અથવા સંકારણ પશુ ત્રાસ નથી પણ અપાતો. તેથી વખતે ખરો ચોર પકડાવો રહી જાય છે. પ્રસંગે આ સર્વ ધાંધલ કરતાં છતાં ખરો ચોર પકડાતો નથી. અને પ્રસંગે સ્વાધ્ય સાધવાં માટે કોઈ ગરીબ વગ વિનાના ખોટા માણસને ખરા ચોરતરીકે સ્થાપવામાં પશુ આવે છે. ધર્માસને વિરાજેલા ન્યાયાધ્યક્ષ પશુ પુનઃ અદ્યય હોવાથી તેમના સમીપ તો જોટલો પુરાવો આ જે તે ઉપરથી, તેમને અનુમાન કરી ન્યાય કરવાનો રહ્યો એ પુરાવો પશુ પુનઃ અનુમાનનું જ કાર્ય હોવાનો. આપ્રમાણે અદ્યયગ્રાહોપને લીધે અનુમાનપરંપરાનો આશ્રય કરવાનો જ પ્રાપ્ત થવાથી કેટલીએક વખતે અપયાર્ય નિર્ણય અથવા અન્યાય યાય એ કેવલ સ્વાભાવિક છે. સર્વ પ્રસંગે જ આપ્રમાણે બને છે એવું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ આપ્રમાણે થવાનો સ્વભાવ છે અને તેથી પ્રસંગે આતું થતું પશુ અનિવાર્ય છે એટલું તાત્પર્ય છે. વળી સર્વ ધર્માધ્યક્ષોનાં અંતઃકરણ સર્વ કાંઠે વિકારથી અસ્પૃશ્ય જ હોય એવો નિયમ નથી. પ્રસંગે વિકારને અધીન થવાં સંભવે છે, તેથી શીફારસ અથવા સ્વાધ્યસાધક વસ્તુપ્રાપ્તિ એટલે રાગ તથા દ્વેષ અને તેના વંશજોનાં અપરાધવાથી અધર્મ થવો સંભવે છે.

આપ્રમાણે અદ્યયતા અને તેથી અદ્યયશક્તિમત્પણું તથા વિકારોને લીધે માનુષ રાજ્યમંડલમાં સમાન વિદિતઅવિદિત યત્ન કરનારને સમાન લાભહાનિ જ મળે. એવી વ્યવસ્થા ધઇ શકતી નથી. અર્થાત્ તેમની પ્રવૃત્તિ અનિયત અને તેથી અધનના હેતુરૂપ હોય છે.

વિશ્વવ્યવહારનિર્વાહક અદ્યયવિશેષજન્ય દેવવર્ગ પોતાના અધિકારપૂરતા સર્વત્ર સર્વશક્તિમંત અને વિકારોથી અનુપદત હોયછે. તેમની પ્રવૃત્તિ સર્વદા અપયાર્ય જ હોયછે. તેમના રાજ્યમાં એટલે આ વિશ્વમાં સમાન વિદિત નિષિદ્ધ યત્ન કરનારને સમાન લાભહાનિ અવ્યભિચરિતપણે મળ્યા કરેછે. કલ્પિત અધર્મ થવો સંભવતો નથી.

થોડો અનેક લાભને અથવા મુખરૂપ હોયને સમર્થિત ધર્ય છે. પરંતુ વિવિધ મુખરૂપ તથા દુઃખરૂપોને અને તેમના પ્રાપ્ત યોગ્ય અયોગ્ય યત્નોને તથા તેમના પરસ્પર

સંબંધને તથા અમુક ફોલો કયા દેવોના અધિકારમાં છે તેને ન જાણનાર અર્થાત્ દેવી રાજ્યમંડલની વ્યવસ્થાને યથાવત્ ન જાણનાર હોવાથી તેમને ઇચ્છેમાં ફોલો ઇચ્છેલે કાલે મેળી શકતાં નથી. અને કર્મ કર્યાંના તો ક્ષણ જતી નથી. પ્રતિક્ષણ કંઈ નહિ, નો કંઈ પણ કર્મ તો યત્ન જ રહે છે. તેથી તેનાં ફોલો પણ અવરણ મળે છે. એ ફોલો પણ સિદ્ધ નિયતીને અનુસરીને જ મળે છે તેમાં તો ફેર થતો જ નથી. પરંતુ વિશ્વવ્યવસ્થાના નિયમોના અજાનને લીધે ઇચ્છા પ્રયત્ન તથા ફક્ત એ ત્રણને જ પરસ્પર સંબંધ છે તે સંબંધના નિયમો ન જાણવાવાથી અર્થાત્ તે નિયમાનુસાર પ્રયત્ન ન થવાથી ઇચ્છા તથા ફક્તનો સંબંધ રહેતો નથી તેથી ઇચ્છિત ફક્ત મળતું નથી તેથી આશ્ચર્યસહ અસતોષ, ક્રોશ તથા હેવટ અમદા એ વિગેરે અનેક રિયતિને અંતઃકરણ અધીન થાય છે. અને ક્યાં ફોલોને માટે કયા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તે પ્રયત્નનાં ફોલો કોની સત્તામાં છે એ જો જાણવામાં હોય તો ચોખ્ખા પ્રયત્ન થવાથી-ઇચ્છા પ્રયત્ન અને ફક્તનો સંબંધ જાણવાવાથી-ઇચ્છા અને ફક્તનો સંબંધ થાય છે અર્થાત્ ઇચ્છિત ફક્ત મળે છે. લૌકિક રાજ્યમંડલમાં પણ સ્પષ્ટતા: એ જ પ્રમાણે છે. પૂર્વે ટપાલખાતું, રેલવેકંપની વિગેરેનાં જે નિદર્શન આપ્યાં છે તે આપીને એ જ સૂચ્યું છે કે તે તે ખાતાના નિયમોને આપણે જાણતા હોઈએ તથા ક્યાં ક્યાંમાં કોનો ફટકો અધિકાર છે તે જો આપણે જાણતા હોઈએ તો ખીજા અજાન ગ્રામ્ય લોકોની ઘણીખરી પ્રજ્ઞિત જેમ મિત્રપ્રજ્ઞિતમાં ખરે તેમ આપણી ન અપતાં, આપણી પ્રજ્ઞિત ચોખ્ખા પ્રયત્નરૂપ હોવાથી ઇચ્છિત ફક્ત મળે છે. અને તેથી અજાન ગ્રામ્ય લોકોને જે નાનાવિધ અડચણો અથવા ક્ષેત્રો વેડવા પડે તેથી આપણે મુક્ત રહીએ. અને રહેતાં તો પ્રમાણે રહે છે પણ ખરા. આ પક્ષમાં લૌકિક રાજ્યમંડલ તથા દેવી રાજ્યમંડલનું સામ્ય દર્શાવ્યું છે. અને જેવી રીતે આ માનુષ્ય રાજ્યવ્યવસ્થાઓમાં કોઈ એક વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિસમૂહ મૂલવ્યવસ્થાપક હોય છે અને તેમના સ્થાપેલા નિયમોના નિર્વાહને અર્થે ચઢતી ઉતરતી પંક્તિના અધિકારીઓ નિભાવના હોય છે, અને રાજ્યકાર્યના વિભાગ પાડીને જુદા જુદા અધિકારીને જુદા જુદા કાર્યોના નિયોગ કરેલા હોય છે જેથી તે તે કાર્યસંબંધના સર્વ વ્યવહારો તે તે કાર્યપર નિયુક્ત અધિકારીઓ દ્વારા જ થાય છે તેવી રીતે આ સમગ્ર વિશ્વના વ્યવસ્થાપક એટલે આ વિશ્વની અપ્રતીતિમાંથી પ્રતીતિરૂપ ઉત્પત્તિ, પ્રતીતિરૂપ રિયતિ અને પુનઃ પ્રકૃતિરૂપ થવાને અપ્રતીતિરૂપ લય, એ સર્વમાં મૂલ્ય હેતુરૂપ થીમહેશ્વર છે તથા વિશ્વસંબંધી કાર્યના વિભાગપ્રમાણે મુખ્ય વ્યાપારોમાં હેતુરૂપ મુખ્ય ત્રણ ઈશ્વરો છે, તથા તે પ્રત્યેક મુખ્ય વ્યાપારના અંગીભૂત અનેક ગૌણ વ્યવહારો સધાવામાં હેતુરૂપ તેમના અનેક અદૃશ્યવિશેષજન્ય દેવાદિ વર્ગ છે જેથી વિશ્વના અસંખ્ય મુખ્યગૌણવ્યાપારો તે તે વ્યાપારમાટે નિયુક્ત અગિમાની દેવતાદ્વારા જ થયા કરે છે. આ પક્ષમાં પણ આ દેવી સામ્રાજ્ય લૌકિક સામ્રાજ્યને અંશતઃ મળતું છે. જેથી પરિણામે દેવીરાજ્યમંડલનું માનુષ્યરાજ્યમંડલસાથે માત્ર એક-દેશી સાદૃશ્ય. અત્ર દર્શાવ્યું છે તેની જ સાથે તેમનો અત્યંત બેદ પણ દર્શાવ્યો છે. દેવીરાજ્યમંડલના દેવરૂપની લક્ષણા કરવાને સુગમ પડે માટે તેને એક દેશથી સદૃશ લૌકિક

કર્માનુસાર જે કાંઈ તેમના તરફથી જે કાંઈ થવા ચોગ્ય હોય છે તે તેમનાથી થવાં જન્ય છે. તે પશુ સદગ્ન સ્વભાવે તેમનાથી થાય છે. તેમાં વિશેષ શ્રમ જેવું તેમને પ્રતીત થવાનું કારણ નથી. અને તેઓ તે સર્વકાલ પોતપોતાના આનંદમાં રિયત હોય છે. જીવેને પ્રસક્ત ન હોવાથી જીવે તેમનો અભાવ માને તેથી પશુ તેમના ત્રાહાત્મ્યની હાનિ નથી. કાષ્ટ કહે કે પરમેશ્વર છે જ નહિ કાષ્ટ કહે કે પરમેશ્વર છે પણ આવા છે, આવા નથી એવા પ્રત્યેકના અભિપ્રાયપ્રમાણે પરમેશ્વર કંઈ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતા રહેતા નથી. તેઓ તે પોતે જે સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપે જ કાયમ રહે છે અને જીવે ભલે તેમનામાં યથેચ્છ આરોપો કરે. મોટા શહેરોમાં બજારોમાં દુકાનદારો તથા ઘરાકોને અથવા ખીજા માણસોને પશુ વારંવાર તકરારો થાય છે. અને તે બ્યારે વધી પડે છે ત્યારે એક કહે છે જનમ સાક્ષા તારાથી થાય તે કરી લેજે, ત્યારે સામાવાળો કહેશે કે જોવા છે તમાસો, બતાવી આપું, હમણાં આમ કરી નાંખીશ. ત્યારે પેહેલો કહેશે કે 'જોયો જોયો તમાસો, બતાવનારની સીકેજી જુદી હોય છે. તારાથી થતું હોયતો લે આમ 'કર જોઈ' વાડ.' આટલું કહેતામાં પૈસા સામાવાળો બાઈસાહેબ એકદમ કુદી પડે છે અને તમાસો બતાવવાનો શરૂ કરે છે. વળી તેમાં પોતાનો તમાસો થાય કે જે થાય તે ખરું. આ અર્થત મૂર્ખ જીવનો સ્વભાવ છે. ડાહ્યા માણસનો સ્વભાવ આવો હોતો નથી. તથાપિ માણસો, અને ડાહ્યા ડાહ્યા મોટા વિદ્વાનમાં ગણાતા માણસો પરમેશ્વર આવા છીજહા સ્વભાવના 'હરો જેમ સમજી કહે છે કે 'પરમેશ્વર હોય તો આમ ના કરે, પરમેશ્વર સર્વ શક્તિમાન હોય. આનું શા માટે રાખે?' આ પ્રમાણે મંદમતિથી યથારુચિ બેઠે છે. પરંતુ સમય વિધના પતિ આદિના હેતુ શ્રીપરમેશ્વર એવા સ્વભાવના હોવા સંભવતા નથી તેથી આ મૂર્ખ કોના બકવાટથી કુદી પડી તમાસો બતાવી આપતા નથી અને બતાવી આપતા નથી એ પરમેશ્વર નથી એમ માને છે. એ જ પ્રમાણે દેવવર્ગમાટે પણ લોકો યથારુચિ છે. વળી કાષ્ટને તો ધણા દેવો હોય તો તેમનું પૂરું કરવાનો બધ દરો તેથી ધણા દેવોની ચાથી જ હબકી જાય છે. રખેને તે બધાને ખવડાવવું પડે. એક પરમેશ્વર હોય તો જ માનવા અને ધણા દેવો હોય તો માનવા નહિ એવી ધણાએ તો વિજ્ઞાતની અથવા યુનિવર્સલની જગત જઈને બાધા લીધેલી હોય એમ જણાય છે. અવિદ્વાન તથા વિદ્વાન બંને પંક્તિના લોકો આ અપ્રસક્ત દૈવી રાજ્યમંડલને માટે આ પ્રમાણે નજરમાં આવે છે તેવા મત બાંધે છે. પરંતુ જીવેનું અવિદ્યામારત અંતઃકરણ અને તેથી તેમનું અદ્યતનપણું અને અદ્યપરશક્તિમત્તપણું તથા આ વિશ્વવ્યવસ્થાપક સત્તાઓનું અપ્રત્યક્ષપણું એ જો સદામાં લઈએ તો આ અજ્ઞાન લોકોના વિચાર અસત્ય તથા સદોષ છતાં કેવડ સ્વાભાવિક છે ખરા એમ જણાશે. યદ્યપિ વિચારવાનું વિવેકી પુરુષોએ એવા વિચારો ઉતાવળમાં પ્રમાણવિના બાંધો દેવા જોઈએ નહિ. દશ અધિપુરુષો એક દાસીને માટે ગમે તેવા વિચાર બાંધે એમાં આશ્ચર્ય નથી તથાપિ એ અધોના વિચાર ખોટા છે એ તો સિદ્ધ જ છે. તે જ પ્રમાણે જગત્તા સ્વપથી અજ્ઞાન જીવો ગમે તેમ જોયે ચાહે તેમાં આશ્ચર્ય તો નથી પરંતુ એ તેમનું જોલનું

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયીચંદ્ર ॥

(અતુલધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૬ થી)

હે મહાત્મન! આ પ્રકારનાં પિતાનાં વચન શ્રવણ કરીને મેં પ્રસન્નતા પ્રતીત કરાવતાં કહ્યું કે આપની હૃદયને અનુકૂલ વર્તવામાં હવે હું વિશેષ યત્ન કરીશ નહિ. પણ એક મારી વાચના છે તે જો આપને અનુકૂલ ભાસે તો સ્વીકારીને કૃતાર્થ કરો. મારા સાંભળવા, પ્રભાજી વનિના ધર્મ યજ્ઞ કહિને છે. વાનપ્રસ્થ પુરુષે વનમાં યજ્ઞનાં પવિત્ર કંદ મૂલ ફલ પણ પુષ્પાદિનો જ આહાર કરવો પડે છે, ધાસનાં કે પર્ણનાં વસ્ત્ર ફરીને કે વસ્ત્ર વા મગચર્ચના ધારણથી અંગને ઢાંકવાનું છે. પંચ દેશ રાખવા, દંતધાવન કરવું નહિ, ભૂમિનલપર સ્થપન કરવું, હૃષ્યકાલમાં પંચાસિસેવન કરવું, વર્ષાકાલમાં વૃદ્ધિને અંગ ઉપર સદન કરવી અને શીતકાલમાં ઉદકવાસ અર્થાત્ કંદર્પવૃક્ષ વૃક્ષમાં વૃદ્ધિને બેસવું, નિર્વાહનાં આવશ્યક સાધનો પોતાના પ્રાપ્તથી મેળવવાં, તથા શુદ્ધરથની પેટે અશિંદુત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ આદિ યજ્ઞ કરવા દસાદિ અનેક પ્રકારના આયત્ન રાખવાની આવશ્યકતા મળી છે તો આપ કે જોમને એ પ્રકારે વસવાતો અભ્યાસ નથી તેમ જ આપની અવસ્થા પણ અધિક છે તે એ પ્રકારનાં સાક્ષાત્ કષ્ટોને ભોગવી વનિના ધર્મનું ક્ષેત્ર કરવા ઇચ્છો એ મને અતિ દુઃખદ ભાસે છે. મારે મારી એ પ્રાર્થના છે કે આપે યોગે યજ્ઞ કાલ પણ હૃષ્યકાલ કાલ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં નિવાસ રાખવા નિશ્ચય કરવો અને ત્યાં નિવાસસ્થાનની તથા આપને યથાપદિત બિહા તથા વસ્ત્ર યોગ્ય સમયે મળ્યા કરે એવી વ્યવસ્થા કરી તે સ્વીકારવા કૃપા કરશે. પણ આપને કમે કરીને સમય જતાં જોમ અનુકૂલ ભાસે તેમ વિચારું. આ મારી પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં વિશેષ જાણીય તો મને આપની સેવામાં રહેવાની આજ્ઞા આપો.

આ પ્રકારના મારાં વચન સાંભળીને મારા પિતા ક્ષણવાર પોતાના મનમાં સ્વચ્છ પણે પિયાર કરીને બોલ્યા, હે પુત્ર! આ તમારી બને માગણી અત્યંત અનુકૂલ ભાસતી નથી તોપણ કેટલાંક કારણોનો વિચાર કરતાં હું તમારી પ્રથમ માગણી સ્વીકારીશું અને તેપ્રભાજી બહે તમે ઉચ્ચ ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થા કરો. તીર્થના જલનો પ્રવાહ જ્યાંથી સમીપ હોય અને સદા દૃષ્ટિએ પડે એવા સ્થાનમાં આશ્રમની વ્યવસ્થા કરજો. તે જાણી તમે વનિના ધર્મ કહિને કલા છે એ વાર્તા સત્ય છે પરંતુ જે હૃષ્યથી સેવે છે તેને કાંઈ કહિને નથી. માટે જય નો સન્માનના અધિકારસમીપ છે. પરંતુ આ તમારી માતાના દૃઢ સંકલ્પથી શેષ માત્ર આ આશ્રમના ધર્મને યથાશક્તિ પાલન કરતાં વ્યતીત કરીને પછી યજ્ઞપ્રારંભ વર્તરા નિશ્ચય છે. મારે હવે સત્વર કરવાયોગ્ય વ્યવસ્થા યથાશક્તિ કરો.

હે મહાપુરુષ! આ મારી વાચનાને સ્વીકારવામાં મારા પિતાજી આ પ્રકારનો પિયાર ક્યો દતો એ પાછળથી મારા સ્મરણમાં આવ્યું હતું. "માતૃમાં એવા પણ નિયમ છે કે કેવળ વિરાગવાત પ્રગ્ને વિરાગતા વેગસમયે ત્યાગની હૃદય યથાથી ક્રોધવાદિનાં રહન-

મનિ પણ અલક્ષ કરીને નિર્મોહપણે સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી આત્મી નીકળવું અને યોગ્ય વય થયેથી મંદ વિદ્યાગયાળાઓ પણ મોહવશ કરનાર સ્ત્રિવાદિના રુદ્ધનથી ન મુઝાતાં ત્યાગ કરવો. પણ આમાંતો એક પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત નથી. તેમ જ મારે જે કર્તવ્ય છે તે કર્તવ્યપ્રતિ લક્ષ કરતાં આ પુત્રની આ માગણી સ્વીકારવાથી આ કાણે કાંઈ કાનિતો મં. બધ પ્રતીત થતો નથી. મરુતુતઃ આ આશ્રમમ્મ વાસનાની નિવૃત્તિ અર્થે જાંઘે છે. તેમાં રચૂન વાસનાની નિવૃત્તિ પ્રથમના બે આશ્રમથી કરવાની છે. અને સદ્મ શેષ રહેલી વાસનાને અન્ય બે આશ્રમ સેવી નિવૃત્ત કરવાની છે. ત્યાં જે પુરુષની વાસના જનવતી નથી અને મૃદસ્થાશ્રમમાં જ શિથિલ થઈ ગઈ હોય તે પુરુષોને તો અન્ય આશ્રમનું ઇન્દ્રણ અધિક આવશ્યક નથી. તોપણ જેટલો ઉપાધિ એટલું દુઃખ હોય છે, જેથી 'સગત્યાગી સુખી થાય છે' એ નિયમાનુસાર શિથિલ વાસનાવાળાએ પણ યોગ્ય સમયે એકાંત સેવ. નમાં જવું પડે છે. અને જનવતી વાસનાવાળાએ તો અવશ્ય કદવડે આશ્રમાદાશ્રમ ગચ્છેત્ એ નિયમાનુસાર કમવડે જ આશ્રમેનું અતિક્રમણ કરતાં વાસનારહિત થવું ઘટિત છે." આ વિગેરે વિચાર કરી મને પ્રિય ઉત્તર આપનાર તે મારા પિતાની અભિરુચિપ્રમાણે ક્ષેત્રમાં મેં સુધળી ચોગના સત્તર કરાવી અને પિતાને સમાચાર દલા. પ્રસન્ન થઈને પિ. તાએ પ્રયાણને દિવસ તથા સમય નક્કી કર્યો. તે સમયપૂર્વે મને પિતાએ અંતનાં બોધવચનો આ પ્રકારે કહ્યાં હતા.

હે સુપુત્ર ! આ જગત્કાંડે પ્રતીત થતા વિષયોનો સમૂહ એ પ્રાણિઓના પ્રાણનો યાતક ધંત્ર છે માટે એના સમીપ સાવધાનપણે પાસ કરી રહેજો. પોતામાં મોહ પગાડીને બાળ્ય આપુને દુરી લેનાર આ સ્ત્રીપુત્રધનાદિને સામાન્ય સાત્ત્વિક મોહવડે સેવજો. પોતાની પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ અને જિનાશથી હર્ષશોકાદિ વિકારોને ઉપગમનાર આ સુધળા વિષયપદા-યોના ગમનાગમનથી હર્ષશોકાદિ વિકારોને વશ વર્તશો નહિ, કારણ કે તે સર્વેની અ. ભિન્નક્રિત કરનાર હૃદયજાતને દંછુનાર છે. અનુકૂલ પ્રાણિપદાર્થપ્રતિ અમર્યાદ રાગ તથા પ્રતિકૂલપણે પ્રતીત થતા પ્રાણિપદાર્થપ્રતિ અમર્યાદ દ્વેષ કદાચિત્ ઉપજી આવે તો તેને શમાયવા નિરંતર યત્ન રાખજો. કારણ કે સર્વોત્તમ પદને પામવાની ઇચ્છાપાનને એ રાગ. દ્વેષ મહાવિકાર છે. પ્રિયપણું કે અપ્રિયપણું માત્ર પ્રાણિપદાર્થમાં જ રહેલું છે. એમ નથી પણ સુખશુદ્ધિ કે દુઃખશુદ્ધિમં જ રહેલું છે. જે ને પ્રાણીએ જેમાં સુખરૂપતાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે તેમને ને પોતાની સુખરૂપતાના નિશ્ચયવાળી મતિવડે પ્રિયરૂપે પ્રતીત થાય છે અને જેમણે જેમાં દુઃખરૂપતાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે તેમને તે, પોતાની દુઃખરૂપતાના નિશ્ચયવાળી મતિવડે અપ્રિયરૂપે ગાસે છે. આમ. હોવાથી વિષમાં કયો દુસ્ખ પદાર્થ પ્રિય છે અને કયો અપ્રિય છે એ સર્વને અંતે એક સર. પ્તી રીતે નિશ્ચય કરી શકાય એમ નથી. માટે હે બાળ્ય ! આપણી અવિવેકતા દૃષ્ટિ લગતને વિવેકવડે વિચારી જોઈ જે જે સમયે જેમાં પ્રિયપણું તથા જે સમયે જેમાં અ. પ્રિયપણું સંબન્ધ હોય તે તે સમયે જ તે પદાર્થોને પ્રિય અપ્રિય ગણવા નિશ્ચય કરવો.

પ્રાપ્ત્ય છે તથા તેનિમિત્ત કરવા યોગ્ય ક્રિયાને મુખ્ય દર્શવ્ય રૂપ ગણી છે તેમ જ સર્વેમ્
મદાદાઓની કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં મુખ્ય છે અને તે નિમિત્ત કરવા
યોગ્ય ક્રિયાઓ પણ જગતમાં મુખ્ય દર્શવ્યરૂપ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખજો.

આ દૃશ્ય પ્રપંચને સદા અસ્થિરપણું પ્રાપ્ત કરનાર મુખ્ય હેતુરૂપ સ્વભાવ કર્મ
તથા કાલ છે અને તે ત્રણ આ અદ્યક્ષ તથા પરતંત્ર છવોને અધીન વર્તનાર નથી જો-
યી તે ત્રણને વશ વર્તનાર દૃશ્ય પ્રપંચમાં દૃઢ મમત્વ જાંધવું નહિ. કારણ કે એ મમત્વ
કેશોત્પત્તિવિના અન્ય કોઈ શુભ ફલને આપી શકે એમ નથી. જો કદાચિત્ત યદ્ય શકે
તો એ સ્વભાવ કર્મ તથા કાલના જળને કરવા પ્રયત્ન કરવો. એ પ્રયત્ન મદાદાઓની કૃ-
પાવડે કરી શકાય છે એમાં સંદેહ કરવા યોગ્ય નથી.

(અપૂર્ણ.)

॥ શ્રી સદ્ગુરુસ્તુતિ ॥

પદ. રાગ ધનાશી.

જય જય શીયુરનાથ, જય જય, જય જય સદ્ગુરુનાથ. ટેક ।

નેતિનેતિ વદી નિગમાદિ, નિશદિન તમને ગાય,
શેયસરસ્વતી સદા સ્તવે પણ, પૂણે રતવી ન શકાય,
અદ્વિમા ગાન કરે નારદ નિસ, ગ્રહી લોચુ કરમાંજ,
બલ્યા વિષ્ણુ તથા શિવ સેવે,—સમય સુરસમુદાય,
સાધકસિદ્ધિ દિગ્ગજ ને રાત્રિ, સ્વરૂપ તમારૂં ધ્યાય,
કવિકોવિદ રવિગુણ પહોંચી. પદમાં સઘ મુજાય,
અંધસ મન પણ નિગ્ધ મતિ જૂઝી, સ્વપ્ન પદે ધર્મ જન્ય,
અનંત આ આકાશ સ્વરૂપે, આણુસમ પણ ન ગણાય,
મતિહીન છવ શું સ્વરૂપે જેનું—છવિત મોહપ્રાય,
સમસર્વત્ર દલા પ્રભુ લાગી, અંતર ને વળી બાહ્ય,
સત્સિદ્ધિઆદિ વિશેષજુ યોજી, મૌન અનુભવી યાય,
કદ્યે મતિઅનુસાર જગે જન, નિઃસંશય ન થવાય,
નિરાકાર કા લહેતા કોઈ—આકારે મોહાય,
વિષયો પાર કદી નથી લહેતા, કરતાં કોટિ ઉપાય,
નિર્મલ સાધક હૃદયે બાગો, કરુણા આણી સદાય,
વિષય કરજીના નાદિ ગણાય, અનુભવ તોએ મનાય,
દૃશ્ય ઉપધિ આપ સ્વરૂપમાં, મૃગજટતુલ્ય જણાય,
વિવર્તરૂપ આ આપનહું એ, રાદગ નદિ સમગ્ગય,
આપસ્વરૂપમાં હૃદયે ગાળું, તે ભવમાં ન તણાય,
આપકેશ કરી મતિહીન જન, અધોગતિએ જન્ય,
શુદ્ધ વિવેક પ્રભુ દો છંપને, જેથી પદમાં નિલાય,

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

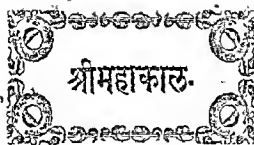
જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

જયજ

श्रीमहाकाल.

रूप (पुस्तक) ५- चैत्र कृष्ण १४ सं० १९४९ दर्शन (अंक) ६.

॥ ॐ श्री ॥

॥ स्वरूपान्वेषणमां प्रमाद धरनार मनने
सदुपदेश ॥

पद. राग गहवार—औट देशी.

हो गुरु शरद्वारा आर्य, ओ सय.

हो मन स्वरूप सीने रोधी,
वृत्तिने रोधी, हो शुश्रूषा, वृत्तिने रोधी,
न हरये सार, भजे इही संतत ओ घोधी.
प्रमादी म यावुं, हो शुश्रूषा, प्रमादी न यावुं,
छतां शुभ नेत्र, सीः भवभां अटवावुं. २३.

भीमहृष्ट पशु निद्रा छे, छद्रिय सर्व सज्येत,
यौवनमल हनि ना हठ्युं, केश यथा नथी खेत,
शुद्धि आदि करणभां, पशु नथी उपनये भंश,
तावत् हित प्रिय साधी वे, मर्होश न आणसअंश.

पडे न परतावुं, हो शुश्रूषा, पडे न० छतां शुभ०
हो मन विवेकथी लेने,

हृदयमल धोने, हो शुश्रूषा, हृदयमल धोने,
प्रतीति मान, भृगुनक्षत्रां ना ग्होने.

तथा ना टणशे, हो शुश्रूषा, तथा ना टणशे,
अकने वृक्ष, केम आअइलो इणशे.

शुभ लही नेमां तुं रमे, अते ते दे हःभ,

तोपल तेतली हां तने, दिन दिन पधती शुभ,

અંતઃકલ્પના રાગદ્વેષાદિ ક્વેશો નિર્મૂલ યથા છે અર્થાત્ જે મહાત્મા પુરુષ શ્રીસદ્ગુરનાં લક્ષણથી યુક્ત છે તેમની પાસેથી જ એ શ્રવણ કરવું યોગ્ય છે. કોઈ વિવેચી માણસ પોતે પ્રત્યક્ષ જાણેલા પદાર્થનું જેવું જ્ઞાન આપી શકે તેવું જ્ઞાન તે પદાર્થને અનુમાન કરનાર વા શબ્દપ્રમાણથી જાણનાર ન જ આપી શકે એમાં શું કહેવું હતું? તેથી શ્રીસદ્ગુરુથી જ શ્રવણ કરવું યોગ્ય છે. પછી ઉજ્જવલ સંસ્કારના અભાવે અનુભવી મહાત્મા જ્ઞેન ન મળે અને તેથી તેટલા વખતમાં નિરુપાયે તે શબ્દ માત્રથી પરમાત્મસ્વરૂપને જાણનાર પાસેથી શ્રવણ કરે તો તે જૂદી વાત છે. તથાપિ એ શ્રવણ યથાર્થ શ્રવણ નહિ ગણાય એજ માત્ર અત્ર તાત્પર્ય છે.

આ રીતે એ સિદ્ધ થયું કે શ્રીસદ્ગુરના શબ્દદ્વારા, શ્રીસદ્ગુરુથી અભિન્ન જે પરમાત્મા તેના સંયુક્તનિર્ગુણ સ્વરૂપનું સાંભળવું તે ભક્તિના અંગરૂપ શ્રવણ છે. શ્રીસદ્ગુરુનું સાંનિધ્ય જ્યારે નહિ હોય ત્યારે તેમની પાસેથી શ્રીમુખે શ્રવણ કરેલા અર્થને જો અંધારિયાં લખી લીધો હોય તો તે અર્થને પોતે સમજીને વાંચવો તે પણ શ્રવણ જ છે. કારણ કે એ ભોધ પોતાના અધિકારપ્રમાણે શ્રીસદ્ગુરુમુખે યથેશે છે, પોતાને સંરક્ષતાથી સમજાય એવી રીતે શબ્દમાં લખ્યો છે, એ વાંચવાથી થતું જ્ઞાન શબ્દદ્વારા યાય છે તથા એના વિષયરૂપે પરમાત્માનું સંયુક્તનિર્ગુણ સ્વરૂપ છે. આટલાં લક્ષણવાળું હોવાથી એને શ્રવણમાં લીધું હોય તો લેખ શકાય છે. તથાપિ આગળ કહેવામાં આવશે તેમ એને રમરણમાં અંતર્ભાવ થઈ શકે એમ છે તેથી શ્રવણમાં લેવા આવશ્યકતા નથી. મહાત્મા ગુરોએ કહેલાં પુરાણ, ઇતિદાસ વિગેરે અથોભાંથી પોતાના અધિકારપ્રમાણે યથેલી શ્રીસદ્ગુરની આજ્ઞાસાર એક વા અનેક અર્થોનું શ્રીસદ્ગુરુસમીપમાં સમજી વાંચવું તે જ શ્રવણમાં આવે છે. જાને તો શ્રવણમાં જ લેવું જોઈએ છે કેમકે ઉપર કહેલાં શ્રવણમાં લક્ષણવાળું હોઈને એ અનધિગત વિષયને જણાવતાર છે.

આ શ્રવણભક્તિના સાધકે એ શ્રવણભક્તિથી પરમાત્માના સંયુક્તનિર્ગુણ સ્વરૂપનું, ભક્તિ ગદિમાનું વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું છે અને પરિણામે એ જ્ઞાનથી શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્મામાં પોતાનો અચલ ગ્રેમ સ્થાપવાનો છે. તેથી એ સાધકને એ કલ્પના વિધાનકરૂપ કોઈ ક્રિયા કરવી પડતી નથી અર્થાત્ પરમાત્માની નિન્દા વિગેરેનું શ્રવણ કરવું પડતું નથી. કારણ કે તે શ્રવણથી તેનું લક્ષ્ય ફક્ત જો અચલ ગ્રેમ તે બાંધતો નથી. અર્થ એ શંકા થશે કે જો એ સાધકે પરમેશ્વરની નિન્દાનું લેશ પણ શ્રવણ નહિ કરવું એમ હોય તો પછી એણે નાશિકના અંગે, પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં દોષારોપ કરનાર અથો વિગેરે નહિ જ વાંચવા જોઈએ તેમ જ એવી વાત પણ કાને ધરવી ન જોઈએ તો શું આ કહેવાનું એવું તાત્પર્ય છે કે જે કોઈ એવા અથો વાંચેલે વા એવી વાત સાંભળે છે તે પરમેશ્વરની ભક્તિથી રહિત છે?

આ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે—જ્યારથી શ્રવણભક્તિનું અનુદાન કરનાર માણસ દોષકે ત્યારથી જ તે સાધક છે એ સિદ્ધ છે. કેમકે જો તે સિદ્ધ હોય તો પછી તેને તો

સર્વ પ્રાપ્ત છે. તે કૃતકૃત્ય છે તેથી તેને કોઈ સાધનની ખાસ અપેક્ષા રહેતી નથી. એવા સિદ્ધ પુરુષો પ્રસંગે વાંચે કરે તે વિશ્વાસ માત્ર છે. તેમનું વાંચનું સાંભળનું કોઈપણ પ્રાપ્તિ-વ્ય અર્થને માટે નથી. તેથી તેમને તો એવું ભક્તિરૂપ સાધનની કરી જરૂર નથી. માટે એ કરનાર માણસ સાધક અવસ્થામાં જ હોવો જોઈએ. એ સાધક છે એટલા માત્રથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે એના સંશયમાત્ર નિવૃત્ત થયા નથી. કેમકે સંશયમાત્રની નિવૃત્તિ પ્રેમસક્ષણથી થતા તત્ત્વગાન પછી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે

મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિચિયન્તે સર્વસંશયાઃ ।

“ ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

જ્યારે પુરુષને પરમાત્મ તત્ત્વનું ગાન થાય છે ત્યારે જ તેની હૃદયગ્રન્થિનું ભેદન થાય છે, ત્યારે જ એના સંશયમાત્રનો ઉત્ક્રેષ્ઠ થાય છે તથા ત્યારે જ એના કર્મસંસ્કારોનો ક્ષય થાય છે. આથી એ સ્વદેહમાય છે કે સિદ્ધાવસ્થા ધયેથી જ સંશયમાત્રની નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ ત્યારપૂર્વે સંશયનું હૃદયમાં રહેતું સ્વાભાવિક છે, અર્થાત્ સાધક અવસ્થામાં હૃદયમાં સંશય, અવસ્થા સ્વપૂર્ણસદ્ભરપે પોત પોતાની ભૂમિકાપ્રમાણે રહે છે. તેમાં પણ દૃઢ પરાક્ષ ગાન થતા પૂર્વે સંશયો સ્વયં સ્વરૂપે હોય છે અને પછી દૃઢ પરાક્ષ ગાન થાય છે ત્યારે સ્વયં સંશયોની નિવૃત્તિ થઈ કોઈ કોઈ સંશય સદ્ભરપે રહે છે. એની નિવૃત્તિ દૃઢ અપરાક્ષ ગાનથી થાય છે અને એ સર્વનો આત્મિક નાશ તો એના અનુભૂત ચિત્તના નાશ વખતે અર્થાત્ નિરવધિનિર્વિશેષ એતન સ્વરૂપ પોતે ધર્મ રહે છે ત્યારે અથવા તો વિદેહકૌવલ્ય સમયે થાય છે એ ક્રમ છે. તેથી સાધકોમાં પણ બે ભેદ પડે છે—(૧) દૃઢ પરાક્ષ ગાનવાળા અને (૨) પરાક્ષ ગાન છતાં તેની યથાવત્ દૃઢતાના અભાવવાળા. આ બેમાં પ્રથમ પ્રકારના સાધકને તો સ્વયં સંશયોની નિવૃત્તિ હોવાથી અથગ શ્રદ્ધાસંપત્તિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે અર્થાત્ તેના ક્ષાધનભૂત દૃઢ વૈરાગ્યની સિદ્ધિ હોય છે. તેથી એ સાધકને તો પરમાત્માપ્રતિ વૃત્તિયો નિરન્તર લાગેલી રહે છે અર્થાત્ એની વૃત્તિ એક ક્ષણ પણ અનભિમુખ રહેતી નથી. તેથી એના સાધકત્વ તો અદ્વિતિય પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ અંવણચિન્તનાદિ કરે છે. પણ જે ખીજ પ્રકારના સાધક છે અર્થાત્ જેમનું પરાક્ષ ગાન યથાવત્, દૃઢ નથી, જેમની યથાવત્ શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ નથી તેમને બે કાર્ય કરવાનાં હોય છે. (૧) શ્રીસદ્ગુરુ પરમાત્માના સચ્ચુનિર્ગુણ સ્વરૂપનું ગાન મેળવવું અને (૨) એ ગાન પ્રમાણ છે એ નિશ્ચય કરવો. પ્રથમ કાર્યમાટે શ્રીસદ્ગુરુમુખે એ સ્વરૂપનું અવણ કરવું માત્ર જરૂરનું છે, પણ ખીજ કાર્યમાટે તેના વિરોધી તરફ જે પોતામાં સ્ફુરતા હોય તેનું તથા પોતે જેના સંસર્ગમાં આવે એવો તથા જેની તરફથી વિરોધી તરફ પોતાના અવણમાં આવે એવો દૃઢ સંભવ હોય તે તરફનું સામાન્યરૂપે તિરાકરણ કરવું આવશ્યક છે. સૌથી ઉત્તમ રસ્તો તો એ જ છે કે એવા માણસોના સંસર્ગમાં સાધકે ન જ આવવું. પણ બંધકારોપાધિ જ્યાં સુધી છૂટી નથી—વૃત્તિયો બંધકારથી ઉપરામ પામી નથી ત્યાં સુધી એ સંસર્ગ થવા પ્રણે સંભવ રહે છે, અને સંસર્ગ થયો એટલે તેના તરફ પોતાના

અવજ્ઞમાં આવવાના. એ તકો ને અકરમાલ જાણવામાં આવે છે તો અને પોતામાં એવી અસાતતા નિર્ણય કરવાનું આગર્ય નથી હોતું તો પ્રસંગે એ આમોદ ઉત્પન્ન કરી અન્ન-દાનું બીજ રચાવે છે, સ્થાપ્યા પછી તેને પોણે છે અને ને તે માણસ એતતો નથી તો અન્તે તેને સહ પણ કરે છે. આમ હોવાથી એવા તકોનું પ્રથમથી નિરાકરણ કરાવું હોય છે તો તે વિશેષ સામકારક યજ્ઞ પડે છે. એ નિરાકરણ યજ્ઞ માટે જેનું નિરાકરણ કરવાનું હોય છે એવા જે તે તકો તેનું જ્ઞાન પ્રથમ હોવું જોઈએ છે. એ જ્ઞાનમાટે નાસ્તિકના વિરોધી મયો પણ શ્રીસદ્ગુરુની સમીપ રહી વંચાયા હોય છે તો હાનિકર નહિ ની. વડનાં અન્ને લાભજનક યજ્ઞ સંજ્ઞે છે. તથાપિ એ ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે એ મયો સોમસ જેવા છે. જેમ કુરુક્ષેત્રે વૈવશી સોમસનું ગોઘ્ય પ્રકારે સેવન થાય છે તે જ તે કંઈ પણ લાભ કરે છે અને નહિ તો તે જીવનના વિષાલક્ષ હાનિને ઉપજાવનાર ની. વડે છે તે જ પ્રમાણે આ મયો પણ છે. તેથી એ વાંચવામાં પ્રવૃત્તિ કરતા પૂર્વે અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા જરૂરના છે. તેમાં પણ જેમને યથાર્થ શ્રીસદ્ગુરુ પ્રાપ્ત નથી તેમજો તેા એ સાદસ ન જ કરવું સાઈ ગણાય છે.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે બને તો અવજ્ઞબક્તિના સાધકે અદ્ય પ્રદર પરમાત્માના મશુજનિર્મુજ રચણનું શ્રીસદ્ગુરુમુખે શ્રવણ કરવા કરવું. અને તેથી વિરોધી દોષ પ્રકારના રાજ્ઞ માંમગવા નહિ. જેમનાથી તેમ બની શકે એમ ન હોય તેમજો હેયરપે નારિતકના રદ્દકો (મયો) શ્રીસદ્ગુરુસમીપ રહી વાંગચા, તથા તેમના દોષો જાણી પો-ને કરવું શ્રવણ યથાર્થવિધાય છે એ દર નિશ્ચય કરવો.

હવે શ્રીસદ્ગુરુસમીપ રહી અવજ્ઞ કેવી રીતે કરવું તે વિચારીએ. અવજ્ઞમાં પ્રધાનપણે શાસ્ત્રાસત્રિને પદ્ધતિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી તે વિશેષ આ નિષેગન કરતાં માત્ર એ જ કરવું જરૂર છે કે શ્રવણ કરનાર સાધકે શ્રવણ સમયે તાત્પર્યકપર પ્રધાન લક્ષ રાખવું જોઈએ છે. જે લોકો તાત્પર્યકપર લક્ષ નથી રાખતા તેઓ ગોતાનો કાળ અને આવાસ રથા ગુમાવેલે. એટલું જ નહિ પણ લવણ કરાવનારનો વખત પણ ગિથ્યા ગુમાવેલે. તાત્પર્યને અનુલક્ષ કુવિત પ્રસંગે ન યાદ રહે તો તેથી જે હાનિ થાય છે તેના કરતાં તાત્પર્યને ન યાદ રાખવાથી અદ્યજ્ઞ હાનિ થાય છે. અગરને આ નિયમ સારો અને મરણ છે તેથી અજ કરવો જાણીને નિર્ધયક લાગે એમ છે, પણ જે લોકોએ પડિનેલી ગંગા સંસદ્ય દોષ છે તથા અંતઃકરણથી યતી શંકા પ્રતિશંકાનાં સ્વરૂપો રૂડે પ્રકારે જ-પાં છે તેમને એ જરૂરનો જણાયો. પછીવાર ગયામાં એવું થાય છે કે એક વિષયનું પ્ર-નિષાદન યતી તેમાં શ્રીએ વિષય આવેલે, તેનું મુનઃ તે રાગે પ્રનિષાદન યતી તેમાં નવીન આવેલે. એમ કહે કહે પણ અવગતર વિષયો મધ્યે આવી જાય છે. એ સર્વ આગતર વિષયોનું પ્રધાન હવે માત્ર મુખ્ય વિષયકાયે એકવાચતા થતી એ જ છે. અને એ સર્વ વિષયો અદ્ય થયેલું જે એકવાચ્ય તે જ પ્રકારે રહેવાય છે. આવા પ્રસંગે જે જ-વજ્ઞ કરનાર તે તે વિષયમાં નિમગ્ન થઈ જઈ મુખ્ય વિષયનું જ્ઞાન જુદી જાય છે તેને તે

અનાન્તર વિષયની સમોક્તિ થયે થયાર્થે જ્ઞાન થવાને જલદે ધણીવાર માત્ર મોઢજેતું જ થાયછે. તેથી આ નિયમ આગ્રહથી પાલન કરવા યોગ્ય છે.

બીજા પણ આ વિષયમાં અનેક સર્વસાધારણ નિયમો હોયછે. જેમાંના ધણીખરાતું સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરેમાં પ્રતિપાદન કરેલું જોવામાં આવેછે. તેના વિસ્તારની અત્ર જરૂર નથી કારણ કે તે તો શ્રીસદ્ગુરુસમીપ વચનારને અનાયાસ સિદ્ધ થઈ શકેછે. તથાપિ એક નિયમપ્રતિ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવો યોગ્ય જણાય છે તે એ કે શ્રીસદ્ગુરુમુખેથી કહેવાતા વિષયનું શ્રવણ સ્વરૂપ આંધતાં કરતું વિશેષ લાભકારક છે, એટલે જ ને શબ્દો શ્રીમુખથી નીકળે તે તે શબ્દોને માત્ર પાદ રાખતા એટલું જ નહિ પણ તે શબ્દપ્રતિપાદન જે અર્થ હોય તે અર્થને વૃત્તિમાં ધરાવતા જવો જોઈએ છે. અન્ય વિષયોમાં માત્ર શબ્દજ્ઞાન પણ આગ્રેછે. પણ આ વિષયમાં તેથી અધિક લાભ આ નિયમથી થઈ શકે એમછે. આ શ્રવણભક્તિના સાધકને અન્ને પ્રેમલક્ષણાની સિદ્ધિ કરી ઘટતત્ત્વનો સર્વત્ર અનુભવ કરવાનો છે. એને અનુકૂલ શબ્દો માત્ર નથી પણ તદનુસાર બંધાયેલી અંતઃકરણની ભાવના છે. તેથી એ જ્ઞાનનાં શ્રવણસમર્થથી જ ને હૃદય થાય છે તો શ્રવણ કરેલો વિષય અસત્-દૃઢ થાયછે. એટલું જ નહિ પણ શ્રવણનું જે રૂપ તે સત્ત્વર અનુભવતા સમય આવેછે. તેમ જ એકવાર અભ્યાસ થયા પછી એ નિયમ પાળવો કઠિન પડતો નથી. તેથી એ પણ યોગ્ય ગણી જનતા પ્રપત્તિથી પાળવા જેવો દેખાયછે.

આ પ્રમાણે સાંસ્કૃતિક નિયમોનું પાલન કરનાં શ્રીસદ્ગુરુમુખથી પરમાત્માના સચ્ચ નિર્ગુણ સ્વરૂપનું જે કથન થાય તે સાંભળતું તે શ્રવણ નામની ભક્તિ છે. એ શ્રવણથી સાક્ષાત્ તો પરમાત્માના સચ્ચ નિર્ગુણ સ્વરૂપનું, એમના મહિમા વિગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાનથી પ્રેમરૂપ ભક્તિના હૃદય તથા વૃદ્ધિ થાયછે જેથી કારણ, સખ્ય વિગેરેના હૃદય થઈ કમે કરી પ્રેમલક્ષણાની પ્રાપ્તિ થાયછે તથા તદ્વાસર તત્ત્વજ્ઞાન થઈ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાયછે આટલું જ નહિ પણ જો સાધક આ શ્રવણ માયનું નિરન્તર અનુક્રાન કરેછે તો તેને એ શ્રવણ માત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થતા યોગ આવેછે, પણ આમ થવામાં એ શ્રવણ સાતત્યથી કરતું જરૂરનું છે. જ્યારે શ્રવણ અટકાવર આવેછે ત્યારે એના સાક્ષાત્ રૂપ મહિમાજ્ઞાન જે પ્રેમલક્ષણાનું કારણ છે તે થાયછે અને વળી તેની સાથે સાતત્યને લીધે વિગ્નતીય વૃત્તિનું વ્યવધાન જતું રહેછે તેથી અભિસુખ વૃત્તિના તૈલધારાવત્ અખંડ પ્રવાહ આવેછે અર્થે જ નેતું યોગસાધનામાં ધ્યાન તથા વેદાન્તમાં નિદિધ્યાસન કહો પ્રતિપાદન કર્યુંછે તેની સિદ્ધિ થતી. જે ચિત્તવૃત્તિથી એકાગ્રતા તે થાયછે. એ એકાગ્રતા થવાથી તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાયછે. આ જ પ્રમાણે કીર્તન વિગેરે માટે પણ છે. તેથી આ શ્રવણભક્તિ જેમ કીર્તનાદિ ક્રમદ્વારા પ્રેમલક્ષણાની ઉત્પત્તિ કરી તત્ત્વજ્ઞાન તથા પરિણામે મોક્ષના સાધનરૂપ છે તે જ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પ્રેમલક્ષણા તથા એકાગ્રતા સિદ્ધ કરી તત્ત્વજ્ઞાન કરાવવા સમર્થ છે. આ જ કારણથી સાંસ્કૃતિક માત્ર શ્રવણના અનુક્રાનથી અધિકારીઓ મોક્ષને પામ્યાનું વર્ણન જોવામાં આવેછે. શ્રી પરીક્ષિતને માત્ર શ્રવણથી મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે તે આ નિયમાનુ

સાર ઉપપન્ન કરેછે. આ સર્વ દૃષ્ટ વિચારીને જ શ્રીસિદ્ધાન્તસિન્ધુમાં ચલણુના ૨૧૩૫માં ઉપર પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે 'વારંવાર' ૫૬ મુદ્ધુછે.

આ પ્રમાણે શ્રવણુનો સંક્ષિપ્તવિચાર કર્યા પછી હવે કમપ્રાપ્ત કીર્તનનો વિચાર કરીએ.

(અપૂર્ણ)

॥ ષોડશોપચાર પૂજા ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૧૫ થી.)

આ પ્રમાણે શ્રી પરમેશ્વર સમગ્ર વિશ્વના અભિમાની છે અને તેમના આદ્યવિશેષ-જન્ય દેવવર્ગ વિશ્વના અવયવ તથા ઉપાવયવોના અભિમાની છે. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ગુલસી આદિ વૃક્ષોની ઉપજાતિયોના પશુ અભિમાની દેવ હોયછે. નદી પર્વતો વિગેરે સર્વ મોટા દ્રવ્યસમૂહોના તથા દ્રવ્યની જાતિયોના જુદા જુદા અભિમાની દેવ હોયછે. તેઓ સર્વ પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં હોયછે તથા પોતપોતાના અધિકારના નિયમેને પ્રવર્તાવેછે. પ્રત્યેક શુભાશુભ કર્મ કરનાર જીવને આ નિયમાનુસાર શુભાશુભ ફલો પ્રાપ્ત થયા જ કરેછે. એ દેવોની સિદ્ધ વિધિઅનુસાર ઉપાસના કરવાથી યોગ્યાલે અધિકારપ્રમાણે તે તે દેવો પ્રત્યક્ષ પશુ પાંચજે. તેમની કોઈ પશુ પ્રવૃત્તિ નિષ્પ્રયોજન હતી નથી. પશુ સંકેત અથવા પ્રયોજન પ્રમીણે જ હોયછે. જે તેમની ઉપાસનાનો વિધિ જાણતા નથી અથવા વિધિ સિદ્ધ કરવામાં અશક્ત છે, અથવા તેમને ઉપાસનાદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા જે યત્ન કરતા નથી અથવા તેમના અસ્તિત્વને પશુ જે માનવાનું કારણ જોતા નથી તેમને પ્રત્યક્ષ થવાનું તેમને પશુ કારણ નથી.

પરંતુ જેમને ઇચ્છેજ સરકારના રાજ્યમાં રહેવું છે તથા સુખ અને આનંદમાં દહાડા કાઢવા છે, જેમને ઇચ્છેજ રાજ્યમાં ઉત્તરોત્તર હંચા દરજ્જાને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા છે તેમને તે રાજ્યના નિયમો તથા અધિકારીઓની અરજદા કર્યે પાલવે એમ નથી. તેમણે તો રાજ્યના નિયમો વિશેષ આશે જાણવા જ જોઈએ. કયા કયા અધિકારી શું શું કામ કરેછે, તેમને શી શી સત્તા છે, તેઓ કેવી રીતે પ્રસન્ન થઈ શકે એમ છે, તથા અમુક કામ કયા નિયમોથી તેઓ કરી શકે એમ છે એ સર્વ વાતો તેમણે સારી રીતે જાણવી જ જોઈએ. તેમના રાજ્યમાં લક્ષાધિપતિ થવું છે ખરું, મોટા અધિકારી થવું છે ખરું. કાઉન્સિલના મેમ્બર થવું છે ખરું, તથાપિ 'એમે તો ઇચ્છેજના બાપની દરકાર રાખતા નથી' એમ કહેવું એ કેવલ મોખ્ખ છે. સરીઆમ રસતાપર ન્યાતો જમાડવાને, મોટી સડકાપેર વાજી વગાડવાને, વરધોડામાં આતશબાજી ફેડવાને, પોતાના ઘરમાં ધાસ બરવાને, ઘરને નવો જાળફ દરવાને, તથા ઘર નવું કરવાને જે અધિકારીની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ તે મેળવ્યા વિના નદિ જ ચાલે. અને તેમના બાપની દરકાર રાખ્યા વિના યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેમના દાદાઓ આ દરકાર વિનાના બાઈસાહેબોને યોગ્ય શાસન પશુ કરવાના જ. હથિપાર

સાથે રાખવાને માટે જે અધિકારીનો પરવાનો જોઈએ તેમની દરકાર ન રાખતાં વગર પરવાને હથિઆર રાખનારને યોગ્ય શાસન થવાનું જ. હલકરતાં વધારે વળતનું અપ્રીય વગર રાખાં લઇને પ્રવાસ કરનારને યોગ્ય શાસન થવાનું જ. મામલતદારની કચેરીનો સરકારી કાગળ અથવા તેની નકલ મામલતદારની અથવા યોગ્ય અધિકારીની પરવાનગી વિના લઇ જનારને યોગ્ય શાસન થવાનું જ. સાર્વજનિક બાગોમાંથી યોગ્ય અધિકારીની પરવાનગી વિના પુષ્પને તોડનારને યોગ્ય શાસન થવાનું જ. આ વિગેરે બીજાં અનેક કાંચો જે જે અધિકારીની સત્તામાં હોય તે તે અધિકારીની સમતિ વિના તે કાંચો કરવામાં આવે તો તેનું ફલ તે કાંચાને, બોગવનું જ પડે.

તેવી રીતે આ મહા ભવપ્રવાસમાં જેને ઉત્તરોત્તર મુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે, તેને તો આ વિશ્વના ધણી શ્રીપરમેશ્વર તથા દેવવર્ગની દરકાર ન રાખ્યે પાલવે એમ નથી. સ્થાપિત નિયમોનું પાલન ન કરવું એનું જ નામ દરકાર ન રાખવી એમ છે તથા સ્થાપિત નિયમોનું પાલન કરવું એટલે જ દરકાર રાખવી એમ કહેવાય છે. દરકાર ન રાખનાર એટલે સ્થાપિત નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારને માટે દુઃખરૂપ ફલ તૈયાર છે. દુઃખ પ્રાપ્ત કરવાની કોઈની સાક્ષાત્ ઇચ્છા નથી. સર્વ સુખને ઇચ્છે છે. તથાપિ ફેટલાએક એવા ઠાણાઓ છે કે જેમને આ વિશ્વમાં જીવવું છે, સુખ પ્રાપ્ત રહેવું છે તથાપિ આ વિશ્વના પતિની દરકાર નથી અને વિશ્વ જે નિયમાનુસાર પ્રવર્તે છે તે જાણવાની તથા તેમનું પાલન કરવાની જરૂર છે એમ સમજતા નથી. નીતિના નિયમથી જેને જાણ્યું કહે છે તે આ જ છે. તેનાં પ્રતિફલ ફલો યોગ્ય કામે સઢન કરવાં પડે છે. સુખેચ્છક પુરુષે તો આ વિશ્વપતિને ઓળખવા જ જોઈએ તથા વિશ્વાભિમાની મુખ્ય ઈશ્વરો તથા દેવોને ઓળખવા જ જોઈએ. તેમનાં માહાત્મ્ય, સત્તા તથા સ્વરૂપમાં તેમનાં સ્વરૂપ જાણવાં જ જોઈએ. શ્રીપરમેશ્વર તથા સમગ્ર દેવવર્ગની પોતાના ઉપર નિરંતર કૃપા રહે એવી ઇચ્છા રાખવી જોઈએ તથા તેઓ સદે પોતાના ઉપર પ્રસન્ન રહે એવી રીતે સર્વથા અનેક કષ્ટ સઢન કરીતે પણ વર્તવું જોઈએ. કેમકે તેમની પ્રસન્નતા હશે તો સર્વ કષ્ટ દૂર થવાનો પણ સંભવ છે. જે જે વસ્તુ જે જે દેવશક્તિના અભિમાનની હોય તે તે દેવશક્તિની સવિનય સ્તુતિ કરી પશ્ચાત્ તેને ગ્રહણ કરવી જોઈએ. જે વસ્તુ પોતાના અભિમાનની ન હોય, પણ જેના અન્ય કોઈ અભિમાની હોય તે વસ્તુ આપણે જોઈતી હોય તો તેના અભિમાનીની અનુચ્છા લઇને તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. 'અહમ્ મમ' એ જ આ સંસારનું કારણ તથા સ્વરૂપ છે. જીવેને અભિમાનને લીધે જ સર્વ અનર્થ સઢન કરવા પડે છે. તેથી વાસ્તવ સુખને ઇચ્છનાર પુરુષે તો સમજવું જોઈએ કે આ જગતમાં કારણરૂપ નેટકાં દ્રવ્યો છે તથા કાર્યરૂપ જે નાના મોટા પદાર્થો છે તે સર્વેના અભિમાની દેવો છે. તેઓ જ તેમના અપરા અભિમાની છે, અને આપણે નથી; તેથી આપણે જે જે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે તે પદાર્થો જે જે છટના, અભિમાનના છે તેમનું તેટલું ઝાણ ચઢે છે. દેવવર્ગેતરફથી પ્રત્યેક જીવ તથા મનુષ્ય અનેક લાભોને અનુભવે છે. તેથી પ્રત્યેક જીવને દેવજાણુ પ્રાપ્ત છે. અને તે જાણુમાંથી સુખ થવાનાં ઉપાયો કરવાની

જરૂર છે. પ્રવાસી નિર્મલ શીતલ જલને કૂવામાંથી કાઢીને પીએ છે. પ્રસંગે એ પ્રવાસી-
ઓ પરસ્પરસાથે લડે છે. પરંતુ તેઓ જાણતા નથી કે એક તો એ કૂવાને, બંધાવનાર
ગૃહસ્થનું તેમને બંનેને માનુષ્યજા સ્વદ્યુ છે. અને બીજું તે કૂવામાં નિર્મલ જલના પ્રે-
રનાર જલના અભિમાની દેવનું દેવજાજી પણ સ્વદ્યુ છે. જલનો ઉપયોગ મનુષ્યો નિરંતર
કરે છે તેથી જલના અધિપતિ દેવતાનું તેમને નિરંતર ઝાણ સ્વદે છે. નદીમાં સ્નાન કરે
તો નદીના અભિમાની દેવતાનું પણ ઝાણ સ્વદે છે. શ્વાસ લેવાને વાયુની નિરંતર જરૂર
પડે છે. તેથી વાયુના અભિમાની દેવતાનું પણ ઝાણ સ્વદ્યુ જરૂર છે. એ જ પ્રમાણે અગ્નિ-
વિગેરે અનેક અધિકૃત્વનું અધિકારવાળા દેવોનું ઝાણ નિરંતર સ્વદ્યુ જ હોય છે. કુંડામ
એ જ કે છબો તથા મનુષ્યો દેવામાં કુબેશ જ છે. દેવજાજી, માનુષ્યજાજી, અને પિતૃજાજી
એ નહીં ઝાણ તેમના જાણપણામાં કે અજાણપણામાં ઇચ્છા હોય કે ન હોય, તોપણ
બંધાયા જ જાય છે. જ્યાં સુધી અહંમમ છે, જ્યાં સુધી 'હું કંઈક' એ પ્રકારના કર્તૃત્વ
અભિમાનપૂર્વક ક્રિયાઓ કરાય છે ત્યાં સુધી આ ઝાણ છે હવે ઝાણનું અસ્તિત્વ એ જ
બંધ છે અને અનેક ક્લેશના હેતુરૂપ બદાવરથાનો હેતુ છે. અને એ ઝાણની નિવૃત્તિ
એ જ મોક્ષ છે અથવા સર્વસુખના હેતુરૂપ મુક્તાવસ્થાનો હેતુ છે. જે પુરુષો 'પોતાને સર્વ
પ્રકારે સુખી-આમકામ-ફલદૃશ્ય-અને સ્વતંત્ર સમજતા હોય તેમને તો કંઈ કર્તૃત્વ છે જ
નહિ. પરંતુ જે પોતે એ જ જાણતા હોય કે હું પૂરેપૂરો સુખી નથી, મને દુઃખ છે, મારી
સર્વ ઇચ્છાઓ પાર પડી નથી, મારું ધાર્યું કરી શકતો નથી અર્થાત્ પરતંત્ર છું,' તેને તો
એ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાપણું રહ્યું છે એ વગરકે જ સમજી લેવાનું છે પછી તેને પો-
તાને પોતાના અજ્ઞાનને લીધે 'હું કેવી રીતિમાં છું' તથા મારે હવે શું કર્તૃત્વ છે' એ
સંબંધી વિચાર ન આવે તો તેથી તેને જ્ઞાન છે. કાઈ વ્યાપારીને નામે પ્રતિદિવસ દેવું
વધનું જનું હોય તથાપિ તે ઉપર પોતે ધ્યાન ન આપે તો પરિણામે તેને જ જ્ઞાન છે.
અને જે વ્યાપારી સાવધ થઈને એક પક્ષથી નવું દેવું ને ચાલ, તથા જીતું દેવું પતનું
જાય એવી રીતે વ્યાપાર કરે તે પરિણામે અનુભવી તથા સુખી થાય છે. તેથી જે પ્રકાર
પોતાની દુઃખરૂપ રીતિને જાણે છે, તથા સાવધાન થયો છે અને અનર્થપરંપરામાંથી
મુક્ત થવા ઇચ્છે છે તેણે તો હવે પછી નર્મ ઝાણ ન બંધાય તેને માટે તથા યાન કરતાં
જતાં બંધાતાં જાય તેમાંથી મુક્ત થવા માટે, તથા પૂર્વ અસાવધપણાના કાલમાં બંધાઈ
ગયલાં હોય તેમાંથી મુક્ત થવા માટે યોગ્ય ઉપાયોની શોધ કરી તે સાધવા યાત્રાના
યત્ન પડે છે.

નિલ નૈમિત્તિક અને પ્રાયશ્ચિત્ત શુભ કર્મોનાં વિધાન આ ત્રિવિધ ઝાણથી મુક્ત થવા-
માટે જ છે. દેવતપણું પિતૃતપણું વિગેરે પણ નિલ કરવાનું એ જ પ્રયોજન છે. સર્વ શુભ
કર્મો પ્રહારપણું કરવાનો પણ એ જ હેતુ છે. નવી ક્રિયાઓ પથારકિત અભિમાનરહિતપણે તથા
કામનારહિતપણે કરવી, પૂર્વ અભિમાનપૂર્વક થયેલી ક્રિયાઓમાટે કાઠક વિશેષ સત્કર્મ-
નો આદર કરવો તથા હજી પણ પ્રમાદાદિથી અભિમાનપૂર્વક ધર્મ જ્યાં ક્રિયાઓનાં

અર્ધાન્ન દ્વયે પછી યતી સર્વ દિવાઓનાં અભિમાન શ્રીસદ્ગુરુને અથવા શ્રી મહેશ્વરને અર્પણ કરવાં અર્ધાન્ન સર્વ નવાં કમો ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરવાં એ પ્રધાન ઉપાય છે. શ્રીસદ્ગુરુને નિર્દિષ્ટ વિધિએ પ્રાણુધ્યાન, સંબંધ, ઉપાસના, જપ તથા સ્વયંભૂત્રમધર્મનું પાતન એ સર્વ ઋણુથી મુક્ત કરનાર બ્રહ્માન્ ઉપાયો છે. આ વિશ્વમાં જુદા જુદા બ્યવહારના અધિપતિ દેવતાઓ એટલા બધા છે કે તે સર્વની જુદી જુદી ઉપાસના કરી તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી કઠિન છે. પરંતુ તે સર્વ સુખ્ય ત્રણ ઈશ્વરો શ્રીરૂ, શ્રીવિશ્ણુ, તથા શ્રીબ્રહ્માના જ અદ્વૈતવિશેષજન્ય છે તથા એ સર્વ પણ શ્રી મહેશ્વરથી સ્વરૂપે અજિત જ છે, તેથી જે શુદ્ધ પુરુષો ઈશ્વરશ્રીમુખ યથલા છે અને શ્રીમહેશ્વરને જ વિધિવત્ ઉપાસે છે તેમના ઉપર શ્રી મહેશ્વરસહ સર્વ દેવો એક સરખા પ્રસન્ન જ છે. તથાપિ ત્યાંસુધી આત્રમધર્મોનું પાતન કરવાપણું છે ત્યાંસુધી અહોનાત્રમાં જે જે નિત્યભિત્તિક શુભ કમો કરવાના પ્રસંગ આવે તે તે સંબંધમાં જે જે દેવ શક્તિનાં આવાહન, ધ્યાન, પૂજન, સ્તુતિ, ઉપાસના વિગેરે કરવાનાં આવે તે સર્વ શુદ્ધસાત્વિકી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાં તથા સર્વ દેવ, શક્તિઓ આપણા ઉપર પ્રસન્ન રહે એવો યત્ન કરવો આવશ્યક છે. તેથી આપણા હૃદયનના હેતુ અને પ્રકાશના દાતા શ્રીસૂર્યને અર્ધપ્રદાન તથા સ્તુતિનમસ્કારાદિથી, અનેક સુરસાધુકત અલ્પ પત્ર યથામાં હેતુરૂપ તથા દેવતાઓના મુખરૂપ શ્રી અગ્નિદેવને વિહિત પદાધોના હોમથી તથા સ્તુતિ નમસ્કારાદિથી, વાયુજલનાં અધિપતિયોને, ગ્રામદેવતાઓને, વાસ્તોન્નપતિને, ચંદ્રદેવતાને, કુલદેવતાને આપણને ધારણ કરનાર ધરિત્રીને, જલ્લાશયોના સંબંધ યાંચ ત્યાં તેમના અભિમાની દેવોને, વૃક્ષોના સંબંધ યાંચ ત્યાં તેમના અભિમાની દેવોને તથા એ પ્રમાણે પોતાના બ્યવહારમાં જે જે દેવતાના અભિમાનના પદાર્થોનો સંબંધ યાંચ તે તે દેવતાને જણાવા પ્રમાણે સ્વ-વિનય સ્તુતિનમસ્કારાદિથી પ્રસન્ન રાખવા યત્ન કરવો. એ પ્રમાણે સર્વ દેવોને કરાયલા સ્તુતિનમસ્કારાદિ સત્કર્મનાં શુભ ફલો પણ તે તે દેવોદ્વારા કર્મફલપ્રદાના શીખર-મેશ્વર જ આપે છે. એ સ્તુતિનમસ્કારાદિ પ્રયોગ જે કરવામાં આવે છે તે જડ જલ તથા જડવૃક્ષને ઉદ્દેશીને નથી પણ તેમના અભિમાની દેવ જે સર્વજ છે તેમને ઉદ્દેશીને છે. જડ જલ તથા જડવૃક્ષ સ્તુતિનમસ્કાર મંદણુ ન કરી શકે એ તો સત્ય જ છે, પરંતુ તેમના સર્વજ અધિપતિ દેવતા શ્રવણ કરે, અભિમુખ યાપ, અને અનુમંદ કરે એ પણ તેથી અધિક અંશે સત્ય છે. જેથી સર્વ આસ્તિક વિદ્વાનોએ શુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક આ વિધિએ વર્તવા ઉચિત રહેલું.

પોડશોપચાર પૂજન કરનાર ઉપાસકે પોતાના પૂજ્યમાં ધણુંકરીને સર્વ દેવોનો આરોપ કરવાનો છે તેથી તત્ત્વ ત્રિવિધ ઋણુથી મુક્ત થવાને આ વિશ્વબંધરૂપાષક દૈવી મંડળનું સ્વરૂપ યથાશક્તિ જણવાનું છે તેથી આ અવાંતર પ્રસંગનો સદજ વિસ્તાર અયોગ્ય ગણ્યો નથી. દેવે પૂર્વ પ્રસંગ.

નિશ્વપત્રસંબંધી વિચાર—દેરંબ એટલે ગમનન, હરિ તથા શક્તિ એમનું એક જ નિશ્વપત્રથી પૂજન કરવાથી વિશેષ લાભ યાંચ છે. જન, પુખ્ત, ફલ, જલ, નિવેદ, દૂધ

તથા દીપક એ સર્વ અર્પણ કરવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થવું સંભવે છે તેથી પણ કાઠિશુણ્ડ ફલ આ બિશ્વપત્ર અર્પણ કરવાથી થવું સંભવે છે. પત્ર, પુષ્પ તથા ફલ અધોમુખ રાખી અર્પણ કરાય તો તે નિષિદ્ધ છે. પરંતુ બિશ્વપત્ર તો અધોમુખ એટલે જે રિયતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે રિયતિમાં જ રાખી અર્પણ કરવાનો વિધિ છે.

સમિધ્, પુષ્પ અને કુશ એ બ્રાહ્મણે અથવા પૂજા કરનાર વ્યક્તિએ પોતાની જાતે વાડીમાંથી લાવવાં એ વિશેષ યોગ્ય છે. તે પણ ચોરીને લાવવાં જોઈએ નહિ. અર્થાત્ તે-મના લૈકિક અભિમાનીની અનુગ્રાહી લાવવાં જોઈએ. કમલ પાંચ રાત્રસુધી વાસી થયેલું ગણાતું નથી; બિશ્વપત્ર દસરાત્ર અને તુલસી એકાદશ રાત્ર સુધી વાસી થઈએ ગણાતાં નથી. જાતી, રામી, કુશ, અશોક, રાતાં તથા લીલાં ધોળાં કમળો, અંપક, બકુલ તથા બિશ્વપત્ર આ સર્વ દેવોને અર્પણ કરી શકાય છે. તથાપિ શ્રીશંકરને બિશ્વપત્ર, શ્રીવિષ્ણુને તુલસી, શ્રીગણેશને ફનોડુર, શ્રીમહારાક્ષિને નાના વિધિ પુષ્પો અને શ્રીમૂર્તિને રક્ત કરવીર અતિ પ્રિય છે.

દીપ્તઓનાં ડબ્બેલાં, જાડથી ખરીને બોંધપર પડેલાં, જાગી ગયેલાં, વાસી થઈ ગયેલાં અને કાદવ વિગેરેથી બગડેલાં એવાં પુષ્પ પૂજનના કામમાં લેવાં નહિ. કુતોની કળીઓ તથા ખરાખર નહિ ખીસેલાં પુષ્પો, શૂદ્રે આજુલાં, તથા વેચાતાં લીધેલાં પુષ્પો પણ જનતાં સુધી ઉપયોગમાં લેવાં નહિ. હાલ તો પૂજનને માટે પુષ્પ દાર વિગેરે ધણું કરીને માળીને લાંથી જ લાવવાનો પ્રચાર છે. આ વિધિનિગેધથી ગુચવાવાનું નથી. તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે વેચાતાં લાવેલાં પુષ્પો કરનાં પોતે જાતે શારીર શ્રમથી અને સાત્ત્વિક માનસ સં-કલ્પરૂપ વિધિથી જણાવેલી આજુલાં પુષ્પથી કરેલું પૂજન વિશેષ દિતકર છે, અને આપણી પાસે દ્રવ્યની અનુકૂલતા હોય તેમાંથી માળીને લાંથી વેચાતાં આજુલાં જે પુષ્પો હોય તેનું ફલ કંઈક ન્યૂન છે. તેમ જ સ્વપરિચયે ગુણેલા દારનું ફલ માળીને લાંથી તેવાર આજુલા દારના ફલ કરતાં વિશેષ છે. યદપિ વેચાતાં પુષ્પ લાવી પૂજન કરનાર ઉપાસક અન્ય દારે એ જાને પ્રયોગ કરતાં વિશેષ પુણ્યનો અથવા શીઘ્રપ્રસાદરૂપ સત્ત્વનો સંચય કરવા મારે તો કરી શકાય એમ છે. જેથી સત્ત્વસંચયનાં અનેક સાધનોને જાણનાર ઉપાસકે આવે પ્રસંગે વિધિનિગેધથી બદલ ગુચવાવાનું કારણ નથી.

તેમ જ દેવના ઉપર એકવાર ધરાધ ગયેલું અથવા વામ દરને ધારણ કરેલું, અથવા પોતાને કટિથી દોડેને બાગે પેટરવાનું વસ્ત્ર જેનું કે પુરુષોને ધોતીક તેમાં મુકીને આજુલું તથા પાણીથી ધોયેલું પુષ્પ જનતાં સુધી દેવને ચઢાવવું નહિ. એવું પુષ્પ નિર્માલ્ય થયેલું ગણાય છે. અર્થાત્ હટને એકવાર ચઢાવેલું પુષ્પ તો ન જ ચઢાવવું. પુષ્પને સર્વદા જમણા દાખમાં લઈને અર્પણ કરવાનું રાખવું. તથા વાડી વિગેરેમાંથી પુષ્પ તોડવાં હોય ત્યારે અથવા અન્ય સર્વ પ્રસંગે પણ પુષ્પો પેટરેલા ધોતીલાના છેડામાં ન સેતાં પોતાના કટિજ દરનમાં અથવા પોતાના શરીરના ઉપરના ભાગમાં ધારણ કરેલા વસ્ત્રના પ્રદેશમાં એટલે પીઝેડી વગેરેના છેડામાં અથવા હુટા રમામમાં લેવાનો રીવાજ રાખવો. અન્યત્ર

યથા ખરી પડેલી હોય એવાં, ખરાખર ખીલેલાં ન હોય એવાં, જેની ગંધ ખરાખર હોય એવાં, તથા જેનામાં બહુ સુગંધ ન હોય એવાં પુષ્પ પૂજનના કામમાં લેવાં નહિ. શ્રી વિષ્ણુને અક્ષત ચઢાવવાં નહિ, ગંગાનદને તુલસી ચઢાવવાં નહિ. દુર્ગાને દૂધ ચઢાવવી નહિ અને ધતૂરાનાં પુષ્પ તથા બિલ્વપત્ર સૂર્યને અર્પણ કરવાં નહિ.

(અપૂર્ણ)

॥ શ્રીત્રિમુવનવિજયીખર્જ ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી)

આ વ્યવહારધર્મ અનેક દ્વારથી તથા નાના પ્રકારથી સંતાપ આપનાર પ્રતીત થાય છે તેમ છતાં પણ બુદ્ધિમાન ખીર પુરુષો એને ભગતા નથી પણ ધર્મબલને વધારતા અવિકલ રહેતા તાપને સહન કરતા આ વ્યવહારધર્મને જ યોગ્ય સમયપર્યંત સેવે છે, માટે તમે પણ ચિત્તની શાંતિને સંભાળતા પોતાના વ્યવહારધર્મને યથાઘટિત કાલપર્યંત સેવજો.

યથા વિસ્તૃત પુરુષો વ્યવહારધર્મથી ત્રાસ પામી અતીતાવસ્થામાં સુખની આશા ખાંધીને વ્યવહારધર્મને ભજી દે છે. તેમ કરવા છતાં પણ તેમની સુખની આશા પૂર્ણ થતી નથી કારણ કે દુઃખ આપનાર ઇન્દ્રિય મન તથા વાસના તો જ્યાં જાય ત્યાં તેમની સાથે જ હોય છે અને તે પુરુષો એ વાસના મન તથા ઇન્દ્રિયને જિતેલા ન હોવાથી તથા જિતવાના યત્નમાં યોગ્ય પ્રકારે ન જોડાયેલા હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં વાસના મન તથા ઇન્દ્રિયને વશ યતનાર હોવાથી વિષયના પાશમાં જ બંધાય છે. આમ છે માટે હે ભાઈ ! આ વ્યવહારધર્મને સેવતાં સેવતાં જ નિરંતર દુઃખને આપનાર ઇન્દ્રિય મન તથા વાસનાને વશ વર્તાવવામાં સાવધાનપણું રાખવું. અને સામાન્ય પ્રકારે એમનો જય થયા પછી યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયે જ પુરુષો વ્યવહારધર્મથી મુક્ત થવું એ ઉત્તમ નીતિ છે.

અનેક મનુષ્યોનો એવો પણ નિશ્ચય હોય છે કે આ જગતમાં આપણને જન્મથી મરણપર્યંતમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક સુખનાં અનેક સાધનો આપણાં પૂર્વ પુરુષોએ રચી મુકેલાં છે અને તેથી તે પૂર્વરચિત સાધનોવડે જ આપણે સુખ પ્રાપ્ત કરી રહેવું. ખાસ પ્રયત્ન કરીને એવાં સુખનાં સાધનોને આપણે નવીન પ્રકારે રચવાની જરૂર નથી. તેમ જ એક પક્ષથી જોતાં નવીન કોઈથી કોઈ રચાય એમ નથી. જેથી હોય તેવડે જ સુખ મેળવીને જગત્પ્રી સમય થયે પાછા વળવું. આ પ્રકારનો તે અનેક મનુષ્યોનો નિશ્ચય પણ અત્યંત બલવાન ગણવા યોગ્ય નથી. કારણ કે કાલ સંવર્તે બદલ કરતો જેમને તેમ સદા-સ્થિત છે. પૂર્વ રચાયેલાં અસંખ્ય સુખનાં સાધનરૂપ કાર્યોનો કાલવડે ઉત્તર ઉત્તર કાલમાં ક્ષયલય થયા જ કરે છે. જેથી ઘણા કાલ પૂર્વે રચાયેલાં ઘણાં ખરાં સુખસાધક કાર્યો તો સમૂલ અજપાઈ ગયાં છે અને તે પછીનાં અજપાય છે અને આ કાલનાં તથા આગળ આગળ ચનારાં આગળ અજપાતાં જ જરો. તેથી એ પ્રકારના નિશ્ચયવાળાં જ જો સંધ્યાં મનુષ્યો થાય તો પછી જન્મમાં જિતર

કે આ સંસારમાં અનેક કરવા યોગ્ય કાર્ય કરીને પછી આ સંસારના મોહથી મુક્ત થઈ સર્વને સહજમાં ન પ્રાપ્ત થાય એવા અતુષ્ઠ છવન્મુક્તિસુખને અતુભવી કૃતકૃત્ય થયો. તમારો નિરંતર સર્વ કાર્યમાં જળ હોય.

હે મહાત્મા ! આ પ્રકારનાં આશીર્વાદામક વચનો અંતમાં વહીને તે પિતા પોતાના નિશ્ચયપ્રમાણે ઉચ્ચ ક્ષેત્રમાં પધારવા પ્રવૃત્ત થયા. મેં પણ તેમની હૃદયભરૂં પ્રવૃત્તિ કરી. રાજ્યસેવકાએ તથા પ્રજાએ એક પક્ષથી શોક તથા અન્ય પક્ષથી હર્ષ પ્રતીત કરાવતાં નગરબહાર આવી પિતાને નમન કરી આશીર્વાચન મેળવ્યાં. પવિત્ર આહવાનિદિ પ્રજાએ શ્રેયસ્કર વેદવૃત્તિવડે આશીર્વાદ આપ્યો. ઘણો ગ્રેમ છતાં પ્રજાને ત્યજીને પ્રસન્ન ચિત્તથી પિતા તથા માતાએ પ્રમાણ કર્યું. જેમ જલરહિત સરોવરને તથા ફલરહિત વૃક્ષને પશ્ચિમે, ધનહીન મનુષ્યને સ્વાર્થા મનુષ્યો, પ્રાણરહિત શરીરને સ્વજનો અને અતરવૈષ વિષય-પ્રપંચને તત્ત્વવિદ્ મહાત્માઓ ત્યજી દે છે તેમ મારા સહિત સર્વ પ્રજાને તથા વિભવોને ત્યજીને તે માતાપિતા પોતાના ષત્રુવાન્ નિશ્ચયથી આનંદવડે વહેતાં ધર્મા. તેમનો નિર્વિઘ્ન ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થાય તથા ત્યાં તેમની સ્થિતિ થાય એ અર્થે યથાશક્તિ વ્યવસ્થા પ્રથમથી જ કરી હતી. એટલે હું પણ પ્રસન્ન ચિત્તથી પ્રજાસહિત પાછો વળ્યો. સ્વભાવથી જ મંદિરમાં પ્રવેશતાં ઉગ્ગ સરખું લાગવા માડ્યું. નગર, પ્રજા તથા મંદિરમાં સર્વ જેમનું તેમ છતાં પણ એ બે વિના નિસ્તેજ સરખું ભાસવા લાગ્યું. અંતે નિરુપાય યવાથી અનેક વિચારવડે ચિત્તને સમાધાનમાં સ્થાપીને મેં મારો વ્યવહાર યથાનિયમે કરવા માંડ્યો.

આ સંસારના નિઃસારપણાના નિશ્ચયની તથા તેવડે વૈરાગ્યની દૃઢ પ્રતિભા મારા હૃદયમાં તે દિવસથી સ્પષ્ટ થતા લાગી. મારે કરવા યોગ્ય રાજ્યવ્યવહારને હું રૂઝે પ્રકારે કરતો, તેમ જ અન્ય સર્વ આવી શાસ્ત્ર ધર્મા વ્યવહારકાર્યને કરતો તથાપિ મારી જ્ઞાતિ તે વ્યવહારમાં પૂર્વની પેઠે જોડાતી અને ભાસતી ન હતી. ઘણાં વર્ષ વ્યવહાર કરતાં વ્યતીત ધર્મા, આશ્રમનાં ફલરૂપે પુત્રપુત્રીઓને અને તે પુત્રપુત્રીઓની પ્રજાને જોવાનો સમય આવ્યો. આ મન જે વિષયોને જ સેવીને કૃતકૃત્ય થવાના નિશ્ચયપણું પ્રથમાવસ્થામાં પ્રતીત થયું તે હવે વિષયોપ્રતિ પોતાની અરચિને મધ્યે પ્રતીત કરાવીને એ સમયમાં કંઈક સમભાવ ધરતું સ્થિર થવા આનું હતું. આ જગતમાં મનાતા એક વિભવોને ભોગવીને તેના સુખમાં તથા તે તે ભોગોની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ તથા વિયોગવિનાશના સમયમાં થતાં દુઃખોનો અનુભવ કર્યો હતો, તેથી એ સમયમાં મન વિવિધ વિષયના આસક્તિપૂર્વક કરતા ચિંતનથી રહિત રહેતું હતું. અનેક ઉત્તમ મધ્યમ કે નેષ્ટ ગણાતા વિષયોપ્રતિ મનને પ્રેરનાર મતિ પણ તે તે સઘળા વિષયોમાં અપદ્વિતાનું જ્ઞાન કરતું જૂલી હતી. અને તેથી એવું અનુમાન થતું કે વિષયમાં અભિમાનીને જોડી રાખવા નિમિત્તે મતિ તથા મનને બધા આપનાર વિષયવાસના પણ પોતામાં રહેલ સંસ્કારબલથી ક્ષીણ થઈ ગયેલી શિ-ધિભાવવાને પ્રાપ્ત થઈ રહી હતી, અને તેથી તે સમયની પ્રસંગે પ્રતીત થતી દુર્બલ વાસના પ્રતિકૂલપણે કાંઈ પણ કરવા સમર્થ હોય એમ ભાસતું નહતું. દીઠલા,

વિવિધ પ્રકારે ભોગવેલા ઉત્તમોત્તમ મનાયલા વિષયોમાં પણ વૃત્તિ સુખની આશા બાંધી પ્રવેશ કરવા વેગને પ્રાપ્ત થતી ન હતી. આ દૃન્દ્રિયો પણ વિષયસંસર્ગભાટે ચપલતાને ધારણ કરતી ન હતી. આ સંઘર્ષ છતાં પણ એ સમયપર્યંત સંઘળા આવશ્યક વ્યવહારો યથાનિયમે નિર્વિઘ્નપણે સંધાયા જતા હતા. એક સમયે એકાંતમાં બેસીને ઇશ્વરનુસંધાન કરતાં આ પ્રકારના વિચારો અંતઃકરણમાં સ્ફુરતા પ્રતીત થયા.

આહા ! પરમ આશ્ચર્ય છે ! આ નામરૂપવડે જ શોભતો જગત્ શબ્દથી ઓળખા-
તો પ્રવાહ સદા અસ્થિર છતાં પણ અવિચારવડે આ હવેને સ્થિરવત્ પ્રતીત થાય છે. આ
પ્રવાહનું મૂલ અને અગ્ર સર્વ હવેને સ્પષ્ટ જણાતું નથી, તો પણ એના યથાર્થ જ્ઞાતા-
પણાનું અભિમાન અસંખ્ય હવે ધારણ કરે છે. પ્રવાહમાં વહેતા મનુષ્યોને 'પ્રવાહના
અતિવિસ્તારવાળા પટને યોગે ઉભય તટનું જ બાન થવું કઠિન છે તો પ્રવાહના મૂલનું
કે અંતનું જ્ઞાન થવું અત્યંત કઠિન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આ દેહધારી હવે
રાગદ્વેષાદિ અંતરમાં રહેલા નિમિત્તાવડે પરસ્પરમાં સુખદુઃખનાં કારણોનો નિશ્ચય કરે છે
અને મોહવશ થતાં આ પ્રવાહમાં વણા કરે છે. જેમ યંત્રનો તંત્ર પુટવાથી યંત્રદ્વારા
થતો વ્યાપાર અટકી પડે છે તેમ આ હવેના હવનરૂપ મુખ્ય આધાર અજ્ઞાપાર્શ્વજવાથી
આ સરીરદ્વારા થતો વ્યાપાર અટકે છે. અને જેમ આ શૃદ્ધનો ભંગ થવાથી શૃદ્ધી
સુખની લાક્ષણાવડે પુનઃ નવીન શૃદ્ધનો આરંભ કરે છે તેમ જ આ વાસના કામ તથા
કર્મોદ્ધિ બાંધાયલા હવરૂપ શૃદ્ધી પણ અન્ય સરીરરૂપ શૃદ્ધનો આરંભ કરે છે, અને
સુખની આશાવડે પુનઃ પુનઃ અનંત દુખના ભોક્તા થઈ રહે છે. અનેક જન્મદ્વારા અનેક
સરીરના અનુભવ કરતો આ હવ અનેક સંબંધીઓને મગત્ત બાવથી સેવતો તેમાં બંધાય
છે, અને અજ્ઞાનવશ વર્તતો આ હવ તે પ્રત્યેક જન્મમાં અનિવાર્ય આસક્તિદ્વારા એવા
સંકરોપો રમે છે કે કાલાતરે પણ આ સરીર તથા સંબંધીઓનો મને વિયોગ થશે નહિ.
પરંતુ શુદ્ધ સત્યજ્ઞ વિનાના તે તેના મિથ્યા સંકરોપો સિદ્ધ થતા નથી, અને પ્રકૃતિમાં
તથા કાર્યમાં રહેલા નિયમથી તથા પ્રાપ્ત નિમિત્તાદિ કારણોથી આ હવ તે તે સરીર તથા
સંબંધીના સદાકાલભાટે વિયોગને પામ્યા જ કરે છે. આ નિયમથી મેં પણ અનેક જન્મો-
માં અનેક સરીરથી અનેક સંબંધ બાંધેલા પણ તેનું આજે સ્મરણ નથી. એમ છતાં પણ
જેમ આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલ આ સ્ત્રી પુત્ર સ્વમનાદિથી છુટા થવાની અંતરમાં દૃઢ
છન્ડા અનુકૂળ બાવથી સ્ફુરતી નથી તેમ તે અન્ય વ્યતીત જન્મોમાં પણ એવી છન્ડા
આસક્તિ જાળના યોગે સ્ફુરી દશે નહિ એમ અનુમાન કરાય છે. તેમ છતાં પણ તે
જન્મોનાં સરીર જેમ સમય થયે આયુષની સગામિથી છુટી ગયાં અને તે સંબંધી આ-
દિનો વિયોગ થયો તેમ આ સરીર પણ આયુષના અવધિએ આ સંબંધીપ્રતિની આસક્તિ
વિઘ્નમાન છતાં પણ છુટી જશે અને જો આ વિષયપદાર્થોમાં સુખશુદ્ધિ કાયમ રહેશે
તથા વાસના કામ કર્મ આદિ અષ્ટપુરીનો હ્રસ્વેદ નહિ થાય તો પુનઃ આનું કે આથી
વિમુક્ત સરીર ધારણ કરીને સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો પડશે. અને એ જ પ્રભાવે
ઉત્તરોત્તર સરીરોને ધારણ કરતાં આ દુઃખદ સંસારચક્રમણનો અંત મેળાવશે નહિ. આ

કારણથી હવે તો મારે સાવધાન પાળે આ જન્મમાં જ આ રોગ આયુષ્યના સમયમાં અનેક જન્મથી પ્રવાહરૂપે વહેતી આવતી આ વાસનાને તથા તદ્વચ્ચ કામકર્માદિને નિર્મૂલ કરવાં જોઈએ.

ઉત્તરોત્તર કાલે પ્રાપ્ત થનાર જન્મમરણાદિના કારણરૂપ વાસનાઆદિને નિર્મૂલ કરવાને એકાંત સેવનની આવશ્યકતા છે. કારણ કે અંતરમાં વિષયોનું સ્મરણચિંતન ધાપ તે અને બહાર આ વિષયોના સંસર્ગ રહે છે એ નિરંતર વાસનાને વધારે છે, જેથી અંતર બહાર નિઃસંગ અવસ્થા થોડો કાલ પણ મનુષ્યે સેવવી જોઈએ. આમ છતાં પણ આ કાલે જ એ અવસ્થામાં મારો પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, તેથી ધીરે ધીરે એ પ્રકારની અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાની અનુકૂલતા સાધવી ઘટે છે. આ મારા પ્રતિ આવી પડેલા વ્યવહારકાર્યમાર પુનઃ મસ્તકે મુકવાની યોજના કરવી અને પશ્ચાત્ અન્ય ધંદિત વિચાર કરવા. હવે આ સારરહિત પ્રતીત યત્ના સંસારવ્યવહારને બાર અજ્ઞાનીની પેઠે વહન કરી શકાતો નથી. પ્રાણીપદાર્થમાં પ્રતીત યત્ન પ્રિયઅપ્રિયપણું રૂચિમાં હવે સ્પષ્ટ થતું બાસતું નથી. દૈવ પદાર્થમાત્ર મુક્તિથી ભિન્ન વસ્તુરૂપે અનુભવાતો નથી. આ મમતાના પદાર્થો જેની હાનિવૃદ્ધિથી પૂર્વે શોકદર્પની પ્રતીતિ થતી હતી તે પદાર્થોમાં હવે, મમતાભાવની શિથિલતાથી, હાનિવૃદ્ધિ ધરા છતાં પણ અંતઃકરણમાં શોકદર્પની પ્રતીતિ થતી નથી. શરીરમાં પ્રાપ્ત થતા વ્યાધિદુઃખથી પૂર્વે જે વિક્ષતા બાસતી તથા મરણ્યનું ભય પ્રતીત થતું હતું તે હવે દુઃખના દ્રઢા ધષ્ટ રહેવાથી તથા મરણાદિ વ્યવહાર વસ્તુમાં નથી એવા નિશ્ચયની દૃઢતાથી પૂર્વવત્ વિક્ષતા કે ભયનું જ્ઞાન થતું નથી. આ વિગેરે અનેક કારણોથી સ્પષ્ટ ધાય છે કે હવે આ અંતઃકરણ કંઈ પણ વિલક્ષણ સ્થિતિમાં આનંદુ છે, અને કમથી કાલે કરીને એ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતું જશે એમ બાસે છે, જેથી એકાંત સેવનમાં જવાથી પણ મને આગળ વિષયવાસનાની અભિવૃદ્ધિ થવાના અનુમાનથી ભય ધરવાનું કારણ નથી.

આ વિગેરે વિચારને કરીને હું પુનઃ સાવધાન પાળે પ્રાપ્ત વ્યવહારને કરવા લાગ્યો. શત્રુ શત્રુ. ક્ષત્રિયોને પ્રત્યેક્ષતાં સેવનાં અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ સંસ્કરણમાં રહેવાથી અનુકૂલ પ્રવાહમાં વહેતાં પ્રતીત થતાં હતાં. તે સ્થિતિને પણ મારો રિદ્ધિનું તથા મારા અંતઃકરણના બાવનું સ્પષ્ટવત્ જ્ઞાન યથા લાગ્યું. આમ છતાં પણ સ્વભાવથી મુકામલ હૃદયવાળી તથા મારા પ્રતિના અપ્રતિમ પ્રેમવાળી તે સ્થિતિને મારા વિષે વિરાગવૃત્તિ સ્પુરતી ન હતી. પોતાના સેવ્યરૂપે મારી સમીપતાની તેમને નિરંતર સ્પૃહા રહેતી જણાતી હતી. (અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી મહાકાલાયનમઃ ॥

॥ અજ્ઞાનજન્ય ઉન્માદ તથા તજ્ઞન્ય અનર્થ ॥

॥ અથ મહુલ્લપ્ ॥

મહેશ્વર, મહાકાલ આદિ અનેક શબ્દોથી વર્ણવતા છતાં જે આપ અસ્વચ્છ મન-બાણીના અવિરૂપ મનાયા છે તેમને અનવધિ પ્રજ્ઞામ વાણીથી અર્પું.

દેશ કાલ તથા યસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત છતાં પણ કાષ્ટ-કાષ્ટ, જીવોવડે જીવોને દેશકાલયસ્તુપરિચ્છેદવાળા સમન્નવક્ષા તથા અવાયક્ષા આપ અનંતસ્વરૂપને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર વડું છું.

અગ્ની તથા ગ્નીના અંતરમાં તથા સકલ વસ્તુમાં વ્યાપી રહ્યા છતાં સર્વ દશ્ય-થી વિલક્ષણ એવા આપને આપના અનુગ્રહવાળા જ યથાવત્ અનુભવે છે, તેથી અનુગ્રહની ઇચ્છાના ઉદયથી તે પ્રકારના અનુગ્રહની પ્રાપ્તિ થવા અર્થે તથા તે અનુગ્રહદ્વારા ઇચ્છારહિત થઈ રહેવા અર્થે આપના તે સર્વ દશ્યથી વિલક્ષણસ્વરૂપને મનવડે યત્નું છું.

કેવલ બેદવાદમાં આગ્રહથી ગમન રહેલા તથા કેવલ અબેદવાદમાં જ આગ્રહથી નિમગ્ન રહેલા જીવોનાં અધિકારવડે આદ્ય અંતઃકરણમાં આપ વિદ્યમાન છતાં પણ તેમને જેવા છે તેવા ન પ્રતીત થતા એવા આપ સર્વાતીત પરમાત્માને જય જય શબ્દપૂર્વક રમશું છું.

જે જીવો પોતાના અંતર અગ્નિને ન ઓળખીને તથા તે અગ્નિને ન સમાવીને તે અગ્નિના ગ્રેષ્ઠ આપને ગમે તે રૂપમાં જ નિશ્ચય કરે છે, કરાવે છે તેવા અચુક આ-મ છે તે અચુક આમ નથી, આ ધાય અને આ ન ધાય, આ કરવું અને આ ન કરવું, તથા આ સાચું અને આ ખોટું ઇસદિ વચ્ચે વહે છે તે જીવોને, તથા જે જીવો દુરાગ્રહ સજીને આપના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવા અર્થે પ્રીતિવાળા છે તે સાધક અધિકારી જીવોને તથા જે આપના સ્વરૂપસાક્ષાત્કારદ્વારા આપરૂપ થયેલા છે અને આપથી જે અત્યંત અભિન્ન દોષાથી આપના સ્થાને શરીરી છતાં પણ પૂજ્ય છે તથા પરમાત્મા આદિ આપના પ્રતિ આરોપાયક્ષા શબ્દોના આરોપ જેમના પ્રતિ કરાય છે એવા મહેશ્વરસ્વરૂપ મહા-ત્માઓને, યદ્યપિ આપની યથાક્રમે મન્દ મધ્યમ ઉત્તમ વિભૂતિરૂપ ગણીને સુઘ પુરુષો નમસ્કાર કરે છે તથાપિ આપના અનુગ્રહની પ્રાપ્તિ જેમને નમસ્કારાદિ પ્રયોગોવડે સેવ-વાથી ધાય છે એવા મહાત્માપુરુષોને જ આપનું વિર્ગીય સ્વરૂપ માનીને સુઘ પુરુષો અધિક પ્રીતિથી સેવે છે, અન્ય જેને સેવતા નથી, આ શિક્ષાચારને સેવતા હું પણ જે જે વિધાન કરેલા વિધિથી અન્ય ઉભયની અયોગ્ય સ્તુતિનિન્દાના ત્યાગપૂર્વક પરમાત્મસ્વરૂપ મહાત્માને સેતું છું તે સેવાથી પ્રસન્ન થનાર આપને પ્રેમવડે સદા સ્તવું છું.

વિવિધ અધિકારમાં રિયત આ અઘ્રાખ્ય જીવો વિવિધ સ્વરૂપે તથા વિવિધ પ્રકારે આપ પરમાત્માને માને છે તથા યજ્ઞે છે તે સર્વને યથાયદિત ફલ જેમની વિવિધ વ્યવસ્થા-પક સત્તાદ્વારા સ્વભાવસિદ્ધ નિયમથી જ પ્રાપ્ત થવા કરે છે અર્થાત્ સમ વિષમ ફલ આપવાને નિરંતર પ્રવૃત્તિ જેમને સેવવી પડતી નથી એવા આપ નિત્ય નિવૃત્તિપરાયણ પરમાત્માને નિરંતર નમસ્કાર કરવાના આગ્રહરૂપ બેદભાવનાની તથા નમસ્કાર ન કરવાના આગ્રહરૂપ અબેદ ભાવનાની નિવૃત્તિ થવા પર્યંત નમું છું.

આ અઘ્રાખ્ય જીવોમાંના જે જીવો આપના પ્રતિ વિરોધી ભાવયુક્ત રહીને અંતર-નદિર આપસ્વરૂપરૂપે વ્યાપ્ત છતાં આપને ન માનીને પોતાના અધોગતિના કારણરૂપ મશિન સંસ્કારને વરા વર્તતા તિરસ્કાર કરે છે તેમને પણ તત્કાલ આગ્રહફલ વડે ન

નિવૃત્ત કરનાર આપ મહાકાલસ્વરૂપ મહેશ્વરને અર્ધ્યરૂપ વિધિય મથામતિ લખી અર્પવાને આરંભું
તેને આ આપનું સર્વ વિદ્યાનિવર્તક સ્મરણ નિર્વિદ્ય પૂર્ણ કરાવે એ જ આ રમણ અવધર્મ છે.

આ જગત્માં અગ્નિ જ સર્વ અનર્થનું મૂલ છે એ નિશ્ચય તો સર્વ અનર્થની
નિવૃત્તિના ઉપાયોદ્ધાને પ્રતિષ્ઠાપન કરનાર શાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેથી શાસ્ત્ર
પુરુષોને તે કાંઈ અગત્ય નથી.

આ જીવોને અગ્નિવરૂપે જ સદા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે તો પણ તે અગ્નિને
અનર્થના કારણરૂપે ન જાણનાર જીવો તેની નિવૃત્તિના ઉપાયદ્વારા તેને નિવૃત્ત કરવા
સમર્થ પતા નથી. અને કેટલાક જીવો સત્પુરુષદ્વારા તથા સમજાજના શ્રવણ કે અવલોકન
દ્વારા અગ્નિને સર્વ અનર્થના કારણરૂપે જાણે છે પણ તેની નિવૃત્તિના યોગ્ય ઉપાયને
જાણતા નથી તેથી તેઓ પણ અનર્થની નિવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થ હોય છે અને કેટલાક
જીવો તો અગ્નિને સર્વ અનર્થના કારણરૂપ જાણે છે તથા તેની નિવૃત્તિના ઉપાયને પણ
જાણે છે પણ ઉપદેશ વર્તતા તે ઉપાયોમાં અજાણ કરતા ઉપાયદ્વારા અગ્નિથી પતા
અનર્થને નિવૃત્ત કરવા સાધવાન પતા નથી. આ વિગેરે અનેક કારણના યોગે આ અસં-
ખ્ય જીવો અગ્નિથી અનર્થને સદે છે. વિરલ પુરુષો જ ઉગ્રવલ સંસ્કારના યોગે મદ
તથા ઉપદેશથી રહિત રહીતે યોગ્ય ઉપાયોના યોગ્ય પ્રકારના અનુદાનથી આ અગ્નિને
શાંતી તત્ત્વજ્ઞ અનર્થથી સદા મુક્ત રહે છે.

વ્યાધિઓના સ્વરૂપોદ્ધાને પ્રતિષ્ઠાપન કરનાર વૈદ્યશાસ્ત્રમાં વ્યાધિઓની ગણનામાં ઉપદેશ
દેને એક વ્યાધિરૂપે ગણે છે જ્વરને પ્રાપ્ત થયેલા પાતાલિ દોષો પ્રતિકૂલ માર્ગને આ-
શ્રયણ કરીને ચિત્તને ત્રિશેષયુક્ત કરે છે તથા મનને વિદાર કરે છે, જેથી મનને દુષિત
કરનાર કારણરૂપ હોવાથી એ વ્યાધિને માનસ વ્યાધિ કહ્યો છે.

જેમ આ વ્યાધિરૂપ ઉપદેશ પાતાલિ દોષના પ્રાગ્જ્ઞાની પ્રકટે છે તેમ આ અગ્નિજ્ઞાન-
ઉપદેશ પણ અગ્નિવરૂપે કરામણ પાપકર્મથી બધાયેલા મનમાં દોષોની પ્રવણતાથી થાય છે અને
તે ઉપદેશની પેઠે આ ઉપદેશ પણ ચિત્તવિશેષને પ્રાપ્તનાર તથા મનને પ્રતિકૂલ સંકલ્પોદ્ધાથી
વિદારી કરનાર હોય છે તેથી એને પણ માનસિક રોગરૂપ ગણવામાં આવે પ્રતીત થતો નથી.

જેમ તે ઉપદેશ જ્યાં સુધી જ્વરને પ્રાપ્ત થયેલો હોતો નથી ત્યાં સુધી મદ ગણાય છે, તેમ
આ ઉપદેશ પણ જ્વરને ન પામેલો હોય તો મદ ગણાય છે. ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં જેમ સાત્વિક
મદ, રાજસ મદ, તામસ મદ, તથા અતિતામસ મદ, એમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે તેમ
આ ઉપદેશના પૂર્વે રહેનાર મદકુલમદ, શીલમદ, ધનમદ, વિદ્યામદ, રૂપમદ, રાજ્યમદ,
મૌલ્યમદ, તપોમદ એમ આઠ પ્રકારના છે અને એ આઠના પણ સૂક્ષ્મ ભેદભૂત સાત્વિક,
રાજસ, તામસ તથા અતિ તામસ એમ ચાર પ્રકારના હોય છે, જેથી એ મદ કર પ્રકારનો
થાય છે, આ સર્વ પ્રકાર સમગ્રજ એવાં લક્ષણ આગળ પ્રસંગપરત્ત લખવામાં આવશે.

પ્રતિધી પ્રતિકૂલ, દુષ્ટ તથા અપવિત્ર ભોજનો, દેવ સુત તથા બ્રાહ્મણોનું અપમાન
અથવા તેમને હિંદેલા તિરસ્કાર અથવા તેમની કરેલી નિન્દા, બધ, દર્શ મનનો અભિમાન

તથા શક્તિમંત શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમો વિરોધ બાંધવારૂપ વિરુદ્ધ એટલા વિગેરે વ્યાપિરૂપ ઉન્માદનાં વિપ્રકૃષ્ટ (દૂરના) નિદાનો વૈદ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યાં છે અને સન્નિકૃષ્ટ (પ્રાસેનાં) નિદાનથી ૭ પ્રકારનો ઉન્માદ કહેવાય છે:— ૧ અત્યંત કોપેલા નાચુથી, ૨ અત્યંત કોપેલા પિત્તથી, ૩ અત્યંત કોપેલા કફથી, ૪ અત્યંત કોપેલા ત્રણે દોષથી, ૫ મનના અત્યંત દુઃખથી, અને ૬ વિપયથી.

વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિમાં હેતુ જણાવે છે કે ન્યૂનસંસ્કૃત ગુણવાળા મનુષ્યના પ્રતિકૂળ બોજનાદિ નિદાનોવડે દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષો વા મનો મતિના નિવાસસ્થાન ઉદયને તથા મતિને દૂષિત કરે છે અને તેથી મનનું વહન કરનાર શરીરસ્થ જોતોદ્ધાર તત્કાલ ચિત્તને પિચ્છરી કરે છે.

શુદ્ધિનો વિજય જ્યેષ્ઠ કે શુક્તિમાં રજતનું બાળ થવું, મન વા ચિત્તનું આંચલ્ય, દૃષ્ટિની વ્યાકુલતા, અદૈર્ઘ્ય, અન્યવસ્થ વાક્યોવડે અર્થતાત્પર્યમાં અસંબંધ ભાવણ, રમ્ભિતિ બંશ, આ વિગેરે ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણો વર્ણવે છે.

વાતાદિ દોષોવડે ઉપજતા ઉન્માદનાં લક્ષણાદિની અત્ર આવશ્યકતા ન હોવાથી તેમને ત્યજીને માત્ર મનના દુઃખથી યતા ઉન્માદનું વૈદ્યશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત નિદાન તથા લક્ષણ અત્ર લખીએ છીએ.

દુષ્ટજનોથી અર્થોત્તર ચોર કમ આદિથી, રાજ્યસેવકોઆદિ સત્તાખલવાળાના પક્ષથી, તથા શત્રુત્વ રાખનાર કે અન્ય અમુકાદિ દોષોવાળા મનુષ્યો કે જેઓ વિના કારણ વેર ઉપજાવે છે એવા અનેક દુષ્ટ મનુષ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રાસથી, અથવા સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, સેન, ધનાદિ અત્યંત પ્રિય પ્રાણીપદાર્થોના નાશથી કે દીર્ઘકાલના વિયોગથી જે મનમાં નિરંતર અતિસંતાપ થતો હોય તેથી અથવા જેને પ્રાપ્ત ન કરી શકાય એવા સ્ત્રી ધન ધરા આદિ પદાર્થ વા સત્તાની ઉત્કટ હઠાઇના યોગે સદા યદા કરતા મનના સંકલ્પ વિકૃત્તથી—આ વિગેરે અનેક કારણોથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિગત યતા મનના સંતાપથી પ્રજાત ઉન્માદ કાલે કરીને પ્રકટે છે. આ મનના દુઃખથી થયેલ ઉન્માદનું વિપ્રકૃષ્ટ નિદાન છે.

વિષરીન જ્ઞાનવાળો થાય અર્થાત્ માનવા યોગ્યને ન જ્ઞાનવા યોગ્ય અને ન માનવા યોગ્યને માનવા યોગ્ય મરે, સેવવા યોગ્યને ન સેવવા યોગ્ય અને ન સેવવા યોગ્યને સેવવા યોગ્ય ધારે ઇલાદિ, અથવા જ્ઞાનરહિત મૂઠવન થાય, કારણવિના વિચિત્ર પ્રકારનાં વચનો બોલે, શબ્દ પ્રકટ કરે, મિથ્યા વાર્તાને ઊપ રાખવા ચલન કરે, ગાય, હસે છત્યાદિ અનેક ભ્રાતિનાં તે મનના દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉન્માદનાં લક્ષણો છે.

આ શિવાય દેવાદિગૃહ ઉન્માદનાં લક્ષણાદિનું પ્રતિપાદન પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં છે તથાપિ આ રમ્ભને તે સર્વને લખવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે આ વિષયનો આરંભ તો માત્ર અજ્ઞાનજન્ય ઉન્માદના સ્વરૂપનું તથા તત્ત્વજન્ય અનર્થનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવા અર્થે જ છે.

અન્ય દોષાદિથી જન્ય ઉન્માદનાં લક્ષણોમાંથી કોઇ કોઇ લક્ષણ આ અજ્ઞાનજન્ય ઉન્માદમાં મળતાં આવે એમ છે તથાપિ તે સર્વ મળતાં આવે એમ નથી તેમ જ અન્ય અવશિષ્ટ લક્ષણો પણ છે જેથી તે અજ્ઞાનજન્ય ઉન્માદનું વાંચનારને સ્પષ્ટ બાળ થાય એ અર્થે તેનાં લક્ષણાદિને સ્પષ્ટ કરીને અત્ર લખવા ઉચિત મણ્યું છે. અપૂર્ણ.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રી ગુરુપ્રતિ સાધકના અભ્યર્ચનાત્મક ઉદ્ગાર ॥

શિષ્યરિણીવૃત્ત.

અહો શાંતિદાતા, અચ્છ પદ આદ્યે પ્રણમતાં
વદું સ્તુતિવાચ્યા, ચઢણ કરવાને બિનવતાં
કૃપાનુ છો સ્વામિન, ચરણ દધ લીધું દુઃખ ધરી
રિપુને દ્રુમવ્યા, કરકમલ પ્રેમે શિર ધરી—૧
દયાથી પોપો છો, વિશુ નહિ કરણાદે હું છતાં
વિરામે વાણી આ, અનવધિ ચરુચુણુ ગણતાં
ઉગાર્યા બડોતોને, પ્રકટ થઈ લીલાતનુ ધરી
સ્તવું પ્રેમોદ્ધારો, ચિતિધન સદાનંદ નરહરિ—૨
પદ. ગરબો. જાણે હરિને એ હરિ સાચા, એ લય.

ગુરુપાદપદ્ર પાપે લાગું

વિવેકાદિ સાધનને માગું—ગુરુપાદ. ૧.

મતિમંદ આપના ગુણ ગાય

અહેવા અફ જેમ શિશુ ધાય

તે તો પાત્ર હારવનું લેખાય—ગુરુપાદ. ૧

પૌંદ્રવથી વિધુ જેમ સોદાય

દયા નવ આપથી દૂર જાય

પુટ જેથી જ્ઞાનગુણુચાય—ગુરુપાદ. ૨

કૃપાતપત્ર જે પુણ્ય શિર જાળે

સાધક તે ન બવરણમાં દાળે

જહાનંદ હૃદયવિષે માળે—ગુરુપાદ. ૩

કૃપાપ્રેમ્ય કાર્ય ન કંઈ કીધું

નથી નામ હરિચરનું લીધું

વિષયવિષ ઘોળીને પીધું—ગુરુપાદ. ૪

સર્વાંગે એ ગરલ ગયું ફેલી

બધા અનવધિ ન લઈ પહેલી

હવે કાણુ આપ વિના ખેલી—ગુરુપાદ. ૫

વિયદ્વેષ કુરાલ કદી આવે,

એ વિષ તો ન ઉતારતાં કાવે,

આવે માન નરહરિને દાવે—ગુરુપાદ. ૬

આપધ મુને આપો શ્રી ગુરુ એવું

વિષયવિષ વમનં કરું તેવું

નથી નામ એ રિપુનું દેવું—ગુરુપાદ ૭

માગુછું હું એટલું મહાદેવા

ધ્રુવું નહિ વિષયગરલ ગ્રહેવા

આપો આપ ચરણકમલસેવા—ગુરુપાદ ૮

૫૬. રાગ મહાડ.

સ્તવું ભક્તવત્સલ ભગવાન, મન આ હરેા રે હરેા. ટેક.

આપ સ્તવન કરતાં વિરમ્યા છે, વિધિ કમલેશણ કરું

તો કાણ માત્ર ઉચ્ચારણ કરવા, વિષયનિમગ્ન કીટ કુદ્ર—મન આ ૧

મોહનસે વહી જતાં વિલપે, મંદમતિ આ શ્રવ,

શિશુવિગ્નિ સ્વીકાર કરીને કરજો કરુણા શિવ—મન આ ૨

મનભાતંગ મદે ચઢી રે, નિજ શિર નાંખે ધૂલ

આપ કૃપારૂપ દેસરી દો તો, છેલ્લ ધાપ સમૂલ—મન આ ૩

જાવરણ આ વસમું ધણું રે, પ્રતિદાણ મન અકળાપ

દાણમાં રિપુદણને વશ થાતાં, મત્કુલસમ યોગાપ.—મન આ ૪

છાયામાં આનંદ લહે ને, તાપ વિષે તપી જાય

ઉન્મત યઈ એ શિખ ન માને, ખેદ ધરીને મુંઝાપ—મન આ ૫

દાણમાં સાંત યદને બેસે, દાણમાં જને વિકરાલ,

મુખદુઃખમાં સમતા ન ધરે પ્રભુ જાણી જુઠી જંગમ—મન આ ૬

મુખદાપી ૫૬ આપનું ત્યાં શમતાં શાંતિ યાપ

દરમમાં દુઃખ અનુભવે પણ, તૃષ્ણાની તારણે તણાપ—મન આ ૭

આપ ચરણ ધ્યાન આપું એને, પણ ન ત્યજે નિજ દેવ

પરમપદેથી ભ્રુષ્ટ યદને, રિપુની આદરે સેવ—મન આ ૮

શાસન આપ કરો પ્રભુ એનું, કાં બલ દો દેવેશ !

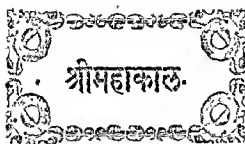
કૃત્તને સપત્નબલ^૩ છતી રમે એ, આપને ચરણે મહેશ—મન આ ૯

કરણતણું હું પાત્ર નથી છું, ભક્તિવિહીન અજ્ઞાન

પણ હો આપ અમયવરદાતા, આપને સર્વ સમાન—મન આ ૧૦

પ્રણમી વાણીથી અંતે યાચું, મોહ વિષયનો વિલાપ

વિમલચરણસલિલજમકરદે,^૪ આ મનજામર સિંચાપ—મન આ ૧૧

રૂપ (પુસ્તક) ૬- વૈશાલ કૃષ્ણ ૧૪ સં૦ ૧૯૪૯ દર્શન (અંક) ૭.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ યોગી પુરુષોની જ સ્થિતિ માત્ર સુખમય છે ॥

(અનુસંવાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૯૯ થી)

૫૬.

સકળન સહ શૃણુને રે વચન વિવેકનાં, એ લય,
 (સ્થિતિ છે યોગી જનની સુખમય વિશ્વમાં.) ૨૬.
 તિમિરવિશે જે ઉલુક આદિ રાચતા,
 તે માને ના સુખપદ બાનુપકારા ને,
 નરકનૃણા કીટ પૌંડ્રો ધરતા ના રુચિ,
 (તકત) યોગીસુખ લહે તુચ્છ વિવચના દાસ ને. સ્થિતિ છે ૧૯.
 ભૂરે ભુવર આદિ રચે સુખ જે જડે,
 પૃથ્વીમાં પાતાલે જે સુખભોગ ને,
 સમર્પે પરહિત યોગીસુખઆગળે,
 જનનિધિપતિ જલકલ્પવત્ તે સુખઓત્ત ને, સ્થિતિ છે ૧૭
 ઉદધિમાં પાતાલે ચંદ્રે રવર્ગમાં,
 વણુંછે જન અમૃતનું અસ્તિત્વ ને,
 મથુ તે આપે ના, યોગી જે પામતા,
 સંતોષામૃતપાનચક્રી અમરત્વ ને, સ્થિતિ છે ૧૮
 બહિર્ અને અંતર્ આ દુરય સમગ્ર જે,
 શાંત ચિદાત્મા વિવર્ત રૂપથી સ્થિત ને,
 તેથી બિન્ન ન અર્થ કશે એ નિશ્ચયે,
 અખંડ સુખમાં સિયર રહે યોગિચિત્ત ને, સ્થિતિ છે ૧૬
 જગત્પ્રભુથી અમ્ભ સકલ આ પ્રાપ્તિને,

વિરાગભેદ^૧ અજરામર કરનાર જો,
 પરમ રસાયન ગ્રહી એ, યોગી સર્વદા,
 નિર્ભયતાથી વિષે કરતા વિહાર જો. સ્થિતિ છે. ૨૦
 નથી તે શૈલ^૨ દિમાદ્રિથી^૩ કરતે યતું,
 રંભાથી^૪ ના, ચંદનથી ના યામ જો—
 મૌક્તિકમાલાથી કે હિમરશ્મિ યામ,
 નૈરાશ્યે યતું જે યોગિહરમાંજ જો, સ્થિતિ છે. ૨૧
 રાજ્યથી સ્વર્ગથી પાપવથી પ્રિય સ્ત્રીયક્રી,
 યામ ન કદી પણ તે સુખકેરો ભોગ જો,
 નિરપૂજતાથી વિરલ મહાત્મા જે કરે,
 અપૂર્વ સુખનો અંતરમાં ઉપભોગ જો, સ્થિતિ છે. ૨૨
 ત્રિભુવનથી પણ તૃણવત્ ભાસે જે વડે,
 પરાનિર્વૃત્તિ^૫ પામિ તે યોગીશ જો,
 નૈરાશ્યે, નિજ પદમાં ભેદ જુલો વહે,
 સચ્ચિદ આનંદમય ધણ સર્વાધીશ જો, સ્થિતિ છે. ૨૩
 નિરાશતા પરશુરૂપ^૬ વિપદકરંજને^૭
 આત્મચિંતી શાંતિનું અદ્ય સ્થાન જો,
 રામતરુકેરો રમણીય પુષ્પસમૂહ છે,
 સેવન કરી યોગી શું કરે દુઃખ બાન જો ? સ્થિતિ છે. ૨૪
 વિષ વિષ આશારૂપ પિશાચો બેઠના,
 હનનદિમાં કરી ના શકતા પ્રવેશ જો,
 મોહવિવશ જીવહૃદયરમણને જે યતા,
 ઉપાતો તે ત્યાં યાયે કેમ લેશ જો, સ્થિતિ છે. ૨૫
(અપૂર્ણ)

॥ વેદાન્તસાર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના ૫૯ ૧૦૬ થી)

गुरुवेदान्तवाक्येषुविश्वासः श्रद्धा ॥ ૨૪ ॥

વાક્યાર્થ—શ્રી સદ્ગુરુ તથા વેદાન્તનાં વાક્યોઉપર દૃઢ વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા.

આ વાક્યમાં શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ એ કહ્યું કે શ્રીસદ્ગુરુનાં વચનઉપર તથા વેદાન્ત

૧ વિરાગરૂપી આત્મધ. ૨ શીતલતા, શાંતિ. ૩ દિમાલય. ૪ કદલીરતંભ. ૫ ચંદ્ર
 માસારહિતપણું. ૬ વચનતરુવ. ૭ ત્રિભુવનના વિભવ. ૮ પરમ શાંતિ. ૧૦ જે પરમ
 પ્રાપ્ત યવાથી ત્રિભુવનના વિભવો જેણે તૃણવત્ ભાસે છે તે પરમશાંતિ નૈરાશ્યવડે
 ૧૧ પામીને. ૧૨ ક્રુદ્ધારૂપ. ૧૩ વિપત્તિરૂપ કાકડનું ઘસ.

શાસ્ત્રના શાખાકોષર ને વિશ્વાસ, અર્થાત્ આ તે આમ જ છે અને અન્યથા નથી એ પ્રકારની આંતરવૃત્તિ તે શ્રદ્ધા. તથાપિ અહિં વિશ્વાસ શબ્દથી ૬૯ વિશ્વાસ લેવો યોગ્ય છે. કારણ કે એ સાધકની ન્યારથી નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકમાં પ્રવૃત્તિ યદિ અથવા તો કર્મ ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ યદિ ત્યારથી એને શ્રી ગુરુનાં તથા વેદનાં વચનમાં સાધારણ વિશ્વાસ તો હોવો જોઈએ, અને ત્યાર પછી એને ક્રમે કરી વૈરાગ્ય થયોછે તથા તદ્દ્વારા આ સંપત્તિઓ મળી છે, તેથી આ સંપત્તિરૂપ વિશ્વાસ તે પૂર્વનો સાધારણ વિશ્વાસ તો હોવો જ પડતો નથી; ખરું એ વિશ્વાસ ક્રમે ક્રમે વધીને હવે અડગ થયો છે. એ અડગ વિશ્વાસ તે જ શ્રદ્ધા નામની સંપત્તિ છે. જે સાધારણ વિશ્વાસ જ શ્રદ્ધા હોત તો તે તો એને પ્રાપ્ત જ હતો, જેથી તે કંઈ વિરાગથી યતી સંપત્તિમાં કહેવા જરૂર ન હતી તેથી અંધકાર વિશ્વાસનું સંપત્તિરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્યારથી જ એ અડગ હોવો જોઈએ એ અર્થ નિકળે છે. તેથી શ્રદ્ધા શબ્દે કરીને જે અડગ વિશ્વાસ—સંરાયના સેરાસદિત ને વિશ્વાસ તેનું અવશ્ય યાવ છે.

ત્યારથી, અંધકારે એ સૂચ્યું કે આ સંપત્તિને પામ્યા પછી તે માણસને કદાપિ શ્રદ્ધાની અટકાવતા વા સંરાય થતો નથી. એ પ્રકારની સંપત્તિ વિરાગના કાર્યરૂપ હોવાથી વિરાગનું સિંગે યદ્ય રાકે છે.

આ પ્રમાણે છ સંપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેથી વિરાગની પરિશુદ્ધિનું ઘોતન કર્યું. હવે સાધનચતુષ્કર્મનું મુખ્ય સાધનરૂપ ને મુખ્યત્વ તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.—

મુમુક્ષુત્વં મોક્ષેચ્છા ॥૨૫॥

વાક્યાર્થ:—મોક્ષમાનની ઇચ્છા તે મુમુક્ષુત્વ કહેવાય છે.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે મોક્ષની ઇચ્છા તે મુમુક્ષુપણું. તથાપિ એ મુમુક્ષુપણું વૈરાગ્ય અને પરસંપત્તિ પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને વૈરાગ્ય થવાથી, બ્રહ્મથી સ્તબ્ધપર્યવતી ઇચ્છાનો તે મહાત્માને અભાવ યાયછે, તેથી પરસંપત્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી જો કોઈ પણ ઇચ્છા તેને અવરોધ રહે છે તો તે મોક્ષની ઇચ્છા છે, કોઈ વિષયની ઇચ્છા નથી. એ અર્થને રપ૯ કંડવા આને મોક્ષ માનની ઇચ્છા કહેવી અનુચિત નથી.

ત્યં મોક્ષ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાએ કમીને અવિદ્યાના નિરાસપૂર્વક બ્રહ્માત્મરૂપે સ્થિતિ થવી તે. તેની ઇચ્છા તે મોક્ષેચ્છા. તે જ્ઞે હોય તે મુમુક્ષુ. અહિં યદાસર્વેમ મુચ્યન્તે કામાયેઽસ્પૃહાદિસ્થિતાઃ અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવતિ । ન્યારે જીવના અંતઃકરણમાં રહેલી કામના માત્ર નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે જ મર્ત્ય અમૃતત્વરૂપ મોક્ષને પામે છે, એ શ્રુતિ ઇચ્છા માત્રથી રહિતને જ મોક્ષનો અધિકારી ગણેછે, તો પછી તે અધિકારિને મોક્ષની ઇચ્છારૂપ એક ઇચ્છા અવરોધ રહેછે એમ કહેવું કેમ, સંભવે ?—એ શંકા કરવી ઉચિત નથી. કેમકે આગળ જ પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ કે મોક્ષની ઇચ્છા તે કામના વા કામ નથી, પણ માત્ર વિષયેચ્છા જ કામ વા કામના કહેવાય છે. તેથી ઉક્ત શ્રુતિમાં કામ પદથી માત્ર વિષયેચ્છાનું અડક્યુ યાયછે, જેથી અત્ર કહેવું લક્ષ્ય યોગ્ય જ છે.

ત્સ છે એટલા ગાનથી થાય છે, એ વિવેક જીવજ્ઞાના અભેદગાનની અપેક્ષા રાખતો નથી. તેમ જ અધિકારીના વિશેષણરૂપ ઉપાસનામાં પણ જીવજ્ઞાના અભેદગાનની જરૂર નથી. ઉપાસનામાત્રમાં પોતે કોઈ અભિમાની જીવ છે અને ઉપાસ્ય દેવથી ભિન્ન છે એ ગાન જરૂરનું છે. જો ઉપાસ્યોપાસકનો એક ન હોય અર્થાત્ તેનો અભેદ ઉપાસકને સિદ્ધ હોય તો પછી તેની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ નહિ થવાની. તેથી જીવજ્ઞાના અભેદનું ગાન ઉપાસનામાં અપેક્ષિત નથી એટલું જ નહિ પણ તેનું વિરોધી છે. વિરોધી છે એનો અર્થ એટલો જ કે એ ગાન જે તત્ત્વગાન કહેવાય છે તે ગાનની પૂર્વે જ ઉપાસના થઈ શકે છે. એ ગાનની સિદ્ધિ થઈ એટલે પછી 'તે મહાત્માના સંપૂર્ણ અર્થ સિદ્ધ થયા છે તેથી, પોતાનું' બિન્નાસ્તિત્વ મનિન થયું' છે તેથી તેમને એ ઉપાસના કરવામાં કોઈ ઉદ્દેશ નથી રહેતો એટલું જ નહિ પણ જે પોતાનું' બિન્નાસ્તિત્વ હોયું જોઈએ તે નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે ઉપાસના અધિકારમાં વિરોધી છે, પ્રત્યુત તે તો પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ તે પ્રમાણે અત્યંત આવશ્યક સાધન છે.

• આ પ્રમાણે તત્ત્વગાનરૂપ વેદાન્તનો અર્થ હોવાથી નિસ્થાનિલવિવેક તથા ઉપાસનાના ગાનમાટે વેદાન્તની જરૂર નથી એટલે વેદાન્તશ્રવણપૂર્વે એ સિદ્ધિ થઈ શકે એવાં સાધનો છે અને તેથી અધિકારીનાં વિશેષણો ન થાય એમ કહેવું યોગ્ય નથી. અર્થ એમ કહેવું કે નિસ્થાનિલવિવેકનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર, બ્રહ્મભીમાંસાશાસ્ત્ર જ છે, અને તેથી સાધકને નિસ્થાનિલવિવેકમાટે તે શાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર છે; પણ તે શાસ્ત્ર વેદાન્તનું-જીવજ્ઞાના ઐક્યનું-પ્રતિપાદન કરનાર છે તેથી તેના શ્રવણમાટે તો પૂર્વે નિસ્થાનિલવિવેક હોવો જોઈએ, તેથી પુનઃ અન્યોન્યાશ્રય આવવાનો-એ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે અર્થ અધિકારીનો નિર્ણય કરવામાં નિસ્થાનિલવિવેકાદિની આવશ્યકતા લીધી છે. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે જે પુરુષ હકત, વિશેષણવિશિષ્ટ નથી તેને મહાવાક્યપ્રતિપાદિત અર્થના ગાનરૂપ વેદાન્તથી શાસ્ત્રપ્રતિપાદન ફલ યતું નથી. એનો અર્થ કંઈ એવો નથી કે જે માણસને નિસ્થાનિલવિવેકાદિ સાધનો સિદ્ધ નથી થયાં તેણે એ વેદાન્તશાસ્ત્ર જાણવું જ નહિ જા પોતાના અનુત્તમ સદ્ગુરુથી શ્રવણ કરાવે તો તે સમયે કાનમાં પૂઠમાં ભાલવાં. જો શાસ્ત્રનું એવું જ તાત્પર્ય હોત તો તો જેમ ચદ્રને વેદ્યોપ સંભળાય એમ વેદોચ્ચારણ ન કરવું તથા તે જે ગ્રાહકણે સાંભળે તો ત્રણગુણી તેના કાન પૂરવા એમ સ્પષ્ટ નિષેધ વા માયશ્રિતનું શ્રવણ થાય છે તેવું આ આ વિષયમાં પણ કરત. તથાપિ તેવું કોઈ વિધાન દેખાતું નથી. પ્રત્યુત શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીએ જીવન્મુક્તિવિવેકમાં તત્ત્વગાન, વાસનાક્ષય અને મનોન્યય એ ત્રણે સમુદ્ધિતને મોક્ષપ્રતિ હેતુ કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ ત્રણની સિદ્ધિમાં બે પ્રકાર છે—કેટલાક તત્ત્વગાનની પ્રથમ સંપત્તિ કરે છે, અને તદનન્તર વાસનાક્ષય તથા મનોન્યયને સાધે છે, અને અન્ય કેટલાક વાસનાક્ષય તથા મનોન્યયને પ્રથમ સાધી તદનન્તર તત્ત્વગાનને પામે છે. બંને પ્રકારના સાધકને બન્નારે એ સાધન ત્રિતયની સંપત્તિ પાપ છે, સારે જ મોક્ષ થાય છે. તેમ જ મોક્ષ સ્વભાવસિદ્ધ હોવા છતાં અવિદ્યાવશાત્ પ્રતીત થતો નથી. બંને પદ્ધતિમાં તત્ત્વગાન-જે અવિદ્યાનું વિરોધી છે તેથી-અવિદ્યાની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષને

પ્રતીત કરાવનાર હોવાથી મોક્ષપ્રતિ મુખ્ય વા સાક્ષાત્ હેતુ છે, અને અન્ય એ તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા હેતુ છે. હેતુઓ ઘણા પ્રકારના છે. શ્રીયાતંત્રલભાષ્યમાં નવ પ્રકારના કહી વર્ણન કર્યા છે, તથાપિ આ સ્થળે એ વિસ્તારની જરૂર નથી. તેથી માત્ર પ્રસંગોપયોગી જ લખએ તો આ એ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક હેતુઓ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરેછે; અને કેટલાક હેતુઓ કાર્યની ઉત્પત્તિ ન કરતાં તેની ઉત્પત્તિ યથા શકે એવી યોગ્યતા અધિકરણમાં આણેછે. જેમકે સૂર્યની સાધારણ ઉજ્જ્વળતા, શુષ્ક કાષ્ઠ, બરેલું ઘાસ વિગેરે ધરણ્ય અધિકરણમાં અગ્નિ લાગે એવી યોગ્યતા ધરને સંપાદન કરી આપેછે. છતાં એટલા હેતુઓ શતવર્ષપર્યન્ત પડી રહે તોપણ આગ લાગવારૂપ કાર્ય થતું નથી. પણ એટલા હેતુઓ હોય અને પછી એક વિશ્વદ્રવ્ય રાત્ર પડે છે તો તત્કાલ જ્વાલા પ્રકટી આપ્યા ધરને બાળેછે, તેથી વિશ્વદ્રવ્ય એ પ્રજ્વલનનો સાક્ષાત્ હેતુ છે અને અન્ય તો માત્ર અધિકરણને એ યોગ્યતા સંપાદન કરી આપે છે. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષનો સાક્ષાત્ હેતુ તત્ત્વજ્ઞાન છે અને બદ્ધરૂપ અધિકરણને મોક્ષની યોગ્યતા સંપાદન કરી આપનાર વાસન ક્ષય અને મનોજય છે તથાપિ એ ખાસ સ્મરણમાં રાખવું એછાએ કે શુષ્ક ઇન્ધન ગૃહમાં ન હોય પણ મોટા જલના ડુંવારા તેને સ્થાને હોય, ગૃહમાં પણ કાદને બદલે મૃત્તિકા વા કાંટા માત્ર હોય તો એકને બદલે સહસ્ર વિશ્વદ્રવ્ય પ્રસંગે ઉડે તથાપિ તે અધિકરણરૂપ ગૃહને પ્રજ્વલિત કરવા અસમર્થ છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન-હું જ્ઞાત હું એવું જ્ઞાન-મલ તથા વિદ્યેષરૂપ અંતઃકરણમાં સહજરૂપ પ્રસંગે થાય તથાપિ તે દૃઢ અપરોક્ષ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરી મોક્ષ આપવા અસમર્થ છે. તેથી એ ત્રણે સમુદિતને મોક્ષપ્રતિ હેતુના છે. પછી એવું અનુબ્ધાન ગમે તે ક્રમે થાઓ. આ પ્રમાણે છત્રન્મુક્તિવિવેકમાં પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી એ સ્પષ્ટ દેખાયછે કે શાસ્ત્રકારોનો એવો આશય છે જ નહિ કે અધિકારીનાં વિશેષજ્ઞોની સ્વાર્થ સિદ્ધિ પોતામાં ન અનુભવાય હાંસિધી મહાવાક્યનું શ્રવણ ન જ કરવું, અર્થાત્ મહાવાક્યના શ્રવણથી ધોર પાતકની-પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલું જ માત્ર વિવક્ષિત છે કે અધિકારીનાં લક્ષણોની સિદ્ધિ પૂર્વે આપાતતર થયલા તત્ત્વજ્ઞાનથી અવિદ્યારૂપ બધની નિવૃત્તિથી અનુભવાતા મોક્ષરૂપ ફળની આશા ન રાખવી.

આ પ્રમાણે હોવાથી જે નિસાનિસવિવેકની સિદ્ધિમાટે વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણ આવશ્યક હોય તોપણ તેટલાથી કશો દોષ નથી આવતો. કેમકે એમ હોય તો માત્ર એટલું દરે કે સાધકે અંતઃકરણના મલ તથા વિદ્યેષ કેટલેક અંશે દૂર થયા પછી વૈરાગ્યની વા મુમુક્ષુતાની સિદ્ધિઅથે વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું. એ શ્રવણ કરી નિસાનિસવિવેકદ્વારા વૈરાગ્યાદિ ચયોક્ત ફળને પ્રાપ્ત કરવું. એ થયા પછી શુનઃ મહાવાક્યરૂપ વેદાન્તનું શ્રવણ કરવું, તપાતે સ્વાર્થ સિદ્ધ થયા પછી મનનાદિ સાધનોની સિદ્ધિદ્વારા પરમેષ્ઠ ફલરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવો. આ રીતે કરવાથી અન્યોન્યાશ્રય ને દેખાયછે તે લેશ પણ દોષરૂપ નથી.

અહીં જોતાં તો વેદાન્તશાસ્ત્રના શ્રવણમાત્રથી નિસાનિસવિવેકની સિદ્ધિ થાય છે એ વાત જ અસલ છે. ધણું ધણું તો એ શાસ્ત્ર ને રૂપમાં દાસ ઉપદ્રવ્ય થાય છે તે રૂપમાં માત્ર એક સામાન્ય જ્ઞાન આપી શકે એમ છે કે જ્ઞાન નિઃ શંકા છે તથા નવિતર વરદ

અનિસ છે વા તુમ્હ છે. પણ એ સામાન્ય જ્ઞાનમાત્રથી કોઇને નિત્યાનિસવિવેક સિદ્ધ થતો નથી. એ વિવેકની સિદ્ધિ તો શ્રીસદ્ગુરુશુશ્રૂષાથી તેમની પ્રસન્નતાદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી વિવિધ વિશેષ શુક્તિઓથી જ થાય છે. તેથી અહિં અધિકારની સિદ્ધિમાટે વેદાન્તશાસ્ત્રનું અવશ્ય આ- વરયક અણી જે અન્યે ન્યામય આવે છે એમ કહ્યું તે પણ અસિદ્ધ છે. તેથી અધિકારીની સિદ્ધિ થવી દુર્લભ નથી.

(અપૂર્ણ)

॥ શ્રીપંચવરદવૃત્તાન્ત ॥

(અનુસંધાન ચતુર્થ રૂપના પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી)

સત્પુરુષના સંગથી કર્તવ્ય, પ્રાપ્ત્ય કે જ્ઞાતવ્ય સંબંધમાં મધ્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત યથાવત્ સમગ્રાય છે તથા તે વડે અંતમાં કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. મારે હૃતમ સંસ્કારવાળા મતિમાન પુરુષોએ તો નિરભિમાનપણે સત્પુરુષોનો સખ સેવનો અને અન્ય જીવોએ પણ શુભ સંસ્કારની અભિવૃદ્ધિઅર્થે મહાપુરુષનો સખ કરવા આયક રાખવો.

હે કલ્યાણને ઇચ્છનારાઓ! આ સંસારમાં કોઇ પણ દૃશ્ય, સ્પર્શ્ય પદાર્થનો નિત્ય સંબંધ રહેવો સંભવતો નથી, અને તેથી આપણું આ માથાનાં સ્પર્શ્ય શરીરોનો સંબંધ સદાકાલ ટકશે નહિ એ સિદ્ધ છે, તેમ જીવો એ સદા ટકશે. અથવાં અમુક કાલમુધી ટકશે એવી મિથ્યા આશાને વશ વર્તવું ઉચિત નથી. એક દાણ પણ જેનો વિશ્વાસ નહિ કરી શકાય એવાં આ શરીરોનો વિશ્વાસ કરવો એ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોને યોગ્ય બાસતું નથી, તો પણ વ્યવહારસંયુક્ત પ્રતીત થતા તેવા પુરુષો શરીરનો વિશ્વાસ કરતા હોય એમ અન્યને પ્રતીત થાય છે. તથાપિ તેઓ વસ્તુતઃ વિશ્વાસ કરતા હોતા નથી. કારણ કે તેઓ વ્યવહારની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિએ ઘટિત વા અઘટિત થયાના અનુભાનથી હર્ષશોકાદિ વિકારને પ્રાપ્ત થતા નથી વ્યવહારમાં વર્તતા પ્રાપ્તવિવેક પુરુષોને પ્રાપ્તવ્ય- હારનિમિત્ત પ્રસંગે પ્રાણિપદાર્થોનાં સ્થિતિસંબંધમાં વિશ્વાસ ફીકરતાં હોય એવે પ્રકારે વર્તવું પડે છે, કારણ કે તેમ વર્ત્યા વિના અર્થાત્ સમયપૂર્વે આરંભ કર્યા વિના સમયે સમયે કરવાનાં વ્યવહારોમાં વિદ્ધ રહેજે

કરતા નથી પણ તેનો ભોગથી જ અંત આણે છે; તેમ મારે પણ તે પ્રારબ્ધનો ભોગથી અંત આણવાનો હોય તો તેના વિરોધી થવાનું નથી. પણ તાત્કાલિક વૃત્તિનું બલ જોતાં પ્રતિબંધકનું બલ સ્વલ્પ પ્રતીત થાય છે. આ વિગેરે અનેક કારણોથી વિચાર કરતાં પણ તમારો મારો શરીરદ્વારા સંબંધ નિત્ય નથી, માટે તમે આ શરીરસંબંધમાં આસક્તિ લગીને સ્વલ્પ સંબંધ જે નિલ છે તેમાં નિષ્ઠા રથાપજો અને સદા કરવાયોગ્ય ક્રિયાવિચાર કરીને આત્મ-કામ થતાં કૃતકૃત્ય યદ્યપિ મુખ્યમય રહેજો.

તમારાગાના જેમને મહાત્માના સમાગમની આવશ્યકતા હોય તેમણે જ્ઞેયધારીને નહિ પણ યથાર્થ મહાત્માને શોધી તેમને શરણ થવું અને તેવા મહાત્માનો લાભ ન ટાવા પર્યંત ઇષ્ટમરણાદિવડે અધિકારમાં રહવું.

હે સજ્જનો ! આટલું કહેવાથી એમ યદ્યપિ કરવાનું નથી કે હવે અન્ય શાણમાં આપણે સંયોગસંબંધ નિવૃત્ત થશે. મારાં એ વચનોનો ભાવ માત્ર એટલો જ છે કે અનિલ શરીરાદિપ્રતિભો પ્રેમ દુઃખોત્પાદક હોવાથી નિત્યમુખનો વિરોધી છે, માટે તમે કરીને સજ્જનોગ્ય છે.

આ પ્રકારનાં અનેક વચનો શ્રવણ કરીને પ્રેમમાં વિલીન ચિતવાળા ઉત્તમ આદિમા-રીઓ સાવધાન થઈને પોતાના અચ્છાદીદ્વારા આ પ્રકારનાં વચનો મને શ્રવણ કરાવવા લાગ્યા.

હે ભગવન્ ! આપના અનંતરામરત્વને પ્રાપ્ત કરનાર મુખોદયવડે અમે કે જે સ્વર્ગપથી અનંતરામર છીએ અને તે અનંતરામરત્વનું વિરમરણ કરી રહ્યા હતા તેમને પુનઃ તે સ્વર્ગપથી પ્રતીતિસ્થ પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેથી એક પક્ષથી તો અમે આપના અનુગ્રહવડે આ શ્રેયશ્ચથી જ કૃતકૃત્ય થયા છીએ. તથાપિ આ વિચિત્ર મહામાયાનો પ્રભાવ વિલક્ષણ બલ ક્રિયાઓ હોવાથી આપે કરેલી આગ્રાનુસાર મનોનારા, વાસનાશય તથા તત્ત્વગાનનો અભ્યાસ એવેવા નિશ્ચયવાળા યદ્યપિ રહીએ છીએ. હે પરમાત્મન્ ! આપ કે જે અંતરમાં અંતર્યામિશ્યે અને બહિર આચાર્યરૂપે રહીને અમારા અંતરના તથા બહિરનાં તાપોને શમાવો છો, તથા પૂર્વે સદા અનુપમ શાન્તિનુમિતિ આપો છો, એ આપનો અમારા પ્રતિભો અમારાથી અનેક પ્રીતિ પણ ન વાળી શકાય એવો ઉપકાર છે.

અમારા અંતઃકરણના દોષોને તથા તેના કારણરૂપ સંસ્કારવાસનાઆદિને અને તે દોષ તથા કારણવડે દૃઢ બંધાયેલી હૃદયમંથિને આપ આપના બોધરૂપ કુહારવડે છેદો છો એ આપનો અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ છે.

હે ઈશ ! આપના અનંત ઉપકારને જાણનાર, છતાં પણ અંતર બલવાળા અમે તેનો કોઈ ઉપાયવડે બદલો વાળી શકવાના નથી, તો પણ આપને જ અમારું સર્વસ્વ માનનારા અમે એથી અસંતોષાને પ્રાપ્ત થતા નથી.

આ શાણપર્યંત અમે કે જેમણે આપના માર્ગત્મ્યને જાણીને વા ન જાણીને સેવાપરા યજ્ઞ મતિ રાખી છે, તથા પ્રેમથી વા પ્રેમ વિના યજ્ઞ જેમણે પ્રણામો કર્યો છે, તેમને તો આ ભવમજ્જનક મુદ્દવામાં કોઈ પ્રકારે સદૃઢ કરવાસરખું નથી, એવો અમારી મતિનો અચ્છાદ ભાર છે. ત્યાં જેઓ જ્ઞાનપૂર્વક આપના અભિમુખ થયા છે તેઓને તો આશ્ચર્ય જ દુઃખનો

અલનતાભાવ થવોછે, અને જેઓ અભાનપૂર્વક અભિમુખ થયા છે તેમને તો શુભવાસનાના ઉદયદ્વારા સ્વસ્થપ્રાપ્તિમાં દુઃખનો અલનતાભાવ થવોછે, જેથી આપના અભિમુખ થયેલ કાંઈને જ દુઃખની નિવૃત્તિમાં સદેહ નથી. આમ છતાં પણ જેમનાં અંતઃકરણ સંશયવિપર્યયાદિવાળાં છે તેમને આપે આ સમયે યદિત હપદેશ કયોછે. જેથી હવે સમીપરથમાંથી કાંઈને પણ આપે દયાનું પાત્ર ગણ્યું નથી એમ નથી.

હે. વિસ્વેશ ! આપે સ્વભાવથી જ પ્રકટીને અમ સરખા અસંખ્ય જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને આપની સદાકાલ માટે મ્યપાયેલી આ સત્તાવડે અતઃપર પણ અસંખ્ય જીવોનો ઉદ્ધાર થશે.

અ-૩ અનેક અધમ જીવોનાં કુવચનોરૂપી કીડાઓ અમારી શુદ્ધનિષાદપ વેલીને ખાઈ જવાના સંધિમાં હતા એટલામાં આ પ્રજ્વલ ધારાવડે વર્ષેતો મેઘરૂપ બોધ વર્ષ્યો છે અને તેથી તે દુર્જનોનાં વચનોરૂપ કીડાઓનો ક્ષય થયો છે અને અમારી શુદ્ધ નિષાદપ લતાઓ પ્ર-કુલ થઈ રહી છે.

આ વિગેરે અનેક સ્તુતિવચનોને વદવાના ઉત્સાહવાળા તે સર્વ અધિકારીઓને પ્રેમ સુચવતાંતે વ્યાપારથી તે સમયે નિવૃત્તકરીને પછી મે આ પ્રકારનાં સામાન્યવચનો સર્વપ્રતિ કર્યાં.

હે સુર પુરુષો ! આ લોકમાં અન્યવડે કરાવેલી સ્તુતિથી આનંદ માનવો તથા અન્ય-વડે કરાવેલી નિંદાથી દુઃખ માનવું એ જીવનો ધર્મ ગણાયછે, અને સ્તુતિનિંદાવડે જેમને સુખદુઃખનું જ્ઞાન થતું નથી તેઓને મુક્ત મહાત્મા ગણાયછે. સાફ કામ કરનારની કે સદ્વસ્તુની સર્વ શુભવાસનાવાળા સ્તુતિ કરેછે અને તેમની જ અશુભવાસનાવાળા નિંદા કરેછે, તેમજ નિંદા વ્યવહાર સેવનારની તથા તેવાં નિંદા કાર્યોની દુર્જનો સ્તુતિ કરેછે અને સન્નિવૃત્તો નિંદા કરેછે. એવીસ્તુતિ નિંદાના કરનારપ્રતિ જે સમદ્રોણ સ્પુરેછે એ જીવનો સ્વભાવ ગણાયછે. અને જેમને તેવાઓ પ્રતિ પ્રીતિ કે વૈર ઉત્પન્ન થતું નથી તેમને મુક્ત ગણ્યા છે.

જેમ દુષ્કની ઇચ્છાવાળાએ ધુન્ધ્યા ગાયને, પુત્રની ઇચ્છાવાળાએ કામવાસના વિનાની અથ-વા ગર્ભધારણ કરવાના સંસ્કારથી રહિત સ્ત્રીને, તથા આ લોક પરલોકમાં પુત્રદ્વારા સુખની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાએ આ લોકમાં હિત્તવ્યક્રીતિવડે તથા ધનવડે ન સંતોષ પમાડનાર તેમ જ પિતૃશેને પ્રસન્ન કરનાર પિતૃનિમિત્ત કરાતાં કર્મોમાં નિષાવિનાના કુપુત્રને સેવવા કે પ્રીતિથી પાલન કરવા યોગ્ય ગણ્યા નથી, તેમ જે ધન સુપાત્રને દાન આપવામાં કે સારા ઉપયોગમાં ન આવતાં પાપરૂપ ક્રિયાદ્વારા પાપરૂપ દુઃખના કારણને જ ઉપભવનાર છે તે ધનને સંભાળવું ઉચિત ગણ્યું નથી, તેમ જે વાણીવડે કે સેખવડે પરમાત્મામાં કે ઈશ્વરમાં દૃઢ નિષ્ઠા બંધાતી નથી તેથી વાણીને કે સેખને સંભળવા કે જોવા યોગ્ય ગણ્યા નથી, તથા તેવા દુષ્ટ વક્તાનો કે સેખકનો સંગ મોક્ષની કે શુભની ઇચ્છાવાળાએ સેવવા યોગ્ય નહોતો નથી. અને જેમ ઉપર કહેલા ઇચ્છિસાધ્યને ન પ્રાપ્ત કરનાર જો સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિનું સેવન દુઃખ આપનાર પરિશ્રમમાત્ર જ છે તેમ જે વેદાદિ વિદ્યાવડે પડિતાઈને પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યને જે તે વેદશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સાધનોમાં નિષ્ઠા ન બંધાય અને પરમાત્માપ્રતિ જ્ઞાતિનું અનુસંધાન સા-ધનોના અનુદાનવડે ન થાય તો તેની પડિતાઈ મિથ્યા અમરૂપ ગણાયછે, માટે હે સાધકો ! અસંત વિદ્વાન જ માત્ર થવાની આશા ન બંધતાં શુભલક્ષણવાળા થવાને પ્રયત્નવાળા

યતું. ત્યાં કોઇપણ પ્રાણીને દુઃખ યતું હોય અને તે ઠાળવાને આપણે સમક્તિ
 હોઇએ તો તે પીકા બેઠા જાણીને સહન ન કરતાં તેને હરવા યોગ્ય ઉદ્યોગ કરવો. વાળીમાં
 તથા કિયામાનમાં સત્યબ્રહ્મને ધ્યાનપણે ધારણ કરી ગ્રામ્યું. અપરાધ કરનારપ્રતિ ક્ષમા રા-
 ખતી. કોઇની ઉત્કૃષ્ટતા જોઈને ન બગચું તથા તેની ઉત્કૃષ્ટતાને સહન કરીને તેને દુષ્ટ ઉપા-
 યોગી તોડવા મિથ્યા યત્ન ન કરવો. આ જગત્માં ત્રિવિધ પ્રકારના સંબંધથી જેમણે આપ-
 ણા ઉપર ઊપકાર કર્યા હોય તેમનાપ્રતિ તથા જેમણે અપકાર કર્યા હોય તેમનાપ્રતિ ઉપકાર
 કરવાની સદા વૃત્તિ સેવવી. સુખતા તથા દુઃખતા સમયમાં સમપ્રતિષ્ઠિતે અસ્થિતિપણે રોગ્યું.
 ઇન્દ્રિયોને અધીન ન વર્તતાં તેમને આપણે વશ વર્તાવવા સાધવાન રહેતું. પ્રિય તથા અપ્રિય
 નિયોના દર્શનસમયે કે તેમની પ્રાપ્તિના સમયે ક્ષોભરહિત અંતઃકરણવાળા રહેવાનો અવ્યાસ
 રાખવો. જેવડે ઈશ્વર તથા સત્યુત્તોનો અનુભવ થાય એવું સદાયરણ સેવવું. પોતાના જ સુ-
 ખની રક્ષા રાખીને અન્યના પદાર્થોને સદા શ્રદ્ધા કરી સુખ કે મોટાદા ન માનવાપણું, કેવલ
 આ લોકમાં જ પોતાને સુખ આપનારી ક્રિયાઓને કરવી અન્ય ક્રિયાઓને ન કરવી એવા
 અનર્થકર નિયમ ન કરવાપણું; પોતે અનેક પ્રકારના વિચારથી, સુક્તિથી કે અનુભવથી અથવા
 શાસ્ત્રની સંમતિથી કરેલા સ્વપ્નસંબંધી જે નિયમો તે નિયમોથી અનેક દુર્લભોવડે જાદુ કરવાને
 પ્રયત્નો કરાયા છતાં પણ બાદ ન થવાપણું; સ્થિરતાને સેવવાપણું, ગુરુઈશ્વરનો આશ્રય લેવાની
 શુભેચ્છા રાખવી, પ્રત્યેક વ્યવહારમાં અતિ ઉતાવળા ન થવાપણું, પોતે કે અન્ય કોઇ દાનિને
 ન પ્રાપ્ત થાય એવું સર્વ વ્યવહારમાં સાધવાપણું, પોતે જે ક્રિયા કરે તેથી અન્યને દાનિનો
 સંબંધ જાણી તે ગ્રામ્યું કરી લેવા વિગેરે અન્યાયથી વર્તવારૂપ વિકારથી રહિત રહેવાપણું,
 નિરંતર ગુણરોપના વિચારવડે ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા નિયમ કરવી, તથા તે તે ગુણની પ્રાપ્તિના
 ઉપાયને સાધવાપણું, અનેક વિચારવડે દુઃખને તથા દુઃખતાં દરજ્જોને પોતાથી થયે જાણ-
 વામાં કુસંયતા, પોતાની પ્રતિષ્ઠા સર્વ કરે એવી હિંમતથી રહિત અંગત માન મેળવવાની હ-
 મ્મતાથી રહિત રહેવાપણું, તથા અન્યને માન આપવામાં પ્રીતિવાળા રહેતું, પોતાને પ્રાપ્ત વિધા
 તથા સદ્વિદ્યા અન્યને આપવામાં ઉદારતા, એ આદિ અનેક સુખગુણરૂપ લક્ષણો છે તેને પ્રાપ્ત
 કરતાં, એ જ આ સાંસારમાં જન્મને મધ્ય કરતાં છે

અંત આણ્યો. સર્વ પોતપોતાના રથે ગયા. પચાત્ પ્રતિદિવસે વિવિધ પ્રસંગોથી સર્વ અધિકારીઓ પોતપોતાને જાણના યોગ્ય વાતો મને પુછી લેતા. એ પ્રમાણે વળી ઘણા દિવસો વ્યતીત થયા. • •

હે પંચવરદ મહાત્મના આ વિશ્વમાં પ્રતીત થતી કાકગતિથી દૃશ્ય પદાર્થમાત્ર ગતિમાન પ્રતીત થાય છે. જે સ્વરૂપથી કોઈ પદાર્થરૂપ નથી એવા આ શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થો ક્રમથી રૂઝ યજ્ઞ જાય છે, અને અતે તેમના પૃથક્ પૃથક્ અતિના અણુઓ પોત પોતાના સન્નતીય સમૂહમાં નિવાસ કરે છે. અને સમય પ્રાપ્ત થતાં વળી તે જ અણુઓ અન્ય વિવિધ જાતિનાં શરીરોના કારણરૂપ થાય છે તથા તે શરીરરૂપે પણ—સંયોગ પામવાથી—યજ્ઞ રહે છે. જેમ એ અણુઓ સંયોગ પામી પૃથક્ થાય છે, તેમ તે અણુઓથી રચાયેલાં આ શરીરો પણ અનેક પ્રકારથી અન્ય શરીરો સાથે સંબંધવાળા થાય છે, અને સંબંધ કરાવનાર હેતુઓને આ બાવ થવાથી તે શરીરોનો સંબંધ પણ છૂટી જાય છે. જે શરીરોને તેના નિકટના સંબંધીઓ પ્રાણુની પેઠે રહે છે અને જેના વિયોગને તેઓ ક્ષણમાત્ર પણ ઇચ્છના નથી તે જ શરીરોને તે સંબંધ કરાવનાર હેતુઓના અભાવે પ્રસંગે સામાન્ય પ્રીતિના ચિયપરૂપે પણ ગણતા નથી અને ભજે છે. અગાનવશ શરીરિમાત્ર પરતંત્ર હોવાથી ઇચ્છાપર્યંત સંબંધને નિભાવી શકતા નથી, અને ઇચ્છાના અભાવે સ્વસત્તાથી તે સંબંધને ત્રોડી શકતા નથી, તો પણ પ્રસંગે મિથ્યાભિમાનથી સંબંધે યવામાં, ટકવામાં તથા છુટવામાં પોતાની ઇચ્છાને કારણરૂપે માને છે. વસ્તુનાં તે યોગ માત્ર પોતાના કારણને અર્ધીન વર્તે છે, અને તેથી જ અતિપ્રિય પદાર્થોને કે પ્રાણીને તેમના સંબંધીઓ પોતાની ઇચ્છાના અવધિપર્યંત રક્ષી શકતા નથી. તેમ જ અત્યંત અપ્રિય પદાર્થને કે પ્રાણીને ભજવાની ઇચ્છા છતાં પણ તત્કાણે તે સંબંધીઓ ભજી શકતા નથી.

આ પ્રકારના સ્વભાવ વસિના તથા સંસ્કારાદિ હેતુઓવડે વિદ્યમાન પ્રાણીપદાર્થરૂપ આ સંસાર પરવશ થવા કરે છે, જેથી એને સ્વરૂપથી જાણનાર મહાત્માપુરુષો આસક્તિના વિષયરૂપ કે સુખના કારણરૂપ ગણી સેવતા નથી.

આમ છતાં પણ કોઈ કોઈ વિરક્ત મહાત્મા જનસંસર્ગવાળા પ્રતીત થાય છે, તેઓના ભાગના તે પ્રતિજ્ઞક હેતુઓ નિઃતેષ નિવૃત્ત થયા નથી એમ જાણવું ઘણા વેપધારી ભાગી તો ઇચ્છાના અભાવવાળા કે વિષયમાં સુખશુદ્ધિના અભાવવાળા હોતા નથી તેથી તેમની તો વિરક્ત મહાત્મામાં કે સર્વોત્તમ ગૃહસ્થ મહાત્મામાં ગણના કરી શકાતી નથી; માત્ર ખજપુરુષોમાં જ તેમની ગણના કરવી ઘટે છે. કારણ કે સ્વધર્મના પાલનરૂપ સંઘાતારથી રહિત તે વેશધારીઓ ધર્મજ્ઞ હોવાથી પતિત ગણાય છે.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીનરહરિવિજ્ઞાપનજાતક ॥ .

(અતુસંધાત વર્તમાન રૂપતા પૃષ્ઠ ૫૮૫ી)

(નરહરિને શિર નાળી માથું એટલું. ૨૬.)

અટાપદ શરવરનયનાપાંગમાપ્તને

સ્વધૃતિગુણગુણકારાગારનિરુદ્ધ જો.

ઉપરિતનનંતુનિઃપ્રવિણીવ્યસયે

યાય અમરસોપાનારોડછુણુદ જો-૩૪

નરહરિને ૩૪

પ્લવંગ પાદપમ્થયે રોચિરભાવથી

યાય અધરચરસવમાશનદાસ જો,

તુંગવિટપિશંગરચકલરવાદે લાગે

ચિન્મરીચિપાતે ઉપ્લવનાબ્યાસ જો-૩૫

નરહરિને ૩૫

શ્રીસદ્ગુરુશ્રુતિસંસ્કૃત શેમુપીશ્વર્યથી

પુણ્યપુ આ કરી પુણ્યકૃતિપુષ્કાલ જો;

૩૪ પોને રચેલા મુખાશ્રમ વાસનારૂપ તંતુસમૂહના કારાશ્રુદમાં બંધનને પામેલો આ છવરૂપ કરોળિયો, અધોગતિ લાવનાર નીચ તંતુરૂપ અશ્રુમ વાસનાનો પરિભ્રમ કરી સુખ આપનામાં ઉત્તમ એવા પોતાના શ્રીદેશિક ભગવાનના નેત્રના પ્રજ્ઞામાંથી વહેતા અમૃતના કિરણના સમપાતથી અર્થાત્ સીધી લીટીમાં પડવાથી નિર્વાણની નિસરણીના ભાવને પામેલી ઉચ્ચતંતુરૂપ શુભવાસનાદારા અમૃતતત્ત્વમિતી સીદીઉપર ચડીને બોધસ્વરૂપ અર્થાત્ ચિન્મય થઇ જાય.

અટાપદ=કરોળિયો. શરવર=સુખ આપવામાં ઉત્તમ. નયનાપાંગ=નયનનો અપાંગ અર્થાત્ પ્રજ્ઞા. ગુણગુણ=તંતુનો સમૂહ. કારાગાર=કારાશ્રુદ. ઉપરિતનનંતુ નિઃપ્રવિણીવ્યસયે=ઉચ્ચ તંતુઓ નિસરણીરૂપ યદ્યંત્ર વાળી. અમરસોપાનારોડછુણુદ=અમરત્વને આપનાર (શુભ વાસના અને ગુરુકૃપા એ ઉભયથી બનેલી) સીદી ઉપર ચડવાથી ચિન્મય.

૩૫ જ્ઞાનપ્રકાશની અભાવથી અર્થાત્ તમેગુણના આચરણરૂપ અધિકારથી (જેની દૃષ્ટિનો નિરોધ થયો છે એવો) આ છવરૂપ મહંત સંસારતત્ત્વમધ્યે રિપ્યરૂપ નિર્મલ રૂપના ભોમનો લંપટ થાય છે. પણ શ્રીગુરુના જ્ઞાનમય ઉપદેશમાત્રના કિરણના પડવાથી, જેની દૃષ્ટિએ આવેલો નવવિગોષ્ઠાર પટ દૂર થયો છે એવો એ મહંત સંસારતત્ત્વના ઉચ્ચ શિખર ઉપર રિપ્ય થયેલા મોહરૂપ અનુપમ રૂપના રવાથી એક સાખાથી બીજી સાખાએ અને બીજીથી ત્રીજીએ એમ પોતાની મુદ્દાની ટેવનો ત્યાગ કરીને શિખરઉપર ચડીને જ વિપરાંતિનો ઉપભોગ કરે. પ્લવંગ=વાનર. પાદપ=ટકા. રોચિરભાવથી=જ્ઞાનપ્રકાશના અભાવથી. અધરચ=નીચું. પ્રસવશીલતાસ=રૂપોપભોગપદ.

યાય ગ્રહી મધ્યમ સકલ સારાંશને
 બોક્ષરિતત્વજ્ઞંય થયે સમાન જો-૩૬ નરહરિને૦ ૩૬
 કરી સુધાદોષત વાદકવરબોધથી
 વપુષીણાંતવર્તી તંત્રસ્તોમ જો;
 કરે ગાયકનાયક મૃદુતમસ્વરપાતથી
 સમસ્તતનુઆંદોલન રોમે રોમ જો-૩૭ નરહરિને૦ ૩૭
 કરે પતંગી કાષ્ઠિક સંતત સંશ્રયે
 પામી પલાશિવિપાટનકુશલકુદાર જો;
 ખીજ જલાકુર પદ્મવ કાંડ વિટપ તથા,

તુંગવિઠપિશંગરપદ્મરવાદે= વૃક્ષના ઉચ્ચ શિખરઉપરના ફલના સ્વાદથી. ચિન્મ-
 રીચિપાતે=ગાનાકંકિરણના પડવાથી. ઉત્પલવનાબ્બાસ=કુદવાની ટેવ.

ઘટાત્પટમ્પાયાતિ પટાચ્છકટમુત્કટમ્ ।

• ચિત્તમર્થેપુચરતિ પાદપેત્તિવ મર્કટઃ ॥ યોગવાસિષ્ઠ ॥

૩૬ શ્રી સદ્ગુરુથી કરેલા ૧૮ચુકો ગુદ કરેલા બુદ્ધિપ સપડાથી “ગુણ નિર્ગુણ વસ્તુના
 અને આકાર નિરાકાર વસ્તુના આધાર રહેછે” એ યુક્તિદ્વારા ગુણ અને આકારરૂપ હોવાનો
 સાગ કરી અર્થાત્ તેમને ઝાટકી નાંખીને ગાનક્રુધાખીડત આ જીવ, જેના આશ્રયે છોડાં
 રહેછે એવા અંતર્તમ પ્રદેશમાં રહેનાર સમગ્ર નિર્ગુણ નિરાકાર તત્ત્વ (ગર) અર્થાત્
 સારતું અદ્વલ કરી તેના ઉપબોગથી નિરતિશય આનંદાવાસિરૂપ સવિકલ્પક સમાધિમાં
 રિયત થઈ અતે ભોક્તૃરૂપે પોતાનું. પૃથગરિતત્વ તે તત્ત્વમાં વિલાપી (ગાનધિકરણ નહિ
 પણ) ગાનરવરૂપ થઈ જાય.

શ્રીસદ્ગુરુશ્રુતિ=શ્રીસદ્ગુરુપાસેથી કરેલું શ્રવણ. સંસ્કૃત=શુદ્ધ. રોમુધીશરૂપ=બુદ્ધિ-
 રૂપ સ્વપ્નું. બુલુકુ=ભોગેન્દ્રુ. ગુણાકૃતિગુણદાન=ગુણ અને આકારરૂપ હોવાનો પરિભામ.
 સારાંશઞ્ચાર, તત્ત્વ. બોક્ષરિતત્વજ્ઞંય=ભોક્તૃરૂપે બિચારિતત્વનો વિજ્ઞય અથવા અભાવ.
 સમાનરૂ(વેદાંતસિદ્ધાંત પ્રમાણે) ગાનસ્વરૂપ.

૩૭ શરીરવાદિનું આધિપત્ય ધરાવનાર હોવાથી તેને વગાડવામાં અતિ કુશલ એવા
 શ્રી સદ્ગુરુના બોધથી આ શરીરવીણાંતર્ગત નાડીચક્રરૂપ તારના સમૂહને સ્વર પડતાં તેમને
 રણકાર થાય એવી રીતે ગોઠવીને આંધનવિદ્યાપારંગત શ્રી ગુરુદેવના હિતબોધક હોવાથી
 અતિમધુર એવા. ઉપદેશધ્વનિના પડવાથી રોમેરોમ પર્વત સમગ્ર શરીરરૂપ વીણાના
 ગુંજારપૂર્વક તે ધ્વનિને અક્ષરધ્રમાં સમાવી દઈ.

સંવાદોષત=રણકારયોગ્ય. વાદકવર=વાદિત્ર વગાડવામાં કુશલ. વપુષીણાંતવર્તી=શરીર
 વીણાંતર્ગત. તંત્રસ્તોમ=તારનો સમૂહ. ગાયકનાયક=ગાનારમાં શ્રેષ્ઠ. મૃદુતમ=અતિ મધુર.
 તનુઆંદોલન=શરીરવીણાનો ગુંજાર (vibration) રોમે રોમ=રવાણાપર્વત.

अमृदुमुनरुलभयमदीरदसंहार ज्ञे-३८

नरहरिने० ८८

धीर परांग्मुष्प्राकृतनरत्रेपिधानधी

करी प्रत्यंग्मुष्पविपरविष्टति प्रेक्षेश। ज्ञे;

हरे शुदारिथत पुराण पावन देवना

ननिभृतिदर गदिर निरपाय प्रवेश ज्ञे-३९

नरहरिने० ८९

निकपनिशिनतम उज्ज्वलकृत्तमति राक्षसी

करी चैत्रिपविस्वप्रपयविस्वेषे ज्ञे;

प्रदरण्यमनक्षत्याग राभनधी वीर आ,

३८ आ श्रवण पक्षा, श्री गुरुप काष्ठमिच्छना निरंतर रोचनधी वृक्षने काष्ठपात्रां
कुशक्ष कुदाडो मेणवी, तमस अर्थात् अनिवाह्य भीमवाणा, कभेक्ष नक्षत्री पोषापसा,
देहात्मशुद्धिप अंकुरवाणा, रागरप पक्षववाणा, शरीरप रक्षवाणा, प्राणपंक्तप
शाभावाणा, उद्विगदराक्षप शाभामवाणा, विपयप कुसुमवाणा, दुःभरप कृष्णवाणा आ
संसारवृक्षानो संहार करे. पतनी=पक्षी. काष्ठिक=काष्ठकापनार. संततसंश्रये=निरंतर शुश्रूषाधी
पञ्चाशिविपाठनकुशक्ष=वृक्षविदारण्य पटु. अंड=रक्षे. पिठप=शाभा. भद्रीरुद=वृक्ष.

धीर्जसंसृतेभूमिजस्यतु तमो देहान्मघोरंकुरो

रागःपल्लवमम्बुकर्मतुवपुः स्कन्धोऽसवःशाखिकाः ।

अग्राणीन्द्रियसंहातेश विषयाःपुष्पाणिदुःखंफलं

नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधंभोक्तात्रजीवःस्वगः ।

विवेकचूडामणिः १४७ ॥

३९ विषयसाये राक्षस क्रावनार होवाधी संसारकारावृद्धभां अभिनयनक्ष अनादि
कालधी उघाडा रदेष्टा जात्र अर्थात् जदिमुष्प द्वारने अक्ष करी दे मुद्धिनिधता शुरो।
स्वस्वपना साक्षात्कारपूर्वक अभ्युत्पत्ती प्राप्ति क्रावनार अंतर्मुष्प गदिरना द्वारने उघाडी
शुचनम, अति वृद्ध, शुद्ध, प्रपगात्म देवना ननन भरण्यदरनार भदिरभां आ धीरपुन
राष्ट्रतिरहित प्रवेश करी श्रवन्भुज थाप परांग्मुष्प=अदिमुष्प. प्राकृतन=प्राचीन, अनादि
काय प्रवृत्त रत्रेपिधान=द्वारने अक्ष करतुं ते. पक्षंग्मुष्प=अंतर्मुष्प. विपरविष्टति=द्वार्य
उघाटन, प्रेक्षेश=प्रेक्षा (मुद्रिता) निधता, रक्षेक्ष. शुदारिथत=हृदयुदात्त. ननिभृतिदर=
नभभरण्यदरनार. निरपाय=पुनराष्ट्रतिरदिन, आत्यंतिक.

परां चि खानि ज्यत्तणत्स्वयंम् स्वस्मात्परांगपद्याति नान्तरात्मन् ।

कावेदीरः मत्पगात्मानमैसदावृत्तं चक्षुरमृत्युत्व मिच्छन् ॥

तंदुर्दर्श गूढमनु मावेष्टं गृहाहितं गहरेष्टं पुराणम् ॥

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो दर्पशोर्का जहानि ॥ ८८ ॥

યાય મહત્તમ આણુતમ મિત્ર અરેષ ને-૪૦

નરદરિને. ૪૦

સંગસીમંતિની વિપયબાલકુણુપ તથા
ગુરુલ્યાગયકી કરી મુક્તિશભોગ ને;
નંદનકલ્પતરુવર્તદિનીતોમના

ઉપભોગે પણ રહે આ જીવ નીરોગ ને-૪૧

નરદરિને. ૪૧

અનોકદારોહણુવારણુરૂપ વચ્ચથી

કરી ઘેનુપમાનિતીમંડલ ત્રિચ્છિન્ન ને;

કહું અમ્ભારવાપાયે સોતોમધ્યથી

૪૦ મનનરૂપ કસોડીઉપર અતિ તીક્ષ્ણ અને ઉજ્જ્વલ કહેલા બુદ્ધિરૂપ સચ્ચથી પ્રલ-
કૃતત્વથી મિત્રરૂપે પ્રતીતિ કરાવનાર વિશ્વપ્રપંચાંતર્ગત સમગ્ર નામરૂપ તથા ધર્મરૂપ
શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી, પોતાના કર્તવ્યનો અંત આવ્યાથી પોતાનું મતિરૂપ શસ્ત્ર પરિચ્છ
(સ્વસ્વરૂપમાં વિભાવી) વિશ્વપ્રપંચાનુસ્યુત, અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ અર્થાત્
સદમાસૂક્ષ્મ અને પરાત્પર, જેનાથી પોતાનો ચિરકાલનો વિયોગ થયો છે એવા પોતાના
પરમતત્વરૂપ મિત્રના દર્શનથી વિરહાગ્નિજ્વાલાને શમાવી દઈ આ જીવરૂપ દ્વાનિય વીર
અતિ કેવલ શ્વેતરૂપ મિત્રસ્વરૂપ યદ્ય નય. નિકપ=કસોડી. નિશિતતમ=અતિતીક્ષ્ણ. વેદિરૂપ
વિશ્વપ્રપંચવિસ્તેપ=શત્રુરૂપ વિશ્વપ્રપંચનો ઉચ્છેદ કરી. પ્રહરણુઅનલલાગરામનથી=પ્ર-
હરણુ (શસ્ત્ર)ના લાગપૂર્વક અને અનલ (વિરહાગ્નિ)ની શાંતિપૂર્વક.

૪૧ જનયોગ અર્થાત્ સંગતિને સર્પસમ જાણી, નારીને શબરૂપ જાણી, વિપયને વિપરૂપ
જાણી તેમનો લાગ કરી તન્મન્ય મોક્ષમુખનો અનુભવ કરી, સંપૂર્ણ જગતને નંદનસમ
રમણીય ગણી, વૃક્ષમાત્રને કલ્પટશવત્ અર્થાત્ ચાચકના કલ્પિત પદાર્થને આપનારૂપ માની
જનમાત્રને ગંગાજલવત્ પવિત્રતાવિશિષ્ટ લેખરી, એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ દરવપદાર્થમાં અસ્તિ
ભાતિ પ્રિયરૂપ પર તત્ત્વનું પ્રજિબિંબ જોઇ તેમનો ઉપભોગ કરતાં છતાં આ જીવ ભોગે રો-
ગયયં એ વચનાનુસાર રોગસંસ્પૃષ્ટ ન છતાં નિરામય રહે.

સીમંતિની=નારી, બાલ=સર્પ. કુણુપ=શબ. ગરથ=વિપ. મુક્તિશ=મોક્ષમુખ.
વર્તદિની=મંગા.

અહિમિત્ર જનયોગં સર્વદા વર્જયેચ્ઃ

કુળપમિત્ર સુનારીં ત્યંક્તુકામો વિરાગી ।

વિપમિત્ર વિપયાન્યો મન્યમાનો દુરંતાન્

જયતિ પરમહંસો મુક્તિભાવં સમેતિ ॥

સંપૂર્ણ જગદેવ નંદનવનં સર્વેઽપિકલ્પદ્રુમાઃ

ગાંગવારિસમસ્ત વારિનિવહઃપુण्याઃસમસ્તાઃક્રિયાઃ ।

વાચઃપ્રાકૃતસંસ્કૃતાઃશ્રુતિશિરો વારાણસી મેદિની

સર્વાવસ્થિતિરસ્ય વસ્તુવિપયાદૃષ્ટે પરબ્રહ્મણિ ॥

ધન્યાટ્કમ્ ॥

તરસ્ય પરતમ પુરુષોત્તમયી અભિન જો ૪૧—

નરહરિને૦ ૧૨

સ્વભાવકૃતિસંધર્મજન્મલનન્વાલયી

દમ્બ યતો આ હવકીટક મધ્યસ્થ જો,

યાય યતાં કૃતિદારવિલય કાશંતરે

નિવૃત્તિભોગે કૃશાનુકીલ દુરસ્થ જો ૪૨—

નરહરિને૦ ૪૩

બોધ, ચરણ, તનુ, પાદપીયૂષ, ઝોજસ્ તથા

મદિમાગાન, નમસ્કૃતિ, શુભસંચાર જો,

કરી કર ઝણુદરકરણુમદલો અર્પિને

કરૂં હૃદયસ્થ અવિદ્યોદારોદાર જો ૪૪—

નરહરિને૦ ૪૪

(અપૂર્ણ)

૪૨ મોક્ષતરુઉપર ચઢવામાં પ્રતિબંધભૂત ઉપાધિરૂપ વસ્ત્રથી સમગ્ર વૃત્તિરૂપ ગોપી.

ગણુને વિહીન કરી, પરમાર્થતઃ સર્વશક્તિમાન હોવાથી પુરુષસંગાયોગ્ય પણ ઉપાધિરૂપ વસ્ત્રાવચિત્ત હોવાને લીધે પરિચિત્ત શક્તિમતિરૂપે ભાસતી તે વૃત્તિગોપિકાના અખત્રા-પણાનો અત આણી આ સંસારપ્રવાહમાંથી તેમનું ઉદ્ધારણુ કરી તેમને દેવસ્થ તરસ્થિત સંપાતીત, અનંતપ્રભાવાધિપતિ વિશ્વવંધ શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાનના સ્વરૂપથી અભિન કરું, અંગોકદારોદયુ=તરુઉપર ચઢું તે. વારણુ=પ્રતિબંધ. યેનુપમાનિનીમંડલ=ગોપવસ્ત્રમણુ. ત્રિચિત્ત=વિરહિન, વિવસ્ત્ર. અખત્રાવાપાયે=અલ્પજ્ઞાનના વિનાશો. સ્ત્રોતોમધ્યથી=પ્રવાહમાંથી. પરતમ=સર્વ શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિશ્વવંધ.

૪૩ સ્વભાવદ્રવ્યરૂપ મૂલ કાષ્ટ, અને તે જ દ્રવ્યમાંથી સામિમાન ક્રિયાદારા પાર્થક્ય પૂર્વક પ્રસૂતિને પામેલું અને સ્વરૂપ (પોતારૂપ) ઉપાધિથી સ્વભાવદ્રવ્યનો પરિચ્છેદ કરનાર યષ્ઠ પડેલું એવું કર્મદ્રવ્યરૂપ કાષ્ટ—એ કાષ્ટદ્રવ્યના પરસ્પર મર્દનવશાત્ ઉત્પન્ન થયલા દુઃખાગ્નિની ન્વાલાથી દમ્બ યતો તન્મધ્યવર્તી આ હવરૂપ કીટ, ન—(સામિમાનકર્મસ્થાન દારા) તે કર્મદ્રવ્યરૂપ કાષ્ટનો સ્વોત્પત્તિસ્થાનભૂત સ્વભાવદ્રવ્યરૂપ કાષ્ટમાં વિલય થવાથી અર્ધાનુ સ્વભાવદ્રવ્યરૂપ એક જ કાષ્ટ અવરોધ રહેવાથી સંધર્મજન્મ્ય દુઃખદાવાગ્નિની ન્વાલાથી દુર થઈને—પરમ ઉપશાંતિનો ઉપભોગ કરે અને કાષ્ટને નિઃસત્ત્વ કરવાની (ખાઈ જવાની) પોતાની શક્તિથી પ્રકૃતિદ્રવ્યરૂપ કાષ્ટનો હાય કરી અતે સ્વભાવાતીત યષ્ઠ રહે. સ્વભાવકૃતિસંધર્મજન્મ=સ્વભાવ અને કર્મના પસારાથી ઉત્પન્ન થયેલો. નવલનન્વાલ=અગ્નિની ન્વાલ. કૃતિદાર=કર્મદ્રવ્યરૂપકાષ્ટ. કાશંતરે=સ્વભાવમાં. નિવૃત્તિ=નિર્બંધ, શાંતિ. કૃશાનુકીલ દુરસ્થ=અભિશિખાથી દુર.

૪૪ શ્રેણિન્દ્રિયને શ્રીયુરુપદેશરાખ્યાવજ્ઞમાં, ત્વગિન્દ્રિયને શ્રીયુરુપાદ્યમરૂપશોમાં, ચતુરિન્દ્રિયને શ્રીયુરુના સુખનોદર લીલાતનુના દર્શનમાં, રસેન્દ્રિયને શ્રીયુરુચરણામૃતપાનમાં, ઘ્રાણેન્દ્રિયને શ્રીયુરુપરમાત્માના લીલાવિમલના સર્વાંગથી પ્રવલતા ઝોજમૃથી પૂર્ણ સુખપાન્નિન વાયુના ઘાણુમાં વાળીને શ્રીયુરુમહાત્મામ્બાગાનમાં, મરતકને શ્રીયુરુને પ્રજામ કરવામાં, પાને શ્રીયુરુપરિચયોનિમિત્ત અનેક સુખપ્રવૃત્તિમાં,—એમ ચતુરસરીરના અષ્ટ અંગને સુખપ્રવૃત્તિમાનુ કરી અજાનરૂપ દર્શિલનો નાશ કરનાર કરણાનું મદન કરવામાં, દરતરૂપ નયમાંગને અર્પી તે કરણાધનને હૃદયરૂપ પાત્રમાં રધાપી, અનાદિકાલથી ચટતા આવેલા હોવાથી અનિષ્ઠનશમશ્વિસમેત (વાળી ન રોકાય એવા બ્યાજવાળા) તરસ્ય અવિદ્યાના મજાથી મુગ્ધ પાડ. શુભસંચાર=હૃદયશુદ્ધયપે શ્રીયુરુનિમિત્ત પાદની પ્રવૃત્તિ. ઝણુ-દર=રેતું પાને એવું (કરણપત્ર) કર=દરન (અર્પિને). અવિદ્યોદારોદાર=અવિદ્યાનાજાણુમુક્તિ.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ તોટક ॥

(અનુસંધાન વર્તમાનરૂપના પૃષ્ઠ ૫૪ થી.)

યદ્ગીજનદમ્બરપૂર્વામિદં જગદક્ષરમીક્ષણવિગ્રહકમ્ ।

પ્રવિવેશતદેવજગત્સ્વકૃતં સચ્ચીવસમાચ્યઈતિ શ્રુતયઃ ॥૬૪॥

શબ્દાર્થઃ—પરમાત્માનરૂપ તતુધારી અક્ષરબ્રહ્મા જે વિવેશદિ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું તે જ સ્વકૃત પ્રપંચમાં તે પરમાત્માએ પ્રવેશ કર્યો; અને તે જ પરમાત્મા જીવસંજ્ઞાને ધારણ કરતા પ્રતીત થયા એમ શ્રુતિઓ સૂચવે છે.

ટીકા—ગત શ્લોકમાં શારીરાત્માની મનઆદિ પદાર્થોથી વિલક્ષણતા શ્રુતિબલથી સિદ્ધ કરી. એ વિલક્ષણતા સિદ્ધ કરવામાં વિકૃતિત્વરૂપ હેતુ પ્રયોજ્યો છે. ઉક્ત હેતુ મન આદિ વિષે ધટે છે, પરંતુ શારીરાત્માવિષે ઘટતો નથી. એના સમર્થનમાં શ્રુતિલિંગ ગ્રંથ-કાર સૂચવે છે. પ્રસ્તુત શ્લોકનો ભાવર્થ ૪૨ માં શ્લોકમાં અંતર્ભૂત થયેલો છે, પરંતુ તેનો તત્ત્વ પ્રયોગ સદ્વિવાચ્યોત્તુ અભેદમાં તાત્પર્ય છે એ દર્શાવવા કરવામાં આવ્યો છે. અત્ર જીવનું અવિકૃતિત્વ સ્થાપન કરવા પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પ્રયોજનભેદથી પુનઃકૃતિ દોષનો અસંભવ છે.

ઈક્ષણરૂપ શક્તિ પરમાત્માનું વાસ્તવિક તતુ છે. જગદુત્પત્તિમાં પરમાત્માને કર્ણાદિ સાધનોની અપેક્ષા નથી. સ્વકીય ચિત્તિશક્તિ જગત્પ્રાદુર્ભાવમાં પર્યાપ્ત સાધન છે. જીવની સાંસારિક દશાની અપેક્ષાએ પરમાત્મા વિવિધ લીલાતતુ ધારણ કરે એ તો શ્રુતિસ્મૃતિથી તથા ઉપાસકના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે.

પરમાત્મવિકારવિભિન્નમતિર્નભવત્યતેવશરીરભૂતઃ ।

યતેવવિકારવિભિન્નમતિર્નભવત્યતેવમૂપાત્વમંતિ ॥ ૬૫ ॥

અવિભક્તવિભક્ત્યભિધાનકૃતાપરમાત્મપદેન શરીરભૂતઃ ।

નમવેદિહતત્ત્વમસિપ્રભૃતૌલવણંજલમિત્યભિધાસુયથા ॥૬૬॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી જ (શ્રુતિપ્રામાણ્યથી) શારીરાત્મા પરમાત્માની વિકૃતિરૂપ હેતુવડે પરમાત્માથી ભિન્ન છે એવી બુદ્ધિ યતી નથી; બ્યારે વિકારરૂપ હેતુવડે પરમાત્માથી પ્રથમ બુદ્ધિ યતી નથી, સારે જેવી રીતે લવણ જલ છે એવાદિ વાક્યોમાં (લવણ વિકૃતિરૂપ હોવાથી સામાનાવિકારરૂપવડે લવણરૂપ કાર્યની મિથ્યાત્વબુદ્ધિ દૃઢ થાય છે) તેવી રીતે-તત્ત્વમસિ વિગેરે મહાવાક્યમાં-એક વિભક્તિપદ ધારણકરતા પરમાત્માપદથી શારીરાત્માની મિથ્યાત્વબુદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી.

ટીકા:—જને શ્લોક યુગ્મ છે, એટલે એક શ્લોકના પદોની અન્ય શ્લોકના પદસાથે અનવયબોધાર્થ આકાંક્ષા છે. ૧૨ માંથી ૬૬ આ શ્લોકપર્યન્ત વિષયતાત્પર્ય એ નીકળે છે કે મન આદિ પદાર્થો ધ્વજની વિદ્યુતિ છે; શરીરઆત્મા વિદ્યુતિરૂપ નથી, તેથી ધ્વજ સામાનાધિકરણ્ય જીવધ્વજનો અભેદ સિદ્ધ કરે છે. વિશેષ કાંઈ પણ પદાર્થ કાર્યરૂપ હોય તો તે મિથ્યા ઠરે. ઉદાહરણ સવણમય છે, ન્યાં સવણનું કાર્ય છે. અત્ર ઉક્ત પ્રકારે જીવધ્વજ કાર્યરૂપ નથી, તેથી તે મિથ્યા પણ નથી. પરિણામે મનોવ્રજેભ્યુપગાંતિ ઈલાદિ વાગ્બોધી તત્ત્વમતિ વાક્ય વિવક્ષણ્ય છે. સારાંશ પ્રથમ વાક્ય ઉપાસનાપર છે. દ્વિતીય અખડેક રસમુચ્ચ છે.

પરમાત્મવિકાર નિરાકરણ કૃતમસ્ય શરીરમૃતસ્તુ યતઃ ।

પરમેશ્વરરૂપવિલક્ષણતા નમનાગપિદેહમૃતોઽસ્તિતતઃ ॥૬૪॥

શબ્દાર્થ:—આ શરીરધારી આત્મા પરમાત્માના વિકારરૂપ છે એ (આક્ષેપનું) નિરાકરણ કર્યું. તેથી એ શરીરઆત્માની પરમેશ્વરથી વિલક્ષણતા સમાર પણ નથી.

ટીકા:—ધ્વજસામાનાધિકરણ્યદ્વારા જીવધ્વજનો અભેદ સિદ્ધ કરવાના પ્રસંગઉપર વિદ્યુતિરૂપ ઉપાધિ લાવી પૂર્વપક્ષે આક્ષેપ ઉભો થયો હતો; તે આક્ષેપનું સમાધાન ઉપાધિના અભાવે થઈ ગયું. સંપ્રતિ સર્વ પ્રકારથી જીવની ધ્વજવિલક્ષણતાનું નિરાકરણ કરે છે. નિરુપાધિક ધ્વજસ્વરૂપથી જીવ અભિન્ન છે એટલુંજ નહિ પણ જીવસ્થિત અદ્વિત્યતાદિ ધર્મો પણ અધ્યાત્મથી દ્વિત્યા છે. સર્વ પ્રાણીઓના અસંસારી આત્મા સર્વત્વાદિ ધર્મ-યુક્ત પરમેશ્વર જ છે. ઉપધિધર્મો અન્યોન્યની અપેક્ષાથી છે એટલે પરમેશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમિચ્છાનન્દમય જ છે.

આ વસ્તુના વિવેચન.યે ઈશ્વરસ્વરૂપનો વિચાર ઉપયોગી છે. બેદર્શનના અસ્તિત્વ પર્યંત ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રુતિરમૃતિપુરાણથી તેમ જ યુક્તિ અને અનુભવથી સુસિદ્ધ છે, સર્વ શદ્દાબુચનના હૃદયમાં ઈશ્વરમતાનો અભાવ સ્પષ્ટરૂપે સંભવનો નથી. તોપણ ન્યાંશ્રુષિ જીવની બદિર્ગુણ રિપતિ હોય છે ત્યાંસુધિ એ સત્તાનું સંતત સ્વરૂપ જ્ઞાતિમાં આશ્વ રહેતું નથી. એ બદિર્ગુણ અવસ્થા જ જીવના સંસારી સ્વરૂપનો ગાંધક હેતુ છે. તે જ દશા સ્વરૂપમાં અંતઃકરણદિ દરવના અધ્યાત્મનું સ્થાપન કરી જીવના બંધનને સુગ્રિહ કરે છે. પરિપૂર્ણ અંતર્ગુણતા જીવના અસંસારી મુક્ત, સર્વજ્ઞ સ્વરૂપનું બાન કરાવે છે.

માવેશ યાયછે, તથા જેનો પાર પામવા બહિર્મુખ જીવેના ભગીરથ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયાં કરેછે, તેની ઉત્પત્તિ રિપતિ તથા લપના હેતુ, વિવિધ દેશકાલનિમિત્તપરત્વે અનંતશક્તિ તથા જ્ઞાનના પ્રકાશક, મહામાયાવી મહેશ્વર હોવા ધટે છે. એમના અભાવે નાના બોક્તા-જોનાં અસંખ્ય કર્મોનાં ધોઅ ફલ કાલે કાલે પ્રતીત થયાં સંભવે નહિ, કર્મ પોતે પરતન્ત્ર હોવાથી ફલ આપી શકવા સમર્થ નથી. કર્મકર્તા પોતે જ ફલોને ઉત્પન્ન કરે તેમ હોય તો કોઈને અનિષ્ટફલ પ્રાપ્ત થવું ન જોઈએ, કારણ કે છટફટપ્રાપ્તિ સર્વ કર્તાની ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે. તેથી કૃતનાશ, અકૃતઅબ્યાગમાદિ દોષો ઉત્પન્ન ન થાય તેટલાવાસ્તે કર્તુકર્મ-વિભાગરૂ, અંતરાત્મા અંગીકાર કરવા પડે. આ સર્વસાક્ષી નિલવિજ્ઞાન સ્વભાવવાળા સં-સારધર્મથી વર્જીત તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મજૂન વેદવાક્યોથી સિદ્ધ થાયછે. એ જ વસ્તુતઃ સર્વ પ્રાણીઓના અનુસૂત એકાત્મા છે. એ બિંબભૂત પરમાત્માનાં અનંતબુદ્ધિ વિશે પહેલાં પ્રતિબિંબ સંસારીઆત્મા છે, તેમનો સંસારીદશામાં લક્ષણભેદથી પરમેશ્વર સાથે ભેદ સ્વીકારવો પડેછે. ઈશ્વરનું જ્ઞાન નિલ તથા સર્વવિષયવાગાહી સમિતપ્રકાશવત્ હોયછે. ઇશ્વર સંસારીનું જ્ઞાન અનિલ તથા અલ્પવિષયવાગાહી ખચોતપ્રભઃસદશ હોયછે. ઈશ્વર તથા સંસારીજીવોની શક્તિમાં પણ સર્વેય ભેદવત્ મહાન્ ભેદ છે. પ્રથમ ઉપારચરૂપ છે અન્ય ઉપાસક છે; પ્રથમ નિલશુદ્ધ છે, અન્ય કર્મોધીન છે. એ પ્રતિબિંબભૂત સંસારીઆ-ત્મા, સ્વકીય ઉપાધિની શ્રૈતસ્માર્ત ક્રિયાઓથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શુરુઈશ્વરની કૃપાથી, બિં-બભૂત પોતાનું કૂટરચરચરૂપ નિહાળેછે. જેમ માગાના મણિમાં સૂત્ર અનુસૂત એક હોયછે તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં એક વ્યાપક ઈશ્વરસત્તા તે જ કૂટરચ છે. કૂટરચ-સામાસ અંતઃકરણ ઉપહિત સાક્ષી—જીવનું અસંસારી સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપસાથે પ્રવૃત્ત શ્લોકમાં શારીરાત્માનો અભેદ સૂચ્યો છે. સામાસઅંતઃકરણવિશિષ્ટ સંસારીજીવનો ઉક્ત પ્રકારે ઈશ્વરસાથે ભેદ છે. એ સંસારીદશાનો બંધાંમુધિ અંત આપે નહિ સાંમુધિ બદ્ધવ્યવહાર, તે દશાની અવ-ધિએ મુક્તવ્યવહાર. ઈશ્વરનો તથા કૂટરચનો અભેદ તથા તેમનું અસંસારિત્વ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી સિદ્ધ થયા પછી ઈશ્વરનું સંસારિત્વ અધ્યારોપદ્વારા લોકદૃષ્ટિથી નિમિત્ત થાય તેમાં કિંચિત્ વિરોધ નથી. શ્રીકૃષ્ણાદિનાં શીલાતત્ત્વ ભક્તજનનોને સુખદાતા થયાં તથા શત્રુવર્ગને દુઃખપ્રદ થયાં. નિલપ્રકાશસ્વભાવ સર્વનારાયણમાં ભેદચ્છન્નદૃષ્ટિવાળા પુરુષ અપ્રકાશત્વનો આરોપ કરે તદ્વત્ *સંસારીજીવ નિલવિજ્ઞાનસ્વભાવ પરમેશ્વરમાં સુખદુઃખરાગદ્વેષાદિ ધર્મોનો આ-રોપ કરે તેમાં બાધ નથી.

આરોપિત નેમ્વિશિષ્ટ પરમેશ્વરની સ્મરણ્યજનનદિ ઉપાસના ઉપાસકની બાવના-નુસાર ફલ ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મયુક્ત મહેશ્વરની સાંલિંક ઉપાસના બ્રહ્મકેની પ્રાપ્તિદ્વારા કર્મમોક્ષનું સાધન યથપડે છે. અત્ર આ પ્રમાણે શંકાનો નિદેય થાય છે—આરોપિત શુણ્યયુક્ત વસ્તુમાંથી તદ્દશુણ્યાનુસાર ફલની પ્રાપ્તિ શી રીતે સંભવે ? વિષયવિરો-દુપાદિ પદાર્થોના શુણ્યનો આરોપ કરીએ તો પણ વિષયોન કયાંથી મધુરતાદિ શુણ્યદ્વારા તૃપ્તિની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, પરંતુ ન્યૂન્યની પ્રાપ્તિ તો અવશ્ય થવાની. તદ્વત્ પરમેશ્વરમાં સંસારીધર્મોનો આરોપ કરવાથી ઇષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે. સમાધાનમાં મૂચવવાનું એ છે કે દૃષ્ટાન્તમાં આપેલા વિપાદિ-પદાર્થો જડ છે પરંતુ પરમેશ્વર સર્વજ છે. એક

લૌકિક ઉદારણ્યથી ઉક્તાર્યની સસતાનું બાન થશે. સમર્થાદ્યાનક્રિયારાક્રિતવાન એક નિપુણ રૂપવાન તથા ન્યાયી વૃપતિ છે. તેનો વિદ્વજનો પડિતશિરોમણિ મણી આશ્રય કરે છે, તેમને સ્વવિદ્યાનુંસાર ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના અંતઃપુરની લલનાઓ તેને કંદર્પ-રૂપ ગણી સેવે છે, તો તેમને તદ્દનુસાર તૃપ્તિ મળેછે. વૃદ્ધગ્ને તેને પુત્રરૂપ ગણે છે, તો તે તેમના વાત્સલ્યભાવની પરિપૂર્ણતા કરે છે. વૃપતિ એક છે તથા તેનામાં અમુક મર્યાદામાં વારત્તવિક ગુણો રહ્યા છે તો પણ તેના ઉપાસકની પ્રીતિનુસાર ફલ આપે છે. તેમ પરમેશ્વર જે વસ્તુતઃ સર્વદા તથા સમ્યક્દાન-દમય છે તેમાં અધતિતવદનાપટ્ટીપસી માપના સંસર્ગથી અનંત ધર્મોના આરોગ ઉપાસક કરે તથા અભીષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ કરે, તેમાં શુ આશ્ચર્ય ? તો પણ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સ્વરૂપને અવલંબી ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી એ મોક્ષનું સર્વોચ્ચ સાધન છે.

પ્રતિબિંબભૂત સંસારીજીવનું વાચ્યસ્વરૂપે બિંબાત્વ છે તથા લક્ષ્યસ્વરૂપે બિંબભૂત હોવાથી સસત્વ છે. આ સંસારીજીવ તથા અસંસારી ઈશ્વર એક એકની અપેક્ષાએ છે. તેથી પરિણામે ઉભયથી પર સસત્તાનાન-દમય નિરુપાધિક સ્વરૂપ સર્વ સુમુક્ષુઓનું ગંતવ્ય સ્થાન છે.

નનુજીવસત્તોરણુમાત્રમપિ સ્વગતંનવિશેષણમસ્તિવદ્ધા,

વવતસ્વમસીતિતદાવચનં કિમુવક્તિતથૈપતદ્વિત્યપિચ ॥ ૬૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—(પૂર્વપક્ષ) ન્યારે જીવ અને પરમાત્માવચ્ચે સ્વાભાવિક ક્રિયા-માત્ર ભેદક નથી. સારે તત્ત્વમાત્ર મહાવાચ્ય તથા એકત્વાત્મા ઇલાદિ વાક્યો શા અર્થનું કથનકરેછે તે કહે. (અપૂર્ણ.)

॥ અતિથિસત્કાર ॥

મોક્ષસુધાતરંગિણી—બ્રહ્મવિહાર શ્રીમત્ પરમહંસપરિવ્રાજનકાચાર્યવર્ય સ્વામી આત્માનંદસરસ્વતીપ્રણીત આ લઘુ ગ્રંથને અમે આભારસદ્ સ્વીકારીએ છીએ. ઉક્ત ગ્રંથ શ્રીમત્ સ્વામીજીએ મૂલ મરાઠી ભાષામાં રચેલો છે. તેનું ભાષાંતર રા. રા. વાલજી લ. દમીરામ દ્વિવેદીએ ગુર્જરી ભાષામાં કરી લોકહિતાયે તેને પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યો છે. ગ્રંથનો પ્રતિષ્ઠાવ વિષય દશ તરંગથી વર્ણવ્યો છે.

સમગ્ર દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદપ્રાપ્ત રહેવું અર્થાત્ સુકૃતત્વ અનુભવવું એ જ જીવમાત્રનું આ સંસારમાં મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એ વિષયને વિવિધ પ્રકારે પ્રથમ તરંગમાં વર્ણવ્યો છે.

દ્વિતીય તરંગમાં નિબંધન્ય બ્રહ્મમાંથી પ્રપંચોત્પત્તિનો ક્રમ અધ્યારોપથી વર્ણવી તથા પ્રપંચનો બાધ કરવાની સ્પષ્ટપ્રતિપાદિત મુક્તિઓનું પ્રતિપાદન કરી, ચિત્તશુદ્ધિઅર્થે વિવિધ ઉપાસનાઓની આવશ્યકતા સૂચવી છે.

મુક્તિના પ્રકાર, જીવન્મુક્ત અવસ્થાની શ્રેષ્ઠતા, અને જ્ઞાનની સત્ત્વ બુદ્ધિ આદિના વર્ણનનો સમાવેશ ત્રીજા તરંગમાં કર્યો છે. અવાંતરમાં જ્ઞાનીપુરુષોવિષે સામાન્ય જનોમાં સંપ્રતિ આશ્રયતા વિતરકોનું મુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું છે.

ચતુર્થ તરંગમાં શ્રીમદ્ભગવદ્દ્વિતીતામાં પશ્ચિમાં અમાનિવાદિગાનનાં વિશ સાધનેતું, છવિ-
શ વિધિની દેવીસંપત્તિ તથા પ્રશ્નોત્તરથી ગાનીમાં લક્ષણોતું સશસ્ત્ર પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પંચમ તરંગમાં સત્, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રિવિધ ગુણોનાં સ્વરૂપ તથા તેનાં
સુખદુઃખરૂપ ફલને વર્ણવ્યાં છે. અધિક સ્પષ્ટીકરણનિમિત્તે એ ત્રિવિધ ગુણોદયી ત્રિવિધ
દેવનાં મળનપૂર્ણનનાં, ત્રિવિધ આદારનાં અને ત્રિવિધ યજ્ઞતપદાનકર્મસુખઆદિનાં
સ્વરૂપને તથા ફલને સંક્ષેપમાં સમજાવ્યાં છે.

ગાનકર્મસમુચ્ચયવાદથી પદ્મ તરંગનો આરંભ થાય છે. તેમાં જ્ઞાન જ મુક્તિનો
સાક્ષાત્ દેવ છે, કર્મોપાસના નહિ એ સિદ્ધ કર્યું છે; તથા દ્વૈતવાદીઓના વિવિધ આક્ષેપોતું
તથા ઈશ્વરને એકદેશી માનનારા મંચવાળાઓના મતનું મુક્તિથી ખંડન કર્યું છે.

સપ્તમ તરંગમાં 'હું કોણુ' એ સર્વતંત્ર પ્રશ્નનો વિવેક કર્યો છે.

સ્વરૂપચિંતનમાં આવશ્યક અનવયવ્યતિરેકની મુક્તિ, તત્ત્વાભ્યાસસિદ્ધિનિમિત્ત કર્તવ્ય
ક્રિયા, ફલસિદ્ધિમાં શ્રીસદ્ગુરુદ્વાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા, પૂર્વમીમાંસા સાંખ્ય ન્યાય
આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોના ભિન્ન ભિન્ન મત, અને એ સર્વમાં વેદાંતપ્રતિપાદિત વિવર્તવાદ-
આભાસવાદ-અભ્યુત્પાદ, એ જ અતિમ સત્ય છે એ આદિ અદ્વૈત તરંગમાં સંક્ષેપે
વિવેચ્યું છે.

નવમ તરંગમાં અગ્નિ, આસુરીસંપત્તિ અને અનર્થનિવૃત્ત્ય તેના દેવત્વાદિનું
વિવરણ છે.

દશમ તરંગમાં જીવનમુક્તિનાં પંચ પ્રયોજન તથા તે પ્રાપ્ત કરવામાં અહાંગ યોગ
એક પ્રકારના સાધનરૂપે હોવા છતાં તે ગુરુસંનિધિમાં સધાતો હોવાથી વિચારપ્રધાન
માર્ગે વહન કરતા સાધકોને અર્થે અન્ય પ્રકારના યમનિયમાદિનાં સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કર્યાં
છે. અંતમાં મનોનાશ વાસનાદાશ અતે તત્ત્વજ્ઞાનનિમિત્ત સંયમની અપેક્ષા સૂચવી આત્મ
સંયમનની મુક્તિ તથા વાસનાદાશનાં સાધનો અતિ સંક્ષેપમાં સખી અંથ સમાપ્ત કર્યો છે.

આ પ્રકારના અનેક શ્રેયસ્કર વિષયોતું અંથમાં પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી એ અંથ
સર્વોપયોગી હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી, તથાપિ અનેક ગદન વિષયોતું એમાં સૂક્ષ્મમાં પ્રતિ-
પાદન કરેલું હોવાથી શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત પુરુષોને તથા સૌમાન્ય શુદ્ધિના જનોને એમાંના
કેટલાક હ્રસ્વ વિષયો અગમ્ય રહેવાનો સંભવ છે. વળી શ્રીમત્સ્વામિના અંતના પ્રામા-
ણિક વાક્યાનુસાર (યસ્યદેવે પરામર્તિર્યયાદેવેતથાગુરૌતસ્યૈતેકથિતાહાર્યાઃ પ્રકાશં
તેહિમદ્વાત્મનઃ) શ્રી સદ્ગુરુમાં તથા પરમેશ્વરમાં ભક્તિવિરહિત શાસ્ત્રસંસ્કારવાળા
પુરુષોને પણ તેનો યથાર્થ અર્થ પ્રકાશ થાય એમ નથી જ.

જે અંથનું આ ભાષાન્તર છે તેની મૂલ પ્રતિ આ સાથે જોવામાં આવી નથી તેથી
મૂળમાં અને ભાષાન્તરમાં કંઈ વિલક્ષણતા સ્ત્રી દરો તો તે અંતર સ્પષ્ટ કરાય એમ નથી.
ભાષાસંબધમાં જનરુચિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી આ સ્થલે કંઈ લખતું ઉચિત ગણ્યું નથી.
આશા છે કે ભાષાન્તરકર્તા આ પ્રથમાવૃત્તિમાં રહેલા અશુદ્ધ શબ્દ તથા વાક્ય
વિગેરેને શુદ્ધ કરી ખીજ આવૃત્તિને યથાશક્તિ નિર્દોષ કરશે.

આ ૧૦૮ પૃષ્ઠના અંચનું મૂલ્ય છે આના છે અને તે અમદાવાદ જીલ્લામાં ધધુકામાં રા. રા. અધ્યાર દાસોદર કાલિદાસને હયાં મળે છે.

ભારત સ્વદેશવાત્સલ્ય અને ગોદ્રવ્ય—કુળાદિ ગોરક્ષક મંડળીના લાભાર્થે રા. રા. મનમોહનદાસ દયાળદાસે પ્રકટ કરેલા આ લઘુ અંચને અને ગ્રેમપૂર્વક રવીકારીએછીએ.

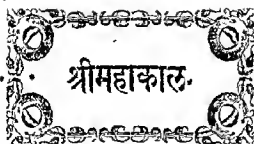
ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરવી એ જ મનુષ્ય માત્રનું આ સંસારમાં દેદ ધરીને કર્તવ્ય છે એ આર્યતત્ત્વવિદ્ મહાત્માઓનો સિદ્ધ નિશ્ચય છે. એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં ગો અને ગ્રાહ્ય એ મુખ્ય હેતુ હોવાથી, અનેક સંકટ સદન કરીને પણ પ્રાણિમાને ગોગ્રાહ્યજનું પ્રતિપાલન કરવાનો આદેશ આર્યશાસ્ત્રકારો રચ્યે ગ્યે કરી ગયા છે. ધાન્યાદિ વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિરૂપ અર્થ ગોવડે જ ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકાય છે એ વિચારવંતોને અગમ્ય નથી. અને કામમુખની સંસિદ્ધિમાં અનિવાર્ય આપસ્યક જે દૃઢવીર્યસંપત્તિ તે પણ ધૃતદુઃખાદિ પદાયોના વિધિપૂર્વક સેનનથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી કામપુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં પણ ગોની આવશ્યકતા બુદ્ધિમંતોને સદન સમજાય એમ છે. અવશિષ્ટ ધર્મ અને મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં મુખ્ય હેતુ ગ્રાહ્યજ છે. કારણકે વિવિધ રિયતિ અને સંજઘમાં ધારણ કરવા ચોગ્ય ધર્મનાં વિવિધ સ્વરૂપાદિને તેમ જ મોક્ષના વાસ્તવ સ્વરૂપને તથા તે સિદ્ધ કરવાના વિવિધ અધિકારીબેદ વિવિધ ઉપાયોને બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ કરનાર ગ્રાહ્યજ જ જાણે છે. આથી કરીને ઐદિક તથા પારમાર્થિક સુખસાધક પ્રત્યેક મનુષ્યે ગોગ્રાહ્યજનું પ્રતિપાલન કરવાનો સ્વધર્મરૂપે આર્યશાસ્ત્રકારોએ આપેલો આદેશ સર્વથા સુકલ જ છે.

સંપ્રતિ ગોગ્રાહ્યજપ્રતિપાલનરૂપ સ્વધર્મથી આર્યપ્રજાની પ્રવૃત્તિ યદ્ય છે, અને તેથી કરીને આર્યપ્રજાની પતિતાવસ્થાના અનેક હેતુઓમાં ઉત્તમ સ્વધર્મથી રખાલન એ પણ એક પ્રબલ હેતુ છે.

પ્રસ્તુત અંચમાં પ્રાચીન કાલમાં આર્યભૂમિના અનુરામ અબુધ્ય વિષે તથા વર્તમાન કાલમાં દિન પ્રતિદિન યતા નિપાતથી આર્ય પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા ગોદ્રવ્યરક્ષાની અતીવ આવશ્યકતા વિષે આવેશયુક્ત વાણીમાં પ્રતિપાદન થયું છે. અંચકર્તાની સ્વભૂમિપ્રતિ અપૂર્વ બક્તિ પ્રત્યેક પક્તિએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

છટકલપ્રદાતા પરમાત્મા ગોરક્ષાનિમિત્ત પ્રચલનવંત પુરુષોના શત્રુ યાતનાં સુખપ્રદ ફલ અર્પે એ જ અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રાર્થના છે.

આ લઘુ અંચનાં પૃષ્ઠ ૫૬ અને મૂલ્ય ચાર આના છે.

श्रीमहाकाल.

रूप . पुस्तक) ५- ज्येष्ठ कृष्ण १४ सं० १९४९ दर्शन (अंक) ८.

॥ ॐ श्री ॥

॥ साधकनी इष्टाभिमुख वृत्तिना प्रसंगवशात्
यता उद्गारो ॥

५६. प्रस्ताव.

विश्वना पति सदा सन्भति आपन्ने, कापन्ने दुःखना पाश भारी;
जन्मीने जन्मनां कर्म कुशं इत्यां, यद्यपि न भक्ति कीधी तभारी. विश्वना० १
सिद्धि करुणातया भक्तवत्सलः प्रभु, दासना होपने हो विसारी;
कर्मनां शूल प्रतिद्वेष सदा तोडीने, जेउन्ने आपपद वृत्ति सारी. विश्वना० २
दश दिशे दष्टि भूमि भूमि जुअे तो सदा, दुःखदाहक प्रभु आप भासो;
अवर तो सदा अणपार्थ नतुं ललुं, देवना मात्रतो आ तभासो. विश्वना० ३
आश धरी सुभनी रनेद सङ्गुं करे, पणु सदा अंतमां दुःख देयुं;
आवी आपति जव सगीप छली रहे, आप विलु ओ न आधार पेयुं. विश्वना० ४
जालुं हुं विषयने दुःख अरिधर सदा, पणु रहे वृत्ति आ लां न वणगी;
जालुं हो आप तो सुख आधार स्थिर, तोय नित्ये रहे वृत्ति अणगी. विश्वना० ५
विनति शुद्धीने गच्छी आपनो पाणने, भाणने मा प्रभु होय भारी;
आपना यक्ष तथा कलवडे आ जगे, अरलु सुखरप सेवुं तभारो. विश्वना० ६
जे समय जन्मनां डार्छ जेली नथी, ते समय साधने अे न मायुं;
छंदय नरसिंह विभु प्रकट रहेने सदा, अधम हुं वणि वणी पाय वायुं. विश्वना० ७

॥ તોટક ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૬૬ થી..)

ટીકા:—શ્રવણહાનો ત્રૈકલિક કેવલ અભેદ સિદ્ધ કર્યા પછી મહાવાક્યની તથા અન્ય અભેદ બોધક વાક્યોની નિરર્થકતા એટલે પ્રયોજનરાહિત પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે— એવી પૂર્વપક્ષની ભૂમિકા અંધકાર રચે છે. સિદ્ધાન્તીના પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્યારે અભેદ સર્વકાલ સુસિદ્ધ છે, ત્યારે મહાવાક્ય તથા અન્ય અવાન્તર વાક્યો, કોઈ નવીન અર્થનું સ્થાપન કરતાં નથી, તેથી તે વાક્યો નિરર્થક હોવાં ઘટે છે. પરંતુ ઉપાસના પરત્વે તે વાક્યોનું અંગીકાર કરીએ તો ઉકતદોષ આવતો નથી, કેમકે શ્રવ જે પ્રથમ વાસ્તવિક સંસારી હતો તે બ્રહ્મોપાસનાથી બ્રહ્મસમાન અસંસારી થયો, આપ્રમાણે પૂર્વપક્ષની શંકાનો અભિપ્રાય છે.

શ્રોકત્રિણે ચતુર્થ બ્રાહ્મણના અંતર્યામી બ્રાહ્મણના મંત્રનું અડણુ ઇપ્ત—શબ્દોવાડે કયું છે. સાં પ્રસંગ એ છે કે જનકરાજર્ષિએ સર્વ વિદ્યાની સભા ભરી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જે કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેને સુવર્ણનિષ્કયુક્ત આ સદગ્રધેનુઓનું અર્પણ કરું છું. સભામાં બેઠેલા કોઈ પણ બ્રાહ્મણની વાસ્તવિક બ્રહ્મવિદ્યા નહિ સંપાદન કરેલી હોવાથી ગાયોને અંગીકાર કરવા હિમ્મત ચાલી નહિ તેથી માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાના માનાર્થે યાગવલ્ક્ય મહામુનિએ નિરખિમાનથી ગાયોને પેતાના આશ્રમપ્રતિ દોરી લઈ જવા સ્વશિષ્યને આજ્ઞા કરી. યાગવલ્ક્યની એ કૃતિ જોઈ અચ્ચાદિ દોષાવિષ્ટ અંતઃકરણવાળા કેટલાક બ્રાહ્મણોએ કોપાયુક્ત થઈ એમ કહ્યું કે અમારા બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધના પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધા વગર અમે ગાયોને લઈ જવા નહિ દઈએ. પશ્ચાત્ સાત્વિક ચૈવ્યનો પ્રકાશ કરતા ર્ષેરમુખ્યથી બ્રહ્મવિદ્ યાગવલ્ક્યે ક્રમે કરી પ્રત્યેકના પ્રશ્નનાં સમાધાન આપ્યાં. જનકરાજર્ષિ તટસ્થ રહી સર્વ સંવાદ ઉપર લક્ષ આપ્યાં કરતા હતા, તેમના અંતઃકરણમાં વિવાદના અંતે યાગવલ્ક્યવિશે શાં ઓરેલ બ્રહ્મનિષ્ઠનાં લક્ષણની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ; અને તેમને વિશે સદગ્રધેનુદિ રચાથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ ફરી તેઓ કૃતકૃલ થયા.

આ સંવાદમાં એક ઉદાહરક આરણ્ય નામના પુરુષે યાગવલ્ક્યને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે— સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થમાં રહી, તથા તે પદાર્થોના મર્મથી નિર્લેપ રહી, જે પરમતત્ત્વ તે પદાર્થોને નિયત વ્યાપારમાં પ્રવર્તાવેછે, તે તત્ત્વના સ્વરૂપનો તમે શો નિશ્ચય કર્યોછે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આધ્યાત્મિક આધિદેવિક આધિભૌતિક પદાર્થોવિશે સ્થિત મહાનિયામક અંતર્યામી પરમેશ્વરનું પ્રતિપાદન કયું છે. એ પરમાત્મા જ સર્વ પ્રાણિઓના વાસ્તવિક એકાત્મા છે. પ્રત્યેક મંત્રના અંતમાં ઇપ્તઆત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ (એ તત્ત્વ તારા અંતર્યામી સ્વમરણુધર્મ આત્મા છે) એ વાક્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વગતંયદિભેદકમિષ્ટમભૂદણુમાત્રમપીશ્વરદેહમૃતોઃ ।

અપનેતુમશક્યમદોવચનૈરમુનાસ્યપૃથક્ત્વનિષેધપરૈઃ ॥૬૯॥

શબ્દાર્થ—(સિદ્ધાન્ત) જે જીવજલમાં નૈસર્ગિક ઇષન્માન પણ બેદ હોત, તો બેદનિષેધક વાક્યોવડે આ જીવના એ પરમાત્માશ્રયેના બેદનું નિવારણ થઈ શકત નહિ.

ટીકા—પૂર્વપક્ષની શંકાના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તીનું એ કહેવું છે કે જે જે વસ્તુનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તે કદાપિ નાશ થતો નથી. અગ્નિની સ્વાભાવિક ઉજ્જ્વલતા—અગ્નિમાં ઉજ્જ્વલતા નથી—એવાં અનન્ત નિષેધક વાક્યોવડે નાશ પામતી નથી તેમ જીવજલમાં અણુમાન પણ સસબેદ હોય તો તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મદ્વાવાક્યનું વારંવાર ઉચ્ચારણ બેદક ધર્મનું કદાપિ નિમારણ કરી શકે નહિ. તાત્પર્ય એટલું જ કે જે અધિધાનવિષે જે ધર્મનો અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો હોય તેનો નિષેધકવાક્યોદ્ધારા તે અધિધાનવિષે અપવાદ થાય, અને અધિધાનરૂપ સત્ય વસ્તુની નિશ્ચય પ્રતીતિ થાય.

દ્વિત્યસ્યચયોગુણાત્મગત્ત્વતઃસ્વતઃસ્વનજાતુભવેત્પરતઃ ।

વચનેનૈતત્સ્યનિરાકરણંક્રિયતે સ ગુણઃસહજસ્તુયતઃ ॥૭૦॥

શબ્દાર્થ—આ શ્લોકમાં જે વસ્તુનો જે સ્વાભાવિક સ્વરૂપસૂચક ગુણ હોય—તથા જે અન્ય વસ્તુની સંનિધિથી પ્રાપ્ત થએલો ન હોય—તેનું નિરાકરણ વાક્યોદ્ધારા થાય નહિ, કેમકે તે ગુણ તેનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે.

ટીકા—સ્વાભાવિક ગુણનું નિવારણ વાક્યોવડે થઈ શકતું નથી એમ સિદ્ધ કરવા પ્રસ્તુત શ્લોકનો પ્રયોગ ક્યોં છે. ગતશ્લોકની ટીકામાં બાવાર્થનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. વિશેષ રૂપટીકરણ આ પ્રમાણે છે, જે ગુણ વસ્તુનો સ્વાભાવિક હોતો નથી, પરંતુ અન્ય ઉપાધિથી સિદ્ધ થએલો હોય, તેનો પાસ્તવિક અભાવ નિષેધક વાક્યોવડે થઈ શકે. જલનો સ્વાભાવિક ધર્મ રીતય છે, પરંતુ ઔપાધિક ધર્મ ઔષ્ણ્ય છે. અગ્નિની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉજ્જ્વલારૂપ ધર્મનો અભાવ નિષેધકવાક્યોવડે થાય.

વચનંત્વવક્રોધકમેવયતસ્તતઃસ્વનવસ્તુવિપર્યયકૃત્ ।

નહિવસ્ત્વપિશબ્દવશાત્પ્રકૃતિંપ્રજહ્યાત્યનવસ્થિતિદોષમયાત્ ॥૭૧॥

શબ્દાર્થ—વાક્ય અર્થગ્રાપક જ છે તથા ને વસ્તુ (સ્વભાવનો). વિપર્યય કરી શકે નહિ; શબ્દજલથી જલુ તો પોતાનો સ્વભાવ લઈ દેતી નથી કેમકે (તેમ ધાય તો) અનવસ્થારૂપ હોયતો ભય રહે છે.

ટીકા—વસ્તુનો આત્મભૂત ગુણ શબ્દજલથી નાશ પામતો નથી—એ પ્રતિજ્ઞાત અર્થના સમર્થનમાં અંધકાર હેતુ આપે છે. શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ અગ્રાતાર્થ ગ્રાપકત્વ છે, એટલે જે અર્થનો બોધ થએલો ન હોય તે અર્થની પરોક્ષ વા અપરોક્ષ પ્રતીતિ કરાવતાર આત્મવચન છે. તેથી મદ્વાવાક્ય પ્રત્યક્ષચક્રીકરણનું બોધન કરે, પરંતુ તેનું ઉપાદાન કરી શકતું નથી. તાત્પર્ય શબ્દ અર્થનું અભિવ્યક્ત કરણ છે, પણ ઉત્પત્તિકારણ નથી. આપ્રમાણે

શબ્દપ્રમાણું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થએલું હોવાથી પૂર્વપક્ષાનુસારે જીવજ્ઞાનમાં અણુમાત્ર પણ વાસ્તવિક બેદ હોય તો તેનો અબેદરૂપ વિપર્યય કરવા મહાવાક્ય સમર્થ નથી. જે શબ્દસામર્થ્યથી વસ્તુસ્વભાવનો વિપર્યય થાય તો શબ્દના સ્વરૂપનો પણ નાશ થાય. શબ્દનો પ્રકૃતિસિદ્ધ ધર્મ હકત પ્રકારે અનધિગત અર્થનું બાન કરાવવાનો છે. એ પ્રસિદ્ધ ધર્મનો પણ ન્યાયસામ્યથી લોપ થાય. થી મુરેશ્વરાચાર્ય પણ આજ અર્થનું પ્રતિષાદન કરેછે:—

નહિસ્વભાવોભાવાનાં વ્યાવર્ત્યેતીર્ણવદ્રવેઃ ।

સ્વભાવાદ્દિનિવૃત્તોઽર્થોન્નિઃસ્વભાવઃસ્વપુષ્પવત્ ॥

માવાર્થ—જેમ સૂર્યની ઉજ્જ્વલતાનો અભાવ થાય નહિ, તેમ સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવનો નાશ થાય નહિ; કેમકે સ્વભાવનો અભાવ અર્થમાં સ્થાપ્યો એટલે તે અર્થ સ્વભાવથી રહિત થઇ ગગનપુષ્પવત્ અભાવાત્મક થાય છે.

યત્તદ્વમતો વિવચસ્યગુણં વિવચેણસહાત્મનિમૂઢધિયા ।

અધિરોપિતમસ્વિવભૂમિગુણંપ્રતિષેધતિતત્ત્વમસીતિવચઃ ॥૭૨॥

શબ્દાર્થ—ઉપર પ્રમાણે હોવાથી જેમ જલની અંદર પૃથ્વીના શુણ્ણના આરોપનો પ્રતિષેધ થાય તેમ મૂઢબુદ્ધિએ વિવચસાથે વિવચના શુણ્ણનો અધ્યાસ આત્માવિષે કરેલો હોયછે, તેનું નિવર્તન તત્ત્વમસિ મહાવાક્યથી થાયછે.

ટીકા—વસ્તુ સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મને સજી શકે નહિ, તેથી બેદ જે પ્રકૃતિસિદ્ધ ધર્મ હોય તો તેનો અભાવ કદાપિ બને નહિ. પરિરોપથી અધ્યસ્ત-શુણ્ણનો અભાવ સિદ્ધ કરી વસ્તુની રાશ્પરિચયિતની અગ્નિવ્યક્તિ વાઙ્ય કરેછે. જ્યાં, પૃથ્વી હોય ત્યાં ગંધ હોય અને જ્યાં પૃથ્વી ન હોય ત્યાં ગંધ ન હોય એ પ્રકારના અર્થવ્યવતિરેકથી જલની અંદર અંધની પ્રતીતિ થાય તો તે જલનો ધર્મ નથી પરંતુ પૃથ્વીનો છે એવો નિષેધ થાય; પ-આત્ જલનું સત્પરવરૂપ જેમનું તેમ પ્રતીત થાય. તદ્વત્ અવિવેકથી સચ્ચિન્મય આત્માવિષે સર્વેન્દ્રિયોના વિષયોનો સ્વસ્વશુણ્ણસાથે આરોપ કરવામાં આવેછે તેનો અપવાદ સિદ્ધ થઈ અખંડકરસ વસ્તુની સાક્ષાત્ પ્રતીતિ મહાવાક્યથી થાય છે. આથી કંઠાબદ્ધન્યાય-દ્વારા મહાવાક્યની સાર્થકતા છે.

મહાવાક્યથી પરાક્ષ જ્ઞાન થાયછે એટલું જ નહિ પણ અપરોક્ષજ્ઞાન તેનાવડે પ્રાપ્ત થાય છે. આપ્રમાણે મહાવાક્યનું સામર્થ્ય છે ત્યારે અનંતવાર તેને ઉચ્ચાર્યા છતાં પ્રાકૃત-જીવોના અજ્ઞાન-બોધદ્વારા કોણેશની આત્મનિતી નિવૃત્તિ શા કારણથી થતી નથી એવી શંકા ઉત્પલ થાય. ત્યાં સમપ્રધાન એ છે કે અપરોક્ષ જ્ઞાન નહિ થવામાં જીવોની વિષયો—પ્રતિની આસક્તિ કારણરૂપ છે. એ આસક્તિરૂપ પ્રતિગંધ તોડવામાં સર્વ સાધનોની અપેક્ષા છે. જ્ઞાતિયોની અંતર્મુખતા સિદ્ધ થયે મહાવાક્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તે પૂર્વે પરાક્ષ જ્ઞાનની કૃપતિ સંરૂપ અંતઃકરણવાળાને થાય છે. મહિન વાંસનાવાળાને તો તે

જ્ઞાન પણ યત્નું સંભવતું નથી. વસ્તુજ્ઞાનમાં મહાવાક્ય અસાધારણ કારણ છે, તથાપિ તે કારણના આધારમાં અંતરાયોનો નાશ થવા પર્વન્ત ફલપ્રાપ્તિ થવી સંભવતી નથી. જેમ વસ્તુદર્શનમાં તેજ અસાધારણ કારણ છે તે પણ સંશુભ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે અને શરીરના પશ્ચિમ ભાગમાં રહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી થતું, —ત્યાં વસ્તુના અદર્શનમાં નેત્રનો દોષ નથી પરંતુ શરીરરૂપ આવરણનો દોષ છે; —તેમ અપરોક્ષ જ્ઞાનની અપ્રતીતિમાં અંતઃકરણની બહિર્બુધ્ધતાનો દોષ છે.

અતएव नदृष्टि विधानपरं गुणवादपरंचनतद्वचनम् ।

સ્તુતિવાંચપિ નૈતદુપાસ્યતયાવિધિરત્રનદેહમૃતોઽસ્તિયતઃ ॥૭૩॥

શબ્દાર્થ—તેથી આ વાક્ય ઉપાસનાવિધિપર નથી, તેમ શુશ્રુષાપર નથી, તેમ જ સ્તુતિપર પણ નથી, કેમકે જ્ઞાતાત્માનો જહા ઉપાસ્ય છે એમ સુચન કરનાર વિધિશબ્દો એમાં નથી.

ટીકા—મહાવાક્ય ઉપાસનાપર છે એવી પૂર્વપક્ષની પ્રથમ દોષિતા ખડનનો ઉપક્રમ પણ મા શ્લોકમાં કરેલો તેનો ઉપસંહાર અત્ર કરે છે. મયા શ્લોકમાં વાક્યની અખંડ વસ્તૃત્વપરતા સિદ્ધ થઇ. તેથી પરિણેપાનુમાનથી ઉપાસનાપરત્યની અસિદ્ધિ થઇ. પૂર્વ પક્ષની અન્ય એ દોષિતો જે વાક્યનું શુશ્રુષાદ્વચન, તથા સ્તુતિપરત્વ સ્થાપે છે (શ્લોક-૫૧-૫૪) તેના ખડનમાં વિશેષ હેતુઓનો નિર્દેશ કરવાની અપેક્ષા નથી. કેમકે પ્રથમદોષિતા નિરાકરણમાં પ્રયોજેલી સુક્તિઓદ્ધારા તેમનું પણ નિરાકરણ થઇ જાય છે. એમ ધારી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અંતઃકાર, ન્યાયનો અતિદેશ કરે છે. ઉપાસનાપર-તનો અભાવ સિદ્ધ કરવામાં અન્ય મુખ્ય હેતુ વિધિશબ્દનો અપ્રયોગ છે.

સતएवहिनामजंगत्प्रकृतेरुपधानवशादिहजीवइति ।

અતएवनजीवसत्त्वकतांप्रकृतस्यसतःप्रतिपादयति ॥૭૪॥

શબ્દાર્થ—જંગતતા કારણરૂપ પરમાત્માની (શરીરરૂપ) ઉપાધિદ્ધારા જીવસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેથી પ્રસ્તુત પરમાત્માની જીવરૂપતા મહાવાક્ય પ્રતિપાદન કરતું નથી.

ટીકા—પૂર્વપક્ષની મહાવાક્યની વિપરીતબોધકતા સ્થાપતી અનુર્ય દોષિત અવશિષ્ટ રહેલી છે, તેના પરિહારાર્થે અંધકૃતનો આરંભ છે. પ્રસ્તુત શ્લોકથી આરંભી ૮૧ મા શ્લોક— પર્વન્ત વિપરીતબોધકતાનું નિરાકરણ કર્યું છે.

હા-દોષોપનિપદ્ધમાં તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના પ્રકરણનો ઉપક્રમ—સદેવ સોમ્યેદમ.

ગ્રહાસીત્—(હું સુશીલ અંતઃકરણજ્ઞાન પુનઃ । આ પ્રવચનના આરંભકાલપૂર્વે સન્માન જ આપી રહેલું હતું) એ વાક્યથી થાય છે. પ્રસ્તુત અશ્વિભાવેશ્વર્ય સુક્ત સતત્ત્વ—પરમેશ્વર—શરીરાદિ ઉપાધિવિશિષ્ટ થયાપછી જીવસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયા. તેથી ઉપસંહારકાંક્ષે પ્રયોજેલું

મહાવાક્ય સર્વોપાધિનો વાસ્તવિક અભાવ અવધિ સિદ્ધ કરી જીવના સ્વાસિક અભાવનો બોધ કરે છે. સારાંશ ઉપક્રમાદિ ચિંગદારી પ્રકરણનું તાત્પર્ય જીવનું અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ અભાવની અવરૂપતાનું સ્થાપન કરવું નથી.

યદિજીવસતત્ત્વકતાંગમયેદણિમાદિગુણસ્યજગત્પ્રકૃતેઃ।

અણિમાદિગુણોક્તિરતોઽસ્યમૃદાપદિપાસ્યશરીરભૃદાકતા॥૭૫॥

શબ્દાર્થ—જો અણિમાદિ ગુણવિશિષ્ટ, જગત્કારણરૂપ, પરમેશ્વરની અવરૂપતા મહાવાક્યથી ઉદ્દ્યોધિત થતી હોય; તો અણિમાદિ ગુણ દર્શાવતું વચન મિથ્યા કરે જ્યારે અણિમાદિ ગુણનો નિર્દેશ કર્યો છે, ત્યારે પરમેશ્વરની અવરૂપતા મિથ્યા કરે છે.

ટીકા—વાક્યની વિપરીત બોધકતા નથી એમ દર્શાવવા દ્વિતીય હેતુ આપે છે. જાન્યેના ઉક્ત પ્રકરણમાં વિવિધ ઉદાહરણ આપી પરમાત્માનું અત્યંત મૂલ્ય સ્વરૂપ મિથ્ય કર્યું છે, પશ્ચાત્તે તે સૂક્ષ્મનમ તત્ત્વ તુલ્ય એ પ્રકારનો અનિમ બોધ આપ્યો છે. સયણ્ણોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ત્વત્યં સઆત્મા તત્ત્વમસિશ્વેતકેતોઃ—“હું શ્વેતકેતુ / ઉત્ત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થએલી જે સૂક્ષ્મતા છે, તે સ્વરૂપની છે, તે સર્વ વસ્તુરૂપ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છું”—આ વાક્યનો પ્રત્યેક ખણ્ણનો અંતમાં અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી નિર્ણય એ કરવાનો છે કે અણિમાદિ ગુણમુક્ત વસ્તુ અવરૂપ હોય તો તે ગુણનો અવમાં અભાવ અસિદ્ધ હોવાથી તેનો નિર્દેશ મિથ્યા ગણાય. પરંતુ પ્રમાણભૂત શ્રુતિથી તેનો નિર્દેશ થએલો છે તેથી તે પરમાત્મા અવરૂપ નથી, કિંતુ એ સ્વકીય નિષ્કૃષ્ટ ઉપાધિના વાસ્તવિક અભાવથી પરમાત્મરૂપ છે એવો પરિણામી બોધ નીકળે છે.

નચસંસૃતિહેતુનિરાકરણંકૃતમસ્યશરીરભૃતોઽભિમતમ્।

પરમેશ્વરમાત્મતયાન્નુવતાવચનેનચતત્ત્વમસીત્યમુના ॥૭૬॥

શબ્દાર્થ—તત્ત્વમસિ—એ વાક્ય, જે (પૂર્વપક્ષપ્રમાણે) પરમેશ્વરની અવરૂપતા બોધન કરે છે, તેનાથી અવાન્માનો અબીદ વિપય, જે સંસારના કારણરૂપ આજ્ઞાની નિષ્કૃતિ છે, તે ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.

ટીકા—વિપરીત બોધકતાની અસિદ્ધયે તૃતીય હેતુ મહાવાક્યની નિષ્પ્રયોજનતા છે. સર્વ તત્ત્વધારીનો અબીધિસત વિપય સંગ્રારના મૂલ્ય કારણરૂપ આજ્ઞાનનો આન્યન્તિક ઉચ્છેદ છે. તે વિપય પરમેશ્વરની અવરૂપતા પ્રતિપાદન કરવું મહાવાક્ય શી રીતે પ્રાપ્ત કરાવી શકે ? સારાંશ વિપરીત બોધકતાથી ઇષ્ટપ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી.

ત્વમસીતિપદદ્વયમેતિયુજા તદિતિધ્વનિનાસહતત્ત્વમિતિ ।

ક્રિયયાસહનામપદં સમિયાન્નિરપેક્ષમુપૈત્યનયાહિયુજામ્ ॥૭૭॥

શબ્દાર્થ—પ્રથમ ત્વમ્—અસિ એ બે પદ પરસ્પર સંયુક્ત થાય છે, પશ્ચાત્ તે ઉભય પદ તત્ શબ્દસાથે સંયોગી થાયછે, કારણ કે ક્રિયાપદવડે નિરાકાંક્ષ પ્રતીતિ થવાથી (પ્રથમ) ક્રિયાપદસાથે નામપદનો યોગ થાય છે.

ટીકા—મહાવાક્ય વિપરીતબોધક નથી તેના સમર્થનમાં ચતુર્થ કારણ અંધકાર આપે છે. વાક્યગત પદસંબંધના પર્યાયોચનથી મહાવાક્ય અખડૈકરસનું બોધન કરેછે. પ્રથમ ત્વમ્ પદ અસિ ક્રિયાપદસાથે યુક્ત થાયછે, પશ્ચાત્ તત્ શબ્દસાથે ઉભયનો સંબંધ થાય છે. આ ઉપરથી ત્વં પદબોધિત અર્થ તત્ પદબોધિત અર્થથી અભિન્ન છે એવો બોધ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વિપરીત અર્થની ઉત્પત્તિનો સંભવ રહેતો નથી.

નહિનામસહસ્રમપિક્રિયયારહિતં કિમપિપ્રતિપાદયતિ ।

પ્રતિપાદકમેપુલિંગાદિભવેદ્દિહિતાદિમતેર્જનકંહિયતઃ ॥૭૮॥

શબ્દાર્થ—ક્રિયાપદ વગર સહસ્રનામપદ પણ કોઈ પણ અન્વિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શક્તો નથી; પદોમાંથી જે વર્તમાનાદિઆશ્ચર્યક ક્રિયાપદ હોય છે તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ છે, કેમકે વિધિનિષેધબુદ્ધિનો ઉદય તેનાથી થાય છે.

ટીકા—ધેતુ, અથ, મહિષ વિગેરે અનન્ત સુખન્ત પદોથી વક્તાના ઇષ્ટાર્થની સ્ફુટ પ્રતીતિ થતી નથી, પરંતુ અસિ, અસ્મિ ઇલાદિ તિર્જન્ત પદદ્વારા નિરાકાંક્ષ બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી, વાક્યમાં ક્રિયાપદનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેની સાથે વ્યાકરણ નિયમાનુસાર જે નામપદનો સંયોગ થયતો હોય તેનો સંબંધ કર્યા પછી અવશિષ્ટ પદનો સંયોગ કરવો.

ભગવાનપિમધ્યમમેવયતોવિનિયચ્છતિયુષ્મદિનિત્યમતઃ ।

પ્રથમંત્વમસીતિપદેસમિતશ્ચરમંત્વસિનાસમિયાત્તદિતિ ॥૭૯॥

શબ્દાર્થ—પાણિનિભગવાન્ પણ દ્વિતીય પુરુષ સર્વનામ (યુષ્મદ્) સાથે અસિ ઇત્યાદિ મધ્યમ પદનો સર્વદા સંબંધ કરવો એ પ્રકારનો નિયમ કરેછે, તેથી પ્રથમ ત્વમસિ—એ બે પદો સંયુક્ત થાયછે, પશ્ચાત્ અસિપદસાથે તત્પદનો સંબંધ થાયછે.

ટીકા—પ્રથમ ત્વમ્ તથા અસિપદનો પરસ્પર સંયોગ થાયછે. એન્દ્ર સમર્થનમાં પાણિનિમુનિના સૂત્રનું પ્રમાણ આપેછે—યુષ્મદ્યુપપદેસમાનાધિકરણેસ્થાનિન્યપિમધ્યમઃ ॥

પુરુષોઽભિહિતસ્ત્વમસીતિયદાકિમસાનિવદેતિતદાભિમુખઃ ।

શ્રવણાયભવેદ્દણિમાદિગુણંસાદિતિપ્રકૃતંતદસીતિવદેત્ ॥૮૦॥

આ પ્રકારનાં તે મહાત્માનાં વચનને તથા બદસેનની કથાને શ્રવણ કરીને તે ધૈર્ય-
વ્રજવાળો વીરવિજયચંદ્ર આ પ્રકારનાં વચનો બોલ્યો.

વીરવિજયચંદ્ર કહે છે, હે સિદ્ધ પુરુષ ! આપે મારા ઉપર જે ઉપકાર આ સમયમાં
કર્યો છે એ અન્ય સગવડે મારાથી અનેક પ્રકારના પ્રયોગોનડે પણ વાળી શકાય એમ નથી.
તેમાં પણ આપસરના આમકામ પુરુષનો ઉપકાર કયા પ્રયોગોથી વાળવો એ પણ આ
દાણે હું સમજી શકતો નથી. માત્ર એ ઉપકારનિમિત્ત આ દાણે તો આપને સવિનય ન-
મસ્કાર કરવો એ જ મને ઉચિત લાગે છે.

આપે મારા હિતને અર્થે કહેલી આ બદસેનની કથાને મેં ગ્રેમવડે શ્રવણ કરી છે.
અને તેમાંથી મારા ઉપયોગનું ઘણું મેં ગ્રહણ કર્યું છે. એવી સવળા સ્થિતિઓનાં ચિત્ર
મારા હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત થયાં છે. તેમાંની કયી સ્થિતિપર મારાથી જવાશે એ સમજાતું
નથી. સર્વોત્તમ સ્થિતિ તો તેની અંત્યવસ્થાની છે, પરંતુ આ સમયે હું તેનો અનનિકારી
હું, એટલે નિરુદ્ધાચ.

હવે આપને મારે અધિક કાલ વિદ્યાર્પણ થઈ નડતું એ અધિક યોગ્ય જણાતું નથી
તેથી આપની કૃપાને ઇચ્છતો હું આગળ પ્રયાણને આરંભીશું. માત્ર આપને નિવેદન કર-
વાતું એ જ છે કે આપના સ્વધર્મમાં પ્રતિબંધ ન આવે અને મને હિતકર થઈ રહે એવી
મારા સંબંધમાં કાંઈ આગ્રહ હોય તો કરો. હું ક્ષત્રિયપુત્ર હોવાથી ધારેલા નિશ્ચયથી પાછો
હઠવાનો નથી. મરણને સ્વીકારું પણ દૃઢ કરેલા સંકલ્પથી બદ થનાર નથી. હું સકામ છતાં
પણ દુષ્ટ સૃષ્ટિથી દુર્બલ નથી, તેથી ધારણા પાર પાડવા પર્વત મરણ ન આવે તો પાછો
હઠવાનો નથી. તેથી આપે જે અધિક ઉપકાર કરવો ઇચ્છિત હોય તે કરો.

મહાત્મા કહે છે, હે રાજપુત્ર ! હવે તમારા અંતરમાં ઉઠતી પ્રથમ વૃત્તિને અનુસ-
રીને વિચરો. એથી અધિક આ દાણે કાંઈ પણ કહેવા યોગ્ય નથી.

વીરવિજયચંદ્ર કહે છે, આ દાણે પ્રથમ વૃત્તિ તો એવી સ્ફુરી કે જે આપ કાંઈ બા-
વિમાં કરવા યોગ્યને નહિ કહો તો અવધી પૂર્વના પ્રયાણ કરવું.

મહાત્મા કહે છે, તો હવે છટ રમરીને તેમ જ કરો.

આ સાંભળીને તત્કાલ છટ રમરીને તે મહાત્માને નમસ્કાર કરીને તે બોલ્યો, હે જ-
ગવન્ ! મારા પ્રતિ અમૃતમયી વૃત્તિ પ્રસંગે નાંખજો, અને પુનઃ અનુગ્રહવડે મારી ઇચ્છા
પૂર્ણ થયે યોગ્ય વાતે તો મને આપનાં પાપહર દર્શન આપજો. એમ બોલીને પૂર્વમાં ચા-
લ્યો. મહાત્મા એક પણ શબ્દ ન બોલતાં ઉઠીને તે વીરવિજયચંદ્રના પૃથ્વીને બોધને પોતાની
શુદ્ધાપ્રતિ વળ્યા. વીરવિજયચંદ્ર પણ પાછળ જોતો, મનવડે નમન કરતો અગ્રગણ ચાલ્યો. એક
શ્રીમ્મની દૃષ્ટિથી બહિર પરસ્પર થયા પછી વીરવિજયચંદ્ર આગ્રમાણે બોમતો આગળ ચાલ્યો.

સોરઠા.

મરણ જ ઇચ્છે નેહ, ઇચ્છે તે ન જગે કર્યું;

કદિ ઇચ્છે તો તેહ, ઇચ્છે સંગી, ધર્મને.

જન્ય ત્યજી જન સર્વ, સ્ત્રીમૃતગૃહવિત્તાદિને;
 ધર્મ ત્યજે તજી ગર્વ, હૃદયમુક્ત કાક જ જગે.
 અવર સકલ સજી ધર્મ, ઇહ પરલોકે સુખ લહે,
 લહે ન બળતો મર્મ, તો ત્યજી ધર્મ સ્વજન દહે.
 મારે ધર્મ જ એક, હર ધરવા સરખો દોસે,
 તેથી ધરી વિવેક, ત્યજી ન ધર્મ મરણલગી.
 જો છે ઈશ સદાય, તો ધાણું કરવું જગે;
 નહિ તો બવરણમાંલ, તપથી તનુને ત્રાણું.

આટલું બોલીને મનમાં વિચારતો ચાલે છે કે જન્મેલાને મરણુ તો છે જ. કાપર જનો ગૃહગુહામાં ક્યેશને અનુભવતાં અને યુરવીર સાધકા ગિરિગુહામાં પ્રસન્નતાવડે કાલવશ શરીરને સમય આવ્યે છોડેછે. ક્ષત્રિયે તો રણમાં જ મરણુને સ્વીકારવું, કાં અન્ન-તણુ થઈ સ્વતંત્રપણે જ્યાં ત્યાં શરીર છોડવું છે. હું ક્ષત્રિયના કુલમાં, જન્મ્યોહું, છતાં હજી કુલધર્મને યથાવત્ ધરી રણમાં શત્રુઓના રુધિરની નદી ચલાવવાનો સમય મારે આવ્યો નથી. જો ઈશ્વરે સંકેતવડે જન્મ આવ્યો હશે તો સમય અને સામર્થ્ય આવી મળશે. વર્ગાકાંક્ષે અને અન્ય ઋતુઓમાં પણ અસંખ્ય ઋતુઓના જંતુ ઉપજી ઉપજીને ખપી જાય છે, પરંતુ તેમનું જગમાં આવવું જવું વ્યર્થ સરખું જ છે. કારણ કે તેઓ સાધવાયોગ્ય સ્વપરહિત સાધ્યાવિના જ અળપાઈ જાય છે. સાર્થક જન્મ તો તેનો જ છે કે જે સાધવાયોગ્ય સાધીને જ વિરમે છે.

આ પ્રકારે વિચાર કરતો ચાલે છે. કેટલોક પંથ કાપતાં સૂર્યને પાછળ સંતાઈ જતા હોય એમ અસ્ત પામતા જોઈને બોલેછે,

સોરઠા.

જગે ઉદય ને અસ્ત, સૂર્યસમાને પણ રહો,
 હૃદય જે દુઃખથી અસ્ત, તેને અસ્તોદય જ શું ?
 રવિને ઉદય ન અસ્ત, પણ જનને બાસે સદા,
 જયમ હું વિચરું મરત, પણ જન તો દુઃખી લેખતા.

અસ્ત થતા સૂર્યને વિધિવત્ નમન કરીને આગળ ચાલ્યો. રામય જતાં કૃષ્ણપદાની રાત્રિએ પોતાનું બપોર ૩૫ પ્રકટાવવા માંડ્યું. દિશાઓમાં અધકારે અભિવ્યક્ત થયો. વનના રાગ તથા વનની પ્રભા પોત પોતાના વ્યવહારઅર્થે સાવધાન થયાં. તમસૂથી ભય પામનારાં પૈત પોતાનાં ગુપ્ત થવાનાં સ્થલોમાં બસાઈ બેઠાં. રથસે રથસે ટૂંકો પણ પંચો-૩૫ નેત્ર બંધ કરીને નિદ્રા લેતાં હોય એમ બાસ્યાં. પણ ભયને જેજે તણવત્ ત્રેવળો છે એવો વીરવિજયચંદ્ર નો નિશાપતિ ચંદ્રની પેઠે રાત્રિમાં પણ ઉઠાવગી ગતિથી ચાલતો જ રહ્યો.

વિચારમાં ને વિચારમાં ચાલતાં શુભારે પ્રહર રાત્રિ જતીત થઈ. મૃદુ મધુર અને રોડ સન્દોષી મર્મિત વનને વિધેનો ચાલે છે, પણ અંતરમાં કોઈ વિશ્રામ કરવા યોગ્ય

સ્થવની આશા રાખે છે. આગળ ચાલતાં ઘણે અંતરેથી પ્રકાશસરખું કાંઠ બાસ્યું તેથી એ આમ હશે એવું અનુમાન થયું. આગળ ચાલતાં તે પ્રકાશ કાંઠ શુદ્ધતા દારમાંથી બહાર આવતો હોય એવું જણાયું. માર્ગ કાપતાં જ્યારે છેક નિકટ આવ્યો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આગળજાણુ વસતિ નથી પણ આ કાંઈ એકાંત સેવન કરનારનો મઠ છે. એ મઠના દારપ્રતિ દૃષ્ટિ નાખતાં કાંઠ મનુષ્યનું મઠમાં હરવું ફરવું જણાયું નહિ, અને શાંત સરખું જણાયું. દારમાંથી બહાર પડતો પ્રકાશ જણાયો પણ એ પ્રકાશ શેનો છે તે કાંઠ જણાયું નહિ. અરણ્યમાં ઉઘાડાં દાર સુકી રાત્રિએ કોણુ અત્ર રહે છે તથા તે શું ક્રિયા કરે છે એ જાણવાને પ્રયત્ન તો યુગપણે જમને મઠની જાણુએ રચેલા ચોતરાઉપર બેઠો. મઠની ચારે જાણુએ દાર છે એમ જાણ્યું, કારણકે ચારે જાણુએ દારમાંથી બહાર પડતો પ્રકાશ જણાતો હતો. સગર ખેરીને પછી ઉડીને ચારે જાણુએ ફરી વળ્યો. દીપકાદિ પ્રકાશના કાંઈ આધારને અંદર દૃષ્ટિ નાંખ્યા છતાં ન દેખી શકવાથી આશ્ચર્યને પામવા લાગ્યો. પણ ક્ષત્રિયભક્તિ હોવાથી બચરદિતપણે કેલુક જણવાની આતુરતાથી ધુનઃ તે જ ચોતરા ઉપર જમને બેઠો. એ ધટિકાજેટલો ફાલ કેવલ શાંતિથી મયો તેથી એના મનમાં એમ બાસ્યું કે કો તો મહાધિપતિ નિદ્રાવશ છે કે કો તો મઠથી બહાર કાંઈ કારણસર નિકળ્યા હશે. આમ વિચારે છે એટલામાં આ પ્રકારના શબ્દો કાને સાંભળ્યા.

‘સાધા! જો તારી ઇચ્છા હોય તો તને હું દેવ પ્રસન્ન થાય એવો ઉપાય કહું. તે દેવો પણ અનેક છે, અને વિવિધ મનવાંછિત ફલ આપનાર છે. ભિન્ન ભિન્ન દેવનાં સાધનના પ્રકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમનાં સાધનસમયે પાળવાના નિયમો, આહારના પદાર્થો તથા બલિદાન આપવાના પદાર્થો તને કહું. અને જો ઇચ્છા હોય તો દેવીઓને પ્રસન્ન કરવાનો વિધિ કહું. દેવીઓ પણ અનેક છે, અને વિવિધ ફલ આપનાર છે, એ દેવીઓની સહાયતાથી ત્રિભુવનમાં તને ધ્રંધ ફલંબ રહેશે નહિ. આ ત્રિલોકમાં તું પૂજ્ય થઈશ. અને જો તારી એમ જ ઇચ્છા હોય તો હું તને નાના પણ નિયત ફલને આપનારી અનેક યક્ષિણીને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય આપું. તેમાં તને રચે તો નિસ એક સુવર્ણમુદ્રા આપનારી, નહિ તો નિલ, ત્રિશુ મુદ્રા આપનારી, નહિ તો સો ગુદ્રા આપનારી અને તે નહિ તો નિલ એક સહસ્ત્ર સુવર્ણમુદ્રા આપનારી ધનેશ્વરી નામવાળી યક્ષિણીને પ્રસન્ન કરવાનો માર્ગ કહું. અન્ય યક્ષિણીઓમાંની એક તો એક દંડ આપે છે જે દંડપર આરૂઢ થઈને પૃથ્વીથી એકવિશ ગજ ઉંચા ઉડાય છે અને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં એ પ્રમાણે આકાશમાર્ગે જઈ આવી શકાય છે. બીજી એક તો પ્રસન્ન થઈને વસ્ત્ર આપે છે, જે વસ્ત્રના પ્રતાપથી કાંઠ દેખે નહિ. એવી સિદ્ધિ મળે છે. તે નહિ તો એક પટેશ્વરી નામની યક્ષિણી જે અખુટ લક્ષ્મી તથા રસામણવિધિની આપણી આપે છે, તેનો પ્રયોગ તને કહું, જેથી બંડાર સદા પૂર્ણ રહેવાથી તું અખંડ સુખ જોગવીશ.

પણ જો તને ત્રિય હોય તો એક યક્ષિણીનો પ્રયોગ કહું જે પ્રસન્ન થઈને એક મણિ આપે છે, જે મણિના પ્રતાપથી અગાધ જળમાં પ્રવેશ કરતાં જળ બોળે નહિ કે પ્રાણ લે

મને કૃપા કરીને કહેા. આ આંશર્ય મારા જોવામાં પ્રથમ જ આવે છે અને તેથી એને સંકારણ સમજવાની મને આતુરતા છે.

મહાત્મા કહેછે, હે બાઈ ! તમને શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા છે તો તમારા પ્રતિ કહેવામાં હું પ્રતિબંધ જોતો નથી, માટે સ્વસ્થ થઈને બેસો. આ પાત્રમાંથી જલ લો, અને પ્રાણને તૃપ્ત કરો. પછી શ્રમથી મુક્ત થઈને શ્રવણ કરો. આશ્રમમાં રહેના મનુષ્યે આ શ્રમમાં આવેલા મનુષ્યનું ક્ષલજલાદિથી સંમાન કરવું એ આશ્રમવાસીનો ધર્મ છે.

પછી વીરવિજયચંદ્ર ઇચ્છાનુસાર ક્ષલજલ ગ્રહણ કરીને મહાત્માના સુંખથી સર્વ જ્ઞાન્ત શ્રવણ કરવા સ્વસ્થ થઈ બેઠો.

(અપૂર્ણ)

શ્રી પંચવરદ વૃત્તાન્ત.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૫૭ થી)

આ વાર્તાને હું, તે પૂર્વે વિવિધ પ્રકારે ધર્મસંબંધમાં કરેલા વિચારોથી તથા નિશ્ચયોથી જાણનારા હોતો, તેથી મેં સમય આવ્યા પૂર્વે અર્થ સાગ્રામ્યને સેવવાની જ્ઞાતને વેગ આપ્યો ન હતો.

જેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મને આસક્તિ ન હતી તેમ જ સાગ્રામ્ય ધરવાની પણ આસક્તિ મને પ્રતીત થતી ન હતી. તેથી સાક્ષિની પેઠે આવનાર સમયના સ્વરૂપને અનુભવતો એવો હું યથાનિયમે કાલને વ્યતીત થતો અનુભવાવનાર સાધનોદારા કાલની વસ્તુતઃ ગતિ નહિ છતાં પણ તેને ક્ષણાદિ અંશવડે ગત થતો અનુભવતો હતો.

સમીપ આવનાર ઉત્તમાદિ અધિકારિઓ પણ મારો સમાગમ અધિક કાલ રહેશે કે નહિ એવી શંકાવડે પોતપોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત સંપત્તિના પ્રમાણમાં આગ્રહથી સમાગમ કરવા લાગ્યા, તથા અધિક પ્રીતિવડે પ્રાપ્ત શંકાઓથી નિવૃત્ત થવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે વળી થોડા માસ વ્યતીત થતાં દેવયોગથી શરીરોપાદક સંસ્કરના અભાવના યોગે અકસ્માત્ ઇચ્છુ સ્મરણ કરતાં ગૃહિણીએ પોતાના શરીરને અલંકારના સાક્ષિમાં લયપૂર્વક લાગ ક્યો. આમ યવાથી મારે ગૃહસ્થાશ્રમની સમાપ્તિ થઈ.

પછી સર્વ વ્યવહારમાં કુશલ એવા પુત્રોને વ્યવહારબાર અર્પણને મેં ઝોકાંતસેવનમાં નિરુપાધિપ્રારબ્ધભોગનો નિશ્ચય કર્યો.

આ નિશ્ચયને જાણવાથી સમીપ આવનાર વિવેકી પુરુષોનાં અંતરમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી એક સમયે તેવા સર્વ, ચિંતામરતસરખા પ્રતીત થતા મારા સમીપ આવી વિધિવત્ નમન કરીને બેઠા અને પ્રમુખ પુરુષદારા આ પ્રમાણે નિવેદન કરવા લાગ્યા.

‘હે ભગવન્ ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પ્રાપ્ત થતાં દુઃખથી મુક્ત કરનાર આપ જ અમારે તો માતાપિતા તથા તારક ઇશ્વરસ્થ છો. હે દેવ ! આપની અમૃતમયી કૃપાદિ જ અમારા અંતઃકરણના જંબહારા અમને અન્તરામરતવતે પ્રાપ્ત કરનાર છે. હે પરમાત્મન્ !

આ રિશ્વપંચમાં જીવેને શાંતિપૂર્ણતા અનુભવ કરવાઅર્થે સ્થાનરૂપ આપ જ છે. અધિકારિઓને આપ જ પંચ ક્ષેત્રની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદનો અનુભવ કરાવનાર પરમપુરુષ છે, તથા અનાધિકારી જીવેને અધિકારમાં સ્થાપનાર અમોઘ ઐશ્વર્યવાળા શ્રીસદ્ગુરુ પણ આપ જ છે. આ જીવેને જેમ પરમાત્માપ્રતિ આરોપાયલા નામરૂપ શબ્દોનું સ્મરણુ પાપરહિત કરે છે તેમ આપના પ્રતિ આરોપાયલા નામરૂપ શબ્દોનું સ્મરણુ પણ અમોઘાદિ જીવેનાં પાપને ક્ષય કરનાર છે.

હે નત્તા ! પ્રેમવડે કરાતું આપનું સ્મરણુ માત્ર પણ અમને નિર્દોષ કરવા સમર્થ છે તો આજનાં દર્શન અમને શું શું ઉત્તમ ફલ આપે છે એ અમે કળી શકતા નથી, એવાં અમદાદ ફલદ આ આપનાં દર્શન અમને, જ્યાંસુધી આપમાં અભેદભાવે સ્થિત થઇએ ત્યાં સુધી નિરંતર થાય એ જ અમારી ઇચ્છા છે.

હે સર્વેશ્વર્યસંપન્ન ! જેમ આપના શરણુને પ્રાપ્ત થયેલા અમે આ દુસ્તર સંસારને દવ-દવ આપાસે તર્ફ છીએ તેમ આપથી અભિન્ન એવા આપના એજગુણે પ્રાપ્ત આપની આ સત્પ્રભાતા શરણુને પ્રાપ્ત રહી અમારી ઉત્તરોત્તર થતી પ્રજા પણ આપના તથા આપની પ્રજારૂપ આપનાં અનેક સ્વરૂપના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં અદ્ય આપાસથી આ ભવસા-મરને તરે એ જ અમારી દૃઢ કામના છે.

હે દાતા ! આ સંસારમાં જે અન્ય અનેક પ્રકારનાં દાન આપનાર દાતાઓ છે તેમ-તાથી જે દાન આપી શકાતું નથી તે દાન આપીને આપે અમને આપકામ કરવા છે; તેમ જ આપની લીલારૂપ પરંપરાવડે અમારી પરંપરાને આપકામપણું પ્રાપ્ત થતું રહે એ જ અમારે, જે ઇચ્છા કરવારૂપ રહ્યું છે એમ ગણીએ તો છે.

હે દયાના સમુદ્ર ! આપ જેમ દયાવડે અમને આજપર્યંત જાત્રતરવનમાં પ્રલક્ષ થયા છો તેમ જ અમારા શરીરોની સ્થિતિપર્યંત આપ અમને દયાપાત્ર ગણીશો એ અમારી પ્રાર્થના છે.

આ અમે આદિ આપના શરણુગત જનોમાંથી જેમનાં અંતઃકરણમાં દોષવશાત્ અસંતોષ અવશેષ રહ્યો હોય તેમનાં અંતઃકરણમાં આપની કૃપાના પ્રભાવે સંતોષ પ્રસરે તથા જે જીવે પોતાના દુર્ભાગ્યથી આપના શરણુને પ્રાપ્ત થઈ સમ્યક નથી તેવા સુભાગ્યહીન જીવેના અંતઃકરણમાં પણ સત્સંસ્કારનો આવિર્ભાવ થાય એ અમારી અભિલાષા છે.

હે શરણુગતવત્સલ પ્રભો ! આપના શરણુને પ્રાપ્ત મનુષ્યોમાંથી જેમને પ્રપાતમાં પ્રમાદ રહ્યો છે એવાએનો પણ આપના અનુપમ શરણુના પ્રભાવથી દોષની નિવૃત્તિપૂર્વક ઉદાર થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે. આપના ન કળી શકાય એવા મદિમાને, યથાવત ન જાણનાર અમે આ પ્રકારની યાચના સર્વના મનના સન્નાધનાર્થે કરીએ છીએ, નહિ તો આપ સર્વજ વિભુની, સત્તા સર્વત્ર ઘટિત જ કરે છે અને કરશે એ અમારો નિશ્ચય છે.

હે પંચવરદ મહાતમન ! આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વચનો ખોજતા તે અધિકારિને શાંત રાખીને 'સર્વના સન્નાધનાર્થે એ' આ પ્રકારનાં વચનો કલાં.

હે સજ્જન સખઃઓ ! તમારી સર્વ પ્રકારની શોષ કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર સર્વા-
તર્થામી વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વર સર્વને સદા સમીપ વિદ્યમાન છે તેથી નિઃશંક તથા નિભંય ર-
હેવું, અને પોતપોતાના કર્તવ્યને યથામતિ યથાશક્તિ કરવું.

આ સંસારમાં મહાત્મા પુરુષસાથે વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકારના સંબંધમાં રહેનાર
રૂપે સર્વ મનુષ્યોનો સમાવેશ થાય છેઃ ૧ શિષ્યરૂપે, ૨ ભક્તરૂપે કે ૩ તટસ્થરૂપે.

હાં જે પુરુષ તત્ત્વ મહાત્માદ્વારા મુખ્ય કર્તવ્યના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને તેમન
ઉપદેશદ્વારા કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થવા પર્વત પ્રપત્નશીલ હોય છે તે તો 'શિષ્ય છે.'

નાના પ્રકારની કામનાઓને વશ વર્તતાં તેમાંની કોઈ એક અથવા સર્વ કામનાની
સિદ્ધિઅર્થે જે મનુષ્યો મહાત્માની સેવા વા પૂજન અર્ચનાદિ પ્રીતિવડે કરે છે તે ભક્ત છે.

આવા બે ભેદથી ભિન્ન જે મનુષ્યો છે તે તટસ્થ ગણાય છે.

આ શિષ્ય તથા ભક્તમાં ગણાતા મનુષ્યોના તેમને પ્રાપ્ત સંસ્કાર તથા અધિકારબ-
લના ન્યૂનાધિકપણથી ધણા ભેદ હોવા સંભવે છે. તોપણ તે પ્રત્યેકમાં મુખ્ય બે ભેદ ગ-
ણાય છેઃ ૧ દૃઢ ચિત્તવડે દૃઢ નિશ્ચયવાળા, અને ૨ અદૃઢ ચિત્તવડે અદૃઢ નિશ્ચયવાળા.

આ પ્રકારે જેમ શિષ્ય તથા ભક્તના દૃઢઅદૃઢ ચિત્તનિશ્ચયના ભેદથી બે બે પ્રકાર છે
તેમ જ ત્રીજા તટસ્થમાં પણ બે ભેદના મનુષ્યો છે. એક તો સત્સંસ્કારપ્રધાન હોવાથી
સન્માર્ગવર્તી, અને બીજા અસત્સંસ્કારપ્રધાન હોવાથી અસન્માર્ગવર્તી.

આ વિધિથી સર્વ મનુષ્યો મહાત્મા પુરુષસાથે સંબંધવાળા છે તેથી મહાત્માપુરુષ
દ્વારા સર્વને લાભનો સંભવ છે. યદ્યપિ અસન્માર્ગવર્તી તટસ્થ મનુષ્યો, પાપકર્મ કરનાર તથા
અનાયારથી વર્તનાર તથા વિપરીત મતિના પ્રભાવે પ્રતિકૂલ ગતિતાળા હોવાથી ઈશ્વરની
અવગ્રા, મહાત્માની નિંદા આદિ અનેક દુષ્ટ આચરણ કરનાર હોય છે અને તેથી તેઓ
દુષ્ટ સંસ્કારની શુદ્ધિદ્વારા અનર્થને પ્રાપ્ત કરે છે તથાપિ તેમને વિરોધી બાવથી પણ મહા-
ત્માનું સ્મરણ તથા સમયે દર્શન થાય છે, જેથી તે મહાત્માના સંદર્ભ સ્વભાવથી પ્રસરતા
ઐશ્વર્યથી સત્સંસ્કારનો તેમનામાં આર્તિભાવ થાય છે અને તે વડે તેમને કાળે કરીને સ-
દ્ભાવના પ્રકટે છે અને મહાત્માના શરણનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. જેથી સર્વનું દિત ક-
રનાર મહાત્માના સંબંધવાળાં સર્વ મનુષ્યો લાભને પ્રાપ્ત કરે છે એ કથન યોગ્ય છે.

આ વિશાલ ભૂમિના સર્વ મનુષ્યોને કોઈ એક જ મહાત્માનું શરણ પ્રાપ્ત થાય એ
અસંત કઠિન વાર્તા છે, પણ રચે રચે મક્કટના મહાત્માઓના સંસંગમાં વિશેષે કરીને
મનુષ્યો આવે એમ સંભવે છે.

આ લોકમાં જીવોના અજ્ઞાનથી તથા સંસ્કારાદિ નિમિત્તથી અધિકારમાં ભેદને પામે-
લાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોવડે મહાત્મા શબ્દથી ઝોળખાતા પુરુષોમાં પણ ભેદ રહેવાનો
સંભવ છે. તેમ જ કર્મવશ વર્તતા છતાં મોટી આશાવડે બધાપણ જીવે કાળે કાળે વિ-
લક્ષણ સ્થિતિને વશ થાય છે, અને તેમાં કારણપણાત્ પ્રસંગે યજ્ઞનું અને પ્રસંગે દોષનું
આધિક્ય દેખાય છે. આ વાતને તમે સર્વ જાણો છો તો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી વળી

કહું છું કે આ જગત્માં કોઈ તો મહાત્માને અર્થે શ્રમ કરેલા અથવા કોઈ મહાત્માના જોયેલા કાપાલચર્યાદિ વેપારાળા વેપારાચરી તેવા સામાન્ય વેપારી મનુષ્યને જ મહાત્મા માને છે. કોઈ તો કેવલ પરિતપણાને પ્રાપ્ત થયાની પ્રતીતિ કરાવનારને જ મહાત્મા માને છે. કોઈ તો યોગ્યાયોગ્ય પણ અધિક બોલનારને તથા સર્વનો તિરસ્કાર કરનારને મહાત્મા માને છે. કોઈ તો કેવલ નહિ બોલનાર મૌન ધારણ કરનારને અને કોઈ એકલા કરનારને કે એકલા બેથી રહેનારને જ મહાત્મા માને છે. કોઈ તો સમર્થ વિદ્વાનને, કોઈ સદાચારવાળાને અને કોઈ સદાચારવાળા સમર્થ વિદ્વાનને જ મહાત્મા માને છે. કોઈ તો સદ્ગુણને ખારણુકરેલાને, કોઈ તો સદા સત્કર્મપરાયણ રહેનારને ઓ કોઈ તો સદ્ગુણી છતાં સત્ક્રિયાવાનને જ મહાત્મા માને છે. કોઈ તો વેદવેતાને, કોઈ તો શાસ્ત્રવેતાને, કોઈ વેદશાસ્ત્ર ઊભયના વેતાને, અને કોઈ તો સર્વના અર્થનાત્પરને જાણનારને જ મહાત્મા માને છે. કોઈ તો અમત્કાર દેખાડનાર મંત્રતંત્ર જાણનારને, કોઈ તો કેવલ પોતાને અત્યુક્ત વર્તી વિવિધ લેખવ્યવહારની યુક્તિ જણાવનારને અને કોઈ તો માત્ર પર્યેષ્ટાચરણ કરનારને જ મહાત્મા માને છે. આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી છવો પોતપોતાના પ્રાપ્ત અધિકારના પ્રમાણમાં નિશ્ચય કરીને મહાત્મા માને છે, અને તેમને સર્વને જેવા જેવા મહાત્મા મળે છે તેવા તેવા મહાત્માના સંબંધનું જેવું ફલ હોય છે તે તે ફલ મળે છે, અને સર્વ પ્રકારથી યોગ્યતાવાળા મહાત્મા પુરુષના સંબંધથી સર્વોત્તમ ફલ મળે છે. આમ છે માટે હે ભાઈઓ ! યોગ્ય વિચારવડે મહાત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને પછી અધિક યોગ્યતાવાળા મહાપુરુષનો સંબંધ સેવવો એ જ અતિ ઉત્તમ વાર્તા છે.

જેમાં મહાત્મા પુરુષનાં ધણું લક્ષણ હોય અને દોષ ઓછાં હોય તેવા પુરુષનો પણ અધિક માનથી સદ્વાસ સેવવો અને એટલું સાવધાનપણું રાખવું કે આપણું અંતઃકરણ તેમના ગુણના સંસ્કારને ધારણ કરે પણ દોષના સંસ્કારને ધારણ કરે નહિ.

આ જગત્માં પ્રકૃતિભેદ હોવાથી ગુણદોષના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ વિવક્ષણ રીતે કરાય છે, તો પણ જે સ્વાભાવિક ગુણદોષ છે તે તો સર્વમાન્ય સરખા જ હોય છે.

આપણી યોગ્ય દૃષ્ટિથી જે દોષ ગણાતા હોય તેને આપણે ન સેવવો, અને અન્યમાં તે દોષો જેવા તેનું પ્રયોજન એટલું જ સમજવું કે એવા દોષે આપણામાં ન પ્રવેશે.

હે ભાઈઓ ! સર્વ પ્રકારના વિચારથી તથા સર્વ પ્રકારની ક્રિયાથી બુદ્ધિમંત પુરુષોએ સુખસ્વરૂપ થવું છે, જેથી અનેક વિરોધી તંદ્રાદિથી પણ પ્રાપ્તસ્વરૂપ નિશ્ચય કરાવતા હેતુનું વિશ્ભરણ કરીને અન્ય માગે વહેના ધવાય નહિ, એટલી સાવધાનતા રાખવી.

આપણા મૂળ પુરુષોએ આત્માના સામાન્ય પ્રકારે તથા ભેદ કલાએ, એક કેવળ આત્મા, બીજો મિથ્યા આત્મા અને ત્રીજો મુખ્ય આત્મા. તેમાં સ્ત્રીપુત્રાદિ જેઓ પ્રીતિધાત્ર છે તે ગૌણ આત્મા ગણાય છે. અત્તમયાદિ પંચકોશમત જે મિથ્યા અર્થ છે તે મિથ્યા આત્મા છે, અથવા આ અત્તમયાદિ કોશરૂપ શરીરસમુદાય છે તે મિથ્યા આત્મા છે. અને તે મિથ્યા આત્મારૂપ કોશમ અર્થનું અથવા અત્તમયાદિરૂપ શરીરસમુદાયનું જે અધિષ્ઠાન

રૂપ છે, જેને સત્ત્વિહ આનંદ એક રસ છતાં સાક્ષિઆત્મા ગણે છે તે મુખ્ય આત્મા છે.

આ પ્રકારના ત્રિવિધ આત્મામાંથી પ્રથમના બે અર્થાત્ જાણ અને મિથ્યા આત્મામાંથી તો વિવેક વિચારાદિથી આત્મશુદ્ધિ છૂટી જાય છે; અને એ બેમાં આત્મત્વઅભાવના નિશ્ચયથી નિવૃત્ત થયેલી શુદ્ધિ એક રસ સુખસ્વરૂપ મુખ્ય આત્માવિશે જ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પોતાની યોગ્યતાપ્રમાણે જાણુઆત્મા તથા મિથ્યા આત્મારૂપ મનાયેલાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા સારીરાદિથી મતિ તથા વૃત્તિને પાછી વાળીને મુખ્ય આત્મામાં સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ, શી શુરુએ વિધાન કરેલે માગે રાખવો. કારણ કે જો અભ્યાસના અંતમાં જ્યારે પોતાના સત્ત્વિહ આનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે ત્યારે જ કૃતકૃલ થયાય છે.

હે વિવેકી પુરુષો! આ વ્યવહારસંબંધી તથા પરમાર્થસંબંધી સઘળી ક્રિયાઓને કરાવનાર મુખ્ય હેતુ દેહાભિમાન છે. તે દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ કૃતકૃત્યતાનિમિત્તે કર્તવ્ય છે. ક્રિયામાનના કારણરૂપ દેહાભિમાનના સામાન્ય રીતે બે ભેદ છે. એક કર્મજન્ય દેહાભિમાન અને બીજો પ્રાંતિજન્ય દેહાભિમાન. એમાં કર્મજન્ય દેહાભિમાન કર્મના ક્ષેપથી અને પ્રાંતિજન્ય દેહાભિમાન પ્રાંતિના નિવારણથી નિવૃત્ત થાય છે. ત્યાં વિવેકજ્ઞાનથી પ્રાંતિજન્ય દેહાભિમાન તો નિવૃત્ત થાય છે, અને કર્મજન્ય દેહાભિમાનનો તો ભોગવડે થયેલા કર્મના નાશ અથવા તો યોગજન્યથી કરેલા કર્મના અભિભવથી નાશ થાય છે. માટે સુગ સખેચ્છક પુરુષોએ યથાપિધિ ઉભય પ્રકારથી પ્રકટતા દેહાભિમાનનો લપ કરવા અભ્યાસને સેવવો.

હે સુગ સખાઓ! આ જગત્માં શુદ્ધિમન્ત પુરુષોએ મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓ તો ક્ષેપ કરીને અખંડ એકરસ આનંદસ્વરૂપ પ્રસન્ન આત્મામાં તે આકાશ મનવડે અર્થાત્ યોગાભ્યાસવડે વશ કરેલા મનકારા પોતાના સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરતાં સંતુષ્ટ થયું છે. ધણા પુરુષોને અનેક જન્મના પુણ્યરૂપ શુભ સંસ્કારના, બક્ષી એકાએક તત્ત્વમસિ આદિ મહાપાપના શ્રવણથી જીવલેલી એકતાનું જ્ઞાન થાય છે. પણ તે જ્ઞાન તો બ્યવહારમાં વિશેષે કરીને મતિના સંચારથી તથા વિષયોના સંબંધથી થતી આસક્તિવડે વિસ્મરણ યદ્ જાય છે, અને તેથી તેજા જ્ઞાનસગા માંને અરિયર પ્રગા જ કહી છે, અર્થાત્ તે યથાર્થ જ્ઞાનસુખાનુભવમાં અનુકર્યોગી સરખી જ ગણાય છે. અને યોગાભ્યાસવડે ચિત્તને વશ કરનાર જે પુરુષો છે તેમની મતિ તો સ્થિરપ્રગા કહેવાય છે, કારણ કે તેમનું ચિત્ત નિરંતર ચ્છલચિંતન કરે છે; અન્ય વિષયાદિ પદાર્થનું આયુક્તિપૂર્વક ચિંતન કરતું નથી, જેથી તેમની મતિ સદા અચ્ચર રહે છે. આથી તે સ્થિરપ્રગા જ્ઞાનસુખાનુભવમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વ મુમુક્ષુઓને પ્રાપ્તવ્ય ગણી છે.

હે શુદ્ધિમંતો! તમે જાણો છો કે જે પુરુષનું ચિત્ત વિષયમાં આસક્ત છે તથા શબ્દમાદિ સાધનોના અર્માવરથી એકાગ્રતાથી સંકેત છે તે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું અસંત કહિન છે.

જેમ સાધક પુરુષને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ રૂપ સાધનના પૂર્વ શિપાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે તેમ જ પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાનાદિ સાધનના પૂર્વ યમનિયમોદિ

સાધનરૂપ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે. એ વિના ચિત્તનિરોધ થાય નહિ, અને ચિત્તનિરોધ વિના સ્થિરપ્રજ્ઞા થાય નહિ. આમ છે માટે વિધોના નિવારણપૂર્વક ચિત્ત-કાંચેપદ્ધતિ સ્થિરપ્રજ્ઞા કરીને સુખાનુભવ કરવો. જેમ યોગાભ્યાસીને વ્યાધિ આદિ નવ વિધો નડે છે તેમ જ લય, વિશેષ, કષાય, રસાસ્વાદ, એ ચાર પણ સમાધિમાં પ્રવેશ કરનારને પ્રતિબંધ કરનાર હોવાથી વિધનરૂપ છે. તેમાં લય એટલે નિદ્રા; વિષયોના પુનઃ પુનઃ અનુમ્બાનવડે વૃત્તિનું આચરણ તે વિશેષ; રાગદ્વેષાદિ દોષોવડે જે ચિત્તને સ્તંભી-ભાવ તે કષાય; અને સનધિના આરંભમાં જે સ્વિકરૂપ આનંદનું આસ્વાદન છે તે રસાસ્વાદ. આ લયવિધનો તો સ્વરૂપ ભોજનથી, પ્રાણાયામથી તથા નિદ્રાશોષની નિવૃત્તિઆદિ ઉપાયોથી જય થાય છે. અને વિશેષ વિધનો જય તો બ્રહ્મચિંતન, ઉપાસના, સત્સંગ, અને વિષયોમાં દોષદર્શનદિ ઉપાયોથી કરાય છે. સર્વત્ર સમતત્ત્વ ભાવના કરવાથી તથા તત્ત્વવિચાર વા તત્ત્વાભ્યાસથી કષાયની નિવૃત્તિ કરાય છે. અને એમ થવાથી સમ બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રાપ્તચિત્તને તે બ્રહ્મથી સ્થાયમાન ન કરીને સમાધિના આરંભમાં પ્રાપ્ત થતા સ્વિકરૂપક આનંદને ઉદાસીન બ્રહ્મપ્રજ્ઞાવડે યુક્ત રહી ન આસ્વાદન કરવાથી રસાસ્વાદ જિતાય છે.

આ વિધિ અનેક ઉપાયોવડે તે લયાદિ વિધોની નિવૃત્તિ કરીને ૬૮ બુદ્ધિમાન્ સાધકે મુશ્કેલ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. અને તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસથી પ્રચારે મન પ્રત્યક્ આત્મામાં એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યાં અતીત, અનાગત, વ્યવ-હૃત દૃશ્ય, સદ્માદિ સર્વ પદાર્થોને વિષય કરનાર યોગજન્યપ્રત્યક્ષના હેતુરૂપ પ્રજ્ઞા પ્રકટે છે જેને પૂર્વ પુરુષોએ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા સદા આપી છે. આ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિમુક્ત હોવાથી તેનો નિરોધ કરીને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસદ્વારા આત્મ-સાક્ષાત્કારથી પરધૈરાગ્યના આવિર્ભાવપૂર્વક સર્વ વૃત્તિયોના નિરોધરૂપ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં તે સ્થિત થાય છે. એ પ્રકારની જે સર્વ વૃત્તિયોથી રહિત મનની યથાનિયમે યથાક્રમે કાન્ધુદ્ધાર બ્રહ્માકારરૂપે સ્થિતિ છે તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે તેને પ્રાપ્ત રહીને કૃતકૃત્ય થવાય છે. અથવા છવ્યબ્રહ્મના એકત્વનો પ્રતિપાદક જે પ્રણવ શબ્દ છે તે પ્રણવ શબ્દના જપપૂર્વક તેના અર્થનું જે ચિંતન છે તે ઈશ્વરપ્રણિધાન છે. અને તે ઈશ્વર પ્રણિધાનથી સાધકપ્રતિ ઈશ્વરને અનુબ્રહ્મ થાય છે, અને તે ઈશ્વરાનુબ્રહ્મથી પણ આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રાપ્ત

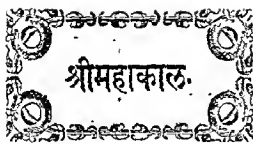
૧ તે નવ વિધિ આ છે:—૧ વ્યાધિ એટલે ધાતુઓની વિપત્તાથી જનરાદિ પીડા થવી તે. ૨ રસાન એટલે સત્કર્મમાં અપ્રીતિ, ૩ સંશય એટલે જે વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા ઇચ્છા હોય તે વસ્તુનું યથાવત્ જ્ઞાન ન થવું તે. ૪ પ્રમાદ એટલે સમાધિનાં સાધનોના ગ્રહણમાં પ્રીતિ ન થવી, તથા તે સાધનોનો યથાવત્ વિચાર ન થવો તે; ૫ આકરંશ એટલે શરીર અને મનને આરામ આપવાની ઇચ્છાથી પુરુષાર્થને ત્યજી બેસવું તે. ૬ અવિરતિ એટલે સિંધુસેવનમાં તૃષ્ણા રહેવી તે. ૭ આંતરદર્શન એટલે વિપરીત જ્ઞાન હોવું તે. જેમકે અનન્તમમાં આત્મચુદ્ધિ વિગેરે. ૮ અવબધભૂમિકત્વ એટલે સમાધિની પ્રાપ્તિ ન થવી તે. અને ૯ અનવશિત્ય એટલે સમાધિની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ અવર્તા પણ તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ ન થવી તે.

ધાય છે. અથવા પ્રથમ કહેલા અભ્યાસદ્વારા સર્વ વૃત્તિયોની નિવૃત્તિવાળા પરમાનંદપ્રકાશક ચિત્તની જે રિયતિ છે તે પણ અસંપ્રગાત સંભાધિ જ ગણાય છે. એ રિયતિ સર્વ સાધક પુરુષોને સત્વર પ્રાપ્ત થવી કઠિણ હોવાથી, તેમજ અભ્યાસવડે ભૂમિકાક્રમને પ્રાપ્ત થઈને મુક્તાવસ્થા તથા જીવનમુક્તાવસ્થાને ઉપાધિરૂપ પ્રારબ્ધના ક્ષયપર્યંત અનુભવથી અને કૃતાર્થ થવું.

આ ભૂમિકા સપ્ત બેદવાળી છે, તેમ જ તે જગદાદિ ચાર અવસ્થાવાળી છે. એ સાતમાંની પ્રથમ ભૂમિકા જે શુભેન્દ્ર નામવાળી ગણી છે તે તો યોગપ્રતિપાદિત પ્રસાદારરૂપ તથા વિચારપદાન્તર્ગતપ્રતિપાદિત શ્રવણરૂપ છે. બીજી જે વિચારણા નામવાળી ભૂમિકા છે તે તો યોગપ્રતિપાદિત ધારણરૂપ તથા અન્ય માર્ગપ્રતિપાદિત મનનરૂપ છે. ત્રીજી તનુમાનસા ભૂમિકા તો યોગપ્રતિપાદિત ધ્યાનરૂપ તથા અન્ય સાધનક્રમાનુસાર નિદિધ્યાસનરૂપ છે આ ત્રણ ભૂમિકાઓ તો સાધનરૂપ છે, અને તે જગદવસ્થાની ભૂમિકા ગણાય છે. એ ભૂમિકામાં સાધકના રાગદ્વેષાદિ દોષો સામાન્ય બાંધને પામે છે, તેથી અન્ય જીવવત્ વ્યવહાર તે સાધકો કરી શકતા નથી. એ પછી સત્વાપ્તિ નામની ચતુર્થ ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકા સ્વપ્નાવસ્થારૂપ છે. કારણ કે એમાં પ્રાપ્ત સાધક આ સર્વ પ્રપંચને સ્વપ્નતુલ્ય અનુભવે છે. એના અંતઃકરણના દોષોની સામ્યાવસ્થા થયેલી હોવાથી એને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ધાય છે જેથી તે મુક્ત ગણાય છે. એને જ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મવિત્ કહે છે. તેમ જ આત્માવિશે અપરોક્ષ અનુભવરૂપ કીડાવાળા હોવાથી અર્થાત્ આત્મબ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા હોવાથી એ પુરુષને આત્મકીડ પણ કહે છે. એથી આગળ પંચમી ભૂમિકાને અસંસકિત કહે છે. એ સુષુપ્તિઅવસ્થારૂપ છે. કારણ કે એ ભૂમિકામાં રિયત પુરૂષની વિશેષે કરીને સ્વરૂપાભિમુખ જ વૃત્તિ રહે છે. જેમ નિદ્રા અર્થાત્ સુષુપ્તિ-વસ્થાવાળો પુરૂષ સ્વતઃતથા પરતઃજગત્ થઈને આવશ્યક વ્યવહારોને કરે છે તેમ આ પુરૂષ પણ આવશ્યક વ્યવહારાર્થ સ્વતઃ પરતઃ જ્ઞાનવાળા હોયે છે. એ ભૂમિકામાં અધિક સ્વેપ્નના સહનાવે અધિક સુખાવિર્ભાવ હોય છે. એ ભૂમિકામાં પ્રામપુરૂષને જીવનમુક્ત ગણાયે છે, કારણ કે ત્યાં સુખાનુભવની અધિકતા હોય છે. બ્રહ્મત્ત્વેક્ય જ્ઞાનની દૃઢતર રિયતિ હોવાથી એ પંચમી ભૂમિકામાં રિયત પુરૂષને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મવિદ્ધર કહે છે. એ અસંસકિત ભૂમિકામાં રિયત પુરૂષને આનંદસ્વરૂપ આત્માના નિરંતર અપરોક્ષ અનુભવવાળા હોવાથી શાસ્ત્રમાં આત્મરતિ પણ કહે છે, કારણકે વિજ્ઞાતીય વૃત્તિયોના તિરસ્કાર પૂર્વક સમ્પત્તીય અર્થાત્ આત્માકાર વૃત્તિના પ્રવાહથી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ રતિ વાળા તેઓ હોય છે.

(અપૂર્ણ.)

* આ પ્રસાદારાદિ યોગપ્રતિપાદિત સાધનનાં સ્વરૂપને તથા અન્ય સાધનક્રમાનુસાર પ્રાપ્ત ચતુર્ણાદિના સ્વરૂપને શ્રીસિદ્ધાન્તસિન્ધુના પ્રથમ રાતના ઉત્તર ભાગમાં સ્પષ્ટ લખ્યાં છે, ત્યાં આવશ્યકતા જણાયે જોવાં.

શ્રીમહાકાલ

રૂપ (પુસ્તક) ૬. ૨ આપાદ કૃષ્ણ ૧૪ સં૦ ૧૯૪૯. દર્શન (અંક) ૯.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ મનને નિર્દોષ કરવા અર્થે જીવને સુવોધ ॥

૫૬.

- જીવ જન્મીને, શું કર્તવ્ય વિચારી જન્મમાં સાધ્યું ?
 શું સમજીને, આ મનને વિપયોમાં રાખ્યું ખાંધું ? ટેક.
 પ્રવાહસમું જગ ભય વહ્યું, સ્થિરસમ તે તુળ હર કેમ રહ્યું ?
 દુઃખદ અનુભવી હજી કાં ન લહ્યું ? ૭૫૦ ૧
- નવ કાં તુળને તું ઝોળખતો ? સુખસાધન કેમ ન પારખતો ?
 વસી મોહો કાં દુઃખે ધખતો ? ૭૫૦ ૨
- ધરી ગર્વ ટૂપા શીદ તું કુલે, ગર્વિષ્ઠ ધણા દુઃખમાં હુલે,
 લાજ ગર્વ ન કાં સુખમાં બુલે ? ૭૫૦ ૩
- મિથ્યા સમજણનો મદ ધારે, એ મદ નિશાદિન તુળને મારે,
 મનને મદથી તું કાં ધારે ? ૭૫૦ ૪
- તું જ્ઞાન જ્ઞાન સુખથી ભાખે, અજ્ઞાન ગ્રહી અંતર રાખે,
 લાજ તે સુખસ્વાદ ન કાં યાખે ? ૭૫૦ ૫
- આ વિપયવાસના દુઃખ દે છે, તે સંબંધે વધતી વહે છે,
 સમજી લાજ તે કાં ના રહે છે ? ૭૫૦ ૬
- નવ વેપ ધરયે મન વસા યાતું, લાજ જતાં વન વિપયે ધાતું,
 કાં ન. લૂહો મન તુળને બહાતું ? ૭૫૦ ૭
- ધમ્મજી લાજને સ્થિર ધમ્મ રહેતું, એથી સુખ છે જાણે એતું,
 તોપણ કાં તેમ ન રહી વહેતું ? ૭૫૦ ૮
- સુખ ધમ્મજી તો સઉ દોષ લાજ, હરિહરચરને ધરી ભાવ ભજ,
 શુદ્ધસત્ત્વસ્વભાવ સદાજી સજી, ૭૫૦ ૯
- સ્થળ સ્થળ એ ફળ તો નવ લાધે, સે તે જો સહચર આરાધે,
 નરસિંહ પ્રભુપિયું સુખ ના સાધે, ૭૫૦ ૧૦

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીસદ્ગુરવે પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ વિદ્યાવિચાર ॥

॥ અથ મદ્ગલમ્ ॥

મૌઢમભાનિકરધિકૃતમાનુકોટિમ્

પીયૂષશીતકિરણૈ જિતકોટિચન્દ્રમ્ ।

છત્રં સુસાધકમધાતપનાશકં તં

વન્દે નૃસિંહપરપાવનદૃષ્ટિપાતમ્ ॥ ૧ ॥

શિવસુદર્શનંભૃદ્વિધિપૂજિતમ્

અદિતિજૈ દિતિજૈ ભૃદશર્માંચિતમ્ ।

વૃજિનવૃક્ષવિદારવિચક્ષણં

નૃહરિકાલપતિં શપતિં ભજે ॥ ૨ ॥

અપારરોચિપસ્તત્ત્વં જ્ઞાતું ચિદ્દ્વાદશાત્મનઃ ।

કૌશિકેનાશ્રિતં ધાટૃર્થમવિચારાત્રિદાર્શિના ॥ ૩ ॥

અથવા ત્વત્કૃપાર્દસ્ય કિમસાધ્યં હિ વિચિત્રે ? ।

ધૌશક્ત્યં યદ્ વૃણાતીક્ષ્ણં મવિશત્યુત્તમંજગ્માન્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થઃ—(પોતાના) શ્રેષ્ઠ તેજનો સમુદયી જન્મથી કોટિ સૂર્યની વિડંબના કરી દે અમૃતસમ શીતકિરણથી જન્મથી કોટિ ચન્દ્રમાને હાર્યા છે એવા, તથા યંયોક્તવક્ષણસંપન્ન સાધકના જન્માદિ ત્રાપને નિવારનાર છત્રરૂપ શીવસિંહના સર્વશ્રેષ્ઠ, ખવિન, દૃષ્ટિપાત-
(કટાક્ષ)ને વંદુ છું. ૧.

શિવ, સુદર્શનનું ધારણ કરનાર નિઃસ્વ. તથા જાણી પૂજ્યતા, (સૂર્યચંદ્રાદિ) સુરગ-
ણથી તેમ જ (રાવણાદિ) અસુરવંદયી બહુ ભગ્યવા એવા, તથા પાપરૂપ વૃક્ષને કાઢનામાં કુ-
શલ, સુખાધિપતિ શ્રીમદાકાલચરણ વૃદ્ધિને બળદું છું. ૨.

હે ગુરો ! અપાર તેજવાળા, ચિન્મય સૂર્યરૂપ આમથીનું સ્વરૂપ બાણવા અર્થે, અવિ-
ધાની રાત્રિમાં જોનારા આ ઉત્ક (ધ્રુવ) પક્ષીએ હામ બીડી છે. ૩.

અથવા તો આપની કૃપાના પાત્ર સાધકથી ન સાધી શકાય એવી વસ્તુ કદ છે !
કારણ કે આપની ક્રુણાથી તીવ્રથી યપક્ષ બુદ્ધિરૂપ રાત્રિ (વિશ્વપ્રપંચને ભેગને) સત્તવ-
સ્તુમાં ઝટ પ્રવેશે છે. ૪.

॥ રૂતિ-મંગલમ્ ॥

વિશ્વપ્રપંચાંતર્ગત વિષય અસંખ્ય હોવાથી વિદ્યાની પણ અસંખ્ય જાતિ છે. તેમાં કેટલીક વિદ્યાના વિષય તો અન્યવિદ્યાવિષયના કાર્ય અથવા કારણરૂપ હોય છે. કારણના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી તે કારણથી ઉદ્ભવતાં સમસ્ત કાર્યનું પણ મુખપત્ર જ્ઞાન થાય છે. ઉદા-હરણરૂપે યૃત્તિકાના સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનથી ઘટ, શરાવ, ઉદ્ભવનાદિ^૧ યૃત્તિકાકાર્યનું સમકાલીન જ્ઞાન થાય છે. માટે જે જે વિદ્યા અન્ય વિદ્યાને અધીન વર્તે છે તે “સ્વતંત્ર વિદ્યા” અથવા “પરા વિદ્યા” એ સંજ્ઞાને યોગ્ય નથી. ઘટનું જ્ઞાન યૃત્તિકાધીન છે; યૃત્તિકાજ્ઞાન પૃથ્વીદ્રવ્યજ્ઞાનને અધીન છે; તે જ્ઞાન જલદ્રવ્યજ્ઞાનને વશ વર્તે છે, એ શ્રેણિએ આવતાં સર્વજ્ઞાનપરાકાશ^૨ આત્મજ્ઞાનમાં જ આવે છે તેથી આત્મજ્ઞાન જ સ્વતંત્ર, અનન્યધીન^૩ અને તેથી પરતમ હોવાથી તે જ્ઞાનવિષયભૂત, “આત્મા” અન્વેષ્ય^૪ છે એ અર્થ સકલસુસમુદાયને સંમત છે.

આથી મુદ્ધા શ્રોતૃવર્ગને સ્પષ્ટ સંજ્ઞાન (સમજણ) યશ છે જે વિદ્યાના અધ્યયન તથા અનુભવથી આત્મરૂપ નિસ્ય અને નિર્વિષય વસ્તુની પ્રતીતિરૂપ પ્રાપ્તિ થાય છે તે વિદ્યા અર્થાત્ અનન્યપ્રમેય^૫ સકલવિદ્યાશિરોમણિભૂત શ્રીચક્ષ્ણવિદ્યા:—એ લેખકનો વિષય છે.

આ વિષયના અધિકારિજનો નાસ્તિક તથા આસ્તિક ઉભય છે, એ ઉભંપની કષ્ટ જાતિને ઉદ્દેશીને વિષય આરંભાયો છે તે નીચેથી સ્પષ્ટ યશ:—

નાસ્તિકમાનના સ્વરૂપભેદે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય કેટલાક નાસ્તિકો તો સ્વસિ-દ્ધાંતને પણ અણુતા નથી, અને પરસિદ્ધાંતસંબંધમાં પણ કેવલ અગાની હોય છે. એમાંના કેટલાકને તો જુદાપરંપરાથી રિચરૂપે^૬ નાસ્તિકમદ્રવ્ય મળ્યું હોય છે. કેટલાક તો આપા-તત:૭ તેજસ્વી ભાસતા કોઈ નાસ્તિકધુરંધરના^૮ ધ્વજના જે અનુયાયી થયા હોય છે. કેટલાક સ્વામીંદ્રસેવક તો વળી યોવનમદાંધ યમને નાસ્તિકમંડકમાં પ્રવેશ કરે છે. કારણ કે કૃતકમંદુલ અર્થાત્ સંસ્કારવિનાશને જાનનાર નાસ્તિકપંથયા^૯ સરસ હોવાથી તેમની રચિતું પાત્ર થાય છે. આ સધળા લોકોને તેમના સિદ્ધાંતમંબંધમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેઓ ઉત્તર આપવામાં અસામર્થ્ય પ્રતીત કરાવે છે. તદ્દપિ જેમ કોઈ ધર્મિષ્ઠ મનુષ્ય યોતાના વર્ણા-શ્રમધર્મનું યથાર્થ રીતે સચાન પાલન કરવામાં ઉત્સાહી રહે છે તેમ એ લોકો પણ પો-તાના નિરાધાર વાદપ્રર કુટિલપણે સમજાન^{૧૦} આધાર રાખવામાં ઉત્સાહ દર્શાવે છે. સ્વ-સિદ્ધાંત તથા પરસિદ્ધાંતરૂપ લોચનદ્વંધવિહીન એ કૌટિલ્યપ્રતિભા^{૧૧} નાસ્તિકોને “અધ” એ ઉપપદ્ધ અલંત યોગ્ય છે. એવા “પ્રતિનિવિદ્ય” મૂર્ખજનના ચિત્તનું આરાધન^{૧૨} માત્ર શ્રી-

૧ યૃત્તિકાપાત્ર વિગેરે. ૨ સર્વ જ્ઞાનનો અવધિ. ૩ સ્વાધીન. ૪ શોધવા યોગ્ય. ૫ અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા વિનાની. ૬ વારસામાં. ૭ ઉપરથી. ૮ નાસ્તિકનાયક અથવા શિરોમણિ. ૯ માર્ગ. ૧૦ અજ્ઞાનસંહિત. ૧૧ કુટિલપણાની મૂર્તિ. ૧૨ હરીશા. ૧૩ સંતોષ,રામન.

સદ્ગુરુની કૃપાથી થાય છે. પણ તે કૃપા તો નિષ્પક્ષપાતપણે પ્રવર્તતી હોવાથી શુભસંસ્કાર-રૂપ પાત્રની અપેક્ષા રાખે છે તેથી એવા અસાધ્યનાસ્તિકપરોગમરૂપ લોકોએ તો પોતાના સંચિતકર્મફળમાંથી શુભ સંસ્કારનું ઉત્થાન થાય ત્યાં પર્યંત 'પ્રતિપાદન કરતું,' અથવા તો પોતાના દુષ્ટસંસ્કારજન્યાયે ઉમ તથા ઉજ્જવલ પુરુષાર્થનો 'આદર' કરવો એ જ તે-મને માટે શ્રેયસ્નો માર્ગ છે.

દ્વિતીય જાતિના નાસ્તિક લોકો એવા હોય છે કે તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતને યથાર્થ સમજે છે, પણ પરસિદ્ધાંતઉપર યથાયોગ્ય ધ્યાન આપતા નથી. પરસિદ્ધાંતને સંપૂર્ણ રીતે જાણવા અર્થે ધૈર્ય રાખ્યા વિના "આપણે ખરા જ છીએ" એવો અપક્વ નિશ્ચય એ લોકો બાંધે છે. સ્વસિદ્ધાંતરૂપ એક જ લોચનનિશિષ્ટ હોવાથી એવા નાસ્તિક જનો "ઘણું" સં-ચારને યોગ્ય છે. પ્રથમ જાતિની અપેક્ષાથી સ્વસિદ્ધાંતગાનપ્રકાશવશાત્ એમનામાં કુટિલત્વ તથા હઠ ન્યૂન હોય છે. વાદવિવાદમાં એમનું મુખ બંધ થઈ જાય તો એમને "પરસિદ્ધાંત પણ પ્રબલ અને કેવલ નિરાધાર નથી" એવું બાન થાય છે; અને એ બાનસમયે એમના અંતઃકરણમાં શુભસંસ્કારાંકુર યથો હોય છે તો એમને પરસિદ્ધાંતમાં પ્રવેશ કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને આસ્તિક શાસ્ત્રના યથાર્થ અધ્યયનથી સાધક બાધક યુક્તિથી તંદુરુદ્ધ મત બાંધી પોતાનું પુરાતન મત સજી દે છે અને સાધકપક્ષિમાં પ્રીતિથી પ્રવેશે છે.

તૃતીય જાતિના નાસ્તિક લોકો એવા હોય છે કે તેઓને સ્વસિદ્ધાંતનું પૂર્ણગાન હોય છે, પણ પરસિદ્ધાંતને તેઓ અયથાર્થ રીતે સમજે છે. યથાર્થ વિચાર કર્યા વિના પર સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવા તેઓ અદર્શિત ઉદ્યુક્ત રહે છે. સ્વસિદ્ધાંતરૂપ લોચનની પૂર્ણ કથાને ધરાવનારા તદ્દપિ પરસિદ્ધાંતરૂપ દ્વિતીય લોચનમાં વિકાસાળા એ નાસ્તિક લોકો 'તિર્થંજન-યન' અથવા "વક્રદૃષ્ટિ" એ વિશેષજનને યોગ્ય છે. ઉપર વર્ણવેલી એ જાતિકરતાં એમનામાં વિશેષ પ્રશસ્તતા છે. એ જાતિમાં ઘણા વિદ્વાનનો પણ અંતર્ભાવ થાય છે. પરસિદ્ધાંતને યથાર્થરૂપે સમજવાથી પ્રથમ નાસ્તિક્ય ભૂમિકામાં પ્રવેશેલા તે જ્ઞાતાન્વેષી વિદ્વાનો અતે પરસિદ્ધાંતનું શ્રેયપૂર્વક ઉપાદાન કરે છે, અને યદ્યપિ સિદ્ધિ કરી શકે છે.

પૂર્વોક્ત નાસ્તિકમાત્રની ત્રણ જાતિમાંની પ્રથમ જાતિ તો 'ચિકિત્સાતીત' હોવાથી તેને અપાંકનેય^૧ ગણી છે. ઉત્તરોક્ત જાતિરૂપનું અત્ર અધિકારિરૂપે મદલ્ય કર્યું છે. આત્માના અનસ્તિત્વને માનનારા એ લોકો તેમાં વિશેષે કરીને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કારવાળા જનો આર્યશાસ્ત્રઉપર વૈધિકત્વનો^૨ આરોપ મુકે છે. આર્યશાસ્ત્રો સ્વસિદ્ધાંતનું સયુક્તિક-જિહ્વાપો-હપૂર્વક^૩—પ્રતિપાદન કરતાં નથી એવો તે લોકો આદ્યેષ આણે છે. એજના સંસર્ગથી કે ટલાક આસ્તિક જનોની અદૃઢ થકા કંપે છે. તેથી આત્માનું અસ્તિત્વ મદલ્ય કરી એના

૧ શબ્દ જોવી. ૨ સત્સંશોધક. ૩ મદલ્ય. ૪ અસાધ્ય-રોગવાળી. ૫ અધિકારિપક્ષિ-બાણ ૬ વિધિપરત્વ (Dogmatism). ૭ સ્વપક્ષસ્થાપન તથા પરપક્ષખંડનરૂપ વિધિ-નિષેધાત્મકતર્કપૂર્વક.

ઉપર ગમે તેટલા તર્ક કરીએ-તો પણ એ તર્ક તે સધળા લોકોને વિતંડાસભ—અપુષ્પવત્ લાગવાના. માટે પૂર્વોક્ત નારિકની એ જાતિને તથા ઉપરોક્ત આદિતકજનના એકદેશને અધિકારિરૂપે ઉદેશી પરમ કારુણિક આચાર્યવર્ય શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશના મનનથી પ્રકટ થયેલા આર્થશાસ્ત્રકારના યુક્તિશાસ્ત્રથી નારિકમતનો અપોદ્ કરી અંતે સ્વસિદ્ધાંત વિધાન કરવા અંતઃકરણમાં ઉર્જીત થયેલા સંસ્કારવિશેષને અલ્પાવકાશમાં યથામાન^૧ લેખનીપ્રવૃત્તિ કરી સંતુલ કરવા ધાર્યું છે.

વેદાંતશાસ્ત્ર આત્માનાં વિવિધ લક્ષણ બાધે છે. તે તે લક્ષણના આશ્રયરૂપે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનું છે. પ્રથમ લક્ષણ “શક્તિ”રૂપે લઇએ. (આ પ્રક્રિયાનો ઘણો અંશ “આધિવિચાર”નામક પૂર્વ પ્રમામાં આવી ગયો છે, પણ તેને પ્રકાશાંતરે વિસ્તરથી આ રચેલે પુનઃવર્ણવીએ છીએ).

(૧). શક્તિમાત્ર એ પ્રકારની છે. ચિત્શક્તિ અને જડ શક્તિ. પ્રથમ શક્તિ કાર્યમાત્રમાં સચેદકારકરૂપે^૨ અને દ્વિતીય શક્તિ નિચેદકારકરૂપે અનિવ્યક્ત થાય છે. નિખિન્ન વિશ્વમાં આ બે શક્તિ અધિક ન્યૂન પરિમાણમાં અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન અંશકલામાં^૩ વિદ્યમાન હોય છે એ સર્વાનુભવસંમત છે. સ્વતંત્રચેદાધિહીન જડ વસ્તુમાં કારકનો આરોપ કરવો એ આપાતતઃ વ્યાપાતસભ^૪ લાગે છે પણ પરમાર્થતઃ એ આરોપ અગમનમૂલક છે. સમસ્ત વિશ્વમાં જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. ચિત્શક્તિ અને જડશક્તિ એ ઉભય પ્રકારની શક્તિનો પ્રવર્તક આદ્ય હેતુ—નિર્ઝર^૫—તે ઉભયસામાન્ય છે. તે આત્માના ઉપાધિ-બેદથી જ શક્તિની પ્રતીતિમાં બેદ છે. તે શક્તિનિર્ઝર આત્મતત્ત્વનો ઉપાધિ (અસ્મદાદિ-અંતઃકરણવત્) સત્ત્વકાર્ય હોય છે તો તે શક્તિ મૂંઝવણ, વિકલ્પ, અધ્યવસાય,^૬ ચિંતન, અંકાર—અર્થાત્ મન, ક્ષુદ્ધિ, ચિત્, અલંકારરૂપે અભિવ્યક્ત થતા અંતઃકરણના વ્યાપાર-રૂપે પ્રતીત થાય છે. અને તે તે ઉપાધિને ક્રિયામાં સચેદકારક થવાનું સામર્થ્ય આપે છે. મન્યુન તે આત્મતત્ત્વના ઉપાધિ-અરમ્ભવત્^૭ મહિનતમોકાર્યભૂત હોય છે તો તે જ શક્તિ તંત્રુપાધિકાર પૂર્વોક્ત શક્તિકરતાં વિવ્રલક્ષણ રૂપે પ્રતીત થાય છે. અંશકલામાં તે શક્તિકરતાં અતિન્યૂન હોવાથી અસ્મદાદિઅંતઃકરણમાં પ્રતીત થતા અતુર્વિંશ વ્યાપાર તેમાં હોતા નથી. મહિનતમોકાર્યભૂત તે ઉપાધિને ક્રિયામાં સચેદકારક થવાની યોગ્યતા હોતી નથી. માત્ર નિચેદકારક થઈને ઉપકારક—સેવક—પદ્ધતિરૂપે, ઉપકાર્ય—સેન—નો તેઓ ઉપકાર-સેવન કરે છે, અને તેમની સાથે તાદર્થ્ય^૮ સંબંધ ધરાવે છે. માણસમાં કાલવા આવવા વિગેરે ચેદાં કરવાનું જે સામર્થ્ય પ્રતીત થાય છે તેનું સામર્થ્ય તે ઉપાધિમાં હોતું નથી. અને જ્યારે જ્યારે તે ઉપાધિઓ એવી સચેદવત્ ક્રિયા કરતા બાંસે છે ત્યારે પણ તેઓની ક્રિયાનો મૂલ હેતુ તો સચેદકારકથી અર્થાયલો સત્તાવિશેષ છે. અને સ્વયંચાલિતવાળાં તથા

૧ દુષ્ટતર્કવત્. ૨ અંકન. ૩ યથામાન. ૪ Active agent ૫ Passive agent.

૬ વિરુદ્ધવત્ ૭ નિધાન (મુખ્ય—સ્રોતસ્સ Fountain). ૮ નિશ્ચય, દાદર્થ. ૯ પયરા જેવા.

૧૦ સેવન, ઉપકરણ.

સ્વરૂપતા નિષેધ-એવાં યંત્રને મનુષ્યરૂપ સચેટકારક પોતાનો ધર્મ અર્પી સચેટવત્ કરે છે. આ રથને પૂર્વપક્ષી એમ આલેખ કરી શકે કે આ રીતે નિષેધ પદાર્થમાં શક્તિ કલ્પવાનું કંઇ પ્રયોજન નથી. કારણ કે જે જે શક્તિઓ તે ઉપાધિઓને પ્રાપ્ત થાય છે તે તે શક્તિ તોયધિતરંગિણી-ન્યાયે તેમને સચેટ પદાર્થમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વારતવિક રીતે તો તેનામાં શક્તિનો અત્યંતાભાવ જ છે, માટે સમગ્ર વિશ્વ શક્તિસ્પૂર્તિમય છે એમ કહેવું અ-
મુક્ત સિદ્ધ થશે. આનો પ્રતિરોધ એ રીતે થાય છે કે નિષેધ પદાર્થમાં પણ શક્તિ કલ્પવી જ નોઈએ, કારણ કે તે શક્તિ ન કલ્પવાથી વક્ષ્યમાણ દુષ્ણને આવવાનો અવકાશ છે:—
ઉદાદરણરૂપે પુષ્પમાં સુગંધાદિ શક્તિનો અગીકાર ન કરીએ તો તે શક્તિનો અભાવ ઘટપટ-
પ્રભૂતિ અવશિષ્ટ વિશ્વપ્રપંચમાં પણ છે માટે તે સર્વ વસ્તુથી પુષ્પનાં કાર્ય થવાં નોઈએ; પણ એ વાનં તો અનુભવથી અસમીચીન છે. માટે એવું સિદ્ધ થાય છે કે સચેટકારક-
સાથે મળીને ક્રિયાસિદ્ધિદેતુભૂત નિષેધ શક્તિ પણ સ્વતંત્ર રીતે કલ્પવી નોઈએ, કારણ કે તે શક્તિવિના પૂર્વોદીરિત ઉપકાર થવાનો અસંભવ છે. માટે ક્ષાતિસમયે “નડ” એ સંગ્રાથી એતન પદાર્થથી ભિન્નરૂપે સંચિત, પણ ક્ષાતિભંગસમયે એનથી અપૂરક અનુભવાતા પદાર્થમાં પણ સ્વતંત્ર-સ્વગત શક્તિવિશેષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી વિશ્વપ્રપંચ શક્તિ-
મય સિદ્ધ થવાથી આત્માના શક્તિરૂપ લક્ષણથી આત્મપદાર્થ છે, માટે આત્માનું અનસ્તિ-
ત્વ માનવું એ મુક્તિપાલ છે.

આ મુક્તિથી આત્મા પૂર્ણત્વ એ જાતિની શક્તિનો આશ્રય મળ્યાવે, પણ એ શક્તિ-
રૂપ ધર્મ નિલસિદ્ધ હોવાથી આત્માને માત્ર “શક્તિ” પણ કહે છે.

(૨) જગી વેદાંતસાસ્ત્ર આત્માને નિર્મુખ નિરાકાર જનાં શુદ્ધ તથા આકારના આશ્રય-
રૂપે માને છે. તે લક્ષણ પણ મુક્તિસંપત્ત છે.

એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે કે હૃદયસંનિકર્ષમાપ આપતા સંમય પદાર્થ અમુકશુ-
ભાકારવિ રાષ્ટ્ર હોય છે. મૃત્તિકાના આકારવિશેષને ‘ઘટ’ સંજ્ઞા અર્પાય છે. મૃત્તિકા અસંખ્ય
પરમાણુની બનેલી છે. લાં ને કોઈ વસ્તુના વિભાગ પાડવા મુદ્દમતમ યંત્રના સાદાપ્પથી
પણ હૃદય અસંખ્ય છે તે વસ્તુને પરમાણુ કહે છે. આ તો ‘પાશ લા’ દર્શન છે, પણ
વેદાંતદર્શન તો તે કરતાં શતગુણુ ઉચ્ચ છે પાશાલ્ય વિદ્વાનોનું સર્વત્ર હૃદય છે. જ્ઞાનમાત્રનું
સાધન હૃદય જ છે એમ તેઓ માને છે, અને હૃદયવ્યનિરિક્ત મરિનક (મગજ)નો વ્યાપાર
છે જ નહિ એ પણ તેમનો સિદ્ધાંતવિશેષ છે. યંત્રસાદાપ્પથી જ્યાં હૃદયવ્યાપાર અંટકે છે
ત્યાં તે વિદ્વાનો પણ વિરમે છે અને તદ્દતીન મુદ્દમ વસ્તુનો અભાવ માને છે. પણ મનુ-
ષ્યને હૃદયવ્યવસ્થાં વિશેષમુદ્દમતાવાળી શક્તિ અર્પાય છે. વિશ્વપ્રપંચના અવગાદનમાં

૧ સમુદ્રથી નદી પોવાય છે તેમ. આ ન્યાય લેખકરચિત છે ૨ ખંડન, નિરાકરણ.
૩ પૂર્વે કા. ન. આત્મા કહેવા ચોક્કસ ૪ સંબંધમાં ૫ પરમાણુસંખ્યે ન્યાયદર્શન પા-
શ. લાસંનને પણ અંશમાં મળતુ આવે છે. પણ લેખકનો કટાક્ષ અનાયદર્શનકર હોવાથી
તે દર્શનને પ્રકૃત વિષયમાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ૭ પાશાલ્ય વિદ્વાનોનું મત. ૮
વિવરણે મદજ્ઞમાં.

જ્યાં ઇન્દ્રિય વિરમે છે ત્યાં ઇન્દ્રિયકરતાં સદ્વસ્તુશ્ચસૂક્ષ્મતાવિશિષ્ટ મનોયંત્ર વાપરવાનું છે. ક્ષુદ્ર પિપીલિકાને માનવાનું-સાધન છે કે સમય જગત્ અગ્રકણના પરિમાણવાળા પરમાણ્વી રચાયેલું છે. અને તે પદાર્થકરતાં સૂક્ષ્મતર પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી. પણ પિપીલિકાકરતાં કોટિયુગ્મઅબ્યૂદરાક્તિવાળા આપણે જ તે કણના હરેન્દ્રિયથી વિભાગ પ્રદર્શાવી તેકરતાં સૂક્ષ્મતર વસ્તુ સ્થાપવા સમર્થ છીએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જે પદાર્થ હીન-અબ્યૂદરાક્તિસંપન્ન પ્રાણિથી કષ્ટે કલ્પાય છે તે જ પદાર્થ શ્રેષ્ઠ અબ્યૂદરાક્તિવિશિષ્ટ પ્રાણિથી ઇન્દ્રિયદ્વારા વિભાગમય અર્થોત્ અવયવિરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે. માટે મનુષ્યથી કલ્પાયલા-યંત્રસદાયુ ઇન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ—પદાર્થકરતાં સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે નહિ એ માનવું ફળજી બરેલું છે. આ રચને કેટલાક લોકો એમ માને છે કે મનુષ્યકરતાં કોઈ પણ પ્રાણી વિશેષજી-દ્વિમાન આ જગત્માં જોવામાં આવ્યું નથી. એ વાર્તા વેદાંતદર્શન પૂર્ણપ્રીતિપૂર્વક સ્વીકારે છે. મનુષ્યત્વ—એ બહુપુણ્યપ્રાપ્ય વરમાંનો એક વર છે પણ “મનુષ્યત્વ” કાને કહેવું એ પ્રશ્નનું ઉત્તર ઝઠ આપી શકાય એમ નથી. એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવું એ વેદાંતનો ઉદ્દેશવિશેષ છે. જે વ્યક્તિ એક કાસે મનુષ્યત્વ બાસે છે તે જ વ્યક્તિ દ્વિતીય કાસે પિપીલિકાત્વ ક્ષુદ્ર બાસે છે અને તે જ વ્યક્તિ ચોગ્ય ઉપાયના સેવનથી તૃતીય કાસે દેવત્વ, ચતુર્થ કાસે ઈશ્વરત્વ અને પંચમ કાસે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ બાસે છે. માટે મનુષ્યકરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી એમ માનવું એ અયુક્ત છે. મનુષ્ય જ મનુષ્યકરતાં શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્ય જ મનુષ્યત્વની ભૂમિકાનું અતિક્રમણ કરવા સશક્ત છે, અને તે નીચે પ્રમાણે:—

આ વિશ્વપ્રવચના અવગાહનમાં અસમર્થ હોવાને લીધે જ્યારે ઇન્દ્રિયધામને આપણે લક્ષ્યએ છીએ અને તેના કરતાં ઉચ્ચપ્રભાવવાળા તથા સૂક્ષ્મતાસંપન્ન મનોયંત્રને વાપરીએ છીએ ત્યારે તે અવસ્થા “માનસિક પ્રલસ” એ સંગ્રાથી ભોધાય છે. ઇન્દ્રિયપ્રવર્તક તથા તે કરતાં અમાપસૂક્ષ્મતાવિશિષ્ટ હોવાથી મનોયંત્ર તદ્દભિમાગિને અસંત સૂક્ષ્મતાસંપન્ન પદાર્થનું અવગાહન કરવાનું સામર્થ્ય આપે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું મન ઇતરવ્યક્તિરિક્ત હોવાથી એ સામર્થ્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન પરિમાણમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયપ્રલસને સુગમતામાટે ‘અવજ્યુભૂમિકા’ કહી શકાય. માનસિકપ્રલસને “મનન” સ્થાનીય ગણીએ છીએ. એ જ મનોવસ્થાન^૧ જ્યારે ઇન્દ્રિયપ્રલસરૂપ^૨ નીચ ભૂમિકામાં બ્રહ્મતાને ન પામતાં સ્વસ્વરૂપમાં જ દીર્ઘકાલપર્યંત એકનિષ્ઠાપૂર્વક તૈલધારાસમ પૂર્ણ—અખંડિત—વેગે વહાં કરે છે ત્યારે એ સ્થિતિ “બૌદ્ધપ્રલસ” અર્થાત્ “નિર્દિધ્યાસન” સ્થાનીય ગણાય છે. એ ત્રણ પ્રલસ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયપ્રલસ, માનસિક પ્રલસ અને બૌદ્ધપ્રલસમાં ધ્યાતા, ધ્યાન, ક્ષેપ, ચિંતા, જ્ઞાન, રોષ આદિ ત્રિપુટીનો સહભાવ હોવાથી તે તે બાજુ વા આબ્યંતર કરણના સનિકર્ષમાં આવતા પ્રત્યેક પદાર્થ સચ્ચ તથા સાકારરૂપે જ કલ્પાય છે. પણ સાકાર વસ્તુના તો અવસ્થા વિભાગ પડે છે તેથી તે પદાર્થ અતિમ નથી અને આપણને

તો અંતિમ પદાર્થ—અર્થાત્ ઘટના આદિ કારણ—આગળ જ આટકવાનું છે, તેથી સાકાર પદાર્થ આપણને મળત નથી. આપણને તો એવો પદાર્થ અપેક્ષિત છે કે જેના વિભાગ જ થઈ શકે નહિ. ત્યાં જે પદાર્થનો વિભાગ જ ન થઈ શકે એવો પદાર્થ તો માત્ર “નિરાકાર” વસ્તુ હોઈ શકે. પણ નિરાકાર પદાર્થ તો જુદીથી ‘પણ’ કલ્પાતો નથી. આપણું અનુભવ સાધન જ તેને કલ્પવા સક્તિની છે તો તે નિરાકાર વસ્તુનું પ્રસાર થી રીતે કરવું? વળી એટલું પણ સિદ્ધ જ છે કે ત્યાંસુધી ધ્યાનુભાવ છે ત્યાંસુધી તો અનુભવ—અથવા તો દેવ, કારણ કે જોઈપ્રત્યક્ષની અવસ્થાએ પહોંચેલી વ્યક્તિ “મનુષ્ય”. પદાર્થ નથી—સાકાર પદાર્થ મદલ્યુનો અધિકારી છે. તેથી તો હવે એક જ ઉપાય અવશિષ્ટ છે કે જેથી “નિરાકાર” વસ્તુનું મદલ્યુ થઈ શકે. પોતાના ધ્યાનુભાવને હોડીને અર્થાત્ આકારકારાગૃહમાં બદલ કરી અભિમાનની દુષ્ટ શુંખતા જોડીને સાધકે નિરાકાર વસ્તુરૂપ થવાનું છે. એ વિના નિરાકારવસ્તુમદલ્યુમાટે અન્ય પંથો વેદાંતર્હિત જાણીતું નથી. આ ઉચ્ચતમ અવસ્થાને ભોગવનારા મહાભવરિધિને જ “અક્ષરવશ્વ” “કૈવલ્યધામ-નિવાસી” આદિ અનતિશય અંત ઉપપદ્ધતો અધિકાર છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક પદાર્થનું પર્યવસાન નિરાકાર વસ્તુમાં આવે છે. પણ તે વસ્તુ તો આપણને પ્રસાર જ નથી. યથાર્થ “ઘટ”ને તો આપણે જોતા નથી, મહાત્મા જ જોઈ શકે છે. ૨૫ અને ધર્મ એ બે વસ્તુ, તદ્વિજ્ઞાન નિરાકાર, નિર્ગુણ વસ્તુને આશ્રિત છે અને તેથી સ્વતંત્રસત્તાવિહીન—અભાવમૂર્તિ—છે. વારતવિક્ષિ પદ તો નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે પણ તે નિર્ગુણ તથા નિરાકાર વસ્તુ પોતાના અનિર્વાચ્ય સામર્થ્યથી જે અવિદ્યાદિપિત ગમનકુતુમસમાન થયા પદાર્થદ્વારા પોતાનું અસ્તિત્વ અભિવ્યક્ત કરે છે તે અભિવ્યક્તિના સાધનનો જ આપણે “ઘટ”રૂપે વ્યવહાર કરીએ છીએ એથી શું અધિક આશ્ચર્ય હોઈ શકે? નેત્રને મેનન્ય માનીએ છીએ. નુપપ્રેષિત પ્રધાનને જ આપણે મદીશતિ ગણીએ છીએ. તે પ્રધાનના જૂઠાં પ્રચ્છન્ન રહેલા પ્રજાપતિના અપ્રતિમ પ્રભાવની તો આપણને પ્રતીતિ જ નથી. પ્રધાન સ્વતંત્રસત્તાવિહીન છે અને પોતાના સ્વામિની આદ્યનુસાર વર્તે છે તે પ્રધાનમાં અજ્ઞાનવશાત્ આપણે સ્વતંત્રવશરાજાનો આરોપ—અધ્યાસ—કરી તત્ત્વવર્તક, સ્વતંત્ર, સર્વધર્મસંપન્ન સત્ય સત્તાથી અધિકાધિક દૂર જઈએ છીએ. ગિરવશ વંચક પ્રાતિભાસિક પાંચાલિકાના અનુદયથી સંમુર્ધ્વ થઈ ન-પ્રવર્તક સૂત્રધારના દસ્તને પ્રચ્છન્ન રાખનાર આપણી દૃષ્ટિએ અવિદ્યાનો પદ અગ્રોહો! અદો રાત્રિપતિની અનિર્વચનીય લીલા. ||

(અપૂર્ણ.)

૧ મિથ્યા. ૨ આ નિષ્કલ સ્વતંત્ર પ્રકાર અને પ્રતિને પણ લાગુ પડે છે. ૩ હલ કરનાર, ઉત્તરનાર. ૪ પુત્રલિપિ (prophet). ૫ અસત્ય. ૬ મોહવશ.

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયીખંડ ॥

(અનુસંધાન વર્તમાનરૂપના ૫૪ ૧૮૬ થી.)

મહાત્મા કહે છે, હે વીરવિજય! આ સંસાર શી વસ્તુ છે, એ શા કારણથી વિચિત્રતાવાળો ભાસે છે, એનો અંત ક્યારે છે અને શેમાં છે, એ આદિ વિચાર કરવાની મનુષ્યશરીરમાં ઇચ્છા થતી એ સ્વાભાવિક છે; અને તેથી મને બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ્યા પછી યોગ્ય વય પ્રાપ્ત થયે સાદાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ આવી ત્યારે વિચાર આવવા લાગ્યા; પણ કેવલ વિચારથી જ એનો હું નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. પશ્ચાત્ વિદ્યા ભણીને શાસ્ત્રને અવલોકન કરવા માંડ્યું. તેમાં મેં પોતાની મેળે ધણાં ગ્રંથો જોયા અને તેમનાં તાત્પર્યને નિશ્ચય કરવા તથા તેમાં સ્થિર થવા યત્ન કર્યો; પણ આ અંશવાદિ દોષવાળું અંતઃકરણ અનેક વિચારને શાસ્ત્રદ્વારા ભણીને તે સર્વના તાત્પર્યને જેમ હશે તેમ નિશ્ચય કરી શક્યું નહિ, અને કિતરોત્તર સંસારવાળું થતું ગયું. આયુષ્યની મર્યાદાપર્યંત પણ જે કરવાનો અંત ના આવે એવા કર્તવ્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને હું તે શાસ્ત્રોના અવલોકનથી પણ તૃપ્ત થયો નહિ. એ સંધિમાં માતાપિતાનો દેવયોગથી કાળ થયો, જેથી નિરાધાર થવાથી સંસારભારતું દ્રવ્યરૂપ ભયંકર ભાસવા લાગ્યું. શાસ્ત્રમાંથી જાણેલા શુદ્ધ સ્થના ધર્મો વિકટ જણાવા લાગ્યા, તોપણ પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત શુદ્ધસાશ્વત્મનો તત્કાલ સાગ ધર્મ શક્યો નહિ. કાલે કરીને પુનઃજન્મ ધમ્મ અને તેને યોગ્ય સમયે શુદ્ધસાશ્વત્મને પ્રાપ્ત કર્યો હો સંજ્ઞા. આ જગત્માં પ્રતિકૂલ અંશવાળા પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ગૃહ, ક્ષેત્રાદિ પદાર્થો પ્રજન્યજિત અગ્નિની પેઠે સંતાપ આપનાર હોય છે, અત્યંત કૂલ અંશવાળા સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ તે સર્વ અનુપમ સુખશાંતિના કારણરૂપ પ્રતીત થાય છે, અને મિત્ર પ્રારબ્ધઅંશથી સુખદુઃખના જનક થાય છે. આ વાર્તાને જાણનારે હું તે મમત્વના સ્ત્રીપુત્રાદિ પદાર્થોદ્વારા પ્રતીત થતાં સુખદુઃખાદિ ફળદ્વારા મારા સંસ્કારને પંથપર સમજવા લાગ્યો. પણ આ વિચિત્ર માયાના સ્વરૂપને શાસ્ત્ર તથા વિચારદ્વારા જેવું તેવું જાણેલું હતું તેથી એ વિપયજન્ય તાપથી કે સુખથી હું શોકહર્ષાદિ વિકારને વિશેષે કરીને પ્રાપ્ત થતો ન હતો. દેવવશાત્ સ્ત્રીની આયુષ્યમર્યાદા, પૂણ્ય ધર્મ શુદ્ધસાશ્વત્મ છૂટ્યો ત્યારે મેં મને પોતાને એક પક્ષથી સુભાગ્યવાન ગણ્યો. કારણ કે જે જે સમયે જેથી જેથી જોઈએ તેથી તેવી સ્થિતિને તે તે સમયે પ્રાપ્ત થતું એ સુભાગ્યના યોગ વિના જનતું નથી. સ્ત્રીના નિવૃત્ત થવા પછી પુત્રગૃહાદિનાં મમત્વવડે પ્રાપ્ત બંધનોને મેં કબ્જે કરીને શિથિલ કરી નાંખ્યાં, અને આ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારના મિથ્યાત્વનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને મેં સર્વ સંબંધીની અનુમતિવડે તીર્થવાસ કરવા પ્રયાણ કર્યું. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નાના પ્રકારનાં ચરિત્રચેષ્ટાવાળા તથા વિલક્ષણ સ્થિતિવાળા, અનેક મહાત્માઓનો દર્શન મને થયો તથા તેમના દ્વારા જાણવા યોગ્ય નિશ્ચયો જાણવામાં આવ્યા. તીર્થોમાં ભ્રમણ કરતાં મને હાથું, અને કર્તવ્ય તો શેષ રહ્યું ત્યારે મેં ભ્રમણનો ત્યાગ કરીને મનને કર્તવ્યમાં જોડવાને એકાંત સ્થળે નિવાસ કરવાની ઇચ્છા કરી. આર્ગ કાપતાં આ સ્થળે આવ્યો તો

આ મઠ ઉજડ ખડેલો દૃષ્ટિએ આવ્યો. રાત્રિ આ સ્થાનમાં ગાળી. તેમાં સ્વપ્નમાં કોઈ પુરુષે આવીને મને કહ્યું કે 'હવે તું આ સ્થલે નિવાસ કર. તારું સર્વ કર્તવ્ય સિદ્ધ થશે.' આ પ્રકારનું સ્વપ્ન થયા પછી જાગતું થયો અને અદૃષ્ટને આ સ્થાન જ અનુકૂળ હશે એમ ધારી અત્ર જ તે દિવસથી રહ્યો.

હે રાજકુમાર ! આ સ્થલે મારા આવવા પર્વતની વાર્તા તને સંક્ષેપમાં કહી. હવે જે શેષ રહ્યું છે તે કહું છું, તેને તું સુખપૂર્વક શ્રવણ કર.

આ સ્થલે રહીને મેં ફલકંદમૂલપ્રવાદિથી પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માંડ્યું; અને સદા આ પ્રતીત યતા સંસારપ્રપંચના કારણમાં મનને જોડી રાખવાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. દિવસે સૂર્યના ઉદયથી અને રાત્રિએ ચંદ્રતારકાદિના પ્રકાશથી આ જગતમાં બધાના કારણરૂપ પદાર્થોની પ્રતીતિ થતી, અને અધિકારના સમયમાં બદારના પદાર્થોનાં દર્શન નહિ છતાં વૃત્તિમાં ગ્રહેલા પદાર્થોની પ્રતીતિ થતી. આ પ્રકારે દૈતની પ્રતીતિ હોવાથી મને દૈતની પ્રતીતિકારા યતું સામાન્ય બધ પ્રાપ્ત રહેતું જણાયું, અને આ મન એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત થયું પ્રતીત થયું નહિ. મેં વિચાર કર્યો કે શાસ્ત્રમાં સર્વ દૈતપ્રપંચના અભાવની પ્રતીતિના સમયે સુખાવિર્ભાવ કહ્યો છે, અને મને તો આ દૈતની પ્રતીતિ મટતી નથી ત્યારે હવે શું કરવું ? વિચાર કરતાં એમ ભાર્યું કે આ જગતમાં પ્રકાશ અને અંધકાર એ બે બાવ પ-રસ્પર વિરોધી. છતાં સર્વ જીવને પ્રતીત યાય છે. આ પ્રથમ દૈત છે, તેથી જો દૈતની નિવૃત્તિ જ કરવી છે તો મારે એ બેમાંથી એકની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ—કાં તો અને અંધકાર દૃષ્ટિએ ન પડે અને કાં તો મને પ્રકાશ જોવામાં ન આવે, એથી આગળ વિચાર ચાલતાં મને એવી શંકા યઈ કે આ અંધકાર અને પ્રકાશ એ બેમાંથી પ્રથમ શું હશે ? અને પાછળથી શું હશે ? એ સર્વાંધમાં મેં એવો વિચાર કર્યો કે આ પ્રકાશ તો ઉપાધિજન્ય પ્રતીત યાય છે. આ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા કે દીપકાદિ હ્રસ્વાધિવડે જ પ્રકાશ બાંસે છે. એ સૂર્યાદિ કે મણિઆદિ ઉપાધિરૂપ પદાર્થ ન હોય તો પ્રકાશ પ્રતીત યાય નહિ. આથી એ નિશ્ચય થયો કે પ્રકાશ ઉપાધિજન્ય છે અને અંધકાર તો સ્વતઃસિદ્ધ સ્વયંભુસરખો પ્રતીત યાય છે, એથી પ્રથમ અંધકાર અને પછી પ્રકાશ એમ હોવું જોઈએ. આ પ્રકારનો નિશ્ચય થતાં પણ એવી શંકા સ્ફુરી કે જો પ્રથમ અંધકારમાં પ્રકાશનું મૂલ કારણરૂપે અસ્તિત્વ જ ન હોય તો અસંતાભાવમાંથી ભાવરૂપ કાર્યની પ્રતીતિ યાય નહિ. માટે અંધકારના સમયમાં પણ કારણરૂપે પ્રકાશનું અસ્તિત્વ હોવું પડે છે. આ પ્રકારે વિચાર યવાથી એવો નિશ્ચય થયો કે અંધકાર અને પ્રકાશ બે પદાર્થ મૂલ હોવા જોઈએ, પણ પ્રકાશ કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે રહે છે અને અંધકાર એક રૂપે જ રહે છે. આ નિશ્ચયથી મને એમ ધારણ કર્યું કે પ્રકાશ એ વિકારી છે અને અંધકાર એ નિર્વિકાર છે. આમ ધાર્યા છતાં વળી મને એમ ધાર્યું કે પ્રકાશના સમયે અંધકારની પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી અંધકાર પણ વિકારી જ છે. આમ જોતાં જ્યારે આ બે વિરોધી પણ વિકારી પદાર્થો ભાસ્યા ત્યારે એ બેની નિવૃત્તિ યાય તો નિર્વિકાર શું છે તે સમગ્રમ એવો મને વિચાર થયો. અને

એ સાર કાઢવો કે એકે કાલે બેની નિશ્ચિત થવી તો કહિન છે 'માટે એ બે વિરોધી પદાર્થમાંથી એકની સિદ્ધિ હરૂં, અને તે એકવડે બીજાનો લય હરૂં. અને બ્યારે એકનો લય થયા પછી એક વિકારી પદાર્થ રહેશે ત્યારે તેનો પાછળથી લય કરીશ. આ નિશ્ચય થયા પછી એ બેમાંથી પ્રથમ કાનો લય કરવો એ વિષે વિચાર કર્યો. ત્યાં જો પ્રકાશનો પ્રયત્ન લય થાય તો તો સર્વત્ર અધિકાર પ્રતીત થાય, અને અધિકારની જ પ્રતીતિ શેષ રહેવાથી આ દેહનિર્વાહક વ્યવહારની સિદ્ધિ કરવી કહિન પડશે. માટે પ્રથમ અધિકારનો લય કરવા યત્ન કરું.

આ પ્રકારનો વિચાર કરીને અધિકારના લયમાટે હવે શું કરવું એ વિચાર થવાથી નિશ્ચય થયો કે શ્રીમૂર્ત્યનારાયણ જે પ્રકાશના ત્રેરક પ્રલક્ષ દેવ છે તેમની ઉપાસના કરવી અને એમને પ્રસન્ન કરીને એવો વર માગવો કે 'બધાં પર્વત મારાં નેત્રને જોવાની શક્તિ હોય ત્યાંપર્વત મને કદાચિત્ પણ અધિકાર દેખાય નહિ.' જો કદાચિત્ હું એવો વર માગું કે આ અધિકારનો કેવલ નાશ કરી નાંખો અને એ અધિકારવિના આ જગત્પ્રવાહ ચાલતો નહિ હોય તો એ મારો માગેશો વર અન્યકર યદ્ય પડે અને તેનો અસંભવ વર પ્રસન્ન મળે કે ન મળે અને કદાચિત્ મળે ને અધિકારનો દેવલ નાશ થાય અને તેમ થવાથી જો આ જગત્તો પ્રલય થાય તો તેમાં મારો પણ નાશ થાય અને તેમ થાય તો પછી એ આત્મધાતનિમિત્ત વર મેળવવો કાંઈ પુરુષાર્થ ગણાય નહિ, તેમ જ મારે જાણવું છે તે જણાય પણ નહિ. માટે માત્ર નેત્રની અર્થાદ્યપર્વત મને અધિકાર દેખાય નહિ એવો વર જ માગવો ઉચિત છે.

હે ભાઈ! આ પ્રકારે મનમાં તરંગો હી હીને રાખ્યા. પછી મેં પ્રકાશના પ્રવર્તક સ્વયંપ્રકાશરૂપ શ્રી સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કરવા માંડી. આગ્રહથી અને યત્નથી સર્વ સિદ્ધિ થાયછે એવા નિશ્ચયથી મેં અધિક કષ્ટ કરીને શરીરને કૃશ કરતાં તપ કર્યું. નેત્રને બંધ કરીને બેઠેલો હું પ્રથમ તો અધિકારને જ અનુભવનો હતો, પણ બ્યારે મારો પ્રયત્ન અવધિઉપર આવ્યો ત્યારે મને ઉપાસ્ય દેવતાનું સ્વરૂપ પ્રલક્ષ થયું. મારાં બંધ કરેલાં નેત્ર ઉપર એકદમ પ્રકાશનાં કિરણો આવ્યાં, અને તેમજો મારાં નેત્રને ઉપાડી નાંખ્યાં. નેત્ર ઉઘડતાં નેત્રને સહન ન થાય એવો પ્રકાશ હોવાથી નેત્ર પાછાં બંધ થઈ ગયાં, એટલે મેં રાખ્ખ સાંભળ્યો કે 'માગ માગ હું પ્રસન્ન છું.' ત્યારે મેં કહ્યું કે 'માઈ છાએહું આપો; પણ જમ આપના પ્રકાશસ્વરૂપથી આ મારાં નેત્ર બંધ થઈ જાયછે અને ઉઘડી શકતાં નથી એવો ઉચ્ચ પ્રકાશ મને સદા પ્રતીત થાય નહિ એવો વર આપો.' આટલું બોલ્યા પછી મને એમ ભાસ્યું કે કાંઈએ મારે મસ્તકે હાથ મુક્યો અને પછી તરત પ્રથમ જેવું જલવાણું તેજ આહું થઈ ગયું. મેં નેત્ર ઉઘાડીને જોયું તો મને સઘળે પ્રકાશ જ જણાવા લાગ્યો. થોડી વારસુધી તો હું આસપાસ સઘળે પ્રકાશ જોઈને ધણું પ્રસન્ન થયો. પણ પછી તો મને ધીરે ધીરે આ વર માગ્યાથી અસતોય જણાવા લાગ્યો. કારણ કે આ મહા કે મહત્ત્વ દાર, કે આ બીજો કે આ માઈ આસન કે આ દારમાંથી દેખાતાં રહેલો કે જુમિ એમાંનું કાંઈ

પણુ મને દેખાયું નહિ. મને તો એકલો પ્રકાશ જ દેખાયા કરે. પછી તો મને અકળામણુ થઈ કે અરે ! હવે આ શરીરનો બ્યવહાર શી રીતે ચાલશે ! મને ફલ, જલ, પત્ર કે પાત્ર કાંઈ પણ દેખાતું નથી. આ તો કેવલ પ્રકાશ જ દેખાય છે. મેં મારા શરીરપતિ જોયું તો તે પણ મને દેખાયું નહિ. માત્ર મારાં નેત્ર તો એકલાં પ્રકાશને જ જોવાજોવાં થઈ રહ્યાં.

હે રાજકુમાર ! હું તમને શી વાર્તા કહું મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે અરે ! મેં તપ કરીને આ શું માગ્યું ! મને ફલજલ દેખાતું નથી તો હું ખાઈશ પીશ શું ? આ તો મેં પ્રકાશ માગ્યો, પણ ખરું જોતાં તો મેં અધાપો માગ્યો હોય એવું થઈ ગયું. હવે શું કહે ? આ પ્રકારે સંતાપમાં પડીને મેં ફરીથી શ્રીસૂર્યનારાયણની દૃઢ ભક્તિ સ્મારંબીને એવી ઇચ્છા જણાવી કે 'હે ભગવન્ ! મને માત્ર અધકાર દેખાય નહિ, પણ બીજા બ્યવહારના સર્વ પદાર્થોને જોવા છે તેવા હું દેખું; અને એ મર્યાદામાં આવેલાં મનુષ્યાદિ પ્રાણિઓ મને દેખાતા પ્રકાશને તથા મારી પેઠે પદાર્થને દેખે એવું આપો.' આ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી બેઠો ત્યારે થોડે સમયે મેં શબ્દ સાંભળ્યો કે 'હે બ્રાહ્મણ ! તેં જેવું ઇચ્છ્યું છે તેવું તને પડે. સંતાપને ત્યજ'. આ સાંભળીને મેં નેત્ર ઉઘાડ્યાં ત્યારે મને પ્રકાશમાં આ સમગ્ર પદાર્થો દેખાવા લાગ્યા. હે બાઈ ! તે દિવસથી આજપર્યંત મેં રાત્રિને દીકી નથી કે તે કેવી છે અને ક્યારે આવે છે તથા ક્યારે જાય છે. વળી આ વરથી મને એક એ ઉપકાર જણાયો કે આ નિર્ભય સરખા પ્રદેશમાં પ્રથમ રાત્રિએ વ્યાઘ્રાદિ ધાતકી પશુઓ આ મઠ સમીપ આવી બધા આપતા તે આ પ્રકાશ થયા પછી મારી દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. એકદમ મર્યાદામાં આવે છે, પણ જાણે અજવાળાથી અકળાતાં હોય એવો ભાવ કરીને તરત મર્યાદાથી બહાર નિકળી જાય છે.

હે બાઈ ! આ ભવસાગરમાં ભોક્તા જીવોને ફલ ભોગવાવનાર તેના ભાગ્યને જાણીવીને જ ભગવાન્ શ્રીભારત્ર પણુ પોતાના ભક્તોને તેની ભક્તિનાં શુભ ફલ ભોગવાવતા હોય એમ જાણે છે. મેં મંદભાગીએ પ્રકાશક પરમાત્મા શ્રી સૂર્યનારાયણને પ્રસન્ન કરીને પણ તુચ્છ ફલ જ ભાગ્યાનુસાર માગ્યું. મેં મારા અજ્ઞાનનો નાશ માગ્યો નહિ, જીવોનાં દુઃખનો નાશ માગ્યો નહિ, ગરભેશ્વરના સ્વરૂપની અભેદભાવે પ્રાપ્તિપ મોક્ષ માગ્યો નહિ, અને સ્વપ્નમાં કહું તો ભોગવાયોગ્ય કાંઈ જ મેં માગ્યું નહિ. આ પ્રકારના અસંતોષને મનમાં વારંવાર પ્રકટતો જોઈને મેં પુનઃ વિચાર કર્યો કે અહો ! આ જીવને જીવપણાની નિર્વૃત્તિ થતા સુધી કદાચિત્ પણ સંતોષ થતો નથી, એ શાસ્ત્રવચન. અનુભવસિદ્ધ હોવાથી સત્ય જ છે. આપ્રાપ્તની ઇચ્છા અને પ્રાપ્તિ અમાપ એ જીવસ્વભાવ પ્રસિદ્ધ છે, અને એ મારામાં પણ વિદ્યમાન છે. એ હોવા પર્વત સુખની આશા શી ? જીવોની અંતર વાસનાથી સ્પુરતી કામનાઓ અનંત સરખી છે. અને આ બદિર્ પ્રતીત થવા યોગ્ય વિષયો પણ અસંખ્ય જોવા છે; એટલે નિરંતર નવી કામના અને નવા વિષયોનો સંબંધ હોવાનો અને તેથી એ મારાં જીવત્વનો અવધિ દેખાશે નહિ એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? માટે હવે ખરું જોતાં તો મારે આ કામના તથા વિષયોના સંબંધરૂપ મારાંને લઈને જ વહેવું ઉચિત છે.

આ પ્રકારે વિચારને કરતો છો. હું વળી ક્ષણ પછી પોતાના તથોગજ્ઞથી મેળવેલા ઐશ્વર્યમાં મોહ, પામીને મગ્ન પશુ થતો હોય. જેમ આ જગતમાં હુદ્ડા ઉદયવસવાળાં મનુષ્યો પોતાને પ્રાપ્ત સંપત્તિને ગમગી શકતાં નથી તેમ જ દુર્બલ ઉદયવાળાઓ તથોગજ્ઞથી પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિને 'પશુ' જોઈએ તેથી રીને જાણવી શકતા નથી. જેમ દુર્બલ જીવે પોતાના અંતઃકરણમાં મહત્વવાળી નથી વાર્તાને પ્રકટ થયેલી જાણીને પૂછતાને પ્રાપ્ત થવા પર્વત ગુપ્ત ન રાખતાં તેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધવાની આશાથી જનસમૂહમાં પ્રકટ કરે છે અને પોને મોટાઇને ઇચ્છે છે તેમ આ તથોગજ્ઞથી મહત્ત્વને પ્રાપ્ત થનાર પુરુષોમાંનાં પણ ધણા દુર્બલતાથી પોતાના પ્રાપ્ત ઐશ્વર્યને પોતે પૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થતાં પર્વત ધર્મને ન સેવતાં મધ્યે જ પ્રકટ કરી લોકમાં યશમાન અદિ પ્રાપ્ત થવાના નિર્મિત્તથી પ્રકટ કરે છે; અને પછી જેમ તે વ્યાવહારિક મનુષ્ય અપૂર્ણ ન રહીને યથાવદિત માનને પામીને નથી તેમ તે તપસથી પણ પોતાના પૂર્ણપણને ન પ્રાપ્ત થતાં તથોગજ્ઞથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારેનો હોવામાં પ્રવર્તેનો સ્વભાવ મારામાં પણ પ્રસંગવશાત્ ગુરુનો પ્રતીત થવા લાગ્યો. મારા પ્રકાશની મર્યાદામાં આવેલાં મનુષ્યો મારા પ્રકાશને જાણે તથા હું પ્રકાશક પુરુષની મોટાઇને જાણે તથા મને વિશ્વમા વિશ્વપતિની રિશ્વનિરૂપ મણીને જૈન પ્રકારે સર્વ વિધિથી સંમાન આપે તો ફીક એવી બાવના થવા લાગી.

જેમ સૂર્યમંડળની સાથે સૂર્યનો પ્રકાશ ફરતો ફોય તેમ હું જ્યાં જ્યાં ફરતો લાં લાં મારી દશે દિશામાં મારો પ્રકાશ મારી દિશિત થઈ પર્વત મારી સાથે ફરતો મને પ્રતીત થતો હોય, અને તેથી હું મને પ્રસંગે ધન્ય માનતો. આ પ્રકારનો આનંદ સદા રહ્યો નહિ તે સમરણ હવે કહું છું, યવજ્ઞ કરો.

એક દિવસ પૂજ્ય પદ્મની રાત્રિએ ઘોર અધઘનમાં મને ઇચ્છા થઈ કે ચાલ વનયાત્રા કરી આવું. આ ઇચ્છાથી હું આ વનમાં ફરવા નિકળ્યો. જ્યાં જ્યાં હું જતો ત્યાં ત્યાં મારી દિશિતી મર્યાદાપર્વત મારો પ્રકાશ દશે દિશા ગાળતો હતો. આ અધારી રાત્રિમાં મારો પ્રકાશ આવતો જોઈને જાણે આ દાન નહ કોઈને વન જાગતો આવે છે કે હું જેમ ધાડીને રાત્રિમાં ચિચરનારાં પશુ તથા પક્ષિઓ બધ પામીને મારા પ્રકાશથી આગળ આગળ નાસવા લાગ્યાં. ગાયો, મુગો અને એવાં જ યીન રાંઠ પ્રાણિઓ પણ બધ પામીને ભાગવી લાગ્યાં. મારા પ્રકાશમાં આવી જવાથી અને પ્રકાશને જોવાથી પક્ષિઓ બધ પામીને નૃસેન્ટી ધરામાંથી ઉડવા લાગ્યાં, અને તેમજ શોરબકાર કરી મુગો. આપ્રમાણે જેમ જેમ હું આગળ આગળ તેમ તેમ આગળ આગળનાં પશુપક્ષિઓ એમાં ભગનાં તથા ભાગનાં અને પોકાર કરતાં જાણ્યાં. આ સર્વ જોઈને હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે અરેરે! મારા આ વનમાં ફરવા આવવાથી આ અસંખ્ય પ્રાણિઓનાં સુખનો તથા શાંતિનો નાશ થયો, અને એમના અંતઃકરણમાં અતિશય બધ પ્રાપ્ત થયું. એમજો મને ઈશ્વરના અનુમદના પાત્રરૂપે જાણ્યો નહિ, પણ પ્રાણિપદાર્થને જાણી ભરમ કરે ન દાવામિશ્રિ જાણ્યો. અરેરે! આ પ્રકારનો વર મળીને એ કાઈ મોટું હુરુપાર્થ પ્રાપ્ત કરવું હોય એમ

જણવું નથી. અહો ! હું કેવો મંદમનિવાળો છું કે મેં વિષયપદાદ્યમાંથી મોહમગ્નત્વ લઇને અરણ્યે વાસ સ્વીકાર્યો અને આ યતિના આશ્રમમાં રહીને મારે સર્વને અભય આપવા રૂપ મુખ્ય ધર્મતું પાલન કરવું જોઇએ તેને બદલે મેં આ અનેક પ્રાણિઓને ભય ઉત્પન્ન કર્યું છે. ધિકાર છે મને અને મારા પરાક્રમને ! આ વિગેરે વિચાર કરીને હું બીજા માર્ગે વળીને પાછો આશ્રમપ્રતિ આપવા લાગ્યો તો મારે-કાને મનુષ્યના આ પ્રકારના શબ્દો પડ્યા ‘અરે એતરના રખેવાળો ! આપણે એક બીજાને પોકારીને સાવધાન રહેજો. આ કાળી રાતે બડકા કરતું ભૂત આ માર્ગે આવે છે.’ આ પ્રકારનો એકબીજાપ્રતિ કરાતો ખેડુનો પોકાર સાંભળીને હું અધિક લજ્જાવશ થયો. જો કોઇ મારી ધમ્મજાથી ત્યજી શકાય એવો વેપ પડ્યો હોય તો તેને હું ત્યજી પણ શકું, પરંતુ આ દેવે આપેલો વર હું કેવે પ્રકારે મિથ્યા કરી શકું. એ માર્ગે પુનઃ આશ્રમપ્રતિ આવતાં જ્યાં પર્વત તે મનુષ્યોએ મારો પ્રદાશ જોયો ત્યાં પર્વત ‘ઓ પેહું ભૂત ગયું ! ઓ પેહું ભૂત નમ !’ એવો પોકાર કર્યા કીધો. હું તો જે તે પ્રકારે ઉતાવળી ગતિથી આવીને મઠમાં બેઠો, અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે અરે ! આ વિચિત્ર સ્વભાવવાળો અને અદ્વય જીવોના સમુદાયરૂપ સંસારસાગર તરવો થયો કઠિન છે. અરે ! આ સંસારમાં જનસમૂહસમીપ જેને નિવાસ કરવો હોય તેણે તો સદા સર્વ મનુષ્યના સમાન ધર્મને જ વસવું ઉચિત છે. જે લોકમાં વા જે રથજમાં જે જાતિના પ્રાણિઓ તથા જેવો વ્યવહાર પ્રચલિત હોય તેથી કેવલ વિલક્ષણ ધર્મવાળા ધર્મને તેમના સમીપ વસવું નહિ. આ માટે તેજ જે તપવડે પ્રાપ્ત થયું છે તેણે જ મને બળકર અગ્નિરૂપે અને જૂતરૂપે અન્ય જીવોને ઝાળખાળ્યો ! એ જીવોનું સમાધાન કરવાની મારી ધણી ધમ્મજા છતાં પણ આ સમયે હું તેમ કરી શક્યો નથી, તેમ આ ક્ષણે કરવા છાછું તો કરી શકાય એમ પણ નથી, કારણ કે આ તેજને હું ક્યાં અને કેવે પ્રકારે લઇને જાઉં ?

હે રાજપુત્ર ! આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વિચાર કરે છે બેઠો હતો એટલામાં મઠના દ્વારમાં કોઈ મનુષ્યને આવીને ઉભેલું મેં જોયું ત્યારે મને પ્રથમ તો એવો વિચાર થયો કે આ પેલા ખેડુત લોકો મને ભૂત જાણીને પાછળ પાછળ મારવાને તો આવ્યા નથી ? કારણ કે જડ લોકો એવું સમજે છે કે ‘માર બાપુ’ ભૂત નાસે. આ કારણથી કદાચિત્ આવ્યા હોય તો પણ હવે મારે ભય ધરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે હું તો ગૃહ લઇને નીકળ્યો છું, ત્યારથી મૃતકરૂપ જ ધર્મને નિકળ્યો છું. આપ્રમાણે વિચારીને ધૈર્યથી મેં પૂછ્યું, હે બાઈ ! તમે કાણ છો અને દ્વારમાં કેમ ઉભા છો ? કાળી રાત્રિએ વનમાં કેમ વિચરો છો ? અને આ મઠમાં શું પ્રયોજનને આવ્યા છો ? ફલજલની ધમ્મજા હોય તો નિર્ભય ધર્મને અંતર પ્રવેશ કરો, અને આ આસને બેસો, આવો. આ પ્રકારનાં મારાં વચનો શ્રવણ કરીને તે પુરુષ મઠમાં આવ્યો અને મેં કહી દેખાડેલે આસને આવીને બેઠો, અને આ પ્રમાણે બોલ્યો. ‘હે દેવ ! આ લોકને પાવન કરવાને આપ કયા સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવ્યા છો ? જ્યાં આપ વિરાજો છો અને વિચરો છો એવા આ ભૂમિના કણોએ તથા આ સમીપવાસી વૃક્ષ પશુપક્ષીમનુષ્યાદિએ શું ઉગ્ર પુણ્ય કર્યું છે કે જેના પ્રભાવે એ સર્વને આપનો સંગ

મળ્યો છે? મારાં પણ કયા જન્મનાં અને કેવા પ્રકારનાં પુણ્યકર્મોના ઉદય થયો છે કે આજે મને આપનાં પાપનિવારક દર્શન થયાં છે? આ સરીરધારી હું ધણા દિવસથી વનમાં અને વસંતિમાં વિચરું છું પણ તેજઃપ્રગટ્થ આપસરખા પ્રકાશક પુરુષનું કોઈ સ્થલે મને દર્શન થયું નથી. હું આ આશ્રમનાં દ્વારમાં ઉભો ઉભો આશ્ચર્યથી જોતો હતો કે આ પ્રકાશ કોનો છે? દીપક કે મણિ કોઈ સ્થલે જણાતો નથી. જ્યારે આપનાં પ્રિય વસ્ત્રો શ્રવણ કર્યાં ત્યારે મને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે. પ્રથમ તો હું આપની આચાર્યપ્રભાણે મારી કયા યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં કહું છું. પછી આપ મને કૃતકૃલ કરનારી આપની કયા કહી શીત કરજો.

હું પવિત્ર બ્રાહ્મણના કુલમાં જન્મ્યો છું. માતાપિતા મારી બાલક અવસ્થામાં જ કેલાસ-વાસી થયાં છે. બીજું કોઈ નિકટનું સંબંધી નથી. મને ઉદાર મહાજનોએ કૃપા કરીતે ઉછેર્યો છે. યોગ્ય વય થવાથી મને ઉપનયનસંસ્કાર વિધિપ્રમાણે દવાતુ બ્રાહ્મણોએ કર્યો છે. વેદાધ્ય-યનસંસ્કાર પણ થયો છે. શાસ્ત્ર પણ યથામતિ જોયું છે. શાસ્ત્રદ્વારા તથા વિવાદાતા શુરુભુખ-દ્વારા સંસારનું અસારપણું જાણ્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમની અનુકૂલતા ન હોવાથી તેમ જ વૈરાગ્યના આધિર્ભાવથી સંસારભુખમાં અભિરુચિ ન થવાથી મને લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમ સેવવાનો સમય આવ્યો નથી, તોપણ બ્રહ્મચર્યદીક્ષામાં મેં કરવાયોગ્ય વૈદિક કૃમીને કર્યો છે, તથા યથાશક્તિ ઉપાસના પણ કરી છે, અને હાલ પણ હું ઉપાસકની અવસ્થામાં જ છું. અગ્નિના કુંડમાં અગ્નિ પ્રકટ થવાથી તથા દીપકના પાત્રમાં દીપક પ્રકટ્યા પછી સ્વભારથી આવી પડતાં અનેક જંતુઓને જોઈને મને અંતરમાં ઘણો સંતાપ થતો અને તેથી મેં અનેક પ્રકારના વિચારોને અંતરમાં કરીને પછી પાપરહિત યજ્ઞદિ જે કોઈ હોય તે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વિદ્વાનોથી, શાસ્ત્રથી તથા વિચારથી મને નિશ્ચય જણાયો કે કેવલ અક્રિય થવું એ જ પાપરહિત યજ્ઞ છે. પરંતુ આ અંતરનું તથા બહિરનું સર્વ અંતરભાષ્ય અગ્નિમાં જ્યારે હોમી દેવાય અને નિર્વિકાર આત્મતત્ત્વરૂપે જ્યારે યથાય ત્યારે અક્રિય થવાય એમ છે, ત્યાં પર્વત અક્રિય થવાય એમ નથી. આ નિશ્ચય થયો પણ આ દૃશ્ય પ્રપંચને અંતર ઉપાધિસહિત આત્મારૂપ અગ્નિમાં હોમવાનું તત્કાલ સામર્થ્ય જણાવું નહિ, તેથી મનમાં ભય પામીને કંઈનો લાગ કરી શક્યો નહિ. પણ કેટલેક દિવસે એક મહાત્માની આચાર્યી ગૃહસ્થાશ્રમની આચાર્યસહિત કર્મનો લાગ કરીને અંતરમાં ઉપાસના કરવાને માગે વળ્યો. એકશે વિચરવા લાગ્યો. જનસંગ તથા વિષયચિંતનથી યથાશક્તિ બચતો ગયો. માત્ર બિદ્યાઅર્થે ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોના દ્વારપ્રતિ જતો અને બિદ્યા લીધા પછી નિર્જન પ્રદેશમાં રહીને અંતર ઉપાસના કરતો. અનેક રાત્રિઓ મેં જુદાના મૂળમાં અને મનુષ્ય વિતાના શિવાલયમાં ગાળી છે. પ્રથમ તો કોઈ મહા-ત્માના આશ્રમમાં હું રાત્રિ ગાળતો, પણ ત્યાં દીપકમાં પડી પ્રાણુ લગતાં જંતુઓને જોઈને મને ત્રાસ થતો અને તેથી મેં દીપકવાળા આશ્રમોમાં રાત્રિ ગાળવાનું લગ્યું છે. આ પ્રમાણે ઘણો કાળ ફરતાં થયો છે, પણ હજી જોઈએ તેવી તૃપ્તિ કે શાંતિ યદિ નથી. આ મને શિથિલ થયું છે, કહ્યું માને છે. કલ્પાંત કરવું નથી. કામનાર્થ પ્રાપ્ત્ય છે કહી મધું છે. આજ રાત્રમાં હું મસ્તની પેઠે અધકારમાં આત્મચિંતન કરતો ચાલતો હતો તેવામાં મેં મારા આ-ગળના કેટલાએક પ્રદેશમાં એકાએક પ્રકાશને ચાલતો જોયો. પ્રથમ તો મને પ્રકાશ સામે

આવના બાર્યો, ત્યારે મને વન સળગતું આવવાની ઘોંત યદ્ય, પછી જ્યારે એ પ્રકાશ પાછો
હડતો જણાયો ત્યારે મને બાર્યું જે આ આમ માન સંમુખ ન આવતાં જોયે માફ
રક્ત કરી પાછો વળ્યો છે. પણ પાછળ પાછળ ચાલતાં જ્યારે હું જે સ્થળે તે
પ્રકાશ પ્રથમ જણાયો હતો તે સ્થળે આવ્યો ત્યારે અમિ ફરી ગયું કોઈ ચિહ્ન વનસ્પ-
તિઓમાં જણાયું નહિ. ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું કે આ તે પ્રકાશ સેનો છે? પાછળ પાછળ
આવતાં લોકોના વિચિત્ર પોકાર સાંભળ્યા કે આ જૂન છે. પણ મારો સંશય છૂટ્યો નહિ
તેથી હું પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો. આ મઠમાં પ્રકાશનું કાંઈ પણ પ્રવેશનું એવું મને દૂરથી
જાન થયું, અને તેથી હું નિઃશંક થવાને આવીને આ હરમાં લલો. પણ આ ક્ષણપર્યંત
મને શંકા છે કે આ પ્રકાશ સેનો છે? જે ચાલતો જ પ્રકાશ હોય તો આપ દેવ છે કે
કોણ છે તે સંશય છે? મારે હવે આપ કૃપા કરીને મારો સંદેહ નિવારણ કરો, અને
આપના સ્વરૂપનું મને જાન કરાવો. હું મરણને ચરણતળે સળીને વિચરું છું એટલે મને
મરણનું જય નથી. અક્રિય થવાની આશાવાળો છું એટલે ક્રિયામાં જોડનાર આ સંસારના
પદાર્થની કામનાવાળો નથી. વસ્તુતઃ તો હું નિષ્કામનું તોપણ આ ક્ષણે આપ મને સમૂખ
અતિથિ મણીને આપની કથા શ્રવણ કરાવી એવડે જ આપ મહારાજી ક્યાંક માર્ગ આતિ-
થ્ય કરો. આ પ્રકારનાં વચનો બોલીને તે અતિથિ માન રહ્યા ત્યારે મેં તેને નીચે પ્રમાણે
પ્રીતિથી કહ્યું. હે શુદ્ધ જ્ઞાતાત્મ! તમને ધન્ય છે. તમે જે કાંઈ સંસારમાં આવીને
અવરણ કર્યું છે તેને જ આદર કરી બેસા છો. તમે ગૃહસ્થાશ્રમ નથી કર્યો, અને
તેથી તમને કદાચિત્ તે સંબંધના સંસ્કાર સ્ફુરે તોપણ હવે તે સેવકાચોગ્ય મારા
વિચારપ્રમાણે નથી. આશ્રમના સેવનવાળો હું ગૃહસ્થાશ્રમના તાપને સારી રીતે જાણું છું. મેં
તે ગૃહસ્થાને સુખાનુભવથી જાણ્યો છે, તોપણ આજે તેનું સ્મરણ વનસ્પ તાપની પ્રતીતિ પ્ર-
સંગે સ્મરણ કરીને પ્રતીત કરાવે છે. મારી આસક્તિ છુટી ગઈ છે તોપણ સંયોગસમ્યક્તા
સંસ્કાર સ્મૃતિરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાતિમાં તે સંયોગસમ્યક્ સુખનું જાન કરાવે છે.
સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જ્યારે જ્યારે વિગત સમીપ જ પડ્યા હોય છે ત્યારે તે પ્રધાનપણે
તેમના સંબંધજન્ય કુઞ્ઞનું સ્મરણ થાય છે, અને જ્યારે જ્યારે તે દૂર હોય છે ત્યારે ત્યારે તે
તેમના સંબંધજન્ય કુઞ્ઞનું પ્રધાનપણે જાન થાય છે. આમ થવાથી વિગતથી દૂર રહેતાંને
પ્રસંગે તે વિગતો પોતાપ્રતિ આકર્ષનાર થાય છે તોપણ ઉચ્ચરાતુગ્રહથી દર નિશ્ચયગણા પ્રુ-
પોને તે વિગતો પોતાની પ્રજ્ઞા સજ્ઞા જણાવી સમજા નથી. આ વિગેરે કેટલાંક વચનો કહ્યા
પછી મેં તેને જે મારી પૂર્વાશ્રમની કથા તમને કહી છે તે કહી સંભળાવી, તથા આ તેમની
પ્રતિતિ કથા પણ કહી સંભળાવી, તથા તે દિવસની રાત્રિની કથા તો તે જાણતા હતા તોપણ
મારા વિચારસંકટ કહી જતાવી. ત્યારે તે પુનઃ મારી સર્વ વાતો શ્રવણ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યો.

(અપૂર્ણ)

॥શ્રીપંચવરદ વૃત્તાન્ત.

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૯૨ થી)

અને તેથી એ આનંદસ્વરૂપ આત્માના નિરંતર અપરોક્ષ અનુભવવાળાને આત્મરતિ કહ્યા છે.

એ પછી છઠ્ઠી ભૂમિકા પદાર્થભાવિની છે. એ ગાઠ સુપુષ્પિના પ્રથમ પાદરૂપ છે. એ ભૂમિકામાં ગયેલા પુરુષને પોતાની મેળે જાગૃત્ત થઈને જ્વહાર કરવાપણું રહેતું નથી. માત્ર પરતઃ ઉત્થાન જ હોય છે. એ પુરુષો અધિક અંતર્મુખ હોવાથી અધિક સુખાનુભવવાળા હોય છે એ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત પુરુષને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મવિદ્યારીયાન્ કહે છે. તેમ જ બ્રહ્મ-ત્ત્વેષ્ય અનુભવરૂપ વૃત્તિની તે આત્માભિમુખતાને ધ્યાનરૂપ ગણી છે; અને એ પ્રકારના ધ્યા-નરૂપ ક્રિયામાં વિદ્યમાન તે પુરુષોને ક્રિયાવાન્ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. એ પછી સાતમી ભૂમિકા તે તુરીયા કહેવાય છે. એ ગાઠ સુપુષ્પિના દ્વિતીય પાદરૂપ કહેવાય છે. એમાં પ્રવે-શેષો પુરુષ સ્વતઃ કે પરતઃ ઉત્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે અભેદભાવને પામવાથી સુખરવરૂપ ધર્મ રહે છે. એ સાતમી ભૂમિકામાં સ્થિત પુરુષને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મવિદ્યારિષ્ઠ કહ્યા છે. આ પ્રકારની સાત ભૂમિકા છે. તેમાં પ્રથમની ત્રણ સાધકની છે, ચોથી મુક્તની છે, અને પાંચમી, છઠ્ઠી તથા સાતમી એ ત્રણ ભૂમિકા જીવન્મુક્તની છે. ચતુર્થભૂમિકાથી જે મુક્તત્વ પ્રાપ્ત પામ્ય છે એ તો સર્વને સમાન જ છે. માત્ર જીવન્મુક્તિના સુખનો અધિક અધિક અનુભવ એટલું આ પાછળની ત્રણ ભૂમિકામાં શ્રેયસ્વ છે. હે સજ્જનો! આ પ્રકારની સાત ભૂમિકામાં ચક્રો આવેશો પુરુષ જ આ જમણચક્રથી મુક્ત થયો સુખરવરૂપ હોય છે.

જેના અસ્તિત્વવડે આ અભિમાનીનું પુનઃ પુનઃ ઉત્થાન થાય છે અને જેના ઉચ્છેદ-થી આ અભિમાનીનું સ્વતઃ કે પરતઃ ઉત્થાન જ થતું નથી તે પુર્ય્યેષ્ઠક છે. એ પુર્ય્યેષ્ઠક આ છે: ૧ પંચ કર્મેન્દ્રિય, ૨ પંચગાનેન્દ્રિય, ૩ અંતઃકરણચતુષ્ટય અથવા અંતઃકરણપંચક, ૪ પંચ પ્રાણ, ૫ પંચ સૂક્ષ્મ બૂત, ૬ અવિદ્યા, ૭ કામ, અને ૮ કર્મ. એમાં વાક, પાણિ, પાદ, ઉપરથ અને વાયુ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય છે. ઝ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુસ્, રસન અને ક્ષાણ એ પાંચ ગાનેન્દ્રિય છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, અને ચત્તાંતરથી મણતાં અંતઃકરણરૂપ મુખ્ય વૃત્તિસહ પાંચ અંતઃકરણ છે. પ્રાણ, અપોન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પંચ પ્રાણ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પંચ જ્ઞ-માત્રા જેના વડે પ્રકટે છે તે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ પરસ્પર અમિલિત હોવાથી સૂક્ષ્મ પંચબૂત કહેવાય છે. અવિદ્યા શબ્દથી આ સ્વયે કાર્યઅવિદ્યાનું ગ્રહણ કરતું છે. તે કાર્યઅવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે: ૧ અનિત્યમાં નિલંબુદ્ધિ, ૨ અશુચિમાં શુચિત્વબુદ્ધિ, ૩ અસુખમાં સુખબુદ્ધિ, ૪ અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ. અમુક પદાર્થ જોઇએ એ પ્રકારનું જે પ્રસંગપરત્ત થતું આદિ સ્ફુરણ છે તે કામ છે, આકાંક્ષા પુરી ને કર્મ છે તેના ત્રણ ભેદ છે. સંચિત, આગામી અને પ્રારબ્ધ. આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ પણ વિહિત તથા નિષિદ્ધ એવા બેઢથી એ પ્રકારનાં છે. તેમાં વિહિત કર્મ ધર્મરૂપ ગણાય છે અને અવિહિત કર્મ અધર્મરૂપ ગણાય છે. એ ધર્મઅધર્મને અદૃષ્ટ પણ કહે છે.

ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ આ પુરૂષને સુખની પ્રાપ્તિ કરેછે, અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ આ અભિમાનીને દુઃખની પ્રાપ્તિ કરેછે. હવે યથાક્રમે એ સંચિતાદિ કર્મનાં સામાન્ય સ્વરૂપ કહું છું. પૂર્વ જન્મોમાં તથા આ જન્મમાં કરેલાં જે જે કર્મો વર્તમાન શરીરમાં ફલ ન આપતાં કેવલ અદૃષ્ટ રૂપે રહેછે તે કર્મ સંચિત કહેવાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી જે જે કર્મ કરાય છે તેને આગામી કર્મ કહેછે; (જે કર્મ વર્તમાન જન્મમાં જ્ઞાન થયા પૂર્વે વા પછી કરાય છે તેને ક્રિયામાણુ પણ કહે છે. તેમાંથી જે જે કર્મ આ જન્મમાં જ ફલ આપી જનાર છે તે તો પ્રારબ્ધમાં પ્રવેશે છે, અને જે જે ક્રિયામાણુ આ જન્મમાં નહિ પણ ઉત્તર જન્મોમાં ફલ આપનાર હોય છે તે તે કર્મ સંચિતકાશમાં પ્રવેશે છે; અને કેવલ પ્રારબ્ધના ફલરૂપ હોય છે તે તે તો પ્રારબ્ધસાથે જ ક્ષયને પામે છે.) અને સંચિત કાશમાંથી ફલ આપવાની તૈયારીપર આવેલાં જે જે કર્મો આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક હોય છે તે તે કર્મ તો પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. આ ત્રણમાંથી પ્રથમનાં એ અર્થાત્ સંચિત અને આગામી એ બે કર્મો તો ફલભોગવડે કે વિરોધીકર્મવડે અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન વા તત્ત્વજ્ઞાનના આવિર્ભાવવડે ક્ષય પામ્ય છે; અને પ્રારબ્ધકર્મો તો ભોગથી જ ક્ષય મનાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી કે વિરોધી કર્મથી ક્ષય પામી જનાર નથી. પણ એ કર્મો તે માત્ર શરીરરૂપ સંયોગનાં નિર્વાહક પ્રારબ્ધ જ સમજવાં. અન્ય ફલ આપનાર પ્રારબ્ધો તો યોગવડે અભિભવ પામ્યા છે. આ પ્રકારનું જે પુર્યષ્ટક છે તે જ લિંગશરીર અથવા સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય છે. જે પુર્યષ્ટકરૂપ સૂક્ષ્મશરીર જેમ જેમ તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનનાં અર્થથી સાધકપુરુષોવડે જિતી જાય છે તેમ તેમ તે સાધકોને તે શરીર ન્યૂન વિદ્ય કરનાર થતું જાય છે, અને જેમ જેમ સાધકો એનો જય કરેછે તેમ તેમ તે સાધકો ઉંચી ઉંચી ભૂમિકામાં સ્થિતિ કરતા જાય છે. જ્યારે એ પુર્યષ્ટકનો કેવલ જય કરે છે ત્યારે તે પુરુષો ઉત્પાદનરહિત સત્ત્વ ભૂ-ભેદમાં સ્થિત થાય છે. માટે હે બ્રાહ્મણો! આ અભિમાનીને આ સંસારપ્રવાહમાં નિરંતર પાકર્ષી લાવનાર આ અણપુરીઓના સમુદાયનો જય કરવો સર્વ સાધકોને ઉચિત છે.

હે સાધકો! આ જીવાત્માને શરીરસંબંધથી છ અવસ્થાઓ ભોગવવાની યોગ્યતાવાળો હોય છે. તે છ અવસ્થા આ છે: જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, મરણ અને સમાધિ. આ જમાંથી પ્રથમ પાંચ અવસ્થાઓ તો સર્વ જીવો અનુભવ કરવા સમર્થ છે. પણ છઠી જે સમાધિ અવસ્થા છે તેનો અનુભવ તો વિરલ પુરુષ જ કરવા સમર્થ છે. યદ્યપિ કાલાંતરે એ સમાધિ અવસ્થાનો અનુભવ કરવાને પણ સર્વ જીવો અધિકારી થાય છે તથાપિ એકે કાલે પૂર્વ જીવો એનો અનુભવ કરવાના અધિકારી થઈ શકતા નથી. કારણ કે તે અવસ્થા ભોગવવાના અધિકારીમાં ધર્મરૂપ અદૃષ્ટની વિશેષ કરીને આવશ્યકતા છે, અને તે સર્વ જીવોને ધર્મરૂપ અદૃષ્ટની પ્રધાનપણે પ્રાપ્તિ હોતી નથી. હવે અવસ્થાનાં સ્વરૂપ પણ સ્વરૂપમાં કહું છું.

ઇન્દ્રિયાર્થવર્તક દેવતાઓની સત્તાથી પ્રવર્તતી ઔત્રાદિક ઇન્દ્રિયોવડે આ અભિમાનીને જે અવસ્થામાં શબ્દરહિત વિષયનો અનુભવ થાય છે તે અવસ્થાને જાગૃદવસ્થા કહેછે. જાગૃતમાં ફલ આપનાર અદૃષ્ટાદિ નિમિત્ત શમવાથી તથા ઇન્દ્રિય સામયિક ઉપરતિને પ્રાપ્ત થવાથી માત્ર જાગૃતના અનુભવજન્ય સંસ્કારજલથી તથા માનસ ફલ આપી નિવૃત્ત થનાર અદૃષ્ટ

સંસ્કારબળથી આ અભિમાનીને જે અવસ્થામાં શબ્દાદિક વિષયો તથા તેનું જ્ઞાન પ્રકટે છે તે અવસ્થાને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. જે અવસ્થામાં જગતસ્વપ્ન એ એ અવસ્થાએને ભોગવાવનાર કર્મસંસ્કારાદિની ઉપરામતા હોય છે તથા જે સમયે આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાનની નિવૃત્તિથી સર્વ વિશેષ જ્ઞાનોનો અભાવ હોય છે, તથા જ્યારે બુદ્ધિની કારણ અજ્ઞાનરૂપે રિયતિ હોય છે ત્યારે ભોગવાતી તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા કહે છે. દંડાદિકના ઉચ્ચ પ્રહારવડે વિષાદ પ્રાપ્ત થવાથી આ અભિમાનીના સર્વ વિશેષ જ્ઞાનની ઉપરામતા જે સમયે હોય છે તે સમયની અવસ્થા મૂર્છાવસ્થા કહે છે. પૂર્વોક્ત સુષુપ્તિ અવસ્થા તથા મૂર્છાઅવસ્થામાં સુષુપ્તવે કરીને એ બેદ છે કે સુષુપ્તપુરુષનું સુખ શાંત તથા પ્રસન્નતા પ્રતીત કરાવનાર સરખું હોય છે, અને કંપરહિત હોય છે; અને મૂર્છા અવસ્થાવાળાનું સુખ-વિશેષે કરીને બચકેર સરખું અને શરીર કંપાદિ ઉપાધિયુક્ત હોય છે. આ મૂર્છાઅવસ્થાને અર્ધસુષુપ્તિ પણ કહે છે. આ શરીરને ભોગ આપનાર કર્મોના નિવૃત્ત થવાથી સામાન્ય તથા વિશેષ અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે એ સ્થૂલ શરીરમાંથી જે સૂક્ષ્મ શરીરનું ભાવિક શરીરના આરંભાઈ પૃથક્ થતું અને ભાવિક શરીરની પ્રાપ્તિપર્યંત જે અવસ્થામાં તે સૂક્ષ્મ શરીરનું રહેતું થાય છે તે અવસ્થાને મરણઅવસ્થા કહે છે. મરણ અને મૂર્છામાં માત્ર એટલો જ ભેદ હોય છે કે મૂર્છાવાળાને પુનઃ એના શરીરમાં શેષ ભોગના કારણ હોય તો જગત્ થવાનો સંભવ હોય છે અને મરણઅવસ્થાપછી તે સંભવ હોતો નથી, અને સર્વ આત્માકાર વૃત્તિઓથી રહિત થયેલા ચિત્તની જે આત્માકાર અવસ્થા છે તેને સમાધિ અવસ્થા કહે છે.*

આ છ અવસ્થામાંથી હેલી કહેવાયથી સમાધિઅવસ્થા જ નિર્વિપય આલસતિક સુખનો અતુલ્ય આપનારી અવસ્થા છે, અને ઉજ્જવલ પ્રથેતવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. મરણ હે ભાષ્યો ! અતંતમાં આ સમાધિઅવસ્થાના અતુલ્યમારે ચિત્તને વિષયસંસર્ગથી મુક્ત રાખવાનો અભ્યાસ પ્રીતિવડે સેવજો. જગતમાં જન્મ ધરીને ઉત્તમપુરુષોએ કૃતકૃત થવાનો આ જ એક રાજમાર્ગ છે.

હે બુદ્ધિમાનુ પુરુષો ! જ્યાં સુધી પુરુષ આ સમાધિરૂપ અવસ્થાને અતુલ્યવા અ-સમર્થ હોય છે ત્યાં સુધી તે પ્રાણિને વર્ણાશ્રમ ધર્મકર્મનું પાલન અવશ્ય કરવું હોય છે. જે સમયમાં આ મનુષ્યો, વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરે છે તે સમયમાં તેમણે વર્ણાશ્રમના સામાન્યવિશેષ ધર્મોનું પાલન કરતાં સમાધિઅવસ્થાપર્યંત પોતાના અધિકારને વધારવો નેઈએ.

સામાન્ય વિશેષ ધર્મોનું સ્વરૂપ અનેક વાર મેં તમને કહ્યું છે તો પણ આ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી વર્ણાશ્રમના સામાન્ય ધર્મોને સંક્ષેપમાં તમને કહું છું.

૧. દયા, ૨ ક્ષમા, ૩ અનન્યા, ૪ શૈલ્ય, ૫ અતાપાસ, ૬ મંગલ, ૭ અકાર્પણ, અને ૮ અસ્પૃહા, એ સામાન્ય ધર્મો છે.

* સમાધિનું સ્વરૂપ શ્રી સિદ્ધાન્તસિન્ધુના પ્રથમ સ્કંધમાં ચાલના સાધન વર્ણન વિભાગમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે ત્યાં જોવું.

૧ સાં આપણા બંધુવર્ગ તથા આપણા મિત્રવર્ગના તથા આપણા પ્રતિ દેષ કરનાર શત્રુવર્ગના તથા સાક્ષાત્ બંધુમિત્રશત્રુભાવથી રહિત જે અન્ય વર્ગના પ્રાણીઓ છે એ સર્વને આપત્તિમાં આવેલાં જાણીને તે આપત્તિથી તેમનું જે રક્ષણ કરવું તે અર્થાત્ તેમને આપત્તિમાં પ્રાપ્ત થયેલાં જોઈ જાણીને તેથી તેમને મુક્ત કરવાનો જે મનમાં સ્વાભાવિક ભાવ ઉઠે છે તે દયા છે.

૨ પોતાને પ્રારબ્ધ કે સ્વભાવવશાત્ ખાલ આધિબીતિક દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી અથવા આધ્યાત્મિક દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી અથવા તે દુઃખના ઉત્પાદક શત્રુઆદિના પ્રાપ્ત થવાથી તે પુરુષ જે સામર્થ્યવડે ક્રોધવશ થતો અથવા ક્રોધવશ વર્તતો હણવા પ્રયત્ન આદરતો નથી તે સામર્થ્યરૂપ સદ્ગુણનું નામ ક્ષમા છે.

૩ ઉત્તમપુરુષો જે ગુણવડે ગુણવાનું પુરુષોના ગુણનું ઉદ્દન કરવા પ્રવર્તતા નથી તથા જે વડે અન્ય પુરુષોના અસ્પૃગુણોની પણ સ્તુતિ કરે છે તથા જે વડે તે ઉત્તમ પુરુષો અન્ય પુરુષોના દોષોને કબજા કરવામાં પ્રીતિવાળા હોતા નથી તે સદ્ગુણનું નામ અનમૂયા છે.

૪ માંસમદ્યાદિક ન ગ્રહણ કરવાયોગ્ય પદાર્થોના તથા તેના ગ્રહણ કરવામાં પ્રીતિવાળાં મનુષ્યોના જે અંતરથી લાગ કરવો તથા વિદ્યાદિક ગુણવાળા પુરુષોના સમાગમ સેવવો તથા પોતાને પાળવાયોગ્ય ધર્મમાં સ્થિતિ કરવી એ શીઘ્ર છે, અર્થાત્ અંતરબદ્ધિર પવિત્રતાનાં ધારણોને સેવતાં પવિત્ર રહેવું તે શીઘ્ર છે.

૫ જે શુભકર્મો કરવાવડે પુરુષના શરીરને વા મનને અત્યંત પીડા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોય વા યાય તો તે શુભકર્મથી પણ રહિતરહેવાપણું જે વડે ય.ય છે તે અનાગમ કહેવાય છે.

૬ શાસ્ત્રવિહિત શ્રેષ્ઠ આચરણોને જે સદા સેવવાપણું છે તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ આશ્રેષ્ઠ આચરણોને જે સદા સત્ક્રવાપણું છે તે સેવવાપણું તથા ત્યજવાપણું જે વડે યાય છે તે સ્વભાવને મંગલ કહે છે.

૭ આપણા આચરમથાનમાં જે અલ્પ અજ્ઞાનાદિ પદાર્થો હોય તે વડે પણ દીનત્વથી રહિત મન રાખીને પ્રતિદિવસ અતિથિઆજ્ઞણોને જે યત્નિયિત્ પદાર્થ આપવાનો ઉત્સાહ છે તે અર્થાત્ જે ગુણવડે તે ઉત્સાહ યાય છે તે ગુણ આદર્શરૂપ છે.

૮ પરના અર્થને ન ચિંતન કરીને અર્થાત્ અન્યને પ્રાપ્ત થયેલા અનેક ઉત્તમોત્તમ પદાર્થનું ચિંતન ન કરતાં જે પોતાને યથાન્યાય પ્રાપ્ત થતા ધનાદિ પદાર્થો છે તે વડે જ જે સંતોષને પ્રાપ્ત રહેવું તે અર્થાત્ જે બ્રહ્મવડે એ સંતોષગુણ વિધર્મન હોય છે તે બલનું નામ અરબુદા છે.

આ અષ્ટ ગુણ સર્વને સામાન્યપણે સેવવા યોગ્ય છે. તેને સેવતાં તથા પોતપોતાના પણેાઅમના જે પૃથક્ પૃથક્ ધર્મ છે તે આદિ સર્વ વિશેષ ધર્મોને સેવતાં તમે સ્વસ્વરૂપાનુભવ કરી સુખરૂપ રહેજો.

હે પુદ્ધિમાન્ પુરુષો! અધિક દુઃખની પ્રાપ્તિના સમયમાં ઉદ્દેગરહિત રહીને તથા વિશેષ સુખની પ્રાપ્તિના સમયમાં અંતઃકરણમાં સુખની સ્પૃહાવડે પ્રતીત થતા હંપોદિને ન અનુભવતાં સદા પ્રસન્ન રહેજો.

હે પ્રાપ્તિવિષેક પુરુષો! ઇન્દ્રિય તથા મનને પોતાને વશ વર્તાવતા રહેજો. કારણ કે ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં સ્વાધીન નથી તે પુરુષો સર્વ શાસ્ત્રના જાણનાર હોય છે તેો પણ તે અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો તે પુરુષોને શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સાધનોમાં કે નિશ્ચયમાં સ્થિર થવા દેતાં નથી, અને તેથી તેવા અગ્નિતેન્દ્રિય પુરુષો શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત ફલને પ્રાપ્ત પણ કરી શકતા નથી.

જેમ પ્રકાશને પામેલો વાયુ ઉદરમાં અન્નાદિકને સ્થિર રહેવા દેતો નથી તેમ મનુષ્યને અધઃપતન કરનાર દુષ્ટ પ્રારબ્ધરૂપ વાયુ કોઈ પ્રકારે પણ તેને ઉત્કૃષ્ટ ગતિનાં કારણોમાં સ્થિર થવા દેતો નથી. માટે પુરુષોએ શુભ પ્રયત્નવડે તે પ્રતિકૂળ વાયુરૂપ દુષ્ટ સંસ્કારનો જાળ કરવો ઉચિત છે. એ સંસ્કારનો જાળ પણ ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણના જાળવડે જ થાય છે માટે સદા અંતરૂ ખદિર ઉપાધિનો જાળ કરવા યત્ન રાખજો.

હે ભાઈઓ! પુનઃ પુનઃ એતું એ જ કહીને તમને જાણવું કરું કે તમે સાવધાનપણે આપંથુ. કર્તવ્યને સક્ષમાં રાખીને, તેના વિશેષે કરીને અવિરોધી વ્યવહારોને કરજો, અને નિલપ્રાપ્ત નિલસુક્ત સ્વસ્વરૂપાકાર સ્થિત થવારૂપ અંતિમનિશ્ચયનું વિરમરણ કરશો નહિ.

તમે જાણો છો કે આ સંસારમાં જે પુરુષ ફલની અભિલાષારૂપ સમઘી રહિત હોય છે તથા કર્તવ્યભોક્તુરરૂપ અધ્યાસથી રહિત હોય છે, તે પુરુષ જ અભેદ જ્ઞાનમાં અવસ્થિત ચિત્તવાળો હોય છે, અને અભેદ જ્ઞાનમાં અવસ્થિત ચિત્તવાળો પુરુષ જ મહામુક્ત કે જીવ-મુક્ત હોય છે.

આ પ્રકારના જીવ-મુક્તાપને પ્રાપ્ત થવાનું પુરુષોને ચતુર્થાશ્રમ સ્વીકારવાની શાસ્ત્રમાં આવશ્યકતા મળી છે. જે પુરુષોને સ્વાભાવિક જીવ-મુક્તત્વ સર્વ સ્થલે હોય છે તેમને અર્ધે કોઈ શાસ્ત્રે તે ચતુર્થાશ્રમનું વિધાન કર્યું નથી, કારણ કે તે નિલસુક્ત હોવાથી સદા આશ્રમાતીર્તસર આ જ હોય છે.

ગૃહસ્થાશ્રમને સેવનાર જે પુરુષને અંતઃકરણમાં વિષયપ્રતિભા તથા સંબંધીપ્રતિભા સૂક્ષ્મ આસક્તિ વિદ્યમાન હોય છે તે પુરુષને સ્વશરીરની પણ સૂક્ષ્મ આસક્તિ હોય છે. તે આસક્તિને લગ્નવાચ્ચર્ચે ગૃહસ્થે યોગ્ય સમયે જીવનની સમાપ્તિપૂર્વે એકાંતસેવનાર્થ ચતુર્થાશ્રમનું અંદણુ કરવું પડિત છે. એ આશ્રમમાં શરીરની સ્થિતિપર્યંત માત્ર દેહનિર્વાહક કર્મ કર્તવ્ય હોય છે. શરીરારંભક પ્રારબ્ધના ભેદથી તે પુરુષનાં તે સ્વરૂપ કર્મ પણ ભેદવાળાં હોય છે અને તેથી તેવા પુરુષોને બિદ્યાઅજ્ઞ અંદણુ કરવામાં પાંચ પ્રકાર કલાઈ. ૧ માધુકર, ૨ માધુપ્રસ્થીત, ૩ અયાચિત, ૪ તાન્કાલિક, અને ૫ ઉપધનન.

આ પાંચ પ્રકારનાં સ્વરૂપ આ છે. પ્રથમથી મનમાં સંકેત્ય કરવાવિનાનાં જે વ્રણ, પાંચ કે સાત ગૂઢમાંથી, દારે જતાં જે અમ પ્રાપ્ત થાય તે માધુકર છે શયનથી ઉઠવા

પૂર્વે કોઇ ભક્તિમાન પુરુષે બિદ્યાઅન્નનિમિત્ત પ્રાર્થના કરી હોય છે, તો તે બિદ્યાન પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. બિદ્યાઅટનના હયોગપૂર્વે કોઇએ નિમંત્રણ કર્યું હોય તો તે બિદ્યાન અમાયિત કહેવાય છે. બિદ્યાના અટનમાટે હયોગ કર્યા પછી કોઈ પુરુષે બિદ્યામાટે પ્રાર્થના કરી તો તે બિદ્યાન તાત્કાલિક કહેવાય છે, અને બિદ્યાના સંભવઉપર જ પોતાના આસનઉપર કોઇ ભક્તિમાન મનુષ્ય પકવ અન્ન લાવે તો તે અન્ન ઉપપન્ન કહ્યું છે.

આ પંચ પ્રકારથી અન્ન ગ્રહણ કરતાં તે યતિ પુરુષે વાસનારહિત યવું છે. એથી બિન્ન અન્ય હયોગોથી તેણે અન્નાદિ ગ્રહણ ન જ કરવું એવું વિધાન છે.

એ યતિને અર્થે વસ્ત્રોના પણ નિયમ છે કે તેમણે બે કૌપીન તથા તે કૌપીનઉપર બાંધવાનાં બે કટિવસ્ત્ર તથા શીતળી નિવૃત્તિઅર્થે એક કંબકાદિરૂપ કંપાં એટલાં જ વસ્ત્ર સમીપ રાખ્યાં; અને પાદુકા તથા જલપાત્ર રાખવા પણ કહ્યું છે. એથી અધિક પદાર્થોનો સંગ્રહ ઉપયોગી ગણાયો નથી.

સમાધિરિપતિ ન હોય ત્યારે અર્થાત્ ઉત્થાનાવસ્થામાં યતિને અન્ય વ્યાયરિનો બિદ્યાનમાટે કે વસ્ત્રમાટે પણ નિરોધ કહેા છે, કોઇ પણ સંન્યાસીએ ઉત્પાતકથન કરીને અર્થાત્ ભૂકંપાદિક સ્વાભાવિક યતા વિદ્યક્ષણ પ્રસંગોનાં શુભાશુભ ફલકથનરૂપ ઉત્પાત કથન કરીને જીવવાની આશા કરવી નહિ. નેત્રશુભઆદિનાં સ્પર્શથી યતાં શુભાશુભ ફલોતું કથન તે નિમિત્તકથન છે તે પણ ન કરવું. નક્ષત્રવિધાનરૂપે પણ અન્નાદિની આશા ન કરવી અર્થાત્ ગ્રહનક્ષત્રાદિના સંબંધથી શુભાશુભ ફલ કથન કરવારૂપ નક્ષત્રવિદ્યાથી જીવવું નહિ. અંગવિદ્યાથી અર્થાત્ હસ્તપાદમુખાદિની રેખાઓનાં શુભાશુભ ફલકથનરૂપે પણ બિદ્યાન પ્રાપ્ત કરવા ધારવું નહિ. અનુશાસનથી અર્થાત્ અમુક પ્રકારનો નીતિમાર્ગ છે, અમુક નીતિમાર્ગે તમારે વર્તવું, અમુક અનીતિએ ન વર્તવું ઇત્યાદિ કથનરૂપ જે અનુશાસન છે તે વડે પણ જીવવા ઇચ્છવું નહિ. વળી અમુક શાસ્ત્રમાં અમુક અર્થનું પ્રતિપાદન કયું છે ને અમુક શાસ્ત્રમાં અમુક અર્થનું પ્રતિપાદન કયું છે વિગેરે કથનરૂપ જે વાદ* છે તે વડે પણ જીવવા આશા કરવી નહિ.

* ન્યાયશાસ્ત્રમાં વાદનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે:—

તત્ત્વવ્યુત્પત્તિઃ કયાવાદઃ ।

અર્થ—તત્ત્વવસ્તુતા મોક્ષનની ઇચ્છાવાળા બે પુરુષોની જે પરસ્પર પ્રત્યોત્તરરૂપ કથા છે તેનું નામ વાદ છે.

ન્યારે આ પ્રકારના વાદની પણ સંન્યાસીને સ્પર્શની આશા નથી. તો પછી જલ્પ અને વિનંદાની તો આશા હોય જ કેમ ? ત્યાં ન્યાયશાસ્ત્રમાં જલ્પનું લક્ષણ આ છે:—

સમયપક્ષસ્યાપનવતી વિજિગીપુ કયા જલ્પઃ ।

અર્થ—વાદીના પક્ષને સથા પ્રતિવાદીના પક્ષને એમ ઉભયપક્ષને સ્થાપન કરનાર એવી જે પરસ્પરમાં જિતવાની ઇચ્છાવાળા વાદીપ્રતિવાદી બંનેની પ્રત્યોત્તરરૂપ કથા છે તે જલ્પ છે (અર્થાત્ પોતપોતાના પક્ષને સ્થાપવાના આમંદવાળા બે જણોના જે વાદ છે તે જલ્પ છે)

હે સાધકો! આ વિગેરે નિષેધ કરેલા માર્ગોને લઇને વિધાન કરેલા માર્ગથી જ બિ-
ક્ષાજ પ્રાપ્ત કરીને સંન્યાસીએ જીવન્મુક્તિની ઉત્તર ઉત્તર ભૂમિકામાં રિયત થતાં કૃતકૃલ થવું
છે. જ્યાંસુધી કર્મસંગ તથા ફલસંગ હોય ત્યાંસુધી એ પુરુષે વિધિનિષેધનું સ્મરણ કરવું ઉ-
ચિત છે; અને જ્યારે તે પુરુષ કર્મસંગથી મુક્ત થયેલો નિરાશ્રય થાય છે તથા ફલસંગથી
રહિત થયો નિત્ય તૃપ્ત થાય છે ત્યારે તેને સ્વભાવથી જ વિધિનિષેધનું વિસ્મરણ થાય છે અને
તેમ થયા પછી તે પુરુષ શરીરી પ્રતીત થતો હતો સર્વાતીત હોય છે.

આ પ્રકારે છે મારે હે સજ્જનો! હવે મારે સંજ્ઞ તથા આસક્તિરહિતપણે જ્યાં
લાં વિચરવું રહ્યું છે, અને યથાક્રમે નિત્યનિર્જીવને પ્રાપ્તવત્ત્વ છું તથા પિ નિત્યનિર્જીવને પ્રાપ્ત રહેવું છે.

આ મારાં વચનોને યથાશક્તિ યથાનિયમે ઉપયોગ કરીને તમે સર્વ પણ મુક્ત છતાં
જીવન્મુક્તાવને યથાકાલે અનુભવજો અને સુખરવરૂપ રહેજો.

હે પંચવરદ મહાત્મન! આ પ્રકારે તે સર્વ સુખ સાધક પુરુષોને કહીને પછી મેં નિશ્ચય
કરેલો સમયે સર્વ સજ્જનોના સમુદાયથી પૃથક્ થઈને પ્રવાણ કર્યું. ધણા તો મારા વિયોગથી
સંતાપને, અનુભવના બગથી થોડા દિવસ મારી પાછળ પાછળ આવ્યા, પણ તેમને સમા-
ધાન આપીને પોતપોતાને આશ્રમે વિદાય કર્યા, અને પછી યથાપ્રાપ્ત ધર્મોને સેવતા હું એ-
કાંત રહેવા તથા વિચરવા લાગ્યો.

ક્રમે કરીને મને સ્નેહીસંજ્ઞાથીનું સામાન્યપણું જે પૂર્વથી સિદ્ધ હતું તે વિશેષે કરીને
સિદ્ધ થઈ રહ્યું. આશ્રમોના અવધિપતૈતના કર્તવ્યને કર્યું હતું, અને પ્રાપ્તિય શેષ ન રહે-
વાથી અંતઃકરણ શાંત રહ્યું હતું તોપણ આ દેહરૂપ પ્રારબ્ધના અવધિપતૈત અંતરમાં પ્રાપ્ત
વેગને અધીન વર્તતાં વિચરતાં વિચરતાં આ સ્થલમાં આવવું થયું અને તમારી ઇચ્છાથી
જે કાંઈ કહેવા યોગ્ય હતું, તે કહેવાયું.

પોતપોતાની અતિઅનુસાર તાત્પર્યે નિશ્ચય કરીને સર્વ જ્ઞાતાઓ અંતમાં સ્વરૂપસુખા-
નુભવ કરે એ જ આ પ્રવૃત્તિની સાર્યકતા છે.

આટલું બોલીને નૈન રહેલા તે મહાત્માપ્રતિ એ દરત જોડીને શ્રીપંચવરદ આ પ્રમાણે બોલે છે.

હે ભગવન! આપ કે જે આ વિશ્વમાં અદ્વિતીયરૂપ છો અને અમને પુનઃ પુનઃ ન
પ્રાપ્ત થાઓ એવા છો તેમનું હું શાપડે આતિથ્ય કરું ? વિશ્વની તીરકસતા અનેક વાર
સ્થલે સ્થલે આપસરના દવાણુ પુરુષરૂપે પ્રકટે છે પણ અમે કે જે આ કાલે જ તે સત્તારૂપ
આપનાં દર્શનને પામ્યા છીએ તેમને આપના આ દર્શનથી જ ધન્ય અને કૃતાર્થ સમુજ્ઞાનું.
આ જીવેને ઉચ્ચ પુણ્યના સંચય વિના આપનાં દર્શન જ પ્રાપ્ત થતાં નથી તો આપના
મુખથી આ અમૃતધારાનું પાન કરવું એ કાંઈ અતિ મોટા પુણ્યસંચય વિના હોય જ કેમ ?

અને વિતંડાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

સ્વપક્ષ સ્થાપનહીના વિજિગીપુ કથા વિતંડા ।

અર્થ—પોતાના પક્ષના સ્થાપનની ઇચ્છારહિતપણે જે પરસ્પરમાં જિતવાની ઇચ્છાવાળા
પુરુષોની કથા છે તે વિતંડા છે.

હે મુખ્યસ્વરૂપ ! આપ નિત્યતૃપ્તને દુઃશાવડે સંતોષને પ્રાપ્ત કરી પ્રસન્ન કરૂં કે જેવડે અમારૂં નિરંતર કષ્ટપાણું હોય. આપ કે જે વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વરના વિભવને પણ અસ્પૃશ્ય-વડે અવલોકનાર છો તેમને કયો ક્ષુદ્ર પદાર્થ અર્પણ કરી શકીશ ?

આ વિગેરે વિનયવચનને બોલતા તે પંચવરદ મહારાજે તે મહાત્માને ત્યાંથી ઉડવાની પ્રવૃત્તિશાળા બોધ્યા કે તત્કાલ તેમનું પ્રીતિવડે પૂજન કર્યું. પૂજનની સમાપ્તિમાં વચ્ચેનાં પદાર્થો ચરણસૂત્રીપ અર્પણ કર્યા, એટલે તે સર્વ પદાર્થોને જેમના તેમ પડેલા રહેવા દેઈને તે મહાત્મા પ્રસન્ન મુખમુદ્રાવડે ઉડીને ચાલતા થયા. રાગગાદિ સર્વ ગૃહહારપર્યંત પાછળ પાછળ ચાલ્યા, અને પછી પ્રધાને વાદનમાં બેસવા પ્રાર્થના કરી તે પ્રતિ અગ્રણ કરતા ન ગરૂંધી-બહાર ચાલી નિકળ્યા.

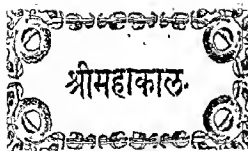
શ્રીપંચવરદમહાત્મા પોતાના પરિવારસહ પ્રસન્ન થયા અને એ મહાત્માના સ્વરૂપનો લક્ષ કરતાં તેમના બોધનું મનન સર્વ પોતપોતાની શક્તિપ્રભાણે કરવા લાગ્યા.

હવે પછી અન્ય દિવસે પણ અન્ય મહાત્માના સમાગમમુખની આશાવડે, હર્ષયુક્ત રહેતો સર્વ પોતપોતાના વ્યવહારમાં પ્રવેશ કરતા હતા.

॥ इति श्रीपंचवरदवृत्तान्तर्गत द्वितीयः समागमः ॥

દાહરા.

પંચવરદવૃત્તાન્ત આ, ધારે હર ધરિ નેહ;	
રામે સદગ દોષો સકલ, પામે પદ્મિ વિદેહ.	૧
હંવન્મુક્તિ પર્વતનાં, સાધનતણું સ્વરૂપ;	
વપ્યું છે બહુ સ્વરૂપમાં, તો પણ કહ્યું અનુપ.	૨
જે જાણ્યા સમગ્રતા વડે, હવતવધિ છુટાપ;	
દ્વિતીય આ મુસમાગમે, જોતાં સર્વ જણાપ.	૩
અધિકારીને મુખ દિયે, સાધકને અધિકાર;	
મર્તિગંદને મુમતિ દિયે, ટાળી પ્રબલ વિકાર.	૪
ઘાતા વક્તા ને વગી, પાકે જે મતિમાન;	
હૃદય ધરે તાપર્યને, પામે તે સંમાન.	૫
અધિક ક્ષણથી અધિક ક્ષુ, જાણે સર્વ પ્રબુદ;	
નિરાસુ જન મુખ સિયો, ધારી નિશ્ચય મુદ્.	૬
વિશ્વપતિ ત્રીમુર્તિને, વડે શ્રુતિ દિનરાગ;	
એવી સંવેતન દસા, લદિ આ, લદે મુખાન.	૭

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૬. શ્રાવણ કૃષ્ણ ૧૪ સં ૧૯૪૯. દર્શન (અંક) ૧૦.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ જીવને મુખ્ય કર્તવ્યવિષે સદુપદેશ ॥

૫૬.

જીવ જન્મીને, આ કર્તવ્ય વિચારી સુખમય ધાત્રે,
 શિખ માને તો, મિથ્યા મદ ધરી અજાને નવ ધાત્રે. ૧૬.
 આ દરમ સદસ દુઃખરૂપ જોત્રે,
 હરિ સ્મરીને મક્ક ઊરના ધોત્રે,
 ગુરુવચનવડે સંશય ખોત્રે,
 સદ્ગુરુકરુણા યદી ઝળ લેત્રે,
 વિપર્યય સર્વે સજી દેત્રે,
 કુળનોનાં દુષ્ટ પયન સહેત્રે,
 નિઝય સાચા હૃદયે ધરત્રે,
 દુર્જનની સંગતિ પરહરત્રે,
 હરિહરગુરુધ્યાન સદા કરત્રે,
 પુરી અપદને પ્રીતે પરખી,
 તેથી નિઝ પદ ન્યાદ નિરખી,
 શમજે સાક્ષીપદમાં હરખી,
 સાક્ષીથી શુદ્ધ સ્વરૂપે શમી,
 ભવજનમણ્યકી સદજે વિરખી,
 નરસિંહ પ્રણુપદમાં રહેત્રે રખી,

જીવ જન્મીને ૧

જીવ જન્મીને ૨

જીવ જન્મીને ૩

જીવ જન્મીને ૪

જીવ જન્મીને ૫

॥ શ્રી ત્રિભુવનવિજયી સ્વરૂપ ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી)

હે મહાત્મનું! આપનું ચરિત્ર અદ્ભુતસરખું છે. શ્રીસૂર્યભગવાનને પ્રસન્ન કરનાર આપસરખાની આવી સ્થિતિ જાણીને સકામ ઉપાસનાપ્રતિભા મારા હૃદયમાં રહેલો તિરસ્કાર દટ થયો છે. આ જીવોએ તો પોતાની અલ્પજ્ઞતાનો વિચાર કરીને સદા દુઃખને આપનાર અંતઃકરણમાંથી સ્ફુટ થતી સર્વ કામનાઓનો નાશ જ કરવો ધરિત છે. જીવનપરે કરાચરી કામનાનુસાર માગણીથી આપણને અંતમાં સુખાનુભવ થશે કે દુઃખાનુભવ, તેનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, અને તેથી અંતમાં પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. માટે કદાચિત્ જીવોને 'સર્વજ ઇંદ્રનો સાક્ષાત્કાર થાય તોપણ એ જ માગતું ઘટે છે કે જેવડે આપ અમારા કલ્યાણને જાણના હો તે અને આપ આપવાયોગ્ય મણતા હો' તે આપો.

હે શુદ્ધાંતઃકરણયાળા મહા પુરુષ! આપને હું શું અધિક કહેવા યોગ્ય છું? પણ આપે જે આ પ્રકાર છટપાસે માગી લીધો છે એ આપને આ જગતમાં સર્વ પ્રકારે ઇચ્છિતા ધૈને પ્રાપ્ત કરાવે એમ નથી જ. જે કોઈ આપના આ દિવ્યસરખા તેજવાળા સ્વરૂપને જાણશે તે તો પ્રથમ આપને વિષે મોહ પામશે, પણ જે જીવો આપને એ તેજસ્વી સ્વરૂપે જાણશે નહિ તે તો આપને માટે વિવિધ દ્રવ્યનાઓ કરશે. આ લોકમાં જેમ લોકના નિયમથી વિલક્ષણસરખું દેખાતું પ્રાણી જીવામાં આવે છે સારે સર્વ પ્રાણિઓને તે એક એકની પેઠે જોવા જેવું થઈ પડે છે તેમ આ આપનું રૂપ પણ જો સઘળે આપ વિચરતા ફરો તો જીવાના એક જેવું થઈ પડશે, અને ધણીને બધાના કારણરૂપ થઈ પડશે. મેં સાંભળ્યું છે કે ધણા યાદપિમુનિઓ ત્રિભુવનને વશ વર્તાવવાના સામર્થ્યને ધારણ કરી નહીં હતા પણ તેઓ સામાન્ય મનુષ્યના સરખા પોતાના રૂપનો ભાસ સર્વને કરાવતા હતા. યદ્યપિ મહાત્માનાં શરીર, આકૃતિ અને ગુણો દિવ્ય હોવાં ઘટે છે અને તેમ જ હશે, પણ સામાન્ય મનુષ્યકરતાં અસંત વિલક્ષણ પ્રતીત થાય એવા રૂપને તેઓ ભાગ્યે જ ધારણ કરતા હતા. ધણાં લીલા-વિગ્રહઆદિવડે વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરનાં રૂપો જગતમાં પ્રકટયાં છે પરંતુ તેમણે પણ કોઈ વિલક્ષણ જાણવા યોગ્ય ચિહ્ન શરીરઉપર પ્રકટપણે સદા ધરી રાખેલું જાણવામાં નથી. તેમનું ઐશ્વર્ય કોઈ તેવા દેવી કે સુકૃતિવાર્તન જ જાણવામાં આવે એવું તેઓએ રાખેલું હશે એમ અનુમાન કરાય છે. નારદાદિ મુનિ અને મોટા ઋષિઓનાં તેજઃપુંજ સરખાં શરીર સ્થલે રપલે વર્ષોં છે તથાપિ તેઓ આ મનુષ્યના સમુદાયમાં રહેનાર ન હતા. તેમ છતાં પણ તેમનાથી વિલક્ષણ ભાસતું આ આપનું તેજ તો જીવોને આશ્ચર્ય પમાડનાર છે એમાં સંદેહ નથી. આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી વિચાર કરતાં આપનું આ પ્રકાશવાળું શરીર આ લોકમાં ઉત્તમ સંસ્કારી જીવોને આનંદનું આપનાર થવું સંભવે છે, તેમ અન્ય જીવોને બધા આદિતું આપનાર પણ છે, પરંતુ હવે એ સંબંધમાં કોઈ અધિક કરવા યોગ્ય રહ્યું નથી. હવે તો એ વરનો સદુપયોગ થાય એ પ્રકારે આપ એનું સાર્થક કરો. હું કે જે આપનું

યથાવત્ સ્વરૂપ હજી જાણતો નથી તેણે આ અયોગ્યસરખાં વચનો જેમ કોઇ બોધ કરનાર કહે તેમ આપને કહ્યાં છે તે ક્ષમા કરશે. મને આપને પ્રાપ્ત થયેલું આ દિવ્ય રૂપ જોઇને ધણા સંતોષ થયો છે. કારણ કે મેં કે જેણે દીપકમાં અનેક જાંતુઓને પડતાં જોયાં છે, અને તેથી ત્રાસ પામીને હું અધિકારમાં જ સદા અધિકારવાળી રાત્રિઓના પ્રદરોને કાઢું છું, તેને જો આવું તેજ મધ્યું હોત તો આમ કરવું પડત નહિ. પ્રથમ તો આ આપના સરખા તેજને પ્રાપ્ત કરવા સંબંધમાં મને પણ મોઢ થયો હતો. પરંતુ જ્યારે આપના મુખથી એનો તિરસ્કાર સંભળ્યો અને આપને પ્રતીત થતી પ્રતિકૂલતાનું શ્રવણ કર્યું ત્યારે હવે મને એનો મોઢ થતો નથી; અને હું જો આ અધિકારમાં જ વિચરતો રહું છું એથી મને સંતોષ થયો છે.

મેં સાંભળ્યું છે કે વ્યવસ્થાના સામર્થ્યવિના જેમ જેમ ઉપાધિની અધિકતા યાંપડે તેમ તેમ તે ઉપાધિવ્રત પુરુષને ઉપાધિજન્ય દુઃખનો અનુભવ અધિક પામી શકે. તેથી ઉપાધિ એકાંત દુઃખ ગણીને વ્યવસ્થાના સામર્થ્ય વિનાના ધણા પુરુષો ઉપાધિરહિત યદ્ય રહેવાને સદા ચતન કરે છે તથા ઇચ્છે છે, અને એ જ વિચારે હું પણ વિચરું છું. આમ છતાં પણ શું યથાર્થ છે એ તો સર્વજ્ઞ ઈશ્વર જાણે છે, કારણ કે તે આ સમય વિશ્વરૂપ ઉપાધિની વ્યવસ્થા કરતા સુખસ્વરૂપે સદા સ્થિત છે.

હે વીરવિજય ! આ પ્રકારનાં વચનો તે વૈરાગ્યવાન બ્રાહ્મણ મારા સમીપ બોલીને પછી મૌન રહ્યો તથા હું પણ મૌન બેસી રહ્યો. તેને તથા મને નિદ્રા આવી નહિ, પણ એકબીજાસાથે બોધ્યા વિના જ બેસી રહ્યા. આ પ્રમાણે મૌનપણે એક પ્રહરથી પણ અધિક કાલપર્યંત બેસી રહ્યા, તે સમયમાં મને મારા અને તેને તેના વિચારો આલેશ. પછી એકાએક તે આ પ્રમાણે મારા સમીપ બોલ્યો.

હે ભગવન ! આપને નમસ્કાર છે. મેં મંદ પુરુષાર્થવાળાએ આપને જે કાંઈ અણુપટ્ટનાં વચનો કહ્યાં તેનો મને પશ્ચાત્ત્ત્વ થયો છે. આપના ઉપર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ છે. મને જેમ કોઇ અતરિક્ષમાં રહીને કહેવું હોય તેમ આકાશમાંથી શ્રવણ થયું છે કે હે વૈરાગ્યવાળા ! તું એ પુરુષને મિથ્યા બોધ શું આપે છે ? એ તો હવે ચોડા સમયમાં કૃલકૃલ થશે પરંતુ તારે તો હજી ગૃહસ્થાશ્રમને સેવવો છે. તું તારા નિશ્વપમાં સ્થિર રહી શકીશ નહિ, ગૃહસ્થાવસ્થાને પ્રાપ્ત યદ્યશ અને અંતે આ પુરુષના આશ્રયથી જ તું કૃતકૃલ થઇશ.

આ પ્રકારનાં વચનો શ્રવણ કરવાથી મને બ્રાંતિ યાય છે કે આપ આપના મુખથી જે દીનસરખાં વચનો મારા પ્રતિ બોલ્યા તે આપના પૂર્વભાવને ગુપ્ત રાખવાને બોલ્યા હો. પણ આપ અતરથી સાવધાન અને સર્વજ્ઞ ઈશ્વરના સમાન ઔશ્વર્યવાળા મોગીશ હો. આપ મને હવે કૃપા કરો અને જો જાણતા હો તો કહે કે ક્યાં અને કેવે પ્રકારે મારે ગૃહસ્થાશ્રમને પ્રાપ્ત થવું પડશે ?

આ પ્રકારનાં તેનાં વચનોને શ્રવણ કરીને આશ્ચર્યને પામ્યો હોજી એવે પ્રકારે મેં તેને કહ્યું, બાઈ ! મેં કાંઈ સાંભળ્યું નથી અને તે દેવવાણી સાંભળી છે મારે તું ધન્ય છે. હું તો જાણતો પણ નથી કે માઈ અને તાઈ શું થનાર છે. તેપણ મારા સંબંધમાં મને

એવો વિશ્વાસ છે કે મારું અંતે કોઈ અશુભ થવાનો સંભવ નથી. આ તમારાં વચનથી જાણીને હું પણ પ્રસન્ન થયો છું, અને તમે પણ તમારા ભાવિમાં શુભ પરિણામને જાણ્યું છે તો હવે પ્રસન્ન થાઓ. અને તમે વૈરાગ્યને સેવો છો તો હવે તમારે ક્યારે અને શું થનાર છે તેની ચિંતા પણ શામાટે થવી જોઈએ ? વિરાગવાનું પુરુષે તો સર્વ ભયની નિવૃત્તિવડે ભૂતભાવિના સંબંધમાં વિચાર પણ કરવો ઘટતો નથી. જે કાળે જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં પણ તેમને સ્પૃહા હોતી નથી. માટે તમે તો તમારા આજીવન સેવેલા વૈરાગ્યના લક્ષણને જ સ્મરણમાં રાખીને યથાપ્રાપ્ત વેગથી વિચરો, અને જ્યારે જ્યારે જે જે થાય ત્યારે ત્યારે તે તે પ્રસંગને અનુભવજો. અને આ ક્ષણે તમારા કે મારા ભવિષ્યસંબંધનું ક્ષેત્ર પણ સાક્ષાત્ જાણ નથી. જે ઈશ્વરનો સંકેત દર્શો તો આગળ ઉપર તમને દેવતાણીએ કહ્યું છે તેમ આપણો સમાગમ થશે, અને તે ક્ષણે જો કોઈ અધિક કહેવા યોગ્ય દર્શો તો હું તમને કહીશ. હવે તો તમે જે તમને રુચે તો આ સમીપ રહેલાં ફલને તથા પેદા પાન માંથી જલને લો અને યથારુચિ ગ્રહણ કરી પછી ઉચિત જણાય તે કરો. હવે હું પણ અને જે રુચે છે તે કરીશ. અને પુનઃ પુનઃ બોલાવવાનો શ્રમ હવે બેસી નહિ.

આ પ્રકારનાં વચનો મારા ધ્યેયના વિચારના આવેશમાં હું તો બોલ્યો અને પછી દૃઢ આસન વાળીને મારા અંતરમાં ધ્યેયના નિશ્ચયપ્રમાણે ઇશ્વરના સ્મરણમાં વૃત્તિને જોડવા લાગ્યો ત્યાર પછી તે પુરુષ ક્યારે અને કયી દિશામાં ગયો એનું મને કોઈ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. પછી જે ક્ષણે મને જ્ઞાન આવ્યું અને તે સમય પછી જે જે જાણ્યું તે હવે તમને કહું છું. હું એવી નિરુદ્ધાવસ્થામાં કેટલો કાલ બેસી રહ્યો તેનું મને જ્ઞાન રહ્યું ન હતું. જ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મેં જાણ્યું કે મને કોઈ દેવ જેમ સુનેશાને જગાડે તેમ નિઃશ્વર કરે છે અને કહે છે, હે બ્રહ્મણ ! જન જન, અને જે ઇચ્છા હોય તે માગ. આ શબ્દો સાંભળતાં છતાં પણ જ્યારે હું બોલ્યો નહિ ત્યારે તે દેવે બનજો મને પોતાની સત્તાથી હાથ ધરી ઉઠાડ્યો હોય એમ મને ઉભો કર્યો, અને મારે નેત્રે હાથ અડકાડીને મને જગાડવાની પેઠે મારાં નેત્ર ઉઘાડી નાંખ્યાં. મેં દેવને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું, હે સર્વજ્ઞ ! મારે કોઈ માગવાનું નથી. કેમકે શુભ માગવાથી મને નિસ્વર્ત્તિશાંતિ પ્રાપ્ત થશે એ હું જાણતો નથી. માટે આપ જે પ્રકારે મને જે જે સમયે જે જે આપવાથી સુખશાંતિનો અનુભવ થાય તે તે આપતા રહેશો અને કદાચિત્ આપતિસમયે સ્મરણ કરું તો મને અભય આપતા દર્શન આપજો. કીક કહી વર આપ્યાનો ભાવ સૂચવી મારે મસ્તકે દસ્ત છુટીને પછી અદર્શ થયા અને હું સતોપથી સાવધાન થયા લાગ્યો. આસપાસ જોયું તો કોઈ મળે નહિ. મારા ચિત્તમાં પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ જાણે વજા કરતો હોય એવું મારું. એ સમયપછી તો હું સદા આનંદનો જ અનુભવ કરું છું, અને દેહનિર્વાહક કર્મ કરીને પછી નેત્ર બંધ કરીને બેસી રહું છું. તેમાં કોઈ સમયે તો દેહના ભાનવાળી અવસ્થાને અનુભવું છું. કોઈ વેળા તો દેહના ભાન વિનાની પણ અંતરમાં એક પ્રકારના ભાનવાળી અવસ્થાને બોગ્યું છું, અને કોઈ કોઈ વેળા કેવલ અભાનવાળી અવસ્થાને પણ બોગ્યું છું. મેં પ્રથમ ધણી દિવસ જેમ વિશેષ

કરીને ઉધાડા નેત્રથી પ્રકારને જ અનુભવ્યો હતો તેમ આ પછી પણ કાલસુધી નેત્ર બંધ રાખીને એક પ્રકારના અધકારને જ અનુભવ્યો છે. હવે મને તિમિરપ્રકાશથી એવો માઠ સંબંધ થયો છે કે તે, ઉભયના અનુભવથી ધણે કાલે પણ અંતરમાં ત્રાસ થતો નથી હે ભાઈ! એ દેવનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી મને આ મઠમાં કોઈ કોઈ સમયે જ્યારે કોઈ આવનાર જનાર હોય છે ત્યારે દેવવાણી શ્રવણ થાય છે, અને તેનો મર્મ તેમની કૃપાથી મને સમજાય છે. કોઈ વેળા હું બહિરના અગાનવગ્ની સ્થિતિમાં હોઈ છું અને દેવવણી થાય છે તેજાતે આવેલું મનુષ્ય શ્રવણ કરે છે અને તે મને કહે છે સારે આજે જેમ તમારા કહેવાથી તે વાણીને જાણીને તેનો મર્મ સમજ્યો છું તે પ્રમાણે સમજ્યું છું, અને એ વાણીથી હવે મને કંઈ આશ્ચર્ય થતું નથી, તેમ જ તેમાં મને કંઈ નવીનતા જણાવાથી મોઢ પણ થતો નથી.

હે ભાઈ! આ ઉધાડા નેત્રથી દેખાતા અધકારથી વિદ્યક્ષણ જે એક પ્રકારના અધકારને મેં નેત્ર બંધ રાખીને જોયો છે તેમાંથી મેં આ જગતના કારણનાં સ્વરૂપનો તથા આ જગતના વિચિત્ર સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, એટલે હવે મને ભય, શોક, કે દર્પાદિ વિકારોની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહ્યો નથી. આ જગત એવા પ્રકારના વિવિધ સ્વભાવના સંશયવાળું છે કે એમાં તે સ્વભાવગતથી સર્વત્ર એકતા કદાચિત્ પણ કાર્યસમુદાયમાં થઈ રહેલી સંભવતી નથી, આ કારણથી મને સમજાયું છે કે સંસારમાં જે પુરુષ કૃપાકૃપ થવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેણે તો જાણે જાણેન્દ્રિય શબ્દ કે અંતઃકરણ શબ્દ હોય એવા પ્રકારથી વિશ્વમાં બધાંદાર રાખવો ઉચિત છે.

હે રાજપુત્ર વીરવિજયચંદ્ર! આ સૂક્ષ્મમાં મેં તને જે કહેવાતું હતું તે કહ્યું છે. દુષ્ટને જે કંઈ તારી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે તું સુખપૂર્વક વર્તન કર.

આ પ્રકારનાં તે તેજસ્વી મહાત્માનાં વચન શ્રવણ કરીને વીરવિજય ખોલ્યો, હે ભગવન્! આપના ચરિત્રથી મને જાણવા યોગ્ય જે જાણવામાં આવ્યું છે તેમાં એક તો એ છે કે યુદ્ધિમાને ઈશ્વર દેવ કે મહાપુરુષ જેઓ સમર્થ છે તેમની પાસે માગતાં વિચાર કરવો, કારણ કે સુખાર્થે માગેલું ફલ દુઃખ આપનાર પણ નીવડે છે. એથી હું આપના પાસે શું માગ્યું એ કંઈ સમજતું નથી. માટે આજ સર્વત્ર છા તે જે કંઈ મારે કરવા યોગ્ય હોય તે આજ કરો.

મહાત્મા કહે છે, હે ભાઈ! હું સર્વત્ર છું ને કરવાયોગ્ય આજા કરીશ એવી આજ્ઞા બાંધવી નિષ્ફલ છે; કારણ કે એવી પ્રવૃત્તિ મેં ઇષ્ટ ગણી નથી, તેમ કાંઈને કંઈ પણ ન કરેલું એ પણ ઇષ્ટ ગણ્યું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે ઇષ્ટનિષ્ઠ ભાવ આ અંતરમાંથી શમી ગયો છે તેથી હું આજા કરવા સરખો હવે રહ્યો નથી. પણ દેવવાણીએ તારું શુભ સૂચવ્યું છે અને તે જે તે પ્રકારે તને પ્રાપ્ત થનાર હશે સારે થશે એમ જાણે છે માટે યથાર્થ વિચારતું એ તારે અર્થે અનુકૂલ ભાસે છે.

વીરવિજય આ પ્રકારનાં પોતાતા સંબંધમાં વચન સાંભળીને તેને આશીર્વાદરૂપ ગણીને

અરે નિલંબજ મન ! તું મને હજી ઝાળખતું નથી ? હું વીરવિજય છું. જે મરણને પાંખ્યા વિના વશ થતા નથી એવા વીરોને પણ જીવતા વશ કરવાની હામવાળો હું વીરવિજય છું તે તારે વશ થવાનો નથી. હે દુષ્ટા વૃત્તિયો ! તમે વ્યંખિયારિણી અંકુશીન કામિનીઓની પેઠે આમ તેમ કેમ ભટકો છો ? એક નિશ્ચયરૂપ પતિને કેમ હેવતી નથી ? આ જગતમાં પતિવ્રતાઓ જ પૂજ્યાવને પામે છે, તથા પરમેશ્વરની કૃપસાધ્ય સિદ્ધિઓને પણ એક પતિવ્રતના બલથી સહજમાં પ્રાપ્ત કરે છે. અને દુષ્ટ સ્વભાવને વશ વર્તતી અસંખ્ય શંખિનીઓ દારે દારે ભટકતાં પણ હેરા માત્ર સુખને કે સંપત્તિને પામી શાંત થતી નથી. માટે સાવધાન રહો.

સોરઠા.

જેને અર્થે રાજ, સહજ વનવાટે ચાલીયો,
 નથી મન તુજને લાગ, અન્ય રથલે જઈ મહાલીયો.
 જગમાં છે ધિક્કાર, જે જન નિશ્ચયથી ફરયો,
 પ્રથમ ન ધરવો ચાર, સજયો નવ જે કદી ધરવો.
 દડતા વિણ સહ યુગ, છો પદ ઇન્દ્રતણે ચઢે,
 દડતા સુખનું મૂળ, બણી ન, જીવ દુઃખે રડે.
 ધાણું ન મળે એક, ત્યાં લગી સર્વ નકામનું,
 છે ઉરમાં એ ટેક, બણી મન કાં તું ભમે ?

આ પ્રમાણે બોલતો ત્યાંથી ચાત્રવા લાગ્યો. તોપણ આ શું છે તેનો કાંઈ નિશ્ચય થયો નહિ, એમ મનમાં હમડમ થવાથી વળી ઉભો રહીને વિચાર કરવા લાગ્યો.

અરે ! હું કેવો મૂર્ખ છું ! નીતિ છે કે સ્ત્રિયો સ્વતંત્રતાથી સ્નાન કરે ત્યાં પરપુરુષે દૃષ્ટિ પણ કેમ નંખાય ? માટે ખરે ખારે આ ક્ષણે એ સ્ત્રિયોના સમીપ જઈને એ કોણ છે એની તપાસ કરવી ઘટતી નથી. તેમ જ દૂરથી એમને ખાઈ આગમન સૂચવીને એમના આનંદનો ભંગ કરી એમને સાવધાન કરી મારે તપાસ કરવી એ પણ અધિક ઉપયોગનું નથી. અને ખાઈ જોતાં તો મારે જે પ્રસંગનો કાંઈ પણ સંજોગ નથી તેની તપાસની જરૂર શી ? આ રથલે જે એ સ્ત્રિયો બચમાં હોય અને પોકારે તો એમનું રક્ષણ કરવું એ મારો ફરિયાદનો ધર્મ છે. જે હું આ પૃથ્વીનો રાજા હોઉં અને આ રથલે અધર્મ વર્તતો હોય તો તેની ઘટતી રીતે તપાસ કરવી એ મારો ધર્મ હતો; પણ તેમનું કાંઈ નથી તો સ્ત્રીમતિના એકાંત રમવાના સ્થાનમાં મારે પ્રવેશ કરવાનું આ ક્ષણે કાંઈ પ્રયોજન નથી. આ પ્રમાણે વિચારીને તે આગળ ચાલતો થયો.

માર્ગે ચાત્રતાં વિચારે છે, અહોહો ! આ સંસારમાં રથલે રથલે આશ્ચર્યનો પ્રસંગ આવે છે ક્ષણે ક્ષણે જાણવાની નિજાસા થાય એવા ખેત્રો જોવામાં આવે છે. પણ અદ્ય જીવનવાળા આ જીવોએ આ કેવડ આશ્ચર્યપ સંસારસાગરમાં શું જોયું અને શું ન જોયું, કે શું જાણ્યું અને શું ન જાણ્યું. એ સમજાતું નથી. અસંખ્ય પ્રાણીઓમાં જેને જે જે ચૂજે છે તેમાં તે તે નિમજન થાય છે. કોઈ પણ એક મનુષ્ય સર્વ પ્રપંચને જેમ છે તેમ

છવમતિથી જાણવાને સમર્થ થાય એમ નથી જ, માટે મારે કાં તો તે જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેથી મતિ પ્રાપ્ત કરવી ઘટે છે અથવા તો તે સર્વ જાણવાની આશાને સંકલ્પે મારે જે જાણવું કે કરવું છે તે ઉપર જ યુગવું ઘટે છે.

આ વિશેષે વિચારને કરતો જેમ જેમ આગળ ચાલે છે તેમ તેમ પૂર્વ દિશામાં સૂર્યને પોતાના કિરણ પ્રસારતાં ઉદય થવાનો સંધિ આવ્યો હોય એમ જાસવા લાગ્યું. વનની વાટનો અંત પહોંચ્યાવે હોય એમ જણાવા લાગ્યું. દૂરથી નગરના ઊંચા ઊંચા મહાકથો તથા તે ઉપર ફરકતી-ધ્વજો જણાવા લાગી. નગરને બહારના દેખાવથી રમણીય સરખું જાણીને મનમાં ઉત્કૃષ્ટોદને અનુભવવા લાગ્યો. યાકે પણ એવો જણાવા લાગ્યો. નગરનો કોટ અને પ્રવેશનાં દ્વાર દેખાવા લાગ્યાં. એટલામાં જમણા હાથની જાગ્યો મોટું તળાવ સુદર જલથી ભરેલું જોયું. ત્યાં મુખશુદ્ધિ તથા સ્નાન કરી લેવાની વીરવિજયને ઇચ્છા થઈ. આ સમયે એને પોતાનાં વસ્ત્રપ્રતિ લક્ષ જતાં કંચે કરીને પોતાનું રાજ્ય, શુદ્ધ અને ત્યાંનું મુખ એ સર્વ સ્મરણમાં આવ્યું, અને હાથુવાર પોતે શબ્દકુમાર છતાં તુચ્છ વિષયની લાલસાથી અધિકારરહિતપણે પ્રવાસને સ્વીકારેલો છે એવું જાન થવાથી ગ્તાનિને પામ્યો. પણ પાછો પોતાના નિશ્ચયનું સ્મરણ કરીને પ્રસન્નતાથી તળાવના જલસમીપ જઈને, પ્રાતઃકાલમાં કરવાયોગ્ય સર્વ વ્યવહારથી નિવૃત્ત થઈને સ્નાન કરી થીસૂર્યનારાયણને અર્ધ્યપ્રદાન કરી, મથાપટિત સ્મરણ કરી સાવધાન થઈને પછી નગરપ્રતિ આવવા લાગ્યો.

(અપૂર્ણ)

॥ સન્મિત્રનું મિત્રપ્રતિ પત્ર ॥

(અનુસંધાન તૃતીય રૂપના પૃષ્ઠ ૨૧૦ થી)

હાં આ લોકમાં જે પુરુષોને પોતાના ઇષ્ટની ઇચ્છા અવશેષ હોય છે અથવા એ તોને સ્વાર્થસંબંધે કે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત્યર્થકર્તવ્યસંબંધે અન્યને આગ્રહ કરવાનો સંભવ હોય છે તે પુરુષોને જ પોતાના ઇષ્ટને ઇચ્છનાર અથવા ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરી આપવામાં યત્ન કરનાર અથવા ઇષ્ટ કરનારઉપર તેમ જ સ્વાર્થસંબંધે અથવા કર્તવ્યપ્રાપ્ત્યસંબંધે કરેલી આગ્રહોનું રૂઝે પ્રકારે પાલન કરનાર ઉપર કૃપા કરવાનો પ્રસંગ હોય છે. આ પ્રકારે લૌકિક કાર્યવશાત્ કૃપા કરવાનો સંભવ તો ઈશ્વરવિશે કે મહાત્મા પુરુષવિશે પડતો નથી, જેથી લૌકિકનીતિ તો તેમની કૃપા થવાનો સંભવ નથી. જેથી હવે પરિશેષથી એ હરે છે કે મહાત્મા પુરુષ અથવા ઈશ્વરની કૃપા થવાનો સંભવ છે તો માત્ર અલૌકિક અથવા સ્વાભાવિક નિયમથી થવાનો સંભવ છે; જેથી તે કૃપા અત્રીકિકી અથવા સ્વાભાવિકી કહેવી યોગ્ય છે.

હે મિત્ર ! આ સંસારરૂપ કાર્યપ્રવાહ જેનું સ્વરૂપ છે એવી માયા અથવા પ્રકૃતિ (વિશેષે કરીને પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થાને માયાસંજ્ઞા છે) સર્વ કાર્યના નિર્વાહકાદિ નિયમોથી યુક્ત છે. કાર્યમાનરૂપે પ્રકૃતિનો પરિણામ, કાર્યરૂપે પ્રકૃતિની સ્થિતિ અને કારણરૂપે પ્રકૃતિનો સદ્ભાવ એ પણ પ્રકૃતિરૂપ સ્વભાવાનુસાર થાય છે. પ્રકૃતિમાં રહેલ કાર્યકારણસંબંધી જે નિયમો તે પણ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ ગણાય છે. આ પ્રકારે સર્વ નિયમરૂપ સ્વભાવવાળો પ્રકૃતિ છતાં પણ તે નિયમાનુસાર અથવા સ્વભાવાનુસાર કાર્યકારણરૂપ અવસ્થાની

પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્તિમાં વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વરની ચિકીર્ષા જ મૂલ્ય સ્વભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે ઈશ્વરની ચિકીર્ષારૂપ નિયમદ્વારા કાર્યકારણને પ્રાપ્ત થતી પ્રકૃતિ ઈશ્વરાધીન ગણાય છે અને તેથી જ ઈશ્વર જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના હેતુરૂપ મનાયા છે; સાક્ષાત્ કર્તારૂપ મનાયા નથી.

હે પ્રિય સખે ! આટલું કહીને મારે એ કહેવાનું છે કે સર્વ નિયમના સંપ્રદરશ્યાનરૂપ પ્રકૃતિમાં ઈશ્વરના કે આસકામ મહાત્માના અનુમદની પ્રાપ્તિના નિયમે પણ વિદ્યમાન છે; જેથી તે નિયમાનુસાર આ જીવોનું વર્તન થવાથી ઈશ્વરના અનુમદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને એ અનુમદ પ્રકૃતિના સ્વભાવરૂપ હોવાથી સ્વાભાવિક જ ગણાય છે. આ જીવો જ્યારે મહાત્માના અનુમદને પ્રાપ્ત કરારનાર નિયમોનું પાલન કરે છે ત્યારે તે દ્વારા તેમને ઈશ્વરનો અનુમદ પ્રાપ્ત કરવાના નિયમોનું યાન થાય છે, અને તેમ થવાથી પછી તે પ્રકારના અતુલ્ય પ્રયત્નદ્વારા ઈશ્વરાનુમદના પાત્ર થઇ ઈષ્ટિસત્યને પામે છે જેથી આ લોકમાં મહાત્માને તથા ઈશ્વરને અનેક વિધિથી સેવવાના નિયમે વિદ્યમાન છે તે ચોગ્ય જ છે. માત્ર મહાત્માને જાણવામાં ભૂલ થાય છે તો તે ભૂલનું ફક્ત જીવોને ભોગવવું પડે છે. માટે હે બાઈ ! આપણી મતિ તથા સત્શક્તિઆદિદ્વારા મહાત્માને ઓળખીને, તેમના દ્વારા ચોગ્ય નિયમ પ્રાપ્ત કરીને અને સાધીને ઈશ્વરાનુમદ પ્રાપ્ત કરવો એ જ આ જગત્માં જીવોને જીવનની નિશ્ચિત્ત્યાર્થ સંસ્થાપના પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આ જગત્માં જે જીવો મહાત્માના તથા ઈશ્વરના અનુમદનો અભાવ જાતનાર હોય તેમને મારા સમજવાપ્રમાણે તે તેમની પોતાની ભૂલનાં ફક્ત પોતાને જ ભોગવવાનાં છે, એને તેમના સંસર્ગથી જે સંસર્ગી જીવો તે પ્રમાણે સ્વીકારી શુભ પ્રયત્નથી ભટ રહેશે તેમને પણ તે સંસર્ગીજીવનાં ફક્ત ભોગવવાં છે એમ અને બાકી છે. માટે જો મારા નિશ્ચયમાં તને વિશ્વાસ હોય તો તારે હો ઈશ્વરાનુમદનિમિત્ત સંદુધોગને સેવવો.

હે બાઈ ! આ અસંખ્ય જીવોના સમુદાયપ્રતિ લક્ષ કરી જોતાં સ્પષ્ટ બાન થાય છે કે તે સર્વ આ લૌકિક વિષયસામગ્રીની પ્રાપ્તિમાં પણ સમાન નથી. સર્વનાં શરીરો અને સર્વને પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખાદિનાં સાધનો ન્યૂનાધિક અંશજનવાળાં હોય છે. અને જ્યારે આ બહિર પ્રતીત થતા ઉપાધિ પણ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં છે તો અંતર ઉપાધિરૂપ અવિદ્યાવાસનાક્રમકર્તાદિના સંસ્કાર અંતઃકરણમાં ન્યૂનાધિક અંશજનવાળા હોય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કાંઈ જ નહિ.

આ કારણથી એક બુદ્ધિમાન પુરુષના નિશ્ચયાનુસાર જ સર્વની પ્રકૃતિ યતી થતી નથી. તેમ જ તે સર્વને એક જ ઉત્તમ પ્રકારનો નિશ્ચય અનુકૂલ બાકે કે હોતું સંભવતું નથી. માટે અન્ય અનેક વિરોધી સ્વભાવવાળા જીવોનાં કર્મ તથા નિશ્ચયપ્રતિ સદા અવલક્ષ્ય કરતાં આર્પણ કરત્યને, અનુકૂળ નિશ્ચયમાં સ્થપાયથી મતિદ્વારા કરતા રહી તેને સાધવા પ્રયત્ન રાખજો.

હે સુમનિવાળા ! આ જગત્માં એવાં પ્રતિકૂલ મતિવાળાં અનેક મનુષ્યોની નિંદાવડે કે તેવાંએથી કરાવણી સ્તુતિવડે કે તેમનાથી અપાયણ સત્કારવડે કે તેમનાથી થયેલા તિ-

રસકારવડે આ વિવેકી પુરુષને શું હાનિ અને શું લાભ થાય એમ છે ? કાંઈ જ નહિ.

વ્યવહારમાં પણ સલ્લગ્ન પુરુષો જેની સ્તુતિ કરેછે તથા જેનો સત્કાર કરે છે તેને જગતમાં અન્ય બુદ્ધિમંત પુરુષો પણ સેવેછે વા વખાણે છે, અને જેમની સલ્લગ્ન પુરુષો નિંદા કરેછે તથા જેમનો તિરસ્કાર કરે છે તેમને અન્ય બુદ્ધિમંતો પણ ધિક્કારે છે અને સેવતા નથી. આ કારણથી હે બાઈ ! સલ્લગ્નો જે આચરણોવડે વખણાય છે તથા જે વડે અન્યને વખાણે છે તે જ આચરણો સેવવાં.

પ્રાચીન કથાઓથી આપણને સમજાય છે કે કાંઈ તો ઈશ્વરના અનુગ્રહને તેમના પ્રતિની ભક્તિવડે મેળવી શક્યા છે. કાંઈ તો શુદ્ધ કામવાસનાવડે, કાંઈ તો એમવાદ દેવવડે, કાંઈ તો અતિભયવડે, અને કાંઈ તો સખાભાવથી બંધાયેલા અપ્રતિમ રત્નેદવડે ઈશ્વરના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આ ભાવ છતાં પણ વિશેષમાં કાંઈ તો નાના પ્રકારનાં વિદિત વૈદિક કર્મવડે, કાંઈ તો અતિ કટવાળા તપવડે અને કાંઈ તો દેવલ જ્ઞાનનિદાવડે અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થયા છે. આ પ્રકારે અનેક વિધિથી ઈશ્વરના અનુગ્રહને જેમ પ્રાપ્ત કરાય છે તેમ અહાત્માના અનુગ્રહને પણ અનેક વિધિથી પ્રાપ્ત કરાય છે.

આ અર્માંજો હોવા છતાં આપણા જેવાએ તો વૈરથી, ભયથી, કામથી કે રત્નેદથી અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો કઠિન છે, તેથી માત્ર ભક્તિવડે જ જગદીશ્વરની અનુકૂળ ભાવ આપણે તો પ્રાપ્ત કરવી છે એવો નિશ્ચય રાખવો.

હે મિત્ર ! આ જનસમુદાયમાં રહેતાં છતાં સર્વપ્રતિભાદેવને લગવો એ તો સામાન્ય નિયમ છે જ. પરંતુ વિશેષે કરીને શીવરમેશ્વરપ્રતિભા, અન્ય મનાતા દેવપ્રતિભા, વેદપ્રતિભા, ગાયત્રીપ્રતિભા, વિપ્રપ્રતિભા, સાધુપ્રતિભા તથા ધર્મપ્રતિભા દેવ તો કદાચિત્ પણ અંતરમાં પ્રાપ્ત થવા દેવો નહિ.

પૂર્વે હિરણ્યકશિપુના ત્રાસથી ઉદ્ધેખને પ્રાપ્ત થયેલા તથા ઈશ્વરને શરણે ગયેલા લોકો પાંચાદિપ્રતિ મેઘસમાન શબ્દવૃણી, દિશાઓને ગળવી મુકતારી, અને સાધુ પુરુષોને અભય આપનારી આકાશવાણી યદ્ય હતી, જેમાંનું ઉપરના ભાવનું આ વચન અત્ર રાંકે હું જે સ્વધર્મપાત્રકને લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે.

यदा देवेषु वेदेषु गोषु विमेषु साधुषु

धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ॥

આ વચનનો ભાવ એ જ છે કે જે પુરુષ દેવનો, વેદનો, ગાયોનો, બ્રાહ્મણોનો, સાધુઓનો, ધર્મનો અને મારો દેવ કરે છે તે ત્વરાથી જ (અર્થાત્ સ્વસ્થ કાલમાં જ) નાશ પામે છે.

આ પ્રકારે અયોગ્ય જે વિશેષ દેવ છે તેનાથી પ્રથમ મુક્ત થઈને પછી સર્વ વિરાધી પ્રતીત થતા સામાન્ય દેવથી મુક્ત થવું છે, માટે જેમ રુચે તેમ દેવથી છૂટવાનો અભ્યાસ રાખજો.

હે મહાચરણી ! આ જગતમાં સદાચાર એ અંતઃકરણને નિયમમાં લાવી શુદ્ધ કરનાર સાધન છે. પ્રથમ સદાચારને પ્રાપ્ત થયા વિના પુરુષ જ્ઞાનનાં સાધનોત્તો અધિકારી થતો નથી. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાનમાં પ્રધાન સાધન નિર્દિધ્યાસ અથવા ધ્યાન છે. નિર્દિધ્યાસની સિદ્ધિમાં મનન અને ત્રચ્ચુલી આવરચક્તા છે, તેમ ધ્યાનમાં ધારણ તથા પ્રસાદારની આવરચક્તા છે. અને

તપસ કલ્યા છે, ક્રમકે તે અઘૌઠિક સંનિકર્ષનન્ય પ્રત્યક્ષ છે. આ સંનિકર્ષને^૧ યોગજ્ઞધર્મસ-
ક્ષણસંનિકર્ષ સંજ્ઞા છે. એનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રકારનું છે:—

યોગાભ્યાસજનિતો ધર્મવિશેષઃ યોગજ્ઞધર્મલક્ષણસન્નિકર્ષઃ ॥

યોગાભ્યાસવડે નન્ય ને ધર્મવિશેષ છે ને ધર્મને યોગજ્ઞધર્મલક્ષણસંનિકર્ષ કહે છે.
(અપૂર્ણ.)

॥ૐ શ્રી ॥

॥ પોઢશોપચારપૂજા ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના ૫૯ ૧૩૫ થી)

શ્રી હૃદને ને દ્રવ્ય અર્પણ કરવાં તે સડેલાં, ડુગાઈ ગયલાં, તથા જનાવરોનાં કરડેલાં
ન હોવાં જોઈએ.

અન્ધપુષ્પોની સાથે, હોય તો હૃદને રત્નાવંકાર ૫ણ અર્પણ કરાય છે. ૫'ય રત્ન
નીચે પ્રમાણે.—

નીલકંઠવજ્રકં ચોતિ પદ્મરાગથ માૌકિકમ્
પ્રવાલં ચોતિવિજ્ઞેયં પંચ રત્નં મનીષિભિઃ ॥
સુવર્ણં રજતં મુક્તા રાજાચર્તે પ્રવાલકમ્
રત્નપંચકમાલ્યાતમ્ ॥

કનકં હીરકં નીલં પદ્મરાગથ માૌકિકમ્ ।

અભાવે સર્વ રત્નાનાં હેમ સર્વથ યોજયેત્ ॥

નીલકં, વજ્રકં, પદ્મરાગ, માૌકિક, પ્રવાલ એ એક પંચક છે. સુવર્ણ, રજત (રૂપ),
મુક્તિક, રાજાચર્તે અને પ્રવાલ એ ૫ણ પીઞ્ઞું રત્નપંચક છે. રત્નના અભાવે સુવર્ણ

અર્પણ કરાય ૫ણ

જ્ઞાનનન્ય, ૩ વિપ્રતિધિ એ જ ધૂપ છે. ધૂપ અર્પણ કરતી વખતે ધંદાનાદ કરવાનો વિધિ છે.
વિપ્રતિ એવા એ બેદનો ૫૦ પૂજનમાં ધૃતનો દીપક જ હૃદ છે. દીપકની વર્તિકા બહુ લાંબી
માન ધર્મિક એવા એ બેદનો સાફ.

અધિક દુષ્કોગનાં ન હોવાથી લખેવેદન કરવું તે પૂર્વ સર્વથા વૈશ્વદેવવિધિ કરવો જોઈએ.

૧ એ તર્ક વિપ્રતિધિશોધક ૨ રસપદ્મોસ્તુ સંસ્કૃતમ્ ।

એ તર્ક ૧ આત્માશ્રય, ૨ અન્યોન્યાશ્રય, ૩ યજ્ઞાધિકં દ્વિજ ॥

૧ આત્માશ્રય, ૩ ધનરેત્તાશ્રય, ૪ અધિક, વિધિ શોભાવાળા અંબનવડે ઉચ્છ્રાલ હોયતો
૮ કંઈપનામીરય, ૯ હાલગ ૧૦ અપવાદ, અનંતેડું અર્પણ કરવાથી યજ્ઞથી અધિકકલ મળેછે.

આ સર્વનાં સ્વરૂપને તથા તેમાં રચાયેલાં સમ દ્રવ્ય.

નૈવેદ્ય વિગેરે પૂજનનો વિધિ અહીં જોતાં તો પ્રસક્ત ઇષ્ટસંબંધમાં જ સાંગોપાંગ થઈ શકે છે. પ્રસક્ત ઇષ્ટના આભાવે તેમની લક્ષણાગ્રવ કરીને પ્રતિભાસંબંધમાં એ સર્વ વિધિ કરાય છે. નૈવેદ્યમાં પકવાન અર્પણ કરવાનું ન હોય તો ફક્ત અર્પણ કરાય છે અને ફક્ત પણ ન મળી શકે એમ હોય તો સંકલ્પસહ જગ માત્ર અર્પણ કરાય છે. અપ્રસક્ત ઇષ્ટને વસ્તુતઃ પૂજનની સામગ્રીજ નહીં પદાર્થોસાથે લેશ પણ સંબંધ નથી. પણ કેવલ ઉપાસકના સંકલ્પસાથે જ સંબંધ છે. અને ઉપાસકને જે ફલ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે પણ જગપૂજનસંભારના પ્રમાણમાં નહિ પણ તેના સંકલ્પના પ્રમાણમાં મળવાનું છે.

નમસ્કાર—આઠ અંગવડે કરાતા નમસ્કાર સાષ્ટાંગ કહેવાય છે.

‘ઝરંસા શિરસા દૃષ્ટ્યા મનસા વચસા તથા ।

પદ્મ્ભ્યાં કરાભ્યાં જાનુભ્યાં મળામોઽષ્ટાંગમચ્ચતં ॥

વક્ષસ્પદ્મ (છાતી), મસ્તક, દૃષ્ટિ, મન, વાણી, બે પગ, બે હાથ, અને બે જાનુ, મળીને આઠ અંગ ગણાય છે. આ પ્રમાણે દંડવત્ એટલે હાકડાંની પેઠે સીધા હાંખાં ભૂમિપર સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને ઉપાસકે એવો ભાવ સૂચવવાનો છે કે ‘હે ભગવન ! આ શરીર તથા અંતઃક જનું સર્વ અભિમાન આપને અર્પણ કરી આપને શરણ આપ્યો છું. આ શરીર તથા અંતઃકરણનો હું સ્વામી નથી. હું તેમને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી તથા ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવર્તવા શકતો નથી. તેઓ મારે વશ નથી પણ ઉચ્છ્રા મને તેમને વશ કરવા યત્ન કરે છે. તેમને હું શક્તી શકતો નથી, જેથી મારું તેમના ઉપરનું સ્વામિત્વનું અભિમાન કેવળ ખોટું તથા હાનિકર છે. તેથી જ્યારે સાર એ ઉભયનું અભિમાન યુક્તી દર્શને તે બંને આપને સોંપું છું તથા એ ઉભયથી મિત્ર “હું” આપને શરણ છું. વિશેષ વિચાર કરતાં એ ઉભયથી મિત્ર “હું” આપનાથી મિત્ર ઠરતો નથી. જેથી હે ભગવન ! “હું” જે વસ્તુતઃ આપનાથી મિત્ર ઠરતો નથી, પણ હાલ ભેદને અનુભવું છું તેનો એ ભેદ નિવૃત્ત કરો તથા યોગ્ય ઉપાયથી તે અભિજનપણાનો અનુભવ કરાવો, તથા જ્યાં સુધી ભેદની નિવૃત્તિ પ્રતીત ન થાય ત્યાં સુધી આ આપને સોંપી દીધેલાં શરીર તથા અંતઃકરણ મને અધિક પીડે નહિ એમ કરવા કૃપાહુ પશો, વિગેરે.

શ્રીસદ્ગુરુરૂપ પ્રસક્ત ઇષ્ટને સાષ્ટાંગ દંડવત્ નમસ્કાર કરનાર ઉપાસકે ઉપરના ભાવની સાથે એવો પણ ભાવ સૂચવવાનો છે કે “આ દુઃખરૂપ સંસારથી મુક્ત થવાના ઉપાયની યાચના કરવામાટે હે વિશ્વપતિ ! હું આપને શરણ આપ્યો છું.”

આ વિશ્વના દેવરૂપનો વિચાર કરતાં સહજ જણાય છે અને આપણા પૂર્વ તત્ત્વવિત્ પુરુષો ડિડિમ પર્વાડીને રથલે રથલે જણાવે છે કે સમગ્ર દુઃખના ભંડારરૂપ આ સંસારનો પરાબર કરીને સમગ્ર ઐશ્વર્યસંપન્ન થવા માટે અસાધારણ શ્રમથી ઉપાસના કરવાની જરૂર છે. કેટલાંએક શુદ્ધ દૈવી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ તે તે દેવની ઉપાસના કરવાની અપેક્ષા છે; અને આ નિઃશ્રેયસ ફલની સિદ્ધિમાટે શ્રીમદેશ્વરની સગુણ તથા પરિણામે શ્રીપરમાત્માની નિર્ગુણ ઉપાસના કરવાની આવશ્યકતા

છે. નિર્ગુણ નિરાકાર ઉપાસનામાં સ્થિતિ એ જ સ્વરૂપાવસ્થાન છે. તે માટે ઉપાસના શબ્દ જ ધરતો નથી કેમકે ઉપાસ, ઉપાસક તથા ઉપાસના એ ત્રિષ્ટુટિ જ રહેતી નથી. એ ઉપાસના સાધનરૂપ નથી પણ ફલરૂપ છે. પરંતુ એ ફલરૂપ શાંતિ સાધનરૂપ સગુણસ્વરૂપની ઉપાસના કર્યા વિના એમને એમ કુદકો મારીને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી નથી. માટે જેઓ કૃતકૃત્સ યથા નથી એવા સર્વ પુરુષોને જે નિઃસ્વેપસુ સુખની ઇચ્છા હોય તેા તેમણે પ્રથમ સગુણ સ્વરૂપની ઉપાસના અવશ્ય કર્તવ્ય છે. સગુણ સ્વરૂપની ઉપાસના એ રીતે થઈ શકે છે અને તે બંને રીતે કરવાની જરૂર પણ છે. એક માનસી ઉપાસના જેમાં શીઘ્રત્વું સ્વરૂપ વૃત્તિમાં રચીને ધારણ કરેલું હોયછે, તેમણે ઇચ્છા બાવે સ્વરૂપીયંતન, તેમના અને આપણા છવના સ્વરૂપના સંબંધનું ચિંતન તથા એ પ્રકારનાં ચિંતનનો અભ્યાસ, તેમ જ તે ઇચ્છા જાણે પ્રલક્ષ શરીરવાળા છે એમ વૃત્તિમાં ધારી તથા બાહ્યોપચારથી જ જાણે પૂજન કરતા હોઈએ તેવી રીતે ધ્યાન, આવાહન, હેવટ નમસ્કાર વિગેરે સમગ્ર વિધિથી માનસપૂજન કરવું એ માનસી ઉપાસના છે. બીજી બાહ્યોપાસના છે, જેમાં બાહ્ય ઉપચારોવડે સેવા કરવામાં આવેછે. માનસી ઉપાસના યથાવત્ થાય તેા તેણે ફલ વિશેષ છે, પરંતુ બાહ્યોપાસનામાં અમુક અંશે વૃદ્ધિગત યથા વિના માનસી ઉપાસનાનો અધિકાર થતો નથી, અર્થાત્ યદ્ શક્તી જ નથી. આ પ્રમાણે છે, તથાપિ પ્રવેશકોને માનસી સગુણ ઉપાસના સરસ લાગે છે અને આ બાહ્યોપાસના કઠિન લાગે છે. માનસી ઉપાસનામાં એક તો દમડીનો ખરચ નથી તેથી દ્રવ્યમાં આસક્તિવાળા કૃપણને અનુકૂલ પડતી ૧. તેમાં જે સાદાંગ દંડવત્ નમસ્કાર કરાય તે ખરેખરા નથી પણ માત્ર મનમાં કષ્ટેલા જ છે તેથી દેહમાં અભિમાનવાળાને પણ અનુકૂલ પડતી છે. બાહ્યોપાસનાનું કામ જરા કૃષ્ણ છે. ચંદનપુષ્પનો તો વધારે ખરચ નથી. અપ્રલક્ષ ઇદં એટલે પ્રતિમાની ઉપાસના તો જેવી કરવી હોય તેવી થાય. જોછો ખરચ કરે તો પણ ચાલે. અને કદાચિત્ દ્રવ્યસંપત્તિ પ્રાપ્ત હોય તો રૂપાનાં પૂજપાત્રો, ઉત્તમ સુગંધીદાર ખગરઅત્તિ, દીપકો વિગેરે રાખવામાં કંઈ દોષત એછી થતી નથી. પરંતુ અભિમાનનું રક્ષણ કરવું એ સુખ્ય કામ છે. ગમે તેટલો વ્યય કરતાં પણ અભિમાનનું રક્ષણ થય અને ચાર લોકમાં વાદવાદ થાયતો કંઈ હરકત નથી. આ પ્રમાણે યવાને માટે પૂજનને બીજો બધો વિધિ યદ્ શકે અને અભિમાનરક્ષણને બાધ ન આવે એમ છે. પરંતુ સાદાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતી વખતે તેણે રક્ષણ થાય એમ નથી. એ ઠેકાણે આમર જન્ય એમ છે. તેમાં પણ અપ્રલક્ષ ઇદંની પ્રતિભાસમીપ તો કદાચિત્ ભુવે સુખે પ્રણામાં કરાય પરંતુ પ્રલક્ષ ઇદંસમીપ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પછી અભિમાનનું રક્ષણ નાંખી આશા રહેતી નથી. અભિમાનના વાંસડાનો ઢાંડો તે વખતે ૨. છે. બાહ્યોપાસના એટલી કઠિન છે. બાહ્યોપાસનાને જ અન્યત્ર સેવા કરેછે. એ સેવા ધર્મ બહુ જ કઠિન છે.

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ

અર્થ—સેવાધર્મ પરમ ગહન છે અને યોગિઓને પણ અગમ્ય છે.

(આ અર્થવાદ વાક્ય છે.)

બ્રહ્મચારીને શ્રીગુરુના આગ્રમમાં વર્તવાના, બ્રહ્મવિદ્યાના સાધકોને શ્રીસદ્ગુરુના આગ્રમમાં વર્તવાના, પુત્રને પિતાપ્રતિ અને સ્ત્રીએને પતિપ્રતિ વર્તવાના નિયમો ધણા કઠિન છે. એ નિયમો પાળવા જતાં ક્ષણે ક્ષણે અભિમાનને બાથપર મુકવું પડે છે. જેમ મહા-યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરનાર યોદ્ધાને યુદ્ધ કરતી વખતે જીવનની આશા તો બાંધપર જ મુકવાની છે તેમ આ બાહ્યાપાસના કરનારે હૃદયસમીપ અભિમાનરક્ષણની આશા તો મુકી જ દેવાની છે.

આજે દુઃખે કેટલાએક પુરુષો જે ધણે અંશે સન્નતન તથા બુદ્ધિમાન હોય છે તે પણ આ ઉપાસનાના કામમાં પ્રવેશ કરતાં તથા સત્યરુષોપ્રતિ જતાં અચકાવ છે. તેમાં પણ પ્રતિમાપૂજન તો જેમ તેમ ખુલ્લેખાચરે કરવું હોય તો બની શકે છે. પ્રતિમાને તો જેમ સમજાવવી હોય તેમ સમજાવી શકાય છે. પ્રતિમા શ્રીહૃદની હોવાથી હૃદયગણવાનો વિધિ છતાં-જડ પદાર્થની બનેલી હોવાથી તેને મમેતેમ વશ વર્તવાની શકાય છે. જે રૂપીઆનો બાહ્ય બાઉ રાખીને યજ્ઞ સેવા કરાવાય. એ દિવસ સેવા ન કરે તો પણ ચાલે. સેવા કરતાં-કરતાં બીજું સરકારી કામકાજ કરવું હોય તો તે પણ થઈ શકે. રાવસાહેબ, બાઈ સાહેબ, કે બાઉસાહેબ માળા ફેરવવા બેઠા હોય ને કાઈ મળવા આવે તો ખુશીથી વાત થઈ શકે. એ મોટા પાટલાઓ પશ્ચા હોય અથવા કામ શોભાવાળું દેવગૃહ હોય, સોના રૂપાનાં પૂજાપાત્રો હોય, દીપકો પ્રકટેલા હોય, અને આગરબતિ ચોતરફ બહેંકે બહેંકે થઈ રહી હોય, બાઉસાહેબનું દરતપત્ર જડમાળાના મણકા ફેરવવું હોય, મન તો કશેદર સાહેબ, ગવર્નર સાહેબ કે તેવા જ કાઈ બારેખંભ સાહેબના ધ્યાન, આવાહન ચિંતન નં-મસ્કારાદિમાં શકાયત્વ હોય, તેવામાં કાંઈ આશ્રિત મળવા આવે તો તે આ મૂળરસ્યે આવવાથી ઉત્તરી બાઉસાહેબની શોભા છે. બાઉસાહેબની સંપત્તિનું આ પણ એક બાઉ-શન (Exhibition) કરવાનું રચાન છે. તેથી શ્રીપરમેશ્વર તથા દેવદેવીના અસ્તિત્વમાં શંકા હોય કે ન હોય, તેમનાં અપરિમિત અંશર્યનું જ્ઞાન હોય કે ન હોય, તેપણ કુશાચારપ્રમાણે પ્રતિમાપૂજન જો ગણે પડયું હોય તો તેને તો આ પ્રકારે પણ નિભાવી લેવાય. પણ પ્રલક્ષ મહાત્માસમીપ જવું ધણું કઠિન પડે છે. સાધુ મહાત્મા પણ જો તેમના આશ્રિતતરીકે તેમને સાં અથવા અન્યત્ર રહી શકે એમ હોય, તેમને દરજગતપ્ર-માણે જ્ઞાન આપવાની કબુલત આપે એમ હેમ, અર્થાત્ ધણે ખરે અંશે તેમની સંપત્તિમાં આસક્ત થઈને તેમને વશ વર્તવાનો દસ્તાવેજ કરી આપે એમ હોય તો તો એક શોભા (fashion) ને માટે તેમનો સમાગમ પણ કામ પરંતુ જે મહાત્મા તેવી વૃત્તિના મહા-ત્માનંમન્ય ન હોય તેમને અનુકૂલ વર્તવું. અર્થાત્ તેમની સેવા કરવી એ કઠણ કામ છે. એ બની શકે એમ નથી. તેથી જ એવા મોટા પુરુષો એ દુઃખથી બૂનતાં મુઠી ફર રહે છે.

એ દુઃખે જ કેટલાએક મહાપણિતો ક્રમ અને ઉપાસનાની કડાકૂટ ફર કરીને, મુક્ત-ત્વમાં તેમની આવશ્યકતા નથી અથવા ઉલટાં પ્રતિમંથક છે એવું મુક્તિપુરઃસર પ્રતિપાદન કરીને નીતર્યા યાનમાર્ગ અથવા વેદાન્તનો સ્વીકાર કરે છે. વેદાન્ત એ બધા માર્ગકરતાં સહેલો

એ, આ છવો જે વેદાંતનું પુસ્તક વાંચતાં પૂર્વે તો છા ૪ હોય છે તે એ રૂપીઆનું વેદાંતનું પુસ્તક લખને વાંચતું શરૂ થયું કે તરત અજ્ઞ થઈ ગયો છે. અહં પ્રદ્યાસ્મિ-સિવોદ-સીચ્ચદા- નંદોદ-સોદં હંતઃ એ વિગેરે શબ્દોના પુનઃ પુનઃ ઉદ્દગાર કાઢે છે. એટલે દુનિયા પણ જાણે છે કે આ બાહ્ય દેવે રચણમાં બળી ગયા છે. છવનુચ્ચતપણી ઉર્મીમાં ઉચી સ્થિતિમાં આ રહ્યો છે. શરીર તો જડ છે અને આત્મા સમ્યક્દાનંદરૂપ અને અવિનાશી છે તેથી આત્માને શરીર કંઈ બાધ કરતું નથી. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર કર્યા કરે છે. એ બધા વ્યાપાર તો પંચીકરણમાં જણાવેલા છે, એટલે તેની સાથે આત્માને કંઈ લેવા દેવા નથી. દેવે કોઈને નમસ્કાર કરવાનું રહેતું નથી. સધ્યાવિગેરે તો કર્મ છે અને કર્મ જડ છે તેથી જ્ઞાનના પ્રતિબંધક છે, માટે પૂરા છવનુચ્ચતક થવા માટે એ કર્મની પણ જરૂર રહેતી નથી. દેવે આપ્તકામ યથા, કૃતકૃત્ય યથા, અજરૂપ યથા, દેવે કશું બાકી રહ્યું નથી. માત્ર એટલું જ કે ઉચી ગાદીપર બેસતું. સાઈ સાઈ ખાતું પીતું, ઇન્દ્રિયોને પોતાના વ્યાપાર કરવા દેવા, શેઠોમાં આપણી ખ્યાલિ વધે, આપણને નમસ્કારપૂજન કરે એવી તજવીજ કરવી, આપણે કોઈની ઉપાસના કરવાની રહી નથી, આપણી ઉપાસના કરાવવાની રહી છે. દેવે એટલું માત્ર બાકી છે. તે તો યુક્તિથી થશે. દેવે પૂરા છવ નુચ્ચત યથા.

આ બધો વેદાંતનાં પુસ્તકો અવિધિપૂર્વક વાંચવાનો મદિમા છે. કટલા યોગ શ્રમમાં કટલું મોટું રૂપ મળી શકે છે એ સદા જણાશે. આનું સહેલું અને સરતું વેદાંત સુદીને કૃષ્ણ ઉપાસનાની કઠારૂઠમાં ક્યો જુદિમાન પડે?

સુત વાચકચર્ચેને રાજસી યતિના આગંતુક પ્રવાદમાંથી દેવે બહાર કાઢીને જણાવતું જોઈએ કે આવા છવનુચ્ચત યથેચ્છ મદ્દાસિનો આજે પણ વધી ગયા છે અને તેમને લીધે જ, સમમશાસ્ત્રના શિખર અને વિરામરથાનરૂપ, આ મદ્દામોદગી બરેલા બવાચ્ચિને નોકારૂપ, આ દરપ્રપચત્ત્વ્ય અનેક કોસરૂપ બધિના અદ્વિતીય આપધરૂપ, શીપર-મેશરના સાક્ષાત્ પ્રસાદની પ્રતિમારૂપ, સમમ વિરોધી તર્કનું અભિમાન યુગાવતાર, આ જૂઠાંકણમાં જે વિવિધ દેશના લોકો છે તેમજે આ સમમ વિશ્વ તથા તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયઅણધી જે જે નિર્જયો કહેલા છે તે સર્વ દેશના નિર્જયો જેના આગળ સર્વથા અપૂર્ણ જ દે છે, જે તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ સામરમાં અન્ય અસંખ્ય રૂપનારૂપ નદીઓ સમાંધે જન્ય છે, જેનાથી પરતત્ત્વનિર્જય કોઈ પણ અનુભવી નિહાન પ્રતિપાદન કરી શકે એમ નથી. જે દીર્ઘકાલ કર્મઉપાસનાના વિધિવત્ત્ર એવનથી અને શીસદ્યુરની દીર્ઘકાલ નિરંતર સુશ્રુષા કરવાથી પ્રકટ થયેલા નેમના પ્રસાદથી અતીવ શુદ્ધ તદ્દા રૂદ્ધમદ્દાસ ચયેચ્છા, અનંતરજ્યુવરે જ યથાવત્ત્ર મદ્દાનું કરી શકાય એમ છે, અને કોઈ શુદ્ધ નથી અને કોઈ શિષ્ય નથી એ પ્રકારે આ વિષય રચનાવચામાં યત્નિના કાર્યરૂપ જાનુમાં સર્વત્ર એક સરખા અગેદને પ્રતિપાદન કરનાર તથા જે સત્પ્રણયે નિઃસેષમ્ રહતું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેનો સ્વીકાર કરતાં તે કહીને શિદ્ધિમાટે તે જ સત્પ્રણયે જે સંપ્રણયવિધિ પણ પ્રતિપાદન કરેલો છે તે સંપ્રણયવિધિનો ન સ્વીકાર કરનાર મોહામજ્જુદિના પંડિતન્ય પ્રાણીઓથી-જેનું અંશતઃ પણ

યથાવત્ અહણ્ય થતું અસંભવ છે-એવો જે વેદાન્ત, તથા તન્નામક શાસ્ત્ર તથા તે નિશ્ચયને અહણ્ય કરી અનુસરનાર 'વેદાન્તી' સગાવાળો અધિકારી સાધક એ સર્વે હાલના વખતમાં ઉત્તરતા ગૌરવવાળા મુલાય છે. અમુક મનુષ્ય વેદાન્તી છે એટલે નીતિનિયમ પિતાનો અનેક દુરાચરણથી સુક્ત દંભી છે એમ મનાયલું છે, અને તેવું કોઇ કોઇ પ્રસંગે હોય છે પણ ખરું. આ સર્વ, કર્મઉપાસનાની કડાકટથી કંટાળેલા, સહેલા અને સગતા વાચકગાનનુશ્રા-હક, દ્રવ્ય, વિષયસુખ, તથા દેશાંતરમાં કીર્તિના ઉપાસક, અને સ્વાભિમાન રક્ષણ તથા પોતાની ઉત્તસનાના સાધક પૂર્વોક્ત દંભી મનુષ્યોના હોયને લીધે છે.

આ પ્રકારે ધણા સમજન અને બુદ્ધિમાનમાં ગણાતા પુરુષો પણ આ બાહ્યોપાસનાના નમસ્કારાદિ વિધિથી ડરીને ભક્તિ તથા ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં અચક્રાવ છે. ધણાં વિપરીત બુદ્ધિના અને આગના નિયમપ્રમાણે ધણું અધ્યયન કરેલા એટલે તે પક્ષથી સારા બુદ્ધિમાનમાં ગણાતા પુરુષો તો મૂઝ પરમેશ્વરતત્ત્વના અસ્તિત્વવિષે જ અશ્વદ્વારાળા હોય છે, એટલે તેમને તો 'પરમેશ્વરની ઉપાસના' એ વિચાર જ હાસ્યજનક (ridiculous) લાગે છે. તેમને ન્હી કાશી વિગેરે પીવાને, કાશીમાં જવાને અને શીરંગી દરજીઓનાં શીવેતાં વગ શ્રદ્ધ તથા ચરમાં પેહેરવા જેટલું દ્રવ્ય જ્યાં સુધી મળતું રહે છે, જ્યાં સુધી શરીરના સ્વભાવ-પ્રમાણે વાધિની સ્વારી એક પછી એક આવતી રાઝ યર્ષ નથી અને જ્યાં સુધી આપણા દેશના રીવાજપ્રમાણે ઝાઝી જંગળ પેટે પડાં નથી બંધાત ત્યાં સુધી સંપત્તિના ચર્ચ હજી મધ્યમિંદુર પણ પહોંચ્યા નથી અને અસ્ત થયા નથી અથવા અસ્ત થવાના સં-ધિમાં નથી અને જ્યાં સુધી આપણીની કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ મુસલધાર વૃદ્ધિ-સાથે આવી નથી, ત્યાં સુધી તો મનુષ્યના કરતાં વિશેષ શક્તિના મૂલ્યે કોઇ વસ્તુવિશેષનો સ્વીકાર કરવાની તેમને જરૂર જણાતી નથી. અને કેટલાએક વિલક્ષણ દુરાચરણાળો તો દેહાંતસુધી પણ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવાતી જરૂર જણાતી નહિ હોય, પરંતુ ધણો ખરા ભાગ પાછળથી ઉત્તરવયે ધણી ધણી કોરો આપને તથા કોઈ વિસ-દાણ અદૃષ્ટ અમાતુષી શક્તિના પ્રયત્ન ભયથી તે દેવી સત્તાનું શરણ બોળવા કાંઈ મારે છે. પરંતુ જે કાલે શરીર તથા અંતઃકરણ સમગ્ર સપ્તિસંમગ્નિત હતાં, જે વખતે મધ્યાહનનો પૂણે પ્રકાશ હતો અને જે વખતે જે સાધવા કચ્છા હોય તે સુધી શકાય એમ હતું તે વખતે જે કાંઈ કરી શક્યા નથી તે આ ઉત્તરાહનના અસ્પ્રકાશના સમયમાં, જે વખતે ઈન્દ્રિયસંધાન શિથિલ થઈ ગયે છે, શરીર તથા અંતઃકરણ ઉત્પાદ તથા સામર્થ્ય વિનાનાં થઈ ગયાં છે, જે સમયે આધિવ્યાધિનું જોર પ્રબલ છે તે વખતે આ પશ્ચિમબુદ્ધિ પુરુષ શું કરી શકે એમ છે? જેવી રીતે 'ઘરડું તુરીયું' અથવા ગલકું શાંક સમારતાં આવે તો પણ નકામું હોવાથી ફેફા દેવું પડે, અને ઘણું યાચ તો રહેવા દે, તો તેનાં બી સુધાય, તે વાગે, તો ફરી નવું વૃક્ષ થાય, તે ઉપર જે નવાં તુરીયાં અથવા ચીમડાં આવે, તે જ કામ લાગે, તેમ આ વાવેતરનાં ગલકાંજેવા પશ્ચિમબુદ્ધિવૃદ્ધો ઘણું કરે અને ઇષ્ટપ્રસાદથી કોઈ શુભ નિશ્ચયને દૃઢ અવલંબીને દ્વારિય રહે તો અન્ય જન્મમાં નાના વયથી આસ્થિક બુદ્ધિના ધમઃઆગળ વૃદ્ધિમંત યર્ષ શકે અને હેવટ સુખાનુભવ કરે. ન કરે એમ નહિ. પરંતુ આ

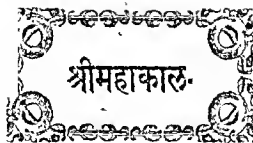
જનમાં તો તેમને અંતરનું સુખ ભાગ્યે જ મળે. જે દરિદ્રી મનુષ્ય આખો દિવસ આલસ્ય નિદ્રા, તથા વ્યસનમાં વ્યતીત કરે અને આહારનો અભાવ છતાં આહારમાટે યત્ન ન કરે તેણે તો રાત્રે બૂખ્યા જ રહેવું જોઈએ. તેમ જ જે મનુષ્ય સુવાત્સ્યામાં કુસંગ સેવે અને દ્રવ્યનો અભાવ છતાં તેને માટે યત્ન ન કરે અને આલસ્ય દુશ્ચરણ અને વ્યસનમાં કાલ વ્યતીત કરે તેણે ઉત્તરાવસ્થા વ્યાધિ અને દારિદ્ર્યમાં જ ગાળવી જોઈએ. તે જ ગતિ આ પશ્ચિમ-બુદ્ધિદ્વંદો તથા પેલા દુરાચરી સાહેબોની સમજવાની છે. આપણામાં કેહેવત છે કે 'ગધેશને ડીધું' અને તેજીને આબક.' અશ્વત્થામામાં જોવામાં આવે છે કે જે જાતેવાનું જ્ઞાપ છે તે તો પોતાની મેળે જ મર્દાદામાં રહી ઉત્તમ ગતિથી વહન કર્યા કરે છે, અને પરાણી અથવા આબુક સદન જ કરી શકતા નથી. જે જરા કપટી હોય છે તે યોડો પ્રસાદ મળે પછી રી-તિસર વળે છે અને કેટલાએક છેક નિષ્ફર નમુના હોય છે તે તો ગમે તેટલો માર પડતાં છતાં વશ વર્તતા નથી. કેટલાએક બાલકો પૂર્વવચ્ચી જ ઉત્તમ અભ્યાસ કરતા આલ્યા જાય છે તે તરુણવયે સારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ઉત્તરવય તે પશ્ચીમ સુખમાં વ્યતીત કરે છે. કેટલાએકનું પૂર્વવય નકામું જાય છે. તરુણવયે સમજે છે કંઈક યત્ન રાશ કરે છે અને પ્રસંગે યોદી ધણી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને કેટલાએક ઉત્તરવય આવી ચડતાં સુખી ખીલકુલ ચેતતા નથી. આ અપ્રસ્તુત પ્રશંસાભાસાથી પ્રસ્તુત અર્થ સમજવો હશે

આવી રીતે ઘણા પિદ્ધાનુસરખા મનુષ્યો તો પોતાના આયુષ્યને અમૂલ્ય ભાગ શ્રીય-રમેશ્વરના અસ્તિત્વની રક્ષકમાં જ વ્યતીત કરે છે. કેટલાએક વળી સામ્ય પ્રકૃતિના કંઈક બુદ્ધિમાન તથા ઠરેલ હોય છે તે પ્રમાણુની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પણ શ્રીપરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી લે છે. પરંતુ શ્રીપરમેશ્વરના સ્વરૂપસંગ્રામી વિશેષવિચાર કરવા તેમને અવકાશ ન મળવાથી તથા તેવા સૂક્ષ્મ તર્ક કરવા તેમની મતિ પણ પ્રમાણમાં મંદ હોવાથી તેમનો તે સ્વીકાર માત્ર ઉપર ઉપરનો અને અદૃઢ હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુકેવળ પ્રીતિ અથવા ભક્તિ થવા માટે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રથમ થવું જોઈએ. તે ન્યાયે શ્રીપરમેશ્વરપ્રતિ દૃઢ અથવા અદૃઢ પણ ભક્તિનો હ્રદય થવા માટે તેમના અપાર, બુદ્ધિ ન પહોંચે એવા અમૂલ્ય વિસ્તારવાળા સ્વરૂપનું, તેમના સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ પદાર્થો જેવા કે વાયુ, અગ્નિ, વિદ્યુત વિગેરે તથા મહાનૂયી પણ મરીયાન પદાર્થો જેવા કે મોટા મોટા પરંતો, ભૂગોલજેવા અનંત ગોલકો, અને સૂર્યમંડલ જેવાં અનંત ગૃહમંડલો, અનેક ધ્વજાડો અને અનેક સંદિપો જેના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિ છુટી જાય છે તેવા, 'બુદ્ધિ ન પહોંચે એવા, મોટા અને અનંત પદાર્થોમાં વ્યાપક અતી-વ આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપનું, આ વિવક્ષણ જગતમાં જે નાનાવિધ આશ્ચર્યકારક વ્યતિકરે થયા કરે છે તે સર્વના મૂળ કારણરૂપ અનંત ભેદવાળી એમની પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપનું, આ વિશ્વચક્ર જે અરખલિત નિયમોથી પ્રવર્તનું જણાય છે તથાપિ જેમાં કેટલાએક વ્યતિકરે નિયમથી ઉત્પન્ન જેવા થયા હોય એવા જણાય છે તથાપિ જે અરખલિત નિયમોને અનુસરીને જ છે, એવા એમના ન માની શકાય એવા, બુદ્ધિમાં સદૃશ ન હોય શકે એવા, અગમ્ય, અચિંત્ય ગદન, કેમ તથા પ્રચારના વિવક્ષણ અનિર્વચનીય નિયમોવાળા સ્વરૂપનું, કેટલાએક વખતે. શ્રીપરમેશ્વર અતીવ નિષ્ફર નિર્દય જેવા

અનુમાન કરાય છે તેમ જ બધી વખતે પોતે કેવલ નિષ્કારણ દયાલુ જ છે એમ માનવાને કારણ મળે છે તો એ અને સ્વભાવની પ્રતીતિ છતાં એ ઉભય સ્વભાવથી અરપૃષ્ઠ એવા એમના ફાલે ફાલે વ્યામોહને પમાડનાર સ્વરૂપનું તથા એવી જ રીતે અનંત પક્ષથી વિચાર કરતાં તેમના અનંત પ્રકારના સ્વરૂપનું આ મનુષ્યોને અંશતઃ પણ યથાભતિ જ્ઞાન થતું આવશ્યક છે. એ જ્ઞાન સકારણ યથા વિના સકારણ ભક્તિનો ઉદય થતો નથી. અને ભક્તિનો ઉદય યથા વિના આ મોહનિદ્રામાંથી જગાતું નથી. અને આગીને આશ્રદ્યપૂરક જે ઉદય કરવાનો છે તે ઉદયમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી તેથી શ્રીપરમેશ્વર છે એટલું માન ઉપર ઉપરથી માનવાથી કે જે ઉદય ઉડતી નથી અને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય એવો કોઈ મોટો લાભ પણ જણાતો નથી. જેથી શ્રીપરમેશ્વરઉપર કૃપા કરીને તેમના અસ્તિત્વને પ્રમાણની અપેક્ષા વિના માનતા છતાં તેમની વૃત્તિ આ ધર્મસંબંધી વિષયમાં ઉદાસીન (apathetic) જેવી જ રહે છે. આ પ્રમાણે યથામાં બીજાં પણ કારણો છે. હાલ જે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિના સાધનરૂપ માર્ગો મનાયલા છે તેઓ કેમઉપાસનાના જે નિયમો તથા સ્વરૂપો રચે છે તથા પળાવે છે અને મનાવે છે તે જરા વિવેકથી પ્રકારનાં જણાય એવાં છે. તેમજ ધર્મ પ્રવર્તકોનાં પોતાનાં જ્ઞાન, ઉપદેશ કરવાની શક્તિ, અને તેમની પ્રવૃત્તિ એ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે વિરૂદ્ધાણ અને અત્રંગત હોય એમ માનવાને કારણો મળી આવે છે. આ પ્રકારથી મરડીને પેલા સાહેબ કોઈકે તો છુટા છુટાં હુકમનાં જ મેળવી લે છે, અને આ સામ્ય વૃત્તિના મનુષ્યો હદપાર ન જતાં એટલે કેવલ અશ્રદ્ધાવાળા ન થતાં તેમ જ શુદ્ધ શ્રદ્ધાના કારણોના અભાવે તે વિતાના પણ હોવાથી મધ્યસ્થજેવા રહે છે.

પરંતુ આ ક્ષુદ્ર જીવો શ્રીપરમેશ્વરના અસ્તિત્વને પૂર્વવચમાં અથવા ઉત્તરવચમાં ન માને અથવા દેહાંત યતાં પણ ન માને, અથવા માને તોપણ તેમની ભક્તિઉપાસના ન કરે તેમાં તે નિસરવત્ર જ શ્રીપરમેશ્વરને કોઈ હાનિ નથી. તેમ જ પૂર્વવચમાં કે ઉત્તરવચમાં જે મના અસ્તિત્વને માનવા, અથવા તેમની નિંદા ન કરવા, અથવા તેમની જેવી તેવી અથવા ખરી ભક્તિ કરવા મેહેરબાની કરે તેથી પણ તે અનંત ઐશ્વર્યના પ્રભવ શ્રીપરમેશ્વરને કોઈ લાભ નથી. શ્રીપરમેશ્વર ક્યાં ? અને આ ક્ષુદ્ર મચ્છરની પેઠે સદગ્રમાં યોગાર્થ જળ્યે જીવંત ક્યાં ? જીવો, સમજે છે કે "અમારા જેવા કોઈ ગણા નથી. તે નજરમાં આવે તે માનીએ અને નહિ તો ન પણ માનીએ. માનવા અથવા ન માનવા અમે સ્વતંત્ર છીએ" તુરંગમનો કેરી પણ ધણે દહાડે એમ સમજે કે 'આ મારી ઓરડીમાં હું પણ સ્વતંત્ર છું. નજરમાં આવે ત્યાં હરી હરી શકું છું. નજરમાં આવે તો જેવરનું કહું માતું અને નજરમાં આવે તો ન માતું' પાછળથી સપાટા ખાય. મહારીના વાંદરબાઇ પણ સમજે છે કે હું પણ સ્વતંત્ર છું. કુતરાંઓને બીવડાં છું. રાજ રાજ બીબીને પરાં છું અને બ કરાપર સ્વારી કરું છું.' આહા ! શી એમની સ્વતંત્રતા ! આ જીવોની પણ અજ્ઞાનથી માની લીધેલી પરતંત્રતામાં રહેલી સ્વતંત્રતા એવા જ પ્રકારની છે. મહાસાગરમાં બે ટીપોં પક્ષાં તે શું અને ન પક્ષાં તો શું ! અને હેલી યછ તોએ પણ શું ? (દશાન્ત એકદેશી જ હોલું સંભવે છે. સર્વદેશી હોલું કહિન છે.) તે જ પ્રમાણે બે જીવડાંએ શ્રીપરમેશ્વરને માન્યા તે

શું અને ન માન્યા તેઓ શું; અને આ ભૂતોક્તિના વણ ચતુર્થાંશ છવડાંઓએ માન્યા તેઓ પણ શું ? પરમેશ્વરને માનવા અથવા ન માનવા એ પરમેશ્વરના લાભને સાર નથી, પણ માનનારના પોતાના લાભને સાર છે. માનનારને સો ફેરા પાતવે, ગરજ પડે અથવા અનેક પ્રકારે વિશ્વસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં સમગ્રપ્રપંચનાં આદિદેવરૂપ કોઈ શક્તિ તથા વસ્તુવિશેષનો સ્વીકાર કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા (Necessity) જણાય તો જ તેણે માનવું હોય તો માને. પરમેશ્વરને કંઈ મનાવવાની ગરજ નથી. તે એટલે સુધી કે પોતે સર્વત્ર વિસ્તરી રહેલા છતાં સર્વત્ર જ ન પ્રતીત થાય એવું એમનું પોતાનું તથા વિશ્વનું સ્વરૂપ રખાયલું છે. વળી આ માનવા તથા ન માનવાનું હકાપણ કરનારાં છવડાંઓને તો આ ભૂ-મંડલમાં જ ક્રમજ કરીને રાખેલા છે. તેની બહાર તેમની સ્વશક્તિથી ગતિ નથી, જેથી આ અનંત આકાશના કોઈ અમુક પ્રદેશમાં આ છવડું દોડી જાય અને લાં પરમેશ્વર વેહલા જણાઈ જાય એવું પણ રાખ્યું નથી. આ ભૂમંડલમાં મનુ એવો કોઈ અધાર, ખુણો રાખ્યો નથી કે જ્યાં છનામના જવાય તો પરમેશ્વર ઝટ જણાઈ જાય, વળી અનુભવી શાસ્ત્રકારો કહે છે કે અહરંદ્રમાં શ્રીપરમેશ્વરની પ્રતીતિ થઈ શકે છે તો ધણાએ સાધકયોગીઓ વૃષોનાં વૃષો સર્વત્રીકિકે સુખની આશા મુકોને તે શ્રીપરમેશ્વરને જોવા માટે જંમલ કરતા હોય છે તોપણ તેમને ક્યાં સુધી તો અધારાશિવાય પીનું કંઈ દેખાતું નથી. અને આ ગામે ગામ અને દેશે દેશ આસ્તિક લોકોનાં ટાંચે ટાંચાં પરમેશ્વરના દર્શનમાટે માની શીધેલાં મકાનોતરફ નિસ દોડતાં જાય છે તે છતાં તેમાંના એકને પણ શ્રીપરમેશ્વર દેખા રીધી હોય એમ માનવાને શાગે જ કારણ મળશે. આપમાણે ગણવા બંધએ તો દરોદરાના સંખ્ય આસ્તિક પુરોહિ અનેક વૃષોસુધી અનેક અંશની યદ્યવટે અને નાનાવિધ યુક્તિવંદે પરમેશ્વરને જોવાને યત્ન કરે છે ને છતાં તેમને પણ પ્રકટ થવાને શ્રીપરમેશ્વર કંઈ તજવીજ કરતા જણાતા નથી તો આ પોતાને સ્વતંત્ર માનનારા દેશીસાહેબ એકાને જ માટે તજવીજ કરે એ તો આશા જ શી ? અથવા જો એક પક્ષથી જોઈએ તો પરમેશ્વરે તો ઉત્તરી પોતાને ન મનાવવાને માટે જ અને ગમે તેટલો યત્ન કરતાં છતાં પણ પોતે ન જ મટે એવી તજવીજ માણે કરી રાખી હોય એવું જાન થાય છે. પરમેશ્વરને પોતાને મનાવવાની ગરજ તો નથી જ પરંતુ ઉત્કુંડ પોતાને ન મનાવ દેખામાં જણે કંઈ વિશેષ લાભ હોય તેમ ન મનાવા દેવાનો રાકેલ કરેલો નજરે પડે છે. યદ્યપિ શ્રીપરમેશ્વર તો અધિકારી હોવાથી તેમને લાક્ષ્ણિકાનિઆદિ દ્વંદ્વ સ્પર્શ કરતા જ નથી. તેમને મનાવવાની ગરજ નથી તેમ ન મનાવવાની પણ ગરજ નથી. પ્રકટ થવાને માટે જેમ ઇચ્છા તથા યત્ન નથી તેમ પ્રકટ ન જ થવાને માટે પણ આમ્રક નથી. ઇચ્છા, યત્ન લાભ, દાનિ એ સર્વ પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે તેથી પ્રકૃતિથી પર એ પરમતત્ત્વમાં એ સર્વનો સંભવ જ નથી. જેમનામાં એ સર્વ ત્રિકા ન હોય તે વસ્તુને જ પરમતત્ત્વ અથવા પરમ ઇશ્વર એવી સંગો અપાયલી છે, જેથી 'પરમેશ્વરને ગરજ છે' નથી 'એવી તજવીજ રાખી છે' 'રાખી નથી' એવા રાજકો પરમેશ્વરવિશે ઘટતા જ નથી. તેથી ભૂતિ ન થાય એટલા માટે સ્વદ જણાવવું જોઈએ કે ઉપર જે એવા અર્થવાર્તા વાગે છે તે વારતવ વિચારથી ખોટાં છે. શ્રીપરમેશ્વર તો જેમ છે તેમ છે જ. અનંત સુખોથી છે અને અનંત કાલ સુધી છે. (અપૂર્ણ).

શ્રીમહાકાલ

રૂપ (પુસ્તક) ૧-માદ્રપદ કૃષ્ણ ૦ ૧૪ સં ૩૯૪૦. દર્શન (અંક) ૧૩.

॥ ઐ શ્રી ॥

॥ યથાર્થ ભક્તિ સર્વ દોષના શમનપૂર્વક દુઃખ માત્રનો
નિઃશેષ લય કરી સુખસ્વરૂપ કરે છે ॥

૫૬. સૌરાષ્ટ્રની એક દેશી.

ભક્તિ કરે તેને સુખ શું ન આવે છે,

શી શી પીડા ના શમાવે રે હાં,

પ્રતિક્ષણ પ્રભુ જેનાં હરખાં ભાવે છે,

સાચો ભક્ત તે કહેવે રે હાં,

ભક્તિ કરે ૧

ભક્તિરસાપન સર્વથી મોહું છે,

જે વ્યાધિને વ્યાધિથી મુકાવે રે હાં,

પાપરૂપ ભલ મૂઝામાંથી કાઢે છે,

ચિત્તની ચંચલતા મુકાવે રે હાં,

ભક્તિ કરે ૨

આવરણભંગ કરે ભલી બાતિ છે,

શોક મોહ ભય ટાળે રે હાં,

કામ ક્રોધ લોભ જડથી ઉપાડે છે,

આશા તૃષ્ણાના વેગ ખાળે રે હાં,

ભક્તિ કરે ૩

કેશ અવિવાદિ અંતરૂં મારે છે,

પ્રભુપદમાં મન જોડે રે હાં,

દૃશ્ય પ્રપંચ રંચ જુદિને ન બાધે છે,

પ્રતિબંધ ત્રય સહ ત્રોડે રે હાં,

ભક્તિ કરે ૪

આસક્તિ માત્ર આત્મસ્વરૂપનું સાધે છે,

અંતરામર જે અનાદિ રે હાં,

નસિંદ પ્રભુભય જે વિધિ ચાતાં છે,

નવ યાતું વાલી પ્રતિવાલી રે હાં,

ભક્તિ કરે ૫

સંયોગીનો નાશ થાય છે અર્થાત્ જડભાગ જડ તત્ત્વોમાં તથા પોતે શુદ્ધ ચેતનમાં મળે છે. ખંડ જેતાં પોતે તો શુદ્ધ ચેતનરૂપ જ છે અને શુદ્ધ ચેતનને ગતિ આગતિનો કેવલ અસંભવ છે તેથી શુદ્ધ ચેતનરૂપે પોતે સ્વસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે. ન્યારે શુદ્ધ ચેતનરૂપે સ્થિતિ ધાય ત્યારે ચાતુર્ય, ચેત્ય, બોક્તૃત્વ, બોગ્યત્વ વિગેરે સર્વ માયિક ઉપાધિનો વિલય થાય છે કેમકે એ ધર્મો શુદ્ધ ચેતનમાં છે જ નહિ. તેથી એ સમયે આત્મા ત્રિવિધ દુઃખના અસંતાપાવતું અધિકરણ થાય એ વાત તો સાચી છે તથાપિ એમાં તથા ઔદમતપ્રમાણે શૂન્યરૂપ યદ્ય રહેવામાં કશો ભેદ કેમકે નથી તે બેદનું પ્રતિપાદન કરવા તથા કેવલ્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતાં દ્વિતીય દલનું ઉપાદાન છે. એ ૫૬ એ અર્થનું બોધન કરે છે કે જે ઇચ્છા હોય તો ત્રિવિધ દુઃખના અભાવના જ્ઞાનપૂર્વક નિત્ય નિરતિશય સ્વરૂપાનંદનો ભોગ પણ તે સુખને મળી શકે. પોતે જીવનુક્ત યથા પછી દેહવિલય ન્યારે થાય છે ત્યારે ભૌતિક પ્રાણુ વિગેરે જેનો લાગ ન તસ્ય માણા ઉત્ક્રામન્તિ (તેના પ્રાણુ ઉત્ક્રાન્તિને પામતા નથી.) છલ્લાદિ શ્રુતિવાક્યો બોધન કરે છે તેને છોડી દે છે તથા પોતે શુદ્ધરૂપે ઈશ્વરસૂતાની મર્મદાના સંધિમાં સ્થિત થાય છે તથા ત્યાં રહી કેવલ્ય, કેવલીભાવ વિગેરે શબ્દોથી બોધન થતા દૃષ્ટવના અનુભવપૂર્વક સ્વરૂપાનંદનો ઇચ્છાનુસાર ભોગ લે છે. ઇચ્છાની સમાપ્તિએ એ ૫૬ છોડી શુદ્ધ કળાને છોડી શુદ્ધ સ્વરૂપે યદ્ય રહે છે. આમ હોવાથી મોક્ષમાં મોક્ષાનો અભાવ થવાથી સૂખનો અભાવ છે વિગેરે આણેપો દૂર થાય છે તથા વેદાન્તશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત મોક્ષ સુદના શૂન્યભાવથી વિલક્ષણ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. એ સર્વનું અભિસંધાન કરી મંથમાં સ્વરૂપાનંદ એ દ્વિતીય પદનું મહત્ત્વ છે.

- આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલા પ્રયોગનનું પ્રમાણ જતાવવા અંધકારે એ શ્રુતિવાક્યોનું પ્રદર્શન કર્યું છે. તેમાંની પ્રથમ શ્રુતિથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ તથા તેથી યતા શેકરૂપ ત્રિવિધ દુઃખનો અભાવ કથન કરાયેલો છે અને ખીજી શ્રુતિથી સમ્યક્દાનંદરૂપ ભક્તિની પ્રતીતિરૂપ પ્રાપ્તિનું કથન કરાયેલું છે.

આ પ્રમાણે અનુબંધચતુષ્ટયનું રૂઝે પ્રકારે સંક્ષેપે પ્રતિપાદન કરી હવે ઉક્ત લક્ષણ-લક્ષિત અધિકારીએ શું કરવું અર્થાત્ સાધન ચતુષ્ટયોદિની પ્રાપ્તિ પછી અધિકારીએ શું કરવું છે તે કથન કરવા કહે છે.

અયમધિકારી જન્મમરણાદિસંસારાનલસંતસોવીસશિરાજ-
જરાશિમિવોપહારપાણિ : શ્રોત્રિયંબ્રહ્મનિષ્ઠંગુરુમુપસૃત્યતમનુસર-
તિ ॥ તદ્વિજ્ઞાનાર્થસગુરુમેવાભિગચ્છેત્સામિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયંબ્રહ્મ-
નિષ્ઠામિત્યાદિ શ્રુતેઃ ॥ ૩૦ ॥

વાચાર્થઃ—ઉક્તલક્ષણલક્ષિત અધિકારી જન્મ મરણ આદિ વ્યાધિ વગેરે જેનું સ્વરૂપ છે એવા પ્રવાહરૂપે વહેતા દોવાથી યેજ્ઞ રીતે સંસાર, સગાને પામેલા દાવામિત્થી અન્યંત

તપ્ત યવાથી યોગ્ય ઉપહાર હસ્તમાં ગ્રહણ કરી જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રયંત સૂર્યના તી-
ક્ષ્ણ-રશ્મિથી દગ્ધ થતા મરતકવાળો પુરુષ સાંત-હૃદ્ય સેવન કરે તેમ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ
સદ્ગુરુશ્રી સમીપ વિનયપૂર્વક ગમન કરી તેમની સેવા કરે. આ અર્થમાં બ્રહ્મતત્ત્વના
વિશેષરૂપે જ્ઞાનને અર્થ તે અધિકારી નિરાસ પુરુષે સમિધ્ સમ્પદથી. ઉપલક્ષિત યોગ્ય
ઉપહાર લેઈ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુપાસે જ નવું—હ્રાદિ શ્રુતિવાક્યો પ્રમાણરૂપ છે.

ઉપહાર—શ્રી સદ્ગુરુપાસે રિક્ત હસ્તે જવાનો નિષેધ છે. શાસ્ત્રવચન કહે છે કે
રિક્તપાત્રિનં સેવેત રાજાનંદેવતાં ગુરુમ્ પૃથ્વીપતિ રાજા, લોકપતિ વા બ્રુવનપતિ
દેવતા તથા વિશ્વપતિ શ્રીસદ્ગુરુપાસે શન્ય હસ્તે જવું નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી અંચ-
કારે આ પદ મુશ્યું છે. ઉપન ઉપહાર અર્થાત્ એટ હાથમાં લઈ દીપ્તશિરાઃજલરાશિ-
મિવ—આ પદોથી દૃશ્યંતત્ત્વ પ્રદર્શન કર્યું છે દીપ્તશિરાઃ એટલે જેનું શિર અર્થાત્ મરતક
દીપ્ત નામ પ્રત્યક્ષિત થયું છે અર્થાત્ નિદાવાક્રંકિરણવડે સંતપ્ત થયું એવો પુરુષ.
જલસાશિમ્ એટલે અતિશય શીતલ જલના સમૂદપ્રતિ.

શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠં—આ બંને ગુરુમ્ નાં વિશેષણ છે. શ્રોત્રિયં નો સાધારણ અર્થ
તો વેદવેદાંગને પાર ગયેલા એ છે, છતાં પ્રકૃતમાં ઉપયુક્ત હોવાથી અહિં વેદાંતાર્થને
પાર ગયેલા એ અર્થ છે. આ જ પ્રમાણે ટીકાકારો કહે છે કે વેદાંતાર્થપારગત્ત્વવા મહુ
તોપયોગાત્ અને તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે વેદ તથા વેદાંગને રૂઝે પ્રકારે જાણનારનું અહિં
કશું આવશ્યક નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમનાથી કશો લાભ પણ પ્રકૃતમાં નથી. અહિં
જે શ્રોત્રિય વિશેષણનું ગ્રહણ કર્યું છે તે અકામકતાત્ત્વ વગેરેનું ઉપદ્રવક છે, કારણ કે શ્રુતિમાં
શ્રોત્રિયોઽનુજિનોકામહત્—જે શ્રોત્રિય છે, જે બ્રહ્મનંદથી અર્વાચીન આનંદમાત્રમાં
વૈનૃષ્ણવાળો છે તથા જે વિહિત પ્રવૃત્તિને કરનાર હોવાથી નિષ્પાપ છે હ્રાદિ વાક્યોમાં અ-
કામકતાત્ત્વ તથા અરજિનત્વ એ બેનું પણ શ્રોત્રિય સાથે ઉપાધાન દેખાય છે. બ્રહ્મનિષ્ઠમ્
એટલે બ્રહ્મતત્ત્વમાં જેમની અસંત રિયતિ યયેલી છે. આ પદથી એ કહ્યું છે કે જેમણે
દૃઢ અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું છે અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોન્ય એ ત્રણે
જેને સિદ્ધ છે અને તેથી જેમની બ્રહ્મતત્ત્વમાં દૃઢ રિયતિ થઈ ગઈ છે તે.

આ બે વિશેષણોથી અંચકારે એ અર્થ સ્પુટ કર્યો કે અધિકારી સાધક ચંચુજ્ઞાનમાં
કુશલ વા પદ્મસ્થિત નૈરંતર્યે કરેલા અધ્યયનથી કીરવત્ તેનું ઉર્જિરણ કરનાર પુરુષને
ગુરુ સમજી તેની પાસે તત્ત્વજ્ઞાનની આરાધી જવાનું નથી. તેમ જ હાથમાં દોઢ શેરના
બોરના ઠળીઆના માળાના મણકા અનુક્રમે મુકનારપાસે કે મુખથી સર્વ સર્વલિવદંબ્રહ્મ
આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, હરિરેવ જગદ્જગદેવહરિઃ જગત્ હરિથી અનન્ય છે અને હરિ એ જ
જગત્ છે હ્રાદિ વચનોને પદનારપાસે, કે દક્ષિણ, ગાંઠપલ, આહવનીય, આવસથ્ય અને
સન્ય એ પાંચ અગ્નિને રાખી તેમાં મંત્રપૂર્વક નિરંતર આદુતિ આધ્યા કરનારપાસે, કે

પ્રયજ્ઞ સૂર્યના તાપમાં, વર્ષાકાળમાં વૃદ્ધિમાં તથા શીતકાળમાં - હ્રદોમાં બેસી તપ કરનાર પાસે, કે કીમ્બીઆ વગેરેના પ્રયોગો કરનારપાસે, કે મારણ્યાદિ પદ્ધતિ પ્રયોગવાળા મૃત શાસ્ત્રમાં કૌશલ્ય બતાવનાર મંત્રશાસ્ત્રિપાસે કે આંગણોના વેદાપર વા પાટીપર આં-કડા માંડી અહોની સ્થિતિ નક્કી કરી અહોનાં બ્રહ્માબલ વગેરેના વિચાર કરી શુભાશુભ વિવિધ ફલોને કથન કરવામાં નિપુણ પુરુષપાસે, કે સાંજ પડે કે પાટલાપર પોથી માંડી શ્રોતાઆગળ કથાવાર્તા કરનારપાસે, કે તીવ્ર, મંદ, મધ્યમ સ્વરોથી તાલસહિત વા તાલરહિત ભૈરવાદિ રંગોને કણ્ડ, ઉર વા મસ્તકથી ઉડતા સ્વરોવડે વિવિધ નૃત્યમાં ગાનારપાસે, કે એવા જ ધત્તર જનપાસે, તેમને ગુરુરૂપે જાણી જવાનું નથી. તેમ જ જે મહાત્માઓ પોતે અંતઃકરણ, સ્વભાવ વગેરેનો જાણ કરી તત્ત્વજ્ઞાનને પામ્યાં છે પણ ઉચાનાવરથભે ન સેવતાં જેઓ સ્વતઃ વા સ્વતઃ પરતઃ ઉભવતઃ ઉત્થાનરહિત ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી ગયા છે વા જેઓ જીવન્મુક્ત થયા પછી ઉન્નતતત્ત્વ વા વિદ્યાચત્ત્વ સ્થિતિને સેવેછે તેમની પાસે પણ આ સાધક અધિકારીને જવાનું નથી. કારણ કે આ સર્વ એને માટે વિશેષતઃ ઉપયુક્ત નથી. એણે તો જે મહાત્મા પુરુષ મનોજય, વાસનાક્ષય તથા તત્ત્વજ્ઞાનને રૂઝેદારે પામેલા છે છતાં જેમણે જ્ઞાનની પછી વા સમમી ભૂમિકામાં લોકાનુ-સંપ્રદાયે પ્રવેશ કર્યો નથી પણ જેઓ પોતે વેદાન્તના અર્થને રૂઝેદારે જાણનાર છતાં તેને મુક્તિપ્રદારક સામાના અંતઃકરણમાં સિધ્ધિ વગેરેના વિચાર કરી દૃઢ રથા-પવા સમર્થ છે તથા જેઓ અધિકારીઓને સાધનોના અનુક્રમ દરાવવામાં નિપુણ છે તેવા આચાર્યધારેયપાસે જ જવું ઉચિત છે. આ જ અર્થ કથન કરવા શાસ્ત્રમાં શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવાં બે વિશેષજો શ્રીસદ્ગુરુનાં આપ્યાં છે. જે માત્ર બ્રહ્મનિષ્ઠ દહે તો પછી, સમમી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી ગયેલા મહાત્માઓપર અતિઆમિ, આવે અને જે બ્રહ્મ નિષ્ઠ પદ મુકી દે તો શાસ્ત્રના વાચકજ્ઞાન માત્રને પામેલા પર અતિ વ્યાસિ આવે. એ બંને ન થવા દેવા અને વિશેષજોનું અદ્ય છે. આ બે વિશેષજો બરાબર લગાડી તપાસતાં વિ-વેકીને સદગ જણાશે કે આજ્ઞાપ વધી પડેલી કાપાય વસ્ત્રવાળી કેટલી વિધવા ગુરુપદને ચોગ્ય છે.

અર્થ એ શંકા થશે કે જે અધિકારીને વૈરાગ્યાદિ સિદ્ધ છે તે વાચકજ્ઞાનીને ગુરુરૂપ કરી રથાપે તો શી હાનિ છે? અર્થાત્ તેના વાચકજ્ઞાની ગુરુ દોષ એમાં શો દોષ? કારણ કે એ અધિકારીએ તો માત્ર તત્ત્વમસિ ઇલાદિ મહાવાઓનું જ્ઞાન મેળવવું છે અને એ તો વાચક જનવાળાપાસેથી પણ મળી શકું સંભવે છે. એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે. જન-વતો સાધારણ વ્યવહાર ભેદોમાં પણ એરૂપ જણાય એમ છે કે સિધ્ધકર્તા ગુરુમાં વિશેષતા દોરી નેમ્મએ. જે પુરુષમાં વિશેષતા દોરી નથી તેને વિશે ગુરુશુદ્ધિ જ થતી નથી. એ નિવમયો ભેદોમાં પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત વિશેષજોવિશિષ્ટ અધિકારીના જે ગુરુ શાસ્ત્ર વિધાન કરે તે ગુરુ એ અધિકારીકરતાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિના દોરા નેમ્મએ. આટલાથી પણ એ સમજાય છે કે જ્યારે અધિકારી વૈરાગ્યવાન તથા ઉપાસનાની ઉપાસનાવાન્યારે તેની શુદ્ધિ જે પુરુષને ગુરુરૂપ અગ્રીકાર કરે તે ગુરુપ વૈરાગ્યવાનસિદ્ધિમાન દોષ તથા

તેથી પણ કેઈ વિશેષતાવાન હોવા જોઈએ. તો એ પુરુષનું માત્ર વાચિકગ્ધાન જ હોય તો એના વિષે અધિકારીની બુદ્ધિ ગુરુત્વનો અંગીકાર જ ન કરી શકે. અર્થ એ કહેવું-અર્થ છે કે અધિકારીને મહાવાક્યનો અર્થ માત્ર જાણવાનો છે અને તે અર્થ પોતે જાણતો નથી તથા વાચિકગ્ધાની પુરુષ જાણે છે તેથી એ સુરુષમાં મહાવાક્યના વાચિકગ્ધાનરૂપ વિશેષતા છે તેથી એ ગુરુ યર્થ શકે. કારણકે પ્રથમ તો અધિકારીને એવા પુરુષવિષે ગુરુત્વ બુદ્ધિ જ થવાની નહિ. કારણ કે પોતે માહાત્મ્યના લક્ષણરૂપ જે વૈરાગ્ય અને ધર્મ સંપત્તિ તેમાં એ પુરુષથી અધિક હોવાથી એ પુરુષવિષે તેની નિરૂપતાબુદ્ધિ જ ઉદય થવાની, અર્થાત્ જરૂરથી શાસ્ત્રમાં ગુરુતાસે જવું એમ ગુરુત્વદનું અલ્પ કશું છે સારથી જ શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય એવો સિદ્ધ થાય છે કે એ પુરુષ વૈરાગ્યાદિ સર્વ માહાત્મ્યનાં લક્ષણમાં અધિકારી પુરુષથી અધિક હોવો જોઈએ. ગુરુ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં શાસ્ત્રમાં એવી આખ્યાયિકા જણાય છે કે એક પ્રસંગે ઈશ્વર તથા ગુરુ એ બેમાં ગુરુત્વ કોનું છે એ નિર્ણયાર્થે બેને જાળવામાં સુખા તેમાં ઈશ્વરનું જાળવું ઉચ્ચું ચઢ્યું. ચઢ્યું આ કેવલ અર્થ-પ્રાદ. વાક્ય છે છતાં એ આખ્યાયિકા શાસ્ત્રકારોનો આશય સ્પષ્ટ કરે છે કે ગુરુ ઈશ્વરથી પણ અધિક છે. તેમ જ શિવ રૂપ યાવ સારે ગુરુ જાણ કરી શકે છે પણ ગુરુ રૂપ યાવ છે સારે ઈશ્વર પણ રહી શકતા નથી કહ્યાદિ શાસ્ત્રવચનો પણ એ જ અર્થને દર્શ કરે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે કે કેવલ વાચિકગ્ધાની ગુરુરૂપે તેમને અભિપ્રેત નથી. આટલું જ નહિ પણ અધિકારીને કેવલ મહાવાક્યનો અર્થ જાણવાનું અવશિષ્ટ છે એ વાત પણ અસિદ્ધ છે. મોક્ષનાં બે મુખ્ય સાધન જે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ તેમાંથી અધિકારી પુરુષને તો પ્રથમ જ સિદ્ધ છે. દ્વિતીય સાધન જે અભ્યાસ તે આખું અવશિષ્ટ છે. એ સાધનના જ વિભાગ કરી અવલુ, મનન અને નિદિધ્યાસન અંગે શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. તેથી અધિકારીને એ ત્રણે અવશિષ્ટ છે. એ ત્રણ અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને નિદિધ્યાસન વાચિકગ્ધાની ગુરુની શક્તિથી બહાર છે કારણ કે તે એ સાધનવિરહિત છે. તેથી આ પહે પહે વાચિકગ્ધાની ગુરુ અયોગ્ય છે એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ખરું જોતાં તો પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી ગયા તે પ્રમાણે અધિકારની પ્રાપ્તિ જ ગુરુવિના થતી નથી. તેમ જ જે મહાત્માધૌરેય અધિકારની પ્રાપ્તિ કરાવી આવવા સમર્થ છે તે મહાત્મા જ પ્રાયશઃ તેને જ્ઞાનનાં સાધનોના ઉપદેશ યાવ છે તથા યદ્ય શકે છે. તેથી અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ નવા ગુરુ જ્ઞાનમાટે કરવાના નથી, પણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી આપનાર સદ્ગુરુશ્રીપાસે જ સ્થપકાર જઈ જ્ઞાનસાધનની યાચના કરવાની છે. અધિકાર પ્રાપ્ત કરી આપનાર ગુરુ પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી ગયા છતાં એ તેમ ઈશ્વરથી પણ અધિક છે. તેથી ખરું જોતાં તો ઉક્ત શંકાનો અર્થ અવકાર જ પ્રાયશઃ નથી આવતો. છતાં કોઈ પ્રસંગે જ્યાં અધિકાર એક જન્મમાં પ્રાપ્ત કર્યો હોય અને પછી સાધકનો દેહ પડ્યો હોય તો પછી અન્ય જન્મમાં તેને અવશિષ્ટ જ્ઞાનસાધનમાટે ગુરુ કરવા પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રસંગે એ વાચિકગ્ધાની હોય તો આત્મે કે કેમ એ શંકા કદાચ પ્રાપ્ત થઈ શકે તો એ સમયે પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે એવા માણસ એ અર્થે કેવલ નિરર્થક છે અર્થાત્ ગુરુપદને તદન અયોગ્ય છે. ખરું જોતાં અ-

ધિકારીનાં વિશેષણોમાં અંતઃકરણશુદ્ધિ તથા 'સાધનચતુષ્ટય' એવા બે વિભાગ અદિ પશ્ચ પડેછે. એ બેમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ હોય તો ચાલેછે. પણ સાધન ચતુષ્ટય તો વર્તમાન જન્મમાં જ સિદ્ધ કરવાં પડેછે. એની પૂર્વ જન્મમાં કરેલી સિદ્ધિ ચાલતી નથી. ફેર એટલો છે કે જે સાધકે પૂર્વ જન્મમાં વૈદ્યાધ્યાદિ સિદ્ધ કરેલાં હોય છે તેવા શ્રીસુકાદિજીવોને આ જન્મમાં અલ્પ પ્રયત્નથી એ સાધનો જામત્ થાય છે, જેથી તેને અદ્યાપાસે એની અભિવ્યક્તિરૂપ સિદ્ધિ થાયછે, અને જે સાધકને પૂર્વ જન્મમાં સિદ્ધ નથી હોતાં તેને ઘણું પુરુષાર્થ કરી એ સિદ્ધ કરવાં પડે છે. તથાપિ સર્વને વર્તમાન જન્મમાં એ સ્થિતિનો સ્ફુટ અનુભવ જોઈએ. અને એ અનુભવમાટે ઉપાયની જરૂર છે. પછી તે ઉપાય પૂર્વસિદ્ધને અભિવ્યક્ત કરવા રૂપ દ્વલવાળો કે નવીન સંસ્કારોને પાડવારૂપ દ્વલવાળો હોય એ જુદી વાત છે. આમ હોવાથી જને પ્રકારના સાધકમાટે અધિકારની માપિમાટે જ વર્તમાન જન્મમાં શ્રીસદ્ગુરુની સાદ્ગમ્ય લેવી જરૂરની છે તેથી પુનઃ એ જ પ્રાપ્ત થાય છે કે એ પક્ષે પશ્ચ ઉક્ત સંકોનો બહુ જ યોગ્ય અવકાશ છે અને ત્યાં પશ્ચ ઉક્ત ઉત્તર છે જ, તેથી સર્વથા એ જ સિદ્ધ થાય છે કે વાચિકતાની શુરૂરૂપે હોવો ઘટતો નથી. પણ જે પુરુષે બ્રહ્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે જ પુરુષ મહાત્મા સદ્ગુરુરૂપે વિવક્ષિત છે. ઉત્તર વાક્યમાં ઉદાહૃત શ્રુતિથી પશ્ચ આ જ અર્થ રપટ નીકળેછે તે આગળ સમજશો.

અનુસરતિ—અનુસરેછે, સેવેછે. ઉપસૃતિશબ્દ સમીપગમનનો વાચક છે અને અનુસૃતિ યથોક્તકારિત્વરૂપ સેવનનો વાચક છે.

સમિત્પાણિઃ—સમિધ્ દસ્તમાં લેધો. અદિ સમિધ્ શબ્દ શુરૂને અનુરૂપ ઉપહારનો ઉપલક્ષક છે.

ઈસાદિશ્રુતેઃ—આ આદિ શ્રુતિથી. આદિપદ્ધતી અર્ચવાંન્ પુરુષોવેદ—અર્ચાવાળો પુરુષ બ્રહ્મતત્ત્વને જાણેછે—વિગેરેનું ગ્રહણ કરાય છે.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે જેમ કોઈના મરતકે અતિશય દાદ થતો હોય તે પુરુષ દાદશાન્તિને અર્થે અલંત શિશિર જડનું સેવન કરેછે તેમ જ સંસારરૂપ અતિતીવ્ર અગ્નિથી જે સંતપ્ત થયોછે એવો આ અધિકારી દાયમાં ઉપહાર ગ્રહણ કરી ઔત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી સદ્ગુરુની પાસે જાય છે તથા તેમના પ્રસાદની સંપ્રાપ્તિઅર્થે તેમની સેવા કરેછે તથા તેમની અર્ચા એટલે પૂજન કરેછે. યદ્યપિ આ વાક્યમાં અનુસરેછે શબ્દાદિ પ્રયોગ છે તથાપિ તે ઉપરથી 'તેમ કરતું,' એ પ્રકારનો વિધિ ગમ્યમાન થાય છે. તેથી એ ઉપરથી એ અર્થ નીકળે છે કે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે અધિકારની સંપ્રાપ્તિ કર્યા પછી શ્રીસદ્ગુરુપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો. એ પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા અનુસરણ એટલે શરીર, મન તથા વાણી પડે તેમની અનુરૂપિ કરવી તથા તેમનું શ્રદ્ધાભક્તિથી યજનપૂજન કરતું એ સાધન છે. ત્યાં શરીરપરથી એ પુરુષને વિરક્તિ સિદ્ધિ છે તેથી શરીરથી પ્રલક્ષ શ્રીસદ્ગુરુનું દાસ્ય કરતું એ શરીરરૂપ અનુરૂપિ છે. વાણીથી તેમનાં કથનાદિ કરવાં વા પોતે શીખે જે આવા કરે તેને જ વાણીમાં ધારણ કરી રાખતું એ વાણીરૂપ અનુરૂપિ છે. મન વા અંતઃકરણ-

થી તેમનું વા પોતે જે આદ્યા કરે તેનું જ સ્મરણચિંતનાદિ કરવું એ અતઃકરણ્યકૃત અનુવૃત્તિ છે. આ ત્રિવિધ અનુવૃત્તિ એ આ અધિકારીમાટે અધિકારપ્રાપ્તિપદ્ધતિ કર્તવ્ય સાધન છે. યદ્યપિ આ પ્રકારની શ્રીસદ્ગુરુબક્તિ આરંભમાં જ કર્તવ્ય છે કારણ કે સાર વિના અધિકારની પ્રાપ્તિ થતી નથી, છતાં અધિકારની પ્રાપ્તિપૂર્વે એ સાધકને વૈરાગ્યની યથાર્થ સિદ્ધિ હોતી નથી, અને જ્યાં સુધી વૈરાગ્યની સિદ્ધિ નથી સંસુધી દેહઉપરનું મમત્વઅભિમાન ગલિત થયું નથી તેથી શરીરદ્વારા થતા દાસ્યની યથાર્થ સિદ્ધિ થતી નથી. તેમ જ વૈરાગ્યપૂર્વે સમાધિસંપત્તિ પણ અપ્રાપ્ત હોય છે તેથી વાણી તથા અંતઃકરણદ્વારા યથાર્થ અનુવૃત્તિ થવી પણ અશક્ય છે, તેથી તથા શ્રવણાદિ સર્વ સાધનોના હેતુભૂત પણ આ છે તેથી આ સાધનનું અંયકાર તથા શ્રુતિવાક્યે અત્ર કથન કર્યું છે તે યોગ્ય જ છે. અધિકારની સંપ્રાપ્તિ કર્યા પછી શ્રીસદ્ગુરુનું અનુસરણ કર્તવ્ય છે એ અર્થને દઢ કરનાર આખ્યાયિકાઓ પણ દેખાય છે. શ્રી વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજી તીવ્ર વૈરાગ્ય યથા પછી તત્ત્વજ્ઞાનાર્થે શ્રીજનક રાજપાસે ગયા હતા. સાં દ્વારપાલદ્વારા પોતાના આગમનના સમાચાર શ્રીજનકને મોકલવાથી જનક રાજએ પોતે આવે છે, ઉભા રહો એવા અર્થનો સંદેશ દ્વારપાલદ્વારા એમને કહ્યો. આ આદ્યાને શબ્દશઃ પાલન કરી શ્રીશુક દ્વારઆગળ જ શ્રીજનક રાજના આગમનપર્યંત અર્થાત્ સાત દિવસપછી શ્રી જનકરાજ સાં આવ્યા સાં સુધી ખેસવાની, ખાવાની, પીવાની વિગેરેની વૃત્તિ પણ કર્યા વિના ઉભા જ રહ્યા. સાર પછી શ્રીજનક રાજ આવી તેમને અસંત સંમાનથી મંદિરમાં તેડી ગયા. સાં પણ, શ્રીશુકદેવજીએ શ્રી જનક રાજની અતીવ કડિન આરાઓનું શબ્દશઃ પાલન કર્યું છે. આ વિગેરે વિવિધ આખ્યાયિકાઓ શાસ્ત્રમાંથી રૂપે પ્રસિદ્ધ છે, એથી પણ અત્ર કથિત અર્થ જ સમર્થિત થાય છે. *

આપ્રમાણે આ વાક્યથી અધિકારીનું કર્તવ્ય કહ્યું અર્થાત્ શ્રીસદ્ગુરુના પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થાય તેવાં સાધનોનું અનુદાન એણે કરવું એ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણને અનુસાર અંયકારે બોધન કર્યું. હવે એ પ્રસાદથી શ્રી સદ્ગુરુ જે ઉપદેશ કરે છે કે જેથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે એ વિગેરે અર્થાત્ એ પ્રસાદથી થતું મહિષ ફલ પ્રતિપાદન કરે છે તથા તદ્દ્વારા શ્રીસદ્ગુરુના સંપ્રદાય-પદ્ધતિ-અસંત સામાન્યરૂપે કથન કરે છે.

(અપૂર્ણ).

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયીખંડ ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના ૪૯ થી).

આસતાં એકાએક દર્શ થતો હોય એમ હૃદયમાં ભાસવા લાગ્યું. કારણ પ્રતીત થયા વિના જ ચિત્તમાં પ્રસન્નતા જણાવા લાગી. દક્ષિણ અંગ તથા નેત્ર ચુરવા લાગ્યાં. આસંપાસ દૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્ય માત્ર જણાતું ન હતું. ધણીને ઘેર રાત્રે ન રહેનારી અને જ્યાં સાં ચરી ખાનારી દ્વારા ગાયોનું ટોણું પોતાના તરફ આવતું જોઈને મનમાં આનંદ-માનવા લાગ્યો. શુભ શકુનનું સ્મરણ થવાથી તથા સર્વ શુભ ચિહ્નો થતાં પ્રતીત થવાથી મનમાં વિચાર કરવા

લાગ્યો કે અરે! આજે મને શો લાભ થવાનો સમય આવ્યો છે? મારા જેવા મોટી આ-
શાવાળાને આ જગતનો કયો પદાર્થ મળવાથી લાભ ગણાય એમ છે? રાત્ર્યસતા તથા
ધનાદિ પદાર્થો મારા વિચારથી ક્ષુદ્ર છે. કદાચિત્ મારી ધારણા થાર પડવાનો આ સમય
આવ્યો હોય અને મને ત્રિશુવન વશ વર્તાવવાનું કાંઈ અલૌકિક જલ્દ મળવાનું હોય અથવા
મેં સ્વપ્નમાં દોઢેલી સ્ત્રી અર્થાત્ કન્યા પ્રાપ્ત થવાની હોય. ભલે જે થવાનું હોય તે યાચ્યો.
હવે મારે એ સંબંધમાં અધિક વિચાર કરવાનું પ્રયોજન નથી. જે કાંઈ શુભાશુભ ફળ મ-
ળવાનું હશે તે મારા સમીપ જ આવનાર છે એટલે મિથ્યા ચિત્તમાં ચંચલતા, આશુવાની
આવશ્યકતા નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો નગરમાં પ્રવેશના દારસમીપ આવી જુએ છે તો દાર જોઈ
દોડી. દાર બંધ જેવાથી વિચારે છે કે અરે! આ તે વસતિવાળું નગર છે કે ઉગડ છે
સૂર્યોદય થવાનો લગભગ સમય થયો છે તોપણ કાંઈ મનુષ્યની આવ જ થતી નથી. માર્ગમાં
મેં ધણું નગર જોયાં છે તો હાં આથી પૂર્વે પણ પ્રવેશનાં દાર ઉધડેલાં રહેતાં તેમ જ
પ્રવાસીઓ તથા નગરવાસી જનો પ્રવેશતા તથા નિકળતા જણાતા, તેમાંનું કાંઈ અવજણા
નથી એ આશ્ચર્ય છે. આમ હતાં પણ આ નગર ઉગડ હોય એમ ભાસતું નથી, કારણ
કે જ્યાં હાં નવીન ધ્વજલો ચડાવેલી જણાય છે. નગરમાં મનુષ્યોના શબ્દનો સામાન્ય ધોંધ
થતો હોય એવો ધ્વનિ કાને આવે છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો દારસમીપ ઉભો છે એટલામાં વિવિધ વાદ્યનના નાદ થત
સંભળાવા લાગ્યા અને દારસમીપ આવતાં મનુષ્યોના શબ્દ વેગથી સંભળાવા લાગ્યા. થોડી
વારમાં તો એકાએક 'જય જય મદદારાજ' એવી જનોની અર્જનાસદ્દ દાર ઉપજાં, અને તે
વીરવિજયકવચે દારમાંથી પ્રવાહની પેઠે વેગથી નિકળી આવતાં મનુષ્યોએ પુષ્પની તૃપ્તિ
કરવા માંડી. તેની આસપાસ થોડી દાણમાં સદસ્રાવધિ મનુષ્ય વર્ટાઈ વળ્યાં, અને એટલાં પુષ્પ
તેના ઉપર પડ્યાં કે જાણે એ પુષ્પથી તે દટાઈ જશે કે શું એવો તેને ભાસ થયો. પણ એટલામાં
એક મુખ્ય પુરુષ જે મોટો વૈભવી પ્રતીત થતો હતો તેણે આવીને વીરવિજયને સંભાનથી નમન
કર્યું, અને હાથ ઝાડીને હાંથી નગરના દારમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અંદર જઈને જોતાં વીરવિજયને
મોટી સ્વારીની ધામધુમ જણાઈ. પછી પેલા પ્રમુખ પુરુષે વીરવિજયને એક મોટા મદમલિત
દસ્તી ઉપર ચડાવેલી સુવર્ણની રત્નજડિત બ્રાહ્મીમાં બેસવા તથા નવીન વસ્ત્રાલંકાર પહેરવા
પ્રાર્થના કરી. વીરવિજય પણ આશ્ચર્યમાં ગરકા થયેલો દોવાથી કંઈ પણ પૂછવરહ કર્યા પિના
જે યાવ તે અનુભવવાના નિશ્ચયથી રાત્ર્યથી દિવસરખા વસ્ત્રાલંકારને પહેરીને દાથીઉપર
આરઠ થયો. તારૂંજુ તેને મસ્તકે આમરોનાં વ્યજન થવા લાગ્યાં. 'શીમનું મદદારાજનો જય
જય થાઓ' હતાં મંગલપ્રસાદ શબ્દોના આગળપાછળ ધોય થવા લાગ્યા. સત્રધારી પાળા
તથા સ્વારોષડે તેમ જ ઉનમં ઉત્તમ રથ તથા દસ્તિઓવડે શેઠભત્તી સ્વારી કમપ્રમાણે આ-
વવા લાગી. બારબારજાદિ દિવિજનો મંગલરથ કાચવડે રત્નિ કરતા આમળ વદના દતા.
મેં જાણુએ નગરીની પ્રજા પ્રસન્ન વદનથી જય જય વદતી, નમન કરતી પુષ્પથી વધાવતી
વીરવિજયનાં દર્શન કરતી હતી. અદારીઓમાંથી કાંઈ કુસાંમનાઓ અંતરૂપટમાંથી જ્યોત્નારથી

જોતી હતી, અને સામાન્ય કુલની સ્ત્રીએ તો વારીઓમાંથી પુષ્પ વધાવતી હતી. ગૃહે ગૃહે અવર્ણનીય શોભા કરેલી પ્રતીત થતી હતી. રાજમાર્ગોમાં કરેલી શોભાથી મહોત્સવનું ભાન થતું હતું; પણ વીરવિજય તો જેમ કોઈ ભગવદ્ભક્ત હૃદયની માથાને ઉઠાસીનવત્ રહ્યા જુએ છે તેમ જોતો હતો. રાજમાર્ગથી ફરતી સ્વારી રાજદ્વારઆગળ આવીને અટકી, અને નાના પ્રકારથી શોભાચુકત કરેલા સભામંડપના દ્વારઆગળ આવીને વીરવિજયના હસ્તોને ખેંસાળો. માંગલિક શબ્દોના ધોયપૂર્વક, આગળપાછળ વેદમંત્રવડે શાંતિપાઠ મણુનારા પવિત્ર બ્રાહ્મણો સહવર્તમા સભામંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. દિવ્યસરખા રચી રાખેલા રાજ્યાસનઉપર વીરવિજયને બેસાડ્યા અને વિધિપ્રમાણે રાજ્યાભિષેક કર્યો. આસપાસ સભામંડપમાં રચી રાખેલા આસનઉપર ક્રમપ્રમાણે પ્રધાનાદિ રાજ્યના સ્તંભરૂપ પુરુષો બેઠા. એ સમયે જો શોભા વીરવિજય જોતો હતો તે અવર્ણનીય હતી. આ સઘળું પ્રતીત યાચછે તે સ્વપ્રભે કે સાર્યું છે એવો સંકાપૂર્વક મોહ પતો હતો. આ ક્ષણપર્યંત કોઈસાથે વીરવિજય એક શબ્દ પણ બોલ્યો ન હતો. પ્રધાનાદિ પ્રમુખ પુરુષો અને સઘળી પ્રજા એકસરખી રીતે વીરવિજયનાં રૂપસોંદર્યની સ્તુતિ કરતાં, હંતાં અને વિશેષમાં પરસ્પરપ્રતિ એમ કહેતાં કે આ આપણા ઉપર આ ક્ષણથી રાજ્ય કરવા પ્રકટેલો પુરુષ કોઈ મનુષ્ય નથી પણ સ્વર્ગલોકથી ઉતરેલો કોઈ દેવ છે.

રાજ્યાભિષેક થતાં જ વીરવિજયની આણુ વર્તાવવામાટે તથા રાજ્યઉપરથી શાંતિખતિઆદિનું અનુભાન કરવા નિમિત્તે પ્રધાને શ્રીવીરવિજયમંદ્રને તેનું નામ પૂછ્યું. નિઃશંક થયેલા તે વીરવિજયમંદ્રે પોતાનું નામ કહ્યું. તે પ્રમાણે નગરમાં આણુ વર્તાવી. નામથી પણ સર્વ સુખ પ્રસન્ન થયાં અને જેનું નામ તથા રૂપ છે તેવા જ શુભ પણ દરો એમ પોતપોતાના મનમાં સર્વ વિચારવા લાગ્યા.

બ્રાહ્મણોદ્ધાર થયા પોગ્ય સઘળી ડિયા ચઈ રંભા પછી પ્રધાને વીરવિજયને રાજ્યભજનમાં પ્રવેશવાની પ્રાર્થના કરી. આસપાસ વેદોચ કરતા બ્રાહ્મણોસહિત રાજ્યભવનના વિશાલ ચોકમાં આવીને ઉભા. તે સમયે પોતાના ભાગ્યની સ્તુતિ કરતી, વીરવિજયના દિવ્યસરખા રૂપથી વિસ્મય થતી મોહવશ થયેલી રાજકન્યાએ અમૂલ્ય મુક્તાની માલાસહિત તૈયાર કરી રાખેલી પુષ્પની ભજમાલા વરમાળરૂપે વીરવિજયના કંઠમાં ઉપરથી આરોપી. ઉપર નાંખ્યા છતાં વીરવિજયના કંઠમાં જેમ કોઈ સમીપ રહી આરોપે તેની પેઠે આવી પડેલી માલા જોઇને આશ્ચર્યસાથે ઉપર દૃષ્ટિ કરીતોઆજ અગ્રવડેઆનંદાદિત સૂર્યસરખી પ્રમાણાનુસૂક્ષ્મ વસ્ત્રપટથી આનંદાદિત રાજકુંવરીનું સુખખિંબ દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને તેથી સડર્પ મોહવશ પતો, આશ્ચર્ય પામતો નીચી દૃષ્ટિ કરી સ્તંભિભાવને પ્રેમ થઈ ઉભો રહ્યો. એ જ ક્ષણથી પરસ્પરની વૃત્તિ પરસ્પરમાં પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ એકબીજાસાથે બધામાં હતાં; માત્ર લોકરૂઢિથી જ વચ્ચેના છેડા ગાંઠવાના શેષ રહ્યા હતા. જેની મનોવૃત્તિ રાજકન્યાવડે હરાર્થ ગઈ છે એવો વીરવિજયમંદ્ર તે રાજકન્યાની ચિત્તવૃત્તિ દરોને પ્રધાનને આગળ કરી તેની ઝેરંજીથી પુનઃ સભામંડપમાં આવી રાજ્યાસને બેઠો.

પ્રધાને સર્વ સંભાં શ્રવણું કરે એવે પ્રકારે વીરવિજયપ્રતિ દક્ષ જોડી વિનયથી આ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં.

સ્વસંકલ્પથી સાવધાનતાથી અર્પણ કરનાર પુરુષ તત્ક્ષણ સ્વસંતોષને અનુભવે છે, અને આત્મ-
વાક્યમાં વિશ્વાસવડે પોતાના વિધિવડે અર્પણ કરેલા પદાર્થોને લોકપ્રમથાંતરી રિયતિપર્યંત
અવસ્થાપક ઈશ્વરની સત્તાથી દાતા જ્યાં ત્યાં પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ નિશ્ચયથી જેમ રહેલા
પદાર્થ રક્ષકને પ્રાપ્ત હોય છે તેમ પોતાને દાન કરેલા પદાર્થો પ્રાપ્ત થશે એ આશાથી પણ રક્ષણ-
તુલ્ય સંતોષ માને છે. જેથી રક્ષણનો દાનમાં અંતર્ભાવ સમજે છે. અને મરણપર્યંત સ્વ-
સત્તાથી ન અર્પાયલા એવા રક્ષાયલા પદાર્થોથી અભિમાની પૃથક્ યાપ છે જેથી તે શેષ
પદાર્થોને નાશરૂપ ગતિવાળા માને છે. કારણ કે સાવધાનપણે સંકલ્પ કર્યા વિના તેમ જ
ધમ્મજાપૂર્વક અર્પણ કર્યા વિના નિરુપાયે પાછળથી કોઈ પણ પોતાના સત્તાસામર્થ્યથી
લે તો તે પણ ચોર અગ્નિ કે રાત્રિવડે હરાવવા પદાર્થોની પેઠે નાશરૂપ જ ગણાય છે.

જે મનુષ્યો દાન ભોગ અને રક્ષણરૂપ ગતિ ગણે છે તે નાશને ગણતા નથી તેમણે
નાશનો અંતર્ભાવ રક્ષણમાં કર્યો સમજાય છે. તે એવી રીતે કે જે તે રક્ષણ કરાવવા
પદાર્થો પોતાના મરણપછી અધિકારિઓને પ્રાપ્ત થાય તો રક્ષણ સાર્યક ગણાય અને
નહિ તો નાશ જ છે, અર્થાત્ તેમની દૃષ્ટિથી રક્ષણ છે તે જ ભોક્તાભેદથી નાશ છે.

જેઓ ભોગ, રક્ષણ અને નાશ એ ત્રણ ગતિ જ માને છે તે દેવવશાત્ 'દાન થયેલાં
અમ્હાનમ્હન પ્રાણિઓ પોતાની મંદમતિથી અતીત અનાગત કાલે પોતાના અસ્તિત્વમાં
સંશયવાળા હોય છે, અને તેથી અધિકારિને પોતે આપેલા પદાર્થોની ભોગમાં ગણના કરે
છે અને ધ્વંસને દસ્તગત થયેલા પદાર્થોને નાશ યથામાં ગણે છે, અને રહેલા પદાર્થોનો
પણ અતે ભોગમાં ન સમાવેશ થાય તો નાશમાં સમાવેશ ગણે છે. જેથી દાન કરવાના
અનધિકારી અર્થાત્ દાતૃત્વરાક્તિ વિનાના તે ક્ષુદ્ર લેહ્યમલવાળા આ દાનનો ભોગ તથા
નાશમાં અંતર્ભાવ ગણે છે એમ સમજવું.

આ પ્રકારે વિવિધ વિચારથી મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારે પદાર્થોની વ્યવસ્થા કરે છે. પણ
ખરું જોતાં દાન તથા ભોગ એ બે ગતિ જ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ દાનરહિત ભોગ ઉત્તમ
નથી. રક્ષણ કર્તવ્ય છે તોપણ તે પોતાના અવધિએ સંકલ્પવડે અન્યને અર્પાયું હોય
વા અર્પવાયોગ્ય નિશ્ચય કરાયું હોય તો તેનો દાનભોગમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. એક
પક્ષથી તો સર્વ સુસર્ગી પદાર્થની ગતિનો માત્ર દાનમાં જ સમાવેશ થાય છે. કારણ કે તે
જે જે પદાર્થોનો ભોગ કરે છે તે પણ અંતરાત્માને અર્પણ બુદ્ધિથી કરે છે; અને સ્વન્યને
અર્પણ કરે છે તે પણ પુનઃ ન અહણ કરવાની ધમ્મજાથી અથવા અધિકાર જોઈને અર્પણ
કરે છે. અને અન્ય પક્ષથી સર્વાત્મભાવના દૃઢ કરનાર પુરુષનો પદાર્થોના તો સર્વ પ્રકારની
ગતિથી પણ માત્ર ભોગમાં જ સમાવેશ થાય છે. કારણ કે તે સર્વે આત્માથી અતિ-
રક્તિ દાતા કે દાનપાત્રનું પૃથક્ સ્વરૂપ અનુભવતો જ નથી. અર્થાત્ જે પોતે ભોગવે છે તે
તથા અન્યને અર્પાય છે તે સર્વ ભોક્તા ગણીએ તો એક જ આત્મા છે. જેથી અન્યના
અભાવનિશ્ચયથી દાનનો કે નાશનો અવકાશ નથી, તેમ જ રક્ષણનો પણ અવકાશ નથી.
કારણ કે પદાર્થ સદા દ્રાઢ પણ અભિમાનીની સત્તામાં હોય છે અને જ્યારે જ્યારે જે જે
અભિમાની સત્તામાં હોય છે સારે સારે તે તે તેનો ભોગતા જ મનાય છે.

આ સમયે છતાં પ્રણી જે ઉપધિદિષ્ટિથી રહિત થયેલા તથા ભોગભોક્તાઆદિ સમગ્ર બેહુદ્ધિનો અભાવ અનુભવનારા, મહાપુરુષો છે તે તો વસ્તુમાત્રના સંદર્ભાવનાં નિશ્ચયથી ભોગ દાન આદિ ગતિ તથા દરય પદાર્થ એમાંનું કાંઈ પણ સ્વરૂપથી પૃથક્ યંઈ અનુભવતા નથી અને તેથી તેમની દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છે, તેમ આ જીવકૃત વ્યવહાર પણ ભ્રાંત અને મિથ્યા છે. ભોપણ એ સ્થિતિ સર્વને પ્રાપ્ત હોવી ઠહિન છે અને સ્થિતિ વિના તદ્દતે નિશ્ચય કરવો કે તેમ વર્તન દેખાડતું એ કાપટ્ય હોવાથી અનર્થ કરનાર છે માટે મારે આ સમયે હવે જે કરવાનું છે તેને તમે લક્ષમાં રાખજો. અને મારા સમક્ષ મારો ધારણો વ્યવહાર યવાતો હવે સંભવ નથી માટે હું સંકલ્પ કરી કહું છું તે પ્રમાણે તમે વ્યવસ્થા કરજો.

મારા અતઃકરણમાં એવી આશા પ્રથમ પ્રાપ્ત હતી કે પુત્ર પ્રાપ્ત થશે પણ તે આશા પૂર્ણ ન થયાથી પ્રાપ્ત પુત્રીથી હું સંતોષ માનતો હતો. એ પુત્રી એની માતા મૃત યવાથી અસંતોષમાં હતી અને હવે માગ મરણથી તે અધિક અસંતોષને પ્રાપ્ત થશે. પણ એ ઈષ્ટસંકેતાનુસાર યાય એમાં અન્ય જીવનો ઉપાય નથી. જેથી હવે તમને આશા કરું છું કે અમુક દિવસે સૂર્યાદ્યના સંધિના સમયે તમે પૂર્વ દિશાનું નગરપ્રવેશનું દાર ઉઘાડજો, અને જે પુરુષ પ્રથમ પ્રાપ્ત યાય તેને આ રાજ્યનો અભિષેક કરજો, અને પ્રાણુની પેઠે પાશન કરેલી આ પુત્રી તેને અર્પણ કરજો. એ પુત્રીનું કાષ્ઠ કુશીન ક્ષત્રિય વીરપુરુષ સૌંધે લગ્ન કરવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ તે મારે હાથે પૂર્ણ થવાનો હવે સમય રહ્યો નથી. તે આવી પ્રાપ્ત થનાર પુરુષ ગમે તે જાતિ કે કુલનો હોય તેની શંકા કરશો નહિ. સર્વજ્ઞ ઈશ્વર મારી ઇચ્છાના ચાલ્લા છે. આ ક્ષણે સર્વ આશા તથા ઇચ્છાઓના લાગ-પૂર્વક હું તે મારા પરમસ્વરૂપપ્રતિ પ્રવેશું છું તેથી હવે પછી મારા દ્વારા કરાવાયોગ્ય વ્યવહારને પોતાની સત્તાંતરે તે સર્વશક્તિમાન ઈશ યથાધટિત કરે. આ વ્યવહારસંબંધમાં હવે મારે કાષ્ઠ પણ સંકલ્પ કરવો શેષ રહ્યો નથી.

આટલું બોલીને તે અમારા શ્રીમદ્ભગવદ્વચ્ચંદ્ર મહારાજને પોતાનાં નેત્ર જંધ કર્યાં અને પછી ઇષ્ટમરણ કરતાં વાણી જંધ કરી અને થોડા કાલમાં એમના પોતાના માનેલા શરીરને નિરુપયોગી થયેલું અમને પ્રતીત કરાવ્યું. આ સર્વ પ્રજાને ખેદજનક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. તે પછી તેમણે રાજ્યાભિષેકમાટે નિશ્ચય કરેલો દિવસ આજે પ્રાપ્ત થયો છે. આજના દિવસને ઉત્સવનો દિવસ ગણીને અમે સ્વર્વ પ્રકારથી નગરમાં આ દિવસના પૂર્વ દિવસોથી ઉત્સવનાં ચિહ્નોને પ્રકટાવ્યાં હતાં. અને આજે આપ મહારાજનો અભિષેક યવાંથી અમને મોટો આનંદ થયો છે. અમારા મહારાજ ઇષ્ટસત્તાથી સર્વજ્ઞ હશે એવું અમને ખાન યાય છે, કારણ કે આપ તેમણે ઇચ્છયા હતા તેવા જ મહાપુરુષ રાજ્યને સ્વીકારનાર અનાયાસ પ્રાપ્ત થયા છે. રાજકુંવરીના પ્રારંભની સર્વ કોઈ નિંદા કરતું હતું અને એમ ધારતું હતું કે કોણે જાણે કેવોએ પતિ એમને પ્રાપ્ત થશે, તેમ જ આ ભાગ્યહીન પ્રજાને ન જાણીએ કેવોએ રાજા પ્રાપ્ત થશે પરંતુ સર્વેની વિરોધી ધારણાઓ વ્યર્થ થઈ અને પ્રજાના તથા કુંવરીના સુભાગથી આપ યોગ્ય પતિ પ્રાપ્ત થયા છે.

ઈશ્વરરૂપ આપ દેવે પછીના આ પ્રજ્ઞના પાલક છે. તે પ્રજ્ઞને સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપી સતોપશો એવી અમને આશા છે. આ રાજ્ય આપનું છે અને અમે કે જે રાજ્ય-સેવક છીએ તે પણ આ ક્ષણથી આપ મહારાજના સેવક છીએ. માટે સર્વને આપ જ્યારે જ્યારે અનુકૂલ ભાસે ત્યારે ત્યારે ઇચ્છાનુકૂલ કાર્યમાં જોડશો. કુલશીએ પૂજ્ય બ્રાહ્મણાદિ સમક્ષ આપના કંઠમાં વરમાલા આરોપી સારથી જ તે આપને વરી ન્યુમાં છે તોપણ વ્યવહારપ્રમાણે આપને ઉચિત ભાસે ત્યારે શુભ દિવસ, લગ્ન નિશ્ચય કરી પાણિમંદણ કરશો. જેથી અમને અમારા અતદાતા અને રક્ષક મહારાજને કરેલી આજ્ઞાનુસાર અમે સર્વ કાર્ય કરી સુકયા એમ અમને નિશ્ચય થશે.

આ પ્રકારનાં વચનો બોલીને વિધિવત્ નમન કરીને પ્રધાન પોતાના સ્થાનઉપર બેઠા, અને તે પછી શ્રીવીરવિજયયંત્ર રાજના મુખપ્રતિ દૃષ્ટિ સ્થાપીને સર્વ સમાજનો મૌન બેધી રચ્યા.

સર્વ સમાજનોને સ્તબ્ધ બેઠેલા જોઈને તથા તેમના ભાવને જાણીને સર્વ વ્યવહારમાં કુશલતાવાળા, બુદ્ધિમાન શ્રીવીરવિજયયંત્ર ગંભીર વાણીવડે શોભતા રાખ્દોષી પોતાના અંતર આશયને પ્રકટ કરવા આ પ્રકારે બોલવા લાગ્યા.

(અપૂર્ણ).

॥ સર્વધર્મસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા ગુણદોષવિચાર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૭૧ થી)

આપ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અનાયારની પ્રવૃત્તિ જોતાં છતાં કાલરવભાવસંસ્કારાદિનાં સ્વરૂપો વિચાર કરનારા તથા સર્વ પ્રકારથી આમંદરદિત થયેલા એવા આત્મકામસરખા ધર્મના યથાર્થ તત્ત્વના વેત્તા પુરુષો તેમનો ઉચ્છેદ કરવાને દૃઢ પ્રયત્ન કરતા ન દેવા પણ પોતાના વર્ણાશ્રમના ક્રમપ્રમાણે સદ્ધર્મના સિદ્ધાંતોને યોગ્ય અધિકારીપ્રતિ યોગ્ય નિયમાનુસાર પ્રવર્તાવતા રહ્યા. આથી તે કૃત્રિમ માર્ગપ્રવર્તકોનું પ્રથમતઃ તે અધિક પ્રાજ્ઞસ્ય ધર્મું નહિ પણ કાલ જતાં ક્રમવડે તે માર્ગમાં પ્રવર્તેલાઓની પરંપરાવડે તેમના માર્ગોની દૃઢિ થતી ગઈ.

તે નવીનમાર્ગપ્રવર્તકોએ પણ શાસ્ત્રના મુખ્યતત્ત્વનિશ્ચયના સિદ્ધાંતનું વળગણુ તે રાખેલું કારણકે કાલોતરે કાલ તેમની પરંપરામાં યોગ્યદૃષ્ટિવાળો પુરુષ યદ્યપે સત્શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને જાણે તો આ તેમના પ્રવર્તાવેલા માર્ગપ્રતિ કેવલ અશ્રદ્ધા કરવાનું કારણ રહે નહિ.

જેમ મૂલ શાસ્ત્રથી ન્યૂન અંશે વિરોધી માર્ગો પ્રવર્ત્યા તેમ જ મૂલશાસ્ત્રથી અર્વાંતર સિદ્ધાંતની પ્રતિષ્ઠાઓમાં અધિક અંશે વિરોધી માર્ગો પણ પ્રવર્ત્યા અને જેમ કેવલ ક્રમને, કેવલ ઉપાસનાને તેમ જ કેવલ જ્ઞાનને અવલંબીને નવીન માર્ગો રચાપેલા તેમ જ ત્રણના મિશ્રજુવાળાં પણ રચાયેલા પ્રતીત થાય છે.

વગી સત્શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તથી કેવલ વિરોધસરખા પ્રતીત થતા માર્ગ પણ પ્રવર્ત્યા પ્રતીત થાય છે.

આમઆણે ઉત્તરોત્તરકાલે માર્ગનો સંખ્યા વધતી ચાલેલી અને તેથી તે પ્રત્યેક માર્ગમાં ન્યૂનાધિક સંખ્યા થવાથી પ્રજામાં વિવિધમાર્ગોનુસારીઓના અનેક સમુદાય થયા. જે ઉત્તમ વર્ણાશ્રમવાળી પ્રજા સાત્ત્વનો સંસ્કારવાળી હશે તેમનામાં વિશેષે કરીને આ માર્ગનો પ્રવેશ હોવાનું અનુમાન થતું નથી. પણ ઈતર પ્રજામાં જ માત્ર માર્ગપ્રવર્તકનો પ્રથમ પ્રવેશ થયેલો પ્રતીત થાય છે.

જેમ જેમ કાલ વ્યતીત થયો અનુભવતો અર્થાત્ કાલાધીન પ્રાણિપદાર્થોની ગતિઆ-ગતિ યતિજતી તેમ તેમ દોષાદિકના અધિક આવિર્ભાવથી દુરાચર તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોને વૃદ્ધિ વર્તતા હોવાએ વળી તે તે માર્ગમાં પણ શાખા, પ્રતિશાખા આદિ અનેક બેદો પાડવાં માંડ્યાં હોય એમ તે તે શાખાપ્રતિશાખાની આજ વર્તતી વિષમતાથી અનુમાન કરાય છે.

આ પ્રકારે અનેક માર્ગ, અનેક સંપ્રદાય, અનેક મત, અનેક પંથ ગ્રંથિતા ગયા. અને તે માર્ગ, સંપ્રદાય, મત, પંથઆદિ સમુદેશનાં અભિમાન ધારણ કરીને હોવા પોતાને અમુક માર્ગાદિનો અનુયાયી માનવા લાગ્યા. તથા તે તે માર્ગાદિના પ્રવર્તકોએ તથા તેમની પરંપરામાં થયેલ વિદ્વાનોએ બાંધી આપેલા નિયમાદિને જ આમહથી પાલન કરતા રહ્યા અને પોતાથી અન્ય માર્ગાદિના અનુયાયીરતિ દેવ ધરતા રહ્યા.

આવા કાંઈ કાંઈ તો ગુણ્યપ્રધાન અને દોષગૌણ્ય એવા માર્ગાદિ છે, અને કાંઈ કાંઈ તો શું પણ ધણુ તો દોષપ્રધાન અને ગુણ્યગૌણ્ય માર્ગાદિ છે.

આ પ્રમાણે માર્ગ, સંપ્રદાય, મત, પંથાદિ અનેક ધર્મનિમિત્તાના શેરડામાં વર્તવાવડે વિભાગને પામેલી પ્રજામાં અનેક પ્રકારથી મતિભેદ થતો આવ્યો.

આ પ્રકારે કાલાન્તરે રથકે રથલે પ્રસરેલા પંચવિગેરના સંબંધમાં જે જે કાંઈ જાણેલા યોગ્ય તેમના સિદ્ધાન્તો તે આદિ તો આ મંથનો વિષય છે એટલે તેમના વિષે અત્ર કંઈ પણ લખવાયોગ્ય ગણ્યું નથી.

સર્વમાન્ય મૂલ અર્થાત્ જેનાવડે જેના આધારે સર્વ માર્ગોની પ્રવૃત્તિ યઈ તે મૂલને જ ધરીને નિર્દોષપણે વર્તતા એવા પણ અનેક ધર્મતત્ત્વના ઉપદેશો આ દેશમાં આ કાલપર્યન્તમાં થઈ ગયા છે અને છે. તથાપિ યોગ્ય પરીક્ષકની ખામીને લીધે તેમ જ હવે સ્વભાવોનુસાર સર્વ હોવાને વા પુરોનો પણ પંચાધિપતિ, અને તેમના સમીપ જઈ આવી ચોંચ સિદ્ધાન્તને જાણી નિર્દોષપણે વર્તનાર પ્રજાને પણ તે અવધાર્યદર્શી હોવા પંથીઓ કહેતા તથા સમજતા અને આજપર્યન્ત પણ કહેછે તથા સમજે છે.

આપણે ઉપર જે ઉત્તરોત્તરકાલના સંબંધમાં કહેતા આવ્યા તે ક્રમથી હવે આપણું જેના સંબંધમાં જાણવા વિચારવાનું છે તે સમય આવ્યો છે કે જે સમયનું વિદેશીઓના અધિક સંસર્ગથી આ દેશમાં કંઈક સુધાનાનો આરંભ થયો મનાય છે.

પૂર્વથી આવતા આવેલા માર્ગો સરલતાવિનાશ તથા યોગ્ય વિચારપૂર્વક ન નિર્ણય કરાયેલા છે એમ સુધરતી પ્રજામાંના ધણાજણ પુરોનો બાર્યું. તેમ જ ધર્મના અનેક પધો

ઈશ્વરપ્ર આપ દેવે પછીના આ પ્રજના પાલક છે. તે પ્રજને સર્વ પ્રકારનાં મુખ આપી સંતોષરો એવી અમને આશા છે. આ રાજ્ય આપનું છે અને અમે કે જે રાજ્ય-સેવક છીએ તે પણ આ ક્ષણથી આપ મહારાજના સેવક છીએ. માટે સર્વને આપ જ્યારે જ્યારે અનુકૂળ બાસે ત્યારે ત્યારે ઇચ્છાનુકૂળ કાર્યમાં જોડરો. કુલરોએ પૂજ્ય બ્રાહ્મણાદિ સમક્ષ આપના કંઠમાં વરમાલા આરોપી ત્યારથી જ તે આપને વરી મુક્યાં છે તોપણ વ્યવહારપ્રમાણે આપને ઉચિત બાસે ત્યારે શુભ દિવસ, લગ્ન નિશ્ચય કરી પાશ્વિમદક્ષ કરરો. જેથી અમને અમારા અનદાતા અને રક્ષક મહારાજને કરેલી આજ્ઞાસાર અમે સર્વ કાર્ય કરી મુક્યા એમ અમને નિશ્ચય થશે.

આ પ્રકારનાં વચનો બોલીને વિધિવત્ નમન કરીને પ્રધાન પોતાના સ્થાનઉપર બેઠા, અને તે પછી શ્રીવીરવિજયચંદ્ર રાજના મુખપ્રતિ દૃષ્ટિ સ્થાપીને સર્વ સમાજનો મૌન બેથી રહ્યા.

સર્વ સમાજનોને સ્તમ્ભ બેઠેલા જોઈને તથા તેમના બાવને જાણીને સર્વ વ્યવહારમાં કુશક્તિવાળા, બુદ્ધિમાન શ્રીવીરવિજયચંદ્ર મંઘીર વાણીવડે શોભતા શબ્દોથી પોતાના અંતર આશયને પ્રકટ કરવા આ પ્રકારે બોલવા લાગ્યા.

(અંપૂર્ણ)

॥ સર્વધર્મસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા ગુણદોષવિચાર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૭૧ થી)

આપ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અનાચારની મૃત્તિ જોતાં છતાં કાલસ્વભાવસંસ્કારાદિનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરનારા તથા સર્વ પ્રકારથી આગ્રહરહિત થયેલા એવા આસકામસરખા ધર્મના યથાર્થ તત્ત્વના વેત્તા પુરુષો તેમનો ઉચ્છેદ કરવાને દૃઢ પ્રયત્ન કરતા ન હવા પણ પોતાના વહાંશ્રમના ક્રમપ્રમાણે સદ્ધર્મના સિદ્ધાંતોને યોગ્ય અધિકારીપ્રતિ યોગ્ય નિયમાનુસાર પ્રવર્તાવતા રહ્યા. આથી તે કૃત્રિમ માર્ગપ્રવર્તકોનું પ્રથમતઃ તો અધિક પ્રાજ્ઞલ્ય થયું નહિ પણ કાલ જતાં ક્રમવડે તે માર્ગમાં પ્રવર્તેલાઓની પરંપરાવડે તેમના માર્ગોની વૃદ્ધિ થતી ગઈ.

તે નવીનમાર્ગપ્રવર્તકોએ પણ શાસ્ત્રના મુખ્યતત્ત્વનિશ્ચયના સિદ્ધાંતનું વળગણુ તો રાખેલું કારણકે કાશ્માંતરે કોષ તેમની પરંપરામાં યોગ્યદૃષ્ટિવાળો પુરુષ થઈને સત્શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને જાણે તો આ તેમના પ્રવર્તાવેલા માર્ગપ્રતિ કેવલ અચ્છા કરવાનું કારણ રહે નહિ.

જેમ મૂલ શાસ્ત્રથી ન્યૂન અંશે વિરોધી માર્ગો પ્રવર્ત્યા તેમ જ મૂલશાસ્ત્રથી અર્વાંતર સિદ્ધાંતની પ્રક્રિયાઓમાં અધિક અંશે વિરોધી માર્ગો પણ પ્રવર્ત્યા અને જેમ કેવલ કર્મને, કેવલ ઉપાસનાને તેમ જ કેવલ જ્ઞાનને અવલંબીને નવીન માર્ગો રચાયેલા તેમ જ ત્રણુના મિશ્રણુવાળાં પણ રચાયેલા પ્રતીત થાય છે.

વળી સત્શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી કેવલ વિરુદ્ધસરખા પ્રતીત થતા માર્ગ પણ પ્રવર્ત્યા પ્રતીત થાય છે.

આપ્રમાણે ઉત્તરોત્તરકાલે માર્ગનો સંખ્યા વધતી આવેલી અને તેથી તે પ્રત્યેક માર્ગમાં ન્યૂનાધિક સંખ્યા થવાથી પ્રજામાં વિવિધમાર્ગોત્સારીઓના અનેક સમુદાય થયા.

જે ઉત્તમ વર્ણાશ્રમવાળી પ્રજા શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળી હશે તેમનામાં વિશેષે કરીને આ માર્ગનો પ્રવેશ હોવાનું અનુમાન થતું નથી. પણ ઈતર પ્રજામાં જ માત્ર માર્ગપ્રવર્તકનો પ્રથમ પ્રવેશ થયેલો પ્રતીત થાય છે.

જેમ જેમ કાલ વ્યતીત થતો અનુભવાતો અર્થાત્ કાલાધીન પ્રાણિપદ્યોની ગતિઆ-ગતિ થતી જતી તેમ તેમ દોષાદિકના અધિક આર્વિર્ભાવથી દુરાગ્રહ તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોને વૃદ્ધિ વર્તતા હોવાએ વળી તે તે માર્ગમાં પણ શાખા, પ્રતિશાખા આદિ અનેક ભેદો પાડતાં મોડામાં મોડા એમ તે તે શાખાપ્રતિશાખાની આજ વર્તતી વિવિધમાનતાથી અનુમાન કરાય છે.

આ પ્રકારે અનેક માર્ગ, અનેક સંપ્રદાય, અનેક મત, અનેક પંથ બંધાતા ગયા, અને તે માર્ગ, સંપ્રદાય, મત, પંથઆદિ રાખદોનાં અભિમાત ધારણ કરીને હોયે પોતાને અમુક માર્ગાદિના અનુયાયી માનવા લાગ્યા, તથા તે તે માર્ગાદિના પ્રવર્તકાએ તથા તેમની પરંપરામાં ચપેલ વિદ્વાનોએ બાંધી આપેલા નિયમાદિને જ આગ્રહથી પાલન કરતા રહ્યા અને પોતાથી અન્ય માર્ગાદિના અનુયાયીપ્રતિ દેખ કરતા રહ્યા.

આવા કાઠ કાઠ તો ગુણપ્રધાન અને દોષગૌણ એવા માર્ગોદિ છે, અને કાંઈ કાંઈ તો શું પણ ધણા તો દોષપ્રધાન અને ગુણગૌણ માર્ગોદિ છે.

આ પ્રમાણે માર્ગ, સંપ્રદાય, મત, પંથાદિ અનેક ધર્મનિમિત્તના શીરડામાં વર્તવાવડે વિભાગને પામેલી પ્રજામાં અનેક પ્રકારથી મતિભેદ થતો આવ્યો.

આ પ્રકારે કાલાન્તરે રથને રથલે પ્રસરેલા પંચનિગેરના સંબંધમાં જે જે કાંઈ જાણિયા યોગ્ય તેમના સિદ્ધાન્તો તે આદિ તો આ અંથનો વિષય છે એટલે તેમના વિષે અત્ર કંઈ પણ લખવાયોગ્ય ગણ્યું નથી.

સર્વમાન્ય મૂલ અર્થાત્ જેનાવડે જેના આધારે સર્વ માર્ગોની પ્રવૃત્તિ થઈ તે મૂલને જ ધરીને નિર્દોષપણે વર્તતા એવા પણ અનેક ધર્મતત્ત્વના ઉપદેશો આ દેશમાં આ કાલપર્વત્તમાં થઈ ગયા છે અને છે. તથાપિ યોગ્ય પરીક્ષકના આમીને લીધે તેમ જ હવે સ્વભાવોત્સાર સર્વ હોવાને વા પુરુષોને પણ પંચાધિપતિ, અને તેમના સમીપ જઈ આવી યોગ્ય સિદ્ધાન્તને જાણી નિર્દોષપણે વર્તનાર પ્રજાને પણ તે અધ્યયાર્થદર્શી હોયે પંથોએ કહેતા તથા સમજતા અને આજપર્યંત પણ કહેછે તથા સમજે છે.

આપણે ઉપર જે ઉત્તરોત્તરકાલના સંબંધમાં કહેતા આવ્યા તે ક્રમથી હવે આપણને જેના સંબંધમાં જાણવા વિચારવાનું છે તે સમય આવ્યો છે કે જે સમયમાં વિદેશીઓના અધિક સંસર્ગથી આ દેશમાં કાંઈક સુધારાનો આરંભ થયો બનાય છે.

પૂર્વથી આવતા આવેલા માર્ગો સરલતાવિનાના તથા યોગ્ય વિચારપૂર્વક ન નિર્ણય કરાયેલા છે એમ સુધરતી પ્રજામાંના ધણાખરા પુરુષોને ભાર્યું. તેમ જ ધર્મના અનેક પંથો

યવાથી પ્રજામાં પરસ્પર વિરોધ યાય છે અને તેથી કુસંપ વધે છે જેથી આ દેશ પ્રતિ-
દિવસ સર્વ પ્રકારની સંપત્તિથી ક્ષીણ થતો જાય છે. એવું તે પુરુષોત્તમ અનુમાન થયું. એ પ્ર-
કારના અનુમાનથી એમણે જે પ્રકારના વિચારો તથા નિશ્ચયો કર્યા જણાય છે તેનું સ્વરૂપ
આ નીચે લખીએ છીએ.

ધણાએ મળી એવો વિચાર ક્યો કે પરમेश्वર એક અને અનેક પંથ એ ધણું અણુચટનું
છે. પેટભરા લોકોએ અને પરસ્પરમાં રાગદ્વેષ ધરનારા સ્વાર્થી લોકોએ આ અનેક માર્ગ
સ્થાપીને સાર્વજનિક કલિતને હાનિ પહોંચાડી છે. જૂદા જૂદા ધર્મ તથા તેમની વિવિધ પ્રીતિઓથી
એકબીજામાં ભેદ જણાયાવિના રહેતો નથી અને તેથી તે ભેદવડે એકબીજાને પોતાના વિ-
રોધી ગણીને તેઓ સર્વ સરક્ષતાથી કે પ્રીતિથી પરસ્પરમાં બચદાર કરતા નથી. કંઠાયિત
બચદાર કરે છે તો તેમના મિત્ર મિત્ર ધર્માભિમાનથી તેઓને સ્વરૂપ કાઢમાં ક્ષેશનાં કારણો
ઉપજી આવે છે અને અન્તે મોટો વિરોધ યાય છે આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વિચારોથી
નિશ્ચય એ થયો કે જેમ અને તેમ ઉલોમ કરીને એ અનેક ધર્મના મતપથોનો ઉત્પત્તિ
યાય અને સર્વ પ્રજા એક જ ધર્મને અનુસરે એમ કરવું જોઈએ.

આ પ્રકારના નિશ્ચયને અનુસરતી તે દંધક સુધારાના સમયની પ્રજાએ પાનતરો સમાજો,
સભાઓ, મંડલોઆદિ સંસ્થાવડે જનસમુદાય એકત્ર કરવાનો આરંભ ક્યો અને તે રિવાજ
આજપર્યન્ત પ્રવર્તતો પ્રતીત યાય છે. આ બચદાર કુદિમાનમાં અપતા પુરુષોએ વિચાર-
પૂર્વક કરેલો જણાય છે. પણ તેનું ફલ તેમણે ધારેલું તેનું ન થતાં તેથી ઉશ્કેંડે યથેલું સ્વરૂપ
પ્રતીત યાય છે. તેમણે ધારેલું કે સમાજને ભરીને તેમાં સર્વ એકમતના પુરુષો કરવા તથા
તેમનાવડે ઉત્તરોત્તર પ્રજાને આપણા સિદ્ધાન્તમાં બેળવી લેવી પણ એ ધારણા એમની નિષ્ફલ
મર્યાદા અને જૂદા જૂદા અનેક સમાજો થવા લાગ્યા. તે વિવિધ સમાજોમાં વિવિધ સિદ્ધાન્તો રચાતા
ચાલ્યા તથા તે એક સમાજમાં રહેલા અનેક પુરુષોના પણ દૃઢપણે એકસરખા નિશ્ચયો રજા નહિ
તેથી એકેક સમાજમાં પણ મતભેદથી ક્ષેશનાં કારણો વિદ્યમાન રહ્યાં. તેમ જ એક સમાજથી
બીજા સમાજના સિદ્ધાન્તો વિચલણુતાવાળા હોવાથી તેઓ એકબીજામાં બળી નહિ એક-
રૂપે થઈ શક્યા નહિ. તેમ જ સભાઓ અને મંડલો પણ બંધાયેલાં કરવામાં ઉપયોગી રહ્યાં
નહિ. આમ યવાથી તો ઉલટું એવું થયું કે જેટલા પંથ કે ધર્મના માર્ગ હતા તેમાં ઉ-
ત્તરોત્તર વધવા લાગ્યા. થોડી થોડી સંખ્યામાં મનુષ્યો વિરોધી મતના થવા લાગ્યા. તે નવા
મનુષ્યો જુના પંથવાળાઓમાં પણ ભળતાં નથી, તેમ જ નવા નીકળતા મતોમાં પણ
એક-ચેતના નથી, પણ એક નવા ધર્મના જ પોતાને માનતા હોય એમ માસે છે, અને જેમ
જુના મનુષ્યો પરસ્પરમાં દ્વેષ રાખતા તેમ આ લોકો પણ પ્રસંગે તેમના કરતાં પણ
અધિક રાગદ્વેષાદિ દેખને ધારણ કરતાં ગયા. આ પ્રમાણે સુધરેલી પ્રજાએ પણ પૂર્વને
શેરડે ચાકીને પંથો વધાર્યા છે પણ ઘટાડા નથી. પૂર્વના પંથવાળાઓ તો પ્રસંગે એક
બીજાને હળીમળી વિરોધ લગતા, પણ આ નવામાંના તો બાગ્યે જ દોષ, જુનાને હળીમ-
ળાને અવિરોધ કરી પોતાના આગ્રહને લગે છે. આ પ્રકારે નવા સુધારાના સમયમાં પણ
અનેક નવાં નામોથી પંથો વધ્યા છે અને હજુ પણ વધતા જાય છે.

આપ્રમાણે થવાથી એમ યશ્ન બાસે છે કે જે વ્યવહારને દોષરૂપ ગણીને અટકાવવા ગયા તે અટકાવવાનું કાર્ય ન થતાં ઉઘટા તેવા જ અથવા તેથી પણ અધિક દોષવાળા વ્યવહારના સ્થાપક કે પ્રવર્તકરૂપ તે શાસ્ત્રાપુરુષો યદ્ય રજા, અને તેથી તેમણે પોતે નિંદ્ય ગણેલા વ્યવહારના તૈઓ પોતે જ અસાવધાનતાથી કર્યા યદ્ય રજા આ પ્રકારનો ભાસ કટલે અંશે યોગ્ય વા અયોગ્ય છે તે આગળ ગુણદોષના વિચારમાં સ્પષ્ટ થવા સંભવે છે.

આટલું કહીને એ સમાજના દિના સ્થાપક પુરુષોને દોષ આપવામાં આ લખનારનું તાત્પર્ય નથી કારણ કે તે સમાજના દિના સ્થાપક પુરુષોનો મૂળથી દુષ્ટ આશય હોવો ઘટતો નથી, તેમ જ તેમની તે શુભ ક્ષણના ઉદ્દેશથી કરેલી પ્રવૃત્તિ, આ પ્રકારના પૂર્વ સ્થપાયેલી પંથોમાં વધારો કરવારૂપ અનુચિત ક્ષણને પ્રકટાવશે એવી આશા કે અનુમાન તેમણે બાંધ્યું હોય અને તેવા અનર્થનિમિત્તે તેમની પ્રવૃત્તિ યદ્ય હોય એવી કલ્પના કરાતી નથી. અને કદાચિત્ તેવું અનુમાન તેમણે બાંધ્યું હોય તોપણ તેમ ન થવા દેવાનો તેમનો સંકલ્પ હશે; પણ આ વિચિત્ર ભાષાપ્રવાહમાં અલ્પજ્ઞ જીવનો પ્રત્યેક સંકલ્પ સિદ્ધ થવો એ અસંત કલ્પિત વાર્તા છે, જેથી તે સંકલ્પ વ્યર્થ ગયો હશે. આમ થવાથી આ કાળે જેમ મત પંથ કે માર્ગાદિની સંખ્યા કાઢવી કલ્પિત છે તેમ જ સમાજ, સમાજ, મંડલાદિની ગણના કરી કાઢવી એ કામ પણ કલ્પિત યદ્ય પડ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીનરહરિવિજ્ઞાપનશતક ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના ૫૪ ૧૬૨ થી)

(નરહરિને શિર નામો માયું એટલું. ૨૬.)

સ્મરી સ્મરાપદ સતતં તૃપ્તિંદનામને

ચિદકંઠિરણે કમલ યથે વિકસિત જો,

હારસહ-મણિકુસુમરાગવનચૈણે રહું

અદિરિપુલોદ્દશતજુમાં સમચિત્ત જો—નરહરિને ૪૫

નિતાપમૂલક-નિર્મૂલ કરી-નિઃશ્વાસને

કોમળાંતો નાશ કરનાર “તૃપ્તિંદ” એ નામનું નિરંતર સ્મરણ કરી તદ્દ્વારા ઉદયપામલા સ્વનભાનુનો કિરણથી હૃદયપદ્મનો વિકાસ થવાથી મૌકિકમાત્રોમાં અને સર્પમાં, મિત્રમાં અને રિપુમાં, મણિમાં અને લોહમાં, પુષ્પસ્યામાં અને શિલારાગવનમાં, સ્ત્રીસમૂહમાં અને તૃણમાં હર્ષશોકાદિથી અલિપ્ત રહી સમાન છુદ્ધિ સ્થાપું.

સ્મરાપદ=કામનાને દૂર કરનાર. સતતં=નિરંતર. તૃપ્તિંદનામને=શ્રી સદૃશરૂપના નામને. ચિદકંઠિરણે=વાનસર્પના કિરણથી. કમલ=હૃદયપદ્મ. હારે=મોતીની માલા. સહૃદ=મિત્ર. ચૈણે=સ્ત્રીના સમૂહમાં. અદિ=સર્પ. દશદ=૫૪૨.

કરી ચિરસુખા શક્તિ શક્તિહીન જો,
અધિરોહિણીશિખરસ્થિત સ્થિત થાઉં મંદિરે
સ્તુલિંગલિંગે હિસકિતદર્શનહીન જો—નરહરિને ૪૬
ક્ષિતિ આધારથી, અંબુ અધિષ્ઠાને, તથા
શુચિ મણિપૂરે, અનાહતે પવમાન જો,
અર્પુ નમનન વિશુદ્ધિથી આગ્રાચક્રી
આકર્ષા કાલેશપ્રતિ પદપાન જો— નરહરિને ૪૭

બહૌ વા હારે વા વલવતિ રિપૌ વા સુહૃદિ વા
મળૌ વા લોષ્ટે વા કુસુમશયને વા દશદિ વા ।
વૃણે વાં સ્વૈણે વા મમ સપદશો યાંતિ દિવસાઃ
કચિત્પુણ્યારણ્યે શિવશિવશિવેતિ પ્રલયતઃ ॥ વૈરાગ્યશતક ॥
શત્રૌ મિત્રે પુત્રે વંધૌ મા કુરુ યત્નં વિગ્રહસંધૌ ।

યવ સમચિત્તઃ સર્વવત્ત્વં વાંછસ્યચિરાદ્યદિ વિષ્ણુત્વમ્ ॥ ભગવોલ્લેખસ્તાંત્રા ॥

૪૬ અનાહ કાલથી સુખ રહેલી કુંડલિની શક્તિના ઉદરમાં બરેલાં સથિત કર્મ પરિપાક થયે પ્રારબ્ધકર્મરૂપે જે નિઃશ્વાસથી બહાર નિઃસરે છે તે ત્રિવિધી તાપના મૂલ ૩૫ નિઃશ્વાસને નાશ કરી તદ્દ્વારા તે શક્તિના જન્મભરણ આપનાર સામર્થ્યના ઉચ્છેદ કરું અને જેના ઉપર આરોહણ કરવામાં પ્રતિબંધ દૂર થયો છે એવી સુષુન્નારૂપ નિસરણીઉપર ચડીને તે નિઃપ્રવિણ્ણના શિખરે આવેલા મંદિરમાં સ્થિત કરી જઠરાગ્નિની પ્રકાશ અને લિંગ શરીર—જે ઉભય સાધનથી તત્ત્વરથ વિદ્યા અને અવિદ્યામાંથી મહેશ્વરના દર્શનમાં લીન થાઉં.

નિવાપમૂલક=આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિકનામ ત્રણ તાપના મૂલ ૩૫. નિઃશ્વાસને=પ્રારબ્ધરૂપ કુંડલિનીના નિઃશ્વાસને. શક્તિ=કુંડલિની શક્તિ. શક્તિહીન=સામર્થ્ય વિનાની. અધિરોહિણીશિખરસ્થિત=નિઃપ્રવિણ્ણના શિખરઉપર આવેલું (મંદિર). સ્તુલિંગ=અગ્નિકણ, જઠરાગ્નિ. લિંગે=લિંગ શરીરથી. હિસકિતદર્શનહીન=વિદ્યા અને અવિદ્યા—જે જે શક્તિસમન્વિત મહેશ્વરના દર્શનમાં લીન.

૪૭ આધારચક્રમાંથી પૃથિવી તત્ત્વને, અધિષ્ઠાનચક્રમાંથી જલતત્ત્વને, મણિપૂર ચક્રમાંથી તેજસ્તત્ત્વને, અનાહતચક્રમાંથી વાયુતત્ત્વને, વિશુદ્ધિચક્રમાંથી આકાશ તત્ત્વને, (ભ્રૂમધ્યરથ) આગ્રાચક્રમાંથી મનને—જે પ્રકારે પદ્મચક્રમાંથી શક્તિપદ્મને આકર્ષી સહસ્રદલપદ્મે વિરાજતા શ્રીમહાકાવ્ય અર્થાત્ મહેશ્વરપ્રતિ તે પદ્મસંપાન અર્પુ અર્થાત્ તે પદ્મ શક્તિને શ્રીમહાકાવ્યના સ્વરૂપમાં વિલીન કરી દઉં.

ક્ષિતિ=પૃથિવી. અંબુ=જલ, શુચિ=અગ્નિ. પવમાન=પવન, વાયુ. નંબ=આકાશ. કાલેશ=મહાકાલ, મહેશ્વર. પદપાન=પદ્મસંભોજન.

મહીં મૂલાધારે કમપિ મણિપૂરે દ્રુતવહં
સ્થિતિં સ્વાધિષ્ઠાને હૃદિ મસ્તમાકાશમુપરિ ।

શિશિરશિરસ્તાડિત સિતવારિજ આ પ્રભો !

યથું નીચેમુંખ આનિંગત નિહંવ જો,

સ્વલપનસિંચિત ચિત્તીવૃષે માલિક ! કરો

ઉર્ધ્વવદન ચિત્સિત રાજીવ સજીવ જો^{૪૮} — નરહરિને. ૪૮

ચપલાચપલ વિષય જાણી આ વિચના

ગણી પુષ્કરરિચત જીવન જીવનતુલ્ય જો,

હૃદયિષ્ણોમક તરંગ સજી તારુણનાં

દીપે દરિદ્રી ધની યર્ષ યોગનું મૂલ્ય જો^{૪૯} — નરહરિને. ૪૯

ઘનજીવવલ્ય કરી ધનજોદ્રિયધુમને

મનને મનને આનનધ્યાનમુલમ જો,

કરી રહી વિરહી તે સુખદ સ્થિતિમાં યુરો !

કરે કૃપાથી ઠારણ ઠારણમન જો^{૫૦} — નરહરિને. ૫૦

મનૉડપિ ભૂમધ્યે સકલમપિ જિત્વા કુલપથં

સહસારે પન્ને સહ રહસિ પત્યા વિહરસે ॥ સૌન્દર્યલહરી ॥

૪૮ હે પ્રભો ! પંચાક્ષરપ કિમ્બો જેના અમરઉપરિ પ્રદાર થયો છે એવું આ હૃદયધુંડરીક નીચા મુખવાળું, આનિને પામેલું અને શક્તિહીન યથું છે માટે હે, યુરુમાં લિન ! આપના મુખમાંથી યાનામૃત છાંટી તે હૃતપન્ને ઉંચા મુખવાળું, ચિત્સિત અને ચેતન કરો.

શિશિરશિરસ્તાડિત=જેના શિર્ (અમ) ઉપર શિશિર (દિમ) નો પ્રદાર થયો છે. સિતવારિજ=ધુંડરીક, સ્વેતકમલ. નીચેમુંખ=નીચા મુખવાળું. સ્વલપનસિંચિત=ચેતાના મુખથી છાટેલા. ચિત્તીવૃષે=યાનામૃત. માલિક=માળી. ઉર્ધ્વવદન=ઉંચા મુખવાળું. રાજીવ=કમલ. સજીવ=ચેતન.

૪૯ આ વિષયપ્રપંચમાં દૈન્ય વિષયને વિદુત્સમ ચંચલ જાણીને કમલપત્રરચ જલખિં દુને અને આયુષને સમાન ગણીને, અર્થાત્ આયુષને કમલપત્રરચિત જલખિંદુસદૃશ સ્વર્ણચુર ગણીને, હૃદયરૂપ સમુદ્રને કુલ્મ કરનાર યુવાવરયાના મોહક પદાર્થરૂપ તરંગને સજીને આ અજાનથી દરિદ્રી થયેલો જીવ ધનાઢ્ય થઈને ધૈર્ય અને સમાધિરૂપ અને યોગનું મૂલ્ય કે અર્થાત્ ધૈર્ય અને સમાધિજન્ય પ્રાપ્ત કરી પરમ શ્રેયી યર્ષ રહે.

ચપલાચપલ=વિદુત્સમ ચંચલ. પુષ્કર=કમલ. જીવન=જાલ. જીવન=આયુષ્ હૃદયિષ્ણોમક=હૃદયસમુદ્રને કુલ્મ કરનાર. તરંગ=મોહકપદાર્થરૂપ વિચિ (જોગ) તારુણનાં=યોવનનાં.

મોગા મેઘવિતાનમધ્યંવિલસત્સૌદામિની ચંચલા

આયુ વાયુવિઘટિતાજ્વપટલીલીનાંબુવદંતુરમ્ !

લોલા યૌવનલાલના તનુમૃતાં મિત્યા કલય દ્રુતમ્

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે વૃદ્ધિ વિઘટ્ટં વૃધાઃ ॥વૈરાગ્યશતકા॥

૫૦ અવજોદ્રિયધુમને થીસહચંક્ર મુખઅવજ્વરાયણ કરી અર્થાત્ થીસહચુરપર-

॥ વેદાન્તાધિકરણમાલા ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૭૯ થી).

પૂર્વપક્ષ—છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં 'તદેવ સૌમ્યેદમમ આસીદેકમેવાદિતીયમ્ । ત્યાંથી આરંભી 'તદેક્ષત યદુર્યાં પ્રજાયેય' રૂઠિ તત્તેજોડસજગ્ એ પ્રમાણે શ્રુત છે. આ રચણે સાંખ્યમતાનુયાયીનું એવું મત છે કે સત્ સખ્દ સર્વ જગતનું કારણ પ્રધાનનો પ્રતિપાદક છે. સત્ શબ્દવડે બ્રહ્મનું કથન સંભવે નહિ. કારણ કે નિર્ગુણ, અસંગ, કુટસ્થ, પદ્મમાં જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ ધટે નહિ, અને પ્રધાન સત્વગુણયુક્ત તથા પરિણામી હોવાથી તેને વિષે જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિનો સંભવ છે. માટે તદેક્ષત એ વાક્યવડે સત્ શબ્દવાચ્ય પ્રધાનનું જ પ્રતિપાદન છે.

સમાધાન—દેક્ષત એ પદવડે ઈક્ષણનું શ્રવણ છે માટે એતન બ્રહ્મ સત્ સખ્દનો અર્થ છે. પ્રધાન જે જડ છે તેને વિષે ઈક્ષણ અયોગ્ય છે. જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ તો બ્રહ્મને વિષે આશયવડે પણ ધટે તેમ છે. ૫મી 'એને જીવેનાત્મનાંનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરણાણિ એ શ્રુતિમાં નામરૂપને ૨૫૯ કરનારી જગત્કારણદેવતા સ્વરૂપવાચક આત્મશબ્દવડે જીવને પોતાનું રૂપ કહે છે, તથા તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યવડે શુરુ મોક્ષેકક્ષમ ચેતકેતુશિષ્યનું જગત્કારણની સાથે તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરે છે, એ બંને વાર્તા અચેતન પ્રધાન જગત્કારણ હોય તો સંભવે નહિ.

આનંદમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥ વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્ ॥ ૧૩ ॥ તદ્દેતુવ્યપદેશાન્ન ॥ ૧૪ ॥ નેતરોનુપપત્તેઃ ॥ ૧૫ ॥ માન્ત્રવાર્ણિકમેવ ચ ગીયતે ॥ ૧૬ ॥ ભેદવ્યપદેશાન્ન ॥ ૧૭ ॥ કામાન્ન નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥ તસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥ સૂત્રમ

પદો—આનંદમયઃ । અભ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥ વિકારશબ્દાત્ । ન । રૂઠિ । ચેત્ । ન । પ્રાચુર્યાત્ ॥ ૧૩ ॥ તદ્—દેતુ—વ્યપદેશાત્ । ચ ॥ ૧૪ ॥ ન । રૂઠિ । અનુપપત્તેઃ ॥ ૧૫ ॥ માન્ત્ર-વાર્ણિકમ્ । એવ । ચ । ગીયતે ॥ ૧૬ ॥ ભેદ—વ્યપદેશાત્ । ચ ॥ ૧૭ ॥ કામાત્ । ચ । ન । અનુમાન-અપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥ તસ્મિન્ । અસ્ય । ચ । તદ્—યોગમ્ । શાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

૧. જે આ નામરૂપક્રિયાવાન્ પ્રપચ્ય પ્રતીત યાય છે તે સદિ યથા પૂર્વે એક અદિ-તીય સદૃશ હતો. ૨ તે સદૃશને વિચાર કર્યો કે હું અનેક રૂપે યાઉં. એ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે તેજ સ્વયં. ૩ આરાસ્વરૂપથી અભિજ્ઞ જીવરૂપે પૃથ્વી જલ તથા તેજમાં પ્રવેશ કરીને હું નામરૂપને ૨૫૯ કર્યું. ૪ આનંદમયતે પરમાત્મા જાણવા, કારણ કે પરમાત્માનું જ આનંદશબ્દવડે પુનઃ પુનઃ કથન કર્યું છે. ૧૨. વિકારાયક મપદ પ્રત્યપના પ્રયોગથી આનંદમય બ્રહ્મ નથી એમ સંકા ન કરવી, કેમકે પ્રાચુર્ય અર્થમાં મપદ પ્રત્યય છે. ૧૩. શ્રુતિભગવતી બ્રહ્મને આનંદનો હેતુ કહે છે માટે આ રચણે પ્રાચુર્યમાં મપદ છે. (જે અન્યને આનંદ પમાડે તે પોતે અધિક આનંદવાન હોય જ) ૧૪. છતર જીવ આનંદમય નથી, કારણ કે સદિ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં 'સદિ કરવાસંબંધી વિચાર કરવો તથા સ્વયં

(વેદાન્તેક દેશીને મતે)

૧૥ પઠાધિકરણ ॥

સંસારી બ્રહ્મ વાં ડડનંદમયઃ સંસાર્યયં જવેત્ ।

વિકારાર્યમયદ્શબ્દાત્ પ્રિયાદ્યવયવોક્તિઃ ॥

અભ્યાસોપક્રમાદિભ્યો બ્રહ્માડડનંદમયો જવેત્ ।

પ્રાચુર્યર્થો મયદ્શબ્દઃ પ્રિયાદ્યાઃ સ્યુરુપાધિગાઃ ॥ ૬ ॥

મૂલ શ્લોકાર્થ—આનંદમય તે સંસારી કે બ્રહ્મ ? (સંશય). આનંદમય સંસારી હોઈ શકે, કારણ કે આનંદશબ્દથી પર વિકારાર્યક મયદ્ પ્રસયનો પ્રયોગ છે તથા આનંદમયના અવયવોનું કથન શ્રુતિમાં છે. (પૂર્વપક્ષ). અભ્યાસઉપક્રમાદિ જોતાં આનંદમય બ્રહ્મ હોઈ શકે છે, પ્રાચુર્ય (અધિકપણ) અર્થમાં મયદ્ પ્રસય છે, પ્રિયાદિ અવયવો ઉપાધિરૂપિત છે. (સિદ્ધાન્ત).”

વિશેષ સ્ફુટીકરણ—તેતિરીયક ઉપનિષદમાં અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિદ્યાનમય તથા આનંદમય એ પ્રકારની અનુક્રમે સંજ્ઞાને ધરનારા દેહ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અને આનંદરૂપ પાંચ પદાર્થો એક એકની અંતરમાં રહેલા અનુક્રમે ભવ્યા છે. હાં એવો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે સર્વાન્તરસ્થિત આનંદમય તે સંસારી જીવ સમજવો કે પરમાત્મા જીવવા ? આનંદમય શબ્દવડે સંસારી જીવનું ગ્રહણ કરવું. કારણ કે આનંદસ્ય વિકારઃ આનંદમયઃ (આનંદનો વિકાર તે આનંદમય) એ વ્યુત્પત્તિથી આનંદમયપણું જીવને વિષે સંભવે છે. અવિકારી પરમાત્માને વિષે વિકાર સંભવે નહિ. વળી ‘તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનંદ આત્મા વ્રજ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા એ રીતે આનંદમયના પાંચ અવયવો કલા છે. નિરવયવ બ્રહ્મના અવયવ સંભવે નહિ, માટે આનંદમય સંસારી જ હોવો પડે છે (પૂર્વ પક્ષ).

સમાધાન—આનંદમય પરમાત્મા જ છે. કારણ કે સૈવાડડનંદસ્ય મીમાંસા ભવતિ ।

માન પદાર્થોથી સૃષ્ટિનો અભેદ એ આદિ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે તે જીવને વિષે ન સંભવે. ૧૫. સત્ય જ્ઞાનમનન્તં વ્રજ એ શ્રુતિપ્રતિપાદિત બ્રહ્મનું જ આનંદમય શબ્દવડે કથન છે. ૧૬. આનંદમયનું તમા જીવનું બિન્ન બિન્ન કથન છે માટે આનંદમય જીવ નહિ. ૧૭. આનંદમયના પ્રકરણમાં તેણે ઇચ્છા કરી એવું અતિ કહે છે માટે સાંખ્યકલ્પિત. જડ પ્રધાનનું ગ્રહણ ન કરવું. ૧૮. શ્રુતિ આનંદમયને વિષે પ્રતિષ્ઠુદ્ધ જીવનો અભેદ કહે છે માટે પ્રધાન અથવા જીવ આનંદમય નહિ. ૧૯. ૧ બ્રહ્મ આનંદમય છે એ અર્થને છઠું અધિકરણ પ્રતિપાદન કરે છે. ૨ તે આનંદમયનું પ્રિય (છટ્ટ વસ્તુના દર્શનથી યતું સુખ) શિર છે, મોદ (છટ્ટ વસ્તુના લાભથી યતું સુખ) તેની જમણી પાંખ છે, પ્રમોદ (છટ્ટ વસ્તુના ભોગથી યતું સુખ) તેની ડાબી પાંખ છે, આનંદ (મુખ્તિઆદિમાં જાસતું અગાન ઉપાધિવિશિષ્ટ સામાન્ય સુખ) તેનો આત્મા છે, તથા નિરુપાધિસુખ ને બ્રહ્મ તે પ્રુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠા (ચરણ) ૩૫. છે.

અત્માનન્દમયમાત્માનમુપસંક્રામતિ । ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વારંવાર આનન્દમયનું કથન કરે છે. અધ્યાસ અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ કથન, એ તાત્પર્યબોધક લિંગ છે અને સર્વ વેદાન્તનું તાત્પર્ય પ્રહારને વિષે જ છે એ અમે કહી આવ્યા છીએ. વળી સત્ય જ્ઞાતમનગતં બ્રહ્મ એ ઉપક્રમ ઉપરથી તથા इदं सर्वमयजत એ શ્રુતિએ પ્રતિષ્ઠાન કરેલા સર્વસ્ત્રુત્યઉપરથી આનન્દમય પરમાત્મા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ પ્રમાણે એકદેશી વૃત્તિકારના મતપ્રમાણે અધિકરણ પૂર્ણ થયું. હવે શ્રીશંકરાચાર્યના મતપ્રમાણે અધિકરણ રચે છે.

(સ્વમતાનુસાર)

॥ ષષ્ઠાધિકરણ ॥

अन्यांगं स्वप्रधानं वा ब्रह्मपुच्छमिति श्रुतम् ।

स्यादानन्दमय स्यांगं पुच्छेङ्गत्व प्रसिद्धितः ॥

लाङ्गूलासम्भवाद्ब्र પુછેનાધારલક્ષણા ।

आनन्दमय जीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽस्तः प्रधानता ॥६॥

મૂલ શ્લોકાર્થ—પુઞ્છરૂપે જુદા બ્રહ્મ અન્યનું અંગ છે કે પોતે જ પ્રધાન છે? (સંશય). આનન્દમયનું અંગ છે, કારણ કે પુઞ્છની અંગરૂપે પ્રસિદ્ધિ છે. (પૂર્વપક્ષ). પુઞ્છ એટલે લાંબૂલનો સંભવ ન હોવાથી પુઞ્છ શબ્દની આધારમાં લક્ષણા છે. આનન્દમય છવ્યાધાર-ભૂત* બ્રહ્મને આશ્રયે રહેલ છે માટે પુઞ્છરૂપ બ્રહ્મનું પ્રધાનપણું છે. (સિદ્ધાન્ત).

વિશેષ વિવેચન—બ્રહ્મ પુછં પ્રતિષ્ઠા એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું આનન્દમયના અંગરૂપે કથન છે કે પ્રધાનપણે બ્રહ્મનું પોતાનું જ પ્રતિષ્ઠાન છે? (સંશય). આનન્દમયના અંગરૂપે પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિષ્ઠાન છે. કારણ કે જગત્માં પુઞ્છની અવયવરૂપે પ્રસિદ્ધિ છે (પૂર્વપક્ષ). પુઞ્છ શબ્દ અવયવનો વાચક નથી, લાંબૂલનો વાચક છે. લાંબૂલ એ વૃષભાદિ પશુશરીરનો અવયવ હોવાથી આનન્દમય હવેનો અવયવ સંભવતું નથી. આ મારે પુઞ્છ શબ્દનો મુખ્યાર્થ સંભવિત ન હોવાથી, આધારરૂપ લક્ષ્યાર્થે બ્રહ્મ કર્યો. બ્રહ્મ આનન્દમય છવેનો આધાર છે. કારણ કે છવેની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે, આનન્દમય પરમાત્મા નથી. કદી મયદ્ પ્રત્યયનો પ્રાસુર્થ અર્થ સ્વીકારીએ તોપણ અદ્ય દુઃખનો સદ્ભાવ પ્રતીત થાય છે. કારણ કે મયદ્ પ્રત્યયનો પ્રસુર અર્થ માનવાથી ધવે અંશે આનન્દવિશિષ્ટ એવો અર્થ યાય. એથી યોગે અંશે તે દુઃખવિશિષ્ટ પણ છે એવો અર્થ નિકળે છે માટે બ્રહ્મ પુછં પ્રતિષ્ઠા એ શ્રુતિવાક્યમાં છવેના આધારરૂપ પુઞ્છરૂપ બ્રહ્મનું જ પ્રધાનપણે પ્રતિષ્ઠાન છે. આથી કરીને *असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव सन्तमेनं ततो विदुः ॥ ૪-

૧ બે બ્રહ્મને નથી એમ કાઠ જણે છે તો તે પોતે જ અસત્ થાય છે, એટલે તે પોતે જ નથી; અને બે બ્રહ્મને છે એમ જણે છે તો એ પોતેજ એમ સહ તેને જણે છે.

ત્યાદિ પ્રહ્લોનો અભ્યાસ (તેનું પુનઃ પુનઃ કથન) તથા શ્રદ્ધાવિરાજોતિ પરમ એ ઉપક્રમ અનુક્રમ ધાપ છે.

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥૨૦॥ ભેદવ્યવદેશાચાન્યઃ ॥૨૧॥ સૂત્રમ્ ॥

પદો—અન્તઃ । તદ્—ધર્મ—ઉપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥ ભેદ—વ્યવદેશાત્ । અન્યઃ ॥૨૧॥

॥ સપ્તમાધિકરણ ॥

હિરણ્મયો દેવતાત્મા કિં વાઽસૌ પરમેશ્વરઃ ? ।

મર્યાદાધારરૂપોલ્લે દેવતાત્મૈવ નેશ્વરઃ ॥

સાર્વાત્મ્યાત્ સર્વદુરિતરાહિત્યા ચેશ્વરો મતઃ ।

મર્યાદાદ્યા ઉપાત્યર્થમીશેઽપિસ્યુરુપાધિગાઃ ॥ ૭ ॥

મૂલ શ્લોકાર્થ—હિરણ્મય, સૂર્યમંડલાભિમાની એવ સમજવો કે પરમેશ્વર સમજવો (સંશય). તેની મર્યાદા, તેનો આધાર તથા તેનું રૂપ યુત છે માટે દેવભાવને પ્રાપ્ત થયેલો એવવિશેષ સમજવો. (પૂર્વ પક્ષ). તેનું સર્વાત્મ્યાપણું તથા સર્વ દુરિતરાહિતપણું પ્રતિપાદન કશું છે એટલે હિરણ્મય શબ્દવડે ઈશ્વર બહુવદ્ ઉપાધિગત મર્યાદા, આધાર તથા રૂપ, ઉપાસનાનિમિત્તે ઈશ્વરને વિષે પણ સંભવે છે. (સિદ્ધાંત).

વિશેષ વિવરણ—હિરણ્મય ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયમાં ઉદ્ગીય ઉપાસનાને વિષે ગૌણ ઉપાર્થોનું નિરૂપણ કરી પ્રધાન ઉપાર્થનું કથન કરવા આ પ્રમાણે આરંભ કરે છે—
“અથ ય યોન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દ્વયતે ॥ આ શ્રુતિમાં હિરણ્મય પુરુષ તે હવ્વે કહ્યો છે કે ઈશ્વરને ? એવો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. સૂર્યમંડલમાંયે કોઈ એવવિશેષ, ઉત્તમ પ્રકારનાં કર્મ તથા ઉપાસનાનાં બલથી દેવભાવને પામીને નજમતને પ્રકાશ આપવારૂં પોતાના અધિકારનું નિર્વંદ્ય કરતો સૂર્યમંડલમાં રહ્યો છે તથા ઈશ્વર પણ સર્વભાષક હોવાથી સૂર્યમંડલમાં સ્થિત છે માટે પૂર્વોક્ત સંશય સંભવે છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે હિરણ્મય પુરુષ દેવભાવને પામેલો એવવિશેષ સમજવો કરણ કે તે પુરુષનીં અધર્મનીં મર્યાદાનું તેનાં આધારનું, તથા તેના રૂપનું કથન કહેલું છે. “યે ચામુખાત્ પરાંચો લોકાસ્તેષાં ચેદે દેવકામાનાં ચ” એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પુરુષના અધર્મની મર્યાદા બતાવી છે. અંતરાદિત્યે એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પુરુષના આધારનું બોધન કશું છે. હિરણ્મયઃ હિરણ્ય શ્મશ્રુઃ એ રૂપને ન.

૧. પ્રજાવિત્ પરમાત્માને બહુ છે. ૨ સૂર્યમંડલમાં તથા તે માં ને પુરુષ શ્રુત છે તે ઈશ્વર છે, કારણ કે તેને વિષે ઈશ્વરના ધર્મો ઉપરિલ છે. ૨૦. આદિત્યાદિ, શરીરોના અભિમાની એવોંથી ઈશ્વરનું બિન્ન કથન કશું છે માટે એવથી બિન્ન હિરણ્મય પુરુષ ઈશ્વર છે. ૨૧. ૩. હિરણ્મયવડે વાચ્ય પરમેશ્વર ન છે, એ વાર્તાને સપ્તમ અધિકરણ પ્રતિપાદન કરે છે. ૪ ને આ સૂર્યમંડલમાં તેજોમય પુરુષ ઉપાસકોને પ્રતીત થાય છે. ૫ ને સૂર્યમંડલની નીચે લોકો છે તેમનાં તથા દેવોના બોગોના સૂર્યમંડલસ્ય પુરુષ નિષંતા છે.

કાર્યમાં આવનાર સંપૂર્ણ વિશ્વોત્તો લય કરી કાર્ય સમાપ્ત કરાવનાર ગણપતિ એટલે શરીર-
રચના જે આત્મા તેનું, તથા માર્ત્તી એટલે પરા, પરચતી, મધ્યમા તથા વૈખરી એ ચાર
વાણીરૂપ જે સરસ્વતી તેનું, તથા ભુવનપતિ એટલે આંકડાકાના બીજરનો પ્રદેશ જે જગત
(અધઃ, ઉર્ધ્વ, મધ્ય મળી ત્રિભુવન) તેના જે પતિ અર્થાત્ ઈશ્વર તેમનું, તથા સર્વજ્ઞ
એટલે ત્રણ શુભોના કારણરૂપ તથા ભુવનપતિની માતારૂપ જે મહાગાયા શક્તિ, તેના પતિ
જે મહેશ્વર અર્થાત્ જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્રાદિ દેવતાઓનું ઉપાસ્ય સ્વરૂપ છે, તથા જે
રાજસ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, મહાવિષ્ણુ, મહારુદ્ર આદિ શબ્દોથી વર્ણાય છે તેમનું—તથા પ્રકારે
વસ્તુ, વિનાયક, ભારતી, ભુવનપતિ તથા સર્વજ્ઞ એ પાંચ શબ્દવડે જે ઓળખાય છે તેમનું-
સ્મરણ કરીને આ શુભ યગનો (અંધનો) પ્રારંભ કરીએ છીએ, જેથી તે નિર્વિઘ્ન
પૂર્ણ થાય.

ધર્મ, અર્થ ને કામ વલ્લિ, મોક્ષસહિત જે ચાર,—

પદાર્થ પામી શમી ગયા, તે નર જગમાં સાર. ॥૨॥

રૂપદર્શન—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પદાર્થ જગતમાં જન્મ મારીને પ્રાપ્ત
કરવા ચોક્કસ મનાયા છે. જેથી તે ચાર પદાર્થ પામીને જે પુરુષો જગમાં એટલે સંસારમાં
અથવા પોતાના પ્રાપ્ત નામરૂપમાં, શમી ગયા એટલે પુનઃ તે સ્વભાવ તથા તે કર્મબંધનથી
મુક્તિને ભગવાદે જન્મભરણથી રહિત થયા તે જ પુરુષો સદિના સારરૂપ થયા છે, અર્થાત્
નિઃસાર નામરૂપાત્મક સદિમાં સારરૂપ જે પરમતત્ત્વ, તે પરમતત્ત્વાકાર પરિણામને પામ્યા છે,
એટલે તદાકાર થઈ રહ્યા છે. આ દોહરાથી અંધના વિષયનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, અર્થાત્ ધર્મ,
અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચાર પદાર્થ જ પામવાયોગ્ય છે, તેથી તે પામવાની શુકિતનું વર્ણન
કરવું એ આ અંધનો પ્રધાન વિષય છે. ત્યાં પર્મ એટલે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ જે વિધાન
કરેશે છે તે, તેમ જ વારતવ સુખનું જે અસાધારણ કારણ તે. અર્થ એટલે ધન. કામ

૧ ગણુ એટલે ઇન્દ્રિયગણ તેના જે પતિ તે ગણપતિ એટલે શરીરોત્તરચિત આ-
ત્મતત્ત્વ. અથવા વિશ્વવ્યવસ્થાકર ઈશ્વર જે સદાશિવ—મહારુદ્ર—તેમના ગણોના અધિપતિ.
વિનાયક, વિદ્યારાજ, દ્વિમાતુર, ગણાધિપ, એકદંત, હેરંબ, લંબોદર, ગામનન વિગેરે ગણોનાં
નામ છે. ૨ બ્રાહ્મી, ભારતી, બાવા ગીઃ (શ્રીરા), વાક, વાણી, સરસ્વતી વ્યાહાર, હૃદય,
લપિત, ભાષિત, વચન, વગ વિગેરે વાણીનાં નામ છે. રાજસ આદંકાર તથા ક્રિયાશક્તિનું
આદિ કાર્ય દોવાથી એને બ્રાહ્મી નામ આપ્યું છે. અન ભારતી શબ્દવડે વાણીની મવર્તક
શક્તિ સંમત્તવી. ૩ આ રચને ભુવનપતિ શબ્દથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, તથા રુદ્ર, ક્રિયાશક્તિ
જ્ઞાનશક્તિ તથા દ્રવ્યશક્તિ, જે રાજસી, સાત્ત્વિકી, તથા તામસી શક્તિઓનાં નામોથી અન્ય
અથે વર્ણાઈ છે, તે સદિત મદન કરવું. ૪ પુણ્ય, અપ, સુખ, દુઃખ એ ધર્મના વાયક છે.
૫ દ્રવ્ય, વિત્ત, સ્વામ્યેય, રિચ, તકાપ, ધન, વસ્તુ, દિરણ્ય, દ્રવિણ, દુઃખ, અર્થ, રા.
વિભવ, એ ધનના વાયક છે. ૬ કામ, અભિલાષ, દોહદ, ઇચ્છા, કાંચા, રુદા, ઈદા,
વૃદ્ધ, વાંચા, તર્વ, ત્રિષ્ણા, મનોરથ એ સુદાના વાયક છે.

એટલે જિવાદિ સપૂર્ણ વિવચની છઠ્ઠા, મોક્ષ એટલે જન્મમુક્તિ સંસારચક્રમાં યતા
અમણથી રહિત થવું તે.

છે ઇચ્છા-ઉર સર્વને, પળ વિધિનું અજ્ઞાન,

વિધિદાતા પળ સુલભ ના,—પામી શકે અઘવાના૥૩॥

સ્પષ્ટાર્થ—છે ઇચ્છા-ઉર સર્વને એ અરજીથી અધિકારીનું બાન કરાવું. અર્થાત્ ધર્મ,
અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એની સર્વને ઇચ્છા હોય છે, માટે સર્વ અધિકારી છે. આ સ્થળે
સર્વ શબ્દે, આસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળાં મનુષ્યોનું પ્રધાનપણે મહત્વ કરવું. કારણ અર્થકામના તો
નાસ્તિકો પણ અધિકારી છે, તથાપિ અત્ર પશુંકા ધર્મ તથા મોક્ષના અધિકારી તો આ-
સ્તિક્ય બુદ્ધિવાળાં મનુષ્યો જ છે. વિશેષ પક્ષથી જોતાં નાસ્તિકો વિગેરે પણ પોતાપોતાના
માનેલા ધર્મ તથા મોક્ષને મેળવવા ઇચ્છે છે, તેથી તેઓ પણ અત્ર ગૌણ અધિકારી ગણીને
સર્વ શબ્દમાં સમજવા તાર્ક્ય એ કે ખરૂં જોતાં તો સુખની ઇચ્છાવાળાં સર્વ મનુષ્યો અધિ-
કારી જ છે, કારણ વાસ્તવ ધર્મ તથા મોક્ષવિના યથાર્થ સુખ કાઢીને જ પ્રાપ્ત થવું નથી.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પદાર્થની સર્વના હૃદયમાં ઇચ્છા છે, પણ તે
મેળવવાનો વિધિ એટલે રીતિ—ઉપાય—સાધન—ને તેઓ જાણતા નથી. તેમાં ગણવાન
એટલે પાંચી પ્રાણિઓ તો વિધિદાતાને અર્થાત્ તે રીતિના યાતને આપનાર યથાર્થ જ્ઞાતાને
પણ સંદેશાહથી મેળવી શકતા નથી. જેથી પ્રુણવાન પુરુષો જ મુખ્ય અધિકારી છે.

પામે જન યુક્તિ ઘણા, (પળ) રહે વસ્તુ પ્રતિકૂલ,

ચયર્થ યુક્તિ વિના કવી, શમે ન માયાશૂલ૥૪॥

સ્પષ્ટાર્થ—પણાં માણસો યુક્તિને તો શાસ્ત્ર તથા શાસ્ત્રગદ્યારા જાણી શકે છે, પણ
વસ્તુ જે પરમતત્ત્વ તે તેમને પ્રતિકૂલ જ રહે છે, અર્થાત્ શાસ્ત્ર જે સામાન્ય યુક્તિનું જ
માત્ર કથન કરનાર છે, વ્યક્તિપરત્વ, અનુકૂલ પડે, એવી સંપૂર્ણ વિશેષ યુક્તિને કથન
કરનાર નથી તે શાસ્ત્ર તથા કેવલ શબ્દજ્ઞાનવાળા શાસ્ત્ર પુરુષો જેઓ તે નિરાસને
તત્ત્વાનુભવ કરાવવા તત્પર થાય છે તેઓ યથાર્થ યુક્તિથી પોતે જ અજાત હોય છે તો
તેમને યથાર્થ યુક્તિ કી રીતે આપે? ન જ આપે. અને યથાર્થ તત્ત્વસ્વરૂપાનુભવની યુક્તિ
મળ્યા વિના આ રજ તમ સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણરૂપ જોખાધિવાળું માયારૂપે શૂલ અર્થાત્
પીઠાનું કારણ શમે એમ નથી.

માયાશૂલે શમાવવા, ઔપચ વિધિ અંપાર,

પળ પ્રકૃતિ પ્રતિકૂલ તો, ગુણ નવ કરે લગાર૥૫॥

૧. મોક્ષ, મુક્તિ, વૈદ્ય, નિર્વાણ, એવમ્, નિઃએવન, અમૃત અને અપરંગ એ
મોક્ષનાં વાયક છે. ૨. માયા, અર્થવા, પ્રકૃતિ, શક્તિ, ચાલકતા, અચાલકતા, અજ્ઞ, અજ્ઞાન,
તમ, ટુચ્છતા, અનિર્વચનીયતા, સત્ત્વા, મૂઢા, દુષ્ટતા અને ચેતન એ માયાના વાયક છે.

સ્પર્શ—માયાશ્ચ શમાવવાને વિધિ અગાર અર્થાત્ પશુ પ્રકારનાં—પાર વિનાનાં આપધો છે. પણ પ્રકૃતિ એક પ્રકારની હોય અને આપધ અન્ય પ્રકારનું હોય તો તે શ્ચ શમાવવાને બદલે વધારે છે, લગાર પણ શુચ્ચ કરતું નથી.

યોગ્ય પરીક્ષા સાધીને, યુક્તિ ગ્રહે યથાર્થ,

પણ કૃતિ યોગ્ય ન થાય તો, સ્વપ્ને સરે ન સ્વાર્થ ॥૬॥

સ્પર્શ—યોગ્ય પરીક્ષા સાધીને એટલે જેમ વેદોપાસે પોતાના રોગની પરીક્ષા રોગી કરાવે છે અને પછી તે વેદ પાત, પિત્ત, કફ અથવા મિશ્ર દોષોમાં કયા દોષની પ્રધાનતાથી આ વ્યાધિ થયો છે તે તથા મૂલ પ્રકૃતિ એ બંનેનો વિચાર કરીને તેને યોગ્ય ઉપાય આપે છે તેમ રત્ન, તમ, સત્ત્વ અથવા મિશ્ર પ્રકૃતિમાં કયા શુભની પ્રધાનતા પોતાનામાં પતે છે, અને પોતાની મૂલ પ્રકૃતિ કયા શુભપ્રધાન છે, એ વિગેરે વિચારથી યોગ્ય પરીક્ષા કરાવીને આધિકારી આ ત્રિશુભથી માયાના કાર્વત્ર્યચરૂપ શક્તિને શમાવવા જેવી ધટે. એવી યુક્તિ લે. પણ જેમ કુશલ વેદ પોતાના સમીપ આવેલા રોગીને ઔષધિ બનાવવાના, ખાંડનાં તથા પથ્થાપથ્થ સેવવાના વિધિને યથાર્થ જણાવે તથાપિ તે રોગી પ્રમાદબાહ્ય વિગેરે દોષથી તેમાં ન્યૂનાધિક કરે તો રોગનિવૃત્તિરૂપ ઇચ્છિતાર્થ મળતો નથી તેમ પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરી, આપેલા વિધિમાળે યોગ્ય સ્થાન, સંગત, આહાર, તથા વિદારને સેવવારૂપ સર્વ ક્રિયા ન કરે તો પ્રાપ્તિ સ્વાર્થ ન થઈ અર્થ કાર્મ અને મોક્ષ તે સ્વપ્નમાં પણ સિદ્ધ થયેલો ન અનુભવે તો જાત્રમાં તો ક્યાંથી ન અનુભવે! તાત્પર્ય કે યોગ્ય કૃતિ નથી થતી તો સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો નથી.

૧૧

(અપૂર્ણ.)

॥ૐ શ્રી॥

॥સન્મિત્રનું મિત્રપ્રતિ પત્ર॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી.)

ઉક્ત બે પ્રકારના યોગીને અન્ય કોઈ રથને યુગ્મનયોગી અને યુક્તયોગી પણ કહ્યા છે. આ રથને કહેલા યુક્તયોગીને તો અન્ય કોઈ રથને યુગ્મનયોગી કહેલો અને અન્ય કહેલા વિયુક્ત યોગીને અન્ય કોઈ રથને યુક્તયોગી કહીને વર્ણવે છે.

પ્રિય ભાઈ! આ જગતમાં યોગજલ સમાન કોઈ બલ નથી, આ જીવને એ રોગ જલ ન જીવાવથી મુક્ત કરેલો અને ઈશત્વને પ્રાપ્ત કરેલો તથા અંતમાં વસ્તુરૂપ પણ કરેલો. આ જીવને દૃષ્ટ વિષયસંબંધી કામ, રાગ તથા ભોગ યોગજલથી બ્રહ્મરાજે છે. આ રથને આમદયુક્ત શુભાશુભ વિષયોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા તે કામ છે. પ્રાપ્ત વિષયોમાં અસંત મુખ-બુદ્ધિજન્ય આસક્તિ છે તે રાગ છે, અને તેનો સર્વાર્થસિદ્ધિના નિયમોના વિસ્મરણપૂર્વક જે સયોગ વા ઉપભોગ કરવો તે ભોગ છે. આ કામ, રાગ અને ભોગને અનુસરતી મતિ યોગજલને યથાનિયમે પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. એ કામ પણ વિચારપૂર્વક જેતાં ત્રણ બેદ-

વાળો હોય છે. (૧) સ્વૃણકપાધિસંસર્ગજન્ય, (૨) મુદ્ધમઉપાધિજન્ય અને (૩) વાસના-સંસ્કારજન્ય. પ્રથમનો જે સ્વૃણકપાધિસંસર્ગજન્ય હોવાથી સ્વૃણ કામ ગણાય છે તેની વિશેષતા: પ્રતીતિ બાહ્ય વિષયસંસર્ગરૂપે હોય છે, અને બાહ્યસંગની નિવૃત્તિ થવાથી તે સ્વૃણ કામ રાખી જાય છે. જેથી વ્યાયં યોગબલની ઇચ્છાવાળાએ સ્વૃણ કામના. લાગઅર્થે બાહ્ય સંબંધથી લાગ કરવો પડે છે. તે બાહ્યસંગમાં પણ અનુકૂળપ્રતિકૂળપણાથી બે ભેદ છે. તેમાં યોગબલને વિરોધી એવો જે પ્રતિકૂળ સંગ છે તે તો પ્રથમ જ લખવો જોઈએ છે. અને જે યોગબલનો સહાયક વા અનુકૂળ સંગ છે તે તો પ્રથમ સેવવા યોગ્ય છે. આ રથે યોગતત્ત્વવિદ્ મહાત્માનો અને યોગબલ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગના જાણનારા તથા તે માર્ગમાં યથાવિધિ પ્રવે-શેલા એવા યોગમાર્ગાનુનારીઓનો સંગ અનુકૂળ સંગ છે. યોગનાં સાધન તથા ક્ષણાદિના પ્રતિપાદક નિર્દોષ ગ્રંથોનું અવલોકન વા યોગ્ય પુરુષદ્વારા થવલુ એ પણ અનુકૂળ સંગમાં ગણાય છે. અને યોગતત્ત્વને ન જાણનારા એવા, અજ્ઞાન તથા યોગતત્ત્વને ન જાણનાર છતાં અવિચારથી તેમાં અશ્રદ્ધા ઉપજાવનાર અસાધ્ય મનુષ્યોનો, તથા અયોગ્ય પ્રકારે યોગનું અનુશ્ચય કરવા છતાં પોતાને સર્વદ્ય પડિતસમ માનનાર મનાવનારનો, તથા યોગથી અપરિ-ચિત્ત છતાં યોગ જાણનાર પુરુષસરખા વેપથી યોગના પ્રવર્તકપણાના અભિમાનવાળા પુરુ-ષોનો સંગ તે પ્રતિકૂળ સંગ છે. તથા યથાક્રમે નિર્દોષપણે યોગનાં સાધનક્ષણાદિને ન પ્રતિપાદન કરવા છતાં યોગના વિરોધી સિદ્ધાન્તોને વા નિષેધોને વિધિરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર અથવા યોગબલનો નિષ્પ્રયોજન નિષેધ કરનાર ગ્રંથોનું અવલોકન અથવા અયોગ્ય પુરુષદ્વારા થવલુ તે પણ પ્રતિકૂળ સંગ ગણાય છે.

આ વિના જે સન્નિવૃત્તિ પુરુષોને યોગના આદર કે અનાદરમાં રાગદ્વેષ નથી પણ જે મહાચારયુક્ત હોય છે એવા દુરાચારદરહિત સન્નિવૃત્તિનો સંગ તે અનુકૂળપ્રતિકૂળ ન હોવાથી સમ ગણાય છે. જેથી તે સમ સંગ યોગબલના આધક્રમ્યે આચાર્યરૂપે સેવવા કે લાજવા યોગ્ય નથી. અને દુર્જન અર્થાત્ દુરાચારથી વર્તનારા દુરાચારી મનુષ્યોનો સંગ તો સર્વેને લજવા યોગ્ય છે એમ વિધાન કરવાની આવશ્યકતા અવ રહેતી નથી.

બીજા પ્રકારનો કામ જે સૂક્ષ્મ ઉપાધિથી અર્ચાત્ મનમાં થતાં વિષયોનાં મિતનરમ-રણથી પ્રકરે છે તેને સૂક્ષ્મ કલો છે. એ કામ પુનઃ પુનઃ વિષયોનાં રમરણમિતનથી પુષ્ટ થાય છે અને વિષયોના વિરમરણથી અથવા તો નિષેધોમાં દુઃખશુદ્ધિ દહ થવાથી શિથિલતાને પ્રાપ્ત થતાં નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયવર્તમાનમાં દોષદર્શન કરનાર પુરુષને જ્યારે વિષયોમાં સુખશુદ્ધિના અભાવરૂપે પ્રેકટતી અરુદાદ્વારા દહ વિરાગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ સૂક્ષ્મ કામ નિર્મૂલ થાય છે.

ત્રીજો જે વાસનાસંસ્કારજન્ય કામ છે તે સૂક્ષ્મ તથા સ્વૃણ કામના પ્રાદુર્ભાવમાં પ્રસંગે કારણરૂપ હોવાથી કારણરૂપ કામ પણ કહેવાયોગ્ય છે. એ કામ જીવોને રપટ હોતો નથી પણ એ કારણરૂપ કામ યાવત્પર્યન્ત વિષમાન હોય છે તાવત્પર્યન્ત સ્વૃણસૂક્ષ્મ કામનો જ્ય કરનાર પુરુષ પણ કૃતાર્થ થયો ગણાતો નથી. કારણ કે તે મૂલ વાસનાસંસ્કાર સમય પ્રાપ્ત થવાથી કમરૂપે સૂક્ષ્મ તથા સ્વૃણ કામને પ્રકટાવનાર પ્રસંગોને પ્રાપ્ત કરે છે, જેથી પુરુષે

॥ શ્રીત્રિમુવનવિજયીચંદ્ર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પ્રૃષ્ઠ ૨૫૮ થી)

વીરવિજયચંદ્ર કહે છે, હે સુભાગ્યવત પ્રજાપ્રમુખ પુરુષો, તથા પ્રધાનાદિ રાજાસે-
વકો ! તમારો અને મારો આ રથાને આ ક્ષણે યથેચ્છા સંબંધ કોઈ વિલક્ષણ કર્મને
સત્તાએ અથવા તો ઇષ્ટક્રેતવડે યથો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તમારી તથા મારી
ભાગ્યરેષા જ નો આ સંબંધમાં કારણરૂપ હશે તો તેમાં પણ તમારી ભાગ્યરેષા જ અ-
ધિક શુભ યજ્ઞવતી હોવી ધટે છે કારણ કે મારા અન્ન આગમનથી તમારું સર્વતુલ્ય દિન
જેવું સચવાય એમ છે તેવું મારું કાંઈ પંચ દિન વર્તુલ નજીક એમ નથી, કારણ કે
મારી ઇચ્છાનો વિષય અને નિશ્ચય મિત્ર છે તમે કાંઈ એમ ધારતા હશો કે આ પુરુષને
મારો આશનાં વિના પ્રયત્ને રાજ્ય મળ્યું છે તેથી એની ભાગ્યરેષા બલવતી છે, તો તેમ
નથી. કારણ કે મને તો ગર્ભથી તે આ ક્ષણજ્યેષ્ઠ આ કરતાં પણ વિશાલ પૃથ્વીનું રાજ્ય
પ્રાપ્ત જ છે. કદાચિત્ તમારામાંથી કોઈ એમ ધાનું હશે કે આ પુરુષને રાજ્યસંહિત
દિવ્યસરખી રૂપગુણવતી રાજકન્યા સદાજમાં પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી એની ભાગ્યરેષા બલવતી
છે, તથાપિ એ ધારતું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આધિર્ભાવિક શ્રેષ્ઠરૂપગુણવતી મનાતી
અનેક કન્યાઓ મારે અર્થ સમર્થ નૃપતિયોના ગૃહમાં વિદ્યમાન છે, અને તેમની આવેલી
માગણીઓનો અનેક વાર મેં તિરસ્કાર કર્યો છે. આ વિના અનેક કારણોવડે પણ જોશો
॥ મારા અન્ન યથેચ્છા આગમનમાં મારી ભાગ્યરેષા બલવતી ગણાય એમ નથી, તેમ જ
તે પણ મારા ભાગ્યોદયનું મારા નિશ્ચયાનુસાર કાંઈ સાક્ષાત્ આદ્ય આ ક્ષણે પૂર્વ પ્રતીત
થયું નથી. જેથી તમારી જ સર્વતી બલવતી ભાગ્યરેષા એ મને અન્ન આકર્ષી આણે છે
તેમાં કાંઈ સંદેહસ્પર્શ નથી.

હોય તે મુગુષ્ઠવાળો ગણાય છે; કન્યાકરતાં આઠથી પંદર વર્ષ અધિક વયવાળો હોય તે યોગ્ય વયવાળો પતિ ગણાય છે; અને વિશેષે કરીને રોગરહિત, સર્વ અવશ્યવાળો, તથા કન્યાકરતાં અને અન્ય સામાન્ય બલવાળો પુરુષોકરતાં અધિક બલવાળો હોય તે યોગ્ય બલવાળો પતિ ગણાય છે. આ પ્રકારનો હોવા છતાં પણ જે કુલીન અર્થાત્ જેના કુલમાં પૂર્વે કદો સદાચારનો સોય થયો નથી અને જે પોતે પણ સદ્ધર્મપરાયણ હોઈને સદાચારને સેવનાર હોય તે પતિને પ્રાપ્ત કરનાર કન્યા સુભાગ્યવતી ગણાય છે. આ આદિ સર્વ પ્રકારે જોતાં તમારી આ રાજકન્યા પણ બલવતી ભાગ્યરેખાવાળી ગણાવી ઘટે છે.

એ જ પ્રમાણે આ લોકમાં જે પ્રજાને પ્રજાનાં દુઃખને જાણી તે દુઃખથી અનેક વલનવડે પણ તેને મુક્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો, આવસ્થાદિ દોષોથી રહિત રહીને ઉદ્યોગને સેવનારો, તથા પોતાના સુખની સ્પૃહા વિનાનો છતાં પ્રજાના સુખને જ પોતાનું સુખ માનનારો કુલીન ક્ષત્રિય રાજા મળે છે તે પ્રજા પણ બલવતી ભાગ્યરેખાવાળી ગણાય છે. વળી જે રાજા પોતાની પ્રજાપાસેથી તેમના પ્રાપ્ત થતા ધનમાંથી તેમનું પોપણુ યતા રહેલા શેષભંધી યોગ્ય વિભાગમાત્ર લેવાના નિયમવાળો હોય, તથા જે રાજા ન્યાયથી પોતાના કેશની યોગ્ય વૃદ્ધિ કરનારો છતાં પોતાની પ્રજાના દુર્મિસને જાણનારો હોય તથા જે પોતાની પ્રજાના શુકમાં રહેલી સંપત્તિને જ પોતાના કેશશય વિશેષતઃ સમજતો હોય, તથા જે પોતાની પ્રજાને શરિદ્રાદિ દુઃખોમાં ન નાંખનાર તથા અન્યાય અને સ્વાર્થથી ન પીડનાર હોય તેવા રાજાની પ્રજા જ આ લોકમાં સુભાગ્યવતી મનાય છે. આ આદિ વિચારવડે જોતાં આ રાજ્યની પ્રજા પણ બલવતી ભાગ્યરેખાવાળી છે એમાં સંદેહ નથી.

વળી જે સેવકોને સેવકોના શુશ્રુષા જોવામાં કુશલ અને શુશ્રુષાપના પ્રમાણનો નિશ્ચય કરીને શુશ્રુવાનને લાભ આપનાર તથા દોષવાનને દંડ આપનાર કુશવાનું સેવ્ય પ્રાપ્ત થાયછે તે સેવકોની ભાગ્યરેખા પણ આ લોકમાં બલવતી ગણાય છે. આ પણ જોતાં આ રાજસેવકોની પણ કર્મરેખા બલવતી છે.

હે સમજતો ! આ આદિ વિચારોવડે અને સ્પષ્ટ બાંસે છે કે તમારા સર્વના સુખાંગે જ અને અત્ર આપણો છે.

વિશેષ કહેવાનું વળી એ છે કે આ સંસારપ્રપંચથી નિવૃત્ત થયેલા તમારા રાજા ઈશ્વરનાં અનુમહના પાત્ર હોવા જોઈએ. કારણ કે કેવલ જીવદષ્ટિથી જોનાર સર્વ જીવોની દષ્ટિવડે અયોગ્ય નિશ્ચય કરાય એવો સંકલ્પ કરવા છતાં પણ તે સંકલ્પ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયો પ્રતીત થાય છે. કેમ પણ કુલીન ક્ષત્રિય પ્રજાપતિ સામાન્ય મતિથી એવો સંકલ્પ કરે નહિ કે અમુક દિવસે અમુક દિશાના દારમાં અમુક સમયે પ્રંથમ પ્રવેશ કરે તેને કુશલશ્રીશ્રમાદિનો વિચાર કરવા વિના જ આ રાજ્યસત્તા કન્યાસહિત અર્પણ કરવી, કારણ કે કદાચિત્ ચાંડાલે જ તે સમયે પ્રવેશ કર્યો તો તે ચાંડાલ જ આ પ્રજા તથા રાજકન્યાનો પતિ થાય, અને તેમ થાય તો શુદ્ધવર્ણશ્રમયુક્ત આ પ્રજા તથા કુશલવતી ક્ષત્રિયકન્યા દોષને પ્રાપ્ત થાય, અને શુદ્ધ બલદારમાં મોટો અનર્થ થવાનો સંભવ આવે. ઉત્તમ પ્રકારે ધર્મકર્મની જવસ્થા રહે નહિ તેથી પ્રજા તથા કન્યા પતિત થાય અને એ

પ્રકારે પોતાના કુલને તથા પ્રજાને પતિતાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ પંચ અધોગતિનો અધિકારી થાય. આ આદિ અનેક કારણોનો વિચાર કરતાં સામાન્ય હૃદયગ્રાહી તમારા કુશલ રાજ્યને આ સંકલ્પ કર્યો હોય એમ પ્રતીત થતું નથી.

આ પ્રકારનો સંકલ્પ નિર્ભયપણે કાણુ કરી શકે એ સંબંધમાં જો આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ તો સ્પષ્ટ બાસે છે કે કાં તો સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી અથવા તો ત્રિકાલગ્ન પુરુષ જ નિઃશંકપણે આ વિધિ સંકલ્પ કરી શકે. આ સ્થલે આ જગતના સર્વ વ્યવહાર કાષ્ટ સુખ્ય પ્રવર્તક સત્તાવડે જ થાય છે એવું અથવા બીજરૂપે સર્વ થતા વ્યવહારોનાં કારણો મૂલ્ય કારણનાં છે જ અને તેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કેમનિયમમાં પ્રવર્તાવનાર સત્તા પણ તેમાં જ નિલસિદ્ધ છે જેથી કાષ્ટએ પણ કર્તૃતાભિમાન ધરવાની ચિંતા કર્યા વિના જ પોતપોતાના સમયે કાર્યમાત્ર યોગ્યાયોગ્ય પ્રકારે મૂલ્ય કારણની વ્યવસ્થાપ્રમાણે થયાં છે થાય છે અને યશો એવું દૃઢપણે માનનાર પુરુષ સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી છે એમ સમજવું.

આ પ્રકારનો સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી વસ્તુતઃ ત્રિકાલગ્ન પુરુષ જ હોવાને ઘટે છે, કારણ કે અલ્પજન પુરુષનું અંતઃકરણ અદૃઢ હોય છે. અવિધાના સંબંધથી આંતર્યદોષવાળું હોવાથી જ્યાંસુધી યથાર્થ રીતે વસ્તુસાક્ષાત્કાર થતો નથી ત્યાંસુધી ત્રિકાલગ્ન કે સર્વજન થવાનું નથી, અને ત્રિકાલગ્ન કે સર્વજન થયા વિના પૂર્વે શું શાથી હતું, વર્તમાનમાં શું શાથી છે, વા થાય છે, અને ભવિષ્યમાં શું શાથી થશે એ યથાવત્ જાણી શકાતું નથી; અને તે ન જાણતા સુધી પ્રારબ્ધવાદમાં અચલપણે મતિ સ્થિર થતી નથી.

કદાચિત્ કાષ્ટ એમ કહે કે જે પુરુષ જગતના કારણરૂપે ઈશ્વરને માને છે અને તે ઈશ્વરથી વા ઈશ્વરની સત્તાથી આ જગતના સર્વ વ્યવહારો થાય છે તથા તે ઈશ્વર આ આખા વિશ્વપ્રપંચના પ્રારબ્ધરૂપ હોવાથી સમગ્ર વિશ્વવ્યવહારના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર તે ઈશ્વરમાં અથવા ઈશ્વરની સત્તામાં રહેલા છે અને તેવડે જે જે થનાર છે તે તે નિર્વિઘ્ન જ્યારે સારે થયા જ કરે છે એમ સ્વીકારે છે; છતાં તે સર્વજન કે ત્રિકાલગ્ન નથી તો તે સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી ગણાય કે નહિ? તો ખુદ્ધિમંત પુરુષો એવું ઉત્તર એ જ આપે કે ના નહિ જ. એવું માનવા માત્રથી સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી થવાનું નથી, પણ તે માનવા પ્રમાણેની કૃતિ તથા રિયતિ પણ હોવી ઘટે છે. અને જ્યારે કાઈ પણ પુરુષ સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદીની રિયતિને પ્રાપ્ત થાય છે સારે પૂર્વે તેના સદૃઢ નિશ્ચયના બદલે તેને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ત્રિકાલગ્નતા કે સર્વજનતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થવી સંભવે છે. અને તે પ્રકારે જ્યારે તે પુરુષને યથાવત્ કારણસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે સારે જ તે જ્ઞાનવાનુ તત્ત્વજન પુરુષ સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી થયો મનાય છે.

હે ખુદ્ધિમંત પુરુષો! આટલું કહીને મારે એ કહેવાનું છે કે તમારા રાજ્ય એક પક્ષથી જોતાં સિદ્ધપ્રારબ્ધવાદી અર્થાત્ વસ્તુજ્ઞાનવાળા હોવા ઘટે છે; અને તેથી જ તેમણે કરેલો સંકલ્પ યોગ્ય પ્રકારે સિદ્ધિને પામેલો પ્રતીત થાય છે; અથવા તો સિદ્ધપુરુષાર્થવાદી હોવાથી યોગ્ય પ્રવર્તનવડે ત્રિકાલગ્ન કે સર્વજન થયેલા હોવા ઘટે છે. નહિ તો આ પ્રકારનો સંકલ્પ કરનાર અજ્ઞાન મનુષ્યો જેમ હોવાને માત્ર ગણાય છે તેમ તે પણ ગણાવા ઘટે છે.

આ જગતમાં અયોગ્ય અંતઃકરણવાળાં ઘણાં મનુષ્યો સિદ્ધને ઘટે એવા સંકલ્પો કરેછે. પરંતુ તે ન પળવાથી અથવા સંકલ્પ યથા પછી વિપરીત ફલ પ્રાપ્ત થવાથી સંતાપના ભોક્તા થાય છે; અને, તે તાત્કાલિક સંતાપને ભોગવીને જ છૂટતા નથી પણ તેમના અયોગ્ય સંકલ્પથી જે જે અનર્થ નિપજે છે તથા તે અનર્થથી જે જે હોષ થાય છે તે તે દોષનાં જે જે ફલ જે જે સમયે ઉપજે છે તે તે ફલ તે તે સમયે તેમને અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે.

આ જે સિદ્ધકોટિમાંની કોઈ એકમાં પણ ન સ્થિત થયેલા અને કંઈક અદૃઢ ચિત્તવાળા પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત પોતાને માનનારા તથા વ્યવહારમાત્રના વ્યવસ્થાપકરૂપ ઈશ્વરને સ્વીકારનારા એવા કોઈ કોઈ પુરુષો આપત્તિને વશ થયાથી અથવા કોઈ માર્ગ ન સૂઝવાથી વિકલતાને પ્રાપ્ત થવાથી પોતાની અલ્પગુણતાવાળા મતિમાં અવિશ્વાસ ધરીને એ પ્રકારના સંકલ્પ કરે છે. પરંતુ જે તેમના ઉપર ઈશ્વરાનુગ્રહ હોય છે અથવા તેમની બાગ્યરેષા બલવતી હોય છે તો તે તેમના વિચારપૂર્વક સામિમાન ન કરેલા સંકલ્પો પણ ઉત્તમ પ્રકારે અનુકૂલ રૂપમાં સિદ્ધ થાય છે. જેથી તમારા નિષ્ઠ તથા રાગ જે પ્રથમ કહેતી, જે સિદ્ધકોટિમાંની કોઈ એકમાં સ્થિત થઈ ત્રિશલચ પા સર્વગ કદાચિત્ત નહિ થયા હોય તો પણ ઈશ્વરાનુગ્રહવાળા અથવા બલવતી બાગ્યરેષાવાળા તો ખરા જ. કારણ કે એમનો સંકલ્પ સર્વોત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયો પ્રતીત થાય છે.

આ વિગેરે અનેક પ્રકારના વિચારથી જોતાં તમારી સર્વની બાગ્યરેષા જ બલવતી સિદ્ધ થાય છે. એમાં મારી બાગ્યરેષા જ પ્રધાન કારણરૂપ હોય એમ ભાસતું નથી.

હે સદ્બાગ્યવંત પુરુષો! આ સંસારમાં મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થઈને જેણે કોઈ પણ અલૌકિકસરખું સામર્થ્ય ન પ્રાપ્ત કર્યું તો હું તેના જીવનને સાર્યક ગણતો નથી. વિષયપદાર્થો સંપાદન કરવા અને ભોગવવા એ જ કંઈ મનુષ્યજન્મની સાર્યકતાનો હેતુ નથી. જન્મવું, હોડું, વધવું, ક્ષયના કમઉપર પલટવું, ક્ષીણ થવું અને નાશ પામવું એ સર્વ જાતના શરીરોનો ધર્મ પ્રતીત થાય છે. ખાનપાનાદિ વિષયોનું સેવન અને નિકા એ સર્વ શરીરોમાં ભોગવાય છે. જે મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થયા છતાં અન્ય કોઈ ઉત્કૃષ્ટ ફલ સંપાદન ન કર્યું તો પશુઆદિના શરીરને પામ્યાતુલ્ય જ થયું. માટે મારો તો એ જ નિશ્ચય છે કે કોઈએ પણ મનુષ્યશરીરમાં આવીને ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ વિશેષ ફલ મેળવવું જ, જેણે કે જે ફલ અન્ય સામાન્ય શરીરોમાં પ્રાપ્ત થવું અસંભવિત મનાયું છે. મનુષ્યશરીરમાં પણ જાતિવર્ણાદિથી શ્રેષ્ઠ મનાતા પુરુષોએ પોતપોતાના અધિકારનું પણ ઉત્તમોત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ પ્રકારના વિચારને સ્વીકારીને જ આ વિશ્વમાં કોઈ અલૌકિકસરખું ફલ મેળવવાની આશા બાંધીને મેં શુદ્ધ, રાગ્ય, તથા ભ્રતાપિતા અને ઇતર સર્વ પ્રકારનાં મનાતાં સુખનો ત્યાગ કર્યો છે, અને કેવલ જગતના આધારરૂપ ઈશ્વરના વિશ્વાસથી જ્યાં ત્યાં હજી પૂરું કરવાના હૃદયથી સ્વતંત્રવત્ વિચરું છું. હું રૈજકુલમાં ઉત્પન્ન થયો છું, અને રાજસત્તાનો અધિકારી છું તથાપિ અન્ય દુર્બલ દીન પ્રજાજનસરખા સામર્થ્યવાળો હોઈને હું મને પોતાને રાજ મનાવવા હજીતો નથી. હું ખરા અંતઃકરણથી તેવા રાજાઓનો ધિક્કાર કરું છું, કે જેઓ નાના પ્રકારનાં દુઃખમાં પ્રજળતી પોતાની

પ્રજ્ઞને જોતાં જાણતાં, છતાં તેમનાં દુઃખને નિવારણ કર્યા વિના અથવા નિવારણ કરવાના સામર્થ્યને ધારણ કર્યા વિના પોતાને રાજા કહેવગણવતા પોતાના મુદમાં ઇચ્છાઓજન જમીને નિદ્રાને લે છે. તે રાજાઓના યેગવને, તેમના બલને, અને તેમના રાજપણાના અભિમાનને હું નિરંતર તિરસ્કાર કરું છું, કે જેઓ પ્રજાવડે પોતા પોતાના સુખને પ્રાપ્ત કરી લે છે, પણ પોતાના પ્રાપ્ત પદાર્થસામર્થ્યવિષયકે પ્રજાને પ્રાપ્તસુખ કરવા નિરંતર ચિંતા રાખતા નથી. જે રાજા પોતાના રાજપણાના સંબંધમાં તથા અન્યના પ્રજાપણાના સંબંધમાં શા શા હેતુ રહ્યા છે તેને યથાવત્ જાણતો નથી તે રાજા નથી એમ હું માનું છું.

આ લોકમાં કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પ્રકારનું પણ મોટાપણું મળવામાં કોઈ જાતની વિશેષતા હોય છે. કોઈને લક્ષ્મીથી, કોઈને વિદ્યાથી, કોઈને બલથી, કોઈને સદ્ગુણથી, કોઈને કુલથી ઇત્યાદિ અનેક નિમિત્તોથી મોટાપણું આવે છે; પણ તેમાં જે મોટાપણું પુરુષે પોતાના વર્તમાન સામર્થ્ય, ઔર્ધ્વ, કે પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે તેને જ હું શ્રેષ્ઠ ગણું છું.

એક રાજાનો પુત્ર, કે શ્રીમાનનો પુત્ર, કે વિદ્વાન બલવાન કે કુલવાનનો પુત્ર પોતાના વડિલની સત્તાથી જ તેના વંશમાં હોવાથી તેની સત્તાના માનના આપણે અધિકારી છીએ એવું સમજીને પોતાને રાજા, શ્રીમાન કે વિદ્વાન, બલવાન કે કુલવાન માનીને તે પદને ધારણ કરવા છતાં તે સ્થિતિને શોભતાં ગુણલક્ષણાદિને પ્રાપ્ત ન હોય તો તેમનું તે રાજાપણું કે શ્રીમાનપણું આદિ તિરસ્કાર કરવાયોગ્ય હું સમજું છું. યદ્યપિ તેવા પુરુષોને પણ વંશપરંપરાથી વા દત્તવિધાનથી મળેલી સંપત્તિ પણ તે પુરુષના કોઈ પૂર્વ કાલમાં રચિત પ્રયત્નના બલથી જ પ્રાપ્ત થયેલી હોવી ઘટે છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત સંપત્તિસાથે વર્તમાન કાલે તે પુરુષોમાં તે સંપત્તિના અતુલ્ય ધર્મો ન પ્રાપ્ત હોય તો તેમનાં પૂર્વ પ્રયત્ન પણ મદ બલવાળા સમજાય છે; અને વર્તમાન પ્રયત્નના અભાવે તે તત્કાલ પણ મદ પુરુષોથી ગણાય છે. જેથી તેની સ્થિતિના ખરા માનને તેઓ મારા નિશ્ચયપ્રમાણે યોગ્ય નથી. આ કારણથી હું પોતાને અન્યની જમાવેલી સત્તાવડે સત્તાવાળો મનાવવાને ઇચ્છતો નથી, પણ મારી પોતાની સત્તાવડે સત્તાવાળો મનાવવા ઇચ્છું છું. ખરું જોતાં આ રાજ્ય મને મારા કોઈ પૂર્વરચિત બલથી જ પ્રાપ્ત થયું ઘટે છે, પરંતુ હું રાજ્યપદને મારા નિશ્ચયપ્રમાણે યોગ્યતા મારામાં પ્રાપ્ત થતા સુધી ધારણ કરી અત્રે જ રહેવા ઇચ્છતો નથી.

હે સદ્ગુણી મહાજનો ! જે સમયથી મેં શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા રાજાઓના ધર્મને જાણ્યા છે તથા અધર્મથી વર્તનાર રાજાને પ્રાપ્ત થનાર અનિષ્ટને મેં જાણ્યું છે તે સમયથી મેં આ અન્ય સુદ્ધ હૃદયબલવાળા અને સ્વાર્થપરાયણ હૃદયાર્થી રાજાઓની પેઠે રાજ્ય ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. વળી જે સમયે મેં પ્રતર્દનઆદિ ત્રિલોકીના બલને પ્રાપ્ત કરનાર અને દેવતાઓના રાજા ઇન્દ્રને પણ તુલ્યવત્ લેખવીને સુદ્ધ કરવાને સંમુખ બોલાવનાર નિર્ભય પુરુષોનાં ચરિત્ર શ્રવણ કર્યાં છે તે સમયથી મેં આ બધી કંપતા અંતરવડે કેવલ સ્ત્રિય કુલને કલંક મદાવનાર દ્વિપાક રાજ્યવ્યવહારને ન સેવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

વળી જે સમયે મેં શત્રુવડે હણાયલા રાજાઓનાં તથા તે રાજાના સંબંધી જનોનાં મોટાં દુઃખને અવણ કર્યાં છે તથા તે રાજાઓની દુર્બલતાવડે ક્ષત્રિય પુરુષોમાં નિંદા મળ્યાયકી દીનતા તેમનામાં પ્રાપ્ત થયેલી જણી છે, અને તે દીનતાઆદિ દોષોવાળી તેમની અપદ્ધિર્નિ તેમના પાછળ આવતા સમયમાટે મુકી ગયા છે એ સર્વ મેં જાણ્યું છે તે સમયે મેં એ પ્રકારની દુર્બલતાવડે દીનતાનો સમય ન જોવામાં આવવા અર્થે ઇચ્છાનુકૂલ બલ પ્રાપ્ત થતા પયેલ રાજ્ય ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

વળી જે સમયે શત્રુઓનું પ્રબલ્ય વધવાથી પીડાને પામતી પ્રજાના પોકાર પોતાના રાજ્યની સર્વ દિશાઓમાંથી મારા પિતાના અવળમાં આવેલા અને તે વેળા પોતાના પ્રધાનાદિ રણવીર પુરુષોસાથે પોતાના તથા શત્રુઓના બલાબલના વિચાર કરતાં જોયા છે તથા તે વિચારોથી અંતઃકરણને બક્ષિષ્ટ કરવા મોટીસેના પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચયમાં પ્રવેશતા જાણ્યા છે તે સમયે મનુષ્યમાયથી ન જિતી શકાય એવા બાહુબલને પ્રાપ્ત કર્યાવિના રાજ્યપદારૂઢ ન થવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે. વળી જે સમયે મારા પિતા મોટા સૈન્યસાથે ચઢીને શત્રુઓનો પરાજય કરીને પ્રજાને મુખસાંતિનો અનુભવ આપતા પોતાના સ્વલ્પમાં આવીને સમયે યોદ્ધાઓને તેમની સ્તુતિપૂર્વક મોટી મક્ષિસ આપતા હતા, તે સમયે આ લોકમાં કોઈ મને ન જિતી શકે એવું બલ મેળવ્યાવિના રાજ્યસંપાદો માર ન સ્વીકારવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો છે.

વળી જે સમયે મેં એક દિવ્ય રૂપવાળી કન્યાસહિત એક મહાદેવીસરખી શક્તિને સ્વપ્નમાં દીડી છે અને તે શક્તિના મુખથી નિકળતાં “હે રાજા! તું ભાવ્યવાન છતાં દીનભાગ્યની પેઠે આ રાજ્યગૃહરૂપ કારાગૃહમાં સુખ માનીને શું સુતો છે? તું ઉઠ, સાવધાન થા, ગૃહ લાછને પંથ કર. આ દેહમાં ત્રિલોકને જિતવાનું બલ પ્રાપ્ત કર, અને આ કન્યા કે જે તારે અર્થે જ નિર્માણ કરાવતી છે તેનો સર્વ સુખ આપનાર સુકોમલ પાણિ મહલુ કર, અને નિર્ભય થા,” આ પ્રકારનાં વચનો અવણ કર્યાં છે. અને નિર્નિમેષ દૃષ્ટિવડે સ્વપ્નમાં તે કન્યાને મેં પ્રેમવડે જોઈ છે અને તે કન્યાએ પણ મારા ચિત્તને પોતાનામાં હરી લીધું છે, તે સમય પછી જાતલ યદને મેં એ બલ તથા કન્યાને પ્રાપ્ત થતા સુધી રાજ્યપણ્યા અભિમાનના ધારણપૂર્વક પ્રજાપાલનરૂપ વ્યવહારને ને સેવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. આ પ્રકારનાં જ સ્વપ્ન વારંવાર થવાથી ડરેલા મારા દૃઢ નિશ્ચયને જાણનાર, મારા પ્રતિ સ્નેહ રાખનાર પ્રધાન પુત્રે જે સમયે મને અનેક કુશીન રાજકન્યાનાં આગાં આવતાં છતાં ન સ્વીકારતો જણીને “તમે તો ત્રિલોકનો જંચ કરાવનાર દેવકન્યાસરખી પદ્મિની ન મજે લાંસુધી તે આશામાં ને આશામાં જ કુંવારા રહેજો” એવું મર્મવચન કહ્યું છે, તે સમયે મેં તે સ્વપ્નમાં જોયલી કન્યા ન મળતાંસુધી અન્ય કન્યાને વિધિવડે ન વરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

એક રાત્રિના સમયે નગરબહાર વનઉપવનની શોભા જોતો હું એકલો અચારૂદ યદ વિચરતો હતો. લાંથી ગૃહપ્રતિ જવાને વળતાં આગમાં આવેલી રમશાનભૂમિમાંથી “હે રાજા! તમારો જય હોજો.” યોદ્ધાદિવસપછી તમે તમારી કામના પૂર્ણ કરવા ઉતાર

૧ અર્થ:—યોગીના ઈશ, વિભક્ષ પ્રભાવાળા, વેદથી, જેમનું સ્વરૂપ વર્ણાયલું છે એવા, ધારવાળા, ચિન્મય, સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં અનુરૂપ, સત્ત્વસ્વરૂપ, સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વઆપી, સેવકના ઇચ્છેલા ફક્તે આપનાર, આનંદકરસાધુ, સત્તાદિ પ્રકૃતિના ત્રિગુણથી રહિત, અને સર્વ વિશેષશ્રીત શ્રીનૃસિંહ શુભે અમે પ્રણામ કરીએ છીએ.

૨-૪ અહ્નતિષ્ઠ, જગત્પતિ પૂજના યોગ્ય, સુર અને અસુરથી પૂજાપત્રા, અત્યંત ઔષ્ઠવાળા, અહ્નને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ, જીવન્મુક્તિના સુખના સાગરના પાનથી જેમનું મન ઉન્મત્ત થયું છે એવા, જેમના સ્વરૂપને કમલેષ થતો નથી એવા, જ્ઞાનકવચ સમદર્શિ, સત્તા જેમનું સ્વરૂપ છે એવા, જ્ઞાનસ્વરૂપ, જીવના ત્રણ તાપને નષ્ટ કરનાર, જાણુવા યોગ્ય, ધ્યાન કરવાં યોગ્ય, સુખરસનો બંડાર, હૃદયકમલમાં પ્રકાશના જ્ઞાનમાંતુ, ઈષ્ટ, પૂજ્ય, સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનાર, વિશ્વના આધારરૂપ, વિભક્ષ કાયાવાળા, વિશ્વથી વંદન કરવા યોગ્ય શ્રીનૃસિંહ-શુભે અમે નમીએ છીએ.

૫ મોક્ષને આપનાર, કામની પ્રતિમારૂપ, અવિધારૂપ રાત્રિના અંધકારનો નાશ કરનાર, શોભાસુકન દેહવાળા, માયા જેમની સ્ત્રી છે એવા માતા અને પિતારૂપ આપ નૃસિંહને પ્રણામ.

૬ હે પ્રભો ! આપના પાદપદ્મના પૂજનમાં જ સર્વ પૂજન શમાયલું છે; આપની ગંગામય મૂર્તિનું ધ્યાન એ જ શ્રેષ્ઠ ધ્યાન છે; આપની ઉજ્જવલ વાણી એ જ મોક્ષ આપનારી છે. રાત્રિપિરાજ શ્રીનૃસિંહને પ્રણામ.

૭ હે પ્રભો ! શિવ, (વપ્તુ (અને અહ્નો)થી આપ નિર્દોષ વંદન કરવા યોગ્ય હો; નર અને કિંનર આપને પૂજે છે; આપ કોઈથી જિતાતા નથી તોપણ આપના સ્વરૂપમાં જેમની ગતિ અનુસંદિત થઈ છે એવા ભક્તોથી આપ વરા થાઓ હો; ઈશ્વરરૂપ શ્રીનૃસિંહને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ.

૮ હે પ્રભો ! આપનાં ચરણારવિન્દ્યુગના સેવકાગ્રે તેની સાથે સ્પર્શ થવાથી જેમનાં હાથનાં તળિયાં ચક્રચકિત થાય છે, આપની દિવ્ય મૂર્તિના દર્શનથી જેમનાં નેત્રઉપર આપની મૂર્તિની પ્રભા ચિત્રાઈ રહી છે, તથા આપનું ધ્યાન કરતી વખતે ધ્યાનની અખડિત ધારાથી આપનું સ્વરૂપ ભ્રમધ્વસ્થ કમલમાં છપાઈ રહેવાથી જેમનાં મન પ્રકુલ થાય છે, એવા આપના (અનુગ્રહવાળા) પાપરહિત, પવિત્ર, સાધકા શાંતિશ્રદ્ધમાં વાસ કરે છે.

૯ આ સંસારસમુદ્રમાં અસુરપદ અને સુરપદ એ સદા નિઃસાર છે (તેથી મેળવવા યોગ્ય નથી); ભોજન જેનો વિષય છે એવી રસનેદ્રિયથી ઉપગ્રહિત સર્વસાનેદ્રિયના વિષયો અને સ્ત્રીથી ઉપલક્ષિત સર્વ કર્મેન્દ્રિયના વિષયો, સહજ વારમાં ભરમીભૂત થાય છે (અનિશ્ચ હોવાથી ચાલ નથી); કીર્તિપાછળ ચલ કરવો એ કોડી રહાવા બરાબર છે કુલીનતા અને ધૈન એ એ વસ્તુ પેતાના અભિમાનથી વિષયીને કારાગૃહસમ થઈ પડે છે; પણ ખરેખર આ સંસારસમુદ્રમાં અનાથ માણસને તરવામાં નાવરૂપ, નાશરહિત, નિર્વિકાર, નમવા યોગ્ય એક શ્રીનૃસિંહ જ છે.

૧૦ હે કરુણાપતિ મહાકાવ્ય ! સર્વ પાપને દહીણ કરનાર આપનું આવતા વર્ષનું રૂપ યોગ્ય સમયે પ્રકટાવો એ યાચીએ છીએ.

को तो जाणे, उदर भरवा, आसदा काढता रे,

॥ ॐ श्री ऐं ह्रीं क्लीं ॥

महाकाल

पठ रूप

॥ श्लोको ॥

नाहे भगवत्पठितमिदं त्वद्दर्शनान्मृणामखिलपापक्षयः ।
यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुष्कसकोऽपि विमुच्यते संसारान् ॥
विदितमनंत समयस्तं तव जगदात्मनोजनैरिदाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः किंपादेव सवितुरिव सद्योतैः ॥

अर्थ—हे भगवन् ! आपना दर्शनशी मनुष्यांना सकल पापना नाश पावणे
असंभव नवी, हे मझे आपना नामना श्रवणशी यांशात पण संसारची मुक्त पावणे.
आ प्रपन्नमां, हे अनंत ! आप विद्यात्माने लोकानां अभिष्ट आश्रय जात
उ. नेम पतःपायां सूर्यने प्रकाशित करी शके नदि तेम आप परमगुरुने अन्य हा
विदित करी शके !

प्रतिष्ठा करनार
उपाधिवाधकवर्ग.
अमदावाद

‘मुनियन भिदिंगप्रस’मां मुद्रांकित कर्तुं.

शक १८१६. च. ४१. इ०स० १८९४

वार्षिक उपहार वपरिषकाले रु.२.

वर्षान्ते रु. २-८-०

माने को तो, पदवि रखवा, वेप आ धारतारे,

॥ पष्ठ रूपनी प्रभावलि ॥

प्रभा.

विस्तार.

अथ कालरात्रिनिमित्त उद्भूतं श्रीमहाकालस्तोत्रम्.....	१.
(श्री) छष्टविरहवासरसैतक.....	१२०.
सह अभिमानना त्यागपूर्वक ईश्वरशरणा अर्पण विहित ? मेघरने सेवनार वास्तव सुખतो अधिकारी होय छे. }	१८३
गुरुभूमिभाषां गुरुश्रुतिः.....	२१५
अरमदशाना सिद्धभाव.....	२४१
तेष्टक.....	७५, १२४, १३६, १७६, १८४, २१८, २४२
(श्री) त्रिभुवनविजयाभङ्ग.....	५, २६, ५६, ८८, २०३, २६१
दुःखकाले अधैर्येने प्राप्त यत्ता मनने धैर्य धरवा तथा सुखपद } निश्चयोभां हृत्तर पक्षे स्थित यवा उत्साहोत्पादक सुदुर्दश }	१४५
(श्री) नरहरिविद्यापनशातक.....	१५१, २०१, २६४, २७३
निरतिशय सुखतो आविर्भाव श्रीसद्गुरु परमात्म } पदपद्मना केवल आराधनधी न थापछे }	१२१
पापद्वय भवनी निवृत्ति छे मुक्तत्वभां प्रधान हेतु छे.....	२६५
पश्चिमात्म विद्याना परिष्कार निश्चयो.....	१०६
पिताछे पुत्रने आपेक्षो बोध.....	१५८, २०८, २३३, २५४
(श्री) भवाब्धिसेतु.....	८५
भदोना साग छे न वास्तव सुखतुं मुख्य साधन छे.....	१४४
मनने ईश्वराभिमुख यवा सुबोधवयन.....	४८
मनने स्वस्वद्वयभां लय करवो छे न नन्मभ्युदय } दुःखसंसारनी निवृत्तिना हेतु छे }	८७
भनोन्मय, तत्त्वज्ञान तथा वासनाह्वयनिमित्त अभ्यासभां जोडाती वृत्तिना विविध विपत्ती प्रतीतिछे श्रीछष्टप्रतिना }	१६८
प्रकटावेला भाव.....	
(श्री) महाकालमाहात्म्य.....	३
मंगलम्.....	२
वीथीविचार.....	५०, ११४
वेदान्तसार.....	११, ६३, ८८, १३४, १५३, १७०, २६५
वेदान्ताधिकार्युभाषा.....	२७६
व्याधियादि विपत्तिधी विकल यता मनुप्रति धैर्यप्रदवयनो.....	७४
अयस्कर साधनोधी हारीजता मनने कर्तव्यतुं भान करवतार बोधवयनो.....	२१७
धर्मपु.....	८०, १०८, १३०, १८५, २७८
पञ्चदशमाप्तिनिमित्त श्रीमहाकालाभिज्ञ अ गुरुश्रुति.....	२८६
योऽशोषयारपूज.....	२२६, २४८

श्रीमहाकाल.

रूप (पुस्तक) ६-कांतिक कृष्ण० १४ सं० १९५० दर्शन (अंक) १.

॥ ॐ श्री ॥

॥ अथ कालरात्रिनिमित्तं रुद्रोक्तं श्रीमहाकालस्तोत्रम् ॥

॥ रुद्रक छंदः ॥

जय जय जय दनुजमनुजविबुधमुनिवरैः ।	
वन्दनीय ! पाहि पाहि हितकरै वरैः ॥	जयजयजय० ॥ १ ॥
योगिभि जितात्मभि स्वदीपमिष्टम् ।	
ध्यायते दिवानिशं सुखमदं पदम् ॥	जयजयजय० ॥ २ ॥
ज्ञानिनो विरागिणो विचारतत्पराः ।	
ऐक्यभावनां त्वयि कुर्वति विद्वराः ॥	जयजयजय० ॥ ३ ॥
भूरिरीतिभक्तिरागरक्तचेतसः ।	
सां नुवन्ति चाप्नुवन्ति पदमनागतः ॥	जयजयजय० ॥ ४ ॥
स्तोकहृद्वलान्विता अपि स्मरन्ति ये ।	
त्वदीयमंग्रिपंकजं भवं तरन्ति ते ॥	जयजयजय० ॥ ५ ॥
सूर्यसौमभौमसौम्यसौरयःस्वकम् ।	
प्राप्नुवन्नुपासनाफलं प्रभात्मकम् ॥	जयजयजय० ॥ ६ ॥
व्योमवायुवह्निवारिमूपयोऽस्तुर्वन् ।	
स्पर्शशब्दगंधरूपरसयुजोऽभवन् ॥	जयजयजय० ॥ ७ ॥
व्यापकं महेश्वरं हृदा जनार्दनः ।	
त्वामुपास्य विष्णुरभूद्वैत्यमर्दनः ॥	जयजयजय० ॥ ८ ॥
त्वामुपास्य परब्रह्मसंज्ञितं मुदा ।	
ब्रह्मनाम लब्धमादिजन्मना तदा ॥	जयजयजय० ॥ ९ ॥
निर्भयं भयंकरं स्वर्गिकराश्रयम् ।	
त्वामुपास्य निर्भया भयंकरा वयम् ॥	जयजयजय० ॥ १० ॥

મહાકાલિકેશ ! મહાકાલનામકમ્ !

ત્વાં યજામહે મહેશ ! તાપશામકમ્ ॥ જયજયજય૦ ॥ ૧૧ ॥

દાનવ, માનવ, અને મુનિઓમાં જેઓ ઉત્તમ ગણાય છે તેઓથી વંદવાયોગ્ય એવા હે મહાકાલ ભગવન્ ! આપનો જય જય ॥ જય ॥ ૧ ॥ દિતકારક વરથી આમારું રક્ષણ કરો. ૧.

જિતેન્દ્રિય યોગિઓવડે આપનાં વાંછિત અર્થને આપનારાં અને સુખપ્રદ પદ્મ અર્હનિશ ધ્યાન થાય છે. ૨.

વિરાગયુક્ત અને વિચારપ્રધાન માર્ગને અનુસરનારા માની બ્રહ્મવેતાઓ આપના વિશે અભેદભાવના કરે છે. ૩.

અનેક જાતિની ભક્તિરૂપ રંગથી જેમનાં ચિત્ત રંગાયેલાં છે એવા નિષ્પાપ ભક્તિ-માર્ગગામી સાધકો આપની સ્તુતિ કરે છે અને આપના પદને પામે છે. ૪.

અસ્પૃહદૃષ્ટ્યબલવાળા સાધકો પણ જે આપના ચરણકમલનું સ્મરણ કરે છે તે આ સંસારસાગરને તરી જાય છે. ૫.

સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગલ, બુધ, શનિઆદિ નવ ગ્રહોએ પોતાની ઉપાસનાનું પ્રકાશરૂપ ક્ષલ મેળવ્યું છે. ૬.

આકાશ, વાયુ, તેજસ, જલ અને પૃથ્વી-એ પંચભૂતો આપની સ્તુતિ કરી રાખે, રપરી, રૂપ, રસ અને ગંધયુક્ત થયાં છે. ૭.

દેવોનો નાશ કરનાર જનાર્દને પોતાના હૃદયથી આપે "વ્યાપક" મહેશ્વરની ઉપાસના કરીને પોતે પણ "વિષ્ણુ"પણું (વ્યાપકપણું) પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૮

આનંદવડે વિધિએ "પરબ્રહ્મ" સંઘાવાળા આપની ઉપાસના કરીને સદા "બ્રહ્મા" એવું નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૯.

નિર્ભય, ભયંકર અને પોતાના ઉપાસકના આશ્રયરૂપ આપની ઉપાસના કરીને અમે રુદ્રો પણ ભયવર્જિત અને અગ્નિને ભય આપનારા થયા છીએ. ૧૦.

મહાકાલિકાના પતિ અને મહાકાલ એવું નામ ધારણ કરનાર, તથા સર્વ તાપને સમાપનાર આપને હે મહેશ ! અમે પૂજાએ છીએ. ૧૧.

॥ મંજ્જલમ્ ॥

આ દૃશ્ય પ્રપંચ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાલથી આરંભાતા માસ, ઋતુ, અયન તથા સંવત્સરાદિ કાલવડે ભક્ષ કરાતો ક્રમથી એદૃશ્ય થાય છે. પદાર્થગત કાલના તથા સ્વસત્તાના વૈગવડે દૃશ્ય અને અદૃશ્યપણાને પુનઃ પુનઃ રૂપાંતરથી પ્રાપ્ત થયા કરે છે. સદા દૃશ્યરૂપ નહિ છતાં દૃશ્યવન્ વિલક્ષણ, પ્રકારથી પ્રતીત થતું કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાભિમાન પણ દૃશ્ય પદાર્થની પેઠે પુનઃ પુનઃ વિલક્ષણ વિલક્ષણ સ્વભાવયુક્ત થઈને પ્રાપ્ત થતું બાકે છે. એકવાર સ્ફુટ થયેલું કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાભિમાન તેના સંરક્ષરસંદિગ્ધ જે નિર્મૂલ થતું નથી તો તે બીજરૂપે જીવત્વને પ્રાપ્ત થયું પુનઃ પુનઃ વ્યક્તિભેદથી સ્ફુટ થયા કરે છે. એ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાભિમાન

જો શુદ્ધસંપત્તિયુક્ત હોયને સ્ટુટ યાંવ છે. તો તે જ અભિમાન ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થયું કર્તૃત્વાદિ ધર્મયુક્ત હતું પણ અકર્તૃત્વઅભોક્તૃત્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. અને જો એ અભિમાન-શુદ્ધસંપત્તિના પૂર્ણાંશથી સ્ટુટ થાય છે તો કર્તૃત્વભોક્તૃત્વધર્મથી વિયુક્ત થયું ઉદારીન દ્રષ્ટાની પેઠે દ્રઢૃત્વધર્મયુક્ત વિચિત્રતા હોય છે. પશ્ચાત્ એ દ્રષ્ટાપદને પ્રાપ્ત થયેલું અભિમાન જ્યારે કર્તૃત્વાદિ ધર્મથી તથા ધર્મસંસ્કારને સ્ટુટ કરવાની કે ધારણ કરવાની યોગ્યતાવાળા દ્રવ્યસંસર્ગથી રહિત રહે છે ત્યારે પછી બીજાત્વથી વિયુક્ત થઈને તુરિય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછીથી તે બીજાત્વભાવવડે કદાચિત્ પણ પુનઃ સ્ટુટ થવાપણરૂપ આલિંગ્યવને અર્થાત્ પુનરાવૃત્તિને પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રકારે અભિમાનનું બીજાત્વરહિતપણું જે સત્તાવડે થાય છે તે સત્તાના ઈશ અને અભિમાનની પુનરાવૃત્તિથી રહિત સ્થિતિના વસ્તુરૂપ આપ શ્રીમદ્ધાકાલસ્વરૂપ મહેશ્વરને સખીજ અભિમાનની નિવૃત્તિઅર્થે અને-આપના શ્રદ્ધાભક્તિસંપન્ન ઉપાસકો-યથાપ્રાપ્ત શ્રદ્ધાભક્તિવડે પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર વહીએ છીએ.

જો વસ્તુસામર્થ્યવડે આ રૂપનામવાળો પ્રપંચ કૃત્પતિ, સ્થિતિ તથા લયને પ્રાપ્ત થતો પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુરૂપ વા વસ્તુસામર્થ્યરૂપ આપ મદ્ધાકાલસ્વરૂપને પરમ પ્રેમવડે પુનઃ પુનઃ મણામ કરીએ છીએ.

આ અસ્પૃશ્ય હોવોને તેમની હૃવદદિથી યથાવત્ સદા ન જણાતા એવા તથા આ હોવોની મૈશ્વિનઃમૃતિથી સદા સ્પૃશ્ય ન અનુભવાતા એવા તથા મંદ્યુદ્ધિ મનુષ્યોવડે ઉપાધિના ભાનથી પરિચ્છેદવાળો અનુભાન કરાતા છતાં દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત તથા યોગતત્ત્વ-વિદ્ધ મદ્ધાત્માવડે યથાવત્ અનુભવાતા એવા આપ સર્વાતીત છતાં સર્વસ્વરૂપ મદ્ધાકાલને મહેશ્વરદિ અનેક શ્રેયસ્કર શબ્દોવડે, પ્રતીત થતા પૃથક્ અભિમાનવડે પ્રીતિપુરઃસર પુનઃ પુનઃ સંગરીએ છીએ.

॥ શ્રીમદ્ધાકાલમાહાત્મ્ય ॥

જેમ ઉપાસક પુરુષોના પ્રતિજંધક સંસ્કારના ક્ષયને અર્થે તે ઉપાસકના અંતઃકરણની ઉચ્ચવલતાના પ્રમાણે તેના ઉપાસ્યસ્વરૂપનો પુનઃ પુનઃ સામયિક પ્રાદુર્ભાવ થઈ સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ આ શ્રીમદ્ધાકાલનો પણ ઉપાસકોના પ્રતિજંધક સંસ્કારના ક્ષયનિમિત્તે પુનઃ પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ થતાં આ પદ્મ રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; જેનો શ્રદ્ધાભક્તિસંપન્ન શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષોને યથાવત્ સાક્ષાત્કાર થશે.

વનરાજ શાર્દૂલનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં તે વનના જાંબુકાદિ પ્રાણિઓમાંના કોઈની પણ તેને ઉપમા આપી શકાતી નથી, કારણ કે તે પ્રાણિઓનો અને તે વનરાજનો ભદ્યભદ્યક સંજંધ છે. તેમ જ આ શ્રીમદ્ધાકાલનો અને આ શુદ્ધ વિહારી પ્રપંચપદાર્થોનો એક પક્ષથી જોતાં ભદ્યકભદ્ય સંજંધ હોવાથી વિશ્વમાંહેલા કોઈ પણ પદાર્થની ઉપમા એમને આપવી એ ઉચિત નથી. આમ છતાં પણ જો કંઈ કહેવું એમ જ હોય તો જેમ અસંખ્ય વનચરોમાં કેસરી શ્રેષ્ઠ છે, અસંખ્ય મનુષ્યોમાં કોઈ નરેન્દ્ર શ્રેષ્ઠ છે, દેવની સર્વ કોટિમાં દેવરાજ ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠ છે, ઈશની કોટિમાં જેમ શ્રીસદાશિવ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ આ પ્રતિપ્રપં-

ચના અતરંગહિર તથા મધ્યસ્થિત શ્રીમહાકાલ ઉપાધિમાત્રનું અનુપમ પરમેશ્વર સ્વરૂપ છે.

જેમનું વિવિધ પ્રકારથી જોઇતું ઉપાસકોના અંતરમાં શાંતિને પ્રસરાવતું, પ્રતિભાસે પ્રાપ્ત થતું દર્શન પ્રસિદ્ધ છે તે આ શ્રીમહાકાલ, સુખ્ય મહાશ્વરસ્વરૂપ મહાકાલના સ્વરૂપના અભિવ્યંજક હેતુમાત્રમાં પ્રધાન હેતુરૂપ હોવાથી તથા સર્વ સુખપ્રદ ધર્મોનું શિક્ષણ આપનાર હોવાથી સર્વ અધિકારી મનુષ્યોને શ્રીસંદગુરુસમ વંદ્ય અને આત્મસમ પ્રિય તથા પિતૃસમ પૂજ્ય છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ વા દીપકોઆદિ સર્વ પ્રકાશક પદાર્થો તો માત્ર બહિર્ પ્રવર્તતા કર્ણોને તથા બાહ્ય સ્થિત પદાર્થોને જ પ્રકાશ આપનાર હેતુરૂપ ગણાય છે; પણ આ શ્રી મહાકાલ તો બહિર્ સર્વ પ્રકારે પ્રકાશ આપતા છતાં અંતરતમ દેશમાં વ્યાપક હોવાથી મનિને પણ પ્રકાશ આપનાર છે, જેથી સર્વ જ્યોતિસ્વરૂપમાં શ્રેષ્ઠ છે.

આ જગતમાં કોઈ તો કેવલ રૂપની પ્રધાનતાવડે, કોઈ તો કેવલ ગુણની પ્રધાનતાવડે, કોઈ તો કેવલ દોષની પ્રધાનતાવડે, અને કોઈ તો રૂપગુણની કે રૂપદોષની કે ગુણદોષની કે અનેક વિધિ રૂપગુણદોષાદિની મિશ્ર પ્રધાનતાથી પ્રસિદ્ધ હોય છે, અને તે તે હેતુથી જ માત્ર તે તે પ્રાણિપદાર્થ વંદ્ય કે નિંદ્ય હોય છે. પરંતુ આ શ્રીમહાકાલ તો સર્વાતીત છતાં સર્વના પ્રકાશક છે જેથી સર્વવડે સદા વંદ્ય જ છે.

આ વિશ્વપ્રપંચ મોટેલા પ્રાણિપદાર્થોમાંના કોઈ તો નામથી વિકારી હોઇને, કોઈ તો રૂપથી વિકારી હોઇને, કોઈ તો ગુણથી વિકારી હોઇને, કોઈ તો દોષથી વિકારી હોઇને, અને કોઈ તો અન્ય અનેક વિધિથી વિકારી હોઇને રિપતિને પ્રાપ્ત હોય છે; પરંતુ આ શ્રીમહાકાલ તો સર્વાતીત તથા સર્વરૂપથી પણ સદા નિર્વિકાર-શુદ્ધ એકરસ સ્વરૂપે સ્થિત છે, જેથી સર્વ સ્તુલ પ્રાણિપદાર્થોથી સર્વાત્મપણાથી અત્યંત સ્તુત્ય છે.

આ સંસારપ્રવાહમાં અનુચ્છ કરવાની સત્તા ધરાવનારાઓમાં કોઈ તો ગંગાવડે જ અનુચ્છ કરે છે, કોઈ તો દેવવડે જ અનુચ્છ કરે છે, અને કોઈ તો ભયંવડે જ અનુચ્છ કરે છે. કોઈ તો એ ત્રણમાંના એકની વા ત્રણેની પ્રધાનતાવડે જ અનુચ્છ કરે છે. પણ આ શ્રીમહાકાલ તો એ ત્રણેની રજાથી રહિત છતાં સર્વવડે જ અનુચ્છ કરનારા છે. જેથી અનુચ્છ કરવાની સત્તા ધરાવનાર સર્વમાં શિરોમણિરૂપ છે અને તેથી જ સર્વ પ્રકારે સેવ્ય છે.

આ જગતમાં રાજ્યમદ, કુલમદ, વિજામદ, ધનમદ, શીલમદ, આદિ અનેક મદના હેતુઓ છે તેમાંના એક વા એકથી અધિક હેતુની પ્રાપ્તિવડે ધણા જીવો મદોન્મત થાય છે, તેથી તે મદોન્મત પૂજ્યતાને પામતા નથી. પણ આ શ્રીમહાકાલ તો સર્વ પ્રકારના મદના સર્વ હેતુઓને સદા પ્રાપ્ત છતાં પણ સદૈવ મદરહિત વિદ્યમાન છે જેથી અતિ પૂજ્ય છે.

અપ્પરિવના પણ અન્ય અનેક નિમિત્તાવડે તથા અનંત અપાર સ્વરૂપસામર્થ્યવડે શ્રી મહાકાલ પૃથક્ અસ્તિત્વના અભિમાનપર્યંત સદા સેવ્ય, પૂજ્ય, અને વંદ્ય છે.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ સુખાનુભવાર્થે મનને મૂઢત્વ ત્યજવા નિમિત્ત સુબોધ ॥

પદ. પ્રભુ આજ મણે કાં ત્યાશે, એ લય.

હે મન સજી મૂઢત્વ રહેજે, સુખ અમલ અનુભવે લેજે,
 સજી છંદત્વ ઈશત્વ ગ્રહેજે, દ્રષ્ટાપદ ગ્રહી સ્વરૂપે વહેજે. ૧૬.
 મિથ્યા ધરી અભિમાન જગે આ વિષયવિષે ના રમજે,
 સજી અભિમાન વિચારી સ્વરૂપ નિજ, — દોષ શમાવી શમજે, સુખ ૦ ૧
 હું હું આવો, હું હું તેવો, અન્ય યુગે નવ બસજે,
 વાણી વિવેકથી વધી આ વિશ્વે, સ્વરૂપ લહી નિલ વસજે, સુખ ૦ ૨
 મંદમતિ જનપ્રાપ્તિ રતુતિઅર્થે, આરા ધરી નવ ધસજે,
 વિદ્યજનનની પદરજા સેવી, અવિદ્યાપદથી ખસજે, સુખ ૦ ૩
 માયાખલ મેળવી મદ ધરી ના — સિદ્ધપણું નિજ કહેજે,
 પ્રાપ્ત થતી વિધવિધ શિદ્ધિતી, આસક્તિ ત્યજી દેજે, સુખ ૦ ૪
 ઇહપરલોકતણું સુખ તો છે પ્રતીતિમાત્ર તું જોજે,
 નિર્ચિંકાર દ્રષ્ટાપદ પામી, સમૂહ અંશય ખોજે, સુખ ૦ ૫
 નથી આ પદ વાર્તામાં મળતું, સવ સમજી ઉર ધરજે,
 વિવિધ ક્રમે યુક્તિ ગ્રહી શમતાં, બાવ અગન નિજ કરજે, સુખ ૦ ૬
 દુઃખપ્રદ આંચકા અધિક તુજ, આત્મશુરુભવે દરજે,
 અમલ સદા વરતુવત્ થઇને, જ્યાં ત્યાં સ્વરૂપે વિચરજે, સુખ ૦ ૭
 યાવત્ જાણતુ સેવે તાવત્, ત્રિવિધ કામાદિથી ડરજે,
 નૃસિંહ પ્રભુ સદૃશશુરુચરણાંજન, — આશ્રય ધરીને તરજે, સુખ ૦ ૮

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયીખંડ ॥

(અનુસંધાન પંચમ - રૂપના પૃષ્ઠ ૨૮૬ થી.)

હે પુણ્યવંત પુરુષો! આ વિગેરે અનેક આરા આપનાર પ્રસંગોથી આશાવડે બંધાઇને જ્યારે હું ગૂઢ લજીને નિકળવાને સજ્જ થયો અને તે સમયે મારામાં અત્યંત પ્રીતિવાળાં છતાં પણ મારાં માતાપિતાએ મને રોક્યો નહિ પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક મને વિદાય કર્યો ત્યારથી મનકામમા પૂર્ણ દરવા સંબંધીની આરા અધિક બલવતી થઇને આં ક્ષણ પર્વત અંતરમાં રહેલી છે. પ્રયાણના સમયે જ્યારે મને સર્વપ્રકારના શુભ શંકુઓ ઘયા, અને મારી સર્વ દિશાઓમાં શ્રીવીરવિજય મહારાજનો સદા વિજય થાઓ, વિજય થાઓ એવા મોંગલિક શબ્દો થતાં શ્રવણ કરવામાં આવ્યા ત્યારથી મારો નિશ્ચય દૃઢ થતો રહ્યો છે. દોષ દિવસે પણ એકલો ન રહેશો છતાં જ્યારે હું સર્વ મનુષ્ય તથા વિભવંથી રા પડીને

એકલો વિચરવા લાગ્યો ત્યારે પણ મને મનમાં સંતાપના ઉદયનો અનુભવ ન થતાં ઉત્સાહના ઉદયનો જ અનુભવ થયો. એ સમયથી મને મારા ધૈર્યનો વિશ્વાસ દૃઢ થયો છે. વિવિધ રથે દિવસરાત્રિને વ્યતીત કરતાં, વિવિધ પ્રકારના પ્રસંગોને અનુભવતાં એક સમયે જ્યારે મને અંતરમાં સ્વલ્પ ખેદની પ્રતીતિસરખું ભાસવા લાગ્યું ત્યારે માર્ગમાં આવેલા એક મોટા વડના વૃક્ષતળે બેસીને મનુષ્યના સંચારે વિનાનું સ્વલ્પ ભાસવાથી મનના ઉભરારને યથાપ્રાપ્ત શબ્દોવડે હું કાઢતો હતો તેવામાં ત્યાં એક સિદ્ધ પુરુષે પ્રકટ થઈને મને ધૈર્ય આપતાં એક ભદ્રસેન નામના રાજપુત્રનું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું. જ્યારે મેં એ વૃત્તાન્ત સાંભળ્યું તે સમયથી મારો સંતાપ નિવૃત્ત થયો છે અને મને મારો નિશ્ચય અધિક દૃઢ થયો પ્રતીત થાય છે. સાંધી માર્ગ કાપતાં કેટલેક સમયે જ્યારે મેં તેજઃપૂર્ણસરખા મહા પુરુષના આશ્રમે આવીને વિશ્રાંતિ લીધી અને અનાયાસ દેવવાણીને શ્રવણ કરી તથા જ્યારે તે મહાત્માના 'મુખથી તેમનું વૃત્તાન્ત શ્રવણ કર્યું' ત્યારથી મારા કાર્યની સિદ્ધિની આશા મારા હૃદયમાં વિસ્તારને પામવા લાગી છે. તે પછી કમે કરીને આવતાં જ્યારે મારો આ નગરમાં પ્રવેશ થયો તથા આ અણુધાસ્યો શુભ શકુનના ફલરૂપ શુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારથી મારી ધારણા પાર પડતામુખી મારા નિશ્ચયોને નિભાવવાનો મારો કૃત નિશ્ચય દૃઢ થયો આવે છે, અને તેથી હું આ ક્ષણે સ્પષ્ટ કરીને તમને સર્વને કહું છું કે જો તે સ્વપ્નમાં જોયલી કંપ્યા આ નદિ હશે અને ત્રિભુવન વશ વર્તાવવાના સામર્થ્યનો અને અનુભવ નહિ થશે સાંપર્ચત હું વિધિવડે આ કંપ્યાનું લગ્ન કરી શકીશ નહિ તથા રાત્ર્યસત્તા ધારણ કરીને આ ક્ષણથી જ આ સ્વલ્પમાં રહીશ નહિ.

તમારા પુણ્યવાન મહારાજના કરેલા સિદ્ધ સંકલ્પથી અને તે યોગ્ય સમયે મારા થયેલા નગરપ્રવેશથી એક પ્રસંગથી હું તમારા બંધનમાં આવ્યો છું. આ પ્રસંગથી તમારી રાત્ર્યસત્તા મારા પ્રતિ પ્રેરાર્થ છે અને મારે તેને વશ પર્ત્યું સંભરે છે, તથાપિ મરણને સ્વીકારતું ઇષ્ટ અને સંકલ્પથી જાણ થતું અનિષ્ટ જે જોતો દૃઢ નિશ્ચય છે એવો હું મારી કામનામાં પ્રતિજ્ઞ કરનાર કાર્દ પ્રકારના પણ મોહને વશ થનાર નથી, માટે હવે હે સન્મનના ! આપણે આ ક્ષણે આ સ્થલે શું કર્તવ્ય છે તેના સ્વરૂપને મારા પ્રતિ કંથન કરો.

હે વ્યવહારકુશલ પુરુષો ! તમે જાણો છો કે આ સંસારમાં વ્યવહાર સાધવામાં કેટલું કષ્ટ છે. વિવિધ પ્રકારના પ્રાપ્ત વ્યવહારો કોઈ પ્રસંગે તો અનેક વિધના આધારિત થઈ સધાતા નથી. કોઈ પ્રસંગે સાધ્ય થવા આવેલા વ્યવહારો અસાધવાનતાથી તથા કામકામ-શોકમોહાદિ દોષોના પ્રવેશથી, વા પ્રમાદઆલસ્યાદિના યોગથી વણસી જાય છે, અને સમય વ્યતીત થયા પછી કોઈ યત્ને પણ પુનઃ તે વ્યવહાર સાધ્ય થતા નથી. વૃણા કોઈ પ્રસંગે તો વિવશણ અનિષ્ટ અદૃષ્ટ સત્તાના યોગથી અનેક પ્રયત્ને સાધ્ય કરેલા વ્યવહારનાં ફલને પણ ભોગવતાનો સમય રહેતો નથી; જેથી એક પક્ષથી જોતાં તો અનુકૂલ પ્રતિકૂલ અદૃષ્ટ સત્તા જ ઇષ્ટાનિષ્ટ વ્યવહાર સધાવનાર તથા ફલ ભોગવાવનાર છે. આમ છતાં પણ અદૃષ્ટ જીવથી કેવલ અદૃષ્ટ સત્તાના વિશ્વાસથી સદા અક્રિય રહી શકતું નથી, તેમ જ અદૃષ્ટ અધીન ક્રિયા કરતો પોતાને અને તથાપિ ઇષ્ટાનિષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત થયે તેનાથી હર્ષશોકરહિત

રહી શકાતું નથી. આ કારણથી જુદિમતોએ એ જ નિશ્ચય એક ગણ્યો છે કે યથામતિ સદા યતન કરવો, અને ઇશાનિષ્ટ રૂઝના થોડે અદૃષ્ટ સત્તાપ્રતિ લક્ષ કરીને હર્ષસોકાદિથી રહિત રહેવું. પણ મંદમતિ જનોથી એ નિશ્ચયમાં ક્યારે યવાતું નથી. અને કોશરહિત રહી શકાતું નથી. એમ યવામાં હવેની કુર્ષ્ટ કામનાઓ અને દુરાશાઓ કારણ છે, અને તે અયોગ્ય કામના તથા આશા વસ્તુના તથા વસ્તુવડે પ્રતીત થતા કાર્યપ્રપંચના નિયમના અજાનથી પ્રાપ્ત હોય છે. તે અયોગ્ય કામના તથા આશાનો લાગ થાય અને યથાર્થ જ્ઞાનને યમાય તો જ આ કોશથી મુક્ત થઈ રહેવાય છે.

આ હવે પોતપોતાના વ્યવહારને એકબીજાના આશ્રયથી સાધતા પ્રતીત થાય છે, અને તેથી મનુષ્યો એકબીજામાં પરસ્પરની સદાચતાની આશા રાખે છે. એ જ નિયમથી રાજપ્રજાનો પણ પરસ્પર સંબંધ બંધાયો છે. પ્રજાજનો આશ્રયભાટે સુઠ મિત્રાને રોવે છે અને રાજા સુઠ મિત્રને અથવા મિત્રમંડળને રોવે છે. પ્રવીણ મતિવાળા પુરુષો કાર્યસંબંધી નિશ્ચય ઉત્તમપ્રકારે કરી શકે છે, માટે જ તેવા સુઠને મિત્ર કે મિત્રી કરી રાખવાનો સર્વજ્ઞ પ્રચાર છે.

મોટી મતિવાળા પુરુષોએ કાને મિત્ર કરવો અને કાને ન કરવો એ સંબંધમાં નિશ્ચય કરેલા છે, તે જાણીને અથવા પોતાની મતિ પ્રેર હોય તો તેવડે નિશ્ચય કરીને યોગ્યને મિત્ર કરવો અને અયોગ્યને લગવો ધટે છે. જે પુરુષ સમયોચિત બાપણુ કરી જાણતો હોય તથા સંસર્ગથી મનુષ્યના સ્વભાવાદિની જાતિને ઝાણખી શકતો હોય તે મિત્ર કરવાયોગ્ય છે. જે વિવિધ પ્રકૃતિસ્વભાવનાં મનુષ્યોને જાણીને પોતાના યોગ્ય વર્તનથી તે સર્વ સ્વભાવના પ્રાણિઓને વશ વર્તાવવામાં કુશલ હોય, જે કુલમાં ઉત્તમ કર્મ કરનાર પૂજ્યત્વને પામેલા સ્તુતિપાત્ર પુરુષો પ્રકટયા હોય એવા કુલમાં જે જન્મેસો હોય, તેમ જ જે પોતે પણ સદ્ભાવ્યરણી હોય, તથા જે રૂપવડે અને સદ્ગુણવડે શોભતો હોય તે મિત્ર કરવા યોગ્ય છે. જે પદાર્થકાર્ણસાથી તથા અન્યાયથી વિપયવાસના પૂર્ણ કરવાની કુટેવથી રહિત હોય, જે અનુકૂલ વર્તનપ્રતિ પ્રીતિ અને પ્રતિકૂલ વર્તનપ્રતિ દ્વેષ ન ધારનાર હોય, જે અન્યવડે પોતાની ઇચ્છાનો વિરોધ કરાવાથી અસાધવાનતાથી ક્રોધને વશ ન વર્તનાર, ન્યાયથી પ્રાપ્ત થતા પદાર્થોમાં અસંતોષ ન માનનાર તથા જે તે પ્રકારે સ્વાર્થ સાધવામાં લોભવાળો ન હોય, તથા જે કોઈ પણ ઉત્તમ પદાર્થ દૃષ્ટિએ પડવાથી તત્કાલ તે અને મળે તો કીડ એવી વૃત્તિના ઉદ્ભવે મોહવાળો ન હોય તે પુરુષ મિત્ર કરવાયોગ્ય ગણાયો છે. જે પુરુષ ઉગમ જનસમુદાયમાં નિર્દોષ ગણાતો હોય અથવા દુષ્ટ દુર્જનોએ સદોષ પ્રસિદ્ધ કસ્યા જતાં જે સુઠ વિવેકી પુરુષોની કસોટીથી નિર્દોષ ઠરેલો હોય, જે પુરુષ પોતાની શક્તિ તથા અધિકારનો વિચાર કરીને પોતાને શોભતાં અમરજોને સેવવાવાળો હોય તથા ઉપયોગ હોય તે તે પદાર્થોને વિહિત મોંઘે જ્યાં ત્યાંથી પણ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્સાહવાળો હોય તે મિત્ર કરવા યોગ્ય છે. જે પુરુષ સન્મિત્રવાળો હોય, જે અન્યવડે કરાવતા ઉપકારને ન બહુનાર હોય, જે વિવેકથી પ્રતિજ્ઞાને કરનાર તથા કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આગ્રહવાળો હોય, જે દરેક પ્રકારે પોતાના શરીરના જ રક્ષણની પ્રીતિવાળો

ન હોય, તથા જે પોતાના શરીરને બલકલથી યુક્ત કરી રાખવા અર્થે નાનાપ્રકારની યુક્તિઓ નિસ સેવનાર વ્યાયામવાળો હોય તે પુરુષ મિત્ર કરવા યોગ્ય છે. જે પુરુષ તનના તથા મનના યોગા અમથી અમિત ન થેતો હોય અને અમિત છતાં પણ આવશ્યક કાર્યના સમયે વિશેષે કરીને ધૈર્યબલને ધારણ કરી રાખનાર હોય, જે અવશ્ય કરનારના કર્ણનો સંબંધ યવાથી આતાને પ્રસન્નતાની પ્રતીતિ કરાવે એવાં મધુર બાપણને કરનારો છતાં યોગ્ય, અનુત કે અદિતકર ન બોલતો હોય, જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને નિર્તનાર હોય, જે પોતાના અંતરમાં ઉક્તિ વૃત્તિઓના વિરોધી અવિરોધી સ્વરૂપને ઉત્તમ પ્રકારે જાણનારો હોય તથા જે દોષરૂપ ગણાયલા એવા કામકોષલોભગોહઆદિને અયોગ્ય સમયે કે રથાને ન પ્રવર્તાવતાં યોગ્ય સમયે અને સ્થાને યોગ્ય મર્યાદોથી પ્રવર્તાવનાર હોય તે મિત્ર કરવાયોગ્ય છે જે મનુષ્ય શુંકુર્મજાતિસ્વભાવઆદિ નિમિત્તોથી આત્મણું કરતાં ઉત્કૃષ્ટતાવાળો હોય, જે વય, વિદ્યા તથા અનુભવઆદિથી પણ શ્રેષ્ઠ ગણાવા યોગ્ય હોય તેમ છતાં તે પોતાની શ્રેષ્ઠતાના અભિમાનથી ગર્વિષ્ટ ન થનાર, પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાના અભિમાનને વશ વર્તી આપણને નિકૃષ્ટ ન ગણનાર તથા નિયતી પેઠે ન ત્રેવડનાર હોય, તથા જે સર્વમાં વિવેકવડે સંમભાવ રાખી સર્વના દિતતું ચિંતન કરનાર હોય તે મનુષ્ય મિત્ર કરવા યોગ્ય છે. વળી જે પુરુષ સ્ત્રીસેવકાદિ સમીપ રહેનાર મનુષ્યોમાં વિશ્વાસવાળો ન હોય, જે જ્યાં લાંથી સાંભળેલી વાર્તામાં સંશય ન કરીને વિશ્વાસ રાખનાર ન હોય, જે કાષ્ટકારા સાંભળેલી વાર્તા ઉપરથી જ યોગ્યાયોગ્ય વિચાર કરવા વિના પોતાના અંતઃકરણને તે તે વ્યવહારસંબંધમાં અનુકૂળપ્રતિફૂલ ભાવનાવાળું કે વેગવાળું થવા ન દેતો હોય, જે વિશ્વાસપાત્ર હૃતર જનોની વાર્તામાં સદા સંશયવાળો રહેવાના સ્વભાવવાળો ન હોય, જે સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા વિના જ દરેક સંબંધમાં ઉતાવળથી અભિપ્રાય બાંધનાર ન હોય, જે આવશ્યક વ્યવહારસંબંધમાં યોગ્યાયોગ્યના નિશ્ચય કરવામાં વિલંબ કરનારો ન હોય, તથા જે કાર્યના આરંભમાં અંતપર્યવતના વિચાર કરવામાં અકુશલ ન હોય એવો કુશલ પુરુષ સદા મિત્ર કરવાયોગ્ય છે.

હે સન્નતો ! અધિક ન વસ્તાં અભ્યાસાર્થે સ્વરૂપમાં જ કહું છું કે જે પોતાના દોષોમાં શુષ્કબુદ્ધિ ન કરનાર, અન્યના શુભોમાં અસ્યાઆદિ દોષોને વશ વર્તી દોષબુદ્ધિ ન કરનાર, સર્વપ્રકારના વ્યવહારમાં અવિકલપણે કુશલતાથી વર્તનાર, મુખ્ય કર્તવ્યને જાણી તેમાં વિધિવત્ પ્રવેશ કરનાર, સર્વ પ્રકારના દોષોના વ્યપૂર્વક શુભોને આશ્રય આપી રહેનાર તથા યોગ્ય પ્રકારે સ્વદિતપરદિત સાધવામાં સદા કુશલતાથી વર્તનાર હોય તે પુરુષ મિત્ર કરવા યોગ્ય છે.

એ જ પ્રમાણે રાજાઓને યોગ્ય એવો જે મંત્રિ તેનામાં પણ અનેક સદ્ગુણની આવશ્યકતા છે, કારણ કે પ્રધાન એ જ રાજાની પ્રતિમા છે. રાજાનો સુખલો ભાર પ્રધાનના મસ્તકઉપર દેવા છે, માટે રાજાએ અને પ્રકારથી યોગ્ય એવા પ્રધાનને સેવવો. પ્રાચીન મહાપુરુષોએ પ્રધાનપદની યોગ્યતાવાળા પુરુષનું વર્ણન કરતાં રચે રચે કહ્યું છે કે ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલો, પુણ્યવાન, સદ્ગુણવાન, કુલીન માતાપિતાવડે તથા સદ્ગુણવાન વિદ્વાન ગુરુવડે તથા પરમતત્ત્વમ મહાત્મા મીસદ્ગુરુવડે યથાયોગ્ય સમયે શિક્ષણ પામેલો, મહા

સમર્થ મતિવાળો, તે રાગના જ દેશમાં જન્મેલો, અતિપરિશ્રમવડે સર્વ શાસ્ત્રના તાત્પર્યને તથા તરવને ઉત્તમ પ્રકારે જાણનારો, સુસૌખિય શરીર તથા મુખાકૃતિવાળો, સુકોમલ અંતઃકરણવાળો છતાં દુષ્ટદુર્જન તથા રાજશત્રુપ્રતિ અતિવજ્રહદયવાળો, વિવિધ ક્ષાતાના જ્ઞાનવાળો છતાં ઉત્તમ પ્રકારના શરીરબલવાળો, સર્વ ઇન્દ્રિયોના ઉન્નતપણાથી રહિત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને જિતેલો, સુખદુઃખ તથા વિવિધ આપત્તિના વેગને સહન કરવામાં તથા તેને નિવારણ કરવાની સુગમ સુક્તિઓને જાણવા કરવામાં નિપુણ, કોષ્ઠના પશુ નાના મોટા કરેલા ઉપકારને કદાચિત્ પણ ન નિરમરણ કરનાર, ગુણનો બદલો આપવામાં ઉદાર ચિત્તવાળો, અયોગ્ય સમયે ઉપજતા ક્રોધના વેગને મારવામાં તથા યોગ્ય સમયે ધટિત મર્દાદવાળા કોપને ઉપજવવામાં સમર્થ, અપરાધ કરનારના અપરાધની તથા તેના બુદ્ધિબલની યોગ્યતા જાણીને હાથ આપવામાં કુશલ, જ્યાં જ્યાંથી તુચ્છ વિષયપદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા, પાછળની પ્રજા માટે સંગ્રહવા તથા પોતે જોગવરા એ જ જોણે પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું નથી તેવો, લોભ-તુષ્ટાથી મુક્ત રહેનારો, રાગએ પ્રીતિવડે અર્પણ કરેલા પોતાના પદાર્થથી જ સંતુષ્ટ રહેનાર, પોતાના રાજ્યના જે શત્રુ હોય તેમના તથા જે રાજ્યશત્રુ થઈ કાઠે કાઠે પણ અનર્થ કરી શકે એવા હોય તેમના બલને નિરંતર જાણવામાં ચતુર, તથા પોતાકરતાં તે અન્યના બલને કદાચિત્ પણ વધવા ન દેવાના ઉપાયો રચવામાં કુશલ, મિત્રનાં સર્વ લક્ષણોવડે સુકત રહીને રાગના મિત્રપણને પ્રાપ્ત રહેવાની ઇચ્છાવાળો, દેશબલ કાલબલ પ્રભુબલ તથા રાજ્યબલને વિવેકવડે જાણનારો, તથા તે તે બલની વૃદ્ધિ કરવાના સમયોચિત ઉપાયને જાણી સેવનારો, આલસ્યને લજીને નિરંતર પોતાના કર્તવ્યમાં સદુદ્યોગવાળો, પ્રજા માત્રનું કલ્યાણ શેમાં છે તથા રાગનું કલ્યાણ શેમાં છે તેને જાણી જિમયના કલ્યાણની ઇચ્છાવાળો છતાં ઉભયના કલ્યાણને નાના સુક્તિથી સાધનારો, રાગમગની સદા પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં કુશલ છતાં પોતાના પદને ઘટે તેવા આચારવાળો, અધિક બલવાળા શત્રુઓને શત્રુતાના સમયમાં પોતાને વશ વર્તાવવાની કલામાં કુશલતાવાળો, રાગના પોતાના તથા પ્રજાના શત્રુ કોણ છે, મિત્ર કોણ છે, મધ્યસ્થ કોણ છે, અને ઉદાસીન પુરુષો કોણ છે, એવા ચતુર્વર્ગને સદા જાણીને લક્ષમાં રાખનારો, સૈન્યને સદા બલયુક્તિયુક્ત સાવધાન રાખનારો અને સમયે સમયે સૈન્યબલ દેખાડીને અન્ય શત્રુઓને બચમાં રાખનારો, તથા યુદ્ધના પ્રસંગે પ્રાપ્ત થવાથી વિવિધ વ્યૂહરચના કરી જાણવામાં તથા સમય પ્રાપ્ત થવાથી યુદ્ધ કરવામાં પણ અલંત કુશલ, પોતાના સૈન્યના ચોદાઓને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત કરનાર અનેક સુક્તિઓને જાણનારો, શત્રુઓનો પરાજય જે જે પ્રકારે સુગમતાથી યાય તે તે પ્રકારને સમજીને શત્રુપ્રતિ સ્વાદિ કરવામાં નિપુણ, નાના પ્રહારનાં અજશજ ચલાવવામાં ચપલ, એવા અનેક સદૃશ્યયુક્ત છતાં નિરભિમાન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળો, ધટિત વ્યવહારને શુદ્ધ અંતઃકરણથી કરનાર, પોતાના સરખા સર્વ ઉત્તમ ગુણવાળા પુરુષોના સમુદાયને સંમીપમાં રાખનારો, મિટ વચનથી અરિને પણ પોતાનો કરી દેવામાં ચતુર, કદાચિત્ પણ ઉત્તમ પુરુષોએ પાલન કરવા યોગ્ય શુદ્ધ નીતિથી શ્રદ્ધ નહિ થનાર, અન્યના સૂક્ષ્મ આશંકોને સદવાસથી, અન્યના ભાવણથી, વર્તનથી તથા તે અન્યના અંતરના રહસ્ય યતા બાવોથી

રજતનો શુક્રિવિષે જામ પાયછે અને રજતુવિષે નથી થતો તેથી સાદૃશ્ય જામમાં હેતુ છે. આ રથને ચક્રચક્રાટ, ચેતરૂપ વિગેરે ધર્મો શુક્રિ તથા રજતમાં સમાન છે તેથી બનેતું સાદૃશ્ય છે અને તેથી જામ યઈ શકે છે. (૩) પ્રમાતાદિગત દોષો. જેમકે શુક્રિરજતરથે પ્રમાતામાં રહેલા લોભ વિગેરે દોષો કારણ છે. લૌકિક જામમાં એન્ય હેતુસાથે આ ત્રણ મુખ્ય હેતુ છે. એ ત્રણ હેતુથી જામ યાય છે. એ નિયમથી જોતાં વસ્તુમાં અવસ્તુનો અધ્યારોપ થવો સંભવતો નથી. કારણ કે આ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ હેતુ પ્રકૃતમાં નથી. ત્યાં પ્રથમ તો અવસ્તુનો અધ્યારોપ કહ્યો છે તેથી એ અવસ્તુરૂપ જગત કોઈ રૂપે સસ છે જ નહિ. સસ નહિ હોવાથી સસ વસ્તુનો અનુભવ નહિ હોવાનો અને તે નહિ હોવાથી સસ વસ્તુથી પડેલો સંસ્કાર નહિ હોવાનો. આ રીતે પ્રથમ હેતુ તો મળવાનો જ નહિ. તેમ જ સિદ્ધાન્તમાં વસ્તુથી બ્રહ્મતત્ત્વ તથા અવસ્તુથી અગ્નિ લેવાનાં છે. એ જેનું સાદૃશ્ય પણ નથી. કારણ કે બ્રહ્મતત્ત્વ સિદ્ધાન્તમાં સદ્રૂપ છે, ચિદ્રૂપ છે તથા આનંદરૂપ છે અને અગ્નિ સદસદૃથી અનિર્વચનીય છે, જડ છે તથા દુઃખરૂપ છે. તેથી બંનેમાં સાદૃશ્ય નથી એટલું જ નહિ પણ એ બે તમસ્ અને પ્રકાશની મારફત કેવલ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે. તેથી નિરૂપિત બીજો હેતુ પણ નથી. તેમ જ ત્રીજો હેતુ પણ નથી, કારણ કે પ્રમાતામાં કોઈ એવો સર્વસામાન્ય દોષ પણ નથી. તેથી સર્વથા પ્રકૃતમાં અધ્યારોપ અયોગ્ય છે. આ પ્રકારની શંકા આ પ્રસંગમાં આવી શકે છે. એનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

લૌકિક જામરથે જ પ્રથમ હેતુ હોય તે અસિદ્ધ છે. પ્રથમ હેતુ એ કહ્યો છે કે સસ વસ્તુના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર જોઈએ. એમાં પદાર્થના અનુભવથી પડેલો સંસ્કાર જોઈએ એ અંશ સાચો છે તથાપિ તે અનુભવ સસ વસ્તુવિષયક જ હોવો જોઈએ એમાં કોઈ કારણ નથી દેખાતું. કોઈ માયાની વા ચોગી મહાત્મા પોતાના સામર્થ્યથી કોઈ મિથ્યા વસ્તુની પ્રતીતિ કોઈ પ્રમાતાને કરાવે તો પછી એ અનુભવવશાત્ તેના અંતઃકરણમાં સંસ્કાર પડવાનો. એ સંસ્કાર ઉદ્ભૂત થઈ જામ પણ એને યઈ શકવાની. તેથી એ જ નિષ્કૃષ્ટ હેતુ કહે છે કે જે પદાર્થનો અધ્યારોપ યાય-જામ યાય તે પદાર્થના અનુભવથી પડેલો સંસ્કાર માત્ર હોવો જોઈએ. એ પદાર્થ સસ વા અસસ હોય તેની સાથે કરો સંગમ નથી. આમ યવાથી અગ્નિ વા જગત્ અસસ હોય તોપણ એના અનુભવથી પડેલો સંસ્કાર હોય તો જામ થઈ શકેલો સંભવે છે. અગ્નિ વા જગત્નો અનુભવ તો સર્વ પ્રમાતાને છે જ, કેમકે અગ્નિ વા જગત્ અનાદિ કાલથી વિદ્યમાન છે તેથી પૂર્વ પૂર્વ જામાત્મક અનુભવથી પડેલો સંસ્કાર ઉત્તર ઉત્તર જામનું નિર્વંદ્ય કરવાનો, જેથી એ પહે કથી અનુપપત્તિ નથી આવતી.

બીજું જે કહ્યું કે બંનેમાં સાદૃશ્ય જોઈએ, અને તેનું સાદૃશ્ય બ્રહ્મવસ્તુ તથા જગત્રૂપ અવસ્તુમાં નથી તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે લૌકિક જામરથે પણ પચીશ કે પચાસ ધર્મોમાં સાદૃશ્ય જોઈએ એવો નિયમ દેખાતો નથી. પ્રસંગે ત્રણ, પ્રમંગે ચાર. તો પ્રસંગે એક ધર્મના સાદૃશ્યથી પણ લૌકિક જામો યતા દેખાય છે. અને તેનું કોઈ એક પ્રકારનું સાદૃશ્ય બ્રહ્મજગત્રૂપને નથી એ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે જોવાને બનેલી સત્-સત્ત્વરૂપે એ પણ ઉત્તરોત્તર જામ યવામાં સાદૃશ્ય જ છે. યદ્યપિ જગત્વિષે સત્ત્વની

પ્રતીતિ કેવલ સાચી નથી પણ તે સાથે ઉપર પ્રદર્શાત સુક્તિપ્રમાણે ભ્રમને નિકટ સંબંધ નથી. ભ્રમમાં પ્રતીતિ માત્રની જરૂર છે અને તેથી સાદૃશ્યની પ્રતીતિ તો જગત્પ્રવાહ અનાદિ કાળથી વહેતો હોવાથી જીવોને પ્રતિશક્તિ આપ્યા જ કરેછે. તેથી અહિં પણ પૂર્વ પૂર્વની સાદૃશ્ય પ્રતીતિ ઉત્તર ઉત્તર ભ્રમમાં હેતુ હોવી યોગ્ય જ છે. ખૂંડે જોતાં તો સાદૃશ્યની પ્રતિભ્રમમાં જરૂર છે એ વાત સત્ય નથી. જ્યારે સુક્તિમાં પીતલવર્ણી પ્રાન્તિ થાયછે, આકાશવિશે નીલત્વની પ્રાન્તિ થાયછે ત્યારે સુક્તિ તથા પીતલવર્ણ્યે વા આકાશ અને નીલત્વવર્ણ્યે જીવું એવું સાદૃશ્ય છે કે જે ભ્રમ કરાવી શકે ? છતાં એ ભ્રમ દોષવશાત્ થાયછે એ સર્વત્રે અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી સર્વથા આ પીતલ હેતુથી જે અનુપપત્તિ આણવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તે વંધ્ય જ થયો ધરેછે.

ત્રીચું જે કારણ કહ્યું કે પ્રમાતામાં દોષ હોવો જોઈએ તો અહિં જન્મતંત્રા પ્રમાતા જીવોછે-કંઈ વિદેહસુક્ત પુરુષો નથી. અને જીવ માત્રમાં અવિદ્યાદોષ પ્રધાનપણે રહેલો જ છે. તેથી પ્રમાતામાં દોષ હોવારૂપ હેતુ આ સ્થલે મળે છે. તેથી એ પક્ષથી પણ પ્રસ્તુત અધ્યારોપ અયુક્ત છે એ આરોપ ખંડિત જ થાયછે.

આ જ પ્રમાણે અન્ય આરોપોનું પણ ખંડન કરી શકાય છે. તેથી અત્ર પ્રતિપાદન કરેલો અધ્યારોપ યોગ્ય જ છે એ સિદ્ધ થાયછે.

આ પ્રમાણે આ વાક્યથી અધ્યારોપના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કર્યું. એ લક્ષણમાં વસ્તુ તથા અવસ્તુ-એવાં બે પદો વાપર્યાં છે. તેનો શો અર્થ પ્રકૃતમાં વિવક્ષિત છે એ પ્રતિપાદન કર્યોવિના અધ્યારોપનું યથાર્થ સ્વરૂપ લક્ષમાં આવે નહિ. તે માટે હવે એ બંનેનું પ્રતિપાદન અંધકાર કરેછે.

વસ્તુ સંચિદાન્દા (ન્દમ) દ્વયં બ્રહ્મ ॥૩૩॥

અજ્ઞાનાદિસકલજડસમૂહોઽવસ્તુ ॥૩૪॥

વાક્યાર્થઃ—સત્, ચિત્ તથા આનંદસ્વરૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વસ્તુ છે. (૩૩) તથા અજ્ઞાનને આદિ લેખને જડમાત્રનો સમૂહ અવસ્તુ છે. (૩૪)

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે સમિચ્છાનંદ અદ્વય બ્રહ્મતત્ત્વવસ્તુશબ્દથી વિવક્ષિત છે અને અવસ્તુથી અજ્ઞાનાદિ સમગ્ર જડ પદાર્થો વિવક્ષિત છે. આં જે પદાર્થ ત્રણે કાળે સ્વરૂપે એક સંરખી રીતે રહેછે તે સત્ છે. જ્ઞાન એ ચિત્તનો પર્વાય છે. આનંદ સર્વત્રે અનુભૂત છે. અદ્વય એટલે દ્વિતીય વસ્તુરહિત. આ સર્વ અર્થથી બ્રહ્મતત્ત્વનું અવસ્તુથી પ્રચરૂપણું સિદ્ધ કર્યું છે. અજ્ઞાનાદિ જડસમૂહથી શું લેવું વિગેરે અંધકાર જ આગળ પ્રતિપાદન કરેછે તેથી અત્ર વિસ્તારની જરૂર નથી.

અહિં બ્રહ્મને વસ્તુરૂપ કહ્યું ત્યાં બાવ એ છે કે જે પદાર્થ ત્રણે કાળમાં વિકાર નથી પામતો અને તેથી અર્થાત્ નાશને વશ થતો નથી તે વસ્તુ કહેવાયછે. આવું વસ્તુત્વ બ્રહ્મમાં છે અને તેથી જ બ્રહ્મને સત્ કહ્યું છે. અજ્ઞાનાદિ જડસમૂહમાં આવું વસ્તુત્વ

નથી, કારણ કે એ સર્વ સમૂહ ત્રણે કાળે એક સરખી રીતે રહેતો નથી પણ જન્માદિ પદ્ધતિ વિકારવાળો છે. આમ હોવાથી એ સર્વ અવસ્થારૂપ છે. તેથી અત્ર પ્રશ્નને જ વસ્તુરૂપ કહ્યું છે તે યોગ્ય છે.

આ પ્રસંગમાં એ સંકેત યાપ છે કે વસ્તુથી કેવળ પ્રજ્ઞાનત્વ જ્યારે લીધું સારે પૂર્વ સૂત્રમાં આપેલા અધ્યારોપના લક્ષણથી એ સિદ્ધ થયું કે પ્રજ્ઞાતત્વમાં જે જગતનો આરોપ તે અધ્યારોપ. આમ હોવાથી જીવમાં જે કર્તૃત્વાદિ અધ્યાસ યાપ છે તે, તેમ જ શુક્તિમાં જે રજતત્વનો અધ્યાસ યાપ છે તે વિગેરે અધ્યાસ—અધ્યારોપમાં એ અધ્યારોપનું લક્ષણ નહિ લાગુ પડવાનું. કારણ કે વસ્તુમાં અવસ્થાના આરોપને અધ્યારોપ કહીએ અને વસ્તુપદ્ધતિ પ્રજ્ઞાનત્વ લક્ષણે તો જીવ, શુક્તિ વિગેરે સર્વ અવસ્થા યવાનાં અર્થાત્ લૌકિક જ્ઞાનમાત્રનાં અધિષ્ઠાન અવસ્થારૂપ યવાનાં અને તેમાં અન્ય અવસ્થારૂપ કર્તૃત્વ, રજતત્વ વિગેરેનો આરોપ યવાનો. તેથી એ સર્વ રથે અવસ્થામાં અવસ્થાનો આરોપ યવાનો પણ વસ્તુમાં અવસ્થાનો આરોપ નહિ. આમ હોવાથી પૂર્વકરેલું અધ્યારોપનું લક્ષણ વસ્તુનો અર્થ અત્ર આપેલા લક્ષણે તો અચુક્ત કરવાનું. એનું ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

પ્રથમ જે જીવવિવિધમાં કહ્યું તે અચુક્ત છે. કારણ કે જીવ કંઈ પ્રજ્ઞાતીત્વપૂર્વક વસ્તુ નથી પણ પ્રજ્ઞા જ જાને ઉપાધિયોગે જીવરૂપે દ્રષ્ટિપત્ત યથોચે. તેથી જીવમાં જે કર્તૃત્વાદિનો અધ્યારોપ યાપ છે તેનું—કર્તૃત્વાદિનું અધિષ્ઠાન પ્રજ્ઞાતત્વ જ છે. આથી એ રથે તો પ્રજ્ઞાતત્વરૂપ વસ્તુમાં જ કર્તૃત્વાદિ જડસમૂહાન્તર્ગત પદાર્થનો અધ્યાસ યથો હોવાથી રથ રીતે વસ્તુમાં જ અવસ્થાનો આરોપ છે અને તેથી અધ્યારોપનું લક્ષણ એ અંશમાં દ્રુપિત થતું નથી.

બીજાનું કે શુક્તિરથે કહ્યું તે માટે એ કહેવાનું કે અત્ર ભીસદ્ગુરુ શુક્તિમાં રજતત્વનો આરોપ કહી દેખાડતા નથી પણ પ્રજ્ઞાનત્વમાં અજ્ઞાનાદિનો આરોપ કરી દેખાડે છે તેથી એ વાતે પ્રસ્તુત છે. આમ હોવાથી કદાચિત્ શુક્તિરથે અદિ આપેલું અધ્યારોપનું લક્ષણ નહિ લાગે તોપણ કાંઈ ક્ષતિ નથી. વસ્તુતઃ તો તેમ નથી જ. અત્ર આપેલું લક્ષણ શુક્તિ-રજતાદિ રથે પણ સમન્વિત છે. કારણ કે જ્યાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં જમ ધર્મ શકે એ નિ-યમ છે. જે વસ્તુ જ્ઞાત થઈ ત્યાં વ્યવસ્થા નિવૃત્તિ થાય છે. એ નિયમથી એ રથ યાપ છે કે જે વસ્તુ અજ્ઞાનનો આશ્રય છે ત્યાં જ જમ થઈ શકે. એ નિયમથી જ્ઞેતાં પ્રજ્ઞાતી અતિ-રિક્તરૂપે ગણાતી શુક્તિ જાતે જ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી અજ્ઞાનનો આશ્રય ન થઈ શકે, તેથી શુક્તિને આપદાનપણું જ આવી શકતું દુર્લભ છે. આમ છે તેથી જે શુક્તિમાં રજ-તનો જમ થયો કહેવાય છે. ત્યાં પણ શુક્તિથી અવગ્નિજ્ઞાન યોગે પ્રજ્ઞાનત્વમાં જ—એનનામાં જ રજતત્વરૂપ અજ્ઞાનસમૂહાન્તરૂપાતી પદાર્થનો જમ યાપ છે. તેથી એ રથે પણ વસ્તુ-માં જ અવસ્થાનો આરોપ કરાનો હોવાથી અધ્યારોપ અદિ કહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે કહેવાય એમાં ભેદ પણ હોય નથી.

આ પ્રસંગમાં વિશેષ જણાવવાનું એ છે કે અત્ર જે અધ્યારોપ દર્શા છે તે એ પ્ર-કારનો છે (૧) સંસર્ગાધ્યાસ—સંસર્ગાધ્યારોપ અને (૨) તાદાત્મ્યાધ્યાસ તા તાદાત્મ્યાધ્યારોપ કારણ કે આ બે પ્રકારના અધ્યાસ જીવોને યથા દેખાય છે. ત્યાં રજત વિગેરે પદાર્થમાં

સર્વ વિગેરેનો અધ્યાસ તાદાત્માધ્યાસ છે કારણ કે રજ્યુના સ્વરૂપમાં સર્વના સ્વરૂપનો અધ્યાસ છે, અને રક્ષિકમાં રક્તતાનો જમ વા શંખમાં પીતિમા (પીતલ) નો જમ એ સંસર્ગાધ્યાસ છે કારણ કે એ સ્વલે શંખ વિગેરેમાં પીતલ વિગેરે ધર્મોનો અધ્યાસ થયેલો હોય છે. અત્રતા તાદાત્માધ્યાસને શાસ્ત્રમાં પ્રસંગે સ્વરૂપાધ્યાસ પણ કહેલો છે. મકૃતમાં જીવને આ જીવ પ્રકારનો અધ્યાસ દેખાય છે. સદૃશિદ્ધાન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જગત્સ્વરૂપ ધર્મોનો અધ્યાસ થયેલો છે તે સ્વરૂપાધ્યાસ છે અને અનાત્મારૂપ અદ્ધકાર, બુદ્ધિ અંતઃકરણ, પ્રણય વિગેરેમાં આત્માના ધર્મોનો અધ્યાસ થયેલો છે. આ એ અધ્યાસમાં એવો નિયમ છે કે જ્યાં સંસર્ગાધ્યાસ હોય છે ત્યાં માત્ર સંસર્ગ મિથ્યા છે, આરોપિત પદાર્થ મિથ્યા નથી. અને જ્યાં સ્વરૂપાધ્યાસ હોય છે ત્યાં આરોપિત વા અધ્યસ્ત પદાર્થ જ મિથ્યા છે, જેમકે શુક્તિમાં રજતનો અધ્યાસ થાય છે ત્યાં શુક્તિરૂપ અધિધાન સાચું છે પણ અધ્યસ્ત રજત અનિર્વચનીય છે—મિથ્યા છે. આ જ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વમાં અગ્નિ તપા તેના કાર્યરૂપ જગત્નો સ્વરૂપાધ્યાસ છે તેથી અગ્નિ તપા તેનું કાર્ય જગત્ અનિર્વચનીય વા મિથ્યા છે તથા અધિધાન બ્રહ્મતત્ત્વ સત્ છે. જેમ રક્ષિકમાં લૌહિયનો અધ્યાસ થાય છે ત્યાં રક્ષિકલૌહિયનો સંસર્ગ મિથ્યા છે તેમ અનાત્મ સ્વરૂપ અદ્ધકાર વિગેરેમાં આત્મધર્મોનો અધ્યારોપ—અધ્યાસ પાય છે ત્યાં પણ એ સંસર્ગ માત્ર મિથ્યા છે, અધ્યસ્ત પદાર્થ મિથ્યા નથી. આમ હોવાથી એ સહજ સિદ્ધ થાય છે કે આ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં આત્માનાત્મનો પરસ્પરાધ્યાસ માન્યો છે તેથી શૂન્યતામાં પર્યવસાન થતું નથી પણ આત્મતત્ત્વ સર્વના અધિધાનરૂપે સદૃષ્ટ રહે છે.

આપ્રમાણે આ વાક્યોથી અધ્યારોપના લક્ષણમાં આવતા વસ્તુ તથા અવસ્તુ શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. પણ એ સ્વરૂપ બતાવનાર વાક્યમાં અગ્નિ એવો શબ્દ વાપર્યો છે. એ અગ્નિ શબ્દથી અત્ર શો અર્થ વિવક્ષિત છે એ કહેવું જરૂરનું છે. કારણ કે એ શબ્દના પાછા અર્થ યદ્ય શકે એમ છે. જેમકે (૧) જ્ઞાનનો અભાવ તે અગ્નિ, (૨) જ્ઞાન ભિન્ન હોયને જે જ્ઞાન સદશ હોય તે અગ્નિ વિગેરે. તે અત્ર—કયો અર્થ લેખ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે એ બતાવવું જરૂરનું છે. આમ હોવાથી હવે અગ્નિનું સ્વરૂપ મંચકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

**અજ્ઞાનં તું સદસદ્ભ્યામનિર્વચનીયં ત્રિગુણાત્મકં ભાવરૂપં
જ્ઞાનવિરોધિં યત્કિંચિદિતિ વદન્તિ । અહમજ્ઞાનમિત્યાદિ શ્રુતેશ્ચ ॥૩૫॥**

વાક્યાર્થ:—“જે સત્ વા અસત્ કહેવાતું નથી એવાત્ જેને સત્ કહેવાયો વા અસત્ કહેવાયો નિરુક્ત કરાતું નથી, જે ત્રિગુણાત્મક છે, જે અભાવરૂપ નથી, જેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે તથા જેવિધે એ કંઈક છે” એવો બવહાર જુદા પુરુષો કરતા આવ્યું છે તે તો અજ્ઞાન છે. “હું અત્ર હું—અજ્ઞાનવાળો છું” એ વિગેરે સર્વનો અનુભવ તથા સત્ત્વાદિ વાં પૃથિવ્યાદિ શ્રેણીથી દંકાયેલી બ્રહ્મતત્ત્વની પોતાની શક્તિ—એ અજ્ઞાન છે એ શ્રીમ્વેતાધતર વિગેરે શ્રુતિવાક્ય આ અજ્ઞાનતા સદ્ભાવમાં પ્રમાણરૂપ છે.

અજ્ઞાનમ્—આ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે. અજ્ઞાનમ્ એટલે જ્ઞાનવિરોધિ જ્ઞાનથી ને નાશ પામે છે તે.

તુ—એ પદ મતાન્તરમાં આપેલી વ્યાખ્યાથી વૈશિષ્ઠ્યનું પ્રતિપાદન વા ધોતન કરનાર છે.

સુદસદ્—સત્ વા અસત્ કહેવાથી જેનું નિઃશેષતઃ પ્રતિપાદન થતું નથી. સત્ અને અસત્ એ પદો ભાવ અને અભાવ, સાવયવ અને નિરવયવ, લેદ અને અલેદ પ્રસાદિનાં ઊપલક્ષક છે. તેથી સદસદ્=જે સદ્રૂપ નથી કહેવાતું તેમ જ અસદ્રૂપ પણ નથી કહેવાતું, જે ભાવરૂપ નથી કહેવાતું તેમ જ અભાવરૂપ પણ નથી કહેવાતું, જે સાવયવ વા નિરવયવ નથી કહેવાતું જે ભિન્ન વા અભિન્ન પણ નથી કહેવાતું—અર્થાત્ સત્, અસત્, સાવયવ, નિરવયવ વિગેરે શબ્દોથી જેનું નિર્વચન યથા શકે એમ નથી એવું છે તે.

ત્રિગુણાત્મકમ્—સત્, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ છે સ્વરૂપ જેનું એવું વા પૃથ્વી (અન્ત) વત્સ અને તેજસ્ છે સ્વરૂપ જેનું એવું.

ભાવરૂપમ્—એટલે અભાવરૂપ પદાર્થોથી ને વિવક્ષણુ છે એવું.

જ્ઞાનવિરોધિ—આ પદ સમસ્ત પદ છે. સાં એનો તત્પુરુષ સમાસ તથા બદ્ધ-શ્રીદિ સમાસ એમ બે લઈ શકાય છે. તત્પુરુષ સમાસ લઈએ તો જ્ઞાનસ્ય વિરોધિ એવો અર્થ થયો—એટલે જ્ઞાનનું ને વિરોધી છે તે. અને બદ્ધશ્રીદિ સમાસ લઈએ તો જ્ઞાનં વિરોધિ યસ્ય તત્ એવો વિગ્રહ થવાથી જ્ઞાન જેનું વિરોધી વા નાશક છે એવું—એ અર્થ થયો. સાં આ બેમાં અંયકારને બદ્ધશ્રીદિ સમાસ સંમત છે. કારણ કે અજ્ઞાન બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપમર્દ કરનાર નથી ક્રમકે બ્રહ્મતત્ત્વ સદ્રૂપ હોવાથી એનો ઉપમર્દ યથા શક્ય નથી. એથી ઉત્પન્ન બ્રહ્મતત્ત્વનો સંજ્ઞાત્કાર યથે અજ્ઞાનરૂપ અનિર્વચનીય પદાર્થનો ઉપમર્દ યથા જન્ય છે તેથી બ્રહ્મતત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનનું વિરોધિ છે.

યત્કિંચિત્ એટલે “કંઈક”. ને પદાર્થને વિષે આ તો આમ જ છે અને આગ તો નથી જ એ પ્રકારનું જ્ઞાન યથા શકી વ્યવહાર કરી શકાય છે તે પદાર્થ યત્કિંચિત્ નથી કહેવાતો. પણ જેને વિષે નિરૂપિત જ્ઞાન વા વ્યવહાર યથા શકે એમ નથી તે પદાર્થભાટે એ કંઈક છે એ પ્રકારે જ વ્યવહાર કરી શકાય છે. એ પ્રકારનું આ અજ્ઞાન છે.

દેવાત્મશક્તિમ્—એટલે બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ દેહીષ્ઠ્યમાન સ્વયંપ્રકાશ દેવતાની શક્તિરૂપ પ્રકૃતિ તે અજ્ઞાન છે.

ચ—એ સમુચ્ચય ધોતન કરનાર નિપાત છે. એ નિપાતથી નીચે કહેવામાં આવશે તે વિગેરે મુક્તિ, સ્મૃતિ વિગેરેનો સમુચ્ચય અત્ર પ્રદર્શિત પ્રમાણોસાથે ધોતન કરના છે.

સગુણૈઃ—એટલે શુદ્ધ, લોહિત તથા કૃષ્ણરૂપવાળાં તેજસ, વત્સ અને પૃથ્વીવટે અથવા સત્, રજસ્ અને તમસરૂપે.

આ ત્રણથી અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા તુ સદ્દેહી ધોતન કરના

પ્રમાણે મતાન્તરમાં લાધેલાં લક્ષણોનું દ્વિતીય પ્રતિપાદન કહ્યું છે. ત્યાં અર્થે લક્ષણપરામર સમજવા માટે તથા મતાન્તરનાં લક્ષણો અનુપપન્ન છે એ જાણવા માટે એ અજ્ઞાનનું સાધારણ સ્વરૂપ પ્રથમ લક્ષમાં આણવું જરૂરનું છે. કારણ કે તે આપ્ત્યા વિના અત્રતાં વિ-
શેષણો રચુ રીતે સમજાવી એમ નથી. હાં અજ્ઞાનશબ્દથી મૂળ તો અખિત વિશ્વનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મરૂપે અર્થાત્ સ્વરૂપ પરિણામિ ઉપાદાન કારણ ને પ્રકૃતિ, પ્રધાન, માયા વિગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર્ય છે તેનું મદલ્ય થાય છે, અને કાર્યકારણના અભેદની વિવક્ષા કરીએ ત્યારે સંપૂર્ણ જગત્ પણ અજ્ઞાનપદથી લેવાય છે. ખરું જોતાં સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્ત સત્કાર્યવાદી છે તેથી કાર્યની કારણથી સ્વતંત્ર સત્તા અત્ર સ્વીકારાયેલી નથી અર્થાત્ મૂળ એક જ વસ્તુ એ રીતે રહેછે એમ સિદ્ધાન્ત કરવો છે. હાં એક રૂપે રહે ત્યારે તે વસ્તુ કારણ કહેવાય છે અને અન્ય રૂપે રહે ત્યારે કાર્ય કહેવાય છે. તેથી કાર્ય તથા કારણમાં અધિક બેદ નથી. વિશેષ સ્વરૂપ કહીએ તો કાર્ય અને કારણનો વસ્તુતઃ અભેદ છે, જે માત્ર બેદની પ્રતીતિ થાય છે તે બાલ ધર્મોમાં જ, વસ્તુમાં નહિ. એ બાલ ધર્મો જે કાર્યવસ્થામાં વિશેષ કલાને પામેલા જ્ઞાનગોચર થાય છે તે કારણાવસ્થામાં નહોતા એમ નથી પણ કારણાવસ્થામાં એ સામાન્ય સ્વરૂપે રહેલા હતા. આમ હોવાથી જ પરબ્રહ્મને પામેલા યોગીએને કારણાવ-
સ્થાના થયેલા સાક્ષાત્કારથી કાર્યોના વિશેષ કલાને પામતા ધર્મોનું જ્ઞાન થાય છે તે પણ ઉપપન્ન થઈ શકે છે.

આ રીતે કાર્યકારણનો વસ્તુતઃ અભેદ છે તેથી અખિત વિશ્વજગત્ પણ વસ્તુરૂપે અજ્ઞાન જ છે. હવે એ અજ્ઞાન વા જગત્ સત્ છે, અસત્ છે કે કંઈ છે તે વિચારીએ. હાં જે પદાર્થ ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વને પામે છે અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં જેનો અનુભવ થાય છે-અન્ય રૂપે કહીએ તો જેનો કોઈ પણ કાળમાં બાજ નથી થતો તે પદાર્થ સત્ છે. જેમકે અલ્પતરત્વ. અલ્પતરત્વનો ત્રણે કાળમાં બાજ થતો નથી અર્થાત્ ત્રણે કાળે અલ્પતરત્વનો અનુભવ થાય છે. એ ત્રણ કાળ જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય છે. અથવા તો પરમાર્થકાલ (સમાધિકાલ), વ્યવહારિક કાલ (વ્યુત્પાનકાલ) તથા પ્રાતિભા-
સિક કાલ છે. અલ્પતરત્વનો વર્તમાન કાલમાં સર્વ જીવોને અદ-હું, અદ-હું એ રૂપે તથા સત્-છે, સત્-છે એ રૂપે સામાન્ય અનુભવ થાય છે. જૂતકાલમાં પણ એ જ પ્રકારે અલ્પતરત્વ હતું તથા ભવિષ્ય કાલમાં એ જ પ્રકારે રહેશે એનો અનુભવની તથા યોગમ પ્રણાથી અનુભવ થાય છે, તેમ જ સમાધિકાલમાં તો રચુ રીતે અલ્પતરત્વનો અનુભવ થાય છે; વ્યવહારકાલમાં અદમ્ અદમ્ એ રૂપે અનુભવ થાય છે; અને પ્રતિભાસકાલમાં પણ દદમ્ દદમ્ આ-આ-એવે રૂપે વા સત્ સત્, છે-છે એવે રૂપે સામાન્યતઃ અનુભવ થાય છે. તેથી અલ્પતરત્વનો ત્રણે કાળમાં અનુભવ થાય છે એ સર્વને સિદ્ધ છે. આ કારણથી અલ્પતરત્વ મત્ છે. જગત્ વા અજ્ઞાનમાં એવું સર્વ વા સત્તા નથી. જગત્ વા અજ્ઞાનની પ્રતીતિ માત્ર વ્યવહારકાલે જ થાય છે, વા વ્યવહારકાલ અને પ્રતિભાસકાલ એ જે કાલે જ થાય છે, સમાધિકાલમાં એની પ્રતીતિ થતી નથી. એથી હવે સમાધિકાલને તો જગત્ વા અજ્ઞાનના અભાવની તથા એના બાજની પ્રતીતિ થાય છે. આમ હોવાથી જગત્ વા અજ્ઞા-

નની ત્રણે કાલે પ્રતીતિ થતી નહિ હોવાથી એ સત્ કહેવાય એમ નથી.

જે પદાર્થની કોઈ કાલે પણ પ્રતીતિ થતી નથી તે અસત્ કહેવાય છે—જેમકે શશ-શૃંગ, સસસાની પ્રતીતિ થાય છે તેમ જ શિંગડાની પ્રતીતિ પણ થાય છે તથાપિ શશા-વચ્ચિંગશૃંગાવની પ્રતીતિ કોઈએ કાલમાં થતી નથી. તેથી હાલની સૃષ્ટિનાં સામાન્ય નિયમોથી એ પદાર્થ અસત્ છે એમ કહેવાય. આ પ્રકારનું અસત્ત્વ અગ્નિ વા જગત્માં નથી કારણ કે વ્યુત્પાનકાલમાં સર્વને એની પ્રતીતિ અનુભવસિદ્ધ છે.

આ રીતે જોતાં જગત્ વા અગ્નિ સત્ કહેવાય એમ નથી, તેમ જ અસત્ કહેવાય એમ નથી. તેમ જ નિરૂપિત સત્ત્વ તથા નિરૂપિત અસત્ત્વનું એક સ્થાનમાં હોવું ધટવું નથી તેથી જગત્ વા અગ્નિ ઉભયાત્મક કહેવાય એમ પણ નથી.

આ વિષયમાં કેટલાક અણુસમજણથી એવું કહે છે કે સત્ અને અસત્ એ બેમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું તો જગત્ અવશ્ય હોવું જોઈએ. કારણ કે જેમ જેત તથા અશ્વેત એમ બે વિભાગ પાડ્યા હોય તો એ બેમાં સમગ્ર વિશ્વનો અન્તર્ભાવ થાય છે તેમ અહિં પણ સત્ અને અસત્ એ બે વિરોધી વિભાગ પાડેલા હોવાથી ગમે તેમાં પણ જગત્ વા અગ્નિનો સમાવેશ થઈ જવો જ જોઈએ. આ તેમનું માનવું વિચારો સર્જન કરી શકો એમ નથી દેખાતું. કારણ કે પ્રથમ તો જે કશું કે શ્વેત અને અશ્વેતમાં સમગ્ર વિશ્વને સમાવેશ થાય છે એ પણ સર્વત્ર સાચું નથી. અશ્વેત પદ્ધતિ શ્વેતત્વનો નિષેધ થાય છે ત્યાં નિષેધમાં એવો નિયમ હોય છે કે પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ થાય છે. આ નિયમથી જે રૂપી પદાર્થ હોય તેમાં જ રૂપત્વના વિશેષરૂપે શ્વેતત્વનો આરોપ કે નિષેધ કરી શકાય જે પદાર્થમાં રૂપત્વ જ નથી ત્યાં તેના વિશેષનો નિષેધ અપોગ્ય જ જાણે છે. સદૃશ્ય હુણ્ણુ, હલનચલનાદિ ક્રિયાઓ વિગેરે પદાર્થોને અશ્વેત કહેવા યોગ્ય નથી ગણાતા, કારણ કે એમાં રૂપત્વનો સદ્ભાવ જ અસિદ્ધ છે. આ કારણથી રૂપત્વના અભાવવાળાં અધિકરણોનો શ્વેત કે અશ્વેત એ બંનેમાંથી ગમે તેમાં સમાવેશ કરવો એ પણ અધિક વિચારને અનુકૂળ નથી. છતાં શ્વેત તથા અશ્વેત એ બંનેમાં સમાવેશ કરીએ તો અધિક વિશ્વનો થાય છે એમ લેઈએ. તો તેટલા ઉપરથી સત્ત્વે અસત્ એ બેમાંથી ગમે તે એકમાં જગત્ વા અગ્નિનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ એ અનુમાન બાંધી શકાય એમ નથી. કારણ કે જે પ્રકારનો નિષેધ અશ્વેત પદ કરે છે તેવો નિષેધ જ અસત્ પદ કરનાર છે એમ નથી. શ્વેત અને અશ્વેત એ બેની મધ્યે ત્રીજા કોઈ અવસ્થા જ રહેતી નથી, તેથી કદાચ સમગ્ર પદાર્થોનો એ બેમાં સમાવેશ કરવો હોય તો થઈ શકે. તથાપિ શ્વેત અને શ્યામ એવા બે વિભાગ કયા હોય તો એ બેમાંથી અધિક રૂપી પ્રપંચને પણ સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી. કારણ કે પીત્તત્વ, રક્તત્વ વિગેરે રૂપોનાં અધિકરણે શ્વેત મંથી તેમ જ શ્યામ પણ નથી. સત્ અને અસત્ એ વિભાગ શ્વેત અને અશ્વેત એ વિભાગ જોવા નથી પણ જે કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત આપવું પ્રાપ્ત જ થાય તો શ્વેત અને શ્યામ એ વિભાગ જોવા છે. જેમ શ્વેત અને શ્યામ એ બે વિરોધીની વચ્ચે પીત્તત્વ વિગેરે અવસ્થાઓ રહે છે તેમ ત્રણે કાલમાં પ્રતીતિ થનાર અને ત્રણે કાલમાં પ્રતીતિ

ન જ થનાર એ બે વિરોધીની વચ્ચે પણ એક કાલમાં પ્રતીત થવાપણું, બે કાલમાં પ્રતીત થવાપણું એવી બે અવસ્થાઓ રહે છે. આથી જો સર્વનો સમાવેશ થઈ શકે એવો વિભાગ પાડવો હોય તો ચાર અવયવોવાળો વિભાગ થાય. (૧) ત્રણ કાલમાં પ્રતીત થનાર વસ્તુ, (૨) બે કાલમાં જ પ્રતીત થનાર વસ્તુ, (૩) એક કાલમાં પ્રતીત થનાર વસ્તુ અને (૪) એક કાલમાં પ્રતીત ન થનાર વસ્તુ. આ પ્રમાણે જો વિભાગ પાડવો હોય તો અવસ્થા જગત્ વા અગ્તાનનો ગમે ત્યાં સમાવેશ થવો જ જોઈએ. પણ માત્ર પ્રથમ તથા ચતુર્થ એ બે વિભાગ જરૂરી હોય તો એ વિભાગ જ અપૂર્ણ હોવાથી એમાં જગત્ વા અગ્તાન ન આવે તો તે યોગ્ય જ છે. તેથી એ બંને પ્રકારનું જગત્ વા અગ્તાન નથી એ કહેવું અદ્વિત છે.

આ સર્વ ઉપરથી જો સિદ્ધ થયું કે જગત્ વા અગ્તાન સત્ નથી, અસત્ નથી, સદસદુભયાત્મક નથી, આ સર્વનો સમાવેશ કરીને એ જ અર્થને બોધન કરવા શાસ્ત્ર સદસદ્ધી અનિર્વચનીય જગત્ વા અગ્તાનને કહે છે.

અપૂર્ણ.

॥ સર્વધર્મસિદ્ધાન્તસંગ્રહ તથા ગુણદોષવિચાર ॥

(અનુસંધાન પંચમ રૂપના પૃષ્ઠ ૨૬૨ થી.)

આપ્રમાણે પૂર્વકાલથી તે આ કાલપર્યંતનો વિચાર કરતાં તથા જોતાં સ્પષ્ટભાસે છે કે ધર્મસંબંધી મતમતારથી પ્રથમની અને હાલની સુધરેલી પ્રજામાં પણ અનેક ભેદ પૂજા છે, અને હજી પડતા જ જાય છે. આને પણ ધણાનો જૂના વિચારના તિરસ્કારપૂર્વક નવા વિચારમાં અને ધણાનો નવા વિચારના તિરસ્કારપૂર્વક જૂના વિચારમાં પ્રવેશ થતો મનાય છે. એમ છતાં હજી સર્વને સમજાય એવી રીતે, સઘળા જૂના વિચારથી નવા વિચારમાં અધિક શું નિકળ્યું છે તે સર્વોંશે સ્પષ્ટ થતું નથી; અર્થાત્ ધર્મસંબંધમાં નવા વિચાર કોને કહેવા અને જૂના વિચાર કોને કહેવા એનો યથાર્થ નિર્ણય વિચાર કરનારી મૂર્ધ પ્રાપ્તે સ્પષ્ટ થયો. શ્રેયઃ એમ બામનું નથી. કેટલાએક મનુષ્યો તો જૂના વિચારના યથાર્થ સ્વરૂપના અગ્તાનથી તે જૂના વિચારોને જ હાલ જાણવાથી નવા વિચારરૂપે સ્વીકારી લે છે, અને પૂર્વ પુરુષોને મિથ્યા અગ્તાન કહે છે. હજી ધણું કરીને સર્વ લોકોના સમજવામાં એ પણ આબંધું નથી કે ક્યા કાલથી થયેલા વિચારને નવામાં ગણવા અને ક્યા કાલસુધીમાં થયેલા વિચારોને જૂનામાં ગણવા? આ કાલનિર્ણય સ્પષ્ટ થયો હોય તો વિચાર કરનાર મનુષ્યોને જાણવું સુગમ પડે કે અમુક કાલસુધીમાં આ વિચારો થયા નથી માટે એને નવા ગણવા ઘટે છે. યોગ્ય દૃષ્ટિથી જોનારા ધણા પુરુષોને, પુરાણોની રચના થવાના સમયપર્યંતમાં થયેલા વિચારોથી નવા વિચારો, ધર્મના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં, ઉત્તમ પ્રકારે થયા હોય એવું બાળે જ ભાસે છે. કદાચિત્ કોઈને તે કાલપર્યંતમાં થયેલા સઘળા વિચારોનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હશે તે લોકો તેવા જ પ્રકારના હાલ વિશેષપણે અર્થાત્ વિચારોની બૂલથી નવા વિચારમાં ગણના કરતા હશે. ધણાનું એમ માનવું છે કે એ કાલપર્યંતમાં

યથેલા વિચારોમાંના ધણા યોગ્ય વિચારોથી લોકો ભ્રષ્ટ થઈને મધ્યના કાળમાં અયોગ્ય વિચારે ચડી ગયા હશે તો પુનઃ તે યોગ્ય વિચારોનાં કોઈ પુરુષદ્વારા સ્પષ્ટીકરણ થઈને તે સ્વપ્નામાં તે વિચારોના પુનઃ અધિક વિસ્તાર થયો હશે; પરંતુ મૂલમાં કોઈથી પંચ ધર્મસંબંધમાં જે વિચારો નહિં કરાયા હોય એવા કેવલ નવીન વિચારો જ કોઈદ્વારા આ કાલે થયા હોય એમ પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવાયું નથી.

આ પ્રકારના વિવિધ નિશ્ચયો કરનારામાંના કોઈ કોઈ જિજ્ઞાસુઓને એવી ઇચ્છા હોય છે કે પૂર્વકાલે ધર્મસંબંધી યથેલા નિશ્ચયોથી કેવલ નવીન જે નિશ્ચયો કે શોધ આ કાલમાં થયા હોય તેને આધુનિક સમયની શ્રેષ્ઠતા માનનાર વિદ્વાન્ પુરુષોમાંના કોઈ લખી પ્રસિદ્ધ કરે તો સારું. ધર્મસંબંધી તત્ત્વનિર્ણયમાં હાલ ધણા પુરુષોની ભેખિની પ્રવૃત્તિ જણાય છે, પણ વર્તમાન કાલની શ્રેષ્ઠતા માનનાર કોઈ વિદ્વાન્ના દરતથી કેવલ નામાંથી ધર્મતત્ત્વનિર્ણયસંબંધમાં, પૂર્વતત્ત્વનિર્ણયના ઉત્તમ પ્રકારે કરેલા ખંડનપૂર્વક લખાયેલાં અન્યેત પ્રતીત થયો નથી. ધણા આશા રાખે છે કે કોઈ શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ પંડિત કાલાંતરે પાંચ અર્થિ ખોટ પૂરી પાડશે.

આજ પર્વતમાં ધર્મસંબંધી વિચાર કરનાર પુરુષોએ એક તો કારણવિનિહી કરી શકે કશ્યા છે; અર્થાત્ આ જગત્ શાંતી ઉત્પન્ન થયું છે, ઉત્પન્ન થયું છે કે અનાદિ મૂળ વિશ્વનો વાદની પેઠે વહેતું રહ્યું છે? એનો અંત છે કે નથી? છે તો શેમાં છે? અંત કોણ ધાય છે. પાછી એની ઉત્પત્તિ થાય છે કે નહિ? પુનઃ પુનઃ ઉત્પત્તિ ધાય છે તો તે પ્રત્યક્ષમયથી જે એકલે પ્રજ્ઞામાં એની શેમાં અને કેવે રૂપે સ્થિતિ રહે છે? ઈશ્વર અને છવ્વે કરી શકાય છે કે નહિ? છવ્વે સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર વસ્તુ છે કે જડ પદાર્થના સંયોગથી પ્રતીત થતું છે. સદૃશ્ય કાર્ય છે? ઈશ્વર છે તો અનાદિ અનંત તેવા ને તેવા છે કે ઉત્પત્તિસ્વપાળા છે, કાળ છે કે સંયોગજ છે? તે ઈશ્વર છે તો આ જગત્ના કર્તા છે કે કર્તૃત્વાદિ ધર્મથી જાત છે? ને કર્તા છે તો તેમણે જગત્ પોતામાંથી ઇચ્છ્યું છે કે કોઈ અન્ય પદાર્થમાંથી? અન્ય પદાર્થમાંથી કશું હોય તો તે પદાર્થનું સ્વરૂપ કેવું છે? ઈશ્વરને વિપ્રમતાદિ દોષવાળું જગત્ સ્વપ્નામાં પ્રયોજન શું? ને ઈશ્વર કર્તૃત્વાદિ ધર્મથી ચિદિત છે? તો છવ્વે ઈશ્વરને અથવા જગત્ને અને ઈશ્વરને સંબંધ શો? છવોએ તેમને સેવ્ય, ઉપાસ્ય કે સ્વેચ્છેયરૂપે શા પ્રયોજનાયે ગણવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ તે ઈશ્વર કયા હેતુએ સેવવા, ઉપાસવા, જાણવા કે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે? આ જગત્ના ને કોઈએક ઈશ્વરરૂપ કર્તા નથી તો એ પોતાની મેળે જ સ્વભાવથી ઉપજે; ખપે છે કે કેમ? સ્વભાવ તે પણ કોઈ સત્ત્વારૂપ પદાર્થરૂપ છે કે શું? સ્વભાવથી વા ક- તાથી જગત્ થતું હોય તોપણ તે કોઈ કમવડે ઉત્પત્તિને કે આવીશીવને પામે છે, અથવા તો વિના કમે જ પ્રકટે છે? આ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયમાં કોઈ નિમિત્ત તથા કાલનિયમ છે? વા નથી? ને છે તો કેવા પ્રકારનો? પૃથ્વી, અપ, તેજસાદિ પદાર્થો એ- કાકી છે કે સંયોગી? એ પદાર્થો પણ ઉત્પત્તિસ્થિતિલયપાળા છે કે કેમ? ને ઉત્પત્તિવાળા છે તો કયા મૂલ કારણમાંથી અને કયા કમવડે ઉત્પન્ન થાય છે? સર્વ દૃશ્ય પદાર્થનું તથા સ્પર્શ પદાર્થનું મૂલ કારણ એક છે કે અનેક છે? ને એક છે તો તે આ વિવિધકાર પ-

રિણામ યથુ' પ્રતીત યાયછે તેમાં હેતુ શા ? જો તે અનેક છે તો તે અનેક સ્વતંત્ર છે વા કોઈ એક સ્વતંત્રને આધારે છે ? અને તે અનેક પણ વિકારી છે કે નિર્વિકાર છે ?

આ વિગેરે અનેક પ્રકારથી કારણસંબંધમાં ધર્મતત્ત્વનિર્ણય કરનાર પૂર્વ પુરુષોએ વિસ્તારથી વિચારો કરેલા છે.

એ અનેકવિધિ કારણસંબંધના વિચારના પ્રસંગમાં આ પ્રકારના અનેકવિધિ કાર્ય-સંબંધના વિચાર પણ પ્રાપ્ત થવાથી કરેલા જણાય છે. આ પ્રતીત યતાં વિવિધ શરીરાદિ કાર્યો કોઈ એક જાતિનાં બીજથી બંધાય છે કે વિવિધ બીજની જાતિવડે બંધાય છે ? શરીર અને શરીરી એવો ભેદ એમાં છે વા નથી ? જો ભેદ છે તો શરીરસંઘાતના ઉચ્છેદ પ્રુષ્ઠી શરીરી કોઈ વસ્તુરૂપ રહે છે કે નહિ ? એ શરીરીને અર્થાત્ જીવને પારંવાર શરીર

! કરવાપણરૂપ તથા સમવાપણરૂપ જન્મમરણ રહેછે કે નહિ ? પુનઃ સુનઃ જન્મમરણ છે તો શા શા નિમિત્તથી તથા કયા કયા પ્રબલ હેતુથી છે ? અને જો છે તો તે જન્મમરણનો કોઈ કાલે અંત આવેછે કે નહિ ? આવે છે તો કેવા પ્રકારથી ? કયા હેતુની પ્રાપ્તિ વડે ? અને નહિ આવે તો તેમાં પ્રમથ હેતુ શા ? જો જન્મમરણનો અંત આવે છે તો જન્મમરણાદિથી રહિત ધર્મેષ્વરે તે શરીરી કેવે રૂપે અને કોમાં સ્થિતિ કરે છે ? તેની તે સ્થિતિ નિત્ય શા હેતુથી રહે છે ? વળી જો જન્મમરણ યાય છે તો તેમને ક્રિયાઓ કરાવનાર હેતુ ક્યાંથી પ્રાપ્ત યાય છે ? શરીરીએ કરેલી ક્રિયાઓનાં ફલ તેને મળે છે કે નહિ ? મળે છે તો કેવે પ્રકારે ? મનુષ્યાદિ જાતિનાં પ્રાણિઓને જન્માંતરમાં પણ તેની તે જ જાતિનાં શરીર રહે છે કે અન્ય જાતિનાં શરીરની પણ પ્રાપ્તિ યાય છે ?

તેની તે જ જાતિનાં અથવા ધર્મતર મમે તે જાતિનાં શરીરોની પ્રાપ્તિ યાય છે તો તેમાં શાં શાં નિમિત્ત કે હેતુઓ રહ્યા છે ? આ પ્રતીત યતી સૃષ્ટિ જે ભુગોલઉપર અનુભવાય તે ભુગોલ વિના અન્ન સ્થલે પ્રાણિઓની સ્થિતિ દરો કે નહિ ? દરો તો તે આ સૃષ્ટિના સમાન કે વિલક્ષણ દરો ? તેમ જ હોવા વા ન હોવાના સંબંધમાં પ્રમાણરૂપ શા શા હેતુઓ સંભવે છે ? આ જીવોની જન્માંતરથી લોકાંતરમાં ગતિ વા સ્થિતિ હોવી શક્ય છે કે અશક્ય ? જો શક્ય છે તો આ જીવોની યતી સ્થિતિ, ગતિઆદિના નિયમ, કમ કેવા છે ? તથા મિત્ર મિત્ર લોકોની વિષયસુખાદિમાં કેવા પ્રકારની વિલક્ષણતા છે ? એક કાલે એક દેશમાં કરેલી ક્રિયા અન્ય કાલે અન્ય દેશમાં ફલ આપવા સંસ્કારરૂપે રહી શકે છે કે નહિ ? રહે છે તો તે ક્રિયાઓવડે બંધાતા કર્મસંસ્કારની જાતિ એક છે વા અનેક છે ?

અનેક છે તો વિવિધ જાતિની ક્રિયાથી બંધાયેલા વિવિધ કર્મસંસ્કાર કેવા પ્રકારનાં ફલ આપવાને સમર્થ હોય છે ? આ જીવોને ભોગ્યાતનરૂપ શરીર, વિવિધ જાતિનાં પ્રાપ્ત થવામાં તે કર્મસંસ્કાર કારણરૂપ છે કે નહિ ? છે તો કેવે પ્રકારે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના વિચારોને તથા નિશ્ચયોને કાર્યસંબંધમાં પણ તે પૂર્વ પુરુષોએ કરેલા સમગ્રાય છે.

આપ્રમાણે અનેક ભાતિથી કાર્યકારણના સંબંધમાં વિચાર કરીને યાતવ્ય શું છે તે શોધ્યું છે, અને પોતાની પરંપરાને તેના લાભ મળે એ અર્થે તેઓએ પ્રયત્નથી તે સર્વ પ્રકારના વિચારોને સદ્ધર્મમાં નિવિધિ અંધાકારથી રાખ્યા છે.

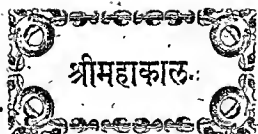
આજે લોકોમાં પ્રતીત યતી ધર્મરૂપ વૃક્ષની અનેક શાખાઓમાં તે અપૂર્વ રસ, પૂર્ણ

અંશે જનમેશે નથી તો પણ ન્યૂનાધિક અંશે સર્વ ધર્મની શાખાઓમાં એ રસનો અંશનું પ્રવેશ છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

પૂર્વે જ્યારે વિશેષે કરીને સર્વ વિદ્યાઓ શુરુપરંપરાવડે શુરુસમક્ષ રહી શુરુમુખથી જ પ્રાપ્ત કરાતી અને વિશેષતઃ જ્યારે તે પાઠ જ કરવામાં આવતી, તે સમયમાં પ્રકટેલા અધ્યાત્મિક એ વિદ્યા ઓછા શબ્દથી રચાતાં વાંકાઓમાં અને જેમ અને તેમ ઓછાં વાંકાઓમાં અધિક અર્થનો સમાવેશ થાય એમ રચવાની પરિપાટી હશે, અને સર્વ વિસ્તાર શુરુમુખથી સમ-જનવવામાં આવેલો હશે એનું મૂલ્યાદિ અધ્યાત્મિક તેમ જ મૂલ્ય શ્રુતિઓથી રૂપિય થાય છે. પાછળથી જેમ જેમ મતિની મંદતા, મેદલ્યુ ધારણ અને રમરણશક્તિની ન્યૂનતા અને આ-શુપ્રજ્ઞની અદ્યક્ષતાવડે યતી સામર્થ્યહીનતાને મહાપુરુષો જોતા જાણતા ગયા તેમ તેમ તે તે ગંભીર વિચારોને રૂપિય કરવાનિમિત્ત નાના સુક્તિ વિસ્તારપૂર્વક રચતા ગયા; અને કહે કરીને અધિક રૂપિય યવાથી તે તે વિદ્યાને વિદ્યામદવડે ઉન્નતસરખા, વિદ્યાના સામાન્ય સંસ્કારવાળા પુરુષો શુરુની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાની મેળે જ વાંચી વાંચીને તે તે અધ્યાત્મિક વિદ્યાવિચારાદિનાં સ્વરૂપને સ્વમતિઅનુસાર નિશ્ચય કરતા ગયા, અને અન્ય પોતા-પોતાના સહવાસિઓને અનુદૂતપ્રતિદૂત રૂપથી તે મૂલ્ય નિશ્ચયોને સમજાવીને જોમાં તેઓની મનિને સ્થાપના ગયા. આથી કાલે કરીને ઘણે સ્વત્રે અનર્થની પ્રાપ્તિ થીંછ મારે છે.

વેદમૂલકધર્મતત્ત્વ જગદાપુરુષોએ આ ઉત્પત્તિવિનાશાદિ ધર્મવર્ણના પ્રતીત થતા સં-સારી જીવોને કેવલ જ્ઞાતવ્ય વસ્તુવિષયક વિચારો કે નિશ્ચયો જ માત્ર કર્યા છે એમ નથી, પણ તેઓએ આ જીવોએ આ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારમાં શું અવશ્ય પ્રાપ્તવ્ય છે તે સંબં-ધમાં પણ ઉત્તમોત્તમ વિચારો તથા નિશ્ચયો કર્યા છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત શરીરો કે જે ક્ષણ, માસ, સંવત્સર કે પચીસ, પચાસ, સો, હજાર કે દશહજાર વર્ષ કે નિદાન કલ્પપર્યંત વા તેથી પણ અધિક અધિક આયુષ્યને જોખવીને અને પડનાર છે તે ક્ષણિક શરીરવડે આ સંસારને પ્રાપ્ત થયેલા જીવે શું અવશ્ય મેળવવા યોગ્ય છે અને શું મેળવવા યોગ્ય નથી.

આ જન્મનમાં કાંઈ તો સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ગૃહ, ક્ષેત્રને, કાંઈ તો વિદ્યાને વાં અમર વશકીર્તિને, કાંઈ તો નાનાં મોટાં સંજ્ઞને, કાંઈ તો નીરોગપણને, કાંઈ તો મોટા આયુષ્યને, કાંઈ તો સુરૂપને, કાંઈ તો સદૃશ્યુષ્યને, કાંઈ તો ઉત્તમ શરીરબળને, અને કાંઈ તો સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર પોતાના વિજયને ઇચ્છે છે, અને મેળવવા યોગ્ય ગણે છે. કાંઈ તો નિકાલ જ્ઞાનને, કાંઈ તો નાનાવિધ રસાયણપ્રયોગને, કાંઈ તો સમાધિસિદ્ધિને, અને કાંઈ તો કેવલ અજરામરતવને મેળવવા યોગ્ય ગણે છે. એ આદિ અનેક પ્રકારના મેળવવાયોગ્ય ગણાતા પદાર્થોમાંના એકને, અનેકને વા સર્વને 'મેળવવાયોગ્ય ગણે છે. તો એમાંથી શું મેળવવાયોગ્ય છે અને શું મેળવવાયોગ્ય નથી? આ સંસારમાં જીવોએ ઇચ્છેલા પદાર્થ વા વિષયન્ય સુખ જ માત્ર મેળવવાયોગ્ય છે કે એથી અન્ય કાંઈ મેળ-વવાયોગ્ય છે? એ અથવા એથી અન્ય જે કાંઈ મેળવવાયોગ્ય હશે તે મળતું સાધ્ય છે કે અસાધ્ય? એ આદિ અનેક આતિથી પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુવિષયક વિચારો તથા નિશ્ચયો પણ મૂલ્ય ધર્મતત્ત્વ ઉદારમનિવાળા મહા પુરુષોએ કર્યા છે.

રૂપ (પુસ્તક) દ-માર્ગશોર્પ કૃષ્ણ ૦ ૧૪ સં ૦ ૧૯૫૦ દર્શન (અંક) ૨.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ સ્વધર્માનુષ્ઠાનવડે જ જીવને નિર્ભયતાની તથા નિત્ય
સુખની અભિવ્યક્તિ થતી હોવાથી સ્વધર્માચરણને જ
સેવવા અર્થે સુજનોને સુવોધ ॥

• • પદ. આસત્યાદિ દોષ નિવારે, એ લય,
હે સુજનો સ્વધર્મ સંભાળો, ત્રય તાપ સમૂળા ટાળો. ૨૬,
અધર્મ વિધર્મ સેવ્યે વિસ્ત્રે, નદ ધયા છે તે બાળો,
સમજી લજી તે સત્વર વીરો, પ્રતિદૂષ કૃતિને ખાળો, હે સુજનો.
સ્વધર્મથી શ્રી, સુત, ગૃહ, ધન સહ, સેવ્યે મળશે તાળો,
તે જ અધર્મથી સેવ્યે જગમાં, કર વર્તાય છે ઝાળો, હે સુજનો.
સ્વધર્મ સજીવન યોગ્ય નિયમ લખો,—દુર્ધટ પ્રેમઉછાળો,
મયોદા લજી વહતી વૃત્તિને, અંકુશ દધ દધ વાળો, ત્રય તાપ
જો હૃદય છે તેમ સુકળ છે તો, દિન કાં પ્રજાદે માળો,
જો નથી બળ કળ તો ગ્રહો ગુરુથી, લજી નિંધ ચિત્તને ચાળો, હે સુજનો.
યથાર્થ ગાનની મુક્તિ ગ્રહીને, દુઃખદ મોહ પ્રજાળો,
મિથ્યા મમત્વસહ સત્વર આ, મિથ્યા અહને ટાળો, ત્રય તાપ.
મિથ્યા આશાતૃષ્ણાને મુખ દો, વિભેકવડે મુલ રાળો,
ધૈર્યબલ હર ધરી રણચરો, પ્રવલે પુરુષાર્થ ખાળો, ત્રય.
હૃદયરસોક્તમ્યા વૈભવમાં, કાં મુકે મિથ્યા લ્હાળો,
એમ કરે કેવલ્ય ન પામો, ધધ સિંધ અંતર નિહાળો, ત્રય.
કર્મભક્તિને સુખદ મણીને, સાધો પ્રયોગ યશાળો,
પરવશતા ત્વજી સ્વતંત્ર યાવા, લો ઉદ્યોગ સુખાળો, ત્રય.
ઉન્નતિથી બળા આપ સદા શુ, અન્ય સકળને ખાળો,
નિર્મલ ધારી સ્વધર્મ સ્વદેહે, મેળવો નિર્ભય ખાળો, ત્રય.

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયોલ્લસ ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૧૧ થી)

રાજકન્યા કહે છે, ક્ષત્રિયતા કુલને શોભા આપનારા તથા મેદિનીના પતિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે આપ તેમના વિધિવડે પૂજવા યોગ્ય ચરણુ આ ભૂમિને પવિત્ર કરતાં થયા એ જાણીને પોતાના તથા પરના કસાણુને ઇચ્છનાર આ રાજ્યમંડલમાં તથા પ્રજામંડલમાં કયું મનુષ્ય પ્રસન્ન ન થાય ? જે ઉત્ત્રપુણ્યવતી દન્યાના અને જે સદ્ભાગ્યવર્ષી પ્રજાના આપ પતિ થયા છો, મનાયા છો, અને યશો, તેને આ જગતમાં શું દુર્લભ ગણાય, એમ છે ?

પરતંત્રતાથી પીડાને પ્રાપ્ત થતો આ જનસમુદાય આપસરના સ્વતંત્ર પુરુષોગમના શરણુને પ્રાપ્ત થયા વિના કેમ જ સુખાનુભવ કરે ? દારિદ્ર્યદુઃખથી સંતાપને પ્રાપ્ત રહેનાર દીન નિર્ધનને જેમ પોતાના ગૃહમાં જ અનાયાસ મહાનિધિની પ્રાપ્તિ થવાથી અકથ્ય આનંદ પ્રકટે છે તેમ હું કે જેની સર્વોત્તમ મહા નિધિ આપ જ છો તે આપને, અનાયાસ આ મારા પોતાના માનેલા સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થઈ હું તે મને આ ક્ષણે અકથ્ય આનંદાનુભવ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

પણ કાલથી આ મારા પ્રાણુ આપને અર્પણ કરેલા છે તોપણ વિધિવડે આપ મારા પ્રાણુ તથા પાણિને સ્વીકારો ત્યાંપરત આ વ્યવધાનમાં રહીને મન તથા વાણીવડે હું આપને પ્રણામ અર્પું છું, તેને સ્વીકારી પ્રસન્ન થાઓ. આ અંતઃપુરને તથા આસનને શોભાવતા આપ જે સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર છો તેમને આ ક્ષણે મારા નિમિત્તે પરતંત્રવદ્ અત્ર વિરાજમાન પદને જ્ઞાનપણે મારાં વચનો શ્રવણ કરવાનો શ્રમ પ્રાપ્ત થયો છે, તે શ્રમને મારા મનોરથ પૂર્ણ થતા સુધી આપ સ્વીકારશો એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. જેમ સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર ઈશ્વરને પણ પોતાના અનન્ય ભક્તના નિમિત્તથી પરતંત્રતાનો ભોગ સંભવે છે તેમ આપને પણ હું કે જે આપના ચરણમાં પછા કાલથી ચિત્તને સમર્પણ કરીને ચિંતનું છું તે મારા નિમિત્તથી સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની પેઠે સ્વદય કાલ પરતંત્રતાનો ભોગ પ્રાપ્ત રહે અને તેને આપ સ્વીકારો એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

અમારી બાઅરેલા બલવતી છે એ આપના પધારવાથી સિદ્ધ હતું તોપણ આપે સ્વ-મુખે અમારી બાઅરેલાને બલવતી કપન કરીને સિદ્ધ કરી આપી છે, એથી અમારો પૂર્વ પ્રાપ્ત હર્ષ અમર્યાદ જીલ્લને પામે એમાં કાંઈ નવીનતા નથી.

આપના શુભપ્રદ આગમનથી મારા પિતાની પ્રતિજ્ઞા ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થઈ છે એ આપના મુખથી શ્રવણ કરીને મને અનુષ્ઠન શાંતિ પ્રતીત થઈ છે. આપનાં કરેલા નિશ્ચયોને તથા સંકલ્પોને આપે પ્રકટ કર્યા છે તેમ હવે હું પણ મારા આ ક્ષણ પૂર્વે કરેલા નિશ્ચ-યોને તથા સંકલ્પોને નિઃશંકપણે આપના સમીપ પ્રકટ કરીશું તેને આપ શ્રવણ કરો અને પછી આપ મને ધરિત આત્મા દોષ તે કરજો.

પુત્રની આશાવાળી મારી માતાના ઉદરથી બ્યારે હું પ્રકટ થઈ સ્વારતે મારી માતાને અધિક સંતાપ થયો; અને બ્યારે તેણે પોતાના છત્રને અધિક પિચ્છાર કરીને મારા રક્ષાજીમાંથી પોતાની જીતને વેગળી કરી સ્વારે આ રાજ્યગૃહમાં મારા માતાપિતાના શ્રવણને પોતાની

ગર્જનાથી પૂર્ણ કરતી દેવવાણી ધર્મ કે 'આ કન્યા સત પુત્રથી પણ અધિક છે, અને ત્રિ-
લોકને વશ વર્તાવનાર પતિ તમારા પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે આવી એને પ્રાપ્ત થશે. તે
વીર પુરુષવડે જ તમારા કુલનો ઉદ્ધાર થશે. માટે ચિંતા ત્યજીને પ્રસન્ન થાઓ.' આ પ્ર-
કારની દેવવાણીના સમાચાર જ્યારથી મેં મારાં માતાપિતાનાં સુખથી અવશ્ય કર્યા છે ત્યા-
રથી હું તે વીર પુરુષના ચરણમાં ભાવનાવડે ચિંતિત સમયેથી કરી ચુકી છું. 'પત્નીના
પતિપ્રતિના વિકટ ધર્મોને જે સમયથી મેં જાણ્યા છે તે સમયથી તે ધર્મને યથાવત્ પાલન
કરવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. સ્ત્રીભક્તિને પતિભક્તિ માત્ર આ લોકનાં વિષયસુખને
જ આપનાર નથી પણ અપ્રતિમ અખંડ સુખને આપનાર છે એ વાર્તાને સત્ય ગણીને
જે સમયથી મેં હૃદયમાં ધારણ કરી છે તે સમયથી મારે પતિભક્તિ વિના આ જગત્માં
કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી એવો મેં દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. માતાપિતાદિ ગુરુજનોવડે મેં જ્યાર-
થી જાણ્યું છે કે આ સંસારમાં વિષયજન્ય સુખ ક્ષણિક છે અને વિષય પદાર્થ માત્ર
આગમઅપાયધર્મવાળા હોવાથી અખંડ અને સદા એકાકાર પરિણામથી રહેનારા નથી
ત્યારથી મેં વિષયસુખને ઇચ્છતી તથા વિષયવાસનાને પોષતી વૃત્તિઓનો સખલ વેગથી તિ-
રસ્કાર કર્યો છે, અને તેથી તે વિષયવૃત્તિને આ ક્ષણપર્યંત હું તુચ્છવત્ લેખતું છું. આ
જેવામાં આવતા સુખનાં તથા દુઃખનાં સાધનરૂપ વિષયપદાર્થોને આ જીવો જન્મસમયે
સાથે લાવતા નથી અને મરણસમયે આ પ્રસક્ત જજીતાં સુખદુઃખનાં સાધનોને આ
લોકમાંથી આ જીવો સાથે લઈ જતા નથી તોપણ પુનઃ પુનઃ જન્મમરણરૂપ સંસારને
પામતા જીવો જ્યાં લાં સુખદુઃખનાં સાધનોસંયુક્ત જેવામાં આવેછે. જેથી નિશ્ચય થાય
છે કે જીવની સાથે જ સુખદુઃખનાં સાધનોને પ્રાપ્ત કરાવનાર સંસ્કારો રહેછે, અને તે સં-
સ્કારો જ્યારે જ્યારે તેઓનાં અનુકૂળ બલ તથા મુમયને પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે ત્યારે સુખ-
દુઃખનાં સાધનરૂપ સામગ્રીને પોતાના સામર્થ્યથી જ જ્યાં લાં ઉપજાવીને પ્રાપ્ત કરી લે છે.
આ વાર્તા જે સમયથી મને નિઃસંદેહપણે સમજાઈ છે તે સમયથી હું આ પ્રાપ્ત રાજ્ય-
સુખમાં કે સુખનાં અન્ય સાધનોમાં મોહને ન પામતાં એ સર્વ પદાર્થોને તુચ્છવત્ લેખતું છું.

અનેક ઉત્તમોત્તમ રૂપગુણાદિથી યુક્ત શરીરોનું અંતમાં અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી કે વાયુ
આદિ નિમિત્તોથી પૃથક્કરણ થાયછે અને પુનઃ તેનાં તે શરીરો તે રૂપાદિથી યુક્ત કોટિ પ્ર-
થત્તે પૃથ્વી પ્રાપ્ત થતાં જેવામાં આવતાં નથી; અર્થાત્ નાશ પામેલાં પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં નથી
એવું જે સમયથી મેં જાણ્યું છે તે સમયથી આ અને પ્રાપ્ત શરીરમાં કે તેમાં પ્રાપ્ત રૂપગુણાદિમાં
હું મોહને પામતી નથી. તેમ જ તે નિમિત્તોવડે હું મારામાં તત્સર્વથી અર્વને ઉપજેલો
કે ઉપજાવેલો અનુભવતી નથી. આમ છતાં પણ હું સર્વ વીરપુરુષોમાં ઉત્તમ! આ ત્રિલો-
કીનાં પતિ જે સુખને ઇચ્છે છે તે સુખ સ્ત્રિઓને માત્ર પતિભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે
એ વાર્તા જ્યારથી મેં જાણી છે ત્યારથી કેવળ ઐહિક સુખમાટે જ નહિ, પરંતુ ત્રિલોક-
પતિની ઇચ્છાના વિષયરૂપ નિલ સુખની પ્રાપ્તિઅર્થે અહોરાત્ર પતિભક્તિપરાયણ ચિત્ત
રાખવાનો મેં અભેદ નિશ્ચય કર્યો છે.

અને જન્મ આપનારી મારી માતાએ જ્યારે પોતાના સંસ્કારબલથી દેહ લખ્યો ત્યારે

મને સમીપ બેસાડીને મારા મુખે તથા મસ્તકે હસ્ત ફેરવીને : કહ્યું : હવે કે હે , પુત્રિ ! હું આ સંસારસાથે તને સજીને જીજીવું. તને ત્રિશુવનને વશ વર્તાવનાર પતિ પ્રાપ્ત થનાર છે એવી તારા જન્મસમયે યથેક્ષી દેવવાણીને મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેથી તારા નિમિત્તની ચિંતાને હું સંભું : છું, અને તું પણ આજથી મારા દ્વારા મુખ પ્રાપ્ત કરવાની આશા સજીને તને પ્રાપ્ત થનાર પતિની આશા ધરજે ; અને તને પ્રાપ્ત થનાર પતિના આગમનની વાટ જોતી, તારા પિતાની સેવા કરી તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરજે, અને અનુકૂલ સમય પ્રાપ્ત થયેથી તારા પતિદ્વારા અમારા નિઃશ્વેસનને સાધજે.

આ પ્રકારનાં મારી માતાનાં વચનનું સ્મરણ કરતી પિતાની પ્રસન્નતાને જાળીવતી, પતિના આગમનના સમયને ઇચ્છતી, પરમ પુરુષ પતિનું ચિંતન કરતી અને સર્વ સ્વધર્માચરણને સેવતી દિવસ નિર્ગમન કરતી હતી. તેવામાં દૈવવશાત્ જ્યારે મારા પિતાને આ સંસાર સજી જવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તે પૂજ્ય પિતાએ પોતાના જ્ઞાનબલથી મને વરવચન આપતાં કહ્યું કે હે સુભાગ્યવતિ મુપુત્રિ ! તું પ્રસન્ન રહેજે. તારે અર્થે નિર્માણ કરાયેલા પતિ અમુક દિવસે સર્વોદયસમયપૂર્વે આપણા નગરના અમુક દ્વારસમીપ આવશે, અને દ્વાર ઉઘડતાં નગરમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરશે. તેમના આવવાથી સર્વ દુઃખનું શમન થશે અને જાવિમાં તું તારા સર્વ ઇચ્છિતાર્થને પ્રાપ્ત થશા. આ તે મારા પૂજ્ય પિતાનાં વરવચનમાં વર્ણાયેલા શુભ દિવસ આવ્યો છે અને તેમનાં વચનानુસાર આપનું પધારણ થયું છે. હવે મારા પિતાના દેહમુક્ત થયા પશ્ચાત્ તથા આપના પધારવા પછી તેમ જ આપનાં સર્વ વચનો થવણ કર્યા પછી જે જે સંકલ્પો મારા હૃદયમાં થયા છે તે તે આપ અવણ કરો.

માતાપિતા પિતાની થયા પછી રાત્રિદિવસ જાત્રતામાં આપ પતિના રૂપના અગાધથી કેવળ શુણ્વડે આપનું સ્વરૂપ રમીને હું ધ્યાન કરતી. એક વેળા જ્યારે મને સંશય સ્પુર્યો ત્યારે મેં દૃઢ મનથી એવો સંકલ્પ કર્યો કે જે પિતાએ નિશ્ચય કરેલા દિવસે મને સક્રાંત પ્રમાણે પતિ આવીને પ્રાપ્ત ન થાય તો આ સુશોભિત વસ્ત્રાલંકારનો લાગ કરીને માત્ર સૌભાગ્યનાં ચિહ્નપૂર્વક સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને આ રાજ્યગૃહમાં જ જૂમિમાં શુદ્ધા ખેડાવીને મારે તે શુદ્ધામાં દૃઢ આસન વાળીને, પતિમાં વૃત્તિ રચાવીને, પ્રાર્થના નિરોધ કરીને અન્નજલના લાગપૂર્વક દેહાંતર્પણ બેસવું.

દેવવાણી વર્ચ નહિ યાય એવો માતાપિતાનાં વચનદ્વારા વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ સંદેહ પ્રાપ્ત થવાથી આ પ્રકારનો સંકલ્પ કર્યો હતો. જીવના અદ્ય સામર્થ્યવાળા અંતઃકરણમાં રહેલા અદ્યપણતારૂપ ધર્મથી જીવોને ધણે પ્રસંગે અવશ્ય થનાર વાર્તામાં પણ, યશો કે નેહિ, એવો સંશય સ્પુરે છે; અને અંતરૂની આતુરતાના સમયે, તો નહિ થવાનાં અનુમાનો અંધાધો અવિશ્વાસ પ્રકટે છે; અને પ્રસંગે ન થવા યોગ્ય વાર્તાસંબંધે એ અંતઃકરણમાં મિથ્યા વિશ્વાસ પણ પ્રકટે છે. જેથી કાર્વની પૂર્ણ અંશે સિદ્ધિ ચતાપર્વત વિશ્વાસ તથા અવિશ્વાસને પ્રકટાવતું જીવોનું અંતઃકરણ તે તે જીવોને હવે શો કાદિદ્વારા નિરંતર વિકારી અવસ્થાનું જ ભાન કરાવ્યા કરે છે, એ બુદ્ધિમંત પુરુષોને સ્પષ્ટ જાણ છે.

મધ્યમ મારા અંતઃકરણને અનુકૂલ વર્તાવવા અર્થે મેં તેના ઉપર મધાશક્તિ અધિ-

કાર પ્રાપ્ત કરેલા છે તોપણ એ આફ્રી અંતઃકરણ આ નિયમને અનુસરતું રહીને, સૂર્યના પ્રતીતિ
યતા ઉદયઅસ્તની પેઠે, વિશ્વાસ-તથા અવિશ્વાસના ઉદયઅસ્ત અને પ્રતીતિ કરાવ્યા કરે છે.

જ્યારે આપના, નગરના દ્વારમાં યથેલા પ્રવેશના સમાચાર મને મળ્યા ત્યારે મને પિ-
તાના વચનમાં વિશ્વાસ પ્રકટ થયો, અને અધિક પૂછતાં જ્યારે મને જણાયું કે નગરદ્વારમાં
પ્રથમ પ્રવેશેલા આપ કોઈ દિવ્ય પુરુષસરખા છે ત્યારે મને માતાપિતાએ શ્રવણ કરેલી દે-
વવાણીની સ્મૃતિનો વિશ્વાસ થયો. એ વિશ્વાસથી મારે તે ક્ષણે જ, દૃઢ નિશ્ચય થયો કે એ
પુરુષોત્તમ જ મારા અર્થે નિર્માણ કરાયેલા પતિ છે. મારા પિતાએ જ્યારે મને સમયાદિ સ-
ચવીને કહેલું કે અમુક દિવસે અમુક સમયે અમુક દ્વારમાં પ્રવેશ કરશે એ જ તારો પતિ
છે, ત્યારથી અધાયકા મારા નિશ્ચયે આપ સક્રિયતાસાર નગરમાં પ્રવેશ કરનાર પુરુષ,
મારા પતિ છે એમાં સંદેહ કરવા સરખું રહ્યું ન હતું. કારણ કે જેમ એક દિવસમાં એક
જ દિનકરનો એ વાર ઉદય સંભવતો નથી તેમ જ એક દાનના પદાર્થના દાનસંબંધમાં એક
જ યોગ્ય દાતાના અંતઃકરણમાં એ વાગ સંકલ્પનો ઉદય થવો સંભવતો નથી; અને તેથી
જ વિશેષ કરીને કન્યાના પિતાએ કરેલું કન્યાનું વાગ્દાન શાસ્ત્રમાં પણ પ્રધાન મનાયું છે.

આ કારણથી આપનો નગરમાં પ્રવેશ થયો તે જ ક્ષણે એક પક્ષથી આપ મારા તથા
આ પ્રજાના સ્વામિ થઈ ચુક્યા છો, અને અન્ય પક્ષથી તો જ્યારથી દેવવાણી થઈ છે ત્યારથી
જ આપ મારા તથા પ્રજાના પતિ સિદ્ધ છો; અને ત્રીજા કારણપક્ષથી જોતાં તો જ્યારથી
આ જગત્પ્રવર્તક સત્તાના નિયમથી આપણા સર્વના સંબંધનો નિર્ણય થયો છે ત્યારથી જ
આપનું સ્વામિત્વ સિદ્ધ છે.

હે મગધનુ ! અનેક વિધિથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આપ જ મારા પતિ છો; આમ
છતાં પણ જ્યારે આપે આપના નિશ્ચયો તથા સંકલ્પોને પ્રધાનાદિ સમીપ પ્રકટ કરવા ત્યારે
પુનઃ મારા મનમાં બધ તથા સંશયનો ઉદય થવા લાગ્યો કે મારા વડે સ્વીકારાયેલા આ-
પના પતિપણને આપ અંગીકાર કરશો વા નહિ ? કદાચિત્ નહિ અંગીકાર કરો તો મારે
કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જ દૃઢવડે આ સરીરનું શોષણ કરવું પડશે કે શું ? આ આદિ
સંશયરૂપ વિચારોનો પ્રવાહ ચાલતાં દેહને ધારણ કર્યાની સાર્યકતા ન થવાનું બધ સ્પષ્ટ.
એ ક્ષણે જ મેં નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જો આપ મારા વડે આપને વિશે સ્થપાયેલા
મારા પતિપણને કોઈ ઉપાયથી પણ માન્ય નહિ કરશો તો અતઃજના સાગપૂર્વક શરી-
રનું શોષણ કરતાં, આપના સ્વરૂપમાં વૃત્તિયોને સ્થાપતાં દેહનો અવધિ આણવો. આ મારી
સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. મારે હવે પુરુષોત્તમ ઉત્તમ ! હવે મારે તથા આપે શું કરવું છે તે કહો.
સત્ય એ જ આ જગતમાં તપ અને યજ્ઞરૂપ છે, મારે સત્યને ન ત્યજવું એ જ સર્વનો મુખ્ય
ધર્મ છે. સત્ય વસ્તુરૂપ જે પરમાત્મ તરવ છે તે તો કોઈથી પણ વસ્તુતઃ ત્યજાય એમ નથી; જેથી
પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞારૂપ સત્યને ન ત્યજવાવડે જ ધર્મની સિદ્ધિ છે એ મારા વચનનો ભાવ
છે. આપના નિશ્ચયોને કે સંકલ્પોને આધાર ન આવે તેમ જ મારા નિશ્ચયાદિને આધાર ન આવે
એ પ્રમાણે કરવું એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પણ તે પ્રકારે યાવ એવો કયો માર્ગ છે તે આપ
પાસેથી જાણવાને હું આતુરતા રાખું છું. આ સૂર્ય-કદાચિત્ પૂર્વ ત્યજીને પશ્ચિમમાં ઉદય

યાય, અભ અને અવનિ એક યઈ જાય, સ્વર્ગસમક રસાતલમાં પ્રવેશે, અને અચ્ચ મનાયશે સુમેરુ પશુ ચલિત થાય તથાપિ આ હું કે જેણે આપને જ એક પાતિ નિશ્ચય કર્યા છે તે મારા નિશ્ચયથી અનેક ઉપાયે પણ ચત્રાયમાન ઘર્ષણ નહિ એવી મારી દૃઢ નિષ્ઠા છે. આ ફાણે મારે હવે અધિક કહેવા યોગ્ય નથી તેથી અયોગ્ય વચનો વદાયાં હોય તો તેની ક્ષમ્ યાચીને આપનાં અભય વચનોને શ્રવણ કરવાની આશાથી હું મૌન ધૃંકું છું.

આ પ્રકારનાં વચનોને વદી જાન રહેલી રાજકન્યાને જાણીને સમયને ધર્મનાં યોગ્ય વચનોને તે વીરવિજય બોલવા લાગ્યો.

વીરવિજય કહેછે, હું સુભાગ્યવતિ ક્ષત્રિયકુલપ્રકાશિકા રાજકન્યા ! તુંજો તારા મનોરથ પૂર્ણ કરવા ઇચ્છે છે તો ધૈર્ય ધર અને બધાંકાંથી રહિન થા. દેવવાણીથી અને સંકેતાનુસાર મારા નગરપ્રવેશથી આપણો સંબંધ બલવતી અદૃષ્ટ સત્તાવડે નિર્માણ કરાયો હોય એમ જાણેછે; તોપણ જે કન્યાને મેં સ્વપ્નમાં જોઈ છે તે તું છે વા અન્ય છે તેનો તથા મને ઇચ્છાનુકૂલ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સમય આ પ્રાપ્ત થયો છે કે હજી વિલંબે પ્રાપ્ત થનાર છે તેનો નિર્ણય થયા વિના આ ફાણે તારે તથા મારે શું કર્તવ્ય છે તે હું નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકતો નથી.

રાજકન્યા પોતાના રૂપચિત્રને પટની નીચેથી બહાર ખસેડી મુકીને કહેછે કે જો આ મારા ચિત્રને જોવા ઉપરથી આપને યોગ્યાયોગ્ય નિશ્ચયનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ કર્તવ્યનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ હોય તો સ્વીકારશો.

વીરવિજય તે કન્યાના ચિત્રને પોતાના હાથમાં લઈને દૃષ્ટિ નાંખતાં જ તેની સુંદરતાથી પોતાની વૃત્તિમાં પ્રસન્નતાને, તથા સ્વપ્નમાં જોયેલી કન્યાના સ્વરૂપકરતાં આ ચિત્રમાં કંઈક જુદાપણું જાણતાં અપ્રસન્નતાને અનુભવવા લાગ્યો. વિશેષ કાલ દૃષ્ટિરથાપી જોતાં છતાં પણ વીરવિજય એ વાર્તાને નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ કે અધિક સુંદર આ કન્યા છે કે તે ? જેમ રૂપમાં શ્રેષ્ઠતા કેળી છે એ વાર્તાને નિર્ણય કરી શક્યો નહિ તેમ એકની વાણી શ્રવણ કરી છે અને બીજીની વાણી સાંભળી નથી તેથી તે અંશમાત્ર વડે જ કરાતી મુશ્કેલી ન્યૂનાધિકતાને પણ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. આ સમયે વીરવિજયનું ચિત્ત ફાણે ચિત્રપ્રતિ અને ફાણે સ્મૃતિવૃત્તિમાં રિપત કન્યાપ્રતિ એમ ડોલતું હતું. તત્કાલ થતા મનના વલણને જોતાં એને એમ થતું કે આ કન્યા જ અદ્ભુતિક સરખી છે; અને આ ફાણિક સંસારમાં મોટી, મોટી આશાઓને વશ થઈને બ્રમણ કરતાં આર્ધુપૂને ક્ષય કરવા કરતાં એક સ્થલે રિધરતાથી રહીને પ્રાપ્ત સુખનો અનુભવ કરવો અને તાત્કાલિક કર્તવ્ય જે જે હોય તે તે કરીને કૃતકૃલ થતું એ જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે અવસ્ય પ્રાપ્ત થનારા પદાર્થો તો જ્યાં જ્યાં પણ ભોક્તાને પ્રાપ્ત થાય જ છે. જો આ જગતમાં મનુષ્યો આશાવડે ઇચ્છેલા પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા માટે પર્યટન કરે છે તો તે પદાર્થો પ્રાપ્ત થવાના સમય સુધી દૂર ને દૂર રહીને એને પોતા તરફ અનેક નિમિત્તવડે તાપ્પવા કરે છે; અને જો આ મનુષ્યો એક જ સ્થલે રહીને તે ઇચ્છાને પોષે છે પણ તે પદાર્થની પ્રબલ વાસનાને વશ વર્તી તેની પાછળ પાછળ ભેટકતા નથી તો જેમ જેમ તેને પ્રાપ્ત થવાનો સમય સમીપ આવે છે તેમ તેમ તે તે પદાર્થો અનેક

નિમિત્તોપરે તણાતા તે મોકતાના સમીપ ક્રમે કરી આવતા જાય છે, અને યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત થાય છે.

જીજ્ઞા પક્ષથી પોતે કરેલા પ્રયત્નના નિશ્ચય તથા સંકલ્પોપરિતિ લક્ષ્ય જતાં તથા મનના વલણને જોતાં નો એમ થતું કે મનુષ્યે નિશ્ચય કે સંકલ્પશ્લેષ થતું ઉચિત નથી. કારણ કે એક વાર ક્ષુદ્ર સ્વાર્થાકાર પરિણામને પામીને કૃત નિશ્ચય કે સંકલ્પનો આ મન સાગ કરે તો નિરંતર નિશ્ચય અને સંકલ્પ કરવાના સ્વભાવજાળા આ મનને પુનઃ પુનઃ કૃત નિશ્ચયાદિથી બ્રહ્મ થવાનો સ્વભાવ પડે, અને એ પ્રકારનો ન સેવવા યોગ્ય અનિષ્ટ ત્રણ સ્વભાવ ક્રમથી મનને ઉદ્ભૂત ગતિમાં સ્થાપવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોને અનુચિત મનાયો છે. કારણ કે તે સ્વભાવ સદા કષ્ટસાધ્ય વા અસાધ્ય સરખી ઉત્તમ વ્યવહારસિદ્ધિથી આ છોડેને બ્રહ્મ રાખે છે. ઉપર પ્રયત્ન કહેલા નિયમથી વધુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થનાર પદાર્થો જે પ્રારબ્ધાધીન જ છે તે તો પોતાની મેળે પણ પુરુષના દૃઢ નિશ્ચયપ્રયત્નથી આવી પ્રાપ્ત થતા છે, પણ જે જે ક્રિયામાણ્યધીન પદાર્થો છે તે તે પ્રાપ્ત થવામાં વિરોધ આવવાનો સંભવ છે કારણ કે ક્રિયામાણ્યસાધ્ય પદાર્થો પોતાની પ્રાપ્તિનિમિત્ત કરાવા યોગ્ય ક્રિયાનિશ્ચયાદિની અવશ્ય અપેક્ષા રાખે છે.

આ વિગેરે પ્રકારથી ઉદ્ભટપક્ષે વિચારોને અંતઃકરણમાં સ્ફુરતા અનુભવતાં છતાં તે છેત્ર નિશ્ચયઉપર આવવાને વિચાર કરવા લાગ્યો કે મને તેમ છે વા હોય, તોપણ કે વલ પ્રારબ્ધાધીન પદાર્થોની પ્રાપ્તિવડે જ સંતોષને પામનારા કૃતકૃલ બ્રહ્મણના કુલમાં મારે ઉદય નથી, પણ ક્રિયામાણ્યસાધ્ય એવા સઘ અથવા કાલાંતરે પ્રાપ્ત થનારા પદાર્થોનિમિત્ત સદા પ્રયત્ન કરવનો જેમનો સ્વભાવ મનાયો છે એવા ક્ષત્રિયના કુલમાં મારો ઉદય છે. મારે મારે તો અવશ્ય કૃત નિશ્ચયથી બ્રહ્મ થવાનું પ્રયોજન નથી. વળી જ્યાં સુધી શકિતએ કહેલું ત્રિલુવનને વરા વર્તાવવાનું બ્રહ્મ મને પ્રાપ્ત થયું નથી, તેમ જ તે કન્યા જ આ છે એવો મારો નિશ્ચય બંધાતો નથી ત્યાં સુધી મારે પ્રયત્નમાં શિથિલ થતું ઘટતું નથી. મોહક પ્રસંગોવડે કૃત સંકલ્પથી બ્રહ્મ ન થવા સંબંધનો મને સંકેત સૂચવાયો છે, અને આ ક્ષણે તે મોહક પ્રસંગની પ્રાપ્તિની છે તો મારે અવશ્ય સાવધાન થવું ઘટે છે.

આ પ્રમાણેનો વિચાર કરીને પછી તે સમજકન્યાપ્રતિ કહેછે, હે કલ્યાણિ! ચિત્રપટ જોતાં છતાં મારું મન સંશયચરત છે. મારા અંતઃકરણમાં પડેલું ચિત્ર અને આ ચિત્ર અધિક વિવ્રજાણતાવાળું નથી. પ્રસંગે જનમાં નાંખે એવું છે, તોપણ કોઈ કોઈ અંશમાં ભિન્નતા પ્રતીત થાય છે. શ્રેષ્ઠ આ છે. કે તે છે, તે કહી શકાતું નથી, તેમ જ તેનાથી આ કોઈ પ્રકારે પણ નેષ્ટ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. આ ચિત્રથી મને અસંતોષ અને તેથી અધિક સંતોષ ભાંસે એમ પણ નથી. છતાં મારા સંકલ્પની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ આ ક્ષણપર્યંત અનુભવી નથી તેથી સંકલ્પની સિદ્ધિપર્યંત વિધિવત્ લક્ષ કરી અજ રહેવા આ મનથી નિશ્ચય મળતો નથી. તેથી હવે તારે તથા મારે શું કરવું છે તે જોવું તને તારા અંતઃકરણમાં આ ક્ષણે સ્ફુરે તેવું તું મને સ્પષ્ટ કરી કહે કે તે પ્રમાણે કરવામાં આવે. હું સમજું છું કે જ્યારથી આ નગરમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારથી હું આ પ્રગતિ તથા તારા સંબંધ-

વાળાં યથેાં છું, તોપણ સ્વતંત્રતાના અંશવાળા મારા જ્ઞાન-સ્વભાવથી હું મારા નિશ્ચયને વળગી રહો છું. મારા સંકલ્પની સિદ્ધિ યથેચ્છી-આ પ્રજ્ઞતા તથા તારા યથેચ્છા-આ સંભવનો હું કદાચિત્-પણ ઉચ્છેદ નહિ કરું એવો દૃઢ સંકલ્પ-આ ક્ષણે મને સ્પૃશ્યો છે; જેથી તે ક્ષણપૂર્વે આપણે શું કરવું પડે છે તે વિષે, યથાપ્રાપ્ત ચિન્તારને તું મને વાણીપૂરે જણાવી જણાવે છે.

રાજકન્યા કહે છે, હે ભગવન્! આપ જ મારા પતિ છો એ મારો નિશ્ચય સિદ્ધ છે આપ મને વિધિવડે આ ક્ષણે વા કાચાંતરે સ્વીકારો એ આપની ઇચ્છાઉપર છે. કારણ કે શું ન્યાય અને શું અન્યાય છે, કયે સમયે શું યોગ્ય અને શું અયોગ્ય છે એની નિર્ણય કરવા આપ જ સમર્થ છો. આપના સંકલ્પની સિદ્ધિપર્યંત આપે તથા મારે કેમ વર્તવું છે એનો નિશ્ચય પણ આપે જ કરવાનો છે. આપની આગને અનુકૂલ વર્તવું એ જ હવે પછીનો મારો ધર્મ છે, માટે યથોચિત આપ જ કહો.

વીરવિજય કહે છે, હે કુલવતિ! જો મારી આગતા પાતનમાં જ પ્રસન્નતા અને કૃતકૃત્યતા સ્વીકારી છે તો હું સંકલ્પરૂપ વચન કરું છું કે જે કન્યાનાં અને બલના નિમિત્ત મારો પ્રવાસ છે તેને પ્રાપ્ત થવાથી જે ક્ષણે જે દેશમાં વિધિવડે તે કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરીશ તે દેશમાં જ તેના સન્નિધિ અન્ય ક્ષણમાં તારો પાણિ પણ વિધિવડે ગ્રહણ કરીશ, અને તેને વા તને ન્યૂનાધિક ન ગણતાં ઉભયને સમાન ધર્મપત્ની માનીને તમને મારી મૃતિઅનુસાર સમમુખાનુભવ કરાવતાં આ સંસારમાં મને પ્રાપ્ત મારા વ્યવહારભારને હું વહન કરીશ. એ સમય આવતાપર્યંત, જેમ આજપર્યંત આ સમયને આવવાની વાટ જોતી પોતાના નિશ્ચયને પૈષટી દિવસને વ્યતીત કરતી હતી તે પ્રમાણે કરજે, અને સુવર્ણા શુભનું ચિન્તન કરતી પ્રસન્ન રહેજે. પત્નીપ્રતિના પતિના ધર્મને હું યોગ્ય પ્રકારે સમજું છું તથાપિ મારી પ્રતિજ્ઞાને વશ રહેલા હું મારી ધારણા પાર પડતા સુધી મારા સર્વ વ્યવહારધર્મને-જેમ યથાશક્તિ સેવું છું તેમ તેને પણ સેવીશ. હે ધૈર્યબલવાળા! હવે આથી અધિક આ ક્ષણે કંઈ પણ કહેવા યોગ્ય નથી મારે હું સભામાં પ્રવેશ કરું છું, અને પ્રધાનાદિસાથે યથાઘટિત ચિન્તાર કરીને કરવાયોગ્ય નિશ્ચયને કરું છું.

આપ્રમાણે રાજકન્યાને કહીને તુલકાલ ત્યાંથી ઉઠીને શ્રીવીરવિજય સભામાં આવ્યો. પ્રધાનાદિ પુરુષોએ અનુમુત્યાન તથા નમનપૂર્વક સમાન કરાવ્યો. તે રાજનીતિપ્રમાણે પોતાને માટે સ્ત્રી રાખેલા આસને બેઠો, અને પ્રસન્ન મુખથી પ્રધાનાદિને પોતે કહેલા 'હવે શું કર્તવ્ય છે?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરને જાણવાની ઇચ્છાપૂર્વક કહેવા, લાગ્યો કે 'હે શુદ્ધિમંત પુરુષો! તમે જે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો હોય તે મને કહો.

પ્રધાન સર્વાનુમતથી સંવિનય કહે છે, હે પ્રજ્ઞપતિ! આપના સંકલ્પને વિરોધ ન આવે અને અમારા મહા મહારાજની પ્રતિજ્ઞાને પાલન ન આવે, એવો કાંઈ પણ નિર્ણય સ્થાપવાને આપ સમર્થ છો. અગે કે જેઓ આપની આગને અધીન વહેવાના સેવકધર્મને સેવીએ છો તેમને આપ 'શું કર્તવ્ય છે' એમ પૂછો છો, એ માત્ર અમારી પ્રતિજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કરવાને કરો છે. સર્વ પ્રકારથી શ્રેષ્ઠ એવા આપને કર્તવ્યસંબંધમાં અભિપ્રાય આપ

વાની અમારી યોગ્યતા નથી તોપણ આપે આપેલા અધિકારના સંભાળે સર્વાનુમતે હું આપ મહારાજને યથામતિ નિશ્ચય નિવેદન કરું છું.

પૂર્વ મહારાજની આજ્ઞાપ્રમાણે અમે આપને યથાવિધિ પંથરાખ્યા છે, અને સર્વ વ્યતીત વૃત્તાન્ત આપને નિવેદન કર્યું છે. આ પ્રજા તથા રાજકન્યા આપને શરણ છે એ હવે પૃથક્ કરીને કહેવા યોગ્ય નથી. આપે આ ક્ષણથી સર્વના પતિત્વને સ્વીકારીને સર્જનું યથાવિધિ રક્ષણ તથા પાલન કરવું એ સુરપદ છે, તેમ છતાં આપ જો તત્કાલ કોઈ સ્થાને પધારવાની ઇચ્છા કરતા હશે તો આપના પુનઃ અત્ર પધારતાપર્યંત રાજ્યવ્યવસ્થાને યથાવિધિ ચલાવે એવી કોઈને આજ્ઞા આપશે, અને આપ સ્વહસ્તે રાજ્યાસનસમીપ ખર્જરૂપ શક્તિને સ્થાપવા કૃપા કરો કે જેને આપના નિમિત્ત પ્રતિદિવસ સર્વ રાજસેવકો નમન કરે.

વસ્તુતઃ તો આ ક્ષણથી જ આપે રાજ્યાસનઉપર વિરાજમાન થઈને આ દીનસંરખી યથેલી પ્રજાને સ્વર્ગસમાન સુખનો અનુભવ કરાવવો ઉચિત છે, તથાપિ આપ સ્વતંત્ર મહારાજના સંકલ્પને સિદ્ધ કરવા અર્થે સ્વલ્પ કાલ આપને કોઈ સ્થાને પધારવાની ઇચ્છા હશે તો નિરુપાયે આપની આજ્ઞાપ્રમાણે કોઈદ્વારા રાજ્યવ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ સંબંધમાં આ ક્ષણે અમારે અધિક નિવેદન કરવા યોગ્ય નથી.

આટલું બોલીને જાન રહેલા પ્રધાનને જોઈને શ્રીવીરવિજય કહેછે, પ્રધાન જ રાજ્યનો સ્તંભ હોય છે. રાજાનું મુખ્ય કામ તો પ્રધાનાદિ સર્વ રાજસેવકોના તથા પ્રજાના ધર્માધર્મરૂપ વર્તનોને ગ્રાસ રીતે જાણીને તેનાં યથાવિધિ રૂલ આપવાનું તથા યોગ્ય ઉપાયોનો નિશ્ચય કરીને સર્વને ધર્મમાં વર્તાવવાના નિયમ સ્થાપવાની આજ્ઞા આપવાનું છે, અને પ્રજા સત્ક્રિયાને પુણ્ય પોતાનાં જલજોશ્યર્થઆદિથી ભય આપીને વશ વર્તાવવાનું છે. માટે આ સર્વ પ્રજાપ્રમુખ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના સમક્ષ જ હું તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે રાજ્યાસનસમીપ ખર્જરૂપે સ્થાપું છું અને આજ્ઞા આપું છું કે જેમ તમારા મૂળ મહારાજના દેહમુક્તા થયા પછી આજ્ઞાપર્યંત રાજ્યવ્યવસ્થાર ચલાવ્યો છે તેમ મારા પુનઃ આવરા પર્યંત ચલાવવો, અને મારા પ્રતિનિધિરૂપે રહીને પ્રજાને પિતાના ધર્મપ્રમાણે વર્તી સંતોષ આપવો. આપ્રમાણે બોલી મૂકી રાજાનું ખર્જ માગી લઈ પોતાને હાથે યોગ્ય સ્થાને સ્થાપ્યું. એ સમયે સર્વજ જયધ્વજ થયો અને નાના પ્રકારના વાદિતના નાદ થયા.

આ પ્રકારે ખર્જસ્થાપનવિધિ પયા પછી સર્વનાં અંતઃકરણમાં રાજકન્યાના લક્ષ-સંબંધમાં શો નિશ્ચય થયો એ જાણવાની ઇચ્છા હોય એમ માસવાથી વીરવિજયે કહ્યું કે રાજકન્યાનું અનુકૂળ પ્રકારે મેં સમ્પ્રધાન કર્યું છે, અને વિધિવાર લક્ષસમારંભ, મારા સંકલ્પની સિદ્ધિ થયેથી માફ પુનઃ અત્ર આવવું યાચ ત્યારે ઈશ્વરેચ્છાથી થશે. હવે હાલ મારે અત્ર અધિક રહેવાનું પ્રયોજન નથી માટે સત્તર પ્રયાણને છૂટું છું.

આ વચન સાંભળીને પ્રધાને કહ્યું કે આપ સ્વતંત્ર છો, અને રાજકન્યાની પ્રસન્નતા પૂરંક પધારો, તેમાં અમે અધિક આશ્ચર્ય કરવા સમર્થ નથી. તોપણ પાંચ રાત્રિ તો, માસી પ્રાર્થના છે કે આપે અત્ર ગાળવી, અને પછી ઇચ્છાનુસાર પધારવું. સર્વની એવી જ ઇચ્છાને

જોઇને વીરવિજયે પંચરાત્રિ ત્યાં નિવાસ કરવા સ્વીકાર્યું. પશ્ચાત્ ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્યસભાની રીતે સન્માનપૂર્વક સભા વિસર્જન થઈ.

શ્રીવીરવિજયને રાજરીતથી રત્નાનભોજનની સપ્તળી વ્યવસ્થા રાજકન્યાની આગ્રહ પ્રમાણે પ્રધાને કરાવી. ત્યાર પછી રાજબંધન તથા રાજના બંડારઆદિ સર્વ તેને હેબાડ્યું. પોતાની રાજ્યસમૃદ્ધિકરતાં અધિક સર્વ જોઇને વીરવિજય પાછું પ્રસન્ન થયો. તે પછી મોટી સ્વારીની વ્યવસ્થા કરીને નગરમાં ફેરવીને નગરબહારનાં ઉત્તમ ઉત્તમ રાજ્યનાં વિહારસ્થલો હેખાયાં. સૈન્યને યુદ્ધકલાશિક્ષણ આપવાના સ્થલમાં તેયર રાખેલું હતું, તેના પ્રતિ પશુ શ્રીવીરવિજયનું લક્ષ કરાવ્યું. જ્યાં જ્યાં પ્રગળજોએ શ્રીવીરવિજયનું દર્શન કર્યું ત્યાં ત્યાં શ્રીવીરવિજયની સ્તુતિ સર્વનાં મુખમાંથી નિકળતી હતી, અને સર્વ પ્રાણ એમના વરે પ્રાપ્ત કરેલા સુખના અનુભવ વિના પશુ પોતાના તથા રાજકન્યાના બાગ્વની સ્તુતિ કરતી હતી. સૂર્યાસ્ત થયા પછી દીવ્યસરણી શોભાવાળી સ્વારીસદિત શ્રીવીરવિજય રાજમહાલયમાં પધાર્યા, અને સર્વને વિદાય કર્યા. પ્રદર રાત્રિપર્યંત પ્રધાનસાથે નાના પ્રકારની રાજ્યવ્યવહારની વાર્તાઓ કરી અને પછી પ્રધાનને પોતાને ઘેર જવા આજ્ઞા આપી.

(અપૂર્ણ)

॥ સન્મિત્રનું મિત્રપ્રતિ પત્ર ॥

(અનુસંધાન પંચમ રૂપના પૃષ્ઠ ૨૭૭ થી):

પ્રિય મિત્ર ! આ પત્ર મેં પાછું વિસ્તૃત લખ્યું છે, પણ આશા છે કે ઘણે દિવસે આ પેલા મારા વિસ્તારવાળા પત્રથી તને કંટાળો આવશે નહિ. મને એવો અનુભવ છે કે અધિક પ્રીતિપાત્ર સન્મિત્રનાં પત્ર જોઇતાં હુંકાં હોય છે તો તે જોવાથી તથા વાંચવાથી વૃત્તિમાં અસતોષ જરૂર છે, અને જો તેમનાં તે હુંકાં પત્ર પણ અંતઃકરણને આકર્ષે એવાં હોય છે તો તેને પુનઃ પુનઃ વાંચવાની વૃત્તિ થાય છે. જ્યારે તેવા સન્મિત્રનું વિસ્તારવાળું પત્ર આવે છે ત્યારે પ્રથમ તેં તે જોતાં જ ગમે તો પ્રસન્નતા થાય છે. પછી વધારે સમયસુધી તેને વાંચવાથી પણ મનમાં અધિક આનંદ થાય છે, અને તે સમાપ્ત થયેથી વળી એમ લાગે છે કે હજી આગળ વિસ્તાર કરેલો હોત તો સારું. આ પ્રકારની મારી વૃત્તિ હોવાથી તને પણ આજ પત્ર પ્રીતિપાત્ર થઇ પડશે એવી આશાથી જોને વિસ્તારવાળું કર્યું છે, તોપણ હવે એનો અંત આવ્યું છે.

આ પત્રનું તારૂં ઉત્તર આવ્યા પછી ગમે જાણ્યારે કે આવા મારા વિસ્તારવાળા પત્રથી પણ તને ત્રાસ આવ્યો નથી, પણ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઇ છે તો પુનઃ તને વિસ્તારથી પત્ર લખીશ. તું જાણે છે કે કેવળ વ્યવહારવિષયસંજ્ઞે આવાં મોટાં પત્ર લખવામાં આવતાં નથી. પણ આ બોધને વિષય છે, જેથી તારે તેમ જ અન્ય શુભેચ્છાવાળા તારા સન્મિત્રને મનન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે એવા અનુમાનથી મને જે જે રદ્યનું છે તે તે હું લખનાં મથો છું. તેથી વિસ્તારવાળું થયું છે. એમાં તારા મનમાં પ્રાપ્ત થયેલી તે નિવેદન કરેલી ઘણી શંકાઓનાં સમાધાન આપી ગયાં છે, તોપણ જો કોઈ શંકા અવશેષ રહી હોય તો તે વળી લખજે, એટલે અન્ય પત્રમાં હું તને વળી વિસ્તારથી વધામતિ સમાધાન આપીશ.

દેવે આ પત્રનો અંત આણુતાં સુદ્ધમમાં બાણુવાયોગ્ય તેમ જ ઉપર લખાયેલા સ્વર્ણા વિષયના સારરૂપ વચનો લખું છું તે લક્ષમાં રાખી સાધવાનતાથી તું પોતાનાં કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી સાધવાયેભ્ય બિચારને સાધતો રહેજે.

આ દસ્ય પ્રપંચ જેના વડે પ્રતીત થતો હોવાવડે અનુમાન કરાયો છે તે જગત્પ્રતીતિ કરાવનાર હેતુને, આ જગત્પ્રતીતિ સ્વરૂપઉપરથી તથા સ્વાનુભવથી નિશ્ચય કરીને બાણુનાર મુદ્દામાં પુરુષો, માયા અથવા અવ્યક્ત નામવાળી પરમેશ્વરની શક્તિ છે એમ સ્થલે સ્થલે વર્ણન કરે છે. તે માયા આ કાર્યપ્રપંચના સ્વરૂપઉપરથી તથા યોગતરત્રવિત્ પુરુષોનાઅનુભવથી તથા ગુણવાળી છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. આ જગત્પ્રપંચકાર્યના સ્વરૂપ-ઉપરથી બંધાતા અનુમાનવડે તથા તત્ત્વગુણ અનુભવવડે તેને સાચી કે ભૂટી કહી નથી, તેમ જ સામાન્યલક્ષણવાળી કે સામાન્યલક્ષણથી રહિત સ્વભાવવાળી પણ કહી નથી. આમ છતાં પણ તે માયાશક્તિને આશ્ચર્યરૂપ, અનિર્વચનીયરૂપ આદિ શબ્દોથી ઓળખાવી છે. વસ્તુનિવેકવડે વિચાર કરનારે તો સખલ અનુમાનથી તથા શ્રુતિથી વસ્તુવિષયક નિશ્ચય કરેલા છે. અને યોગજન્ય પ્રલક્ષ્યથી તથા સિદ્ધ પ્રણાથી તત્ત્વવ પુરુષોએ તો સર્વ યથાવત્ નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પ્રપંચના સ્વરૂપઉપરથી એને પ્રતીતિમાં આણુનાર માયાશક્તિને સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણવાળી અંધવા સ્વભાવવાળી કહેવામાં આવી છે. આ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાવાળી જે સ્થિતિ છે તેને અવ્યક્ત નામથી તત્ત્વ-વિત્ પુરુષો ઓળખાવી ગયા છે. જે પુરુષો આ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને દ્રવ્યરૂપે સ્વી-કારે છે તેઓ તે દ્રવ્યની કાર્યાકાર પરિણામથી રહિત અવસ્થાને સામ્યાવસ્થા કહે છે. એ સામ્યાવસ્થારૂપ સ્થિતિ જેને અવ્યક્ત કહે છે તે જ કાર્યાકારને પ્રાપ્ત આ જગત્પ્રતીતિના સમયે જગત્પ્રતીતિ કારણરૂપે સ્વીકારાય છે.

ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણોમાંના સત્ત્વગુણને શુદ્ધ ઉપાધિમાં ગણ્યો છે, અને તેથી જ સદા સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર, સદા નિરપેક્ષ શાંતિ, કૃતાયંતાના અનુભવથી સદા તૃપ્તિ, પોતાને પ્રાપ્ત કૃતકૃત્યતાવડે યતા નિરુપાધિસુખાનુભવવડે પ્રકટતી ચિત્તની સદા રહેતી પ્રસ-ન્નતા, અને સદાકાલ એક સરખા અદ્વિતીય આનંદરસની પ્રવાહરૂપ પ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્ હેતુભૂત પરબ્રહ્મમાં નિશ્ચય આદિ અનેક પ્રકારનાં શુભલક્ષણની સિદ્ધિમાં હેતુરૂપે એને સ્વીકાર્યો છે.

આ પ્રકારનાં લક્ષણો કે જે મહાત્મા પુરુષોને જ શુદ્ધ સત્ત્વની પ્રધાનતાવડે પ્રકટ-પણે પ્રાપ્ત હોય છે તેમ આપણામાં અભિવ્યક્ત કરવા અર્થે રજસ્તમસ્ના ભાસ વિનાના શુદ્ધ સત્ત્વગુણની નેવડે અભિવ્યક્ત થાય છે એવા શુભ બિચારોને સેવવા, અને તેની પ્ર-ધાનતા યથેથી ઉપર કહેલાં શુભ લક્ષણોને પ્રાપ્ત થઈ સુખી થવું.

સત્ત્વની પ્રધાનતા છતાં પણ જેમનામાં ઝાણુ રજસ્તમસ્ના અંશ વ્યાપારવાળા હોય છે તેમને નિરભિમાનપણું હોય છે. તેઓ યમનિયમાદિના પાલનપૂર્વક સદ્વ્યાપારવાળા હોય છે. તેમને જરમેશ્વરપદમાં શ્રદ્ધાભક્તિ પણ હોય છે. મોક્ષની ઇચ્છા તથા તદનુકૂલ પ્રય-ત્નમાં તેમનો પ્રીતિ તથા હિતસાદ્ધપૂર્વક અભિનિવેશ હોય છે. નાના પ્રકારના ગંણાતાં દુષ્ટ વ્ય-

વહારોમાં તેમને સદા અરુચિ હોય છે. આ આદિ અનેક દેવી સંપત્તિરૂપ શુભ લક્ષણો તેમનામાં હોય છે, તોપણ તેમનાં અંતઃકરણ ગૌણપણે રજસૂતમસના વ્યાપારવાળાં હોવાથી સદા પરમતરવના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે અનુભવાતી નિલ તૃપ્તિ અને પરમશાંતિ તેમનામાં તૈલધારાવત્ વિદ્યમાન હોતી નથી, અને તેથી તેઓ નિર્દદ્ધ સુખાનુભવથી સદા આનંદમય હોતા નથી. માટે તેવા પુરુષોએ તો તે રજસૂતમસના વ્યાપારની નિવૃત્તિના ઉપાયોને સાધવામાં નિરંતર પ્રીતિવાળા રહેવું યટે છે. કદાચિત્ પણ અશ્રદ્ધા કે પ્રમાદાદિ દોષોવડે યોગ્ય પ્રયત્નમાં રખસન થવા રેવું ઘટતું નથી.

પ્રિય બંધુ! જોના વડે આ વિષયપદાર્થોમાં પ્રથમ ઇચ્છાને ઉદય ધાય છે તથા પછી અનુકૂલ મતિવડે પ્રીતિ ઉપજે છે, તથા તે સુખચુદ્ધિથી યતી પ્રવૃત્તિવડે નાના પ્રકારના ક્રોધાદિ દોષોની પરેષા જાયત્, યદ્યપે દુઃખને પ્રકટાવે છે તે સર્વ અનર્થના મૂલરૂપ રજો-ગુણના જયની તું નિરંતર ઇચ્છા કરજે, તેમ જ તદર્થ સાવધાનતાથી ઉદ્યોગ કરજે.

આ સંસારમાં જે તમસ્ ગુણ હોયને મતિની મંદતાવડે સર્વ યોગ્ય કાર્યમાં સંશયના ઉદયની યોગ્યતાવાળા રાખીને અજ્ઞાનાવરણયુક્ત રાખે છે, તથા જે કર્તવ્ય કર્મમાં યોગ્ય સમયે ઉત્સાહરહિત રાખી પ્રવૃત્તિ કરતાં અટકાવે છે, તથા અતિ નિદ્રાઆદિ ન સેવના યોગ્ય દોષોના સેવનદ્વારા ચિત્તની પરવશતાવડે સમયોચિત ક્રિયામાં વ્યવધાન નાંખનાર પ્રમાદાદિના પ્રાદુર્ભાવને કરીને જે સદા મૂલત્વ વા જડત્વયુક્ત કરે છે તે તમસ્ ગુણને અંતઃકરણમાં વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો અટકાવવાને તું સદા સાવધાન રહેજે. કારણ કે વિપરીત ભાવનાવડે તે તમસ્ જ આ હોવને કોઇ પ્રકારની પણ શુદ્ધ નિદ્રામાં દૃઢ થવા દેતો નથી.

હે બુદ્ધિમાન મિત્ર! આ પ્રકારના ત્રિગુણમાં, પ્રધાનપણે રજસૂતમસથી પ્રતીત થતા 'ધનથી' મુક્ત થવું એ હોવતું કર્તવ્ય છે. તે અર્થે નાના પ્રકારના હિંપાયો શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યા છે, તોપણ રથસે રથસે એવાં ધણાં વચનો પ્રમાણરૂપે પ્રતીત ધાય છે કે 'આ બંધન નાના પ્રકારનાં રણભૂમિમાં વપરાતાં પ્રસિદ્ધ અસ્ત્રશસ્ત્રથી હેઠાતું નથી, તેમ જ અગ્નિથી દગ્ધ કરાતું નથી, વાયુથી શોષાતું નથી, કે જલથી દ્રવતાને પ્રાપ્ત થતું નથી. માત્ર ગુરુ-ઈશ્વરના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત કરાતાં વિવેકવૈરાગ્યાદિ સાધનોવડે જ તે હેઠાય છે. વેદશાસ્ત્રોનાં સૂદ્ધવચનથી, વા તેમને સુખપાઠ કરવાથી, વા અન્યને તે શ્રવણ કરાવવા માનથી આ બંધન છૂટતું નથી, પણ કેવલ ગુરુઈશ્વરના પ્રસાદવડે સિદ્ધ કરાતા મનનાં નિઘ્રહવડે, યત્ના યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા જ હેઠાય છે. કેવલ તીર્થયાત્રાઓમાં ભ્રમવાથી, કે અવિવેકવડે પ્રતિભાસેવન કરવાથી, કે દેખાદેખી નાના પ્રતનિયમાદિના સેવનથી, કે વિવિધ પ્રકારનાં કામ્યાદિ કર્મના અનુક્રાનથી આ બંધન છૂટતું નથી, પણ અનુમદ કરવામાં સમર્થ એવાં શ્રીસદ્ગુરુના તથા તેથી અભેદરૂપે ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં નિરંતર કરાતા વૃત્તિના અનુસંધાનવડે જ આ અવિદ્યાવંડે અનુમાન કરાયેલાં રમને હોવવડે સતતત્વ અનુભવ કરાતો બંધ છૂટે છે.

આ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વચનોવડે શાસ્ત્રમાં રથસે રથસે એવો ભાવ જ સૂચવાયો છે કે શાસ્ત્ર સર્વને સામાન્યપણે બોધ કરે છે, પણ વ્યક્તિ તથા અધિકારપરત્વ-સાક્ષાત્ બોધ તો ગુરુ જ કરે છે, અને શાસ્ત્રમાં રહેલી શંકાને શ્રીગુરુ જ નિવારણ કરીને અધિકારિને

શુદ્ધ અધિકારમાં સ્થાપીને અવ્યક્ત નિશ્ચયવાળો કરે છે. માટે શાસ્ત્રની પ્રધાનતા નથી પણ ઉપદેશ શ્રીસદ્ગુરુની જ પ્રાધાન્યતા છે; અને પ્રકૃતિ વા માયાના અતિક્રમણમાં ઈશ્વરના અનુગ્રહની આવશ્યકતા છે તેથી ઈશ્વરની ઉપાસના પણ અવશ્યકત્વ છે તે ઈશ્વરની ઉપાસનાનો યથાર્થ વિધિ પણ શ્રીસદ્ગુરુ જ સમજાવે છે તથા આપે છે માટે સદા મોક્ષની ઇચ્છાવાળા કે સર્વોત્તમ સુખની ઇચ્છાવાળા સર્વ અધિકારિને શ્રીસદ્ગુરુના શરણની અલંત આવશ્યકતા છે. માત્ર યોગ્ય વિચારવડે યોગ્ય પુરુષમાં જ શુરુશુદ્ધિ થવી જોઈએ, એ મનુષ્યોને અધિક વિચારવા યોગ્ય છે.

રાજ્યમાં સમ્પ્રાપ્તિને, શ્રીસદ્ગુરુને અને શ્રીઈશ્વરને જ્યાંસુધી વૃત્તિને બહિર્ વિષયસાથે સંસર્ગ છે, અને પ્રાણનો અંતરબહિર્ સંચારરૂપ વ્યાપાર ચાલતો છે ત્યાંસુધી અવશ્ય વંદન કરવું જોઈએ એમ કહ્યું છે; અને તે યોગ્ય વિચારથી અલંત ઉચિત છે.

શ્રુતિઆદિ પ્રમાણુવચનોવડે તથા શ્રીસદ્ગુરુના આપણા આંતઃકરણમાં રથાપેલા અબોધ નિશ્ચયવડે તત્ત્વાનુભવ કરાય છે.

“આમ છે માટે હે મિત્ર ! તારે તો જો કુશલની ઇચ્છા હોય અને મારાં વચનમાં વિશ્વાસ હોય તો પિવેકવડે શ્રુતિસ્મૃતિઆદિ સમ્પ્રાપ્તિનું શ્રવણ વા અધ્યયન યોગ્ય શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા કરવું; અને ઈશ્વરાનુગ્રહનિમિત્ત શ્રીગુરુના પ્રસાદને અર્ધાત્ અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરવો.

આ સંસારમાં તત્ત્વવિદ્ મહાત્મા શ્રીગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાથી જ છવો સઘળા પ્રકારનાં દુઃખ, તાપ, અને પાશથી મુક્ત થવા સમર્થ થાય છે એવાં પ્રમાણો રચતે રચતે છે તોપણ તારા હૃદયમાં આણુવા આ રચતે યોગ્ય ટાંકું છું.

ન નરેણાવરેણ પ્રોક્તેષુ સુવિજ્ઞેયો વહુધા ચિન્ત્યમાનઃ ।

અનન્યપ્રોક્તે ગતિરત્ર નાસ્ત્યનીયાન્ હ્યત્કર્મ્યમનુ પ્રમાણાત્ ॥ (કાઠક)

આ આત્માનો સામાન્ય અનુભવથી બોધ કરાયો હોય તો બહુ પ્રકારે ચિંતન કર્યા છતાં સારી રીતે જાણી શકાતો નથી; જ્યારે અક્ષરસૂત્રે અભિન પયેલા એટલે જીવનમુક્ત વિદ્વાનથી તેનો બોધ પામ્ય છે ત્યારે આ વિષયમાં પ્રવેશ પામ્ય છે. એ આત્માથી પધારે સદૃશ વસ્તુ નથી, કેમકે અનુમાનાદિ પ્રમાણોવડે તેનો નિર્ણય થતો નથી.

નૈવા તર્કેણ માતિ રાપનેયા પ્રોક્તાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટે ।

યાન્તિવાપઃ સત્યઘૃતિ વૈતાસિ ત્વાદૃદ્ધો મૂયાન્નચિકેતઃ પ્રષ્ટા ॥ (કાઠક)

હે પ્રિયતમ શિષ્ય ! તે જ સમ્યક્ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી છે તે શુદ્ધિ તર્કવડે પ્રાપ્ત પતી નથી, પરંતુ શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા તેનો પ્રભેદ પામ્ય છે ત્યારે જ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. તે સસર્વધર્મવાન્ (અપ્રમાદગુણ ધર્મવાળો) હું તેથી અને આનંદ પામ્ય છે. તારા જોવાં મને, હે નચિકેતસ ! પ્રશ્ન કરનાર મળે.

શ્રવણાયાપિ વહુભિયોન લભ્યઃ શ્રુણ્વન્તોડપિ વહવો યં ન વિદ્યુઃ ॥

આશ્ચર્યે વક્તા કુશલોસ્ય જ્ઞાતા વાશ્ચર્યો લઘ્વાકુશલાનુશિષ્ટઃ ॥ (કાઠક)

તે આત્મા ધણાઓને શ્રવણનો પંજુ વિષય થતો નથી; ધણા શ્રવણ કરનારને પણ

તે ગત થતો નથી. એનું શ્રવણ કરાવનાર કુર્લંબ હોય છે. અને તેને પ્રાપ્ત કરનાર કુશલ હોય છે. કુશલ મહાત્માથી હંપદિષ્ટ થયેશે ગાતા પુરુષ પણ વિરલ હોય છે.

આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ॥ તસ્માદાત્મજ્ઞાનર્ચયેદ્ભૂતિકામી ॥ (છાન્દોગ્ય)

જે પુરુષને શ્રીસદ્ગુરુ પ્રાપ્ત છે તે પુરુષ જ્ઞાનવાન થાય છે.

તેથી અવ્યુદયની ઇચ્છાવાળાએ આત્મવિત્ પુરુષનું પૂજન કરવું.

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ (મુંડક)

તે આત્માના જ્ઞાનાર્થે તે પુરુષે પૂજનપ્રવ્યને દસ્તમાં લેઇ બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય શ્રીસદ્ગુરુ-સમીપ જવું.

યસ્યદેવે પરાભક્તિ યથાદેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશંતે મહાત્મનઃ ॥ (શ્વેતાશ્વતર)

જે પુરુષને જેવી ઈશ્વરવિશે પરાભક્તિ હોય તેવી શ્રીસદ્ગુરુવિશે હોય તો તે મહાત્માને આ કહેલા અર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

આચાર્યદેવો ભવ ॥ (તૈત્તિરીયોપનિષદ્)

આચાર્યવિશે ઈશ્વરશુદ્ધિ બાંધ.

તદ્વિદ્ધિ પ્રાણપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વર્દોશનઃ ॥ ભગવદ્ગીતા ॥

તે જ્ઞાન (શ્રીસદ્ગુરુને) દંડવત પ્રણામ કર્યાથી, યોગ્ય પ્રશ્નો પૂછ્યાથી, તથા સેવવાથી જ્ઞાન થાય છે એમ તું જાણ. તત્ત્વદર્શી અને અનુભવી પુરુષો તે જ્ઞાનનો તને બોધ કરશે.

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ભગવદ્ગીતા ॥

આચાર્યની ઉપાસના, પવિત્રતા, સ્થિરતા, અને ચિત્તનો નિગ્રહ. (જ્ઞાનનો પ્રાપ્ત છે.)

યદ્યપ્યુદામબુદ્ધિઃ પઠનપરિણમદ્વેદશાસ્ત્રાસ્રારથો

નહ્યાચાર્યં વિનાસૌ તદપિ પરિચિનોત્યેતદુક્તં રહસ્યમ્ ।

ઘૂટે નામાનિ યદ્યપ્યજિરનિવસતામન્યવક્તાચ્છૃતાનિ

પ્રાયસ્તંતં પદાર્થં નાહિ કથકપૃતે વેંસ્પુપોદ્ગાયકોઽપિ ॥ (શતશ્લોકી)

જો કે કોઈ પુરુષ તીવ્ર બુદ્ધિમાન હોય અને અભ્યાસદ્વારા વેદ તથા શાસ્ત્રોના અક્ષર-રથોને તેણે દૃઢ કર્યા હોય તોપણ તે શ્રીસદ્ગુરુ વિદ્યા આપણું વેદું રહસ્ય જાણી શકતો નથી; આંગણમાં પડેલા પદાર્થોનાં અન્યના સુખથી સાંભળેલાં નામ કોઈ જોઈ જાય તો પણ તે જોઈનાર પણ ધણું કરીને તે તે પદાર્થોનાં સ્વરૂપને વિવેચન કરનાર પુરુષ વિના જાણતો નથી.

તદ્વ્રહ્મૈવાહમસ્મીત્યનુભવહૃદિતો યસ્યકસ્યાપિ

પુંસઃ શ્રીસદ્ગુરુજામતુલિત કરુણા-પૂર્ણધીયુગ્મ

જીવન્મુક્તઃ સર્વ ભ્રમવિધુરમના નિર્ગતિનાયુપાધૌ

નિત્યાનંદૈકધામ પ્રવિશતિ પરમં નષ્ટસંદેહવૃત્તિઃ ॥ (શતશ્લોકી)

જે કોઈ વિરમ પુરુષને શ્રીમદ્ગુરુના અનુભવ દ્વારાપણે અમૃતમય કરાણીથી તે બ્રહ્મ-સ્વરૂપ જ હું છું એ પ્રકારનો અનુભવ થયો છે તે જ પુરુષ, અનાદિ ઉપાધિનો નાશ થ-વાથી શાંતિરૂઢિત ચિત્તવાલો થઈ, તથા સદેહવૃત્તિઓનો નાશ કરી અખંડાનંદના મુખ્ય રૂપા-નમાં પ્રવેશ કરે છે.

નં ક્ષીમાંસાતર્કગ્રહગણિતસિદ્ધાન્તપઢનૈ

ર્ન વેદૈર્વેદાન્તૈઃ સ્મૃતિભિરભિપાનૈરપિ ન ચ ।

તથાપિ છન્દોવ્યાકરણકવિતાલંકૃતિમયૈ

ર્મુને સ્તત્ત્રાવાપ્તિ નિજ ગુરુમુખાદેવ વિહિતા ॥ (અમનસ્કલ્પક)

શીખાંસાના, તર્કના, ગ્રહોના બ્રમણના ગણિતના, અને સિદ્ધાન્તોના અભ્યાસથી, વેદથી ॥ વેદાન્તશાસ્ત્રથી, સ્મૃતિઓથી અને કોશથી, તેમ જ છન્દઃશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને સાહિત્ય જાથી સાધકને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ ગુરુમુખથી જ તેનું વિધાન કરેલું છે.

દેવતાસ્તુતિ સચ્છાસ્ત્રશ્રવણૈઃ પુણ્યદર્શનૈઃ

ગુરુશુશ્રૂષણૈર્ઐવ પાપવન્ધઃ પ્રશામ્યતિ ॥ (વિષ્ણુસ્મૃતિ)

દેવતાઓની સ્તુતિથી, સચ્છાસ્ત્રના શ્રવણથી, પુણ્ય પરંતુઓના દર્શનથી અને ગુરુઓ-થી જ પાપનો બંધ સખી બપ છે.

સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યવિભૂતિરેષા ભવત્કૃપા શ્રીમાદિમમસાદાત્ ।

માત્તામયા શ્રીગુરવે મહાત્મને નમોનમસ્તેઽસ્તુપુનર્નમોસ્તુ ॥

આ સ્વારાજ્ય તથા સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ મેં આપેની કૃપારૂપ લક્ષ્મીના મહિમાના પ્ર-કારથી પ્રાપ્ત કર્યો છે; તે આપ શ્રીમહાત્મા ગુરુને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરું છું.

મહા સ્વપ્ને માયાકૃતમનિજરામૃતયુગદને

ભ્રમન્તં ક્લિષ્યન્તં વદુલતર તાપૈરતુલિનમ્ ।

અહંકારવ્યાધ્રવ્યયિતમિપમત્યન્ત કૃપયા

મત્રોદ્ય મસ્ત્રાપદૈરમવિતવાન્મામાસિ ગુરો ॥

હું ગુરો! માયાથી પ્રતીત થતાં બળમ, રુદ્ધાવસ્થા અને યુક્તિથી વિકટ આ મહા-ભ્રમમાં, સર્વદા મથા વિવિધ તાપોથી દુઃખી, તથા બ્રમણ કરતાં, તથા અહંકારરૂપ આમથી ખીડિત અને અલંત કરુણાથી નિરાશાથી ન્યાડી આપે, સારી રીતે રક્ષણ કર્યું છે.

નમસ્તસ્મૈ સદૈકસ્મૈ કસ્મૈચિન્મહસે નમઃ

યદેતાદ્વિશ્વરૂપેણ રાજતે ગુરુ-રાજતિ ॥ (વિવેકચૂડામાળિ)

જે વિશ્વાકાર પરિણામને પામી શોભે છે તે અવાચ્ય તથા સર્વદા એકરૂપ રહેતો જોતિને નમસ્કાર કરે છું; અને હું ગુરુનાજી ! આપને પણ નમું છું.

શ્રીગુરુચરણદ્વંદ્વં વन्दેઽહં માયિત દુઃસહ દ્વન્દ્વમ્
અન્તિગ્રહોપશાન્તિં પાંમુમયં यस્ય ભસિતમાતનુતે ॥

દૈશિકવરંદયાલું વન્દેહં નિહત સકલ સન્દેહમ્
ચચરણદ્વયમદ્વયમનુભવમુપદિશતે તત્પરસ્વાર્થમ્ ॥

જેના વડે દુઃસહ રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોનો નાશ થાય છે તથા જેની રત્નરૂપ ભરતી ભમરૂપ અહની શાંતિ કરે છે તે શ્રીગુરુના ચરણચુગલને નમું છું.

જેનાથી સમજા સંદેહો નાશ પામ્યા છે તથા જેનાં ચરણદ્વંદ્વ તત્પરના અદ્વૈત લક્ષણોનો અનુભવ કરાવે છે તેના દયાલુ શ્રેષ્ઠ શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરે છું.

એક્યપરૈઃ શ્રુતિવાક્યૈરાત્મા શત્ત્વકાશમાનોઽપિ
દૈશિકદયાવિહીનૈરપરોક્ષયિતું ન શક્યતે પુરુષૈઃ ॥

યદપિ અદ્વૈતમાં તાત્પર્યવાળાં શ્રુતિવાક્યોથી નિરંતર આત્મા સ્પષ્ટ બાસે છે તોપણ શ્રીસદ્ગુરુની કૃપારહિત પુરુષો તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થતા નથી.

કર્મભિરેવ ન વોષઃ પ્રભવતિ ગુરુણા વિના દયાનિધિના
આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદેત્યર્થસ્યવેદ સિદ્ધત્વાત્ ॥ (સ્વાત્મનિકૂપણ)

કર્મથી તથા કરુણાસાગર ગુરુવિના બોધ થતો નથી, કેમકે 'આચાર્યવાન્ પુરુષ ભદ્રે' એ અર્થ શ્રુતિસિદ્ધ છે.

શરણં નાહિ મમ જનની ન પિતા ન સુતા ન સોદરાનાન્યે
પરમં શરણમિદમેવ ચરણં મમ મૂર્ધ્નિ દૈશિકન્યસ્તમ્ ॥

માફે શરણુ આતા નથી, પિતા નથી, પુત્રો નથી, બાઈઓ નથી, પણ મારી પરમ વેદાન્તિ તો શ્રીસદ્ગુરુએ મારા મસ્તકઉપર સુકેલા ચરણમાં જ રહી છે.

આસ્તે દૈશિકચરણં નિરવધિરાસ્તે તદીક્ષણે કરુણા

આસ્તે કિમપિ યદુક્તં કિમતઃ પરમસ્તિ જન્મસાફલ્યમ્ ॥

શ્રીસદ્ગુરુનાં પાદપદ્મ વિરાજે છે, તેમની દૃષ્ટિમાં નિરતિશયી કૃપા રહે છે, જે અલૌકિક જ્ઞાન અને આપ્તું છે તે પણ રિપર છે; આથી હવે જન્મની સફલતા કરવાનું શું બાકી છે !

હિમંકરકરસારસાન્દ્રાઃ કાંક્ષિત વરદાન કલ્પવિશેષાઃ

શ્રીગુરુચરણકટાક્ષાઃ શિશિરાઃ શમયાંતિ ચિત્તસંતાપમ્ ॥

ચંદ્રમાના કિરણોના સાર એટલે અમૃતજેવા ધાડા, ધ્વંસિત વરતું દાન/આપવામાં કદપ-વશજેવા, તથા શીતલ શ્રીગુરુના ચરણના કટાક્ષો અંતઃકરણનાં સંતાપને શમાવે છે.

ગુરુપયેવમુનાવા પ્રાક્તન ભાગ્યમવૃદ્ધ મારુતયા

દુઃસહ દુઃશ્વતરઙ્ગસ્તુઙ્ગઃ સંસારસાગરસ્તીર્ણઃ ॥ (સ્વાત્મનિકૂપણ)

ગુરુપાર્શ્વ સારી પ્રેક્ષાયે, તથા પૂર્વ જન્મના શુભ સંસ્કારરૂપ પ્રયત્ન વાયુવડે આ મોટા તથા અસહ્ય દુઃખરૂપ તરંગવાળા સંસારસમુદ્રને તરી મથાણું.

અજ્ઞાનાન્વ્યવિહન્તા વિરાચિત વિજ્ઞાનપદ્મજોલ્લાસ :

માનસીગનતલં મે ભાસયતિ શ્રીનિશામગુરુભાનુ : ॥

અજ્ઞાનરૂપ અમકારને નાશ કરનાર તથા જ્ઞાનરૂપ કમલનો જીવે વિકાસ કર્યો છે એવા સદમીના નિવાસરંધ્રમૂળ ગુરુરૂપ સૂર્ય, મારા મનરૂપ આકાશના તલને પ્રકાશિત કરે છે.

યસ્ય પ્રસાદાદંદ્રમેય વિષ્ણુર્મયેવસર્વે પરિકલ્પનંચ

ઇત્યં વિજાનામિ સદાત્મરૂપં તસ્યાંત્રિપદ્યં પ્રણતોસ્મિનિત્યમ્ ॥ વાક્યવૃત્તિ

જેના પ્રસાદપદે હું જ રિપ્ત છું, તથા મારા વિષે સર્વ અધ્યારોપિત છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન યશું છે તે શ્રીગુરુના સન્મય પદારવિન્દને નમુણું.

શ્રુત્તાચાર્યપ્રસાદેન દદો વૌધો યદા ભવેત્

નિરસ્તા શેષ સંસાર નિદાનઃ પુરુષસ્તદા ॥ વાક્યવૃત્તિ

શ્રુતિ તથા ગુરુના પ્રસાદથી જ્યારે દૃઢ જોષ થાય ત્યારે સકલ સંસારના કારણને નિર્મૂલ કરનાર તે પુરુષ થાય છે.

ઈશ્વરમણિધાનાદ્વા ॥ યોગસૂત્ર ॥

અથવા ઈશ્વરપ્રણિધાનથી એટલે શ્રીગુરુરૂપદિષ્ટ પ્રણવમંત્રના યથાવત ઉચ્ચારવડે ઈશ્વરની તેજધારાવત આવનાથી આગતતમ સમાધિનો સાધન થાય છે.

एकाक्षरं प्रदातारं गुरुं यो नैव मन्यते

समूहो नरकं याति यावदाभूत संलवम् ॥

જે મનુષ્ય પ્રણવમંત્રનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુની અવગણના કરે છે તે મૂઠા સર્પ ભૂત-પ્રાણિના પ્રણયપર્વત નરકમાં રહે છે.

कृतघ्नानां हि ये लोका ये लोका ब्रह्मयातिनाम्

मृत्वा तानभिसंयाति गुरुद्रोहपरो नरः ॥

કૃતા પુરુષો તથા બ્રહ્મચર્યા કરનારા જે લોકમાં જાય છે તે લોકમાં બ્રહ્મરોહ કરનાર મનુષ્ય મરણપછી જાય છે.

गुरौ विमुक्ता याते विमुक्ताः सर्व देवताः

भवान्ति कियमाणं च पुण्यं पापं हि जायते ॥

જે યગ્ય તત્ત્વજોષ આપનાર શ્રીસદ્ગુરુનો દ્રોહ.

બ્યારે ગુરુ વિમુખ થાય છે ત્યારે સર્વ દેવતાઓ પશુ વિમુખ થાય છે; અને જે પુણ્ય કર્મ કરવામાં આવે છે તે પશુ પાપરૂપ થઈ બળપ્રદ.

ગુરું યો માનવૈરન્યૈઃ સમં પश्यति मोहतः

न तस्यास्मिन् भवेत्ललोके सुखं नैव परत्र वा ॥

જે પુરુષ ગુરુને સામાન્ય મનુષ્યના જેવા મોહથી ગળે છે તેને આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થવું નથી.

गुरुपादिष्टमार्गेण योगमेव समभ्यसेत् ॥

ગુરુથી ઉપદિષ્ટ થયેલા માર્ગે યોગનો જ અભ્યાસ કરવો.

वेदांतहर्कोक्तिभिरागमैश्च नानाविधैः शास्त्रकदम्बकैश्च ।

ध्यानादिभिः सत्करणैर्नगम्य श्रितामणिलोकं गुरुं विहाय ॥

એક ગુરુને મૂશીને વેદાન્તના તર્કના પઠનથી, તથા નાના પ્રકારનાં તત્ત્વાથી તથા શાસ્ત્રસમૂહથી, તથા ધ્યાનાદિ સત્કર્મોથી ચિંતામણિરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

चतुरंगुल विस्तरं हस्तर्पचदशायतम्

गुरुपादिष्ट मार्गेण सिक्तं बद्धं शनैर्ग्रसेत् ॥

આર આગળ પહોળું અને પાંચ હાથ લાંબુ બીનું વસ્ત્ર ધીમે ધીમે ગુરુપદિષ્ટ માર્ગોનું આર ગળવું.

सुप्ता गुरुमसादेन यदा जागर्तं कुण्डली

तदा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयोऽपि च ॥

બ્યારે ગુરુપ્રસાદથી નિદ્રિત કુણ્ડલિની ઉત્થાનને પામે છે ત્યારે સર્વ પદ્મો ખીંચે છે અને શ્રંધિઓ બેદાય છે.

तत्रास्ति करणं दिव्यं सूर्यस्य मुखवंचनम्

गुरुपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥

તે સ્થળે નાભિદેશરિયત અગ્નિના મુખનું જેના વડે અતિક્રમણ થાય છે એવી દિવ્ય કરણ નામની મુદ્રા છે તે ગુરુના ઉપદેશથી જાણાય છે, પરંતુ કોટિ શાસ્ત્રાર્થથી ગમ્ય થતી નથી.

उपदेशं हि मुद्राणां यो दत्ते साम्प्रदायिकम्

स एव श्रीगुरुःस्वामी साक्षादीश्वर एव सः ॥

જે ગુરુ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત કરેલા મુદ્રાના ઉપદેશને આપે છે તે જ શ્રીગુરુ પ્રભુ તથા સાક્ષાત્-ઈશ્વર છે.

राजयोगस्य माहात्म्यं को वा जानाति तत्त्वतः

ज्ञानं मुक्तिः स्थितिः सिद्धिर्गुरुवाक्येन लभ्यते ॥

રાજયોગનું માહાત્મ્ય યથાર્થ કોણ જાણે છે ? જ્ઞાન, વિદેહમુક્તિ, અવનમુક્તિ, તથા

સિદ્ધિ ગુરુવાચથી પ્રાપ્ત થાય છે.

દુર્લભો વિપવત્યાગો દુર્લભં તત્ત્વદર્શનમ્

દુર્લભા સહજાવસ્થા સદ્ગુરોઃ કરુણાં વિના ॥

શ્રીસદ્ગુરુની કૃપા વિના વિષયોનો ત્યાગ કરવો દુર્લભ છે, તત્ત્વસાક્ષાત્કારનો અસંભવ છે, અને સ્વાભાવિકી તુર્લાવસ્થા પણ દુર્લભ છે.

મુદ્રેષં વિહ શાન્મયી ભવતિ સા લબ્ધા પ્રસાદાત્ ગુરોઃ :

શૂન્માશૂન્યવિલક્ષણં સ્ફુરતિ તત્ત્વે પરંશાન્મયમ્ ॥

આ શાન્મયી મુદ્રા ખરેખર ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થાય છે. શૂન્ય અને અશૂન્યથી વિલક્ષણ ને તત્ત્વ સ્ફુરે છે તે પરંશાન્મયતત્ત્વ છે.

મહર્સેવાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તેઃ ॥ (ભાગવત)

યુક્તિનું દ્વાર મહાત્માઓની સેવા છે.

રંદ્વગ્નૈતત્ત્વસા ન યાતિ ન ચેજ્વપ્ત્યા નિર્વપ્ત્યાદ્ ગૃહાદ્વા ॥

તત્ત્વચ્છન્દસાં નૈવજલાગ્નિ સૂર્યે વિના મહત્ પાદરજોભિષેકમ્ ॥

હે રંદ્વગ્ન ! મહાત્માના ચરણરજના અભિષેક વિના તપ વડે, વૈદિક ક્રમોવડે, પ્રાણિઓને અન્નનો ભાગ આપ્યાથી, રિધિવત્ સેવાપણા ગૃહસ્થના ધર્મોથી, વેદના અધ્યયનથી, તથા જપ, અગ્નિ, સૂર્યની ઉપાસનાથી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી.

હે સન્મતિવાળા ! આ વિષેરે અનેક પ્રમાણુચયનોથી સમજાવે, સદ્ગુરુ તથા પરમેશ્વરમાં કલ્યાણની ક્રમોપાસનાએ નિષ્ઠા રાખી એ જ સિદ્ધિ થાય છે, મારે મારાં ક્યનમાં વિશ્વાસ રાખે તો તું સદા એ ત્રણમાં મતિને સ્થાપી કલ્યાણને સાધનાર થશે. એમાં સમજાવે શ્રીગુરુવિના યોગ ઉપદાર કરી શકાતું નથી, તેમ જ શ્રીગુરુવિના ઈશ્વરના અનુમદનો મારે જાણવો નથી, મારે ઉપર કહેજ ત્રણમાં સંકેતી પ્રથમ યોગ્ય શ્રીસદ્ગુરુના શરણને પ્રાપ્ત થવું, અને પછી તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે જે જે કર્તવ્ય હોય તે કરવું. જ્યાંસુધી શ્રીસદ્ગુરુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી કૃત્વાચારથી વા યોગ્ય વિચારથી તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી સામાન્યતઃ ઈશ્વરનું આરાધન કરવું.

હે ભાઈ ! અનેક પ્રકારના ફોનો મનુષ્યમાં રહે છે; તેથી વિશેષ વિચાર કરીને જમ અને તેમ ઓછા દોષવાળા મનુષ્યોસમયે ઉપયોગપૂરતો સંબંધ રાખવો, અને સર્વ દોષનો જપ કરેલો છે જેમણે એવા શ્રીસદ્ગુરુસમયે વિશેષ સંબંધ રાખવો.

આ પત્રમાં મેં તને અનિવચિતપણે પણ વિવિધ વિષયઉપર ધણું લખ્યું છે, તેથી આશા છે કે આ પત્ર તને અધિક અંશે સંતોષ આપનાર થશે. શ્રીસદ્ગુરુનાં લક્ષણો વિવિધ સ્થલે વિવિધ પ્રકારે વર્ણવ્યાં છે, તોપણ હવે પછીના પત્રમાં તને સ્પષ્ટ થતા અર્થે પરમચક્રરૂપ મુદ્રાઓ પુરુષનાં લક્ષણો લખીશ; જેથી તને મહાત્મા તથા ખજ ગુરુઓને ઓળખવા સુગમ થઈ પડશે.

આ જગતમાં જીવોને શુદ્ધ મનથી જાણ કરીને હિંમે માગે ચલાવનાર વિરોધી સંસાર-
વાળાં ધણાંખરાં મનુષ્યો શાસ્ત્રનાં અથવા મહાત્માનાં વચનોનો, મુખ્ય પ્રસંગને લઈને પ્રતિ-
કૂલ ભાવને ઉપગમનાર અર્થ કરે છે; અને તેવાનાં વચનમાં વિશ્વાસ કરનાર ધણાં મંદ-
મતિ મનુષ્યો તેવા અર્થને પ્રમાણ માનીને જામથી પોતાનું અદિત સાધી લે છે. મરે તેો
પ્રસંગે સાવધાન રહેવાને તને અત્ર સદા સચવું છું.

પ્રમાણ-અર્થોમાં કાંઈ કાંઈ સ્થલે એવાં વચનો આવે છે કે “કાઈ ગુરુ નથી, શિવ
નથી, કાઈ માતાપિતા નથી, પુત્ર નથી, કાઈ મિત્ર નથી, કાંઈ પતિ નથી, પત્ની નથી,
હસાદિ કંઈ નથી, પણ માત્ર એકરસ પરમાત્મા જ છે.” આ પ્રકારનાં ધણાં વચનોથી
વિરોધી દુઃસંસ્કારને વશ પડેલાં મનુષ્યો એવો ભાવ મદણ કરે છે કે જગતમાં કાંઈ
ગુરુ નથી, અને કાંઈને ગુરુની જરૂર નથી. પરંતુ એવાં વાગ્યોમાં કાંઈ એ ભાવ નથી.
એ વાગ્યોનો ભાવ તો એવો છે કે ત્યારે પુરુષ ગુરુકૃત્યના અનુમદથી મેળવેલા વસ્તુ-
વિષેકવડે તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને તત્ત્વગ્રાહ્યકરવડે સર્વ પ્રસરેલી અનૈ-
ભાવનાથી ભેદ્યુદ્ધિ સમે છે; અને તેથી તે ઉત્થાનના સમયમાં તત્ત્વાકારપરિણામના સમયે
પ્રતીત થતા પ્રપંચાતીત તત્ત્વના સ્વરૂપને ક્યવન કરે છે કે. એ તત્ત્વસ્વરૂપમાં આ ઉત્થાન-
કાલે પ્રતીત થતો સર્વ પ્રકારનો ભેદ પ્રતીત થતો નથી. એથી કંઈ ગુરુની અવરજવા નથી
વા ગુરુ નથી એવો ભાવ સ્પષ્ટ થતો નથી. જો તેમ હોય તો એવાં વચનો ભોલનારા
મહાત્મા પુરંપા જ સ્થલે સ્થલે પેતાના ગુરુની હંધરગાથે સ્તુતિ લખી મયા છે, અને ગુરુ
વધના વધાર્યો ભોમ થતો નથી એમ પણ વર્ણવેલું છે તે તેમ કરત નહિ.

અન્યથી નહિ' ઇત્યાદિ. જ્યાં જ્યાં આવાં વચનો હોય ત્યાં પ્રસંગ જોવો જોઈએ. પોતપોતાના પ્રસંગમાં એ વાક્યોમાંના દરેકનું મહત્ત્વ સમજવું. તે દરેક વાક્ય એકનું મોક્ષનિમિત્ત વિધાન કરે છે એટલે જ તેનો ભાવ છે. કાંઈ તે વાક્યોનું અન્યતા નિષેધમાં તાત્પર્ય હોતું નથી. અધિકારિના ભેદથી સાધનભેદ હોવો અવશ્યનો છે; તેથી તે વાક્યો જોતાં નથી. તેમ જ તેમાંના એકથી બીજું જોતું થતું નથી. જેમ વ્યવહારમાં પ્રસંગપરતન લખાણું હોય છે કે 'વિદ્યા જ સુખનું સાધન છે,' 'ધન જ સુખનું સાધન છે,' 'સ્ત્રી જ સુખનું સાધન છે,' 'નિરોગપણું જ સુખનું સાધન છે' ઇત્યાદિ આ સર્વ વચનો પોતાની મર્યાદામાં યોગ્ય છે, અને તે જ એક બીજાને સુખસાધકતાથી બ્રૂ કરે એમ નથી તેમ ઉપરનાં પણ પોત પોતાનાં સ્થાનમાં બદલાવું સમજવાં; અને આપણા અધિકારનો નિશ્ચય કરીને તેમાંનાં જે જે સમયે સેવવા યોગ્ય હોય તે તે તે સમયે સેવવાં અને સુખી થવું.

પણી તે કર્મ, ઉપાસના, યાન, યોગ, ભક્તિ તથા વિવેકઆદિ પૃથક્ પૃથક્ પ્રતીત થતાં સાધનોનું તે તે સાધનના પ્રતિપાદક સુખ્ય મંથમાં જે હેવટનું કર્માદિ શબ્દોના અર્થનું સ્વરૂપ આપ્યું હોય છે તે જોવાથી એવું પણ ભાન થાય એમ છે કે આ સર્વનું અંતિમ સ્વરૂપ એક સરખું જ છે અને જે અધિકારી તેમાંના એકને આદિથી અંતપર્યંત ચલાવે સાધનો જાય તે, તે સર્વરૂપે સ્થાપાય એક જ ગતિય રથાનને વા પ્રાપ્ત્ય સ્થિતિને પામે છે. આ પ્રમાણે છે માટે હે સન્નિવૃત્ત મિત્ર! યોગ્ય પ્રકારે મતિને કેળવીને શુદ્ધ નિષ્કામણી કરજો, અને તને પ્રાપ્ત થતા સંશયવિપર્યયાદિ દોષોથી યોગ્ય ઉપાયોવડે મુક્ત થઈ રહેજો.

આ જગતમાં ધણા મનુષ્યો તો પોતાનું આપું આપું વિશેષે કરીને કેવળ વ્યવહાર-સંબંધી ક્રિયાવિધારાદિમાં જ માણે છે, તથા એમ માને છે કે આ વ્યવહારસંબંધમાં જ માણસે રાત્રિદિવસ પ્રયત્ન કરીને ચઢતી ઢલને પામવું એ જ જન્મ ધર્યાનું સાર્યકષ છે. વ્યવહારવિચારથી અનેક પ્રકારની સુખ સમ્પત્તિ આપનારી યુક્તિઓને શોધી કાઢવી, તેવડે પોને સુખ મેળવવું, અને તે જ યુક્તિઓ અન્યને જણાવવી, અને તેવડે તે અન્યને પણ પ્રાપ્તસુખ કરવા એ બુદ્ધિમતોનું જગતમાં કર્તવ્ય છે. કારણ કે સાર્વજનિક હિત જેમાં રહેલું છે એવા વ્યાવહારિક પદ્ધતિની શોધ બુદ્ધિમતો કરી શકે છે, અને તેથી જ સુવં પ્રભને પાલું કરીને સુખ મળે છે; અને તેથી એ પ્રકારના મન, વાણી તથા શરીરના વ્યાપારોમાં જ ખરી ધર્મરૂપતા છે.

આ તેમના વિચારો ધણે અંશે ખરા છે, પણ શરીર તથા મતિની અવરથા આદિના ભેદથી અધિકારના ભેદ હોવાથી કોણે ક્યારે કયી ક્રિયા અને કોણે ક્યારે કયા વિચારાદિનું કરવું હિતમ, મધ્યમ, મેંદ પ્રકારનું હોય છે. વા ગણાય છે તે જોવું જાણવું ઘટે છે; અને તે જોવા જતાં ઉપરના વિચારો સર્વાંશે સર્વમાન્ય હોવા સંભવતા નથી.

પણી તે વ્યવહારમગ્ન પ્રાણીઓ બીજો એવો નિશ્ચય પણ આપે છે તથા અન્યપ્રતિ પ્રકટ કરે છે કે આ જગતમાં ધર્મસંબંધી અર્થાત્ તત્ત્વવિચારસંબંધી કે પરલોકાદિનાં સુખ-દુઃખસંબંધી મના તે સુખદુઃખને પ્રાપ્ત કરનાર કારણના સંબંધી વિચારો કરવા તથા તે સંબંધમાં કરવાયોગ્ય નિશ્ચયોને તથા કરાતી ક્રિયાઓને જ કર્યા કરવી, એ કંઈ જન્મધારણનું

સાધ્ય નથી. કારણ કે તેઓ પોતે પોતાનાં સંબંધમાં વા પરના સંબંધમાં કાંઈ ઐદિક સુખનો વધારો કરી શકતાં નથી. માત્ર અનુમાન બાંધીને વિચારો કર્યા કરવાથી તેઓ પોતાના તનમનના બક્ષને ક્ષીણ કરીને ભ્રમિત થાય છે. તેઓ પોતે વહેમી થાય છે અને ખીજને વહેમનો વધારો કરે છે. તેઓ પોતે અનુપયોગી ક્રિયાઓ કરે છે અને ખીજ-ઓને તે મારે ચઢાવી તેમનો કાલ પણ અનુપયોગી ક્રિયાઓમાં ગણાવે છે; અને તેમ કરવાથી તેઓ ઐદિક સાર્વજનિક સુખના વધારામાં વિઘ્ન નાંખનારા થવાથી પોતાના તથા પરના જનમને નિરર્થકતા પ્રાપ્ત કરનારા થાય છે. આ વિગેરે અનેક પ્રકારના દોષોનો તે ઐદિક સુખવિષયક વ્યવહારમગ્ન પ્રાણીઓ તે ધર્મતત્ત્વવિવેચક પુરુષોમાં આરોપ કરે છે; અને પોતે તે તત્ત્વજ્ઞ નથી અજ્ઞાન રહીને અન્યને અજ્ઞાનતામાં રાખવા ઉશ્કેરે છે. આ પ્રકારના તેમના વિચારો અધિક અંશે માન્ય ગણાય એમ નથી કારણ કે એમાં પણ તેમણે યોગ્ય પ્રકારે અર્થાત્ અનુભવથી નિશ્ચય બાંધ્યા હોતા નથી. આ સંબંધમાં કોણે ક્યારે કેવી ક્રિયામાં અને કેવા વિચારમાં કેવે પ્રકારે પ્રવેશ કરવો અને કોણે ક્યારે કેવી ક્રિયા તથા કેવા વિચારમાં કેવા વિધિએ પ્રવેશ ન કરવો એ પણ તેમણે વિચારતું આવશ્યકું છે. પણ પૂર્વોક્ત વિચાર પ્રકટાવનારે તેમ વિચાર્યું હોતું નથી તેથી તે તેમના વિચાર કે નિશ્ચયો સર્વમાન્ય હોવા સંભવતા નથી.

વળી યથાર્થ દૃષ્ટિથી જોનારે તો પ્રથમ એ વિચારતું ઘટે છે કે આ મનુષ્યોએ કેવળ ઐદિક દૃષ્ટિ વિષયમગ્ન સુખ જ સંપાદનીય છે કે તેથી અન્ય કંઈ સંપાદન કરવાપોષ્ય છે? જો કેવળ ઐદિક સુખ જ સંપાદન કરવા યોગ્ય છે એમ ઠરતું હોય તો તે ઐદિક સુખ પણ સંવર્તે પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી સુક્તિ કે ક્રિયા કયી છે વા વિચારો કયા છે તે અવશ્ય જાણતું જોઈએ છે; અને તે નિમિત્ત પણ પુરુષોએ અનુમાનો, વિચારો અને ક્રિયાઓ કરવી પડે છે; તો તેમાં યોગ્ય અનુમાન, વિચાર તથા ક્રિયાઓ કરવામાં ઉપયોગી એવા શા શા હેતુઓ છે તે પણ જાણવા ઘટે છે. જો તેને જાણ્યા વિના વિચારાદિને કરવા એણે છે તો તેમાં પણ મિથ્યા શ્રમ અને કાલવ્યય તથા ભ્રમદિ દોષોની પ્રાપ્તિ સંભવે છે; અને તે દોષોથી તે પોતે દુઃખી થાય છે અને અન્યનું પણ અનેક પ્રકારનું અહિત કરે છે. જોયી ઐદિક સુખસંબંધમાં તથા તેના ઉપાયાદિના સંબંધમાં વિચારાદિના કરનાર પુરુષો પણ કેવા જોઈએ છે તે પણ જાણતું ઘટે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યવહારમાં—પછી તે ઐદિક સુખવિષયક હોય વા પારલૌકિક સુખવિષયક હોય તોપણ—સુદ્ધિમત્ પુરુષોએ તેના મુખ્ય અધિકારિઆદિના સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર કરવા ઘટે છે.

જ્યાં જ્યાં જે જે વિષયમાં અનધિકારિની જે જે પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે અવશ્યદોષરૂપ હોય છે, માટે યોગ્યતા જોવાની સર્વ રથે આવશ્યકતા છે.

આજકાલ ધણા મંદબુદ્ધિવાળા વિષયમુગ્ધેષક અનધિકારિઓ વ્યવહારમુખને યોગ્ય પ્રકારે સંપાદન કરવામાં આત્મસમગ્રાહદિ દોષોને વશ વર્તતા તત્ત્વવિચારને સાધ્યાનું ડોળ દેખાડતા લોકમાં વિચરે છે; અને તેઓ યથાર્થ ધર્મતત્ત્વના ન જાણનારા દોષાથી લોકોને વ્યવહારથી તથા ધર્મથી બટ કરે છે; અને તેથી સાર્વજનિક ઐદિક સુખના તેઓ વિરોધી છે.

એ સ્પષ્ટ છે. અને તેવાઓને અર્થ સંજ્ઞાના જે આરોપ કરે છે તે યોગ્ય છે.

આ મતુષ્યોને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સર્વને સામયત્વ, જરા અને મરણ છે; અને તે તે એકિંદ્ર સુખના વિરોધી સમયોમાં એકિંદ્ર વિષયસુખ સુખસ્વરૂપ પ્રતીત થતું નથી. જેથી તે વિરોધી સમયમાં અથવા મરણપછી પ્રાપ્ત રહેવા યોગ્ય કાંઈ સુખ છે વા નથી? અને છે તો તેના ઉપાય શા શા છે એ જાણવાની અગત્ય છે. અને તે જાણવું જણાવવું એ પણ જો યદ્ય રાત્રું હોય તો તે સાર્વજનિક દિનની વાર્તા છે. તેથી તે સંબંધમાં યોગ્ય પ્રકારે શ્રમ કરનારા પુરુષો પણ સાર્વજનિક દિનને સાધનારા જ ગણાવા પડે.

પ્રિય ભાઈ! આ પત્ર હવે સમાપ્ત કરું છું. માટે જો તારે જાણવું આવશ્યક છે એમ હવે પછીના તારા પત્રથી અને સમજશે તો હું આ પત્રમાંના પ્રતિષ્ઠાન કરતાં શેષ રહેલા પ્રસંગોસાથે આ છેવટ જણાવેલા અધિકારાદિના વિચારને પણ વિસ્તારથી જણાવીશ; જેથી તને સપ્રમાણ સમજશે કે આ જગતમાં સહને સામાન્ય શું કર્તવ્ય છે, અને કે પ્રકારના સ્વભાવ તથા સામર્થ્યવાળાં મતુષ્યોમાંથી કેવાં લક્ષણવાળા કેવા અધિકારને પ્રાપ્ત હોય છે, અને તેવા વિવિધ અધિકારવાળાને કયા કયા અવસ્થાએ દત્તા સમયે શું શું વિશેષ કર્તવ્ય છે. અંતમાં એ જ કે તું તારા પ્રાપ્ત વ્યવહારને કરતાં શુરુઈધરમાં નિષ્ઠા સ્થાપીને પારમાર્થિક પ્રયત્નમાં પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિને પામતો રહેજે, અને અન્ય તારા મિત્રાદિને પણ તે કર્તવ્યમાં સ્થાપજે, અને સદા સંજ્ઞાનોત્તી સંમતિ સેવતાં દુર્ગતોના સહવાસથી નિરંતર દૂર રહેજે.

મારી મતિઆનુસાર તને દિનવચનો લખવાં એ મારો ધર્મ સમજું છું. તેમાં પણ આ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારદુઃખ જે વડે છૂટે તે વાર્તામાં તો તારું મન મારે અવશ્ય જોડવું જોઈએ. આ જગતમાં સર્વ પ્રકારના સંબંધ સેવનારને પોતાના ઇષ્ટ કર્તવ્યનુબાન કરાવનાર આ પ્રમાણ વચન પણ છે કે:—

गुरुर्न सस्यात् स्वजनो न सस्यात् पिता न सस्यात् जननी न सस्यात् ।

दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च सस्यान्न मोक्षयेद्यः समुपेत मृत्युम् ॥

ભાવાર્થ—આ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારથી મુક્ત કરવા સંબંધમાં જેને સામર્થ્ય ન હોય તેનાં મતુષ્યોએ પિતા વા માતાપણને, પ્રાપ્ત નહિ થતું જોઈએ. પોતાની સાથે જે સંબંધ બાંધે તેમને મુક્ત કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય ન હોય એવા પુરુષોએ કાંઈના પણ સંબંધી નહિ થતું જોઈએ. શિષ્યભાવથી પ્રાપ્ત થયેલાને મુક્ત કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય ન હોય એવા પુરુષે શુરુ ન થતું જોઈએ. ભક્તિ કરનારને મુક્ત કરવાનું જેમનું સામર્થ્ય નથી એવાંએ દેવપણું કે જેમાં પૂજ્યલિખ્યાદિ અર્પણ છે તે ન સ્વીકારવું જોઈએ. તેમ જ ધર્મથી પત્નીપણને પ્રાપ્ત સ્ત્રીને મુક્ત કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય એવા પુરુષોએ પતિ પણ ન થતું જોઈએ.

માટે તારા પ્રતિ સ્થપાયેલી મારી મિત્રભાવનાવાળી મતિએ અને જે જે તારા પ્રતિ લખવા ગ્રેરણા કરી છે તે તે લખ્યું છે. તેમાં યોગ્ય અયોગ્ય પ્રકારે વા પ્રસંગરહિત કંઈ લખાયું હોય તે પ્રતિ, તથા અન્ય શુદ્ધાશુદ્ધ લખાયું હોય તે પ્રતિ અદક્ષ કરીને માન મારા

શુદ્ધ ભાગથી સૂચનાવડા તાત્પર્યને અદ્ય કરજે, અને એવા સુખમાં વિદ્ય કરનાર તથા પ્રા
ગેશગતનો ક્ષય કરનાર આ અંતરમાં રહેલા પ્રજ્ઞા દુર્વાસનાના વેગથી પ્રવૃત્તના કાયાદિ
વિકારોનો દૃઢ પ્રપત્તિ વળ કરજે.

કુશલતામૂલક વર્તમાન તથા શંકા લખવામાં પ્રમદ અહીંદાનદિ, અને રમણ કરનાર
સંજ્ઞાનેને યથાચરિત પ્રેમ વચન કહેજે.

જિ. સદા કરવાજે ૨૭૬ મિત.

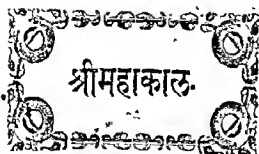
॥ इति मथमं पत्रम् ॥

॥ सर्वधर्मसिद्धान्तसंग्रह तथा गुणदोषविचार ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૨૪ થી)

આગળ ચીંતે જોતાં ૨૫૮ જણાય છે કે તે અપરિમિત સામર્થ્યવાળા દેવી મહાપુ
રોએ કેવલ પ્રાપ્ત્ય વસ્તુસંજ્ઞામાં જ વિચારો કે નિશ્ચયો કર્યા છે એમ નથી, પણ તે
મેળવવાયોગ્ય સર્વસામાન્ય પદાર્થો તથા ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ કેવા પ્રકારથી, તથા કયા
કયા ઉપાયોથી મેળવી શક્ય છે તે સંજ્ઞામાં અર્થાત્ પ્રાપ્ત્ય વસ્તુવિષયક જીવોએ કરવાયોગ્ય
કર્તવ્યસંજ્ઞામાં પણ યથાચરિત વિચારો તથા નિશ્ચયો રહે પ્રકારે કર્યા છે એમ ૨૫૮
જણાય છે.

આ જીવોએ કરાતી કેવા પ્રકારની ક્રિયાઓ મેળવવા યોગ્ય વસ્તુને મેળવવામાં ઉપયોગી
છે, અને કેવા પ્રકારની ક્રિયાઓ અનુપયોગી છે, ઇષ્ટિસાધ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે શુભો સાધાર્ય
કરનાર છે તથા જે દોષો વિદ્યા કરનાર છે, તે શુભદોષો કેવીકેવી ક્રિયાઓથી પ્રાપ્ત થાય છે
અને વધે છે, અને કેવી કેવી ક્રિયાઓ કરવાથી ઘટે છે તથા ઝૂટી જાય છે, આદિ
પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વિવિધ વ્યાવહારિક ફલો અને પશ્ચાત્ પ્રાપ્ત થનાર પારમાર્થિક ફલ કેવા
મધી કેવા પ્રકારની ક્રિયાઓ કરનારને શુભમતાથી પ્રાપ્ત થાય છે—સૂક્ષ્મમાં કહીએ તો આ
જીવોએ કરાતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી કયી પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારથી અને કેટલા અવધિપૂર્વક કરવાથી
શુભદ થાય છે અને કયી પ્રવૃત્તિ કેવા નિયમથી અને કેવી કાલાદિની મર્યાદાથી કરવાથી દુઃખદ
રોય છે—એ સર્વ પૂર્વ પુરોગોએ ૨૫૮ કહ્યું છે, અને પ્રત્યેક જાતનારની ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિમાં
જે જે કર્તવ્ય છે તે તે કર્તવ્યનાં સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ સ્વરૂપ રચી સુખમાં છે.

શ્રીમહાકાલ

રૂપ (પુસ્તક ૬-પૌષ કૃષ્ણ ૦ ૧૪ સં ૧૯૫૦ દર્શન (અંક) ૩.

॥ ૐ શ્રી ॥

મનને ઈશ્વરાભિમુખ થવા સુવોધવચન ॥

૫૬. રામ દ્વારકા.

રે મન! તન ધન સેતી શું વહેછે રે, પ્રભુ સેવી મહા પદ સેતે રે,
 આશા ને તૃષ્ણા આ વિપયસંબંધીની, સત્વર ઉરથી તું લઈ દેને રે, રે મન
 ને પદ અખંડ અનાદિ અનરામર રે, તે પદ પ્રેમે મેળવી રહેતે રે,
 ને મેળવે કાંઈ શેષ ન પ્રાપ્તવ્ય, પામી તે સુખસાગરે વહેતે રે, રે મન
 વિકારી બાવ તારો વિષ્ણુ પ્રભુ સેવે રે, કોટિ કલ્પે પણ ના જાશે રે,
 માટે વિચારી ઉર ધર દરિપદ પ્રીતિ, સ્વસ્થમાં શ્રેય તારું તો યાશે રે, રે મન
 જાધી ભતિ તો તને પ્રાપ્તી આવે રે, હિતચાહક તું કાં ના જાણે રે,
 પાપ લંકયા વિષ્ણુ તાપ રાગે ન તારા, સાધી પ્રયાણે હંજી કાં ન નાણે રે, રે મન
 વિપયોને સેવે સદા વિપયી ધારી રે, તેથી મહા પદ ના પામે રે,
 માટે વિપયની વૃત્તિઓ ખાળી વીરા, સેવ દરિ ને વૃત્તિ સાં જામે રે, રે મન
 સુખસ્વરૂપ પ્રભુપદ ભતિ રમતાં રે, આ જગદુઃખ એ ના જોશે રે,
 સમિચ્છે સુખ સર્વં અનુભવતાં, સંશય ભય શ્રમ સહ જોશે રે, રે મન
 આશાપ્રવાહે વહી, સલ ન લહી જાગે, સુખ યથું ન શુણ્ય છે કોને રે,
 આશા અને સુખને અંતર ભારી બાણે, —ખેપ કરી તું ઉરમાં જોતે રે, રે મન
 દશ દિશમાં ભય નથી અન્ય લગતાં રે, શ્રુતિ પણ એ જ વહે રીતે રે,
 વસિંહ પ્રભુપદ સેવી સુખી થઈ, બાવ અમન ધરી રહે પ્રીતે રે, રે મન

॥ ॐ શ્રી ॥

॥ વાળીવિચાર ॥

॥ મહાલમ્ ॥

યાં નિત્યં સાધકેભ્યઃ પરમહિતપદં યોધયત્યેવ સાક્ષાદ્ .

દોષાન્નૈવોદ્ધિરન્તી મવિશતિ સ્મૃતિ સ્યાન્તમેનઃક્ષયાય ।

સત્તા મૃદ્વી ચ વિષ્ટ મધુમૃતનિકરાદ્ધોરણીવાદિની તાં

શ્રોતૃશ્રોત્રાભિરામાં નૃહરિગુરુગિરં ભક્તિભાવેન વન્દે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—જે નિરતર સાધકોને સૌથી શ્રેષ્ઠ દ્રવ્યાણના માર્ગનું સાક્ષાત્ જોષન કરે છે
જે દોષને ઉચ્ચરતી નથી છતાં સમગ્ર દોષનો નાશ કરવાઅર્થે સાધકના દરબમાં જ પ્ર
વેશે છે, જે સત્ય, ક્રોધક્ષ, મધુ તથા ધૃતતા સમૂહકરતાં મિષ્ટ, તથા એક પ્રવાદમાં વદનાર
છે એવી શ્રોતૃજનના કણને આનંદ આપનારી શ્રીનૃસિંહ ગુરુની વાણીને ભક્તિભાવથી વંદુ છું

નિરશુ દોષ દયાનિધિ હું, સક્ષ વસ્તુમાં સાર,

નિજ દોષો ન નિહાળતો, મારો-કો વિષ આપે પાર—સાંતિ.

દોષ અન્યતા એ જ્ઞેય, પણ નિઃસ્વતા ન જોય, વારી શકે નહિ કોય,

સ્વતઃ મલને ન ધોય, હારીને આપો હામ—શત્રુ.

. (શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસ દ્વિતીય પુસ્તક).

વાગ્મયજ્ઞ ધૃતયજ્ઞ (મનુહરિઃ) (વાણી એ ૪૪ ખંડ બ્રહ્મણ છે)

આવદ્રવ્ય અને કર્મદ્રવ્ય—એ ઉભયમાંથી કોઈ પણ દ્રવ્યના સ્વભાવથી થતા અંતઃકરણના પરિણામ—જેટલા અથવા પુરુષાર્થ. અને પુરુષાર્થ પણ જ્યાં સુધી જ હોવો ધટે છે કે જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત્ય અર્થ અને તેને માટે કર્તવ્ય એ એ વસ્તુનું અભિમાનિતે જ્ઞાન હોય છે. આથી અંતે એ અર્થ નિર્વિગદ્ધ રીતે બુદ્ધિગ્રાસ્ય થાય છે કે જે મહાત્મવરિષ્ઠ પુરુષો પ્રાપ્ત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી કર્તવ્યની સીમાઉપર આવ્યા છે તે નિષ્ક્રિય પુરુષવરોપિનાના સમગ્ર પ્રાણિપદાર્થોવિષે સનિમિત્તા પ્રવૃત્તિ ધટે છે—અર્થાત્ તે પુણ્યનિધાન પુરુષોથી અતિરિક્ત સંવળા પ્રાણિપદાર્થો દોષવિશિષ્ટ જ છે.

આપ્રમાણે માત્ર મહાત્મજનવિનાનું સમગ્ર જગત્ દોષયુક્ત દરવાચી અમુક પુરુષ અથવા વસ્તુને દોષવિશિષ્ટ જોઈ સાધકે ચક્રિત-દિગ્મૂઢ થવાનું પ્રયોજન નથી. ચક્રિત તો માત્ર મહાત્મવરના દર્શનથી જ થવાનું છે કે જેમના અંતઃકરણરૂપ 'અંબરમા' દોષરૂપ કલંકથી રહિત ગુણરૂપ ચંદ્ર પ્રકાશે છે. પણ જગત્ તો જાણે પ્રાપ્ત્ય આથી ઉણતું જ આવરવાના આયદવાણું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. પારકાના અંતઃકરણમાંથી દોષ સદંજ ડોકિયું કરે કે તરત તેના ઉપર ત્રાસકંપણે ટીકા કરવામાં આવે આનંદ માનનારા જંગમના શકેટભાજી સોડા તે દોષોની આગતાદગમતા કરવા સજ્જ હોય છે. જેને પ્રાપ્ત કરવા અનેક પુરુષાર્થો આદર્શ પ્રયત્ન કર્યાં કરે છે એવું નિર્વૃત્તિરૂપ રત્ન જે પુરુષોને સદંજ પ્રાપ્ત હોય છે તે પુરુષરીક્ષકોને તે રત્નની ગણના ન હોવાથી તેને પાયાણુ ગણી તેના સ્વચ્છન્દતાથી પરદોષકથનરૂપ પ્રવૃત્તિમાં દુરુપયોગ કરી નાંખે છે. અને ટીકા કરતી વખતે તે બહિર્મુખ વૃત્તિવાળા ટીકાકારો સમજતા નથી કે એ દોષસમાન અથવા તેા તેનાથી પણ અધિક બલવાળા દોષો આપણી અંતઃકરણરૂપભિને આદર્શ કંપામાં કરે છે. સ્વસ્થમાં, પરદોષના શોધકથી અંતઃકરણતુલિ કરનારા નિર્વ્યાપાર હોવાથી દોષશ્રીકાની દુઝાન માંડી બેઠેલા, તેના ઉપર પોતાનું જાન સલામતારા પિપીલિકારવભાવવાળા શિદ્ધાન્વેષી પુરુષોથી વસુંધરા પ્રાપ્ત્ય ભરેલી જણાય છે. અને પ્રમુગ્ધપરમાણુ પર્વતીકૃત્ય નિત્યં નિજહૃદિ વિકસન્તઃ અર્થાત્ પારકા ગુણના પરમાણુને પર્વતસમાન દેખી નિલ પોતાના ઉદયમાં તુલિ માનનારા સજ્જનવરિષ્ઠ તો આ જગત્માં કલ્પદુઃખવત્ દુઃપ્રાપ અને ચિંતામણિવત્ મોઘા યજ્ઞ ગયા-છે.

આવે પ્રસંગે અર્થાત્ એકદોષવિશિષ્ટ વસ્તુમાં દોષની પ્રતીતિ થયે અન્ય દોષ-વિશિષ્ટ પ્રાણિએ કેમ આવરવું અર્થાત્ મહાત્મવ્યતિરિક્ત મનુષ્યોએ અન્ય દોષવિશિષ્ટ પ્રાણિપદાર્થના સામીપ્યમાં અંતઃકરણને કેવી અવસ્થામાં રચાવવું અર્થાત્ વાણીનો કેવી રીતે વિહિત ઉપયોગ કરવો,—તે સંબંધી વિચાર દર્શાવવા એ આ લેખરૂપ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે. (આ વિષયના સહાયરૂપે “વાણીનિરોધ”માં તેના લેખકે કુપલીસંબંધી કરેલા વિચાર નિઝાસુને ઉપયોગી છે)

૧ આ સ્થાને “પુરુષાર્થ”ને કર્મમાત્રસમકરૂપે અતિવસ્તુત અર્થમાં પ્રયુક્ત કર્યો છે. ૨ આકાશમાં. ૩ માટે ગાડાં. ૪ રત્નની પરીક્ષાવિનાના ઝવેરીને. ૫ નવરા. ૬ પારકાં શિદ્ધ શોધનારા.

સાધકને પાલવાનું વિષય 'અસિધારામત એ છે કે "દાષ્ટએ પારકા દોષની ટીકા કરવી નહિ" અર્થાત્ એક દોષવિશિષ્ટ પ્રાણિને અન્ય દોષવિશિષ્ટ પ્રાણિપરોચરના દોષનું કથન કરવાનો અધિકાર નથી.

(૧) આ સ્થલે પ્રથમ એવી શંકા ઉદ્ભૂતિને પામે છે કે એ નિયમ અસંગત છે કારણ કે એ નિયમ સાધકની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિનું ધાર અંધ કરનાર અર્ગભરપ છે. એ નિયમને પાલીએ તો પ્રથમ તો જ્ઞાનમાં દેહબૂત વૈરાગ્યની જ સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કીટથી જે જ્ઞાતાપર્યંત સમગ્ર વિગયોવિગે અરપૂકા થવી એ તે તે વિષયમાં દોષદર્શનથી જ થાય છે. અને શાસ્ત્રમાં પણ સાધકનું મુખ્ય કર્તવ્ય વિષયદોષદર્શનને ગણ્યું છે. ઉદાહરણરૂપે ધન નશ્વર છે, મરણપશ્ચાત્ અભિમાનિસાથે આવનાર નથી, જોનારને ઉન્નત કરના હોવાથી વિષયમાં પણ અધિક દૂષિત છે કારણ કે વિષય તો માત્ર પીનારને ઉન્નત કરે છે આગ્રિ, રાગ, અને ચોર એ ત્રણ ભયથી અસ્ત છે, પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને નાશકારક પોતાના સ્વામિને દુઃખ આપનાર છે—એ આદિ વચનોથી ક્ષેષદ ધનપ્રતિ સાધકને ધિક્કાર લાવવો અવશ્ય છે, સ્ત્રીરૂપ અન્ય વિષય લક્ષ્યે તો સાં પણ "જોને સુવર્ણના કક્ષરાની ઉપમા કવિજન આપે છે તે વક્ષેન્દ્રયુગ્મ તો વસ્તુતઃ માંસની ગ્રંથિ છે, જોને ચંદ્રાણી તુલના આપાય છે તે મુખ તો વસ્તુતઃ સ્થેખનું પર છે" એ આદિ માંસપ્રતિસાધકરૂપ સ્ત્રીનાં સર્વાંગોઉપરિ ધિક્કાર અને વ્યુત્પન્નને ઉત્પન્ન કરનારાં વચનો સાધકે વૃત્તિમાં અદર્શિત આરૂઢ રાખવાં, એ સ્ત્રીપ્રતિ મોહનો નાશ કરનાર હેતુ છે; દેહવાસના અવશિષ્ટ રહી શ્રેયશમાં પ્રતિબંધિની ન પાપ તદ્દય દેહમાં પણ સાધકને અશુદ્ધિદોષ જોવાં કરવાનો છે; તથા અપ્સરાઆદિ પારલૌકિક પદ્યયોનો મોહ પણ તેમના દોષનું નિરીક્ષણ કસ્યાથી દૂર થાય છે—અર્થાત્ ધન, સ્ત્રી, દેહ અને સ્વર્ગથી ઉપલક્ષિત અખિલ વિશ્વપ્રપંચના વિષયો ઉપરિ વિરક્તિપ્રજાનો* ઉદય થવા અર્થે તે તે પદ્યયોના આંતર તેમ જ બાહ્ય દોષો કલ્પણનિભિત પ્રયત્ન કરી જોવા એ સાધકનું આદિમ કર્તવ્ય છે* તો પછી સિદ્ધાંતાનુસાર દોષ અવેક્ષણ ન કરતું અને પ્રયોક્ત રીતિએ દોષને વૃત્તિમાં અપહરણવ્યાપ્તિએ જે નિયમ દીધો દોષાન્યાયે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી આજે જોનારમાં ભ્રમ થવાનો સંભવ છે. અર્થાત્

૧ ઉદેશરનો ધાર તુ કલિન પ્રત. ૨ આગળો.

૩ અર્પાનામર્જને ક્લેશ સર્થેવ પરિપાલને । આયે દુઃખે વ્યયે દુઃખં વિગર્ધાન્ પ્રેશકારિણે ॥

૪ સ્તર્ના માંસપ્રચ્ચી કનકકલ્પનાવિત્યુપમિર્તા

મુલ્લં શ્રેષ્ઠાનારં તદપિ ચ નાશકેન તુલિતમ । ઇત્યાદિ ભર્તૃહરિનું વચનઉપરથી.

૫ ચર્મલેદં દ્વિપ્ત* જિનેમપાનોદારપૂષિતમ ।

૬ એ સંતિ નરા સ્તેષ્ટ કૃમિતુલ્યાઃ કથં ન તે ॥ ઇત્યાદિ વચનો.

૭ કંટાળો.

૮ માંસાસૂપ્યવિષ્મૂત્તનાયુગ્રાસ્થિસંહતો ।

દેહેચેત્વીતિમાન્મૂઠો મવિતા નરફેડપિસઃ ॥ ઇત્યાદિ વચનોથી* વૈરાગ્યશુદ્ધિનો.

૯ પ્રકાશ અને અંધકારપેટે.

“વૈરાગ્યાનુપપત્તિ”નામક પ્રથમ શંકા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) દ્વિતીય શંકાને એ પ્રમાણે અવધારા મળે છે કે કોઈ દોષપાત્ર મનુષ્યને મુખે નિકટવર્તી માણસનેના દોષને નિરિહિત ન કરે અથવા કરે તો ન્યૂન અંશમાં કરે તો કથન ન કરનાર અથવા ઘણા કથન કરનાર માણસનું અંતઃકરણ કાપટવ્યુક્ત છે, કારણ કે અંતરમાં એક ભાવ રાખનાર અને બહિર તેથી રિલક્ષણ ભાવ પ્રતીત કરાવનાર મનુષ્ય દ્વિધાયરણી હોવાથી પોતે જાને જ દૂષિત છે. કદાપિ સામા માણસના દોષ વિવેચના છતાં કોઈ પુરુષને અવિવેચનાસમ પ્રતીતમાત્ર પણ ન થાય તો કિંમત પુરુષનું જ્ઞાન એક-પક્ષિતદોષથી દૂષિત છે. અર્થાત્ દ્વિધાયરણુદોષ અને જ્ઞાનકેશિત્વદોષ—એ બે દોષ સિદ્ધાન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) તૃતીય સમ્બલતમ શંકા એ રીતિએ પ્રવેશે છે કે કોઈના પણ દોષ ન જોવા એ નિયમના પાલનથી વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ કારણ વ્યવહારમાં તો દૂષિત પુરુષના સં-સર્ગશીઘ્રે પ્રતિદક્ષણ દોષકથન કરવું પડે છે; અર્થાત્ વ્યવહારક્ષતિરૂપ તૃતીય શંકા સિદ્ધાન્તને રૂઝવિત કરે છે.

ઉક્ત ત્રણ શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

(૧) વૈરાગ્યાનુપપત્તિરૂપ પ્રથમ શંકા સિદ્ધાન્તને નિર્બલ કરવા સમર્થ નથી; કારણ કે વૈરાગ્ય સિદ્ધ કરવાઅર્થે પુરુષના અંતઃકરણને જે જે શુભ વ્યાપારો કરવાના છે તેમાંનો એક પણ વ્યાપાર સિદ્ધાન્તમાં અસંગતિ લાવનાર નથી. ત્યાં પૂર્વપક્ષમાં ધન, ઓ, સ્વર્ગ આદિ ઉદાહરણોવડે વૈરાગ્યપ્રાપ્ત્યર્થ વિશ્વપ્રપંચના નિરોધ વિષયમાં જે જે દોષો જોવાના હતા છે તે તે દોષો અવશ્ય જોવાના જ છે પણ તે દોષદર્શનસહિત અન્ય ચિત્તવૃત્તિનો ઉદય અવશ્ય થવો જોઈએ. વિષયદોષદર્શન એ વૈરાગ્યમાં સાધનરૂપ હોવાથી એક પક્ષે સાધકને ઉપકારક છે, તેથી તે દોષદર્શનના વિષયભૂત ધનાદિ પદાર્થો પણ એક પક્ષે પ્રશસ્ત-તાનું પાત્ર છે. કારણ કે અમુક વૃત્તિના ઉદયકાલે તેમના સહિત થયેલા સંબંધ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ-વ્યર્જક છે. પદાર્થોમાં દોષદર્શન કરતી વેલાએ તેમના ઉપર દ્રેષ લાવવાનો નથી. “આ ધનાદિ પદાર્થોનો સંબંધ નિલ રહેનાર નથી; અનેક પ્રસંગે દુઃખ આપનાર છે; વિકારી હોવાથી નિર્વિકાર પ્રાપ્ત્ય સુખના સાધનરૂપ નથી, માટે એમના ઉપરનો મોહ સામ્ય છે” એવી શુદ્ધિ વૈરાગ્યની પ્રસૂતિ કરે છે. પણ “આ બનાદિ પદાર્થો સૃષ્ટિમાં જ કેમ આવ્યા કે જોયી જીવને આટલી બધી હાનિનો સંભવ આવે? એ પદાર્થોનો પુનરાવૃત્તિરહિત નાશ થઈ જાય છે કે જોયી જીવને દુઃખકારાગૃહમાં બંધન છુટે” એવી શુદ્ધિ વૈરાગ્યસાધક કરવાની નથી. વૈરાગ્ય સાધતા, વિષયઉપરિ^૧ શાપપ્રદાર કરવાના નથી. અને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ અર્થે તે સર્વશક્તિપતિ શ્રીમહેશ્વરની જ સૃષ્ટિસામે સપત્નભાવનો^૨ પણ ઉદય કરવાનો નથી. એમ હોય તો આ જગત ક્યારનું ભરખીભૂત યદ્ય ગચ્છું હોત અને આ વ્યાપકારિક સત્તાથી પણ રહિત હોત. પારિજલ્પભ^૩ અને રોહિણીરમણરૂપ^૪ બે વલ્લોરુદ્ધવાળા ત્રિલોકીક્રમારીનું^૫

॥ શ્રીત્રિભુવનવિજયોચ્ચદ્ ॥

(અનુસંધાન પર્વમાન રૂપના ૪૫ થી ૪૮ થી)

પ્રધાનને વિજય કર્યા પછી શ્રીવીરવિજયવર્ચસ એકલો પોતાના મનમાં આ પ્રકારે વિચાર કરવા લાગ્યો. 'અહો ! આ વિશ્વવરધાપદ સત્તાનું અદ્ભુત મહાત્મ્ય છે. હવેથી ન સમાન્ય એવી તેની ક્ષા છે તેથી જ વ્યવસ્થાપકને પુરુષરૂપે માનનાર સર્વ તો તેને આશ કલાવાદો કહે છે, સ્ત્રીરૂપે માનનાર સર્વ તેને અકલ કલાવાળી માને છે, અને તત્ત્વરૂપે માનનાર તેને અકલ કલાવાળું માને છે. ક્ષણમાં અણધારી રીતિમાં મુકનાર હોવાથી તે વ્યવસ્થાપક અશ્વરૂપ છે. આ જગતમાં ધણી તો તે સર્વસંભવના કારણને ઈશ્વર કે ઈશ્વરની ઇચ્છા માને છે કાંઈ તો આ પ્રપંચભાવમાં કારણરૂપે માયાને માને છે. કાંઈ તો તેને પ્રકૃતિ કહે છે, કાંઈ તો તેને રવભાવ કહે છે, અને કાંઈ તો તેને કાલ કહે છે. કેઈ તો આ જગતની પ્રતીતિમાં જલને હેતુરૂપ માને છે, અને કાંઈ તો કર્મસત્તાથી પ્રવર્તતો આ અનાદિ પ્રવાહ છે એમ માને છે. આ પ્રકારે અનેક શબ્દથી બિન્ન બિન્ન રૂપે મતિ માનોના નિશ્ચય પ્રકટેલા બાસે છે, પણ તેમાં જે સત્ય છે તેને તો નિરાવરણ સત્તાબલને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વજ મહાત્માએ જ જાણે છે.

કાંઈ તો માને છે કે આ જગત એક કાલે પડતા 'રુદ્રિના અસંખ્ય બિંદુની પેઠે અથવા તો એક કાલે અગ્નિ અને કાટના સંયોગથી પ્રતીત થતા વિરુદ્ધિંગ (તનખા) ની પેઠે એકદમ પ્રતીતિમાં આવે છે. કાંઈ તો માને છે કે આ જગત જેમ બીજામાંથી પ્રથમ અંકુર નીકળે છે, પછી પત્ર રુદ્ધ યાય છે, પછી તેમાંથી સ્કંધ બાંધાય છે, પછી નાનાં શાખાઓ નિકળે છે, અને પછી અનેક પશ્વેષ, પત્રો, પુષ્પો અને ફોલા યાય છે તેમ ક્રમવે પ્રકટે છે અને વિરત રને પામે છે. કાંઈ તો આ જગતમાં પ્રતીત થતી વિવિધ પદાર્થની જ્વલિને તેના વિવિધ પ્રધાન તથા અવાંતર કારણોથી પ્રકટેલી માને છે, અને કાંઈ તો તેને એક કારણથી વિરતરેલી માને છે. કાંઈ તો આ જગતમાં પુનઃ પુનઃ જન્મમરણને પ્રાપ્ત-યતાર જીવને વશરૂપ માને છે, અને કાંઈ તો તેને અન્ય જન્મના કારણરૂપે નદિ રહેનાર આમંત્રક સંયોગધર્મરૂપ માને છે. કાંઈ તો આ શરીરોમાંથી મરણસમયે, વાસના તથા અનેક કર્મસંસ્કારસંવિત કર્તૃત્વશોકગૂત્વના અભિગાનપાણા સુદમ દેહસંવિત જીવને અન્ય શરીરના પારણ્યએ જલદ નિકળેના માને છે, અને કાંઈ તો તેને આનંદગા અર્થાત્ જીવના અંતસમયે તે જીવનરૂપ ધર્મને પોતાના કારણોમાં મળી જતો માને છે. વળે આ જગતમાં કાંઈ તો આ મનુષ્યદિ પ્રાણિઓને પુનઃ પુનઃ મોક્ષ પદઃ પર્વત પોત પોતાની જ્વલિમાં જ જન્મ થયા કરે છે એમ માને છે, અને કાંઈ તો માને છે કે તે વિવિધ કર્મજોગ્યતામતે ભિન્ન ભિન્ન જ્વલિનાં શરીરોને પણ જન્માંતરોમાં પામે છે. કાંઈ તો મોક્ષને માનનારા છે, અને પુનઃ જન્મશાંતિ ન માનનાર કાંઈ તો મોક્ષનો પણ અભાવ મને છે. મોક્ષ માનનારાઓમાં પણ કાંઈ તો કાલંતરે પણ પુનરાવર્તિવાદો મોક્ષ માને છે, અને કાંઈ તો મોક્ષનું રહસ્ય અનંત માને છે. આ આદિ અનેક પ્રકારના વિષ-

યોમાં માનનાર મનુષ્યોના અનેક ભેદ છે. પરંતુ તે સર્વમાં જે સત્ય છે તેને તો પરમતત્વાનુભવ કરનાર સર્વવિદ્ મહાત્મા પુરુષો જ યથાવત્ જાણે છે.

આ સંસારમાં કાર્યરૂપ પ્રતીત થતા પદ્મયોપ્રતિ લક્ષ કરતાં એમ બાસે છે કે કેટલાંક કાર્યો તો અદૃષ્ટ સત્તાથી તેના વિવક્ષણ નિયમક્રમપ્રમાણે પૂર્ણ રૂપમાં રચાઈને પછી પ્રતીતિમાં આવે છે, અને પ્રતીતિમાં આવ્યા પછી પણ તે તે જ વિવક્ષણ નિયમક્રમપ્રમાણે વૃદ્ધિહાનિ કે વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે; અને કેટલાંક કાર્યો તો જીવને અધીન વર્તેલી દૃષ્ટ સત્તાથી જીવકૃત નિયમક્રમવડે પૂર્ણ રૂપમાં આવે છે, તથા તે દૃષ્ટસત્તાજનિત નિયમક્રમથી વૃદ્ધિ, જીનિ કે વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આપ્રમાણે હોવાથી આ અદૃષ્ટ જીવોના અપૂર્ણ અનુભવથી કરાતા નિશ્ચયવડે તે સર્વ પદ્મયોનાં સ્વરૂપો તથા ઉત્પત્તિસ્થિતિલયઆદિના નિયમક્રમનો નિઃસંદેહ નિશ્ચય થવો સંભવતો નથી. એ સંબંધમાં નિર્વિવાદ નિશ્ચય તો માત્ર સર્વજ ઈશ્વરસમ અતીતઅનાગતાદિ પદાર્થના યથાર્થ જ્ઞાનવાળા વસ્તુસાક્ષાત્કારવાનું મહાત્મા પુરુષો જ કરી શકે છે. અને આ જીવોમાંના કાંઈ જો તે નિશ્ચયને સુગમેતાથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તો તેમને પણ તે મહાત્મા પુરુષના આશ્રય અને પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત થવાની સંભવ છે. દરો, આ સંબંધમાં આ ક્ષણે મારે અધિક વિચાર કરવાનું કાંઈ સાક્ષાત્ પ્રયોજન નથી. માત્ર એટલું જ સમજવાનું છે કે આ રાત્ર્યસત્તા અને આ પદ્મયો પ્રાપ્ત કરવાને મેં લેશમાત્ર પણ આ શરીર ધરીને ઉદ્યોગ કર્યો નથી, તેમ છતાં એ મને પ્રાપ્ત થયાં છે માટે કાંઈ અદૃષ્ટ સત્તા અવશ્ય કાર્યપ્રપંચની વ્યવસ્થા યથાનિયમક્રમે કરનાર છે એમ બાસે છે. અને જો તેમ છે તો આ વિશ્વમાં પ્રાપ્ત થનાર પ્રત્યેક પદાર્થ માટે તે સત્તામાં નિયમ અને ક્રમ હોવા ઘટે છે. જોથી તે નિયમક્રમને જાણી ઇચ્છાનુકૂલ પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાને જ્યાંસુધી અસમર્થ હોઈએ ત્યાંસુધી તે સત્તાના અનુગ્રહને અર્થે તેને પુનઃ પુનઃ પ્રેમપૂર્વક નમસ્કારપ્રયોગ અવરમ કરવા ઘટે છે. આપ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતો તે વીરવિજય એકદમ ખેલી ઉઠે છે, 'હે ભગવન! હે વિશ્વસ્વરૂપાપક ઈશ! આપને મારા પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર હોજો. (વળી મનમાં કહે છે) યદ્યપિ આપના અને મારા સંબંધને હું પ્રલક્ષ જોતો નથી તોપણ હું આપના અદૃષ્ટ તંત્રથી વ્યાપ્ત છું એમ મને સિદ્ધ બાસે છે, અને આપને તો હું આપની સત્તાવશ તણાતો પ્રલક્ષ જ છું. માટે આપ સદા મને આપના મારાથી ન જાણી શકાતા એવી નિયમ મવડે આ દુરતર આશારૂપ પ્રવાહથી સુક્ત કરજો. મને મારી આશાનો પ્રવાહ અને આપનો નિયમક્રમ જેમ તાણી જાય છે તેમ હું તણાઉં છું. ત્રાટે હે સર્વાધિપતિ! આપ જ જ્યાં ત્યાં મારો આશ્રય હોજો. આ સ્થલંથી મારે હવે ક્યાં જવું છે અને કેવે પ્રકારે મારી આશા પૂર્ણ કરવી છે એને હું જાણતો નથી. પણ આપ મારા પ્રેરક તે સર્વ જાણો છો, તેથી હું સદા ચિંતાસુક્ત છું. જગતમાં આ જીવોની દૃષ્ટિથી જે દૃષ્ટ હોય છે તે પ્રસંગે આપને અધીન વર્તતા નિયમક્રમથી અનિદ્રિત હોય; અને જે આ જીવોની દૃષ્ટિથી અનિદ્રિત હોય, તે પ્રસંગે આપનો ઐશ્વર્યપ્રભાવમાં ઇદ્ર લેખવાનું હોય; તોપણ તે માધિક ભેદને ન જાણનાર આ અદૃષ્ટ જીવો યથાપ્રાપ્તથી સતોપને પ્રાપ્ત રહેતા નથી, એ અમારો જીવદશાને પ્રાપ્ત થયેલા તથા રહેલાનો મોટો દોષ છે.

એથી હું તો. આશાવાન છતાં પણ આપને એ જ નિવેદન કરું છું કે હે કલ્યાણસ્વરૂપ ! આપ સદા મારી આશાને ન જોતાં મારા કલ્યાણને જ જોજો. અને કદાચિત્ મારી આશાને જુઓ અને પૂર્ણ કરવાયોગ્ય ગણો તો જે આશા કલ્યાણની વિરોધી નહિ હોય તેને જ પૂર્ણ કરજો. આ સંસારમાં ઘણા છવો તો ક્ષણિક સુખપ્રદ વિષયોની આશામાં બંધાવલા, જેમ કોઈ ભવંકર જહરામિષાણો ખાય ને વળી બૂખ્યો, ખાય ને વળી બૂખ્યો હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે સંતાપવશ પડે છે તેમ ક્ષણે ક્ષણે આશાઓથી છૂટતાં અને બંધાતાં રહીને સુખદુઃખના અનુભવને કરતા સંતાપને વશ પડે છે. એવા પુનઃ પુનઃ આશાના અને સંતાપના બોગરૂપ યદ્ય રહેનાર પશુની પંક્તિથી, હે પશુપતિ ! મને સદા મુક્ત રૂપજો.

આ જનસમુદાયમાં જોતાં સર્વને સ્પષ્ટ થાય એમ છે કે અદૃષ્ટ સત્તાથી કાષ્ઠ મનુષ્ય તો લક્ષાવધિ મનુષ્યમાં પૂજ્યપણું બોગવે છે અને કાષ્ઠ મનુષ્ય તો તે જ સત્તાબલથી લક્ષાવધિ મનુષ્યના તિરસ્કારને પ્રાપ્ત હોય છે. જેથી વિશ્વમાં જે જે હેતુઓવડે અદૃષ્ટ બલ અતુલ્ય હોયું સંભવતું હોય તે તે હેતુઓને મનુષ્યે સેવવા ધટે છે, અને જે જે હેતુઓવડે સત્તાબલ પ્રતિકૂલ હોયું સંભવે છે તે તે હેતુઓને તો મનુષ્યોએ વર્જવા ધટે છે. આમ છતાં પણ યોગ્યાયોગ્ય હેતુના તથા તેના સાધક હેતુના અગાનવાળા આ છવો. પોતાના પ્રાપ્ત બલવડે તેને સાધવા અસમર્થ જ હોય છે માટે હે ઈશ ! આપ જ સદા અતુલ્ય અદૃષ્ટ સત્તાબલને યોગ્ય કરજો.

આ પ્રકારના વિચારને કરતો વિશ્વપતિને પ્રાપ્ત છે એટલાંમાં ઉત્તમોત્તમ પૌષ્ટિક તથા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોસહ ઉકાળેલા દુધને સેવક લાગ્યો અને તે ઋદુષ્ઠ કરવાની પ્રાર્થના કરીને સમીપ મુગધું, વીરવિજયે ઇન્દ્રાનુકૂલ ઋદુષ્ઠ કર્યું. પછી તૈયાર કરી રાખેલી ઉત્તમ મુકોમલ શય્યામાં જાડને શયન કર્યું. આમરોના વ્યજનોવડે બીજા ઇન્દ્રવત્ શોભતો તે ક્ષણે મોહ અને ક્ષણે વિરાગને પોતાના અંતરમાં રાજ્ય કરતા અનુભવને હોતો.

અંતઃપુરમાં રહેલી રાજકન્યા પણ ક્ષણે આશાના અને ક્ષણે નિરાશાના પ્રવાહમાં પોતાને તણાવી અનુભવતી હતી.

રાજકન્યા પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે કે આ સંસારમાં જીવો જન્મ કેટલાક પક્ષથી જોતાં સારો અને કેટલાક પક્ષથી નહારો છે. મૂલ પુરુષોએ જ્યાં જ્યાં જિયોની આવશ્યકતા ગણી છે ત્યાં ત્યાં તો જિયોની પ્રસંસા કરી છે, અને જ્યાં જ્યાં જિયોની અપેક્ષા ગણી નથી ત્યાં ત્યાં તો જિયોની નિંદા કરી છે. આ તે મૂલ પુરુષોની કૃતિ દૃષ્ટિ કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે જગતમાંના પ્રત્યેક પદાર્થના સંબંધમાં એવો જ નિયમ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. જ્યાં જ્યાં જે જે સમયે જે જે પદાર્થની અપેક્ષા ગણાય છે ત્યાં ત્યાં તે તે સમયે તે તે પદાર્થની સ્તુતિ, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમયે જેની જેની અપેક્ષા ન ગણાતી હોય ત્યાં ત્યાં તે તે સમયે તેની તેની નિંદા કરાય છે. આ નિયમથી જ કોઈ સ્થલે ધનની નિંદા, અને કોઈ સ્થલે ધનની સ્તુતિ, કોઈ સ્થલે ગૃહ, ક્ષેત્ર, વસ્ત્રાલંકારાદિ પદાર્થોની સ્તુતિ અને કોઈ સ્થલે નિંદા, કોઈ સ્થલે પુરુષની વા સ્ત્રીઆદિની સ્તુતિ અને કોઈ સ્થલે નિંદા પ્રતિપાદન કરાયેલી હોય છે. આ ઉપરથી કોઈએ કોઈ વસ્તુને નિંદા કે વંદા ઠેરવવી હોય

તો કહિન પડે એમ છે. એ ગમે તેમ હોય, મારે આ સ્થલે કાંઈ પ્રાણિપદાર્થના નિઘ-
વંધપણા સંબંધમાં જ માત્ર નિશ્ચય કરવાનો નથી પણ મને આ વર્તમાન જન્મ જે પ્રાપ્ત
છે તેમાં શું કર્તવ્ય છે અને તેમાં પણ માત્ર આ સમયે અર્ધાત્મા આ પ્રસંગે શું કર્તવ્ય છે
એ વિચારી નહીં કરવાનું છે. સ્ત્રીભક્તિએ કોઈ પણ યોગ્ય પતિને પ્રાપ્ત થવું, તેને અધીન
વર્તવું, તેના સુખે-સુખ અને દુઃખે-દુઃખ અનુભવવું, અને દેહાંતર્પણ તે પતિપ્રતિ વિરોધ-
શુદ્ધિનો અંતરમાં ઉદય ન થવા દેવો એ તો સિદ્ધ જ છે. હું પતિને પ્રાપ્ત કરી ચુકી છું
તથા મનવડે આ મારા દેહને પતિને અર્પી ચુકી છું, એટલે એ સંબંધમાં પણ હવે
મારે વિચાર કરવાનો નથી. એ પતિ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થયા વિના મને વિધિવડે
વરવા ના કહે છે તથાપિ વચન તથા મનવડે એ મને વરી ચુક્યા છે; એટલે એમના નિ-
શ્ચયસંબંધમાં પણ હવે સશય કરવા સરખું નથી. હવે તો માત્ર એ પતિની મનકામના
ઈશ્વર પૂર્ણ કરે અને પુનઃ એમને મારા સમીપ સત્વર આણે એવી ઈશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના કરવી
રહે છે. જેથી શુદ્ધ મનવડે ઈશ્વરની પ્રસન્નતા (પ્રસાદ કે અનુગ્રહ) પ્રાપ્ત થવા અર્થે જ
મારે સંતોષ ઉલ્લાસ કરવો એ જ માફ કર્તવ્ય છે. (મનને પંથ આપતાં કહે છે) હે મન !
આ જગતમાં આ શરીરમંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા આ પતિનું તથા વિશ્વપિતાશ્રય ઈશ્વરનું રા-
ત્રદિવસ સ્મરણ કર; એ જ તારા અર્થે સુખનો ઉપાય છે.

આપ્રમાણે વિચાર કરતી ક્ષણમાં પતિસેવામાં અંતરાય પડવાના કારણથી ખેદને
અને પતિ પ્રાપ્ત થયા સંબંધથી ક્ષણમાં આનંદને અનુભવતી હતી.

આ રીતે રાજકુંવરે તથા રાજકન્યાએ અનેક પ્રકારના વિચારને વશ થતાં અંતમાં
નિદ્રાવશ થઈને રાત્રિ ગાળી. સૂઈદય થતા પૂર્વે રાજકન્યા અને રાજકુમાર પોતપોતાના
નિયમપ્રમાણે જાગતા પડ્યાં, અને રાત્રીરૂતથી ધટે એ પ્રમાણે પોતાનાં રનાનાદિ નિલકર્મને
કરી પરવાસ્તાં. તે પછી રાજકન્યાએ રાજ્યના મુખ્ય ચિત્રકારને બોલાવીને શ્રીવીરવિજય-
મથંદ્રનાં યથાવત્ એ ચિત્ર સત્વર તૈયાર કરવા આજ્ઞા આપી. તે આજ્ઞાને ચિત્રકારે જઈને શ્રીવિર-
વિજયને નિવેદન કરી, અને વીરવિજયની પ્રસન્નતા મેળવીને તેમને દિવ્ય આસને વિધિવત્
બેસાડીને તત્કાલ તે વીરવિજયની મૂર્તિને આવેખા લીધી; અને પછી રાજકન્યાની આજ્ઞા
લેઈ તે ચિત્રકાર ગયો.

શ્રીવીરવિજય પ્રધાનની પ્રાર્થનાથી પાંચ રાત્રિ લાં રહ્યો, તેમાં દિવસમાં એક વાર
પટાંતરે રહીને રાજકન્યાસાથે વાર્તા કરતો, અને પ્રધાનસાથે રાજ્યવ્યવહારસંબંધી વિચારો
કરતો, તથા ક્લિવસના, અંતસમયે નગરબહાર દેવાલયોમાં દેવદર્શનાયે તથા રમણીય સ્થલોમાં
શોભા જોવા અર્થે જતો. આનંદનો કોઈ સત્વર વ્યતીત થતો પ્રતીત ધાપ છે એ નિયમથી
સહજમાં પંચરાત્રિ નિકળી ગઈ, અને શ્રીવિરવિજયને પ્રયાણનો દિવસ આજ્યો. પતિનો
પ્રયાણનો સમય સમીપ આવતાં રાજકન્યાને જેમ વિષમ બોસતું હતું તેમ શ્રીવિરવિજયને
પણ બાસતું હતું તોપણ દૃઢ નિશ્ચયવાળાં તે પ્રયાણના સમયને આવ્યો જાણીને અમંગલ-
સૂચક અશુભાતને કરતાં ન હતાં.

સર્વએ વાહનાદિસદિત પ્રયાણ કરવા વિનંત્યા છતાં શ્રીવીરવિજયે તો એકાદી

પ્રયાણુનો જ નિશ્ચય કર્યો. રાજકન્યાએ સૈનિકવાદનાદિસહિત અથવા એકાકી પણ સાથે જવાનો પોતાનો આગ્રહ પતિને દર્શાવ્યો. પણ તે સર્વને ઘટિત સમાધાન આપીને શ્રીવીરવિજયે પોતે જ માત્ર નિકળવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજકન્યાને પોતાના હાથે ધરીને એક ખડ્ગ સેવવાને અંતપુરમાં મોકલ્યું. પછી ઉત્તમ સમયે પૂજ્ય પુરોહિતવડે કરાવેલા આશીર્વાદપૂર્વક ચંદ્રકને ધારણ કરી સર્વસહ વિધિવડે નગરખદાર નિકળ્યા. સાથે નગરખદાર આવેલા પ્રધાનાદિ રાજસેવકોને તથા પ્રભુપ્રમુખ પુરુષોને પ્રિય વચનોવડે શાંત કરીને પાંછા નગરમાં વિદાય કર્યા, અને પોતે નગરખદાર દેવાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં વૃત્તિવડે રત્નતિનગરકાર કરીને પછી માત્ર ખડ્ગ જ છે જેના હાથમાં એવો તે વીરવિજય સર્વ રાજ્ય વિભવને તૃણવત લેખવીને પ્રસન્ન ચિત્તથી ચાલતો થયો. ચાલતાં ચાલતાં અંતરૂમાં આ પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો.

આ જગતમાં જે આશાના દાસ નથી અને તેથી જે નિર્ભય છે તેને કંઈ પણ કરવું હકિલુ નથી. જેની વૃત્તિ વિપવસુખમાં લુપ્ત છે, જે તૃણાના પ્રવાહમાં અહોનિશ તણાય છે, અને જેણે અન્ય કંઈ કર્તવ્યપ્રાપ્ત્ય જાણ્યું નથી, એમાં મનુષ્યોને તો નિરંતર કૃતાયૈતા પ્રાપ્ત થવા પૂર્વે જ ભયારે ભારે મૃત્યુ આવીને મળે છે. જે પુરુષ નિરંતર મરણને સમીપમાં જ ઉભેલું જાણે છે, તે પુરુષ નિર્ભયપણે કરવાયોગ્ય આયરયક કાર્યોને જ પ્રથમ કરતો રહે છે. એવો કોણુ બુદ્ધિમાન પુરુષ આ જગતમાં હોય કે જે આ પ્રાણિઓનાં શરીરોને મરણરૂપ ધર્મવાળાં છે એમ જાણતાં હતાં તે પોતાના શરીરને અજરામરતને પ્રાપ્ત માને, અને મુખ્ય કર્તવ્યમાં પ્રમાદને સેવે ? આ સંસારી જીવેને સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધનાદિ વિભવોનું પ્રાપ્ત થવું તથા જવું, જેના વડે હોય છે તે ધર્માધર્મરૂપ સુખદુઃખના કારણને ઝાળખીને, જેની ઇચ્છા છે એવા સુખના કારણરૂપ ધર્મને જ સેવવો ઘટે છે, અને જેની ઇચ્છા નથી એવા દુઃખને આણનાર અધર્મને જ લગવો ઘટે છે. આ જીવે પદાર્થની પ્રાપ્તિના નિમિત્તને તથા ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રતીતિના હેતુને ન જાણતા હોવાથી કોઈ તો અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થવાના ભયમાં અને કોઈ તો ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થવાની આશામાં આયુષને ગાળે છે; અને કોઈ તો એ ઉભયવડે કાળ ગાળે છે. અને કોઈ મહાત્મા તો એ ઉભયરહિતપણે આયુષ ખપાવે છે.

ધર્મો સ્વધર્મજ્ઞાનરહિત પુરુષો પોતાના પ્રાપ્ત સ્થિતિ વિવિધોમાં જ આસક્ત રહીને તેમના પ્રતિ દૃષ્ટિ નોંખતાં દિવસ નિર્ગમે છે, અને સ્વધર્મપાલનારે સ્વદય દાસ પણ દેહાદિનો ઉપયોગ કરતાં નથી. એવા વિવિધમગ્ન પ્રાણિઓ, નથી તો આ સંસારમાં ઉજ્જવલ કીર્તિ મુકી જતો, અને નથી તો જન્મમરણદુઃખથી રહિતપણે નિરતિશય આનંદનાં ભોક્તા થતા.

બુદ્ધિમંત પુરુષોએ તો નિરંતર એ જ વિચાર કરવો ઘટે છે કે આ ઉત્તમ મનુષ્યના શરીરનું જન્મનું શાવડે સાર્યક થયું ગણાય. વિવિધ સામર્થ્યયુક્ત મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થયા હતાં પણ આપણે અન્ય પ્રાણિઓસમાન જ વા તેથી પણ ન્યૂનતાવાળી ક્રિયાઓને કરીને એ શરીરનો અંત આણીએ તો એથી અન્ય અવસ્થિત શું ? (આપ્રમાણે વિચાર કરતાં વિભક્ષણ સંસ્કારવેગથી અન્ય પ્રકારે ગતિ પ્રેરાતાં વિચાર કરે છે કે) અરે ! આ મનુ-

ખો પછુ શું કરી શકે ? હવમાત્ર પરતંગ છે, અલ્પશ છે. પોતાના સામર્થ્યને ન જાણનારા પોતાની રિયતિ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના હેતુ તથા કારણને ન જાણનારા, તથા વિશ્વમાં મનાતાં ઉત્કૃષ્ટનિઃકૃષ્ટ દ્રવ્યોને, સ્ત્રોતાં કારણને તથા તેને નિર્વિઘ્ન સપાદન કરવાના ઉપાયરૂપ માર્ગોને ન જાણનારા તે દીન જનો શું કરે ? ધર્મ શું અને શાવડે સધાય, અધર્મ શું અને શાવડે લગ્નથ, ખરું સુખ શું છે, શેમાં છે અને શાથી પ્રાપ્ત કરાય, ખરું દુઃખ શું છે, શેમાં છે અને શાથી આવી મળે છે, તથા શી રીતે તેનાથી ઉગરાય, આ પછુ આ હવે જાણતા નથી, ક્યાં સુધી હવવું છે, હવતા પર્યંતમાં શું શુ ક્યારે ક્યારે શા શા નિમિત્તથી થનાર છે તેમ જ ક્યારે ક્યાં અને શા નિમિત્તથી મરવું છે એ પછુ આ હવે જાણતા નથી. કેવાં કેવાં શુભાશુભ કર્મો ક્યાં ક્યાં કારણથી હવવડે કરાય છે તેને, તથા તે તે કર્મોમાં ક્યારે કેવા પ્રકારનાં વિદ્યો આવનાર છે, અને તે આવનાર અનેક વિદ્યોમાંના પ્રત્યેકની નિવૃત્તિ કયા કયા ચોક્કસ ઉપાયોથી થાય એમ છે એ પછુ આ હવે જાણતા નથી, જ્યારે આ સંબંધમાં જ હવે જાણતા નથી તો આ હવેની આ પરતંગતાઆદિ વાળાં ક્ષિણિક રિયતિ ક્યાંથી શા નિમિત્તવડે ઉપજ છે, એ હવેવડે દરાતી શુભાશુભ ક્રિયાઓનાં કરાવનાર કાગળો કોણ છે અને ક્યાં રહે છે અને તેમને તથા હવનો સંબંધ ક્યાં, ક્યારે અને કયા નિમિત્તથી થયો છે એને તો આ હવે કેમ જ જાણી શકે ? આ આદિ વિચાર કરતાં કેવલ પરાધીનસરણો હવ જગત્મા કેવલ પોતાના જ પ્રાપ્ત બલવડે અથવા આ પોતાના સરણા અલ્પશ અલ્પશક્તિવાળા હવેની સહાયતાવડે કંઈ પણ ધાસ્યું કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટ જ છે. આમ છતાં પણ આ હવે પોતાના પ્રાપ્ત અઘાનથી આ કાર્ય મારા દ્વારા થશે નહિ, અથવા અમુક ફલ મેળવવાને હું કેવલ અસમર્થ છું છતાંદિ બાવિને પણ જાણતા નથી તેથી સ્વભાવથી અથવા સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થતી પ્રવૃત્તિને લગવી એ પછુ કંઈ હવવું કર્તવ્ય સિદ્ધ થતું નથી માટે હવેએ આ જગત્માં પ્રાપ્ત થના મતિમંત મહાત્માઓની સંમતિથી તથા પોતાના અંતરમાંથી પ્રાપ્ત થતા અનુકૂલયોગથી અને સર્વશ્રેય સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરના સાહાય્યથી પ્રધાન પ્રધાન કરવાયોગ્ય તથા યથા યોગ્ય ઠરેલાં કાર્યોને કરવાને અવરુધ ઉદ્યોગ ધરવો જોઈએ.

આ વિશ્વમાં વિશ્વવ્યવસ્થાપક સર્વશ્રેય સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરના તથા તે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી ઈશ્વરસન્મત થયેલા મહાત્મા પુરુષના શરણુ નિના કોઈ પણ હવ કૃતકૃલ થાય એ તો અસંભવિત જ છે; જેથી મારે વધારે હું તેમને શરણુ છું તથાપિ તેમના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરવાને અધિકપ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે. (વિચાર કરતાં સ્મૃતિ કરતો આવે છે)

હે જગદાધાર ! આપ જ અમે અનાયસરણા પ્રતીન થતા અલ્પશાદિ ધર્મોવાળા મનાતા હવેના પરમ આધારરૂપ છો. આપના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરવાથી જ અમે આ જગત્માં ધાસ્યું કરવાને સમર્થ થઈએ છીએ. આપના પ્રસાદને પામ્યા વિના કોઈ પણ હવ આ જગત્માં મહત્ કાર્યને કરવા સમર્થ થયો નથી, થતો નથી, અને થશે નહિ જ, એ મારો નિશ્ચય છે. હે વિશ્વંભર ! આપ જ આ હવેની સર્વ આશા પૂર્ણ કરીને વા-તેમને સર્વ આશાથી મુક્ત કરીને સુખસ્વરૂપ કરી રાખો છો. હે અભયદાતા ! આ બપદ સંસાર-

પૂર્વવત્ પરિહાર કરવી. સામાન્ય નિયમ અહિં એ છે કે અજ્ઞાનશિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થ એવો નથી કે જે સત્ વા અસત્ એમ બંનેમાંથી કોઈ નહિ એવો કહેવાય તેથી તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ નહિ હોવાથી લક્ષ્યથી બહિર્ભૂત છે. અને જેમાં લક્ષણનો અનુગમ યદ્ય શકે તે સર્વ અહિં લક્ષ્યમાં જ આવે છે, કારણ કે સદસત્ વિગેરેથી, બેદાબેદથી, અનિર્વચનીય ભાવાભાવથી અનિર્વચનીય વિગેરે ધર્મો પણ ગ્રહણ કરાય છે. આમ હોવાથી પ્રાગભાવ અભાવરૂપ હોવાથી અસત્ છે તેથી અર્થાત્ અનિર્વચનીય નથી તેથી અને જ્ઞાન જ્યાં અજ્ઞાનમૂલક નથી હોતો અનિર્વચનીય નથી તેથી પ્રાગભાવ, પૂર્વજ્ઞાન વિગેરે સ્પષ્ટે અવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે.

આ રીતે આ વાક્યમાં અંધકાર એ લક્ષણો મુક્યાં છે. તથા તુ શબ્દથી અન્ય મતોનો નિરાસ કર્યો છે એ ઘોતન કર્યું છે. એ કરવા અર્થે ત્રિગુણાત્મકમ્ અને માત્રરૂપમ્ એ પદો છે. એ પદોથી આપ્રમાણે મતાન્તરનું ખંડન સૂચ્યું છે. કેટલાક આપ્રમાણે માને છે કે આત્માનો ધર્મવિશેષ જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે તે અજ્ઞાન. એ મતનું ખંડન ત્રિગુણાત્મકમ્ પદ મુકવાથી સૂચ્યું છે. ત્રિગુણાત્મક કહેવાથી અત્ર વિવક્ષિત અજ્ઞાન દ્રવ્યરૂપ કશું કારણ કે ગુણના અર્થ એ છે. (૧) લોહિત, શુક્લ અને કૃષ્ણ એ ત્રણને પણ ગુણસંગ છે તેમ જ (૨) સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસને પણ ગુણસંગ છે. હાં જે પ્રથમ અર્થમાં ગુણ લક્ષણે તોપણ લોહિતના આશ્રય તેજસ્, શુક્લના આશ્રયરૂપ અપ્ અને તમસના આશ્રયરૂપ અન્નોપલક્ષિત પૃથ્વી એ ત્રણનું ઉપાધાન કારણ હોવાથી અજ્ઞાન ત્રણે રૂપવાળું કરે છે અને તેથી ધર્મવાળું હોવાથી દ્રવ્ય કરે છે. અન્ય અર્થમાં ગુણશબ્દ લક્ષણે તો એ પારિભાષિક છે અને સત્ત્વાદિ એ ત્રિવિધ દ્રવ્ય છે એ પૂર્વે કહ્યું જ છે. તેથી બંને અર્થમાં ત્રિગુણાત્મકમ્ કહેવાથી એ અજ્ઞાન દ્રવ્ય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું. અને તેથી આત્માના કે કોઈના ગુણરૂપ અજ્ઞાન તૃતી એ સૂચ્યું અર્થાત્ મતાન્તરના આ લક્ષણથી પ્રસ્તુત લક્ષણની વિલક્ષણતા બતાવી તેમ જ કેટલાક જ્ઞાનના અભાવને અજ્ઞાન માને છે, તે પણ અસત્ય છે એ ઘોતન કરવા માત્રરૂપમ્ એ પદનું ગ્રહણ છે. એ પદથી અભાવત્વરૂપ અજ્ઞાનના લક્ષણથી આ લક્ષણનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જ બતાવાય છે.

આપ્રમાણે આ વાક્યથી અજ્ઞાનના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કર્યું તથા ઉપર પ્રમાણે વિશેષ અર્થ સૂચ્યો, તથા એ સંબંધમાં સર્વનો અનુભવ તથા શ્રુતિરૂપ પ્રમાણે આપ્યાં. અજ્ઞાનના પ્રતિપાદનથી અવસ્તરું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન થયું. તેથી અધ્યારોપના લક્ષણમાં આપતાં ઉભય પદનું વ્યાખ્યાન અંધકાર કરી દીધું. હવે અધ્યારોપ કેવી રીતે થાય છે તેનું પ્રતિપાદન અપવાદ બતાવનાર અંધના પૂર્વભાગસુધી અંધકાર વિસ્તારથી કરે છે, અર્થાત્ અપવાદપ્રતિપાદક અંધભાગસુધી એ અધ્યારોપનું જ પ્રતિપાદન ચાલે છે. હાં પ્રથમ અજ્ઞાનના એ ભેદ સપ્રમાણ બતાવે છે:—

इदमज्ञानं समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणैकमनेकमिति

च व्यवहियते ॥ ३६ ॥

વાક્યાર્થઃ—આ અગ્નિ સમદિશ્વે એક અને વ્યદિશ્વે અનેક છે એમ ઉભય પ્રકારે શાસ્ત્રમાં વ્યવહાર્ય છે.

આ વાક્યથી એ કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં આ અગ્નિસંબંધે એ પ્રકારનો વ્યવહાર દેખાય છે. પ્રસંગે એ એક હોય એમ વર્ણવેલું છે જેમ કે અગ્નિકામ લોહિતગુણકૃષ્ણામ અનાદિ સર્વાદિ તથા યજ્ઞાત્મક એક માયા—વિજેર, અને પ્રસંગે એ અનેક હોય એવી રીતે સામાન્યતા પ્રવર્તેલાં છે—જેમકે દ્વિતીયાધ્યાયઃ ૧૫૨માત્મા ચોતાની અનેક શક્તિરપ માયાવરે—વિજેર. તો આ ઉભય પ્રકારના વ્યવહારથી એ સંસ્ય સ્વભાવિક રીતે થાય છે કે એ અગ્નિ એક છે કે અનેક છે, તથા એક વા અનેક હોય તો ઉભય પ્રકારનો વ્યવહાર કેમ શાસ્ત્રમાં દેખાય છે. એ સંશયનું નિવારણ અંચકારે આ વાક્યથી કર્યું છે. આ વાક્યથી એ કહ્યું કે ખરું જોતાં અગ્નિ એ કોઈ વસ્તુ જ નથી તેથી જેમ ઉગ્રાવી દેવામાટે જ તૈયાર કરેલા કારની હાથીના પુચ્છવિષે લાંબાદુંકાપણાની અથવા વિશેષ ઉપયોગની નથી અર્થાત્ એ પુચ્છ લાંબું થાય વા જરા દુંક થાય તોપણ કાંઈ ફાટી નથી તેમ આ અવસ્થા અગ્નિ એક કહ્યું તો એ શું અને અનેક કહ્યું તો એ શું? આમ હવાથી શાસ્ત્રમાં અગ્નિનું પ્રસંગે એક રૂપે અને પ્રસંગે અનેક રૂપે પ્રતિષ્ઠાપન છે તે અર્થોભ્ય નથી. જેમ દેવદત્ત, મહદત્ત, ચૈત્ર, મૈત્ર, વિજેર સર્વની સામાન્ય રૂપે વિવક્ષા હોય ત્યારે સર્વનું એક મનુષ્ય શબ્દથી અદ્ય કરી એકત્વ કહેવાય છે અને જ્યારે દેવદત્ત, મહદત્ત, ચૈત્ર, મૈત્ર, વિજેરની વિવક્ષા હોય ત્યારે એ સર્વનો અનેક રૂપે વ્યવહાર થાય છે તેમ સામાન્યની વિવક્ષા કરીને શાસ્ત્રપ્રસંગે અગ્નિને એક કહે છે અને વિશેષની વિવક્ષા કરી પ્રસંગે અનેક પશુ કહે છે, છતાં બંને વ્યવહાર ઉપપન્ન છે. તાત્પર્ય કે સામાન્યવિશેષનો સમદિશ્વ અને વ્યદિશ્વો—અસન્ત ભેદ નથી. જેમ ગાય તથા અશ્વનો અસન્ત ભેદ છે તેવો જો સામાન્ય તથા વિશેષવચ્ચે હોત તો જેમ ગાય અને અશ્વનો સામાન્ય-વિશેષભાવ અસંગત છે તેમ સામાન્ય વિશેષભાવ માત્ર જ અસંગત કરત. પણ તેમ નથી, એ બેની વચ્ચે કેવલ ભેદ નથી. તેથી સામાન્ય વિવક્ષા જ્યાં હોય ત્યાં એકત્વવ્યવહાર તથા વિશેષની વિવક્ષા હોય ત્યાં અનેકત્વવ્યવહાર થઈ શકે.

આગ્રમણે આ વાક્યથી અવસ્તુરૂપ અગ્નિવિષે યથા શાસ્ત્રના ઉભય પ્રકારક વ્યવહારનું સમાધાન આપી એને સ્ફુટ યથા અંચકાર દર્શાવત આપે છે.

તથાહિ । યથા વૃક્ષાણાં સમપ્લવ્યભિપ્રાયેણ વનમિત્યેકત્વવ્યપદેશઃ, યથા વા જલનાં સમપ્લવ્યભિપ્રાયેણ જલાશય ઇતિ તથા નાનાત્વેન પ્રતિભાસમાનજીવિગતા જ્ઞાનાનાં સમપ્લવ્યભિપ્રાયેણ તદેકત્વ વ્યપદેશઃ । અજામેકામિત્યાદિ શ્રુતેઃ ॥ ૩૭ ॥

કહેવાય એમ નથી લ્યારે મુખરવથી જાણને જ—ચૈતન્યને જ આશ્રય અંગીકાર કરવો એ ઉચિત છે.

આ પ્રસંગે જાણનાયાશબ્દવાચ્ય અગ્નિના આશ્રય છે અને જીવ કર્તૃત્વાદિ અર્થા-
સના હેતુભૂત અગ્નિના જ. અવિદ્યા વિગેરે શબ્દથી જાણનાવાય છે તેનો આશ્રય છે એમ
કહેવું અર્થાત્ જાણને આશ્રયે રહેનાર માયા એ અવિદ્યાથી-કેવલ ભિન્ન દ્રવ્ય છે એમ ક-
હેવું એ પણ ગૌરવવાળું છે કારણ કે જો એક જ અગ્નિના પ્રકૃત અને નિમ્નૃત એવા બે
બેદ કરી નિર્વાહ થઈ શકતો હોય તો પછી બે ધર્મો શામાટે સ્વીકારવા? એક પદાર્થ
લઈ તેના બે ધર્મો કદપવા એના કરતાં બે પદાર્થની જ—ધર્મોની કદપના કરવી એમાં
અધિક ગૌરવ છે. એ નિયમથી માયા વા અવિદ્યાના—શુદ્ધસત્ત્વ તથા મલિનસત્ત્વ—એવા
બે બેદ કદપી ઈશ્વર તથા જીવનો નિર્વાહ થઈ શકે એમ છે તો પછી એ બે કેવલ ભિન્ન
અગ્નિનારૂપ ધર્મોની કદપના શામાટે કરવી? તેથી સર્વથા એ જ કરે છે કે જાણતત્ત્વ જ
અગ્નિનાનો આશ્રય છે. પરજાણ કેવલ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પ્રકાશતુલ્ય છે અને અગ્નિ જડ
હોવાથી અંધકારતુલ્ય છે તો પછી જેમ પ્રકાશ અંધકારનો આશ્રય ન થઈ શકે તેમ જાણ
અગ્નિનાનો આશ્રય હોવા સંભવે નહિ એ આશ્ચર્ય પણ યથાર્થ નથી કારણ કે જેમ સા-
માન્યરૂપે વર્તતું તેજસ્વ અંધકારનું વિરોધી નથી તેમ સામાન્યરૂપે રહેલું જાણતત્ત્વ પણ
જગત્ વા અગ્નિનું વિરોધી નથી. પણ એ જ જાણતત્ત્વ જ્યારે વૃત્તિમાં આરૂઢ થવારૂપે
વિશેષ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ અગ્નિનું વિરોધી છે. આમ હોવાથી જાણતત્ત્વ-
પ્રાક્ષાત્કારથી અગ્નિનાનો નાશ થાય છે એ સિદ્ધાન્તસાથે પણ આ સિદ્ધાન્તનો વિરોધ
નથી. તેથી સર્વથા એ જ સિદ્ધ થાય છે કે જાણતત્ત્વ જ અગ્નિ વા જગત્નો આશ્રય છે.

આ સિદ્ધાન્ત જ અંધકારને તાપ્ય છે છતાં અંધકારે જીવમતા—જ્ઞાનાત્મા—જીવમાં
રહેલા—જીવાશ્રિત—અગ્નિનો—એમ કચ્ચારણ કર્યું છે તેનું કારણ એ છે કે જાણને આ-
શ્રયે રહેલું એ અગ્નિ જીવદશામાં રુદુરૂપે પ્રતીત થાય છે. તેમ જ અત્ર વ્યક્તિઅગ્નિનું
પ્રતિપાદન એ પદ્યથી કરવાનું છે અને તે જીવગત જ અગ્નિ લેવાથી થઈ શકે એમ છે.
આ હેતુને લઈને જ ઉક્ત પદ્યનો પ્રયોગ કર્યો છે. કંઈ એ પદ્યથી એવું નથી સૂચવ્યું કે જીવ
એ અગ્નિનાનો જીવ રૂપે જ આશ્રય છે, તેથી જાણને અગ્નિના આશ્રયરૂપે વર્ણન કરનાર
ઉત્તર અંધભાગથી આ પદ્યનો લેશ પણ વિરોધ નથી.

આપ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત આપી અગ્નિના બેદનું પ્રતિપાદન કર્યું. એ અગ્નિ-માયા-પ્ર-
કૃતિ વિગેરે શબ્દથી બોધન કરાતા પદાર્થના શુદ્ધસત્ત્વ તથા મલિનસત્ત્વ બે બેદથી એ
જેની ઉપાધિ થાય છે તે ચૈતન્યન. બેદનો વ્યવહાર કેવી રીતે, થાય છે, તે વિગેરે
પ્રતિપાદન કરે છે.

इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना ।

* જો વસ્તુના નહિ હોય છતાં જોનો વ્યવહાર માત્ર મનો હોય તેવા વ્યવહારને
વ્યવહાર કહે છે.

एतदुपहित चैतन्यं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनियन्तृत्वादि
गुणकं सदसदव्यक्तमन्तर्यामी जगत्कारणमीश्वर इति
व्यपदिश्यते ॥ ३८ ॥ सकलाज्ञानावभासकत्वादस्य
सर्वज्ञत्वम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

(અપૂર્ણ.)

॥ सर्वधर्मसिद्धान्तसंग્રह तथा गुणदोषविचार ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ ૪૮ થી)

પૂર્વે હતા તેવા મોટીમતિવાળા પુરુષો આ કાલે કે બવિધ્યમાં કોઇ પણ પક્ષે જ નહિ એવું કહેવાને કંઈ કારણ નથી. કેમકે સદ્યમાં સદા કામ મોટીમતિવાળા પુરુષોની આવશ્યકતા હોય છે. તેમાં કોઈ સમયમાં મતિમાન પુરુષોનું જાહુલ્ય હોય છે. અને કોઈ સમયમાં તેવા પુરુષોની ન્યૂનતા હોય છે. પરંતુ કોઈ સમય તે સમયની યોગ્યતા પ્રમાણેના મતિમાન પુરુષ વિનાનો હોતો જ નથી. મનુષ્યની જગતી સ્થિતિમાં પણ તે સ્થિતિથી મનુષ્યોને તારવી લાવનાર મતિમાન મનુષ્યો અવશ્ય હોવાં ઘટે છે અને તે પણ તે દેશકાલમાં ને સમુદાયમાં મોટીમતિવાળા જ મળ્યાવા ઘટે છે. આટલું કહીને જણાવ્યું કે પ્રત્યેક સમયમાં તથા પ્રત્યેક દેશમાં મોટીમતિવાળા પુરુષો હોય છે અને તેમને કરવા યોગ્ય કાર્યોને તેઓ યોતયોતાના સમયમાં તથા પ્રાપ્ત મર્યાદામાં જ કરે છે. જે જે વિષય પૂર્વે પૂર્ણ રૂપમાં નિર્ણય કરાયા હોય છે તેમનું યથા પ્રયોજન સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. અને લોપ ધયલાનું પુનઃ સ્વર્ગતથી પ્રકટીકરણ કરે છે અને તેમાંના જેનું ન નિશ્ચય કરાયાનું અનુમાન કરાય તેનું વિવિધ યુક્તિથી તથા અનુભવથી નવીન નિશ્ચયમાં મળુના કરાવી સ્થાપન તથા પ્રચાર કરે છે. તેમ જ દેશકાલને અનુસરીને કરવા યોગ્ય કોઈ નવીન વિચારવ્યવસ્થાને પણ પૂર્વસ્થાપિત વિચારનિશ્ચયોની સદાયતાવડે તથા સ્વાનુભવવડે કરે છે, જેથી સમયે સમયે મહામતિમાન પુરુષો હોય છે અને તેઓ તેમનું કર્તવ્ય કરે છે, એમા સંદેહ કરવા સરખું નથી.

હવે વર્ણુઆ પ્રમાણે ચાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય તથા કર્તવ્યસંબંધમાં સર્વ પ્રકારથી મૂલધર્મ-તત્ત્વની મહાત્મા પુરુષોએ કરવાયોગ્ય વિચારોને તથા નિશ્ચયોને કરીને તેનાં બીજ ઉત્તરોત્તર પ્રજામાટે સુખમાં છે, તથા તે બીજવડે તે કાલથી ઉત્તરોત્તર કાલે યતા પુરુષોએ ટકો ઉછેરીને પુનઃ તેમાંથી બીજ ઉત્તરોત્તર પ્રજામાટે સુખમાં છે; અને એ પ્રમાણે આ જપર્યતમાં અનેક ધમેસી પુરુષોમાંના ધણા પુરુષોએ હઠેરેલાં ટકો તથા ઉત્તરોત્તર રક્ષા-મહાં બીજો વિધમાન પ્રજામાટે વિધમાન છે, અને ઉત્તરોત્તર યતી પ્રજામાટે રહેશે એમ અનુમાન પણ ધાય છે.

વર્તમાન કાલે આ પ્રદેશમાં પ્રવીત યતી ધર્મની અનેક શાખાઓમાં કોઈપણ બુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રવેશીને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જોશે તો તેને સ્પષ્ટ જણાશે કે તે સર્વ ધર્મની શાખામાં પૂર્ણાશે ચાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય તથા કર્તવ્યના સંબંધમાં સ્પષ્ટ વિચાર તથા નિશ્ચય કરી

નહિ હરો. કોઈમાં કેવલ કર્તવ્યવિષે, કોઈમાં પ્રાપ્તવ્યકર્તવ્યવિષે અને કોઈમાં ચાતવ્યાદિ ત્રણ વિષે યોગ્ય વિચાર કરાયલા જણારો.

પ્રાપ્તવિવેક પુરુષોએ હવે મુખ્ય વિચારવાનું તથા જોવા જાણવાનું એ છે કે જાત-વ્ય, પ્રાપ્તવ્ય તથા કર્તવ્ય એ ત્રણ વિના અન્ય કોઈ પ્રકાર સાધીને વિચાર કે નિશ્ચય કરવાનો અવકાશ રહે છે કે નહિ? જો રહેતો હોય તો તે સહિતનાં વિચારનિશ્ચયો અને જો એ ત્રણ વિના અન્ય ન રહેતો હોય તો એ ત્રણનાં જ સંબંધના વિચારનિશ્ચયોમાં કયો ધર્મની શાખા અધિક અરો પૂર્ણપણું ધરાવે છે અને સખલપણું કેળું છે. પ્રત્યેક ધર્મની શાખામાં વિચરતા વિશેષ કરીને સર્વ મનુષ્યો જ્યાં ત્યાં એમ વદતા સંભળાય છે કે “અમારા ધર્મજોવો આ જગતમાં બીજો કોઈ ધર્મ નથી. અમારા ધર્મમાં રથાપેલા નિવિવાદ સિદ્ધાંતજોવો કોઈ ધર્મનો સિદ્ધાંત નથી.” આ વિગેરે સ્વધર્મની સ્તુતિનાં સર્વનાં વચનો જ સર્વથા સત્ય હોય એમ તો ન જ હોતું જોઈએ, એ સહજ સ્પષ્ટ છે. સર્વમાં પરસ્પર વિષદ્વેષ્યતા તથા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

આજપર્વતમાં વર્તતી ધણી ઉપશાખાઓ તો કોઈ કોઈ શાખામાંથી નિકળી હોય છે; અને તે શાખાઓનું પણ જોવા જતાં કોઈ એક થડ હોતું થટે છે. તે સર્વ ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતને એકબીજાસાથે સરખાવવા એક રથને અર્ધાત્ એક મંથમાં લાવીને જ્યાં મુઠી મુકાય નહિ ત્યાંમુઠી સર્વ છુદ્ધિમાત્ર તથા જિજ્ઞાસુઓને તે સર્વમાં કોનો અપૂર્વતા અને પૂર્ણતા છે તે સમજી શકાય નહિ. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને જ આ સર્વધર્મસિદ્ધાંત-પ્રમદ કરવાનું તથા તેના ગુણદોષના સંબંધમાં વિચાર કરવાનું કાર્ય કહિને છતાં યથામતિ રવા સ્વીકાર્યું છે. (અપૂર્ણ)

॥ સુવોધ ॥

સૌરહા.

અનુભવવિષ્ણુ અકળાય, એવા જન વિરલા હોંકે;

મિથ્યા અનુભવો યાય, એવા ઝાઝા જગવિષે.

અનુભવવિષ્ણુ શું યાય, ચાર વેદ બણીએ બલે;

વાણીમાં જ વીંટાય, શાસ્ત્રજનજર્થો ન નીકળે.

મન! શું જ્યાં ત્યાં જાય, આધિદુઃખ વધારવા;

નિજ પદમાં ન શમાય. શરણારાતને તારવા.

વિષયતણો નથી પાર, ક્યાં લગો એજવવા ધસે,

વર્ષે દુઃખની ધાર, પણ ક્યાં ના પાછું ખસે.

જાણે નાંવે હામ, છુટે પણ ધનધામને;

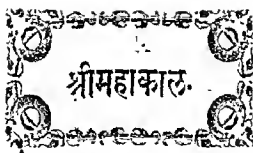
બીડે આપે હામ, તે ન જપે ગુરુમામને.

પંદતણો સમુદાય, હરખી શું સુત આપશે;

દુઃખી છવ સદાય, શું શુભ દુઃખને કાપશે.

બલે ન દે સુખદાન, તો પણ જન ભગવાનને;

નથી તેને અઘાન, અતે દે મદાદાનને.

श्रीमहाकाल.

रूप (पुस्तक) ६-माघ कृष्ण ० १४ सं० १२५० दर्शन (अंक) ४.

॥ ॐ श्री ॥

॥ सुखेच्छके मनोजय अवश्य कर्तव्य छे ॥

५६. मनली न शुद्धि जे करे, छव ते न भुभमां तो करे. जे संव.

जे मन सदा स्वरूपे रहे, छव तो न भवयके भवे. टेक.

* विप्रोदिये मन डोडीने, भयंकर धर्मनी त्राडीने,

नीतिनियम सङ्ग मेडीने, अंखल यहुं निशस्त्रि हने, जे मन०

मनने अदिर गति आपीये, नव वेग मननो कापीये,

कर्तव्यमां नव स्थापीये, तो जर्ह सदा दुःखे शमे, जे मन०

भित्थाभिमाने यथापीये, नव दोष सर्व कदापीये,

जे सङ्गुछो न हरापीये, तो याप भक्त हमे हमे, जे मन०

मनने सदा०छे भारहुं, नयी विषय छे छे हारहुं,

अन्ते नयी न उगारहुं, जेजे कहुं छे आगमे, जे मन०

मनवश यथे ते तो पलो, नव क्रोश दुःखतरो हलो,

जन्मयो न जन्मयो ते कलो, अहो तो जुओ सङ्ग-निगमे, जे मन०

हुंपद शिष्यरपर जर्ह पसे, नव ते सुसंगतिजे पसे,

विरोध अही अही कटि करे, ना कही सुखद पद जर्ह नमे, जे मन०

जेहुं करे तेहुं यहुं मन, जेम लड़ी करे सुमन.

सङ्ग कुजन मनने हे मदन, संसारी सङ्ग तो संवमे, जे मन०

शाष्टा सङ्ग संभाजजे, धरी परन मनने भाजजे,

हुंवेग मननो टाजजे, जे, क्रोशमुक्त यहुं गमे, जे मन०

नरसिंह प्रभुपद पामया, भवदुःख सर्व विरामया,

स्वरूपे सदा जह जगया, यही तो न मन धारो तमे, जे मन०

‘ મનવડે દંદિયધામનો નિરોધ કરવો, “ મનઢાસ યાનેદ્રિયરૂપ લગામને નિયમમાં રાખવી ”-મ-
ત્યાદિ રમૂતિઓ પણ પ્રમાણ છે.

ટીકા—ઈન્દ્રિયોની વિષયપ્રવણતા સ્વભાવસ્થિત હોય એમ બાંહેધે, તેથી તેને
નિરોધકરી અંતઃકરણની પ્રત્યક્ પ્રવણતા મહાપાત્રપ્રતિપાદિત કૃત્ત્ર પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાવળાએ
કરવી જોઈએ—એમ યુક્તિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયો તેને સન્નિર્ધાર કરવા શ્રુતિરમૂતિનાં પ્રમાણ ચાપે છે.

પરંતુત શ્રોત્રમાં જે શ્રુતિવાક્યનું પ્રતીક આપવામાં આવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે છે—

“ પરાઞ્ચિચ્છાનિવ્યતૃણત્સ્વયંભૂસ્તસ્માત્પરાહ્વપદ્યતિનાન્તરાત્મન્ ।

કચ્છિદ્ધીરઃપ્રત્યગાત્માનમૈકદાઘૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥ (કાઠક).

ભાવાર્થ—સ્વયંભૂ પરમાત્માએ ઈન્દ્રિયોને તત્તદર્થાભિમુખ કરી છે, તેથી તે પ્રત્યગાત્મા-
પ્રતિ ન વળતો અદ્ધિમુખ વિચરે છે; કાંઈ વિવેચી એકદની હૃદય-રાખી ચક્ષુરદિ ઈન્દ્રિયોને
અંતર્મુખ કરી અન્તરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

પુનઃપરંકં શબ્દથી આ પ્રકારની શ્રુતિયોનું મદ્ય કનું—

યસ્ત્વિજ્ઞાનવાન્ ભવત્યમનસ્કઃસદાઽધુચિઃ ।

તમતત્પદમાપ્નોતિસંસારં ચાધિગચ્છતિ ॥

યસ્તુવિજ્ઞાનવાન્ ભવતિમમનસ્કઃસદાધુચિઃ ।

સતુતત્પદમાપ્નોતિ ચસ્માદ્ભૂયોનજાયતે ॥

વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ મનઃપ્રગ્રહવાઞ્નરઃ ।

સોઽધ્વનઃપારમાપ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃપરમંપદમ્ ॥

યદાપ્ચ્ચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિમનસાસહ ।

બુદ્ધિશ્વનવિચેષ્ટે તામાહુઃપરમાંગતિમ્ ॥

નાવિરતોદુઃશ્ચરિત્ત્રાજ્ઞા શાન્તોનાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમનસોઽપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ (કાઠક).

તસ્માચ્છાન્તોદાન્ત ઉપરતસ્થિતિર્ધુઃસમાહિતો ભૂત્વાઽઽસ્ત્મન્યે વાત્માનં
પશ્યતિ નૈનં પાપ્મા તરતિ સર્વં પાપ્માનં તરતિ નૈનં પાપ્મા તપતિ સર્વં પાપ્માનં
તપતિ વિપરપો વિરજોઽવિચિકિત્સો વ્રાહ્મણો ભવતિ ॥ (વૃ.આ).

ત્રિરુદ્ધતં સ્થાપ્ય સમે શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિમનસાસંનિવિશ્ય ।

વ્રંક્ષોદુપેન પ્રનરેત નિદ્વાન્ સોતાંમિ સર્વાણિ ભયાવહાનિ ॥

પ્રાણાન્પ્રપીલ્યેહ સુયુક્તચેષ્ઠઃ સીળે પ્રાણે નાસિકયોચ્છુમીત ।

દુષ્ટાશ્વયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્ પારયેતાપ્રમદઃ ॥ (શ્વેતાશ્વતર)

બાધાર્થ—જે વિજ્ઞાનવાન હોતો નથી, જેનું ગન નિયમમાં પ્રવર્તતું નથી, જે સદા અપવિત્ર રહેછે, તે મોહરૂપ પ્રસિદ્ધ પદને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પરંતુ સંસારમાં જમણું કાંચો કરેછે.

પણ જે સદ્બુદ્ધિવાન હોયછે, જે મનને વશ કરતાવેછે, જે સર્વદા પવિત્ર રહેછે, તે પરમપદને પામેછે, જ્યાંથી પુનરાવર્તન થતું નથી.

જે પુરુષ શાસ્ત્ર ચાર્વકી સંસ્કારને પામેલી બુદ્ધિને સારથિ કરેછે, અને મનને તગામ કરેછે, તે મોહભાગને પાર પહોંચેછે, જ્યાં બ્યાપનરીત પરમતમાનું પ્રસિદ્ધ અનુત્તમ પદ છે.

જ્યારે મનસહિત પાંચ જાનેન્દ્રિયો નિરુદ્ધ થાયછે, તથા બુદ્ધિ ચેષ્ટા કરતી અટકેછે, તે સમયની ધ્યયિતને તત્ત્વવિત્ પુરુષો પરમમતિ રહેછે.

કુષ્ઠમ કરવામાંથી નહિ અટકેલો, નિર્ગુણને નહિ સેવનાર, સમાહિતઅંતઃકરણુ વિનાનો, તથા પ્રસન્ન ચિત્તરહિત પુરુષ એ આત્માને શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર કરતી બુદ્ધિદ્વારા પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

તેથી શમ, દમ, ઉપરતિ, તિનિશ્ચા, સમાધાન, (તથા શ્રદ્ધા)યુક્ત ધર્મ સ્વરૂપવિષે આત્માને તે જુએછે; તેને પાપ બાધ કરી શકતું નથી, પણ સર્વ પાપને તે તરેછે; તેને પાપ સંસ્કારો તમ્ કરતા નથી, પણ સર્વ પાપને તે દબ કરેછે; આ પ્રમાણે પાપરહિત ધર્મ, રમેજુણથી મુક્ત ધર્મ, તથા સરાયનો ભંગ કરી તે ચથાર્ય બ્રાહ્મણ ધાયછે.

શરીર મરતક તથા કંઈને સમ તથા ઉન્નત રચાપી, મનસહિત ઇન્દ્રિયોને હૃદયદેશમાં ધારણ કરી, બ્રહ્મરૂપ નૌઝાવડે વિદ્વાને સકલ બયોત્પાદક પ્રજાહોને તરવા જોઈએ.

આ સંસારમાં વિદ્વાને વિહિતચેષ્ટાઓનું સેવન કરી, પ્રાણને કુંભકદશામાં આણી અવશિષ્ટ પ્રાણને નાસિકાદ્વારા રચક કરવે; તેણે પ્રગાદરહિત ધર્મકુલ અશ્વધી જોડાયેલા રથ-સદશ આ ઇન્દ્રિયાશ્ચક્રયુક્ત શરીરને નિયમમાં પ્રવર્તાવડું.

સ્મૃતિવાઙ્માના અર્થ શ્લોકના અન્વયમાં આપ્યા છે, તેથી અત્ર પુનઃઆપવા યોગ્ય ધોંધો નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ઉપરામ કરવાની આવશ્યકતા સૂચવતાં સ્મૃતિવચનો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મનુસ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ વિગેરે ગ્રંથોમાં રચે રચે પ્રતીત થાયછે, તેથી તેનો અંત સંગ્રહ કરવો અનુપયોગી છે.

इयताहिनदेहभृतोऽस्तिचिदापरमात्मदृशेरितिचांच्यमिदम् ।

स्थितिकालइहापिचसृष्टिमुखेसंदनन्यतयाश्रुतएवयतः ॥८४॥

શબ્દાર્થ—એટલાથી જ સર્વસાક્ષી પરમાત્માથી શારીરાત્મા બિન્ન છે. એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે, કેમકે સૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવસમયે, તથા સ્થિતિસમયે, તથા (સંહારકાલે) પણ તે બ્રહ્મધી અનન્ય છે એમ શ્રુતિ બોધ કરેછે.

ટીકા—શારીરાત્મા ત્રિકાલ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોય તો કદાપિ અસાનપરણથી તેની અપ્રતીતિ તથા મહાવાક્યઅન્ય સ્વરૂપગોચર બુદ્ધિતિથી તેની પ્રતીતિ સંભવે પદ્ય માત્રની પ્રાપ્તિવા અપ્રાપ્તિના સંબંધનો વિચાર કરીએ તો પદ્યોના અનુવિધ વિભાગ પડે. ૧ વસ્તુતઃ વિપાદેય, ૨

ટીકા—રાક્યનું ઉપાસનાપત્ર મનનાર પૂરું વાદીને હંતર આપ્યું કે, વિધિવાચક પદનો મહાવાક્યમાં અભાવ છે, તેથી ઉપાસનાબોધક મહાવાક્ય નથી. તોપણ પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે વાક્યમાં વિધિ નથી, તથાપિ વિધિવાચક પદનો અત્ર અભ્યાસાર છે, તેથી ને પદને વાક્યમાં થોડા વાક્યનો અર્થ કરવો જોઈએ. સિદ્ધાન્તી સમાધાન સ્નાપે છે કે એમ કરવામાં આ પ્રમાણે હોયપદપદને આવકાશ મળે છે. પ્રથમ તો મહાવાક્ય તમારા મતપ્રમાણે સ્વીકાર્ય બોધનમાં ઘટક છે, કેમકે અધ્યક્ષની વિધિવાચક પદવિના તેનો યોગ્ય અર્થ નિર્ણય આવતો નથી; ત્રિકાલસિદ્ધ વસ્તુનન્યત્ર મહાવાક્યનો શુભાર્થ છે, તેનો પરિભાગ યાવડે; અને અશુભ વિધિવાચક પદના અર્થની કલ્પના યાવડે; શ્રુતિમાં પુરુષેષુદ્ધિથી ઉત્પ્રેક્ષિત પદોને આવકાશ મળે તો વેદ અપૈરુપેય છે અને તેથી તે સર્વપ્રમાણુશિરોમણિ છે એ પ્રકારનો વેદવેતાએનો સિદ્ધાન્ત ઉપહાસારપદ યશે માટે શ્રુતિમાં શુદ્ધાભિક્ષાવાળા પુરુષોએ પૂર્વાપર વિગેધર્તુ આગમનુકૂલ તર્કવડે શમન કરી યથાનુતાર્યને જ અંગીકાર કરવો જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ ષડ્વિપુ ॥

॥ મઙ્ગલમ્ ॥

મોહમાયલ્પહન્તારં મનોધર્મવિનાશકમ્ ।

પરમાત્મનૃસિંહાંધ્રિ વંદે કૈવલ્યકામ્યયા ॥

(ત્રેહના પ્રાપ્ત્યને દણનાર, તથા મનોધર્મને વિનાશ કરનાર સહયુક્તપરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહમગવાનનાં પદપદને કૈવલ્યની કામનારે વંદું છું.)

અંતઃસ્વૈર્યજનો દર્શન કરી અનર્થ કરનાર શ્રુતિયોનું મહાત્મા પુરુષે એ વર્ગોકરણ કરી પદ પ્રકાર પાડ્યા છે તે આ પ્રમાણે:—અમુક સ્ત્રી-પુત્ર-શુદ્ધ વિગેરે દેવાં સુંદર છે । અરો આદ્યું બધું ધન । એ આદિ વિષયોમાં પ્રીતિપાશ રાખી યથાર્થ માર્ગે શ્રુતિયોને વહેવા દેવામાં પ્રતિબંધ કરનાર રક્ષણો તે મોહ, ત્રિવિધ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી ઉપભોગ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તે કામ, પ્રાપ્ત પદાર્થથી અસંતુષ્ટ રાખી અપ્રાપ્તની ઇચ્છાથી તાવનાર શ્રુતિયો તે લોભ, અંતઃકરણની જ્વલનરૂપ શ્રુતિયો તે ક્રોધ, ત્રાસ પમાડનાર કારણવર્ગ વર્તેલી અને તેથી જ પરત્વર અને સંકુચિત રહેતી શ્રુતિયો તે મદ, અને બિન્ન-દુઃખી-ઉદ્વેગમાં રાખનાર શ્રુતિયો તે શોક.

સરા શનુ છ જોવેના રે, શોક કામ ને ક્રોધ,

મોહ લોભ મદ શોકના, તેનો સત્તર વગવા મોય, પ્રભુનું વચ્ચો ને વચ્ચો

(શ્રી નાણીવિરામ દિગ્વીજ પુસ્તક વૃદ્ધ ૧૪):

(આમાંનાં શોક અને મર્યને સ્થાને કેટલાક પુરુષો આ મારું ઘર-આ મેં કયું-મારા જેવો સ્તુલ કોઈ નથી વિગેરે મહં વ્રતિના પોષક સ્ફુરણોરૂપ મદ અને સ્વપ્રીતિના વિષય નદિ એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલું શુભ ન સદન કરાવનાર સ્ફુરણરૂપ મક્તરને પણ ગણે છે. પ્રકૃત વિષયમાં શોક અને ભયરૂપ દ્વંદ્વને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.)

‘ધણુંખરું’ પ્રત્યેક પ્રાણી જો યોગ્ય લક્ષ આપે તો તેને સમજશે કે કોઈ કાળે તેના અંતઃકરણને કામ રિપુએ મહું હોય છે તો કોઈ કાળે ક્રોધે સપડાવ્યું હોય છે, કોઈ કાળે હોમે પોતાના પાશમાં બાંધ્યું હોય છે, તો કોઈ વખતે મોઢે સ્વપર કીધું હોય છે, કોઈ વખતે શોકે પોતાના સ્વરૂપાકાર પમાડ્યું હોય છે તો કોઈ કાળે મ્હાન-મીમળાઈ ગયેલા કમલવત્ મયે સંક્રાન્તને પમાડ્યું હોય છે. એ રીતે આ પરિપુઓ ગાઢનૈય કરી જીવોનાં અંતઃકરણને તત્વાકાર-ધ્યેયાકાર ન થવા દેવાને અને જગત્માં વિવિધવેષમય જ રક્ષવાને ‘જાણે અવતર્યા હોય એમ ભાસે છે. એ રિપુમણસ કોટચવધિ જીવોપર સત્તાપ્રયોગ કરતું વિજયી વર્તે છે—એ દુર્લભજેવા પ્રતીત યતા પરિપુતા સત્તાપાશમાં અલપ વા અધિક અંશે બદ પ્રભા સર્વવ્યાપક હોય તેમ જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

પરંતુ વિષમાં ઉજ્જવલસંસ્કારવાનું વિરલ પુરુષાર્થી પુરુષો એ રિપુમણસનો જ ન સાધવા તત્પર હોય છે, પ્રયત્ન આદરે છે, શુભ સંસ્કારના પ્રાદુર્ભાવસમયે એ પરિપુરૂપસિદ્ધકુલ જેમના પુણ્યપ્રદ આશ્રમમાં અભ્યાસવાને પ્રાપ્ત થયું હોય છે એવા સમયે ઋષિ-મહાત્મા-આચાર્યશ્રીને આશ્રય પામે છે, એ સત્ત્વોપર પ્રયોજવા સત્તાસ્થર મુક્તિયો તથા મન્ત્રોને પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરિપુષ્ટિ એ રિપુઓપર થરા મેળવી સ્થિતપ્રજ્ઞ, સમાધિસ્થ આદિ સંઘા પામી શ્રીચરમેશથી અભિજ્ઞ થઈ રહે છે.

સર્વનાં અંતઃકરણ અંતરાયમાં-ભીતર છે ને તેથી જ અર્ચમહુસૂધી એમનું યથાર્થ સ્વરૂપ, એમના પર કપા રિપુનું કેટલું બલ છે, એમનામાં કપા સત્ત્વના કેવા સંસ્કાર પડ્યા છે વિગેરે જાણવું અશક્ય છે; મારે જે પુરુષોને યોગદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત હોય, જો એ અંતઃકરણોનું સ્વરૂપ સમીપરથ ચિત્રતુલ્ય થયાવત જાણવા સમર્થ હોય તોવા સર્વજ્ઞ પુરુષોનો આશ્રય જ એ રિપુમણસનો જ ન કરવામાટે અનુત્તમ સાધન છે-પછી તે આંશી પુરુષ હોય, સાક્ષાત્ લીલાવિગ્રહ હોય કે સામાન્ય અલ્પદકોટિમાંથી થયાવિધિ પુરુષાર્થ કરી શીર્ષકોટિથી અભિજ્ઞવત્ થયા હોય.

આ મહાત્મા પુરુષો શરણાગત જીવોને દૃઢ દેહાધ્યાસ ત્રોડી સર્વ જ્ઞાતિદં વ્રત એ પ્રકારનો નિમગ્ન દૃઢતમ કરનાર અને અન્તે સદાસિવસ્વરૂપે સ્થિત કરનાર આત્મજ્ઞાન આપે છે. તત્ત્વ શોકમાત્મવિત્ત એ વચનપ્રમાણે એવા આત્મવિત્ત પુરુષો શોક અને તદ્વ્યવસ્થિત કામાદિ અન્ય સર્વ સ્વેયમંજક રિપુઓથી અલિપ્ત થઈ સ્વરૂપાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્વરૂપસ્થિત પુરુષો મન્ત્રો ધારણા ધ્યાન આદિના ક્રમ તથા યથાવસર હૃદયમેદક મર્મવચનો મોઢે છે જેમના યથાર્થ સેવનપાલનથી એ પરિપુ-વિનાશ પામે છે.

સામાન્ય પ્રાકૃત જીવોને પરિપુવસ વર્તાવનાર પ્રસંગોમાં એવા મહાત્માથી કેવા પ્રકારની પ્રશંસા કરે છે-કેવા પ્રકારની અંતઃસ્વેયરક્ષક વિચારપરંપરા પ્રયોજે છે એ આદિ સર્વ દક્ષાન્ત-

સંગં ન કુર્યાત્પમદાસુ જાતુ યોગસ્ય પારં પરમારુહુઃ

મત્સેવયા પ્રતિલઘ્વાત્મલાભો વદંતિયાનિરયદ્વારમસ્ય ॥

યોગના પરમપારને પહોંચવાને હૃષ્ટતા અને મારી સેવાથી જેને આત્મજ્ઞાન મળ્યું હોય એવા પુરુષે કદી પણ સ્ત્રિયોનો સંગ ન કરવો. કેમકે સ્ત્રિયો એ યોગીને નરકનું દારૂ કહેવાય છે. આ શ્રી કપિલભગવાનનાં વચનો સુસ્પષ્ટ કહે છે કે અલ્પકાલમાં અંતઃકરણને દૃઢ પ્રીતિપાશરૂંદે બાંધી લેનાર સ્ત્રી એ અતિપ્રબલ મોહક વિષય છે. મારે પુરુષ માત્રે સ્ત્રીથી અને સ્ત્રી માત્રે પુરુષથી નિઃસંગ રહેવા પ્રયત્ન આદરવો. હાં વિનાહવિધિથી સંયુક્ત સ્ત્રીપુરુષોએ પરસ્પરથી નિઃસંગ રહેતું જોડણે પરસ્પરનો લાગ કરવો એમ કંઈ છે જ નહિ. રમકડુંજીવિ અવતીર્ણ પુરુષોએ લોકસમૂહઅર્થે જે જે પ્રવૃત્તિ કરી છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્રકારો સ્ત્રીપ્રતિનો મોહ લજ્જા તેમનો લાગ કરવા કદી પ્રમોદતા નથી જ, પણ જે પુકારે જામાનુસાર વધરાથી સ્ત્રિયોના અંતઃકરણ પુરુષોના સંગથી નિર્મોહ રહે— વિદ્યુત્તથાપ નહિ—વજ્રવત્તદ્દ થાય, અને પુરુષોનાં અંતઃકરણ સ્ત્રિયોના સંગથી નિર્મોહ થાય— વજ્રવત્તદ્દ અને એ પ્રકારે સ્ત્રીપુરુષ ઉભયપ્રજ્ઞએ યત્ન આદરવાનો છે, એમ પ્રમોદે છે. આ ગૃહસ્થાશ્રમ શાસ્ત્રકારોના આશયાનુસાર મહાત્માશ્રીના આશ્રયરૂં નિભાવાય તો એ જ છવોનો મોહ નિર્મૂલ કરી દેરાગળા-નટ્ટસંપત્તિ આદિ સધાવી પરિણામે તત્ત્વાકાર થવાનું મહત્ સાધન છે. પુરુષને સ્ત્રીનો મોહ થવાનો સંભવ છે અને સ્ત્રીને પુરુષનો મોહ થવાનો સંભવ છે અને અંતઃકરણમાં એ મોહજનક સંસ્કારોનો ક્ષય તેમ જ દૃઢીભાવના એ ઉભય એ બેના સયોગથી થવાં સંભવે છે. હાં યોગ પ્રકારે શાસ્ત્રમંદિર રીત્યા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલાં સ્ત્રીપુરુષો તો મોહજનક કાંઈ લક્ષમાં રાખી પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને અન્ય સ્ત્રીપુરુષો તો મોહવશ રહી ભોગે રોગ મયં એ વચનપ્રમાણે શરીરને રોગાગાર તથા અંતઃકરણને વાનસ્પતિવત્ અસિત-અચક્ષુ-અગિત સાધી અધમગતિને પામે છે. અ-અ સર્વ પદાર્થોમાં યતો મોહ દેવદર્શનાદિ વિચારોરૂં કીલ્બ થવો સંભવે છે તેટલી સરજતાથી સ્ત્રીને પુરુષોપ્રતિ યતો મોહ અને પુરુષોને સ્ત્રિયોપ્રતિ યતો મોહ નિર્મૂલ યતો નથી ઉત્તમ સંસ્કારી પુરુષ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રી, એ તો સ્ત્રિયોપ્રતિનો અંતઃકરણનો મોહ ટોડવાને પ્રાપ્ત થયેલ સાધન છે એમ સમજી ત-ત્તુદૃઢ મોહ નાશ થાય તે પ્રકારે ગૃહસ્થાશ્રમ એવે છે; વળી એમાં ઉત્તમ સ્ત્રીપુરુષો અમને છે કે પ્રજાર્થ મૃદમેષિત્રો એ વચનપ્રમાણે તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ કંઈ વિષયભોગમાં મોહ દદાવવા માટે નથી પણ પ્રજ્ઞપ્રાપ્ત્યર્થ છે. તેઓ પરસ્પરથી અપેક્ષિત સુખભોગોને ભોગવે છે અને એ સુખોનો અનુભવ કરતાં એ વિષયોનું તુચ્છત્વ પોતાનાં હૃદયમાં દદાવતાં જન્ય છે. પરસ્પરસંબંધરૂપ વિષયભોગ માટે અટ્ટમી, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા, પ્રતિપદ્, ઈશ્વરા-પનારના દિવસો વિગેરે વર્ષ દિવસો લક્ષમાં રાખી તે તે દિવસોપર સુખરવરૂપ કરનાર કૃત્તમરણ્ય, જ્વપ. રતોત્રપકન, ધારણ્યા, ધ્યાન આદિને એવે છે. તે ધીરવીર પુરુષ પોતાની સ્ત્રીના સુકંઠથી નિકલતા મધુર નાદમાં વા દૃઢપતિવ્રત પાલનનાર કુલરતનરૂપ સ્ત્રીના અત્ય-નુકસ વર્તન વિગેરેમાં મોહવશ યતો સત્વર સાવધાન થાય છે અને પોતાની ક્ષુદ્ધિથી એવા

પોતાની કુદીધી એવા પ્રકારના મોહને પણ નિર્મૂલ કરવા નિયમો બાંધી વર્તે છે. સા નારી
 યા પ્રતિપાળા પ્રે પ્રમાણે પતિ એ જ આરા પ્રાણ છે એવા ઉત્તમ નિશ્ચયવાળી કુદીન કાન્તા
 પણ સ્વપ્રતિતરફથી જે નાનાપ્રકારના વિષયોમાં તેનું મન મોહિ બંધાતું હોય
 તેની પ્રાપ્તિમાટે જા તદ્દ તદ્દ પ્રદાયંગત મોહને નિર્મૂલ કરવા સુધુકિત-સુવિચારમાટે
 તેનાં આગળ પોતાના અંતઃકરણનું સ્વરૂપ પ્રતિદક્ષ પ્રકટ કરે છે. પ્રભુપ્રાપ્તિપૂર્વે અને
 પછી યોગ્ય નિશ્ચયો કરી તે યોગ્ય સ્ત્રીપુરુષો તદ્દતુસાર વર્તે છે. અમુક વિષયભોગ એક
 દિવસને અંતરે ભોગવવો, પછી એ દિવસને અંતરે, પછી ચાર દિવસને અંતરે, પછી
 અમુક દિવસને અંતરે, વા ભોગવ્યા પછી અંતઃકરણ નિર્મોહ રહે ત્યાં સુધી ન સેવવો,
 મોહ થયે એ નિર્મૂલ થવા વેગ આપવો ઘટે તો તેમ કરવું વિગેરે વિવિધ પ્રસંગોમાં જેમ
 ઘટે તેમ અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યજનક તથા મોહધાતક સંસ્કારો પાડતાં રહે છે. સ્વરૂપમાં
 શ્રીકૃત્તેશચરિત્રમાં વર્ણવ્યાપ્રમાણે જે પ્રકારે શ્રીકૃત્તેશ તથા તેની રાણીઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ
 સેવ્યો હતો અને પરિણામે સુખસ્વરૂપ યથાં હતાં તેમ અથવા શ્રીસિદ્ધાંતસિદ્ધિનાં શક-
 સંતીપત્ અથવા જેમ પુત્રરાજ અને અર્ચિરાણીએ ગૃહસ્થાશ્રમપાલન કર્યું હતું અને અંતે
 વિશ્વપદને પ્રાપ્ત્યાં હતાં તદ્દત્ તે ઉપ પુરુષાર્થો સ્ત્રીપુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમ પાળે છે.

જો સ્ત્રી એટલી બધી અનુકૂલ ન હોય તો પુરુષ પોતે, પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રી, એ સ્ત્રી-
 પ્રતિભા મોહ ત્રાડવાને તેને છોડે મેળવેલું સાધન છે એમ સમજાવિહિત માર્ગે અવિહિત-
 પણે ગૃહસ્થાશ્રમને સેવતાં શ્રી કૃત્તેશચરણચિંતનઆદિ મોક્ષાત્તી પરમસુખપ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિ
 સેવોને ઉત્તરોત્તર એ મોક્ષમાર્ગમાં વલો જાય છે, પણ આ સ્ત્રી નેષ્ટ છે, એ જડકુદીની
 પ્રતિભા મારી સાથે રહી છોડસ્તવન કરતી નથી, ધર્મવિષયપર એ હંભાને પ્રેમ જ નથી
 વિગેરે વિચારોને વશ રહી અમુક પ્રકારની રિયનિ તે જ ગ્રેષ્ઠ છે એવા મોહના સંસ્કારોને
 દટ કરી ઉત્તરોત્તર બ્રહ્મ થતો નથી.

વળી ત્યાગીઓને માટે સ્ત્રિયો નરકનું દ્વાર છે એ તો સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે-
 મણે તો એમના શબ્દ સરખાતું પણ શ્રવણ, મનન, આદિ કાલ પણ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ
 કરવી એ અત્યંત અનર્થનું બીજ યજ પડે છે. તેમણે તો સ્ત્રિયોની પ્રતિભાસરખી પણ
 પ્રીતિથી નિહાળવી એ નિષિદ્ધ છે. કારણ કદાચિત્ તેમનાં અંતઃકરણ સખલ પુરુષાર્થ કરી,
 વજ્રવત્ દૃઢત્વને ન પામ્યાં હોય, તો કદાચ તેમનાં અંતઃકરણમાંથી મોહ લંછાળો મારી
 દુઃકાંડો મારતો વેગબંધ ધસી આવે અને અંતે સંગાત્ સંગાયતે કામઃ એ નિયમાનુસાર
 ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી અધોગતિમાં મગડાવી મુકે.

હવે અન્ય મોહક વિષય ધન છે તે વિષે મોહાક વિચાર કરીએ.

ધન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાટે પુરુષાર્થચતુષ્ટયમાંથી એક પુરુ-
 ધાર્થ છે. ગૃહસ્થાશ્રમનાં સ્ત્રી, પુત્ર માતા, પિતા આદિ સ્વજનોપ્રતિ પોતાના વિવિધ
 ધર્મોનું પાલન કરવા માટે એ ધનપ્રાપ્તિ આવશ્યક છે, અને તે સાથે એ ધનપ્રતિ થતો
 મોહ નિર્મૂલ કરવામાટે પણ એ ધનપ્રાપ્તિ જરૂરી છે. એમ છતાં શરીર તથા અંતઃ-
 કરણ એ હંમપતે નિઃસંસ્કાર કરી મોક્ષપ્રાપ્ત્યર્થ પ્રાપ્ત થયેલ દેહને ધન મેળવવારૂપ નિઃસાર

કાર્યમાં જ ઉપયોગ કરી નાખવો એ ઘટિત નથી. ધન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વા દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યારે અહો આ કેટલું બધું ધન છે! આ આજે હાથમાં પૈસા આવ્યા, ઠીક થયું, હાં હવે યથેષ્ટ વ્યવસ્થા કરીશું, અમુક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થશે વિગેરે વિચારો વેષ ભગવતા હોધએ અને જોશીએ તેમ જોલવા, પણ અંતઃકરણને તો મથાશક્તિ આ રાત્રી રાખવા જ થત સેવવો. એ વિચારમય અંતઃકરણ થતું અનુભવાય કે તરત તેના ન્દા વા સાક્ષિવત્ રહેતા પ્રયત્ન આદરવો. એ ધનની પ્રાપ્તિ તથા વિષોમકાલે તદાકાર પરિણામને ન પામતાં એ ધનનો મોહ છૂટે તેવા વિચાર-ઉપાયોદિ સેવ્ય છે.

વાસ્તવે જોધએ તો ધનથી જે સુખાવિભાવ થાય છે તે એનાથી પડતાં કંઈના પ્રમાણમાં અતીવ ન્યૂન હોય છે.

ધન મેળવતાં કેટલાં બધાં કંટો પડે છે! શરીર તથા અંતઃકરણ કેવાં પીલાઇ જાય છે! કરેલા શ્રમના પ્રમાણમાં કેટલો બધો ન્યૂન સુખાવિભાવ થાય છે! એનો વ્યય અમુક રીતે કરવા પૂર્વે ધાર્યો હોય તે પ્રમાણે કરી ધાર્યું સુખ પ્રાપ્ત કરવા કેટલા બધા પ્રતિબંધ આવી પડે છે! કદાચ ધાર્યા પ્રમાણે વ્યય કરાય તો પણ તેમાં કેટલાં બધાં અસંતોષનાં કારણો રહેશે! આ ઉપરથી જ કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે આયે દુઃખં વ્યયે દુઃખં ધિગર્થાન્ ક્લેશકારિણઃ આ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં તેમ જ ખર્ચ કરવામાં દુઃખ દુઃખ જ વ્યાપી રહ્યાં છે માટે ધિક્કાર છે એ કથસ્થાન ધનને.

(અંખૂલું)

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ વાળીવિચાર ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન રૂપના પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ થી)

(૩) હવે ક્રમાનુસાર તૃતીય “ વ્યવહારક્ષતિ ” નામક શંકાનું સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ જગતમાં ત્રણ* જાતના જીવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(૧) ઉત્તમ જીવો, જેઓ પોતાના દોષોને પૃથક્ પાડી તેને સજવા સમર્થ હોય છે.

(૨) મંદ જીવો, જેઓ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા ગુણોથી દોષોનું પૃથક્કરણ કરવા અને તેને સજવા સમર્થ નથી.

(૩) મધ્યમ જીવો, જેઓ પોતાના ગુણોથી પોતાના દોષોનું વિવેચન કરવા

* ઉત્તરોક્ત ત્રણ જાતિઉપરાંત એક ચતુર્થ જાતિ પણ છે, જેમાં એવા જીવોનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ તમસના આવરણથી પોતાના દોષોને જાણી શકતા નથી, તથાપિ કોઈ પુરુષદ્વારા જાણ્યામાં આવે તો તેને સત્ત્વમયથી ત્યજવાની યોગ્યતાવાળા છે. એ જાતિ અત્યંત વિરલ હોવાથી તેની પૃથક્ ગણના ન કરતાં તેમને વિષે આટલું પાંચવમ સમ્ભવં ચેત્યમ્ કહે છે.

સમર્થ હોય છે તથાપિ કોઈ પ્રબલ પ્રતિકૂલ સંસ્કારને અધીન થયલા હોવાથી પોતાના દોષોને ત્યજવા શક્તિમાન થતા નથી.

એ ત્રણે જાતિને ઉદ્દેશી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક જાતિમાં પરદોષકચનથી લાભરૂપ પરિવર્તન ન આવતાં ઉલટી હાનિની પ્રસૂતિ થાય છે.

(૧) ત્યાં ઉત્તમ જીવો તો પોતાના દોષને સંજવા યોગ્ય હૃદયસામર્થ્યસંપન્ન હોવાથી તેમની બાહ્ય ક્રિયામાં દોષનું પ્રતિબિંબ હોવું એ અસંગત છે. તેઓના અંતઃકરણમાં તો સૂક્ષ્મ વાસનારૂપ દોષ વિદ્યમાન જ હોય છે પણ તે વાસનાસમૂહમાં સ્પષ્ટ રૂપ ગ્રંથણ કરી બાહ્ય દ્રશ્યએકો દોષરૂપે પ્રતીત થવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. તેથી એવા ઉત્તમ સાધકોના બાહ્ય વર્તનમાં જે જે દોષો કલ્પાય તે તે દોષો કેવલ અસાધ્યદોષાદિ દુર્ગુણોથી ઉપલક્ષિત દુર્જનતાની સંતતિરૂપ હોવાના અને રજનુસર્પન્યાયે પ્રાતિભાસિક હોવાના. આવા ઉત્તમ અધિકારિપાણી દુર્જનરૂપ વિપીલિકાસૈન્ય લાગેલું હોય છે, જે તેમના અંતઃકરણરૂપ પવિત્ર મંદિરમાં દોષરૂપ છદ્મ કદાચે જ ઉદભવરૂપે શરમાળને દુર્જનો જડ કહે છે, મનોનું પાલન કરવામાં અગ્રહવાળા પુરુષને દાંભિક ગણે છે, શુદ્ધ માણસ કપટી કહેવાય છે, શરવીર માણસ નિર્દય ગણાય છે, અહમિયાને સાધનાર પુરુષ અસકલે પાંસળીનો કહેવાય છે, શિયવકતા પુરુષ દીન (પુશામતીઓ) ગણાય છે, તેજસ્વી પુરુષ ગર્વિષ્ઠ ગણાય છે, વક્તૃત્વશક્તિવાળો માણસ બડબડાઓ કહેવાય છે અને રિયર પુરુષ અસક્ત ગણાય છે. x

આથી અર્થાત્ ઉત્તમ જીવોની નિર્મલ બાહ્ય એકામાં દોષોનો અવકાશ ન હોવાથી, તેમાં દોષ જોવાને પ્રયત્ન કરવા એ દુર્જનત્વના પાંજરામરૂપ હોવાથી એ દ્વેષત પ્રવૃત્તિ સાધકને હેય છે.

(૨) હવે મન્દ જીવોની દ્વિતીય જાતિને ઉદ્દેશી વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એ જાતિમાં સામાન્ય જીવોનો અંતર્ભાવ થતો હોવાથી એ જાતિ છતર ઉમય જાતિનું સમ્પાપણે અતિક્રમણ કરે છે.

સામાન્ય જીવ અવિદ્યાઅચિત્ત હોવાથી તેનામાં અર્ધજન આદિથી લક્ષિત આભિમાનનું સામાન્ય હોવું ઘટે છે. “આપણે જે પ્રકારે આચરીએ છીએ તેમાં કોઈ જાતનો દોષ નથી; આપણે કરીએ છીએ તે સર્વંયા સત્ય-પ્રમાણરૂપ છે,” એવા અવિદ્યારૂપ ઉદ્ધિની ભૈમિરૂપ પ્રાતિભાસિક વિચારો અલ્પરૂપે તથા અલ્પસામર્થ્ય જીવના અંતઃકરણમાં નિરંતર ઊછળ્યાં કરે છે. એવા જ પુરુષને ઉદ્દેશી કહેવાયું છે કે જહા પણ તેમનું સાં-

x જાહ્યં દ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ દંભઃ શુચૌ કૈતવં

શૂરં નિર્ઘળતા મુનૌ પ્રિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।

તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુલ્લરતા વક્તર્યશક્તિઃ સ્થિરે

તત્કોનામ ભવેદુણઃ મુગુણિનાં યો દુર્જનૈનાકિંતઃ ॥

એ ભર્તૃહરિના વચનઉપરથી.

નત્વન' કરવા સમર્થ નથી. એવા દુર્જનને સર્જન કરવાના પ્રતીકારના અભાવે શાસ્ત્રકારો વિરમે છે. મગરની તીક્ષ્ણ દાઢમાંથી મણિને કાઢવાયોગ્ય સામર્થ્યવાળો પુરુષ હોય શકે, ત-
રગોની પંક્તિથી આકુલ થયેલા સમુદ્રને તરનાર પુરુષ વિરલ. તો પણ વિદ્યમાન હોય છે,
કાપેલા સર્પનું મરતકલ્પર પુષ્પવત્. ધારણ કરનાર શર પુરુષનું અસ્તિત્વ સંભવિત છે.
સિકતા (રેતી)ના સમુદ્રને પીલી તેમાંથી દેવયોગે કોઈ મનુષ્ય તેલ કાઢી શકે, તૃપાતે
માણસ કદાચિત્ મૃગતૃણિકામાંથી જલપાન કરી શકે, યાકેશે પુરુષ કદાપિ શસશૃંગ-
હપર બેસી પરિશ્રમની નિવૃત્તિ કરી શકે, પણ એવા દૂષિતોના શિરોમણિનું આરાધન કરવા
કોઈ સમર્થ નથી. જલથી અગ્નિની શાંતિ થાય છે, છત્રથી સૂર્યનો તાપ, તીક્ષ્ણ અંકુસથી
મદોન્મત ગળેન્દ્ર, દંડથી ગેા અને ગદંબ, ઔષધસંચ્છથી વ્યાધિ, અને અનેક જાતના મંત્રો
આરથી વિદ્ય-અધીન થાય છે, અર્થાત્ સર્વના પ્રતીકારનું શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે, પણ
દુર્જનત્વ તો ઉપાયાતીત છે. અમૃતને વર્ષાવનાર મધુર વચનથી પણ જે પુરુષ એ મન્દ
છવેને સર્જન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તે પુરુષ ઘણું સાદસ કરે છે, કારણ હાથીને બાલ
કમલના તંતુથી વશ કરવા જેવો, હીરાને મુકુમાર શિગીપુષ્પની અણિથી છેદવા જેવો,
અને મધના એક બિંદુથી ખારા સમુદ્રને મધુર કરવા જેવો, તેનો પ્રયત્ન કેવલ હારખને
હપખરનાર છે.

પોતાને કૃતકૃસ, સર્વજ્ઞ, તથા આત્મકામ માનવાનો એ મન્દ છવેના અંધ નિશ્ચયનો
વેગ તે છવેના અંતઃકરણની દુર્ગંધતાના પ્રમાણમાં હોય છે, અને એ વેગ છવેની સમગ્ર
બાહ્ય ક્રિયામાં પ્રાયશઃ પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેથી તેમની ક્રિયાને દૂષિત સિદ્ધ કરવા પ્ર-

૧. ઉપાયાના

૨. અગ્નઃ સુસ્વમારાધ્યઃ સુસ્વતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવ દુર્વિદગ્ધં વ્રહ્માપિ નરં ન રંજયતિ ॥ ૧ ॥

મસહ મણિમુદ્રરેન્મકરચક્રદંટાંકુરાત્
સમુદ્રમપિ સંતરેત્પચલદૌર્ધમાલાકુલમ્ ।

મુજંગમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ધારયેન્
ન તુ મતિનિવિષ્ટ મૂર્લજનાચિત્તમારાધયેત્ ॥ ૨ ॥

લભેત સિકતામૃ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડયન્
પિવેચં મૃગંતૃષ્ણિકામૃ સલિલં પિપાસાદિતઃ ।

કદાચિદપિ પર્યટ્છશવિપાળમ્સાદયેન્

ન તુ મતિનિવિષ્ટમૂર્લજનાચિત્તમારાધયેત્ ॥ ૩ ॥

શવ્યો વારયિતું જલેન હૃતમુક્ત છત્રેણ સૂર્યાતપો
નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સપદો દંદેન ગોગર્દભૌ ।

પતન કરનાર પુરુષના વાક્યવેગનો અને દોષપાત્ર જીવના નિશ્ચયવેગનો પરસ્પર સંઘર્ષ થયાથી હશેશામિની ઉત્પત્તિ અવસ્થ થાય છે. છાંછેડેલા સર્પસમાન તે વિદ્યમર્મ જીવનું અને દોષવક્તાનું યુદ્ધ થાય છે. બિદ્ધાર્થ કલહાંસ પોતાનું ઐશ્વર્ય બજાવેછે, અને ઉભયપક્ષવાળા કેવલ અવિવેકી હોય છે તો આવા ક્ષુદ્ર પ્રસંગથી ધણી કાલથી કુદૃઢપણે બધાયથી સ્નેહત્રિધિ છુટવાનો પણ સંભવ આવે છે, અને દોષવક્તા સહજ વિવેકી હોય છે તો પરિણામે તેના હૃદયમાં ખેદ થાય છે. દોષપાત્ર પુરુષને જો પોતાના દોષના સ્પષ્ટીકરણપછી સ્વદોષ જ્ઞાત થયો હોય છે તો તે પુરુષ પ્રાયશઃ પોતાના દોષને પ્રચ્છન્ન જ રાખવાની અભિલાષાવાળો હોવાથી તેના હૃદયમાં ખેદ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી. (પૂર્વોક્ત દોષવક્તાના હૃદયમાં ખેદનો આવિર્ભાવ અને દોષપાત્ર જનનું નિજમતિત્વ (હઠીલાપણું) એ બે અવસ્થાઓ શ્રીમામિનીભૂપણ્યમાં શ્રીમંથકારે બૂબારકર અને કૌશિકીની આખ્યાયિકાદ્વારા જ્ઞાતમ પ્રકારે અને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણી છે, તેનું મનન આ સ્થલે સાધકને અત્યંત ઉપયોગનું છે).

આ પ્રમાણે મંદ જીવોનાં અંતઃકરણનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટીકૃત થવાથી ઉપાયાભાવને ક્ષીણે પરદોષકથન ન કરવારૂપ સામાન્ય નિયમને સ્થાપવાનો અવકાશ મળે છે*

(૩) તૃતીય પંક્તિના મધ્યમ જીવોમંબધમાં વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે એ જાતિનાં માણસો પોતાનાં અંતઃકરણમાં રહેલા દોષોના જ્ઞાતા હોવાથી અન્ય પુરુષદ્વારા તે દોષોના સ્પષ્ટીકરણની અપેક્ષા રાખતા નથી. પોતાના દોષોને શત્રુરૂપ જાણી તેઓ તેના વિનાશાર્થ અહર્નિશ પ્રયત્ન કરનાર હોય છે. પોતાના મંદ વેગવાળા પાપસંસ્કારનાં બીજને બર્જિત કરી તેને વૃદ્ધિગત થવા દેતા નથી, પોતાના મધ્યમ વેગવાળા પાપસંસ્કારસામે યુદ્ધ કરી

વ્યાધિર્ભેજસંગ્રહૈશ્ચ વિવિધૈર્મૈત્રમયોગૈર્વિપં

સર્વસ્યૌપધમસ્તિશાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ક્ષસ્ય નાસ્ત્યૌપધમ્

॥ ૪ ॥

વ્યાલંબાલમૃણાંલતંતુભિરસૌ રોઢું સમુજ્જંભતે

છેતુંવજ્રમળીઞ્છિરીપકુસુમમાન્તેન સન્નિહતે ।

માધુર્યં મધુવિન્દુના રચયિતું સારાંબુધેરીહતે

નેતું વાંછતિ યઃસ્થલાન્ પાપિ સતાં સૂક્તૈઃ સુધાસ્યન્દિમિઃ ॥ ૫ ॥

* એ ભત્તરનાં વચન ઉપરથી—

૧ ધસારો. ૨ જોનાં મર્મ વિંધાયાં છે એવો. ૩ કલહને ઉપજાવનાર અસ્ત્ર.

૪ એ જાતિના માણસો “અમને અમારા દોષો જાણાવશે તો અમને હાનિ નથી”

છતાંદિ વચનો વહી પ્રસંગે પોતાના દોષને જાણવાની ઇચ્છાવાળા હોય એમ પ્રતીત થાય છે. પણ એ તેમનાં વચનો ધણે અંશે અસત્ય હોય છે, કારણ કે દોષ દૂર કરવાની ઇચ્છાના ઉદય સમયે જ દોષોનું પલાયન થાય છે. પોતાના દોષ અન્ય મુખે જાણ્યા છતાં દ્વેષાદિથી અલિપ્ત રહેવા યોગ્ય અત્યંત અનભિમાનવાળા પુરુષ અતિવિરલ હોય છે. અને શ્રીત્રિભુવનવિજયીખર્જી (ગત અંક પૃ. ૯૦) ના પ્રમાણે “સાવધાનતાવડે જોવાથી સર્વને પોતપોતાના દોષો સ્પષ્ટ થાય છે.”

તેનો પ્રયત્નથી પરાભવ કરવા સંમર્થ થાય છે, પણ પ્રયત્ન વેગવાળા પાપસંકારોસામે તેમની યુદ્ધલા ચાલી શકતી નથી. તેમનાં પ્રદરણનો (અસ્થરાશનો) પરાજય થાય છે, અને અનિચ્છાએ તેઓ રિપુવશ થઈ જવાથી જે દોષોને યુદ્ધ રાખવા તેઓ પુરુષાર્થ કરતા હતા, તે જ દોષો સ્વગત પ્રબલ બેનથી બાહ્ય રૂપ ધારણ કરી અન્યને બુદ્ધિગોચર થાય છે.

આ પ્રમાણે સ્વદોષને જાણનાર તૃતીય જાતિના સાધકોને તેમના દોષ કહેવા એ માતૃસાપન હોવાથી, દોષવક્તાની વાણીના વ્યાપાર સ્વચ્છન્દ અને નિરર્થક હોવાથી સંજવા યોગ્ય છે.

પરદોષકથન ન કરવારૂપ સામાન્ય નિયમ ઉપર રચાયેલો. પણ બ્યવહારમાં દૂષિત જનોના પ્રતિક્ષણ સમાગમથી એ નિયમનું અક્ષન્નશઃ અરખ્યિત પાલન સંભવતું નથી એટલું જ નહિ પણ સાધકોએ તો પ્રત્યેક પ્રયત્નને-અને તે ઉપાયે પણ-દૂષિત જનોના સંસર્ગથી મુક્ત રહેવાનું છે આથી કેટલેક સ્થલે પરદોષકથન અવશ્ય અને જાબરૂપ થઈ પડે છે. પણ તેવા અનિવાર્ય પ્રસંગે પણ કિહવાને ઉચ્છૃંખલ થવા દેવાતી નથી. દોષપાત્ર પુરુષ ઉપર દ્રેષ લાવવાનો નથી. દોષપાત્ર પુરુષ વિષમ્ભાન ન રહે એવી નિર્દયતા તી પરિમીમાં રૂપ અનિષ્ટ ઇચ્છાને અંતઃકરણમાં પ્રવેશ આપવાનો નથી. દૂષિત પુરુષનાં મર્મને ભેદવાના ઉદ્દેશો દોષ નિવેદન કરનારાં વચનો ઉચ્ચરવાના નથી દોષપાત્ર પુરુષના હૃદયને વિષવા અર્થે ભૂરૂપ ધનુષ સજ્જ કરવાનું નથી. આનન્ડ ઉપર દાબિકરે શાંતિમાનાંદ ચિત્ત દર્શાવી અંતઃકરણની ઉચ્ચતાસાદન વહેંકિતનું સેવન કરવાનું નથી. બદનને વિકાસ પમાડવાનું પ્રયોજન નથી કે જેથી તેનો પુનઃ બંધ કરવો કઠિન પડે અને જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વાક્યનું ઉચ્ચારણ થાય મુખને વિકસાલ કરવાનું કાંચ નથી. નેત્રયુગલમાં કોષાગ્નિ પ્રકટાવવાનો નથી, અને મોઢા પ્રલપો કરી કંઈને પણ વ્યાયામ કરવાનો નથી, તેમ જ કાપથી કાયાને પણ કંપાવવાની નથી પણ દોષસાપક વચનો દયા, કરુણા, મૈત્રી, હિતચિંતન આદિ ધવલ ગુણોથી દ્રવીભૂત અંતઃકરણથી પ્રેરિત છે એવી દોષપાત્ર પુરુષને પ્રતીતિ-શ્રદ્ધા યવા અર્થે દોષવક્તાએ ખગીય પ્રયત્ન કરવાનો છે નેત્ર, મુખ, કંઠઆદિ અંગોડિપર સંકોચનું પ્રતિબિંબ પડેલું દૂષિત પુરુષને લાગતું જોઈએ. નેત્ર અર્ધનિમીલિત હોવાં જોઈએ. સખ્દોચ્ચારણ થઈ શકે એટલો જ વિકાસ મુખને આપવો જોઈએ, તેમ જ કંઠને મૃદુ અને ઓવણ થઈ શકે એટલા જ વેગવાળો તરર કાઢવા શ્રમ આપવાનો છે. જાણે દોષવક્તા પોતાના દોષને જ પ્રકટ કરતો હોય એવી રીતે મુખ આનિયુક્ત હેતું જોઈએ, તથા દોષખ્યાપક વાક્યો દૂષિત પુરુષના હિતને ઉદ્દેશી મોલાય છે એ બાવરે પ્રકટ કરનાર મુખઉપર સિમંત પણ હોવું જોઈએ અને પરદોષકથનરૂપ આતું આપાતતઃ પણ નિર્દય કાંઈ કરવા તોને અનિચ્છા છતાં અનિવાર્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે એવી પોતાની જાતઉપર પણ વૃત્તિમાં સૂક્ષ્મ ધિકારરો ઉદય થવો જોઈએ.

માતૃતનયન્યાયે^૧ વર્તવું જોઈએ. અર્થાત્ જેમ દુઃશાસ્ત્ર^૨ બાલકપ્રતિ માતા મુખથી

૧ મુખ. ૨ દોંગી. ૩ શાંતિમાન્સાંતસ્વભાવ. ૪ કસોટી. ૫ માતા જેવીરીતે પુત્રપ્રતિ આચરે છે તેમ. ૬ ઉચ્છૃંખલ, મસ્તીઓર.

દૂર વચન વદે છે, તથાપિ તેનું અંતઃકરણ મૃદુ પ્રિય વચનોથી પૂર્ણ હોય છે, બાલકને સ્વ-
હસ્તથી તાડનાદિ શિક્ષા કરે છે પણ અંતરથી તો વિવિધ-લાલનચેષ્ટાઓ કરે છે, બાલકને
રુદ્ધ કરાવે છે અને અંતરમાં પોતે પણ રુદ્ધ કરે છે-તેથી માતાની પુનઃપ્રતિ વાતસલ્ય-
ચેષ્ટાઓ દોષવક્તાએ દૂષિત પુરુષપ્રતિ કરવાની છે.

વિક્રમચિપ્તન્યાયનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. જેમ રથમાં વિચરનાર નિષ્કિં-
ચન અર્થા દૃષ્ટિએ ધરતાં “અદદ ! આ દરિદ્રીની કેવી દુઃખી દશા છે” એમ વદનાર
સામાન્ય જાણુસકરતાં તે અર્થિને અજવચ્ચાદથી સત્પ્રેષ્ટ કરી તેનું દારિદ્ર્ય ટાળનાર પુરુષ શ્રેષ્ઠ
છે, તેથી રીતે પરદોષના મિથ્યા દ્રષ્ટા થવારૂપ આનંદના ભાગી થવા કરતાં તે દોષોને પો-
તાના શુભ સંકલ્પના બલથી નિવારનાર પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. આવા વિપત્તિમગ્ન પરપુરુષનાં
દુઃખને દબ કરવાં એ જ જેનું લક્ષ્ય હતું, તે “પરદુઃખભંજક” વસ્તુધાપતિ ભાલિમણિ
શ્રીવિક્રમનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.

રોગમ્નરુણન્યાયે ચાલતું જોઈએ. જેમ રોગિને તેના રોગનું નિવેદન ન કરનાર, તથા
તેને સ્વાદુ ઔષધથી દૂર કરનાર વૈદ્ય હિતમ પાંડિતો છે, રોગનું નિવેદન કરી તેને સ્વાદુ
ઔષધથી દાળનાર વૈદ્ય મધ્યમ પાંડિતો છે, અને રોગનું નિવેદન કરી તેનો કટુ ઔષધથી
વિનાશ કરનાર વૈદ્ય નિષ્કૃષ્ટ પાંડિતો છે, તેમ દૂષિત પુરુષપ્રતિ તેના દોષને પ્રકટ ન કરી
તેને સ્વસંકલ્પબલથી દાળનાર દોષવક્તા હિતમ પાંડિતો છે, દોષ નિવેદન કરી શુભ સં-
કલ્પને અનુચ્છન્ન રાખનાર-જે શુભ સંકલ્પ દૂષિત પુરુષના હૃદયમાં બીજરૂપે રહી તત્કાલ
વા કાલાંતરે નિવિદિત દોષનો લાય કરે છે-દોષવક્તા મધ્યમ પાંડિતો છે, અને તિરસ્કાર
વચન ઉચ્ચરનાર-જે વચનો દૂષિત પુરુષના અંતઃકરણમાં પ્રીડાભાવ અને વિષ્કારનો ઉદય
કરી અભિમાનને પોતભા દોષ વચનવાનું “નૂતન સામર્થ્ય” આપે છે-દોષવક્તા નિષ્કૃષ્ટ પાંડિતો છે.

દારશરિદશાનનન્યાયે આચરવું જોઈએ જેમ શ્રીરામચંદ્રે વૈરભાવથી ભગનાર
રાવણનો આપાત્તઃ^૧ વધ કર્યો પણ વસ્તુતઃ તો તેને મક્તિદાન કર્યું તેમ ઉપરથી દોષકથક
કઠોર વચનો જે શુભ સંકલ્પથી સંલગ્ન હોય છે તો તે વચનો દોષધાત્ર પુરુષને હાનિરૂપ
ન થતાં હજારો લાભરૂપ થઈ પડે છે.

સદ્ગુરુસાધકન્યાય^૨ જાળવો જોઈએ. જેમ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત કરુણામૃતિ શ્રી સદ્ગુરુ
સંવૃદ્ધ છતાં પોતાનાં મરણકમલના આશ્રયે આવેલા સાધકના દોષો તેને પ્રકટ ન કરતાં
પોતાનું સત્ત્વ સંકલ્પરૂપ શસ્ત્ર હૃદયમાં પ્રવેશાવી દોષમણ્ડલો ઉત્તેજ કરે છે, અને સાધકોનાં હૃદયમાં
બીજ ન ઉત્પન્ન કરતાં પોતાની અતુલ્ય કરુણાથી પોતાનું સાંનિધ્ય ગ્રહેના સાધકોનાં હૃદયનું
આકર્ષણ કરે છે-તેમ દોષવક્તાએ પણ દૂષિત પુરુષપ્રતિ કરુણાચેષ્ટાઓ કરવાની છે.

આ પ્રમાણે વ્યવહારૂતિ એ તૃતીય શાસ્ત્ર પણ નિરાકરણ થાય છે. શ્રેયોઽન્તુ.

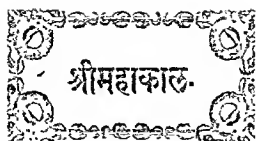
૧ વિપત્તિમાં આવેલા પુરુષપ્રતિ વિક્રમતામ વર્તેનો દનો તેમ ૨ રાગભોમાં^૩ હિતમ.
૩ (રોગમ્ન-વૈદ્ય, રુણુ-રોગી) વૈદ્ય જેમ રોગિપ્રતિ આચરે છે તેમ. ૪ લગ્ન, શરમ,
૫ નવું ૬ (દારશરિ-લગ્ન; દશાનન-ગણ) શ્રી-ગમે જેમ રાવણપ્રતિ આચરણ કર્યું હતું તેમ.
૭ દેખાઈતો. ૮, શ્રીસદ્ગુરુ સાધકપ્રતિ વર્તે છે તેમ.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ શ્રીઈષ્ટવિરહવાસરસપ્રકાશ ॥

પદ. સજ્જન સહ શૃણુને રે વચન વિવેકનાં, એ લય.
 મંગલવારે મંગલકર હરિ આ હરે,
 'છક્ક રહે હજી ઉપેક્ષી નિજ જન રનેહ ને;
 હૃદયવિદારણુ યાચે આ હારિવિરહે,
 લાગે પ્રાણ છતાં પણ 'શવસમ દેહ ને, મંગલ
 બુધવારે બોધી બુદ્ધિ બહુ બહુ વિધિ,
 (પણ) ઇષ્ટવિરહશોકનું કરતી ન અમાન ને,
 ભગવત સ્વપ્ને ઝંખે પ્રભુમુખ ન્યાળવા,
 ક્ષણ ક્ષણ વિસરે આ વ્યવહારનું ભાન ને, મંગલ
 ગુરુએ વ્યાપક ગુરુપદમાં મન ના ઠરે,
 ધ્યેય સ્વરૂપને તલસે વૃત્તિ વિશેષ ને,
 ઉર્ધ્વે અધઃ અંતર કે બહિર દીસે નહિ,
 કાણુ હરે આ વિરહી જનના ક્લેશ ને, મંગલ
 શુકે આ શુક પણ હર સખલ જણાય છે,
 ગગને વિચરણુ કરવા જેને 'પક્ષ ને;
 પણ આ 'પક્ષવિહીન 'ગગને હડી ના શકે,
 નયન ભરી ભરી નેવા શ્રીકમલાક્ષ ને, મંગલ
 શનિએ 'અશનિ વિરહતણા દુઃખ દેધણું,
 'નરકાંતકદર્શનવિષ્ણુ શાંત ન થાય ને,
 સુખદ પદાર્થો પણ પરિતાપ પમાડતા,
 દુઃખના રાશિ સ્થલ સ્થલમાં દેખાય ને, મંગલ
 રૂવિએ હૃદયરવિ ન હૃદય ઉદયાચક્રી,
 ખીણમાં આ 'મનમાનસઅંબુજ ને,
 શોકહલુકઆદિને ઉત્સવ આજ છે,
 સ્વતંત્ર મ્હાસે બાળી ન તેજઃપુંજ ને, મંગલ
 અંદરિને કો પાય પીયૂષને પ્રેમથી,
 પીયૂષપતિવિષ્ણુ ચક્રાર આ અકૃણાય ને,
 'શર્વરીશર્વર શર્વસુધાંશુ ટાળીને,
 ક્યારે રહેશે પ્રકટ સતત હરમાલ ને, મંગલ

૧ ગુપ્ત. ૨ મુકુટસમાન. ૩ પાંખ. ૪ ગુરુપદારૂપ પક્ષવિનાનો. ૫ મુદ્ધમાં. ૬ આ
 ૭ વિષ્ણુ, ધ્યેયસ્વરૂપ. ૮ મનરૂપી સરોવરનાં કમલ=વૃત્તિઓ. ૯ શર્વરી=રાત્રિ. શર્વર=અધાર.
 શર્વસુધાંશુ=મહેશ્વરસ્વ અંદર.

શ્રીમહાકાલ.

રૂપ (પુસ્તક) ૬-ચૈત્ર કૃત્ત્વ ૧૪ મં ૧૨૫૦ દર્શન (અંક).૬.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ નિરતિશય સુખનો આવિર્ભાવ શ્રીસદ્ગુરુપર-
માત્મપદપદ્મના કેવલ આરાધનથી જ થાયછે ॥

પદ. પ્રેમાનંદના સાગવતનો કાળ, અથવા હરિગીતની લયે,

આરાધનાના વિષય આ વિશ્વે અનંત જણાય છે,

આરાધ્ય સુખપ્રદ કોણ એમાં જીવમતિ મુજાય છે,

નિશ્ચય કરી નાના વિધિ જન વિવિધ વિષયે ધાય છે,

પણ કોઈ પ્રાપ્તિવેદ લહે આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૨

કો શબ્દ સ્પર્શ રૂપાદિને આરાધ્ય સુખને શોધતા,

કો વિવિધ વિદ્યા સેવનાથી સુખ મળે એ બોધતા,

પણ વિષયભોક્તા તથા પંડિત દુઃખમાંદિ રીજાયછે,

નિશ્ચય સુખાર્યે આ હોવે આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.

પ્રદક્ષામથાને પ્રાપ્તતાં સુખ તે મળે જાહુ માનતા,

પણ વપતિ ધનપતિ દુઃખી જ્યાં લાં અવરની પર્જી થી કયા,

પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ વિનારો દુઃખથી શું સુખ પાય છે ?

દુઃખલેશરહિત સુખસ્વરૂપ આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૩

સુદૃઢ શરીર સુખમૂલ કહે કો, છર્ણુ પણ કાળે યતું,

જુગી વિવિધ વ્યાધિભયથી ભવમાં મુક્ત ક્યારે નાસતું ?

મહાકલપમાં તંતુઓ અજર ને અમર પણ અજપાય છે,

સાચા સુખાર્યે આ હોવે આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૪

વિધવિધ વિભવની પ્રાપ્તિમાં સુખ છે લહે એવું બધા,

અજાની તે નથી જણતા લક્ષણ ખરું, સત્સુખતણાં,

સુખ તે. વિષે શું મંનાય ? જેથી ન નિત્ય તુષિ પમાય છે,
 અપિચ્છ અપિંડ સુખાર્થે તો આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 ઈંદ્ર લોકવિભવો પામતાં મન દેવવિભવો ઇન્દ્રજીતું,
 ઐશ્વર્ય રત્નમંડળું મળ્યે પણ અસંતોષે પ્રજગતું,
 'આ પ્રાપ્ત કર્યું' 'આ પ્રાપ્ત કરું' એમ આનસમ આટવાય છે.
 પ્રામન્યઅવાધેઅર્થ અર્થ આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 સદ્ગુણુતણી સંપન્નિ સત્યે, હવને આરાધ્ય છે,
 પણ સદ્ગુરુપદપદાઆશ્રયવિના એ શું સાધ્ય છે ?
 સિદ્ધિ રામત્ને સાધનારા હવ ખાંડ જ ખાય છે,
 સદ્ગુણની 'સંપત્ત્યર્થ' પણ આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 આ વિનિષ શાસ્ત્રાધ્યયન ને વળી કલાના પડોપકી,
 સુખ સદજ માને ણહુ જનો, (પણ) અનુભવી ન સિદ્ધિ થઈ શકી,
 મફટ કરે 'આસિ' યથા તદનુ શાસ્ત્રઆદિ ધરાય છે,
 શાસ્ત્રાદિ ફલદ યથા હવે આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 આ રાવં 'અધુ' બ્રહ્મ જ લલાથી ને લગ્યાથી ભેદને,
 નિરતિશય સુખસંપ્રાપ્તિ વદી કે બોધતા જ અભેદને,
 ગુરુથી ગુપ્તિ મળ્યા વિના પણ તથા વાણી વદાય છે,
 સાચા અભેદાણે હવે આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 'હું બ્રહ્મ' વદનારા અનેક દુઃખી દરિદ્રી દીસતા,
 કાં જે ન દહના હોય તેને જે ન સદ્ગુરુ સેવતા,
 મંથોર્ધો બ્રહ્મ યનાર સુખપદમાં કદી ન રામાય છે,
 'હવત્તત્તત્તત્તત્તત્ત' અર્થ આદિ આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે,
 આ કમનો નદિ મર્ગ શ્રીસદ્ગુરુ સેવા વિષય જડે,
 વળી વિનિષ જાતિ કિષ્કિન્ધાવિધિ ગુરુ વિના તો સાંપડે,
 વિશ્વેશ્વરમહાદેવઆરા પછી શી જે મહા અંતરાય છે,
 સુખદેવ ગાન કમે યના આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 આ વાસનાદાય, તત્ત્વગાન તથા મનોલક્ષ્યનો યતાં,—
 અભ્યાસ સાચક, લય યતી આ અવિદ્યા મહા દુઃખદા,
 અભ્યાસનો અનિ ગુણ વિધિ ગુરુ વિષય શું પણ સમજાય છે ?
 તત્ત્વાનુભવ યાત્રા હવે આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે.
 પરતંત્રતા અલ્પગતા જે કમળ હવનાંદુલ્લેખ,
 તે લય યથા વિષય નિર્મલાં સુખી દા મળો તહીં નર્પી મૂળે,
 લયઅર્થ મદ્ગુરુપાસન વિષય અન્ય કોણ કિપાય છે ?

- સર્વજ્ઞ સર્વસમર્થ થાવા સેવ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૧૩
- આ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિથી જરૂર બવસાગરવિષે,
જીવમાનુ અગણિત દુઃખને પ્રતિદશ્ય અનુભવતા હોય,
મદ્યગુરુસેવન વિષુ ન કદ્યે દુઃખતરણ સધાય છે,
નિઃશય દુઃખસયાર્ય અહિં આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૧૪
- વિપકીટ વિષમાં પચી મહા આનંદને માની રહે,
તદ્વતજીવો ભમથી ભવે આ દરયને સુખપ્રદ લહે,
પડતાં પ્રહારો પ્રતિદશ્યે પકડયું ન પુચ્છ મુકાય છે,
યદ્યપિ ડિઝિમ શાસ્ત્રમાં, આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૧૫
- રાજસ મુખે તામસ મુખે મોહાંધ યદ્ય અગણિત જનો,
સત્સુખનદી સિદ્ધિવિગે નથી અર્પતા તન મન ધનો,
નિરતિશય મુખઉપભોગ વિષુ આયુઃ વૃથા વહી જાય છે,
જીવતર સફલ થાવા જીને આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૧૬
- મતિમાન જન સમજી યથાર્થ અવર પ્રયત્ને ના ધસો,
ચરે કાશનું દુઃખ ટાળવા કિભાદથી કટિને કસો,
મતિ શુદ્ધ નિશ્ચય ને પ્રયત્ને સુખ અખંડ વસાય છે,
મતિમાનને આરાધ્ય આમરણાંત શ્રીગુરુપાય છે. ૧૭
- કોઈ ગર્ભમાં કોઈ બાલ્ય કાલે, યુવામાં કો : વાર્ધક્યે,
આ સત્ય સમજી, યત્ન ત્યજીને અન્ય, રહે રિયર સત્સુખે,
એ વિષુ અવર જીવદુઃખનું ન પ્રમાણ માપું મપાય છે,
દુસ્તર દુઃખોથી છૂટવા આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૧૮
- અગણિત ગણિતે ગણે તેવા શોધતાં જન પણ મળે,
આકાશના પણ અંતને અવલોકનારા નિકળે,
પણ અવર યત્નથી નિત્ય સુખભોક્તા અનુભવ બાહ્ય છે,
સુખઅર્થ તો આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય, શ્રીગુરુપાય છે. ૧૯
- આ અભગદસતનં પય સ્વે, એવું ઉપાયે યદ્ય શકે,
વંધ્યાતણા પરિવારને પણ યત્નથી કોઈ નિરખે,
પણ મદ્યગુરુસેવન વિના સત્સુખે રિયર ન યંવાય છે,
સન્નિવૃત્ત સુખાયે જીવને આરાધ્ય શ્રીગુરુપાય છે. ૨૦
- જે અસંભાવ્ય જ તેહ પણ સંભાવ્ય સમયે યાય છે,
(પણ) ગુરુસેવના વિષુ સુખ અલક્ષણીતરે ન પમાય છે,
શાસ્ત્રોથી અનુભવી મહાકેનથી સત્ય એ જ રચાય છે.

૧ મરણપર્યંત. ૨ વૃદ્ધાવસ્થા. ૩ ન ગણી શકાય એવા પદાર્થો. ૪ બકરીના ગળા ઉપરનો આંચળ. ૫ ન સંભવે એવું. ૬ સંભવે એવું. ૭ શત મહાકલ્પે પણ.